ISSN 1694-9099

ЖУСУП БАЛАСАГЫН
атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ
№3, 2026

Жалпы гуманитардык жана
табигый-техникалык илимдери

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

Бишкек – 2026

ISSN 1694-9099

ВЕСТНИК КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

№3, 2026

Общегуманитарные и естественно-технические науки

Ежеквартальный научно-образовательный и информационный журнал

Бишкек – 2026

ISSN 1694-9099

BULLETIN
OF THE
KYRGYZ NATIONAL UNIVERSITY
NAMED AFTER
JUSUP BALASAGYN

No. 3, 2026

General Humanities and Natural Sciences

Quarterly scientific, educational, and information journal

Bishkek – 2026

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы»
журналынын редакциялык коллегиясы
Башкы редактор:
Чонтоев Д.Т. – география илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы КУУнун ректору.
Башкы редактордун орун басары
Камчыбек уулу Мырзабек – психология илимдеринин доктору, доцент, Жусуп Баласагын атындагы КУУнун илимий иштери боюнча проректору.
Редколлегия:
Асипова Н.А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Борубаев А. А. – КР УИАнын академиги, физика-математика илимдеринин доктору, профессор;
Галиева З. И. – тарых илимдеринин доктору, профессор;
Искаков И. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Ишекеев Н. – КР УАИнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Карабаев С. О. – химия илимдеринин доктору, профессор;
Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Маразыков Т.С. - филология илимдеринин доктору, профессор;
Саякбаева А. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Сманалиев К. М. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Тиллебаев С. А. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Чыманов Ж. А. - педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Шамшиев А.Б. –биология илимдеринин кандидаты, доцент;
Чет өлкөлүк мүчөлөрү:
Анисимов А. П. - юридика илимдеринин доктору, профессор, Дон мамлекеттик техникалык университети;
Ахунбаев А. – Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD);
Бердибаева С. К. - психология илимдеринин доктору, профессор, аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети;
Бешимов Р. Б. – физ.-мат. илим. д-ру, проф., М.Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти;
Бородкин Л. И. – М.В. Ломоносов атындагы ММУнун проф., т.и.д. РТИА корр.-мүчөсү;
Буркитбаев М. М. - химия илимдеринин доктору, профессор, аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети;
Ковальская Л. А. – биол. илим. д-ру, БРМжТИИ лаб. башчысы;
Козлов К. Л. – физ.-мат. илим. д-ру, проф.,М.В. Ломоносов атындагы ММУ;
Мусурманов Р. К. – методология жана билим сапатын көзөмөлдөө боюнча проректору, М.Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти;
Перегудин С. И. – физ.-мат. илим. д-ру, проф.Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти;
Садовничий Ю. В. – физ.-мат. илим. д-ру, проф.,М.В. Ломоносов атындагы ММУ.
Сманов Б. –педагогика илимдеринин доктору, профессор, Казак Улуттук Илимдер Академиясынын академиги.

КУУнун редакциялык-басма бөлүмү:
Шакирова К. К. – экономика илимдеринин доктору, Жусуп Баласагын атындагы КУУнун редакциялык басма бөлүмүнүн башчысы;
Рашитова А.Ж. – редактор;
Бактыбекова М.Б. – башкы адис.

Редакционная коллегия журнала «Вестник КНУ им. Жусупа Баласагына»

Главный редактор

Чонтоев Д.Т. –доктор географических наук, профессор, ректор КНУ им. Жусупа Баласагына.

Заместитель главного редактора

Камчыбек уулу Мырзабек – доктор психологических наук, доцент, проректор по научной работе КНУ им. Жусупа Баласагына.

Редколлегия:

Асипова Н.А. – доктор педагогических наук, профессор;
Борубаев А. А. – академик НАН КР, доктор физико-математических наук, профессор;
Галиева З. И. – доктор исторических наук, профессор;
Искаков И. – доктор экономических наук, профессор;
Ишекеев Н. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Карабаев С. О. – доктор химических наук, профессор;
Мамбетакунов Э. – чл.-корр НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Маразыков Т.С. - доктор филологических наук, профессор;
Саякбаева А. А. – доктор экономических наук, профессор;
Сманалиев К. М. – доктор юридических наук, профессор;
Тиллебаев С. А. – доктор филологических наук, профессор;
Чыманов Ж. А. – доктор педагогических наук, профессор;
Шамшиев А.Б. – кандидат биологических наук, доцент;

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Анисимов А. П. - доктор юридических наук, профессор, Донский государственный технический университет;
Ахунбаев А. – зав. сектором исследования стран Евразийского банка развития (Dr.PhD);
Бердибаева С. К. - доктор психологических наук, профессор, КазНУ им.аль-Фараби;
Бешимов Р. Б. – д-р физ-мат. наук., профессор, Национальный университет Узбекистана им. М. Улугбека;
Бородкин Л. И. – доктор исторических наук, профессор, МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;
Буркитбаев М. М. - доктор химических наук, профессор, КазНУ им.аль-Фараби;
Ковальская Л. А. - доктор биологических наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;
Козлов К. Л. – д-р физ.-мат.наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Мусурманов Р. К. - Проректор по методологии и контролю качества образования Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека;
Перегудин С. И. – д-р физ.-мат. наук, проф. Санкт-Петербургского государственного университета;
Садовничий Ю. В. – д-р физ.-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Сманов Б. – академик НАН РК, д-р педагогич. наук, проф.

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Шакирова К.К. – доктор экономических наук, зав. отделом редакционно-издательского отдела КНУ им. Жусупа Баласагына;
Рашитова А.Ж. – редактор;
Бактыбекова М.Б. – главный специалист.

Editorial Board of the Journal "Bulletin of Kyrgyz National University Jusup Balasagyn"

Editor in chief

Chontoev D.T. – doctor of geographical sciences, professor, rector of Kyrgyz National University Jusup Balasagyn.

Deputy editor in chief

Kamchybek uulu Myrzabek – doctor of psychological sciences, associate professor, vice-rector for research of Kyrgyz National University Jusup Balasagyn.

Editorial Board

Asipova N.A. – doctor of pedagogical sciences, professor;
Borubaev A.A. – academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, doctor of physical and mathematical sciences, professor;
Galieva Z.I. – doctor of historical sciences, professor;
Iskakov I. – doctor of economic sciences, professor;
Ishekeev N. – corresponding member of the NAS KR, doctor of pedagogical sciences, professor;
Karabaev S.O. – doctor of chemical sciences, professor;
Mambetakunov E. – corresponding member of the NAS KR, doctor of pedagogical sciences, professor;
Marazykov T.S. – doctor of philological sciences, professor;
Sayakbaeva A.A. – doctor of economic sciences, professor;
Smanaliev K.M. – doctor of juridical sciences, professor;
Tillebaev S.A. – doctor of philological sciences, professor;
Chymanov Zh.A. – doctor of pedagogical sciences, professor;
Shamshiev A.B. – candidate of biological sciences, associate professor.

Foreign Members of the Editorial Board

Anisimov A.P. – doctor of juridical sciences, professor, Don state technical university;
Akhunbaev A. – head of the country research sector, Eurasian Development Bank (Dr.PhD);
Berdibaeva S.K. – doctor of psychological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University;
Beshimov R.B. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, National University of Uzbekistan named after M. Ulugbek;
Borodkin L.I. – doctor of historical sciences, professor, M.V. Lomonosov Moscow State University, corresponding member of the RAoNS;
Burkitbaev M.M. – doctor of chemical sciences, professor, al-Farabi Kazakh National University;
Kovalskaya L.A. – doctor of biological sciences, Head of Laboratory, All-Russian Scientific Research Institute of Biotechnology and Plant Breeding (ARSRIoTaBoFeB), Shchyolkovo, Moscow region;
Kozlov K.L. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, Lomonosov Moscow State University;
Musurmanov R.K. – vice-rector for methodology and quality assurance in education, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek;
Peregudin S.I. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, Saint Petersburg State University;
Sadovnichy Yu.V. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, Lomonosov Moscow State University;
Smanov B. – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, doctor of pedagogical sciences, professor.

Editorial and Publishing Department of KNU

Shakirova K.K. – doctor of economic sciences, Head of the editorial and Publishing Department of KNU named after J. Balasagyn;
Rashitova A.Zh. – editor;
Baktybekova M.B. – chief specialist.

УДК 37:371.31
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-7-11

Дөөлөтбакова Р.Ж.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Дөөлөтбакова Р. Ж.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Doolotbakova R. Zh.
KNU Jusup Balasagyn

УЛУТ ДЕМИ ЖАНА УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРДЫ САКТООДОГУ АДАМЗАТТЫН РОЛУ
РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СОХРАНЕНИИ ДУХА НАЦИИ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ
THT ROLE OF HUMNNITY IN PRESERVING THE SPIRIT OF THE NATION AND NATIONAL VALUES

Кыскача мүнөздөмө: Макалада улуттук баалуулуктар концепциясынын идеяларын жетекчиликке алуу менен «Манас» эпосун жогорку окуу жайларында окутуунун бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу белгиленет. Анткени «Манас» эпосунда улуттук нарк, мекенчилдик, руханий-адеп-ахлактык тарбия, патриоттуулук жана маданий баалуулуктар кеңири камтылган. Ааламдашуу шартында улутубузду сактап калуу үчүн студенттерди «Манастын» руху менен тарбиялоо аба менен суудай зарыл.

Аннотация: В статье отмечается актуальность преподавания эпоса «Манас» в высших учебных заведениях на основе идей концепции национальных ценностей. В эпосе «Манас» широко представлены национальные ценности, патриотизм, духовно-нравственное воспитание и культурное наследие. В условиях глобализации для сохранения национальной идентичности особое значение приобретает воспитание студенческой молодежи в духе «Манаса».

Abstract: The article highlights the relevance of teaching the *Manas* epic in higher education institutions based on the ideas of the concept of national values. The *Manas* epic widely reflects national values, patriotism, spiritual and moral education, and cultural heritage. In the context of globalization, educating students in the spirit of *Manas* is of particular importance for preserving national identity.

Негизги сөздөр: ата-баба; улуттук дем; улуттук баалуулук; улуттук нарк; дүйнөлүк бийиктик; каада-салт; үрп-адат; атуулдук; концепция; мамлекеттүүлүк; маданият; тынчтык.

Ключевые слова: предки; национальный дух; национальные ценности; национальные традиции; мировые высоты; традиции; обычаи; гражданственность; концепция; государственность; культура; мир.

Keywords: ancestors; national spirit; national values; national traditions; global heights; traditions; customs; civic consciousness; concept; statehood; culture; peace.

Кыргыз Республикасынын Президенти С. Н. Жапаровдун 2020-жылдагы «Кыргыз Республикасында жаштардын адеп-ахлактык тарбиясын өнүктүрүү жана дене маданиятын чыңдоо», 2022-жылдын 20-майында жарыяланган «Улуттук нарк тууралуу» жарлыгынын жана бул жарлыкты турмушка ашыруу боюнча 2022-жылы кабыл алынган «Улуттук нарк» программасынын негизинде концепция иштелип чыккан. Кыргыздын улуттук нарктуулук концепциясында кыргыз элинин бай нарк-насили, каада-салты жана үрп-адаттары анын руханий тамырынын терең жана байыркы экендигинин далили катары каралат.

Кыргыз элинин улуттук мыйзамы катары кылымдардан бери жашап келген жана элибиздин жашоосунун өзөгү, турмушунун өрнөгү болгон мындай ыйык түшүнүктөрдү сактоо маселелери, нарктуу кыргыз атуулун калыптандыруу идеялары каралган.

Концепцияны турмушка ашыруу боюнча сунуштар жана корутундулар төмөнкүчө берилген:

«Чындыгында, улутту сактап турган – анын маданияты, руханий жана маданий баалуулуктары. Коом өнүгүп-өскөн сайын алар дагы өсүп, өнүгүп турат, байып турат. Бирок коомдук-маданий, социалдык-саясий интеграциялар өткөндүн баалуулуктарын унуткаруу менен глобалдашуу процесстери маданияттарды жакындаштырууну, ал тургай аралаштырып бириктирүүнү көздөйт. Ошондой эле маданияттар өзгөрүүгө учурайт, салт-санаалар, нарк-насилдер, үрп-адаттар жана ырым-жырымдар бурмаланат, адамдар деградацияга кабылат. Бул процесс “маданияттардын эволюциясы” деп аталат. Эволюция дүйнөлүк улуттардын жана адамдын кечээкисин, учурун жана келечегин элестетүүгө түртөт.

Улуттук маданият дагы эртең дүйнөлөшүү аркылуу интеграциялардын капшабы менен мындан дагы кыйла деңгээлде көөнөрүп, жалпы адамзаттык бир маданиятка жуурулушуу жолуна түшүшү ыктымал. Мына ошол дүйнөлүк глобалдашуу менен улуттук деградацияланууунун таасиринде кечээки улуттук салт, нарк, каада жана адаттар менен жашап келген бир катар адамдар бүгүн өзгөрүп, улуттук баалуулуктарга кайдыгер карап, өзүнүкүн жерип, өзгөнүкүнө ооп же өзүнүн маданиятын да билбей, “рухсуздук” дартына кабылып, руханий дүйнөсү жабыркоо процессине тушугуп турат. Демек, мына ушундай процесстердин алдын алып, улуттук нарктарды, салттарды калыбына келтирип, үрп-адаттарын сактап калган улут гана жок болбой жашап калышы ыктымалдыгы үмүттөндүрөт. Андыктан, “ар качан эң мыкты учур – азыр” демекчи, ушул азыртан баштап, улуттук руханий жана материалдык баалуулуктарыбызды сактап жана коргоп калуу үчүн мамлекеттик деңгээлде камылга көрүүбүз, эртеңки муун үчүн нарктуу коомду куруп беришибиз – биздин муундун милдети. Анын башатында – бир гана улуттук нарктуулук идеологиябыз турат!» [1, 27–28-бб.]

Кыргыз Республикасынын Президенти С. Н. Жапаров 2024-жылдын 18-декабрында «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» уңгу жолу жөнүндөгү жарлыкка кол койду.

Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – көз карандысыз, эгемен, демократиялык, унитардык, укуктук, светтик жана социалдык мамлекет (Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-беренеси, 2021-жыл).

Кыргыз Республикасынын «Манас» эпосу жөнүндө Мыйзамы. Жети беренеден турган бул мыйзам кыргыз элинин уникалдуу руханий мурасы – «Манас» эпосунун («Манас», «Семетей», «Сейтек» эпостору) үчилтигин сактоого, өнүктүрүүгө жана даңазалоого байланыштуу маселелерди жөнгө салат.

1-берене. «Манас» эпосунун үчилтиги.

1. «Манас» эпосунун үчилтиги айтылуу баатыр Айкөл Манастын, анын уулу Семетейдин, небереси Сейтектин кыргыз элин чет жердик баскынчылардан коргоо, элди биримдикке бириктирүү, ички чыккынчылар менен күрөшүү, кыргыз элинин эркиндигин жана көз карандысыздыгын, руханий, адеп-ахлактык, маданий, улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарын сактоо үчүн жасаган эрдиктерин баяндайт.

Бишкек шаары, 2011-жылдын 28-июну, № 69.

Кыргыздын улуттук руханий жана материалдык баалуулуктарын сактоо жана жайылтуу багытында патриот инсандарыбыздын бири, Жогорку Кеңештин депутаты, Нарындын сыймыктуу уулу Карганбек Садыкович Самаков «Манас» эпосу тууралуу мыйзамдын демилгечиси жана автору.

Улуу «Манас» үчилтик эпопеясын ЮНЕСКОнун материалдык эмес баалуулуктарынын тизмесине каттатууга жетишкен. Ал кыргыз элинин тогуз улуттук баалуулугун: саймалуу шырдагын, ала кийизин, кереметтүү боз үйүн, сөз өнөрүнүн туу чокусу – айтыш өнөрүн, «Көк бөрү» оюнун, Чүй боорундагы тарыхый Суяб, Навекат, Баласагын шаарларын ЮНЕСКОнун материалдык баалуулуктар тизмесине каттаткан.

Улуттук дем, уңгу жол – куттуу кыргыз элин, элибиздин эгемендиги үчүн канын төгүп, жанын берген баатырларды эске салат, адам укугун урматтоону жана коргоону туу туткан эркин, демократиялык, унитардык, социалдык мамлекетти өнүктүрүп-өстүрүүгө, кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдоого жана аны көздүн карегиндей сактоого, эгемендүүлүгүбүздү, элибиздин биримдигин коргоого болгон бекем ишенимибизди жана майтарылбас эркибизди билдирет.

Ата-бабаларыбыз урпактарына эне тилин, аскасы булут жамынган кооз Ала-Тоону, дүйнөдө теңдеши жок табияттын бермети – Ысык-Көлдү, түшүмү берекелүү кулпурган өрөөндөрдү, көз жоосун алган жайыттарды, жайлоолорду, токойлорду, дүйнө жүзүн тамшандырган кыргыз сууларын, мөлтүр булактары менен шаркырап аккан дарыяларды, көлдөрдү асырап, нукура кооздугунда мураска калтырышты.

Ата-бабаларыбыздын тынчтыкта жана ынтымакта жашоо, табият менен таттуу мамиледе болуу жөнүндө айткан Айкөл Манас атабыздын ыйык жети осуятын туу тутуп, социалдык адилеттикти, теңдикти, элдин экономикалык жыргалчылыгын жана улуттук баалуулуктарды сактоого умтулабыз. «Манастан» калган жети осуят эл биримдигин чыңдайт, ынтымак-достукту даңктайт, арыбас мээнет, алдыңкы өнөр, билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулууга үндөп, келечек муундарга үлгү болот.

Миллиондогон ыр саптарын өз ичине камтыган «Манас» эпосу дүйнөлүк эпикалык дастандардын жана улуттук маданий мурастардын ичинде чолпон жылдыздай жаркырайт. «Манас» жалпы адамзат жараткан башка эпостордон өзүнүн өлчөмсүз көлөмү боюнча гана эмес, океандай чексиз дүйнөсү, кыял жеткис чабыты, теңдешсиз көркөмдүгү, эбегейсиз бийиктиги менен да айырмаланат. Анда акыл-эс, абийир, атуулдук ариет, улуттук ар-намыс, ынсап-ыйман, достук, адамгерчилик, акыйкаттык, чынчылдык, мекенчилдик, кең пейилдик, калыстык, меймандостук, биримдик жана ынтымак сыяктуу асыл касиеттер чагылдырылган.

Кыргыз элинин улуттук сыймыгы болгон Манас баатыр: «Кулаалы жыйып куш кылдым, куранды жыйып журт кылдым», «Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды олжого кантип берейин, өлбөй тирүү жүргөндө не мураска жетейин», – деп, Ата Журттун ар-намысы үчүн кара башын капжыгага байлап, улуттук ар-намысты баарынан бийик коюп, Ала-Тоону душмандардан бошоткон.

Залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов: «“Манас” эпосу – байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. “Манас” – океан эпос. Көлөмү жагынан ал дүйнөдөгү белгилүү бардык эпостордон ашып түшөт. Турмуш көрүнүштөрүн камтыган кенендиги жагынан “Манас” дүйнөлүк эпикада да барандуу орунду ээлейт. Журт башына калайман салган бөтөн жерлик күрөшү, чабылып-чачылган кыргыз уруулары бириктирип, бир жерге күл төктүрүп, журт кылган айкөл Манас баатырдын эрдигин даңктоо – анын өзөк окуясы. Анда арзуу лирикасы да, социалдык-турмуштук, моралдык-этикалык темалар да өзүнүн мүрөл үлгүсү менен жолугат. Анда байыркы кыргыздардын география, астрономия, медицина, зергерчилик, аскер өнөрү жөнүндөгү түшүнүктөрү. Кыскасы, “Манас” өткөндөгү кыргыз элинин келберсиген чалкар дүйнөсү бүткүл керемет-кемели менен көз алдыга тартат. Бул анын дүйнөлүк маданияттын панорамасындагы залкар көркөм полотносу» [2, 134–135-бб.]

Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу, филология илимдеринин доктору, профессор Советбек Байгазиев: «Улуу “Манас” эпосу жалпы адамзаттык маанидеги терең мазмунга карк, көөнөрбөс, түбөлүктүү руханий дөөлөттөргө эгедер улуу дастан. Көчмөн кыргыз цивилизациясынын керемет кенчи, Ала-Тоолук ак калпак журттун көркөм сөз өнөрүнүн туу чокусу, улуттук аң-сезимдин манифести, дүйнөлүк адабияттын классикасы.

Бириккен Улуттар Уюмунун (БУУ) Генералдык Ассамблеясы 1995-жылы жалпы адамзаттык масштабда “Манас” эпосунун жылы деп жарыялагандыгы белгилүү. 1995-жылы “Манастын 1000 жылдыгы” мааракесине төгөрөктүн төрт бурчунда жашаган түркүн калктардын, континенттердин өкүлдөрү келген. Мына, ушинтип, теңдешсиз көлөмү, эпикалык эбегейсиз масштабы жагынан дүйнөлүк эпостордун Эверест чокусу катары саналган “Манас” жалпы адамзаттык маданий кенч катары ЮНЕСКО, БУУ тарабынан моюнга алынган.

Ал эми кыргыз үчүн “Манас” – ыйык мурас, улутубуздун сыймыгы. “Манас” – кыргыз калкынын кылымдарды аралап, төбөгө көтөрүп келген туусу, асманга желбирете кармаган асабасы.

Ата Журттун азаттыгынын, эл эркиндигинин, эгемендүүлүгүнүн улуу идеясы, Манастын адеп-ахлак, ар-намыс кодекси, ошондой эле кыргыз журтунун кылымдардын кыйырларында өз тажрыйбасынан жараткан бөштөндүк, жакшылык, асылдык жөнүндөгү ак жаркын идеалдары, адамгерчилик, чындык, адилеттүүлүк, калыстык, акыйкаттык, нарктуулук, мекенчилдик, адамдык-жарандык парз тууралуу моралдык эреже-жоболору, рухий дөөлөттөрү, философиялык насыйкаттары, салт-санаасы, тили, маданияты, тарыхы, бир сөз менен айтканда, калктын бүтүндөй баалуулуктарынын байлыгы сыйдырылган. “Манастын” ушул рухий баалуулуктары кыргыз элинин ЖАНЫ жана ЖҮРӨГҮ деген улуу сөздөр айтылган. Чындыгында эле, ушул баалуулуктар улуттун тулку боюнда жан болуп жашап, көөдөнүндө жүрөк болуп кагып, ак калпак элди тарыхтын бороон-чапкындарында сактап келген. Бул улуттук баалуулуктардын, ошону менен бирге, жалпы адамзаттык маанеге ээ экендиги да чындык. Глобалдашуунун шарттарында улутубузду сактоо үчүн жаштарды Манас руху менен сугаруу аба менен суудай зарыл» [3, 4-б.]

Дүйнөдө теңдеши жок чалкыган ыр океаны – «Манас» эпосу байыркы ак калпак калкыбыздын ташкындаган таланттын ээси экендигин көрсөтөт. Ала-Тоо журтубуздун поэзиянын мекени болуп, оозунан ыр кумдай куюлуп, төгүлүп турган манасчылардын бул улуу мурасты муундан-муунга, ооздон-оозго сактап келгени – улуу керемет. «Манас» эпосундагы нарктуулук идеялары жана инсанды нарктуулук сапаттарга тарбиялоонун багыттары соолбос булак сыяктуу элдин аң-сезимин, жан дүйнөсүн тазартууга жана өнүктүрүүгө кызмат кылат.

Академик Абдылдажан Акматалиев: «“Манас” эпосу – кыргыз элинин руханий күлазыгы. “Манас” эпосу – кыргыз элинин байыркы тарыхын, жашоо мүнөзүн, каада-салтын, үрп-адатын, ишенимдерин, дүйнө, өмүр, жаратылышка болгон мамилесин, чарбасын ж.б. көркөм-поэтикалык тилде чагылдырган өзгөчө масштабдуу эпикалык чыгарма.

“Манас” эпосубуз кыргыздын кыргыз экенин негиздей турган улуттук баалуулуктарыбызды, наркыбызды, тилибизди, элибизди сактап, муундан-муунга өткөрүп берүүдө руханий-маданий күлазык болуп, узак мезгилдерге жашай берсин!» [4, 3-б.]

Маалыматтын кара сели каптаган, ааламдашуу жараянынын арааны жүрүп турган азыркыдай учурда биз канткенде өзүбүздүн улуттук жүзүбүздү, маданиятыбызды, нарк-насилибизди, баалуулуктарыбызды сактап калабыз деген суроо кабыргасынан турат. Мындай шартта биринчи кезекте мамлекеттик тилге коркунуч туулат. Анткени тил жоголсо – улут, улут жоголсо – мамлекет жоголот. Тилди мамлекеттен, мамлекетти тилден ажыратып кароо мүмкүн эмес. Анткени кыргыз тили улуттук идеологиябыздын өзөгүн түзүп турат.

Балага эненин ак сүтү менен кошо келген тил эненин ак сүтүндөй ыйык. Элибиз өз тилин «эне тили» деп атаганы да тегин жерден болбосо керек. Жарык дүйнөгө келген ар бир наристе он сегиз миң ааламдын сырларын тил аркылуу таанып билет. Байыркы ата-бабалар менен кыргыздын бүгүнкү урпактары генетикалык-маалыматтык байланыш аркылуу байланышып турат. Эгер бала өз эне тилин билбесе, ушул байланыш үзүлөт.

Педагогика илимдеринин доктору, профессор Назаркул Ишекеев «Тил жана коом көйгөйлөрү. Тил – уңгу жолдун өзөгү» аттуу макаласында: «Тил – улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды айкалыштыруунун даанышмандыгы менен кементерлиги.

Кыргыз тили – өлкөнүн биримдиги менен бүтүндүгү жана мамлекеттин тарыхый тагдыры жөнүндөгү уңгулуу баалуулук. Кыргыз Республикасында мамлекет жана мамлекеттик тил бири-бири менен тыгыз байланыштуу, бири экинчисинин бар болушун жана өнүгүшүн шарттаган жаратылыштын ооматтуу көрүнүшү.

Эне тил – адамдарды байланыштырып туруучу негизги курал жана каражат гана болуп саналбастан, ал ошол элдин иденттүүлүгүн сактаган коду. Залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов: “Азыркы заманда тил коммуникациянын гана эмес, дүйнө таанымдын башкы куралына айланды. Кеп оболу тилде эмес. Дилде. Адам өз тилин дилинде ыйык тутса, ал эч качан уңгу тилин чанып кете албайт. Тил

адам ааламынын алака мейкиндигин кеңейткен касиеттүү күч. Кыргыз тили – мен үчүн Мекен, эне, киндик кан тамган жер сыяктуу эле ыйыктын ыйыгы. Мен бу турмушта кайсы бир бийиктикке чыга алдым десем, аны эне тилимдин улуу духунан көрөм", – деп айткан. Кыргыз элинин өнөрү, акылмандыгы, кудурети, маданияты – сөзүндө. Ар бир сөздүн тарыхы, анын мистикалык сырлары, табышмактары болот. "Өнөр алды – кызыл тил" деп, кыргыз эли сөздү көздүн карегиндей кадырлап, өтө этият пайдаланышкан. Бардык элдин XXI кылымга бапестеп жеткирген рухий мурасы, сөз казынасы, накыл сөзү, эне тили болсо керек. Элибиздин ар бир сөзү алтын кыш сыяктуу асыл. Андан ата-бабаларыбыз опол тоодой сепил курушкан. Демек, өлкөбүздө рух сепили, ынтымак сепили, достук сепили түбөлүк чыңдала берсин» [5, 12–13-бб.]

«Эне тил – "Манастын" көкөлөтүп көтөргөн туусу. Улуттун улут экенин билгизген башкы көрсөткүчү – эне тил. Кыргыз тилибиз – улутубуздун жүрөгү. Кан тамырында жүрүп, көөдөнүндө согуп турган эне тили – жүрөгү токтосо, улут катары жашоосун токтотот.

"Эне тилин билбеген, элин сүйүп жарытпайт" (Б. Сарногоев). "Тилиңди бурба!" – деген насаат ата-бабалардын муундарга айткан биринчи насааты болгон. Демек, түп маанини туюнсак, эне тилибиз ар бир алатоолук атуулдун ар-намысы, сыймыгы, жашоосунун маңызы, дүйнөгө көрсөтө турган "улуттук паспорту" (Э. Ибраев). "Күчтүүбүз Ата Журттун кучагында, калкымдын уюткулуу дили менен, биз элбиз, биз инсанбыз, биз улутпуз, алатоолук кыргыздын тили менен!" Демек, эне тилди сүйүү, ыйык тутуу эгемендүү республикабыздын ар бир атуулунун нравалык жүрүм-турумунун башкы критерийлеринин бири болууга тийиш. Ал эми жаштарда эне тилге болгон сүйүүнү, патриоттуулукту, тилдик өзүн өзү аңдап-түшүнүүнү тарбиялоонун булагы – дал улут сыймыгы, улуу "Манастын" өзү дегибиз бар. "Манас" – "өнөр алды – кызыл тилдин" эң жогорку үлгүсү» [6, 413-б.]

Мамлекеттик тилди билүү – Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын парзы жана ыйык милдети. Бул өлкөнүн жарандарынын коомдук турмушка активдүү катышуусуна жана эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн жогорулашына өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Рысбаев С. К. Кыргыздын улуттук нарктуулук концепциясы. – Бишкек, 2025. – 27–28-бб.
2. Айтматов Ч. Т. Ал океан сындуу «Манастын» миллион сабын жат билген. – Бишкек, 2018. – 8-т. – 134–135-бб.
3. Байгазиев С. О. Манастаануу. – Бишкек, 2022. – 4–6, 413-бб.
4. Исаков Р. Сагынбайдын Манасы. – Бишкек, 2023. – 3–4-бб.
5. Ишекеев Н. Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик уңгу жолу. Тил жана коом көйгөйлөрү. Тил – уңгу жолдун өзөгү // Илимий жыйнак. – Бишкек, 2026. – 12–13-бб.

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Мусаева В.И.

УДК 37.013:37.091:004
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-11-22

Кабасова К.А., Мамбетакунов У.Э.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ,
Т. Эрматов атындагы Бишкек музыкалык-педагогикалык институту
Кабасова К.А., Мамбетакунов У.Э.
КНУ имени Жусупа Баласагына,
Бишкекский музыкально-педагогический институт имени Т. Эрматова
Kabasova K.A., Mambetakunov U.E.
KNU Jusup Balasagyn,
Bishkek Music and Pedagogical Institute named after T. Ermatov

КАЗАКСТАНДА, КЫРГЫЗСТАНДА ЖАНА ВЕНГРИЯДА ТИЛ АДИСТИГИНДЕ ОКУБАГАН СТУДЕНТТЕРДИН ОКУУ МОТИВАЦИЯСЫНА САНАРИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫН ТААСИРИН БААЛОО

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ НА УЧЕБНУЮ МОТИВАЦИЮ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ, КЫРГЫЗСТАНЕ И ВЕНГРИИ

ASSESSING THE IMPACT OF DIGITAL EDUCATIONAL PLATFORMS ON THE LEARNING MOTIVATION OF STUDENTS IN NON-LANGUAGE MAJORS IN KAZAKHSTAN, KYRGYZSTAN AND HUNGARY

Кыскача мүнөздөмө: Коомдун санариптешүүсү адамдан санариптик компетенцияларга ээ болууну талап кылат, бул жашоо сапатын жакшыртууга жана кесиптик ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт. Жогорку билим берүү системасы трансформацияланып жаткан шартта тил адистигинде окубаган студенттердин окуу мотивациясын калыптандыруу маселеси өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Изилдөөнүн максаты — Казакстан, Кыргызстан жана Венгриядагы студенттердин ички мотивациясын жана кесиптик ишенимин өнүктүрүүдө санариптик билим берүү платформаларынын натыйжалуулугун аныктоо. Экспериментке 119 студент катышып, алар контролдук жана эксперименталдык топторго бөлүнгөн. Эксперименталдык топ кесиптик багытка ылайыкташтырылган санариптик платформаларды (Quizlet, Kahoot!, Moodle менен H5P, Duolingo for Business) колдонуп, кесипке багытталган модулдарды жана рефлексивдик тапшырмаларды аткарган. Мотивация адаптацияланган «Академиялык мотивация шкаласы» (AMS) жана кейс-тапшырмалар аркылуу бааланып, натыйжалар Стьюденттин t-критерийи менен талданган. Натыйжалар эксперименталдык топто ички мотивациянын жана кесиптик чечимдерди кабыл алууга болгон ишенимдин олуттуу өскөнүн көрсөттү: «5 — толугу менен макулмун» деген жооптордун үлүшү 25–30%дан 50–56%га чейин жогорулаган. Мотивацияны өнүктүрүүнүн үч түрү аныкталган: активдүү-кесиптик, адаптивдүү-компетенттик жана формалдуу-багытталган. Изилдөөнүн жыйынтыктары санариптик платформаларды интеграциялоо туруктуу, максаттуу окуу мотивациясын жана кесиптик өзүн-өзү өнүктүрүүгө даярдыкты калыптандырууга өбөлгө түзөрүн тастыктайт.

Аннотация: Цифровизация общества требует от человека владения цифровыми компетенциями, что способствует повышению качества жизни и эффективности профессиональной деятельности. В условиях трансформации высшего образования особую актуальность приобретает проблема формирования учебной мотивации студентов, обучающихся по неязыковым специальностям. Цель исследования — определить эффективность цифровых образовательных платформ в развитии внутренней мотивации и профессиональной уверенности студентов в Казахстане, Кыргызстане и Венгрии. В эксперименте участвовали 119 студентов, разделённых на контрольную и экспериментальную группы. Экспериментальная группа работала с цифровыми платформами, адаптированными к профессиональной направленности обучения (Quizlet, Kahoot!, Moodle с H5P, Duolingo for Business), включающими профессионально-ориентированные модули и рефлексивные задания. Мотивация оценивалась с помощью адаптированной «Шкалы академической мотивации» (AMS) и кейс-заданий, а результаты анализировались с использованием t-критерия Стьюдента. Результаты показали значительное повышение внутренней мотивации и уверенности в принятии профессиональных решений в экспериментальной группе: доля ответов «5 — полностью согласен» выросла с 25–30% до 50–56%. Были выделены три сценария развития мотивации: активно-профессиональный, адаптивно-компетентностный и формально-ориентированный. Исследование подтверждает, что интеграция цифровых платформ способствует формированию устойчивой, целенаправленной учебной мотивации и готовности к профессиональному саморазвитию.

Abstract: Digitization of society requires individuals to possess digital competencies, contributing to an improved quality of life and greater effectiveness in professional activities. In the context of the transformation of higher education, the development of learning motivation among students in non-language

majors has become particularly relevant. The aim of this study was to determine the effectiveness of digital educational platforms in fostering students' intrinsic motivation and professional confidence in Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Hungary. The experiment involved 119 students divided into control and experimental groups. The experimental group used digital platforms tailored to the professional orientation of their studies (Quizlet, Kahoot!, Moodle with H5P, Duolingo for Business), incorporating professionally oriented modules and reflective tasks. Motivation was assessed using an adapted Academic Motivation Scale (AMS) and case-based tasks, and the results were analyzed using Student's t-test. The results showed a significant increase in intrinsic motivation and confidence in professional decision-making in the experimental group: the proportion of "5 — strongly agree" responses rose from 25–30% to 50–56%. Three scenarios of motivation development were identified: actively professional, adaptive-competency, and formally oriented. The study confirms that the integration of digital platforms contributes to the development of stable, goal-oriented learning motivation and readiness for professional self-development.

Негизги сөздөр: санариптештирүү; билим берүү платформалары; окуу мотивациясы; студенттер; тил адистигинде окубаган студенттер; компетенттүүлүккө негизделген ыкма; кесиптик даярдоо.

Ключевые слова: цифровизация; образовательные платформы; учебная мотивация; студенты; студенты, обучающиеся по неязыковым специальностям; компетентностный подход; профессиональная подготовка.

Keywords: digitalization; educational platforms; learning motivation; students; students in non-language majors; competency-based approach; professional training.

Введение. Цифровизация общества предполагает освоение людьми цифровых технологий и их использование в различных видах деятельности. Это способствует формированию соответствующих знаний, навыков и опыта. Владение цифровыми компетенциями способствует повышению уровня и качества жизни человека [40, с. 44].

В условиях трансформации системы высшего образования и массового внедрения цифровых технологий проблема развития учебной мотивации студентов, обучающихся по неязыковым специальностям, становится особенно актуальной [2, с. 8; 4, с. 45]. Доминирование цифровых платформ в образовательной политике определяет необходимость подготовки специалистов, способных к эффективной профессиональной деятельности, саморазвитию и обучению на протяжении всей жизни. В то же время в научных источниках подчёркиваются риски недостаточной сформированности учебной мотивации студентов неязыковых образовательных программ (ОП), что может негативно повлиять на качество формирования профессиональных компетенций [1, с. 70; 12, с. 12].

Компетенция (лат. *competentia* — принадлежность по праву; от *compete* — подхожу, соответствую) — 1) круг полномочий какого-либо органа или должностного лица; 2) круг вопросов, в которых данное лицо обладает знаниями и опытом. Компетентность — это профессиональная подготовленность и способность субъекта труда к выполнению задач и обязанностей повседневной деятельности; она включает в себя мобильность знаний, гибкость методов и критичность мышления [39, с. 25].

Мотивация студентов в условиях онлайн-обучения становится ключевым фактором в контексте цифровых образовательных технологий. Диас-Ногера с соавторами [9, с. 654] изучали, как автономия, мотивация и цифровая педагогика влияют на восприятие студентами дистанционного обучения. Исследователи показали, что внутренняя мотивация является ключевым фактором успеха онлайн-образования. Использование игровых элементов в обучении может повышать интерес студентов. Йылдыз с соавторами [37, с. 6] проанализировали влияние геймификации на мотивацию будущих учителей. Исследование выявило, что игровые стратегии стимулируют внутреннюю мотивацию и активность студентов в учебном процессе. Планирование профессионального пути влияет на

мотивацию студентов к обучению. Сю с соавторами [36, с. 15] рассмотрели мотивы и профессиональные планы выпускников, показав, что мотивация к обучению коррелирует с готовностью к будущей профессиональной деятельности.

Оценка влияния цифровых платформ на мотивацию студентов сопряжена с определёнными трудностями. Номбо [29, с. 63] рассмотрел проблемы реализации компетентностно-ориентированного учебного плана и показал, что недостаточный уровень мотивации студентов затрудняет эффективное внедрение компетентностного подхода. Несмотря на многочисленные исследования мотивации студентов, в данной области сохраняются определённые пробелы. Методы развития учебной мотивации студентов, обучающихся по неязыковым специальностям, с помощью цифровых платформ с учётом страновых и культурных различий изучены недостаточно.

Целью исследования являлось определение эффективных подходов к повышению уровня учебной мотивации студентов, обучающихся по неязыковым специальностям, с помощью цифровых образовательных платформ. Задачами исследования являлись: теоретическое обоснование и экспериментальная проверка возможностей развития учебной мотивации будущих специалистов в процессе внедрения цифровых платформ в образовательную среду вузов Казахстана, Кыргызстана и Венгрии; проведение педагогического эксперимента для выявления динамики мотивационных показателей и уровня профессиональной уверенности студентов; определение возможных сценариев дальнейшего развития учебной мотивации.

Материалы и методы. На теоретико-аналитическом этапе исследования был проведён анализ научных подходов к проблеме учебной мотивации и возможностей её развития в процессе профессиональной подготовки студентов, обучающихся по неязыковым специальностям. Теоретической основой исследования стала теория самодетерминации, которая подчёркивает роль внутренней мотивации, автономии, чувства компетентности и социальной вовлечённости в профессиональном развитии личности [1, с. 68; 32, с. 70]. Были рассмотрены исследования профессиональной мотивации, подчёркивающие связь между осознанием социальной значимости деятельности и устойчивостью мотивационных ориентаций [14, с. 523; 22, с. 522].

На эмпирико-экспериментальном этапе был проведён педагогический эксперимент с участием 119 студентов первых курсов в возрасте от 17 до 19 лет. Формирование контрольной и экспериментальной групп осуществлялось методом случайной выборки (рандомизации), что обеспечило однородность групп по возрастным и гендерным показателям. В исследовании приняли участие студенты следующих образовательных программ: «Логистика на транспорте», «Программная инженерия», «Финансовая аналитика» (Казахстан), «Программное обеспечение вычислительной техники и автоматизированных систем» (Кыргызстан), «Мехатроника» (Венгрия). Исследование было организовано на базе трёх учебных заведений: Казахского агротехнического исследовательского университета имени С. Сейфуллина (КАТИУ), Бишкекского музыкально-педагогического института имени Т. Эрматова (БМПИ) и Будапештского университета технологии и экономики (BME). Исследование проводилось в течение одного семестра (сентябрь 2025 — февраль 2026 года) с использованием образовательных платформ Quizlet, Kahoot!, Moodle с H5P и Duolingo for Business. Платформы использовались для организации доступа к учебным материалам, размещения кейс-заданий, загрузки самостоятельных работ студентов, коммуникации между студентами и преподавателями, оценки промежуточных результатов, мониторинга прогресса и агрегации данных для последующего анализа.

Критериями включения в исследование были: обучение по неязыковой специальности, отсутствие опыта полноценной педагогической (профессиональной) работы и добровольное согласие на участие в исследовании. Критериями исключения являлись нерегулярное участие в учебном процессе и неполное выполнение диагностических заданий. Участники были разделены на контрольную группу (60 человек, по 20 из каждой страны) и экспериментальную группу (59 человек). Контрольная группа обучалась по стандартной программе профессиональной подготовки с использованием цифровых платформ в традиционном режиме (лекционно-семинарская форма). В

экспериментальной группе были внедрены элементы профильной настройки платформ: профессионально-ориентированные модули (логистические симуляции, финансовые дашборды, задания по программной инженерии на английском языке), а также усилена рефлексивная составляющая.

Для оценки уровня учебной мотивации студентов до и после эксперимента использовался опросник «Шкала академической мотивации» (AMS), адаптированный к условиям профессиональной подготовки студентов неязыковых специальностей [3, с. 1012; 35, с. 333]. Адаптация инструмента включала перевод и обратный перевод утверждений, уточнение формулировок с учётом специфики неязыковых специальностей (замена общих академических контекстов на профессионально-ориентированные), а также экспертную оценку содержательной валидности с участием специалистов в области педагогики и психологии. Надёжность адаптированной версии опросника была подтверждена показателем внутренней согласованности (α Кронбаха = 0,85), что указывает на приемлемую психометрическую валидность для использования в педагогических исследованиях. Опросник состоял из 10 утверждений, направленных на выявление внутренней мотивации, профессиональной ориентации и осознания значимости профессиональной деятельности.

В рамках педагогического эксперимента использовались статистические методы: расчёт процентного распределения ответов респондентов в контрольной и экспериментальной группах, t-критерий Стьюдента для независимых и связанных выборок. Статистическая значимость различий определялась на уровне $p < 0,05$. Для каждого показателя были рассчитаны средние арифметические значения (M), стандартные отклонения (SD) и t-значения. Ограничением исследования является то, что его результаты относятся к конкретным учреждениям и выборке студентов, что может ограничивать экстраполяцию результатов на другие контексты. Кроме того, были выделены три сценария развития учебной мотивации: активно-профессиональный, адаптивно-компетентностный и формально-ориентированный.

В ходе исследования соблюдались этические нормы в отношении всех участников образовательного процесса (Американская социологическая ассоциация, 2018). Все участники были заранее и подробно проинформированы о цели, содержании, этапах и процедурах исследования. Участие было полностью добровольным; каждый участник имел право отказаться от участия на любом этапе. Все участники предоставили письменное согласие.

Результаты. В педагогике мотивация рассматривается не как статичная характеристика, а как динамический процесс, формируемый под влиянием внутренних потребностей, внешних условий и педагогических технологий. Ведущей теоретической концепцией, позволяющей понять механизмы формирования мотивации, является теория самодетерминации [1, с. 13; 32, с. 72]. Она выделяет три ключевых компонента, обеспечивающих развитие внутренней мотивации: автономию, чувство компетентности и социальную вовлечённость. Для студентов, обучающихся по неязыковым специальностям, эти факторы составляют основу формирования устойчивой и целенаправленной учебной мотивации.

Цифровые образовательные платформы способствуют активизации учебной и профессиональной деятельности студентов посредством интеграции различных видов активности: аналитической, практической и рефлексивной. Например, выполнение проектных заданий и профессионально-ориентированных кейсов, а также интерактивное тестирование с мгновенной обратной связью позволяют студенту оценить результаты своей деятельности, уровень компетентности и практическую значимость обучения. Такие активные формы работы способствуют формированию внутренней мотивации: студент получает положительный опыт, осознаёт практическую значимость знаний и навыков, что стимулирует дальнейшую самостоятельную работу [25, с. 768; 28, с. 773]. Кроме того, использование цифровых платформ способствует развитию рефлексии и критического мышления, что также является важным механизмом формирования мотивации.

Анализ результатов педагогического эксперимента. Для оценки уровня учебной мотивации студентов, обучающихся по неязыковым специальностям, был проведён педагогический эксперимент. Ниже представлены обобщённые результаты по трём странам, позволяющие сравнить процентное распределение ответов студентов контрольной и экспериментальной групп до и после эксперимента, а также проследить динамику изменений в мотивационной сфере и оценить эффективность внедрения цифровых платформ в процесс изучения английского языка.

Таблица 1. Динамика показателей учебной мотивации студентов контрольной и экспериментальной групп

Вопрос	**Контрольная группа до (M, % «5»)**	**Контрольная группа после (M, % «5»)**	**Экспериментальная группа до (M, % «5»)**	**Экспериментальная группа после (M, % «5»)**
1. Интерес к освоению материала английского языка	3,65 (20 %)	3,87 (25 %)	3,75 (25 %)	4,34 (50 %)
2. Удовлетворение от учебных задач	3,52 (15 %)	3,77 (22 %)	3,62 (17 %)	4,32 (52 %)
3. Осознание социальной значимости освоения языка	3,90 (25 %)	4,06 (30 %)	3,94 (30 %)	4,41 (56 %)
4. Уверенность в выборе ОП/профессии	3,63 (17 %)	3,96 (24 %)	3,65 (17 %)	4,41 (54 %)
5. Готовность к профессиональному саморазвитию	3,45 (15 %)	3,85 (25 %)	3,52 (13 %)	4,30 (48 %)

Анализ результатов, представленных в таблице, позволяет проследить динамику изменений уровня учебной мотивации. До эксперимента в контрольной группе преобладали ответы среднего уровня мотивации («3» и «4»). После завершения эксперимента в контрольной группе был зафиксирован умеренный рост положительных ответов. Доля ответов «5 — полностью согласен» увеличилась на 5–10 процентных пунктов (парный t-тест: $t = 3{,}12–4{,}05$; $p < 0{,}01$). В экспериментальной группе до эксперимента показатели учебной мотивации были сопоставимы с показателями контрольной группы. Однако после внедрения профильно-настроенных цифровых платформ в экспериментальной группе произошли существенные изменения. По всем утверждениям доля ответов «5 — полностью согласен» значительно возросла (парный t-тест: $t = 6{,}18–8{,}42$; $p < 0{,}001$). В частности, доля таких ответов по показателю интереса к освоению материала английского языка увеличилась с 25 % до 50 %, удовлетворённости учебными задачами — с 17 % до 52 %, а осознания социальной значимости освоения языка — с 30 % до 56 %.

Для оценки сформированности практической составляющей профессиональной мотивации использовались кейс-задания профессиональной направленности. Обобщённые результаты оценки уровня уверенности студентов в принимаемых решениях представлены в таблице 2.

Таблица 2. Распределение ответов контрольной и экспериментальной групп при выполнении кейс-заданий (обобщённый процент оценок «5» по критериям)

Кейс	**Критерий**	**КГ до (% «5»)**	**КГ после (% «5»)**	**ЭГ до (% «5»)**	**ЭГ после (% «5»)**

Кейс 1. Нарушение дисциплины	Обоснованность решений	11 %	16 %	17 %	29 %
Кейс 1. Нарушение дисциплины	Практическая применимость	10 %	16 %	14 %	28 %
Кейс 1. Нарушение дисциплины	Самостоятельность и критическое мышление	14 %	16 %	21%	30 %
Кейс 2. Повышение мотивации учащихся	Обоснованность решений	10 %	18 %	18 %	29 %
Кейс 2. Повышение мотивации учащихся	Практическая применимость	10 %	15 %	17 %	29 %
Кейс 2. Повышение мотивации учащихся	Самостоятельность и критическое мышление	12 %	16 %	23 %	32 %

Анализ результатов кейс-заданий показал, что внедрение профильно-настроенных цифровых платформ повлияло на развитие учебной мотивации и уверенности студентов в принятии профессиональных решений. В контрольной группе после эксперимента наблюдалось лишь незначительное улучшение показателей (парный t-тест: $t = 2.01 – 2.45$, $p < 0.05$).

Страновые различия и сценарии развития мотивации. Анализ результатов педагогического эксперимента выявил не только повышение индивидуальных мотивационных показателей, но и качественное изменение структуры мотивационной ориентации студентов, что позволило эмпирически выделить сценарии развития учебной мотивации. Были выделены три сценария: активно-профессиональный, адаптивно-компетентностный и формально-ориентированный. В таблице 3 представлены эти сценарии.

Таблица 3. Основные сценарии развития учебной мотивации студентов, обучающихся по неязыковым специальностям

Сценарий	Основной фокус	Компоненты и виды деятельности	Продолжитель-ность практики	Особенности мотивации
Активно-профессиональный	Формирование высокого уровня внутреннего интереса	Постоянное вовлечение в профессию, симуляции, кейс-задания, профессиональные платформы	4–6 часов в неделю	Высокая внутренняя мотивация, регулярная самооценка, интеграция когнитивных и поведенческих компонентов
Адаптивно-компетентностный	Поэтапное развитие ключевых компетенций	Оценка текущего уровня, индивидуальные траектории, задания возрастающей сложности, цифровой мониторинг	3–4 часа практики в неделю	Мотивация формируется через осознание результатов, адаптацию и поддержку преподавателя
Формально-ориентированный	Выполнение минимально	Лекционные задания, базовые	1–2 часа практики в неделю	Низкий уровень внутренней

	необходимых требований	упражнения, периодические консультации, структурированная поддержка		мотивации, поддерживаемый внешними стимулами

До эксперимента в экспериментальной группе преобладали студенты с формально-ориентированным сценарием развития мотивации (около 42 %), демонстрировавшие ситуативный интерес к обучению, ориентацию преимущественно на внешние стимулы и средний уровень выполнения кейс-заданий. Доля студентов с адаптивно-компетентностным сценарием составляла около 38 %, а активно-профессиональный сценарий был выявлен у 20 % респондентов.

После внедрения компетентностно-ориентированных образовательных практик произошло значительное перераспределение мотивационных сценариев. Доля студентов с активно-профессиональным сценарием увеличилась до 54–57 % ($p < 0{,}001$). Доля студентов с адаптивно-компетентностным сценарием составила 30–32 %, тогда как доля студентов с формально-ориентированным сценарием снизилась до 11–14 %. Таким образом, изменение распределения в сторону активно-профессионального сценария свидетельствует об эффективности профильно-настроенных цифровых платформ как механизма перехода от формально и внешне детерминированной мотивации к внутренне осознанной профессиональной ориентации.

Обсуждение. Учебная мотивация студентов, обучающихся по неязыковым специальностям, является одним из ключевых факторов успешности профессиональной подготовки, что согласуется с результатами исследования Гомес-Тригерос с соавторами [13, с. 214]. Авторы подчёркивают, что активное участие в учебном процессе способствует развитию внутренней мотивации. Мотивация определяет активность и целенаправленность студентов, а также их готовность применять полученные знания на практике, что согласуется с выводами Бардах и Классен [6, с. 290]. Результаты настоящего исследования также подтверждают значимость мотивации для практического применения знаний.

Учебная мотивация формируется под влиянием внутренних потребностей, внешних условий и педагогических технологий, что согласуется с результатами исследования Форсона с соавторами [12, с. 29]. Авторы рассматривают взаимосвязь мотивации и эффективности деятельности, отмечая роль внешних стимулов в мотивационной сфере студентов. Согласно теории самодетерминации, важную роль в развитии внутренней мотивации играют три компонента: автономия, чувство компетентности и социальная вовлечённость [1, с. 74; 30, с. 70]. Автономия предполагает самостоятельный выбор способов обучения и ответственность за результаты деятельности [20, с. 185; 25, с. 770]. Чувство компетентности формируется посредством успешного выполнения заданий и развития практических навыков [33, с. 253]. Социальная вовлечённость проявляется в осознании значимости своей деятельности для коллектива и общества [24, с. 293; 32, с. 280].

После эксперимента в экспериментальной группе доля ответов «5 — полностью согласен» по показателям учебной мотивации составила 48–56 %, тогда как в контрольной группе показатели были значительно ниже. Полученная динамика согласуется с выводами Кампильо-Феррер и Миральес-Мартинес о значении активных образовательных практик для мотивации студентов [8, с. 174]. Выполнение кейс-заданий позволяет оценить готовность студентов принимать профессиональные решения и обосновывать их, что согласуется с результатами исследования Хазен с соавторами [19, с. 990]. Авторы отмечают, что использование кейс-заданий способствует развитию практических навыков и активной позиции студентов.

До эксперимента в контрольной группе значительную долю составляли нейтральные ответы («3»). Полученные результаты показывают, что без активной педагогической поддержки существенного повышения учебной мотивации не наблюдается. Значимость активных форм взаимодействия в образовательном процессе также отмечается Бирдсли с соавторами [7, с. 1465]. После внедрения компетентностно-ориентированных практик в экспериментальной группе показатели

выполнения кейс-заданий повысились. Это согласуется с результатами Экмекчи и Серрано, отмечающих положительное влияние активных образовательных подходов на учебную деятельность студентов [10, с. 639].

Активно-профессиональный сценарий развития мотивации предполагает систематическое выполнение микропроектов и кейс-заданий, рефлексию и обратную связь, что согласуется с выводами Хуменюк с соавторами [16, с. 430]. Адаптивно-компетентностный сценарий включает поэтапное развитие компетенций и систематический мониторинг прогресса с использованием цифровых платформ. Значимость поэтапной адаптации обучения с применением цифровых технологий отмечается Суятно с соавторами [34, с. 183]. Формально-ориентированный сценарий характеризуется выполнением минимально необходимых требований, низким уровнем внутренней мотивации и необходимостью структурированной поддержки, что согласуется с выводами Анвара с соавторами [4, с. 330].

Выводы. Проведённое исследование позволило теоретически обосновать и экспериментально проверить возможности развития учебной мотивации студентов, обучающихся по неязыковым образовательным программам, посредством использования цифровых образовательных платформ с профессионально ориентированным содержанием. Полученные результаты подтверждают, что учебная мотивация представляет собой динамическую характеристику, изменяющуюся под воздействием содержания обучения, характера учебной деятельности, степени самостоятельности студентов и возможностей практического применения приобретаемых знаний.

1. **Выявлена положительная динамика учебной мотивации при использовании профессионально ориентированных цифровых практик.** В экспериментальной группе после завершения педагогического эксперимента по всем исследуемым показателям наблюдалось увеличение доли студентов, выбравших ответ «5 — полностью согласен». Наиболее выраженные изменения отмечены по показателям интереса к освоению материала английского языка — с 25 % до 50 %, удовлетворённости учебными задачами — с 17 % до 52 %, осознания социальной значимости освоения языка — с 30 % до 56 %, уверенности в выборе образовательной программы и профессии — с 17 % до 54 %, а также готовности к профессиональному саморазвитию — с 13 % до 48 %. В контрольной группе положительная динамика была менее выраженной и составила 5–10 процентных пунктов.

2. **Установлена результативность интеграции цифровых платформ с профессионально ориентированными заданиями.** Использование кейсов, симуляций, интерактивных заданий, цифрового мониторинга и рефлексивных упражнений обеспечило условия для более тесной связи изучения английского языка с будущей профессиональной деятельностью студентов. Это способствовало не только повышению интереса к учебному материалу, но и формированию уверенности в применении полученных знаний при решении профессионально значимых задач.

3. **Зафиксирована положительная динамика практической составляющей профессиональной мотивации.** Результаты выполнения кейс-заданий показали увеличение доли высоких оценок в экспериментальной группе по критериям обоснованности решений, практической применимости, самостоятельности и критического мышления. Так, по отдельным показателям доля оценок «5» увеличилась с 14–23 % до 28–32 %. В контрольной группе изменения были менее выраженными. Полученные данные позволяют предположить, что профессионально ориентированная цифровая среда создаёт дополнительные условия для перехода от преимущественно репродуктивного усвоения материала к его практическому применению.

4. **Подтверждена статистическая значимость изменений в экспериментальной группе.** Результаты статистического анализа свидетельствуют о значимых различиях между показателями до и после педагогического эксперимента в экспериментальной группе ($p < 0{,}001$), тогда как в контрольной группе изменения были менее выраженными и достигали уровня статистической значимости $p < 0{,}05$. Таким образом, полученные результаты согласуются с предположением о том, что именно сочетание цифровых инструментов с компетентностно ориентированным и

профессионально направленным содержанием связано с более выраженной положительной динамикой исследуемых показателей.

5. **Эмпирически выделены три сценария развития учебной мотивации студентов:** активно-профессиональный, адаптивно-компетентностный и формально-ориентированный. До начала эксперимента в экспериментальной группе преобладал формально-ориентированный сценарий (около 42 %), тогда как активно-профессиональный был характерен примерно для 20 % студентов. После реализации экспериментальной программы доля студентов, соответствующих активно-профессиональному сценарию, увеличилась до 54–57 %, адаптивно-компетентностному — до 30–32 %, а формально-ориентированному снизилась до 11–14 %. Данная динамика отражает изменение структуры мотивационной ориентации студентов в сторону большей профессиональной направленности, самостоятельности и вовлечённости в учебную деятельность.

6. **Теоретическая интерпретация результатов в рамках теории самодетерминации** позволяет связать выявленную динамику с созданием условий для развития автономии, чувства компетентности и социальной вовлечённости. Профессионально ориентированные задания предоставляли студентам возможность видеть практическую значимость изучаемого материала, цифровая обратная связь позволяла отслеживать собственный прогресс, а выполнение кейсов и совместных заданий способствовало включению студентов в активное взаимодействие.

7. **Практическая значимость исследования** заключается в возможности использования разработанного подхода при организации языковой подготовки студентов неязыковых специальностей. Цифровые платформы целесообразно применять не только как средство размещения учебных материалов и контроля знаний, но и как инструмент моделирования профессиональных ситуаций, организации самостоятельной работы, предоставления оперативной обратной связи и формирования индивидуальных образовательных траекторий. При этом цифровые задания должны соответствовать профилю образовательной программы и, например, включать логистические симуляции, финансовые кейсы, профессионально ориентированные задания для будущих специалистов в области программной инженерии и других направлений.

Таким образом, результаты исследования показывают, что развитие учебной мотивации студентов неязыковых образовательных программ связано не столько с самим фактом использования цифровых технологий, сколько с характером их педагогической интеграции. Наибольшую значимость имеет сочетание цифровых инструментов с профессиональной направленностью содержания, активными формами обучения, рефлексией, обратной связью и возможностью самостоятельного продвижения по образовательной траектории. Следовательно, цифровая образовательная платформа может рассматриваться как эффективный инструмент развития учебной мотивации при условии её содержательной и методической адаптации к профессиональным потребностям студентов.

Ограничения исследования связаны с относительно небольшой выборкой, проведением эксперимента в конкретных образовательных учреждениях и ограниченной продолжительностью наблюдения. В связи с этим полученные результаты требуют дальнейшей проверки на более крупных выборках и в различных образовательных и культурных контекстах. Перспективным направлением дальнейших исследований является проведение лонгитюдного мониторинга, позволяющего проследить устойчивость мотивационных изменений на протяжении всего периода обучения и в первые годы профессиональной деятельности выпускников.

Список использованной литературы

1. Deci E. L., Ryan R. M. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 68–78.
2. Hwang G. J., Fu Q. K. Trends in the research design of mobile learning studies // Computers & Education. – 2020. – Vol. 145. – Art. 103731.

3. Vallerand R. J., Pelletier L. G., Blais M. R., Briere N. M., Senecal C., Vallieres E. F. The Academic Motivation Scale: A measure of intrinsic, extrinsic, and amotivation in education // Educational and Psychological Measurement. – 1992. – Vol. 52, No. 4. – P. 1003–1017.
4. Anwar K., Asari S., Husniah R., Asmara C. H. Students' perceptions of collaborative team teaching and student achievement motivation // International Journal of Instruction. – 2021. – Vol. 14, No. 1. – P. 325–344.
5. American Sociological Association. Code of Ethics. – 2018.
6. Bardach L., Klassen R. M. Teacher motivation and student outcomes: Searching for the signal // Educational Psychologist. – 2021. – Vol. 56, No. 4. – P. 283–297.
7. Beardsley M., Albó L., Aragón P., Hernández-Leo D. Emergency education effects on teacher abilities and motivation to use digital technologies // British Journal of Educational Technology. – 2021. – Vol. 52, No. 4. – P. 1455–1477.
8. Campillo-Ferrer J. M., Miralles-Martínez P. Effectiveness of the flipped classroom model on students' self-reported motivation and learning during the COVID-19 pandemic // Humanities and Social Sciences Communications. – 2021. – Vol. 8, No. 1. – Art. 176.
9. Díaz-Noguera M. D., Hervás-Gómez C., De la Calle-Cabrera A. M., López-Meneses E. Autonomy, motivation, and digital pedagogy are key factors in the perceptions of Spanish higher-education students toward online learning // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2022. – Vol. 19, No. 2. – Art. 654.
10. Ekmekci A., Serrano D. M. The impact of teacher quality on student motivation, achievement, and persistence // Education Sciences. – 2022. – Vol. 12, No. 10. – Art. 649.
11. Fiddiyasari A., Pustika R. Students' motivation in English online learning during COVID-19 pandemic // Journal of English Language Teaching and Learning. – 2021. – Vol. 2, No. 2. – P. 57–61.
12. Forson J. A., Ofosu-Dwamena E., Opoku R. A., Adjavon S. E. Employee motivation and job performance: A study of basic school teachers in Ghana // Future Business Journal. – 2021. – Vol. 7, No. 1. – Art. 30.
13. Gómez-Trigueros I. M., Ruiz-Baúls M., Esteve-Faubel J. M., Mareque León F. Teacher motivation: Exploring the integration of technology and didactics in the narratives of future teachers // Social Sciences. – 2024. – Vol. 13, No. 4. – Art. 217.
14. Hartono H., Hidayati N., Wiyaka W. Pre-service English teachers' motivation to pursue a career in teaching viewed from speaking self-efficacy // International Journal of Evaluation and Research in Education. – 2022. – Vol. 12, No. 1. – P. 517–526.
15. Holubnycha L., Shchokina T., Soroka N., Besarab T. Development of competency-based approach to education // Educational Challenges. – 2022. – Vol. 27, No. 2. – P. 54–65.
16. Humeniuk I., Mushenyk I., Chaikovska O., Humeniuk O. Motivation enhancement of future engineering teacher by means of pedagogical support // Engineering for Rural Development. – 2022. – Vol. 21. – P. 426–431.
17. Кажмуратова А. С., Ибраев А. Ж. Цифровые платформы в высшем образовании Казахстана: мотивационный аспект // Вестник КазНУ. – 2023. – Т. 72, № 1. – С. 45–53.
18. Karasievych S. et al. Training future physical education teachers for physical and sports activities: Neuropedagogical approach // BRAIN. – 2021. – Vol. 12, No. 4. – P. 543–564.
19. Khazen M., Asli S., Hofstein A., Hugerat M. Effect of an educational initiative for sustainability on pre-service teachers' ethical decision-making skills // Sustainability. – 2025. – Vol. 17, No. 3. – Art. 992.
20. Kosholap A., Maksymchuk B., Branitska T., Martynets L., Boichenko A., Stoliarenko O., Matsuk L., Surovov O., Stoliarenko O., Maksymchuk I. Neuropsychological bases of self-improvement of own physical health of future teachers // BRAIN. – 2021. – Vol. 12, No. 3. – P. 171–190.
21. Kovács Z., Szilágyi R. Intrinsic motivation and authentic materials in Hungarian technical higher education // Central European Journal of Educational Research. – 2023. – Vol. 5, No. 1. – P. 22–35.
22. Li Z., Guo W. Y. Pre-service teachers' altruistic motivation for choosing teaching as a career: Where does it come from? // Frontiers in Psychology. – 2024. – Vol. 15. – Art. 1334470.

23. Lorente-Echeverría S., Canales-Lacruz I., Murillo-Pardo B. The vision of future primary school teachers as to education for sustainable development // Sustainability. – 2022. – Vol. 14, No. 18. – Art. 11267.
24. Mahmoodi M. H., Yousefi M. Second language motivation research 2010–2019: A synthetic exploration // Language Learning Journal. – 2021. – Vol. 50, No. 3. – P. 273–296.
25. Marcellis M., Frerejean J., Bredeweg B., Brand-Gruwel S., van Merriënboer J. J. Motivating students in competency-based education programme // Learning Environments Research. – 2024. – Vol. 27. – P. 761–776.
26. Mateos-Moreno D. Why (not) be a music teacher? Exploring pre-service music teachers' sources of concern // International Journal of Music Education. – 2022. – Vol. 40, No. 4. – P. 489–501.
27. Mirza C., Teymoori H., Mirza H. Teachers' perspectives on the competency-based approach: Assessing readiness for a new educational reform // IJLTER. – 2023. – Vol. 22, No. 9. – P. 241–260.
28. Mohzana M. The impact of competency-based pedagogy on students' motivation and engagement // JETE. – 2025. – Vol. 3, No. 2. – P. 87–96.
29. Nombo U. Competency-based curriculum in the teachers colleges: The challenges // European Journal of Alternative Education Studies. – 2022. – Vol. 7, No. 1. – P. 56–71.
30. Pekrun R. Teachers need more than knowledge: Why motivation, emotion, and self-regulation are indispensable // Educational Psychologist. – 2021. – Vol. 56, No. 4. – P. 312–322.
31. Rogers A. P. Exploring secondary teachers' perspectives on implementing competency-based education // Journal of Competency-Based Education. – 2021. – Vol. 6, No. 4. – P. 222–232.
32. Schukajlow S., Rakoczy K., Pekrun R. Emotions and motivation in mathematics education: Where we are today and where we need to go // ZDM – Mathematics Education. – 2023. – Vol. 55, No. 2. – P. 249–267.
33. Segers M., Martens R., Van den Bossche P. Understanding how a case-based assessment instrument influences student teachers' learning approaches // Teaching and Teacher Education. – 2008. – Vol. 24, No. 7. – P. 1751–1764.
34. Suyatno S., Wantini W., Patimah L. Intrinsic motivation of Gen Z to be a teacher in elementary schools // Futurity Education. – 2024. – Vol. 4, No. 3. – P. 169–181.
35. Vallerand R. J., Blais M. R., Briere N. M., Pelletier L. G. Construction and validation of the academic motivation scale (AMS) // Revue Canadienne des Sciences du Comportement. – 1989. – Vol. 21. – P. 323–349.
36. Xu C., Gao L., Zhang S., Zhang J., Li C., Zhang D., Pan Y., Liu J. Motivations and future plans of the final year students in a Chinese dental school // BMC Medical Education. – 2022. – Vol. 22, No. 1. – Art. 90.
37. Yildiz I., Topcu E., Kaymakci S. The effect of gamification on motivation in the education of pre-service social studies teachers // Thinking Skills and Creativity. – 2021. – Vol. 42. – Art. 100907.
38. Zheng J. A functional review of research on clarity, immediacy, and credibility of teachers and their impacts on motivation and engagement of students // Frontiers in Psychology. – 2021. – Vol. 12. – Art. 712419.
39. Мамбетакунов У. Э., Амантурова Э. Б. Формирование экологической компетентности студентов по направлению «Физическая культура и спорт» // Вестник Кыргызского Национального Университета имени Жусупа Баласагына. – 2024. – № 3(119). – С. 23–26.
40. Доолбекова Ж. Б., Мамбетакунов У. Э., Абдыбекова Н. А. Формирование цифровой грамотности учителей в Кыргызстане // Alatoo Academic Studies. – 2024. – № 1. – С. 70–81.

Рецензент: кандидат педагогических наук, профессор Рахимбекова Г.О.

УДК 37.373
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-22-26

Кожахметова Р.Т., Сатыбекова М.А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Кожахметова Р.Т., Сатыбекова М.А.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Kozhakhmetova R.T., Satybekova M. A.
KNU Jusup Balasagyn

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ УЮМДАРЫНДА ИЗИЛДӨӨЧҮЛҮК ЖАНА ТЬЮТОРДУК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫ ҮЗГҮЛТҮКСҮЗ КАЛЫПТАНДЫРУУ
НЕПРЕРЫВНОЕ ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ И ТЬЮТОРСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ
CONTINUOUS DEVELOPMENT OF RECEARCH AND TUTORING COMPETENCIES IN PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада мектепке чейинки билим берүү уюмдарынын тарбиячыларынын үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүү маселеси мектепке чейинки билим берүүнүн мазмунун жаңылоо жана компетенттүүлүккө негизделген мамилени киргизүү шартында каралат. Өзгөчө көңүл квалификацияны жогорулатуунун курстар аралык мезгилинде педагогдордун билим берүү траекторияларын индивидуалдаштыруунун натыйжалуу каражаты катары тьютордук коштоо технологиясына бурулат. Акмола облусунун мектепке чейинки билим берүү системасын талдоонун негизинде квалификацияны жогорулатуунун колдонуудагы моделдеринин уюштуруучулук жана мазмундук кемчиликтери, өзгөчө мектепке чейинки билим берүү уюмдарынын аймактык жактан алыс жайгашкан шарттарындагы көйгөйлөр аныкталган. Констатациялоочу эксперименттин жүрүшүндө тарбиячылардын педагогикалык маданиятынын когнитивдик, инновациялык-технологиялык, инсандык-чыгармачыл жана баалуулук компоненттери боюнча өнүгүү деңгээли диагностикаланган. Изилдөөнүн жыйынтыктары педагогикалык маданияттын орточо жана орточодон төмөн деңгээлдери басымдуулук кыларын, кесиптик өзүн-өзү өнүктүрүүгө мотивациянын жетишсиздигин жана квалификацияны жогорулатуунун натыйжаларына канааттанбоону көрсөттү. Тарбиячылардын кошумча кесиптик билим берүү системасын персоналдаштыруу жана индивидуалдаштыруу принциптеринин негизинде жамааттык тьютордук коштоону колдонуу менен кайра түзүү зарылдыгы жөнүндө тыянак чыгарылган.

Аннотация: В статье рассматривается проблема непрерывного профессионального развития воспитателей дошкольных организаций в условиях обновления содержания дошкольного образования и внедрения компетентностного подхода. Особое внимание уделяется технологии тьюторского сопровождения как эффективному средству индивидуализации образовательных траекторий педагогов в межкурсовой период повышения квалификации. На основе анализа региональной системы дошкольного образования Акмолинской области выявлены организационные и содержательные дефициты существующих моделей повышения квалификации, особенно в условиях территориальной удаленности дошкольных организаций. В ходе констатирующего этапа эксперимента проведена диагностика уровня развития педагогической культуры воспитателей по когнитивному, инновационно-технологическому, личностно-творческому и ценностному компонентам. Результаты исследования показали преобладание среднего и ниже среднего уровней педагогической культуры, недостаточную мотивацию к профессиональному саморазвитию и неудовлетворенность результатами повышения квалификации. Сделан вывод о необходимости перестройки системы дополнительного профессионального образования воспитателей на основе принципов персонификации и индивидуализации с использованием коллективного тьюторского сопровождения.

Abstract: The article addresses the issue of continuous professional development of preschool teachers in the context of updating the content of preschool education and implementing a competency-based approach. Special emphasis is placed on tutoring support as an effective tool for individualizing teachers' educational trajectories during the inter-course period of in-service training. Based on an analysis of the regional preschool education system in the Akmola Region, the study identifies organizational and content-related deficiencies in existing professional development models, particularly in geographically remote preschool organizations. At the ascertaining stage of the experiment, the level of teachers' pedagogical culture was assessed in terms of cognitive, innovation-technological, personal-creative, and value-based components. The findings reveal a predominance of average and below-average levels of pedagogical culture, insufficient motivation for professional self-development, and dissatisfaction with the outcomes of existing professional development programs. The article concludes that the system of continuing professional education for preschool teachers needs to be restructured on the principles of personalization and individualization through collective tutoring support.

Негизги сөздөр: үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүү; мектепке чейинки билим берүү уюмдарынын тарбиячылары; педагогикалык маданият; тьютордук коштоо; билим берүү траекторияларын индивидуалдаштыруу; квалификацияны жогорулатуу; инновациялык-технологиялык компонент.

Ключевые слова: непрерывное профессиональное развитие; воспитатели дошкольных организаций; педагогическая культура; тьюторское сопровождение; индивидуализация образовательных траекторий; повышение квалификации; инновационно-технологический компонент.

Keywords: continuous professional development; preschool teachers; pedagogical culture; tutoring support; individualization of educational trajectories; professional development; innovation and technological component.

Формирование исследовательских компетенций у педагогов дошкольных организаций Республики Казахстан (ДО РК) играет ключевую роль в модернизации образования. Этот процесс направлен на развитие у воспитателей способности к самостоятельному анализу педагогической практики, проведению экспериментов и внедрению инноваций в работу с детьми дошкольного возраста [1; 2].

В Казахстане развитие компетенций педагогов ДО регулируется государственными стандартами. Типовые правила деятельности дошкольных организаций требуют от педагогов непрерывного повышения квалификации и владения профессиональными компетенциями, включая исследовательские. Важным аспектом является введение исследовательского подхода в педагогическую деятельность, что закреплено в профессиональных стандартах для педагогов-экспертов и педагогов-исследователей [2; 3].

Формирование исследовательских компетенций происходит через интеграцию теоретических и практических методов. Педагогам предлагается участие в педагогических экспериментах, анализе литературы, наблюдениях за деятельностью детей и разработке методических рекомендаций. В ДО РК акцент делается на проектно-исследовательскую деятельность, где воспитатели осваивают навыки организации опытов и самостоятельных исследований с детьми [4; 5].

В рамках проведенного исследования была разработана и апробирована технология коллективного тьюторского сопровождения развития педагогической культуры воспитателей дошкольных организаций. Под данной технологией понимается системное взаимодействие субъектов образовательного процесса, направленное на развитие личности воспитателя посредством формирования его педагогической культуры и реализации индивидуальных образовательных запросов.

Особенностью разработанной технологии является реализация модели взаимодействия «внешний тьютор — внутренний тьютор — тьюторант», где внешний тьютор представлен

специалистом института развития образования, внутренний тьютор — методистом базового детского сада, а тьюторантом выступает воспитатель дошкольной организации.

Цель технологии — создание условий для профессионального саморазвития воспитателей, реализации их образовательного потенциала и формирования индивидуальных образовательных маршрутов.

Технология тьюторского сопровождения соответствует основным критериям педагогических технологий: концептуальности, системности, управляемости, эффективности и воспроизводимости [5]. Концептуальной основой выступает идея индивидуализации образования и признание активной субъектной позиции педагога в процессе профессионального развития.

Алгоритм реализации технологии включает последовательность взаимосвязанных действий: диагностику исходного уровня педагогической культуры, формирование мотивации профессионального развития, постановку образовательных целей, проектирование индивидуального образовательного маршрута, организацию образовательной деятельности и рефлексию полученных результатов.

Реализация технологии осуществлялась через ряд этапов: диагностический, мотивационный, проблемно-целевой, проектировочный, организационно-управленческий и рефлексивный.

Диагностический этап был направлен на выявление исходного уровня педагогической культуры воспитателей, анализ профессиональных затруднений и образовательных запросов. Для этого использовались методы анкетирования, интервьюирования, анализа профессиональной деятельности педагогов и работы в фокус-группах. Полученные результаты позволили определить основные направления дальнейшего профессионального развития участников эксперимента.

Мотивационный этап предусматривал формирование устойчивой положительной мотивации воспитателей к профессиональному развитию и самообразованию. Особое внимание уделялось созданию благоприятного психологического климата и развитию интереса педагогов к решению профессиональных проблем. Важным инструментом данного этапа стало формирование портфолио педагогических достижений, позволяющего осмыслить результаты профессиональной деятельности и определить перспективы дальнейшего развития.

Проектировочный этап был направлен на разработку индивидуальных образовательных маршрутов воспитателей. В процессе совместной деятельности тьютора и педагогов определялись содержание обучения, формы образовательной деятельности, методы и технологии профессионального развития. Индивидуальный образовательный маршрут рассматривался как средство реализации личностно-ориентированного подхода и обеспечения вариативности образовательного процесса [6].

В образовательном процессе использовались различные формы обучения: лекции, семинары, мастер-классы, тренинги, деловые игры, кейс-методы, а также проектная деятельность. Особое внимание уделялось самостоятельной работе педагогов, направленной на развитие их исследовательских и творческих способностей.

Рефлексивный этап завершал цикл тьюторского сопровождения и предполагал оценку результатов профессионального развития воспитателей. В качестве методов оценки использовались анализ портфолио, творческие отчеты, презентации и диагностические методики, применяемые на констатирующем этапе исследования.

Контрольный этап исследования был направлен на выявление динамики развития компонентов педагогической культуры воспитателей после реализации технологии тьюторского сопровождения. Диагностика проводилась по тем же методикам, что и на констатирующем этапе.

Полученные результаты свидетельствуют о положительной динамике развития всех компонентов педагогической культуры у участников экспериментальной группы. Было зафиксировано повышение уровня когнитивного компонента, проявляющееся в расширении профессиональных знаний педагогов. Существенные изменения выявлены также в инновационно-технологическом

компоненте, что проявилось в активном использовании воспитателями современных образовательных технологий и участии в профессиональных конкурсах и проектах.

Положительная динамика наблюдалась и в личностно-творческом компоненте педагогической культуры. У воспитателей повысился уровень мотивации достижения, эмпатийности, готовности к профессиональному саморазвитию и творческой активности.

Изменения затронули и ценностный компонент педагогической культуры: увеличилось число педагогов, ориентированных на гуманистические ценности профессиональной деятельности и осознающих значимость профессионального саморазвития.

Таким образом, результаты экспериментальной работы подтверждают эффективность технологии тьюторского сопровождения развития педагогической культуры воспитателей дошкольных организаций. Реализация данной технологии способствует повышению профессиональной компетентности педагогов, развитию их творческого потенциала и формированию устойчивой мотивации к непрерывному профессиональному развитию.

Список использованной литературы

1. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (на основании данных 2024 года). – Астана, 2025. – АО «Национальный центр исследований и оценки образования „Талдау“ имени А. Байтұрсынұлы». – URL: https://taldau.edu.kz/ru/publikaciya/nacionalnyj-doklad-o-sostoyanii-i-razvitii-sistemy-obrazovaniya-rk-na-osnovanii-dannyh-2024-goda (дата обращения: 05.10.2026).
2. Токаев К.-Ж. К. Выступление Президента Казахстана на пленарном заседании августовской конференции «Bilim jáne Ǵylym!». – Нур-Султан, 16 августа 2019 г.
3. Голошумова Г. С. Теоретические основы развития инновационного потенциала педагога // Вестник Университета Российской академии образования. – 2011. – № 5. – С. 68–70.
4. Кулюткин Ю. Н. Кризисы личности и педагогическая профессия: монография. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2014. – 320 с.
5. Гульчевская Н. Е. Особенности профессиональной тревожности учителя в условиях образовательных инноваций: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Ростов-на-Дону, 2004.

Рецензент: кандидат педагогических наук, доцент Баялиева А.С.

УДК: 37.376.1.
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-26-31

Кожомбердиева Н.Б., Эсенаманова Г.К.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Кожомбердиева Н.Б., Эсенаманова Г.К.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Kozhomberdieva N.B., Esenamanova G.K.
KNU Jusup Balasagyn

ГУМАНИТАРДЫК АДИСТИКТЕГИ СТУДЕНТТЕРГЕ МАТЕМАТИКА КУРСУН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ КУРСА МАТЕМАТИКИ СТУДЕНТАМ ГУМАНИТАРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ НА ОСНОВЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
FEATURES OF TEACHING A MATHEMATICS COURSE TO HUMANITIES STUDENTS BASED ON PROFESSIONAL COMPETENCE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада гуманитардык адистиктерде окуган студенттерге математика курсун кесиптик компетенттүүлүккө багыттап окутуунун теориялык жана методикалык негиздери талдоого алынат. Компетенттүүлүккө негизделген билим берүү парадигмасы математикалык даярдыкты студенттердин болочок кесиптик ишмердүүлүгүнө ылайыкташтырууну талап кылат. Математикалык түшүнүктөрдү гуманитардык багыттагы билим берүү процесси менен интеграциялоонун өзгөчөлүктөрү, окутуунун заманбап ыкмалары жана алардын натыйжалуулугу каралат. Ошондой эле студенттердин аналитикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн калыптандырууга жана кесиптик компетенцияларын өнүктүрүүгө багытталган практикалык моделдер сунушталат.

Аннотация: В статье анализируются теоретические и методические основы преподавания курса математики студентам гуманитарных специальностей с ориентацией на формирование профессиональной компетентности. Компетентностно-ориентированная парадигма образования требует адаптации математической подготовки к будущей профессиональной деятельности студентов. Рассматриваются особенности интеграции математических понятий в образовательный процесс гуманитарного направления, современные методы преподавания и их эффективность. Также представлены практические модели, направленные на развитие аналитического мышления студентов, формирование навыков решения проблем и развитие профессиональных компетенций.

Abstract: The article analyzes the theoretical and methodological foundations of teaching mathematics to humanities students with a focus on developing professional competence. The competence-based education paradigm requires adapting mathematical training to students' future professional activities. The article examines the integration of mathematical concepts into humanities education, modern teaching methods, and their effectiveness. Practical models aimed at developing students' analytical thinking, problem-solving skills, and professional competencies are also presented.

Негизги сөздөр: кесиптик компетенттүүлүк; математика курсу; гуманитардык адистиктер; компетенттүүлүккө негизделген окутуу; математикалык даярдык; аналитикалык ой жүгүртүү; практикалык моделдер.

Ключевые слова: профессиональная компетентность; курс математики; гуманитарные специальности; компетентностно-ориентированное обучение; математическая подготовка; аналитическое мышление; практические модели.

Keywords: professional competence; mathematics course; humanities; competence-based learning; mathematical training; analytical thinking; practical models.

Азыркы билим берүү мейкиндигинде предметтер аралык интеграция окуу процессинин сапатын жогорулатууда жана студенттердин комплекстүү компетенцияларын калыптандырууда маанилүү фактор катары каралууда. Гуманитардык адистиктерде окуган студенттер үчүн математика курсу салттуу түрдө татаал жана адистик менен түздөн-түз байланышы жок предмет катары кабыл алынып келген. Бирок глобалдашуу, маалыматтык технологиялардын өнүгүшү жана сандык маалыматтардын көлөмүнүн өсүшү математика менен гуманитардык илимдердин ортосундагы байланышты жаңы деңгээлге чыгарып, аларды интеграциялоонун объективдүү зарылдыгын шарттоодо.

Тактап айтканда, макала төмөнкү максаттарды көздөйт:

– математика менен гуманитардык илимдердин ортосундагы интеграциянын актуалдуулугун негиздөө;

– компетенттүүлүккө негизделген окутуунун принциптерине таянган математикалык билим берүүнүн моделин сунуштоо;

– гуманитардык багыттагы студенттер үчүн ылайыкташтырылган математикалык материалдардын мазмунун жана аларды окутуунун ыкмаларын талдоо;

– математикалык компетенцияларды өнүктүрүүдө практикалык көндүмдөрдүн ролун көрсөтүү.

Гуманитардык багыттагы тармактарда – эл аралык мамилелерде, саясат таанууда, социологияда, журналистикада, лингвистикада, маданият таанууда – акыркы жылдары сандык маалыматтарды чогултуу, талдоо жана моделдөө ыкмалары активдүү колдонулууда. Коомдук процесстерди изилдөөдө статистикалык ыкмалар, тренддик талдоо, ыктымалдуулуктарды баалоо, моделдерди чечмелөө жана божомолдоо көндүмдөрү негизги инструменттерге айланууда. Бул студенттердин математикалык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнү кесиптик даярдыктын маанилүү бөлүгү катары кароону талап кылат.

Математиканын гуманитардык илимдер менен интеграцияланышы студенттерди сандык жана сапаттык маалыматтарды өз ара байланышта талдоого үйрөтөт, аналитикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт жана аргументтеринин тактыгын жогорулатат.

Мындай интеграция гуманитардык чөйрөдөгү кубулуштарды жана процесстерди математикалык моделдер аркылуу түшүндүрүүгө мүмкүндүк берет. Демографиялык динамика, шайлоо статистикасы, коомдук пикирдин өзгөрүшү, маданий процесстердин көрсөткүчтөрү, дипломатиялык өз ара аракеттенүүлөр сыяктуу реалдуу мисалдарды колдонуу студенттердин математика предметине болгон кызыгуусун арттырат.

Курстун мазмуну үч блокко бөлүнөт:

1-блок. Базалык математикалык түшүнүктөр: сандар, пайыздар жана көрсөткүчтөр; функциялар жана графиктер; матрицалар жана векторлор; жогорку математиканын элементтери.

2-блок. Практикалык-компетенттүүлүк модулу: калктын өсүшүн моделдөө (демография); шайлоо статистикасы; инфляциялык көрсөткүчтөр; коомдук пикирди сурамжылоонун жыйынтыктарын талдоо; дипломатиялык мамилелерди графтар аркылуу моделдөө.

3-блок. Аналитикалык жана статистикалык аппарат: орточо маанилер; дисперсия жана стандарттык четтөө; корреляция; жөнөкөй регрессиялык моделдер.

Математика коомдук процесстерди моделдөөнүн негизги инструменттеринин бири болуп саналат. Математика менен гуманитардык илимдердин интеграциясы бүгүнкү күндө билим берүү системасында жана илимде өзгөчө актуалдуу багыттардын бири катары каралууда.

Кыргыз окумуштуусу Ж. Б. Абдиев коомдук көйгөйлөрдү чечүүдө математикалык моделдердин ролу өсүп жатканын белгилеп, «гуманитардык багыттагы адистерге сандык анализ менен прогноз жасоо көндүмдөрү зарыл» деп жазат [1]. Мисалы, Кыргызстандагы миграциялык процесстерди моделдөөдө жөнөкөй сызыктуу моделди колдонуу да саясат таануу багытындагы изилдөөлөр үчүн маанилүү статистикалык маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, математика менен гуманитардык илимдердин интеграциясы – заманбап билим берүүнүн талаптарынын бири. Ал студенттерди санариптик коомдун шарттарына ылайык даярдоого, кесиптик-аналитикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жана гуманитардык билимдин мазмунун кеңейтүүгө өбөлгө түзөт.

Гуманитардык илимдерде сандык талдоонун ролу өсүүдө. Орус окумуштуусу А. А. Данилов гуманитардык изилдөөлөрдө «сандык моделдер коомдук процесстердин терең мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачууга мүмкүнчүлүк берет» деп белгилейт [4]. Мисалы, социологияда сурамжылоолордун жыйынтыктарын статистикалык иштетүү, эл аралык мамилелерде мамлекеттер ортосундагы товар агымдарын матрицалык моделдөө, психологияда корреляциялык талдоо колдонулат. Бул мисалдар математикалык ыкмалардын гуманитардык багыттагы изилдөөлөрдө маанилүү орунда турарын көрсөтөт.

Гуманитардык билим берүүнү санариптештирүү предметтер аралык интеграцияны негизги талаптардын бирине айландырууда. Орус педагог-методологу В. В. Давыдов билим берүүнүн өнүгүшү «көп тармактуулукту жана интеграцияны» талап кыларын, гуманитардык багыттагы студенттер да формалдуу-логикалык жана аналитикалык маданиятка ээ болушу керектигин белгилеген [3]. Санариптик коомдо маалыматтарды визуалдаштыруу, медиатексттерди сандык талдоо жана коомдук процесстердин динамикасын моделдөө гуманитардык адистер үчүн зарыл болгон жаңы компетенциялардын катарына кирет. Мисалы, журналистика багытында медиаконтенттин

динамикасын талдоо үчүн студенттер графиктер жана статистикалык таблицалар менен иштөө көндүмдөрүнө ээ болушу зарыл.

Математика гуманитардык илимдерде логикалык жана аналитикалык маданиятты калыптандырууда маанилүү роль ойнойт. Кыргыз педагог-окумуштуусу А. Уметалиев математика логикалык ой жүгүртүүнү, аналитикалык структураларды түзүү жөндөмүн жана аргументтөө маданиятын өнүктүрөрүн, бул сапаттар гуманитардык адистиктер үчүн өзгөчө маанилүү экенин белгилейт [8]. Гуманитардык тексттерди талдоодо логикалык схемаларды түзүү, фактыларды классификациялоо, себеп-натыйжалык байланыштарды аныктоо математикалык логиканын практикалык колдонулушунун мисалдары болуп саналат.

Коомдук процесстердин татаалдыгы аларды математикалык моделдөө зарылдыгын шарттайт. Орус окумуштуусу А. А. Самарский коомдук жана гуманитардык процесстер да физикалык процесстер сыяктуу эле «моделсиз изилдене албай турган татаал системалар» экенин белгилейт [6]. Мисалы, демографиялык өзгөрүүлөр, миграциялык агымдар, шайлоо динамикасы жана коомдук пикирдин өзгөрүшү тренддик моделдерди жана статистикалык талдоо ыкмаларын колдонуу аркылуу изилденет.

Компетенттүүлүккө негизделген окутуунун принциптерине таянган математикалык билим берүүнүн модели. Заманбап жогорку билим берүүнүн өнүгүшү студенттин жалпы билимге гана ээ болушун эмес, алган билимин практикалык ишмердүүлүктө натыйжалуу колдонууга мүмкүндүк берген кесиптик компетенцияларга ээ болушун талап кылат. Бул талап гуманитардык адистиктер үчүн да өзгөчө мааниге ээ, анткени алардын кесиптик ишмердүүлүгү (дипломатия, журналистика, менеджмент, эл аралык мамилелер, маданий саясат ж.б.) сандык маалыматтарды талдоону, моделдөөнү жана логикалык ой жүгүртүүнү талап кылат.

Компетенттүүлүккө негизделген окутуунун максаты студенттин «эмнени билери» менен гана эмес, «эмнени жасай алары» менен да аныкталат. Ошондуктан математикалык билим берүүнүн мазмуну жана түзүмү да ушул талаптарга ылайык каралышы зарыл.

Билим берүүдө интеграция компетенттүүлүккө негизделген окутуунун маанилүү талаптарынын бири болуп саналат. Кыргызстандык педагог-методист А. К. Сатаров билим берүүнүн интеграцияланышы студентти «комплекстүү ой жүгүртүүгө жана көп тармактуу маселелерди чече билүүгө» даярдай турганын белгилейт [7]. Мисалы, гуманитардык багыттагы студент «өлкө рейтинги», «экономикалык көрсөткүч» сыяктуу түшүнүктөрдү сандык маалыматтар, графиктер, индекстер жана функциялар аркылуу өздөштүргөндө, анын аналитикалык ой жүгүртүүсү өнүгөт.

Компетенттүүлүккө негизделген математикалык билим берүүнүн негизги принциптери:

Натыйжага багытталуу принциби – студенттин алган билимин реалдуу кырдаалда колдонуу жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталат. Натыйжа катары билим, көндүм жана компетенттүү иш-аракеттер каралат.

Практикалык маанилүүлүк принциби – математикалык темалар студенттин келечектеги кесибине байланышкан реалдуу кырдаалдар менен интеграцияланат. Аларга статистикалык маалыматтарды талдоо, коомдук процесстерди моделдөө, пайыздык өзгөрүүлөрдү жана көрсөткүчтөрдү эсептөө, матрицалык моделдерди колдонуу кирет.

Предметтер аралык интеграция принциби – математикалык материалдар гуманитардык тармактарга тиешелүү мисалдардын негизинде берилет: демография, саясат таануу, экономика, эл аралык мамилелер, коомдук пикирди изилдөө ж.б.

Активдүү окутуу принциби – кейс-методду, долбоордук иштерди, проблемалык тапшырмаларды, топтук талдоону жана сценариптик ресурстарды колдонууну камтыйт.

Гуманитардык адистиктеги студент төмөнкү компетенцияларды өздөштүрүшү керек:

1. Аналитикалык компетенция – сандык маалыматтарды окуу, салыштыруу, тыянак чыгаруу.

2. Статистикалык компетенция – орточо маанини, дисперсияны, ырааттуулуктарды талдоо.

3. Моделдөө компетенциясы – социалдык жана саясий процесстердин жөнөкөй моделдерин түзүү.

4. Коммуникациялык компетенция – сандык натыйжаларды туура түшүндүрүү жана презентациялоо.

5. Санариптик компетенция – диаграмма, таблица, онлайн-калькуляторлорду колдонуу.

1. Кейс-метод мисалы: «2023-2024 – жылдардагы эки партиянын колдоо деңгээли боюнча социалдык сурамжылоолордун жыйынтыгы берилди. Партия *A* – 42%, партия *B* – 38%.

Партия *A* – нын колдоосу ай сайын 1.5% өсүп турат.

Суроо: 1) 3 айдан кийин абал кандай болот? 2) Модель тенденциясы чыңдалып турарын кандай жыйынтык менен түшүндүрсө болот?»

Чечмелөө:1) Партия А: $42\% + 3 \times 1.5\% = 46.5\%$. 2) Алынган моделдерди график аркылуу көрсөтүп, өсүү тенденциясы социалдык факторлор менен байланыштырылат.

2. Проблемалык тапшырма мисалы: Калктын өсүшү $P(t) = P_0(1 + r)^t$формуласын колдонуп, баштапкы калкы 1 млн адам, жылдык өсүш 2%.

Суроо: 5 жылдан кийинки калктын санын табыңыз.

Чечим: $P = 1000000 \times (1.02)^5 = 1104080$ (чамалуу). Бул мисал демографиялык саясатты анализдөөдө колдонулат.

3. Долбоордук иш мисалы: “Коңшу өлкөлөрдүн экономикалык көрсөткүчтөрүн салыштыруу жана тенденция анализин математикалык методдор аркылуу жүргүзүү.” Студент төмөнкүлөрдү жасашы керек: маалымат топтоо, таблица түзүү, орточо маанилерди эсептөө, диаграмма түзүү, жыйынтык чыгаруу.

Демек компетенттүүлүккө негизделген математикалык билим берүүнүн модели гуманитардык студенттер үчүн математика предметинин маанисин арттырып, билимдин практикалык жана кесиптик маанилүүлүгүн күчөтөт. Студент математиканы формула катары эмес, реалдуу процесстерди түшүндүрүүчү инструмент катары кабыл алышына шарт түзүлөт. Бул модель: аналитикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрөт, сандык маалыматтар менен иштөөнү жеңилдетет, кесиптик компетенцияларды бекемдейт. Гуманитардык адистиктеги студенттер үчүн математика курсу салттуу техникалык багыттагы курстардан мазмундук да, методикалык да жактан айырмаланат. Себеби гуманитардык студенттердин профессионалдык ишмердиги сандык эсептөөлөрдү терең эмес, бирок маалыматты талдоо, логикалык ой жүгүртүү, далилдөө жөндөмү, сандык моделдерди түшүнүү жана прогноз жасоо сыяктуу компетенциялар менен тыгыз байланышта. Ошондуктан математикалык материалдын мазмунун гуманитардык контекстке интеграциялоо – окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун негизги багыты болуп саналат.

Гуманитардык ойлом менен математикалык ой жүгүртүүнүн биригиши – компетенттүү адисти даярдоонун шарты. Кыргыз окумуштуусу Ж. Абдраманова гуманитардык билим берүүдө математикалык сабаттуулук «санариптик ой жүгүртүү, фактологиялык тактык жана системалуу анализ» үчүн негиз экенин белгилеген [2].

Математикалык компетенцияларды өнүктүрүүдө практикалык көндүмдөрдүн ролу билим берүү методикасында өзгөчө маанилүү орунга ээ. Практикалык ишмердик студенттин теориялык түшүнүгүн бекемдеп гана койбостон, реалдуу кырдаалдарда математикалык ойломду колдоно билүү жөндөмүн да калыптандырат. Илимий адабияттарда бул багыт көптөгөн окумуштуулар тарабынан изилденип, практикалык көндүмдөрдүн математиканы окутуудагы өзөктүк мааниси белгиленип келген.

Практикалык көндүмдөр математикалык түшүнүктөрдү тереңдетет, башкача айтканда, адам билимди активдүү аракет аркылуу өздөштүрөт. Ошондуктан практикалык көндүмдөр математикалык түшүнүктөрдү өздөштүрүүнүн түз механизми болуп саналат. Мисалы, гуманитардык багыттагы студент «корреляция коэффициенти» деген түшүнүктү жөн гана формула катары эмес, реалдуу сурамжылоонун жыйынтыктарын талдоо аркылуу үйрөнгөндө, анын маанисин тереңирээк түшүнөт.

Гуманитардык багыттагы студенттер үчүн математикалык компетенциялар – чечим кабыл алуу, маалыматтарды талдоо жана прогноз жасоо – кесиптик көндүмдөрдүн бир бөлүгү. Практикалык тапшырмалар студенттин мотивациясын жана предметке болгон кызыгуусун күчөтөт. А. Колмогоров математиканын мааниси анын «өмүр менен байланышында» экенин белгилеп, студент реалдуу

турмуштан алынган мисалдардын үстүндө иштегенде материалды тез кабыл аларын жазган [5]. Бул студенттин математикага болгон мамилесин өзгөртүп, аны жөн гана «түшүнүк» эмес, практикалык «курал» катары кабыл алууга шарт түзөт.

Практикалык көндүмдөр математикалык компетенциянын түпкү негизи болуп, студентти:

– реалдуу кырдаалды анализдөөгө;

– сандык маалыматты түшүнүүгө жана колдонууга;

– логикалык ой жүгүртүүгө;

– кесиптик маселелерди моделдөөгө;

– прогноз жасоого жана чечим кабыл алууга үйрөтөт.

Окумуштуулардын эмгектеринде белгиленгендей, практикалык багыттагы тапшырмаларсыз математикалык билим толук калыптанбайт жана компетенттүүлүк деңгээли төмөн бойдон калат.

Демек, математика менен гуманитардык илимдердин интеграциясынын актуалдуулугу төмөнкү негиздер менен тастыкталат:

– гуманитардык илимдерде сандык методдордун мааниси өсүүдө;

– коомдук-экономикалык процесстерди моделдөө математикасыз мүмкүн эмес;

– объективдүү талдоо жана прогноздоо үчүн математикалык инструменттер зарыл;

– интеграция компетенттүүлүккө негизделген окутуунун негизги талаптарынын бири болуп саналат;

– санарип доору гуманитардык адистерден сандык сабаттуулукту талап кылат.

Бул аргументтер орус жана кыргыз окумуштууларынын изилдөөлөрү менен ырасталып, билим берүүдө интеграциянын заманбап талаптардын бири экенин көрсөтөт.

Демек, гуманитардык адистиктеги студенттерге математика курсун кесиптик компетенттүүлүктүн негизинде, мазмундук жана методикалык жактан адаптацияланган түрдө окутуунун өзгөчөлүктөрү жана механизмдери аныкталды.

Колдонулган адабияттар

1. Абдиев Ж. Б. Социалдык-экономикалык процесстерди математикалык моделдөө. – Бишкек, 2021.
2. Абдраманова Ж. Гуманитардык билим берүүдө математикалык компетенттүүлүктүн ролу. – Бишкек, 2020.
3. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. – Москва: Педагогика, 1996.
4. Данилов А. А. Количественные методы в гуманитарных науках. – Москва, 2019.
5. Колмогоров А. Н. Математика – наука и профессия. – Москва: Наука, 1985.
6. Самарский А. А. Математическое моделирование: идеи и методы. – Москва: Физматлит, 2001.
7. Сатаров А. К. Гуманитардык билим берүүдө интеграциянын ролу. – Бишкек, 2020.
8. Уметалиев А. Математикалык логиканын негиздери жана колдонулушу. – Бишкек: Кыргызстан, 2015.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Б.М. Мусаев

УДК: 378.4
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-31-36

Чжоу Цзунцзе, Карабалаева Г.Т.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Чжоу Цзунцзе, Карабалаева Г.Т.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Zhou Zongjie, Karabalaeva G.T.
KNU Jusup Balasagyn

КЫТАЙДАГЫ ОКУУЧУЛАР ЖАНА СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДА СЕРГЕК ЖАШОО МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У УЧАЩИХСЯ И СТУДЕНТОВ КИТАЯ
FORMING A HEALTHY LIFESTYLE CULTURE AMONG SCHOOLCHILDREN AND UNIVERSITY STUDENTS IN CHINA

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кытайдагы окуучулар жана студенттер арасында сергек жашоо образына байланыштуу адаттардын калыптанышынын учурдагы абалы жана ага таасир этүүчү факторлор боюнча жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары берилген. Талдоо көрсөткөндөй, окуучулар менен студенттердин көпчүлүгүндө сергек жашоо маданияты боюнча билим деңгээли жетишсиз болуп, бул туура эмес тамактануу, физикалык активдүүлүктүн төмөн болушу жана эс алуу режиминин бузулушу аркылуу көрүнөт. Өзгөчө жогорку класстын окуучуларында окуу жүгүнүн көптүгүнө байланыштуу бул маселеге көңүл буруу деңгээли төмөн экени аныкталган. Окуучулар менен студенттердин жүрүм-турумдук адаттары тез даярдалуучу тамак-ашты көп колдонуу, жетишсиз уйку жана физикалык активдүүлүктүн төмөн деңгээли менен мүнөздөлөт. Үй-бүлөлүк чөйрө, мектеп, социалдык жана саясий факторлор ден соолукка байланышкан баалуулуктардын жана адаттардын калыптанышына олуттуу таасир этет. Айрыкча үй-бүлөнүн таасири жана педагогдордун ролу сергек жашоо маданиятын өнүктүрүүдө чечүүчү мааниге ээ болсо, үгүт-насаат иштеринин жана саясий колдоонун деңгээли аймактар боюнча бирдей эмес бойдон калууда. Изилдөө билим деңгээлин жогорулатууга, сергек жашоо адаттарын калыптандырууга жана Кытай жаштарынын ден соолугун чыңдоого багытталган комплекстүү чараларды ишке ашыруунун зарылдыгын баса белгилейт.

Аннотация: В статье представлены результаты исследования текущего состояния формирования здоровых привычек у учащихся и студентов Китая, а также факторов, влияющих на данный процесс. Анализ показал, что большинство учащихся и студентов обладают недостаточным уровнем знаний о культуре здорового образа жизни, что проявляется в нерациональном питании, низком уровне физической активности и нарушении режима отдыха. Особенно слабое внимание к данной сфере наблюдается у старшеклассников из-за высокой учебной нагрузки. Поведенческие привычки учащихся и студентов характеризуются высоким потреблением фаст-фуда, недосыпанием и низким уровнем физической активности. Семейные, школьные, социальные и политические факторы существенно влияют на формирование системы ценностей и привычек, связанных со здоровьем. В частности, семейное окружение и роль педагогов оказывают решающее влияние на развитие культуры здорового образа жизни, тогда как уровень пропагандистской работы и политической поддержки остается неравномерным в разных регионах. Исследование подчеркивает необходимость реализации комплексных мер, направленных на повышение уровня знаний, формирование здоровых привычек и создание благоприятной культурной среды для укрепления здоровья молодежи в Китае.

Abstract: The article presents the results of a study on the current state of healthy habit formation among schoolchildren and university students in China, as well as the factors influencing this process. The analysis showed that most schoolchildren and university students have an insufficient level of knowledge about healthy lifestyle culture, which is reflected in unhealthy dietary practices, low physical activity, and disrupted rest patterns. High school students pay particularly little attention to this area due to heavy academic pressure. The behavioral habits of schoolchildren and university students are characterized by high consumption of fast food, insufficient sleep, and low levels of physical activity. Family, school, social, and political factors significantly influence the formation of values and habits related to health. In particular, the family environment and the role of educators have a decisive impact on the development of a healthy lifestyle culture, while the level of promotional work and political support remains uneven across regions. The study highlights the need for comprehensive measures aimed at improving knowledge, fostering healthy habits, and creating a supportive cultural environment to promote youth health in China.

Негизги сөздөр: сергек жашоо образы; жаштар; тамактануу; физикалык активдүүлүк; таасир этүүчү факторлор; үй-бүлө; мектеп; саясат.

Ключевые слова: здоровый образ жизни; молодёжь; питание; физическая активность; влияющие факторы; семья; школа; политика.

Keywords: healthy lifestyle; youth; nutrition; physical activity; influencing factors; family; school; politics.

1. Relevance of problem statement and research. At present, the Chinese student population is facing health risks such as imbalances in diet structure (high fast food intake, insufficient intake of vegetables and fruits), irregular work and rest patterns (middle school students do not get enough sleep for 8 hours a day due to academic pressure, and college students stay up late due to entertainment/part-time work), insufficient physical exercise (data from the Ministry of Education show that in 2023, the rate of moderate-intensity exercise for students more than 3 times a week is only 41.2%), and the awareness of “healthy lifestyle” mostly stays at the “disease-free” level, and lacks a conscious identity at the cultural level-that is, “healthy life is a daily habit, value and group” has not been formed. The cultural cognition of "consensus" [1].

From the perspective of the times, the “Healthy China 2030” strategy clearly proposes to “integrate health education into the national education system and establish and improve the health promotion and education system”. As the core force of the country's future development, the formation of a healthy lifestyle culture is directly related to the effect of the strategy; from the perspective of education, the current health education in Chinese schools focuses on “knowledge transfer” (such as disease prevention) and ignores “cultural construction” (such as the long-term development of healthy habits and the creation of a healthy atmosphere in the group), which makes the effect of health education unsustainable; from the perspective of social values, the formation of a healthy lifestyle culture for students can radiate the family and society, and promote the health literacy of the whole people. Improve and relieve future public health pressures.Therefore, this research focuses on the “formation of healthy lifestyle culture for Chinese students”, which has important theoretical supplementary value and practical guiding significance.

2. Analysis of recent research and publications. There have been studies at home and abroad that have conducted multi-dimensional discussions around students' healthy lifestyles: in foreign studies, the WHO (2021) "Global School Health Guide" proposes a health promotion model of “school-family-community collaboration", emphasizing the strengthening of students' health identity through campus cultural activities; American scholar Li M.(2022) Through follow-up research, it has been found that “culturally permeable” health education (such as integrating health concepts into the campus environment and classroom interaction) can promote students' habit development better than “single curriculum teaching”.

In domestic research, Wang Hua (2023) pointed out in “Research on the Current Situation of Healthy Lifestyles of Chinese Students” that family upbringing and school sports facilities allocation are key factors affecting students' healthy behavior; Zhang Qi (2022) proposed the establishment of a “home-school healthy communication mechanism” in "Exploring the Path of Home-school Collaboration to Promote Adolescent Health", but it did not involve the "cultural Level" system construction.

There are still three unresolved core problems in existing research: first, at the cognitive level, students' cognitive biases and causes of “healthy lifestyle culture” have not been analyzed in depth, and “healthy behavior” and “culture” are mostly separated; second, at the practical level, there is a lack of specific path design for “cultural formation” (such as how to promote healthy habits through campus culture and social atmosphere into cultural consensus); third, at the collaborative level, although “home-school-community collaboration” is mentioned, the role of each subject in “cultural construction” is not clear [5]. Division of labor and linkage mechanism.This research will focus on the above-mentioned gaps and fill the research gap of "students' healthy lifestyles from'behavioral guidance'to'cultural formation’".

3. The theoretical basis, methodology and empirical basis of research.

(1) Theoretical basis

1. Health education Theory：Drawing on the ”KAP Theory" (KAP Theory), ”health cognition-health belief-health behavior-cultural formation" is regarded as a progressive process, and it is clear that “cultural formation” is the highest stage of ”knowledge and trust" (that is, healthy behavior is internalized into group consensus)；

2.Cultural sociology Theory：Using the "cultural identity theory”, it is believed that the formation of a healthy lifestyle culture needs to go through four stages of "cognitive identity (understanding the connotation of healthy culture) emotional identity (emotional tendency to produce a healthy life) behavioral identity (practicing healthy habits) group identity (forming a group healthy atmosphere)” [6]；

3.Life cycle theory：Combining the physiological and psychological characteristics of Chinese students in different grades (elementary school, junior high school, high school, university) (such as primary school students need habit guidance, high school students need health management under pressure), differentiated design culture forms a path.

(2) Research methodology

This study uses a "hybrid research method”, including：

1. Literature research method：Sort out the ”Healthy China 2030" policy documents, domestic and foreign student health education literature and school practice cases, and clarify the research framework；

2. Questionnaire survey method：Selected three provinces in East (Zhejiang), Central (Hubei), and West (Sichuan) of China, covering 12 primary and middle schools (4 elementary schools, 4 junior high schools, and 4 high schools) and 8 universities, a total of 2,000 questionnaires were distributed, and 1,862 valid questionnaires were recovered (effective rate 93.1%). The survey content includes the status quo of students' health behavior, health culture cognition, and influencing factors (family/school/society)；

3. In-depth interview method：Select students (40 people in all grades), teachers (20 health education teachers), parents (20 people) and health education experts (10 people) to conduct semi-structured interviews, lasting 30-60 minutes/person, to explore the deep obstacles and needs of "healthy lifestyle culture formation”；

4. Case analysis method：Select three "healthy lifestyle culture construction demonstration schools" (such as a primary school in Hangzhou, a high school in Wuhan, and a university in Chengdu) and analyze their successful experiences (such as campus health activity design, home-school collaboration mechanism).

(3) Basis of experience

1. Domestic policy and practical experience：The ”Special Action for Student Health Promotion“ in the ”Healthy China 2030" strategy and the "Guiding Principles for Health Education in Primary and Secondary Schools (2022 Edition)" of the Ministry of Education provide the policy basis; some schools in Beijing, Shanghai and other places have carried out ”Campus Health Culture Festival“ and ”Healthy Class Selection" and other practices, which provide case references for research.；

2. Learn from experience abroad：Finland's "all-round school health model“ (integrating the concept of health into the curriculum, canteen diet, and campus environment) and Japan's ”food education culture“ (cultivating a healthy food culture through home cooking classes and campus dietitian system) provide practical ideas for ”cultural construction".

4. The main results of the research

(1) The current situation of Chinese students' healthy lifestyle culture

1. Cognitive level：82.3% of students believe that “healthy life means not getting sick”, and only 17.7% can accurately say “healthy lifestyle culture includes habits, concepts, and group atmosphere”; high school students pay the lowest attention to healthy culture due to academic pressure (the cognitive accuracy rate is only 11.2%)；

2. Behavioral level：In terms of diet, 63.5% of students consume fast food ≥3 times a week, and the average daily intake of vegetables and fruits is only 38.6%; in terms of work and rest, the average daily sleep of middle school students is ≤7 hours, accounting for 58.4%, and college students stay up late (fall asleep after

early morning) accounted for 42.1%; in terms of exercise, 39.8% of students who exercise at moderate intensity more than 3 times a week, and 71.3% of high school students exercise for less than 30 minutes a day.% ;

3.Cultural atmosphere level : Only 29.4% of schools regularly carry out “health cultural activities“ (such as health knowledge competitions, sports check-in); 67.2% of parents said that they ”pay more attention to their children's grades, and healthy habits can be cultivated in the future“; community health publicity focuses more on ”the health of the elderly", and health culture publicity for students accounts for less than 20%.

(2) Key influencing factors in the formation of a healthy lifestyle culture

1.Family factors : Parents' health habits (such as those whose parents work and rest regularly, the children's work and rest compliance rate is 37.5% higher) and the concept of health education (only 31.6% of parents take the initiative to convey the concept of “health culture” to their children) are the core influencing factors ;

2. School factor : The opening rate of health education courses (92.3% in primary schools and only 61.5% in high schools), the frequency of campus health cultural activities (schools with ≥1 activity per month, the compliance rate of students' health behaviors is 28.7% higher), and the role of teachers in health demonstration (schools where teachers practice healthy habits, the student participation rate is 41.2% higher) ;

3. Social factors : Fast food culture promotion (68.3% of students are exposed to fast food advertisements ≥2 times a day), electronic product temptation (59.1% of college students use electronic products ≥6 hours a day), community health support (only 18.9% of communities provide students with healthy activities) ;

4. Policy factors : The implementation of local policies is strong (the implementation rate of school health policies in the eastern provinces is 82.1%, compared with 57.6% in the western regions), and the evaluation mechanism is lacking (only 23.5% of regions include the construction of student health culture in school assessments).

(3) Refining the successful experience of the demonstration school

1. School level : Build a health culture system of “curriculum + activities + environment”-offer "compulsory health culture courses” (such as “healthy habit development” in primary school and “stress and health management” in high school), carry out monthly "health culture weeks” (such as sports check-in, healthy recipe design), and integrate health concepts into campus publicity columns and broadcasts. ;

2. Family level : Establish a "parent health school”, conduct 2-3 health lectures every semester, distribute the "Family Health Culture Manual", and organize “home-school healthy parent-child activities” (such as family sports games) ;

3. Community level ： Cooperate with the community health service center to provide students with free health consultations, open community sports venues (exclusive weekend hours), and jointly carry out the “Community Health Culture Festival”.

V. Conclusion and prospects for use

(1) Research conclusions

1. There are “triple obstacles” to the formation of a healthy lifestyle culture for Chinese students : Cognitively, there is insufficient understanding of the connotation of "healthy culture”, and there is a deviation of “serious disease prevention and light cultural identity"; in practice, healthy behavior lacks continuity and is difficult to transform into long-term habits; in terms of synergy, the linkage of family, school, society, and policy (hereinafter referred to as “home-school social policy”) is insufficient, and a synergy of cultural construction has not been formed. ;

2. “Home, school, social and cultural cooperation" is the “core mechanism” to promote the formation of students' healthy lifestyle culture. ： The school is the “main position” (responsible for cultural guidance and curriculum design), the family is the "basic field” (responsible for habit demonstration and emotional support),

the community is the "extension field" (providing environmental support and activity space), and the policy is the "guarantee line" (responsible for resource coordination and supervision and evaluation) ;

3. Students of different grades need a "differentiated path" : Primary school students focus on "habit guidance + fun cultural activities", junior high school students focus on "cognitive strengthening + peer influence", high school students focus on "stress management + independent health planning", and college students focus on "social adaptation + health responsibility awareness".

(2) Practical prospects

1.School side : One is to optimize the health education curriculum and incorporate "health culture" into the curriculum goals (for example, primary schools add "Campus health guards" role experience courses, and universities offer "healthy lifestyle culture" elective courses); the second is to improve the carrier of campus health culture, establish "health culture clubs" (such as running clubs, nutrition and food clubs), and create a "healthy culture campus environment" (such as health theme corridors, canteens, healthy recipes publicity) ;

2. Family side : Relying on the school's "parent health School", carry out "healthy family selection", guide parents to lead by example (such as jointly formulating a "family health schedule" with their children), and establish a "home-school health communication log" (teachers regularly feedback on students' health in school, and parents feedback on family performance) ;

3. Social side : The media has strengthened positive publicity of "student health culture" (such as the production of campus health public service advertisements), companies have reduced the promotion of unhealthy foods/electronic products for students, and community joint schools have opened sports venues and carried out free health consultations. ;

4.Policy side : Incorporate "Students' healthy lifestyle and cultural construction" into local education assessment indicators, establish a "East Central and Western Support Mechanism" (Eastern demonstration schools export experience to Western schools), and set up special funds to support school health and cultural activities.

(3) Research limitations and future directions

Although the sample of this study covers the east and central regions, rural schools account for only 32%. There may be research gaps on the differences in health culture cognition between rural and urban students. In the future, we can further focus on "the formation of healthy lifestyle culture for rural students" and explore ways to adapt to rural families and the social environment. At the same time, we will carry out "Tracking research on the effect of health culture construction" to verify the effectiveness of the path proposed in this study.

References

1. World Health Organization (WHO). Global School Health Initiative: A Guide to School Health Projects [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.who.int/publications/i/item/9241546128.

2. Li M., Wang H. Health Education in Chinese Schools: Current Situation and Future Direction // Journal of Health Education. – 2021. – Vol. 35. – № 2. – P. 45–59.

3. Zhang Q., Liu J. Family-School Cooperation for the Promotion of Healthy Lifestyles among Chinese Adolescents // International Journal of Youth Studies. – 2020. – Vol. 25. – № 1. – P. 78–92.

4. Ministry of Education of the People's Republic of China. National Student Physical Health Standards. – Beijing: China Education Press, 2023. – P. 32–45.

5. Cheng X., Карабалаева Г. Т. Artificial Intelligence-Enabled Teaching Model Exploration and Practice in Specialized Innovation Integrated Curriculum // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. – 2025. – № 2. – С. 228–232.

6. Бирманова К., Карабалаев С., Карабалаева Г. Т. Психолого-педагогические механизмы профессионального самоопределения в процессе тьюторского взаимодействия // Вестник КНУ имени Жусупа Баласагына. – 2025. – № 4. – С. 29–51.

Рецензент: кандидат педагогических наук, доцент Асаналиева Ч.Н.

УДК 8.1.08
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-37-42

Абдыкалыкова А.А., Садыкова К.
И.Арабаев атындагы КМУ
Абдыкалыкова А.А., Садыкова К.
КГУ имени И.Арабаева
Abdykalykova A.A., Sadykova K.
KSU named after I.Arabaev

ORCID 0009-0006-8922-6007

1930-1950-ЖЫЛДАРДАГЫ ОКУУ КИТЕПТЕРИНДЕГИ СИНТАКСИС МАСЕЛЕЛЕРИ
ПРОБЛЕМЫ СИНТАКСИЧЕСКОГО РАЗДЕЛА В УЧЕБНИКАХ 1930–1950-Х ГОДОВ
PROBLEMS OF THE SYNTAX SECTION IN TEXTBOOKS OF THE 1930s–1950s

Кыскача мүнөздөмө: Макалада 1930–1950-жылдарда жарык көргөн кыргыз тили боюнча окуу китептеринде синтаксистик маселелердин каралышы, иштелиши жана чечмелениши талдоого алынат. Кыргыз тилинин 1936-жылы жарык көргөн алгачкы «Синтаксис» окуу китебинде жана 1950-жылга чейинки эмгектерде сүйлөм, анын баш жана айкындооч мүчөлөрү, аныктооч менен толуктоочтун негизги белгилери, ошондой эле алардын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү тууралуу кыскача маалыматтар берилген. Бирок айкындоочтун негизги түрлөрүнүн бири болгон бышыктооч жана анын түрлөрү алгач өз алдынча синтаксистик категория катары толук каралбай, көбүнчө аныктооч менен толуктоочтун тутумунда түшүндүрүлгөн. К. Тыныстановдун синтаксис боюнча биринчи окуу китебинде ээ менен баяндоочту айкындап турган сөздөр «айкындоочтор» деп аталып, алардын түрлөрү өз алдынча так ажыратылган эмес. 1939-жылы Т. Актанов менен К. Бакеевдин окуу китебинде айкындооч мүчөлөр аныктооч жана толуктооч болуп бөлүнгөн. Ал эми 1950-жылы жарык көргөн А. Жапаровдун «Синтаксис» окуу китебинен тартып бышыктооч айкындоочтун өз алдынча түрү катары белгиленип, маанисине жараша бир нече түргө ажыратылган. Макалада кыргыз тилиндеги айкындооч мүчөлөрдүн, айрыкча аныктоочтун структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн кеңири жана терең изилдөөнүн зарылдыгы белгиленет.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы освещения, разработки и интерпретации синтаксических проблем в учебниках кыргызского языка, изданных в 1930–1950-е годы. В первом учебнике кыргызского языка «Синтаксис», опубликованном в 1936 году, а также в последующих учебниках по синтаксису до 1950 года были представлены краткие сведения о предложении, его главных и второстепенных членах, об основных признаках определения и дополнения, а также о частях речи, выполняющих их функции. Однако обстоятельство как один из основных видов второстепенных членов предложения и его разновидности первоначально не рассматривались как самостоятельная синтаксическая категория и в основном объяснялись в составе определения и дополнения. В первом учебнике по синтаксису К. Тыныстанова термин «айкындоочтор» (второстепенные члены предложения) использовался для обозначения слов, поясняющих подлежащее и сказуемое, однако их виды еще не были четко разграничены. В учебнике Т. Актанова и К. Бакеева, изданном в 1939 году, второстепенные члены предложения были разделены на определение и дополнение. Начиная с учебника А. Жапарова «Синтаксис», опубликованного в 1950 году, обстоятельство стало выделяться как самостоятельный вид второстепенных членов предложения и подразделяться на несколько семантических типов. В статье подчеркивается необходимость более широкого и глубокого изучения структурно-семантических особенностей второстепенных членов предложения, прежде всего определения, в кыргызском языке.

Abstract: The article examines the treatment, development, and interpretation of syntactic issues in Kyrgyz language textbooks published in the 1930s–1950s. The first Kyrgyz textbook entitled Syntax, published in 1936, as well as subsequent syntax textbooks issued before 1950, provided brief information on the sentence, its principal and secondary parts, the main features of the attribute and the object, and the parts of speech performing these functions. However, the adverbial modifier, as one of the principal types of secondary sentence parts, together with its subtypes, was not initially treated as an independent syntactic category and was mainly explained within the framework of the attribute and the object. In K. Tynystanov's first textbook on syntax, the term “aikyndoochtor” (secondary sentence parts) was used to refer to the words modifying the subject and the predicate, although their categories had not yet been clearly distinguished. In the textbook published in 1939 by T. Aktanov and K. Bakeev, secondary sentence parts were classified into the attribute and the object. Beginning with A. Zhaparov's textbook Syntax, published in 1950, the adverbial modifier was recognized as an independent type of secondary sentence part and classified into several semantic types. The article emphasizes the necessity of a broader and more in-depth study of the structural and semantic characteristics of secondary sentence parts, particularly the category of the attribute, in the Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: синтаксис; сүйлөм; сүйлөмдүн баш мүчөлөрү; ээ; баяндооч; айкындоочтор; аныктооч; толуктооч; бышыктооч ж.б.

Ключевые слова: синтаксис; предложение; главные предложения; притяжательный падеж; сказуемое; изъявительный падеж; детерминатив; дополнение; наречие и т. д.

Keywords: syntax; sentence; main clauses; possessive case; predicate; indicative case; determiner; object; adverb; etc.

Тил илиминде синтаксистик изилдөө – көп кылымдардан бери улантылып келе жаткан маселелерден. Синтаксиске арналган кандай гана изилдөөлөрдү албайлы ошол тилдин жалпы эле сүйлөм маселеси биринчи планга коюлгандыгы байкалат. Бүгүнкү күндөгү синтаксистик изилдөөлөр синтаксистик маселелердин функционалдык маңызына өзгөчө көп көңүл бурууга алып келди. Ошондуктан бул макалада 1930-1950-жылдарда жазылган окуу китептериндеги синтаксистик маселелердин каралышы, иштелиши, жазылышы, чечилишине саресеп салууну максат кылып койдук.

1926-жылдагы Бакудагы түркологиялык съезд латын алфавитине өтүүнүн турмуштук зарылдыгын аныктап өттү. Өкмөттүк колдоого алынган бул чечимге ылайык кыргыз коомчулугу дагы 1928-жылдан тартып латын алфавитине тез өтүүнүн жолун издеп, сабатсыздыкты жоюу боюнча кеңири мазмунда иштер жүргүзүлө баштаган.

Араб алфавитинин кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө туура келбеген айрым бир ыңгайсыз эрежелер латын алфавитинде жеңил эле жөнгө салууга боло тургандыгын практика көрсөттү. Латын алфавитинин принципиалдык схемасы жана иштөө принциби орус алфавитине окшошураак болгондуктан, эл тарабынан “латинизация” саясаты тез эле колдоого алынып кеткен.

К.Тыныстановдун 6-7-8-класстар үчүн кыргыз тилин иликтөөчү институттун планы боюнча жазылган “Кыргыз тилинин синтаксиси” окуу китеби 1936-жылы “Кыргызстан” басмаканасынан жарык көрөт. Китептин жалпы көлөмү – 138 бет, нускасы – 8000+125. Бул окуу китебинде жалаң гана синтаксистик материалдар киргизилип, алар 51 параграфка бөлүштүрүлүп түшүндүрүлгөн [2, 24-б.].

Автордун аталган “Синтаксисинде” сүйлөм, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, анын түрлөрү болгон ээ жана баяндооч жөнүндө кыскача маалымат берилип, ошол түшүнүктөрдү атоо үчүн тиешелүү терминдер да берилген. Ошол мезгилде К.Тыныстанов тарабынан түзүлгөн “сүйлөм”, “баш мүчө”, “ээ”, “баяндооч” деген терминдер, ошондой эле толуп жаткан башка фонетикалык, лексикалык, грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик) терминдердин 80-85%дан көбү ушул мезгилге чейин кыргыз тилинин грамматикасында ийгиликтүү колдонулуп келе жатат [3, 63-65-бб.]. Бул китепте сүйлөм ичинде ээ менен баяндоочтон башка да сөздөр болорун белгилеп, аларды “айкындоочтор” деп атаган. Алар баш мүчөлөрдү айкындап, аларга тактык, ачыктык киргизет деп аныктама берген. Бирок айкындоочтор аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп бөлүнгөн эмес. Айкындооч мүчөлөр зат атооч

менен байланышта айтылса да, этиш менен байланышып айтылса да, “айкындоочтор” деген бир гана термин менен аталган. Мисалы: Менин китебим – жаңы китеп. Асан иштейт. Асан китепти бүтүрдү [10, 3-17-б.].

Айкындоочторду баш мүчөлөр менен байланыштуу өзгөчөлүгүнө карай тике айкындооч жана кыйыр айкындооч деп бөлүштүрөт. Маани жактан баш мүчө менен тике тутумдашкан айкындоочту тике айкындооч деп, баш мүчөгө тике айкындооч аркылуу тутумдашканды кыйыр айкындооч деп атайт. Мисалы, Нарындагы колхоздун малы семирди деген сүйлөмдөгү “колхоздун” – тике айкындооч. “Нарындагы” – кыйыр айкындооч деп эсептейт [10, 14-15-бб.]. Биздин пикирибизде, бул сүйлөмдө «Нарындагы» сөзү «колхоздун» деген аныктоочко түздөн-түз байланышып, аны аныктап тургандыктан, аны кыйыр эмес, тике аныктоочу катары кароого негиз бар.

1937-жылы К. Тыныстанов камакка алынгандан кийин синтаксис боюнча окуу китеби 1939-жылдан 1948-жылга чейин Т. Актанов жана К. Бакеев тарабынан даярдалып, жарык көргөн. 1940-жылдан тартып авторлордун катарына Н. Макешов да кошулган [8, 15-б.].

1939-жылы жарыкка чыккан Т.Актанов, К.Бакеевдин “Кыргыз тилинин синтаксиси” (орто мектептер үчүн). Ф., “Кыргызмамбас”, 1939-жылы” деген окуу китебинде К.Тыныстановдун синтаксисинде берилген “айкындоочтор” деген терминдин ордуна “жандама мүчөлөр” деген терминди колдонушат. Сүйлөмдө ээ менен баяндоочтон башка мүчөлөр болот, аларды жандама мүчө дейбиз. Жандама мүчөлөр ээни, же баяндоочту, же толуктоочту аныкташат. Алар аткарган милдетине карай аныктооч, толуктооч болуп бөлүнөт деп, сүйлөмдүн айкындооч мүчөсүн (жандама мүчөнү) эки түргө бөлүп карашкан. Бышыктоочтор айкындоочтун өзүнчө түрү катары ажыратылган эмес. Аныктооч сүйлөмдө аныкталгыч сөздү аныктап, анын сын-сыпатын, тулкусун билгизип, кандай? канча? нече? кимдин? эмненин? канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берет деп аныктама берген. Бирок этиш менен байланышкан сөздү да (бышыктоочту) этиштик аныктооч деп карашкан. *Ал **жакшы** окуйт. Мен **эки** келдим. Сен **тезирээк** кел.* Толуктоочтор дайыма этиштик баяндоочтор менен байланышта айтылары, илик жөндөмөдөн башка жөндөмөлөрдөгү атооч сөздөрдүн баары милдетин аткарары көрсөтүлгөн. Бирок толуктоочтор аткарган милдетине карай орунду, мезгилди, себепти көрсөтүү милдетин да аткарат деп азыркы бышыктоочтун түрлөрүн да толуктоочтун тутумунда карашкан. Мисалы: Мектептерде окуу башталды. Салый бүгүн келди. Айдар жакшы окуган үчүн сыйлык алды [4, 36-38, 41-45-б.]. Кыскасы, бышыктоочтун түрлөрү аныктооч менен толуктоочтун тутумунда каралган.

Аныктоочтор тике аныктооч жана кыйыр аныктооч болуп бөлүштүрүлүп, баш мүчө менен түздөн-түз байланышкан аныктооч тике аныктооч, ал эми баш мүчөгө тике аныктооч жана толуктооч болгон сөздөр аркылуу байланышкан аныктоочтор кыйыр аныктооч катары каралган. Мисалы, Мектептеги пионерлердин жыйналышы бүгүн болот деген сүйлөмдө «пионерлердин» жана «бүгүн» сөздөрү тике аныктооч, «мектептеги» сөзү кыйыр аныктооч деп эсептелген [4, 47-б.]. Бирок, биздин көз карашыбыз боюнча, «мектептеги» сөзү «пионерлердин» деген аныктоочко түздөн-түз байланышып, аны аныктап тургандыктан, аны аныктоочтун тике аныктоочу катары кароого негиз бар.

Ал эми Т. Актанов, Н. Макешов жана К. Бакеевдин авторлугу менен 1940-жылы басылып чыккан Кыргыз тилинин синтаксиси (толук эмес орто мектептер үчүн) аттуу окуу китебинде «жандама мүчөлөр» деген терминдин ордуна кайрадан «айкындооч мүчөлөр» термини колдонулуп, айкындоочтор ээни же баяндоочту аныктай тургандыгы, же аларды толуктай тургандыгы белгиленген [7, 33-б.].

1940-жылы Т. Актановдун педагогикалык окуу жайларына арналган *Грамматика* аттуу окуу китеби жарык көргөн. Автор сүйлөмдүн тутумунда туруп, белгилүү бир суроого жооп берген сөздөрдү сүйлөм мүчөлөрү деп атаган. Сүйлөм мүчөлөрүнүн түрлөрү жөнүндө төмөнкүдөй маалымат берген: сүйлөм мүчөлөрү баш мүчөлөр жана айкындооч мүчөлөр болуп экиге бөлүнөт. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү — ээ жана баяндооч. Сүйлөмдө баш мүчөлөрдөн башка да сөздөр катышат, алар айкындооч мүчөлөр деп аталат. Айкындоочтор ээ менен баяндоочтун айланасында топтолуп, аларды аныктайт же толуктайт. Мисалы: Колхоздун эгини мыкты чыкты.

Автор айкындоочторду аныктооч жана толуктооч деп эки түргө бөлүштүрүп, бышыктоочту өзүнчө түр катары белгилебейт. Аныктоочко сүйлөмдө ээни же баяндоочту аныктап, анын бир жакка таандык экендигин, сын-сыпатын, белгисин, тулкусун, санын көрсөтүп, кандай? кайсы? кимдин? эмненин? канча? нече? деген сыяктуу суроолорго жооп берген сүйлөм мүчөсү катары аныктама берет. Мисалы: Ударник колхозчу келди. Директордун доклады болду.

Автордун пикири боюнча, аныктоочтор атооч сөздөрдү гана аныктабастан, баяндоочтук милдетти аткарган этишти да аныктап, кыймыл-аракеттин кандайча ишке ашкандыгын тактайт. Мындай аныктоочторду ал этиштик аныктооч деп атаган. Мисалы: Доклад кызык болду. Сен чамалап айттың ж.б. [5, 14–15, 18-бб.].

Аныктоочторду тике аныктооч жана кыйыр аныктооч деп да бөлүшөт. Баш мүчөлөр менен тике тутумдашкан аныктоочту тике аныктооч деп, баш мүчөлөр менен тике байланышпай, тике аныктооч же толуктооч болгон сөз аркылуу барып тутумдашкан аныктооч менен толуктоочту кыйыр аныктооч жана кыйыр толуктооч деп атайт.

Биздин мектептин окуучулары музейге барышты деген сүйлөмдө автор «мектептин» сөзүн тике аныктооч, «музейге» сөзүн тике толуктооч, «биздин» сөзүн кыйыр аныктооч деп эсептейт [5, 23-б.]. Бирок, биздин көз карашыбыз боюнча, «биздин» сөзү «мектептин» деген аныктоочко түздөн-түз байланышып, аны аныктап тургандыктан, аны кыйыр эмес, аныктоочтун тике аныктоочу катары кароого негиз бар.

Автор толуктоочту баяндооч тарабынан башкарылып, затты көрсөткөн сөз катары аныктайт. Анын милдетин илик жөндөмөдөн башка жөндөмөлөрдө турган бардык атооч сөздөр аткара турганын белгилейт. Мисалы: Көк малды тойгузду. Онду экиге бөл. Сарыдан кызыл өңдүү. Бирок автор толуктоочтор аткарган милдетине жараша орунду, мезгилди, себепти жана максатты да билдирет деп карап, аларды орун, мезгил, максат жана себеп толуктоочтор деп бөлүштүрөт. Мисалы: Мал тоого чыкты. Абыл былтыр келди. Салый китеп алууга келди [5, 19–22-бб.]. Демек, бул окуу китебинде сүйлөмдүн бышыктооч мүчөсү жана анын түрлөрү өзүнчө бөлүнүп берилбестен, аныктооч менен толуктоочтун курамында каралган.

1947-жылы Т. Актанов, Н. Макешов жана К. Бакеевдин авторлугу менен Кыргыз тилинин грамматикасы. Экинчи бөлүк. Синтаксис (жети жылдык жана орто мектептердин 6–7-класстары үчүн) аттуу окуу китеби жарык көргөн. Бул окуу китебинде да сүйлөмдүн тутумунда белгилүү бир сурооого жооп берген сөздөр сүйлөм мүчөлөрү деп аталып, сүйлөм мүчөлөрү баш мүчөлөр жана айкындооч мүчөлөр болуп экиге бөлүнгөн [6, 5-б.].

Авторлордун аныктамасы боюнча, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү ээ менен баяндоочту жандап жүрүп, аларга ачыктык жана тактык киргизет. Мисалы: Эки бала Москвага окууга кетти деген сүйлөмдө «эки» сөзү ээнин айкындоочу, ал эми «Москвага» жана «окууга» сөздөрү баяндоочтун айкындоочтору катары көрсөтүлгөн [6, 41-б.].

Айкындоочтор аткарган милдетине жараша аныктооч жана толуктооч болуп экиге бөлүнгөн. Ал эми бышыктооч айкындооч мүчөнүн өз алдынча түрү катары бөлүнбөстөн, аныктооч менен толуктоочтун курамында каралган.

Аныктоочко сүйлөмдө ээни же баяндоочту жандап, анын сын-сыпатын, тулкусун, белгисин, санын же бир жакка таандык экендигин билдирип, кандай? кайсы? канча? нече? кимдин? эмненин? деген суроолорго жооп берген сүйлөм мүчөсү катары аныктама берилген.

Ошондой эле аныктоочтун милдетин сын атооч, сан атооч, ат атооч жана илик жөндөмөсүндөгү атооч сөздөр аткарары көрсөтүлүп, тиешелүү мисалдар келтирилген. Бирок Ал ылдам жүгүрдү. Шарше атчан келди деген сүйлөмдөрдөгү кыймыл-аракеттин белгисин билдирип турган «ылдам» жана «атчан» сөздөрү да аныктоочтук милдет аткарат деп түшүндүрүлгөн [6, 43–44-бб.].

Аталган окуу китебинде толуктоочко: «Сүйлөм ичинде баяндоочтор башкарып, орунду, мезгилди, себеп менен максатты көрсөткөн сөздөрдү толуктооч дейбиз» деген аныктама берилген. Ушундан улам толуктоочтор маанисине карай орун толуктооч, мезгил толуктооч, себеп толуктооч,

максат толуктооч болуп бөлүштүрүлгөн. Мисалы: Ашым Москвадан келди. Жазында кар жаайт. Ал окубагандыктан классында калды. Мен окуу үчүн келдим [6, 50–51, 53-бб.].

Ошентип, 1936-жылы жарык көргөн кыргыз тилинин тунгуч Синтаксисинде жана андан кийинки 1950-жылга чейин жарык көрүп турган жогоруда аталган синтаксис боюнча окуу китептеринде сүйлөм, анын баш жана айкындооч мүчөлөрү, айкындоочтун түрлөрү болгон аныктооч менен толуктоочтун негизги белгилери, ошондой эле алардын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү тууралуу кыскача маалыматтар берилип келген. Бирок айкындоочтун негизги түрлөрүнүн бири болгон бышыктооч жана анын түрлөрү өзүнчө синтаксистик категория катары каралбастан, аныктооч менен толуктоочтун курамында түшүндүрүлгөн [10, 20-б.].

1950-жылы Абдыкул Жапаровдун “Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис” аттуу, жети жылдык жана орто мектептердин VI–VII класстары үчүн арналган окуу китеби басмадан чыккан. Бул окуу китеби 1961-жылга чейин он бир жолу басылып чыккан. Китепте сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү кыргыз тил илиминде биринчи жолу аткарган милдетине жараша үчкө бөлүнүп, «бышыктооч» термини менен аталып, айкындоочтун өзүнчө бир түрү катары каралган [9, 43-б.].

Т. Актанов, Н. Макешов жана К. Бакеев түзгөн мурунку окуу китептеринде «аныктоочтор атооч сөздөрдү гана эмес, баяндоочтук милдетти аткарган этиш сөздөрдү да аныктайт» деген көз караш берилип, бышыктоочтун айрым түрлөрү аныктоочтун курамында каралган.

Ал эми А. Жапаров «аныктоочтор сүйлөмдө зат атоочторду жандап жүрүп, анын сын-сыпатын, белгисин, санын же бир жакка таандык экендигин көрсөтөт» деп аныктама берген. Муну менен автор аныктоочтор зат атоочтон турган аныкталгыч менен байланышып, анын ар кандай белгисин билдирерин көрсөткөн [9, 44-б.]. Демек, ал баяндоочтук милдетти аткарган этиш сөздөрдү аныктаган сөздөрдү аныктооч катары караган эмес.

Окуу китебинде аныктоочтун милдетин сын атооч, сан атооч, ат атооч, атоочтуктар жана илик жөндөмөдөгү атооч сөздөр аткарары көрсөтүлүп, тиешелүү мисалдар келтирилген. Ошондой эле аныктоочтор аныкталгыч менен байланышуу өзгөчөлүгүнө карай тике аныктооч жана кыйыр аныктооч болуп бөлүштүрүлгөн.

Китепте толуктоочтор этиштик баяндоочко баш ийип, сүйлөм тизмегинде кыймыл-аракет багытталган заттын атын билдирери жана кимди? эмнени? эмнеде? кимде? кимден? эмнеден? канчанчы? ким жөнүндө? эмне жөнүндө? деген суроолорго жооп берери белгиленген.

Толуктоочтун милдетин барыш, жатыш, чыгыш жана табыш жөндөмөлөрүндөгү сөздөр аткарары көрсөтүлгөн. Окуу китебинде биринчи жолу бышыктоочко: «Сүйлөм ичинде баяндоочко багынып, кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, мүнөзүн, мезгилин, ордун, максатын, себебин көрсөтүп турган сөздөр бышыктооч деп аталат» деген негизинен туура аныктама берилген. Алардын милдетин тактоочтор, чакчылдар, сын атоочтор, сан атоочтор, зат атоочтор ж.б. аткара тургандыгы көрсөтүлгөн. Мисалы: Бүгүн муз тептик. Стадиондо көп окуучулар болду. Ал шашпай сүйлөдү [9, 56–58-бб.].

Автор бышыктоочту маанисине карай сын-сыпат бышыктооч, орун бышыктооч, мезгил бышыктооч, себеп бышыктооч, максат бышыктооч деп бөлүштүрүп, ар бирине кыскача мүнөздөмө берген [9, 61–68-бб.].

Жыйынтыктап айтканда, 1936-жылы жарык көргөн синтаксис боюнча биринчи окуу китебинде [10] ээ менен баяндоочту аныктап, толуктап турган сөздөр «айкындоочтор» деп аталып, бирок алардын түрлөрү так белгиленген эмес. 1939-жылы басылып чыккан окуу китебинде айкындооч мүчөлөр аныктооч жана толуктооч деген түрлөргө бөлүнүп каралган [4]. Ал эми 1950-жылы жарык көргөн Синтаксис окуу китебинен тартып бышыктооч да айкындоочтун өзүнчө түрү катары белгиленип, маанисине карай бир нече түргө бөлүштүрүлгөн [9].

Жогоруда аталган окуу китептеринде жана жогорку окуу жайларына арналган грамматикаларда окуу программаларынын талабына ылайык сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнө, ошондой эле алардын милдетин аткаруучу негизги сөз түркүмдөрүнө кыскача мүнөздөмөлөр берилип келген.

Азыркы учурда кыргыз тилиндеги аныктоочтун структуралык-семантикалык белгилерин мүмкүн болушунча кеңири жана терең иликтөө, аныктооч категориясына байланыштуу жалпы жана жеке маселелерге илимий мүнөздөмө берүү келечектин маанилүү милдеттеринин бири болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Абдыкалыкова А. Касым Тыныстанов жана кыргыз тил илиминин айрым маселелери: фонетика, морфология жана терминология. Монография. – Бишкек, 2003. – 160 б.
2. Абдыкалыкова А. А. К. Тыныстановдун эмгектеринде кыргыз тилинин теориялык жана практикалык маселелери. – Бишкек, 2016.
3. Абдыкалыкова А. А., Мамбетова Р. Р. Кыргыз тил илиминин башаты: И. Арабаев, К. Тыныстанов, Т. Актанов. – Бишкек, 2024.
4. Актанов Т., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1935.
5. Актанов Т. Грамматика. II бөлүк. Синтаксис: педагогикалык окуу жайлары үчүн. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940.
6. Актанов Т., Макешев Н., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксиси: толук эмес орто жана орто мектептер үчүн. – Оңдолуп үчүнчү басылышы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1941. – 2-бөлүк. – 132 б.
7. Актанов Т., Макешев Н., Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. – 6-басылышы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1947. – 166 б.
8. Аттокуров А. Кыргыз тилинин синтаксиси: айкындооч мүчөлөр. – Ош, 2006.
9. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис: педагогикалык окуу жайлары үчүн. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951. – 223 б.
10. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1936.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Мурзалиева А.Ш.

УДК:165.9. (575.2) (043.3)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-42-49

Абдразакова Г. Ш.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Абдразакова Г. Ш.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Abdrazakova G.Gh.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0000-0003-4548-4515

СӨЗ МЕНЕН КОНЦЕПТТИН ОКШОШТУКТАРЫ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ
СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СЛОВОМ И КОНЦЕПТОМ
SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN WORD AND CONCEPT

Кыскача мүнөздөмө: Макалада сөз менен концепттин окшоштуктары жана айырмачылыктары каралат. Бул маселени аныктоодо илимий-теориялык жана методологиялык изилдөөлөргө таяныч жасалган. Сөз да, концепт да атоо касиетине ээ экендиги белгиленет. Сөз тилдик системанын иерархиялык деңгээлдеринин бир бөлүгү катары лексикологиянын жана семасиологиянын изилдөө объектиси болсо, концепт адамдын аң-сезими, ой жүгүртүүсү жана дүйнө таанымы аркылуу уюшулган менталдык-когнитивдик түзүлүш катары мүнөздөлөт. Макалада сөздүн мааниси жалпыга түшүнүктүү жана объективдүү мүнөзгө ээ экени, ал эми концепттин мазмуну индивидуалдуу, менталдык жана

когнитивдик мүнөздө болору көрсөтүлөт. Концепт адамдын элестөөсү жана кабыл алуусу менен байланышкан кубулуш катары, ошондой эле тилдик каражаттар аркылуу туюнтулган дүйнө таанымдык бирдик катары каралып, когнитивдик лингвистиканын изилдөө объектиси экендиги белгиленет.

Аннотация: В статье рассматриваются сходства и различия между словом и концептом. При раскрытии данной проблемы автор опирается на научно-теоретические и методологические исследования. Отмечается, что и слово, и концепт обладают номинативной функцией. Если слово как часть иерархической системы языка является объектом изучения лексикологии и семасиологии, то концепт представляет собой ментально-когнитивную структуру, организованную через сознание, мышление и мировоззрение человека. В статье показано, что значение слова имеет общепонятный и объективный характер, тогда как содержание концепта отличается индивидуальностью, ментальностью и когнитивной природой. Концепт рассматривается как явление, связанное с представлениями и восприятием человека, а также как мировоззренческая единица, выражаемая языковыми средствами и являющаяся объектом изучения когнитивной лингвистики.

Abstract: The article examines the similarities and differences between the word and the concept. In addressing this issue, the author relies on scientific-theoretical and methodological studies. It is noted that both the word and the concept possess a nominative function. While the word, as part of the hierarchical system of language, is an object of study in lexicology and semasiology, the concept is characterized as a mental and cognitive structure organized through human consciousness, thinking, and worldview. The article shows that the meaning of a word is generally understandable and objective, whereas the content of a concept is individual, mental, and cognitive in nature. The concept is considered both as a phenomenon connected with human representations and perception and as a worldview unit expressed through linguistic means and studied within cognitive linguistics.

Негизги сөздөр: сөз; концепт; когнитивдик лингвистика; билим; тааным; аң-сезим; түшүнүк; образ; символ; менталдык бирдик.

Ключевые слова: слово; концепт; когнитивная лингвистика; знание; когниция; сознание; понятие; образ; символ; ментальная единица.

Keywords: word; concept; cognitive linguistics; knowledge; cognition; consciousness; notion; image; symbol; mental unit.

Кыргыз тил илиминде лингвокогнитивдик аспектиде каралуучу «концепт» терминин табиятын жана анын изилдөө объектиси катары өзгөчөлүктөрүн аныктоодо бир катар көйгөйлөр сакталууда. Алардын негизгилеринин бири – «концепт» терминин «сөз», «түшүнүк» сыяктуу терминдер менен синонимдик мааниде колдонулуп, алардын ортосундагы жалпылыктар менен айырмачылыктардын так ажыратылбай келиши болуп саналат. Ушуга байланыштуу сөз менен концепттин өз ара байланышын, жалпылыктарын жана айырмачылыктарын илимий-теориялык жана методологиялык негизде тактоо зарылдыгы келип чыгууда.

Сөз атоо касиетине ээ болгондой эле, концепт да атоо касиетине ээ. Экөө тең семантикалык түзүлүш болуп эсептелет. Бирок концепт сөздөн эмнеси менен айырмаланат? Эмне үчүн ал тилдик эмес, лингвокогнитивдик кубулуш катары каралат? Сөз менен концепттин окшоштуктары жана айырмачылыктары эмнеде? Бул маселелер кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин талаш-тартыштарды жаратып келген жана толук чечимин таба элек илимий көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Аталган маселени тактоо максатында сөз менен концепттин жалпылыктары жана концепттин өзгөчө белгилери төмөнкүдөй салыштырылат.

Таблица 1. Сөз менен концепттин окшоштуктары

Лексикалык бирдик – сөз	**Когнитивдик бирдик – концепт**
Семантикалык түзүлүш	Семантикалык түзүлүш
Түшүнүк	Түшүнүк

Лексикалык түшүнүк	Лексикалык түшүнүк
Денотат	Денотат
Коннотат	Коннотат
Сөздүн мааниси	Сөздүн мааниси
Тилдик система менен байланыштуу	Тилдик система менен байланыштуу

2. Концепттин өзгөчө белгилери

Концепт сөздөн төмөнкү белгилери аркылуу айырмаланат:

1. субъекттин аң-сезими, элеси, образы жана ой жүгүртүүсү менен байланышкан менталдык түзүлүш болуп саналат;
2. менталдык бирдик катары таанымдык маалыматты сактайт жана уюштурат;
3. кептик ишмердикте сөздүн ички маңызын, мазмундук негизин ачып көрсөтөт;
4. тилдик мааниден тышкары элдин маданий-тарыхый тажрыйбасын, дүйнөтаанымын, каада-салтын, үрп-адатын, стереотиптерин, архетиптерин, символдорун жана башка маданий маалыматтарды камтыйт [1, 17-б.; 2, 18-б.].

Жогорудагы сөз менен концепттин октоштуктарын жана айырмачылыктарын көрсөтүп турган белгилик критерийлерге көңүл бурсак, экөөнүн ортосунда айырмачылык көп байкалбагандай туюлат. Мындай шартта лексикалык бирдик сөз менен концепттин жалпылыгын жана айырмачылыгын аныктоого өтөбүз. Демек, сөз да, концепт да атоо касиетине ээ. Сөздүн мааниси жалпыга бирдей түшүнүктүү объективдүү кубулуш [3]. Ал эми концепттин мааниси жалпыга бирдей эмес, менталдык мүнөзгө ээ жеке жана улуттук аң-сезимдин чегиндеги когнитивдик кубулуш [4, 85-91-б.] Сөз кандайдыр бир түшүнүктү билдирип тиешелүү мааниге ээ болот да, концепттин тутумуна кирет. Концепт, эң алды, тилдеги сөздүктөр аркылуу түшүндүрүлүп, түшүнүк (атоо) жөнүндөгү жеке жана жалпы билимдерди талдоого алат. Орустун тилчи-окумуштуусу Д.С.Лихачёвдун пикирине таянсак, «концепт деп сөздүн өзүн гана атоого болбойт, ар бир сөздүн сөздүктөгү маанисинен улам аныкталат да, ал жөнүндө көптөгөн билимдер изилдөөгө алынат. Анын ою боюнча, концепттерде сөздөрдүн кошумча маанилери иликтенет» [5, 287-294-б.]. Концепт да, сөз да кандайдыр бир нерсенин атын атаганда адамдын көз алдына, аң-туюмуна тартылуучу алгачкы элести туюндуруучу номинативдик мааниге ээ. Бирок концепт жеке же улуттук өзгөчөлүктөрдү камтыган терең мазмунга ээ аң-сезимдеги менталдык бирдик. Адамдын кабыл алуу элестөө, ой жүгүртүү ишмердиктери менен байланышта болот. Ошого жараша концепт структуралык бөтөнчөлүктөргө (маселен, фрейм, сценарий, скрипт, гештальт, ядро, периферия, архетип ж.б.) ээ болот. Сөз тилдик системанын баскычтарынын бир бөлүгү болгон лексикологиянын, семасиологиянын изилдөө объектиси болсо, концепттин борбордук жана жакынкы перифериялык бөлүгү лексикологиянын, семасиологиянын изилдөө объектиси болуп эсептелген сөз-атоо сыяктуу талдоого алынат [6, 23-б.]. Сөз маанилеринин карым-катышы каралып, синоним, антоним, омонимдерге, полисемия өңдүү тилдик кубулуштарга кайрылуу керек болот. Тилдик бирдик сөздү лексикология изилдесе, сөздүн маанилерин семасиология изилдейт да, экөө бирин бири толуктап, биринин маанисин экинчиси ачып берүүдө жардамга келип, өз ара карым-катышта болуу менен, семантикалык талааларды аныктоого басым жасалат. Булар концепттин борбордук жана жакынкы жакабелдик (перифериялык) түзүлүштөрүндө каралат. Аталган жагдайлар сөз менен концепттин окшоштуктары жана жалпылыктары болуп эсептелет. Ал эми концепттин алыскы же четки перифериялык бөлүгү аркылуу туюндурулган маалыматтар сөздөн концептти айырмалап турган өзгөчө билимдерди иштеп чыгууга шарт түзөт.

В.Н. Телиянын пикирине таянсак, концепт — фреймде түзүлгөн билимдердин жыйындысы. Ал объекттин жөнөкөй белгилерин гана чагылдырбастан, ошол объект жөнүндө белгилүү бир жамаатта калыптанган билимдер менен да толукталат [7, 96-б.]. Башкача айтканда, концепт белгилүү бир индивиддин, социалдык топтун же улуттун дүйнөтаанымы аркылуу иштелип чыккан түшүнүктөрдү, каада-салт жана үрп-адаттарга байланыштуу маалыматтарды, алардын тилдик каражаттар аркылуу туюндурулушун, паремияларды, ар кандай стилдеги тексттерди жана башка материалдарды камтыйт.

Мындай материалдарды талдоо аркылуу жеке жана улуттук дүйнөтаанымдын негизиндеги билимдер системасы ачып көрсөтүлөт.

Н.Д. Арутюнова да бул көз карашка жакын пикир билдирип, концепттерди «улуттук каада-салт жана фольклор, дин жана идеология, турмуштук тажрыйба жана искусство образдары, сезимдер жана баалуулуктар системасы» менен байланышта карайт [8, 3-б.]. Ал эми М.В. Пименова концептти «индивидуалдуу элестөөлөрдүн, түшүндүрүүлөрдүн когнитивдик белгилери менен татаалдашкан улуттук образ, идея, символ» катары аныктайт [9, 9-б.].

Демек, концепт лексикологиянын изилдөө объектисинин чегине гана сыйбаган, кеңири мазмундук көлөмгө ээ болгон татаал кубулуш болуп саналат. Ал белгилүү бир индивидге, социалдык топко, урууга же улутка тиешелүү дүйнөтаанымды тилдик фактылар жана материалдар аркылуу чагылдырган, өзгөчө жана жалпы билимдерди камтыган комплекстүү менталдык-когнитивдик жана лингвистикалык бирдик катары мүнөздөлөт.

Концепт — адамдын аң-сезими, ой жүгүртүүсү жана дүйнөтаанымы аркылуу уюшулган менталдык-когнитивдик түзүлүш. Когнитолог окумуштуу Дж. Лайонздун аныктамасы боюнча, «концепт деп акылдын жардамы менен курчап турган дүйнөнү таанып-билүүгө же түшүнүүгө багытталган ой, элестөө же менталдык түзүлүштү түшүнүүгө болот» [10]. Демек, концепт, биринчиден, адамдын элестөөлөрү жана кабылдоосу менен байланышкан кубулуш болсо, экинчиден, тилдик каражаттар аркылуу туюндурулган дүйнөтаанымдык бирдик болуп саналат. Ошондуктан ал когнитивдик лингвистиканын изилдөө объектиси катары каралат.

Тил илиминде бул жаңы түшүнүккө кайрылуу «маани», «маанилүүлүк» түшүнүктөрүн бир аз башкача өңүттөн кароого шарт түздү. Азыркы учурда «маани» түшүнүгүн салттуу чектен чыгарып кароо жана Л. Витгенштейндин теориясына, ошондой эле А.А. Потебнянын айрым идеяларына таянган «маани — бул колдонуу», «канча колдонуу болсо, ошончо маани» деген жоболордун актуалдашуу тенденциясы байкалууда [11, 28-б.]. Башкача айтканда, жалпы жана жеке тил илиминде «сөз», «маани», «түшүнүк» терминдеринен айырмаланган «концепт» термини кеңири колдонула баштады.

Адатта «концепт» термини «маңыз» термини менен байланышта каралып, менталдык түшүнүктүн мазмунун билдирет. Сөздүн мааниси — белгилүү бир тилдин нормаларына ылайык калыптанган жана байланыштар системасын түзгөн лексикалык бирдиктин мазмуну болсо, концепт — менталдык белгилерге ээ болгон өзгөчөлөнгөн түшүнүк. Р. Павилёнистин пикири боюнча, «концепттер — пикирлердин жана билимдердин когнитивдик базалык подсистемасын түзгөн маңыздар» [12, 240-б.].

«Концепт» термини алгач англис тилдүү авторлордун эмгектеринен орус тилине которулуу аркылуу илимий жүгүртүүгө кирген. Бул термин төмөнкүдөй маанилерди камтый тургандыгы белгиленет: conceptual representation — «семантикалык түшүнүк» («семантическое представление»), conceptually based — «семантикалык багыт алган» («семантически ориентированный»), conceptual dependencies — «маңыздык байланыштар» («смысловые связи»), ал эми conceptus — «маңыздык элементтер» («смысловые элементы») [11, 27-б.].

Биздин пикирибиз боюнча, сөздүн лексикалык маанисине гана таянып, аны концепт деп атоого болбойт. Концепт сөздүн өзүндө түздөн-түз камтылбайт; ал сөздүн сөздүктөгү мааниси менен элдин же жеке адамдын турмуштук тажрыйбасынын өз ара карым-катышынан келип чыккан түшүнүк катары калыптанат. Башкача айтканда, концепт — белгилүү бир субъекттин аң-сезими аркылуу иштелип чыккан, менталдык мазмунга ээ жана маалымат алмашуу процессинде туюндурулган түзүлүш.

Концепттин структурасы ядро жана перифериядан турат. Алардын ар бири өзүнө тиешелүү белгилерди камтыйт. Концептти изилдөө методдорунда көрсөтүлгөндөй, адатта, концепттер борбор, башкача айтканда ядро жана жака-бел, башкача айтканда периферия аркылуу талдоого алынат. Периферия өз кезегинде жакынкы, алыскы жана четки жака-бел болуп бөлүнөт. Ядрого жана перифериянга топтолгон тилдик маалыматтар изоляцияланган мүнөзгө ээ эмес. Алар ядродон жакынкы жана алыскы перифериялларга өтүп, тилдик каражаттар эркин ассоциативдик талдоого алынат [13, 35-б.; 14, 148-б.].

Концепттин структурасын этап-этабы менен талдап, ядро жана перифериясын аныктоодо үлгү катары «көз» концептинин маанилерин карап көрөлү. «Көз» концептинде көз лексемасынын түшүндүрмө сөздүктөгү маанилерине таянуу менен алгач анын ядролук бөлүгүнө кирген тике, туунду жана өтмө маанилери белгиленет: 1) көз; 2) көз караш; 3) көрүү жөндөмдүүлүгү; 4) таш; 5) кандайдыр бир нерсенин тешиги; 6) бир нерсенин башталышы; 7) кездеменин чекелеринин кыйгачтыгы; 8) көз тийүү; 9) көз көргөн; 10) көз болуу ж.б.

Бул маанилер концепттин борбордук катмарын түзөт жана алар кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө кеңири берилет. Маселен, көз — адамдын жана жан-жаныбарлардын көрүү функциясын аткарган мүчөсү; көз караш — бирөөгө кароо манерасы же белгилүү бир маселеге карата мамиле; көрүү жөндөмдүүлүгү — көрүү мүмкүнчүлүгү, мисалы: көзү сокур, жаман көзү менен кароо ж.б.; таш — шакектин, сөйкөнүн көзү; кандайдыр бир нерсенин тешиги — терезенин көзү, ийненин көзү ж.б.; кездеменин кыйгачтыгы — кездеменин көзү; суктануу же терс энергетикалык таасир — көз тийүү; көз көргөн — бир нерсенин өзү, алмаштырылбаган түрү; көз болуу — сыртынан көзөмөлдөө, карап туруу [13].

«Көз» концептин талдоодо туруктуу жана эркин сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн, паремиялардын курамындагы компоненттердин семантикалык маанилерине ылайык, лексика-семантикалык варианттарда берилген түз жана өтмө маанилери аркылуу ар түрдүү стилдик жана контексттик өңүттө колдонулуп, жеке, жамааттык жана улуттук аң-сезимдин, дүйнө таанымдын чегиндеги көптөгөн маалыматтарды камтыйт. Ошондуктан концепт катары чечмелөөдө анын перифериялык бөлүгүнө да талдоо жүргүзүүгө болот. Маселен, «көз» концепти кыргыздардын дүйнө таанымында жарык дүйнөнүн, тирүүлүктүн, өмүрдүн, тирүүчүлүк менен коштошуунун символу катары «дүйнө», «тирүүлүк», «жашоо», «өлүм» ж.б. түшүнүктөрдү туюндурууда, адамдын өзүн, жүрүм-турумун, тажрыйбасын жана иш-аракетин чагылдырууда кеңири колдонулат. Ал терең философиялык мааниге ээ, көптөгөн билимдерди камтыган мазмундуу түшүнүк болуп эсептелет. Концептти талдоодо улуттук аң-сезимди жана дүйнө таанымды чагылдырган тилдик каражаттарга өзгөчө басым жасалат. Маселен, билимдерди калыптандырууда «көз» сөзү катышкан тилдик каражаттар төмөнкүдөй кырдаал-шарттарда колдонулат:

Көз – биринчиден, дүйнөгө келүү, жарыкчылыкка келүү, төрөлүү маанисин билдирсе, экинчиден, бойдон бошонуу, төрөө, бала төрөп алуу, балалуу болуу маанилеринде «көз жаруу», «көз ачуу», «көз ачып көрүү», «көз ачкандан бери» фразеологизмдеринин компоненти катары колдонулуп, лексика-семантикалык жактан бир бүтүн бирдикке айланган, образдуу мааниге ээ тилдик каражат катары баланын төрөлүшүнө, аялга, дегеле адамга карата кеңири колдонулат [15].

Адамдын өзүн атоодо колдонулат: көзү тирүү (бул дүйнөдө бар), көзү бар, эски көздөр, жаңы көздөр, «көзү жоктун өзү жок»; «Көзү мындай болору менен ал жылт коюп жөнөйт». Ошондой эле көз ата-энеге тиешелүү жалгыз баланы туюндурган символ катары да колдонулат: «көрөр көзүм».

Адамдын көзүнүн касиеттерин, белгилерин, сулуулукту жана көркту туюндуруучу символ катары колдонулат: ичке көз, чоң көз, тосток көз, бото көз, көк көз, карагат көз, мөлтүр көз, жалжал көз, бакырак көз, жайдары көз, нур чачкан көз, жагымдуу көз, курч көз, тик көз, өткүр көз ж.б.; суук көз, жылаан көз, заары чыккан көз, чаар көз, чекир көз, тикирең (тике) көз, алдамчы көз, мокок көз ж.б.

Жарыкчылык, жашоо, тирүүчүлүк маанилерин туюндурууда колдонулат: көзү тирүүсүндө, көрөр күнү, күндүн көзү, айдын көзү ж.б.; Көзү тирүүсүндө баласына калтырып кеткен. Көрөр күнү, ичер суусу түгөндү (Оозеки кеп).

Жарыкчылык, өмүр, тирүүлүк менен коштошуу маанисин берүүдө колдонулат: «көз жумуу», «көзү өтүү», «ары карап кетүү», «көзү ачык кетүү» (эч нерсени көрбөй, жаш өлүү) фразеологизмдери «өлдү» деген маанини билдирип, «өлүм» концептине ылайык колдонулат.

Жерди, орунду, жаратылыштын кооздугун туюндурууда колдонулат: көз көргүс, кулак уккус (киши жашабаган, киши көрбөгөн алыс жер), көз айныган (көз тайгылган, көз жетпеген), көз жеткис (өтө алыс, учу-кыйры жок, абдан узак) ж.б.

Акылды туюндурууда колдонулат: көзү ачык, көзү жетүү, көзү тирүү – билими терең, акылдуу, көптү билген, ойчул, тың, чыйрак, ар нерсеге жөндөмдүү ж.б. кошумча маанилерин билдирет.

Талант, шык, жөндөм маанилерин туюндурууда колдонулат: «булактын көзүн ачуу» – өнөрү, билими, таланты бар адамга жол көрсөтүп, талантын ачууга көмөк көрсөтүү, устаттык кылуу маанилерин туюндурат.

Маалыматты алуу, жеткирүү, байкоо жана баалоодо колдонулат: баш-көз болуу, көз салуу – кандайдыр бир адамга сыртынан байкоо жүргүзүү, кароо, ар кандай нерселерден сактоо, кайтаруу, иштин башында туруу, жетекчилик кылуу; көз караш – маалыматка карата өзүнүн оюн, жеке пикирин билдирүү маанилерин туюндурат.

Ошондой эле адамдагы сапаттарды, алардын ортосундагы мамилелерди туюндурууда оң жана терс маанилерде колдонулат. Маселен, көздүн ар кандай кыймылга, өзгөрүүлөргө ээ болушу аркылуу эр жүрөктүүлүктү, өткүрлүктү, баатырдыкты, чечкиндүүлүктү, чынчылдыкты, мээримдүүлүктү, коркоктукту, алсыздыкты, жалгандыкты, уялгандыкты ж.б. көөптөгөн маанилерди кезиктирүүгө болот.

Жакшы көрүү, жактыруу, сүйүүнүн символу катары колдонулат: көзү өтүү, көзү түшүү, көзү артылуу, тигиле кароо, көз албоо, жоодурап кароо, жалдырап кароо, кадала кароо, көзүнүн кыйыгы менен кароо, байкатпай кароо – кызыгуу, жакшы көрүү, көпкө чейин кароо, жактырып калуу, ичи эзилүү, суктануу, куса болуу, сагынуу ж.б. оң маанилерин билдирет.

Ичи тардыктын символу катары колдонулат: көзү тийүү, көзү өтүү, көзүнүн кыйыгы менен кароо, суук көздөр, жаман көздөр – бирөөнүн ийгилигине, жакшылыгына өтө суктануу, сугун артуу, ич күйдүлүк кылуу маанилеринде (терс мааниде) колдонулат.

Калп айтуунун, алдамчылыктын, шек саноонун символу катары колдонулат: кимдир бирөөгө же кайсы бир чөйрөгө көрүнүп коюу, өзүн-өзү алдоо, алдамчылык маанилерин билдирет. «Көз көрсөтүп коюп, ишке тийди-качты болуп жүргөндөр аз эмес» деген сыяктуу туюнтмалар ушул мааниде колдонулат. «Бир көзү бир көзүнө жоо» же «Бир көзү экинчи көзүнө жоо» деген туюнтмалар өтө жакын адамдан да күтүлбөгөн нерсе чыгышы мүмкүн экенин, бирөөгө ишенүү кыйын экендигин билдирип, ишенбөөчүлүк жана шек саноочулук маанисинде колдонулат. Булар «көз» концептинин жакынкы перифериялык маанилерине кирип, жалпы улуттук дүйнө таанымдын чегиндеги билимдерди туюндурат.

Ал эми концепттин интерпретациялык талаасын аныктоочу кийинки перифериялык бөлүгүндө адамдын терс сапаттарын баалоодо төмөндөгүдөй макалдар колдонулат: «Сыйлаганды билбеген – сыйпалаган көр сокур» – акылы аздык, баамдаганды билбегендик, ар кандай кырдаалдарды көрө албагандык, жакшылыкты баалай албастык, жакшы менен жаманды ажырата билбегендик ж.б. маанилерди билдирет. «Ыйлагандын көзү жаман, айткандын оозу жаман» (макал) – сөз көтөрүмү жок, сынды кабыл ала албаган, чычалаак, жеңил ойлуу, алсыз адамдарга карата айтылат. «Көзүң аккыр» (каргыш сөз) – а) болгон күчүн ыйдан чыгаргандык, сөзгө түшүнбөгөндүк, обу жоктук; б) байкабастык, баамдабастык, белгилүү бир шартка жараша билбестик, жаңылыштык кетирүү ж.б. маанилерди билдирип, адамдардын ортосундагы баарлашууда терс эмоцияны билдирүүдө колдонулат.

Эмгекти баалоонун символу катары **«көз»** сөзү **«кол»** сөзү менен айкашып, антонимдик мааниде колдонулат: «Көз коркок, кол баатыр» (макал). Анын биринчи компоненти аткарыла элек иш өтө татаал, аткарууга мүмкүн болбогондой элес калтырган, иштин аткарылышына күмөн туудурган ж.б. маанилерди туюндуруп, «коркоктук», «чечкинсиздик», «алсыздык», «кооптонуу» ж.б. түшүнүктөрдү камтыйт. Ал эми «кол баатыр» туюнтмасы «чечкиндүүлүк», «шерденүү», «талбай эмгектенүү», «күчтүүлүк», «сабырдуулук» ж.б. лексемалардын маанилерин камтып, ишти аткаруунун өзү сөзсүз натыйжа берери, жакшы жыйынтык болору сыяктуу подтексттик маалыматтарды билдирет.

Суунун чыккан жери – булактын көзү. «Булак көрсөң, көзүн ач» (макал): 1) булактан чыгып жаткан суунун чеке-белин тазалап, кеңейтүү жана агын сууну арыкка буруу; 2) таланты, өнөрү, билими бар адамга жол көрсөтүп, талантын ачыкка чыгаруу ж.б.

Кыргыз элинин каада-салты, үрп-адаты, элдик оозеки чыгармачылыгы ж.б. боюнча билимдерди камтыган маалыматтар да талдоого тартылып, «көз» түшүнүгүнө байланышкан жалпы билимдер талданат. Маселен, кыргыз элинин «көз» лексемасына байланыштуу маданий архетиптери бар (архетип — жеке аң-сезимде жашоо менен бирге маданиятта да сакталган, туруктуу, адатка айланган жалпыланган образ, түшүнүк).

Адамдагы жакшы сапаттарды, иш-аракеттердин туруктуулугун, этикалык-эстетикалык (ички жана сырткы) сулуулукту сактоо, аярлоо, ошондой эле мал-жандыктарга жана жаратылышка аяр мамиле жасоо максатында элдик тыюулар жаралып, аларды бекем карманышкан. Маселен, жакшы иштер жасалып жаткан учурда же жаңы төрөлгөн балага, чырайлуу кыз-келиндерге карата «көз тийбесин» деген ишеним менен аларды элге ачык көрсөтүшкөн эмес. Көз тийүүнүн артында кырсык, оору, жоготуу, өлүм ж.б. коркунучтар турат деген ишеним болгон.

Маселен, балага көз тийгенде кыргыздар атайын ырым-жырымдарды колдонушкан. Үйгө келген кишинин кийиминен же көйнөгүнөн билдирбей кесип алып, аны балага жыттатуу ырымын жасашкан.

«Көз көрсөтүү» — каза болгон адамдын жакындарына, үй-бүлөсүнө, тууган-туушкандарына барып, кайрат айтып, көңүл айтуу деген маанини билдирип, кыргыз элинин салтына кирет. Мындай учурда эркектер баш кийим кийип, аялдар менен кыз-келиндер жоолук салынып барышат. Салт боюнча баш кийимсиз баруу уят катары эсептелип, өзүн-өзү сыйлабастыктын, каза болгон адамды жана анын жакындарын сыйлабастыктын белгиси катары түшүндүрүлөт.

«Көзү тартуу» — кыргыздардын ишенимдеринин бири. Маселен, оң көз тарткан учурда жакшылык, сүйүнүч, кубаныч тартуулаган окуя болот, ал эми сол көз тартса, жаман кабар келет деген ишеним кеңири тараган.

«Көзгө тирсек чыгуу» түшүнүгүнө байланыштуу тез айыгып кетет деген ишеним менен кызыл жипти колго байлоо ырымы колдонулат. Ошондой эле адам каза болгондо анын көзүн ачык калтырбастан, дароо жумдуруп коюу салттык стереотип катары эсептелет.

Кыргыздардын дүйнө таанымында «көз» түшүнүгүнө байланышкан дагы башка көптөгөн каада-салттарды, ырым-жырымдарды жана адат-жөрөлгөлөрдү кездештирүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, концептти талдоодо ал жөнүндөгү билимдерди иштеп чыгуунун белгилүү бир чегин аныктоого мүмкүн эмес. Аны изилдөөдө улуттук баалуулуктарга тиешелүү бай материалдарды колдонуу автордук жөндөмдүүлүккө, автордук билимге байланыштуу болору эске алынышы керек.

«Көз» концептине анализ жүргүзүүдө семантикалык-когнитивдик метод бир нече этап аркылуу жүргүзүлдү. Изилдөөдө концептуалдык талдоонун илимде такталган алгоритми төмөндөгүдөй берилди. Маселен, «көз» концептин репрезентациялоонун биринчи этабында концепттин түз номинациялары, ядролук бөлүгү тилдик каражаттар аркылуу сыпатталды. Кийинки этаптарында перифериялык бөлүктөрү семантикалык топторго (когнитемаларга) ажыратылып, алыскы, четки перифериялык бөлүгү, интерпретациялык талаалары кеңейтилип, комплекстүү өңүттө анализге алынды.

Бирок «көз» концепти тууралуу билимдерди улантып, кеңири талдоо дагы алдыдагы изилдөөлөрдү талап кыларын белгилеп кетмекчибиз.

Колдонулган адабияттар

1. Далабаева, Г. М. Ценностные концепты и способы их экспликации в языковой картине мира : дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2006. – 148 с.
2. Ляпин, С. Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. – Архангельск, 1997. – Вып. 1. – С. 11–35.
3. Комлев, Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М. : МГУ, 1969. – 192 с.
4. Кубрякова, Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова «память» / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка: Культурные концепты / под ред. Н. Д. Арутюновой. – М., 1991. – С. 85–91.

5. Лихачёв, Д. С. Русская словесность // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста : антология / под ред. В. П. Нерознака. – М., 1997. – С. 287–294.
6. Абдразакова, Г. Ш. Концепт жана аны окутуунун айрым маселелери : окуу-методикалык курал. – Бишкек, 2018. – 96 б.
7. Телия, В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
8. Логический анализ языка: Культурные концепты / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1991. – 203 с.
9. Пименова, М. В. Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово : КемГУ, 2004. – 385 с.
10.Lyons, J. Language and Linguistics. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 356 p.
11.Тильман, Ю. Д. Культурные концепты в языковой картине мира: Поэзия Ф. И. Тютчева : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19. – М., 1999. – 232 с.
12.Павиленис, Р. И. Язык. Смысл. Понимание // Язык. Наука. Философия: логико-методологический и семиотический анализ. – Вильнюс, 1986. – С. 240–263.
13.Попова, З. Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / З. Д. Попова, И. С. Стернин. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 1999. – 35 с.
14.Попова, З. Д. Из истории когнитивного анализа в языке / З. Д. Попова, И. С. Стернин // Методология когнитивных исследований. – Воронеж : [б. и.], 2001. – 148 с.
15.Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек : Аврасия Пресс, 2015. – 2-бөлүк. – 800 б.

Рецензент: филология илимдеринин доктору, профессор Каратаева С.К.

УДК:82:80/81(575.2)(04)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-49-53

Абдылдаева Ш.У.
Кыргызстан эл аралык университети
Абдылдаева Ш.У.
Международный университет Кыргызстана
Abdyldaeva Sh.U.
International University of Kyrgyzstan

КӨРКӨМ ТЕКСТТИН СТИЛДИК АЙРЫМ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
НЕКОТОРЫЕ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА
SOME STYLISTIC FEATURES OF THE LITERARY TEXT

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада көркөм тексттин табияты, анын структуралык, функционалдык жана эстетикалык өзгөчөлүктөрү, аталган маселе боюнча окумуштуулардын ой-пикирлери, көркөм тексттеги тилдик каражаттардын көп маанилүүлүгү, көп катмарлуулугу жана ар тараптуу эстетикалык кызматы, жазуучунун индивидуалдуу дүйнө таанымы, дүйнөнү көркөм чагылдыруу өзгөчөлүгү жана көркөм ой жүгүртүү дарамети тууралуу маселелер конкреттүү көркөм-поэтикалык тексттин мисалында талдоого алынып, көркөм тексттин стилистикалык табияты илимий негизде аныкталып берилди.

Аннотация: В статье рассматривается природа художественного текста, его структурные, функциональные и эстетические характеристики, а также взгляды учёных на данную проблему. Анализируются многозначность, многослойность и разносторонняя эстетическая функция языковых средств в художественном тексте, индивидуальное мировоззрение писателя, особенности художественного изображения действительности и особенности художественного мышления. На

основе анализа конкретного поэтического текста выявляется и научно обосновывается стилистическая природа художественного текста.

Abstract: This article examines the nature of the literary text, its structural, functional, and aesthetic characteristics, as well as scholars' views on this issue. The study analyzes the polysemy, multilayeredness, and multidimensional aesthetic function of linguistic means in the literary text, the writer's individual worldview, the features of artistic representation of reality, and the characteristics of artistic thinking. Based on the analysis of a specific poetic text, the stylistic nature of the literary text is identified and scientifically substantiated.

Негизги сөздөр: текст таануу; көркөм текст; функционалдык стиль; тилдик каражаттар; көркөм-эстетикалык функция; көркөм образ; негизги көркөм деталдар; көркөм тексттин стилдик өзгөчөлүктөрү.

Ключевые слова: лингвистика текста; художественный текст; функциональный стиль; языковые средства; художественно-эстетическая функция; художественный образ; основные художественные детали; стилистические особенности художественного текста.

Keywords: text linguistics; literary text; functional style; linguistic means; artistic and aesthetic function; artistic image; main artistic details; stylistic features of the literary text.

Ар бир көркөм текст – автордун, сүрөткердин чындыкты таанып-билип, аны чагылдыруусунун натыйжасы [1]. Чыгарма жаратуучунун жекече элестеткен дүйнөсүн чагылдыруусунун негизинде адабий чыгарма, башкача айтканда, көркөм текст окурмандын аң-сезимине жана ой жүгүртүүсүнө таасир этет [2]. Көркөм текст ошондуктан көркөм-поэтикалык касиетке ээ [3].

Биздин оюбузча, көркөм чыгарманын текстинде автор чындыкты ачык, түз эле бербестен, аны көркөм ой жүгүртүүнүн негизинде кайра иштеп, образдуу формада чагылдырып берет. Ал реалдуу турмуш көрүнүштөрүн ойдон чыгарылган окуялар, ар кандай каармандар жана кырдаалдар менен айкалыштырып, окурманга таасир бере турган көркөм дүйнөнү түзөт. Ушул процессте көркөм текст аркылуу калемгердин дүйнө таанымын, ички ой-толгоосун, жашоо-турмушка карата мамилесин, эстетикалык көз карашын жана жекече позициясын анык көрө алабыз.

Мында чындык менен ойдон чыгарылган жагдайлардын айкалышы авторго турмуштагы ар түрдүү маселелерди окурмандарга тереңирээк ачып берүүгө, адам тагдырын, ички дүйнөсүн, коомдук көрүнүштөрдү кенен сүрөттөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Мындай ыкма аркылуу автор өзүнүн көз карашын түздөн-түз айтуудан көрө, образдар, символдор жана көркөм деталдар аркылуу кыйыр түрдө билдирет. Натыйжада, көркөм чыгарма окурманды терең ой жүгүртүүгө, адамзаттык жана улуттук баалуулуктар, жашоонун маңызы жана кандайдыр бир турмуштук жагдайлар, маселелер тууралуу өз алдынча тыянак чыгара билүүгө үйрөтүп, анын аң-сезимине күчтүү таасир тийгизет.

Окумуштуу Т.С. Маразыков "Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери" аттуу эмгегинде көркөм стилдеги текст кайталангыс, уникалдуу, улуттук маданиятты жана жалпы адамзаттык маданиятты түптөөгө негиз болгон жагдайларга бай, өзгөчө текст экендигин айтат. Анда улуттун бүтүндөй маданияты, мурункунун жашоо тажрыйбалары, турмуштун ачуу чындыгы, илим-билими жана кайталангыс өзгөчөлүктөрү түзгөн көркөм-эстетикалык табылгалары, ачылыштары бар экендигин белгилейт [4, 19–20-б.]. Бул эмгекте көркөм стилдеги тексттин стилдик табияты, уюшулушу, анын негизги функциясы ж.б. маселелер каралып, көркөм тексттерди талдоонун негизинде окумуштуунун бир нече аныктамалары мыкты деңгээлде так берилген. Мына ошол маалыматтарга таянуу менен бул иликтөөбүздө көркөм тексттин стилдик табияты тууралуу ой бөлүшөбүз.

Көркөм стилдеги тексттер – башка тексттердин ичинен эң байыркыларынын бири. Сүйлөшүү чөйрөлөрүн жана стилдерди изилдөөдө көркөм стилдеги тексттерди иликтөө өтө маанилүү. Бул багыттагы иликтөөлөр да бир түрдүү эмес. Аталган багытта илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштуулардын көркөм текст боюнча көз караштары да ар түрдүү.

Көркөм текстте көркөм-эстетикалык маалыматтар жана көркөм образдар каймана мааниде (подтекстте) туюндурулат. Мына ушул көрүнүш көркөм тексттин функционалдык-стилистикалык өзгөчөлүгү болуп саналат. Орус окумуштуусу И. Р. Гальпериндин ою боюнча, көркөм текст: «Берилип жаткан маалыматта (тексте) шарттуу түрдө инсандын (адамдын) көрүнүшү, турган турпаты, кыймыл-аракети, мүнөзү, портрети тартылса, ал текст көркөм текст болот да, мында каармандын образы көз алдыңа келет» [5, 221-б.]. Ал көркөм текстти: 1) ыр түрүндөгү текст; 2) драмалык текст; 3) прозалык текст деген үч түргө бөлүп карайт. Кандай гана жанрда жазылбасын, көркөм тексте каармандардын бир гана сырткы кебете-кешпири, турган турпаты сүрөттөлбөйт. Анда каармандардын ички ойлонуу-толгонуусу, психологиялык ал-абалы, инсандык мүмкүнчүлүктөрү каймана түрдө көркөм баяндалат. Демек, көркөм текст дүйнөнү көркөм чагылдырган, адам турмушун, анын ички жан дүйнөсүн көркөм иликтеген, адамдын эмоционалдык дүйнөсүнө жана аң-сезимине таасир этүү үчүн түзүлгөн чыгарма болуп саналат. Мына ушул белги көркөм стилдеги тексттердин эң негизги стилдик белгилеринин бири.

Адабий көркөм туунду текстти, адатта, тексттин артындагы кубулуштар, анда чагылдырылган турмуштук жагдайлар, ал жазылган мезгилдеги руханий маанай, тексте баяндалып жаткан убакытка тиешелүү билимдер, маалыматтар ж.б. коштоп турат. Ал эми көркөм чыгарманын текстинин артында, тулкусунда көмүскө катылган маанини көрө билип, аңдап-түшүнмөйүн, аны туура жана терең талдап өздөштүрүү мүмкүн эмес. Демек, калемгердин чыгармасынын идеялык-эмоционалдык системасынан көрүнүүчү баалуулуктарды аңдап билүү окуучуларды бүтүндөй улуттун, бүткүл дүйнөлүк коомчулуктун маданият талаасына алып кирип, аларга социалдык жактан маанилүү руханий жана эстетикалык таасир тийгизет.

Көркөм тексте тилдик каражаттардын кубулма касиетке ээ болушу, анда көркөм сөз каражаттарынын көркөм-эстетикалык функцияда колдонулушу, турмушту реалдуу көркөм сүрөттөө максатында адабий тилдин нормасына жат элементтердин жана улуттук тилдин бүтүндөй мүмкүнчүлүктөрүнүн пайдаланылышы көркөм тексттин дагы бир негизги стилистикалык өзгөчөлүгү катары каралышы зарыл.

Көркөм тексттин мына ушул сыяктуу негизги стилдик өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү максатында төмөндө Т. Мукановдун бир ырына иликтөө жүргүзөлү.

Мисалы:

Билесиңби, алыска кетүү эмнем?
Ал сени өмүр бою эске тутуум,
Сагынуум,
Өңдөн таюум күзгү чөптөй,
Соксоюп жалгыз басуум бир кыз өппөй…
Билесиңби, алыста калуу эмнең?
Күтүү деген улуу отту жагып коюуң.
Карекке жаш терметүүң майрамдарда,
Жылмаюуң, элесиңди
Эм кылып кайран жанга.
Мен шаарга кетпей эле кеткенсидим
Дүйнөгө муздан бүткөн… кара бороон…
Сен көлдө калбай эле калгансыдың
Жалында алоолонгон! [6].

Бул ыр жалпы мааниси боюнча махабат темасына арналып жазылган. Жөн эле махабат эмес, армандуу махабат. Анда көркөм сүрөттөлгөн лирикалык каармандын күтүүсү, сагынычы, кусалыгы, сүйүү мамилесиндеги карама-каршылык, максаттарынын ар башка болушу көркөм стилдин табиятына ылайык поэтикалык формада туюндурулган. Ошондуктан бул көркөм тексте семантикалык жана структуралык байланыш бекем сакталган. Ашыктык азабынан жапа чегүү, санаага батуу сыяктуу көрүнүштөрдү камтыган ырдын жалпы поэтикалык түзүлүшү образдуу жана элестүү тилдик каражаттардын негизинде баяндалган.

Жогорудагы поэтикалык структура жана багыт ырдагы негизги деталдар аркылуу көп багыттуу көркөм туюндурулган. Маселен, бул ырда «кетүү», «калуу», «күтүү» деген сөздөр негизги көркөм деталдар болуп саналат. Акын «Билесиңби, алыска кетүү эмнем?» деген сапта «кетүү» деген сөзгө өзгөчө маани сиңирген. Конкреттүү ушул көркөм текстте «кетүү» деген сөз көп катмарлуу мааниге ээ.

Ыр текстинин экинчи жана үчүнчү саптарында бул «кетүү» жөн эле кетүү эмес, ашык болгон адамдан түбөлүк айрылуу, ажырашуу экенин акын кыйыр түрдө билдирет. Мындай маани «кетүү» – «өмүр бою эске тутуум» – «сагынуум» – «өңдөн таюум» – «соксоюп жалгыз басуум» деген тилдик каражаттар аркылуу көркөм жана элестүү чагылдырылган. «Өмүр бою эске тутуу» деген туюнтмада жалындап жакшы көрүү, берилүү, сагынуу, тынымсыз самап туруу, тынчсыздануу, ажырашуу кырдаалына ишенип-ишенбөө, кабыл алып, кабыл албоо сыяктуу бир нече кошумча маанилер камтылган. Мына ушундай коммуникативдик-семантикалык кырдаалдан кийин «сагынуум» деген сөз бул контекстте тек гана сагынууну эмес, «зыркырап», «сыздап», «өкүнүп», «куса болуп» сагынууну, «моралдык-психологиялык жактан кыйроону», «ичтен сызууну» да билдирип, бир нече кошумча семантикалык маанилерге ээ болот.

Ыр текстинде андан кийин колдонулган «өңдөн таюум күзгү чөптөй, соксоюп жалгыз басуум бир кыз өппөй» деген ыр саптарында баштапкы маанилик агым андан ары өркүндөп-өрчүтүлгөн. Жаш адамдын «күзгү чөптөй өңдөн таюусу» турмушта эңсеп-кыялданган максаттары менен үмүттөрүнүн кыйрашын, болочок тагдыр жолунун белгисиз туңгуюкка кептелип, багыты жок абалда көп мезгил боштукта жашап калуусун кыйыр туюндурат. Маанилик фондо жаш адамдын «бир кыз өппөй», «соксоюп» жалгыз басуусу ашык болгон селкисин башкага алмаштыргысы келбеген, бир адамга толук байланып берилген, жан дүйнөнү кыйнаган жалгыздык абалын билдирет. Жогоруда көрүнүп тургандай, бул ырда «кетүү» деген көркөм деталь көп катмарлуу маанилик кырдаалды ар тараптуу көркөм туюндурат.

Ушундай эле көрүнүш ыр текстинин экинчи бөлүгүндө да колдонулуп, андагы «алыста калуу» деген негизги көркөм деталда да байкалат. Ал лирикалык каармандын сүйгөн селкисинен алыста калуусун, жалындап күтүүсүн, кайра самап-сагынуусун, үмүтүнүн үзүлбөгөндүгүн кыйыр туюндурат. Кыздын алыста калуусу ашыгынан чындап ажырап калууну, кандай шартта болсо да «карекке жаш терметип», жоктоп, санаага жана азапка батууну көркөм сүрөттөйт.

Бул ыр текстинде лирикалык каармандын ички жан дүйнөсүндөгү моралдык-психологиялык карама-каршылык, ашык болгон адамдан ажырап, кыйрап сынуу сыяктуу көрүнүштөрдү ар тараптуу жана деталдуу көркөм туюндурууда акын сөздүн кубулма касиетин кылдат пайдаланган. Маселен, ашык болгон селки менен ажырашуудан кийин лирикалык каармандын жан дүйнөсүндө шаар «музга», «кара бороонго» айланат. Мында жашоо-турмуштун супсактыгы жана кунарсыздыгы көркөм чагылдырылган. Ушундай маанилик тутумда «Мен шаарга кетпей эле кеткенсидим» деген ыр сабы лирикалык каармандын ички дүйнөсүндөгү бүтүндөй карама-каршылыкты кыйыр чагылдырат. Тактап айтканда, мында лирикалык каармандын ашык болгон селкиси жок жашай албай турган кырдаалы образдуу баяндалат. Ал эми экинчи жак формада айтылган «Сен көлдө калбай эле калгансыдың» деген ыр сабында селкинин да лирикалык каарманга кайдыгер эмес экендиги көп багыттуу жана образдуу туюндурулган. Ошондуктан селки да лирикалык каармандан алыс көлдө «алоолонгон сезим жалынында» калууда.

Жогорудагы иликтөөлөрдөн байкалып тургандай, көркөм текстте негизги көркөм деталдар жана тутумунда көп маанини камтыган тилдик каражаттар көркөм чыгарманын мазмундук өзгөчөлүктөрүн аныктап, окурмандарды ар түрдүү ойлорго түртөт. Тилдик каражаттардын көркөм тексттеги көп багыттуу маанилик тутуму чыгарманын идеялык-көркөмдүүлүгүн арттырат. Анын образдуулугун жана эстетикалуулугун камсыз кылат.

Мына ушундай көркөм текстте туюндурулган эмоционалдуу маалыматтар көркөм-эстетикалык кызмат аткарып, окурмандардын ички дүйнөсүнө, акыл-сезимине таасир этип, алардын ички жактан тазаланууусуна (катарсиске) кеңири мүмкүнчүлүк түзөт. Мына ушул өзгөчөлүктөр (белгилер) көркөм тексттин айрым стилдик өзгөчөлүктөрүн билдирет.

Корутундулап айтканда, көркөм стилдеги текст дүйнөнү көркөм кабылдоонун жана образдардын негизинде ой жүгүртүүнүн өзгөчө формасы болуп эсептелет. Башка функционалдык стилдеги тексттер негизинен коомдогу байланыш-катыштын куралы катары кызмат аткарса, көркөм стилдеги тексттер коммуникативдик милдет менен катар эстетикалык функцияны да аткарат. Ушул себептен улам көркөм текстти эстетикалык баалуулукка ээ болгон көркөм өнөрдүн бир түрү катары кароого болот.

Чыныгы көркөм тексттерде бир эле учурда көп багыттуу, көп пландуу максаттар камтылат. Өзүнүн көркөмдүгү, образдуулугу, ыргактуулугу жана таасирдүүлүгү менен мындай тексттер адамдын сезимине да, акыл-туюмуна да терең таасир тийгизип, аны толкундантат, кубанычка же кайгыга бөлөйт, ар кандай ой-толгоолорго жетелеп, түрдүү сезимдерди ойготот. Натыйжада, көркөм текст адамдын ички дүйнөсүн тазалап, рухун көтөрүп, эмоционалдык дүйнөсүн байытуу менен анын акыл-эсин, дүйнө таанымын кеңейтет жана көркөм-эстетикалык табитин өнүктүрөт.

Мындан тышкары, көркөм текст адамды маданияттуулукка, ыймандуулукка, гумандуулукка, адамгерчиликке, боорукерликке жана кайрымдуулукка тарбиялайт. Ал адамдын сулуулукту жана аруулукту аңдап-билүүсүнө шарт түзөт. Ушундай өзгөчө маалымат берүү ыкмасы көркөм тексттин өз алдынча уюшулушун жана бир бүтүн мүнөзүн шарттайт. Демек, инсанды асыл сапаттарга бай кылып тарбиялоодо, калыптандырууда жана руханий жактан өнүктүрүүдө көркөм стилдеги тексттердин орду жана мааниси абдан зор экендигин баса белгилөөгө болот.

Колдонулган адабияттар

1. Мусаев, С. Ж. Текст: прагматика, структура. – Бишкек, 2000. – 268 б.
2. Өмүралиева, С. Тексттин лингвистикалык теориясы. – Бишкек, 2005. – 155 б.
3. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. – Бишкек : Учкун, 1993. – 210 б.
4. Маразыков, Т. С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. – Бишкек : ЖИ «Сарыбаев Т. Т.», 2020. – 290 б.
5. Гальперин, И. Р. Очерки по стилистике английского языка. – М. : Изд-во литературы на иностранных языках, 1958. – 462 с.
6. Муканов, Т. Каректеги жер : ырлар. – Фрунзе : Кыргызстан, 1976. – 52 б.

Рецензент: филология илимдеринин доктору, профессор Маразыков Т.С.

УДК 371.38
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-53-61

Айбашова Т.М.
Ош мамлекеттик университети
Айбашова Т.М.
Ошский государственный университет
Aibashova T.M.
Osh State University

ИЛИМИЙ МАКАЛА ДАЯРДООДОГУ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ НАУЧНОЙ СТАТЬИ
SOME ISSUES IN PREPARING A SCIENTIFIC ARTICLE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада илимий стилдин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, колдонуу чөйрөсү, грамматикалык жана лексикалык тил каражаттары, ошондой эле илимий макала даярдоонун негизги талаптары каралат. Студенттердин илимий макала жазуу процессинде кездешкен негизги көйгөйлөрү, атап айтканда, макаланын түзүлүшүн сактоо, изилдөө темасын жана көйгөйүн аныктоо, илимий

адабияттар менен иштөө, изилдөө методдорун тандоо, академиялык стилде жазуу, цитаталоо жана шилтеме берүү боюнча кыйынчылыктары талдоого алынат. Изилдөөнүн алкагында 16 студенттин илимий иштерине талдоо жүргүзүлүп, алардын илимий-изилдөөчүлүк компетенттүүлүгүн аныктоо максатында сурамжылоо өткөрүлгөн. Алынган натыйжалардын негизинде студенттердин илимий макала жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган усулдук сунуштар берилет.

Аннотация: В статье рассматриваются характерные особенности научного стиля, сфера его применения, грамматические и лексические языковые средства, а также основные требования к подготовке научной статьи. Анализируются основные трудности, возникающие у студентов в процессе написания научной статьи, в частности соблюдение её структуры, определение темы и проблемы исследования, работа с научной литературой, выбор методов исследования, написание текста в академическом стиле, цитирование и оформление ссылок. В рамках исследования проведён анализ научных работ 16 студентов, а также анкетирование с целью определения уровня их научно-исследовательской компетентности. На основе полученных результатов представлены методические рекомендации, направленные на развитие у студентов навыков написания научных статей.

Abstract: The article examines the characteristic features of scientific style, its sphere of application, grammatical and lexical language means, as well as the main requirements for preparing a scientific article. It analyzes the main difficulties students encounter in the process of writing a scientific article, particularly in following its structure, identifying the research topic and problem, working with scientific literature, selecting research methods, writing in an academic style, citing sources, and providing references. As part of the study, the scientific works of 16 students were analyzed, and a survey was conducted to assess their research competence. Based on the results obtained, methodological recommendations aimed at developing students' scientific article writing skills are provided.

Негизги сөздөр: илимий макала; илимий стиль; академиялык жазуу; изилдөөчүлүк компетенттүүлүк; изилдөө методдору; цитаталоо; академиялык этика.

Ключевые слова: научная статья; научный стиль; академическое письмо; исследовательская компетентность; методы исследования; цитирование; академическая этика.

Keywords: scientific article; scientific style; academic writing; research competence; research methods; citation; academic ethics.

Кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө кеңири колдонулушу анын функционалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн өнүгүшүнө шарт түзүүдө. Иш кагаздарынын мамлекеттик тилде жүргүзүлүшү, жаңы түшүнүктөрдүн жана терминдердин тилдин сөз жасоо моделдерине ылайык калыптанышы кыргыз тилинин лексикалык корунун байышына жана функционалдык сабаттуулуктун өнүгүшүнө өбөлгө болууда.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери колдонулуу чөйрөсүнө, максат-милдетине жана тилдик каражаттардын тандалышына жараша өзгөчөлөнөт. Ар бир стилдин табиятын түшүнүү үчүн анын кайсы чөйрөдө, кандай максатта колдонуларын жана ага мүнөздүү тилдик каражаттарды билүү зарыл [2]. Функционалдык стилдерди өздөштүрүү кеп маданиятын калыптандырууга, ойду оозеки жана жазуу түрүндө так, түшүнүктүү жана тилдик нормаларга ылайык берүүгө өбөлгө түзөт [3]. Илимий макала жазууда бул талаптар өзгөчө мааниге ээ, анткени илимий текст тактыкты, логикалык ырааттуулукту, далилдүүлүктү жана тилдик каражаттарды максатка ылайык колдонууну талап кылат.

Ойду башка бирөөгө жазуу түрүндө жеткирүү зарылчылыгынан жазма стиль пайда болгон [5, 33-б.]. Жазма стиль көпкө сакталат, бирок ойду жазуу түрүндө так жана жеткиликтүү берүү автордон өзгөчө даярдыкты талап кылат. Автордун ою ачык, так, түшүнүктүү болушу үчүн сөздөрдү жана синтаксистик түзүлүштөрдү кылдат тандап, ойду логикалык ырааттуулукта баяндоо зарыл. Мындай көндүмдү калыптандыруу оңой эмес экенин учурдагы тажрыйба көрсөтүүдө.

Жаш муундардын кебин туура калыптандыруу, так сүйлөөгө жана оюн жазуу түрүндө түшүнүктүү берүүгө үйрөтүү маанилүү. Жазма текстте ой туура баяндалганбы, сүйлөмдөр

грамматикалык жактан туура түзүлгөнбү, стилдик каталар же орунсуз колдонулган сөздөр тексттин мазмунун түшүнүүгө тоскоолдук жаратабы — ушул жагдайларга өзгөчө көңүл буруу зарыл. Тексттеги ой өз ара байланышкан, туура түзүлгөн сүйлөмдөр аркылуу берилгенде анын мазмуну да түшүнүктүү болот. Ошондуктан жазма кепти өнүктүрүүдө грамматикалык сабаттуулукту арттыруу, сөздөрдү орундуу колдонуу, ойду так жана системалуу баяндоо көндүмдөрүн калыптандыруу маанилүү. Бул көндүмдөр илимий макала жазуунун да негизги өбөлгөлөрүнүн бири болуп саналат.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери коомдук кызматына жараша сүйлөшүү жана китеп стилдери деп шарттуу түрдө экиге бөлүнөт. Китеп стилдеринин ичинен илимий жана иш кагаздар стили негизинен жазуу формасында ишке ашса, көркөм жана публицистикалык стилдер шартка жараша оозеки да, жазуу түрүндө да колдонулат. Функционалдык стилдердин жалпылыгы – алардын пикир алышуу процессинде белгилүү бир максатта колдонулушу. Адабий тилдин функционалдык стилдери кыргыз тилинин тилдик бирдиктеринен түзүлөт, бирок алар коомдо аткарган кызматы, тилдик жана экстратилдик каражаттардын колдонулушу боюнча айырмаланат [1].

Сүйлөшүү стилинин артыкчылыгы – ойду тез, образдуу жана жеткиликтүү берүүдө, экстралингвистикалык каражаттарды эркин колдонууда. Ал эми иш кагаздар жана илимий стилдеги тексттерге ойду логикалык ырааттуулукта, түшүнүктүү, кыска жана так берүү талаптары коюлат. Публицистикалык стилде болсо маалымат берүү менен катар окурманга же угуучуга таасир этүү максатында образдуу, эмоционалдык-экспрессивдүү тил каражаттары да колдонулат.

Кепте формалык жана мазмундук мүнөздөгү каталар кездешет. Формалык каталарга орфографиялык, орфоэпиялык жана пунктуациялык каталар кирсе, тексттин мазмунуна жана баяндоо өзгөчөлүгүнө байланышкан каталар стилдик жана стилистикалык мүнөздө болушу мүмкүн. Стилдик жана стилистикалык каталар тилдик бирдиктерди конкреттүү функционалдык стилдин талаптарына ылайык тандап колдонуу менен тыгыз байланышта. Ошондуктан ар бир функционалдык стилде тилдик каражаттарды анын максатына жана колдонулуу чөйрөсүнө жараша ылгап пайдалануу зарыл [3].

Тилдик бирдиктер кепте реалдашып, пикир алышуунун, маалымат берүүнүн жана ойду туюнтуунун каражатына айланат. Мында тилдин коомдук кызматы алдыңкы орунга чыгат. Демек, стилистика лингвистикалык илим катары тилдик каражаттардын кепте колдонулуш өзгөчөлүктөрүн изилдейт. Тил менен кептин өз ара байланышы анын коомдук-коммуникативдик кызматын айкындайт.

Тилдик коммуникацияны окутууда функционалдык стилдер маанилүү орунду ээлейт, анткени алар тилдик-коммуникациялык көндүмдөрдү жана кеп маданиятын өнүктүрүүгө жардам берет. Биринчиден, инсан оозеки жана жазуу ишмердүүлүгү аркылуу функционалдык стилдердин айырмачылыктарын өздөштүрүп, ар кандай коммуникативдик кырдаалдарга ылайык тилдик каражаттарды туура колдонууга үйрөнөт жана анын коммуникативдик компетенттүүлүгү калыптанат. Экинчиден, функционалдык стилдерди өздөштүрүү тилдин формалдуулук, сылыктык, социалдык ролдор жана жүрүм-турум нормалары сыяктуу социалдык-маданий өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө, ар кандай коммуникативдик жагдайларга ылайыкташууга өбөлгө түзөт.

Функционалдык стилдердин ичинен илимий стиль илимий жана техникалык маалыматтарды, байкоолорду, изилдөөлөрдү жана алардын натыйжаларын так, системалуу жана логикалык ырааттуулукта баяндоого багытталат. Бул стиль билим берүү жана илимий-изилдөө ишмердүүлүгүндө маанилүү орунду ээлейт. Илимий стилдин негизги максаты – жаңы маалыматтарды, илимий фактыларды жана изилдөөнүн натыйжаларын аргументтер жана далилдер менен негиздеп, так, түшүнүктүү жана ынанымдуу формада жеткирүү. Ошондуктан илимий стиль билимди системалаштыруунун жана илимий маалыматты жеткирүүнүн негизги каражаттарынын бири болуп саналат.

Алгачкы илимий чыгармалар байыркы Грецияда жана Римде пайда болуп, орто кылымдарда латын тили илимий тил катары кеңири колдонулган. Кийин илимдин өнүгүшү менен ар бир эл өз тилинде илимий эмгектерди жазууга өткөн. Кыргыз тилиндеги илимий стиль XX кылымдын башынан тарта калыптанып, өнүгө баштаган.

Илимий стилдин негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири, биринчиден, **тактык** болуп саналат. Илимдин кайсы тармагы болбосун, изилдөөнүн натыйжалары фактылар менен тастыкталып, логикалык жактан талданып, зарыл учурда аныктамалар, сандык көрсөткүчтөр, схемалар жана формулалар аркылуу берилет. Экинчиден, илимий стилде сөздөр көбүнчө тике маанисинде колдонулуп, терминдерге, кесиптик сөздөргө жана «деп аталат», «болуп саналат», «эсептелет», «аныкталган» сыяктуу илимий баяндоого мүнөздүү тилдик каражаттарга кеңири орун берилет. Үчүнчүдөн, илимий текстте изилдөөнүн мүнөзүнө жараша предметтер аралык байланыштар да орун алышы мүмкүн. Төртүнчүдөн, илимий стилде тактык жана объективдүүлүк негизги орунда тургандыктан, көркөм-образдуу жана эмоционалдык-экспрессивдүү тил каражаттары чектелүү колдонулат. Бешинчиден, сүйлөмдөр грамматикалык жактан так түзүлүп, ой логикалык ырааттуулукта, далилдүү жана түшүнүктүү баяндалып, жыйынтык негиздүү берилет. Алтынчыдан, изилденип жаткан объектинин түзүлүшү, өзгөчөлүктөрү жана ар кандай шарттардагы абалы тиешелүү изилдөө методдору аркылуу талданып, алынган маалыматтар жалпыланат жана жыйынтык чыгарылат.

Демек, илимий стилдин колдонулуу чөйрөсү кең, темасы жана мазмуну олуттуу мүнөзгө ээ. Анын негизги өзгөчөлүгү – маалыматтуулук, логикалык ой жүгүртүү, пикирди далилдер, фактылар, аргументтер, зарыл учурда формулалар жана аныктамалар аркылуу негиздөө. Илимий стилде сөздөр көбүнчө тике маанисинде колдонулуп, тактыкка, логикалуулукка жана объективдүүлүккө басым жасалат. Образдуу, эмоционалдык-экспрессивдүү тил каражаттары чектелүү колдонулат. Илимий стилдин негизги кызматы – илимий маалыматты жеткирүү, түшүндүрүү жана анын негиздүүлүгүн далилдөө. Ал билим берүүдө, илимий-изилдөө иштеринде жана илимдин түрдүү тармактарында колдонулат. Илимий стилдеги тексттерди окумуштуулар, изилдөөчүлөр, адистер, окутуучулар жана студенттер даярдай алышат.

Илимий стилдин морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө зат атоочтордун, анын ичинде терминдик маанидеги аталыштардын кеңири колдонулушу; этиштердин 3-жак формаларынын (аткарат, аныктайт, көрсөтөт, чечет) активдүү пайдаланылышы; кыймыл атооч, атоочтук жана чакчыл формаларынын жыш кездешиши; сын атоочтордун жана баяндоонун логикалык ырааттуулугун көрсөткөн тилдик каражаттардын колдонулушу кирет. Ошондой эле «биринчиден», «экинчиден», «жыйынтыгында», «алынган маалыматтарга караганда» сыяктуу сөздөр жана сөз айкаштары ойдун логикалык байланышын камсыз кылууга кызмат кылат. Илимий стиль тактыгы, илимийлүүлүгү, далилдүүлүгү, логикалуулугу жана тыянактуулугу менен башка функционалдык стилдерден айырмаланат.

Илимий стиль илимдин ар кандай тармактарындагы эмгектерде (реферат, баяндама, макала, диссертация, монография), окуу жана окуу-методикалык материалдарда (окуу китептери, окуу-методикалык колдонмолор), илимий жана илимий-практикалык конференциялардын материалдарында, изилдөө отчетторунда, энциклопедияларда жана башка илимий маалымат булактарында колдонулат.

Илимий стилдин синтаксистик өзгөчөлүктөрүнүн бири – сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан толук түзүлүп, өз ара логикалык байланышта берилиши. Бул ойдун так жана түшүнүктүү жеткирилишине өбөлгө түзөт. Мисалы: «Суу — суутек менен кычкылтектин туруктуу химиялык бирикмеси (H_2O). Кадимки шарттарда ал жыты, даамы жана түсү жок суюктук. Сууда көпчүлүк заттар жакшы эригендиктен, табиятта химиялык жактан таза суу сейрек кездешет». Бул мисалда маалымат так, ырааттуу жана өз ара байланышкан сүйлөмдөр аркылуу берилген. Илимий макалада да маалыматты так, логикалык ырааттуулукта жана далилдүү баяндоо талап кылынат.

Илимий макала даярдоо изденүүчүдөн теориялык билимди, изилдөөчүлүк көндүмдөрдү жана системалуу иштөөнү талап кылат. Макала — белгилүү бир тема боюнча автордун илимий ой-пикирин, изилдөөсүнүн жүрүшүн жана натыйжаларын далилдер менен фактылардын негизинде баяндаган жазма эмгек. Аны жазууда системалуулук, тактык жана логикалык ырааттуулук негизги талаптардын бири болуп саналат.

Макала жазууга киришкен автор, биринчиден, коомдук, илимий же практикалык мааниге ээ болгон актуалдуу теманы тандайт. Экинчиден, ошол маселеге тиешелүү маалыматтарды топтоо жана

талдоо үчүн ишенимдүү булактарды — илимий эмгектерди, макалаларды жана расмий маалымат булактарын пайдаланат. Үчүнчүдөн, алынган маалыматтардын негизинде макаланын түзүмүн пландап, изилдөөнүн максатын, милдеттерин жана колдонулуучу методдорун аныктайт.

Азыркы учурда жогорку билим берүү системасында студенттердин илимий-изилдөөчүлүк компетенттүүлүгүн өнүктүрүү маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Илимий макала жазуу студенттердин өз алдынча изденүүсүн, маалыматты талдоо жана системалаштыруу жөндөмүн, илимий ой жүгүртүүсүн жана өз оюн академиялык талаптарга ылайык так баяндоо көндүмдөрүн калыптандырат. Ошол эле учурда студенттер илимий макаланын түзүлүшүн сактоодо, изилдөө методдорун туура тандоодо, илимий булактар менен иштөөдө, цитаталоодо, шилтеме берүүдө жана өз алдынча илимий тыянак чыгарууда кыйынчылыктарга дуушар болушат. Ушуга байланыштуу студенттерди илимий макала жазууга үйрөтүүнүн натыйжалуу жолдорун аныктоо жана алардын изилдөөчүлүк жөндөмдөрүн өркүндөтүү актуалдуу болуп саналат.

Студенттерде кездешкен негизги көйгөйлөр. Студенттердин илимий макала жазуу процессинде кездешкен негизги көйгөйлөр катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

– илимий макаланын түзүлүшү жана негизги талаптары жөнүндө түшүнүктүн жетишсиздиги;

– изилдөө темасын туура тандоодо жана көйгөйдү так аныктоодо кыйынчылыктардын болушу;

– илимий адабияттарды издөө, тандоо жана сынчыл талдоо көндүмдөрүнүн жетишсиздиги;

– изилдөөнүн максатын, милдеттерин жана актуалдуулугун туура аныктоодогу кыйынчылыктар;

– изилдөө методдорун туура тандоо жана аларды практикада колдонуу көндүмдөрүнүн жетишсиздиги;

– академиялык жана илимий стилде жазуу көндүмдөрүнүн жетишсиздиги;

– цитаталоо, шилтеме берүү жана пайдаланылган адабияттардын тизмесин түзүү эрежелерин сактоодогу мүчүлүштүктөр;

– өз алдынча илимий жыйынтык чыгаруунун ордуна даяр маалыматтарды көчүрүп алуу;

– плагиат жана академиялык этиканын талаптары боюнча билимдин жетишсиздиги.

Изилдөөнүн максаты. Изилдөөнүн максаты — студенттердин илимий макала жазуу процессинде кездешкен негизги көйгөйлөрдү аныктоо, алардын себептерин талдоо жана илимий макала жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган натыйжалуу усулдук сунуштарды иштеп чыгуу. Студенттерди илимий макала жазууга үйрөтүүдө жогоруда көрсөтүлгөн көйгөйлөргө системалуу көңүл буруу жана аларды чечүүнүн жолдорун ырааттуу өздөштүрүү зарыл.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Студенттердин илимий макала жазуу процессинде кездешкен негизги көйгөйлөрүн аныктоо максатында 16 студенттин жазуу жүзүндөгү илимий иштерине талдоо жүргүзүлдү. Талдоого студенттер тарабынан даярдалган илимий макалалар, изилдөө долбоорлору жана жазуу иштеринин тиешелүү бөлүктөрү алынды. Мындан тышкары, студенттердин илимий-изилдөө ишмердүүлүгүнө байланыштуу түшүнүктөрүн аныктоо максатында анонимдүү сурамжылоо жүргүзүлдү.

Талдоодо жана сурамжылоодо илимий макаланын түзүлүшүн жана негизги талаптарын билүү, изилдөө темасын жана көйгөйүн аныктоо, илимий адабияттарды издөө жана сынчыл талдоо, изилдөөнүн максатын, милдеттерин жана актуалдуулугун аныктоо, изилдөө методдорун тандоо, академиялык жана илимий стилде жазуу, цитаталоо жана шилтеме берүү, өз алдынча илимий жыйынтык чыгаруу, ошондой эле плагиат жана академиялык этика талаптарын билүү маселелерине көңүл бурулду.

Студенттердин илимий-изилдөөчүлүк көндүмдөрү көрсөтүлгөн критерийлердин негизинде жогорку, орто жана төмөнкү деңгээлдер боюнча бааланды. Алынган маалыматтар сандык жана пайыздык көрсөткүчтөр аркылуу жалпыланды.

Таблица 1. Студенттердин илимий-изилдөөчүлүк көндүмдөрүн баалоонун жыйынтыктары

№	Баалоо критерийлери	Жогорку деңгээл, студент	%	Орто деңгээл, студент	%	Төмөн деңгээл, студент	%
1.	Илимий макаланын түзүлүшүн жана негизги талаптарын билүү	**3**	18,75	**6**	37,50	**7**	43,75
2.	Изилдөө темасын туура тандоо жана көйгөйдү так аныктоо	**3**	18,75	**5**	31,25	**8**	50,00
3.	Илимий адабияттарды издөө, тандоо жана сынчыл талдоо	**2**	12,50	**6**	37,50	**8**	50,00
4.	Изилдөөнүн максатын, милдеттерин жана актуалдуулугун аныктоо	**4**	25,00	**5**	31,25	**7**	43,75
5.	Изилдөө методдорун туура тандоо жана практикада колдонуу	**3**	18,75	**5**	31,25	**8**	50,00
6.	Академиялык жана илимий стилде жазуу	**3**	18,75	**6**	37,50	**7**	43,75
7.	Цитаталоо, шилтеме берүү жана адабияттардын тизмесин түзүү	**2**	12,50	**5**	31,25	**9**	56,25
8.	Өз алдынча илимий жыйынтык чыгаруу	**2**	12,50	**6**	37,50	**8**	50,00
9.	Плагиат жана академиялык этика талаптарын билүү	**3**	18,75	**5**	31,25	**8**	50,00

Натыйжалар жана талкуу. Изилдөөнүн жыйынтыктары студенттердин илимий макала жазуу боюнча даярдык деңгээли бирдей эмес экенин көрсөттү. Баалоонун жыйынтыгында студенттердин өздөштүрүү деңгээли жогорку, орто жана төмөнкү болуп үч топко бөлүндү. Ар бир критерий боюнча 16 студенттин иши талданып, алынган маалыматтар пайыздык көрсөткүчтөр менен берилди.

Натыйжалар боюнча студенттер үчүн эң көп кыйынчылык жараткан багыт цитаталоо, шилтеме берүү жана пайдаланылган адабияттардын тизмесин түзүү болду: бул критерий боюнча 9 студенттин (56,25%) деңгээли төмөн деп бааланды. Илимий адабияттарды издөө, тандоо жана сынчыл талдоо, изилдөө методдорун туура тандоо жана практикада колдонуу, ошондой эле өз алдынча илимий жыйынтык чыгаруу боюнча 8 студенттен (50%) төмөн деңгээл көрсөттү.

Изилдөөнүн максатын, милдеттерин жана актуалдуулугун аныктоо боюнча 4 студент (25%) жогорку деңгээлди көрсөттү. Ал эми плагиат жана академиялык этика талаптарын билүү боюнча жогорку деңгээл 3 студентте (18,75%) аныкталды. Бул көрсөткүчтөр студенттердин илимий-изилдөө иштерин аткарууда теориялык билим менен практикалык көндүмдөрдү айкалыштырууда кыйынчылыктарга туш болуп жатканын көрсөтөт.

Алынган натыйжалар студенттерди илимий макала жазууга үйрөтүүдө илимий адабияттар менен иштөө, академиялык цитаталоо жана шилтеме берүү, изилдөө методдорун туура тандоо жана колдонуу, ошондой эле өз алдынча илимий жыйынтык чыгаруу көндүмдөрүнө өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын көрсөттү.

Илимий макала жазууга коюлуучу негизги талаптар. Изилдөөнүн жыйынтыктарын эске алуу менен студенттерге илимий макала жазууну үйрөтүүдө илимий стилдин негизги талаптарын

системалуу өздөштүрүүгө көңүл буруу зарыл. Илимий макала академиялык коммуникациянын негизги формаларынын бири болгондуктан, анда төмөнкү белгилер сакталууга тийиш:

- **объективдүүлүк** – автор жеке эмоцияларга эмес, илимий далилдерге, фактыларга жана изилдөөнүн натыйжаларына таянат;
- **логикалуулук** – ой-пикирлер өз ара ырааттуу жана себеп-натыйжалык байланышта берилет;
- **далилдүүлүк** – айтылган пикирлер илимий булактар, фактылар жана изилдөөнүн натыйжалары менен негизделет;
- **системалуулук** – материал белгиленген түзүмгө ылайык ырааттуу уюштурулат;
- **терминологиялык тактык** – тиешелүү илимий тармактын терминдери жана түшүнүктөрү так жана орундуу колдонулат;
- **академиялык этика** – башка изилдөөчүлөрдүн эмгектерине шилтеме берүү, цитаталоо эрежелерин сактоо жана плагиатка жол бербөө талаптары аткарылат.

Илимий стилдин бул өзгөчөлүктөрүн билүү студентке макаланын мазмунун гана эмес, анын тилдик жана түзүмдүк формасын да туура уюштурууга мүмкүндүк берет. Ошондуктан илимий макала жазууда теманы так аныктоо, илимий терминологияны туура колдонуу, маалыматтарды логикалык ырааттуулукта берүү, ишенимдүү булактарга шилтеме жасоо жана өз алдынча илимий жыйынтык чыгаруу негизги талаптар катары каралат.

Илимий макаланын түзүлүшүнө шарттуу мисал: Илимий макаланын түзүлүшүн, анын негизги бөлүктөрүнүн өз ара логикалык байланышын жана изилдөө методдорун тандоо жолдорун көрсөтүү максатында «Жасалма интеллекттин билим берүүдөгү орду» деген теманы шарттуу үлгү катары кароого болот. Төмөндө берилген материал толук илимий изилдөөнүн жыйынтыгы эмес, илимий макала даярдоонун негизги этаптарын түшүндүрүүгө багытталган мисал болуп саналат.

Киришүү. Акыркы жылдары технологиялык өнүгүүнүн маанилүү багыттарынын бири – жасалма интеллекттин (ЖИ) коомдук турмуштун ар кандай тармактарына кеңири кириши. Анын билим берүү тармагындагы мүмкүнчүлүктөрү да өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. ЖИ технологиялары окутуу процессин санариптештирүүгө, маалыматты иштеп чыгууга, окуу материалдарын даярдоого жана билим алуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окутууну уюштурууга жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзүүдө. Ошол эле учурда ЖИни колдонууда академиялык чынчылдык, маалымат коопсуздугу жана этикалык талаптарды сактоо сыяктуу маселелер да келип чыгат. Ушуга байланыштуу жасалма интеллекттин билим берүүдөгү мүмкүнчүлүктөрүн жана аны колдонууда кездешүүчү көйгөйлөрдү изилдөө актуалдуу болуп саналат.

Негизги бөлүк. Жасалма интеллект – компьютердик системалардын маалыматты талдоо, үйрөнүү, чечим кабыл алуу жана тилдик маалыматты иштеп чыгуу сыяктуу интеллектуалдык иш-аракеттерди аткаруу мүмкүнчүлүгүнө байланышкан технологиялардын жыйындысы. Билим берүүдө ЖИ технологиялары окуу материалдарын даярдоодо, тапшырмаларды түзүүдө, билим алуучулардын жетишкендиктерин талдоодо жана окутуу процессин жекелештирүүдө пайдаланылышы мүмкүн.

ЖИнин билим берүүдө колдонулушу бир катар мүмкүнчүлүктөр менен катар айрым көйгөйлөрдү да жаратат. Аны пайдалануда даяр маалыматка ашыкча таянуу, студенттин өз алдынча ой жүгүртүүсүнүн төмөндөшү, академиялык чынчылдыкты сактоо, алынган маалыматтын ишенимдүүлүгүн текшерүү жана жеке маалыматтарды коргоо маселелерине көңүл буруу зарыл. Ошондуктан ЖИни билим берүүдө колдонуу анын мүмкүнчүлүктөрү менен чектөөлөрүн бирдей эске алган жоопкерчиликтүү мамилени талап кылат.

Мындай темадагы илимий макаланы даярдоодо изилдөөнүн максатына жараша бир нече методду колдонууга болот. **Илимий адабияттарды талдоо методу** теманын теориялык негиздерин аныктоого жана буга чейин жүргүзүлгөн изилдөөлөр менен таанышууга мүмкүндүк берет. **Салыштыруу методу** ЖИ колдонулган жана колдонулбаган окутуу процесстеринин же ар кандай технологиялык каражаттардын мүмкүнчүлүктөрүн салыштырууга пайдаланылышы мүмкүн. **Анализ жана синтез методдору** ЖИнин билим берүүгө тийгизген оң жана терс таасирлерин өз-өзүнчө талдап, алардын өз ара байланышын жалпылоого жардам берет.

Эгер изилдөөнүн максаты билим алуучулардын же окутуучулардын ЖИни колдонуу тажрыйбасын аныктоону көздөсө, **сурамжылоо жана маектешүү методдорун** колдонууга болот. Сурамжылоодон алынган маалыматтар сандык жана пайыздык көрсөткүчтөр аркылуу талданып, салыштырылышы мүмкүн. Ал эми **жалпылоо методу** алынган фактылардын жана көрсөткүчтөрдүн негизинде ЖИнин билим берүүдөгү орду, мүмкүнчүлүктөрү жана көйгөйлөрү боюнча жалпы тыянак чыгарууга шарт түзөт.

Бул методдордун бардыгын бир изилдөөдө сөзсүз колдонуу талап кылынбайт. Изилдөөчү теманын максатына, милдеттерине жана изилдөө материалына ылайык келген методдорду тандап, аларды макалада так көрсөтүүгө тийиш.

Жыйынтык. Жасалма интеллект билим берүү процессин уюштурууда жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзгөн технологиялык каражаттардын бири болуп саналат. Аны натыйжалуу пайдалануу менен катар академиялык чынчылдыкты, маалыматтын ишенимдүүлүгүн жана этикалык талаптарды сактоо маанилүү. Ошондуктан ЖИнин билим берүүдөгү ордун изилдөөдө анын мүмкүнчүлүктөрү менен көйгөйлөрүн илимий маалыматтардын жана конкреттүү изилдөөнүн натыйжаларынын негизинде талдоо зарыл.

Бул шарттуу мисал илимий макаланын темасын жана актуалдуулугун аныктоо, изилдөөнүн негизги маселесин ачуу, тиешелүү методдорду тандоо, алынган маалыматтарды талдоо жана жыйынтык чыгаруу этаптарынын өз ара логикалык байланышын көрсөтөт. Толук илимий макалада айтылган пикирлер ишенимдүү илимий булактар, конкреттүү маалыматтар жана изилдөөнүн натыйжалары менен негизделип, пайдаланылган булактарга тиешелүү шилтемелер берилүүгө тийиш.

Жыйынтык жана сунуштар. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы студенттердин илимий макала жазуу процессинде бир катар теориялык жана практикалык кыйынчылыктарга туш болорун көрсөттү. 16 студенттин илимий иштерин талдоонун жана жүргүзүлгөн сурамжылоонун натыйжасында илимий макаланын түзүлүшүн сактоо, изилдөө темасын жана көйгөйүн так аныктоо, илимий адабияттар менен иштөө, изилдөө методдорун тандоо, академиялык стилде жазуу, цитаталоо жана шилтеме берүү, өз алдынча илимий жыйынтык чыгаруу боюнча көндүмдөрдү мындан ары өнүктүрүү зарылдыгы аныкталды.

Изилдөөнүн натыйжалары боюнча эң төмөн көрсөткүч цитаталоо, шилтеме берүү жана пайдаланылган адабияттардын тизмесин түзүү критерийинде байкалды: студенттердин 56,25%ы бул багыт боюнча төмөн деңгээлди көрсөттү. Ошондой эле илимий адабияттарды издөө, тандоо жана сынчыл талдоо, изилдөө методдорун туура тандоо жана практикада колдонуу, өз алдынча илимий жыйынтык чыгаруу боюнча студенттердин 50%ы төмөн деңгээлде экени аныкталды. Бул көрсөткүчтөр студенттерди илимий макала жазууга үйрөтүүдө теориялык маалымат берүү менен гана чектелбестен, практикалык көндүмдөрдү системалуу түрдө калыптандыруу зарылдыгын көрсөтөт.

Алынган натыйжалардын негизинде студенттерге илимий макаланын түзүлүшүн этап-этабы менен өздөштүрүү, изилдөөнүн темасын, максатын жана милдеттерин так аныктоого көнүктүрүү, илимий адабияттарды издөө жана сынчыл талдоо боюнча практикалык тапшырмаларды көбөйтүү максатка ылайыктуу. Ошондой эле изилдөө методдорун туура тандоо жана колдонуу, академиялык стилде жазуу, цитаталоо жана шилтеме берүү эрежелерин практикалык мисалдардын негизинде үйрөтүүгө өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Илимий макала даярдоо студенттен маалыматты топтоо менен гана чектелбестен, аны талдоону, системалаштырууну, өз алдынча илимий ой жүгүртүүнү жана алынган натыйжалардын негизинде жыйынтык чыгарууну талап кылат. Ошондуктан студенттердин илимий-изилдөөчүлүк компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдө илимий стилдин талаптарын, академиялык жазуунун принциптерин жана академиялык этиканын нормаларын өз ара байланышта үйрөтүү маанилүү.

Жыйынтыктап айтканда, студенттерди илимий макала жазууга системалуу жана практикалык багытта үйрөтүү алардын изилдөөчүлүк жөндөмдөрүн, академиялык жазуу маданиятын жана өз алдынча илимий ой жүгүртүү көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Айбашова Т. М. Обучение применению категории наклонения, лица и времени глагола в официально-деловом стиле // Эпоха науки. – 2022. – № 29. – С. 176–182.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. – Бишкек: Педагогика, 2001.
3. Аширбаев Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 126 б.
4. Дженни С., Керт М., Чарльз Т. Сынчыл ойлоону өстүрүү үчүн окуу жана жазуу: колдонмолор. – Бишкек, 1998. – № 1–8.
5. Инсанга багыттап окутууда окуп-үйрөнүү процессин уюштуруу / түзүүчүлөр А. М. Аликова, Ж. Д. Асекова. – Бишкек, 2012. – 200 б.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Тахирова Н.И.

УДК: 37: 372. 881.1: 373.1: 811.512.514
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-61-66

Айбашова Т.М.
Ош мамлекеттик университети
Айбашова Т.М.
Ошский государственный университет
Aibashova T.M.
Osh State University

ЖАҢЫЧЫЛ ПЕДАГОГДУН БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ САЛЫМЫ
ВКЛАД ПЕДАГОГА-НОВАТОРА В РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ
THE CONTRIBUTION OF AN INNOVATIVE TEACHER TO EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Макала илимпоз, профессор Ж. А. Чымановдун 70 жылдык юбилейине арналган. Анда окумуштуунун инсандык бейнесине кайрылуу менен анын кыргыз тилин эне тили жана экинчи тил катары окутуунун технологияларын өркүндөтүүгө кошкон салымы, улуттук программа, предметтик стандарт, окуу программалары жана окутууга байланыштуу нормативдик документтерди иштеп чыгуудагы илимий ишмердүүлүгү, ошондой эле мамлекеттик тилдин келечегине кошкон салымы тууралуу сөз болот. Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүүнүн улуттук программасын, кыргыз тилин окутуунун концепцияларын жана окуу программаларын түзүүдөгү эмгеги, «Кыргыз тили» энциклопедиялык окуу куралынын авторлор курамындагы орду, «Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптардын» эксперт-рецензенти катары ишмердүүлүгү, мугалимдерге усулдук жардам көрсөтүүдөгү жаңычылдыгы, тапкычтыгы жана талыкпаган эмгеги заманбап усулдарды өнүктүрүүнүн өзөгү катары көрсөтүлөт. Ошондой эле окумуштуунун тилди окутуунун методикасына жана окутуунун этнопедагогикалык негиздерине арналган эмгектерине талдоо жүргүзүлөт.

Аннотация: Статья посвящена 70-летнему юбилею ученого, профессора Ж. А. Чыманова. В ней через обращение к личностному облику ученого рассматривается его вклад в совершенствование технологий преподавания кыргызского языка как родного и второго языка, научная деятельность по разработке национальной программы, предметного стандарта, учебных программ и нормативных документов в сфере обучения, а также его вклад в будущее государственного языка. Показано значение его трудов в разработке Национальной программы развития кыргызского языка как государственного языка, концепций преподавания кыргызского языка и учебных программ, его участие в авторском коллективе энциклопедического учебного пособия «Кыргызский язык», деятельность в качестве эксперта-рецензента «Требований к уровню владения кыргызским языком». Особое внимание

уделяется его новаторству, находчивости и неустанному труду в методической работе, а также оказанию практической помощи учителям как важной основе развития современных методов обучения. Проанализированы труды ученого, посвященные методике преподавания языка и этнопедагогическим основам обучения.

Abstract: The article is dedicated to the 70th anniversary of scholar and professor Zh. A. Chymanov. It examines the scholar's personal and professional profile and discusses his contribution to improving the technologies of teaching Kyrgyz as a native and second language, his scientific work on developing the national program, subject standards, curricula, and regulatory documents related to education, as well as his contribution to the future of the state language. The article highlights the significance of his work in developing the National Program for the Development of Kyrgyz as the State Language, concepts for teaching Kyrgyz, and curricula; his participation as a member of the authoring team of the encyclopedic textbook Kyrgyz Language; and his activity as an expert reviewer of the Requirements for the Level of Proficiency in the Kyrgyz Language. Special attention is paid to his innovation, resourcefulness, and tireless methodological work, as well as to his practical support for teachers as an important foundation for the development of modern teaching methods. The scholar's works on language teaching methodology and the ethnopedagogical foundations of education are analyzed.

Негизги сөздөр: окутуу методикасы; коммуникативдүүлүк; эксперт-рецензент; баалуулуктар; теория; сапат.

Ключевые слова: методика преподавания; коммуникативность; эксперт-рецензент; ценности; теория; качество.

Keywords: teaching methodology; communicativeness; expert reviewer; values; theory; quality.

Педагогика илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын профессору Чыманов Жеңишбек Арыпович жарым кылымга жакын илимий-педагогикалык ишмердүүлүгүндө агартуу тармагына бараандуу эмгек сиңирип, студенттерге эне тилинин касиет-баалуулуктары аркылуу татыктуу билим, таасирдүү тарбия берип, өлкөдөгү билим берүүнү реформалоо маселелеринен четте калбай, алгылыктуу ийгиликтерди жаратып келген чыныгы педагог. Бул багытта 200дөн ашуун илимий-публицистикалык макалаларын жарыялап, билим берүү процессиндеги көйгөйлүү маселелерди чыгармачылык менен чечүүгө салым кошуп келет.

Көөдөнү кең, адамгерчилиги бийик, жан дүйнөсү таза, жүрөгү мекеним деп соккон инсандын койгон максаты, аткарган иши, умтулуусу жана багыты өзүнчө бир өзгөчө аалам. Анткени агай абасы таза аймакта, суунун тунугун ичип, улуттук жана адамзаттык баалуулуктардын нукура үлгүсү калыптанган, кептин шireси уюган Жети Акелер жеринде өсүптүр. Көөдөнүнө ааламды батырган агартуу ааламынын алпы Жеңишбек Арыпович — көрөгөч педагог, эне тилинин күйөрманы, улуттун мекенчил уулу. Акырын айтып акылын жугузган, табиятынан таза, ак ниет өмүр сүргөн, жөнөкөй, акты ак, караны кара деп учурунда кесе айткан адилет инсан. Бир ордунда жарым кылымга жакын эмгектенип, нечендеген илимдин талапкерлерин, шакирттерди таптап, илимден үрөн өндүрүп, учам дегенге канат, угам дегенге санат болуп, илимде далай ийгиликтерди багындырып келди.

Жеңишбек Арыпович көл өрөөнүнүн Жети-Өгүз айылында кой жылы, 1955-жылы жарык дүйнөгө келип, айылдык мектептен окуусун бүтүрүп, аскердик милдетин өтөп келген соң, 1976-жылы мурдагы СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетине тапшырып, окуусун 1981-жылы ийгиликтүү аяктаган. Ошол эле жылы өзү билим алган аталган университеттин кыргыз филологиясы факультетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасында эмгек жолун лаборант болуп баштап, окутуучу, улук окутуучу кызматтарынан профессорлук даражага чейин жетип, бир жерде үзүрлүү эмгектенип келет.

Ушул аралыкта коом өзгөрүп, мамлекеттин жана элдин тарыхында чоң бурулуштар болду. Өз алдынча мамлекеттин түптөлүшүндөгү кыйынчылыктар да жеңил болгон жок. Ошол мезгилдеги, деги эле илим чөйрөсүндөгү кырдаалдардын мүшкүлүнө чыдап, жумуштагы, илимдеги, устатчылыктагы далай түйшүктү туруктуу эркы менен жеңип, өмүрдүн өрүнө таянып, артынан из калтырып, бир жерде кадыр-барк таап, илимий мектеп кура алган, билим берүүдө оң багытта эмгектенип келе жаткан устатыбызды мекенчил инсан десек туура болот.

Жеңишбек Арыпович тынымсыз изденүүчүлүгү менен эгемен мамлекеттеги материалдык жана моралдык каатчылыкка карабай, 1996-жылы кандидаттык диссертациясын коргоп, 2003-жылы «Педагогика» адистиги боюнча доцент окумуштуулук наамын алган. Илимдин кызыгына батып, максатына умтулган илимпоз 2010-жылы «Орто мектепте кыргыз тилин окутуунун лингводидактикалык негиздери» деген темада докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргойт. 2017-жылы ага профессор окумуштуулук наамы ыйгарылган. Ошондон тартып атакка арбалып, наамга көтөрүлүп ашып кетпей, илимден алыстабай, адамгерчилик сапатын өзгөртпөй, бир калыптагы мүнөзүн сактап, илимпоз болом деп келген шакирттерин мээримдүү кабыл алып, насаатын айтып, изденүүгө жол көрсөтүп, үлгү жана жөлөк болуп келе жатат.

Профессор Жеңишбек Арыповичтин эмгеги мамлекет тарабынан бааланып, 2001-жылы Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн отличниги наамы, 2014-жылы Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасынын Ардак грамотасы ыйгарылган. 2015-жылы «Кыргыз тили» төш белгисинин ээси болгон. Ошондой эле 2011, 2013, 2016-жылдары Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин эмгек сиңирген изилдөөчүсү, ардагери, 2015-жылы эмгек сиңирген кызматкери сыйлык-наамдарына татыктуу болгон.

Жашоодо жөнөкөй, жоопкерчиликтүү, иште принципиалдуу, талапчыл, коомдо маданияттуу, чынчыл, илимде кыраакы илимпоз шакирттерине, студенттерине жана жамаатына өрнөк болуп келет. Педагогикалык ишмердүүлүгүндөгү илимий ийгиликтери — талыкпаган эмгегинин акыбети. Улуу-кичүүгө жасаган сыйы, түз жана таза мамилеси, айкөлдүгү окумуштуунун сөөлөтүн арттырып, жамааттагы аброюн бийиктетип келет.

Жамаатынын колдоосу менен 2000-жылы өзү иштеген филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасына жетекчи болуп шайланып, 2005-жылы экинчи мөөнөткө кайрадан шайланат. Агайдын илимдеги түйшүгү артып, 2008-жылы өз каалоосу менен кафедра жетекчилигин тапшырат. Ошондон тартып кыргыз тилин окутуунун көйгөйлөрү, улуттук баалуулуктарды жана руханий байлыкты тилди окутуу аркылуу жеткирүү, тарбиялоо, тилди коммуникативдүүлүккө багыттап окутуу, балага жеткиликтүү билим берүүнүн методологиясын изилдөө жана жайылтуу багыттарын табуу менен алектенип келет.

1998-жылдан баштап кафедранын негизги предметтеринин бири болгон «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» боюнча лекцияларды окуп, практикалык жана лабораториялык сабактарды сапаттуу жүргүзүп келет. Анын лекциялары стандарттуу лекциялардан кескин айырмаланып, полемикалуу мүнөзү, жандуулугу, талаш-тартыш жарата алган өзгөчөлүгү менен студенттердин жеке пикирин, жеке тыянагын калыптандырууга өбөлгө түзөт. Мындай сабактар студенттин өзүнө болгон ишенимин арттырып, жеке өнүгүшүнө жол ачат. Агайдын лекциялык жана практикалык сабактары теориялык билим берүүгө гана багытталбастан, эң негизгиси, студенттин билимге болгон кызыгуусун арттырып, ынтызарлыгын активдештирүүгө багытталган. Анын сабактары теориялык жугумдуулугу жана практикалык турмушка жакындыгы менен өзгөчөлөнөт.

«Отту ичкертип турбаса өчүп калат» эмеспи. Коомдун өнүгүшү, жашоонун агымы менен илимге, окутууга улам жаңылануу жана өзгөрүү киргизилип турбаса, илим актуалдуулугун жоготорун байкаган агай коом менен бирге чабыт жасап, алдыңкыны көрө билген, учур талабынан алдыраак жүрүүнү адатка айланткан жаңычыл педагог катары жаңы, эки баскычтуу билим берүү системасына — бакалаврларды жана магистрлерди даярдоого багытталган жаңы программаларды иштеп чыккан. Атап айтканда, бакалавриат боюнча «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» жалпы курсун, «Кыргыз тилин компетенттүүлүккө негиздеп окутуу», «Стилистиканы окутуунун методикасы» атайын курстарын окуу

планына киргизген. Бул курстар окуу жайда ушул мезгилге чейин окутулуп келет. Магистратура боюнча «Илимий-педагогикалык методология», «Кыргыз тилин этнопедагогикалык негизде окутуу» курстарын киргизген. Бул эмгектердин жана программалардын өзөгүндө тил, улуттук мурас, баалуулуктар, этнопедагогиканын билим жана тарбия берүүдөгү мааниси, элдин келечеги үчүн баа жеткис улуу мурастарды сактоо жана урпактарга калтыруу аракеттери жатат.

Акырын басып, адамдын ички дүйнөсүн аңдай билип, абалын туюп, оюн таап, көңүлүн аяп, сөзүнө азыраак кыйытма кошуп, кыябына келтире аз, бирок саз сүйлөгөнү агайды ого бетер сөөлөттүү көрсөтөт. Чын дили менен шык берип, жылуу мамиле кылуусу анын адамдык артыкча сапаттарынын бири катары белгилөөгө арзыйт.

Түйшүктүү эмгеги менен бир нече илимпоздордун башын бириктирип, илимий мектеп түптөп, шакирттеринин ишмердүүлүгүн бир багытка буруп, алардын иш-аракеттерин координациялап келет. Жаш адистердин жана окумуштуулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн ачууга жардам берип, багыт көрсөтүп, жолун түзөйт. Илимий-изилдөө ишиндеги уланмалуулукту сактап, муундан муунга өтүү аракеттерин камсыз кылат. Мунун баары илимий мектепти негиздөөчүнүн инсандык нарк-насилине, ар-намысына, окумуштуулук принцибине, илимге болгон мамилесине жана тынымсыз аракетине байланыштуу экени белгилүү.

Ж. А. Чыманов кыргыз тилин эне тили жана экинчи тил катары окутуунун технологияларын өркүндөтүүгө салым кошуп, улуттук программа, предметтик стандарт, окуу программалары жана окутууга байланыштуу башка нормативдик документтерди иштеп чыгууга активдүү катышкан. Ал кыргыз тилин эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутуунун теориясы жана практикасы боюнча, кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүүнүн Улуттук программасын, кыргыз тилин окутуунун концепцияларын жана окуу программаларын түзүүдө эмгек сиңирген окумуштуу. Ошондой эле «Кыргыз тили» энциклопедиялык окуу куралынын авторлор курамына кирген, «Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптардын» эксперт-рецензенти болгон. Лекция окуу, семинар-тренингдерди өткөрүү аркылуу эне тилин окутуу боюнча алгылыктуу эмгектерди жараткан окумуштуу жана республиканын бардык аймактарында лекция, конок лекция окуп, мугалимдерге усулдук жардамын аябаган тажрыйбалуу методист катары таанылган.

Илимий жетекчилиги менен кыргыз филологиясы факультетинде «Кыргыз тилин окутуунун методикасы», «ЖОЖдордо окутуунун теориясы», «Кыргыз тилин окутуунун этнопедагогикалык негиздери» аттуу негизги методикалык курстар боюнча лекцияларды окуп, практикалык сабактарды жогорку деңгээлде өткөрүү менен студенттердин аң-сезимин ойготуп, билим деңгээлин жогорулатууга зор салым кошуп, алардын терең урмат-сыйына ээ болгон устат катары таанылган.

Кыргыз тили жана адабияты боюнча мектеп окуучуларынын республикалык олимпиадаларынын калыстар тобунун төрагасынын орун басары (2000–2008), докторлук жана кандидаттык диссертациялык кеңештин мүчөсү (2011-жылдан азыркы күнгө чейин), «Кыргызтесттин» эксперти, Кыргыз билим берүү академиясынын методикалык кеңешинин мүчөсү, Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинин «Кыргыз тили» окуу китептерин иштеп чыгуу боюнча эксперти, ИСИТОнун илимий консультанттар кеңешинин мүчөсү, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Окумуштуулар кеңешинин мүчөсү болуп эмгектенген. Азыркы учурда филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын профессору катары үзүрлүү ишмердүүлүгүн улантууда.

Кыргыз тилин коммуникативдик багытта окутуу — эне тилди, элдик дөөлөттөрдү жана улуттук баалуулуктарды сактоо аркылуу улуттук иденттүүлүктү камсыздоонун негизги багыттарынын бири. Ошондуктан бул маселе мамлекеттин келечеги менен түздөн-түз байланыштуу. Көп жылдар бою тилди окутуу грамматикалык билимдерге басым жасоо менен жүргүзүлүп, байланыштуу кепке жана коммуникацияга жетиштүү көңүл бурулбай келгендиктен, кептик карым-катышта бир катар өксүктөр байкала баштаган [5].

Учурда кыргыз тилин заман талабына ылайык окутуу тилдин маданий жана тарыхый баалуулуктарын коммуникативдик багытта үйрөтүүнүн негизги маселесине айланды. Бул көйгөйгө

окумуштуу Ж. А. Чыманов бир нече жыл мурда эле кайрылып, илимий изилдөөлөрүнүн натыйжасында 1997-жылы жарык көргөн «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери» аттуу эмгегинде кыргыз тилин коммуникативдик багытта окутууга байланышкан олуттуу илимий көз караштарын билдирген. Анда окуучуларды сүйлөөгө көнүктүрүү менен катар алардын байланыштуу кебин, ой жүгүртүүсүн жана сүйлөө маданиятын өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын белгилеген [1].

Бул эмгекте илимий-педагогикалык көйгөй катары 5-класста байланыштуу кепти окутуу маселеси каралып, ага байланыштуу теориялык жана практикалык маселелер негиздүү талдоого алынган. Алсак, окумуштуу: «Методика илими байланыштуу кепти: сүйлөө, жазуу процесси, ал процесстин жыйынтыгы жана ушул негизги эки маселени окутуп-үйрөтүүчү кеп өстүрүүнүн ажырагыс бөлүгү катары эсептейт. Эгерде сүйлөө, айтуу же жазуу процесси болбосо, анын жыйынтыгы да болбойт. Ал эми сүйлөө, жазуу үчүн өбөлгө же зарылдык түзүлүшү керек. Анын корутундусу жыйынтыкта билинет. Кыскасы, жыйынтыкташ үчүн сүйлөш керек, сүйлөш үчүн белгилүү бир жыйынтыкты чыгаруу максаты болууга тийиш» [2], — деп белгилеп, байланыштуу кепти өнүктүрүүнүн концептуалдык негиздерин сунуштаган.

Бүгүнкү күндөгү актуалдуу маселелердин бири — кыргыз тилин коммуникативдик багытта окутуу. Бул багыт окуучулардын ой жүгүртүүсүн, кебин өстүрүүдөгү угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу көндүмдөрүн калыптандырууга багытталат. Башкача айтканда, тилдин грамматикасын курулай жаттатуу эмес, коммуникативдик багытта иш алып баруу аркылуу окуучуларды функционалдык сабаттуулукка тарбиялоо окутуудагы негизги талаптардын бири катары каралууда. Мындай талапка ылайык, окуучуларга байланыштуу кепти үйрөтүү үчүн мугалимдердин бул багыт боюнча билими, түшүнүк-туюму жетиштүү деңгээлде болушу жана изденүүчүлүк аракеттери туруктуу жүргүзүлүшү зарыл экендиги белгиленет.

Байланыштуу кепти мектептерде окутууда мугалимдердин лингвометодикалык түшүнүк-маалыматын жана билимин арттыруу максатында төмөнкүдөй методикалык ой-сунуштар берилген:

1. жаратылыштын кооздугун сүрөттөө;
2. досуна, жакындарына кат жазуу;
3. өзү күбө болгон окуяларынан аңгеме жазуу;
4. окуган чыгармасына, андагы каармандардын иш-аракеттерине жана мүнөзүнө өз алдынча баа берүү.

Чындыгында, мындай машыгуулар окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүгө өбөлгө түзүп, ишмердүүлүгүн арттырат [4]. Ошондой эле окуучулардын сүйлөө, өз алдынча ойлонуу жана оюн кагазга түшүрүп жаза билүү көндүмдөрүн калыптандырууга басым жасоо зарылдыгы белгиленет. Иликтөөгө алынган «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери» эмгегинде кыргыз тилин коммуникативдик багытта окутуунун илимий-теориялык жана илимий-практикалык негиздери түзүлүп, урунттуу маселелер көтөрүлгөн жана кеп ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүнүн практикалык жагына өзгөчө көңүл бурулган.

Бул жагынан алганда, Ж. А. Чымановдун эмгектерин кыргыз тилин окутуу методикасы илиминин негиз салуучусу Сатыбалды Нааматовдун сабатсыздыкты жоюунун жөнөкөй, ыкчам жолдорун издеген, мугалимдерге окутуунун жолдорун жана ыкмаларын түшүндүргөн эмгектери менен салыштырууга болот. С. Нааматовдун «бүтүн сөз» методунун негизинде түзүлгөн алиппе жана окуу китептери сапаттуу чыгып, сабатсыздыкты жоюуда бир топ кызмат өтөгөнү [3] сыяктуу, Ж. Чымановдун окутуу методикасы да балдардын тил үйрөнүүсүндө, кеп ишмердүүлүгүнүн ылдам калыптануусунда оң натыйжаларын берип келет.

Айрыкча технология өнүккөн доордо кеп маданияты жана коммуникациянын сапаттуулугу актуалдуу маселеге айланарын көрөгөч методист-окумуштуу алдын ала сезген десек болот. Билим берүүдөгү олуттуу маселелерди алдын ала баамдап, жаңы багытты таба билген илимпоздун жаңычылдык кадамдарын кыргыз тилин окутуу методикасына кошкон олуттуу салым катары баалоого болот.

Колдонулган адабияттар

1. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы. – Бишкек, 2015.
2. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарды аткаруунун багыттары // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2019. – № 3–4. – Б. 50–53.
3. Кадыров Ы. Эмгегин элге жеткирээр кез келди // Кыргыз Туусу. – 1992. – 18-январь.
4. Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы. – Бишкек, 2021.
5. Профессор Ж. Чыманов жана кыргыз тилин окутуу маселелери [Электрондук ресурс]. – URL: https://kutbilim.kg/analytics/inner/professor-zh-chymanov-zhana-kyrgyz-tilin-okutuu-maseleleri/ (кайрылган күнү: 20.09.2026).

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Джаманкулова А.

УДК: 811.512.154(07)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-66-72

Аскар кызы Ж., Анапияева А.А., Муканова Н.Ш.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ,
К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети,
Аскар кызы Ж.,[1] Анапияева А.А.,[2] Муканова Н.Ш.[2]
КНУ имени Жусупа Баласагына,[1]
Иссык-Кульский государственный университет имени К.Тыныстанова[2]
Askar kyzy Zh., Anapiyeva A.A., Mukanova N.Sh.
KNU Jusup Balasagyn,
Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov

ORCID 0009-0006-5245-572X
ORCID 0009 0007 8379 0405
ORCID 0009-0002-9489-6225

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕР ТУУРАЛУУ
О ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СТИЛЯХ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ
ON FUNCTIONAL STYLES IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Лингвостилистиканын негизги маселелерине структуралык стилистика, функционалдык стилистика, коннотациялар жана алардын табияты, коннотациялык тилдик бирдиктердин көркөм тексттердеги кызматын аныктоо, алар боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү, ошондой эле бул илимий тармактын табиятын жана өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүү кирет. Булар кыргыз тил илими үчүн өтө актуалдуу маселелер. Көркөм тексттердеги тилдик каражаттар аркылуу туюнтулган подтексттик маанидеги жалпы менен жекеликти, жалпылыкты жана жекеликти тааануу маселеси кыргыз тил илиминде али жетиштүү изилдене элек. Демек, бул багытта илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү азыркы кыргыз тил илиминде объективдүү зарылчылык болуп саналат. Ушундай жагдайларды эске алуу менен, бул макала функционалдык стилистика боюнча жалпы материалдардын негизинде даярдалды. Бир нече окумуштуунун пикирлерин салыштыруунун негизинде функционалдык стилистика коомдо калыптанган коммуникация чөйрөлөрүндө ой-пикирди жана маалыматты билдирүү шарттарын, коом тарабынан коммуникацияга коюлган талаптарды, ошондой эле бул коммуникация чөйрөсүндөгү тилдик каражаттардын колдонулуш мыйзамдарын жана нормаларын изилдей турган илим экендиги тастыкталды.

Аннотация: К основным проблемам лингвостилистики относятся структурная стилистика, функциональная стилистика, коннотации и их природа, определение функций коннотативных языковых единиц в художественных текстах, проведение научных исследований, а также раскрытие сущности и особенностей данной научной области. Эти вопросы весьма актуальны для кыргызского языкознания. Проблема распознавания общего и частного, общности и частности в подтекстовом значении, выраженном языковыми средствами в художественных текстах, до сих пор недостаточно изучена в кыргызском языкознании. Поэтому проведение научных исследований в этом направлении является объективной необходимостью для современного кыргызского языкознания. С учётом этих обстоятельств данная статья подготовлена на основе общих материалов по функциональной стилистике. На основе сопоставления мнений ряда учёных подтверждается, что функциональная стилистика представляет собой науку, изучающую условия выражения мыслей и информации в сформировавшихся в обществе сферах коммуникации, требования, предъявляемые обществом к коммуникации, а также закономерности и нормы использования языковых средств в этих сферах.

Abstract: The main issues of linguostylistics include structural stylistics, functional stylistics, connotations and their nature, the functions of connotative linguistic units in literary texts, research into these issues, and the nature and specific features of this field of study. These issues are highly relevant to Kyrgyz linguistics. The problem of identifying the general and the particular, as well as generality and particularity, in subtextual meanings expressed through linguistic means in literary texts remains insufficiently studied in Kyrgyz linguistics. Therefore, further research in this area is an objective necessity for contemporary Kyrgyz linguistics. Taking these circumstances into account, this article was prepared on the basis of general materials on functional stylistics. A comparison of the views of several scholars confirms that functional stylistics is a field that studies the conditions under which thoughts and information are expressed in socially established spheres of communication, the requirements imposed by society on communication, as well as the principles and norms governing the use of linguistic means within these spheres.

Негизги сөздөр: стилистика; функционалдык стилдер; пикир алышуу; тилдик каражаттар; лексика; лингвистика; лингвостилистика ж.б.

Ключевые слова: стилистика; функциональные стили; коммуникация; языковые средства; лексика; лингвистика; лингвостилистика и др.

Keywords: stylistics; functional styles; communication; linguistic means; vocabulary; linguistics; linguostylistics, etc.

Стиль түшүнүгү тилдин коомдук функциясы менен тыгыз байланышта. Бул тилдик функциялар байланыш, өз ара аракеттенүү жана таасир берүү болуп саналат. Бул функциялар адабий тилдин стилдерин аныктайт. Мисалы, оозеки сүйлөшүү стили тилдин коммуникативдик кызматына, илимий стиль тилдин коммуникативдик кызматына, публицистикалык жана көркөм стилдер тилдин таасир берүүчү функциясына көбүрөөк таянат [5].

Демек, стилистика – бул баарлашууда тилдик каражаттар аркылуу маалыматты жөн эле туюндуруу эмес, тескерисинче, маалыматты эң ийкемдүү тилдик каражаттарды колдонуу менен, мазмундуу, ырааттуу, стилистикалык нормаларга ылайык толук, так, таасирдүү, орундуу жана жеткиликтүү билдирүүгө үйрөтүү. Бул теориялык билим практикалык стилистика аркылуу ишке ашат. Маданияттуу, кооз сүйлөө бүгүнкү күндө ар бир адам үчүн өтө зарыл, анткени адамдын сүйлөө маданияты анын жалпы маданиятынын күзгүсү. Тилди колдонуунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн эсепке алуу, талдоо, пикир алышуу чөйрөсү талап кылган ылайыктуу жана ийкемдүү лингвистикалык каражаттарды туура колдонуу дүйнө элдеринде улуу искусство, жалпы адамзаттык маданияттын бир түрү катары эсептелет.

Кыргыз тилинин стилистикасы салыштырмалуу жаңы илим.

Кыргыз тилинин стилистикасы жөнүндөгү алгачкы маалыматтар эне тилин окутуу боюнча алгачкы окуу китептеринен келип чыккан. Турмуштун бардык чөйрөлөрүндө тилдин

коммуникативдик сапаттарына көңүл буруу, тилди ишке ашырууда тилдик нормаларды сактоо жана максималдуу түрдө жөнгө салуу азыркы тил илиминин актуалдуу маселелери болуп саналат. Учурда тил илими кептин табиятын, маданий кептин принциптерин, маалымат алмашуунун механизмдерин, тилдик бирдиктерди, каражаттарды колдонуу менен кынтыксыз тексттерди түзүүнү, жогорку деңгээлдеги кепти ишке ашыруунун ыкмаларын, укуктук нормаларды изилдөөчү лингвостилистика илимине көңүл буруусу зарыл [1; 6].

Тилдин лексикасы белгилүү бир тилге мүнөздүү активдүү жана пассивдүү лексикалык бирдиктердин жыйындысынан түзүлүп, стилистикалык жактан туруктуу эмес. Жалпыбызга жакшы маалым болгондой, өткөн кылымдын 70–80-жылдарында илимий-техникалык революция деген атты алган илим менен техникадагы өзгөрүүлөр, өсүп-өнүгүүлөр, 80-жылдардын акырындагы кайра куруу саясатына байланыштуу коомдо, коомдук аң-сезимде, экономикада болгон өзгөрүүлөр, акырында 90-жылдарда коомдук системанын түп-тамырынан бери өзгөрүшү жана буларга байланыштуу көркөм ой жүгүртүү процессинде болуп жаткан өзгөрүүлөр тилибизде жаңы сөздөрдүн (неологизмдердин) өзүнчө бир ааламын жаратты.

Жаңы сөздөр, колдон келсе, токтоосуз катталып, иретке келтирилип, илимий айлампага түшүп, учурдагы жагдай-шартка ылайык териштирилип, өзүнчө маалымдама мүнөзүндөбү же сөздүкчө кейпинде жарыкка чыгарылышы өтө зарыл. Болбосо оозеки сүйлөшүү кебиндеби, илимдеби же маданияттабы, айтор, коомубузда чар-жайыттык орун алып, өз ара пикир алышуу, түшүнүшүү түйшүктү жаратпай койбойт. Мунун чет-бучкагын азыр өзүбүз да баштан кечирип жатабыз.

Экинчиден, жаңы сөздөргө байланыштуу тил теориясына тиешелүү, бири-бири менен өтө чырмалышкан бир нече олуттуу маселелер бар. Жаңы сөздөр, өзгөчө кийинки учурдагыдай күрдөөлдүү пайда болуп жаткан жаңы сөздөр, тилибиздин бүтүндөй лексика-семантикалык системасына зор таасир этпей койбойт. Дааналап айтканда, лексикалык системага бир эле жаңы сөздүн кошулушу лексикабыздагы башка көптөгөн сөздөрдү семантикалык жылышка дуушар кылат. Дал ушул семантикалык жылыш көңүл чордонунда турууга тийиш, анткени бул суроонун туура териштирилиши тилдин өнүгүү мыйзам-ченемдерин тактоого, бул аркылуу аталган проблеманы теориялык жактан байытууга өз үлүшүн кошору шексиз.

Дагы бир маселе: бүгүн анча элес алынбаганы менен, бүгүнкү жаңы сөз эртең эле тарыхка айланат, өзүнчө тагдырга дуушар болот. Адам тагдыры сымал эле сөздүн тарыхын билүүгө да биз мажбур болуп калабыз: бул сөз качан пайда болгон, кимдер тарабынан жаралган, адегенде кандай маанини туюндурган, кандай өзгөрүүлөргө учураган — ушул өңдүү сөздүн, кеңири алганда тилдин өнүгүү, сөздөрдүн теги, төркүн-төсү теориясына байланыштуу көптөгөн суроолор жаралат. Жаңы сөздү ошол жаңы чагында кармап, териштирүү жүргүзүп калбасак, жогорудагы суроолордун көбүнө кийин биз жооп бере албай калабыз же туура эмес жооп берүү менен гана чектелебиз [2]. Демек, тилдин курамында лексикалык мааниси жок, бирок кепке кошумча маанилерди кошуп, бирдиктин курамына кирген сөздөр да болот. Демек, жардамчы сөздөр да лексиканын курамына кирип, стилистикада маанилүү роль ойнойт.

Лингвистикалык бирдиктер адамдын аң-сезиминде сакталып, анын психикалык табиятын тастыктайт. Лингвистикалык бирдиктер кепте ишке ашып, пикир алышуу, маалымат топтоо, ички тажрыйбаларды билдирүү каражатына айланганда, тилдин коомдук кызматы алдыңкы планга чыгат. Демек, стилистика тил илими катары тилдин өзүн эмес, сөздү анын иштешинин өзгөчө формасы катары изилдейт. Кепке айлануу менен тил өзүнүн психикалык жана социалдык табиятын көрсөтөт [3].

«Стиль» сөзүнүн башка маанилери менен чаташтырбоо үчүн функционалдык стилдерди кээде лингвистикалык жанрлар же тилдин функционалдык түрлөрү деп аташат. Ар бир функционалдык стиль жалпы адабий норманын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгүнө ээ болуп, жазуу түрүндө да, оозеки түрүндө да колдонулушу мүмкүн.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери сүйлөшүү стили жана китеп стилдери деп аталган шарттуу түрдөгү эки топко бөлүнөт. Стилдерди мындай бөлүштүрүүдө алардын негизги колдонулуу формалары эске алынат. Мисалы, ар кандай иш кагазы өз кызматын аткаруу үчүн сөзсүз

түрдө жазуу формасына ээ болушу керек. Мындай өзгөчөлүк китеп стилдеринин тобуна мүнөздүү болуп, ага илимий, иш кагаздар, публицистикалык жана көркөм стилдер кирет. Ал эми колдонулуу өзгөчөлүгү боюнча сүйлөшүү стили калган стилдерден айырмалангандыктан, өзүнчө топту түзөт [11].

Сүйлөшүү тексттери функционалдык стилдердин башка түрлөрүндөгү тексттерге караганда тарыхый жактан эски жана маалыматтын жеткиликтүүлүгү принцибинин негизинде түзүлөт. Азыркы учурда биздин эң маанилүү милдетибиз — функционалдык стилдердин бардык түрлөрүндө сүйлөө маданиятын туура ишке ашыруу аркылуу коомдун өнүгүшүн камсыз кылуу.

Өмүр бою билим алуу теориялык жактан гана эмес, практикалык жактан да баалуу. Мектепте алган теориялык билимдер коомдук турмуштун ар кыл жактары менен ажырагыс байланышта болгондо, тарбиянын, улуттук баалуулуктардын, маданияттын, дүйнө таанымдын таасири менен айкалышканда гана маңыздуу боло алат. Элдик педагогиканын үлгүлөрү илимий теория аркылуу мектеп партасынан жаңы муундун аң-сезимине берилип, аздектелип, калыптанат. Күнүмдүк лексикалык жана грамматикалык материал класста өздөштүрүлүп, сабактын үч дидактикалык максатына — максаттуу окутууга жетишүүнүн ички механизми катары кызмат кылат [8].

Кыргыз тили сабагы улуттук мамлекеттин баалуулуктарын даңазалаган, тил маданиятын көтөргөн, тилдик байланыш аркылуу коомдун негизги максаттарына кызмат кылууга үйрөтүүчү практикалык сабак катары балдардын дүйнө таанымын калыптандырат. Жыйынтыгында балдар элин, тилин, маданиятын сүйгөн патриот, башка улуттар менен мамиле түзүүдө тилдик жөндөмү өнүккөн дипломат, келечекке позитивдүү көз караштагы активдүү лидер болуп тарбияланышат. Демек, мектепте алган билимге өз убагында басым жасап, келечектеги жетекчилерге туура багыт берүү билим берүүнүн эң негизги максаттарынын бири болуп саналат.

М. Горький тилди адабияттын негизги материалы, баштапкы элементи катары караган. Башкача айтканда, тилдин түзүлүшү, сөз байлыгы, синтаксиси ж.б. көркөм чыгарма жаратууда өзгөчө мааниге ээ. Демек, шедевр жаратуу үчүн тил маданиятынын негиздерин өздөштүрүү керек деген жыйынтык чыгат [6].

Демосфен чечендик өнөрдүн алгачкы атактууларынын ичинен биринчи жылдыз болуп эсептелген. Ал өз сөзүнүн агымын бузбай, ар дайым ынанымдуу сөз таап, аудиториясын өзүнө тартып, күчтүү таасир калтырган мыкты психолог болгон. Ал өзүнүн үнүнө, жаңсоосуна жана абалына көңүл буруп, эл алдында сүйлөөгө даярданган. «Ал кептин көркөм, мазмундуу, таасирдүү болушу үчүн синонимдерге, метафораларга, метонимияларга көп кайрылчу. Анын негизги ыкмасы сүйлөп жатканда тыныгуу болгон. Анын чечендигин душмандары да жогору баалашкан».

Ал эми кыргыз тилинин стилинин келип чыгышына токтолсок, кыргыз элинин оозеки салтына бай макал-лакаптарынан мисал келтирүүгө болот: «Адам көңүлүнөн азат, тилинен жазат», «Адамды шорго салган да, өлтүргөн да тил», «Адамдын даңкын чыгарган да — тил, тарпын чыгарган да — тил», «Баш кесмек бар, тил кесмек жок», «Дили узундан түңүлбө, тили узундан түңүл», «Жамандан тил укканча, жакшыдан таяк же», «Күчүңдү тилиңден чыгарбай, ишиңден чыгар» ж.б.у.с. Ошол эле учурда бул макал-лакаптар зээндүүлүккө, кыраакылыкка, баамчылдыкка, эс тутумдун күчтүүлүгүнө, берилген контекстте өзүн алып жүрүүнүн жолун таба билүүгө, сөз тутумун өнүктүрүүгө, сюжетти эркин чечмелей алууга, табышмактуу ой жүгүртүүгө жана эркин сүйлөөгө үйрөтөт.

Кыргыздын макал-лакаптарынан көрүнүп тургандай, кыргыздар илгертеден сөздүн күчүн жогору баалап, кооз, мазмундуу, так, чечен сүйлөгөндөрдү урматтап келишкен. Кыргыздар азыркыга чейин жакшы сүйлөгөндү жогору баалаарын С.К. Рысбаевдин «Сөз жөнүндө дастан» деген эмгеги далилдейт [7].

Жалпы адабий тилдин функционалдык стилдери — анын ченемдик системасынан чыкпаган жана конкреттүү коомдук максатына, колдонуу чөйрөсүнө жараша бири-биринен айырмаланган стилдер. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин биринчи классификациясын Б.М. Юнусалиев сунуштаган. Жогоруда айтылгандай, А. Турсунов бул багытта ар тараптуу илимий маалыматтарды берген.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин изилдөө иштери XX кылымдын 60-жылдарынан башталган. Изилдөөнүн алгачкы этабында кыргыз акындарынын жана жазуучуларынын чыгармаларынын тили лингвистикалык планда талдоого алынган. Демек, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери илимий негизде ар тараптуу классификацияланбай эле, кыргыз тилиндеги тексттер, негизинен, көркөм тексттер — көркөм стилдин материалдары катары тандалган.

Тил баарлашуунун негизги каражаты болгондуктан, коомдо коммуникативдик функцияны аткарат. Коммуникация процесси тилдик каражаттардын жардамы менен ишке ашып, ошол кызматы аркылуу гана тилдин коомдогу орду аныкталат. Окумуштуулар сүйлөө чөйрөлөрүн стилдер деп аташса, илимий адабияттарда алар функционалдык стилдер деп аталат. Функционалдык стилдер коммуникациянын өзгөчөлүгүнө, коомдук активдүүлүгүнө жана коннотациянын түрлөрүнө, ошондой эле стилдик өзгөчөлүктөрүнө жараша классификацияланат. Буга байланыштуу окумуштуу Г.Я. Солганик: «Ар бир функционалдык стилдин өзүнүн жанры болот. Ал өз жанрынын кеп чөйрөсүндөгү байланышты билдирет», — деген оюн айтат [9].

Кыргыз тилинин функционалдык стилдерин изилдөөдө окумуштуулар методологиялык ката кетиришкен. Бул ката биринчи кезекте кыргыз тилинин структуралык стилистикасын изилдөөгө байланыштуу, анткени алар өз ара тыгыз байланышта, ал эми экинчиси биринчисинин логикалык уландысы болууга тийиш. Бирок бул маселе эми гана чечиле баштады. Кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин биринчи классификациясын Б.М. Юнусалиев түзгөн.

Окумуштуу Т. Аширбаев төмөнкү эмгектердин автору: «Кыргыз тилинин стилистикасы: Стилистиканын жалпы маселелери. 1-китеп»; «Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетика, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. 2-китеп»; «Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика. 3-китеп» ж.б. Бул эмгектер окуу китеби катары түзүлүп, окуу процессине киргизилген [4].

Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы жана анын түрлөрү боюнча кеңири илимий маалымат А. Турсуновго таандык. Окумуштуу кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин илимий, иштиктүү, публицистикалык, оозеки жана көркөм сөз стилдери деп бешке бөлөт.

А. Турсунов кыргыз тилинде беш стиль бар экенин көрсөтүп, алардын тилдик өзгөчөлүктөрүнө кыскача токтолот. Бул стилдер бири-биринен социалдык функциялары, ички жанрдык өзгөчөлүктөрү, тилдик ресурстардын көп түрдүүлүгү жана экстралингвистикалык факторлордун спецификалык өзгөчөлүктөрү менен кескин айырмаланат.

Ар бир функционалдык стилде баяндамачы угуучуга өзүнүн оюн жана максатын түшүндүрө алат. Мында баяндамачы кырдаалдын өзгөчөлүгүн эске алуу менен чөйрөгө ылайыктуу стилде угуучуга маалыматты жеткириши керек. Мунун өзү сүйлөшүү маданиятынын бир түрү болуп саналат. Адамдардын ортосунда маалымат алмашуу зарылчылыгы баарлашууну пайда кылат. Ал коммуникация чөйрөсү деп аталган объективдүү жана субъективдүү факторлордун гармониялуу өз ара аракеттенүүсүнүн негизинде ишке ашат. Андыктан ар бир сүйлөшүүдө баарлашуу чөйрөсүнө, анын өзгөчөлүктөрүнө жана талаптарына көңүл буруу өзгөчө маанеге ээ.

Ж. Мамытов көркөм чыгарманын стилин кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерине киргизбейт. Окумуштуу бул маселе боюнча өзүнүн пикирин мындайча жыйынтыктайт: «Адабий тилдин функционалдык стилдер системасында көркөм адабияттын тили же сөздүн көркөм стили маселесине өзгөчө көңүл бурулууга тийиш [10]. Орус стилистикасы боюнча адабияттарда бул маселе боюнча эки түрдүү пикир бар. Бир топ окумуштуулар (А.Н. Гвоздев, А.И. Панов, М.Н. Кожина, И.Р. Гальперин ж.б.) көркөм адабияттын тилин адабий тилдин функционалдык стилдеринин системасына киргизишкен. Башка изилдөөчүлөр, анын ичинде В.В. Виноградов жана В.Д. Левин, аны улуттук адабий тилдин башка стилдик тармактары менен тең функционалдык стиль катары кароого каршы чыгышкан. Бул пикир боюнча көркөм стиль адабий тилдин функционалдык стили катары каралбайт. Натыйжада ар кандай көркөм чыгарманын тили адабий тилден четтеп калган. Албетте, көркөм стиль көптөгөн тилдик жана тилдик эмес өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт. Окшош өзгөчөлүктөр функционалдык стилдердин башка түрлөрүндө да кездешет. Бул жерде кыргыз тилиндеги көркөм

стилдин коомдук функциясын бөлүп көрсөтүү зарыл. Мына ушул көз караштан алганда гана көркөм стилдин кыргыз тилине таасири бар экени айкын болот».

Мына ушуга байланыштуу жогорку моралдык сапаттарды калыптандырууда стилистика чечүүчү роль ойнойт. Эне тилинин тагдырын ойлогон ар бир атуул үчүн стилистика маселеси дал ушундан улам маанилүү. Анткени ар бир адам адабий тилдин нормаларына ылайык сүйлөп, чөйрөсүндө башкалардын сөзүн угуп, берилген маалыматты талдап, угуучуга өз оюн так, туура, түшүнүктүү, логикалуу, орундуу, маданияттуу, экспрессивдүү, кырдаалга жараша кыска же талапка ылайык кеңири жеткире алышы чечүүчү мааниге ээ. Бул көрүнүш ар бир адам үчүн, анын кесиптик же социалдык абалына карабастан, ар дайым маанилүү болгондуктан, стилистика маселелери коомдо жашаган ар бир адам үчүн зарыл жана актуалдуу бойдон кала берет.

Сүйлөшүү тексттери башка функционалдык стилдеги тексттерге караганда тарыхый жактан эски жана маалыматтын жеткиликтүүлүгү принцибинин негизинде түзүлөт. Азыркы учурда биздин эң маанилүү милдетибиз — функционалдык стилдин бардык түрлөрүндө сүйлөө маданиятын толук ишке ашыруу аркылуу коомдун өнүгүшүн камсыз кылуу.

Ар бир функционалдык стилдин өзүнүн негизги өзгөчөлүктөрү бар. Мисалы, көркөм стиль экспрессивдүү маанини камтыйт, тилдин лексикасын эркин колдонот жана элестүүлүк менен эмоционалдуулукту берген түркүн түстүү сөздөр менен эле чектелбестен, аларды билгичтик менен колдонууну талап кылат. Ал окурманга турмуштук тажрыйбаны, моралдык-этикалык жана гуманисттик идеяларды ачып берип, улуттук психологияны тарбиялайт. Формалдуу иш стилинин өзгөчө белгилери болуп анын тактыгы, стандартташтырылгандыгы, жалпылыгы жана императивдүүлүгү (латынча: imperativus — буйрук берүүчү) саналат. Айкындык, кыскалык, тактык, ойдун ар кандай чечмеленишине жол берилбестиги формалдуу иш стилинин негизги мүнөздөмөлөрү болуп саналат. Бул стилде керектүү каражаттарды кайра-кайра колдоно билүү сүйлөө маданиятын жогорку деңгээлге көтөрүүгө өбөлгө түзөт. Айтылган ойдун маанилүүлүгүн көрсөтүүнүн мындай каражаттары сөздө тактыкты камсыз кылуу жана монументалдык салтанатка жетүү зарылчылыгы менен байланышкан. Тактыкты камсыз кылуу үчүн документте анын түзүлгөн убактысын жана ордун, документке катышуучу адамдардын фамилиясын, атасынын атын, кызмат ордун көрсөтүүчү сөздөр, ошондой эле күн тартибиндеги маселелерди кароонун тартибин жана ырааттуулугун көрсөтүүчү сандар, абзацтар жана башкалар колдонулат. Тактык бул сандардан кийин кашаага маанилүү цифраларды киргизүү менен да көрсөтүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, функционалдык стилдер кыргыз тил илиминде азыркы учурдагы эң актуалдуу маселелердин бири болуп саналат жана дагы бир нече изилдөөнү талап кылат. Келечектеги изилдөөлөрдүн жыйынтыгы стилистиканы жаңы багытка бурат жана кыргыз тилинде стилистика маселесинин жогорку деңгээлде өнүгүшүн шарттайт деген ишенимдебиз.

Колдонулган адабияттар

1. Азыркы кыргыз тили. Стилистика : окуу китеби / ред. Т. С. Маразыков [ж. б.]. – Бишкек : Avrasya Press, 2015. – 256 б. – ISBN 978-9967-464-58-2.
2. Анапияева А. А. Кыргыз тилиндеги неологизм-метеорлор / А. А. Анапияева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – № 8. – С. 338–341. – DOI: 10.26104/NNTIK.2023.84.48.072. – EDN: IDJLTR.
3. Айбашова Т. М. Орто мектептерде функционалдык стилдерди окутуу : 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация. – Ош, 2023.
4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы : I–II китеп. Т. 1 / Т. Аширбаев. – Бишкек : Китеп.kg, 2018. – 351 б. – ISBN 978-9967-9127-2-4.
5. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В. В. Виноградов ; АН СССР, Отд-ние литературы и языка. – Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 253, [2] с.

6. Горький М. О языке / М. Горький // Собрание сочинений : в 30 т. Т. 27 : Статьи, доклады, речи, приветствия (1933–1936). – Москва : Государственное издательство художественной литературы, 1953. – 546 с.
7. Рысбаев С. Сөз жөнүндө дастан / С. Рысбаев. – Бишкек, 2006. – 7-б.
8. Сальникова Т. П. Методика обучения грамоте : учебно-методическое пособие для преподавателей и студентов педагогических учебных заведений / Т. П. Сальникова. – Москва : ТЦ «Сфера», 2000. – 144 с.
9. Сартбаев К. К. Адабий тилдин стилдери / К. К. Сартбаев // Кыргызстан маданияты. – 1971. – 13-октябрь.
10.Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили : жогорку окуу жайынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу куралы / Ж. Мамытов. – Фрунзе : Мектеп, 1990. – 124 б.
11.Чыманов Ж. А. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери / Ж. А. Чыманов. – Бишкек, 1997. – 96 б.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Жумашова Н.

УДК 81.2/.44:81.362
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-72-77

Байболотова Ж.Т.
И.Арабаев атындагы КМУ
Байболотова Ж.Т.
КГУ имени И. Арабаева.
Baibolotova Zh.T.
I. Arabaev KSU

ORCID 0009-0001-2682-0731

СЫН АТООЧТОРДУН ДАРАЖАЛОО СИСТЕМАСЫНЫН АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ГРАММАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ СРАВНИТЕЛЬНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ.
GRAMMATICAL FEATURES OF THE DEGREES OF COMPARISON OF ADJECTIVES IN ENGLISH AND KYRGYZ

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун даражалоо системасын грамматикалык жана морфологиялык жактан салыштырып талдоого арналган. Изилдөөдө сын атоочтордун предметтин сапатын жана белгинин даражасын билдирүүчү функциялары каралып, эки тилдеги даражалоо ыкмаларынын айырмачылыктары көрсөтүлөт. Англис тилинде даражалоо синтетикалык жана аналитикалык формалар аркылуу, ал эми кыргыз тилинде морфологиялык мүчөлөр жана кызматчы сөздөр аркылуу түзүлөрү белгиленет. Жүргүзүлгөн талдоо эки тилдеги даражалоо системасы универсалдуу грамматикалык категорияга негизделгени менен, алардын формалык түзүлүшү жана колдонулушу жагынан өзгөчөлүктөргө ээ экенин көрсөтөт. Жыйынтыктап айтканда, макала салыштырма грамматика жана экинчи тилди окутуу методикасы үчүн практикалык мааниге ээ.

Аннотация: Данная статья посвящена сравнительному анализу системы степеней сравнения прилагательных в английском и кыргызском языках с грамматической и морфологической точек зрения. В исследовании рассматриваются функции прилагательных, обозначающих качество предмета и степень проявления его признака, а также показываются различия в способах образования степеней сравнения в двух языках. В английском языке степени сравнения образуются с помощью

синтетических и аналитических форм, тогда как в кыргызском — при помощи морфологических аффиксов и служебных слов. Проведённый анализ показывает, что, несмотря на принадлежность к универсальной грамматической категории, обе системы обладают собственными формальными особенностями и спецификой употребления. В заключение подчёркивается практическая значимость исследования для сравнительной грамматики и методики обучения второму языку.

Abstract: This article presents a comparative grammatical and morphological analysis of the system of degrees of comparison of adjectives in English and Kyrgyz. The study examines the functions of adjectives in expressing the quality of an object and the degree of a particular attribute and highlights differences in the formation of degrees of comparison in the two languages. In English, degrees of comparison are formed through synthetic and analytical forms, whereas in Kyrgyz they are formed by means of morphological affixes and auxiliary words. The analysis shows that although both systems are based on a universal grammatical category, they have distinct formal structures and patterns of usage. In conclusion, the article emphasizes the practical relevance of the study to comparative grammar and second-language teaching methodology.

Негизги сөздөр: сын атооч; сын атоочтун даражалары; грамматика; англис тили; кыргыз тили; салыштырма анализ; типология; морфология; синтаксис.

Ключевые слова: прилагательное; степени сравнения; грамматика; английский язык; кыргызский язык; сравнительный анализ; типология; морфология; синтаксис.

Keywords: adjective; degrees of comparison; grammar; English; Kyrgyz; comparative analysis; typology; morphology; syntax.

Киришүү. Тил — адамдын ой жүгүртүүсүн, дүйнө таанымын жана маданиятын чагылдырган негизги каражат болуп саналат. Ар бир элдин тили анын тарыхы, жашоо образы жана ой жүгүртүүсү менен тыгыз байланышта өнүгөт. Ошондуктан тилдик категорияларды, айрыкча грамматикалык түзүлүштөрдү салыштыруу ар түрдүү тилдердин ички мыйзам ченемдүүлүктөрүн терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт [4, 13-б.]. Салыштырма грамматика — тил илиминде өзгөчө мааниге ээ тармак болуп, ал эки же андан көп тилдердин грамматикалык системаларын салыштыруу аркылуу алардын окшош жана айырмалуу жактарын аныктайт [13, 5-б.].

Грамматикалык категориялардын ичинен сын атоочтор жана алардын даражалоо системасы өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Анткени сын атоочтор заттын белгилерин, сапаттарын, абалын көрсөтүү менен тилде маанилүү синтаксистик жана семантикалык ролду ойнойт [2, 120-б.]. Ал эми даражалоо категориясы ушул белгилердин деңгээлин, салыштырма мүнөзүн жана интенсивдүүлүгүн чагылдырган грамматикалык каражат катары кызмат кылат. Башкача айтканда, даражалоо системасы аркылуу бир заттын белгиси башка бир заттын белгисинен канчалык деңгээлде жогору же төмөн экендиги туюнтулат.

Англис жана кыргыз тилдери ар башка тилдик тайпаларга таандык болгону менен, экөөндө тең сын атоочтордун даражалоо системасы бар. Англис тилинде бул система көбүнчө синтетикалык (morphological) жана аналитикалык (periphrastic) формалар аркылуу туюнтулат: big — bigger — biggest, же beautiful — more beautiful — most beautiful. Ал эми кыргыз тилинде даражалоо негизинен морфологиялык каражаттар (-ыраак, -ирээк, -ураак, -үрөөк) жана кызматчы сөздөр («эң», «абдан», «өтө») аркылуу ишке ашырылат: чоң — чоңураак — эң чоң. Бул эки системанын грамматикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө тилдердин типологиялык айырмачылыктарын жана универсалдык касиеттерин көрсөтөт [8, 50–52-б.].

Изилдөөнүн актуалдуулугу эки тилдеги сын атоочтордун даражалоо системасы грамматикалык жактан окшош функцияны аткарганы менен, аларды туюнтуунун каражаттары жана структуралык механизмдери ар башка экендигинде. Мындай салыштырма анализ тил үйрөнүүчүлөр үчүн да, лингвистикалык теория үчүн да маанилүү. Англис тилин үйрөнүү процессинде кыргыз тилдүү студенттер көбүнчө даражалоо формаларын колдонууда каталарга жол беришет, анткени алар кыргыз тилиндеги түзүлүштөргө таянып ойлошот. Ошондуктан бул теманы практикалык жактан изилдөө

тилди натыйжалуу окутуу жана грамматикалык системаны салыштырып түшүндүрүү үчүн да пайдалуу.

Изилдөөнүн максаты — англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун даражалоо системасын грамматикалык жактан салыштырып, алардын түзүлүштүк жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Бул максатка жетүү үчүн теориялык булактарга, мисалдарга жана практикалык анализге негизделген салыштырма изилдөө жүргүзүлөт.

Изилдөөнүн методдору. Бул изилдөө англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун даражалоо системасын грамматикалык жактан терең талдоого, алардын ортосундагы окшош жана айырмалуу белгилерди аныктоого багытталган. Макаланын максатына жетүү үчүн бир нече тил илимий метод комплекстүү түрдө колдонулду. Ар бир метод тилдик материалды талдоодо өзүнүн өзгөчө ролун аткарды.

Салыштырма метод (comparative method) эки тилдеги грамматикалык категорияларды параллелдүү түрдө карап чыгып, алардын ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды табууга жардам берет. Изилдөөдө англис тилиндеги positive, comparative, superlative даражалары менен кыргыз тилиндеги негизги, салыштырма, жогорку даражалары каралды. Мисалы, tall — taller — tallest жана бийик — бийигирээк — эң бийик формаларынын түзүлүшү жана колдонулушу салыштырылып талданды [10, 40-б.].

Англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун даражалоо формалары илимий жактан дескриптивдик метод (descriptive method) аркылуу сүрөттөлөт. Ар бир тилдеги грамматикалык каражаттардын формасы, мааниси жана колдонулуу өзгөчөлүктөрү мисалдар менен түшүндүрүлдү. Мисалы, англис тилиндеги даражалоо формалары морфемалар жана жардамчы сөздөр аркылуу (-er, -est, more, most) [7, 212-б.], ал эми кыргыз тилинде мүчөлөр жана кызматчы сөздөр аркылуу туюнтуларын көрсөтүү бул методдун негизги милдети болду. Тагыраак айтканда, англис тилинде сын атоочторду даражалоодо эки негизги ыкма колдонулат: кыска сын атоочтордо — мүчө кошуу (small — smaller — smallest), узун сын атоочтордо — жардамчы сөз колдонуу (interesting — more interesting — most interesting). Кыргыз тилинде болсо даражалоо мүчөлөр (-ыраак, -ирээк, -ураак, -үрөөк) жана кызматчы сөздөр («эң», «абдан») аркылуу ишке ашат [2, 122-б.].

Типологиялык метод (typological method) эки тилдин типологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоого багытталган. Англис тили аналитикалык тил болгондуктан, анда грамматикалык маанилер негизинен жардамчы сөздөр жана сөз тартиби аркылуу берилет (more beautiful, most beautiful) [10, 46–47-б.]. Ал эми кыргыз тили агглютинативдик тил болгондуктан, мында грамматикалык маанилер мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлөт (коозураак, эң кооз). Ушуну эске алуу менен, даражалоо системасында колдонулган грамматикалык каражаттар типологиялык негизде салыштырылды.

Жогоруда көрсөтүлгөн методдорду бирдиктүү колдонуу изилдөөнүн ишенимдүүлүгүн жана илимий тактыгын камсыз кылды. Бул ыкмалардын ар бири тилдик фактыларды ар тараптан кароого, англис жана кыргыз тилдеринин грамматикалык системасын толук жана терең түшүндүрүүгө жардам берет.

Изилдөөнүн натыйжалары. Бул изилдөө англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун даражалоо системасын грамматикалык, морфологиялык жана семантикалык жактан салыштыруу максатында жүргүзүлдү. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган маалыматтар ар тараптуу талданып, эки тилдин типологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша даражалоо категориясынын грамматикалык табияты аныкталды. Изилдөөнүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

Сын атоочтордун даражалоо системасы универсалдуу тилдик категория болуп саналат. Ар бир тилде предметтин сапатын, көлөмүн, деңгээлин салыштырып көрсөтүүчү грамматикалык каражаттар бар [8, 30-б.]. Англис жана кыргыз тилдери ар башка тилдик тайпаларга (герман жана түрк тилдери) таандык болгонуна карабастан, экөөндө тең даражалоо системасы грамматикалык категория катары өнүккөн. Бул тилдердин ортосундагы типологиялык айырмачылыктарга карабастан, даражалоо категориясы окшош функцияны — сапаттык деңгээлди көрсөтүүнү аткарат.

Кыска сын атоочтор даражалоодо мүчө түрүндөгү морфемаларды (-er, -est) колдонсо (fast — faster — fastest), узун сын атоочтордо жардамчы сөздөр (more, most) аркылуу даражалоо ишке ашат (expensive — more expensive — most expensive) [7, 210-б.]. Бул англис тилинин аналитикалык структурасынын өзгөчөлүгү болуп саналат. Ошондой эле айрым сын атоочтор иррегулярдуу (irregular) формалар менен даражаланат (good — better — best; bad — worse — worst), бул тарыхый өнүгүүнүн натыйжасы экендиги аныкталды. Ушунун негизинде англис тилиндеги даражалоо системасы синтетикалык жана аналитикалык ыкмалардын айкалышынан турарын белгилөөгө болот.

Кыргыз тилинде салыштырма даража мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат (чоң — чоңураак, кооз — коозураак, жакшы — жакшыраак), ал эми жогорку даража көбүнчө кызматчы сөздөрдүн жардамы менен туюнтулат (эң, абдан, өтө, өтө эле, аябай). Бул кыргыз тилинин агглютинативдик түзүлүшүнө мүнөздүү көрүнүш болуп саналат. Мындан тышкары, эмоциялык-баалоочу даражалоо формалары (чоң эле, чоң болуптур, чоң дегендей) да активдүү колдонулат, бул тилдин экспрессивдик мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт [7, 122-б.]. Демек, кыргыз тилиндеги даражалоо системасы морфологиялык жана аналитикалык ыкмалар аркылуу түзүлөт.

Даражалоо системасынын грамматикалык механизмдери эки тилде айырмалуусунда, англис тили грамматикалык маанини көбүнчө синтаксистик жана аналитикалык каражаттар аркылуу берет, ал эми кыргыз тили жалгоолордун (морфемалардын) жардамы менен маанини түздөн-түз морфологиялык деңгээлде туюнтат [8, 36-б.],. Бул айырмачылык тилдердин типологиясына жараша түзүлөт: англис тили аналитикалык, кыргыз тили агглютинативдик типке кирет.

Дискуссия. Бул изилдөөнүн жүрүшүндө алынган жыйынтыктар англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун даражалоо системасындагы грамматикалык окшоштуктар менен айырмачылыктарды ачык көрсөтүп берди. Эки тилдин даражалоо формалары функционалдык жактан бирдей максатты — предметтин белгилерин салыштыруу жана деңгээлин көрсөтүүнү аткарганы менен, алардын түзүлүү механизми тилдердин типологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша олуттуу айырмаланары байкалды.

Англис тили дүйнөлүк тилдердин ичинен аналитикалык түзүлүшкө ээ тилдердин бири катары даражалоо формаларын негизинен аналитикалык жана жарым-жартылай синтетикалык ыкмалар аркылуу берет. Мисалы, big — bigger — biggest сыяктуу формалар синтетикалык каражаттардын колдонулушун, ал эми beautiful — more beautiful — most beautiful конструкциясы аналитикалык ыкманы көрсөтөт. Бул көрүнүш англис тилинин грамматикасында жардамчы сөздөрдүн маанилүү ролун тастыктайт [13, 760–762-б.].

Кыргыз тили болсо агглютинативдик түзүлүшкө ээ тил катары даражалоону көбүнчө морфологиялык каражаттар аркылуу туюнтат. Мисалы: чоң — чоңураак — эң чоң, жакшы — жакшыраак — эң жакшы. Бул кыргыз тилинин сөз жасоо жана форма түзүү системасында мүчөлөрдүн функциялык ролу абдан күчтүү экенин далилдейт [2, 123-б.].

Дискуссиянын жүрүшүндө белгилүү болгондой, англис тилиндеги даражалоо формаларынын түзүлүшү сөздүн муундук түзүлүшүнө да көз каранды: бир муундуу сын атоочтор синтетикалык, ал эми эки жана андан көп муундуу сын атоочтор аналитикалык форманы тандайт. Кыргыз тилинде болсо мындай чектөө жок — мүчөлөр бардык сөздөргө бирдей колдонулат. Бул тил типологиясындагы флективдүү жана агглютинативдүү тилдердин айырмачылыгын чагылдырат.

Мындан тышкары, изилдөөнүн жүрүшүндө айрым интерференциялык көйгөйлөр да аныкталды. Англис тилин үйрөнүп жаткан кыргыз тилдүү студенттер көбүнчө more beautifuler, the most biggest сыяктуу ашыкча даражалоо формаларын колдонуу катасына жол беришет. Мунун себеби — кыргыз тилиндеги даражалоо системасы негизинен мүчөлөр аркылуу түзүлүп, англис тилиндегидей даражалоо каражаттарынын айкалышы колдонулбагандыгы менен түшүндүрүлөт. Бул көрүнүш тил үйрөнүү процессинде салыштырма грамматиканы колдонуу зарылдыгын көрсөтөт [14, 62-б.].

Ошондой эле англис тилинде даражалоо формалары сүйлөмдүн структурасына жараша предикативдик жана атрибутивдик функцияларды аткарса, кыргыз тилинде бул формалар көбүнчө сапатты күчөтүүчү маанини берет. Мисалы, «Бул үй чоңураак» деген сүйлөмдө салыштырма форма

логикалык басымды көрсөтөт; англис тилиндеги This house is bigger сүйлөмүндө да окшош грамматикалык функция бар, бирок сүйлөмдүн түзүлүшү башкача.

Изилдөөнүн жыйынтыгында белгилүү болгондой, эки тилде тең даражалоо категориясынын универсалдуу маңызы бар. Бирок анын ишке ашуу механизми жана грамматикалык туюнтулуу формалары тилдин типологиялык структурасына жараша өзгөрөт. Бул жагдай салыштырма грамматика, типология жана экинчи тилди окутуу методикасы үчүн маанилүү илимий базаны түзөт [8, 35-б.].

Ошондой эле бул чакан изилдөө учурунда даражалоо системасынын синтаксистик жана семантикалык функцияларындагы айрым айырмачылыктар байкалды [13, 760-б.]. Англис тили даражалоону сүйлөмдүн логикалык түзүлүшүндө салыштырма маанини берүү үчүн активдүү колдонсо, кыргыз тили аны көбүнчө экспрессивдүүлүк жана эмоциялык маанини күчөтүү максатында колдонот.

Мунун негизинде даражалоо системасын салыштырма изилдөө эки тилдин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн гана эмес, алардын тилдик дүйнөтаанымын да түшүнүүгө өбөлгө түзөт деп айтууга болот. Англис тили так, түз структурага басым жасаса, кыргыз тили эмоционалдуулукту жана контексттик маанини көбүрөөк туюнтат.

Жыйынтык. Бул кыскача илимий изилдөө англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун даражалоо системасын грамматикалык жана типологиялык жактан салыштырып изилдөөгө багытталды. Изилдөөнүн жүрүшүндө ар түрдүү булактарга, грамматикалык эмгектерге, салыштырма анализге жана мисалдарга таянуу менен эки тилдеги системанын өзгөчөлүктөрү ар тараптуу каралды. Изилдөөнүн натыйжасында белгилүү болгондой, англис жана кыргыз тилдеринде сын атоочтордун даражалоо категориясы тилдик универсалия катары орун алган грамматикалык категория болуп саналат. Эки тилде тең бул категория предметтин сапаттык белгисин салыштыруу, аны жогору же төмөн деңгээлде көрсөтүү функциясын аткарат. Бирок анын түзүлүшү жана грамматикалык берилиши тилдин типологиясына жараша айырмаланат. Англис тили аналитикалык тил катары даражалоону синтетикалык (-er, -est) жана аналитикалык (more, most) каражаттар аркылуу туюнтат. Бул система сөздүн узундугуна жараша тандалат: кыска сын атоочтор мүчө аркылуу, узундары жардамчы сөздөр аркылуу даражаланат. Кыргыз тили болсо агглютинативдик тил болгондуктан, даражалоону негизинен морфологиялык жол менен берет. Салыштырма даража мүчөлөрдүн (-ыраак, -ирээк, -ураак, -үрөөк) жардамы менен, жогорку даража кызматчы сөздөр («эң», «абдан», «өтө») аркылуу түзүлөт.

Эки тилде тең даражалоо системасы функционалдык жактан окшош болгону менен, алардын формалык түзүлүшү, морфологиялык механизмдери жана синтаксистик колдонулушу боюнча олуттуу айырмачылыктар бар. Англис тилинде даражалоо формалары сүйлөмдүн предикативдик жана атрибутивдик функцияларында колдонулса, кыргыз тилинде көбүнчө сапаттык маанини күчөтүүчү ролду ойнойт.

Ошондой эле изилдөөдө белгилүү болгондой, даражалоо системасынын грамматикалык формалары ар бир тилдин дүйнө таанымдык өзгөчөлүгүн чагылдырат. Англис тили салыштырууну так жана түз структура аркылуу туюнтса, кыргыз тили көбүнчө эмоциялык, экспрессивдик мааниге басым жасайт.

Жыйынтыктап айтканда, бул чакан макала англис тилин кыргыз аудиториясында окутууда салыштырма грамматиканын ыкмаларын колдонуу аркылуу студенттердин грамматикалык түшүнүктөрүн бекемдөөгө жана каталарды азайтууга жардам берет. Албетте, бул тема лингвистика, котормо жана окутуу методикасы багыттарында мындан ары да терең изилдөөгө татыктуу.

Колдонулган адабияттар

1. Асанов Б., Кадыралиева А. Кыргыз тили: теория жана практика. – Бишкек, 2018. – 240 б.
2. Ибраимов К. Кыргыз тилинин грамматикасы: Морфология. – Бишкек: Кыргызстан, 2012. – 356 б.
3. Карыев Э. Кыргыз грамматикасы. – Бишкек: Илим, 2004. – Т. 1. – 412 б.

4. Мамытов К. Тил тааануу негиздери. – Бишкек: КУУ басмасы, 2010. – 200 б.
5. Өмүркулов Т. Кыргыз тилинин морфологиясы: окуу китеби. – Бишкек: Билим, 2015. – 280 б.
6. Уметов К. К. Немис жана кыргыз тилдеринде сан атоочтордун жасалышы жөнүндө // К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин жарчысы. – 2024. – № 3 (70). – 82–86-б.
7. Aarts B. Oxford Modern English Grammar. – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 432 p.
8. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. – 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 275 p.
9. Creswell J. W. Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. – Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2014.
10. Croft W. Typology and Universals. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
11. Greenbaum S., Quirk R. A Student's Grammar of the English Language. – London: Longman, 1990.
12. Huddleston R., Pullum G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – xvii, 1842 p.
13. Haspelmath M. Comparative concepts and descriptive categories in crosslinguistic studies // Linguistic Typology. – 2010. – Vol. 14, № 2–3. – P. 663–687.
14. Larsen-Freeman D. Techniques and Principles in Language Teaching. – 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2000.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты Уметов К.К.

УДК 811.512.81.632.5
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-77-82

Бешкемпирова А.И.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Бешкемпирова А.И.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Beshkempirova A.I.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID ID 0009-0004-1123-6964

ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК СТИЛИСТИКА ЖАНА УЛУТТУК АҢ-СЕЗИМ: Ж. ЧЫМАНОВДУН КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ ЖАҢЫЧЫЛДЫГЫ
ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СТИЛИСТИКА И НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ: НОВАТОРСТВО Ж. ЧЫМАНОВА В ПРЕПОДАВАНИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
ETHNOPEDAGOGICAL STYLISTICS AND NATIONAL CONSCIOUSNESS: J. CHYMANOV'S INNOVATIONS IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала Ж. Чымановдун «Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы» эмгегиндеги этнопедагогикалык стилистиканын негизги принциптерин жана улуттук аң-сезимди калыптандыруудагы ролун илимий-теориялык жактан талдоого алат. Изилдөөнүн негизги максаты – Ж. Чымановдун эне тилди жөн гана академиялык предмет катары эмес, улуттук рухту, коомдук адеп-ахлакты жана инсандын сапаттык касиеттерин калыптандыруучу комплекстүү педагогикалык процесс катары аныктаган жаңычыл концепциясын көрсөтүү. Макалада Ж. Чымановдун окутууну билим, тарбия жана өнүктүрүүнүн биримдиги катары аныктаган концепциясы, ошондой эле ББК (билим, билгичтик, көндүм) түшүнүктөрүн турмуштук кырдаалдарга (саламдашуу, куттуктоо) интеграциялоосу каралат. Анын башкы жаңычылдыгы – этнопедагогикалык стилистиканы

(кеп адеби) окутуунун өзөгүнө айландырып, «сиз» категориясын сый категориясы катары, ал эми фольклордук материалдарды (макал-лакап, манасчылык кеп) стилистикалык эталон катары киргизгендиги баса белгиленет. Чымановдун сабак ыкмасы окуучуну активдүү субъект катары карап, анын турмуштук көндүмдөрүн жана маданий компетенциясын өнүктүрүүгө багытталган.

Аннотация: В данной статье проводится научно-теоретический анализ основных принципов этнопедагогической стилистики и её роли в формировании национального самосознания, представленных в труде Ж. Чыманова «Методология преподавания кыргызского языка как родного». Основная цель исследования – выявить новаторскую концепцию Ж. Чыманова, который рассматривает родной язык не просто как академическую дисциплину, а как комплексный педагогический процесс, формирующий национальный дух, общественную нравственность и качественные характеристики личности. В статье рассматривается авторская концепция Ж. Чыманова, определяющая обучение как единство образования, воспитания и развития, а также его подход к интеграции компонентов ЗУН (знания, умения, навыки) в реальные жизненные ситуации (приветствие, поздравление). Особое внимание уделяется его основному нововведению – превращению этнопедагогической стилистики (культуры речи) в ядро учебного процесса, введению категории «сиз» как формы уважительного обращения, а также использованию фольклорных материалов (пословиц, поговорок, речи манасчы) в качестве стилистического эталона. Методика преподавания Чыманова ориентирована на рассмотрение ученика как активного субъекта и направлена на развитие его жизненных компетенций и культурной грамотности.

Abstract: This article presents a scholarly and theoretical analysis of the key principles of ethnopedagogical stylistics and its role in shaping national consciousness, as outlined in J. Chymanov's work "Methodology of Teaching the Kyrgyz Language as a Native Language." The primary aim of the study is to identify J. Chymanov's innovative concept, in which the native language is viewed not merely as an academic subject but as a comprehensive pedagogical process that cultivates national spirit, social ethics, and essential personal qualities. The article examines Chymanov's conceptualization of teaching as the unity of education, upbringing, and development, as well as his approach to integrating the components of KSA (knowledge, skills, abilities) into real-life communicative situations, such as greetings and congratulatory expressions. Special attention is given to his major innovation — establishing ethnopedagogical stylistics (speech etiquette and culture of speech) as the core of the teaching process, introducing the respectful form "siz" as a cultural category, and employing folklore materials (proverbs, sayings, and manaschy speech) as stylistic models. Chymanov's teaching methodology positions the learner as an active participant and is aimed at developing practical life competencies and cultural literacy.

Негизги сөздөр: этнопедагогикалык стилистика; улуттук аң-сезим; кеп адеби; методикалык жаңычылдык; ББК (билим, билгичтик, көндүм); стилистикалык эталон; коммуникативдик компетенттүүлүк; фольклордук материалдар.

Ключевые слова: этнопедагогическая стилистика; национальное самосознание; речевой этикет; методическое новаторство; ЗУН (знания, умения, навыки); стилистический эталон; коммуникативная компетентность; фольклорные материалы.

Keywords: ethnopedagogical stylistics; national consciousness; speech etiquette; methodological innovation; KSA (knowledge, skills, abilities); stylistic model; communicative competence; folklore materials.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы педагогикалык илимдердин маанилүү тармагы болуп саналат жана окуучулардын кептик компетенциясын, ой жүгүртүүсүн, коммуникативдик жөндөмдөрүн илимий-педагогикалык негизде өнүктүрүүгө багытталат. Бирок тилди жөн гана академиялык предмет катары үйрөтүү менен чектелүү учурдагы билим берүү практикасы үчүн жетишсиз. Тилди улуттук маданияттын, руханий мурастын жана коомдук баалуулуктардын өзөгү катары окутуу маселеси дайыма актуалдуу бойдон калууда. Ушул жаатта Жеңишбек Чымановдун «Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы» эмгеги кыргыз тилин окутууга

багытталган инновациялык жана комплекстүү методикалык системанын негизги материалы болуп саналат.

Автордун методикасы этнопедагогикалык стилистиканы активдүү колдонуу аркылуу окуучуларды тилди гана үйрөнгөн эмес, аны өз жашоосунда колдонуп, улуттук аң-сезимин калыптандырган, маданий жана социалдык компетенцияга ээ болгон инсан катары тарбиялоого багытталган. Анын жаңычылдыгы тилди окутуунун философиялык жана психолингвистикалык негизин аныктап, аны практикалык сабактарга интеграциялоо аркылуу этнопедагогикалык стилистиканы окутуунун өзөгүнө айландырууда көрүнөт. Бул макалада Ж. Чымановдун кыргыз тилин окутуудагы жетишкендиктери, анын улуттук аң-сезимди жана кеп адебин калыптандыруудагы методикалык ыкмалары илимий-теориялык жактан талданат [1].

Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын бардык билим берүү мекемелеринде милдеттүү түрдө окутулуучу предмет катары кабыл алынган жана ал жалпы кесиптик жана адистик билим берүүнүн да негизги каражаты болуп саналат. Мындай абал тил окутуунун мазмунуна, методикасына жана окуучуларды тарбиялоо стратегиясына болгон талаптарды олуттуу жогорулатат. Ааламдашуу доорунда ар бир элдин өзүнө тиешелүү тилдик жана маданий баалуулуктарын сактап калуу жана кийинки муунга өткөрүп берүү өтө маанилүү. Ж. Чымановдун методикасы тилди улуттук менталитетти жана маданий кодду туюндуруучу каражат катары кароо менен анын актуалдуулугун арттырат.

Макалада ал тарабынан сунушталган методиканын мазмуну жана аны кыргыз тилин окутууга киргизүүдөгү этнопедагогикалык стилистиканын жаңычылдыктары каралат. Изилдөөнүн негизги максаты – бул ыкмалардын окуучулардын улуттук аң-сезимин, маданий сезимталдыгын жана кептик этикетин калыптандыруудагы ордун ачып көрсөтүү. Бул максатты ишке ашыруу үчүн бир катар милдеттер алдыга коюлду. Автордун эмгегиндеги өзгөчө натыйжалуу булактарды белгилеп, анда кездешкен ийгиликтүү жана практикалык жактан баалуулукка ээ элементтерге токтолуп өтүү ылайык көрүлдү. Биринчиден, окутуу процессинде билим, билгичтик жана көндүм категорияларынын маанисин тактоо; экинчиден, саламдашуу, «сиз» деп кайрылуу өңдүү этнопедагогикалык стилистиканын элементтеринин өзгөчөлүктөрүн талдоо; үчүнчүдөн, макал-лакаптар менен акылман сөздөрдүн дидактикалык функциясын аныктоо; төртүнчүдөн, Ж. Чыманов иштеп чыккан ачык сабак планы сыяктуу методикалык формалардын түзүлүшүн жана практикалык багыттарын изилдөө.

Автордун эмгегинде тил үйрөтүү кадимки академиялык сабак катары эмес, окуучулардын жашоо-тиричиликтеги жана социалдык муктаждыктарына жооп берген комплекстүү педагогикалык система катары түшүндүрүлөт. Иште өзгөчө саламдашуу, коштошуу, куттуктоо өңдүү кептик ишмердиктин түрлөрүн окутууга басым жасалат. Мындай ыкма окуучулардын турмушка даярдыгын арттырып, алардын маданий жана коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу менен бирге улуттук аң-сезимин өнүктүрүүдө жогорку натыйжа берет.

Өзүнүн эмгегинде Ж. Чыманов башка окумуштуулардын көз караштарын талдап, эне тилди окутууну теория менен практиканын биримдигинде караган [6]. Ал В. И. Лениндин таанып-билүүнүн практика менен тыгыз байланышы жөнүндөгү көз карашына, Л. С. Выготскийдин ой жүгүртүү жана түшүнүктөр аркылуу үйрөнүү тууралуу идеяларына, И. И. Срезневскийдин эне тилдин руханий-маданий мааниси жөнүндөгү пикирлерине кайрылган [6]. Ошондой эле Э. Мамбетакунов менен Т. Сияевдин педагогикалык көз караштарын [3; 4], С. Л. Вигман жана В. Г. Крыськонун окутуунун формалары, методдору жана каражаттары жөнүндөгү пикирлерин талдоого алган [6; 2]. Натыйжада Ж. Чыманов бул идеяларды интеграциялап, эне тилди үйрөтүүнүн системалуу, практикалык жана маданий жактан маанилүү методикасын сунуштаган.

Ал окутууну «белгилүү бир билимге, билгичтикке жана көндүмдөргө ээ болууга, чыгармачылык жөндөмүн, дүйнө таанымын, көз карашын, ишенимдерин өнүктүрүүгө багытталган» педагогикалык процесс катары карайт [6]. Окутууну билим берүүнүн, тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн биримдиги катары аныктоо менен тил сабагынын тарбиялык жана өнүктүрүүчүлүк функцияларын жогорулатат. Башкача айтканда, кыргыз тили сабагы — жөн гана грамматикалык эрежелердин жыйындысы эмес, инсандын сапаттарын калыптандыруучу педагогикалык процесс катары аныкталат.

Автор ББК (билим, билгичтик, көндүм) түшүнүктөрүн бири-бири менен ажырагыс, тутумдук компоненттер экендигин баса белгилеп, ар бирине так аныктама берет.

- Билим: Объективдүү чындыкты таанып-билүүнүн жыйынтыгы.

- Билгичтик: Алынган билимге таянып, теориялык жана практикалык иш-аракеттерди аң-сезимдүү жасай алуу мүмкүнчүлүгү.

- Көндүм: Керектүү иш-аракеттерди автоматтык түрдө жасай алууга жетишүү (адатка айландыруу) [6, 48-49-б.].

Бул үч түшүнүктү бирдиктүү тутум катары кароосу окутуунун табиятын туура түшүндүрүүгө багытталган. Ал окутуунун динамикалуу, өзгөрүлмө мүнөзгө ээ экендигин, педагогика, психология жана лингвистика сыяктуу илимдердин өнүгүшү менен тыгыз байланышта болорун белгилейт. Ошондой эле, окутуу процессинин ийгилиги билим, билгичтик, көндүм үчилтигинин тең салмакта иштешине таянарын көрсөтөт.

Саламдашуу мисалында бул принциптердин практикалык мааниси так жана айкын далилденген. Окуучу адегенде саламдашуунун мазмунун жана анын социалдык функциясын түшүнөт (билим), андан соң кырдаалга жараша туура сөз формаларын тандай алат (билгичтик), акырында салам айтууну күнүмдүк адатка айландырганда гана (көндүм) окутуунун максаты толук ишке ашкан деп эсептелет. Мындай ыкма тил сабагын турмуштук багыттагы окуу предметине айландырып, окуучунун улуттук аң-сезимин жана маданий жүрүм-турум нормаларын калыптандырууга өбөлгө түзөт. Этнопедагогикалык стилистика сунушталган методиканын өзөктүк негизин түзөт. Бул ыкманын башкы жетишкендиги — кеп адебин жана улуттук этикетти окутуунун негизги мазмунуна айланта алышында.

Сөздү улуттук менталитетти, адептик жана эстетикалык баалуулуктарды чагылдыруучу каражат катары колдонуу окутуунун мазмунун байытат. Автор азыркы дидактиканын «окутуунун маңызы болуп сүйлөшүү эсептелет» [6, 50–55-б.] деген жаңы көз карашын кабыл алып, аны кыргыз тилине ылайыкташтырат.

Сүйлөшүүнү инсандык коммуникациянын гана эмес, адамдын жашоосунун жана биргелешкен иш-аракеттеринин зарыл компоненти катары аныктайт. Бул тил сабагын окуучунун турмушундагы эң негизги керектөөгө, башкача айтканда, зарылдыкка айландырат. Саламдашууну жөнөкөй кептик бирдик эмес, улуттук жана жалпы адамзаттык улуу салт катары карап, окуучуга тил аркылуу маданий кодду жана этикетти үйрөтөт. “Сиз” деп кайрылуу эрежеси улууга сый көрсөтүүнүн жана коомдук этикеттин негизи катары окутууга киргизилет. «Салам» сөзүнүн маанисин турмуштук жактан чечмелөө аркылуу окуучуга сөздүн түпкү маңызын жеткирет.

«Арыбаңыз» жана «Бар болуңуз» сыяктуу байыркы кыргызча учурашууларды кайра колдонууга чакыруу тилдик эс-тутумду калыбына келтирүү аракети болуп саналат. Улууга кичүү, жалгызга көп, атчанга жөө, үстүнкүгө астыңкы адам биринчи салам айтышы керек деген этнопедагогикалык нормаларды так системага салып, окутуунун мазмунуна милдеттүү түрдө киргизет. Ата-энеге, улууларга «сиз» деп кайрылуу маселесин талкууга алып, аны окуучулардын улуттук аң-сезимине сиңирүү Ж. Чымановдун эң чоң тарбиялык жетишкендиги катары бааланат. Саламдашууну жөн гана этикеттик сөз эмес, адамдын маданиятын, улуттук дүйнөтаанымын, коомдук мамилесин жана социалдык статусун чагылдырган кептик-этномаданий көрүнүш катары көрсөтөт. Ошондуктан бул көрүнүштү окутуу тил үйрөтүүнүн формалдуу бөлүгү эмес, этнопедагогикалык процесстин маанилүү курамы катары бааланат. Саламдашууга төмөнкүдөй функциялар таандык экенин баса белгилейт: социалдык сигнал берүү, маектештин ким экенин алдын ала туюндуруу, маданияттык деңгээлди билдирүү, пикир алмашууга жол ачуу жана элдин турмуш шартын, дүйнөтаанымын, менталитетин чагылдыруу. Ар кайсы элдердин саламдашуу формалары аркылуу алардын тарыхы, жашоо образы жана социалдык мамилеси көрүнө турганы да мисалдар менен негизделет. Окуучуга саламдашуу жөнүндөгү билимди берүү жетиштүү эмес. Аны турмуштук шартта туура жана автоматтык түрдө колдонуу маанилүү экени белгиленет. Билим — маалымат алуу, билгичтик — кырдаалга жараша колдонуу, көндүм — адатка айлантуу деңгээлдери толук ишке ашканда гана окутуу максатына жетет.

Демек, саламдашуу тил сабагын турмуштук-коммуникативдик предметке айландырууга мүмкүндүк берип, окуучунун маданияттуу жүрүм-турумун жана улуттук аң-сезимин калыптандырууда чоң роль ойнойт.

Ал эми «сен» деп кайрылууну осолдук, оройлук, сыйлабагандык катары баалоо менен, сый категориясын окуучунун аң-сезимине моралдык милдет катары бекитет. Бул аркылуу окуучу кептик этикетти өздөштүрүү менен бирге кичипейилдүүлүккө, маданияттуулукка тарбияланат.

Ж. Чымановдун ачык сабактын үлгүсүн сунушташы методиканын турмушка жана практикага багытталганын көрсөтөт. Сабактын адабият, тарых, этнопедагогика менен байланышын көрсөтүү тилди комплекстүү илим катары окутуунун үлгүсү болуп саналат. Мугалимдин уюштуруучу жана багыт берүүчү гана ролду аткарып, окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө (макалдарды талдоо, куттуктоо жазууну оңдоо) басым жасоосу окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирет.

Окуучу «Сабагың жакшы болсун» деген сөздү колдонгондо, автор аны «ийгиликтүү болсун» же «өнүгүп-өссүн» деген сыяктуу мааниси бай, конкреттүү сөздөр менен алмаштырууну сунуштайт. Жөнөкөй, жалпыланган сөздөрдү синонимдер аркылуу алмаштыруу кеп маданиятын жогорулатуунун жана ойду тактоонун жолу экенин белгилейт [5].

Куттуктоо текстинде бир маанидеги каалоолорду кайра-кайра кайталоо туура эмес экендигин мисалдар аркылуу далилдейт. Мисалы, окуучунун куттуктоосу: «Туулган күнүң менен! Сага бекем ден соолук, бактылуу өмүр, ишиңе ийгилик, үй-бүлөңө тынчтык каалайм. Ар дайым жүзүңдөн жылмаюу кетпесин жана дагы бир жолу ден соолук каалайм».

Бул мисалда «ден соолук» сөзү биринчи каалоодо берилген соң, аны экинчи жолу кайра кайталап каалоо стилистикалык ката болуп саналат. Куттуктоодо ар башка жана кошумча баалуулуктарды каалоо керек экендигин, кептеги ашыкча кайталоодон (тавтологиядан) жана сөздүн чабалдыгынан арылууга, ошондой эле логикалык жактан ырааттуу куттуктоо жазууга үйрөтүү этнопедагогикалык стилистиканын негизги талабы экенин түшүндүрөт. Бул окуучуну стилистикалык жактан сабаттуулукка жана ойду так берүүгө үйрөтөт.

Ж. Чымановдун кыргыз тилин окутуу методикасына кошкон салымы анын улуттук аң-сезимди калыптандырууга жана этнопедагогикалык стилистиканы окуу процессине интеграциялоого багытталган жаңычыл идеяларында көрүнөт. Алар:

1. Кыргыз тилин окутууну билим, тарбия жана өнүктүрүүнүн ажырагыс биримдиги деп аныктаган.
2. Саламдашуу маданиятын, «сиз» деп кайрылуунун эрежелерин жана маанисин окутуунун милдеттүү мазмунуна айландырган.
3. Билимди, билгичтикти жана көндүмдөрдү турмуштук кырдаалдарда (учурашуу, коштошуу, куттуктоо) колдонуу аркылуу окутуунун натыйжалуулугун жогорулаткан.

Фольклордук материалдар, макал-лакаптар жана манасчылык өнөр окуучунун ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү, сөздүн эстетикалык табиятын ачкан жана улуттук аң-сезимин калыптандыруучу дидактикалык каражат катары колдонулат. Макал-лакаптар этикалык код, жомоктор тарбиялык алгоритм, манасчылык сөз маданияты стилистикалык эталон, ал эми салттуу сүйлөө формалары улуттук тилдин өзөгү катары окуу процессине киргизилет.

Сунушталган сабак ыкмасы окуучуну активдүү субъект катары карап, мугалимди багыт берүүчү ролдо гана көрсөтөт. Сабактын этаптары төмөнкүлөрдү камтыйт: угуунун маданиятына багытталган мотивация, этномаданий текст менен таанышуу жана талдоо, улуттук стилистикалык нормаларды үйрөтүү, сөз багуу жана таамай сүйлөө көнүгүүлөрү, макалдарды жана куттуктоолорду талдоо, улуттук баалуулукка байланышкан жыйынтык чыгаруу. Бул ыкма окуучунун таанып-билүүсүн активдештирип, турмуштук көндүмдөрдү жана маданий компетенцияны өнүктүрөт.

Жыйынтыктап айтканда, Ж. Чымановдун аталган эмгеги кыргыз тилин окутуунун бир катар жаңычылдыктарын көрсөтөт. Методикада этнопедагогикалык принциптер колдонулуп, окуучуларга улуттук салттарды, маданий баалуулуктарды жана сөз этикетин үйрөтүүгө багытталган. Ошондой эле

психолингвистикалык элементтер аркылуу окуучулардын ой жүгүртүүсүн, түшүнүктөрдү өз алдынча түзүү жөндөмүн жана тилди практикада колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрөт. Андан тышкары, стилистикалык компоненттер киргизилип, окуучуларга сөздүн формасын, маанисин жана турмуштук колдонуу чөйрөсүн туура тандоо жөндөмү берилет. Натыйжада, бул методика кыргыз тил сабагын улуттук аң-сезимди калыптандыруучу, маданий баалуулуктарды сиңирген, коммуникативдик компетенцияны өнүктүргөн күчтүү педагогикалык система катары карап, тилди окуу процессинин борбордук куралына айлантат десек болот.

Бул иш методикалык жана теориялык жактан гана эмес, кеп маданияты жогору, улуттук баалуулуктарды урматтаган инсанды тарбиялоого да жол ачат. Натыйжада тил улуттун руханий дүйнөсүн жана инсандын интеллектуалдык өнүгүүсүн камсыздоочу негизги курал катары колдонулуп, кыргыз тили мугалимдери үчүн азыркы күндө баалуу методикалык эмгек болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы : окуу куралы. 1-бөлүк. – Бишкек : КББИ, 1996. – 69 б.
2. Крысько В. Г. Психология и педагогика : курс лекций. – Минск, 2007.
3. Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөлөр методологиясы жана технологиясы. – Бишкек : Техник, 2015.
4. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. – 2-бас. – Бишкек : Айат, 2008. – 304 б.
5. Синельников В. С. Таинственная сила слова. Формула любви. Как слова воздействуют на нашу жизнь. – Москва : Центрполиграф, 2008. – 256 с.
6. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы. – Бишкек, 2015.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Эстебесова П.С.

УДК 811.512.154:371.3
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-82-88

Жаманкулова А.Т.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Джаманкулова А.Т.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Jamankulova A.T.
KNU Jusup Balasagyn

А.ОСМОНОВДУН ДРАМАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА ЖОЖДОРДУН ОРУС ТИЛДҮҮ СТУДЕНТТЕРИНИН КЕБИН ӨСТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ РЕЧИ РУССКОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ НА ПРИМЕРЕ ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А. ОСМОНОВА
DEVELOPMENT OF SPEECH OF RUSSIAN-SPEAKING UNIVERSITY STUDENTS USING THE EXAMPLE OF DRAMATIC WORKS BY A. OSMONOV

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда А. Осмоновдун драмалык чыгармаларынын тексттери менен иштөө боюнча методикалык иш-чаралар берилген. Студенттер үн чыгарып окуу, комментарийленген окуу, пьесаны ролдорго бөлүштүрүп окуу, бир студенттин пьесанын бир бөлүгүндөгү бир нече каармандын өз ара пикир алышуусун көркөм окуусу сыяктуу окуу түрлөрүн өздөштүрүшөт. Драмалык чыгармалардын негизинде машыктыруучу көнүгүүлөрдү аткарып, тематикалык лексиканы колдонушат.

Аннотация: В данной статье представлены методические рекомендации по работе с текстами драматических произведений А. Осмонова при изучении кыргызского языка как второго. Студенты осваивают такие виды чтения, как чтение вслух, комментированное чтение, чтение пьесы по ролям, художественное чтение одним студентом отдельных сцен с несколькими действующими лицами. Они выполняют тренировочные упражнения на основе драматических произведений и используют тематическую лексику.

Abstract: This article provides methodological recommendations for working with the texts of A. Osmonov's dramatic works when studying Kyrgyz as a second language. Students master such types of reading as reading aloud, commented reading, role reading, and expressive reading by one student of individual scenes with several characters. They perform training exercises based on dramatic works and use thematic vocabulary.

Негизги сөздөр: көрүнүш; тажрыйба; драмалык чыгарма; пикир алышуу; көңүл буруу; мамиле; багыт; өзгөчөлүк; талап; кыймыл-аракет.

Ключевые слова: явление; опыт; драматическое произведение; коммуникация; внимание; отношение; направление; особенность; требование; действие.

Keywords: phenomenon; experience; dramatic work; communication; attention; attitude; direction; feature; requirement; action.

Окуу процессинде тектеш эмес тилди үйрөнүү кыйынга турары анык. Бирок кандайдыр бир максат аркылуу окуу процессине киргизилип, үйрөнүү зарыл деп табылгандан кийин, аны окутуу процессинде студентке жеткирүү үчүн окутуучу сабактын жүрүшүндө ар түрдүү усулдук жол-жоболорду издөөсү талапка ылайык. Ар күнкү сабакка чыгармачылык мамиле кылып, күнүмдүк сабактагы өзүнүн ийгиликтерин баалап, кемчиликтерин көрүп, изденген мугалим гана өтө оор деп баалана турган көрүнүштү — өз эне тили эмес тилди студентке жеткиликтүү үйрөтө алат.

Ырас, кыргыз тилин орус тилдүү студенттерге үйрөтүү сабагы жаңыдан практикаланып, эми гана анын усулдук тажрыйбалары өздөштүрүлүп жатат десек, калпыстык болор эле. Анткени дүйнөлүк илимде, тагыраак айтканда, эл аралык тил катары бааланып, жер шарынын көптөгөн элдери өз ыктыяры менен үйрөнүп, өздөштүрүп жаткан тилдерди окутуунун ар түрдүү жол-жоболорун таап, керектүү учурда пайдалануу боюнча көптөгөн тажрыйбалар топтолгон. Мындай көрүнүш эл аралык тил катары колдонулуп жаткан англис, немец, француз, кытай жана орус тилдеринде бар экендигин эске сала кетели.

Бирок мурда колдонулган же башка тилдерге негизделип иштелген тажрыйбаларды ошол бойдон кыргыз тилин окутууга карата пайдаланууга мүмкүн эмес. Ошентсе да ал тилдерде иштелип чыккан илимий тажрыйбаларга таянуу менен, жаңыдан калыптанып келе жаткан усулдук тажрыйбаларды айкалыштыра карап, алардын алгылыктуу жактарын алып пайдалануу жана жакшы-жаман жактарын анализдөө бүгүнкү күндүн талабындагы иш болуп саналат.

Кеп өстүрүү сабактарында драмалык чыгармалардын тексттерин колдонуу студенттердин тил боюнча билимин тереңдетүүгө жардам берет. Драмалык чыгармалар менен иштөөнүн тарбиялык жана өнүктүрүүчү таасири бирдиктүү процесс болуп саналат. Адеп-ахлактык жана идеологиялык жактан маанилүү, ошондой эле расмий эмес пикир алышууга мүмкүндүк берген тексттер өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Фрагменттин маанилик толуктугу, анын негизинде кепти өнүктүрүү жана грамматикалык материалдарды бышыктоо боюнча иштерди уюштуруу мүмкүнчүлүгү, анын кызыктуулугу сыяктуу текстти тандоонун жалпы кабыл алынган критерийлерин да белгилеп өтүү зарыл.

«Драма» түшүнүгү гректин «drao» — «аракет» деген сөзүнөн келип чыккан. Методист С. П. Белокурова драманын кеңири жана тар маанидеги аныктамаларын сунуштайт:

«1) адабияттын үч негизги түрүнүн бири, учурда болуп жаткан иш-аракеттердин турмушта чагылдырылышы. Драмалык жанрга трагедиялар, комедиялар, трагикомедиялар, мелодрамалар, либретто жана водевилдер кирет;

2. драматургиянын алдыңкы жанрларынын бири; каармандардын ортосундагы баарлашуу диалог түрүндө жазылган адабий чыгарма. Сахнага чыгууга арналган. Адамдардын ортосундагы мамилелер жана алардын ортосунда келип чыккан конфликттер монологдук-диалогдук формада чагылдырылат» [2, 314-б.].

Драмага аныктама берүүдө окумуштуу-филолог В. Е. Хализов мындай деп жазган: «Драмалык чыгармалар (грекче драма — аракет) бир катар окуяларды, адамдардын кыймыл-аракетин жана алардын өз ара мамилелерин кайра жаратат». Ошол эле учурда «драма адабияттын кыйла татаал, бирок объективдүү түрү болуп саналат. Драманы изилдөө татаал, анткени ал окуучулардын өздөрүнүн эстетикалык өнүгүүсүнүн белгилүү деңгээлин талап кылат» [4, 405-б.].

Драманын тексти спектаклге (жаңсоо, кыймыл-аракет, мимика) жана жакшы үн менен иштөөгө багытталууга тийиш. Ал сахналык мейкиндиктин жана убакыттын мүмкүнчүлүктөрүнө, ошондой эле театралдык чөйрөгө шайкеш келиши керек (мизансценаларды куруу). Адабий пьесаны ишке ашырууда режиссер менен актерго сахна болушу шарт. Бул драманын спецификалык өзгөчөлүгү — анын сахнанын талабына багыт алуусу. Театр көптөгөн адамдарды бириктирип, коомчулукка таасир этет жана сахнада болуп жаткан окуяларга жооп берет.

Драманын өзгөчөлүгү анын сахнага арналгандыгында. Методист А. М. Прохоровдун пикиринде, драма — белгилүү бир жазуучунун, элдин же доордун драмалык чыгармаларынын жыйындысы.

Окумуштуулар драматургдун позициясын түшүнүүнүн кыйынчылыгы, каармандардын ар биринин сөзүнүн жана кыймыл-аракетинин артында эмне катылганын сезүү, өз пикирин билдирүүдө текстти колдоно билүү, бир репликанын чегинде баамдоо — мунун баары драманын көркөм текстин комплекстүү талдоо көйгөйүн аныктайт деп белгилешет.

Орус окумуштуусу Д. Н. Аль: «Слово в драматургических произведениях, посвященных всегда изображению тех или иных человеческих отношений, — должно выразить то главное, в чем отношения людей выражают себя в жизни, — их мысли. Мысли, которые определяют их действия — выбор поступков и сами поступки, оценку этих поступков, как самим действующим лицом, так и другими героями...» — деген оюн билдирет [1, 218-б.].

Драма адабияттын бир түрү катары классикалык өзгөчөлүктөргө ээ:

– **шарттуулук.** Көркөм чыгарма турмуштун өзүн эмес, илимде «көркөм дүйнө», «көркөм чыгармачылык», «көркөм реалдуулук» деген терминдер менен белгиленген чындыкты чагылдырат. Ошондой эле эч бир драма окуясыз, кыймыл-аракетсиз болбойт. Ошол эле учурда «кыймыл-аракет» термини төмөнкү түшүнүктөрдү камтыйт:

а) сюжеттин негизин түзгөн окуялардын өнүгүшү;

б) сахнада образды чагылдыруунун негизги каражаты (театр);

в) спектаклдин, пьесанын (б.а. актынын) аяктаган бөлүгү;

– **конфликт.** Конфликт драмада чындыктын олуттуу карама-каршылыктарынын конкреттүү чагылдырылышы катары теманы да, идеялык маанини да, проблеманы да аныктоочу фактор болуп саналат. Конкреттүү тарыхый жана драмалык конфликттер, ошондой эле жалпы адамзаттык карама-каршылыктар каармандардын жүрүм-турумунда, кыймыл-аракетинде, алардын монологдорунда жана диалогдорунда чагылдырылат;

– **сюжет.** Конфликттин айланасындагы адамдардын кыймыл-аракеттери толук сюжетти түзөт. Демек, драманын кийинки спецификалык өзгөчөлүгү — сюжет. Драма сахналык эффекттерди жана тез кыймыл-аракетти камтыйт. Анын үстүнө, драмалардын көлөмү аз болгондуктан, андагы берилген ой кыска жана так болушу керек.

Драмада автор катылган. Автор каармандардын кыймыл-аракетин, ордун, убактысын, мимикасын, интонациясын ж.б. кыскача көрсөтмө (ремарка) менен берет. Ошол эле учурда ремарканын өзүнүн өзгөчө функциялары бар: айтылган ойдун маанисин түшүндүрүү, комментарий берүү, иш-аракеттин ордун жана убактысын көрсөтүү, каармандын психологиялык абалын ачып берүү, кошумча шарттар жөнүндө билдирүү ж.б.

– драманын дагы бир өзгөчөлүгү — каармандардын сахнада өздөрүн башкача (каармандын мүнөзүнө, психологиялык абалына ж.б. жараша) алып жүрүүсү жана сүйлөшүүсү. Бул айрым табигый эмес жаңсоолордо, бийик сүйлөөдө, каткырууда ж.б. байкалат.

Студенттердин кебин өстүрүүдөгү каражаттар — А. Осмоновдун драмалык чыгармалары болуп, алар актыларга бөлүнүп, студенттердин билим деңгээлине жараша ылайыкталат. Пьесадагы тексттин угулушу кептеги үндүн интонациялык мүмкүнчүлүктөрү менен байытылышын, сөздүн темпинин, ыргагынын сезилерлик болушун талап кылат. Драмалык чыгармалар менен иштөөдө орус тилдүү студенттердин кебин өстүрүү үчүн сөздүк ишин жүргүзүү зарыл. Анда сөздүн маанисин, белгилүү бир затты аныктоочу касиетин ачып тааныштыруу, таблица, сүрөт, сөздүктөрдү пайдалануу, синонимизация, сөздөргө морфологиялык анализ берүү, которуу, перифраз, контекстти пайдалануу ж.б. иштер жүргүзүлөт. Сөздү түшүндүрүү — бул студенттердин сөз байлыгын арттыруудагы алгачкы этап болуп саналат. Студенттердин активдүү сөздүгүнө сөздөрдүн кириши үчүн алар боюнча көптөгөн иштер аткарылышы керек. Бул иштердин ичинде көнүгүүлөргө орчундуу орун берилбесе, сабактын максатына жетпей калышы мүмкүн.

Кеп өстүрүү сабагында студенттердин лексикалык билимин арттыруу үчүн ар түрдүү көнүгүүлөр пайдаланылат. Көнүгүүлөр менен иштөөдө грамматикалык жана орфографиялык тапшырмалардан тышкары, берилген тексттердин мазмунун айтып берүү, ошол текст боюнча суроолорго жооп берүү, тексттеги негизги ойду айтуу ж.б. тапшырмалар берилет. Бул тапшырмалардын аткарылышы студенттердин кебин өстүрүүгө шарт түзөт. Сабактын жүрүшүндө кеп өстүрүү системалуу цикл катары каралат жана ошол багытты эске алуу менен жүргүзүлөт.

Драмалык чыгармаларды окутууда төмөнкү ыкмалар колдонулат: үн чыгарып окуу, комментарийленген окуу, пьесаны ролдорго бөлүштүрүп окуу, бир студенттин пьесанын бир бөлүгүндөгү бир нече каармандын өз ара пикир алышуусун көркөм окуусу.

1. Үн чыгарып окуу студенттердин сөз байлыгын арттырат, дикциясын жакшыртат, эл алдында сүйлөө жөндөмүн өрчүтөт жана окурман менен анын аудиториясынын ортосунда байланыш түзүүгө жардам берет.

2. Комментарийленген окуу. Сабакта комментарийленген окууда окутуучу жазуучунун чыгармасын үн чыгарып окуп, анын маанисин түшүндүрөт, жазуучунун чеберчилигин баса белгилейт, чыгармадагы окуялар сүрөттөлгөн доорго мүнөздөмө берет, чыгарманын жаралуу тарыхына кайрылат, автордун өмүр баяны жөнүндө айтып берет, жаңы сөздөрдү түшүндүрөт. Окутуучу комментарийлерди кыскача берет же окууну токтотуп, студенттерге тема боюнча суроолорду берет. Мындай окуунун максаты студенттерди окуп жаткан чыгарма менен тааныштыруу болуп эсептелет.

3. Пьесаны ролдорго бөлүштүрүп окуу ыкмасы кеңири жайылган. Окутуучу студенттерге алдын ала ролдорду бөлүштүрүп, алардын окуу техникасын жана көркөм окуусун көзөмөлдөйт.

Биз кыргыз тилин экинчи тил катары окуган студенттердин кебин өстүрүү максатында А. Осмоновдун «Ак Мөөр» драмасындагы каармандарды ролдорго бөлүштүрүп окуу ыкмасы боюнча сабактын жүрүшүнөн үлгү катары мисал келтирели:

М ө ө р. Болот. Болот! Кайдасың Болот?

Б о л о т. Мөөркан! Келдиңби? Өөх, мен...

М ө ө р. Келбейт дедиң беле? Убада менен өлүм бирдей эмеспи. Же көңүлүңдү калтырган жайым барбы?

Б о л о т. Жок, Мөкүш. Деги айттым да.

М ө ө р. Укканым болсун, Болот. Убакыт тар. Үйдөгүлөр сезип калбасын.

Б о л о т. Айтар сөзүм оозума кирбей жатат. Кап, эмне дейин дедим эле?

М ө ө р. Бу сен деги эмне болгонсуң, Болот? Жана ырдай албай аптыктың, эми оозума сөз кирбейт дейсиң. Сайкал айткандай мындай эмес элең?

Б о л от. Себебин билбейсиңби, Мөкүш?

М ө ө р. Билбейм, билсем да билбейм!

Б о л о т. Андай болсо күткөн үмүт, тилеген тилек, сунган талап текке экен го?

М ө ө р. Болсо болор...

Б о л о т. Орду бар дейм да, эмне үчүн мындай дейм да. Ошондой экен го.

М ө ө р. Түшүнбөйм. Дейм да, эмне үчүн дейм да?

Б о л о т. Айтканым тескери угула баштаган экен го?

М ө ө р. Анан дагы... дагы ар жагын айтсаң?

Б о л о т. «Дагы»... эмнеси «дагы»...

М ө ө р. (Бардык үнү менен күлүп жиберип). Болот кантип билбейин. Кантип түшүнбөйүн?.. Экөөбүз арзышып калдык... Сен көз алдымдан кетпейсиң. Бул жаман оору экен...

Б о л о т. (Жарпы жазылып). Мөкүш, мен үчүн ааламдын жалгыз көркү сен. Көптөн бери биздин адил, таза жаш жүрөгүбүздүн жалыны билинбей жанып, оттон ысык алоолонгондон бери көкүрөгүмдө чоң дем, чексиз кубат жүрөт.

М ө ө р. Мен үчүн башкалардан башкасың, баатырлардан баатырсың, жакшылардан жакшысың. Муну мен айтпайын дедим эле... Бирок жазмыштын күчү айттырып жатат.

Б о л о т. Аныңа ыразымын. Мындай сөздү жалгыз гана сенден угам. Сен үчүн мен, мен үчүн сен деп түшүнөм.

М ө ө р. Болот билгенге, ашыктык кыйын тура!

Б о л о т. Ошон үчүн жана өмүрүмдө биринчи жолу ырдай албай сүрдөдүм, азыр сен келгенде сөз таба албай аптыктым. Ашыгымдын сымбаты бирде көркөм чынар, бирде кол жеткис аска болот тура.

М ө ө р. О, эл көзүнө ого бетер кайраттуу, ого бетер чечен, ого бетер шайыр болуп көрүнүшүң керек.

Б о л о т. Жашчылыктын тилегин бир жакка оодарыш керек. Ансыз жүрөк баатыр боло албайт.

М ө ө р. Кандайча? Ал эмне дегениң Болот? Ачыгыраак кылып айтчы.

Б о л о т. Биздин тилектин токтой турган жери кайсы? дегеним эмеспи, Мөкүш...

М ө ө р. Ал айтылбады беле. Жалган дүйнөдө жаныбыз бир болот, өмүрдүн жүгүн бирге көтөрүшүп, ашыктыктын жан жеткис күлүк бууданына минип кайда, перилердин торуна, тээ алыска учабыз дебедик беле?

Б о л о т. О, мен теңиң боло алambы? Жылкычы болсом, жарды болсом.

М ө ө р. Мен деле кайсы чиренген байдын кызы элем. Арзышкан ашыктарга бай да, падыша да тең эмес

Б о л о т. Кокус Баян көз артып калса кантесиң, өзүң да сезгендирсиң...

М ө ө р. Баян өңдүү бай балдары бул турмушка эрке жаралган, көңдөй, өңүндө ырайым, тилинде жылуу сөз, колунда жакшылык, оюнда адилдик жок, супсак саралган арсыз пенде. Аны менен өлгөнчө каным кошулбайт, миң аракет кылса да Мөөр атым барында жаныма жолотпойм.

Б о л о т. Эми көңүлүм жай алды. Маңдайга жазганды көрөрбүз, Мөкүш, эмки айтарым мындай (Аны эркелетип жароокер кучактап, ары карай басып) биздин шертке батып бара жаткан ай, тарап бара жаткан жылдыз, көл боюнда биз сыяктуу ысык дем менен бири-бирине ыкташып таттуу уктаган каз, өрдөк, ак куу, каштуу Соң-Көл күбө эмеспи! (Экөө ысык сүйүү белесинде турат, бул кезде аңдып жүргөн Баян байкатпай алардын арка жагынан келет. Экөөнү карап таң калып турат).

М ө ө р. Ушундай түндөрдүн бир гана деми миң дөөлөткө, миң байлыкка, эсепсиз казына, нечен дүр-дүнүйө, менсинген нечен арсыз жүрөккө тең эмеспи. Мен кетейин, сен ар дайым биздикинде бол, атам сени жакшы көрөт. Эч шек албайт.

Б о л о т. Кош эмесе, Мөкүш, айтканыңдай кылам (Экөө бөлүнүшөт, Баян өзүнчө).

Б а я н. Баракелде. Түк мындай деп ойлогон эмесмин. Кудая тобо. Ушундай экен э? Сырымды айтчу кишиге айткан экенмин да! Ургачынын чачы узун, акылы кыска деген ушу да. Болоттун эмнесин жакшы көрдү? Болот ким, мен ким? Токто, эми чындап киришейин. (Өзүнчө кезенип). Таанытармын силерге! (кетет).

Б о л о т. (Толук ыраазылыкка ташып, түндү жаңырта кыйкырып). О-у... Султан, о жылкыларды бери кайры, мен алдынан тосом. О бери кайры, бери кайры. Бах, чиркин дүйнө ай! Ашыктык деген

өзүнчө бир чексиз күч экен го. Күлүк менен жарышкым келет. Кабылан менен кармашкым келет, ажыдаар менен арбашкым келет, азуулуу менен алышкым келет, эртеңким кандай болор экен? Кандай болмок эле? Кылычка моюн сунуп берчү мен эмес. Мына, таң атып келе жатат. Бир аздан кийин Мөөркандын үйүндө болом. Мага андан артык эмне ракат? Мөөркандын үйүндө болом! Таң тезирээк атса экен! [3, 166-168-бб.].

Студенттер татаал деп эсептеген сөздөр боюнча өз ара суроо-жооптор уюштурулат. Бардык студенттерге кыйынчылык жараткан сөздөр боюнча сөздүк түзүлөт. Сабакта өз алдынча сөз курап, сүйлөм түзүшөт, андан ары грамматикалык эрежелер боюнча түзгөн сүйлөмдөрүнүн негизинде жооп беришет. Сөздөрдү туура айтууга багытталган орфоэпиялык машыгуулар жүргүзүлүп, таблицалар түзүлөт жана карточкалар иштелип чыгат.

4. Кийинки ыкма – бир студентке пьесанын бир бөлүгүндөгү бир нече каармандын бири-бири менен болгон пикир алышуусун көркөм окуу тапшырмасы берилет. Окуунун бул түрү студентти олуттуу даярдануунга мажбурлайт жана угуучуларга каармандарды, алардын кыймыл-аракеттеринин маанисин, карама-каршы мамилелеринин маңызын канчалык туура түшүнүп жатканын аңдап билүүгө мүмкүндүк берет.

Биз студенттердин кебин өстүрүү максатын көздөп, жогорудагы ыкманы колдонуу менен А. Осмоновдун «Баатырдын өлүмү» пьесасынан алынган тексттин негизинде сабактын жүрүшүнөн үлгү келтиребиз.

Баатырдын өлүмү

1945-жыл. Пролог.

Согуш бүткөн убак. Берлин районунун бир жериндеги аймак. Григориев, Сагындыков жана Марфа Егоровна. Стол үстүндө вино. Уламдан-улам күчөгөн жеңиш маршы. Москвадан берилген салют жаңырыгы.

Г р и г о р и е в. (Бокалын кармап) Атактуу Рейн виносу ушубу? Биздин советтик мускатка жете бербейт го дейм? Кана, жолдош майор Сагындыков жана аялым десем көп шаңдуу угулбайт, Марфа Егоровна, биздин жеңиштин улуу салтанаты үчүн! (Ичишет).

С а г ы н д ы к о в. Ошентип «кулак укканды көз көрөт» болуп, Берлин аймагында олтурабыз. Болотов атындагы биздин полк өз ишин чоң сыймык менен аяктады. Анын биринчи баатырлык жолу Дон боюнда башталып Берлинге келип дем алды, бирок ал токтолмок эмес. Биздин полк үчүн! (Ичишет).

М а р ф а Е г о р о в н а. Силердин каарман полкуңардын азаматтарын көрүүгө ынтызармын, жолдош полковник.

Г р и г о р и е в. Жолдош майор, менин аялым Марфа Егоровна жөнөкөй аял эмес, жазуучу аял. Муну өз жаныма алдырган себебим бир гана Германиянын кан жыттанган өңү суук үйлөрүн, элдерин көрсүн үчүн эмес, биздин полк менен таанышып ошол жөнүндө жазсын деп чакырдым.

М а р ф а Е г о р о в н а. Албетте, ал биздин максат. Бизден кийинки инилерге, бөбөктөргө Ата Мекендик Согуштун баатырлары жөнүндө сүйлөп берүү эң чоң иш. Инилер алардын баатырлыгын үйрөнүшсүн.

С а г ы н д ы к о в. Мына биздин азамат жигиттер (ар жакты көрсөтүп) көрүңүз, Марфа Егоровна, таанышыңыз. Азыр тизме чакыруу башталат. (Ар жактан бирөө Садык Болотов! (Анын бери аттаган карааны элге көрүнөт) Садык Болотов Ата-журт үчүн баатырлык менен курман болгон! (Кайра көрүнбөй калат. Тизме чакыруу... Мен! Мен! деген жооп).

Г р и г о р и е в. Мына, биздин полктун тарыхы ошол күндөн башталат.

М а р ф а Е г о р о в н а. Мен балдар үчүн бир жакшынакай китеп жазгым келет. Албетте роман, поэмага күчүм жетпейт, силер Болотовдун эрдик жолун айтып бергиле.

Г р и г о р и е в. Баары бүгүнкүдөй эсибизде. 1942-жыл. Дон суусу... Немецтер кутургандык менен алга жылууда. Дондун ары жагына өтүү кыйын болду. Анда мен капитанмын. Сагындыков лейтенант. Душмандын күчүн билүү үчүн жана алдыдагы тоскоолдун сырын билүү үчүн мыкты чалгынчыларды жиберүүгө туура келди. Жогорку командирлер тарабынан жашырын маселелер каралды. Садык

Болотов менен Наташа Байкова душмандын тылына жиберилди. Аларга эң жооптуу тапшырма берилди. Андан кийинкиси мына минтип башталат. (Жеңиш маршы. Салют жаңырыгы. Музыка.) [3, 194-196-бб.]

Бул — бир студент көркөм окуган пьесанын бир бөлүгү. Окулган текстке карата окутуучу студенттин сөз өздөштүрүүсүн текшерүү максатында ар кандай суроолорду берип, жоопторун алат.

Ошентип, пьесаны окууда пайда болуучу негизги принциптерди жана милдеттерди аныктоо үчүн, экспрессивдүү каражаттардын мүнөзүн сезүү үчүн төмөнкүдөй жыйынтыкка келебиз:

- конфликттин келип чыгышына жана өнүгүшүнө байкоо жүргүзүү;
- конфликт эмне үчүн жана кимдин ортосунда жүрүп жатканын;
- кандай топтор конфликтке катышып жатканын жана конфликт кимдин атынан жүрүп жатканын;
- бул конфликтке катышкан ар бир каармандын ролун, анын жүрүм-турумун.

Драмалык чыгарманы талдоонун негизги принциптери жана ыкмалары студенттердин фантазиясын өнүктүрөт, сабакта эмоционалдык позитивдүү маанайды жаратат, биргелешип чыгармачылыкка жана өз ара жардамдашууга көмөктөшөт, подтекстин тереңдигине кантип кирүүгө үйрөтөт. Театралдык ыкмалар аркылуу студенттер драманы тереңирээк кабылдап, анын контекстин эле түшүнбөстөн, анын негизинде жаткан моралдык-этикалык принциптерди да кабыл алышат.

Колдонулган адабияттар

1. Аль Д. Н. Основы драматургии : учебное пособие / Д. Н. Аль. – Санкт-Петербург : Лань, 2019. – 218 с.
2. Белокурова С. П. Словарь литературоведческих терминов / С. П. Белокурова. – Санкт-Петербург : Паритет, 2006. – 314 с. – ISBN 5-93437-258-0.
3. Осмонов А. Чыгармалар жыйнагы : 2-том : поэмалар, пьесалар, макалалар, каттар, легендалар / А. Осмонов. – Фрунзе : Кыргызстан, 1965.
4. Хализев В. Е. Теория литературы : учебник / В. Е. Хализев. – 4-е изд., испр. и доп. – Москва : Высшая школа, 2004. – 405 с. – ISBN 5-06-005217-6.

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Кенжешев К.Д.

УДК 316.72:37(575.2)(04)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-88-94

Жапсарбаева Н.Т., Абдраимов К.А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Жапсарбаева Н.Т., Абдраимов К.А.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Japsarbaeva N.T., Abdraimov K.A.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0001-6432-2119

УЛУТТУК БААЛУУЛУК КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УҢГУЛУУ ӨЗӨГҮНДӨ
НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В ОСНОВЕ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА
NATIONAL VALUES AT THE CORE OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF THE KYRGYZ PEOPLE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кыргыз элинин улуттук баалуулуктары катары «Манас» эпосу, достук, ынтымак, биримдик, адамгерчилик, тарбия, баарлашуу, табият, санжыра жана боз үй сыяктуу түшүнүктөр каралат. Ааламдашуу шартында улуттук баалуулуктарды сактоо, өнүктүрүү жана аларды кийинки муундарга жеткирүү маселесине көңүл бурулат. Кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүн, руханий-маданий мурасын жана иденттүүлүгүн сактоодо улуттук баалуулуктардын мааниси белгиленет. Ошондой эле улуттук баалуулуктардын маани-маңызын жаштарга жеткирүү жана аларды муундан муунга өткөрүп берүү зарылдыгы көрсөтүлөт.

Аннотация: В статье рассматриваются такие национальные ценности кыргызского народа, как эпос «Манас», дружба, согласие, единство, гуманизм, воспитание, общение, природа, генеалогия и юрта. Особое внимание уделяется вопросам сохранения, развития и передачи национальных ценностей последующим поколениям в условиях глобализации. Отмечается значение национальных ценностей в сохранении национальной самобытности, духовно-культурного наследия и идентичности кыргызского народа. Подчеркивается необходимость раскрытия их содержания и передачи молодому поколению.

Abstract: The article examines the national values of the Kyrgyz people, including the *Manas* epic, friendship, harmony, unity, humanism, upbringing, communication, nature, genealogy, and the yurt. Particular attention is paid to the preservation, development, and transmission of national values to future generations in the context of globalization. The article highlights the importance of national values in preserving the national identity, spiritual and cultural heritage, and distinctiveness of the Kyrgyz people. It also emphasizes the need to convey the meaning and significance of these values to younger generations.

Негизги сөздөр: улуттук баалуулуктар, «Манас» эпосу, менталитет, иденттүүлүк, адамгерчилик, руханий мурас, таалим-тарбия, санжыра, боз үй, ааламдашуу.

Ключевые слова: национальные ценности, эпос «Манас», менталитет, идентичность, гуманизм, духовное наследие, воспитание, генеалогия, юрта, глобализация.

Keywords: national values, «Manas» epic, mentality, identity, humanism, spiritual heritage, upbringing, genealogy, yurt, globalization.

Киришүү. Учурда Кыргыз Республикасынын коомдук-саясий, социалдык-экономикалык жана руханий-идеологиялык өнүгүүсүн заманбап ыраатка салуу, жолду туура аныктоо зарылчылыгы келип чыкты. Андыктан мамлекеттин атын алып жүргөн түпкүлүктүү улуттун өзгөчөлүгүнө, кулк-мүнөзүнө, менталитетине таянуу менен өнүгүү мамлекеттин келечектүүлүгүн аныктайт. Элибиздин материалдык жана руханий баалуулуктарын барктап, мурастуулуктун эрежесин бекем сактап, бабалардын айкөлдүк жолунан тайбай, кыргыз көчүнүн улуу жолун улантуу менен туура багыт алышыбыз керек. Коомдо баалуулуктарыбыздын тең салмактуулугун сактоо туура өнүгүүгө өбөлгө болот.

Чыгыш элдеринин ичинде эң байыркы, түптүү, нарктуу кыргыз элибиз меймандостугунан жазбай, кылымдан кылымга жашап келет. Тарыхы тереңге кеткен кыргыз элибиз — руханий кенчи бай, барга-жокко чыдамкай, башына иш түшсө бириге калып ынтымакка келген, жоокер мүнөз, кең пейил, салтын карманган сабырдуу эл.

Бүгүнкү күндө доор өзгөрүп, дүйнө саясий, экономикалык, руханий кризиске кабылууда. Ушундай шартта улутубуздун өзөгү, баштапкы уңгу жолу болгон элибиздин улуттук баалуулуктарын кайрадан кайтарып, пайдаланышыбыз керек. Ар бир элдин таяныч идеологиялык баалуулуктары болгондой эле, кыргыз элинин идеологиясынын түбүн түптөгөн таяныч баалуулуктары, руханий негизин кармап турган түркүктөрү бар. Алар — айкөлдүк, көсөмдүк, ыймандуулук, адилеттик, меймандостук сыяктуу кыргыздын мүнөзүн чагылдырып, жашоо-турмушун айгинелеп турган баалуулуктар. Улуттук өзгөчөлүгүбүздү, кулк-мүнөзүбүздү, менталитетибизди, иденттүүлүгүбүздү аныктап, айырмалап турган кыргыз философиясынын өзөгүнө сиңирилген даанышмандыгыбыз менен сыймыктанууга болот.

Улуттук баалуулуктарыбыздын башатында, албетте, «Манас» эпосу турат. «Манас» — бул кыргыздын кылымдардан кылымдарга түптөп келген баалуулуктарын чагылдырган маданий мурас. Кыргыз элибиз түбөлүктүн кыял жетпес түпкүрүнөн куюлуп турган аруулуктун аурасы, улуу сөз өнөрүнүн магиялык туу чокусу болгон мухиттей чалкыган «Манас» эпосун жаратты. Көркөмдүк көлөмү жагынан теңдеши жок «Манас» эпосу ааламды жарып, түбөлүктүн коңгуроосу сыяктанат. «Манас» эпосу — руханий баалуулуктардын булагы. Элдин түшүнүгүндө Манас жалпы кыргыз элинин медери, таянар тоосу, душмандардан сактаган чеби. Манас — бийик гуманизмди алып жүргөн инсан. Ага карата колдонулган «айкөл» деген сапат анын жогорку адамгерчилигин, кең пейилдигин айгинелеп турат. Манас турган турпаты менен кыргыз адамынын реалдуу да, идеалдуу да үлгүсү. Демек, «Манас» эпосу Чыңгыз Айтматовдун сөзү менен айтканда, «Канткенде адам уулу адам болот?» деген улуу ойго негизделип, [1, 25-б.], идеалы бийик образдарды жаратып, аларды муундан муунга өткөрүп, кийинки муундар үчүн гумандуулуктун мектеби болуп келет.

Ошондой эле эпосто достук да кеңири даңазаланат. Айрыкча коңшулаш элдер менен болгон ынтымак, бир максатка умтулуу жана достук баса белгиленет. Манас үчүн баарынан улуу, ыйык салт — бул достук, тилектештик. Манастын бул сапаттары анын Алмамбет менен болгон достук мамилесинен жана тили тектеш түрк калктарынын башын кошуп, ынтымакка келтирүүгө умтулуусунан көрүнөт. Элдин күчү, бүтүндүгү — ынтымакта. «Ынтымак, биримдик болбосо, өз ичинен бузулса, бири-бирин артка тартса, миң да болсо кырылат», — дейт эпосто. «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет» деген осуят сөз эл арасында накыл кепке, макалга айланып, турмушта кеңири пайдаланылып келет.

Баалуулуктардын бири — биримдик. Улутта биримдик болсо, экономикасы, маданияты гүлдөйт, өсөт, цивилизациянын эң бийик чокусуна бет алат, рухий дүйнөсү көкөлөйт. «Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган» биримдикте жашасак, «Манас» эпосу бизге идея кылып айткан бөлүнүүдөн алыс болобуз. «Маната» тарыхый тамырды сезүү, өзүн-өзү аңдап түшүнүү кыйла өнүккөн. Ар дайым дили, тили бирге канатташ элдер менен баш кошууга, биримдикте болууга умтулушат. Манастын атасы кан Жакып мындай дейт:

«Анжыян менен Алтайга
Атайын кабар салайын,
Ага-инимдин баарысын
Башын кошуп жыяйын.
Кашкар деген кыштак бар,
Кабак-Арт менен Сары-Колдо
Кабырга тууган кыпчак бар...» [1, 26-б.]

Чынында эле, «Маната» казактан Көкчө, кыпчактан Үрбү, түркмөндөн Музбуурчак, өзбектерден Санжыбек ж.б. бир атанын балдарындай болуп, кыйын кезде ийгилик, жеңиш, ынтымак жана коопсуздук үчүн тикелеринен тик турушат. «Маната» достук, ынтымак идеясы жалаң түрк калктарынын тилектештиги менен гана чектелбейт. Боордоштук — «Манастын» тышкы дүйнө менен гармонияда, биримдикте болуу жөнүндөгү глобалдык идеясынын бир бөлүгү десек, жаңылышпайбыз.

«Манас» эпосунда көккө жеткире көкөлөтүп даңазаланган өзөктүү осуяттардын бири – адам жана адамгерчилик. «Манас» эпосу бул жагынан, айрыкча, баланы жарык дүйнөгө алып келип, бапестеп баккан аял-энени, анын асыл эмгегин даңктоо, адамга бийик урмат жана кең пейил мамиле жасоо жагынан бүгүнкү урпак үчүн улуу нуска болуп саналат.

Эпосто элдин өзүн-өзү таануусу, акыл-эси, ар-намысы, ата журтту, мекенди коргоо өңдүү көптөгөн түшүнүктөр камтылган. Кыргыздар – илгертен эле мамлекет, каганат курган эл. Кыргызстан – Батыш менен Чыгыш цивилизациялары тогошкон, ар түрдүү маданий баалуулуктар айкалышкан куттуу жер. Кыргыз элинин мүнөзүнө кең пейилдик, айкөлдүк мүнөздүү.

Элибиздеги дагы бир баалуулук – тарбия. Кыргызда «Тарбия бар жерде ийгилик бар» деген накыл сөз бекеринен айтылбаса керек. Тарбия бала эненин курсагында жаткан кезден башталат дешет. Бул – илгертен келе жаткан, өзүнүн наркын, күчүн азыркыга чейин жоготпогон акылман сөз. Кандай

гана максат болбосун, анын туу чокусуна жетүү үчүн жогорку деңгээлдеги тартиптүүлүк талап кылынат. Мындай тарбиялык принциптер жаш муундун келечекте инсан катары калыптанышына өбөлгө түзөт. Мисалы, «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат», «Жакшы болсоң, жатык бол» деген сыяктуу накыл кептерибиз келечек муунду адеп-ахлакка, адамгерчиликке, боорукерликке тарбиялайт [2].

Көрөңгөлүү кыргыз эли эзелтеден бери баланы тарбиялоодо ур-соккуну, зордук-зомбулукту, кысым көрсөтүүнү эмес, санжыргалуу сөз берметтерин, макал-ылакаптарды, тамсилдерди, табышмактарды, жаңылмачтарды, жомокторду, учкул сөздөрдү, түрдүү ырларды колдонуп келген. Көчмөн кыргыз эли көчүп-конуп, мал менен киндиктеш жашап, кыштын узун түндөрүндө күйүп турган коломтону тегеректеп отурган балдарына жомокторду, табышмактарды, жаңылмачтарды айтып беришкен. Ушундай кичинекей угармандардан кийин эл баштаган эрендер, кол баштаган көсөмдөр өсүп чыккан.

Кыргыз элинде наристе жарык дүйнөгө келгенден тартып ата-эненин негизги милдеттеринин бири – тукум улап, перзентин чоңойтуп, ага татыктуу тарбия берип, эрезеге жеткирүү болгон. Ата-бабаларыбыз эзелтеден бери «Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар» деп, жашоосун баласыз элестете алышкан эмес. Ошондуктан бабаларыбыздын бактылуулук жөнүндөгү түшүнүгү алгач бала менен байланышкан. «Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы уул – көктөгү жылдыз» деген макал да бекеринен айтылган эмес. Мындай мааниси терең ойлор таалим-тарбиянын, нарк-насилдин, урмат-сыйдын топтому болгон.

Кыргыз эли кылымдар бою жаш муундарды ыйманга, адептүүлүккө тарбиялоонун көөнөрбөс үлгүлөрүн муундан муунга оозеки түрдө өткөрүп, руханий маданиятты бекемдеп келген. Элдик педагогиканын бай үлгүлөрү эл арасында сакталып, азыркы күндө да өз маанисин жоготпой келет. Элибиз байыртадан таалим-тарбияга чоң маани берип, ыйман-ызатты абдан аздектеген. Улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо жогорку деңгээлде болгон. Укумдан тукумга уланып келе жаткан бабалардан калган накыл сөздөр, жаштарга таалим-тарбия берүүчү окуялар, жөө жомоктор, уламыштар, макал-лакаптар, ал тургай тамашалар да балдарды тарбиялоодо чоң мааниге ээ болгон [2].

Учурда жаштарга өзгөчө тарбия берүү маселеси негизги көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Техниканын тез өнүгүшүнүн натыйжасында жаштар виртуалдык байланыштарга алаксып, адабий чыгармаларды аз окуп баратканы алардын руханий-адамгерчилик сапаттарына терс таасирин тийгизип, мээримдүүлүк, кайрымдуулук сыяктуу асыл сапаттардын солгундашына алып келбейби деген тынчсыздануу жаратат. Заман улам өзгөргөн сайын коом билимдүү, гумандуу, интеллектуалдык деңгээли жогору, руханий дүйнөсү бай, улуттун тагдырына күйгөн жаштарга муктаж болуп баратат. Ата-бабаларыбыз калтырып кеткен улуу мурастарыбызды, каада-салттарыбызды, тарыхыбызды унутта калтырбоо зарыл [6]. Айтматов өзүнүн чыгармаларында тарыхый эс-тутумунан, руханий башатынан ажыраган адамдын образын «маңкурт» түшүнүгү аркылуу ачып берген [7]. Руханий-адептик тарбиялоо ишинде атайын иштелип чыккан принциптерди жетекчиликке алып, аларды ыктуу пайдалануу оң натыйжа берет.

Тарбия – бул үй-бүлөдөгү жылуу мамиле, жагымдуу чөйрө. Чоңдор менен ар түрдүү мамиле түзгөндөй эле, балдар менен да туура мамиле түзө билишибиз керек. Элибизде «Бешиктеги баланын бек болорун ким билет, карындагы баланын хан болорун ким билет» деп айтылат. Тарбия – балага турмуштун маанисин түшүндүрүп, наркотуулукка, сабырдуулукка, кең пейилдикке, эмгекчилдикке үйрөтүү, анын келечек тагдырына алдын ала кам көрүү. Ата-эненин түйшүгүн бала да бөлүшүп, үй-бүлөнүн бактысы үчүн өз деңгээлинде жоопкерчиликтүү болууга үйрөнүшү зарыл.

Окумуштуулар дүйнөдөгү көптөгөн терс көрүнүштөр адамдардын өзүмчүлдүгү, адилетсиздиги, мансапкорлугу, ошондой эле балдарды тарбиялоодогу шарттардын бирдей эместиги менен байланыштуу экендигин белгилешет. Бирок ата-эненин сүйүүсү, мээрими, алардын балдары менен дайыма баарлашып турушу балага аба, күн нуру жана суудай эле керек. Ошондуктан бала коомдук тарбия менен айкалышкан үй-бүлөлүк тарбиясыз толук кандуу өсүп-жетиле албайт.

Кыргыз элинде жетим баланы кароосуз калтырбай, аны «жетим» деген сөз менен басмырлабай, багып-өстүрүп келишкен. Ушундай шартта чоңойгон балдардын арасынан тарыхта белгилүү инсандар чыккандыгына көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. Элибизде байыртадан «Элдин уулу болуш кымбат, атанын уулу болуш урмат» деп айтылып, «эл уулу бол», «эл кызы бол», «элдин адамы бол» деген түшүнүктөр бийик нарк-нуска, зор дөөлөт катары баалanган.

Балдарды сүйөлү, алтын бербейли – адеп берели, акча бербейли – максат, дем, күч, ишеним берели. Аларга эли-жери, салт-санаасы, нарк-насили, тили, маданияты бар экенин түшүндүрүп, улуу инсандардын өрнөктүү өмүрүн айтып, бийиктикке үндөйлү. Улуттук идеологиянын майнаптуу, таасирдүү жолун таап, билим-тарбия ишин кынтыксыз иштеген системага айландыра албасак, ансыз да аралашып бараткан азыркы дүйнөдө кыргыз элинин өз жүзүн сактап калышы кыйын.

Балдардын жан дүйнөсүнө төрөлгөндөн баштап адеп-ахлактык нарктар, улутубуздун руханий баалуулуктары, ыйык идеялары үй-бүлөдөгү ата-эне, бир туугандар, бала бакчадагы балдар жана мектептеги теңтуштар менен баарлашуу аркылуу сиңирилет. Балдардын руханий баалуулук багыттарынын өнүгүп-өсүшүндө ата-эненин балага болгон мээримин, камкордугун эч нерсе алмаштыра албайт. Жаштардын улууларга салам бериши, үйгө карыя киргенде ордунан туруп ызаат көрсөтүшү, ардактуу орунга отургузуп, аш-тойлордо атайылап устукан тартуусу сыяктуу жөрөлгөлөр улууларды сыйлоо кыргыз элинин адептик-этикалык маданиятынын негизги эрежелеринин бири экендигинен кабар берет [3; 9].

Кийинки баалуулуктарыбыздын бири – табият. Табият – улуттук дүйнө таанымдын булагы. Ал тынымсыз өзгөрүп, жаңыланып, өнүгүп турган жандуу дүйнө. Байыркы мезгилдерден бери ата-бабаларыбыз табияттын табышмактуу сырларын билүүгө аракеттенип, асмандагы ай-жылдыздарга, жыл мезгилдеринин алмашуусуна байкоо жүргүзүп, топтолгон тажрыйбасын күнүмдүк турмушунда пайдаланып келген. Ата-бабаларыбыз табиятты ыйык тутуп, ага аяр мамиле жасаган.

Адамдын жаратылышка жасаган мамилеси анын адептик жана руханий сапаттары менен тыгыз байланышта. Элдик оозеки чыгармаларда жаратылыш менен адамдын ажырагыс байланышы, табиятка келтирилген зыян адамзатка да терс таасирин тийгизери эскертилип, «Чөптү кор тутса, көзгө зыян» деп, айлана-чөйрөнү таза сактоого үндөп келишкен. Адам – табияттын бир бөлүгү. Ал табиятсыз жашап, күн кечире албайт [5].

Кыргыз эли табиятка тамырлаш, жаратылышка шайкеш жашаган. Табият менен эриш-аркак өмүр сүргөн кыргыз эли Жараткандын керемети катары отту, сууну, абаны, жерди өзүнөн бөлүп карабай, аларды жандуу кабылдап, жаратылыш менен бир бүтүндүктө жашап келген. Табият – жашоонун негизи, өмүр булагы. Жаратылыш мыйзамдарын аяр сактоо – адамдын парзы. Туура жашоо – табият мыйзамдарын сыйлоо деген сөз. Табиятка жасаган мамиле жана анын сулуулугун баалай билүү адамдын билиминин жана руханий деңгээлинин көрсөткүчтөрүнүн бири болуп саналат.

Адам табиятка зыян келтирип, ага аяр мамиле жасабаса, анын терс кесепеттери кайрадан адамзаттын өзүнө таасирин тийгизет. Мындай идеяны «Кожожаш» эпосунан, Ч. Айтматовдун «Кыямат» романынан жана башка чыгармалардан да кездештирүүгө болот. Элдик эсепчилер, жайчылар жөнүндөгү түшүнүктөр улуу «Манас» эпосунан тартып көлөмү чакан элдик чыгармаларда да чагылдырылган. Асмандагы ай, ай аттары, Үркөр топ жылдызы, кышкы чилде, жыл мезгилдери, мүчөл жыл эсеби жөнүндөгү элдик билимдер ата-бабаларыбыздын жаратылышка кылымдар бою жүргүзгөн байкоолорунун жана топтогон тажрыйбасынын негизинде калыптанган.

Адамдын өткөн менен азыркыны, азыркы менен келечекти байланыштыруучу улуу озуйпасы «Манас» эпосунда даана берилген. Эпостун варианттарында Манастын ата-тегинин санжырасы баяндалат. Санжыра – элдин ата-теги, уруу-уруктук түзүлүшү жана тарыхый эс-тутуму тууралуу муундан муунга оозеки түрдө берилип келген маалыматтардын жыйындысы. Ошол себептүү кыргыз элинде «Жети атасын билбеген – жетесиз» деген сөз бар. Ар бир адам, өзгөчө кийинки муундагы жаштар өзүнүн ата-тегин, элибиз байыртан сактап келген ата мурасы болгон санжыраны билип-үйрөнүү аркылуу ата-бабалары тууралуу маалымат ала алышат.

Санжыра – элдин тарыхый эс-тутумун, өткөн турмушун жана ата-теги жөнүндөгү түшүнүктөрүн чагылдырган оозеки мурас. Ошондуктан ал башка тарыхый маалыматтар менен салыштырылып, элдин өткөнүн изилдөөдө маанилүү булактардын бири катары пайдаланылышы мүмкүн. Эл оозунда муундан муунга айтылып келген кыргыз санжырасы бүгүнкү ааламдашуу шартында улуттук тарыхый эс-тутумду сактоого жана муундардын байланышын бекемдөөгө кызмат кылган руханий мурастардын бири болуп саналат.

«Манас» эпосунда да чачылган кыргыз уруулларынын башын кошуп, элдин биримдигин чыңдоо идеясы кеңири чагылдырылган. Бабалардын өмүрү – кийинки муундар үчүн өрнөк. Алардан калган ак пейилдик, чыдамдуулук, эрктүүлүк, боорукерлик, айкөлдүк, акылмандык, көрөгөчтүк, өз элинин келечегине кам көрүү, улуттун намысын бийик тутуу сыяктуу сапаттар бүгүнкү муун үчүн да маанилүү. Эл ичи – казып бүткүс казына, соолубас булак, бөксөрбөс деңиз. Байыртан келе жаткан ата сөзү, эне наркы, мурас болгон дөөлөттөр муундан муунга өтүп, бизге баалуу мурас катары жеткен.

Ар бир элдин тарыхый өнүгүү жолуна, маданиятына жана жашоо-тиричилигине байланыштуу өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү болот. Айрым элдердин улуттук маданиятында эмгекчилдикке, билимге, салт-санааны сактоого өзгөчө маани берилет. Мындай баалуулуктар элдин тарыхый жана маданий өнүгүүсүндө маанилүү орун ээлейт.

Кыргыз эли да кылымдар бою өзүнүн тилин, салт-санаасын, маданиятын жана улуттук өзгөчөлүктөрүн сактап келген. Мисалы, боз үйдүн түзүлүшүндө кыргыз элинин байыртан берки тарыхы, тиричилиги, салт-санаасы, маданияты, дүйнө таанымы жана кол өнөрчүлүгү чагылдырылган. Боз үйдөгү бакан тиричиликте колдонулуучу буюм болуу менен бирге элдик түшүнүктө символдук мааниге да ээ. Боз үйдүн башка бөлүктөрү жана андагы буюмдар да кыргыз элинин турмуш-тиричилиги, дүйнө таанымы менен тыгыз байланышкан.

«Уугум, сага айтам, уулум, сен ук; керегем, сага айтам, келиним, сен ук» деген элдик накылда да боз үйдүн бөлүктөрү аркылуу адамга кыйыр түрдө акыл-насаат айтуу салты чагылдырылган. Кыргыз элинин боз үйү, улуттук кийимдери, түркүн сайма буюмдары, ала кийиз, шырдакка түшүрүлгөн керемет оюулар менен көчөттөр, алтын-күмүштөн жасалган зергер буюмдар элибиздин эстетикалык табитин, көркөм ой жүгүртүүсүн жана салттуу кол өнөрчүлүк маданиятын айгинелейт.

Корутунду. Кыргыз элин «Манас» эпосунан, комуз күүсүнөн, төкмөлүк өнөрүнөн, сөз маданиятынан, улуттук кол өнөрчүлүгүнөн, салттуу аңчылык жана ат өнөрүнөн бөлүп кароо мүмкүн эмес. Бул руханий жана маданий мурастар элдин тарыхый эс-тутумун, дүйнө таанымын жана улуттук өзгөчөлүгүн чагылдырат. Ошондуктан улуттук өзөк-тамырды сактоо жана аны кийинки муундарга жеткирүү коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн маанилүү шарттарынын бири болуп саналат.

Кыргыз элине таандык кең пейилдик, жөнөкөйлүк, сезимталдык, айкөлдүк сыяктуу сапаттар кылымдар бою калыптанган улуттук дүйнө тааным менен тыгыз байланышта. Кыргыз деген улуу аттын наркын, баркын, салт-санаасын терең түшүнүп, улуттук тилди, маданиятты жана руханий баалуулуктарды аздектөө аркылуу жалпы адамзаттык руханий казынага өз жүзүбүздү жоготпой салым кошо алабыз.

Ааламдашуу шартында кыргыз элинин улуттук дүйнө таанымы кандай өнүгөт, тарыхый жана маданий мурастар кийинки муундарга кандай жеткирилет деген суроолорго жооп издөөдө улуттук баалуулуктарга кайрылуу өзгөчө мааниге ээ. Ата-бабалардан калган руханий мурастарды таанып-билүү, сактоо, өнүктүрүү жана аларды заман талабына ылайык кийинки муундарга жеткирүү – бүгүнкү күндүн маанилүү милдеттеринин бири.

Демек, улуттук баалуулуктар жана руханий түшүнүктөр элдин тарыхый эс-тутумунда, тилинде, маданиятында, каада-салтында жана дүйнө таанымында жашайт. Аларды сактоо менен бирге заман талабына ылайык өнүктүрүү кыргыз маданиятынын уланмалуулугун камсыз кылып, анын жалпы адамзаттык маданияттагы ордун бекемдөөгө өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Абдиева Ж. К. «Манас» эпосу – руханий баалуулуктардын булагы // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2013. – 24–26-бб.
2. Абдраева Н. Э. Балдар адабияты – балдардын инсан болуп калыптануусуна зор өбөлгө // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2013. – 32–34-бб.
3. Койлубаева Н. К. Адептүүлүккө тарбиялоодо баарлашуунун ролу // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2013. – 364–367-бб.
4. Сулайманкулова Ж. К. Нарк-насилдин жоголгон баалуулуктарын кайра жаратуу педагогдорубуздун күн тартибиндеги башкы маселелеринен // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2013. – 601–603-бб.
5. Табалдиева Ч. Б. Кенже өспүрүмдөрдү экологиялык жактан тарбиялоонун мазмуну жана критерийлери // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2013. – 692–695-бб.
6. Асаналиева М. М. Руханий маданияттуулукту өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – 2020. – № 2 (51). – 130–132-бб.
7. Муратов А. Ж. Чыңгыз Айтматов – этнопедагог // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Бишкек, 2018. – II бөлүк. – 93–100-бб.
8. Абдырасулова Ж. С. Ч. Айтматовдун «Кыямат» романынын жаштарга тарбия берүүдөгү мааниси // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Бишкек, 2018. – 2-бөлүк. – 123–127-бб.
9. Назаралиева Ш. Ж. Адам көркү – адеп. – Бишкек, 2011.

Рецензент: тарых илимдеринин доктору Жапаров А. З.

УДК 81.42
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-94-101

Жороева А. Р.
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Жороева А. Р.
Ошский государственный педагогический университет
Zhoroeva A. R.
Osh State Pedagogical University

ДИАХРОНДУК ЖАНА СИНХРОНДУК ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР
ДИАХРОННЫЕ И СИНХРОННЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ
DIACHRONIC AND SYNCHRONIC LEXICAL CHANGES

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кыргыз тилиндеги инсандык сапаттарды туюнткан лексиканын диахрондук жана синхрондук аспекттеги өзгөрүүлөрү ар тараптуу талдоого алынат. Диахрондук планда сапаттык лексиканын тарыхый өнүгүүсү, семантикалык трансформациясы, унутулуп бара жаткан жана активдүү маанисин жоготкон сөздөрдүн мисалдары каралат. Кыргыз элинин эпосторунда, эски жазма булактарда жана оозеки поэтикалык мурастарда кездешкен «ар», «асыл», «эр» сыяктуу түшүнүктөрдүн семантикалык динамикасы коомдук-маданий факторлор менен байланышта талданат. Синхрондук аспектиде заманбап тилдик кырдаалдын, глобалдашуунун, массалык медианын жана санариптик коммуникациянын, ошондой эле жаш муундун баалуулуктарынын таасири астында калыптанган жаңы сапаттык лексемалардын — англицизмдердин, интернационализмдердин жана неологизмдердин — активдешүүсү көрсөтүлөт. «Креативдүү», «проактивдүү», «харизматичный», «токсичный» сыяктуу сөздөрдүн функционалдык-стилистикалык өзгөчөлүктөрү жана коомдук баалоодогу ролу белгиленет. Диахрондук жана синхрондук усулдарды айкалыштырып талдоо сапаттык лексиканын коомдук аң-сезимдеги ордун терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берип, тилдин

динамикалык табиятын ачып көрсөтөт. Изилдөөнүн актуалдуулугу кыргыз тилинин азыркы өзгөрмө шарттардагы лексикалык өнүгүүсүн илимий негизде чагылдыруу зарылдыгы менен шартталат.

Аннотация: В статье рассматриваются диахронные и синхронные изменения качественной лексики, обозначающей личностные характеристики в кыргызском языке. В диахронном аспекте анализируются историческое развитие значений, семантическая трансформация и утрата активности ряда традиционных лексем, зафиксированных в эпосах, письменных источниках и устной литературе. Особое внимание уделяется эволюции таких понятий, как «ар», «асыл», «эр», значения которых менялись под влиянием социально-культурных факторов. В синхронном аспекте исследуются современные тенденции, обусловленные влиянием глобализации, массмедиа, цифровой коммуникации и ценностных ориентиров молодого поколения. Активное распространение англицизмов, интернационализмов и неологизмов («креативный», «проактивный», «харизматичный», «токсичный») рассматривается как проявление динамики современных социальных и стилистических норм. Сопоставление диахронного и синхронного подходов позволяет комплексно раскрыть роль качественной лексики в отражении общественного сознания и культурных изменений. Актуальность исследования определяется необходимостью научного осмысления лексической эволюции кыргызского языка в условиях современных трансформаций.

Abstract: This article examines diachronic and synchronic changes in qualitative vocabulary used to describe personal traits in the Kyrgyz language. The diachronic analysis focuses on the historical development of meanings, semantic transformation, and the declining use of traditional lexemes found in epic heritage, early written sources, and oral literature. Special attention is given to the evolution of concepts such as *ar*, *asyl*, and *er*, whose meanings have shifted under the influence of socio-cultural factors. The synchronic perspective explores current linguistic tendencies shaped by globalization, mass media, digital communication, and the value system of younger generations. The increasing use of Anglicisms, internationalisms, and neologisms such as “creative,” “proactive,” “charismatic,” and “toxic” is examined as an indicator of emerging social and stylistic norms. The combined diachronic and synchronic approach provides a comprehensive understanding of how qualitative vocabulary reflects societal consciousness and cultural change. The relevance of the study lies in the need for a scholarly analysis of the lexical evolution of the Kyrgyz language in the context of contemporary transformations.

Негизги сөздөр: сапаттык лексика; диахрондук анализ; синхрондук анализ; семантикалык өзгөрүү; кыргыз тили; англицизмдер; неологизмдер.

Ключевые слова: качественная лексика; диахронный анализ; синхронный анализ; семантические изменения; кыргызский язык; англицизмы; неологизмы.

Keywords: qualitative vocabulary; diachronic analysis; synchronic analysis; semantic change; Kyrgyz language; anglicisms; neologisms.

Тил коомдук кубулуш болгондуктан, анда колдонулган сөздөр, айрыкча инсандын сапаттарын туюнткан лексемалар убакыт өткөн сайын ар кандай өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бул өзгөрүүлөрдү иликтөө үчүн тил илиминде эки негизги ыкма колдонулат: диахрондук жана синхрондук анализ.

Диахрондук аспект тилдин тарыхый өнүгүшүн, башкача айтканда, сөздөрдүн маани-мазмуну, колдонуу чөйрөсү, формасы жана функциясы убакыттын өтүшү менен кандайча өзгөргөнүн изилдейт. Бул багытта В. Виноградов лексикологиянын негизги концепцияларын системалаштырып, сөздүн лексикалык маанисинин түрлөрүн жана алардын убакыттын өтүшү менен өзгөрүшүн талдайт [3].

Синхрондук жана диахрондук лексиканы салыштыруу лингвистикадагы жаңы проблема эмес. Бирок бул чөйрөдөгү көптөгөн суроолор бүгүнкү күнгө чейин ачык бойдон калууда жана так чечимин таба элек. Көпчүлүк лингвисттер синхрония менен диахронияны бири-бирине карама-каршы коюунун абсолюттуу мүнөзүн четке кагышкан. Алардын катарына швейцариялык окумуштуу А. Сеше, бельгиялык окумуштуу Э. Бёйсенс жана Э. Косериу кирет.

Башка окумуштуулар, алардын ичинде Н. С. Трубецкой, Р. О. Якобсон жана башкалар И. А.

Бодуэн де Куртенэнин изилдөөлөрүнө таянып, диахрондук изилдөө система түшүнүгүн жокко чыгарбай турганын, ал эми синхрондук сүрөттөө эволюция түшүнүгүн толугу менен четке какпай турганын белгилешкен. Э. Косериу тил формалдык жана семантикалык эрежелердин системасы, башкача айтканда, белгилүү бир иш-аракеттин формасы же схемасы катары жашай турганын белгилеген. Бул мааниде аталган эрежелер белгилүү бир коомдун сүйлөө практикасында негизинен бирдей болуп, тилдин абалын же «синхрониядагы тилди» түзөт. Ошол эле учурда алар ар кандай мезгилдердеги тилдик абалдар үчүн да бирдей болушу же бири-биринен келип чыгышы мүмкүн. Бул мааниде алар тилдик салтты же «диахрониядагы тилди» түзөт [8, 31-б.].

Ф. де Соссюрдун окуусуна ылайык, диахрондук лингвистиканын предмети — тарыхый ырааттуулукта байланышкан, бир эле жамааттык аң-сезим тарабынан кабыл алынбаган, бири-бирин алмаштырган, бирок бирдиктүү системаны түзбөгөн элементтердин ортосундагы мамилелер. Ал эми синхрондук лингвистиканын предмети — бир эле жамааттык аң-сезим тарабынан кабыл алынган жана бир мезгилде жашаган элементтерди байланыштырган логикалык жана психологиялык мамилелер [6, 54-б.].

Ф. де Соссюрдун маанилүү салымы — синхрондук жана диахрондук аспектилердин тилде реалдуу экендигин жана аларды бири-биринен айырмалоо зарылдыгын белгилегендигинде. Анын пикири боюнча, «синхрондук аспект диахрондукка караганда маанилүүрөөк, анткени сүйлөгөн массалар үчүн ал гана — чыныгы реалдуулук» [6, 25-б.]. Бирок А. А. Реформатскийдин байкоосу боюнча, «мындай коюлганда сөз тилди колдонуу жана анын сүрөттөмө тил таануусундагы иштешин системалаштыруу жөнүндө гана барат, анын өнүгүүсүн тааануу жөнүндө эмес» [10, 22-б.].

Белгилүү болгондой, тилдеги синхрондук өзгөрүүлөрдү аныктоо жана талдоо салыштырмалуу жеңил, анткени алар системанын өнүгүүсүнүн даяр натыйжасы катары көрүнүп турат. Бул тилдик өзгөрүүлөрдүн тарыхын изилдеген окумуштуулардын эмгектеринде синхрондук изилдөөгө көбүрөөк басым жасалышынын негизги себептеринин бири болгон. Натыйжада тилди изилдөөдө синхрондук жана диахрондук мамилелердин ортосунда белгилүү бир ажырым пайда болгон.

И. А. Бодуэн де Куртенэ «бир доордун тилин башка доордун өлчөмү менен өлчөөгө болбойт» деп белгилеген [2, 56-б.]. Өз кезегинде Ш. Балли тилдердин үзгүлтүксүз өзгөрүп турарына жана «алар өзгөргөндө гана иштей алат» деген жагдайга көңүл бурган [4, 18-б.]. Ш. Балли сыяктуу эле Б. Мальмберг да синхрония менен диахрониянын ортосунда так чек коюп, синхрондук көз карашты «лингвистикалык» деп эсептеген филологдордун көз карашын билдирген. Анын пикири боюнча, «лингвистика кабыл ала турган жана изилденүүчү объекттин табиятына шайкеш келип турган жалгыз метод — синхрондук метод» [9, 32-б.].

Э. Косериу синхрония менен диахрония маселелери боюнча талкууну жыйынтыктап: «Тил табияты боюнча синхрондук да, диахрондук да көрүнүш эмес, анткени бири-бирине каршы келген эки тилдик болуу жөнүндө сөз болбойт жана синхрондук объекттер жана диахрондук объекттер жок», — деп белгилеген [8, 32-б.]. Натыйжада синхрондук жана диахрондук мамилелерди өз ара байланышта жана тең укуктуу колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн. Анткени тилди жана анын бирдиктерин синхрондук жактан сүрөттөөнүн маанилүүлүгүнө карабастан, тилдик системанын кандайча калыптанганын түшүнүүгө диахрондук мамиле жардам берет.

Ошентип, синхрондук кароо диахрондук талдоонун алдында турганына карабастан (анткени диахрондук талдоо жүргүзүү үчүн кеминде эки ырааттуу стадияны — синхрондук кесиндилерди салыштыруу зарыл), бул эки мамиле өз ара байланышта болуп, бири-бирин толуктап жана байытып турат. Синхрондук жана диахрондук мамилелердин өз ара аракеттенүүсү тилди изилдөөдө маанилүү: бир жагынан, тилдик системанын туруктуу касиеттерине, экинчи жагынан, анын эволюциясына көңүл бурууга мүмкүнчүлүк берет. Ошол эле учурда бул эки аспект бири-бири менен ажырагыс байланышта, анткени тилдин жашоосунун ар бир учуру — анын өнүгүүсүнүн белгилүү бир этабы.

Ошентип, жакынкы жылдарга чейин заманбап тил таанууда синхрония диахронияга салыштырмалуу үстөмдүк кылат деген көз караш орун алып келген. Ошого карабастан, синхрония менен диахрония өз ара байланышта болуп, бири-бирин толуктап турары да таанылган. Мисалы,

диахрондук процесс синхрондук сүрөттөөлөр аркылуу, эрежелердин системалуу ырааттуулугунун негизинде аныкталары, ал эми алардын тартиби диахрондук өзгөрүүлөрдүн кезектүүлүгүнө туура келери белгиленген.

Диахрондук сүрөттөөлөрдө тил бирдиктерин изилдөөдө окумуштуулар көп учурда орус тилинин өнүгүүсүн алгачкы жазмага чейинки доордон бүгүнкү күнгө чейин уланган ырааттуу өнүгүү системасы катары көрсөтүүгө аракет кылышат. Бирок заманбап илимий тенденцияларга ылайык, тилдин тарыхы айрым тыбыштардын жана формалардын тарыхы катары гана эмес, негизинен системалык мамилелердин өнүгүү тарыхы катары каралышы керек. Мындай учурда орус тилиндеги негизги тарыхый процесстер системанын өнүгүү мыйзамдарынын негизинде чечмеленип, анын бирдиктеринин бирдейлешүүсүнө жана унификацияланышына умтулуу катары аныкталат.

Теорияны түзүүдө кубулушту толук сүрөттөө жана түшүндүрүү үчүн ар бир мамилени өз-өзүнчө колдонуу жетишсиз. Диахрония менен синхрониянын мыйзамдары бири-биринен абсолюттук түрдө көз карандысыз эмес, анткени системанын белгилүү бир учурдагы абалы жана ага мүнөздүү түзүлүшү анын мүмкүн болгон өзгөрүүлөрүнүн чегине олуттуу таасир этет. Диахрония менен синхрониянын дихотомиясы татаал түзүлүшкө ээ, өнүгүп туруучу объекттерди изилдөөдө колдонулат. Мында өнүгүү процесси объекттин түзүлүшүнүн калыптанышы жана өзгөрүшү катары каралат.

Тилди изилдөөдө кездешкен кыйынчылыктарга карабастан, заманбап илимий парадигманын өзгөргөнүн белгилөөгө болот: изилдөөчүлөрдүн көңүлү тилдик фактыларды жөн гана тизмектөөдөн алардын пайда болуу себептерин түшүндүрүүгө бурулду. Анна А. Зализняктын пикири боюнча, синхрондук изилдөөнүн алкагында диахрониялык фактыларга кайрылуу «азыркы учурда илимий парадигманын алмашуусу менен шартталган, түшүндүрмөлүүлүккө багытталган».

Жогоруда айтылгандарды жалпылап, синхрония менен диахрония тилдин убакыттык мүнөздөмөлөрү болуп саналат деген тезис заманбап тил таанууда бекем орун алганын белгилөөгө болот. Алар тил объективдүү түрдө жашаган өзгөчө «координаталар системасын» түзөт. Ушуга байланыштуу тилди система катары бул «координаталар системасынын» ар кандай чекиттеринде изилдөө зарыл деген жыйынтык чыгарууга болот. Башкача айтканда, тилди азыркы мезгилдеги синхрондук кесиндиде гана эмес, анын өткөн мезгилдердеги синхрондук абалдарында да изилдөө зарыл. Айрыкча тилдик система тышкы же ички факторлордун күчтүү таасирине кабылып, анын айрым бөлүктөрүндө олуттуу өзгөрүүлөр жана белгилүү бир «системалык бузулуулар» пайда болгон мезгилдерге көңүл буруу маанилүү.

Түшүнүктүү болушу үчүн диахрониянын негизги багытын синхрониялардын ырааттуулугу же бири-бирин алмаштырган синхрондук тилдик абалдар катары көрсөтүүгө болот. Бул өнүгүүдө так чек жок деп эсептелгени менен, белгилүү бир «кризистик чекиттер», илимий тил менен айтканда, синхрондук кесиндилер бар. Бир синхрондук кесинди аяктап, экинчиси башталган чекти, ошондой эле анын пайда болуу жана калыптануу шарттарын ар кандай методдорду колдонуу аркылуу аныктоого болот. Мисалы, муну белгилүү бир тилдик топторду, анын ичинде темасыз этиштер тобун талдоонун негизинде жүргүзүүгө мүмкүн.

Синхрониялардын (синхрондук тилдик кесиндилердин) алмашуу багытын объективдүү баалоодо тилдик системанын белгилүү бир чекиттериндеги вариантуулуктун күчөшү же басаңдашы түрүндө көрүнгөн тарыхый тенденциянын мүнөзүн байкоо да маанилүү. Бүгүнкү күндө тил изилдөөчүнүн алдында турган негизги милдеттердин бири — тилдик өзгөрүүнүн шарттарын жана мезгилин сүрөттөө менен гана чектелбестен, анын эмне себептен келип чыкканын түшүндүрүү. Ошондой эле тилдик өзгөрүүгө, системанын «кыймылына» эмне себеп болгонун жана ал системанын кийинки өнүгүшүнө канчалык деңгээлде түз же кыйыр таасир эткенин аныктоо зарыл. Мында тилдик өзгөрүү «өчүп бара жаткан» өзгөрүүлөрдүн бир бөлүгү бойдон калдыбы же кийин тилдик системадагы жаңы, олуттуу өзгөрүүлөрдүн катализаторуна айландыбы деген маселеге да көңүл буруу керек.

Жогоруда диахрондук жана синхрондук лексиканын өз ара байланышы тууралуу айрым көз караштарга токтолдук. Эми кыргыз окумуштууларынын изилдөөлөрүнө кайрылалы.

Кубатбек Саматов кыргыз тилиндеги өң-түс лексикасын диахрондук жана синхрондук

аспектилерде талдап, алардын семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктаган. Анын докторлук диссертациясында (2003) сапаттык сөздөрдүн маанисинин кеңейиши жана тарыхый өзгөрүүлөрү мисалдардын негизинде көрсөтүлгөн. К. Саматов сапаттык лексиканын тилдик байланыштардын натыйжасында жаңы маанилерге ээ болушун баса белгилеген [7].

Касым Тыныстанов кыргыз лексикографиясынын негиздөөчүлөрүнүн бири катары сапат атоочтордун түрлөрүн жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн системалаштырган. Ал 1930-жылдары лексикалык материалдарды топтоп, сапаттык сөздөрдүн тарыхый катмарларын изилдеп, алардын номинативдик жана образдуу маанилерин ажыратып көрсөткөн. Тыныстановдун эмгектеринде сапаттык лексиканын фонетикалык жана семантикалык өнүгүшү каралган.

Б. Юнусалиев жана И. Арабаев сыяктуу окумуштуулар сапаттык лексемаларды түрк тилдери менен салыштырып, диахрондук өзгөрүүлөрдү Орхон-Енисей эстеликтеринин материалдары менен байланышта карашкан. Ошондой эле сапаттык сөздөрдүн синонимиялык жана стилистикалык катмарларын талдашкан.

Сапаттык лексика — кыргыз тилиндеги сапатты билдирген сөздөрдүн катмары. Ал тилдик системадагы жана коомдук турмуштагы өзгөрүүлөрдү чагылдырат. Диахрондук аспект анын тарыхый өнүгүшүн, ал эми синхрондук аспект учурдагы абалын изилдөөгө багытталат. Кыргыз окумуштууларынын изилдөөлөрүндө бул маселелер лексикологиянын маанилүү багыттарынын бири катары каралат.

Диахрондук аспектиде сапаттык лексика коомдук өзгөрүүлөрдүн таасири астында өнүгүп, жаңы сөздөр менен толукталып турат. Мисалы, эски кыргыз тексттеринде колдонулган «жакшы» сөзү азыркы тилде да сакталып, контекстке жараша ар кандай стилистикалык өңүттөргө ээ болгон. К. Саматовдун изилдөөлөрүндө өң-түс лексикасынын, анын ичинде «кызыл», «көк» сыяктуу сөздөрдүн XVII–XIX кылымдардагы өзгөрүүлөрү каралган [7].

Тыныстановдун маалыматы боюнча, сын атоочторго тиешелүү 56 миңге жакын лексеманын ичинен архаизмдер жана неологизмдер айырмаланат. Диахрондук процессте башка тилдерден кабыл алынган сапаттык маанидеги сөздөр, анын ичинде техникага байланыштуу лексемалар, тилдик системага сиңип, семантикалык өзгөрүүлөргө дуушар болот.

Кыргыз тилиндеги лексиканын тарыхый өнүгүшүн жана мезгилдин өтүшү менен өзгөрүшүн төмөнкү мисалдар аркылуу түшүндүрүүгө болот. Алсак, элибиздин байыркы адабий мурастарында кездешкен «ар» түшүнүгү бүгүнкү күндө да колдонулат, бирок анын семантикалык көлөмү өзгөрүүгө учураган. Мурда «ар» сөзү коомдук милдетти, уяттуулукту, намыстуулукту билдирип, маанилик жактан чоң салмакка ээ болсо, бүгүнкү күндө анын колдонулуу активдүүлүгү төмөндөп, жаш муун арасында мааниси көбүнчө үстүртөн кабыл алынууда.

Ошондой эле «жакшы», «кайраттуу», «эр жүрөк» сыяктуу сапаттык мүнөздөмөлөр мурда көбүнчө эркектерге карата колдонулса, бүгүнкү күндө бул сапаттар аялдарга карата да кеңири колдонулууда. Демек, сапаттык лексиканын маанилик катмары коомдун маданий жана социалдык контекстине жараша кеңейип же тарыйт.

Синхрондук аспектиде сапаттык лексиканын учурдагы колдонулушу, анын ичинде адабий тилдеги жана күнүмдүк сүйлөшүүдөгү өзгөчөлүктөрү каралат. Кыргыз тилиндеги «чырайлуу», «сулуу» сыяктуу сөздөр синонимдик катмарды түзүп, контекстке жараша ар кандай маанилик жана стилистикалык өңүттөргө ээ болот. К. Саматов бул өзгөрүүлөрдү лексика-семантикалык талдоонун негизинде түшүндүргөн [7]. Синхрондук аспект тилдин азыркы абалын, башкача айтканда, белгилүү бир мезгилдеги тилдик бирдиктердин системасын изилдейт. Мында тилдик бирдиктердин учурдагы колдонулушу, сапаттык лексемалардын стилистикалык жана социалдык маркер катары аткарган кызматы алдыңкы орунга чыгат.

Мисалы, азыркы кыргыз коомунда колдонулган «мотивацияланган», «харизматичный», «лидерлик касиетке ээ» сыяктуу сапаттык мүнөздөмөлөр соңку мезгилдерде тилде активдүү колдонула баштаган. Алар көбүнчө заманбап коммуникацияда жана жаштардын сүйлөө практикасында кездешет.

Бул процессте тилге кирген интернационализмдер менен англицизмдер да маанилүү роль

ойнойт. Маселен, «креативдүү», «проактивдүү», «стрессоустойчивый» сыяктуу сапаттык мүнөздөмөлөр коомдо активдүү колдонулуп келет.

Мындан тышкары, сапаттык лексемалардын стилистикалык катмарланышы да маанилүү. Мисалы, «ак жүрөк» деген сыпат адабий тилге мүнөздүү болсо, «супер-жакшы киши» деген баалоо көбүнчө бейформал сүйлөө тилинде колдонулат.

Таблица 1. Диахрондук жана синхрондук аспектилердин салыштырма мүнөздөмөсү

Критерий	**Диахрондук аспект**	**Синхрондук аспект**
Мезгил	Өткөн доорлорду камтыйт	Учурдагы абалды чагылдырат
Максат	Өзгөрүүнү, тарыхый өнүгүүнү иликтөө	Учурдагы колдонулушту аныктоо
Мисалдар	"Ар", "намыс", "адамкерчилик"	"Мотивация", "креатив", "харизма"
Социалдык контекст	Тарыхый баалуулуктар, салт-санаа	Модерн дүйнө, глобалдашуу
Лексикалык өзгөрүү	Сөздөрдүн мааниси өзгөрүп же жоголот	Жаңы сөздөр кирет, маани кеңейет

Диахрондук жана синхрондук аспектилердеги талдоолор көрсөткөндөй, сапаттык лексика убакыттын өтүшү, коомдук өзгөрүүлөр жана тышкы таасирлер аркылуу тынымсыз өнүгүп, өзгөрүп турат. Тил бул процессте коомдук аң-сезимдин күзгүсү катары кызмат кылып, инсандын сапаттык мүнөздөмөлөрүн туюнтууда жаңы каражаттарды жаратып келет.

Сапаттык лексемалар — тилдин динамикалуу катмарларынын бири. Алар коомдун маданиятына, турмуш-тиричилигине жана дүйнөтаанымына жараша өзгөрүп, байып турат. Тилдик өзгөрүүлөрдү талдоодо эки негизги метод колдонулат: диахрондук (тарыхый өзгөрүүлөрдү изилдөө) жана синхрондук (белгилүү бир мезгилдеги тилдик абалды сүрөттөө).

Диахрондук аспектиден караганда, инсандын сапаттарына байланыштуу көптөгөн сөздөр убакыттын өтүшү менен маанисин өзгөртүп, жаңы маанилик өңүттөргө ээ болгон же колдонуудан чыккан. Мисалы, «эр» сөзү байыркы жана орто кылымдардагы түрк жазма эстеликтеринде «эркек», «эр», ошондой эле «баатыр», «жоокер» маанилеринде колдонулган. Азыркы кыргыз тилинде да бул сөз контекстке жараша «эркек киши», «күйөө», ошондой эле «баатыр, эр жүрөк адам» маанилеринде колдонулат. Ошондой эле «акылдуу» сөзүнүн колдонулушунда да мезгилге жана контекстке жараша ар кандай маанилик өңүттөр байкалат.

Совет доорунда кеңири колдонулган «алдыңкы», «эмгекчил», «активист» сыяктуу моралдык-сапаттык мүнөздөмөлөрдүн айрымдары бүгүнкү күндө мурдагыдай идеологиялык мазмунда активдүү колдонулбайт.

Синхрондук аспектиде тилдин учурдагы абалы каралат. Бүгүнкү күндө кыргыз тилинде инсандын сапаттарын туюнтуучу лексикада бир нече тенденциялар байкалат. Алардын бири — интернеттин жана социалдык тармактардын таасири астында жаңы сапаттык мүнөздөмөлөрдүн активдүү колдонулушу. Мисалы, «фейк адам» — жасалма, өзүн чыныгы жүзүндө көрсөтпөгөн адам; «токсичный» — башкаларга терс таасир тийгизген адам; «хайпты жакшы көргөн» — өзүн көрсөтүүгө, көңүл борборунда болууга умтулган адам.

Дагы бир тенденция — жаңы мүүндун баалуулуктарына жараша айрым сапаттык мүнөздөмөлөрдүн кабыл алынышынын өзгөрүшү. Мурда оң сапат катары бааланган «момун», «жоош», «уялчаак» сыяктуу сыпаттар азыр айрым учурларда пассивдүүлүк менен байланыштырылышы мүмкүн. Ал эми «ачык-айкын», «активдүү», «өз оюн эркин айткан» сыяктуу сапаттар азыркы жаштар арасында оң бааланган мүнөздөмөлөрдүн катарында колдонулуп келет.

Үчүнчү тенденция катары аймактар аралык өзгөчөлүктөрдү белгилөөгө болот. Кыргызстандын ар кайсы аймактарында сапаттык мүнөздөмөлөрдүн колдонулушунда жана бааланышында айырмачылыктар болушу мүмкүн. Мисалы, айрым чөйрөлөрдө «уяттуу, улууну сыйлаган» деген

сапаттарга басым жасалса, башка чөйрөлөрдө «жигердүү, креативдүү, лидер» сыяктуу сапаттарга артыкчылык берилиши мүмкүн.

Диахрондук жана синхрондук аспектилердеги талдоо сапаттык лексемалардын өзгөрүшүн ар тараптуу түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ар бир доордо идеалдуу инсан тууралуу түшүнүк өзгөчөлөнүп, тил ошол түшүнүктөрдү чагылдырып турат. Бүгүнкү күндө кыргыз тилиндеги сапаттык лексиканын бир бөлүгү колдонуудан чыгып же семантикалык жактан өзгөрүп жатса, башка бөлүгү мезгилдин шарттарына ылайыкташып, жаңыланып келүүдө.

Кыргыз тилиндеги сапаттык лексиканын өзгөрүшүн тарыхый (диахрондук) жана учурдагы (синхрондук) аспектилерде кароо лингвистикалык процесстердин динамикасын түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Г. Дж. Джунушалиева өзүнүн илимий изилдөөсүндө сөздүк курамдын өнүгүү мезгилдери жана ага таасир эткен көптөгөн факторлор тилдин лексикасында чагылдырылып, анын тарыхый баскычтарын айгинелей турганын белгилеген [5]. Демек, төмөндө бул өзгөрүүлөрдү конкреттүү мисалдардын негизинде тереңирээк талдоого аракет кылабыз.

Кыргыз тилинин тарыхый өзөгүн түзгөн эпостордо, манасчылардын сөздөрүндө жана тарыхый жазма булактарда колдонулган айрым сапаттык лексемалар азыркы учурда сейрек колдонулат же алардын маанисинде өзгөрүүлөр байкалат. Мисалы, «асыл» сөзү мурда «таза тукум», «кадырлуу адам» деген маанилерде колдонулса, азыркы учурда «асыл таш», «асыл металл» сыяктуу сөз айкаштарында да кеңири колдонулат.

«Кара көк», «алп», «эр жүрөк» сыяктуу эпикалык мүнөздөгү сөздөр жана сөз айкаштары мурда каармандыкты, эрдик сапаттарды сүрөттөөдө кеңири колдонулса, азыркы адабий тилде жана оозеки кепте алардын айрымдарынын колдонулуу активдүүлүгү төмөндөгөн.

Кээ бир сөздөр жана сөз айкаштарынын колдонулушу да чектелген. Мисалы, «кайберен мүнөз», «жашык кыял» сыяктуу сөз айкаштары азыркы жаш муун үчүн түшүнүксүз болушу мүмкүн.

Мындай диахрондук өзгөрүүлөр элдин турмушунун, маданиятынын, дүйнөтаанымынын жана социалдык түзүлүшүнүн өзгөрүшү менен тыгыз байланышта. И. Абдувалиев өзүнүн изилдөөсүндө сөздөрдөгү маанилик, лексикалык жана грамматикалык өнүгүүлөрдүн, өзгөрүүлөрдүн жана жылыштардын мүнөзүнө талдоо жүргүзгөн [1].

Ал эми азыркы мезгилде сапаттык лексика жаңы сөздөр менен толукталып, башка тилдердин таасири астында жаңы маанилик өнүттөр пайда болууда. Мисалы, англис тилинин түз же кыйыр таасири аркылуу кыргыз тилинде активдүү колдонулуп жаткан сапаттык мүнөздөмөлөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот:

креативдүү (creative);
позитивдүү (positive);
мотивациялуу (motivated);
адекваттуу (adequate);
проактивдүү (proactive).

Бул сөздөр жаштардын арасында, корпоративдик чөйрөдө, бизнес жана медиа тармагында кеңири колдонулуп келет. Тилдин жандуу өнүгүү процесси катары мындай өзгөрүүлөр синхрондук деңгээлде жаңы сапаттык мүнөздөмөлөрдүн калыптанышына өбөлгө түзүүдө.

Ошондой эле эмоциялык-баалоочу мааниге ээ болгон сөздөрдүн колдонулушу активдешүүдө: «токсик», «эмпат», «нарцисс», «интроверт», «экстраверт» ж.б. Бул сөздөр азыркы коммуникацияда инсандын мүнөзүн жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн сүрөттөөдө кеңири колдонулуп келет.

Диахрондук жана синхрондук аспектилердин негизинде жүргүзүлгөн талдоо кыргыз тилиндеги сапаттык лексиканын коомдук-тарыхый өзгөрүүлөр менен байланышта өнүгүп турган динамикалык система экенин көрсөттү. Диахрондук планда бир катар сапаттык түшүнүктөрдүн семантикасы кеңейип, тарып же өзгөрүп турганы байкалат. Айрым лексемалардын колдонулуу активдүүлүгү төмөндөп, ошол эле учурда жаңы баалоочу түшүнүктөр пайда болууда.

Синхрондук аспектиде глобалдашуу, медиа жана маалыматтык чөйрө, ошондой эле жаш муундун баалуулук багыттары сапаттык лексиканын жаңыланышына жана интернационалдык

лексиканын активдүү колдонулушуна таасир этүүдө. Демек, сапаттык лексика коомдук аң-сезимди чагылдырган жана мезгилдик өзгөрүүлөргө сезимтал лексикалык катмарлардын бири болуп саналат.

Бул изилдөөнүн актуалдуулугу кыргыз тилиндеги инсандык сапаттарды туюнткан лексиканын тез өзгөрүп жаткан социалдык, маданий жана глобалдык шарттарда жаңы мазмунга ээ болуп жатканы менен түшүндүрүлөт. Диахрондук талдоо сапаттык лексиканын тарыхый өнүгүшүн, семантикалык өзгөрүүлөрүн жана колдонулуу активдүүлүгү төмөндөп бара жаткан түшүнүктөрдү аныктоого мүмкүнчүлүк берсе, синхрондук талдоо азыркы тилдик кырдаалдын өзгөчөлүктөрүн, жаңы баалоо категорияларынын пайда болушун жана интернационалдык лексиканын активдешүүсүн көрсөтөт.

Кыргыз тилинде инсандык сапаттарды туюнтуучу лексиканы изилдөөдө бул эки ыкманы айкалыштырып колдонуу лексемалардын семантикалык табиятын тереңирээк түшүнүүгө жана тилдин баалуулуктар системасындагы өзгөрүүлөрдү мүнөздөөгө өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин кептик лексикасы (байыркы катмар): филол. илим. д-ру ... дис. автореф. — Бишкек, 2007. — 32 б.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — Т. 1. — 384 с.
3. Виноградов В. В. Лексикология и лексикография: избранные труды. — М.: Наука, 1977. — 312 с.
4. Bally Ch. Linguistique générale et linguistique française. — 3e éd. — Berne: A. Francke, 1950. — 440 p.
5. Джунушалиева Г. Дж. Кыргыз тилиндеги нумеративдик лексикалардын дифференциациясы // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. — 2022. — Т. 14, № 4. — 94–98-б.
6. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / пер. со 2-го фр. изд. А. М. Сухотина; под ред. и с примеч. Р. И. Шор. — М.: Соцэкгиз, 1933. — 272 с.
7. Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү (диахрондук жана синхрондук аспекттер): филол. илим. д-ру ... дис. — Бишкек, 2003. — 287 б.
8. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: проблема языкового изменения / пер. с исп. И. А. Мельчука. — 3-е изд. — М.: Едиториал УРСС, 2010. — 208 с.
9. Malmberg B. Système et méthode: trois études de linguistique générale. — Lund: C. W. K. Gleerup, 1945. — 52 p.
10. Реформатский А. А. Введение в языковедение. — М.: Аспект Пресс, 2001. — 536 с.
11. Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974. — С. 24–39.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты Танаева Н.Ш.

УДК: 372+398 (575.2)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-101-107

Жумадилова Н.С.
И.Арабаев атындагы КМУ
Жумадилова Н.С.
КГУ имени И.Арабаева
Zhumadilova N. S.
KSU named after I.Arabaev

ORCID 0009-0000-0884-0651

ОКУУЧУЛАРДЫН ТААНЫП-БИЛҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮН ӨРКҮНДӨТҮҮДӨ НАКЫЛ КЕПТЕРДИ КОЛДОНУУНУН ЫКМАЛАРЫ
МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУДРЫХ СЛОВ ДЛЯ АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ
METHODS OF USING WISE WORDS TO ENHANCE STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө накыл кептерди колдонуунун методикалык ыкмалары, алардын окуучулардын таанып-билүүсүн, сөз байлыгын жана аң-сезимин өстүрүүдөгү, тарбия жана билим берүүдөгү орду иликтөөгө алынды. Бүгүнкү күндө билим берүү системасында окутуунун негизги максаттарынын бири — окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн, изденүү аркылуу билим алуу жөндөмүн жана практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүү. Кыргыз тили сабагы бул максаттарга жетүүгө өзгөчө мүмкүнчүлүк түзөт. Айрыкча элдик акылмандыкты чагылдырган накыл кептерди туура жана системалуу колдонуу сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт. Окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө накыл кептерди колдонуу боюнча методикалык ыкмаларга талдоо жана интерпретациялоо кирет. Накыл кептерди кыргыз тили сабагында колдонуу тилди өздөштүрүүгө, грамматикалык түзүлүштөрдү түшүнүүгө, сөз байлыгын кеңейтүүгө жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө көмөктөшөт. Ар кандай формада жана ыкмада колдонулган накыл кептер окуучулардын инсандык сапаттарын калыптандырууда, коомдук жана жеке турмушта өз оюн туура билдирүү жөндөмүн өнүктүрүүдө маанилүү каражат болуп саналат. Накыл кептердин негизинде жүргүзүлгөн талкуу жана жазуу иштеринде окуучулар өз ойлорун так жана аргументтүү билдирүүгө үйрөнүшөт. Алардын сабакка жүйөлүү катышуусу жогорулап, өз алдынча ой жүгүртүү жөндөмү өнүгөт. Мугалимдин туура багыттоосу менен накыл кептер окуучулардын чыгармачылык жөндөмүн жана адамдык сапаттарын калыптандырууга өбөлгө түзөт. Демек, накыл кептерди кыргыз тили сабагында максаттуу жана натыйжалуу колдонуу маанилүү.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методические приёмы использования мудрых изречений в развитии познавательной деятельности учащихся, а также их роль в обогащении словарного запаса, развитии познавательной активности и сознания учащихся, их воспитании и обучении. Одной из основных целей современной системы образования является развитие у учащихся самостоятельного мышления, способности приобретать знания через исследовательскую деятельность и формирование практических навыков. Урок кыргызского языка предоставляет особые возможности для достижения этих целей. В частности, правильное и систематическое использование мудрых изречений, отражающих народную мудрость, способствует повышению эффективности обучения. К методическим приёмам использования мудрых изречений для развития познавательной деятельности учащихся относятся анализ и интерпретация. Их применение на уроках кыргызского языка способствует усвоению языка, пониманию грамматических структур, расширению словарного запаса и развитию критического мышления. Использование мудрых изречений в различных формах способствует формированию личностных качеств учащихся и развитию способности правильно выражать свои мысли в общественной и личной жизни. В ходе дискуссий и письменных работ на основе мудрых изречений учащиеся учатся ясно и аргументированно излагать свои мысли. Повышается их мотивированное участие в учебном процессе и развивается способность к самостоятельному мышлению. При правильном руководстве учителя мудрые изречения способствуют развитию творческих способностей и формированию личностных качеств учащихся. Таким образом, целенаправленное и эффективное использование мудрых изречений на уроках кыргызского языка имеет важное значение.

Abstract: This article examines methodological techniques for using wise sayings to develop students' cognitive activity, as well as their role in enriching vocabulary, developing cognitive abilities and awareness, and supporting students' education and personal development. One of the main goals of modern education is to develop students' independent thinking, their ability to acquire knowledge through inquiry, and their

practical skills. Kyrgyz language lessons provide valuable opportunities to achieve these goals. In particular, the appropriate and systematic use of wise sayings reflecting folk wisdom can contribute to more effective learning. Methodological techniques for using wise sayings to develop students' cognitive activity include analysis and interpretation. Their use in Kyrgyz language lessons facilitates language acquisition, helps students understand grammatical structures, expands their vocabulary, and develops critical thinking. Wise sayings used in various forms can contribute to the development of students' personal qualities and their ability to express their thoughts appropriately in social and personal contexts. Through discussions and writing activities based on wise sayings, students learn to express their ideas clearly and support them with arguments. Their active participation in the learning process and their ability to think independently are also enhanced. With appropriate teacher guidance, wise sayings can contribute to the development of students' creativity and personal qualities. Thus, the purposeful and effective use of wise sayings in Kyrgyz language lessons is of considerable educational value.

Негизги сөздөр: накыл кептер; кеп өстүрүү; макалдар; лакаптар; оозеки кеп; тарбия; билим берүү; сынчыл ой жүгүртүү; креативдүүлүк.

Ключевые слова: мудрые изречения; развитие речи; пословицы; поговорки; устная речь; воспитание; образование; критическое мышление; креативность.

Keywords: wise sayings; speech development; proverbs; sayings; oral speech; upbringing; education; critical thinking; creativity.

Накыл сөздөр — элдик таалим-тарбиянын, акылмандыктын, турмуштук тажрыйбанын кыскача жана таамай баяндалышы. Окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө накыл сөздөрдү колдонуу маанилүү роль ойнойт. Анткени алар логикалык ой жүгүртүүнү, сынчыл көз карашты жана чыгармачылык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө жардам берет.

Накыл сөздөрдү кыргыз тилин окутуунун каражаты катары пайдалануу тарбиялык зор касиетке ээ, дидактикалык мүнөздөгү кыска чыгармалар катары алгачкы окуу китептеринде жарыяланып келген. Кыргыз элинин алгачкы мугалимдери И. Арабаев, К. Тыныстанов, М. Жаңыбаев, К. Карасаев, ошондой эле башталгыч жана жогорку класстын окуучулары үчүн окуу китептерин жазууга активдүү катышкан алгачкы агартуучу-методисттер С. Нааматов, Б. Жунушалиев, А. Кошоев, К. Каримов, Н. Макешов, Т. Актанов ж.б. ушул сыяктуу илимпоздордун ысымдарын атоого болот [1, 489–495-бб.].

Белгилүү агартуучулардан "Алиппе" окуу китебинин туңгуч автору И. Арабаевдин (1924), К. Тыныстановдун "Окуу китеби" (1924), "Окуу-жазуу бил" (1927), "Биздин тил" (1927), "Жаңы айыл" (1929), "Эне тилибиз" (I–II китеп, 1928, 1931), "Тил сабагы" (1932), "Кыргыз тилинин морфологиясы" (1934), "Кыргыз тилинин синтаксиси" (1936) окуу китептеринде [2, 20–25-бб.] жана И. Арабаев менен К. Карасаевдин «Жаңылык» (1928) аттуу латын алфавитинде жазылган чоңдор үчүн алиппесиндеги мисалдардын дээрлик 80%ы макал, лакаптар жана накыл сөздөр менен берилген.

Улуу окумуштуу-түзүүчүлөр алгачкы окуу китептеринде тематикалык жактан адептүүлүккө, туруктуулукка, эмгекчилдикке, элпектикке үндөгөн накыл сөздөрдү, макал-лакаптарды жыш колдонушкан. Тамгалар тууралуу маалымат бере баштаган алгачкы беттерде эле элдик макал-лакаптарды жана накыл кептерди учуратууга болот. Бул жаш муундарга нравалык тарбия берүүдө, эстетикалык туюмун, көркөм аң-сезимин өстүрүүдө өзгөчө зор роль ойноп, ошондой улуттук, кыска, көркөм чыгармалар аркылуу окуу процессиндеги өсүштү тездетүүгө шарт түзгөн. Окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүдө накыл кептерди колдонуу боюнча методикалык ыкмаларга талдоо жана интерпретациялоо кирет. Ошондой эле окуучуларга белгилүү бир накыл сөздү берип, анын маанисин түшүндүрүү тапшырмасын берүү, накыл сөздүн маанисин талкуулоо жана анын турмуштагы колдонулушун мисалдар менен көрсөтүү маанилүү. Ал эми талаш-тартыш уюштуруу, башкача айтканда, дебат ыкмасы да колдонулат. Бул ыкма окуучуларга эки тараптуу пикир билдирүүгө шарт түзүп, накыл сөздүн тууралыгын же туура эместигин аргументтер аркылуу коргоого үйрөтөт. Мындан тышкары, чыгармачылык ишмердүүлүк катары накыл сөзгө байланыштуу кыска аңгеме, эссе,

диалог жаздыруу, накыл кептердин негизинде сүрөт тарттыруу же сахналаштырылган оюн уюштуруу натыйжалуу. Топтук ишмердүүлүктө ар бир топко белгилүү бир накыл кепти берип, анын маанисин түшүндүрүү боюнча презентация жасатууга болот. Накыл кептин практикалык маанисин жашоодогу окуялар менен байланыштыруу да маанилүү. Салыштыруу жана анализдөөдө окуучуларга эки же андан көп накыл сөздү берип, алардын ортосундагы байланыштарды табууга багыт берүү зарыл. Ошондой эле ар кайсы элдердин накыл сөздөрүн салыштыруу жана алардын окшоштуктарын, айырмачылыктарын аныктоо окуучулардын ой жүгүртүүсүн тереңдетет.

Бүгүнкү күндө заманбап билим берүү системасында окутуунун негизги максаты — окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн, изденүү аркылуу билим алуу жөндөмүн жана практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүү. Кыргыз тили сабагы бул максаттарга жетүүнүн өзгөчө мүмкүнчүлүктөрүн сунуштайт, айрыкча сабакта элдик акылмандыкты чагылдырган накыл сөздөр туура жана системалуу колдонулса, анын натыйжалуулугу жогорулайт.

«…Окутуу процессинде ар түрдүү ыкмаларды пайдалануу менен окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн калыптандырууга жана аң-сезимдүү активдүүлүгүн камсыз кылууга болот. Окуучулардын активдүү ой жүгүртүү иш-аракетин уюштуруу, окууга болгон мотивациясын күчөтүү, өзүн-өзү баалоосунун өнүгүшүн камсыз кыла турган эмоционалдык факторлордон көз каранды. Инсандын эффективдүү өнүгүүсүн жана калыптануусун камсыз кылуу анын уюштуруучулук иш-аракетинин жогорку активдүүлүгүнөн көз каранды болот» [4, 218-б.].

Накыл сөздөрдү колдонуу кыргыз тилин үйрөнүүдө, ошондой эле адамдын этикалык жана моралдык өнүгүшүндө маанилүү орунду ээлейт. Алар тилди үйрөнүүнү жеңилдетет, грамматикалык структураларды түшүнүүгө жардам берет, сөз байлыгын кеңейтет жана акыл-эстүү ой жүгүртүүгө өбөлгө түзөт. Ар кандай формаларда жана ыкмаларда колдонулган накыл сөздөр адамды туура тарбиялап, коомдук жана жеке жашоодо өзүн көрсөтүү үчүн маанилүү курал болуп саналат. Төмөндө накыл сөздөрдү кыргыз тили сабагында колдонуунун бир катар үлгүлөрү сабак-иштелме катары берилди.

Негизги бөлүк. Сабак темасына жараша накыл сөз тандоо. Сабактын мазмунуна шайкеш келген накыл сөздөрдү колдонуу окуучуларды терең ойлонууга жана түшүнүк талаасын кеңейтүүгө жардам берет. Мисалы:

1. Тема: «Эне тил – элдин байлыгы». Накыл сөз: «Эне тил – элдин жаны». Колдонуу мисалы: сабактын башында бул накыл сөздү тактага жазып, окуучулар менен суроо-жооп түрүндө талкуу жүргүзүүгө болот: Эмне үчүн тил элдин «жаны» деп айтылган? Эне тилин жоготкон элдин тагдыры кандай болушу мүмкүн? Максаты: тилге болгон сый-урматты жана улуттук аң-сезимди калыптандыруу.
2. Тема: «Мээнет жана ийгилик». Накыл сөз: «Мээнет кылсаң жашыңдан, дөөлөт кетпейт башыңдан». Колдонуу мисалы: бул накыл сөз чыгарма жазууга тема катары берилип, окуучулар өз турмушундагы мисалдар менен баяндап беришет. Максаты: эмгектин баалуулугун түшүндүрүү жана ой жүгүртүүнү өнүктүрүү.
3. Тема: «Достук жана мамиле». Накыл сөз: «Жолду жолдош күтөт, адамды дос күтөт». Колдонуу мисалы: накыл сөздү колдонуп, окуучуларга "Сиз үчүн чыныгы дос ким?" деген суроонун негизинде топтук талкуу уюштурууга болот. Максаты: окуучулардын адамдык мамилеге болгон түшүнүгүн тереңдетүү.
4. Тема: «Окуунун пайдасы». Накыл сөз: «Окуу – билим булагы, билим – жашоо куралы». Колдонуу мисалы: бул накыл сөздү анализдеп, анын маанисин чечмелөө иши жазуу түрүндө берилет. Ошондой эле "Билим адамга кандай мүмкүнчүлүк берет?" деген суроого жооп жаздырууга болот. Максаты: билимге болгон кызыгууну ойготуу.
5. Тема: «Улуттук нарк-насил» (адеп-ахлак темасындагы сабак). Накыл сөз: «Улууну урматта, кичүүнү ызатта». Колдонуу мисалы: сахналаштыруу ыкмасы аркылуу окуучулар бул накыл сөздүн негизинде кичинекей көркөм инсценировка даярдашат. Максаты: тарбиялык баалуулуктарды үйрөтүү жана социалдык көндүмдөрдү калыптандыруу.

“...Окуучулардын тарбия-билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу ишке ашыруунун негизги шарты — окуу процессине атайын иштелип чыккан функционалдык-тематикалык диаграмманы киргизүү. Бул диаграмма төмөнкү функцияларды аткарат:

1. Социалдаштыруу — маданияттын баалуулуктарын өздөштүрүү аркылуу коомго ыңгайлашуу;
2. Тарбиялоо — башка элдердин маданиятына жана салттарына урмат менен мамиле кылууга үйрөтүү;
3. Өнүктүрүү — логикалык ой жүгүртүүнү, тилдик жана билим чөйрөсүн кеңейтүү;
4. Мотивация берүү — тил үйрөнүүгө кызыгууну арттыруу жана туруктуу жашоо көз карашын калыптандыруу;
5. Сөз жана элестетүү — тилди түшүнүү жана сөз аркылуу ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүү;
6. Креативдүүлүк — дүйнөнү таанып-билүү жана жаңычыл мамилени калыптандыруу [5, 243-б.].

Чыгарма жазуу усулу, башкача айтканда, эки бөлүктөн турган күндөлүк накыл сөздү негиз кылып чыгарма жазуу окуучунун чыгармачыл жана логикалык ой жүгүртүүсүн калыптандыруунун натыйжалуу жолу болуп эсептелет. Мындай иш түрү окуучуларды өз алдынча ойлонууга, окуя түзүүгө жана аны накыл сөздүн мааниси менен байланыштырып баяндоого үйрөтөт. Ошондой эле бул ыкма аркылуу окуучулар өздөрүнүн турмуштук тажрыйбасын, байкоолорун жана ойлорун жазма түрүндө чагылдырууга машыгышат. Накыл сөздөрдү талдоо аркылуу окуучулар пикир айтууну, аны жүйөлөп берүүнү жана башкалардын пикирин урматтоо маданиятын калыптандырышат. Бул өз кезегинде сабакта диалогдук жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Мисалы, мугалим «Эл менен кеңеш – акыл менен теңеш» деген накыл сөздү берет. Окуучулар бул сөздүн маанисин чечмелеп, андан кийин өз жашоосунда же эл ичинде кеңешип туура чечим чыгарган учурду сүрөттөп, чакан чыгарма жазышат. Мындай тапшырма окуучунун логикалык ой жүгүртүүсүн жана жазуу жөндөмүн өркүндөтөт.

Накыл сөздөрдү талдоо аркылуу пикир айтууну үйрөтүү. Мисалы, «Окуу – билим азыгы, билим – ырыс казыгы» деген накыл сөз талкууга сунушталат. Ар бир окуучу бул ойду кандай түшүнөрүн айтып, мисалдар менен негиздейт. Мындай талкуу учурунда ар түрдүү ойлор айтылып, окуучулар бири-биринин пикирин угууга жана урматтоого үйрөнүшөт.

Дидактикалык оюндарды колдонуу окуу процессин кызыктуу жана динамикалуу кылып, окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырат. Оюн элементтери аркылуу окуучунун көңүлү ачылып, теманы жеңил кабыл алууга жана билимди бекемдөөгө шарт түзүлөт. Мындан сырткары, оюндар топтук иш формасында уюштурулуп, окуучулардын кызматташуу жана коммуникациялык жөндөмдөрүн өнүктүрөт. Дидактикалык оюндарды колдонуу. Мисалы, «Накыл сөздү тап» деген оюнда мугалим бир окуяны сүрөттөп берет, окуучулар ошол окуяга ылайык келген накыл сөздү табышат. Же болбосо, тескерисинче, накыл сөз берилет, окуучулар ага ылайык кыскача окуя түзүп айтып беришет. Бул оюндар окуу процессин жандандырып, кызыгууну арттырат.

Сахналаштыруу жана көркөм окуу ыкмалары окуучунун эмоциясы аркылуу мазмунду терең сезүүгө жана түшүнүүгө көмөктөшөт. Бул ыкмалар көркөм сөздү эстетикалык кабыл алууну калыптандырып, тилдик компетенциялар менен катар креативдүүлүктү да өнүктүрөт. Сахнада сүйлөө, мимика жана интонацияны туура колдонуу аркылуу окуучулар өз оюн таасирдүү жеткирүүгө үйрөнүшөт. Ошондой эле бул ыкмалар аркылуу адабий текстке болгон кызыгуусу ойгонуп, тилге болгон сый-урмат калыптанат.

Сахналаштыруу жана көркөм окуу. Мисалы, «Адал эмгек – абийир таптырат, арам эмгек – азабын тарттырат» деген теманын негизинде кыска сахналык көрүнүш коюлат: бир окуучу жалкоо, экинчиси эмгекчил баланын ролун аткарат. Сюжет аркылуу накыл сөздүн маңызы көркөм формада ачылат. Ал эми көркөм окуу учурунда окуучулар накыл кеп камтылган ырларды же прозалык тексттерди интонация менен окушат. Бул ыкмалар эстетикалык кабылдоону жана сүйлөө маданиятын өстүрөт.

Төмөндө накыл сөздөрдү колдонуу аркылуу окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүгө багытталган 5-класстын кыргыз тили сабагынын фрагменттик иштелмеси сунушталат.

Сабактын темасы: Накыл сөздөрдүн маанисин түшүнүү жана колдонуу.

Сабактын максаты:

- Окуучулар накыл сөздөрдү түшүнүп, алардын маанисин айта алышат;
- Накыл сөздү негиз кылып чыгарма жазууга даяр болушат;
- Өз пикирин билдирүүгө жана башкалардын оюн урматтоого үйрөнүшөт.

Сабактын жабдыктары:

- Накыл сөздөр жазылган карточкалар;
- Интерактивдүү доска;
- Сүрөттөр;
- Жазма тапшырмалар.

Сабактын жүрүшү (фрагмент):

1. Мотивация (3 мүнөт).

Мугалим суроо узатат: "Силер кайсы накыл сөздөрдү билесиңер? Алар эмнени үйрөтөт?" Окуучулар жооп берип, мугалим доскага “Накыл сөз — эл акылынын күзгүсү” деген түшүнүктү чыгарат.

2. Жаңы теманы түшүндүрүү (10 мүнөт).

Мугалим 3 накыл сөз сунуштайт:

- «Эмгек бүтсө – ырыс келет»;
- «Окуу – билим булагы, билим – жашоо куралы»;
- «Көп билген эмес, көптү көргөн акылдуу».

Иш:

- Окуучулар топтордо иштешип, ар бир накыл сөздүн маанисин түшүндүрүшөт;
- Ар бир топ өз накыл сөзүнө сүрөт тартат же чакан көрүнүш даярдайт.

3. Чыгармачылык тапшырма (10 мүнөт).

Тапшырма: «Көп билген эмес, көптү көргөн акылдуу» деген накыл сөзгө таянып, 5–6 сүйлөмдөн турган чакан чыгарма жазгыла.

Мисалы: Марат атасы менен айылга барды. Ал жакта чоң энеси эски кол өнөрчүлүк менен алектенип, кол менен килем токучу экен. Марат ар күнү чоң энесин карап, көп нерсеге үйрөндү. Атасы: «Көрдүңбү, уулум, көптү көргөн адам акылдуу болот», — деди.

4. Дидактикалык оюн (5 мүнөт).

Оюндун аталышы: «Накыл сөздү таап көр». Мугалим кыскача окуяны окуйт. Мисалы: балдар топтошуп иш кылып жатышты. Ар ким өз милдетин аткарып, бири-бирине жардам берип жатты.

Суроо: Бул окуяга кайсы накыл сөз туура келет? Окуучулар жооп беришет: «Көп түкүрсө – көл болот».

5. Сахналаштыруу (5 мүнөт).

Эки окуучу «Эмгек бүтсө – ырыс келет» деген темада кыска диалог уюштурушат. Бирөөсү жалкоо баланын, экинчиси эмгекчил баланын ролун аткарат. Кыска көрүнүш аркылуу накыл сөздүн мааниси ачылат.

6. Сабакты жыйынтыктоо (2 мүнөт).

- Эмне үйрөндүк?
- Кайсы накыл сөз сага жакты? Эмне үчүн?

Жыйынтыктап айтканда, накыл сөздөрдү кыргыз тили сабагында колдонуу окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн арттыруунун натыйжалуу усулу болуп саналат. Бул аркылуу окуучунун ой жүгүртүүсү, тили жана руханий дүйнөсү өнүгөт. Накыл сөздөр улуттук баалуулуктарды жеткирүү менен бирге билим берүү процессин мазмундуу жана кызыктуу кылат. Алар окуучуларды турмуштук тажрыйба менен байланышкан ой жүгүртүүгө түрткү берет. Ошондой эле накыл сөздөрдүн негизинде

жүргүзүлгөн талкуу жана жазуу иштеринде окуучулар өз ойлорун так жана аргументтүү билдирүүгө үйрөнүшөт. Сабакка жүйөлүү катышуу жогорулап, өз алдынча ойлонуу жөндөмү өнүгөт. Мугалимдин туура багыттоосу менен накыл сөздөр чыгармачылыкка жана адамдык сапаттардын калыптанышына жол ачат. Демек, бул усул заманбап сабактарда кеңири колдонулууга тийиш.

Накыл сөздөрдү колдонуунун дагы бир маанилүү жагы — улуттук маданиятты сактап калуу жана ага урматтоо сезимин калыптандыруу. Ар бир макал же лакап сөз кыргыз элинин акыл-насаатын, тажрыйбасын жана жашоо философиясын камтып турат. Бул сөздөрдү үйрөнүү менен окуучулар өз тилине жана элдик мураска сый-урмат менен мамиле кылганды үйрөнүшөт. Натыйжада, накыл сөздөр жөн гана окуу куралы эмес, тарбиялык жана таанып-билүүчүлүк мааниси зор маданий байлык болуп саналат. Ошондуктан ар бир кыргыз тили сабагында накыл сөздөрдү максаттуу жана натыйжалуу колдонуу зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Абдыкалыкова А. А., Мамбетова Р. Р. Кыргыз тил илиминин башаты: И. Арабаев, К. Тыныстанов, Т. Актанов // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Бишкек, 2024. – 489–495-бб.
2. Абдыкалыкова А. А. К. Тыныстановдун эмгектеринде кыргыз тилинин теориялык жана практикалык маселелери. – Бишкек, 2016.
3. Карасаев К. Накыл сөздөр. – 1-китеп. – Фрунзе, 1982; 2-китеп. – Фрунзе, 1987.
4. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек : Турар, 2009. – 488 б.
5. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы. – Бишкек, 2015.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Аскар кызы Ж.

УДК: 82-3\504-5
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-107-112

Жусуева С.К.
Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети
Жусуева С. К.
Кыргызско-Узбекский международный университет имени Б. Сыдыкова
Zhusueva S. K.
Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov

АЙТМАТОВДУК КОНЦЕПЦИЯДАГЫ МИФТИК АҢ-СЕЗИМ ЖАНА ЭКОЛОГИЯЛЫК ДҮЙНӨТААНЫМ («АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНИН НЕГИЗИНДЕ)
МИФОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ В АЙТМАТОВСКОЙ КОНЦЕПЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОВЕСТИ «БЕЛЫЙ ПАРОХОД»)
MYTHOLOGICAL CONSCIOUSNESS AND ECOLOGICAL WORLDVIEW IN AITMATOV'S CONCEPT (BASED ON THE NOVELLA «*THE WHITE SHIP*»)

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги мифтик аң-сезим менен экологиялык дүйнөтаанымдын өз ара байланышына илимий талдоо жүргүзүлөт. Чыгармадагы миф менен реалдуулуктун айкалышы адам менен жаратылыштын гармониясын сактоонун көркөм-философиялык модели катары каралат. Айтматовдук концепцияда жаратылыш руханий баалуулук жана адамдык абийирдин булагы катары чечмеленет. Автор экологиялык идеяларды баланын дүйнөтаанымы аркылуу ачып, руханий тазалыктын жана жаратылышка аяр мамиленин маанисин белгилейт. Макаланын негизги өзөгүн экологиялык кризис шартында көркөм адабияттын гуманисттик миссиясын аныктоо түзөт.

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ взаимосвязи мифологического сознания и экологического мировоззрения в повести Чингиза Айтматова «Белый пароход». Сочетание мифа и реальности в произведении рассматривается как художественно-философская модель сохранения гармонии между человеком и природой. В айтматовской концепции природа осмысливается как духовная ценность и источник человеческой совести. Автор раскрывает экологические идеи через мировосприятие ребёнка, акцентируя внимание на значении духовной чистоты и бережного отношения к природе. Основное содержание статьи заключается в выявлении гуманистической миссии художественной литературы в условиях экологического кризиса.

Abstract: This article provides a scholarly analysis of the interrelation between mythological consciousness and ecological worldview in Chingiz Aitmatov's novella *The White Ship*. The combination of myth and reality in the work is examined as an artistic and philosophical model for preserving harmony between humans and nature. In Aitmatov's concept, nature is interpreted as a spiritual value and a source of human conscience. The author reveals ecological ideas through the child's perception of the world, emphasizing the importance of spiritual purity and a careful attitude toward nature. The main focus of the article is to identify the humanistic mission of literature in the context of the ecological crisis.

Негизги сөздөр: мифтик аң-сезим; экологиялык дүйнөтааным; адам менен жаратылыштын гармониясы; гуманисттик идея; руханий тазалык; миф жана реалдуулук; экологиялык дискурс.

Ключевые слова: мифологическое сознание; экологическое мировоззрение; гармония человека и природы; гуманистическая идея; духовная чистота; миф и реальность; экологический дискурс.

Keywords: mythological consciousness; ecological worldview; harmony between humans and nature; humanistic idea; spiritual purity; myth and reality; ecological discourse.

XXI кылымдагы адамзаттык өнүгүүнүн негизги көйгөйлөрүнүн бири — табият менен адамдын ортосундагы гармониянын бузулушу жана экологиялык аң-сезимдин начарлашы. Мындай глобалдык кризис шартында көркөм адабияттын миссиясы — жаратылыш менен адамдын руханий байланышын кайрадан аңдатуу жана адамзаттын жоопкерчилигин эстетикалык деңгээлде ойготуу. Ушул өңүттөн алганда, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары өз мезгилинен ашкан гуманисттик жана экологиялык мааниге ээ болуп, дүйнөлүк адабиятта табият менен адамдын биримдигин философиялык деңгээлде чагылдырган өзгөчө концепцияны түзөт.

Айтматовдук концепция — жаратылышты жөн гана фон катары эмес, руханий жана мифтик дүйнөнүн ажырагыс бөлүгү катары кабылдаган көркөм система. Жазуучунун чыгармаларындагы мифтик аң-сезим адамдын ички дүйнөсүн, анын жаратылыш менен болгон ыйык байланышын ачып, экологиялык дүйнөтаанымдын көркөм моделин жаратат. Миф аркылуу берилген символдор, уламыштар жана легендалар адам менен табияттын ортосундагы бузулган гармонияны көрсөтүп гана тим болбостон, ошол трагедиянын философиялык жана моралдык тамырларын да терең аңдатат. Айтматовдун жазуучулук философиясы адамдын улуулугу жана жаратылыштын түбөлүктүүлүгү жөнүндө реалдуу ой жүгүртүп, аларга баа бергендиги менен өзгөчөлөнөт.

Ошондуктан Айтматовдун чыгармаларындагы мифтик аң-сезим менен экологиялык идеяларды айкалышта изилдөө азыркы экологиялык ой жүгүртүүнүн гуманисттик, маданий жана руханий аспекттерин түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Бул тема бүгүнкү күндө дүйнөлүк экологиялык жана маданий процесстердин контекстинде өзгөчө мааниге ээ болуп, адабият таануудагы актуалдуу багыттардын бири болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты — Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы жөн гана көркөм адабият эмес, азыркы доордун глобалдык жана руханий көйгөйлөрүн терең философиялык деңгээлде аңдоонун көрүнүшү экенин көрсөтүү, жазуучунун мифтик аң-сезим жана экологиялык дүйнөтааным аркылуу адам менен табияттын гармониясын сактоого чакырган гуманисттик концепциясын ачып берүү.

Повесттеги негизги каарман Баланын жаратылышты миф аркылуу түшүнүүсү экологиялык сезимдин бала аң-сезиминде кантип калыптанарын көрсөтөт. Ошентип, повесттеги миф менен

реалдуулуктун айкалышы — жөн гана көркөм ыкма эмес, экологиялык идеяны эстетикалык жана руханий тереңдикте ачып берүүнүн жолу. Мифтердин символикалуулугу аркылуу Айтматов коомдук көйгөйлөрдү глобалдык деңгээлге көтөрүп, жаратылыш менен адамдын ортосундагы ыйык мамиленин бузулушун жалпы адамзаттык трагедия катары көрсөтөт.

Кыргыз элиндеги бугу уруусунун генеалогиясы жөнүндөгү санжыра-легенданын негизинде жазуучу тарабынан жаралган жомок-мифологема повесттин образдар системасы менен жуурулушуп, чыгарманын идеялык-эстетикалык касиетин ачуучу каражат катары колдонулат. «Ак кеменин» жарык көрүшү адабий чөйрөдө зор кызыгууну жараткан. Окурмандарды өзгөчө күйгүлтүккө түшүрүп, сынчыларды талаш-тартышка салган негизги маселе — баланын «адамдар» арасында жашагысы келбей, «балык болуп сүзүп кетүүсү». Д. Стариков («Литературная газета». 1970. 1-июль) жана А. Алимжанов («Литературная газета». 1970. 8-июль) өңдүү айрым рецензенттер повестти адамдын көңүлүн чөгөргөн пессимисттик чыгарма катары баалашкан. Баланы интернатка орноштуруу, Момунду пенсияга чыгаруу, Орозкулду камоо тууралуу авторго кеңеш берген окурмандар да болгон.

Акыры талкууга автор өзү да аралашып, чыгарманын жыйынтыгына байланыштуу өз концепциясын, адабияттагы трагизм маселеси тууралуу пикирин мындайча туюндурган: «Ак кемедеги» баланын өлүмү аркылуу мен түк да жамандык-жакшылыкты сүрүп чыгарарын көрсөткөн жерим жок, менин көздөгөн максатым – ак иштин арыбас экендигин ачып берүү, ал үчүн кейипкер өз жанын кыйып болсо да күрөшө тургандыгын көрсөтүү. Албетте, анын канчалык деңгээлде жүзөгө ашты – окуучулар өздөрү аныкташаар. А бирок бир нерсеге акыйкат көзүм жетип турат: жеңиш эч качан сынчылар айткандай Орозкул тарапта эмес, – кыңыр иш качан болсо кыңыр бойдон калат. Ырас, бала мерт болду, бирок анын адамдык абийири, имандык зоболосу бийик бойдон калды» [7].

«Ак кеме» повести жарык көргөндөн кийин чыгарма тууралуу көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Атап айтсак, повесть Г. Гачев, А. Кадырмамбетов, Калык Ибраимов, Касым Кушубеков, Ш. Орзакунов ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде каралган.

Окурман Бала үчүн сөзсүз күйгүлтүккө түшөт, себеби табият менен таза, татынакай мамиле түзүп, аны менен достошуп, сырдашып, ал тургай муңдашып, ага бекем ишенип, өзүнүн таза дүйнөсүндө жашаган баланы окуянын акырында жоготууга дуушар болот. Повесттеги окуялар Бала жетиге толуп, сегизге аяк баскан, жакшы менен жаманды айырмалап түшүнүп, келечекке кыялданып, талпынып турган учурду сүрөттөйт. Келечекке талпынган Бала өсүп жетилген жок, ал айланасындагы чакан чөйрөнүн жаратылышка жасаган кыянатынын курмандыгы болуп калды.

Бул чакан чөйрөнү Кордондогу үч үй-бүлө түзөт: Орозкул жана анын жубайы, Баланын таежеси Бекей; Момун таятасы жана өгөй тайенеси; Сейдакмат жана анын жубайы Гүлжамал. Ошентип, Кордон деп аталган бул жерде Бала менен кошо жалпы жети адам жашайт. Мына ушул чөйрөдө өсүп келе жаткан Бала жетилип чоңойгон жок, тескерисинче, жаштайынан жайрады. Мунун себебин жазуучу улуттук уңгуга, эзелки элдик ишеним менен тарбияга, ата-баба салтына жана жаратылышка жасалган кыянаттыкка байланыштуу ачып берет.

«Ак кеме» адегенде аңгеме катары ойлонулуп, 10 барак көлөмүндө жазылган. Авторду өзгөчө анын жыйынтыгы кыйнап, түйшүккө сала бергендиктен, 10 барак 150 баракка чейин кеңейип, аңгеме повестке айланган [1, 328-б.]. Ошондой эле чыгарманын алгачкы аталышы «Жомоктон кийин» болгон. Жазуучу жомок аркылуу дүйнөнү тааныган Баланын таза ишенимин, таятасынан уккан улама-уламыштардын тарбиялык таасирин, тазалыгын жана аруулугун көрсөтүүнү максат кылса керек. Бирок чыгарманын «Ак кеме» деп кайра аталышы негизги ойдун так ачылышына жана анын символикалык маанисинин тереңдешине өбөлгө түзгөн.

«Повестте кошулуп ойноор курбусу жок, жетиге толуп-толо элек Баланын өзүнчө кичинекей дүйнөсү жөнүндө сөз болот. Чоң турмушка, чоңдор дүйнөсүнө аралашууга, аны таанууга ага али эрте, бирок анын өз дүйнөсү бар, ал — табият дүйнөсү», — деп белгилейт окумуштуу Айнура Кадырмамбетова [4].

Бала табияттын жашоосуна кызыгып, анын турмуш-тиричилигин өз алдынча көз алдына келтирет. Ошондуктан анын «жакшы», «жаман», «ачуулуу» чөп-достору бар. «Жакшы көргөн»

шыралжын — анын өзгөчө жакын досу. Эгер бирөөдөн кагуу жеп же кусалык көкүрөгүнө толгондо, эч кимге көрүнбөй ыйлагысы келип, шыралжындын арасына житип кетет да, өпкө-өпкөсүнө батпай солуктап, шыралжындын буруксуган жытынан кере жутуп, каңырыгын жазат [2, 213-б.].

Баланын сырдашы да, муңдашы да — шыралжын. Шыралжындын көлөкөсүндө жатып, анын кыялы канат байлап, келечекке кайрадан талпынат. Табияттын адамга жан шерик экенин мына ушундан баамдоого болот. Ал чырмоок чөптүн «акылына» таң калат, аны сезет, туят. Башка чөптөр эртеби-кечпи, капарына албай өз алдынча өсүп жатса, чырмоок күнгө алгач гүл ачып салам айтканын; күндүн нуру маңдайын жылытканда күлмүңдөп көзүн ачканын; оболу бир көзүн акырын ачып, андан соң экинчи көзүн, кийин калган гүлдөр да биринен сала бири жыбырап ачылганын элестетет. Анын кыялында көз ачкан гүлдөр өз ара сырдашат. Кумурскалар эртең менен чырмоокту бойлой жүгүрүп баратып, күн нуруна көздөрү уялып токтоп калышат да, гүлдөрдүн аңгемесин угушат. Бала гүлдөрдүн эмне жөнүндө сүйлөшүп жатканын ойлоп, балким, алар бири-бирине көргөн түштөрүн айтып жатышкандыр деп элестетет [2, 212-б.].

Баланын экологиялык дүйнөтаанымы ушундайча сүрөттөлүп, окурманга ачылат. Чындыгында, бардык эле балдар табият менен Баладай жакын мамиле түзө бербеси анык. Жазуучу окурманга жаратылыштын жандуу дүйнө экенин ушундай көркөм каражаттар аркылуу таанытат. Ч. Айтматов чыгармаларында жандандыруу ыкмасын ынанымдуу колдонот. Жандуу табият адам сыяктуу сүйлөйт, түш көрөт, сырдашат, ал тургай акылмандык касиетке ээ болот. Муну менен жазуучу Жаратуучунун кудуретин жана күчүн ар түрдүү өңүттөн ачып берет. Ал эми Баланын дүйнөсү ушул гүлдөрдөй ажайып, кооз жана таза. Повесттеги негизги ойлордун бири да — ушул.

Жаратылыш менен адамдын байланышын чагылдырууда көркөм адабияттын изилдөөчүлүк ролу зор. Бул Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында мыкты сүрөттөлгөн. Кыргыз жергесинин ажайып кооздугу, жаратылышынын көп түстүүлүгү жазуучунун сыйкырдуу калеми аркылуу чебер тартылып, айтматовдук полотнолордун сериясын түзүп турат. Ал пейзаждык картиналар өз алдынча турбастан, каармандын мүнөзүн ачууда көркөм фон, психологиялык параллель катары кызмат аткарат [6, 286-б.].

Демек, жетилип келе жаткан Бала жазында жанданып, дүркүрөп өскөн табият сымал. Күздө табият саргайып, өсүүнүн күнү бүткөндөй, Баланын да күнү эрте батат. Бала Момун таятасынын күнүмдүк-эмпирикалык дүйнө чабытында жетилип келе жаткандыктан, табиятка аздек мамиле кылат. Бала үчүн жаратылыш жандуу жана ыйык, кол тийгис дүйнө. Ал жаратылышка аёо, аздектөө сезими менен мамиле кылат. Чыгармада адам менен жаратылыштын мамилеси көркөм-поэтикалык формада таасын сүрөттөлөт. Адабиятчы-окумуштуу А. Муратов адамга экологиялык тарбия ал жаралып, жарык дүйнөгө көз ачкандан тартып берилиши керек деп эсептеп, улуу жазуучу мындай түбөлүктүү теманы көңүл сыртында калтырбаганын белгилеген.

Повестте Баланын жеке тагдыры жөнүндө өгөй таенеси ачык эле айтат: «Баланын издеп алар күйөрү жок, ким жоктоп, ким кейийт». Мындан атасы да, апасы да ага күйбөстүгү, аны издебей тургандыгы тууралуу маалымат алууга болот. Демек, Баланын карманган-тутунганы — Кудайдын мусапыры болгон Момун таятасы. Кээде көкүрөгүнө кусалык толгондо дөбөгө жүгүрүп чыгып, керилген өрөөнгө көз чаптырып бир аз жатса, кусалыгы тарайт. Ал кең дүйнөдөн четте экенин сезет. Баланын кыялында балык болуу сезими башынан эле пайда болгон. Таятасы тосмо тосуп берген күндөн тартып көзүн жумбай сууга чумкуп, балыктар сууда көзүн жумбашы керектигин ойлоп, бир күнү балык болуп сууда сүзүп кетерин кыялданчу. «Балык болуп кубулгуча түшө бергиси келет. А болуп сүзүп кетиш — көктөн эңсегени, суудан тилегени...» [2, 236-б.].

Р. Гамзатов менен болгон маегинде «Деги повесть эмне жөнүндө?» деген суроого автор: «Ыйман (абийир, уят, совесть) жөнүндө, бала кезде адам ыйманынын түйүлдүгү жаралаары жана анын кийинки инсандык наркы ал түйүлдүктүн кантип өнүп, өскөндүгүнөн, ага кандай шарттар түзүлгөндүгүнөн көз каранды боло тургандыгы жөнүндө», — деп жооп берген. Ошондуктан Бала айланасындагыларга үмүт артуу же ишенүүдө арасат жолдо калды. Баланын аң-сезиминде жакшы менен жаман, ыйман-абийир менен жүзү каралык, ынсапсыздык, тазалык менен ыпластык, аруулук менен азап бирге жашап, чыйралып, чыңалып, өнүгүп жүрүп отурат. Жаратылыш менен адамдын ортосундагы байланышты эне

менен баланын ортосундагы мээримге салыштырууга болот. Ар бир атуулдун алдында турган милдет — Мекенди сүйүү, жаратылышка аяр мамиле кылуу жана аны көздүн карегиндей сактоо.

Адамзаттагы балалык абийирдин «үрөөнү» болгон Бала өлдү. Бирок автор окурмандарга оптимисттик ой таштоо менен повестти жыйынтыктайт: «Бала жүрөгүң арамдык менен кыянатчылыкты кабыл албады, балык болом деп сүзүп кеткениңен мен ушуну билдим. Эми менин көңүл жубатарым да ушул. Бир жарк этип, жалп өчкөн чагылгандай жашап өттүң, Чагылганды Көк Теңир чагат. Көк түбөлүктүү. Менин көңүл жубатарым ушул. Дагы бир көңүл жубатарым: адамдагы балалык абийир дандагы түйүлдүк сыңары. Түйүлдүгү жок дан өспөйт. Бу дүйнөдө кандай күндү баштан кечирбейли, бирок адам туулуп-өлүп турары чын болсо, акыйкаттык түбөлүк жашары чын…».

«Мүйүздүү Бугу-Эне» жомогунун башында кыргыздар жашаган Энесай аймагы жана баскынчылык мезгил сүрөттөлөт. Бугу-Эне жөнүндөгү легенданы алалы. Бала бугулардын тарыхый жерине — токойго келишин сүйүнүп кабыл алат. Бугулардын келиши, биринчи кезекте, аларга тиешелүү экологиялык шарттын пайда болушуна, алардын ыңгайланышына мүмкүндүк түзүлгөндүгүнө байланыштуу. Биз адамдын жашоо тарыхын алып көрсөк, негизги өзөк адам менен жаратылыштын ортосундагы мамиле-катнашка байланыштуу экенин көрөбүз. Адам жаратылыштан алып, анын эсебинен жашайт.

Айтматовдун «Ак кеме» повести — кыргыз жана дүйнөлүк адабияттагы экологиялык дискурсту көркөм-философиялык деңгээлде терең иштеп чыккан чыгармалардын бири. Повесттеги мифология менен реалдуулуктун айкалышы аркылуу автор жаратылыш менен адамдын ортосундагы үзүлгүс байланыштын ыйыктыгын, руханий гармониянын маанисин жана аны жоготкон коомдун трагедиясын терең символика аркылуу ачып берет.

Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повести аркылуу жазуучу адам менен жаратылыштын ортосундагы руханий байланыштын терең философиялык маңызын ачып берет. Повесттеги мифтик аң-сезим экологиялык дүйнөтаанымдын негизги көркөм формасы катары колдонулуп, табияттын ыйыктыгын, адамдын руханий тазалыгын жана коомдун моралдык жоопкерчилигин чагылдырат. Бала образында жазуучу адамдагы табигый аруулукту, жаратылыш менен гармонияда жашоо идеясын чагылдырып, ошол эле учурда коомдук адеп-ахлактын бузулушун, руханий деградацияны трагедиялык формада көрсөтөт.

Миф менен реалдуулуктун айкалышы повесттин көркөм жана философиялык тереңдигин камсыз кылып, окурманды экологиялык жана нравалык жоопкерчилик тууралуу ой жүгүртүүгө жетелейт. Айтматов үчүн экология — жөн гана жаратылышты сактоо маселеси эмес, адамдын руханий дүйнөсүн тазалоо, абийирди сактоо маселеси. Ошентип, «Ак кеме» повести аркылуу Айтматов XXI кылым үчүн өзгөчө маанеге ээ болгон көйгөйдү — адам менен табияттын ортосундагы гармониянын бузулушун жана аны калыбына келтирүү зарылдыгын көркөм-философиялык деңгээлде көтөрөт. Анын мифтик-экологиялык концепциясы бүгүнкү күндө да актуалдуу болуп, адамзаттын руханий жана экологиялык аң-сезимин ойготууга кызмат кылат.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында экологиялык маселелер обочо каралбастан, адамзаттын социалдык жана нравалык жашоосунун аспектилери менен тыгыз байланышта берилет. Жазуучу адамды дүйнөдөгү өз орду, жаратылышка жана келечек муундарга болгон мамилеси тууралуу терең ой жүгүртүүгө чакырат. Айтматовдун чыгармачылыгы бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпойт, анткени экологиялык көйгөйлөр глобалдык мүнөзгө ээ болууда.

Колдонулган адабияттар

1. Акматалиев А. Аалам, Адам жана Жаабарс. — Бишкек: Шам, 2006. — 80 б.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8 томдук. — Бишкек: Бийиктик, 2008.
3. Борбугулов М. Адабият теориясы: окуу китеби. — Бишкек: Шам, 1996. — 552 б.
4. Кадырмамбетова А. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы трагедиялуулук // Адабият жана искусство маселелери. — 2008. — № 3.

5. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү: адабий макалалар. — 2-бас. — Бишкек: Турар, 2008.
6. Сыдыков Н. Айтматовдун пейзаждык сүрөттөөсү // Ленинчил жаш. — 1985. — 25-июнь.
7. Айтматов Ч. Необходимые уточнения // Литературная газета. — 1970. — 29 июля.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Сарыков С.Т.

УДК:37.372.8.
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-112-115

Жумаев Н.Ж.
Ош мамлекеттик университети
Жумаев Н. Ж.
Ошский государственный университет
Zhumaev N. Zh.
Osh State University

ORCID 0009-0007-4378-1723

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫН ОКУТУУ ТАРЫХЫНАН
ИЗ ИСТОРИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛЕКСИКИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
FROM THE HISTORY OF TEACHING KYRGYZ LANGUAGE VOCABULARY

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз тилинин бөлүмдөрүнүн ичинен лексиканы окутуунун тарыхына жалпы сереп берилет. Анда лексиканын изилдениши тууралуу кыскача сөз болуп, андан ары аны окутууга арналган илимий-методикалык эмгектерге сарасеп салынат. Лексикалык материалдардын окуу программаларында орун алышы жана алардын мазмуну тууралуу да сөз болот. Тилдин аталган бөлүмүн окутуу боюнча методист-окумуштуулардын эмгектерине сереп берилет.

Аннотация: В данной статье представлен общий обзор истории преподавания лексики в методике кыргызского языка. Кратко рассматриваются вопросы изучения лексики, а также анализируются научно-методические труды, посвящённые её преподаванию. Рассматриваются вопросы включения лексического материала в учебные программы и его содержания. Представлен обзор трудов учёных-методистов, посвящённых преподаванию данного раздела языка.

Abstract: This article provides a general overview of the history of teaching vocabulary in Kyrgyz language methodology. It briefly discusses the study of vocabulary and analyzes scientific and methodological works devoted to its teaching. The inclusion of lexical material in curricula and its content are also considered. The works of scholars and methodologists devoted to teaching this section of the language are reviewed.

Негизги сөздөр: лексика; окутуу; изилдөө; методист-окумуштуулар; илимий-методикалык адабияттар; окуу программалары; окуу китептери.

Ключевые слова: лексика; преподавание; исследование; учёные-методисты; научно-методическая литература; учебные программы; учебники.

Keywords: vocabulary; teaching; research; methodologists; scientific and methodological literature; curricula; textbooks.

Киришүү. Кыргыз тилинин бөлүмдөрүн илимий-теориялык жактан изилдөө иши өткөн кылымдын 1930-жылдарында эле башталгандыгы баарыбызга белгилүү. Айрыкча кыргыз тилинин фонетика, морфология жана синтаксис бөлүмдөрү тилчи-окумуштуулар тарабынан ар тараптуу

иликтөөгө алынган. Бирок бул мезгилде лексика бөлүмү теориялык жактан али толук изилдене элек болчу. Ошого байланыштуу болсо керек, кыргыз тилинин бөлүмдөрүнүн ичинен лексика бөлүмүн окутуу боюнча да бул учурда жарытылуу сөз козголо элек эле. Кыргыз тилинин лексикасын окутууга 1970-жылдан кийин гана методист-окумуштуулар тарабынан көңүл бурула баштаган. Себеби кыргыз тилин окутуу методикасы көбүрөөк орус тилин окутуу методикасына байланыштуу болгондуктан, орус тилинин лексикасын окутуу методикасы боюнча изилдөөлөр да кеч башталгандыгы белгиленет.

Кыргыз тилинин лексикасын илимий-теориялык жактан изилдеп, ал боюнча эмгектерди жараткан окумуштуулар катары Т. Акматов, Ж. Мукамбаев, Ж. Мамытов, А. Сапарбаев, Э. Абдулдаев, Д. Исаев, Ш. Жапаров, А. Биялиев, Б. Усубалиев жана башкаларды көрсөтүүгө болот.

Изилдөө натыйжалары. Кыргыз тилинин лексикасынын илимий-методикалык жагына алгач профессор К. Сартбаев “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” (1978) деген эмгегинде кайрылып, лексиканы окутуу боюнча жалпы сөз кылган, синонимдерди окутуу жана сөздүктөр менен иштөөнүн методикалык маселелерине токтолгон.

Ал эми лексиканы окутуу методикасы боюнча өз алдынча иштелген алгачкы жана негизги эмгек катары профессор А. Осмонкуловдун “Орто мектептерде 4-класста лексиканы окутуу методикасы” аттуу колдонмосун атоого болот. Анда автор лексиканы окутуунун бөтөнчөлүктөрүн, окуу программасында берилиш тарыхын, азыркы 5-класста өтүлө турган лексикалык материалдарды окутуу маселелерин, принциптерин, жол-жоболорун талдап, окуу программасында орун алган айрым кемчиликтерге да токтолгон. Колдонмонун илимий-методикалык базасын кыргыз лексикологдорунун жана орус методист-окумуштууларынын эмгектерине таянуу аркылуу түзгөн. Автор лексика бөлүмүндөгү сөздөрдүн тике жана өтмө маанилери, көп маанилүүлүгү, синонимдик, омонимдик жана антонимдик маанилери боюнча окутуу ыкмаларын сунуштаган. Ошол эле сабактарды өтүүдө окутуунун дидактикалык каражаттарын, тийиштүү көрсөтмө куралдарды колдонуу, сөздүк жумуштарын аткаруу сыяктуу методикалык маселелерди караган.

1993-жылы методист-окумуштуу В. Мусаева “Мектепте лексиканы окутуу” деген эмгегин жарыкка чыгарган. Бул эмгектин мазмуну 6–10-класстардагы лексикалык материалдарды окутууга арналган. Колдонмодо лексикалык катмарларды жана омонимдерди окутуу ыкмаларынын практикалык жагына токтолуп, тажрыйбалуу мугалимдердин окутуу ыкмаларынан фактылар келтирилген. Анткен менен лексиканы окутуу боюнча дагы иликтөөгө ала турган маселелер бул эки колдонмодо толук камтылган эмес.

Окумуштуу З. Тагаева да бул маселеден четте калбастан, 2005-жылы өзүнүн “Мектеп курсунда лексиканы окутуу” деп аталган эмгегин жарыкка чыгарган. Бул эмгек жогорудагы эмгектерден лексиканы окутууга кеңири изилдөө жүргүзгөндүгү менен айырмаланып турат. Эмгекте лексиканы окутуу методикасынын изилдениши, анын максат-милдеттери, мектеп программасында берилиши, айрым методикалык маселелери, лексиканы окутуу каражаттары, окутуунун жаңы технологиясын пайдалануу, предмет аралык байланышты түзүү, лексикалык талдоо ыкмалары, сөздүктөр менен иштөө ыкмалары, лексикалык көнүгүүлөр менен иштөө жана лексиканы тереңдетип окутуу сыяктуу маселелер камтылган. Аталган окуу куралы мурдагы эмгектерге караганда лексиканы окутуу методикасындагы маселелерди ар тараптан изилдегендиги менен айырмаланып турат.

Дегеле, кыргыз тилинин лексикасын окутууну жалпы иликтөөгө албаса да, анын айрым материалдарын окутуу маселелерине Б. Усубалиев “Антонимдер, аларды окутуу” деген эмгегинде кайрылып кеткен [6]. Бул эмгекте автор антонимдердин илимий-теориялык маселелерине көбүрөөк көңүл бурганын байкоого болот. Мындан сырткары, лексикалык материалдарды окутууга Р. Эгембердиев “XI класстарда фразеологизмдерди окутуу” [7], Б. Сарымсакова “Кыргыз мектептеринин 5-классында лексиканы окутуу методикасы” [8], деген методикалык эмгектеринде токтолуп өтүшкөн.

Кыргыз тил илиминин лексика бөлүмү кийинчерээк изилденгенине байланыштуу анын материалдары мектеп программасына 1950-жылдардан тарта киргизиле баштаган. 1952-жылы А. Жапаров, В. Шнейдман, Н. Кангелдиев, Д. Исаевдер тарабынан 5–7-класстар үчүн кыргыз тили жана адабиятынын программасы жаңыртылып иштелип чыккан. Ошол мезгилде эле окуучулар

грамматикалык эрежелерди билүү менен гана чектелбестен, аны практика жүзүндө пайдалана билүүгө жетишүү үчүн кандай көнүгүү, бышыктоо жумуштарын аткарышы керектиги, өзгөчө идеялык мазмуну жана көркөмдүгү жагынан артыкчылыгы бар, стили мыкты болгон фольклордук чыгармалардан, орус классиктеринин котормолорунан, советтик адабияттын мыкты үлгүлөрүнөн пайдалануу жагы баса белгиленген. Программада кыргыз тилинин лексикасын окутуу жөнүндө биринчи жолу сөз болуп, эне тилинин улам жаңы сөздөр менен толукталышын, революциядан кийинки коомдук турмуштун өнүгүшүнө жана социалисттик маданияттын гүлдөшүнө байланыштуу айрым сөздөрдүн мааниси кеңейгендигин окуучуларга түшүндүрүү, айтылышы ар башка болгону менен мааниси бирдей же айтылышы бирдей болгону менен мааниси ар башка сөздөрдү, ошондой эле мааниси жагынан түшүнүксүз болгон сөздөрдү окуучулардын дептерине жаздырып жүрүү жагы көрсөтүлгөн.

Ал эми окумуштуу-методист К. Сартбаев 1958-жылы түзүлгөн программалар боюнча “Мугалимдер газетасында” сөз кылып, айрым грамматикалык материалдар туура эмес бөлүштүрүлүп калганын, 9–10-класстарда лексика, фразеология, стилистика боюнча тиешелүү маалымат берүү зарыл экендигин белгилеген. Ушул пикирди эске алуу менен 1959-жылы А. Идрисов тарабынан түзүлгөн программада грамматикалык материалдар системалуу, туура жайгаштырылып, окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүүгө байланышкан жумуштарды, темаларды камтуу менен түзүлгөн.

Лексикалык материалдардын мектеп программасы үчүн зарыл экендиги белгиленсе да, 1970-жылдардан тартып мектеп программасына туруктуу киргизилип, алгачкы жолу 5-класста 8 сааттык окуу жүктөмү берилип, сөз жана анын составы, лексикалык маани, сөздүн көп маанилүүлүгү, тике жана өтмө маани, омоним, синоним, антоним сыяктуу лексикалык материалдар киргизилген.

Ал эми 1950-жылга чейин чыккан окуу китептеринде лексикалык материалдар камтылбагандыгы менен айырмаланып турган. Бирок педагогикалык окуу жайлар үчүн түзүлгөн окуу китептеринде лексикологиялык материалдар аз-аздан киргизиле баштаган. Мектептин окуу китептери тексттер жана оозеки, жазуу кепти өнүктүрүүгө байланышкан көнүгүүлөр менен толуктала баштагандыгын байкоого болот.

Кыргыз тилинин программасында лексикалык материалдар бара-бара улам толукталып, кошумчаланып берилип отуруп, бүгүнкү күндө окуучулар лексиканын дээрлик толук теориялык жана практикалык фактылары боюнча билим алып жаткандыгын белгилөөгө болот. Азыркы күндө мектепте лексиканы окутуу иши өзүнүн ордун таап, тилдин башка бөлүмдөрү сыяктуу методикалык жактан жаңыланып, толукталып турган чагы. Окумуштуу З. Тагаева мектепте лексиканы окутуу курсун 3 этапка бөлүп карайт:

- 5–6-класстарда системалуу курс катары окутулат;

- 7–9-класстарда атайын тема менен сабак өтүлбөсө да, грамматиканын башка бөлүмдөрү менен байланыштырылып билим берилет;

- 10–11-класстарда лексиканын айрым темалары боюнча тереңдетилип, кеңейтилип билим берилет [4, 12-б.].

1990-жылдарга чейин жарык көргөн окуу программаларында лексикалык материалдар кыргыз тилин тереңдетип окуп-үйрөнүү максатында факультативдик сабактардын тизмегине киргизилген. Анда омоним, синоним, антонимдердин түрлөрү, фразеологизмдердин макал-лакаптарга ж.б. тил бирдиктерине окшоштугу жана айырмачылыгы сыяктуу темалар киргизилген.

2000-жылы академик Б. Орузбаеванын жетекчилиги менен түзүлгөн альтернативдүү окуу программасында лексикалык материалдар өтө кыскартылып, бардыгы болуп 31 саат гана берилген.

2004-жылы жарык көргөн окуу программасында болсо лексикалык материалдар кайрадан толуктоолор жана өзгөртүүлөр менен берилип, 5-класста 12 сааттык, 6-класста 14 сааттык, 10–11-класстарда 32 сааттык көлөмдө окутулуп-үйрөтүлө баштаган. Жалпысынан лексикалык материалдарга бөлүнгөн сааттын көлөмү 70 саатты түзгөн. Бул программа мурунку программалардан материалдардын удаалаш жайгаштырылышы, лексикалык түшүнүктөрдүн логикалуу байланышта түзүлүшү менен айырмаланган.

Мына ошентип, окуу программаларында лексиканын материалдары улам толукталып, көбөйүп отуруп, 60 сааттан ашык убакытта окутулуп-үйрөтүлүп жатат. Акыркы 2012-жылы жарык көргөн окуу программасында да лексикалык материалдар төмөндөгүдөй бөлүнгөнүн белгилеп өтүүгө болот: 5-класста — 11 саат; 6-класста — 19 саат; 7-класста — 2 саат; 10-класста — 18 саат; 11-класста — 14 саат.

Ал эми 2018-жылы жарык көргөн окуу программасында лексика бөлүмү боюнча бөлүштүрүлгөн сааттардын жалпы саны төмөндөгүдөй көрсөтүлгөн [1, 36-б.]:

Таблица 1. Мектеп программасында лексика бөлүмүнө бөлүнгөн окуу сааттары

Класстар	**Бөлүнгөн сааты**
5-класс	11 саат
6-класс	19 саат
7-класс	1-2 саат
10-класс	18 саат
11-класс	14 саат
	Жалпы: 64 саат

Корутунду. Жогоруда лексиканы окутуу боюнча жарык көргөн эмгектерге жана окуу программаларынын мазмунуна жүргүзүлгөн талдоонун негизинде лексиканы орто мектепте окутуунун зарылдыгын, бүгүнкү ааламдашуу доорунда кыргыз тилинин лексикасын окуучуларга таанытуу жана үйрөтүү актуалдуу маселелердин бири экендигин белгилөөгө болот. Лексика сөз жөнүндөгү илим болуп эсептелгендиктен, пикир алышуунун негизги каражаты катары сөз окуучулардын тилдик жана кептик компетенттүүлүгүн калыптандырууда маанилүү тилдик бирдик болуп саналат. Бул тууралуу В. Мусаева өз эмгегинде төмөндөгүдөй белгилейт: “Лексика дегенде бүтүндөй кыргыз тилинин сөз байлыгы, сөздүк кору, сөздүк составы, атап айтканда, макал-лакаптардан тартып, “Манаска” чейинки “кыргыз рухунун туу чокусун” жаратууга кудурети жеткен тилдик казынасы, көркөм сөз берметтери көз алдыбызга тартылат. Буларсыз кыргыз лексикасын элестете албайбыз. Мына ушундай тилибиздин кенчтерин балдарга туюндура билүүдө мектеп грамматикасында лексика бөлүмүнүн өзүнчө ээлеген орду бар” [2, 46-б.].

Жогорудагы пикирге таянуу менен, лексиканы окутууну атайын иликтөөгө алган көлөмдүү илимий-методикалык эмгектердин жетишсиздигин жана бул багытта мындан ары да изилдөө иштерин жүргүзүү зарылдыгын белгилөөгө болот.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз тилинин программасы. 5–9-класстар. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептер жана гимназиялар үчүн. – Бишкек, 2018. – 77 б.
2. Мусаева В. Мектепте лексиканы окутуу. – Бишкек : Мектеп, 1993.
3. Сартбаев К. К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе, 1978. – 308 б.
4. Тагаева З. Мектеп курсунда лексиканы окутуу. – Ош, 2005.
5. Осмонкулов А. Орто мектептин 4-классында лексиканы окутуунун методикасы. – Фрунзе, 1984.
6. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. – Фрунзе : Мектеп, 1987. – 144 б.
7. Эгембердиев Р. Фразеологияны XI класста окутуу : мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. – Бишкек : Мектеп, 1992.
8. Сарымсакова Б. Кыргыз мектептеринин 5-классында лексиканы окутуу методикасы. – Бишкек, 2004.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Тагаева З.Б.

УДК 372.881.1
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-116-121

Каразакова З.Ж., Мамадиева Г.Б.
ОшМУ
Каразакова З.Ж., Мамадиева Г.Б.
ОшГУ
Karazakova Z.Zh., Mamadieva G.B.
OshSU

ORCID 0009-0004-5812-226X

ОКУМУШТУУ Ж. ЧЫМАНОВДУН КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУ МЕТОДИКАСЫ ИЛИМИНИН ӨНҮГҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМЫ
ВКЛАД УЧЕНОГО Ж. ЧЫМАНОВА В РАЗВИТИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
CONTRIBUTION OF SCHOLAR J. CHYMANOV TO THE DEVELOPMENT OF KYRGYZ LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кыргыз тилин окутуу методикасы илиминин калыптанышы жана өнүгүшү, окумуштуу-методист Жеңишбек Чымановдун бул багытка кошкон салымы каралат. Көчмөндөр мезгилинде таалим-тарбия берүү, чечендикке үйрөтүү, накыл кептерди жайылтуу сыяктуу көрүнүштөр аркылуу элдик педагогиканын негиздери калыптанганы, ал эми совет мезгилинде билим берүү жана агартуу системасына өзгөчө көңүл бурулуп, кесипкөй адистерди даярдоо менен кыргыз илиминин өнүгүшүнө шарт түзүлгөнү белгиленет. Кыргыз тилин окутуу методикасы илиминин калыптанышына А. Кайбылдаев, К. Аюпова, М. Момбекова, Э. Бердибаев, С. Үсөналиев, Б. Өмүралиев, С. Шатманов, С. Нааматов, К. Иманалиев, К. Сартбаев ж.б. салым кошкону көрсөтүлөт. Бул илимдин өнүгүшүнө салым кошкон окумуштуулардын бири Ж. Чыманов болуп саналат. Ал 1996-жылы кандидаттык, 2010-жылы докторлук диссертациясын коргоп, 200дөн ашуун илимий жана илимий-методикалык эмгектерин жарыялаган. Алардын катарында монографиялар, сөздүктөр, окуу-усулдук эмгектер, предметтик билим берүү стандарттары, окуу программалары жана концепциялар бар. Окумуштуунун эмгектеринде кыргыз тилин эне тил, экинчи тил жана чет тили катары окутуунун теориялык-методикалык, дидактикалык жана технологиялык маселелери ар түрдүү өңүттөн изилденген. Ошондой эле анын «Кыргыз тили сабагы – баарлашуунун сабагы» деген методикалык көз карашы, окутууну коммуникативдик багытта уюштуруу, окуучунун байланыштуу кебин өнүктүрүү жана тилди коомдун ар түрдүү чөйрөлөрүндө эркин колдонууга үйрөтүү боюнча сунуштары каралат. Макалада Ж. Чымановдун илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү, кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча жарыяланган эмгектери жана илимий-методикалык сунуштары талдоого алынат.

Аннотация: В статье рассматриваются становление и развитие методики преподавания кыргызского языка, а также вклад ученого-методиста Женишбека Чыманова в развитие данного научного направления. Отмечается, что основы народной педагогики формировались еще в период кочевой культуры посредством воспитания и обучения, развития ораторского искусства и распространения назидательных изречений, а в советский период особое внимание уделялось системе образования и просвещения, подготовке профессиональных кадров, что способствовало развитию кыргызской науки. Показан вклад А. Кайбылдаева, К. Аюповой, М. Момбековой, Э. Бердибаева, С. Усеналиева, Б. Омуралиева, С. Шатманова, С. Нааматова, К. Иманалиева, К. Сартбаева и др. в становление методики преподавания кыргызского языка. Одним из ученых, внесших вклад в дальнейшее развитие этой науки, является Ж. Чыманов. В 1996 году он защитил кандидатскую, а в 2010 году – докторскую диссертацию и опубликовал более 200 научных и научно-методических работ. Среди них монографии, словари, учебно-методические труды, предметные образовательные

стандарты, учебные программы и концепции. В трудах ученого с разных сторон исследованы теоретико-методические, дидактические и технологические вопросы преподавания кыргызского языка как родного, второго и иностранного. Рассматриваются также его методический подход «Урок кыргызского языка – урок общения», рекомендации по коммуникативной направленности обучения, развитию связной речи учащихся и формированию умения свободно использовать язык в различных сферах общественной жизни. В статье анализируются научно-педагогическая деятельность Ж. Чыманова, его труды по методике преподавания кыргызского языка и научно-методические рекомендации.

Abstract: The article examines the formation and development of Kyrgyz language teaching methodology and the contribution of the scholar and methodologist Zhenishbek Chymanov to this field. It notes that the foundations of folk pedagogy were formed during the nomadic period through education and upbringing, the development of oratory skills, and the dissemination of instructive sayings. During the Soviet period, particular attention was paid to education and enlightenment and to the training of professional specialists, which contributed to the development of Kyrgyz scholarship. The article highlights the contributions of A. Kaibyldaev, K. Ayupova, M. Mombekova, E. Berdibaev, S. Usenaliev, B. Omuraliev, S. Shatmanov, S. Naamatov, K. Imanaliev, K. Sartbaev, and others to the formation of Kyrgyz language teaching methodology. One of the scholars who contributed to the further development of this field is Zh. Chymanov. He defended his Candidate of Sciences dissertation in 1996 and his Doctor of Sciences dissertation in 2010 and has published more than 200 scientific and methodological works. These include monographs, dictionaries, teaching and methodological materials, subject education standards, curricula, and concepts. His works examine theoretical, methodological, didactic, and technological issues related to teaching Kyrgyz as a native, second, and foreign language. The article also considers his methodological approach, “A Kyrgyz language lesson is a lesson in communication,” as well as his recommendations on communicative language teaching, the development of students’ coherent speech, and their ability to use the language freely in various spheres of social life. The article analyzes Chymanov’s scientific and pedagogical activities, his works on Kyrgyz language teaching methodology, and his scientific and methodological recommendations.

Негизги сөздөр: кыргыз тили; Ж. Чыманов; методист; окутуунун методикасы; коммуникативдик окутуу; байланыштуу кеп; текст; илимий-методикалык сунуштар.

Ключевые слова: кыргызский язык; Ж. Чыманов; методист; методика преподавания; коммуникативное обучение; связная речь; текст; научно-методические рекомендации.

Keywords: Kyrgyz language; Zh. Chymanov; methodologist; teaching methodology; communicative language teaching; coherent speech; text; scientific and methodological recommendations.

Илимпоз Ж.А. Чыманов 1955-жылы Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз айылында туулган. 1972-жылы айылындагы С.М. Киров атындагы (азыркы Д. Иманов атындагы) орто мектепти ийгиликтүү аяктаган. 1973–1975-жылдары Советтик армияда кызмат өтөп, 1976-жылы СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетине (КМУ, азыркы Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети – КУУ) тапшырып, аны 1981-жылы ийгиликтүү аяктаган.

Эмгек жолу 1981-жылы аталган университеттин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасында лаборанттык кызматтан башталган. Ошол жылдан тартып азыркы мезгилге чейин Кыргыз филологиясы факультетинде окутуучу, доцент, профессор кызматтарында эмгектенип келет.

Мындан сырткары, Ж.А. Чыманов «Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасын», «Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун предметтик стандартын (5–9, 10–11-класстар)» иштеп чыгууга активдүү катышкан. Кыргыз тили жана адабияты боюнча мектеп окуучуларынын республикалык олимпиадаларынын калыстар тобунун төрагасынын орун басары (2000–2008), докторлук жана кандидаттык диссертациялык кеңештин мүчөсү (2011-жылдан азыркы күнгө чейин), «Кыргызтесттин»

эксперти, Кыргыз билим берүү академиясынын (КББА) методикалык кеңешинин мүчөсү, Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинин «Кыргыз тили» окуу китептерин иштеп чыгуу боюнча эксперти, Билим берүүдөгү заманбап информациялык технологиялар институтунун (ИСИТО) Илимий консультанттар кеңешинин мүчөсү, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Окумуштуулар кеңешинин мүчөсү ж.б. катары илимий-педагогикалык жана коомдук иштерге активдүү катышып келет.

Методист-педагог Ж.А. Чыманов 1996-жылы педагогика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн диссертациясын, ал эми 2010-жылы «Орто мектепте кыргыз тилин окутуунун лингводидактикалык негиздери» деген темада докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргогон. 2003-жылы ага «Педагогика» адистиги боюнча доцент илимий наамы ыйгарылган.

Окумуштуу Ж. Чыманов кыргыз тилин эне тил катары окутуунун методикасы боюнча эмгектерин өткөн кылымдын 80-жылдарынан тартып жарыялай баштаган. Жалпысынан 200дөн ашуун илимий жана илимий-методикалык эмгектери, макалалары жарык көргөн. Алардын ичинде 3 монография, 7 окуу куралы, 3 сөздүк, жакынкы чет өлкөлөрдө жарыяланган 5 макала, предметтик билим берүү стандарты, окуу программасы, жаңылоо концепциясы ж.б. бар.

Ж. Чыманов «Кыргыз тили сабагы – баарлашуунун сабагы» деген пикирин 1997-жылы жарык көргөн «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери» эмгегинде белгилеген. Окумуштуунун пикири боюнча, окутуунун мазмуну коммуникативдик багытта уюштурулуп, окуучунун байланыштуу кеби өнүгүп, тилди коомдун ар түрдүү чөйрөлөрүндө эркин колдоно билүү деңгээлине жеткенде гана предметтин максат-милдеттери ишке ашат [1]. Бул методикалык көз караш азыркы учурда да өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келет.

1998-жылдан тартып азыркы учурга чейин Ж. Чыманов негизги предметтердин бири болгон «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» боюнча лекцияларды окуп, практикалык, семинардык жана лабораториялык сабактарды өткөрүп келет. Анын сабактарында студенттердин сүйлөө жана баарлашуу көндүмдөрүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө, өз алдынча пикир айтуусуна жана тыянак чыгаруусуна өзгөчө көңүл бурулат. Мындай багыт студенттин инсан жана кесипкөй адис катары калыптанышына өбөлгө түзөт.

Ж. Чымановдун демилгеси менен «Байланыштуу кепти окутуунун методикасы» жалпы курсу жана «Стилистиканы окутуунун методикасы» атайын курсу, ошондой эле ЖОЖдордо кыргыз тилинин практикалык курсун профилдик багыттар боюнча баштоочу жана улантуучу тайпаларда окутуу окуу планына киргизилип, азыркы мезгилге чейин окутулуп келет. Окумуштуу республиканын ар кайсы аймактарында мугалимдерге, студенттерге, орто жана жогорку окуу жайларынын профессордук-окутуучулук курамына лекцияларды окуп, семинар-тренингдерди өткөрүп келет.

Эки баскычтуу билим берүү системасына өтүүгө байланыштуу бакалаврларды жана магистрлерди даярдоо үчүн «Кыргыз тилин окутуунун методикасы», «Кыргыз тилин компетенттүүлүккө негиздеп окутуу» (бакалавриат), «Илимий-педагогикалык методология», «Кыргыз тилин этнопедагогикалык негизде окутуу» (магистратура) боюнча жаңы программаларды иштеп чыккан [2; 6]. Бул багытта кыргыз тилин эне тил жана экинчи (мамлекеттик) тил катары окутууну өркүндөтүү боюнча эки концепция иштеп чыгып, жарыялаган. Ошондой эле ЖОЖдор үчүн кыргыз тилин эне тил жана экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча типтүү программалардын авторлорунун бири.

Илимпоз Ж.А. Чыманов кыргыз тилин окутуунун методикасы адистиги боюнча 19 илимдин кандидатын жана 1 илимдин докторун даярдоого жетекчилик кылып, 20дан ашык изденүүчүгө жана аспирантка илимий жетекчи жана кеңешчи болгон. Диссертациялык иштер кыргыз тилин окутуунун этнопедагогикалык негиздери, кеп маданиятын, текстти, стилистиканы жана байланыштуу кепти окутуу сыяктуу актуалдуу темаларга арналган. Бул изилдөөлөрдө кыргыз тилин окутуунун бир катар теориялык жана методикалык маселелери каралган. Ж.А. Чыманов 2011-жылдан бери 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы жана методикасы адистиги боюнча Диссертациялык кеңештин мүчөсү.

2001-жылы авторлоштукта жарык көргөн, ЖОЖдор үчүн даярдалган «Тил илимине киришүү» окуу китеби [3] жана 2004-жылы жарык көргөн «Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы» адистерди даярдоодо жана илимий изилдөөлөрдө колдонулуп келет. Ж.А. Чыманов «Кыргыз тили» энциклопедиялык окуу куралынын авторлорунун бири, ошондой эле «Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар» эмгегинин эксперт-рецензенти.

2007-жылы жарыяланган «Кыргыз тили: Сабактын теориясы жана практикасы» жана «Кыргыз тили: Окутуу методдору» [4], 2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз тили: Сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы» [7] ж.б. окуу-методикалык эмгектери мугалимдерди даярдоодо жана алардын кесиптик ишмердүүлүгүндө колдонулуп келет. Ал эми 2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы» монографиясында кыргыз тилин эне тил катары окутууга жаңыча мамиле жасалып, билим берүүнүн заманбап талаптары эске алынган [8]. Автор эмгекте кыргыз тилин эне тил катары окутуунун жалпы теориялык маселелерин билим берүүнүн, анын ичинде эне тилди окутуунун учурдагы талаптарына ылайык иштеп чыгууну негизги максат катары койгон.

Окумуштуунун: «Келгиле, кесиптештер. Кыргыз тилин окутуунун сапатын көтөрүүгө биргелешип, карым-катышта, кызматташтыкта аракет кылалы. Кыргыз тилин окутуунун азыркы абалы бардыгыбыздан ошону күтөт», – деген пикири педагогдорду кыргыз тилин окутуунун сапатын жогорулатууга багытталган биргелешкен иш-аракетке үндөйт.

Кыргыз тил илиминде текст таануу, ал эми окутуу процессинде текстти каражат катары пайдалануу багыты калыптанып, өнүгүп келет. Бул маселе методист Ж. Чымановдун жетекчилиги астында теориялык жана практикалык жактан изилденип, бир катар монографиялар жарыяланып, илимий диссертациялар корголгон. Аталган изилдөөлөрдүн илимий жыйынтыктары текстти окутууда пайдалануунун теориялык жана практикалык негиздерин иштеп чыгууга өбөлгө түзгөн. Андагы илимий-методикалык сунуштарда компетенттүүлүккө негиздеп окутууда текстти негизги каражаттардын бири катары пайдаланууга, студенттердин тилдик-коммуникативдик жана социомаданий компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулат.

Окумуштуунун: «Кыргыз элдик педагогикасынын негиздери элдин каада-салтында, үрп-адатында, элдик (улуттук) оюндарында, өзгөчө элдик оозеки чыгармаларда берилип, сакталып, баркталып жана муундан муунга ар түрдүү формада берилип келгендиги менен белгилүү», – деген пикири [8, 80-б.] кыргыз тилин окутуунун этнопедагогикалык негиздерине байланыштуу изилдөөлөрүндө чагылдырылган. Бул багытта бир катар илимий-методикалык эмгектер жарыяланган.

2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы» монографиясында кыргыз тилин окутуунун теориялык жана практикалык маселелери системалуу каралган [8]. Эмгекте кыргыз тилин окутууда колдонулуучу методдорго, каражаттарга, көрсөтмөлөргө, схемаларга жана таблицаларга байланышкан маселелер талданып, аларды окутуу процессинде пайдалануунун илимий-методикалык негиздери сунушталган.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда тилди үйрөтүү, студенттердин компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүү окутуучу менен студенттин бир максатка, бир натыйжага багытталган биргелешкен иш-аракети аркылуу ишке ашат. Мында окутуучу билим берүүчү, ал эми студент билим алуучу тарап катары каралат. Ошол эле учурда билим берүүгө гана эмес, студенттин өз алдынча билим алуусуна да өзгөчө маани берүү зарыл.

Методист Ж. Чыманов окуучуну эмгекчилдикке, зиректикке, тыкандыкка, чынчылдыкка, өз алдынча өнүгүүгө жана эркин баарлашууга үйрөтүүдө, ошондой эле алган билимин турмушта сабаттуу колдоно билүү көндүмдөрүн калыптандырууда кыргыз тили сабактарында көркөм, публицистикалык жана илимий стилдеги тексттерди пайдалануунун маанисин белгилеген. Бул үчүн тексттерди алдын ала кылдат тандоого, аларга ылайык тапшырмаларды, көнүгүүлөрдү жана талдоо ыкмаларын иштеп чыгууга өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын көрсөткөн.

Ж. Чымановдун сабактарында колдонулган усулдардын бири – реалдуу турмуштагы маанилүү окуяларга карата студенттин (окуучунун) жеке көз карашын, сунуш-пикирин текст аркылуу жазуу жана оозеки түрдө билдирүү көндүмдөрүн өнүктүрүү. Окумуштуу текст тандоого байланыштуу:

«Текст тандоо окутуунун максаттары, окутуунун мазмуну менен бирге эле окутуунун принциптерине, жаш-куракка, кызыгууга, аймактык өзгөчөлүккө жана башка ички-сырткы факторлорго, жагдай-шарттарга да көңүл бурулат же аларга негизделет», – деп белгилейт [8, 59-б.; 356–357-бб.]. Бул тыянак текстти тандоодо окуучунун өзгөчөлүктөрүн жана окутуу шарттарын эске алуунун маанилүүлүгүн көрсөтөт.

Окумуштуунун төмөнкү методикалык сунуш-пикирлеринин актуалдуулугун белгилөөгө болот:

1. Кыргыз тилин эне тил катары окутууга болгон мамиле жана түшүнүк олуттуу толуктоолорго, өзгөртүүлөргө дайыма муктаж. Бул маселе, баарыдан мурда, кыргыз тилин окутуунун максатын жана мазмунун так аныктоого жана аларды азыркы талаптарга шайкеш келтирүүгө байланыштуу каралат. Бул маселени кыргыз тилин окутуунун методологиялык негиздерин аныктоодо, айрыкча окутууну «социалдаштыруу», «ааламдаштыруу» жана «гумандаштыруу» түшүнүктөрүн чечмелөө, окутуунун жалпы дидактикалык принциптерине «табигыйлык» принцибин киргизүү, ошондой эле лингвистикалык жана методикалык принциптерди аныктоо аркылуу чечүүгө аракет жасалган. Бул багыттагы атайын иликтөө иштерин улантуу зарыл.

2. Эгерде билим берүүнүн, анын ичинде эне тилди окутуунун «улуттук моделин» (И. Бекбоев) түзүүгө аракет кылсак, кыргыз тилин окутууда этноилимдерге (этнопедагогика, этнолингвистика, этносоциология, этномаданият ж.б.) артыкчылыктуу маани берип, аларды окутуу-үйрөтүү иштеринде кеңири пайдалануу зарыл. Бул багыттагы изилдөөлөр кыргыз тилин окутуунун методикасында дээрлик иштеле элек.

3. Филолог-студенттерди тандап алуу, аларды окутуу жана педагогикалык ишмердүүлүккө даярдоо процесстери да олуттуу жаңылануу муктаж.

4. Кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун формаларына, сабакка, сабактын типтерине жана түрлөрүнө, сабакты талдоонун методикасына, сабакта колдонулуп жаткан метод-ыкмаларга жана көрсөтмө куралдарга болгон бүгүнкү мамиле да өзгөрүүгө муктаж. Бул багытта практик мугалимдердин жүргүзүп жаткан иш-аракеттери, негизинен, текшерүүдөн өтүүгө багытталган мүнөздөн толук арыла элек. Кыргыз тили мугалиминин педагогикалык ишмердүүлүгү ал өткөн сабактын тип-түрүнө, колдонгон метод-ыкмаларына жана көрсөтмө курал-каражаттарына карата гана бааланбастан, баарыдан мурда, сабакка коюлган максаттын (же максаттардын) ишке ашырылышына, мугалимдин чыгармачылыгына жана окуучулардын жамааттык же өз алдынча ишмердүүлүгүнүн натыйжасында ээ болгон баалуулуктарына карата бааланууга тийиш.

5. Кыргыз тилин окутуу боюнча жүргүзүлүүчү илимий-методикалык иш-аракеттер тилдин ички структуралык түзүлүшүн окутуп-үйрөтүүгө гана багытталбастан, тилдин коомдогу жана жеке адамдын жашоо ишмердүүлүгүндөгү ордуна, барк-баасына багытталып, тил жана кеп, тил жана ойлоо, тил жана таанып-билүү, текст, стилистика маселелери боюнча методикалык изилдөө иштерин жүргүзүү зарылдыгы сакталып калууда.

Ж. Чымановдун илимий-методикалык изилдөөлөрүнүн негизги багыттары кыргыз тилин окутууну инновациялык негизде жаңылоо, предметти окутуунун мамлекеттик стандарттарын заман талабына ылайык өркүндөтүү, аларга ылайык окуу программаларын иштеп чыгуу, окуу китептеринин жаңы муунун түзүү жана окутуунун интерактивдүү методдорун өнүктүрүү менен байланыштуу. Окумуштуу тилди окутууда текстти негизги каражаттардын бири катары пайдалануга артыкчылыктуу маани берип, грамматикалык материалдарды да тилди үйрөтүүнүн каражаты катары колдонууну сунуштайт.

Ж. Чымановдун кыргыз тилин уланмалуулук принцибинин негизинде окутууга кошкон салымы да анын илимий-методикалык ишмердүүлүгүнүн маанилүү багыттарынын бири болуп саналат. Анын эмгектеринде мектепке чейинки билим берүү уюмдарынан тартып жалпы билим берүүчү мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында кыргыз тилин эне тил, экинчи тил жана чет тили катары окутууга байланышкан стандарттарды, концепцияларды, программаларды, план-иштелмелерди жана илимий-методикалык материалдарды иштеп чыгуу маселелери камтылган.

Окутуу процессинде Ж. Чыманов студенттин кызыгуусун, турмуштук тажрыйбасын жана жеке көз карашын эске алууга өзгөчө маани берген. Анын сабактарында студенттерге жакын темаларды, турмуштук кырдаалдарга негизделген тапшырмаларды колдонуу, өз алдынча ой жүгүртүүгө жана эркин пикир билдирүүгө шарт түзүү негизги орунда турган. Мындай мамиле билим алуучулардын тилдик жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө, алган билимин практикалык жагдайларда колдоно билүүсүнө багытталган.

Жыйынтыктап айтканда, Ж. Чымановдун илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү кыргыз тилин окутуунун методикасынын өнүгүшү менен тыгыз байланышта. Анын эмгектеринде кыргыз тилин эне тил, экинчи тил жана чет тили катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери, коммуникативдик багытта окутуу, байланыштуу кепти өнүктүрүү, текстти окутуунун каражаты катары пайдалануу, компетенттүүлүккө негизделген окутуу жана окутууну жаңылоо маселелери каралган. Окумуштуунун илимий эмгектери жана методикалык сунуш-тыянактары кыргыз тилин окутуунун методикасын өркүндөтүүдө, мамлекеттик тилди окутууда жана бул багыттагы илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө маанилүү илимий-методикалык булак болуп саналат. Ж. Чымановдун илимий-методикалык мурасын системалуу изилдөө кыргыз тилин окутуунун методикасынын өнүгүү тарыхын жана азыркы багыттарын тереңирээк ачып көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Чыманов Ж. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери : окуу куралы. – Бишкек, 1997. – 96 б.
2. Чыманов Ж. Дипломдук иш жазган бүтүрүүчүлөргө жардам. – Бишкек, 2004. – 19 б.
3. Чыманов Ж. Тил илимине киришүү. – Бишкек, 2001. – 148 б.
4. Чыманов Ж. Кыргыз тили: Окутуу методдору : окуу куралы. – Бишкек, 2007. – 100 б.
5. Чыманов Ж. Кыргыз тили: Сабактын методдору жана практикасы. – Бишкек, 2007. – 104 б.
6. Чыманов Ж. Кыргыз тилин (мамлекеттик тил) окутуунун методикасы : типтүү программа. – Бишкек, 2008.
7. Чыманов Ж. Кыргыз тили: Сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы. – Бишкек, 2009. – 64 б.
8. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек : Турар, 2009. – 488 б.
9. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутууну жаңылоонун концепциясын иштеп чыгуунун зарылдыгы // Кабарлар. – 2013. – № 3. – 116–122-бб.
10. Чыманов Ж. Кыргыз тили сабагы – баарлашуунун сабагы // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – 2015. – Атайын чыгарылыш. – 147–150-бб.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Бекмуратова Р.

УДК:338.26.034
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-121-127

Кармышакова И.П.
Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Баткен региондук көп тармактуу институту
Кармышакова И.П.
Баткенский региональный многопрофильный институт КНУ имени Жусупа Баласагына
Karmyshakova I.P.
Batken Regional Multidisciplinary Institute of Jusup Balasagyn KNU

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ЭРТЕ КЕЛГЕН ТУРНАЛАР» ПОВЕСТИН КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДЕ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ТЕХНОЛОГИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ОБУЧЕНИЯ ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «РАННИЕ ЖУРАВЛИ» ВО ВНЕКЛАССНОЙ РАБОТЕ

TECHNOLOGY OF COMPETENCY-BASED TEACHING OF CHINGIZ AITMATOV'S NOVELLA «EARLY CRANES» IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Чыңгыз Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестин класстан тышкаркы иштерде компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун актуалдуулугу каралат. Заманбап билим берүү ыкмаларын адабий билим берүүгө интеграциялоо, окуучулардын компетенттүүлүктөрүн, сынчыл ой жүгүртүүсүн жана эмоционалдык интеллектин өнүктүрүү маселелерине көңүл бурулат. Адамдын табияты, руханий баалуулуктар, адеп-ахлактык тандоо жана жоопкерчилик сыяктуу чыгармада көтөрүлгөн маселелерди талдоо окуучулардын турмуштук көндүмдөрүн калыптандыруунун каражаты катары каралат. Макалада класстан тышкаркы иштердин алкагында «Эрте келген турналар» повестин окутууда компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун мүмкүнчүлүктөрү жана ыкмалары талданат. Текст менен иштөөнүн активдүү жана интерактивдүү формаларын колдонуу аркылуу чыгарманы терең түшүнүүгө жана окуучулардын зарыл турмуштук көндүмдөрүн өнүктүрүүгө басым жасалат. Театралдаштырылган окутууну жана санариптик технологияларды пайдалануу аркылуу чыгарманы окутуунун натыйжалуу ыкмалары сунушталат. Ошондой эле окуучулардын социалдык жана маданий аспектилерге карата сезимталдыгын өнүктүрүүнүн мааниси белгиленет. Класстан тышкаркы иштер чыгармада көтөрүлгөн салттарды сактоо, достук жана сүйүү, келечек үчүн жоопкерчилик сыяктуу маселелерди талдоого жана окуучулардын аларды жеке кабыл алуусун тереңдетүүгө мүмкүнчүлүк түзөрү көрсөтүлөт.

Аннотация: В статье рассматривается актуальность компетентностного обучения повести Чингиза Айтматова «Ранние журавли» во внеклассной работе. Особое внимание уделяется интеграции современных образовательных методов в литературное образование, развитию компетенций, критического мышления и эмоционального интеллекта учащихся. Анализ таких затронутых в произведении проблем, как человеческая природа, духовные ценности, нравственный выбор и ответственность, рассматривается как средство формирования жизненных навыков учащихся. В статье анализируются возможности и методы реализации компетентностного подхода при изучении повести «Ранние журавли» в рамках внеклассной работы. Особое внимание уделяется использованию активных и интерактивных форм работы с текстом, способствующих более глубокому пониманию произведения и развитию необходимых жизненных навыков учащихся. Предлагаются эффективные способы изучения произведения с использованием театрализованных форм работы и цифровых технологий. Подчеркивается также важность развития у учащихся восприимчивости к социальным и культурным аспектам. Показано, что внеклассная работа создает условия для осмысления затронутых в произведении вопросов сохранения традиций, дружбы и любви, ответственности за будущее и способствует углублению их личностного восприятия учащимися.

Abstract: The article examines the relevance of a competency-based approach to teaching Chingiz Aitmatov's novella «Early Cranes» in extracurricular activities. Particular attention is paid to integrating modern educational methods into literary education and developing students' competencies, critical thinking, and emotional intelligence. The analysis of such issues addressed in the novella as human nature, spiritual values, moral choice, and responsibility is considered a means of developing students' life skills. The article analyzes the possibilities and methods of implementing a competency-based approach to teaching «Early Cranes» in extracurricular activities. Particular attention is paid to active and interactive forms of working with the text that contribute to a deeper understanding of the literary work and the development of essential life skills. Effective approaches involving theatrical activities and digital technologies are proposed. The importance of developing students' awareness of social and cultural aspects is also emphasized. Extracurricular

activities are shown to provide opportunities for exploring issues raised in the novella, including the preservation of traditions, friendship and love, and responsibility for the future, while deepening students' personal engagement with the work.

Негизги сөздөр: Чыңгыз Айтматов; «Эрте келген турналар»; компетенттүүлүк; класстан тышкаркы иштер; педагогикалык технологиялар; функционалдык сабаттуулук.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов; «Ранние журавли»; компетентность; внеклассная работа; педагогические технологии; функциональная грамотность.

Keywords: Chingiz Aitmatov; «Early Cranes»; competence; extracurricular activities; pedagogical technologies; functional literacy.

Киришүү. Билим берүүнүн заманбап шарттарында окутууну компетенттүүлүккө негиздөө — жалпы орто билим берүүнүн артыкчылыктуу багыттарынын бири катары каралып, окутуунун мазмунун жаңылоону, методдорду натыйжалуулукка багыттоону жана окуучунун инсандык потенциалын ар тараптуу өнүктүрүүнү талап кылат. XXI кылымдын чакырыктары — глобалдашуу, коомдук-маданий өзгөрүүлөр, маалыматтык агымдын тездеши, социалдык жоопкерчиликке болгон жогорку талаптар мектеп окуучусун жалаң гана билимге ээ кылуу менен чектелбестен, анын өз алдынча ой жүгүртүүсүн, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн, баарлашуу маданиятын, социалдык активдүүлүгүн жана моралдык баалуулуктарды терең түшүнүү жөндөмүн калыптандырууну шарттайт.

Бул жагдайда адабият сабагынын, айрыкча класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүнүн ролу өзгөчө мааниге ээ. Көркөм текст баланын эмоциялык дүйнөсүнө түздөн-түз таасир этүүчү, инсандын нравалык жана руханий сапаттарын өнүктүрүүгө чоң мүмкүнчүлүк түзгөн күчтүү тарбиялык ресурс болуп саналат. Өзгөчө Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары адамдын тагдырына, моралдык тандоосуна, жарандык жоопкерчилигине жана гуманисттик баалуулуктарына байланышкан терең философиялык мазмуну менен окуучунун дүйнө таанымына олуттуу таасир берет. Айтматовдун "Эрте келген турналар" повести — ар бир муунда актуалдуулугун жоготпогон чыгарма. Повестте согуш жылдарындагы оор турмуш, жоготуу, балалык менен трагедиянын кагылышуусу, адамдык ыйман, боорукердик жана жарандык сапаттардын чагылдырылышы жаш окурмандар үчүн өтө таасирдүү таалим-тарбиялык материал болуп саналат. Бул чыгарма окуучунун адабий кабыл алуусун гана эмес, анын адамдык сапаттарын, өзүнө жана коомго болгон мамилесин, баалуулуктарды түшүнүү деңгээлин калыптандырууда зор мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан повести класстан тышкаркы сабактарда компетенттүүлүккө негиздеп окутуу — окуу процессин жандандырууга, окуучулардын активдүү катышуусун камсыздоого, алардын чыгармачылык жана аналитикалык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө шарт түзөт. Компетенттүүлүккө багытталган технологиялар окуучунун өз алдынча иликтөөсүн, ойлонуп жыйынтык чыгаруу жөндөмүн, командалык ишке катышуусун жана реалдуу турмуштук кырдаалдарга чыгарма аркылуу байланыш түзө билүүсүн жогорулатат.

Бул макаланын актуалдуулугу — "Эрте келген турналар" повестинин тарбиялык жана методикалык потенциалын заманбап окутуу технологиялары менен айкалыштырып, компетенттүүлүктөрдү өнүктүрүүгө багытталган усулдук моделди иштеп чыгууда турат. Макаладагы негизги маселе — чыгарма аркылуу окуучунун предметтик жана предмет аралык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун натыйжалуу жолдорун аныктоо жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн максаты. Чыңгыз Айтматовдун "Эрте келген турналар" повестин класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүндө компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун педагогикалык-методикалык мүмкүнчүлүктөрүн илимий жактан негиздеп, окуучулардын предметтик, предмет аралык жана жеке инсандык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталган натыйжалуу окутуу технологияларын иштеп чыгуу жана практикада колдонуу жолдорун аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери. Компетенттүүлүккө негизделген окутуунун теориялык негиздерин жана анын класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгүндөгү ордун иликтөө.

Изилдөөнүн методдору. Теориялык-методологиялык анализ, көркөм текстти адабий-анализдөө методу, долбоордук метод, санариптик технологиялар, театралдык окутуу.

Негизги мазмуну. Ч. Айтматов – кыргыз жана дүйнөлүк адабияттагы эң көрүнүктүү жазуучулардын бири. Анын чыгармалары терең философиялык мазмуну, гуманисттик идеялары жана жаштардын руханий дүйнөсүн байытуу мүмкүнчүлүгү менен өзгөчөлөнөт. “Эрте келген турналар” повести балдардын согуш мезгилиндеги тагдыры. Алардын эр жетүүсү жана жашоо баалуулуктары тууралуу баяндалат. Ч. Айтматовдун чыгармалары дүйнө элдеринин көптөгөн тилдерине которулуп, анын ысымы кеңири таанылган. Жазуучу кандуу согуш жылдарында Кыргызстандын булуң-бурчундагы айылдарда жашаган балдардын оор тагдырын «Атадан калган туяк» чыгармасындагы Авалбектин образы аркылуу чагылдырса, «Эрте келген турналар» повестинде Султанмураттын образы аркылуу согуш мезгилиндеги балдардын оор турмушун, эрте жетилүүсүн жана жоопкерчилигин ачып берген.

«Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр» аттуу китебинде академик А. Акматалиевдин пикири боюнча, бул повесть Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги турмуштук эпизоддорду сүрөттөгөнүнө карабастан, өзүнүн көркөмдүк таасири, проблематикасынын негиздүүлүгү жагынан бүгүнкү күндүн, азыркы учурдун эң курч талаптарына шайма-шай келип турат. Адамдар арасындагы татаал байланыштарды терең үңүлүп көрсөтүү, дегеле адамдын турмушка болгон мамилесин чагылдыруу жагынан «Эрте келген турналар» повести түздөн-түз азыркы өспүрүм жаштарга багытталган деген пикир айтылган [1, 377-б.].

Демек, чыгарманы талдоо аркылуу окуучулардын андагы образдардын жакшы жана терс сапаттарын ажырата билүүсүнө, каармандардын иш-аракеттерине баа берүүсүнө, алардан өзүнүн жеке максат-мүдөөсүнө жана идеалдарына шайкеш сапаттарды табуусуна багыт берүү негизги милдеттердин бири болуп саналат.

Автор согуш күндөрүн баяндоо менен гана чектелбейт, адам тагдырына байланыштуу философиялык, адеп-ахлактык проблемаларды изилдейт. Жазуучунун изилдөө объектисинде — адамдын өмүр тагдыры. Ал өмүр, ал тагдыр жаңы гана башталган. Бирок кандай башталды? Эң биринчи таза сүйүүдөн, балалык таттуу кыялдан, аркы-беркини териштирбеген эрегиштен, ортоктош кайгы менен ширелген достуктан жана акырында оор жоготуудан, кара ниет зомбулук менен бетме-бет кездешүүдөн Султанмураттын өмүр жолу ушинтип башталат [2, 374-б.]. «Эрте келген турналар» повестиндеги каармандардын үлгү болуучу сапаттары бүгүнкү жаштарды улуттук аң-сезимдүүлүккө, гумандуулукка, патриоттуулукка, сезимталдыкка тарбиялоого өбөлгө түзөт.

Ч. Айтматов өзү айткандай: «“Согушка чейин”, “Согуш күндөрүндө”, “Согуштан кийин” деп айтыла жүргөн фразалардын мен үчүн өзгөчө түшүнүгү бар. Мен үчүн бул сөздөрдүн ар биринде анчейин хронология эмес, алда канча татаал турмуштун, татаалдыгына жете түшүнүүнүн катаал мезгилде, биздин бул күндө бүт дүйнөгө сабак болуп калган тажрыйбасын баштан өткөрүү мезгили деген зор маани жатат» [1]. Чындыгында, согуш жылдары жазуучу үчүн эстен кеткис окуя гана эмес, жалпы адамзаттык мааниси бар чоң тарыхый сабак болгон. Албетте, бул жыйынтыкка, бул түшүнүккө жазуучу кийин келген. Ал эми согуш жылдарында болсо ал Султанмурат, Анатайлардай болуп, башына түшкөн не бир мүшкүлдөрдү көтөрүүгө аргасыз болгон [2, 319-б.].

Тактап айтканда, Айтматов өзү айткандай: «Дүйнөдөгү адам баласынын баары ушундай бир тилекте, бир ниетте, бирине-бири жакшылык жоруп, өз уул-балдарын ушунчалык сүйүшсө, ушунчалык күтүшсө, балким, согуш болбос беле дейм...» [1]. Жазуучу гумандуу өлкөдө согуш болбосо, кан төгүлбөсө, канчалаган жоготуулар болбой, жаш өмүрлөр кыйылбай калмак деген ойго токтолот.

В. П. Чудинова мындай деп жазат: «Буга чейинки адамзаттын прогрессивдүү кыймылы ар дайым китеп окуу менен байланышып, улуттардын, элдердин, адамдардын жеткилендиги, маданияттуулугу китеп окуу менен өлчөнүп келген. Жаңы кылымга өткөндө мурдагы кылымга салыштырмалуу адамдардын китеп окууга болгон кызыгуусу төмөндөдү. Атайын изилдөөлөр Англияда балдар менен өспүрүмдөрдүн китеп окуу ишмердүүлүгү төмөндөп кеткендигин аныктаса, Германияда жаш немецтердин китеп окуу көрсөткүчү билинген кезде бүт өлкө “шок абалында” калган. Окуучулардын

билимин баалоо боюнча эл аралык изилдөө борбору (PISA) өнүккөн 32 өлкөнү тандап, алардын китепти кандай окуп жаткандыгын изилдеп көрсө, Орусия Федерациясы 2-орунга түшүп кетиптир» [10, 48-б.].

Азыркы учурда биздин өлкөдө да көркөм адабияттарды окугандардын саны төмөндөдү десек жаңылышпайбыз. Анткени Кыргызстанда мектеп окуучуларынын китеп окууга, адабий чыгармаларга болгон кызыгуусу кескин төмөндөп кеткен. Окуучуларды китеп окууга үйрөтүүнүн, алардын окурмандык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун негизги каражаттарынын бири — адабият сабагы жана класстан тышкаркы окуу ишмердүүлүгү.

М. У. Музулмановдун изилдөөсү боюнча, 5–7-класстарда окуучулардын окууга болгон кызыгуусу интенсивдүү өнүгөт да, алар балдар адабиятын, балдарга арналган чыгармаларды гана окубастан, «чоңдор» адабиятына, сүйүү, махабат темасындагы чыгармаларга да кызыга башташат, ошондой китептерди издеп калышат [7]. Мына ушул өзгөчөлүктөн пайдаланып, алардын окурмандык кызыгууларын классикалык адабиятка, чыныгы адабиятка буруп турушубуз керек. Класстан тышкаркы окуу катардагы сабактын уландысы, анын жаңы шарттагы формасы болуп эсептелет. Бул сабакта окуучулар өз алдынча алган билимдерине, компетенттүүлүктөрүнө таянып, көркөм чыгарманы окуу, түшүнүү, талдоо жагынан бир кыйла индивидуалдуулукка, эркиндикке жетишет. Демек, класстан тышкаркы окуу — негизги сабакта жетишкен билимдерди реализациялоонун да, сынактан өткөрүүнүн да тажрыйба аянтчасы.

Ч. Айтматовдун «Эрте келген турналар» повести балдардын согуш мезгилиндеги тагдыры, алардын эр жетүүсү жана жашоо баалуулуктары тууралуу баяндайт. Класстан тышкаркы иштерде бул чыгарманы компетенттүүлүккө негиздеп үйрөтүү окуучулардын функционалдык сабаттуулугун, талдоо жөндөмдөрүн жана чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытталат. Билим берүүдө компетенттүүлүккө негизделген мамиле окуучулардын жөн гана теориялык билим алуусун эмес, аны практикада колдонуу жөндөмүн калыптандырууну көздөйт. Бул ыкма окуучулардын компетенцияларын өнүктүрүүгө багытталат.

Окуучулардын сабаттуулугун жана компетенцияларын баалоо. Класстан тышкаркы иштер окуучулардын аналитикалык жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Натыйжаларды баалоо үчүн төмөнкү ыкмалар колдонулат.

Таблица 1. Натыйжаларды баалоо ыкмалары

Компонент	Баалоо ыкмасы
Чыгарманы түшүнүү	Ачык жана жабык тесттер
Окуяларды талдоо	Эссе, баяндама жазуу
Коммуникациялык компетенция	Дискуссияларга катышуу
Чыгармачылык жөндөм	Театралдаштырылган оюндар, эсселер, долбоорлор

Когнитивдик компетенция — чыгармадагы каармандардын мүнөзүн, окуялардын мазмунун жана негизги идеяларын түшүнүү жана талдоо. «Эрте келген турналар» чыгармасынын негизги идеясын түшүнүп, чыгармадагы каармандарды талдоону үйрөнүшөт.

Коммуникативдик компетенция — мында «Эрте келген турналар» чыгармасы боюнча окуучулар өз оюн айтууну жана башкалар менен пикир алмашууну үйрөнүшөт.

Социалдык компетенттүүлүк — окуучулар чыгарманы окуп чыккандан кийин адамгерчилик, патриоттуулук сыяктуу сапаттарды өнүктүрүшөт.

Өз алдынча чечим кабыл алуу — чыгармадагы каармандардын тандоолорун талдап, аны өз жашоосунда колдонууну үйрөнүшөт.

Чыгарманы класстан тышкаркы иштерде окутууда төмөнкү технологиялар колдонулушу мүмкүн.

Долбоордук метод — мында окуучулар чыгармага байланыштуу ар кандай долбоорлорду ишке

ашырууга тартылат. Мисалы, «Согуш жана балдар» аттуу изилдөө долбоорунда согуштун балдарга тийгизген таасирин баяндаган маалыматтарды чогултушат. «Менин турналарым» долбоорунда ар бир окуучу турналардын символикалык маанисин изилдеп, чыгарма боюнча эссе жазат. «Жашоодогу десанттар» долбоорунда окуучулар жаш курагына карабай оор түйшүктү көтөргөн адамдар тууралуу документалдуу баяндама даярдоону үйрөнүшөт.

Чыгармачылык жана театралдаштырылган оюндар — окуучулар чыгарманын негизинде көрүнүштөрдү уюштуруп, мисалы, «Ак-Сай десанттары» сыяктуу сахналык көрүнүштөрдү даярдашат.

«Каармандарга кат» — класстан тышкаркы иштин бул түрүндө окуучулар чыгарманы окуп, түшүнгөндөн кийин каармандарга кат жазып, алардын жан дүйнөсүн түшүнүүгө аракеттенишет.

«Эрте келген турналар» повести боюнча окуучулар өз алдынча видеороликтерди тартууну жана каармандардын диалогдорун үн аркылуу берүүнү, чыгарманы жаңыланган форматта талкуулоону үйрөнүшөт.

Компетенттүүлүккө негизделген окутуу — бул билимди гана эмес, аны практикада колдонуу жөндөмүн да өнүктүрүүчү ыкма. Аталган мамиле окуучулардын аналитикалык ой жүгүртүүсүн, чыгармачыл изденүүсүн жана социалдык адаптациясын камсыз кылат. Класстан тышкаркы иш-чаралар окуучулардын кызыгуусун арттырып, чыгармадагы идеяларды терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Алар чыгарма боюнча эссе жазуу, сахналаштыруу, дебат, долбоордук ишмердүүлүк сыяктуу түрлөрдө уюштурулушу мүмкүн. Компетенттүүлүккө негизделген методдорду колдонуу аркылуу окуучулардын активдүү катышуусу камсыз кылынат.

С. Т. Батаканова өзүнүн эмгегинде көркөм адабий текстти талдоо учурунда окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүнүн маанилүүлүгүн белгилейт [3]. Ал көркөм чыгармаларды талдоо мугалимден ар тараптуу изденүүнү жана чеберчиликти талап кыларын айтат. Окуучулардын адабий-чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү максатында адабий ийримдерди уюштуруу натыйжалуу болуп саналат. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестин окуп, талдоо аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын өнүктүрүүгө болот. Жалилова С.Б. элдик дөөлөттөрдү билим берүү процессинде пайдалануу окуучулардын айлана чөйрөгө болгон жоопкерчиликтүү мамилесин калыптандырууга өбөлгө түзөрүн белгилейт. Автордун бул багыты”Эрте келген турналар повестиндеги жаратылышты сүйүү,жерди баалоо жана эмгек аркылуу тарбиялануу маселелери менен байланышат [4]. Ал эми изилдөөчү Заилова Ж.Ж башталгыч класстын окуучуларында экологиялык түшүнүктөрдү калыптандырүүнүн маанисине көңүл бурат. Бул багыт Айтматовдун чыгармаларын окутууда жаратылышка аяр мамилени, мекенди сүйүүнү жана жоопкерчиликти тарбиялоо мүмкүнчүлүктү ачат [5]. Орозакунов Ш.Ч Айтматовдун повестеринин сюжеттик-композициялык курулушун изилдөө менен чыгармалардын мазмунун ачууда сюжеттин өнүгүшү, окуялардын өз ара байланышы жана композициялык уюшулушу маанилүү экендигин көрсөтөт[8]. Бул илимий багыт” Эрте келген турналар” повестин класстан тышкаркы окууда талдоодо да маанилүү.

Профессор А. Ж. Муратов компетенттүүлүктү төмөнкүчө аныктайт: «Компетенттүүлүк — бул адистин интеллектуалдык, психологиялык, моралдык жана ишмердик абалы, ошол аркылуу анын канчалык билим алгандыгы, көндүмдөргө ээ болгондугу, башкалардын ишмердүүлүгүн өзүнө сиңиргендиги, маалыматтар менен куралдангандыгы жана аларды кандайча колдоно алары аныкталат. Компетенттүүлүк — бул натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүү үчүн ыңгайлуу жүрүш-туруш модели, кыймыл-аракеттерди ишке ашыруунун жолдору» [8]. Айтматовдун «Эрте келген турналар» чыгармасын класстан тышкаркы иштерде компетенттүүлүккө негиздеп окутуу — заманбап билим берүү процесси үчүн маанилүү багыттардын бири. Компетенттүүлүккө негизделген окутуу ыкмасы окуучулардын аналитикалык ой жүгүртүүсүн, чыгармачылык жөндөмдөрүн жана практикалык көндүмдөрүн өркүндөтүүгө багытталган. Бул методика сабактан тышкаркы иштерде да натыйжалуу колдонулуп, окуучулардын текст менен терең иштөөсүнө, өз алдынча ой жүгүртүүсүнө жана турмуштук компетенцияларын өнүктүрүүсүнө өбөлгө түзөт.

Корутунду. Чынгыз Айтматовдун «Эрте келген турналар» чыгармасын класстан тышкаркы иштерде компетенттүүлүккө негиздеп үйрөтүү окуучулардын текстти терең түшүнүүсүнө, сынчыл ой жүгүртүүсүнө жана чыгармачылыгынын өнүгүшүнө жардам берет. Окутуу процессинде заманбап педагогикалык технологияларды колдонуу окуучуларды активдүү үйрөнүү процессине тартууга шарт түзөт. Долбоордук метод, театралдаштырылган иш-чаралар жана санариптик технологиялар сабактарды кызыктуу жана натыйжалуу өткөрүүгө, чыгарманы теориялык жактан гана эмес, турмуштук көз караштан да терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Ошондой эле компетенттүүлүккө негизделген ыкмаларды колдонуу окуучулардын социалдык жана маданий аспектилерге карата сезимталдыгын өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Мектеп мугалимдери окуучуларга теориялык билим берүү менен гана чектелбестен, класстан тышкаркы иштер аркылуу алган билимдерин практикада колдонуу жөндөмүн да өнүктүрүүгө тийиш. Класстан тышкаркы иштер актуалдуу темаларды жана көйгөйлөрдү изилдөө аянтчасына айланып, окуучулардын алган билимдерин турмуштук кырдаалдар менен байланыштыруусуна шарт түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч. Т. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. – Бишкек : Бийиктик, 2008.
2. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр : 3 томдук. – Бишкек : Кут-Бер, 2018.
3. Батаканова С. Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери : пед. илим. д-ру дис. автореф. – Бишкек, 2011. – 42 б.
4. Жалилова С. Б. Влияние народных достояний на формирование экологической культуры младших школьников // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова. – 2024. – Т. 2, № 1. – С. 100–104.
5. Заилова Ж. Ж., Эрмекбек кызы А., Матисманова А. Y. Использование элементов этнопедагогики в экологическом образовании на уроках чтения в начальных классах // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова. – 2023. – Т. 1, № 2 (22). – С. 21–27.
6. Музулманов М. У. Мектепте кыргыз адабиятынан класстан тышкаркы окутууну уюштуруунун жана өткөрүүнүн методикасы. – Бишкек, 2019.
7. Муратов А. Ж. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу. – Бишкек, 2009. – 116 б.
8. Орозакунов Ш. Вопросы сюжетно-композиционного построения повестей Ч. Айтматова : дис. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1982. – 170 с.
9. Чудинова В. П. Чтение детей и подростков в России : проблемы и перспективы // Школьная библиотека. – 2003. – № 8. – С. 46–53.

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Саттарова А.Т.

УДК:338.26.034
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-127-133

Кармышакова И.П.
Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Баткен региондук көп тармактуу институту
Кармышакова И.П.
Баткенский региональный многопрофильный институт КНУ имени Жусупа Баласагына
Karmyshakova I.P.
Batken Regional Multidisciplinary Institute of Jusup Balasagyn KNU

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИН ОКУТУУДАГЫ АДЕП-АХЛАК МАСЕЛЕЛЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
ОТРАЖЕНИЕ НРАВСТВЕННО-ЭТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «БЕЛЫЙ ПАРОХОД»
REFLECTION OF MORAL AND ETHICAL ISSUES IN TEACHING CHINGIZ AITMATOV'S NOVELLA «THE WHITE SHIP»

Кыскача мүнөздөмө: Чынгыз Айтматовдун көрүнүктүү чыгармаларынын бири болгон «Ак кеме» повестин окутуу процессинде адеп-ахлак маселелеринин чагылдырылышы — бүгүнкү күндөгү педагогика жана адабият таануу тармактарындагы актуалдуу маселелердин бири. Макалада повесттеги каармандардын образдары аркылуу адеп-ахлактык баалуулуктардын калыптанышы, адамдын жаратылышка жана коомго болгон мамилесинин чагылдырылышы талдоого алынат. Изилдөөдө повесттин башкы каарманы — ата-энесинен алыста, чоң атасы Момундун колунда өскөн баланын тагдыры, анын кыялындагы ак кемеге болгон ишеними, жашоодогу адилетсиздикке жана ырайымсыздыкка каршы турушу аркылуу окуучуларды мекенчилдикке, гуманизмге, айлана-чөйрөгө аяр мамиле жасоого тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрү каралат. Ошондой эле повесттеги Орозкул, Момун чал, Сейдакмат сыяктуу каармандардын жүрүм-турумундагы адеп-ахлактык өксүктөрдүн себептери талданып, алардын иш-аракеттеринен келип чыккан кесепеттер окуучулар үчүн адеп-ахлактык сабак катары каралат. Макалада «Ак кеме» повестин окутуунун интерактивдүү методдору, талкуулоо үчүн суроолор, дебаттар, ролдук оюндар жана чыгармачылык тапшырмалар сунушталат. Бул методдор окуучулардын сынчыл ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, өз оюн эркин билдирүүгө, адеп-ахлактык түшүнүктөрүн тереңдетүүгө жана чыгарманын идеялык мазмунун толук түшүнүүгө жардам берет. Изилдөөнүн жыйынтыгында «Ак кеме» повестин окутуу аркылуу окуучулардын аң-сезиминде адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруу, аларды инсан катары өстүрүү жана коомго пайдалуу жаран кылып тарбиялоо мүмкүн экендиги көрсөтүлөт. Бул маселелерди изилдөө мектептеги адабият сабактарын тереңдетүү жана жаштардын руханий дүйнөсүн байытуу максатында өзгөчө мааниге ээ. Ошондой эле чыгарманын азыркы билим берүү процесси үчүн тарбиялык мааниси жана аны мектепте окутууда өспүрүмдөрдүн адептик тарбиясын калыптандыруунун натыйжалуу усулдары каралат.

Аннотация: Отражение нравственно-этических проблем при изучении повести «Белый пароход» — одного из выдающихся произведений Чингиза Айтматова — является одной из актуальных проблем современной педагогики и литературоведения. В статье анализируются формирование нравственных ценностей через образы героев повести, а также отражение отношения человека к природе и обществу. В исследовании рассматриваются судьба главного героя — мальчика, растущего вдали от родителей под опекой своего деда Момуна, его вера в Белый пароход из своих мечтаний, противостояние несправедливости и жестокости жизни, а также возможности воспитания у учащихся патриотизма, гуманизма и бережного отношения к окружающей среде посредством изучения произведения. Анализируются причины нравственных недостатков, проявляющихся в поведении таких персонажей, как Орозкул, старик Момун и Сейдакмат, а последствия их поступков рассматриваются как нравственные уроки для учащихся. В статье предлагаются интерактивные методы изучения повести «Белый пароход»: вопросы для обсуждения, дебаты, ролевые игры и творческие задания. Данные методы способствуют развитию критического мышления учащихся, умения свободно выражать своё мнение, углублению их нравственных представлений и более полному пониманию идейного содержания произведения. В результате исследования показано, что изучение повести «Белый пароход» способствует формированию нравственных ценностей в сознании учащихся, их личностному развитию и воспитанию как граждан, способных приносить пользу обществу. Исследование данных вопросов имеет особое значение для углубления изучения литературы в школе и обогащения духовного мира молодёжи. Кроме того, рассматриваются воспитательное значение произведения для современного образовательного процесса и эффективные методы формирования нравственных качеств подростков при его изучении в школе.

Abstract: The reflection of moral and ethical issues in teaching «The White Ship», one of Chingiz Aitmatov's outstanding novellas, is a relevant topic in contemporary pedagogy and literary studies. The article analyzes the formation of moral values through the characters of the novella, as well as the representation of human attitudes toward nature and society. The study examines the fate of the main character, a boy growing up away from his parents under the care of his grandfather Momun, his belief in the White Ship of his dreams, his resistance to injustice and cruelty in life, and the potential of the work to foster patriotism, humanism, and respect for the environment among students. It also analyzes the causes of moral shortcomings manifested in the behavior of such characters as Orozkul, old man Momun, and Seydakmat, while the consequences of their actions are considered moral lessons for students. The article proposes interactive methods for teaching «The White Ship», including discussion questions, debates, role-playing activities, and creative assignments. These methods contribute to the development of students' critical thinking, their ability to express their opinions freely, a deeper understanding of moral concepts, and a more comprehensive understanding of the ideological content of the work. The study shows that teaching «The White Ship» can contribute to the formation of moral values among students, their personal development, and their growth into responsible members of society. The study of these issues is particularly important for enhancing literature education at school and enriching the spiritual world of young people. In addition, the article considers the educational significance of the work for the contemporary educational process and effective methods for fostering moral qualities in adolescents through its study at school.

Негизги сөздөр: Чынгыз Айтматов; адеп-ахлак; билим берүү; тарбия; адеп-ыйман; баалуулуктар; усул; гуманизм; повесть; философия; реализм; диалог.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов; мораль; образование; воспитание; нравственность; ценности; метод; гуманизм; повесть; философия; реализм; диалог.

Keywords: Chingiz Aitmatov; morality; education; upbringing; ethics; values; method; humanism; novella; philosophy; realism; dialogue.

Киришүү. Чыңгыз Айтматов — кыргыз адабиятынын гана эмес, дүйнөлүк адабияттын да көрүнүктүү өкүлү. Анын чыгармаларында адам менен табияттын, жакшылык менен жамандыктын, адептүүлүк менен адепсиздиктин ортосундагы карама-каршылыктар курч чагылдырылып, окурмандарды терең ой жүгүртүүгө, руханий жактан тазалануруга үндөйт. Жазуучунун калеминен жаралган ар бир чыгарма, анын ичинде «Ак кеме» повести да адеп-ыймандык маселелерди козгоо аркылуу окурманга өзүнчө сабак тартуулайт.

«Ак кеме» — Айтматовдун эң белгилүү жана таасирдүү чыгармаларынын бири. Повестте чоң атасы Момундун колунда тарбияланган баланын тагдыры, анын кыялындагы ак кемеге болгон умтулуусу, жаратылыш менен болгон байланышы аркылуу адамдык асыл сапаттар, табиятка болгон аяр мамиле, жакшылык менен жамандыктын, калп менен чындыктын карама-каршылыгы сыяктуу түбөлүктүү баалуулуктар көркөм чагылдырылат.

Бул илимий макалада «Ак кеме» повестин окутуу процессинде адеп-ыймандык маселелердин чагылдырылышы, чыгарманын жаштарды тарбиялоодогу ролу, андагы каармандардын образдары аркылуу берилген тарбиялык идеялар талдоого алынат. Ошондой эле повестти окутуунун окуучулардын аң-сезимине, алардын дүйнөгө болгон көз карашынын жана адеп-ахлактык түшүнүктөрүнүн калыптанышына тийгизген таасири изилденет.

Макаланын актуалдуулугу азыркы учурда жаштардын адеп-ыймандык баалуулуктарын калыптандырууга өзгөчө көңүл буруу зарылчылыгы менен шартталат. «Ак кеме» повести жаш муунду жаратылышка аяр мамиле кылууга, адамгерчиликтүү болууга, жакшылык менен жамандыктын айырмасын аңдап билүүгө үндөгөн көркөм чыгарма катары бүгүнкү күндө да өзүнүн тарбиялык маанисин жоготпой келет.

Изилдөөнүн максаты: Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги адеп-ыймандык маселелерди талдоо, чыгарманын жаштарды адеп-ыймандык жактан тарбиялоодогу ролун аныктоо

жана повестти окутууда анын тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу пайдалануунун жолдорун көрсөтүү.

Изилдөөнүн милдеттери: Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестинин адеп-ыймандык маанисин теориялык жактан негиздөө; повестте көтөрүлгөн жакшылык менен жамандыктын, чындык менен калптын карама-каршылыгын, адамгерчилик, руханий тазалык жана табиятка аяр мамиле кылуу маселелерин талдоо; каармандардын образдары аркылуу берилген тарбиялык идеяларды аныктоо; чыгарманы окутууда колдонулуучу усулдардын тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү.

Изилдөөнүн методдору: теориялык талдоо, көркөм текстти талдоо, салыштырма талдоо жана педагогикалык байкоо методдору.

Негизги мазмуну: Чыңгыз Айтматов — кыргыз адабиятынын дүйнөгө таанылган классиги, дүйнөлүк деңгээлдеги гуманист жазуучу. Анын чыгармаларында адам жана табият, руханий дөөлөттөр, адеп-ахлак, коомдук жоопкерчилик сыяктуу темалар маанилүү орунду ээлейт. «Ак кеме» повести — жогорку көркөм деңгээлде жазылган, философиялык тереңдикке ээ чыгарма. Повесттеги баланын трагедиялуу тагдыры аркылуу автор коомдогу адептик нормалардын бузулушу, жалганчылык, зомбулук сыяктуу терс көрүнүштөрдү сынга алат. Аталган чыгарма мектеп программасына кирип, адабият сабагында окутууда гана эмес, тарбиялык максатта да маанилүү орунду ээлейт. Айрыкча бүгүнкү күндө жаштардын адеп-ахлактык баалуулуктарын калыптандыруу актуалдуу болуп турган шартта, бул повесть аркылуу аларга адамгерчилик, боорукердик, адилеттүүлүк жана табиятка аяр мамиле кылуу сыяктуу баалуулуктарды жеткирүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

«Ак кеме» — баланын көзү менен дүйнөнү таануу, турмуштагы катаалдыктарды аңдоону жана аларга жооп издөөнү көркөм чагылдырган чыгарма. Баланын ишеними, үмүтү жана жомок дүйнөсү анын таза, ыймандуу дүйнөгө болгон умтулуусунун белгиси катары берилет. Башкы каарман — ата-энесинин камкордугунан алыста өскөн бала. Ал чоңдордун дүйнөсүндөгү карама-каршылыктарга, жалганчылыкка жана таш боордукка туш болот. Бала чоңдордун мындай мамилесине каршы тура албай, акырында балык болуп, ак кемеге жетүүнү самап сууга түшөт.

Адамгерчилик, адеп-ахлак маселелери «Ак кеме» повестинде көркөм образдар аркылуу таасирдүү чагылдырылган. Жаратылыштагы асыл, кооз нерселерди сактоо, аны адамдын кызыкчылыгына туура пайдалануу, адамдарга орой мамиле кылбоо, адамды сыйлай билүү, аны зордук-зомбулуктан жана акарат кылуудан коргоо, адамдын эң назик сезимдерине, келечекке умтулган ой-кыялдарына, фантазиясына жол берүү сыяктуу маселелер «Ак кеме» повестинде таасирдүү ачылып берилген. Жазуучу мунун баарын жыйынтыктап, мындай деп жазган: «Мындагы гумандуулуктун чен-өлчөмү адамдын жаратылышка кылган мамилесинде. Мына ушундан нравалуулуктун проблемасы — адамды дүйнөдөгү башка нерселерден айырмалоочу сапаттардын бири, аң-сезимдин маанилүү функциясынын бири болгон уят проблемасы табигый түрдө келип чыгат» [1].

Ырас, азыркы адамдарды 20–30-жылдардагы адамдар менен салыштырууга болбойт. Адамдар азыр көп жагынан өзгөрдү, маданияттуу, билимдүү, сөздүн төркүнүн баамдай билген сезгич, баамчыл, ал түгүл назик да болушту. Кыскасы, көп нерсеге жетиштик. Бирок арабызда көптөгөн жакшы сапаттарды жоготуп, терс көрүнүштөргө ыктап кеткен адамдардын бар экени да ырас. «Ак кемедеги» зөөкүр Орозкул жана зилинде жакшы адам болгону менен, турмуштук активдүү позициясы жок Момун биздин эсибизге көп нерсени салат. Бул образдар адамдарды адеп-ахлактуулукка тарбиялоо багытында дагы далай иштерди жүргүзүү зарылдыгын эске салат. Ал эми ар-намыс, уят жана адамдык асыл сапаттардын баланын наристе сезиминде жашап тургандыгын повестти окуган адам баамдабай койбойт [2].

Бул окуянын артында зор тарбиялык маани жатат. Айтматов жомок менен реалдуулукту айкалыштырып, баланын дүйнөсүн терең жана кылдат сүрөттөйт. Чыгармада адеп-ыйман маселелери көркөм чагылдырылып, чоңдордун дүйнөсүндөгү моралдык нормаларга туура келбеген көрүнүштөр — зомбулук, ичкилик, убададан тайуу жана башка терс көрүнүштөр ачык көрсөтүлөт. Мындай көрүнүштөр баланын үмүтүн, дүйнөгө болгон ишенимин акырындап талкалап отурат. Балага жакын адамдардын мамилеси менен айрым чоңдордун таш боордугунун ортосундагы карама-каршылык да

чыгармада таасирдүү берилген. Жазуучу чоңдордун моралдык жоопкерчилигин жоготуусу баланын жан дүйнөсүнө кандай терс таасир тийгизерин таасын көрсөтөт. Ал эми ак кеме баланын үмүтүнүн, кыялындагы башка дүйнөгө умтулуусунун символу катары берилет.

Биздин оюбузча, Ч. Айтматовдун бул чыгармасы азыркы жаштардын руханий дүйнөсүн түшүнүүгө чоң мүмкүнчүлүк берет. Анткени бала аркылуу берилген дүйнө — коомдогу олуттуу маселелердин көркөм чагылышы. Повестте Мүйүздүү Бугу-Эне жөнүндөгү уламыш баланын ишениминин жана үмүтүнүн маанилүү булагы катары берилет. Бул руханий дөөлөттөр менен турмуштук реалдуулуктун ортосундагы карама-каршылыкты терең аңдоого мүмкүндүк берет.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөрдө «Ак кеме» повести тууралуу төмөнкүдөй ойлор айтылган: бугунун өлтүрүлүшүнө Орозкул, Сейдакмат жана Момун катышат. Орозкул — үч короонун үстүнөн бийлик жүргүзгөн адам, Сейдакмат — эч кимге зыяны жок, өз оокаты менен алек болгон адам, ал эми Момун — балага Мүйүздүү Бугу-Эне жөнүндөгү жомокту айтып, анын чындыгына ишендирген адам. Бирок окуянын трагедиялуу өнүгүшүндө Момун да өзү ыйык тутуп келген ишенимге каршы жасалган ишке аралашып калат. Повестте баланын бул окуяны кабыл алуусу төмөнкүдөй сүрөттөлөт: «Бала тиштенип кыймылсыз жатты. Ал жүрөгү айлангандан карманып тиштенбеди, бугуну өлтүрүп, этин жеп жаткан кишилерди эч нерсе кыла албаган алсыздыгына жаны кашайып, ыйлап жиберүүдөн карманып тиштенип жатты. Чынында да баланын колунан келер айласы жок болчу. Ишенген таятасы Момун өзү мас болуп, кемегенин күлүнө оонап жаткан. Эми эмне кылыш керек? Жалгыз гана айла: балык болуп кубулуп кетиш. Балык болуп кубулуу — бул Ак кемеге жетүүнүн бирден-бир жолу» [3, 299-б.].

Айтматовдун чыгармалары бала кезден эле терең ой жүгүртүүгө түрткү берет. «Ак кеме» повестиндеги баланын дүйнөсү азыркы жаштардын руханий дүйнөсү менен үндөшүп тургандай таасир калтырат. Жашоонун чындыгы менен балалык үмүттүн кагылышы, баланын келечекке болгон ишеними терең ойго салат. Бала образы таза сезимдин, ак тилектин символу катары кабыл алынат.

Практикалык иштерде байкалгандай, окуучулар менен «Ак кеме» повестин талкуулоо жана айрым эпизоддорун сахналаштыруу алардын чыгармадагы ойлорду тереңирээк түшүнүүсүнө өбөлгө түзөт. Адабият сабагында адеп-ахлак темасын жеткиликтүү түшүндүрүүдө чыгармадагы образдарды жандуу талкуулоонун мааниси чоң. Адабият — бул жөн гана көркөм текст эмес, ал окуучунун жашоого болгон мамилесин калыптандырууга өбөлгө түзгөн каражат. Ошондуктан «Ак кеме» повестин окутууда окуучулар менен ишеним, боорукердик, акыйкаттык жөнүндө пикир алышуу тарбиялык чоң мааниге ээ.

Мектепте бул чыгарманы окутууда бир катар усулдарды колдонууга болот. Алардын бири — диалогдук усул. Мында окуучулар менен каармандардын адеп-ахлактык тандоолору жана иш-аракеттери жөнүндө ачык пикир алышуу жүргүзүлөт. Жомок менен реалдуулукту салыштыруу усулунда баланын ишеними чоңдордун дүйнөсүндөгү көрүнүштөр менен салыштырылып талданат. Көркөм окуу жана талдоо учурунда, өзгөчө, Ак кемеге байланыштуу эпизоддор окулуп, алардын символикалык мааниси чечмеленет жана окуучулардын көркөм окуу көндүмдөрүн калыптандырууга көңүл бурулат.

Сценарий жазуу жана сахналаштыруу да чыгарманы терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Баланын ички дүйнөсүн чагылдырган эпизоддорду сахналаштыруу, каармандардын ролуна кирүү аркылуу окуучулар алардын дүйнө таанымын жана иш-аракеттеринин себептерин түшүнүүгө аракет кылышат. Ошондой эле тарбиялык мүнөздөгү суроолорду берүү окуучулардын логикалык жана сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө багытталат. Мисалы: «Эмне үчүн бала Ак кемеге жетүүнү каалады?», «Чоңдордун жоопкерчилиги кандай болушу керек?», «Бала эмне үчүн Бугу-Энеге ишенди?», «Чоңдордун адепсиз мамилеси балага кандай таасир берди?» деген суроолордун негизинде пикир алышууга болот. Каармандарды талдоодо «Каармандардын кайсынысынын иш-аракетинен адамгерчилик сапаттар көрүнөт?», «Чыгарма кийинки муунга кандай тарбиялык таасир бере алат?» деген суроолорду да пайдаланууга болот. Мындай талкуулар окуучулардын адамгерчилик баалуулуктардын маанисин түшүнүүсүнө, туура жана туура эмес иш-аракеттерди айырмалай

билүүсүнө өбөлгө түзөт.

«Ак кеме» — жөн гана кайгылуу окуяны баяндаган чыгарма эмес, анда адеп-ыймандык баалуулуктардын бузулушу трагедиялуу өңүттө көркөм чагылдырылган. Айтматовдун чыгармасы жаштарды адептүүлүк, боорукердик, ишеним, табиятка болгон урмат-сый жана адамдык асыл сапаттар жөнүндө терең ой жүгүртүүгө үндөйт. Мугалимдин максаты — чыгармадагы бул идеяларды окуучуларга жөн гана түшүндүрүп берүү эмес, алардын маанисин аңдап-түшүнүүсүнө жана турмуш менен байланыштыра билүүсүнө өбөлгө түзүү.

«Ак кеменин» жарык көрүшү адабий чөйрөдө көптөгөн талаш-тартыштарды жаратып, чоң кызыгууну туудурган. Акыры талкууга жазуучу өзү да аралашып, чыгарманын жыйынтыгына байланыштуу пикирин мындайча билдирген: «Ак кемедеги» баланын өлүмү аркылуу мен түк да жамандык жакшылыкты сүрүп чыгарын көрсөткөн жерим жок, менин көздөгөн максатым — ак иштин арыбас экендигин ачып берүү, ал үчүн кейипкер өз жанын кыйып болсо да күрөшө тургандыгын көрсөтүү. Албетте, анын канчалык деңгээлде жүзөгөашты — окуучулар өздөрү аныкташаар. Жеңиш эч качан Орозкул тарапта эмес, кыңыр иш кыңыр бойдон калат. Ырас, бала мерт болду. Бирок анын адамдык абийири, ыймандык зоболосу бийик бойдон калды» [4].

Повесттин образдар системасы, алардын символдук, метафоралык жана шарттуу көркөм дүйнөсү чыгаан адабиятчы, жазуучунун чыгармачылык жактан сырдаш, үзөңгүлөш досу Георгий Гачев тарабынан кеңири чечмеленген. Г. Гачев Ак кеме сүзгөн көлдү Көк Теңирдин, асмандын чагылуусу, эгизи, кеңирсип чалкып жаткан чексиздик катары, ал эми тар, чектелүү дүйнөнү — Орозкулдун бийлигиндеги Кордонду — ага антитезалык образ катары чечмелейт. Бала Орозкул менен Момундун күнөөлөрү үчүн жазаны өзү тартып, акырында алардын өз күнөөлөрүн аңдап, тазаруу жолуна түшүшүнө шарт түзгөн образ катары бааланат [5, 286-б.].

Повесттеги бала — келечектин символу, адамдык бийик сапаттарды, балалык тазалыкты жана абийирди алып жүргөн образ. Анын трагедиялуу тагдыры ыйык Бугу-Энеге кол көтөргөн чоңдордун ар-намысы, абийири жана ыйманы жөнүндө терең ой жүгүртүүгө түрткү берет.

XX кылымда ыйман, адеп-ахлак, абийир, ар-намыс, улуттук аң-сезим сыяктуу маселелерди көркөм чагылдыруу жагынан «Ак кеме» Борбор Азия адабиятында, ошондой эле ошол мезгилдеги совет адабиятында өзгөчө орунду ээлеген чыгармалардын бири болуп саналат. Повесттин идеялык-көркөм түзүлүшүндө Момундун образы маанилүү орунду ээлейт. Анын образы аркылуу чыгармадагы элдик тарбия, муундар ортосундагы байланыш жана адамдын адеп-ахлактык жоопкерчилиги сыяктуу маселелер ачылат.

Кыргыз элинин тарбиялоо салттарында чоң аталар менен чоң энелердин балдарды, жалпы эле кийинки мууну тарбиялоодо өзгөчө орду бар. Бала менен Момундун мамилесинен да ушул салттын көрүнүшүн байкоого болот. Бала — тарбиялануучу, Момун — тарбиячы. Момун элдик тарбиялык салттарды алып жүрүүчү жана аларды кийинки муунга өткөрүп берүүгө милдеттүү инсан катары сүрөттөлөт. Ал өзүнө жүктөлгөн бул милдеттин жоопкерчилигин түшүнүп, элдик нускаларды кийинки муунга өткөрүп берүүгө аракет кылат. Бирок окуянын өнүгүшүндө ал бирде өзүнүн тарбиялык максатына жетсе, бирде турмуштук жагдайлардын алдында алсыздык кылып, акырында өзү аздектеп келген адеп-ахлактык жана тарбиялык принциптерине каршы иш жасоого аргасыз болот. Мунун натыйжасында небересинин ага болгон ишеними да кыйрайт.

«Ак кеме» повестинин көркөм түзүлүшүндө баланын эки жомогу маанилүү орунду ээлейт. Алардын бири — таятасынан уккан Мүйүздүү Бугу-Эне жөнүндөгү жомок. Бул жомок өзүнүн мазмуну, ар бир сөзү жана насааттык мааниси аркылуу баланын руханий дүйнөсүнө таасир этүүчү тарбиялык кызмат аткарат. Момун тарбиячы катары небересинин зээндүүлүгүн баалап, анын айлана-чөйрөнү таанып-билүүсүнө өбөлгө түзөт. Кыргыз баласы катары анын таанып-билүү чөйрөсүнүн негизин кыргыз жаратылышы түзөт.

Баланын таштарга ат коюп алышы — анын табиятты таанып-билүүсүнүн гана эмес, жаратылыш көрүнүштөрүн адамдар жана башка нерселер менен салыштырып, ассоциация түзө билүүсүнүн да көрүнүшү. Анын дүйнөсүндө адамдар сыяктуу эле таштар да «жаман», «жакшы», «митаам», «макоо»

деген сапаттарга ээ болуп, жөнөкөй жансыз нерседен баланын элестетүүсүндө жандуу образга айланат. Мындай дүйнөнү баланын өзгөчө кабылдоосу аркылуу гана көрүүгө болот. Айланасындагы көк тикен, чырмоок, шыралжын сыяктуу өсүмдүктөрдүн ар биринин өзгөчөлүктөрүн, өсүү шарттарын жана аларга берилген образдык мүнөздөмөлөрдү бала жакшы ажыратат: алардын бирин жактырбаса, экинчисин «эстүү чөбүм» деп эркелетет [6, 127-б.].

Бала — таза, ыймандуу дүйнөнүн өкүлү. Ал чоңдордун дүйнөсүндөгү зулумдукка жана адепсиздикке каршы турган образ катары сүрөттөлөт. Мүйүздүү Бугу-Эне жөнүндөгү жомок аркылуу бала ыйыктыкты, адам менен табияттын гармониялуу байланышын түшүнөт.

«Ак кеме» повести жарык көргөндөн кийин адабий чөйрөдө чыгарманын трагедиялуу аякташына байланыштуу ар түрдүү пикирлер айтылган. Айрым сынчылар повестти пессимисттик маанайдагы чыгарма катары баалашкан. Алар чыгарманын финалында Орозкулдан башка каармандардын руханий жактан жеңилүүгө дуушар болушун зомбулуктун үстөмдүгү катары чечмелешкен.

Корутунду. Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повести — адеп-ыйман маселелерин көркөм сөздүн күчү аркылуу чагылдырган терең философиялык чыгарма. Адамдык нарк, руханий тазалык, балалык ишеним жана мифтик дүйнө менен турмуштук чындыктын карама-каршылыгын сүрөттөө аркылуу жазуучу коомдогу адеп-ахлактык баалуулуктардын бузулушун көркөм ачып көрсөтөт. Повесттеги баланын образы аркылуу ыйман, адеп, ишеним жана үмүт сыяктуу түшүнүктөрдүн адам турмушундагы мааниси терең чагылдырылат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө «Ак кеме» повестинин тарбиялык мүмкүнчүлүктөрү андагы каармандардын образдары, жомок менен реалдуулуктун карым-катышы жана чыгармада көтөрүлгөн адеп-ыймандык маселелер менен тыгыз байланышта экени аныкталды. Бала, Момун, Орозкул сыяктуу каармандардын иш-аракеттерин талдоо окуучуларга жакшылык менен жамандыкты, адамгерчилик менен таш боордукту, жоопкерчилик менен кайдыгерликти салыштырып баалоого мүмкүнчүлүк берет. Ал эми Мүйүздүү Бугу-Эне жөнүндөгү уламыш адам менен табияттын байланышын, руханий дөөлөттөрдү жана аларды сактоонун маанисин түшүндүрүүдө өзгөчө тарбиялык мааниге ээ.

Повестти окутууда диалогдук усулду, көркөм окууну жана талдоону, жомок менен реалдуулукту салыштырууну, сахналаштырууну, каармандардын ролуна кирүүнү жана проблемалык суроолордун негизинде пикир алышууну колдонуу окуучулардын чыгарманын идеялык мазмунун тереңирээк түшүнүүсүнө өбөлгө түзөт. Мындай иштер окуучулардын логикалык жана сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, адеп-ахлактык баалуулуктар жөнүндө өз алдынча ой жүгүртүүсүнө жана каармандардын иш-аракеттерине баа бере билүүсүнө багытталат.

Демек, «Ак кеме» — кайгылуу окуяны баяндаган көркөм чыгарма гана эмес, адамдык абийир, ыйман, руханий тазалык, табиятка аяр мамиле жана коомдук жоопкерчилик маселелерин терең козгогон чыгарма. Аны адабият сабагында максаттуу жана чыгармачылык менен окутуу окуучулардын чыгарманын көркөм-идеялык мазмунун өздөштүрүүсүнө гана эмес, адамгерчилик баалуулуктардын маанисин аңдап-түшүнүүсүнө да өбөлгө түзөт. Ушул жагынан алганда, «Ак кеме» повестинин жаш муунду адеп-ыймандык жактан тарбиялоодогу мааниси бүгүнкү күндө да актуалдуулугун сактап келет.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч. Т. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988. – 140 б.
2. Айтматов Ч. Т. чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр: 3 томдук. – Бишкек, 2018.
3. Асаналиев К. Тандалмалар. – Фрунзе, 1983. – Б. 24–48.
4. Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: Шекер айылы жана аалам. – Бишкек, 2018. – 281 б.
5. Муратов А. Ч. Айтматов – жазуучу-этнопедагог: монография. – Бишкек, 2006. – Б. 137–190.
6. Гачев Г. Чингиз Айтматов в свете мировой литературы. – Фрунзе, 1989. – 286 с.

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Саттарова А.Т.

УДК:821.512.154(043.3)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-134-137

Көкчөева С.А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Баткен региондук көп тармактуу институту
Көкчөева С.А.
Баткенский региональный многопрофильный институт КНУ имени Жусупа Баласагына
Kokcheeva S.A.
Batken Regional Multidisciplinary Institute of Jusup Balasagyn KNU

ТАҢГЫЧ КАТЕГОРИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ
ИЗУЧЕНИЕ КАТЕГОРИИ ОТРИЦАНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ
STUDYING THE CATEGORY OF NEGATION IN KYRGYZ LINGUISTICS

Кыскача мүнөздөмө: Тил илиминин тарыхында таңгыч категориясынын маңызын аныктоого ар кандай өңүттөн: логикалык, философиялык, психологиялык жана лингвистикалык жактан мамиле жасалган. Окумуштуулар лингвистикалык таңгычты логика менен философиядагы тануу категориясы менен тыгыз байланышта карап, көп учурда алардын ортосундагы айырманы так ажырата албай келишкен. Таңгычтын илимдин башка тармактары менен тыгыз байланышы анын табияты жана маңызы жөнүндө түрдүү көз караштардын калыптанышына түрткү берген. Таңгыч маселеси түркологияда ар түрдүү түрк тилдеринин материалдарынын негизинде ар тараптуу изилденгени менен, кыргыз тил илиминде аталган маселе атайын изилдөөнүн объектиси катары алына элек. Буга карабастан, нормативдик грамматикаларда таңгычты уюштуруучу каражаттар тууралуу айрым маалыматтарды кездештирүүгө болот. Бул макалада таңгыч категориясынын айрым маселелеринин кыргыз тил илиминде изилденүү тарыхы каралат.

Аннотация: В истории языкознания к определению сущности категории отрицания подходили с различных позиций: логической, философской, психологической и лингвистической. Ученые рассматривали языковое отрицание в тесной связи с категорией отрицания в логике и философии, зачастую не проводя четкого разграничения между ними. Тесная связь отрицания с другими областями знания способствовала формированию различных взглядов на его природу и сущность. В тюркологии проблема отрицания всесторонне изучалась на материале различных тюркских языков, однако в кыргызском языкознании данная проблема до настоящего времени не становилась объектом специального исследования. Несмотря на это, в нормативных грамматиках представлены отдельные сведения о средствах выражения отрицания. В данной статье рассматривается история изучения отдельных вопросов категории отрицания в кыргызском языкознании.

Abstract: Throughout the history of linguistics, the essence of the category of negation has been approached from various perspectives, including logical, philosophical, psychological, and linguistic ones. Scholars have examined linguistic negation in close connection with the category of negation in logic and philosophy, often without clearly distinguishing between them. The close relationship between negation and other fields of knowledge has contributed to the development of various views on its nature and essence. In Turkic linguistics, the problem of negation has been extensively studied on the basis of data from various Turkic languages. However, in Kyrgyz linguistics, this issue has not yet been the subject of specialized research. Nevertheless, normative grammars provide some information on the linguistic means used to express negation. This article examines the history of research on certain aspects of the category of negation in Kyrgyz linguistics.

Негизги сөздөр: таңгыч; грамматикалык категория; кыргыз тил илими; этиш; терс форма; мүчө; тилдик каражаттар.

Ключевые слова: отрицание; грамматическая категория; кыргызское языкознание; глагол; отрицательная форма; аффикс; языковые средства.

Keywords: negation; grammatical category; Kyrgyz linguistics; verb; negative form; affix; linguistic means.

Кыргыз тил илиминде акыркы жылдары тилдик бирдиктерди ар түрдүү аспектилерден караган илимий-теориялык эмгектер жарык көрдү. Буга карабастан, илимий кызыгууну жараткан бир катар грамматикалык категориялар атайын изилдөөнүн предмети катары карала элек. Тилдеги ушундай көп аспектилүү, атайын изилдөөнү талап кылган маселелердин бири — таңгыч категориясы. Лингвистикалык таңгыч универсалдуу кубулуш болгондуктан, функционалдык-семантикалык категория катары тилдин ар түрдүү деңгээлдеринде көрүнө турган өзгөчөлүккө ээ.

Таңгыч маселеси түркологияда ар түрдүү түрк тилдеринин материалдарынын негизинде ар тараптуу изилденип келсе, кыргыз тил илиминде аталган маселе атайын изилдөөнүн объектиси катары толук карала элек. Лингвистикалык таңгыч боюнча айрым маалыматтарды окуу китептеринен кездештирүүгө болот, бирок аны бирдиктүү, көп деңгээлдүү функционалдык-семантикалык категория катары караган изилдөөлөр жетишсиз Кыргыз тилинин нормативдик грамматикаларында таңгыч өз алдынча тилдик категория катары каралган эмес. Бирок этиштин чак жана ыңгай категорияларына, ат атоочтун семантикалык топторуна, сын атоочту жасоочу мүчөлөргө арналган бөлүмдөрдө этиштин оң формасы менен катар терс формасын уюштуруучу -ба (-ма, -ме) мүчөсү, таңгыч ат атоочтор (эч ким, эч нерсе, эч качан ж.б.), ошондой эле сын атооч жасоочу -луу жана -сыз мүчөлөрү талдоого алынган. Демек, таңгычтын табиятын жана маңызын, танууну туюндурган тилдик каражаттардын функционалдык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн атайын изилдөө зарыл.

Кыргыз тили агглютинативдүү типтеги тилдер системасында таңгыч жана аны уюштуруучу каражаттардын өнүккөндүгү менен өзгөчөлөнөт. Мындай нерсе биринчи кезекте, башка дүйнө тилдери сыяктуу эле таңгычтын кыргыз тилинде эң байыркы кубулуш экендиги, экинчиден, таңгыч категориясынын функциясынын кенендиги менен байланышкан. Таңгыч категориясынын функциясынын кенендигин шарттаган терс маанини уюштуруучу грамматикалык жана лексикалык каражаттар кыргыз тилинин калыптанышынын бардык этаптарында болгонун жазма эстеликтердин факты-материалдары далилдейт. Айталы, Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” сөздүгүндө таңгычты уюштуруучу -ba мүчөсү менен келген сүйлөмдөр өтө кеңири колдонулган: Alp erig javrïtma, ïqïlač arqasï jaγïrtma “Алп эрди жабыркатпа, аргымакты жоорутпа”, Ata tonï oγulqa jarasa atasïn tilämäs “Атанын тону уулуна жараса, атанын эсендигин тилебейт”, Bir tilkü terisin ikilä sojmas “Бир түлкүнүн терисин эки жолу сойбойт (сыйрыбайт)”, Böri qošnïsïn jemäc “Бөрү кошунасын жебейт”, Bar baqïr jok altun “Бар – бакыр (кадырсыз), жок – алтын (кадырлуу)”, Esändä eväk joq “Эсенчиликте шашылыш жок”, Kündä irük joq, begdä qïjïq joq “Күндө жылчык жок, бекте кыйык жок”, Beš eräŋäk tüz ermäs “Беш бармак барабар эмес” ж.б. [Толубаев, Каратаева, 2010].

Кыргыз тил илиминде таңгыч өз алдынча тилдик категория катары тааныла элек. Таңгычтар тилдеги эң байыркы кубулуш болгондугуна карабастан, анын табияты, лингвистикалык статусу, тилдик деңгээлдер менен карым-катышы боюнча изилдөөлөр дээрлик жокко эсе. Кыргыз тилинде таңгычты билдирүүчү каражаттардын бири -ба мүчөсү жөнүндө кыскача маалыматтар окуу китептеринде камтылып, этиштин грамматикалык категорияларынын курамында (ыңгай, чак, жак) семантикалык оппозиция (этиштин оң жана терс формасы) катары изилденген. Демек кыргыз тил илиминде таңгыч категориясы этиштин терс формасынын чегинде гана каралып келе жатат. Төмөндө мына ошол ЖОЖдор үчүн жазылган окуу китептеринин айрымдарына токтолсок.

Алгачкы окуу китептердин бири катары белгилүү болгон К. Тыныстановдун “Эне тилибиз” (1928) аттуу эмгегинде этиштин терс формасын уюштуруучу -ба мүчөсү “терс буйрук -ба” деп берилген. Окумуштуу негизинен -ба мүчөсү жалганган сөздүн жакталыш өзгөчөлүгүнө токтолуу менен, уңгу сөздүн акыркы муунундагы үндүүгө карай -ба формасынын фонетикалык варианттарынын келип чыгышына, мындай өзгөрүүнү шарттаган үндөштүк мыйзамынын ролуна токтолгон. Ал: “-ба туруктуу уланды болгондуктан, окшошуу (ассимиляция) заңы менен сыйлыгышуу (редукция) заңына багынбайт”, - деп белгилеп өтүп, мындан сырткары өзгөрүүнүн беш учурун көрсөткөн [7, 67-б]. Бул

изилдөөнүн баалуулугу терс маанинин уюшулуу жолуна кыскача токтолгон алгачкы эмгек экендигинде турат.

И. А. Батмановдун «Грамматика киргизского языка» деген эмгегинде таңгычты уюштуруучу айрым каражаттар тууралуу маалыматтарды кезиктиребиз. Эмгектин “Таандык” деген бөлүмүндө таандыктын мүчөлөрү жалганган өзгөчө учурлар баяндалган жерде “бар” жана “жок” лексикалык таңгычтар тууралуу айтылат. Автор буларды этиш сөздөр деп берип, жак мүчө менен келгенде орус тилине у предлогу (*китебим бар – у меня есть книга, китебиң жок – у тебя нет книги*) менен которуларын белгилеп өткөн. Атоочтордун жакталышы бөлүмүндө алардын терс формасы “эмес – не есть” бөлүкчөсү менен уюшуларын белгилеп, эмес сөзүнүн этимологиясына да кыскача токтолгон. Анын пикири боюнча, эмес сөзүндөгү э- азыркы учурда мааниси күңүрттөлгөн “болуу (быть)” маанисин туюндурат [3, 69-б]. Окумуштуу бул окулукта таңгычтын каражаттарына учкай гана токтолуп өткөн.

Б. Орузбаева менен С. Кудайбергеновдун редакторлугу менен жарык көргөн “Кыргыз тилинин грамматикасы” аттуу окуу китеби азыркы учурда да актуалдуу. Бул эмгекте кыргыз тилинин морфологиялык түзүлүшү толук жана кеңири камтылгандыктан, анын илимий жактан да баалуулугу жогору экенин белгилөөгө болот. Кыргыз тилиндеги таңгычтар өзүнчө категория катары каралган эмес, бирок таңгыч ат атооч (эч ким, эчтеме, эч кандай, эч нерсе), сын атооч (-сыз), ошондой эле этиштин жак жана ыңгай категорияларына арналган бөлүмдөрдө этиштин оң формасы менен катар анын терс формасы да талдоого алынган [5, 125; 169; 211; 252-бб].

Ал эми С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун «Азыркы кыргыз тили. Морфология» окуу китебинде жана «Кыргыз адабий тилинин грамматикасында» таңгычты уюштуруучу -ба мүчөсү жана таңгыч ат атоочтор жөнүндө чакан маалыматтар камтылган. Авторлор таңгыч ат атоочтор маани жагынан аныктама жана сурама ат атоочторго карама-каршы турарын жана алар аркылуу берилген маанини жокко чыгаруу үчүн колдонуларын белгилешкен [3].

И. Абдувалиевдин «Кыргыз тилинин морфологиясы» окуу китебинде этиштин маанилик оппозициясы, аны уюштуруучу каражаттар тууралуу бир топ кенен маалымат берилет. Ал этиштин терс түрүн уюштурган эки жолду көрсөтөт: 1) терс маани мүчөсүнүн (-ба) этиштик негиздерге жалганышы менен; 2) *жок, эмес, элек* деген сөздөрдүн этиштерге кошулуп айтылышы аркылуу. Окумуштуу этиштин терс түрүнө мындай аныктама берет: «Кыймыл-аракеттин ишке ашышын, ишке ашып жатканын жана заттардын ар кандай бейпилдик абалда болушун тескери, карама-каршы маанилерди туюндурган этиштер этиштин терс түрү деп аталат» [1, 146-147-б]. Ошондой эле мүчөлөрдүн агглютинациясындагы -ба формасынын жалганыш тартиби, таңгычты уюштуруучу жок, эмес, элек каражаттарынын айкашуу өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү маалыматтар да берилген.

Соңку мезгилдерде этиштин чак категориясы жана сүйлөмдүн семантикасы боюнча жазылган изилдөөлөрдө этиштин терс формасынын чегинде таңгыч тууралуу учкай маалыматтар камтылганын белгилөөгө болот [7, 276-279-б; 9, 288-290-б; 10, 276-280-б].

Кыргыз тили боюнча жазылган окуулуктарда камтылган маалыматтарды жыйынтыктап айтканда, таңгыч категориясы этиштин терс формасынын, таңгыч ат атоочтордун жана сын атоочтун чегинде гана каралып келген. Биз изилдөөбүздө ушулар менен эле чектелбей, таңгыч маселесин бир топ кеңири кароо зарыл экенин белгилейбиз. Таңгыч категориясына төмөнкүдөй мүнөздөмө беребиз: «Лингвистикалык таңгыч логика-философиялык негизге ээ болуу менен, белгилүү бир предметтин, кубулуштун, аракеттин жоктугу жөнүндөгү жалпыланган түшүнүктү, объективдүү чындыктагы алардын ортосундагы байланышты чагылдырат. Таңгыч реалдуу чындыктагы тигил же бул нерсенин (предмет, кубулуш, сапат, аракет ж.б.) жоктугун билдирет».

Демек, кыргыз тил илиминде айрым окуу китептерин эске албаганда, таңгыч категориясын бирдиктүү, көп деңгээлдүү функционалдык-семантикалык категория катары изилдеген эмгектер жокко эсе. Негизинен, бул маселе этиштин терс формасынын чегинде гана каралып, анын негизги грамматикалык каражаты болгон -ба (-ма, -ме) мүчөсүнө талдоо жүргүзүлгөн. Окуу китептеринде жана

грамматикалык эмгектерде таңгыч өз алдынча тилдик категория катары каралбастан, башка грамматикалык түзүмдөрдүн курамында каралып келген.

Бирок таңгыч – бул көп кырдуу лингвистикалык кубулуш. Ал реалдуу чындыктагы предметтердин, кубулуштардын, кыймыл-аракеттердин жоктугун билдирип, логика-философиялык негизге ээ. Ошондуктан аны этиштин терс формасынын чегинен сырткары функционалдык-семантикалык жактан кеңири изилдөө зарыл. Таңгычтын табиятын, лингвистикалык статусун, тилдин ар кайсы деңгээлдериндеги (морфология, синтаксис, лексика) кызматын, ошондой эле анын башка тилдердеги өзгөчөлүктөрү менен салыштырып изилдөө кыргыз тил илиминин алдында турган маанилүү милдеттердин бири болуп эсептелет. Таңгычтын табияты жана маңызы, тануу чагылдырган каражаттардын функционалдык-семантикалык белгилери атайын изилдөөнү талап кылган маселелерден болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы : окуу китеби / И. Абдувалиев. – Бишкек, 2008. – 284 б.
2. Батманов, И. А. Грамматика киргизского языка. Вып. II. Имена / И. А. Батманов. – Фрунзе : Киргизгосиздат, 1940. – 289 с.
3. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили. Морфология / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Фрунзе : Илим, 1980.
4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы / ред. С. Кудайбергенов [ж. б.]. – Фрунзе : Илим, 1980. – 538 б.
5. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология / ред.: Б. Орузбаева, С. Кудайбергенов. – Фрунзе : Кыргыз мамлекеттик окуу-педагогика басмасы, 1964. – 379 б.
6. Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ат түрк» сөздөгүндөгү макал-лакаптар / түз.: М. Толубаев, С. Каратаева. – Бишкек, 2010. – 66 б.
7. Тыныстан уулу, К. Эне тилибиз / Касым Тыныстан уулу. – Фрунзе : Кыргызстан мамлекет басмасы, 1928.
8. Элчиев, Ж. Сүйлөмдөгү эскерүү, эскертүү жана эстетүү маанилеринин берилүү өзгөчөлүктөрү / Ж. Элчиев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2014. – № 2. – С. 254–259.
9. Бабатүрк, Л. С. Историческое развитие форм прошедшего времени глагола в турецком языке / Л. С. Бабатүрк // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2016. – № 7. – С. 288–290.
10. Султанова, А. А. Кыргыз тилинде этиштин келер чак маанилеринин иликтениш маселелери / А. А. Султанова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2021. – № 3. – С. 276–280.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты Халилова Т.Т.

УДК 81' 244:61
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-137-143

Көлбаева Г.И.
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Көлбаева Г.И.
Ошский Государственный Педагогический университет
Kolbaeva G.I.
Osh State Pedagogical university

ORCID 0009-0006-5070-2651

МЕДИЦИНАЛЫК ТЕРМИНДЕРДИН МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДЕГИ ОРДУ
РОЛЬ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ В ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ
THE ROLE OF MEDICAL TERMS IN THE OFFICIAL LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз тили — кыргыз элинин улуттук тили, улуттук маданиятынын формасы жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. Мамлекеттик тил өлкөдөгү мекеме-ишканаларда, уюмдарда, билим берүүдө, маданиятта, массалык маалымат каражаттарында, байланыш тармактарында, илимде, мамлекеттик башкаруу органдарында, коомдук уюмдарда, транспортто, соода-сатыкта, саламаттыкты сактоо жана тейлөө тармактарында колдонулат. Ошондой эле мамлекеттик тил өлкөдөгү улуттардын ортосундагы байланыштын жана пикир алышуунун куралы болуп саналат. Макалада медициналык терминдердин мамлекеттик тилдеги орду, алардын окумуштуулардын эмгектеринин негизинде кыргыз тилине которулушу жана колдонулушу каралат. Учурда медициналык терминдер адистердин илимий жана практикалык ишмердүүлүгүндө маанилүү маалымат булагы болуп саналат. Ар бир адам өзүнүн ден соолугун сактоого, коргоого жана ооруп калган учурда айыгууга умтулат. Адамдар көп жылдык тарыхында ооруларды дарылоо жана алдын алуу, алардын пайда болуу себептерин аныктоо, ден соолукту сактоо жана коргоо боюнча көптөгөн тажрыйбага жана билимге ээ болушкан. Медициналык терминдердин колдонулушу мамлекеттик тилдин өнүгүшүнө жана сөз байлыгынын кеңейишине да өбөлгө түзөт. Медицина тармагында мамлекеттик тилди колдонуу жана өнүктүрүү боюнча республикада тиешелүү иш-чаралар жүргүзүлүп келет. Азыркы учурда жогорку медициналык билим берүүдө адистерди жана дарыгерлерди даярдоодо мамлекеттик тилди кеңири колдонуу маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Медицина боюнча кыргыз тилинде жарык көргөн окуу куралдары жана илимий изилдөөлөр дагы эле жетишсиз. Бул багытты өнүктүрүү үчүн өлкөдө тиешелүү социалдык жана экономикалык шарттардын болушу да маанилүү. Ошондой эле азыркы талаптарга ылайык келген, жөнөкөй жана түшүнүктүү медициналык терминдердин жыйнактарын иштеп чыгып, аларды медицина кызматкерлеринин арасында кеңири жайылтуу зарыл. Кыргыз тилинде медициналык терминология боюнча эмгектердин жана илимий изилдөөлөрдүн жарык көрүшү мамлекеттик тилдин медицина тармагында өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Аннотация: Кыргызский язык является национальным языком кыргызского народа, формой его национальной культуры и государственным языком Кыргызской Республики. Государственный язык используется в учреждениях и организациях страны, в сфере образования, культуры, средствах массовой информации, сетях связи, науке, органах государственного управления, общественных организациях, на транспорте, в торговле, здравоохранении и сфере обслуживания. Государственный язык также является средством общения между представителями разных национальностей, проживающих в стране. В статье рассматриваются роль медицинских терминов в государственном языке, вопросы их перевода на кыргызский язык и использования на основе трудов ученых. В настоящее время медицинские термины являются важным источником информации для специалистов в научной и практической деятельности. Каждый человек стремится сохранять и защищать свое здоровье, а в случае заболевания — выздороветь. За многолетнюю историю человечеством накоплены значительный опыт и знания в области лечения и профилактики заболеваний, определения причин их возникновения, сохранения и охраны здоровья. Использование медицинских терминов также способствует развитию государственного языка и обогащению его словарного состава. В республике проводится соответствующая работа по использованию и развитию государственного языка в сфере медицины. В настоящее время широкое применение государственного языка при подготовке специалистов и врачей в системе высшего медицинского образования является одним из важных вопросов. Учебных пособий и научных исследований по медицине, изданных на кыргызском языке, пока недостаточно. Для развития данного направления важное значение имеет также наличие соответствующих социальных и экономических условий в стране. Необходимо разрабатывать отвечающие современным требованиям, простые и понятные сборники медицинских терминов и широко распространять их среди медицинских работников. Публикация трудов и научных

исследований по медицинской терминологии на кыргызском языке способствует развитию государственного языка в сфере медицины.

Abstract: The Kyrgyz language is the national language of the Kyrgyz people, a form of their national culture, and the state language of the Kyrgyz Republic. The state language is used in institutions and organizations throughout the country, as well as in education, culture, mass media, communication networks, science, public administration, public organizations, transport, trade, healthcare, and the service sector. It also serves as a means of communication among representatives of different nationalities living in the country. Based on the works of scholars, the article examines the role of medical terms in the state language, as well as issues related to their translation into Kyrgyz and their use. At present, medical terms are an important source of information for specialists in scientific and practical activities. Every person strives to preserve and protect their health and to recover in case of illness. Over its long history, humanity has accumulated considerable experience and knowledge in the treatment and prevention of diseases, the identification of their causes, and the preservation and protection of health. The use of medical terms also contributes to the development of the state language and the enrichment of its vocabulary. Relevant work is being carried out in the republic to promote the use and development of the state language in the field of medicine. At present, the wider use of the state language in training specialists and physicians in higher medical education is an important issue. There is still an insufficient number of textbooks and scientific studies on medicine published in Kyrgyz. Appropriate social and economic conditions in the country are also important for the development of this field. It is necessary to develop simple and clear collections of medical terms that meet modern requirements and to make them widely available to healthcare professionals. The publication of works and scientific research on medical terminology in Kyrgyz contributes to the development of the state language in the field of medicine.

Негизги сөздөр: медицина; терминология; ден соолук; анатомия; гигиена.
Ключевые слова: медицина; терминология; здоровье; анатомия; гигиена.
Keywords: medicine; terminology; health; anatomy; hygiene.

Киришүү. Кыргыз тили — Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. Кыргыз тили кыргыз мамлекетинин жана кыргыз элинин улуттук тили болуп саналат. Улуттун негизги белгиси — анын тили. Кылымдарды карыткан, мамлекет куруп жашап келе жатканына бир нече миң жыл болгон байыркы кыргыз элинин тили дүйнөдөгү бай тилдердин бири экендиги талашсыз. Кыргыз тили түрк тилдеринин эң байыркыларынан экени баарыбызга маалым. Ойчул, тил билерманы Махмуд Кашгари кыргыз тилин нукура, таза түрк тилдеринин бири катары баалаган. Чыгаан түрколог В. В. Радлов: «Кыргыздардын сүйлөгөнү ыргактуу. Алар сөзгө чечен, чукугандай сөз тапкыч болушат», — дейт. Ушундай тилди ийине жеткире колдонгон анын өкүлдөрүнүн чечендик өнөрүн белгилейт. Чындыгында эле, кыргыз тили — кыргыз элинин асыл байлыгы экендиги шексиз. Андыктан тил аркылуу адамзат өзүн курчап турган дүйнөнү тааныйт, коомдук-тарыхый тажрыйбаны өздөштүрөт, илимий-чыгармачылык ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырат.

Тилдин өз алдынча мааниге ээ болгон эң кичине бирдиги — сөз. Тил — бул коомдук кубулуш. Коом өнүккөн сайын тил да өнүгөт. «Мамлекеттик тил — мамлекеттүүлүктөн башталат» дегендей, коомдун өнүгүшү тилдин өнүгүшүнө да таасирин тийгизет. Өзүнүн жашоо-турмушунда кыргыз эли ар кандай улуттардын өкүлдөрү менен экономикалык, маданий байланыштарды түзүп келген. Натыйжада ал тилдердеги кээ бир сөздөр биздин лексикабыздан орун алган.

Ошентип, коомдогу илим менен техниканын, маданияттын өнүгүшү, элибиздин башка өлкөлөр менен саясий-экономикалык байланыш түзүшү лексикабыздын баюусуна мүмкүнчүлүк жаратып, тилибизде жаңы маанидеги сөздөрдүн пайда болушуна шарт түзөт. Кыргыз лексикасы ички жана сырткы булактардын эсебинен байыйт. Лексикабыз ички булактардын эсебинен байыганда жаңы маанидеги сөздөр пайда болот. Ал эми сырткы булактардын эсебинен баюу эки жол менен жүрөт: 1) башка тилдердеги даяр сөздөрдү кабыл алуу; 2) калька жолу менен (сөзмө-сөз которуу) кабыл алуу [1, 25-б.].

Кыргыз тилинин лексикасында терминдер белгилүү орунду ээлейт. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: «Термин — илимдин, техниканын, искусствонун же айрым бир кесипчиликтин тармагындагы белгилүү түшүнүктүн аты болуп эсептелген сөз же сөз айкашы», — деген аныктама берилет. Ал эми терминдердин жыйындысы терминология деп аталат. Термин латынча terminus — «чек» деген маанини берип, илимдеги түшүнүктөрдүн паспорту катары каралат. Тигил же бул түшүнүк канчалык так, кыска берилип, тигил же бул сөздүн жардамы менен өзүнүн атоосун тапса, аны түшүндүрүүгө да, экинчи түшүнүктөн айырмалоого да жеңилдик туулат. Терминдин бул касиети илим үчүн, анын эрежелерин, мыйзамдарын, аныктамаларын бири-биринен айырмалап атоодо өтө зарыл [1, 3-б.].

Жазма адабий тилди (б. а. эне тилди, мамлекеттик тилди) калыптандырууда, аны көп кырдуу, жандуу катнаш куралына айландырууда терминологиянын ролу абдан маанилүү. Терминология илимий тилдин негизги курамдык бөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Анын системаларын эне тилдин ички грамматикалык мыйзам ченемдерине ылайык жыйноо, системалаштыруу, колдонмо маалыматтык куралдарга айландыруу, унификациялоо жана терминология теориясынын маселелерин изилдөө адабий тилдин өнүгүшүндө маанилүү орунду ээлейт.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Кыргыз терминологиясына тиешелүү басмадан жарык көргөн сөздүктөрдөгү материалдарды талдоодо азыркы табигый-техникалык (маселен, химия, биология, медицина, техника, геология, астрономия ж.б.) илимдердин терминологиясынын 60–70 %ын эл аралык номенклатура жана даяр терминдер түзөрү байкалат. Маселен, «Медицина терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүн» алып көрөлү (түзүүчүлөрү М. Алиев жана Т. Тыналиев, Фрунзе, 1964). Бул сөздүктө медицинага тиешелүү терминдердин кыйласына орун берилген. Бирок ал медицинанын төмөндөгү курамдык тармактарына тиешелүү терминдерди канчалык өлчөмдө жана тең салмакта камтый алган деген суроого жооп берүү үчүн медицинанын негизги бөлүмдөрүн карап көрөлү: медициналык морфологиянын тармактары — анатомия, гистология, цитология; физиология; патология — патологиялык анатомия, патологиялык физиология жана алар менен чектеш биохимия, аллергология; фармакология жана токсикология; микробиология, бактериология жана вирусология; паразитология жана гельминтология; медициналык генетика; клиникалык дисциплиналар, анын ичинде ички оорулар же терапия; кардиология, ревматология, пульмонология, неврология, гастроэнтерология, геронтология; фтизиатрия, педиатрия, дерматология, венерология; курортология, физиотерапия жана дарылоо физкультурасы; медициналык радиология жана рентгенология; стоматология; акушерство жана гинекология; хирургия жана анын бөлүмдөрү; травматология жана ортопедия; анестезиология жана реаниматология; онкология; урология; оториноларингология; офтальмология ж.б. [1, 96–97-бб.].

Медицинанын саналган бөлүмдөрүнүн ар бири азыркы мезгилде илимий-теориялык жана тажрыйбалык жактан терең иштелип чыккан дисциплиналар болуп саналат. Алардын ар бири боюнча ондогон окуу куралдары, изилдөөлөр бар. Ошондой эле аларга тиешелүү аппаратуралар жана жабдуулар, дары-дармектердин аттары, дарылоо ыкмаларынын атоолору, илдеттердин жана оорулардын аттары, анын ичинде алардын номенклатуралык, б. а. көбүнчө латынча аталыштары белгилүү.

Демек, мындай шартта бул көп тармактуу илимдеги түшүнүктөрдү бир терминологиялык системага бириктирүүгө илимий негиз да, тажрыйбалык зарылчылык да жок.

Медицина илимдеринин терминологиялык системаларын улуттук тилде (б. а. кыргыз тилинде) түзүү керек болсо, анда, мисалы, дары-дармектердин, оорулардын аттарын жана медициналык орто окуу жайларында өтүлүүчү предметтердин программалык көлөмүнүн чегиндеги терминдерди, ошондой эле медициналык популярдуу макалаларда кездешүүчү гигиена жана санитарияга, медицинанын тигил же бул тармактарындагы түшүнүктөрдүн атоолоруна тиешелүү терминдерди камтыган сөздүктөрдү түзүү максатка ылайык келмекчи [4, 35-б.].

Мындан тышкары, бул багытта бир нече сөздүк түзүлүп, аларга медицинанын негизги тармактарына тиешелүү терминдер улуттук тилдин муктаждыгына ылайык тандалып алынып, тематикалык топторго бөлүнүп жайгаштырылышы ыңгайлуу.

Саламаттыкты сактоо республикадагы эң чоң тармактардын бири болуп эсептелет. Калкты камтуу жагынан билим берүүдөн кийинки эле чоң тармак медицина экендигин жана курагына карабай ар бир жаран саламаттыгын сактоого кам көрөрүн эске алганда, медициналык сабаттуулукту жогорулатууга бардык мезгилде чоң маани берилип келген десек жаңылышпайбыз. Андыктан адамзаттын илимий жана практикалык ишинде медицина көрүнүктүү орунду ээлейт. Ар бир адам өзүнүн ден соолугун сактоого, коргоого жана ооруп калган учурда айыгууга умтулат.

Медицина өзүнүн көп жылдык тарыхында бараандуу жетишкендиктерге жетишти. Азыркы мезгилде диагностикалык, профилактикалык жана дарылоо каражаттарынын жардамы менен адам өмүрү сакталып, мурда айыкпас деп эсептелген ооруларды дарылоого мүмкүнчүлүктөр түзүлүүдө. Бирок али да болсо медицина түпкү максатына жете элек. Медицинанын өнүгүү деңгээли, мазмуну жана абалы турмуштун материалдык шарттарына, коомдук түзүлүшкө, маданияттын жалпы деңгээлине жараша болот. Медицина өзүнүн өнүгүшүндө биология, физика, химия илимдери менен тыгыз байланышта. Ал өзүнүн басып өткөн көп жылдык тарыхында ооруларды дарылоо жана алдын алуу, алардын пайда болуу себептерин аныктоо, ден соолукту сактоо жана коргоо боюнча көптөгөн тажрыйбага жана билимге ээ болду. Бекеринен элибизде «Биринчи байлык — ден соолук» деп айтылбаса керек.

Учурда медициналык тейлөөдө мамлекеттик мекемелер менен катар жеке дарылоо жайларынын, дарыканалардын жана андагы дары-дармектердин түрлөрүнүн көбөйүшү атаандаштыкка кеңири жол ачууда. Мындай шартта карапайым калктын саламаттык боюнча сабаттуулугун жогорулатуу олуттуу милдеттердин бири экендиги талашсыз. Технологиялар канчалык өнүксө да, адам баласынын али ачыла элек сырлары абдан көп [6, 5-б.].

Кыргыз тилин өнүктүрүү саясатын саламаттыкты сактоо тармагында да колдоо жана өнүктүрүү боюнча бир топ аракеттер көрүлүп жатканы маалым. Медициналык терминология жана медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу, аларды колдонуу маселелери бир катар изилдөөчүлөрдүн илимий макалаларында каралган. Ошондой эле медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу боюнча адистер тарабынан алгылыктуу иштер жүргүзүлүп келет.

Медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу тарыхы белгилүү окумуштуулар А. К. Шаршенбаев жана С. Ж. Боробаева тарабынан кеңири изилденген. Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча орус тилиндеги медициналык терминдердин изилдениш тарыхы XVI–XVII кылымдарга туура келет. Советтик мезгилге чейин эле медициналык терминдердин сөздүктөрү жарык көрүп келген, ал эми совет мезгилинде бул терминдердин илимий маңызына терең көңүл бурула баштаган. Түрк тилиндеги ооруга байланыштуу сөздөрдүн изилдениши өткөн кылымдын 40–50-жылдарына туура келет. Түрк тилдериндеги медициналык терминдерди иштеп чыгуу негизинен лексикографиялык иштерди жүргүзүүнү камтыган.

Ал эми кыргыз тилинде медициналык терминдерди камтыган сөздүк 1964-жылы И. К. Ахунбаев тарабынан жарык көргөн. Бул сөздүктө И. К. Ахунбаев бир катар жаңы сөздөрдү изилдеп, алардын кыргыз тилиндеги котормолорун берген. Изилдөөчү И. К. Ахунбаев кыргыз тилиндеги медициналык терминдерди түзүүдө эл аралык медициналык терминдерди колдонгон. Сөздүктө анатомиялык-физиологиялык терминдер камтылган. Негизинен, сөздүк медициналык терминдердин орус жана кыргыз тилдериндеги котормолорунан турат [6, 45-б.].

Медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу оңой эместигин моюнга алышыбыз керек. Ушул күнгө чейин медициналык аталыштардын (терминдердин) жана айрым сөздөрдүн кыргыз тилиндеги аталышы жана кыргыз тилине которулушу боюнча медицина кызматкерлеринин арасында, ошондой эле жалпы калк ичинде ар кандай ой-пикирлер айтылып келет.

Кыргыз тилиндеги медициналык терминдерди камтыган дагы бир көлөмдүү эмгек — 1991-жылы М. Б. Борбугуловдун жетекчилиги астында жарык көргөн «Ден соолук» медициналык энциклопедиясы

[3]. Бул энциклопедияда кыргыз тилиндеги дартка байланыштуу сөздөргө кыскача түшүндүрмөлөр берилген. Айрым кесипкөй дарыгерлер тарабынан кыргызча-орусча сөздүктөр иштелип чыгып, жарык көргөн. Окумуштуулар тарабынан даярдалып, жарык көргөн медициналык сөздүктөр кыргыз тилинин лексикасын байытууга өз салымын кошуп келет [2].

Медицина — адамдын саламаттыгын сактоо жана чыңдоо максатында соо жана оорулуу адамдын организминде жүрүп жаткан процесстерди изилдөөгө, оорулардын алдын алууга жана аларды дарылоого багытталган илимий жана практикалык иштердин тармагы. Адамзаттын илимий жана практикалык ишинде медицина маанилүү орунду ээлейт. Ал өзүнүн көп жылдык тарыхында ооруларды дарылоо жана алдын алуу, алардын пайда болуу себептерин аныктоо, ден соолукту сактоо жана коргоо боюнча көптөгөн тажрыйбага жана билимге ээ болду. Медицинанын өнүгүү деңгээли, мазмуну жана абалы турмуштун материалдык шарттарына, коомдук түзүлүшкө жана маданияттын жалпы деңгээлине жараша болот. Ошондой эле медицина биология, физика жана химия илимдери менен тыгыз байланышта өнүгөт. Азыркы учурда диагностикалык, профилактикалык жана дарылоо каражаттарынын өнүгүшү адам өмүрүн сактап калууга жана мурда айыкпас деп эсептелген ооруларды дарылоого кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзүүдө. Ошол эле учурда медицинанын алдында адамдын ден соолугун сактоо жана оорулардын алдын алуу боюнча дагы көптөгөн милдеттер турат.

Корутунду. Медицинада көп кездешүүчү сөздөрдү, аталыштарды (терминдерди) кыргыз тилине которуу оңой эместиги чындык. Ушул күнгө чейин медициналык терминдердин жана айрым сөздөрдүн кыргыз тилиндеги аталышы, алардын кыргыз тилине которулушу боюнча медицина адистеринин жана жалпы калктын арасында ар кандай ой-пикирлер айтылып келет. Бүгүнкү күндө медициналык терминдерди кыргыз тилинде колдонуу жана которуу, аларды калк арасында кеңири жайылтуу, келечектеги медицина адистерин — дарыгерлерди жана орто медициналык билимдүү кызматкерлерди кыргыз тилинде окутуп, даярдоо учурдун маанилүү маселелеринин бири болуп саналат.

Медицина тармагында мамлекеттик тилди колдонуу жана өнүктүрүү боюнча республиканын жер-жерлеринде тиешелүү иш-чаралар өткөрүлүп келет. Бул багыттагы негизги максаттардын бири — медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу, аларды туура колдонуу жана медицина кызматкерлеринин арасында жайылтуу.

Ар бир адам өзүнүн саламаттыгын сактоого жана ден соолугун чыңдоого кам көрүүгө тийиш. Медициналык терминдер күнүмдүк турмушта, адамдардын өз ара баарлашуусунда, адабий тилде жана саламаттыкты сактоо тармагында кеңири колдонулат. Ошондуктан алардын маанисинин так жана жалпыга түшүнүктүү болушу маанилүү.

Жыйынтыктап айтканда, медициналык терминдер илимий изилдөөлөрдө, медицинада жана күнүмдүк турмушта колдонулуп, дарыгерлер, окумуштуулар жана башка медицина кызматкерлери үчүн гана эмес, котормочулар, журналисттер жана жалпы калк үчүн да маанилүү. Медицинанын өнүгүшү менен бирге жаңы терминдер тынымсыз пайда болуп тургандыктан, аларды туура колдонуу, кыргыз тилине так которуу жана калктын калың катмарына түшүнүктүү кылып жеткирүү зарыл. Ошону менен бирге медициналык терминдерди мамлекеттик тилде колдонуу жана өркүндөтүү, аларды коомчулукка кеңири жайылтуу мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн маанилүү багыттарынын бири болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Орузбаева, Б. Ө. Кыргыз терминологиясы / Б. Ө. Орузбаева. — Фрунзе : Мектеп, 1983. — 168 б.
2. Жээналиев, М. Медициналык сөздүк / М. Жээналиев. — Бишкек, 2011.
3. Ден соолук : медициналык энциклопедия / башкы ред. М. Б. Борбугулов ; башкы ред. мүчөлөрү: Ч. Т. Айтматов [ж. б.] ; ред. совет: А. Мурзалиев [ж. б.] ; Кыргыз ССР ИА. — Фрунзе : Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1991. — 456 б. — ISBN 5-89750-008-8.
4. Ахунбаев, И. К. Анатомиялык-физиологиялык терминдердин орусча-кыргызча кыскача сөздүгү / И. К. Ахунбаев. — Фрунзе, 1964. — 717 б.

5. Сайдакматова, Ч. Т. Офтальмология боюнча орусча-кыргызча сөздүк / Ч. Т. Сайдакматова, А. Н. Медведев. — Бишкек, 1994.
6. Гүнгөр, А. Кыргыз жана түрк тилиндеги ооруга байланыштуу тергөө сөздөр : филол. илим. канд. дис. автореф. : 10.02.01 / Ахмет Гүнгөр. — Бишкек, 2006. — 19 б.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Танаева Н. Ш.

УДК 37.022+811.512.154
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-143-149

Мадиярова К.К
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Мадиярова К.К
КНУ имени Жусупа Баласагына
Madiyarova K. K.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0005-3933-0968

КОЛЛЕДЖДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА ЗАМАНБАП УСУЛДАРДЫ ЖАНА ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИ КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В КОЛЛЕДЖЕ
THE USE OF MODERN METHODS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE AT COLLEGE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада колледжде кыргыз тилин окутууда заманбап ыкмаларды жана жасалма интеллектти колдонуу маселеси каралат. Сабакта интерактивдүү жана коммуникативдик ыкмаларды, мультимедиалык каражаттарды жана онлайн платформаларды колдонуу студенттердин тил үйрөнүүгө болгон кызыгуусун арттырары белгиленет. Ошондой эле жасалма интеллекттин мүмкүнчүлүктөрүн окуу материалдарын даярдоодо, тапшырмаларды түзүүдө жана студенттердин билим деңгээлине жараша окутууда пайдаланууга көңүл бурулат. Мындан тышкары, мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу, окуу материалдарын жаңылоо жана колледждердин техникалык базасын жакшыртуу маселелери каралат. Кыргыз тилин окутууда студенттердин эркин сүйлөөсүнө, өз оюн туура билдирүүсүнө жана тилди келечектеги кесиптик ишинде колдоно билүүсүнө өзгөчө маани берилет. Заманбап ыкмаларды жана жасалма интеллектти туура колдонуу кыргыз тилин окутуунун сапатын жогорулатууга жана студенттердин тилге болгон кызыгуусун арттырууга жардам берери белгиленет.

Аннотация: В статье рассматривается использование современных методов и искусственного интеллекта при обучении кыргызскому языку в колледже. Отмечается, что применение на занятиях интерактивных и коммуникативных методов, мультимедийных средств и онлайн-платформ способствует повышению интереса студентов к изучению языка. Особое внимание уделяется возможностям использования искусственного интеллекта при подготовке учебных материалов, составлении заданий и организации обучения с учётом уровня знаний студентов. Кроме того, рассматриваются вопросы повышения квалификации преподавателей, обновления учебных материалов и улучшения технической базы колледжей. При обучении кыргызскому языку особое значение придаётся развитию у студентов навыков свободной речи, умения правильно выражать свои мысли и использовать язык в будущей профессиональной деятельности. Отмечается, что правильное

применение современных методов и искусственного интеллекта способствует повышению качества обучения кыргызскому языку и интереса студентов к его изучению.

Abstract: The article discusses the use of modern methods and artificial intelligence in teaching the Kyrgyz language at college. It notes that interactive and communicative methods, multimedia tools, and online platforms can increase students' interest in language learning. Special attention is given to the use of artificial intelligence in preparing learning materials, creating tasks, and organizing instruction according to students' level of knowledge. The article also considers the need to improve teachers' professional skills, update learning materials, and strengthen the technical resources of colleges. In teaching the Kyrgyz language, particular attention is paid to developing students' speaking skills, their ability to express their thoughts clearly, and their ability to use the language in their future professional activities. The article concludes that the appropriate use of modern methods and artificial intelligence can improve the quality of Kyrgyz language teaching and increase students' interest in learning the language.

Негизги сөздөр: кыргыз тили; колледж; заманбап ыкмалар; жасалма интеллект.
Ключевые слова: кыргызский язык; колледж; современные методы; искусственный интеллект.
Keywords: Kyrgyz language; college; modern methods; artificial intelligence.

Кыргыз тили — Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жана улуттук баалуулугу. Азыркы глобалдашуу жана технологиялык өнүгүү шартында кыргыз тилин сактоо, өнүктүрүү жана аны келечек муунга татыктуу өткөрүп берүү ар бирибиздин милдетибиз экендиги айтылып, жазылып келет. Бул милдетти иш жүзүндө аткаруунун жолдорунун бири — кыргыз тилин окутууда заманбап ыкмаларды жана жасалма интеллектти (ЖИ) колдонуу. Бүгүнкү күндө маалыматтык технологиялар абдан тез өнүгүп, жаңыланып жатат. Мындай өзгөрүүлөрдөн артта калбай, билим деңгээлин жогорулатуу үчүн мугалимдер семинар-тренингдерге, конференцияларга катышып, учурдун талабына жооп берген заманбап адис болууга умтулушу керек. Адамдын жашоого болгон көз карашы, ой жүгүртүүсү жана маалыматты кабыл алуусу мезгилге жараша өзгөрүп турат. Азыркы муунга маалыматты учурдун талабына ылайык түшүндүрүү маанилүү. Айрыкча студенттер маалыматты угуу менен гана эмес, көрүү аркылуу да тез түшүнүп, кабыл алышат. Ошондуктан сабак өтүүдө колдонулуучу ыкмалар студенттердин жаш өзгөчөлүгүнө жана билим деңгээлине ылайык тандалышы керек.

Колледждерге негизги жалпы билимдин (9-класс) жана орто жалпы билимдин (11-класс) базасында абитуриенттер кабыл алынат. Кесиптик орто билим берүү орто звенодогу адистерди даярдоого багытталат, ал эми окуу мөөнөтү адистикке, билим берүү программасына жана окуу формасына жараша белгиленет. Орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларда ар кандай багыттар боюнча адистер даярдалат. 9-класстын базасында кабыл алынган студенттер кесиптик билим алуу менен катар жалпы орто билим берүүгө тиешелүү сабактарды да өздөштүрүшөт. Орто кесиптик билим берүү программалары тиешелүү мамлекеттик билим берүү стандарттарынын негизинде ишке ашырылат. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2022-жылдын 10-майындагы № 863/1 буйругу менен бир катар адистиктер боюнча орто кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттары бекитилген [1].

«Кыргыз тили жана адабияты» дисциплинасы боюнча 3 кредит, 90 саат көлөмүндө жумушчу окуу программасы иштелип чыгат. Анын негизинде сабак берген мугалим окуу-методикалык комплексти даярдайт [1, 18 б].

Колледжди бүтүргөн студенттер жогорку окуу жайларында билимин уланта алышат. Ошондуктан колледждер менен жогорку окуу жайларында колдонулган жумушчу окуу программалары, методикалык колдонмолор жана окуу китептери бири-бирин кайталап калбастан, мазмуну боюнча улантылып турганы маанилүү. Мындай байланыш мугалим үчүн да, студент үчүн да пайдалуу. Эгер колледжде жана жогорку окуу жайында өтүлүүчү материалдар бири-бирин кайталай берсе, студенттин сабакка болгон кызыгуусу төмөндөшү мүмкүн.

Орто кесиптик билим берүүчү окуу жайларында кыргыз тилин окутууга арналган окуу куралдары жана методикалык колдонмолор жетишсиз. Бул мугалимдин сабакты талаптагыдай уюштуруусуна кыйынчылык жаратышы мүмкүн. Студент колледжге келечекте тандаган кесиби боюнча билим алып, өз максатына жетүү үчүн тапшырат. Анын билим алууга болгон кызыгуусун арттырууда сапаттуу методикалык колдонмолордун жана учурдун талабына жооп берген техникалык каражаттардын жеткиликтүү болушу чоң мааниге ээ. Ошондой эле ар бир окутуучунун өз предметин жакшы билиши жана аны студентке жеткиликтүү түшүндүрө алышы жаштардын дүйнө таанымын кеңейтүүгө жана келечекке болгон көз карашын калыптандырууга жардам берет.

Тил аркылуу башка элдер кыргыз элин, анын тарыхын жана маданиятын тааныйт. Ар кайсы тармакта иштеген адистердин кыргыз тилинде сабаттуу сүйлөп жана жаза билиши маанилүү. Ал үчүн орфоэпиялык, орфографиялык, пунктуациялык жана грамматикалык эрежелерди туура сактоо зарыл. Ошондуктан келечектеги адистердин кыргыз тилин жакшы өздөштүрүүсүнө кесиптик билим берүүдө да өзгөчө көңүл буруу керек.

Окутуунун заманбап ыкмалары:

1. Интерактивдүү окутуу. Интерактивдүү окутуу мугалим менен студенттердин ортосундагы тыгыз байланышка негизделип, студенттердин тил үйрөнүүгө болгон кызыгуусун арттырууга багытталат. Бул ыкмада талкуулар, ролдук оюндар жана долбоордук иштер сыяктуу ар түрдүү формалар колдонулат. Долбоордук окутууда студенттер реалдуу көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган долбоорлордун үстүндө иштешет. Мындай иштер алардын изилдөөчүлүк, чыгармачылык жана команда менен иштөө көндүмдөрүн өнүктүрөт [2].

2. Мультимедиа жана онлайн платформаларды колдонуу. Окутууда видео, аудио, презентациялар, онлайн окуу материалдары, тесттер жана тапшырмалар колдонулуп, студенттердин өз алдынча иштөөсүнө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Кыргыз тилин окутууда жасалма интеллектти (ЖИ) жекелештирилген окутууда, автоматташтырылган баалоодо жана тилдик ресурстарды түзүүдө пайдаланууга болот. Бул убакытты үнөмдөөгө жана окуу материалдарын ар бир студенттин билим деңгээлине жана адистигине ылайыкташтырууга мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле студенттер кесибине байланышкан тексттерди талдоодо, каталардын үстүндө иштөөдө, лексика жана грамматика боюнча электрондук ресурстарды пайдаланууда жасалма интеллекттин мүмкүнчүлүктөрүн колдоно алышат. Мындай окуу материалдарынын жеткиликтүүлүгүн кеңейтүү окутуунун сапатын жогорулатууга жана студенттердин келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө мамлекеттик тилди эркин колдонуусуна шарт түзөт.

3. Коммуникативдик ыкма. Заманбап дүйнөдө тил билүүнүн мааниси улам жогорулап баратат. Глобалдашуу процессинин күчөшү, маалымат алмашуунун тездеши жана эл аралык байланыштардын кеңейиши тил билген адистерге болгон муктаждыкты арттырууда. Мындай шартта тил үйрөтүүнүн натыйжалуу жолдорун колдонуу маанилүү. Коммуникативдик ыкма тилди чыныгы баарлашуу аркылуу өздөштүрүүгө багытталат. Анын негизги максаты — студенттерге грамматикалык эрежелерди жана сөздөрдү жаттатуу менен гана чектелбестен, тилди күнүмдүк жана кесиптик баарлашууда туура колдоно билүүгө үйрөтүү [3]. Бул ыкмада окуу процесси чыныгы баарлашуу кырдаалдарына мүмкүн болушунча жакын уюштурулат. Студенттер өз оюн эркин билдирүүгө, башкаларды угуп түшүнүүгө жана тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө үйрөнүшөт. Мунун натыйжасында алардын кыргыз тилинде баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Коммуникативдик ыкманын бир нече маанилүү принциптери бар:

- Коммуникациянын артыкчылыктуулугу. Окутуунун негизги максаты — тилди баарлашуу куралы катары колдоно билүүгө үйрөтүү. Грамматика жана лексика коммуникативдик муктаждыктардын негизинде үйрөтүлөт.

- Аутентикалык материалдарды колдонуу. Сабактарда чыныгы жашоодо колдонулган материалдар (газета-журналдар, видеолор, аудиожазуулар, интернет булактары) пайдаланылат. Бул студенттерге тилдин күнүмдүк турмушта кандай колдонуларын түшүнүүгө жардам берет.

- Интерактивдүүлүк жана кызматташтык. Окуу процесси студенттердин активдүү катышуусуна жана бири-бири менен кызматташуусуна негизделет. Жуптук жана топтук иштер аркылуу студенттер бири-биринен үйрөнүп, өз ара колдоо көрсөтүшөт.

- Мазмундун маанилүүлүгү. Тил үйрөнүү кызыктуу жана маанилүү мазмундун негизинде жүргүзүлөт. Студенттер өздөрү үчүн актуалдуу болгон темаларды талкуулап, изилдешет.

- Ката кетирүүгө түшүнүү менен мамиле кылуу. Коммуникативдик ыкмада ката кетирүү үйрөнүү процессинин табигый бөлүгү катары кабыл алынат. Мугалим студенттерди кетирген каталары үчүн жазалабастан, аларды оңдоого жана билимин өркүндөтүүгө жардам берет.

- Студенттин активдүү ролу. Студент окуу процессинин борборунда турат. Ал өз алдынча билим алууга, изилдөөгө жана чечим кабыл алууга багытталат. Мугалим болсо багыт берүүчү жана жардамчы ролду аткарат.

Коммуникативдик ыкма төмөнкүдөй артыкчылыктарга ээ:

- Тилдик тоскоолдукту жоюу. Студенттер чыныгы баарлашууга катышуу аркылуу сүйлөөдөн коркуу сезимин жеңишет.

- Тилди практикада колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүү. Студенттер грамматикалык эрежелерди жана сөздөрдү гана үйрөнбөстөн, аларды туура жана ылайыктуу контекстте колдонууну да өздөштүрүшөт.

- Мотивацияны жогорулатуу. Кызыктуу жана интерактивдүү тапшырмалар студенттердин окууга болгон кызыгуусун арттырат.

- Сынчыл ой жүгүртүүнү жана кызматташтыкты өнүктүрүү. Топтук иштер жана талкуулар студенттердин өз оюн билдирүү, башкалардын пикирин угуу жана биргелешип чечим кабыл алуу көндүмдөрүн өнүктүрөт.

- Маданий түшүнүктү кеңейтүү. Аутентикалык материалдар аркылуу студенттер тил менен катар ошол тилде сүйлөгөн элдин маданияты жана каада-салттары менен да таанышышат.

Коммуникативдик ыкманын айрым кемчиликтери да бар. Мисалы, грамматикалык эрежелерди системалуу түрдө үйрөтүүгө кээде жетиштүү көңүл бурулбай калышы мүмкүн. Ошондуктан коммуникативдик ыкманы башка окутуу ыкмалары менен айкалыштырып колдонуу максатка ылайыктуу.

Коммуникативдик ыкма тил үйрөтүүнүн заманбап жана натыйжалуу жолдорунун бири болуп саналат. Ал студенттерди чыныгы баарлашууга даярдап, тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө жана тилди практикада колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Кыргыз тилин окутууда коммуникативдик ыкманы колдонуу студенттердин тилди эркин пайдалануусуна жана окутуунун сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Заманбап ыкмаларды жана жасалма интеллектти колдонуунун жолдору

1. Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу

Бүгүнкү күндө технологиянын өнүгүшү жана эмгек рыногунун талаптарынын өзгөрүшү менен билим берүүдө заманбап ыкмаларды жана жасалма интеллектти (ЖИ) колдонуу барган сайын маанилүү болуп жатат. Жасалма интеллект мугалимдин ишин жеңилдетүүгө, айрым иштерди автоматташтырууга, маалыматтарды талдоого жана көп убакытты талап кылган кайталанма иштерди тез аткарууга жардам берет. Ошондой эле көлөмдүү маалыматтар менен иштөөдө керектүү маалыматтарды табууга жана аларды талдоого мүмкүнчүлүк түзөт. Мындай мүмкүнчүлүктөрдү туура пайдалануу үчүн мугалимдер заманбап технологиялар менен иштөө боюнча билимин жана көндүмдөрүн үзгүлтүксүз өркүндөтүп турушу зарыл [4].

Жасалма интеллект (ЖИ) — адамдын интеллектуалдык жөндөмдөрүн туураган компьютердик системалардын жыйындысы. Ал маалыматтарды талдоого, үйрөнүүгө, көйгөйлөрдү чечүүгө жана чечим кабыл алууга жардам берет. Жасалма интеллект мугалимге жаңы идеяларды табууга, сабактын мазмунун кызыктуу уюштырууга жана ар түрдүү тапшырмаларды даярдоого мүмкүнчүлүк берет. Сабак канчалык кызыктуу жана түшүнүктүү уюштурулса, студенттердин билим алууга болгон кызыгуусу да ошончолук жогорулайт.

Бүгүнкү күндө технологиялар жашообуздун дээрлик бардык тармактарында колдонулуп жатат. Ошондуктан мугалим да заман талабына ылайык жаңы билимдерди өздөштүрүп, кесиптик деңгээлин дайыма жогорулатып турушу керек. Бул үчүн мугалимдерге арналган семинар-тренингдерди, конок лекцияларды жана конференцияларды уюштуруу маанилүү. Ошондой эле окуу материалдарын жаңылоого жана билим берүү мекемелеринин техникалык базасын жакшыртууга жетиштүү көңүл буруу зарыл.

Технологиялар өнүгүп, илим-билим жаңы деңгээлге көтөрүлгөн сайын коомдун талаптары да өзгөрүүдө. Мындай шартта билим берүү системасы да заман талабына ылайык өнүгүп турушу керек. Анын негизги шарттарынын бири — окуу материалдарын үзгүлтүксүз жаңылоо жана алардын актуалдуулугун сактоо.

2. Окуу материалдарын толуктоо

Окуу материалдарын толуктоо — жаңы билимдерди киргизүүгө, окутуунун заманбап ыкмаларын колдонууга жана студенттердин билим алууга болгон кызыгуусун арттырууга багытталган үзгүлтүксүз процесс. Илимдин ар кайсы тармактарында жаңы ачылыштар жасалып, жаңы маалыматтар пайда болууда. Технологиялардын өнүгүшү да билим берүү процессине жаңы мүмкүнчүлүктөрдү алып келүүдө. Интерактивдүү доскалар, онлайн платформалар, виртуалдык жана толукталган реалдуулук технологиялары сабакты кызыктуу жана натыйжалуу уюштурууга жардам берет. Окуу материалдарын толуктоо жана жаңылоо жаңы технологияларды колдонууга шарт түзүп, студенттердин билим алууга болгон кызыгуусун арттырат.

Бүгүнкү күндө жумуш берүүчүлөр теориялык билими бар адистерге гана эмес, сынчыл ой жүгүртө билген, көйгөйлөрдү чечүүгө, команда менен иштөөгө жөндөмдүү, өз оюн так билдире алган жана чыгармачылык менен иштей билген адистерге да муктаж. Ошондуктан окуу материалдары студенттерге теориялык билим берүү менен гана чектелбестен, алардын мындай көндүмдөрүн өнүктүрүүгө да багытталышы керек.

Окуу материалдарын толуктоо жана жаңылоо — оңой процесс эмес. Ал мугалимдердин, окумуштуулардын, методисттердин жана билим берүү тармагындагы башка адистердин биргелешкен ишин талап кылат. Жаңы окуу пландарын иштеп чыгуу, заманбап окуу китептерин даярдоо, интерактивдүү материалдарды түзүү жана мугалимдерди жаңы технологияларды колдонууга үйрөтүү жаңылоо процессинин маанилүү бөлүктөрү болуп саналат. Бул иштер студенттердин сапаттуу билим алуусуна, келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүнө даяр болушуна жана жалпы коомдун өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Ошондуктан мектептер, орто жана жогорку кесиптик билим берүүчү окуу жайлар үчүн даярдалган окуу материалдары заманбап окутуу технологияларына ылайык жаңыланып турушу зарыл.

Билим берүү тармагындагы өзгөрүүлөр окутуунун сапатын жогорулатууга, студенттердин кызыгуусун арттырууга жана аларды заманбап талаптарга ылайык даярдоого багытталат. Бул максаттарга жетүүнүн негизги шарттарынын бири — билим берүү мекемелеринин техникалык базасын жакшыртуу. Билим берүү мекемелерин заманбап компьютерлер, интерактивдүү доскалар, проекторлор, интернет байланышы, лабораториялык жабдуулар, электрондук китепкана ресурстары жана окуу процессине керектүү башка техникалык каражаттар менен камсыз кылуу маанилүү. Заманбап технологиялар билим берүү процессин кызыктуу жана натыйжалуу уюштурууга мүмкүнчүлүк берет. Интерактивдүү сабактар, мультимедиалык материалдар жана онлайн ресурстар студенттердин окуу материалын жакшы түшүнүп, эстеп калуусуна жардам берет. Мисалы, интерактивдүү досканын жардамы менен мугалим сабактын материалын көргөзмөлүү түрдө берип, студенттерди окуу процессине активдүү катыштыра алат.

3. Техникалык базаны жакшыртуу

Техникалык базаны жакшыртуу студенттердин заманбап технологияларды колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө шарт түзөт. Бүгүнкү күндө компьютердик сабаттуулук жана маалыматтык технологияларды колдоно билүү мугалимдер үчүн да, студенттер үчүн да маанилүү. Кыргыз тилин окутууда кыргыз жомокторун, акын-жазуучулардын чыгармаларын аудио жана видео форматта

колдонуу студенттердин тилди жакшы өздөштүрүүсүнө жана дүйнө таанымын кеңейтүүгө жардам берет.

Жаңы технологияларды колдонуу мугалимдерге сабактарды даярдоону жана өткөрүүнү жеңилдетип, студенттер менен жекече иштөөгө көбүрөөк убакыт бөлүүгө мүмкүнчүлүк берет. Заманбап техникалык база билим берүү мекемелеринин башка уюмдар менен кызматташуусуна, онлайн курстарга жана вебинарларга катышуусуна, дүйнөлүк билим берүү ресурстарын пайдаланууга шарт түзөт. Бул окутуунун сапатын жогорулатууга жана билим берүү тармагындагы жаңы багыттардан кабардар болуп турууга жардам берет. Ошондуктан колледждердин техникалык базасын жакшыртуу заманбап билим берүүнүн маанилүү шарттарынын бири болуп саналат.

4. Кыргыз тилин окутуунун мазмунун жаңылоо

Кыргыз тили эгемендүүлүк жылдарында мамлекеттик тил катары өзүнүн ордун бекемдеп, коомдук турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндө колдонулуп келет. Ошол эле учурда замандын талабына ылайык кыргыз тилин окутуунун мазмунун жаңылоо, аны жаңы ыкмалар жана технологиялар менен толуктоо зарыл. Окуу материалдары студенттердин жаш өзгөчөлүгүнө, билим деңгээлине жана келечектеги кесибине ылайык түзүлүп, тилди күнүмдүк турмушта жана кесиптик ишмердүүлүктө колдонууга багытталышы керек.

5. Коммуникативдик багытты күчөтүү

Кыргыз тилин окутууда студенттердин тилди эркин жана туура колдоно билүүсүнө өзгөчө көңүл буруу зарыл. Сабакта алган билимди күнүмдүк жана кесиптик баарлашууда колдонууга мүмкүнчүлүк берген тапшырмалар көбүрөөк берилиши керек. Бул студенттердин өз оюн эркин билдирүүсүнө, пикир алышуусуна жана мамлекеттик тилди практикалык максатта пайдалануусуна жардам берет.

6. Аутентикалык материалдарды колдонуу

Окутуу процессинде чыныгы турмушта колдонулган кыргыз тилиндеги материалдарды — гезит-журналдарды, адабий чыгармаларды, видео жана аудиоматериалдарды, интернет булактарын — пайдалануу студенттердин тилге болгон кызыгуусун арттырат жана алардын дүйнө таанымын кеңейтет. Мындай материалдар студенттерге азыркы кыргыз тилинин лексикасын, фразеологиясын жана колдонулуш өзгөчөлүктөрүн практикалык материалдардын негизинде өздөштүрүүгө жардам берет.

7. Заманбап педагогикалык технологияларды колдонуу

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) колдонуу окуу процессин заманбап талаптарга ылайык уюштурууга мүмкүнчүлүк берет. Интерактивдүү доскалар, онлайн платформалар, мобилдик тиркемелер жана башка санариптик ресурстар студенттердин сабакка болгон кызыгуусун арттырып, окуу материалдарын жакшы өздөштүрүүгө жардам берет. Мындай технологиялар студенттердин өз алдынча иштөөсүнө жана керектүү маалыматтарды издеп табуусуна да шарт түзөт. Ошондой эле аралыктан окутууда онлайн курстарды, тапшырмаларды жана башка электрондук окуу материалдарын колдонууга мүмкүнчүлүк берет [5].

8. Улуттук баалуулуктарды жана маданиятты жайылтуу

Кыргыз тилин окутууда улуттук баалуулуктарды, каада-салттарды, тарыхты жана маданиятты чагылдырган материалдарды колдонуу жаштардын улуттук аң-сезимин калыптандырууга жана мекенчилдик сезимин өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы, көрүнүктүү инсандары жана маданий мурастары тууралуу маалыматтарды окуу материалдарына киргизүү студенттердин тил менен катар улуттук маданиятты таанып-билүүсүнө жардам берет.

9. Тилдик чөйрөнү активдештирүү

Студенттердин кыргыз тилинде эркин баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн тилди ар кандай кырдаалдарда колдонууга шарт түзүү зарыл. Тил үйрөтүүчү ийримдерди, сынактарды, семинар-тренингдерди жана мастер-класстарды уюштуруу студенттердин кыргыз тилине болгон кызыгуусун арттырып, практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет.

Жыйынтыктап айтканда, колледжде кыргыз тилин окутууда заманбап ыкмаларды жана жасалма интеллектти колдонуу билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жардам берет. Интерактивдүү жана

коммуникативдик ыкмалар, санариптик ресурстар, мультимедиалык каражаттар жана онлайн платформалар студенттердин сабакка болгон кызыгуусун арттырып, кыргыз тилин практикада колдонуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Жасалма интеллектти туура пайдалануу мугалимдин ишин жеңилдетип, окуу материалдарын даярдоого, тапшырмаларды түзүүгө жана аларды студенттердин билим деңгээлине ылайыкташтырууга жардам берет.

Ошол эле учурда заманбап технологияларды колдонуу менен гана чектелбестен, окуу материалдарын жаңылоо, мугалимдердин кесиптик билимин өркүндөтүү жана колледждердин техникалык базасын жакшыртуу маанилүү. Кыргыз тилин окутууда улуттук баалуулуктарды, тарыхты, маданиятты жана адабий чыгармаларды камтыган материалдарды пайдалануу да студенттердин тилге болгон кызыгуусун арттырууга өбөлгө түзөт.

Демек, кыргыз тилин окутууда салттуу окутуунун пайдалуу жактарын заманбап ыкмалар жана жаңы технологиялар менен айкалыштыруу зарыл. Мындай мамиле студенттердин кыргыз тилинде эркин сүйлөөсүнө, өз оюн туура билдирүүсүнө жана мамлекеттик тилди келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө колдоно билүүсүнө шарт түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. Орто кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты: 2022-жылдын 10-майындагы № 863/1 буйрук менен бекитилген. – Каттоо № 8, код 200724.
2. Рысбаев С. К. Кыргыз тилин үйрөтүүнүн технологиялары. – Бишкек: Кут-Бер, 2023. – 280 б.
3. Тапшынар М., Алимбеков А. Окутуунун жалпы методдору. – Бишкек: КТМУ, 2004. – 236 б.
4. Монуева М. А. Билим берүүдөгү жасалма интеллекттин мүмкүнчүлүктөрү // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. – 2024. – № 2 (5). – 105–110-бб.
5. Акматов Б. М., Мукамбетова А. С. Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы: теория жана практика. 1-китеп. – Бишкек: Полиграфресурсы, 2010. – 284 б.
6. Акматов Б. М., Мукамбетова А. С. Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы: теория жана практика. 2-китеп. – Бишкек: Полиграфресурсы, 2010. – 256 б.

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Чыманов Ж.А.

УДК: 30.428(575.2)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-149-155

Максутова Ж.Ж., Закирова Б.А.
ОшМУ
Максутова Ж.Ж., Закирова Б.А.
ОшГУ
Maksutova Zh. Zh., Zakirova B. A.
OshSU

ORCID 0000-0003-4794-5733
ORCID 0000-0001-5186-3568

СТУДЕНТТЕРДИН СҮЙЛӨӨ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫ КОЛДОНУУНУН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ (A2, B1, B2, C1 ДЕҢГЭЭЛДЕРИНИН МИСАЛЫНДА)

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ (НА ПРИМЕРЕ УРОВНЕЙ A2, B1, B2, C1)

SOME METHODS OF USING LANGUAGE RESOURCES IN DEVELOPING STUDENTS' SPEECH ACTIVITY (BASED ON A2, B1, B2, AND C1 LEVELS)

Кыскача мүнөздөмө: Макалада студенттердин сүйлөө ишмердүүлүгүн калыптандырууда лексикалык, грамматикалык, фонетикалык жана коммуникативдик-прагматикалык тилдик каражаттарды деңгээлдик негизде колдонуу маселеси каралат. A2, B1, B2 жана C1 деңгээлдеринин коммуникативдик мүмкүнчүлүктөрү, аларга ылайык окутуунун ыкмалары жана тапшырмалары системалаштырылат. CEFRдин дескрипторлору менен «Кыргызтест» системасындагы деңгээлдердин байланышы түшүндүрүлүп, «Сүйлөө» субтестинин тапшырмалары менен окутуу практикасындагы көнүгүүлөрдүн өз ара шайкештиги көрсөтүлөт. Ош мамлекеттик университетинде жүргүзүлгөн чакан байкоонун натыйжалары да методикалык сунуштарды негиздөө үчүн пайдаланылды.

Аннотация: В статье рассматривается использование лексических, грамматических, фонетических и коммуникативно-прагматических языковых средств на уровневой основе при формировании речевой деятельности студентов. Систематизированы коммуникативные возможности уровней A2, B1, B2 и C1, соответствующие им методы обучения и задания. Объясняется соотношение дескрипторов CEFR с уровнями системы «Кыргызтест», а также показано соответствие заданий субтеста «Говорение» упражнениям, используемым в практике обучения. Результаты небольшого наблюдения, проведённого в Ошском государственном университете, также использованы для обоснования методических рекомендаций.

Abstract: The article examines the level-based use of lexical, grammatical, phonetic, and communicative-pragmatic language resources in developing students' speech activity. The communicative capabilities of A2, B1, B2, and C1 levels, along with the corresponding teaching methods and tasks, are systematized. The relationship between CEFR descriptors and the levels of the Kyrgyztest system is explained, and the correspondence between the tasks of the Speaking subtest and the exercises used in teaching practice is demonstrated. The results of a small-scale observation conducted at Osh State University are also used to substantiate the methodological recommendations.

Негизги сөздөр: сүйлөө ишмердүүлүгү; тилдик каражаттар; деңгээлдик окутуу; CEFR; «Кыргызтест»; коммуникативдик компетенттүүлүк; лексикалык минимум; диалог; монолог.

Ключевые слова: речевая деятельность; языковые средства; уровневое обучение; CEFR; «Кыргызтест»; коммуникативная компетентность; лексический минимум; диалог; монолог.

Keywords: speech activity; language resources; level-based instruction; CEFR; Kyrgyztest; communicative competence; lexical minimum; dialogue; monologue.

Киришүү. Сүйлөө маданияты адамдын коммуникативдик компетенттүүлүгүнүн маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп саналат. Студенттин сүйлөө деңгээли тилдик каражаттарды туура, так, кырдаалга жана максатка ылайык колдонушу, адабий нормаларды сакташы, оюн ырааттуу билдириши жана маектеш менен натыйжалуу өз ара аракеттениши аркылуу көрүнөт. Сүйлөө ишмердүүлүгү, сүйлөшүү процесси жана коммуникативдик компетенттүүлүк өз ара байланышта каралып, жогорку окуу жайдагы тил окутуунун практикалык багытын аныктайт [1]. Макалада негизги термин катары «сүйлөө ишмердүүлүгү» колдонулду. «Кеп» түшүнүгү сүйлөөдө ишке ашкан тилдик продуктуну же коммуникативдик материалды белгилөөдө, ал эми «сүйлөө ишмердүүлүгү» тилди колдонуу процессин белгилөөдө колдонулат. Орусча «речевая деятельность», «речевой» деген терминдердин ордуна кыргызча «сүйлөө ишмердүүлүгү», «кептик» же контекстке жараша «сүйлөө» деген бирдиктүү терминология сакталды.

CEFR тил билүү деңгээлдерин сүрөттөгөн жана тил программаларын, окутуу материалдарын жана баалоону уюштурууга негиз болгон жалпы алкак болуп саналат [2]. Ал деңгээлдерди «эмнени билүүгө тийиш» деген мазмундук тизмеден көрө, тил үйрөнүүчүнүн белгилүү коммуникативдик аракеттерди аткара алуу мүмкүнчүлүгүн сүрөттөгөн дескрипторлор аркылуу мүнөздөйт. Ошондуктан

тилдик каражаттарды тандоодо алардын өзүнчө грамматикалык объект катары эмес, белгилүү сүйлөө аракетин камсыз кылган функционалдык ресурс катары берилиши маанилүү.

Изилдөөнүн максаты жана материалдары. Изилдөөнүн максаты – A2, B1, B2 жана C1 деңгээлдеринде студенттердин сүйлөө ишмердүүлүгүн калыптандырууда колдонулуучу тилдик каражаттарды, окутуу ыкмаларын жана тапшырмаларды системалаштырып, аларды «Кыргызтесттин» «Сүйлөө» субтестинин талаптары менен байланышта көрсөтүү.

Изилдөөдө теориялык талдоо, салыштыруу, системалаштыруу жана окуу-методикалык материалдарды талдоо ыкмалары колдонулду. Мындан тышкары, 2024–2025-окуу жылында Ош мамлекеттик университетинин 1-курсунун 17 студенти катышкан чакан байкоонун маалыматтары пайдаланылды. Студенттер мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоочу «Кыргызтесттин» лексика-грамматика, окуп түшүнүү, угуп түшүнүү, жазуу жана сүйлөө субтесттерин тапшырышкан; 9 студент сертификат алган, 8 студент жазуу жана сүйлөө бөлүктөрү боюнча талапка жеткен эмес. Бул көрсөткүчтөр белгилүү топтун жергиликтүү натыйжасы гана болуп, жалпы студенттердин тил билүү деңгээли жөнүндө статистикалык тыянак чыгарууга негиз болбойт.

«Кыргызтест» системасы кыргыз тилин билүү деңгээлин баалоо үчүн колдонулат жана анын деңгээлдери эл аралык деңгээлдик шкалага, анын ичинде CEFRдеги A1–C2 баскычтарына шайкеш келтирилген. «Кыргызтесттин» расмий материалдарында A2 – базалык/жөнөкөй, B1 – орто, B2 – ортодон жогорку, C1 – жогорку деңгээл катары берилет [3–5]. Демек, макаладагы CEFR деңгээлдери менен «Кыргызтест» деңгээлдери өзүнчө эки башка баскыч катары эмес, тил билүүнүн бирдей деңгээлдик белгилери катары салыштырылып каралат. Ошол эле учурда CEFR – эл аралык сүрөттөөчү алкак, ал эми «Кыргызтест» – Кыргызстанда мамлекеттик тилди билүүнү баалоого багытталган улуттук система.

«Кыргызтесттин» расмий материалдарында деңгээлдер боюнча сүйлөө тапшырмалары да өзүнчө көрсөтүлгөн. A2 деңгээлинде аудиосуроолорго жооп берүү жана тааныш темалар боюнча 2–3 мүнөттүк оозеки баяндоо талап кылынат; B1, B2 жана C1 деңгээлдеринде угулган маалыматты түшүнүп айтып берүү жана берилген тема боюнча болжол менен 2 мүнөт сүйлөө каралат [6]. Бул тапшырмалар CEFRдеги жалпы оозеки өндүрүш жана өз ара аракеттенүү дескрипторлору менен мазмундук жактан үндөшөт: A2де жөнөкөй байланышкан сүйлөмдөр, B1де тааныш теманы ырааттуу баяндоо, B2де кеңири темада системалуу жана деталдуу баяндоо, C1де татаал теманы деталдуу иштеп чыгуу жана ойду жыйынтыктоо талап кылынат [2].

Сүйлөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө төрт топтогу тилдик каражатты өз ара байланышта кароо максатка ылайык: 1) лексикалык; 2) грамматикалык; 3) фонетикалык; 4) коммуникативдик-прагматикалык каражаттар. Лексикалык каражаттар сөз байлыгын жана тематикалык бирдиктерди кеңейтүүгө; грамматикалык каражаттар ойду туура түзүүгө; фонетикалык каражаттар айтылышты, сөз басымын, интонацияны жана паузаны калыптандырууга; коммуникативдик-прагматикалык каражаттар диалогду уюштырууга, сүйлөө этикетин жана пикир билдирүүнүн стратегияларын колдонууга кызмат кылат.

Лексикалык минимум деңгээлдик окутуунун маанилүү таянычы болуп саналат. «Кыргызтесттин» расмий маалыматында A2 деңгээли үчүн 1300, B1 үчүн 3000, B2 үчүн 3000, C1 үчүн 6000ге жакын активдүү сөз бирдиги көрсөтүлөт [7–10]. Бул сандарды студент сөзсүз жаттап чыгууга тийиш болгон механикалык тизме катары эмес, деңгээлге ылайык баарлашууну камсыз кылган багыт берүүчү көрсөткүч катары түшүндүрүү зарыл.

A2 деңгээлинде окутуунун негизги максаты – студентти күнүмдүк жана социалдык-маданий чөйрөдөгү тааныш кырдаалдарда жөнөкөй суроого жооп берүүгө, өзүн, үй-бүлөсүн, окуусун, жашаган жерин жана күнүмдүк иш-аракетин сүрөттөөгө үйрөтүү. CEFR боюнча бул деңгээлде адамдар, жашоо шарттары, күнүмдүк тартип, жактырган-жактырбаган нерселер тууралуу жөнөкөй байланышкан сүйлөмдөр менен кыскача айтып берүү мүмкүнчүлүгү баса белгиленет [2].

Бул баскычта имитациялык көнүгүүлөр, сүйлөө үлгүсү боюнча аналогия түзүү, суроо-жооп, сүрөт боюнча сүйлөм түзүү, даяр диалогду өзгөртүү сыяктуу ыкмалар натыйжалуу. Мисалы: «Сен

университетке эмне менен келесиң? – Автобус менен» деген үлгү аркылуу студент «мектепке», «ооруканага», «китепканага» сыяктуу жаңы сөздөрдү киргизип, конструкцияны өз алдынча колдонууга өтөт. Тилдик көнүгүүдөн кийин кыска коммуникативдик тапшырма берилүүгө тийиш [11].

B1 деңгээлинде студент тааныш темалар боюнча салыштырмалуу эркин сүйлөп, окуяны же тажрыйбаны ырааттуу баяндап, жөнөкөй себеп-натыйжа байланышын түзө баштайт. «Кыргызтесттин» B1 деңгээлиндеги сүйлөө тапшырмаларында угулган маалыматты түшүнүп айтып берүү жана «Менин балалыгым», «Менин пландарым», «Үй-бүлөдөгү милдеттерим», «Мага жаккан кесиптер» сыяктуу темалар боюнча 2 мүнөттөй оозеки баяндоо сунушталат [6].

Бул деңгээлде даярдоочу диалогдордон ролдук оюндарга, даяр текстти кайра айтып берүүдөн өз алдынча баяндоого, салыштыруу жана себеп келтирүү тапшырмаларына өтүү керек. Тилдик каражат катары өткөн, учур жана келер чак формалары, себептик жана шарттык байланыштар, бир өңчөй мүчөлөр, салыштырма конструкциялар, тематикалык сөз айкаштары максаттуу колдонулат.

B2 деңгээлинде студент өзүнүн кызыкчылык чөйрөсүнө жана кесиптик багытына байланышкан кеңири темаларда системалуу, салыштырмалуу деталдуу сүйлөй алууга тийиш. CEFRде бул деңгээлде маанилүү ойлорду бөлүп көрсөтүп, аларды тиешелүү далилдер жана мисалдар менен колдоо жөндөмү белгиленет [2]. «Кыргызтесттин» B2 сүйлөө темаларына «Адилеттүүлүк», «Кесипкөйлүк», «Сабаттуулук», «Адамгерчилик», «Кайраттуулук» сыяктуу абстракттуу түшүнүктөр кирет [6].

Бул баскычта проблемалык суроо, талкуу, дебат, кейс, ролдук оюн, маалыматты кыскача презентациялоо, аргумент келтирүү жана каршы пикирге жооп берүү ыкмалары колдонулат. Мисалы, медицина багытындагы студенттерге «Дарыгер менен бейтаптын эффективдүү коммуникациясы», «Профилактиканын мааниси» сыяктуу темаларда тезис–далил–мисал–жыйынтык структурасы боюнча сүйлөө тапшырмасын берүү ылайыктуу.

C1 деңгээлинде студент татаал темалар боюнча деталдуу баяндама жасап, бир нече кошумча теманы өз ара байланыштырып, негизги оюн так бөлүп көрсөтүп, аргументтерин кеңейтип жана тиешелүү жыйынтык менен аяктай алышы керек [2]. «Кыргызтесттин» C1 деңгээлинде угулган маалыматты түшүнүп айтып берүү жана «Жоомарттык», «Улутмандык», «Саяпкерчилик», «Устатчылык», «Атуулдук ариет» сыяктуу абстракттуу темаларда оозеки баяндоо сунушталат [6].

Бул деңгээлде проблеманы көп кырдуу талдоо, позицияларды салыштыруу, аргументтерди иерархиялоо, контраргумент келтирүү, импровизациялык презентация, академиялык талкуу жана кесиптик кырдаалды моделдөө сыяктуу тапшырмалар натыйжалуу. Тилдик каражаттар катары татаал синтаксистик конструкциялар, абстракттуу жана кесиптик лексика, стилистикалык жактан ылайыктуу сөз тандоо, дискурстук байланыштыргычтар жана аргументациялык формулалар системалуу колдонулат.

1-таблица. A2–C1 деңгээлдеринде тилдик каражаттарды, окутуу ыкмаларын жана тапшырмаларды системалаштыруу

Көрсөткүч	A2	B1	B2	C1
Коммуникативдик максат	Тааныш кырдаалда жөнөкөй маалымат берүү жана суроого жооп берүү	Тааныш теманы ырааттуу баяндоо, тажрыйба жана пландар тууралуу айтуу	Кеңири теманы системалуу баяндоо, себеп келтирүү жана аргументтөө	Татаал теманы деталдуу талдоо, позицияларды салыштыруу жана жыйынтыктоо
Негизги тилдик каражаттар	Күнүмдүк лексика; жөнөкөй сүйлөмдөр;	Тематикалык лексика; чак формалары; байланыштыргычтар; себептик жана	Абстракттуу жана кесиптик лексика; татаалыраак синтаксистик	Абстракттуу, академиялык жана кесиптик лексика; татаал

	жак, чак, таандык мүчөлөр; интонация	шарттык конструкциялар	конструкциялар; аргументациялык каражаттар	синтаксистик конструкциялар; стилистикалык жактан ылайыктуу сөз тандоо
Окутуу ыкмалары	Имитация, сүйлөө үлгүсү, суроо-жооп, сүрөт боюнча сүйлөм түзүү, даяр диалог	Ролдук оюн, даяр текстти кайра баяндоо, аналогия, салыштыруу	Дебат, кейс, проблемалык тапшырма, мини-презентация, талкуу	Академиялык талкуу, импровизация, аргумент картасы, презентация, кесиптик кырдаалды моделдөө
Типтүү тапшырмалар	«Өзүм жөнүндө», «Мен жашаган жер», багыт суроо, сатып алуу, кечирим суроо жана өтүнүч билдирүү	«Менин пландарым», «Балалыгым», окуяны баяндоо, себеп келтирүү	«Кесипкөйлүк», «Адилеттүүлүк», кесиптик кейс, тезис–далил–мисал	Абстракттуу түшүнүктү талдоо, контраргумент келтирүү, презентация, жыйынтык чыгаруу
«Кыргызтесттин» «Сүйлөө» субтестинин форматы	10 суроого жооп берүү; тема боюнча 2–3 мүнөт сүйлөө	Угулган маалыматты айтып берүү; тема боюнча болжол менен 2 мүнөт сүйлөө	Угулган маалыматты айтып берүү; тема боюнча болжол менен 2 мүнөт сүйлөө	Угулган маалыматты айтып берүү; тема боюнча болжол менен 2 мүнөт сүйлөө

Сүйлөө ишмердүүлүгүн калыптандырууда көнүгүүлөрдү жөнөкөйдөн татаалга карай уюштуруу принциби сакталууга тийиш. Адегенде студент жаңы тилдик форманы таанып, үлгү боюнча кайталайт; андан кийин аны өзгөртүп, башка сөздөр менен айкалыштырат; акырында өз алдынча коммуникативдик кырдаалда колдонот. Мындай ырааттуулук тилдик форма менен маңыздын байланышын сактоого мүмкүндүк берет [11].

A2де «үлгү → аналогия → кыска диалог»; B1де «текст → кайра баяндоо → өз алдынча баяндоо»; B2де «проблема → тезис → далил → каршы пикир → жыйынтык»; C1де «проблеманы аныктоо → позицияларды салыштыруу → аргументация → контраргумент → корутунду» сыяктуу тапшырма чынжырларын колдонуу деңгээлдердин ортосундагы сапаттык айырмачылыкты ачык көрсөтөт.

Талдоонун натыйжасында деңгээл өскөн сайын негизги өзгөрүү сөздөрдүн санын көбөйтүү менен гана чектелбестен, студенттин сүйлөө аракетинин татаалдашы менен байланыштуу экени аныкталды. A2де негизги көңүл маалыматты түшүнүктүү жана туура берүүгө, B1де ойду ырааттуу баяндоого, B2де аргументтерди уюштурууга, C1де татаал мазмунду түзүмгө салып, стилдик жактан ылайыктуу формада берүүгө бурулат. Демек, бир эле көнүгүүнү бардык деңгээлде өзгөрүүсүз колдонуу максатка ылайык эмес.

Ошондой эле «Кыргызтесттин» сүйлөө тапшырмалары окутуудагы коммуникативдик тапшырмаларды долбоорлоодо практикалык багыт берүүчү көрсөткүч боло алат. Бирок тесттик

тапшырманын өзү окутуунун толук методикасын алмаштырбайт. Окутуу процессинде угуу, окуу, жазуу жана сүйлөө ишмердүүлүктөрүн интеграциялап, ар бир деңгээлде лексикалык жана грамматикалык материалды коммуникативдик максат менен байланыштыруу зарыл.

Жыйынтык. Изилдөөдө студенттердин сүйлөө ишмердүүлүгүн калыптандырууда тилдик каражаттарды деңгээлдик негизде тандоо жана колдонуу зарылдыгы негизделди. A2, B1, B2 жана C1 деңгээлдеринин ар бири өзүнө тиешелүү коммуникативдик максат, тилдик ресурс, окутуу ыкмасы жана тапшырма системасы менен мүнөздөлөрү көрсөтүлдү. A2де тааныш кырдаалда жөнөкөй маалымат берүү жана суроого жооп берүү, B1де ырааттуу баяндоо, B2де системалуу аргументтөө жана кесиптик коммуникация, C1де татаал теманы деталдуу иштеп чыгуу жана аргументтүү жыйынтыктоо негизги багыт катары аныкталды.

CEFR менен «Кыргызтесттин» байланышын талдоо алардын деңгээлдик белгилери өз ара шайкеш келерин көрсөттү: «Кыргызтест» улуттук баалоо системасы катары кыргыз тилин билүүнү A1–C2 деңгээлдеринде баалайт, ал эми CEFR тил билүүнү сүрөттөө жана дескрипторлор аркылуу окутуу менен баалоону уюштуруу үчүн жалпы европалык алкак болуп саналат. Ошондуктан макалада CEFRдин дескрипторлору деңгээлдердин сапаттык айырмасын түшүндүрүүдө, ал эми «Кыргызтесттин» расмий талаптары жана сүйлөө тапшырмалары практикалык тапшырмаларды конкреттештирүүдө пайдаланылды.

Методикалык жактан тилдик көнүгүүлөрдөн коммуникативдик тапшырмаларга ырааттуу өтүү, даяр үлгүдөн өз алдынча сүйлөөгө, андан кийин аргументтүү жана импровизациялык сүйлөөгө өтүү окутууну натыйжалуу уюштуруунун принциби катары сунушталды. Бул ыкма студенттин лексикалык жана грамматикалык билимин реалдуу сүйлөө аракетине айландырууга шарт түзөт. Ош мамлекеттик университетиндеги 17 студенттин катышуусундагы чакан байкоо сүйлөө жана жазуу компоненттеринде кошумча системалуу даярдыктын зарылдыгын көрсөткөн, бирок бул натыйжаны жалпы студенттерге жайылтуу үчүн кеңири тандалма жана статистикалык изилдөө талап кылынат.

Жыйынтыгында, деңгээлдик окутууда тилдик каражаттарды жөн гана грамматикалык темалар катары эмес, белгилүү коммуникативдик милдетти аткарууга кызмат кылган функционалдык ресурс катары уюштуруу студенттердин сүйлөө ишмердүүлүгүн системалуу өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мындан аркы изилдөөлөрдө ар бир деңгээл боюнча диагностикалык тапшырмалардын натыйжалуулугун эксперименттик жол менен текшерүү жана кесиптик багыттарга ылайык сүйлөө тапшырмаларынын банктарын түзүү максатка ылайык.

Колдонулган адабияттар

1. Манаенкова М. П. Формирование речевой компетентности студентов неязыкового вуза: монография. – Мичуринск-наукоград: Изд-во Мичуринского ГАУ, 2018. – 120 с.
2. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume with New Descriptors. – Strasbourg: Council of Europe, 2020.
3. «Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси. Кыргызтест системасы: мамлекеттик тилди билүү деңгээлин баалоо боюнча ченемдик-укуктук документтер [Электрондук ресурс]. – URL: kyrgyztest.gov.kg/dengeelder
4. «Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси. Кыргыз тилин билүүнүн A2 деңгээлине коюлган талаптар [Электрондук ресурс]. – URL: talaptar_a2_kyrgyztest.pdf
5. «Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси. Кыргыз тилин билүүнүн B1 деңгээлине коюлган талаптар [Электрондук ресурс]. – URL: talaptar_b1_kyrgyztest.pdf
6. «Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси. «Сүйлөө» субтестинин деңгээлдер боюнча темалары [Электрондук ресурс]. – URL: kyrgyztest.gov.kg/sujloo-subtesttinin-temalary
7. «Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси. Лексикалык минимум A2 [Электрондук ресурс]. – URL: kyrgyztest.gov.kg/a2-leksikalyk-minimum
8. «Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси. Лексикалык минимум B1 [Электрондук ресурс]. – URL: kyrgyztest.gov.kg/v1-leksikalyk-minimum

9. «Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси. Лексикалык минимум B2 [Электрондук ресурс]. – URL: kyrgyztest.gov.kg/v2-leksikalyk-minimum
10.«Кыргызтест» мамлекеттик мекемеси. Лексикалык минимум C1 [Электрондук ресурс]. – URL: kyrgyztest.gov.kg/s1-leksikalyk-minimum
11.Култаева Ү. Б. Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы. V том. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. – Бишкек, 2018. – 296 б.
12.Рысбаев С. Деңгээлдик билим берүү технологиялары: кыргыз тили, адабияты мугалимдери үчүн колдонмо. – Толук. 2-басылышы. – Бишкек: MirAs print, 2023. – 160 б. – ISBN 978-9967-9436-1-2.
13.Леонтьев А. А., Королева Т. А. (ред.). Методика // Зарубежному преподавателю русского языка. – 3-е изд., испр. – Москва: Русский язык, 1982. – 112 с.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Каразакова З.Ж.

УДК 811.512.154'367
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-155-162

Маразыков Т.С.
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Маразыков Т.С.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Marazykov T.S.
KNU Jusup Balasagyn

БИР ТУТУМДУУ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨРДҮ КЛАССИФИКАЦИЯЛОО МАСЕЛЕСИ ТУУРАЛУУ
О ПРОБЛЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ ОДНОСОСТАВНЫХ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
ON THE PROBLEM OF CLASSIFYING ONE-MEMBER SIMPLE SENTENCES

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кыргыз тил илиминде буга чейин профессорлор А. Жапаров, А. Иманов жана филология илимдеринин доктору Б. Тойчубекова тарабынан жүргүзүлгөн бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн классификациясындагы айрым так эмес жана талаш туудурган маселелер конкреттүү фактылык материалдардын негизинде иликтөөгө алынып, кыргыз тилиндеги бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жаңы классификациясы сунуш кылынды.

Аннотация: В статье на основе конкретного фактического материала исследуются некоторые неточные и спорные вопросы классификации односоставных простых предложений, проведенной ранее в кыргызском языкознании профессорами А. Жапаровым, А. Имановым и доктором филологических наук Б. Тойчубековой, и предлагается новая классификация односоставных простых предложений в кыргызском языке.

Abstract: Based on concrete factual material, the article examines some imprecise and controversial issues in the classification of one-member simple sentences previously conducted in Kyrgyz linguistics by Professors A. Zhaparov, A. Imanov, and Doctor of Philological Sciences B. Toychubekova, and proposes a new classification of one-member simple sentences in the Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: сүйлөм; жөнөкөй сүйлөм; бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөм; бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн классификациясы; семантикалык критерий; сүйлөм структурасы; сүйлөмдүн баш мүчөлөрү; баяндоочтун аймагы.

Ключевые слова: предложение; простое предложение; односоставное простое предложение; классификация односоставных простых предложений; семантический критерий; структура предложения; главные члены предложения; зона сказуемого.

Keywords: sentence; simple sentence; one-member simple sentence; classification of one-member simple sentences; semantic criterion; sentence structure; principal parts of the sentence; predicate zone.

Кыргыз тил илиминде бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр боюнча талаш жана такталбаган маселелер арбын. Ошондуктан аталган сүйлөмдөр боюнча буга чейин түзүлгөн классификацияларды да кайра карап, иретке келтирүү зарыл деп эсептейбиз. Ушуга байланыштуу бир тутумдуу сүйлөмдөр тууралуу өзүбүздүн көз карашты төмөндө сунуш кылабыз.

Жалпы түркологияда жана кыргыз тил илиминде бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр боюнча ар түрдүү көз караштар бар. Ал көз караштар бир кылка эмес. Көбүнесе бири-бирине карама-каршы. Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү классификациялоо маселеси боюнча да ой-пикирлер бирдей эмес. Анткени бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр, профессор А. Имановдун сөзү менен айтканда, «табияты боюнча абдан татаал», «түзүлүшү жагынан бири-бирине окшош», «колдонулуш жыштыгы боюнча бирдей эмес», «сырткы турпаты жагынан… окшош… түзүлүшү бар» сүйлөмдөр [1, 310-б.].

Мына ушул себептерден улам түркологияда да, кыргыз тил илиминде да бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү классификациялоо бир кылка болбой келет. Теориялык негизден караганда да, кыргыз тил илиминде бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрүн аныктоо принциптери солгун. Маселен, буга чейин жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түрлөрү семантика-грамматикалык принципке, айрымдары логика-семантикалык принципке ылайык классификацияланып жүрөт [1, 315-б.]. Биринчиден, маселенин мындай чечилишинде логикалык ажырым байкалат. Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү классификациялоодо кайсы учурда семантика-грамматикалык принцип колдонулат? Кайсы учурда логика-семантикалык принцип колдонулат? Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү классификациялоодо эмне үчүн мындай ажырым мамиле болуш керек? Мындай сүйлөмдөрдү классификациялоодо «жалпылама жактуу сүйлөм» деп аталган сүйлөм түрүнө гана логика-семантикалык принцип колдонулат да, калган бир тутумдуу сүйлөм түзүлүштөрүнө эмне үчүн аталган принцип колдонулбайт? Ушу сыяктуу негизги маселелер бир тутумдуу сүйлөмдөрдү изилдеген окумуштуулар тарабынан так көрсөтүлбөгөн. Албетте, бул маселелер принципиалдуу маани-маңызга ээ болгон маселелердин катарына кирет. Биздин оюбузча, бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү классификациялоодо логикалык, семантикалык, грамматикалык принциптердин баары колдонулушу зарыл.

Экинчиден, кыргыз тил илиминде профессорлор А. Жапаров, А. Иманов жана Б. Тойчубекова сыяктуу окумуштуулар бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү изилдеп, аларды классификациялаган. Алар өзүлөрү атаган бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тутумуна кирген «белгисиз жактуу сүйлөм» деген сүйлөм түрүн аныктоодо «белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочу III жакта болору, бирок ал III жак формалдуу түрдө колдонулары тууралуу ойлорун билдиришкен» [1, 316-б.]. Белгисиз жактуу сүйлөмгө берилген бул аныктамадан да логикалык ажырымды байкасак болот. III жактагы этиштик баяндоочтор кайсы учурда формалуу колдонулат? Кайсы учурда формалуу эмес колдонулат? Эгерде ушундай принципти кармансак, анда логика боюнча, жак мүчөлөрдү «формалуу түрдө колдонулган жак мүчөлөр» жана «формалуу түрдө колдонулбаган жак мүчөлөр» деген эки түргө ажыратышыбыз зарыл болот. Эгерде мындай кылууга болбосо, «формалуу түрдө колдонулган жак мүчө» деген туюнтма кайдан чыкты?

Үчүнчүдөн, жогоруда аты аталган окумуштуулардын бул багытта жүргүзгөн изилдөөлөрүндө бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айрым түрлөрүнүн негизги өзгөчөлүктөрүн аныктоо, далилдөө базасы так эмес. Маселен, профессор А. Жапаров бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү: «белгилүү жактуу сүйлөм», «жамдама жактуу сүйлөм», «туюк жактуу сүйлөм», «жаксыз сүйлөм», «атама сүйлөм» деп атап, аларды беш түргө ажыраткан. Аталган сүйлөм түрлөрүнүн ичинен «белгилүү жактуу сүйлөм», «жамдама жактуу сүйлөм», «туюк жактуу сүйлөм» түрлөрүнө берилген аныктамалар менен

алардын далили катары келтирилген тилдик фактылык материалдар бири-бирине дал келбеген учурлар бар.

Маселен, профессор А. Жапаров белгилүү жактуу сүйлөмдөрдү «ээлик милдет аткаруучу сөздөр билинип турган менен, алардын кайра сүйлөмдө катыштырылып айтылышы мүмкүн болбой калган, ээнин катыштырылбай турушу калыптанып кеткен» сүйлөмдүн түрү катары аныктаган [2, 201-б.]. Бирок аталган аныктамага карата далил катары келтирилген тилдик фактылык материалдардын көбү татаал сүйлөмдөр болуп саналат. Маселен, 1. «Барабыз дедим, барабыз.», 2. «Айтасың, айтасың, жадаганда тим болосуң.», 3. «Кантесиң, каалабасаң да, иштейсиң, аргасызсың.», 4. «Мейли, барса, баралы.», 5. «Барса, барам.» деген мисалга алынган сүйлөмдөрдүн 1-, 2-сүйлөмү – тең байланыштагы татаал сүйлөм, 3-сүйлөм – аралаш татаал сүйлөм, 4-, 5-сүйлөм – багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм [2, 202-б.]. Ошондой эле белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн аныктаган бөлүктө да «Барсаң, көрөсүң, тийсең, өлөсүң.», «Көрсө, көрөрбүз.», «Окуса, окуйлук.», «Барбайм дедим, барбайбыз.», «Айтпайм дедим, айтпаймын.», «Барабыз дедик, барабыз.», «Бардыгын барсаңар, билесиңер.» деген сыяктуу татаал сүйлөмдөр мисал катары келтирилген. Ошентип, аталган эмгекте жөнөкөй бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн табият-өзгөчөлүгүн аныктоодо татаал сүйлөмдөр мисал катары колдонулган.

Ал эми белгилүү жактуу сүйлөм катары мисал келтирилген «Андай кылык жоругуна кантип кайгырбайсың.», «Жүрөктүн дикилдегенин көрүп ал.», «Капырай, кайратын кара.», «Ат жалына казан ас.», «Атаганат, ушундайда атасынын жоктугун карачы.», «Кылганын көрчү.», «Кап, иштеп турганын көрчү.», «Катуу айтууга аргасыз болосуң.», «Кокуй ай, кандай күнгө туш кыласың?», «Ээ, аны бара көрөрбүз.» деген жөнөкөй сүйлөмдөр профессор А. Жапаров белгилегендей, «…ээлик милдет аткаруучу сөздөр билинип турган менен, алардын кайра сүйлөмдө катыштырылып айтылышы мүмкүн болбой калган, ээнин катыштырылбай турушу калыптанып кеткен» сүйлөмдөр эмес. Бул сүйлөмдөрдү «Андай кылык жоругуна кантип кайгырбайсың сен.», «Сен жүрөктүн дикилдегенин көрүп ал.», «Капырай, сен кайратын кара.», «Сен ат жалына казан ас.», «Атаганат, ушундайда атасынын жоктугун карачы сен.», «Сен кылганын көрчү.», «Кап, иштеп турганын көрчү сен.», «Сен катуу айтууга аргасыз болосуң.», «Кокуй ай, сен кандай күнгө туш кыласың?», «Ээ, аны биз бара көрөрбүз.» деп сүйлөмдүн ээсин калыбына келтирип деле айтууга болот. Бул сүйлөмдөр «ээнин катыштырылбай турушу калыптанып кеткен» сүйлөмдөр эмес, ошондуктан аларды ар кыл вариантта өзгөртүп колдонууга болот [2, 202–203-бб.].

Мына ушундай өзгөчөлүк профессор А. Жапаровдун жамдама жактуу сүйлөмдөр боюнча жазган маалыматтарында да кездешет. Маселен, жамдама жактуу сүйлөмдөр «…ээлик милдет аткаруучу сөздөрдүн катыштырылып айтылышы мүмкүн болбой калган, ээнин көмүстө калышы калыптанып кеткен, эгерде бул сүйлөмдөргө ээ катыштырылып айтылган болсо, сүйлөмдүн ырааттуулугу бузулуп, маани жагынан өзгөрүлүп же аксап калган, ээнин түшүп калышы, жок болушу аркылуу баяндооч мүчөлөрдүн жамдоо мааниси шартталган» сүйлөм катары аныкталган [2, 203–204-бб.].

Жамдама жактуу сүйлөмгө карата айтылган аныктамага далил катары сунушталган тилдик факт-материалдардын көбү татаал сүйлөмдөр экени, мында жөнөкөй бир тутумдуу сүйлөмдүн негизги өзгөчөлүктөрү татаал сүйлөм конструкциясы аркылуу далилденип жатканы ачык байкалат. Жөнөкөй сүйлөмдүн табият-өзгөчөлүгүн татаал сүйлөмдүн негизинде аныктоо канчалык деңгээлде орундуу жана логикалуу? Мисалы, «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө.», «Атты баксаң, жакшы бак, жоого алдырбас тар жерде.», «Жолдош күтсөң, тандап күт, доого алдырбас тар жерде.», «Даанышмандан сөз окуу, көөнөрбөс кылып бөз току.», «Отуз өлчөп, бир кес.», «Кокуйга коңшу конбо, жалакорго жакын жолобо.», «Ойлобой сүйлөсөң, оорубай өлөсүң.», «Бак-бак эткен текени суу кечкенде көрөрбүз, бышык сынган келинди үй чечкенде көрөрбүз.», «Атты мингенде мактаба, түшкөндө макта.», «Кылым жашасаң, кылым оку.», «Душмандын тышында болгуча, ичинде бол.» деген сүйлөмдөр – татаал сүйлөмдөр [2, 203–205-бб.].

Жамдама жактуу жөнөкөй сүйлөм катары мисал келтирилген «Адалдык иштен арыдым дебе.» деген сүйлөм да аталган окумуштуу аныктама бергендей «…ээлик милдет аткаруучу сөздөрдүн

катыштырылып айтылышы мүмкүн болбой калган, ээнин көмүстө калышы калыптанып кеткен, эгерде бул сүйлөмдөргө ээ катыштырылып айтылган болсо, сүйлөмдүн ырааттуулугу бузулуп, маани жагынан өзгөрүлүп же аксап калган…» сүйлөмдүн катарына кирбейт [2, 204-б.]. Аталган сүйлөмдү «Сен адалдык иштен арыдым дебе.», «Адалдык иштен арыдым дебе сен.» деп сүйлөмдүн ээсин катыштырып айтсак деле болот. Бул сүйлөмгө ээни катыштырып айтсак, сүйлөмдүн ырааттуулугу эч бузулбайт, андан бул сүйлөм маани жагынан да өзгөрүлүп же өксүп, аксап калуу жагдайына да дуушар болбойт. Демек, мындай сүйлөмдөрдү аныктоо маселесин кайрадан тыкыр иликтеп карап чыгуу зарыл.

Профессор А. Жапаров тарабынан сунушталган «туюк жактуу сүйлөм» деп аталган сүйлөмдүн түрүн аныктоо базасы да жеткиликтүү эмес экени ачык байкалат. Мында да сүйлөмгө берилген аныктамалар менен ага карата далил катары келтирилген мисалдар, сунушталган тилдик факт-материалдар эки ажырым. Маселен, профессор А. Жапаров туюк жактуу сүйлөмгө «...жалпы эле III жактагы сөздөрдүн ээ катары келери белгилүү болгон, кандай сөздөрдүн ээ катары түшөрү баяндооч мүчөлөр аркылуу да билинген, сүйлөмдүн мазмунуна карай да (ээни) белгилөөгө мүмкүн эмес», «кандайдыр бир себептер боюнча аракет кылуучу жактардын белгиленбей турушу талап кылынган», «ээлик милдет аткаруучу сөздөр катышпаган жана кандай сөздөрдүн ээ болуп келери белгисиз болгон, жалаң III жактагы баяндооч мүчөлөрдүн тобунан турган» сүйлөм катары аныктама берген [2, 205–206-бб.]. Өзү атаган туюк жактуу сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүгүн далилдөөдө да окумуштуу тарабынан татаал сүйлөмдөр мисал катары сунушталган. Мисалы, «Аны чыйрыктырды, андан кийин күйүп-жандырды.», «А дегенде күйүп-жандырып, анан барып калтыратты дейсиң.», «Кушту салганына кубанбайт, алганына кубанат.», «Адамды кийиминен тааныбайт, ишинен, акылынан тааныйт.», «Уулду төрөйт, уятын кошо төрөбөйт.» деген сүйлөмдөр татаал сүйлөмдөр болуп саналат [2, 206–207-бб.].

Профессор А. Жапаров тарабынан туюк жактуу сүйлөм катары көрсөтүлгөн жөнөкөй сүйлөмдөр, тилдик материалдар ага карата берилген аныктамага дал келбейт. Мисалы, «Жыйналышта чечилген маселени иш жүзүнө ашырууга тийиш.», «Башымды айландырып жиберди.», «Экөөбүздүн ортобузга чок салыптыр.», «Дүйнөгө кайра бир жаралбаспы.», «Эч убакта кайра турмушта болбойт.», «Байкушту коркутуп кошуптур.», «Өкмөттөн айланса болот.», «Колхозду аябай оңдоп салды.», «Араба менен коенду кууп жетиптир.», «Тагдырды чертип ойногон анда.», «Райкомдун бюросунда каралган.», «Ошо таш менен таш болуп катып калчудай көрүнөт.», «Кайда алып барышат, кайда?», «Ыңгайлуу учурга чейин күтүүгө тийиш.», «Ишине жараша баалоого тийиш.» деген сүйлөмдөр [2, 206–207-бб.] профессор А. Жапаров аныктагандай «...сүйлөмдүн мазмунуна карай да (ээни) белгилөөгө мүмкүн эмес», «кандайдыр бир себептер боюнча аракет кылуучу жактардын белгиленбей турушу талап кылынган» сүйлөмдөр эмес. Ошондуктан жогоруда туюк жактуу сүйлөм катары көрсөтүлүп, мисалга келтирилген жөнөкөй сүйлөмдөрдү: «Ал (алар) жыйналышта чечилген маселени иш жүзүнө ашырууга тийиш.», «Ал башымды айландырып жиберди.», «Ал экөөбүздүн ортобузга чок салыптыр.», «Ал дүйнөгө кайра бир жаралбаспы.», «Ал эч убакта кайра турмушта болбойт.», «Алар байкушту коркутуп коюшуптур.», «Алар (ал) өкмөттөн айланса болот.», «Ал колхозду аябай оңдоп салды.», «Ал араба менен коенду кууп жетиптир.», «Ал тагдырды чертип ойногон анда.», «Ал райкомдун бюросунда каралган.», «Ал ошо таш менен таш болуп катып калчудай көрүнөт.», «Алар кайда алып барышат, кайда?», «Ал (алар) ыңгайлуу учурга чейин күтүүгө тийиш.», «Ал (алар) ишине жараша баалоого тийиш.» деп сүйлөмдүн ээсин катыштырып айтууга да болот. Жогоруда көрүнүп тургандай, мындай сүйлөмдүн маанисине карай III жактагы ээни белгилөөгө да толук мүмкүнчүлүк бар. Ошондой эле мындай сүйлөмдөргө ээни катыштырып айтууга да мүмкүнчүлүк бар. Ошентип, профессор А. Жапаров тарабынан белгиленип, бир тутумдуу сүйлөм катары сунушталган «туюк жактуу сүйлөм» маселесин да кайрадан иликтөө, тактоо зарыл.

Ал эми профессор А. Жапаров тарабынан бир тутумдуу сүйлөм катары сунушталган «жаксыз сүйлөм», «атама сүйлөм» түрлөрү тууралуу ой-пикирлер бардык жактан колдоого арзыйт деп эсептейбиз.

Кыргыз тил илиминде профессор А. Жапаровдон башка изилдөөчүлөр жазган материалдарда да бир тутумдуу сүйлөмдөрдү түрлөргө бөлүүдө «белгилүү жактуу», «жалпылама жактуу» *(сүйлөмдүн*

бул түрүн профессор А. Жапаров «жамдама жактуу сүйлөм» деп атайт) жана «белгисиз жактуу» *(сүйлөмдүн бул түрүн профессор А. Жапаров «туюк жактуу сүйлөм» деп атайт)* сүйлөмдөр боюнча берилген аныктамалар ага далил катары сунушталган тилдик фактылык материалдарга дал келбегени байкалат. Маселен, окумуштуу Б. Тойчубекова «белгилүү жактуу сүйлөмдү» *(бул сүйлөмдү ал «жагы белгилүү бир составдуу сүйлөм» деп атайт)*: «...I, II жактардын жак мүчөлөрү уланган этиштерден, буйрук жана каалоо этиштерден жасалган баш мүчө (баяндооч) аркылуу кыймыл-аракеттин аткаруучусунун... белгилүүлүгүн жана алардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, кыймылга болгон түшүнүктөрүн гана билдирүүчү бир составдуу сүйлөм.», «...грамматикалык ээнин сүйлөмдө катышып турушунун зарылдыгы болбой калган», «...тескерисинче, алардын (ээнин) сүйлөмдө катышып калгандыгынан стилдик мүчүлүштүктүн болорлугу да байкалган», «...грамматикалык ээнин колдонулбай, түшүрүлүп калышы өзгөчө бир формада калыптанышына жана стилдик ыкманы түзгөндүгүнө байланыштуу» болгон сүйлөм катары көрсөткөн [3, 49, 54–55-бб.].

Тилекке каршы, аталган аныктамага изилдөөчү Б. Тойчубекова тарабынан сунушталган тилдик материалдар дал келбейт. Мисалы, «Быйылкы каникулумду колхоздун бакчасында өткөрдүм» [3, 49-б.], «Бүгүндөн калбай кел.» [3, 49-б.], «Шаардан бүгүн келдим», «Материалды жакшы өздөштүрүптүрсүң.» [3, 59-б.], «Бүгүн бардык лекцияга катыштым.», «Техникалык каражаттарды сабакка пайдаландым» [3, 63-б.], «Кызматка кечикпей келгин.», «Бери басчы.», «Дагы кичине суу алып келе койгулачы.» [3, 64-б.], «Тамакты жылытайынчы.», «Сөздү өзүбүздөн баштайлычы.», «Эмне айтмак элеңиз?», «Экскурсияга келмек болдук.», «Ушул ажалдан бизди куткарсаң.» [3, 65-б.], «Бул ишти көп эле татаалдаштыра бербесеңчи.», «Мындан бат эле кутулсаң экен.», «Колхоздо иштейм.», «Эмнеге кыйналып отурасың?», «Мени падышага чабарман кылып алыңыз.», «Милдеттенмелерди абийирдүүлүк менен аткаруудабыз», «Эч кимге айтпайм.», «Сага окшогондорду кызматтан кууп чыгамын.» [3, 66-б.], ... «Иниң экөөндү ошол жакка өткөрүп коелубу?» [3, 92-б.], ... «Эстүү киши өзү түшүнөр деп жатпаймынбы.» [3, 93-б.] деген жана башка сүйлөмдөр [3, 49–93-бб.] изилдөөчү Б. Тойчубекова аныктагандай «...грамматикалык ээнин сүйлөмдө катышып турушунун зарылдыгы болбой калган», «...ээнин сүйлөмдө катышып калгандыгынан стилдик мүчүлүштүктүн болорлугу да байкалган», «...грамматикалык ээнин колдонулбай, түшүрүлүп калышы өзгөчө бир формада калыпташкан» сүйлөмдөр эмес. Бул сүйлөмдөрдүн кайсынысын албайлы, сүйлөмдүн ээсин кошуп колдонууга болот. Мисалы, «Бүгүндөн калбай кел.», «Сөздү өзүбүздөн баштайлычы.» деген сүйлөмдөрдү «Сен бүгүндөн калбай кел.», «Биз сөздү өзүбүздөн баштайлычы.» деген вариантта деле колдонсо болот. Мындай сүйлөмдөрдө ээнин сүйлөмдө катышпай калышы зарылдык деле эмес. Ошондуктан ал сүйлөмдөргө сүйлөмдүн ээсин катыштырып колдонсок, эч кандай стилдик мүчүлүштүк болбойт. Ошондой эле мисал катары келтирилген бул сүйлөмдөр кандайдыр бир формада калыптанган сүйлөмдөр да эмес. Бул фактылар көрсөткөндөй, «белгилүү жактуу» сүйлөм маселесин дагы тактоо зарыл.

Ошондой эле «белгисиз жактуу» сүйлөм тууралуу маселе да тактоону талап кылат. Маселен, окумуштуу Б. Тойчубекова бул сүйлөмдү «жагы белгисиз бир составдуу сүйлөм» деп атайт. Бир тутумдуу сүйлөмдүн катарына киргизилген бул сүйлөм тууралуу «...кыймыл-аракеттин ачык билинбеген аткаруучусу (субъектиси) тарабынан аткарылган, аткарыла турган кыймыл-аракет же кыймыл-аракетке байланыштуу болгон түшүнүктөрдү жана ал-абалды билдирүүчү сүйлөм жагы белгисиз сүйлөм деп аталат.» деген аныктама берген [3, 93-б.]. Аталган сүйлөм: «кыймыл-аракеттин үчүнчү жактык субъектисинин мүнөздүүлүгүн билдирери», «бирок анын (субъектинин) кимдигин конкреттештире албашы», «кыймыл-аракетти аткаруучусунун (субъектисинин) ким экендиги такталбастан белгисиз бойдон калары», ...«сүйлөм контекстке көз каранды эмес, информативдик толук мазмунга ээ экендиги» [3, 93-б.], «...жагы белгисиз сүйлөмдүн структуралык схемасы жалгыз баш мүчө жана ал тарабынан башкарылып турган айкындооч мүчөлөрдөн уюшулары», ...«сүйлөмдөгү баш мүчө этиштик баяндоочтун базасында жасалары», «ал (баш мүчө) шарттуу түрдө үчүнчү жакты белгилөөчү чак жана -са (шарттуу ыңгай) формалары уланган этиштерден, алардын айрымдары менен айкашкан кээ бир жардамчы компоненттерден гана уюшулары» белгиленген [3, 96-б.].

Жогоруда көрүнүп тургандай, белгисиз жактуу сүйлөмгө берилген бул аныктамалар логикалык жактан бири-бирине карама-каршы. Маселен, «сүйлөмдө кыймыл-аракет ачык билинбеген аткаруучусу тарабынан аткарылса», сүйлөм «үчүнчү жактык субъектинин мүнөздүүлүгүн билдирсе», анда ал сүйлөмгө «кыймыл-аракетти аткаруучусунун (субъектисинин) ким экендиги ... белгисиз бойдон калат» деген аныктама берилиши логикалык жактан карама-каршы. Мында «кыймыл-аракеттин үчүнчү жактык субъектисинин мүнөздүүлүгү» деген туюнтма бул сүйлөм жактуу сүйлөм дегенди билдирет.

Филология илимдеринин доктору Б. Тойчубекованын жагы белгисиз сүйлөмгө мисал катары алган сүйлөмдөрү да алардын жактуу сүйлөмдөр экенин айгинелеп турат. Мисалы: «Биздин өлкөдө сизди даңктуу жетекчи катары билишет.» деген сүйлөм логикалык жактан да, сүйлөмдүн жалпы мааниси боюнча да жана «билишет» деген үчүнчү жактагы көптүк сандагы этиштик баяндоочтун мааниси боюнча да бул сүйлөм жактуу сүйлөм экендиги аныk болуп отурат. Мында сүйлөмдүн субъектиси өсүмдүктөр же жан-жаныбарлар эмес, «эл, адамдар» экени айкын байкалып турат.

Ушундай эле көрүнүш окумуштуу Б. Тойчубекова жагы белгисиз сүйлөм катары мисал келтирген «Тойго кан ичкени келбейт.», «Чучук дегенди майдан жасайт.», «Чоң көчөнүн боюна үч катар үй салып жатыптыр.», «Инженерди советтик армиянын катарына чакырышты.», «Бардык жайыттарды, чөптөрдү көрүп чыгуу маселесин коюшкан.», «Кантип эле сизди чыгарбай коюшсун.», «Аны түш оой менен коюшат го.», «Имараттын көбүн салып бүтө элек экен.», «Чокудагы үңкүрдө карышкырдын бөлтүрүгү бар дешет.», «Бул ишти мурда текшерет дешкен беле?», «Ушундайды медицинада Боткиндин оорусу деп атайт экен.» деген жана башка сүйлөмдөрүнө да мүнөздүү [3, 97–109-бб.]. Маселен, «Кантип эле сизди чыгарбай коюшсун.» деген сүйлөмдү иликтесек, бул сүйлөмдүн ээси «алар» деген үчүнчү жактагы, көптүк сандагы зат атооч (адамдар) экени логикалык жактан байкалып эле турат. Экинчиден, сүйлөмдүн «чыгарбай коюшсун» деген этиштик баяндоочу изилдөөчү Б. Тойчубекова айткандай «шарттуу түрдө үчүнчү жакты белгилөөчү» кызмат аткарган жок. Аталган этиштик баяндооч конкреттүү түрдө үчүнчү жакты, көптүк санды көрсөтүүдө.

Буга кошумча, изилдөөчү Б. Тойчубекова жагы белгисиз сүйлөм катары мисалга келтирген сүйлөмдөр ал айткандай «...контекстке көз каранды эмес, информативдик толук мазмунга ээ» сүйлөмдөр эмес. Биздин оюбузча, тексттеги ар бир сүйлөм өзүнө чейинки жана өзүнөн кийинки сүйлөмдөр менен (контекст менен) маанилик жактан бекем байланышта болот. Текст аркылуу кандайдыр бир информация туюндуруу ушундай принципте (туташ маанилик байланыш принцибинде) ишке ашат. Мындай шартта «...контекстке көз каранды эмес» сүйлөмдөрдүн болушу мүмкүн эмес. Жогоруда көрүнүп тургандай, окумуштуу Б. Тойчубекованын «жагы белгисиз бир составдуу сүйлөм» деп атаган сүйлөм конструкциясын да дагы тактап иликтөө керек.

Окумуштуу Б. Тойчубекованын «жагы жалпылама бир составдуу сүйлөм» деп атаган сүйлөмү да тактоолорду талап кылат. Анткени аталган сүйлөм тууралуу берилген аныктамалар ага далил иретинде келтирилген тилдик факт-материалдарга шай келбейт. Маселен, Б. Тойчубекова жагы жалпылама бир составдуу сүйлөмдү «кыймыл-аракеттин аткаруучусу (субъектиси) жалпыланган мүнөздөгү», «...кыймыл-аракет ... конкреттүү, тиешелүү жактарга мүнөздүү болбостон, бардык жактарга мүнөздүү», «...кыймыл-аракет ... жалпыланган жактарга тиешелүү болуп айтылган», «...кыймыл-аракеттин жалпыланган субъектиси лексикалык атайы каражаттар аркылуу берилбеген, сүйлөмдүк контекстке катышпаган...», «2-жактын жак мүчөсү жана жак маанисиндеги ар кандай чактык көрсөткүчтөр уланган этиштерден, ...буйрук этиштен жасалган ... баш мүчө катышкан...», «...сүйлөмдүк семантикадан кыймыл-аракеттин субъектисинин жалпы жак экендиги билинген жана аларга тиешелүү кыймыл-аракет же кыймыл-аракетке байланыштуу болгон түшүнүктөрдү билдирүүчү», «...атайын лексемалар аркылуу берилүүчү грамматикалык ээлер мүнөздүү эмес...» сүйлөм катары аныктаган [3, 122–123-бб.]. Бирок бул аныктамага мисал катары сунушталган «Буга китептеги ырларды ирети менен окуп отурганда толук ынанасың.» деген сүйлөм, окумуштуу Б. Тойчубекова аныктагандай, «сүйлөмдүк семантикадан кыймыл-аракеттин субъектисинин жалпы жак экендигин» билдирбейт. Ошондой эле бул сүйлөмгө «грамматикалык ээ мүнөздүү эмес» деп айтууга

да болбойт. Анткени бул сүйлөмгө экинчи жактагы, жекелик сандагы грамматикалык ээни калыбына келтирүүгө болот. «Сен буга китептеги ырларды ирети менен окуп отурганда толук ынанасың.» деген түрдө да колдонууга болот.

Ушундай эле ой-пикирди «Бир күн туз таткан жериңе миң күн салам бер.», «Ушуну кантип чайкана дейсиң.», «Анан арак ичүүнүн шылтоосун оңой эле таап коюшканын кантесиң.», «Кназдын короосунда эмне болуп жатканын жашыра албассың.», «Бирок суу проводдору аркылуу аны кайнатып жибере албайсың.», «Эл ичине аман келгенин айтсаң.», «Аны ойлобоого аракет кыласың.» деген жана башка сүйлөмдөргө карата да айтсак болот [3, 124–129-бб.]. Чындыгында эле, «Бирок суу проводдору аркылуу аны кайнатып жибере албайсың.» деген сүйлөм кантип жалпылама жактуу сүйлөм болсун? Бул сүйлөмдө Б. Тойчубекова аныктама бергендей «кыймыл-аракеттин аткаруучусу (субъектиси) жалпыланган мүнөздө» эмес. Тескерисинче, бул сүйлөмдө кыймыл-аракет конкреттүү экинчи жактагы субъектиге мүнөздүү. «...Сүйлөмдүк семантикадан кыймыл-аракеттин субъектисинин жалпы жак экендиги» да билинбейт.

Өзү атаган «жагы жалпылама бир составдуу сүйлөмдүн» табиятын окумуштуу Б. Тойчубекова татаал сүйлөм конструкцияларынын базасында түшүндүрүүгө аракет жасаган. Маселен, «Журналист – оор жумуш, өмүр бою үйүңдөн алыстасың.», «Аткени менен кайра тура калып, кайра чабуулга кирсең, ооруган жериңди унутуп каласың.», «Колуң менен кылсаң, монуң менен тартасың.», «Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан оопа көрөсүң.», «Кирсиз жүрсөң, оорусуз болосуң.», «Ит менен ойносоң, үрөрсүң, бала менен ойносоң, күлөрсүң.», «Башыңа иш түшсө, төбөң менен кудук казарсың.», «Туулганына кубанбай, турарына кубан.» деген сүйлөмдөрдүн баары – татаал сүйлөмдөр [3, 127–128-бб.].

Профессор А. Имановдун эмгектеринде да бир тутумдуу сүйлөмдүн түрлөрү катары классификацияланган «белгилүү жактуу сүйлөм», «жалпылама жактуу сүйлөм», «белгисиз жактуу сүйлөм» деп аталган сүйлөм конструкцияларына берилген аныктамалар менен ага далил иретинде сунушталган тилдик факт-материалдар дал келбейт. Аталган багытта изилдөө иштерин жүргүзгөн жогорудагы окумуштуулар сыяктуу эле профессор А. Имановдун бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн табият-белгилерин түшүндүргөн далилдери, аныктамалары так эмес. Мисалы, профессор А. Иманов «...Бир составдуу сүйлөмдөрдүн тобунда грамматикалык бир гана зона, башкача айтканда, багынычтуу тобу менен бирге же аларсыз деле бир гана баш мүчө болот. Анын баш мүчөлөрү, грамматикалык борборлору (уюштуруучусу) сүйлөмдүн бул түрүн түзүүчү бирден-бир негизги ядро болуп эсептелет.» [1, 420-б.; 313-б.] деп туура белгилеген. Бирок «...бир составдуу сүйлөмдөрдү жалаң гана баяндоочунун түзүлүшүнө карата аныктоо жетишсиздик кылат.» деп кайра мурдагы аныктамага каршы оюн билдирген. Бул билдирүү анын «...бир составдуу сүйлөмдөрдө грамматикалык ээси болбойт, анын бардык касиетин баяндоочтун семантикасы тейлеп турат» [1, 315–316-бб.] деген оюна кайчы келет. Суроо туулат: эгерде бир тутумдуу сүйлөмдүн тутумунда бир гана баш мүчө болсо, ал баш мүчө сүйлөмдө грамматикалык борбор, негизги ядро болсо, сүйлөмдүн бардык касиетин баяндоочтун семантикасы тейлеп турса, анда эмне үчүн «...бир составдуу сүйлөмдөрдү жалаң гана баяндоочунун түзүлүшүнө карата аныктоо жетишсиздик кылат.»?

Биздин оюбузча, бир тутумдуу сүйлөмдөрдү классификациялоодо мындай сүйлөмдөрдүн негизги белгисин структуралык жактан да, семантикалык жактан да айкындап турган негизги көрсөткүч катары баяндоочтун түзүлүшүн эске алуу зарыл.

Профессор А. Иманов бир тутумдуу сүйлөмдүн түрү катары көрсөткөн «белгисиз жактуу сүйлөмдөр» деген сүйлөм конструкциясын аныктоодо да логикалык карама-каршылыктарга жол берген. Мисалы, «...Ал эми белгисиз жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочу формалдуу түрдө гана III жакта колдонулат. Анын аракеттенүүчү (кыймыл-аракетти ишке ашыруучу) логикалык субъектиси да же грамматикалык ээси да так, ачык эмес, кандайдыр бир жалпыланган, божомолдонгон белгисиз бирөө сыяктуу байкалат.» [1, 316-б.] Аталган аныктамада логикалык карама-каршылык бар. Биринчиден, сүйлөмдүн баяндоочу III жакта колдонулса, демек, бул сүйлөм белгисиз жактуу сүйлөм эмес. III жак мүчөнүн шарттуу түрдө колдонулганы же шарттуу эмес түрдө колдонулганы тууралуу окумуштуунун

ою анын божомолу гана болуп саналат. Экинчиден, изилдөөчү айткандай, сүйлөмдүн «...логикалык субъектиси да же грамматикалык ээси да так, ачык эмес, кандайдыр бир жалпыланган, божомолдонгон белгисиз бирөө сыяктуу байкалса...», демек, мындай сүйлөм белгисиз жактуу эмес. Грамматикалык ээ байкалып жатса, ал сүйлөмдү кантип белгисиз жактуу сүйлөм деп эсептешибиз керек? Байкалып тургандын өзү – белгилүүлүк. Белгисиз болсо, байкалмак эмес.

Профессор А. Иманов тарабынан белгисиз жактуу сүйлөм катары алынган мисалдар да жогоруда өзү берген аныктамаларга туура келбейт. Маселен, белгисиз жактуу сүйлөм катары «Жаман сөздү айтууга болбойт.» деген сүйлөм конструкциясы мисал иретинде сунушталган [1, 316-б.]. Биздин оюбузча, биринчиден, бул сүйлөм – жактуу сүйлөм. III жактагы ээси бар сүйлөм. Аталган сүйлөмдүн этиштик баяндоочунун түзүлүшүнөн, анын жалпы семантикасынан бул сүйлөмдүн ээси адамзатты атаган III жактагы сөз экени ачык эле байкалып турат. Ошондуктан бул сүйлөмдүн ээсин калыбына келтирүүгө болот. Мисалы, «Адам (аял, эркек, бала, кыз, келин ж.б.) жаман сөздү айтууга болбойт.» деп айтууга толук негиз бар. Экинчиден, тексттин тутумунан кайсы бир сүйлөмдү үзүп алып, аны мисал катары келтирип, бул сүйлөмдүн «...грамматикалык ээси жок, анын болушун талап кылбайт.» деп так кесе аныктама берүү [1, 316-б.] канчалык деңгээлде чындыкка дал келет? Маселен, жогоруда белгисиз жактуу сүйлөм катары көрсөтүлгөн сүйлөм конструкциясында грамматикалык ээнин болушу таптакыр эле талап кылынбай калган жок. Ошондуктан ал сүйлөмдүн грамматикалык ээсин калыбына келтирүүгө толук мүмкүнчүлүк бар.

Корутундулап айтканда, жогорудагы иликтөөлөр көрсөткөндөй, маселени татаалдаштырбай, буга чейин окумуштуулар А. Жапаров, Б. Тойчубекова, А. Иманов тарабынан бир тутумдуу сүйлөм катары классификацияланып келген «белгилүү жактуу сүйлөм», «белгисиз жактуу сүйлөм», «жалпылама жактуу сүйлөм» деген сүйлөмдөрдү «жактуу сүйлөм» деген бир эле аталышта атаганыбыз туура болот деп эсептейбиз.

Жогорудагы иликтөөдөн байкалгандай, кыргыз тил илиминде буга чейин бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн 1. Белгилүү жактуу сүйлөм, 2. Жалпылама жактуу сүйлөм, 3. Туюк жактуу (белгисиз жактуу) сүйлөм, 4. Жаксыз сүйлөм, 5. Атама сүйлөм, 6. Кемтик сүйлөм деп өз ара 6 түргө ажыратылышы чындыкка дал келбейт. Ошондуктан жөнөкөй сүйлөмдөрдү төмөнкүдөй классификациялоону сунуш кылабыз:

Жөнөкөй сүйлөм сүйлөм мүчөлөрүнүн сүйлөмдө толук катышышы же катышпашына карата 1. Толук сүйлөм жана 2. Кемтик сүйлөм болуп бөлүнөт.

Жөнөкөй сүйлөмдөр баш мүчөлөрдүн сүйлөмдө толук катышышы же катышпашына карай 1. Эки тутумдуу сүйлөм жана 2. Бир тутумдуу сүйлөм болуп бөлүнөт.

Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм 1. Жалаң сүйлөм жана 2. Жайылма сүйлөм болуп өз ара түргө ажырайт.

Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөм 1. Жактуу сүйлөм, 2. Жаксыз сүйлөм, 3. Атама сүйлөм болуп бөлүнөт.

Колдонулган адабияттар

1. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси: окуу куралы: жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн. – 2-бас. – Бишкек, 2009. – 420 б.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси: жогорку окуу жайларынын тил жана адабият факультеттери үчүн. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 324 б.
3. Тойчубекова Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. – Фрунзе, 1983.

Рецензент: филология илимдеринин доктору, профессор Абдразакова Г.Ш.

УДК 811.512.154:37.016
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-163-166

Маразыков Т.С.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Маразыков Т.С.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Marazykov T.S.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0005-5252-6164

ПРОФЕССОР Ж. А. ЧЫМАНОВДУН КЫРГЫЗ ТИЛИН КОММУНИКАТИВДИК БАГЫТТА ОКУТУУ БОЮНЧА КӨЗ КАРАШЫ
ВЗГЛЯДЫ ПРОФЕССОРА Ж. А. ЧЫМАНОВА НА ОБУЧЕНИЕ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В КОММУНИКАТИВНОМ НАПРАВЛЕНИИ
PROFESSOR J. A. CHYMANOV'S VIEWS ON TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE THROUGH A COMMUNICATIVE APPROACH

Кыскача мүнөздөмө: Макалада профессор Ж. А. Чымановдун кыргыз тилин эне тил катары коммуникативдик багытта окутуу боюнча тутунган илимий-педагогикалык көз карашы, аталган багытка кошкон илимий жана илимий-теориялык салымы тууралуу маалыматтар берилет. Ошондой эле тилди окутуу жана үйрөтүү инсанга негизделип, кыргыз улутуна, анын бай маданиятына, нарк-насилине, үрп-адат, каада-салтына, көөнөргүс көркөм адабиятына тыгыз байланышта жүргүзүлүп, сүйлөөгө жана сүйлөшүүгө үйрөтүү аркылуу гана өз өтөөсүнө жетери тууралуу концепциясы каралат.

Аннотация: В статье представлены научно-педагогические взгляды профессора Ж. А. Чыманова на коммуникативное обучение кыргызскому языку как родному, а также его научный и научно-теоретический вклад в данное направление. Рассматривается его концепция о том, что обучение языку достигает своей эффективности только при антропоцентрическом подходе, когда обучение речи и коммуникации тесно связано с кыргызским народом, его богатой культурой, нравственными ценностями, обычаями и традициями, выдающейся художественной литературой.

Abstract: This article examines Professor J. A. Chymanov's scholarly and pedagogical perspectives on communicative language teaching of Kyrgyz as a native language, and his scientific and theoretical contributions to this field. The study explores his concept that language instruction achieves effectiveness only through an anthropocentric approach—when teaching speaking and communication skills is intrinsically connected with the Kyrgyz people, their rich culture, moral values and ethics, customs and traditions, and distinguished literary heritage.

Негизги сөздөр: тилди коммуникативдик багытта окутуу; илимий-педагогикалык көз караш; илимий-теориялык салым; кыргыз тилин эне тил катары окутуу; тилди инсанга негиздеп үйрөтүү; сүйлөөгө жана сүйлөшүүгө үйрөтүү; кыргыз тили сабагы; этнопедагогика.

Ключевые слова: коммуникативное обучение языку; научно-педагогические взгляды; научно-теоретический вклад; обучение кыргызскому языку как родному; антропоцентрический подход к обучению языку; обучение речи и коммуникации; урок кыргызского языка; этнопедагогика.

Keywords: communicative language teaching; scholarly and pedagogical views; scientific and theoretical contribution; teaching Kyrgyz as a native language; anthropocentric approach to language instruction; teaching speaking and communication skills; Kyrgyz language lessons; ethnopedagogy.

Мыкты окумуштуунун өзү багыт алган илим тармагына кошкон салымы, тутунган позициясы, жаңыча көз карашы, ишеними, ынанымы болот. Дал ошондой окумуштуулардын бири – чыгаан

окумуштуу, педагогика илимдеринин доктору, профессор Жеңишбек Арыпович Чыманов. Бул чакан макалада кыргыз тилин окутуу педагогикасына чоң эмгек сиңирген таланттуу окумуштуу, профессор Ж. А. Чымановдун кыргыз тилин эне тил катары коммуникативдик багытта (сүйлөшө билүүгө үйрөтүү багытында) окутуу боюнча тутунган илимий-педагогикалык көз карашы, аталган багытка кошкон илимий жана илимий-теориялык салымы тууралуу азын-оолак сөз кылабыз.

Профессор Ж. А. Чымановдун көз карашы боюнча, орто мектептерде кыргыз тилин эне тил катары коммуникативдик багытта окутуу – кыргыз тилин окутуу педагогикасы болочокто чече турган, системалуу, комплекстүү иш-аракеттерди талап кылган педагогикалык, дидактикалык татаал маселе. Аталган маселени ишке ашыруунун жолун көрсөтүү максатында ал дүйнөлүк деңгээлде жана кыргыз педагогикасында буга чейин жарык көргөн илимий, илимий-теориялык, илимий-педагогикалык эмгектердин негизинде жана өзүнүн 45 жылдан ашык педагогикалык бай тажрыйбасына таянып, эң алгач тилди окутуунун методологиялык негиздерин аныктоо зарыл экенин илимий эмгектеринде туура белгилеген. Кыргыз тилин коммуникативдик багытта эмнеден баштап, кантип майнаптуу, натыйжалуу окутуу керектигин аныктоо тилди окутуу ишинде, чындыгында эле, өтө маанилүү методологиялык маселе болуп саналат. Окумуштуулардын арасында бул маселени жүзөгө ашыруу боюнча илимий-теориялык, илимий-педагогикалык көз караштар, мамилелер, принциптер ар түрдүү. Профессор Ж. А. Чыманов аталган маселеге кандай көз карашты тутунат? Кыргыз тилин эне тил катары коммуникативдик багытта окутуунун табиятын, жол-жобосун ал кандай элестетет? Бизди кызыктырганы – ушул маселелер.

Биринчиден, аталган маселе боюнча профессор Ж. А. Чыманов тарабынан «коммуникативдик багытта тилди окутуу инсанга негизделип жүргүзүлүшү керек» деген көз караштын сунушталышы ар тараптан колдоого аларлык туура көз караш, туура методологиялык багыт болуп эсептелет. «Кыргыз тилин окутуунун методологиялык негиздерин аныктоодо «өспүрүм – тил – ишеним» түшүнүк-категорияларынын бирдиктүү каралышы зарыл», – деген [1, 16-б.] анын ою тилди окутуу өспүрүмгө, анын ишенимине, инсандык жетилүүсүнө, адамдык парасатына байланыштуу ишке ашышы керек деген ойду туюндурат. Мектепте кандай гана предметти окутпайлы, анын борборунда бала, окуучу, инсан турат [2, 10-б.]. Ал эми баланын тилдик туюму курчуп, сүйлөшүү маданиятына ээ болуп, ар тараптан жетилиши, өнүгүүсү – андан соң ишке ашырылуучу көрүнүш. Бул өңүттөн караганда, тилди коммуникативдик багытта окутуу, үйрөтүү инсанга негизделип жүргүзүлгөндө гана өз өтөөсүнө жетет.

Экинчиден, сүйлөшүү маселеси тутумуна дагы көп маселелерди тутумдап турган чулу касиетке ээ болгондуктан [3, 46-б.], кыргыз тилин эне тил катары коммуникативдик багытта окутууда кыргыз эли кылымдар бою негиздеп келген улуттук каада-салт, үрп-адат, нарк, улуттук маданият, улуттук дидактика, элдик педагогика, элдик тил илими (этнолингвистика), элдик этика, эстетика, этнопсихология, улуттук баалуулуктар сыяктуу маселелер, ошондой эле көп кылымдар бою топтолгон бай руханий тажрыйбалар, табылгалар эриш-аркак, бирдиктүү тутум катары колдонулушу зарыл [4, 19–25-бб.]. Маселенин бул багыты боюнча да профессор Ж. А. Чымановдун көз карашы орундуу жана актуалдуу. Ал аталган багытта өзүнүн көз карашын мындайча белгилейт: «...кыргыз тилин окутуунун дидактикалык методологиялык негизин иштеп чыгууда илимий педагогика, элдик педагогика жана элдик тил илими интеграцияланышы, алардын жол-жоболору менен социалдык суроо-талаптар, баланын кызыгуусу ж.б. айкалышта колдонулушу зарыл» [1, 17-б.]. Албетте, профессор Ж. А. Чыманов айткандай, кыргыз тилин окутуу кыргыз улутуна, анын руханий бай маданиятына, нарк-насилине, үрп-адат, каада-салтына, көөнөргүс көркөм адабиятына, элдик оозеки чыгармаларына тыгыз байланышкан этнопедагогикалык маселелер менен коштолуп окутулса, азыркы мезгилде орто мектептерде тилдик каражаттарды, теориялык грамматиканы гана кургак окутуу менен чектелген, тажатма, майнапсыз кыргыз тили сабагын мазмундук жаңы баскычка, сапаттык жаңы деңгээлге көтөрөт эле деп ойлойбуз. Бул маселенин төркүнүн тереңирээк аңтара караганда, түпкү негизинде орто мектептерде окутулуп жаткан кыргыз тили сабагы кыргыз эли тарабынан байыртадан бери түзүлүп, түптөлүп, ар тараптан өнүктүрүлүп келген сүйлөө өнөрүн, сүйлөшүү маданиятын, бул маселеге байланыштуу бай тажрыйбаларды, илим-билимди, калыптанган салт-жөрөлгөлөрдү окуучуларга үйрөтүшү керек эле.

Кыргыз тили сабагынын максаты да, түпкү маңызы да шарт-кырдаалга байланыштуу ийкемдүү сүйлөөгө, маданияттуу сүйлөшүүгө окуучунун курак өзгөчөлүгүнө жараша үйрөтүү болуш керек эле. Тилекке каршы, бүгүнкү күндө өтүлүп жаткан кыргыз тили сабагы өзүнүн негизги максатын (баланы маданияттуу сүйлөшүүгө үйрөтүү максатын) ишке ашыра албай келе жатат.

Кыргыз тил илиминде сүйлөөнүн, сүйлөшүүнүн, маданияттуу сүйлөшүүнүн илимий-теориялык негиздери, түшүнүк-категориялары, жол-жоболору, сүйлөшүүнүн ишке ашуу, уюшулуу механизмдери, мыйзам ченемдери боюнча буга чейин жүргүзүлгөн илимий-теориялык, илимий-практикалык изилдөөлөр тууралуу орто мектептин кыргыз тили сабагында маалыматтар берилбей келүүдө. Сүйлөшүү маданиятынын маселелери, тексттин коммуникативдик структурасы (академик С. Ж. Мусаев), тексттин лингвистикалык структурасы, көркөм тексттин табияты (профессор С. Өмүралиева), көркөм тексттин лингвостилистикалык табияты, поэтикасы (профессор Б. Ш. Усубалиев), сүйлөшүүнүн табияты, сүйлөшүүнү ишке ашырган тексттин уюшулуу механизмдери, мыйзам ченемдери, тексттин стилдик структурасы, көркөм тексттин коммуникативдик, лингвоэстетикалык, лингвопоэтикалык табияты (профессор Т. С. Маразыков), тилдин стилдик структурасы, сүйлөөнүн стили (профессор Т. Аширбаев), тексттин лингвопоэтикалык табияты (профессор А. И. Абдыкеримова), макал текстинин лингвистикалык, коммуникативдик табияты (профессор А. Т. Дунканаев), сүйлөөнүн табият-белгилери (доцент С. А. Давлетов), сүйлөшүү маданиятынын илимий-теориялык маселелери (доцент Т. Үмөталиева) ж.б. боюнча буга чейин изилденген, кыргыз тилин коммуникативдик багытта майнаптуу окутууга жарактуу уникалдуу илимий материалдар, табылгалар жана тажрыйбалар өндүрүшкө киргизилбей, тактап айтканда, кыргыз тили сабагынын окуу программаларына, окуу стандарттарына, окуу китептерине киргизилбей келүүдө. Натыйжада, кыргыздардын сүйлөө өнөрү, сүйлөшүү маданияты орто мектептин кыргыз тили сабагында окутулбай келе жатат. Мына ушундай шартта профессор Ж. А. Чымановдун орто мектептерде кыргыз тили сабагында сүйлөшүүнү окутуу зарыл деген ойлорун биздеги тилди окутуу багытын кескин өзгөртүүгө багытталган кадам катары кабыл алсак болот. Ал сүйлөшүүнү улуттун маданиятына, каада-салтына, тарыхына, этнопедагогикасына ж.б. жагдайларга байланыштуу көп багыттуу үйрөтүү керек деген көз карашты тутунат. Анын бул идеялары, көз караштары болочокто кыргыз тили сабагынын максатын да, мазмунун да, негизги багытын да өзгөртүүгө, сапатын жогорулатууга өбөлгө боло турган методологиялык маани-маңызга ээ деп эсептейбиз.

Үчүнчүдөн, кыргыз тилин окутуу сүйлөөнү, сүйлөшүүнү үйрөтүүдөн башталышы керек деген профессор Ж. А. Чымановдун көз карашы жаш муундарга сүйлөшүүнүн табиятын, андагы өзөктүү, негизги маселелерди таанып-билүүгө багытталган, кыргыз эли тарабынан байыртадан бери негизделип келген уңгу жолго кайра кайтуу идеясын билдирет. Анын: «...эне тилин окутуу сүйлөшүүнү, сүйлөшүүнүн маданиятын жогорулатуудан, өркүндөтүүдөн башталып, түпкү максат окуучулардын өз эне тилинде адабий тил нормаларына ылайык туура сүйлөп, туура, сабаттуу жазууга, мезгил талабына шайкеш ар бир инсандын өз ишмердигинде тилди жогорку деңгээлде колдоно алуусуна жетишүү болуп саналат. Ал эми тилдин түзүлүшү (тыбыш, сөз, сүйлөм) аталган максатка жетүүнүн, жеткирүүнүн каражаты катары кызмат кылуусу кажет», – деген ойлору кыргыз тилин эне тил катары окутуу коммуникативдик багытта ишке ашырылышы зарыл деген көз карашты билдирет. Илимий-теориялык өңүттөн алып караганда, тилди коммуникативдик багытта (сүйлөшө билүүгө үйрөтүү багытында) окутуу, үйрөтүү эң алгач информацияны угуу, уга билүү (жазууда окуу), кабыл алуу маселесинен башталат [5, 102-б.; 6, 77-б.]. Аталган илимий проблеманын чыныгы өзөгүн профессор Ж. А. Чыманов туура түшүнөт. Ошондуктан ал: «...Эне тилин окутууда, анын методикасын иштеп чыгууда окуучулардын угуу ишмердигине көңүл буруп, аны жакшыртуу, өркүндөтүү тууралуу кеп кылууга мезгил жетти», – деп [1, 22-б.] тилчи-методисттердин кулагына алтын сырга кылып, оюн ортого салып турушу да тегин эмес.

Тилди коммуникативдик багытта окутуу, үйрөтүү полифункционалдуу, көп багыттуу табият-өзгөчөлүктөргө ээ [4, 36–40-бб.]. Ушуга байланыштуу профессор Ж. А. Чымановдун тилди окутуу, үйрөтүү элдик педагогикага, элдик тил илимине (этнолингвистика маселелерине), тилдин этикалык,

этнопсихологиялык, эстетикалык кызматына, тил аркылуу тарбиялоо, өнүктүрүү маселелерине байланыштуу ишке ашырылышы зарыл деген [1, 34-б.] көз карашы илимий-теориялык жактан да, илимий-педагогикалык, дидактикалык жактан да орундуу жана учур талабына туура келет. Чындыгында эле, сүйлөшүү процессинде адамдын илим-билими, таалим-тарбиясы, дүйнөгө көз карашы, ички маданий, рухий мүмкүнчүлүктөрү, Мекенге, коомго, жашоого, башка адамдарга жана өзүнө карата болгон мамилеси, умтулуулары, кызыкчылыктары, дүйнөнү таанып-билүү жөндөмү, ой жүгүртүү деңгээли, моралдык-психологиялык абалы, адамдык парасаты, акыл көрөңгөсү сыяктуу адамга тиешелүү бүтүндөй сапат-белгилер камтылган болот. Мына ошондуктан, профессор Ж. А. Чыманов баса белгилегендей, орто мектептерде сүйлөшүү процессин көп багыттуу, ар тараптуу окутуу, үйрөтүү илимий-теориялык, илимий-практикалык жактан туура болуп саналат. Тактап айтканда, кыргыз тилин эне тил катары коммуникативдик багытта окутуу жогорудагы маселелерди ичине камтыган полифункционалдуу табиятка ээ болгондо гана максатына жетет. Булактын көзүн ачкан сыяктуу, кыргыз тилин коммуникативдик багытта окутуу маселесинин негизги, өзөктүү жагдайларын терең иликтеп, аталган багытта атайын илимий иш жазып, окумуштуулардын кийинки муунуна багыт көрсөтүүсү профессор Ж. А. Чымановдун бул маселенин чечилишине кошкон чоң илимий салымы катары каралышы зарыл.

Ырас, бир макаланын көлөмүндө көп багыттуу билимге ээ, таланттуу окумуштуу, тажрыйбалуу окутуучу-практик, дасыккан педагог, таасирдүү тарбиячы-психолог, педагогика илимдеринин доктору, профессор Ж. А. Чымановдун орто мектептерде кыргыз тилин эне тил катары коммуникативдик багытта окутуу боюнча жаңы багыттагы илимий-педагогикалык көз караштарын, концепциясын толук иликтеп, анализдеп берүү мүмкүн эмес. Биз бул чакан макалабызда профессор Ж. А. Чымановдун кыргыз тилин коммуникативдик багытта окутуу боюнча илимий көз караштарынын, концепцияларынын айрымдарын гана азын-оолак сөз кылууга аракет жасадык. Биздин оюбузча, профессор Ж. А. Чыманов сунуш кылган кыргыз тилин жаңы багытта, коммуникативдик негизде окутуу боюнча конструктивдүү, корутунду-тыянак ойлор, жаңы көз караштар жөнүндө болочокто дагы сөз болот. Ал окумуштуу катары аталган маселе боюнча илимий коомчулукка мезгил талабына ылайык жаңы, келечектүү, пайдалуу жана актуалдуу идеяларды сунуштай алды. Алар тууралуу болочокто дагы кеңири сөз болуп, атайын изилдөө иштери жүргүзүлөрү шексиз. Эмки кадам – профессор Ж. А. Чыманов тарабынан тилди коммуникативдик багытта окутуу боюнча сунуш кылынган, жогоруда азын-оолак сөз болгон олуттуу идеяларды, концепцияны иш жүзүнө ашыруу болуп саналат деп үмүттөнөбүз.

Колдонулган адабияттар:

1. Чыманов, Ж. А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. — Б.: Турар, 2009. — 488 б.
2. Бекбоев, И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. — Б.: Педагогика, 2003. — 230 б.
3. Мусаев, С. Ж. Кеп маданиятынын маселелери. — Б., 1993.
4. Маразыков, Т. С. Текст: маалымат алмашуунун негиздери. — 1-китеп. — Б., 2014. — 111 б.
5. Колшанский, Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. — М., 1984.
6. Дридзе, Т. М., Ренчье, В. Э. Психология общения: учеб. пособие. — Рига, 1979.

Рецензент: филология илимдеринин доктору, доцент Абдразакова Г. Ш.

УДК 81'42:34
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-167-171

Мамбетова З. К.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Мамбетова З. К.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Mambetova Z. K.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ЮРИДИКАЛЫК ДИСКУРСТУН СЕМАНТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ
СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЮРИДИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ
THE SEMANTIC STRUCTURE OF LEGAL DISCOURSE IN KYRGYZ LINGUISTICS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада юридикалык лингвистика жана юридикалык дискурс маселелери Т. ван Дейктин социокогнитивдик дискурс теориясынын негизинде комплекстүү талдоого алынат. Юридикалык дискурс көп деңгээлдүү тилдик система катары каралып, анын семантикалык, прагматикалык, структуралык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү изилденет. Изилдөөдө укуктук тексттерди талдоого, алардын мазмундук уюшулушуна жана тилдик нормаларына өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле расмий документтердин стилистикалык талаптары, мыйзам долбоорлорунун тилдик өзгөчөлүктөрү жана юридикалык терминологияны стандартташтыруу маселелери каралат. Макалада соттук риториканын аргументативдик стратегиялары, чечендик жана манипуляциялык ыкмалары талданып, юридикалык коммуникациядагы таасир берүү механизмдери ачылып берилет. Юридикалык котормонун тактыгы, эквиваленттүүлүгү жана функционалдык шайкештиги негизги критерийлер катары каралат. Лингвистикалык экспертизанын юридикалык дискурстагы орду жана анын укуктук жана коомдук коммуникациядагы ролу өзгөчө белгиленет. Изилдөөнүн жыйынтыгында юридикалык дискурс тилдик, когнитивдик жана социалдык факторлордун өз ара аракеттенүүсүн чагылдырган интеграциялык система катары мүнөздөлөт. Бул багыт укук менен тилдин өз ара байланышын терең түшүнүүгө жана укуктук тексттерди сапаттуу талдоого шарт түзөт.

Аннотация: В данной статье юридическая лингвистика и юридический дискурс рассматриваются на основе социокогнитивной теории дискурса Т. ван Дейка. Юридический дискурс анализируется как многоуровневая языковая система, включающая семантические, прагматические, структурные и функциональные характеристики. Особое внимание уделяется анализу правовых текстов, их содержательной организации и языковым нормам. Рассматриваются стилистические требования к официальным документам, особенности языка законопроектов и вопросы стандартизации юридической терминологии. В работе также исследуются аргументативные стратегии судебной риторики, включая риторические и манипулятивные методы воздействия в юридической коммуникации. Анализируются критерии точности, эквивалентности и функциональной адекватности юридического перевода. Значительное место занимает лингвистическая экспертиза, её роль в правовой и общественной коммуникации. В результате исследования юридический дискурс определяется как интегративная система, отражающая взаимодействие языковых, когнитивных и социальных факторов. Он обеспечивает комплексное понимание связи языка и права, а также способствует качественному анализу юридических текстов.

Abstract: This article examines legal linguistics and legal discourse based on Teun A. van Dijk's socio-cognitive theory of discourse. Legal discourse is analyzed as a multi-level linguistic system that incorporates semantic, pragmatic, structural, and functional dimensions. The study focuses on the analysis of legal texts, their content organization, and linguistic norms. Special attention is given to stylistic requirements of official

documents, the language of legislative drafting, and the standardization of legal terminology. The article also explores argumentative strategies in courtroom rhetoric, including rhetorical and manipulative techniques used in legal communication. Issues of accuracy, equivalence, and functional adequacy in legal translation are critically analyzed. Linguistic expertise is highlighted as an essential component of legal discourse analysis and its role in both legal and public communication. The findings suggest that legal discourse functions as an integrative system reflecting the interaction of linguistic, cognitive, and social factors. It provides a comprehensive framework for understanding the relationship between language and law and contributes to the effective analysis of legal texts.

Негизги сөздөр: юридикалык дискурс, юридикалык лингвистика, лингвистикалык экспертиза, соттук риторика, юридикалык котормо, семантика, укуктук текст.

Ключевые слова: юридический дискурс, юридическая лингвистика, лингвистическая экспертиза, судебная риторика, юридический перевод, семантика, правовой текст.

Keywords: legal discourse, legal linguistics, linguistic expertise, courtroom rhetoric, legal translation, semantics, legal text.

Азыркы учурда бул көйгөйгө Россиянын жана башка чет өлкөлөрдүн көптөгөн окумуштуулары өз эмгектерин арнап келишет. Алардын ичинен Теун ван Дейк (Т. ван Дейк) дискурстук анализдин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири болуп саналат. Т. ван Дейктин пикири боюнча, дискурс — бул тилдик форма гана эмес, ой жүгүртүү (когниция) менен коомдук аң-сезимдин (социалдык контексттин) ортосундагы өз ара байланышты чагылдырган, идеологияны жана бийлик мамилелерин камтыган көп катмарлуу система [1]. Демек, дискурсту талдоодо тексттин лексика-семантикалык жана функционалдык жактарына гана көңүл бурбастан, анын мазмунунда камтылган когнитивдик жана социалдык факторлорду да изилдөө зарыл. Бул макалада «юридикалык лингвистика» түшүнүгүнүн мазмунун чечмелөөдөгү негизги объект катары юридикалык дискурс каралат.

Дискурс (фр. *discours* — кеп) — прагматикалык, социалдык, маданий, психологиялык жана башка экстралингвистикалык факторлордун жуурулушу аркылуу куралган текст, кептик структура. Ал турмуштук жагдайларды, адамдардын өз ара карым-катышын, алардын максаттуу социалдык, маданий, саясий иш-аракеттерин жана когнитивдик процесстерди чагылдырган, аларга таасир эткен кептик ишмердик болуп саналат. Бул термин кең мааниде «чыныгы турмуш кеби, учурдун сөзү» деп да мүнөздөлүп жүрөт [2, 137-б.].

Юридикалык дискурстун багыттарына көңүл бурсак, укук таануудагы тексттерди изилдөөдө мыйзамдарга, кодекстерге жана токтомдорго тиешелүү тексттерди талдоо маанилүү орунда турат. Бул багытта терминдердин тактыгына басым жасоо, бирдиктүү терминологияны колдонуу жана үлгү документтерди иштеп чыгуу зарыл (мисалы, «милдет», «укук», «жоопкерчилик» ж.б.). Ошондой эле тексттин логикалык түзүлүшүн талдоо, эки маанилүүлүктү (двусмысленность) жокко чыгаруу, расмий-иш кагаздар стилин стандартташтыруу, ашыкча сөздөрдү алып салуу, эмоционалдуулуктан оолак болуу, так, кыска жана түшүнүктүү сүйлөмдөрдү колдонуу сыяктуу маселелерге көңүл буруу зарыл. Анткени юридикалык тексттин туура жазылышы, туура түшүнүлүшү жана кабыл алынышы мамлекеттик жана эл аралык деңгээлде маанилүү чечимдердин кабыл алынышына таасирин тийгизет (мисалы, мыйзамда «мүмкүн» же «милдеттүү» деген сөздөрдүн колдонулушу так аныкталат).

Бул багытта юридикалык жана тилдик жактан тууралыкты камсыз кылуу максатында төмөнкү талаптарга жана эрежелерге көңүл буруу зарыл деп эсептейбиз:

– мыйзам долбоорлорунун тилине коюлуучу талаптарга;

– келишимдерди түзүүнүн эрежелерине;

– буйрук, токтом, протокол сыяктуу расмий документтердин түзүлүшүнө;

– мамлекеттик жана жеке мекемелердеги документ жүгүртүүнүн тилине;

– юридикалык терминдерди стандартташтырууга [3].

Соттук риториканын алкагында каралчу ыкмаларды жана аргументтерди келтирүү, чечендик, манипуляциялык ыкмаларды изилдөө багыты да юридикалык дискурстун маанилүү багыты болуп саналат. Анда сот процессине тиешелүү сүйлөө стратегиялары жана далил келтирүү ыкмаларына адвокаттын аргументтери (коргоо же айыптоо), прокурордун далилдери, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүн түшүндүрүү, логикалык негиздөө (эмне үчүн бул факт туура же туура эмес), мыйзам нормаларына таянып сүйлөө ж.б. кирет. Ар бир стратегияга тиешелүү фразалар болот (мисалы: “Бул адам күнөөлүү, анткени далилдер ушуну көрсөтөт”. “Бул факт күмөн жаратат, ошондуктан айыптоо негизсиз”).

Бул багытта юридикалык жана тилдик жактан тууралыкты камсыз кылуу максатында төмөнкү талаптарга жана эрежелерге көңүл буруу зарыл деп эсептейбиз:

– сөздү так жана таасирдүү айтуу;

– аудиторияны (судьяны, калыстарды) ынандыруу;

– логика менен эмоцияны туура айкалыштыруу;

– риторикалык суроолорду колдонуу;

– кайталоо жана басым жасоо ыкмаларын пайдалануу.

Демек, соттук дискурс — бул жөн гана сүйлөшүү эмес, ал далилдөө (аргумент), ишендирүү (чечендик) жана таасир этүү (манипуляция) системасы болуп саналат [4].

Юридикалык дискурс катары каралган мыйзамдардын жана укуктук ченемдердин мазмунуна түшүндүрмө берүү, тексттин маани-маңызын чечмелөөгө мүмкүндүк берген тилдик мыйзам ченемдүүлүктөрдү жана тилден тышкаркы критерийлерди изилдөө тил илиминде когнитивдик лингвистиканын багытында каралат. Буга мыйзамдын текстин талдоо, ар бир берененин маанисин ачуу, юридикалык түшүндүрмө берүү (комментарий, интерпретация) кирет.

Юридикалык котормо, анын тактыгын, эквиваленттүүлүгүн жана шайкештигин аныктоонун критерийлери да маанилүү орунда турат. Котормо дискурсу мыйзамдарды, келишимдерди, соттук документтерди жана башка укуктук тексттерди бир тилден экинчи тилге так, юридикалык маанисин жоготпой которуу процесси болуп саналат.

Түпнуска текст менен котормонун мааниси жана укуктук күчү бирдей болушу зарыл.

Бул багытта юридикалык жана тилдик жактан тууралыкты камсыз кылуу максатында төмөнкү талаптарга жана эрежелерге көңүл буруу зарыл деп эсептейбиз:

– юридикалык терминдердин тең маанилүүлүгү;

– укуктук норманын бирдей түшүндүрүлүшү;

– функционалдык шайкештик (эки текст тең бирдей таасир берет).

Юридикалык дискурстун багыттарынын арасында лингвистикалык экспертиза өзгөчө орунда турат. Анткени юридикалык дискурстун багыттары тил илиминин ар кандай бөлүмдөрүнүн предметтик чөйрөсүнө кирерин байкоого болот. Мисалы, жогоруда келтирилген багыттар стилистикага, риторикага, когнитивдик лингвистикага, терминологияга жана котормо ишине түздөн-түз байланыштуу. Ал эми лингвистикалык экспертиза тил илиминин бардык бөлүмдөрүнөн алынган билимди интеграциялоону жана ошого жараша ар кандай изилдөө методдорун колдонууну талап кылат [5].

Эксперттик изилдөөнүн предмети анын максатына жана милдеттерине жараша ар түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Изилдөөнүн предмети катары юридикалык дискурс гана эмес, дискурстун башка түрлөрү да кызмат кыла алат. Дискурстун тибине жараша тилдик кастык (араздашуу) же интолеранттык дискурс аркылуу конфликттик кырдаал же конфликттик текст пайда болушу мүмкүн. Мындай тексттер жана кептик актылар лингвистикалык изилдөөнүн же лингвистикалык экспертизанын объектиси болуп саналат.

Лингвистикалык экспертизанын негизинде чыгарылган корутунду коомдук жана укуктук чөйрөдө маанилүү орунда турат. Мисалы, ал ЖМКларда жана социалдык тармактарда жарыяланган маалыматтардын мазмунун баалоодо колдонулат. Ошондой эле коомдук пикирге таасир эткен билдирүүлөрдү, дискурстарды жана үгүттөөчү маалыматтарды изилдөөдө пайдаланылат. Формалдуу эмес жана расмий коммуникациялардагы ксенофобиялык, улутчул, экстремисттик жана

дискриминациялык билдирүүлөрдү аныктоодо да колдонулат. Демек, лингвистикалык экспертиза коомдун тилдик маданиятын жөнгө салууга жана укуктук чөйрөдө адилеттүүлүктү камсыздоого чоң салым кошот.

Эксперттик тажрыйбадан алынган материалдан мисал келтирсек, изилдөөгө берилген материал талашка жана соттук териштирүүгө негиз болгон, ыйгарым укуктуу мамлекеттик жана муниципалдык органдарга жазылган арыз болуп саналат. Изилдөөгө берилген текст жалпы аудиторияга багытталбастан, арыз түрүндө берилгендиктен, анын коммуникативдик багыты жана максаты кимдир бирөөнү атайылап жамандоо эмес, кандайдыр бир көйгөйдү чечүү болуп саналат. Арыз жазуунун максаты — кимдир бирөөнүн ишкердик кызыкчылыктарына байланыштуу аракеттеринин натыйжасында бир айылдын тургундары зыянга учурап, жабыр тартканын тиешелүү органдарга маалымдоо жана алардын колдоосуна ээ болуу. Арыздын авторлору бул тууралуу ачык айтышат (мындан ары лингвистикалык экспертиза жүргүзүү үчүн берилген фактылык материалдардын орфографиясы, стилистикасы жана пунктуациясы өзгөртүүсүз берилет): «...тургундарга терс таасирин тийгизип, мыйзамсыз жерлерди ээлеп, сугат жерлерге мыйзамсыз үйлөрдү куруп азыркы учурда 70 гектар жерге ээлик кылат», «Биз айтып жаткан ар бир жерди биз толук кандуу билебиз жана сүрөттөрүн тиркейбиз далил катары» жана жардам сурашат: «анын мыйзамсыз иштерин текшерип, мыйзам жерлерин курулуштарын өкмөткө өткөрүп, өзүнө мыйзам чегинде чара көрүп жумуштан бошотуп берүүңүздөрдү суранабыз. Болбосо, биз да жогорку жактарга кайрылууга мажбурбуз».

Берилген материал жалпы аудиторияга, коомчулукка багытталган эмес. Маалыматтын коммуникативдик багыты Аксакалдар сотунун төрагасы болуп иштеген конкреттүү адамдын ишмердүүлүгүнө байланыштуу. Кайрылуунун мазмунунда жогоруда көрсөтүлгөн шаардын тургундарынын конкреттүү адамдын ишмердүүлүгүнө нааразычылыгы жана ага карата чара көрүү максаты чагылдырылган.

Жоопкерлер тарабынан конкреттүү адамга таандык деп эсептелген тексттеги маалыматтар («мыйзамсыз жерлерди ээлеп, сугат жерлерге мыйзамсыз үйлөрдү куруп азыркы учурда 70 гектар жерге ээлик кылат», «Аксакалдар сотунун төрагасымын деп, элди коркутуп-үркүтүп, басмырлап, ар жакка арыз жазып, элдердин жерин мыйзамсыз тартып алып жүрүп, 70 гектар жерди тартып алып, өзүнө караштуу туугандарына каттатып коюп, бирок баарын өзү иштетет, аны текшерген эч ким жок», «N бирөөлөрдүн Кызыл китеби бар жерлерди да талашып элге тынчтык бербей келе жатат», «Мыйзамсыз басып алган жерлерине уруксатсыз, мыйзамсыз курулуштарды куруп алган» ж.б.) алар үчүн маанилүү болгон көйгөйлөрдү сыпаттоо, алардын себептерин түшүндүрүү жана актуалдаштыруу максатында берилген.

Жыйынтыктап айтканда, бул маалымат коомчулукка багытталган эмес. Авторлор тиешелүү органдарга кайрылып, айыл тургундарына байланыштуу маселелерди чечип берүү өтүнүчүн билдиришкенин эске алуу зарыл. Тексттин жалпы коммуникативдик максаты — чындыкты аныктоо, акыйкаттыкка жана адилеттүүлүккө жетишүү, аймактагы маселелерди чечүү. Авторлордун максаты — кимдир бирөөнү жалпы коомчулукка жаманатты кылуу, кемсинтүү, мазактоо же зыян келтирүү эмес, тиешелүү бийлик органдарына кайрылуу аркылуу өздөрүнүн көйгөйлөрүн (жердин жетишсиздиги, суу каналынын иштебеши ж.б.) чечүү.

Ар-намысты жана кадыр-барктыбасынтуучу лингвистикалык белгилерди аныктоодо изилдөөгө алынган текстте коомдо кабыл алынган жүрүм-турум эрежелерине карама-каршы келген адепсиз, орой, уят сөздөрдүн жана фразеологиялык бирдиктердин камтылышы эске алынат. Коомдук мазактоонун жана шылдыңдоонун негизги белгилерине адресаттын кадыр-баркын түшүрүүгө багытталган, конкреттүү адамга карата айтылган адепсиз мүнөздөгү сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын болушу кирет. Ал эми изилдөөгө берилген текстте арыз ээлери конкреттүү адамдын жеке сапаттарына терс мүнөздөмө бербестен, көйгөйлөрдү анын ишмердүүлүгү менен байланыштырышат.

Талаш тексттин мазмундук жагын изилдөөдө лингвист тексттин, сүйлөмдүн, айтымдын жана сөздүн семантикалык негизине, башкача айтканда, тилдик бирдикке концептуалдык анализ жүргүзүүгө

көңүл бурат. Лингвистикада семантикалык анализ жүргүзүүнүн ар кандай ыкмалары колдонулат. Алардын бири — сөздүн же айтымдын мазмундук багытына компоненттик анализ жүргүзүү. Мындай талдоо изилдөөгө алынган тилдик бирдиктин семантикасындагы маанилик элементтерди аныктоого өбөлгө түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, юридикалык лингвистика тил илиминин мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу пайдаланууга, ошондой эле коомчулукка пайда келтирүүгө өбөлгө түзөт. Россиялык окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен юридикалык лингвистиканын максаты жана милдеттери бир катар багыттар аркылуу аныкталары изилдөөнүн негизинде белгилүү болду. Юридикалык лингвистиканын объектиси катары тил менен мыйзамдын өз ара байланышы каралат. Ал эми анын предметтик чөйрөсүнө мамлекеттик тилдин жана мыйзам тилинин маселелери кирет. Демек, «юридикалык лингвистиканын предмети тилдин мыйзамда жана юридикалык илимде колдонулушун изилдөө болуп саналат. Юридикалык лингвистиканын объектиси — коомдун укуктук турмушунун ар түрдүү көрүнүштөрүн изилдөөдө тилди колдонуу өзгөчөлүгү» [6, 68–72-б.].

«Юридикалык лингвистика» терминине аныктама берүүдө башка өлкөлөрдөгү изилдөөлөргө таянсак, ал «кесиптик юридикалык ишмердүүлүктүн ар кандай багыттарын жана тармактарын тилдик багытта (мыйзам чыгаруу, сүйлөө маданияты, адвокаттардын жана сот кызматкерлеринин чечендиги, текстке соттук экспертиза жүргүзүү) изилдей турган илимий дисциплина» катары аныкталат [7, 376–382-б.].

Юридикалык лингвистиканын багыттарынын бири болгон лингвистикалык экспертиза негизги предметтик чөйрө катары изилдөөгө алынат. Лингвистикалык экспертиза боюнча тил илиминде атайын бөлүм жок. Бирок лингвистикалык экспертиза тил илиминин бардык бөлүмдөрүнөн алынган билимди интеграциялоону жана ошого жараша ар кандай изилдөө методдорун колдонууну талап кылган багыт болуп саналат. Лингвистикалык экспертиза башка өлкөлөрдө бир кыйла жолго салынып, белгилүү тарыхы бар илимий-практикалык багыт болсо, Кыргыз Республикасында соттук лингвистикалык экспертиза тил илиминде гана эмес, эксперттик ишмердүүлүктө да салыштырмалуу жаңы багыт болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Van Dijk, T. A. Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach / T. A. van Dijk. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 658 с.
3. Палашевская, И. В. Функции юридического дискурса и действия его участников / И. В. Палашевская // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2010. – Т. 12, № 5-2. – С. 535–540.
4. Швец, С. В. Судебное языкознание / С. В. Швец // Российский криминалистический взгляд. – 2008. – № 4 (21). – С. 19–25.
5. Костенко, М. А. Правовая лингвистика в законотворческом процессе / М. А. Костенко // Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета. – 2005. – № 9 (53). – С. 127.
6. Хижняк, С. П. Объект и предмет юридической лингвистики / С. П. Хижняк // Актуальные проблемы теоретической и прикладной лингвистики: сб. ст. Всерос. науч.-практ. конф. / под ред. С. С. Пашковской, Т. А. Румянцевой, Г. В. Вишневской. – Пенза, 2014. – С. 68–72.
7. Мораш, М. М. Введение в юридическую лингвистику / М. М. Мораш // Ученые записки Казанского филиала Российского государственного университета правосудия. – 2018. – Т. 14. – С. 376–382.

Рецензент: кандидат филологических наук Семенова Ж.

УДК: 378. 1: 37.02 (575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-172-177

Мамырбаева Н.Б.
Борбордук Азиядагы Америка университетинин Инновациялык колледжи
Мамырбаева Н.Б.
Инновационный колледж Американского университета в Центральной Азии
Mamyrbaeva N.B.
Innovation College of the American University of Central Asia

ORCID 0000-0003-4776-4318

КЫРГЫЗ ТИЛИН ЧЕТ ТИЛИ КАТАРЫ ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ ЫКМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ
USE OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING KYRGYZ AS A FOREIGN LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз тилин чет тили катары окутууда интерактивдүү ыкмаларды колдонуу студенттердин тилдик компетенциясын, сүйлөө жана түшүнүү көндүмдөрүн өнүктүрөт. Сабактарда студент активдүү катышуучу болуп, тил үйрөнүү процесси жандуу жана натыйжалуу болот. Ошондуктан кыргыз тилин чет тили катары окутууда окутуучулар замандын талабына ылайык заманбап педагогикалык технологияларды өз ишинде кеңири колдонууга тийиш. Интерактивдүү окутуу — бул студенттердин окуу процессине активдүү катышуусуна басым жасаган билим берүүнүн заманбап ыкмасы. Маалыматтын окутуучудан студентке өтүшүнө басым жасаган салттуу ыкмалардан айырмаланып, ал студенттердин активдүү катышуусуна, өз алдынчалыгына жана сынчыл ой жүгүртүүсүнө өбөлгө түзөт. Бул ыкманын негизги элементтери топтук талкууларды, долбоордук иштерди, ролдук оюндарды жана мультимедиялык технологияларды колдонууну камтыйт.

Аннотация: Использование интерактивных методов в обучении кыргызскому языку как иностранному развивает у студентов языковую компетенцию, навыки говорения и понимания речи. Студент становится активным участником урока, а процесс изучения языка становится живым и эффективным. Поэтому при обучении кыргызскому языку как иностранному преподавателям необходимо широко использовать современные педагогические технологии в соответствии с требованиями времени. Интерактивное обучение — это современный метод обучения, основанный на активном участии студентов в учебном процессе. В отличие от традиционных методов, ориентированных преимущественно на передачу информации от преподавателя к студенту, оно способствует активному участию, самостоятельности и развитию критического мышления студентов. Основными элементами этого метода являются групповые дискуссии, проектная работа, ролевые игры и использование мультимедийных технологий.

Abstract: The use of interactive methods in teaching Kyrgyz as a foreign language develops students' linguistic competence, speaking skills, and listening comprehension. Students become active participants in lessons, making the language learning process more engaging and effective. Therefore, when teaching Kyrgyz as a foreign language, teachers should make extensive use of modern pedagogical technologies in line with current educational requirements. Interactive learning is a modern teaching approach that emphasizes students' active participation in the learning process. Unlike traditional methods that primarily focus on transferring information from teacher to student, it promotes active participation, independence, and critical thinking. The main elements of this approach include group discussions, project work, role-playing, and the use of multimedia technologies.

Негизги сөздөр: кыргыз тили чет тили катары; интерактивдүү окутуу; интерактивдүү ыкмалар; сүйлөө кырдаалдары; талкуу оюндары; тилдик компетенция.

Ключевые слова: кыргызский язык как иностранный; интерактивное обучение; интерактивные методы; речевые ситуации; дискуссионные игры; языковая компетенция.

Keywords: Kyrgyz as a foreign language; interactive learning; interactive methods; speech situations; discussion games; linguistic competence

Азыркы билим берүү системасында тил үйрөтүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуудагы эң маанилүү маселелердин бири — интерактивдүү ыкмаларды колдонуу. Кыргыз тилин чет тили катары окутууда салттуу ыкмалар менен катар интерактивдүү ыкмаларды колдонуу зарылчылыгы күндөн-күнгө өсүп келе жатат. Сабакка кызыгууну жаратуу, чет өлкөлүк студенттердин мотивациясын сактоо жана өтүлгөн материалды өздөштүрүү жагынан сабакты кызыктуу жана натыйжалуу кылуу оңой иш эмес. Бирок бул маселени чечүү үчүн окутуунун ар кандай ыкмалары колдонулуп жатат. Ушундай ыкмалардын бири - интерактивдүү окутуу ыкмасы [1, 15-б.].

Интерактивдүү окутуу - бул студенттин активдүү катышуусуна, ой жүгүртүүсүнө, өз ара пикир алмашуусуна жана чыгармачыл иш-аракетине негизделген окутуу процесси.

Интерактивдүү ыкмалар окутуучунун бир тараптуу түшүндүрүүсүнөн айырмаланып, студент менен окутуучунун тең укуктуу өз ара аракеттенүүсүнө шарт түзөт. Бул ыкма студенттерди ойлонууга, суроо берүүгө, талдоого жана пикир айтууга үйрөтөт. Натыйжада тилди үйрөнүү жандуу процесске айланып, студенттер аны турмуштук кырдаалдарда колдонууга аракет кылышат [8, 1069-б.].

Интерактивдүү окутуунун принциби — окуу процессинин тынымсыз, активдүү өз ара аракеттенүү чөйрөсүндө өтүшү. Окутуучу менен студенттер өз ара аракеттенип, студенттер бири-бири менен кызматташып, бири-бирине жардам беришет. Аудиторияда так, аныкталган максаттар коюлуп, бардык иштер пикир алмашууга негизделет. Бул тил үйрөнүүгө болгон мотивацияны жогорулатып, студенттердин инсандык сапаттарын, чыгармачылыгын жана кыргыз тилинде ой жүгүртүү, сүйлөө жөндөмдөрүн өнүктүрөт.

Кыргыз тилин чет тили катары окутууда интерактивдүү ыкмаларды колдонуу азыркы билим берүү чөйрөсүндөгү эң актуалдуу жана практикалык мааниси зор маселелердин бири болуп саналат. Кыргыз тилин чет тили катары окутууда интерактивдүү ыкмаларды колдонуунун максаты — окутуунун салттуу ыкмаларынан алыстап, студенттердин тилди өздөштүрүү процессине активдүү катышуусун камсыз кылуу. Кыргыз тилине болгон кызыгуу артып, аны чет тили катары окутуунун зарылдыгы жогорулап жаткан учурда интерактивдүү ыкмаларды колдонуу тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө жана коммуникативдик компетенцияны өнүктүрүүгө жардам берет. Анын практикалык баалуулугу — чет өлкөлүк студенттерди пассивдүү угуучу эмес, активдүү катышуучу кылуунун жолдорун сунуштоосунда. Бул тилди практикада колдонууга жана эстеп калууга шарт түзөт [2, 45-б; 7, 112-б.].

Салттуу жана интерактивдүү ыкмаларды салыштырсак, биринчисинде мугалим даяр маалыматты берет, студент аны кабыл алат. Ал эми интерактивдүү окутууда студент маалыматты өзү таап, талдап, тилди колдонуу аркылуу жыйынтыкка келет [4].

Интерактивдүү билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү азыркы учурда маанилүү болгон ийкемдүү ой жүгүртүү, командада иштөө жана баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Бул ыкма студенттерди окуу процессине активдүү катышууга тартат, мында алар билимди керектөөчүлөр гана эмес, аны жаратуучулар да болуп калышат. Окутуунун бул түрү сабак учурунда салттуу чектөөлөрдөн чыгып, тереңирээк билим алуу үчүн технологияларды жана веб-сайттарды колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Кыргыз тилин чет тили катары окутууда интерактивдүү ыкмаларды колдонууда санариптик технологиялардын инструменттеринин (мисалы, Quizlet, Kahoot! же кыргыз тилин үйрөтүүчү атайын мобилдик тиркемелердин) жардамы маанилүү. Натыйжада студенттер билимге гана эмес, келечектеги карьерасы жана жашоосу үчүн маанилүү болгон көндүмдөргө да ээ болушат.

Интерактивдүү окутуу - студенттердин окуу процессине активдүү катышуусун камсыз кылган, сынчыл ой жүгүртүүнү жана кызматташтыкты өнүктүрүүгө багытталган заманбап билим берүү ыкмасы. Интерактивдүү ыкмалар окутууну «талкуулоо», «аткаруу» жана «башкага үйрөтүү» деңгээлине көтөрөт, бул салттуу «угуу» жана «окуу» деңгээлине караганда натыйжалуулукту жогорулатат. Интерактивдүү ыкма салттуу ыкмадан айырмаланып, тилди студенттин эсинде гана эмес, анын практикалык көндүмдөрүндө да бекемдеп, кыргыз тилин чет тили катары окутуунун коммуникативдик натыйжалуулугун жогорулатат [10, 311–314-б; 12, 144-б]. Интерактивдүү ыкмалар (мисалы, ролдук оюндар, дебаттар, топтук долбоорлор) окуу процессин кызыктуу кылып, студенттердин мотивациясын жогорулатат [3, 5-б.].

– Интерактивдүү окутуу төмөнкү принциптерге негизделет:

– Жандуу баарлашуу жана диалог аркылуу үйрөнүү;

– Топтук жана жуптук иш аркылуу активдүүлүктү арттыруу;

– Өз алдынча ой жүгүртүү жана чыгармачылыкты өнүктүрүү;

– Практикалык багыттуулук – тилди реалдуу кырдаалда колдонуу.

Интерактивдүү окутуунун негизги формаларына төмөнкүлөр кирет:

ролдук байланыш оюндары, сүйлөө кырдаалдары, талкуу оюндары, интерактивдүү командалык оюндар, кейс методу, «POPS формуласы», долбоор методу, мээ чабуулу, кат алышуу саякаты, сынактар, спектаклдер, жомоктор, презентациялар, дебаттар, талкуулар, түшүндүрүү карталары, видеолорду көрүү жана аудиоматериалдарды угуу ж.б. Алардын айрымдары активдүү колдонулат.

Ролдук оюндар — интерактивдүү окутуунун кеңири таралган ыкмаларынын бири. Алар тилди коммуникативдик кырдаалда колдонууга мүмкүнчүлүк берет [10, 311–314-б; 12, 144-б.]. Кыргыз тилин чет тили катары окутууда ролдук оюндар баштапкы даярдык этабында күнүмдүк турмуштук кырдаалдардын негизинде өткөрүлөт. Мындай оюндар дүкөнгө, китепканага, кафеге, театрга, чач тарачка, почта бөлүмүнө баруу же жаңы адамдар менен таанышуу сыяктуу жөнөкөй кырдаалдарга негизделиши мүмкүн. Мисалы, «Дүкөндө» (сатуучу менен диалог) деп аталган ролдук оюнда бир студент сатуучунун, экинчиси кардардын ролун ойнойт; «Ресторанда» бир студент кардардын, экинчиси официанттын ролун аткарат. Ошондой эле «Банкта», «Аэропортто» (билет сатып алуу), «Мейманкананын кабылдамасында» жана башка темаларда ролдук оюндарды уюштурууга болот.

Кыргыз тилин терең өздөштүргөн студенттер үчүн «Брейн-ринг», «Эмне? Кайда? Качан?» жана «Эксперттер клубу» сыяктуу интерактивдүү командалык оюндарды колдонууга болот. Бул оюндар студенттерге тилин үйрөнүп жаткан өлкө жөнүндө билимин кеңейтүүгө, ошондой эле жалпы билимин, эрудициясын жана логикалык ой жүгүртүүсүн текшерүүгө мүмкүндүк берет. Атаандаштык чөйрөсү чет өлкөлүк студенттердин интеллектуалдык активдүүлүгүн арттырып, өз ойлорун кыргыз тилинде тез жана так билдирүүгө үйрөтөт.

Мындай ролдук оюндарды ар кандай темаларды өтүүдө лексиканы жана грамматиканы өздөштүрүү деңгээлин текшерүү үчүн колдонсо болот.

Мындан тышкары, ролдук оюндар студенттерге кыргыз тилдүү чөйрөгө тезирээк көнүгүө, Кыргызстандагы жашоо-тиричиликти түшүнүүгө, күнүмдүк кырдаалдарга даярдануура жана тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө жардам берет.

Окутуунун дагы бир интерактивдүү формасы - сүйлөө кырдаалдарын түзүү. Мисалы: сиз тааныш эмес шаардасыз жана мейманканаңызга кантип жетүүнү билбейсиз, анын дарегин унутуп калгансыз; тишиңиз ооруп, тиш доктурга жазылышыңыз керек; дене табыңыз көтөрүлүп, дарыгерге кайрылышыңыз керек; тамагыңыз ооруп, дары алуу үчүн дарыканага барышыңыз керек ж.б. Мындай көнүгүүлөрдүн негизги максаты - кыргыз тилинде сүйлөө көндүмдөрүн бекемдөө [11].

Талкуу оюндары (дебаттар, тегерек столдор). Бул оюндардын негизги максаты — аудиторияны кызыктырган актуалдуу темаларды талкуулоо жана талдоо. Ар бир студент тема боюнча өз пикирин билдирүүгө мүмкүнчүлүк алат. Окутуучу студенттерди жетектеп, теманы иштеп чыгып, багыт берүүчү суроолорду берет. Талкуу темалары ар кандай болушу мүмкүн: сүйүктүү тасмалардан жана музыкадан баштап, экологиялык маселелерге, жумушсуздукка, толеранттуулукка жана башка темаларга чейин.

Мындай талкуулар эркин атмосфераны талап кылып, студенттерге коркпой, тартынбай жана тынчсызданбай кыргыз тилинде баарлашууга жардам берет.

Кейс-ыкмасы - бул реалдуу жашоодогу кырдаалдарды сүрөттөө аркылуу колдонулуучу окутуу ыкмасы (кырдаалдык тапшырмалар). Студенттер жагдайлар менен таанышып, көйгөйдүн негизин түшүнүп, мүмкүн болгон чечимдерди сунуштап, алардын ичинен эң ылайыктуусун тандашы керек. Бул ыкма студенттерди бирдиктүү чечими жок маселелер боюнча талкууларга катышууга үндөйт жана өз көз караштарын жүйөлүү түрдө негиздөөгө үйрөтөт.

Долбоор ыкмасы. Бул ыкма кыргыз тилинде долбоорду өз алдынча пландаштырып, ишке ашырууга негизделет. Мисалы, гезит же журнал, макалалар жыйнагын, буклет, китепче чыгаруу, көргөзмө, спектакль, концерт даярдоо же көркөм чыгармадан үзүндү окуу.

Менталдык карталар. Ой жүгүртүү процесстерин визуалдаштыруу менен менталдык карталарды түзүү чыгармачылыкты өнүктүрүүгө, студенттердин эс тутумун жакшыртууга, окууну тездетүүгө жана баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет.

Кыргыз тилин чет тили катары окутууда акыл карталары ар кандай этаптарда жана тилди билүүнүн бардык деңгээлдеринде колдонулушу мүмкүн. Бул ыкма жаңы материалды презентациялоо, жаттоо жана бекемдөө учурунда тилдик маалымат менен иштөөнүн ар кандай түрүн бир топ жеңилдетет.

Мээ чабуулу же «Ойлор себети» — бул берилген тема боюнча белгилүү болгон бардык маалыматты чогултуу, андан кийин талкуулоо жана системалаштыруу үчүн чакан топтордо колдонулган интерактивдүү ыкма.

Мээ чабуулунда «Кластер», «Аквариум» жана «Брейнсторминг» ыкмаларын колдонуу логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө, жаңы сөздөрдү топтоого жана теманы кеңири түшүнүүгө жардам берет.

«POPS формуласы» (позиция — негиздөө — мисал — натыйжа). Бул ыкманын мазмуну төмөнкүдөй: студент окутуучу койгон суроо же көйгөй боюнча белгилүү бир позицияны ээлейт, аны негиздейт, мисалдарды жана аргументтерди келтирип, жыйынтыкка (натыйжага) келет. Бул ыкма студенттерге өз ойлорун тактоого, пикирин кыска жана так түзүп, билдирүүгө жардам берет. «POPS формуласы» студенттерге өз оюн кыска жана так билдирүүгө, талаш-тартышка катышууга, далилдөөгө жана темадан четтебөөгө үйрөтөт. Бул ыкма аркылуу студенттер өз пикирин билдирүү үчүн («Мен ойлойм...», «Мен ишенем», «Мен толугу менен ишенем», «Менин пикирим...», «Менин пикириме келсек...»), макулдукту жана макул эместикти билдирүү үчүн («Макулмун», «Толугу менен макулмун», «Мен сиз менен толугу менен макулмун», «Мен андай деп ойлобойм», «Менин пикирим башкача») колдонулуучу формаларды машыга алышат. Мындан тышкары, студенттер башка бирөөнүн башкача же карама-каршы пикирине жооп берүүнү, чыр-чатактарды чечүүнү жана компромисске келүүнү үйрөнүшөт.

Кыргыз тилин чет тили катары окутууда чет өлкөлүк баштапкы деңгээлдеги студенттер менен иштөөдө колдонулган ыкмалардын ичинен төмөнкүлөр өзгөчөлөнүп турат: «Мозаика» (же «Табышмак»), «Кар тобу», «Карама-каршылыктар», «Сөздү тап» жана «Социологиялык сурамжылоо».

«Мозаика» окутуу ыкмасы катары маалымат камтылган текстти табышмак сыяктуу майда бөлүктөргө бөлүүнү камтыйт. «Мозаика» ыкмасы (англисче *Jigsaw method*) - сабакта топтук иштөөгө негизделген натыйжалуу стратегиялардын бири. Окутуучу студенттерге тексттин айрым үзүндүлөрүн сунуштайт. Студенттердин милдети - ошол үзүндүлөрдү маанилик жана логикалык жактан байланыштырып, толук текстти түзүү.

Мозаика ыкмасы студенттерди кичи топторго бөлүп, чоң теманы бөлүктөргө ажыратуу, ар бир топко өз бөлүгүн изилдетүү жана кийин бири-бирине түшүндүрүү аркылуу жалпы билимди калыптандырууга багытталат.

Бул ыкманын «мозаика» деп аталышынын себеби - ар бир студент жалпы теманын бир бөлүгүн өздөштүрүп, алар бириккенде тема тууралуу толук түшүнүк пайда болот. Ыкманын максаты — студенттердин кызыгуусун арттыруу, жоопкерчиликти бөлүштүрүү, командада иштөө көндүмдөрүн

өнүктүрүү, угуу, түшүндүрүү, талдоо жана презентациялоо көндүмдөрүн бекемдөө, көлөмдүү теманы жеңил өздөштүрүүгө шарт түзүү.

«Кар тоголок» ыкмасы тилди үйрөтүүнүн башталгыч деңгээлинде маанилүү. Ал сөздөрдү же лексика-семантикалык топторду: жашылчаларды, мөмө-жемиштерди, сүт азыктарын, эт азыктарын, кийим-кечелерди, түстөрдү, кесиптерди, жаныбарларды, транспорт каражаттарын ж.б. үйрөтүүдө колдонулат. Бул ыкманын маңызы төмөнкүдөй: биринчи студент бир лексика-семантикалык топко кирген бир сөздү атайт, мисалы, «алма» (жемиш). Экинчи студент ошол эле топко тиешелүү дагы бир сөздү, мисалы, «банан» деп атап, андан соң эки сөздү ирети менен кайталайт. Кийинки студент мурунку эки сөздү кайталап, өзүнүн сөзүн кошот. Мисалы: алма, банан, апельсин ж.б. Ошентип, тема боюнча сөздөр оюн түрүндө өздөштүрүлүп, студенттердин сөздүк кору кеңейтилет.

«Карама-каршы сөздөр» ыкмасы сөздүк корду кеңейтүүгө багытталган. Бул ыкма башталгыч деңгээлдеги материалдар менен да, кеңейтилген сөздүк менен да колдонулушу мүмкүн. Ал карама-каршы маанидеги сөздөрдү, башкача айтканда, антонимдерди табууга негизделет. Башталгыч деңгээлде төмөнкүдөй карама-каршы маанидеги сөздөр менен иштөөгө болот: ооба — жок, бул жерде — ал жакта, салам — кош бол, жакшы — жаман, тез — жай, кыйын — оңой, алыс — жакын, мүмкүн — мүмкүн эмес ж.б. Сөздүк корду кеңейтүүдө төмөнкүдөй антонимдик жуптар колдонулат: ачуу — жабуу, күйгүзүү — өчүрүү, алуу — жөнөтүү, ар дайым — эч качан, согуш — тынчтык, түндүк — түштүк, чыгыш — батыш ж.б.

«Сөздү тап» — бул негизинен кыргыз тилин үйрөтүүнүн башталгыч деңгээлинде колдонулган интерактивдүү ыкма. Анда студент бир сөздү ойлоп, аны атабастан башкаларга түшүндүрүп берет. Окутуучу студенттерге белгилүү бир темага байланыштуу сөздөрдү сунуштай алат. Мисалы, «кыш» деген сөздү алсак: «Кыргызстанда кышкысын аба ырайы суук болуп, кар жаайт, адамдар жылуу кийим кийишет. Бул — жылдын бир мезгили. Менин өлкөмдө бул мезгилде анчалык суук эмес. Бизде кар да көп жаабайт. Бул эмне?» — деген сыяктуу түшүндүрмөлөр аркылуу сөздү таптыруу ыкмасын колдонсо болот.

Демек, интерактивдүү окутуунун маанилүү аспектилеринин бири - студенттердин чакан топтордо жана жуптарда иштеши. Окутуучу студенттерге тилдик көндүмдөрүн реалдуу жашоодогу баарлашууда колдонууга мүмкүнчүлүк берген ар кандай кырдаалдарды түзөт. Иштин мындай түрү чет өлкөлүк студенттерге тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө, маектешүү учурунда сүйлөөдөгү каталарды табууга жана бири-бирин өз алдынча оңдоого мүмкүндүк берет. Топтордо жана жуптарда ар кандай темаларды, суроолорду талкуулоо аркылуу студенттер өз ойлорун толук жана так билдирүүгө, мүмкүн болушунча көбүрөөк сүйлөөгө жана тилдик үлгүлөрдү өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

Окутуучунун ролу – чет өлкөлүк студенттерге баарлашуу процессин уюштуруу жана шыктандыруу, андан кийин аны зарылчылыкка жараша оңдоо, тиешелүү лингвистикалык колдоону көрсөтүү.

Интерактивдүү окутуу командалык ишти жана топтун ичиндеги кызматташтык чөйрөсүн өнүктүрөт. Студенттер өз билимдерин көрсөтүүгө гана эмес, аны жалпы максатка жетүү үчүн колдонууга да түрткү алышат. Интерактивдүү окутууда окуу материалын өздөштүрүүгө ыңгайлуу шарт түзүлөт. Студенттер ар кандай кырдаалдарда баарлашуу үчүн зарыл болгон оозеки сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүшөт.

Азыркы учурда кыргыз тилин чет тили катары окутуунун заманбап ыкмалары тынымсыз өнүгүп, өркүндөтүлүп, интерактивдүү ыкмалардын кеңири түрлөрү сунушталып келе жатат. Жогорку окуу жайынын окутуучусу чет өлкөлүк студенттердин тилди өздөштүрүү деңгээлине, жөндөмдөрүнө жана мотивациясына жараша жаңы ыкмаларды иштеп чыгып, тандап, айкалыштырып жана ылайыкташтырат.

Интерактивдүү ыкмаларды колдонуу кыргыз тилин чет тили катары үйрөтүүдө студенттердин тилдик компетенциясын, сүйлөө жана түшүнүү көндүмдөрүн өнүктүрөт. Мындай сабактарда студент активдүү катышуучу болуп, тил үйрөнүү процесси жандуу жана натыйжалуу өтөт. Ошондуктан кыргыз

тилин чет тили катары окуткан окутуучулар заманбап педагогикалык технологияларды өз ишинде кеңири колдонууга тийиш.

Колдонулган адабияттар

1. Абдразакова Г. Интерактивдүү окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек: КР УИА, 2020.
2. Мамбетова А. Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун өзгөчөлүктөрү. – Бишкек: КТУ, 2022.
3. Жолдошова С. Коммуникативдик ыкмалардын тил үйрөтүүдөгү ролу. – Бишкек, 2021.
4. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Москва, 1982.
6. Пиаже Ж. Избранные психологические труды: Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. – Москва: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.
7. Иманалиев К. Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методикасы. – Бишкек, 2021.
8. Белькова А. Е., Лесниченко Л. П. Интерактивный метод обучения на уроках русского языка как способ повышения познавательной активности учеников [Электронный ресурс] // Молодой ученый. – 2015. – № 23 (103). – С. 1068–1071. – URL: https://moluch.ru/archive/103/23947/ (дата обращения: 19.05.2020).
9. Гончаренко Н. В. РКИ для студентов-медиков: активные и интерактивные формы обучения // Русский язык за рубежом. – 2014. – № 5 (246). – С. 4–28.
10. Батраева О. М. Игровые технологии как средство активизации учебного процесса при формировании коммуникативной и социокультурной компетенций // Теория и практика образования в современном мире: материалы I Междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). – Т. 2. – Санкт-Петербург: Реноме, 2012. – С. 311–314.
11. Лебединский С. И., Гербик Л. Ф. Методика преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие. – Минск: БГЭУ, 2011. – 309 с.
12. Тарасенко О. С. Организация интерактивного обучения в юридических вузах (пример методической разработки ролевой игры «Туристическая полиция») // Актуальные проблемы методики преподавания русского языка как иностранного: материалы II Междунар. науч.-практ. конф. – Уфа, 2016. – С. 144–149.

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Сыдыкбаева М.М.

УДК 003.037
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-177-182

Мондошов Ш.Н.
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Мондошов Ш.Н.
Ошский государственный педагогический университет
Mondoshov Sh.N.
Osh State Pedagogical University

ORCID 0009-0008-6310-2801

ОРФОГРАФИЯДАГЫ ТАКТООНУ ТАЛАП КЫЛГАН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОРФОГРАФИИ, ТРЕБУЮЩИЕ УТОЧНЕНИЯ
SOME ORTHOGRAPHIC ISSUES REQUIRING CLARIFICATION

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин (орфографиянын) учурдагы көйгөйлүү маселелери иликтенди. Коомубузда илим менен билим берүү заманбап технологияларга таянуу менен күн санап өнүгүүдө. Санариптештирүүнүн темпи тынымсыз өсүп, иш кагаздарын кыргыз тилинде жазуу күчөп, эне тилди жасалма интеллекттин жардамы менен окутуу актуалдуу болуп турган чакта сөздөрдүн туура айтылышын жана жазылышын камсыз кылууда орфографиянын кызматы – учурдун актуалдуу маселелеринин бири. Эл арасында сөздөр «андай айтылат, бирок мындай жазылат» деген талаш-тартыштар тынымсыз болууда. Жазуудагы каталарды, эне тилибиздеги сөздөрдүн айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктарды жоюу, сабаттуу жазууга үйрөтүү үчүн орфографиядагы айрым эрежелерди тактоого милдеттүүбүз. Макалада буга карата бир топ тилчи-окумуштуулардын, илимпоздордун омоктуу ойлору ортого салынды. Алардын алфавитти оңдоо, үндөштүк мыйзамына таянуу, тыбыштар менен тамгаларды тактоо, фонетикалык түзүлүшкө ылайык эрежелерди иштеп чыгуу боюнча пикирлери эске алынды. Макаланын автору тарабынан төл жана кабыл алынган сөздөрдүн жазылышы, йоттошкон тамгалардын колдонулушу боюнча сунуштар берилди. Ырас, орфографияга таасир этүүчү тыбыш, тамга жана алфавит, үндүү жана үнсүз тыбыштардын, йоттошкон тамгалардын жазылышы, уңгу сөздөр менен сөз мүчөлөрүнүн жазылыш эрежелерине гана токтолдук. Калган бөлүмдөр боюнча ой-пикирлерди айтуу – алдыдагы иш.

Кыргыз тилинин тыбыштык системасын толук камтый турган латын алфавитине өтүү маселесин келечек көрсөтөт. Макалада айтылган ой-пикирлер, сунуштар жалпы окурмандардын талкуусуна сунушталат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные проблемы правописания (орфографии) кыргызского языка. В современном обществе наука и образование развиваются с опорой на современные технологии. В условиях ускорения темпов цифровизации, расширения использования кыргызского языка в делопроизводстве и актуализации обучения родному языку с помощью искусственного интеллекта обеспечение правильного произношения и написания слов становится одной из актуальных задач орфографии. В обществе постоянно возникают споры о том, что слова «произносятся так, а пишутся иначе». Для устранения ошибок в письменной речи, различий между произношением и написанием слов родного языка, а также обучения грамотному письму необходимо уточнение отдельных орфографических правил. В статье представлены содержательные мнения ряда ученых-лингвистов по данной проблеме. Учтены их взгляды на совершенствование алфавита, опору на закон гармонии гласных, уточнение соотношения звуков и букв, разработку правил в соответствии с фонетической структурой языка. Автором статьи предложены некоторые положения, касающиеся написания исконных и заимствованных слов, а также употребления йотированных букв. Рассматриваются вопросы, связанные со звуками, буквами и алфавитом, написанием гласных и согласных, употреблением йотированных букв, а также правилами написания корневых слов и аффиксов. Рассмотрение остальных разделов является задачей дальнейшей работы. Перспективы перехода на латинский алфавит, способный полноценно отражать звуковую систему кыргызского языка, покажет будущее. Высказанные в статье мнения и предложения предлагаются для широкого обсуждения читателями.

Abstract: This article examines current issues related to the spelling (orthography) of the Kyrgyz language. In modern society, science and education are developing through the use of modern technologies. With the rapid pace of digitalization, the expanding use of the Kyrgyz language in official documentation, and the growing relevance of teaching the native language with the help of artificial intelligence, ensuring the correct pronunciation and spelling of words has become one of the important issues of orthography. There are ongoing debates in society about why some words are pronounced one way but written differently. In order to eliminate errors in writing and discrepancies between the pronunciation and spelling of words in the native language, as well as to promote literacy, certain orthographic rules need to be clarified. The article presents substantive views of a number of linguists on this issue. Their views on improving the alphabet, applying the law of vowel harmony, clarifying the relationship between sounds and letters, and developing rules in accordance with the phonetic structure of the language are taken into account.

The author proposes several ideas concerning the spelling of native and borrowed words and the use of iotated letters. The article focuses on issues related to sounds, letters and the alphabet, the spelling of vowels and consonants, the use of iotated letters, and the rules governing the spelling of root words and affixes. Other aspects of orthography remain a subject for further study. The future will determine the prospects for adopting a Latin-based alphabet capable of fully representing the sound system of the Kyrgyz language. The views and proposals presented in the article are offered for broader discussion among readers.

Негизги сөздөр: туура жазуу; орфография; адабий тил; тыбыш; тамга; алфавит; сабаттуулук.

Ключевые слова: правильное написание; орфография; литературный язык; звук; буква; алфавит; грамотность.

Keywords: correct spelling; orthography; literary language; sound; letter; alphabet; literacy.

Учурда адабий тилдин жазуу эрежелерине байланыштуу көйгөйлөр дагы эле бар. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн айтылышы менен жазылышынын ортосундагы айырмачылык күн санап күч алууда. Негизги көйгөйлөрдүн бири – башка тилдерге, тагыраак айтканда, орус тилине мүнөздүү болгон «айтылышы – андай, жазылышы – мындай» деген принциптин эне тилибиздин айтылышы менен жазылышына сөзмө-сөз көчүрүлүшү. Натыйжада алардын ортосундагы ажырым көбөйүп, жазуу татаалдашууда.

Белгилүү тилчи-окумуштуу, академик С. Ж. Мусаев: «Кыргыз тили – башка, өзгөчө орус тилинен кескин айырмаланып, фонема дагы, мүчөлөр дагы, уңгу сөз дагы айрым бир учурларды эске албаганда “кандай айтылса, ошондой жазылат” деген принципке таянган тил», – деп баса белгилейт [8, 124-б.].

Тилдеги айрым оош-кыйыштарды мезгил-мезгили менен түзөтүп, жазуу нормаларын тактап туруу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бул ар бир тилдин жазуу эрежелери аркылуу ишке ашырылат.

Эне тилибиз 1924-жылы жазма адабий түргө ээ болгондон тартып, адегенде 1924–1928-жылдары реформаланган араб жазуусу колдонулуп, анын тамга курамы, сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн жана тыныш белгилеринин жазуу эрежелери иштелип чыгып, бир катар өзгөртүү, оңдоолорду башынан өткөргөн. Ал эми 1929–1939-жылдары эне тилибиздин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылган латын жазуу системасынын орфографиялык эрежелеринин негизги принциптери алгач К. Тыныстанов тарабынан иштелип чыгып, кийин К. Карасаев, И. А. Батманов тарабынан талдоодон өткөрүлгөн. Анын ар бир этабы Кыргыз Өкмөтү тарабынан мыйзамдаштырылып келген.

1940-жылы кыргыз тили кириллицага (ал «орус алфавити» деп да аталып жүрөт) өткөндөн кийин жазуу эрежелери ошол жылы, кийин 1949-жылы, андан соң 1953-жылдын 23-майында ошол кездеги Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун указы менен бекитилген. Андан кийин бул эрежелерге, демек, кыргыз тилинин жазма адабий тилинин орфографиясына 1989–1990-жылдарга чейин Кыргыз Өкмөтү көңүл бурган эмес [6, 186-б.].

1995-жылдын 7-мартында КР Өкмөтүнүн токтому менен «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин толукталган жана такталган жаңы редакциясы» кабыл алынган. Ал эми 2002-жылдын 28-июнунда КР Жогорку Кеңеши тарабынан кыргыз орфографиясынын эрежелерине өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген. Кийин кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин соңку редакциясы 2008-жылдын 16-июнунда № 567 токтом менен бекитилген.

Жазуу эрежелеринин жаңы редакцияларына байланыштуу коомчулукта аларды оңдоп-түзөө боюнча көптөгөн сунуштар айтылып келген. Автордун пикири боюнча, иштеп жаткан жазуу эрежелери жалпы коомчулукка толук сиңе элек. Мунун себептеринин бири катары орфографиянын жаңы редакциясынын жалпы коомчулуктун, тажрыйбалуу мугалимдердин, окумуштуу-усулчулардын, акын-жазуучулардын кеңири талкуусунан жетиштүү деңгээлде өтпөгөндүгү көрсөтүлөт.

1953-жылдагы орфографияда 158 эреже болсо, 2002-жылы айрым өзгөртүүлөр менен 76 эреже кабыл алынган [2, 14-б.]. Бирок адис-тилчилер, мугалимдер, журналисттер, котормочулар жана айрым жазуучулар эне тилдин жазуу эрежелерин толуктоо жана оңдоо боюнча сунуштарын оозеки да, жазуу жүзүндө да билдирип келишүүдө.

Орус тилчи-окумуштуусу, академик Л. В. Щерба: «Орфографиянын эң негизги максаты жана анын өзгөчө баалуу касиети – элди сабаттуулукка үйрөтүү. Зор аймакты ээлеген 150 миллион орус элинин бардык өкүлү бир түрдүү сүйлөшү мүмкүн эмес, бирок бир түрдүү жазууга милдеттүү», – деп белгилеген [6, 186-б.].

Анын сыңарындай, өлкө калкынын бардыгы бирдей, таза жана адабий тилдин нормасында сүйлөшү мүмкүн эмес, бирок бир түрдүү жана сабаттуу жазуу жалпы талап болууга тийиш.

Буга жетишүүнүн жолдорунун бири – кыргыз тилинин жазуу эрежелерин кайрадан карап чыгып, мектеп окуучуларын, ЖОЖдун студенттерин, тилчи-мугалимдерди жана окумуштууларды талкууга катыштыруу, айтылган сунуштарды талдап, жазуу эрежелерин тактоо. Бул – учурдун талаптарынын бири.

Эми кыргыз тилинин жазуу эрежелерине кандай тактоолорду киргизүү керектигине токтололу. Жазуу эрежелеринин соңку (2008) редакциясын толуктап, тактап чыккан С. Ибрагимов, Н. Абдесов, А. Биялиев жана Т. Маразыков – тажрыйбалуу тилчи-окумуштуулар. Алар 1995, 2002-жылдардагы эрежелердин талаш-тартыштуу маселелерин иретке келтирип, 1953-жылдагы эрежелердин идея-мазмунун сакташкан.

Ошентсе да тактоону талап кылган маселелердин бири – кыргыз тилинин алфавити. Кандай гана графикага негизделген алфавит болбосун, ал кыргыз адабий тилинин тыбыштык түзүлүшүн толук камтып, аны так көрсөтүүсү зарыл. Кирилл графикасына негизделген алфавит бул талапка тиешелүү деңгээлде жооп бере албайт. Буга академик С. Ж. Мусаевдин кыргыз тилинин алфавити жана орфографиясы тууралуу ой-пикирлери жана сунуштары негиз боло алат. Ал азыркы кыргыз адабий тилинде 39 тыбыш эмес, 34 фонема бар экендиги, «ц», «щ» тыбыштарынын кыргыз адабий тилине тиешеси жоктугу жана алардын төл сөздөрдө кездешпестиги, тыбыштык мааниге ээ болбогон ь ичкертүү, ъ ажыратуу белгилери, йоттошкон е, ё, ю, я тамгалары, бир эле фонеманын эки башка э, е тамгалары менен берилиши сыяктуу маселелер боюнча баалуу пикирлерин билдирген [8]. Бул маселелерге көңүл буруу зарыл.

Ошондой эле кошуна мамлекеттерде жана түрк тилдүү элдерде колдонулуп жүргөн, бир мезгилде кыргыз тилинде да колдонулган латын графикасынын негизинде алфавит түзүү мүмкүнчүлүгүн илимий жактан кароо зарыл.

Экинчиси – эрежелердеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын жазылышын тартипке келтирүү. Кыргыз тилиндеги сөздөр, орус тилинен жана ал аркылуу чет тилдерден кирген сөздөр, араб, фарс тилдеринен кирген сөздөр үчүн «андай айтылат, мындай жазылат» деп эки түрдүү эреже кабыл алуу сабаттуу жазууга терс таасирин тийгизет.

Мисалы, 13-§. Ф, х, ц, щ тамгаларынын жазылышы. Бул параграф төрт пункттан турат. Анын 3-пунктунда: «Кыргыз тилинде х тамгасы хан, пахта деген сөздөрдө, ха-ха, ах, бах, төх сыяктуу сырдык же тууранды сөздөрдө гана колдонулат», – деп берилген. Мындагы хан/хаан – кыргыз-монгол сөзү, кан; пахта – иран сөзү. Бул тамга өздөштүрүлгөн сөздөрдө да, Бахрейн өлкөсү, Ага Хан фонду, Харьков шаары, хоккей сыяктуу чет сөздөрдө да кездешет [4].

Ошондой эле эрежеде «сырдык же тууранды сөздөрдө гана колдонулат» деп чектелген. Муну «төл сөздөрдүн ичинен сырдык жана тууранды сөздөрдө гана колдонулат» деп тактоо максатка ылайыктуу.

Үчүнчүдөн, дагы эле сабаттуу жазууга кедергисин тийгизүүчү маселелердин бири – йоттошкон е, ё, ю, я тамгаларынын жазылышы. Туура жазуу эрежелеринин 14, 15, 16, 17-параграфтары ушул маселеге тиешелүү. Мисалга кайрылалы. 16-§тын 3-пунктунда: «Аягы “й” тыбышы менен бүткөн сөздөрдөн кийин созулма –уу мүчөсү келген учурларда, алардын айтылышы йуу түрүндө жазылбастан: юу түрүндө жазылат: кой+уу=коюу, сой+уу=союу ж.б.», – деп берилген.

Биринчиден, кыргыз тилинде созулма –уу мүчө деген жок, бул – этиштин өзгөчө формасы болгон кыймыл атоочту уюштуруучу –уу мүчөсү; экинчиден, «й» тыбышынан кийин келсе, мүчөнүн биринчи тамгасы йоттошуп жазылат дегени да ойлоно турган маселе. Мындай ашыкча эрежелерден арылуунун төмөнкүдөй жолдорун сунуштайын:

1. Кыргыз тилинде аягы «й» тыбышы менен бүткөн уңгу сөздөргө ичке –е/э, жоон –а, –о, –у жана созулма –оо, –уу сыяктуу кыймыл атоочту уюштуруучу форма жасоочу мүчөлөр уланса, йоттоштурулбай жазылат.

2. Орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр орус тилинин орфографиясына негизделип жазылат.

Кыскасы, кыргыздын төл сөздөрүн йоттоштурбай эле, кандай айтылса, ошондой жазууга уруксат беришибиз керек.

Муну менен төмөнкүдөй сабаттуулукка жетишебиз:

– тыбыш менен тамганын саны дал келет, фонетикалык талдоодо кыйынчылык жаралбайт;

– бир сөз ичинде йоттошкон тамгаларды катар жазуудагы кыйынчылыктан кутулат (коёюн, тоёюн);

– мүчө уланбаган уңгу сөздөрдү йоттоштуруп жазуунун кажети жок: аюу – айуу, коён – койон;

– муундарга туура ажыратабыз, демек ташымалдап жазууга болот: бо-йок, та-йак;

– сөздөрдү уңгу, мүчөлөргө туура ажыратууда ката кетирбейт: кой+о+т, сай+а+т ж.б.

Туура жазуу эрежелеринде тартипке келтирүүчү дагы бир маселе – сөз мүчөлөрүнүн жазылышы.

37-§ды карап көрөлү. «Аягы м, п тыбыштары менен бүткөн этиш сөздөргө чакчыл –ып мүчөсү жалганганда, уңгу да, мүчө да тыбыштык жактан өзгөрүп, созулуп айтылгандыктан, андай сөздөр угулушу боюнча жазылат: эм+ып=ээмп, сеп+ып=сээп, өп+ып=өөп, чап+ып=чаап ж.б.» Бул эреже сөздүн аягы «п» тыбышы менен бүткөн этиш сөздөргө туура келет. Ал эми «м» тыбышы менен бүткөн сөзгө уланса: эм+ып=ээмп, көм+ып=көөмп, жум+ып=жуумп, там+ып=таамп формасында жазылат дегени ыңгайсыздыкты жаратат. Окуучубу, студентпи, кимибиз болбойлу, ката кетиришибиз мүмкүн.

К. Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүндө»: жум: жумуп, жуумп, жумуп – ачып [5, 197-б.], көм: көөмп, көмүп [5, 288-б.] деп эки вариантта жазылышына жол берилген.

Ал эми 41-параграфтагы эреже тактоону талап кылат: күчөтмө маанидеги кап-, көп-, кып-, кип-, күп-, жеп-, чоп-, оп-, ып-, жап-, беп- ж. б. у. с. формалар негизги сөз менен бирге жазылат: капкара, капкайдан, капкачан, күпкүндүз, кипкичине, бепбекер, көпкөк, жепжеңил, чопчоң, опоңой, аппак, жыпжылуу, мупмуздак, ыпысык, жапжалгыз. Ошондой эле тепедентең, тепетең, тападантак, тапатак, чападанчак, чапачак деген сөздөр да бирге жазылат [5, 16-б.]. Кыргыз тилинде ушундай формалар барбы? Бул – кыргыз тилиндеги сын атоочтун күчөтмө даражасынын жасалышынын бир жолу. Буга карата окумуштуулардын пикирлерине токтололу.

Тилчи-методист С. Үсөналиев өзүнүн «Морфологияны жана орфографияны окутуу» (1985) деген эмгегинде: «15. Биринчи компоненти п, м, с тыбыштары менен аяктап, өз алдынча турганда эч кандай маани бербеген, экинчи сөзү маани берген же бербеген күчөтмө сын атоочтор бирге жазылат: кыпкызыл, сапсары, көпкөк, сопсонун, жымжырт, тымтырс» [7, 103-б.].

Ал эми профессор И. Абдувалиев күчөтмө даражанын уюшулушун «Азыркы кыргыз тили. Морфология» (2015) деген илимий китебинде: «Сын атооч сөздөрүнүн биринчи муунунун өзгөрүп, кайталанып айтылышы аркылуу: кыпкызыл, кыпкыска, жапжашыл, таптаттуу, бопбош, супсулуу, сапсары, жупжумшак, жапжакшы, капкара ж. б. Мисалы: Жүрөктө турду жаңырып, ыпысык сүйүү обону. (С. Тургунбаев)», – деп иликтейт [1, 122–123-бб.].

Кыргыз тилинин морфология бөлүмүнө зор салым кошкон илимпоз С. Давлетов С. Кудайбергенов менен бирге жазган «Азыркы кыргыз тили. Морфология» (1980) деген эмгегинде күчөтмө даража төмөнкү жолдор менен жасаларын: «Толук формадагы сын атоочко анын башкы муунунан кыскартылып алынган формасына [п] тыбышын кошуу аркылуу бирге айтуу менен: кыпкызыл (толук формасы – кызыл, башкы муунунан кыскартылып алынган формасы – кы; [п] тыбышы – толук форма менен кыскартылган форманы данакерлеп (бириктирип) туруучу элемент, сапсары, жапжашыл, топтолук, аппак, апаппак ж.б.», – деп түшүндүрүп, андан ары күчөтмө даражанын жасалышындагы үч айырмачылыкты көрсөтөт.

а) Толук формадагы сын атоочтун башкы мууну үндүү менен аяктаса, ал муун тыбыштык түзүлүшүн толук сактайт, анын ордуна данакерлөөчү [п] тыбышы кошулат: ка-ра – капкара, жа-рык – жапжарык, жа-пыз – жапжапыз, жа-ңы – жапжаңы, же-ңил – жепжеңил.

б) Толук формадагы сын атоочтун башкы мууну үнсүз менен аяктаса, ал үнсүз түшүп калат да, анын ордуна данакерлөөчү [п] тыбышы колдонулат: тат-туу – таптаттуу, тек-ши – тептекши, бөк-сө – бөпбөксө, жыл-ма – жыпжылма.

в) Үнсүз менен аяктаган бир муундуу сын атоочтор кыскарган формада кайталаныш үчүн үнсүз тыбышын данакерлөөчү [п] тыбышы менен алмаштырат: көк – көпкөк, түз – түптүз, тик – типтик [3, 107-б.].

Демек, бул эрежени да С. Давлетовдун пикирине таянуу менен тактоо керек. Албетте, туура жазуу эрежелериндеги татаал сөздөрдүн, энчилүү аттардын, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы, ташымалдоо жана дефис белгисинин коюлушу сыяктуу эрежелерди да кыргыз тилинин өзүнүн табиятына ылайыктап, фонетикалык түзүлүшүнө ылайык алфавит түзүп, жазуу эрежелерин тактап, кайра карап чыгуу – бүгүнкү күндүн негизги талаптарынын бири.

Чындыгында, алфавит жана орфография маселелерин иретке келтирүү оңой-олтоң иш эмес. Бул боюнча илимпоздордон жана практик мугалимдерден атайын комиссия түзүү зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Бишкек, 2015.
2. ALATOO ACADEMIC STUDIES: эл аралык илимий журнал. – Бишкек, 2016. – № 4.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. – Фрунзе : Мектеп, 1980.
4. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери (соңку редакциясы). – Бишкек, 2013.
5. Карасаев К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Бишкек, 2015.
6. Оруздаева Б. О. Кыргыз тил илими: макалалар жыйнагы. – II том. – Бишкек, 2004.
7. Үсөналиев С. Морфологияны жана орфографияны окутуу. – Фрунзе, 1985.
8. Чыманов Ж. Академик Сыртбай Жолдошович Мусаев: очерк. – Бишкек, 2023.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Танаева Н.Ш.

УДК :371.21:371, 4 (575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-182-188

Мурзаев Н.Т.
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Мурзаев Н.Т.
Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
Murzaev N. T.
Kyrgyz State University I. Arabaev

ОКУУЧУНУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК МЕНЕН ОЙЛОНУУСУНУН НЕГИЗИ ЖАНА АНЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН, ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН МААНИ-МАҢЫЗЫ
ОСНОВЫ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩЕГОСЯ И СУЩНОСТЬ ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
FOUNDATIONS OF STUDENTS' CREATIVE THINKING AND THE ESSENCE OF ITS FORMATION AND DEVELOPMENT

Кыскача мүнөздөмө: Чыгармачылыктын табияты татаал, кызыктуу жана табышмактуу. Аны философтор, психологдор, тарыхчылар, физиологдор, педагогдор өздөрүнүн илим тармактарынын

өзгөчөлүктөрүнө ылайык изилдешет. Психологдорду чыгармачылык процесстин жүрүшү, чыгармачыл инсанды калыптандыруу жана өркүндөтүү жолдору кызыктырат. Азыркы изилдөөчүлөрдү чыгармачылык өзгөчө көрүнүш катары гана эмес, андагы жалпы адамзаттык мыйзам ченемдүүлүктөр жана адамдардын көпчүлүгүнө мүнөздүү маселелер катары да кызыктырат. «Чыгармачылык» түшүнүгүнө көптөгөн аныктамалар берилген. Алардын жалпы маңызы боюнча чыгармачылык – адамдын ишмердүүлүгүнүн формасы, сапаттык жактан жаңы баалуулуктарды, нерселерди жана идеяларды жаратуу, тигил же бул маселени жаңыча чечүү болуп эсептелет. Чыгармачылык адам баласына жаш кезинен эле мүнөздүү болгондуктан, аны мектеп партасынан тартып калыптандыруу жана өнүктүрүү жөнүндө педагогдор айтып, жазып келишет. Чындыгында, бул – терең көңүл бурууну талап кылган маселе. Аны илимий негизде кеңири изилдөө зарыл.

Аннотация: Природа творчества сложна, интересна и загадочна. Ее изучают философы, психологи, историки, физиологи и педагоги в соответствии со спецификой своих научных направлений. Психологов интересуют особенности протекания творческого процесса, а также пути формирования и совершенствования творческой личности. Современных исследователей творчество интересует не только как особое явление, но и с точки зрения общечеловеческих закономерностей и проблем, характерных для большинства людей. Существует множество определений понятия «творчество». В целом творчество рассматривается как форма человеческой деятельности, направленная на создание качественно новых ценностей, предметов и идей, а также на поиск новых способов решения тех или иных задач. Поскольку творчество присуще человеку с раннего возраста, педагоги уделяют внимание его формированию и развитию уже со школьных лет. Это важная проблема, требующая глубокого внимания и широкого научного исследования.

Abstract: The nature of creativity is complex, fascinating, and multifaceted. It is studied by philosophers, psychologists, historians, physiologists, and educators in accordance with the specific features of their respective fields. Psychologists are particularly interested in the creative process and in ways of developing and enhancing a creative personality. Modern researchers examine creativity not only as a distinct phenomenon but also in terms of universal human patterns and issues relevant to the majority of people. There are numerous definitions of the concept of “creativity.” In general, creativity can be understood as a form of human activity aimed at creating qualitatively new values, objects, and ideas, as well as finding new ways to solve various problems. Since creativity is inherent in people from an early age, educators emphasize the importance of fostering and developing it from the school years onward. This is an important issue that requires careful attention and extensive scientific research.

Негизги сөздөр: чыгармачылык; окуучу; мугалим; ишмердүүлүк; сүйлөө; байкоо; ойлоо; талдоо; эмгек; шык; жаңычылдык.

Ключевые слова: творчество; ученик; учитель; деятельность; речь; наблюдение; мышление; анализ; труд; способности; новизна.

Keywords: creativity; student; teacher; activity; speech; observation; thinking; analysis; work; abilities; novelty.

Чыгармачылык ишмердүүлүксүз болбойт. Ишмердүүлүк гана чыгармачылыкты жаратат. «Чыгармачылык – сапаттуу жаңы материалдык жана руханий баалуулуктарды жаратуучу адамдын ишмердүүлүк процесси. Чыгармачылык – бул адамдын эмгекте пайда болгон, чыныгы жеткирилген материалдан (объективдүү дүйнөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн таанып-билүүнүн негизинде) көп түрдүү коомдук керектөөлөрдү канааттандырган жаңы чындыкты жаратуу жөндөмдүүлүгү» [7, 474-б.].

Жөн гана керектөөчү мүнөздөгү жана продуктивдүү мүнөздөгү ишмердүүлүк бар. Адамдын ишмердүүлүгү продуктивдүү мүнөздө болгондо, аны чыгармачылык ишмердүүлүк деп эсептейбиз. Муну окуучуга жөнөкөй гана мындайча түшүндүрүүгө болот: жаңы бир нерсени жасоо – чыгармачылык, ошондой эле мурда болгон нерсеге жаңыча өзгөртүү киргизүү да чыгармачылык болуп

эсептелет. Мисалы, бет аарчы кыргыз элинде илгертеден эле колдонулуп келген буюм. Мурунку муундарда кыз-келиндер тарабынан жигиттерге белек берилген, айрыкча аны көңүлгө жаккан жигиттерге берүү адат сыяктуу болгон. Ч. Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестиндеги Мырзагүлдүн Султанмуратка берген бет аарчысына «С + М» деп жазып бериши – чыгармачылык десе болот ж.б.

Чыгармачылык аң-сезим – татаал түзүлүшкө ээ болгон кубулуш, ошондуктан аны түшүндүрүү да татаал. Чыгармачылык ойлоонун маңызын түшүндүрүү үчүн анын психологиянын предмети экенин эске алуу, факторлорун, принциптерин, механизмдерин, критерийлерин, формаларын жана түзүлүшүн аныктоо, ошондой эле ойлоонун башка түрлөрү жана формалары менен болгон байланышын кароо талап кылынат.

Ойлоо – ишмердүүлүктүн өзгөчө түрү, ал түз же кыйыр түрдө инсандын материалдык-предметтик ишмердүүлүгүнө байланыштуу болот. Эгер ойлоо материалдык-предметтик ишмердүүлүк менен шартталган болсо, анда ой жүгүртүү бул иш-аракет баш ийген фактылардан келип чыгууга тийиш. Себеби ишмердүүлүк курчап турган дүйнөнү таанып-билүүгө, үйрөнүүгө жана чыгармачылык менен өзгөртүүгө багытталган адамдын жигердүү аракетинин түрү десек болот. Ишмердүүлүк учурунда адам материалдык жана рухий маданияттын предметтерин жаратат. Ошонун аркасында өзүнүн шык-жөндөмүн өнүктүрөт, өзгөртөт, табиятты сактайт, өстүрөт, коомду курат. Табиятта адамдын активдүүлүгүсүз пайда болбой турган нерселерди, предметтерди жаратат. Буга адамдын ишмердүүлүгү себеп болот. Адамдын чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн аркасында коом, шаарлар, машиналар, жүрүүчү жана учуучу техникалар пайда болду. Аларды куруу үчүн эмгек куралдарынын түрлөрү, түрдүү буюмдар пайда болду. Ушулардын баары продуктивдүү ишмердүүлүктү окуучуга кеңири түшүндүрүүгө керектүү мисалдар боло алат.

Окуучуга чыгармачылык ишмердүүлүктү түшүндүрүүдө жалаң гана ири жетишкендиктерди мисал кылып көрсөтүү туура эмес. Окуучулардын ой жүгүртүүсү эмпирикалык жалпылоо жана формалдуу-логикалык чыгаруу мыйзамдарынын негизинде пайда болушу мүмкүн же ал диалектикалык логиканын мыйзамдарынын негизинде түзүлөт. Эгерде ой жүгүртүү диалектиканын мыйзамдарын четке какса, анда ал чектелген мүмкүнчүлүккө ээ болуп, чындыктын диалектикалык байланыштарын камтый албайт.

Чыгармачылык ой жүгүртүү диалектикалык болушу керек, себеби ага предметти өз ара терең байланышта, бүтүн бойдон таануу мүнөздүү. Азыркы мезгилде коомдук өнүгүүнүн, практиканын деңгээли окутууда диалектикалык ыкманы колдонуу менен чыгармачылык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнү илимий прогресстин тарыхый зарылчылыгына айлантты. Себеби азыркы мезгилде жасалма интеллект сыяктуу адамзаттын атаандашы пайда болуп турганда, адамдын чыгармачылыкта кандай мүмкүнчүлүктөрү бар деген суроо да туулат. Адамдын мүмкүнчүлүгү чексиз, ага жасалма интеллект эч кандай тоскоолдук кылбайт.

Чыгармачыл ой жүгүртүү психологиянын изилдөө объектиси болуп келген жана болуп кала берет. Ал үйрөнүлүп жаткан предметтин байланыштарын ой жүгүртүү аркылуу түздөн-түз чагылдырат, анын натыйжасында материалдык продукция, субъективдүү жаңы билим же идеалдуу образ пайда болот. Окуучунун чыгармачыл ой жүгүртүүсү чыгармачыл инсанды калыптандырууга багытталышы зарыл. Мында окуучунун чыгармачылыгын башталгыч класстан тартып жогорку мектепке чейин калыптандыруу мүмкүн деген пикирлер бар. Ал эми адам баласынын чыгармачылыгын изилдөө анын жаш курактык өзгөчөлүгү мындан да эрте башталарын көрсөттү. Мисалы, чыгармачылыктын эрте башталарын япон окумуштуусу Масару Ибука өз китебинде белгилеген. Ал китебинде: «Баланын өнүгүшүндө билим менен чөйрө тукум куучулукка караганда алда канча маанилүү роль ойнойт», – деп жазган [4, 56-б.]. Бул пикир чыгармачылыкка да тиешелүү. Бирок окуучунун чыгармачылыгында чоң ачылыштын болбой калышы маанилүү эмес, жок дегенде өзү үчүн кандайдыр бир ачылыш же жаңылык болушу керек. Окуучулардын чыгармачылыгында коомдук мааниге ээ жаңылыктын болбой калышы алар аткарган чыгармачылык ишмердүүлүктүн түзүлүшүн олуттуу өзгөртпөйт. Чыгармачылык процесстин этаптары өзүнө тиешелүү мыйзам ченемдүүлүктөргө

ылайык окумуштуунун да, өспүрүмдүн да ишмердүүлүгүндө бирдей көрүнөт. Чыгармачылык менен ой жүгүртүү жөндөмүнө ээ болуу үчүн 1-класстан 12-классты аяктаганга чейин окуу мезгилинде да, окуудан тышкары учурда да алардын табигый шык-жөндөмүн ачуучу жана өнүктүрүүчү чыгармачылык кырдаалды дайыма түзүп туруу керек.

Чыгармачыл ойлоонун биринчи фактору катары төмөнкүнү айтууга болот:

Чыгармачылык – мээнин табигый функциясы экендиги изилдөөчүлөр тарабынан негиздүү далилденген. Ошондуктан ар бир балага чыгармачылык мүмкүнчүлүктөр бала кезинен эле берилет жана ал максатка багытталган тарбиялоо процессинде өнүгүшү мүмкүн. Чыгармачылык ой жүгүртүү жөнүндө сөз кылганда, биз ишмердүүлүктүн кандайдыр бир түрү жөнүндө эмес, адамдын коомдук практикасынын бардык жагдайларында зарыл болгон иш-аракет стили жөнүндө айтабыз.

Экинчиси, окуучулардын чыгармачылык инсандыгын өнүктүрүү алардын окуу жана окуудан тышкаркы ишмердүүлүгүн туура уюштуруу аркылуу ишке ашат. Окуучу практикалык маселелерди чечүү процессинде гана чыгармачыл ой жүгүртүү стилине үйрөнө алат. Ал үчүн окуу иш-аракеттерин уюштуруунун өзгөчө формасы талап кылынат, анда окуу чакан изилдөөчүлүк иш-аракетке айланышы керек.

Окуучулардын чыгармачылыгы дегенде сөзсүз эле чоң ачылыш жасоо же жаңы нерсе жаратуу деп түшүнбөстөн, баланын кандайдыр бир нерсеге өзгөчө кызыгуу менен киришип, аны өздөштүрүүгө жана ага жаңылык киргизүүгө жасаган аракетин түшүнүүбүз керек. Дал ушул майда аракеттер кийин чоң ачылыштардын башаты болот деп эч ким так айта албагандай эле, башаты болбойт деп да кескин айтууга болбойт. Кеп баланын мындай аракеттерин өрчүтө билүүдө экенине көптөгөн улуу адамдар маани беришкен. Баланын шыгын, кызыгуусун өстүрүү – баланын гана эмес, чоңдордун да милдети. Мында чоңдорго көбүрөөк жоопкерчилик жүктөлөт.

Чыгармачылык процессинде бала интеллектуалдык жана эмоциялык жактан өсөт, айлана-чөйрөдө, коомдо өз ордун аныктайт, адамдар менен алака кылуу тажрыйбасына, ар түрдүү эмгек куралдары жана материалдар менен иштөө көндүмдөрүнө ээ болот, өз денесин, үнүн, сүйлөө кебин башкарууга үйрөнөт. Чоңдордун чыгармачылыгы сыяктуу эле, балдардын чыгармачылыгы да көп түрдүү: техникалык, сүрөтчүлүк, музыкалык, аткаруучулук, кол өнөрчүлүк ж.б. Бала өз турмушунда көп нерсеге кызыгат, чыгармачылыктын ар кайсы түрүнө жолугат. Аны улантуу, өнүктүрүү шартка жана тарбияга байланыштуу, бул – башка маселе. Бирок бала чыгармачылыктын кайсы түрүнө кызыкпасын, чыгармачылык анын жашоого болгон кызыгуусун ойготору анык. Чыгармачылыктын бала үчүн чоң таасир берүүчү дүйнө экени анын өзүнө билинбеген табышмак.

«Чыгармачылык менен иштөө адамды өмүр бою жандап жүрөт. Анын башаты бала кезде жатары, ошого жараша өзгөрөрүнө чоң маани берүү керек. Бала кезде чыгармачылыкты калыптандыруу – ийгиликке эрте жол ачуу. Ошонун ичинде да калем менен ойлонуу эң кыйыныраагы десек туура болот» [6, 49-б.].

Балдардын көркөм чыгармачылыгы жөнүндө сөз болгондо, ал жалпы тарбиянын эстетикалык жана көркөм табитти өстүрүүчү бөлүгү экенин дайыма эске тутуубуз керек. Балдардын чыгармачылыгы өз алдынча же чоңдордун жетекчилиги, үйрөтүүсү менен ишке ашышы мүмкүн. Аларга сүрөт тартуу, музыка, ылайдан, пластилинден чаптап жасоо, театралдык сахналаштыруу, бий, оозеки жана жазуу түрүндөгү көркөм чыгармачылык кирет. Көркөм чыгармачылыкка хорлорду, жыгачтан оюу иштерин, куурчак театрын, оюн түрүндөгү фильмдерди да кошушат.

Аткаруучулук жөндөмүн арттырууда «Манас» айтуу, музыкалык аспаптарда ойноо, көркөм окуу, элдик чыгармачылыктын салттуу түрлөрүн аткаруу (табышмак, жаңылмач, жомок, акыйнек айтуу) чоң таасир берет. Массалык көркөм чыгармачылыкка тартууда балдардын талантынын бар же жок экендигине каралбайт. Көркөм тарбия берүүдө кадимки баланы таланттуу балдар менен салыштырууга болбостугун Л. С. Выготский да айткан.

Көркөм чыгармачылык менен алектенүү баланын инсандыгын ойготот, ачат, айлана-чөйрөгө, улуу-кичүүгө жашына жана жынысына, сезимине, акыл-эсине, эркине, дене түзүлүшүнө жараша мамиле жасоого үйрөтөт. Балдардын көркөм чыгармачылыгы – баланын өсүп-өнүгүү жолундагы

маанилүү, ишенимдүү багыт. Канчалаган балдар ушул жол менен тарбияланды. Бул – практикада далилденген, педагогикалык жана психологиялык изилдөөлөрдө баланын өсүп-өнүгүшүнө тийгизген таасири көрсөтүлгөн чоң баалуулук жана акыйкат чындык. Көркөм чыгармачылыкты педагогикалык жактан туура түшүнүүнү талап кылган жагдай бар. Мисалы, педагог түзгөн өбөлгө, жагдай аркылуу бала дүйнө, өзү жана жашоодогу орду тууралуу, ошондой эле өзүнүн айлана-чөйрөсүндөгү, жашоосундагы социалдык чындыкты чагылдырууга аракет кылат.

Маани-маңызы, каражаттары боюнча балдардын көркөм чыгармачылыгы да кесипкөй сүрөтчүнүн, музыканттын чыгармачылыгына кыйыр түрдө окшош. Көркөм чыгармачылыктын башаты эки жаштан тартып байкала баштайт. Чоңдор менен биргеликте ишке ашырыла турган көркөм чыгармачылыктын алгачкы «интерпсихикалык» фазасы (А. Валлон, Л. С. Выготский) 1,5–3 жашта болуп, чоңдор менен мамиледе болуу, алардын тажрыйбасын кабыл алуу көркөм чыгармачылыктын өнүгүшүнө чоң таасир берүүчү чечүүчү шарт болуп саналат. Бул фазанын маанисине көптөгөн ата-энелер жетиштүү көңүл бурушпайт [3; 818-б.].

Кийинки фаза 4–5 жашта болот. Бул мезгилде бала өз алдынча аракеттенүү менен даяр үлгүлөрдүн негизинде алдына колунан келүүчү, күчү жете турган милдеттерди коюп, искусствонун түрүнө жараша өзү колдоно ала турган каражаттарды тандап, ошого ылайык кыймыл-аракеттерди жасоо аркылуу аларды чечүүгө далалат кылат. Эң алгач көркөм чыгармачылык импровизация түрүндө болот. Сүрөт, музыка, бий боюнча импровизация үчүн балдарга оюнду тууроо гана эмес, чыныгы турмуштагы нерселер, шамалдын үнү, айбанаттар менен чымчыктардын үндөрү, ар кандай дабыштар, тамганын, сааттын чыкылдаганы, угулган обондуу ырлар, күүлөр, буюмдардын түсү, формалары, айбанаттардын кызыктуу жүрүм-турумдары материал болушу мүмкүн. Кийинчерээк куралдарды колдонуу менен аткарылуучу көркөм чыгармачылыктын түрлөрү кездешет. Мисалы, боёк менен сүрөт тартуу, кураштыруу. Булар боёк, кагаз менен иштөө көндүмдөрүн талап кылат. Көркөм чыгармачылык татаал, ал баланын инсандык туюмдарын ойготот, жетилтет. Көркөм чыгармачылык баланын инсандыгынын жалпы өсүшү менен байланыштуу. Бирок анын башаты боюнча түрдүү пикирлер бар. Л. С. Выготский көркөм чыгармачылык оюндан башталып, алгач синкреттүү (башкалардан бөлүнбөгөн, жалпы) түрдө болот деп эсептесе, анын оюндан келип чыгышына кээ бирөөлөр каршы болушат (Е. И. Игнатьев, Г. В. Лабунская), ал эми үчүнчү бирөөлөр көркөм чыгармачылык менен оюндар өз алдынча болгон нерселер, бирок алар өзгөчө мыйзамдар менен өнүгөт деп эсептешет [4; 62-б.].

Л. С. Выготский балдардын көркөм чыгармачылыктын тигил же бул түрү менен алектенүүгө болгон кызыгуусу улам алмашып турарын белгилеген. Мектепке чейинки балдарды музыкалык-драмалык, сөз менен импровизациялоо, айрыкча коллективдүү бий түрүндөгү кыймылдар кызыктырганы менен, мектепке чейинки курактын аягында сүрөттөөчү көркөм чыгармачылыкка кызыгуусу оогону байкалат. Кийинки заманбап маалыматтарга таянсак, балдардын сүрөттөөчү чыгармачылыкка (изобразительный) болгон массалык кызыгуусу 10–12 жашка чейин окуучулардын 60–70 пайызында сакталат. 10–14 жаштан тартып адабий чыгармачылыкка кызыгып, ыр жазууга аракет жасаганы көрүнөт, үн жаздырууга, массалык бийлерге, кооздоочу оймо-чиймелерге аралаша баштайт.

Балалык кездин аягында, жогорку мектеп жашында театралдык ишмердүүлүккө, хорлорго, көркөм окууга, роль аткарууга көбүрөөк кызыгышат. Жогорку мектеп жашында көркөм чыгармачылыкта угуучу, көрүүчү, окурман катары автор менен биргелешет, авторлошот, олуттуу адабият, музыка менен алектенүүгө өтөт. Окуучунун дил баяны бир жагынан илимий, экинчи жагынан көркөм чыгармачылыктын таасирин көрсөтөт. Андыктан «дил баян жазууда төмөнкүдөй процессти окуучу баштан өткөрөт: көңүл буруу, кызыгуу, кабыл алуу жана түшүнүү, ойлоо, элестетүү, жеке пикир, корутундулоо, туура түшүнүктү ырааттуу жазуу» [5, 199-б.].

Бала чыгармачылыктын кайсы түрүнө көңүл бурбасын, аны өнүктүрүүнүн жолдоруна чоңдор көңүл бурушу керек. Бул тууралуу Л. С. Выготский мындай деп жазат: «Ребенок пишет стихи или рисует вовсе не потому, что в нем прорывается будущий творец, не потому что сейчас нужно для ребенка и еще потому что, это известные творческие возможности заложены в каждом из нас.

Процессы отбора гениальности и таланта еще настолько смутны, не изучены какие именно меры содействует сохранений и воспитанию будущих гениев» [2, 290-б.].

Бул – улуу психологдун пикири. Ар бир балада талант болорун улуу жазуучу М. Горький да айткан. Философ Н. Бердяев мындай дейт: «Творчество неотьлемо присуще человеческой природе, уже ребенок обладает огромными творческими задатками–памьятю, воображением непосредственной яркостью впечатлений. Потом все это уходит, человек “темнеет”, если ему не удается сохранить в себе это “детское” начало превращается в обычную заурядную личность» [1, 81-б.].

Чыгармачылык жөндөмдү, талантты сактоо да, өстүрүү да оңой эмес. Ал үчүн көп иштөө, көп көнүгүү талап кылынат. «Упряжнят внимания- значить вызыват его всякий раз посредством такой внутренной реакции. Самособой разумееется, что чем чаще мы это делаем, чем больше вызываем таких случаев, тем сильнее закрепляем связь между внутренним раздражителем и реакциями внимания», – дейт Л. С. Выготский [2, 307-б.].

Чыгармачылыктын мааниси, пайдасы – аны менен алектенген адам өзүн, коомду тез тааныйт, коомдогу өз ордун аныктайт. Бул, айрыкча, көркөм адабиятка жана коомдук илимдерге тиешелүү. Чыгармачылык адамды жаман жолдон сактайт. Бул тууралуу кыргыз акындары, жомокчулары да көп айтышкан. Чыгармачылык тазалыкты, чынчылдыкты, калыстыкты талап кылат. «Подлинное творчество не может быт демоническим, оно всегда есть выход из тьмы. Демонические зло человеческой природы сгорает в творческом экстазе,притворяется в иное бытие», – дейт орус философу Н. Бердяев [1, 115-б.].

Балдардын көркөм адабият боюнча чыгармачылыгы оозеки жана жазуу кеби калыптанып, дүйнөгө өз үнүн кошууга дилгир болгон чакта башталат. Бул 10–14 жаштан башталарын жогоруда айттык.

Мектепте адабий чыгармачылыкка кызыктырууда адабият ийримдеринин орду чоң. Чыгармачылыкка үйрөтүүдө дил баян жаздыруу да өзгөчө мааниге ээ. Албетте, муну менен дил баян жаздыруу жалаң гана акын-жазуучуларды даярдоо үчүн керек деген ойду айтуудан алыспыз. Дил баян окуучунун чыгармачылыктын даамын татып, анын түйшүгүн түшүнүүсүнө өбөлгө түзөт. Дил баянды тез-тез жаздырып туруу ой жүгүртүү процессинин жакшырышына алып келет. Ал үчүн окуучу да, мугалим да дил баяндын үстүндө иштей алышы керек. Мугалимдин сабакка кирип эле: «Дил баян жазабыз», – дегени туура эмес. Бала да ага даярданышы керек. Даярдыгы мыкты болмоюнча, эч качан мыкты дил баян жазылбайт. Ал турсун оозеки түрдө айтып даярдануунун да чоң пайдасы бар. Мектеп окуучуларынын чыгармачылыгынын туу чокусу – дил баян жазуу.

«Из всех трудовых процессов человека самый трудный – творческий. Прежде чем что-то создать, сочинить, человек должен вдуматься, вжиться в тему, дать мозгу время поработать подступно, вызвать из памяти аналогичные ощущения и переживаниия – тогда сочинение выльется из души» [3, 28-б.].

«Дил баян аркылуу адам өзүн өзү чагылтат, б.а. ишмердүүлүктүн бул формасы – адамдын өзүн-өзү көрүп туруучу күзгүсү» [5, 526-б.].

Бардык чыгармачылык деп эсептелген иштерде автордун «мени» кайсы бир деңгээлде чагылдырылса, окуучунун дил баянында ал өзгөчө даана көрүнөт. Ошондо дил баян чыгармачылык менен жазылган болот. Жөн эле көчүрүлгөн материал дил баян боло бербейт. Чыгармачылык менен иштөө адамды өмүр бою жандап жүрөт. Анын башаты бала кезде жаткандыктан, ошол мезгилден тартып өнүгүшүнө чоң маани берүү керек. Бала кезде чыгармачылыкты калыптандыруу – ийгиликке эрте жол ачуу. Анын ичинде калем менен ойлонуу эң кыйыныраагы десек туура болот.

Колдонулган адабияттар

1. Бердяев Н. С. Смысл творчества (Опыт оправдания человека). — М.: Изд-во Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, 1916. — 182 с.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология. — М.: Педагогика, 1990. — 474 с.
3. Выготский Л. С. Психология. — М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000.

4. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте: психол. очерк. — М.: Просвещение, 1991. — 93 с.: ил. — ISBN 5-09-003428-1.
5. Гринина-Земскова А. М. Обучение сочинениям. 5–8 классы. — 3-е изд., стереотип. — 120 с.
6. Масару Ибука. Үч жаштан кийин кеч / орус тилинен которгон А. Жооданбеков. — Б., 2015. — 232 б.
7. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. — Бишкек: Турар, 2013. — 554 б.
8. Мурзаев Н. Т. Дил баян жаздыруунун теориясы жана практикасы: монография. — Б.: Улуу Тоолор, 2021. — 484 б.
9. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. — М.: Политиздат, 1987. — 592 с.

Рецензент: филология илимдеринин доктору, профессор Эгембердиева А.А.

УДК: 378:37.012(575.2)(04)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-188-193

Намазбекова А.Н.
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
Намазбекова А.Н.
Бишкекский государственный университет имени К. Карасаева
Namazbekova A. N.
Bishkek State University named after K. Karasaev

ORCID 0009-0000-3658-9425

ЖУРНАЛИСТИКА АДИСТИГИНДЕГИ СТУДЕНТТЕРДИ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮН НЕГИЗИНДЕ КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУТУУ
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СТУДЕНТОВ-ЖУРНАЛИСТОВ
PROFESSIONAL COMPETENCE IN THE PREPARATION OF FUTURE JOURNALISM STUDENTS

Кыскача мүнөздөмө: Азыркы коомдун шарттары кесиптик билим берүүнүн сапатына жаңы талаптарды коюп, жогорку окуу жайлардан квалификациялуу адистерди даярдоону талап кылууда. Болочок адис негизги кесиптик милдеттерди чече билүү менен бирге максаттуу, жигердүү, демилгелүү жана жоопкерчиликтүү болуп, командада иштөөгө жана адамдар менен өз ара аракеттенүүгө жөндөмдүү болушу керек. Студенттин кесипке болгон кызыгуусу жана билимин үзгүлтүксүз өркүндөтүүгө умтулуусу анын кесиптик өнүгүүсүнүн негизги өбөлгөлөрүнүн бири болуп саналат. Ошондуктан XXI кылымдын талаптарына ылайык билим берүү процессинде санариптештирүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу зарыл.

Аннотация: Современные условия развития общества предъявляют новые требования к качеству профессионального образования и подготовке квалифицированных специалистов в высших учебных заведениях. Будущий специалист должен не только уметь решать основные профессиональные задачи, но и быть целеустремленным, активным, инициативным и ответственным, уметь работать в команде и взаимодействовать с людьми. Интерес студента к будущей профессии и стремление к постоянному совершенствованию своих знаний являются одними из важных условий его профессионального развития. Поэтому в образовательном процессе необходимо учитывать возможности цифровизации в соответствии с требованиями XXI века.

Abstract: Modern society places new demands on the quality of professional education and the training of qualified specialists in higher education institutions. Future professionals should not only be able to solve key professional tasks but also be purposeful, active, proactive, and responsible, as well as capable of working in a team and interacting effectively with others. Students' interest in their future profession and their commitment to continuously improving their knowledge are important conditions for their professional development. Therefore, the opportunities provided by digitalization should be taken into account in the educational process in accordance with the requirements of the 21st century.

Негизги сөздөр: компетенттүүлүк; компетенция; кесиптик компетенттүүлүк; кесиптик билим берүү; болочок журналист; педагогикалык шарттар; мотивация; мезгилдүү басма сөз; санариптештирүү.

Ключевые слова: компетентность; компетенция; профессиональная компетентность; профессиональное образование; будущий журналист; педагогические условия; мотивация; периодическая печать; цифровизация.

Keywords: competence; competency; professional competence; professional education; future journalist; pedagogical conditions; motivation; periodical press; digitalization.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда жогорку билим берүү системасын модернизациялоо дүйнөлүк социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр менен тыгыз байланышта жүрүп жатат. Өнүгүп келе жаткан эмгек рыногунда жогорку билимге ээ болуу менен катар адистин кесиптик жөндөмдөрүнө жана жеке сапаттарына да өзгөчө талаптар коюлууда. Ушуга байланыштуу заманбап билим берүүдө компетенттүүлүккө негизделген мамилени колдонуу жана жогорку окуу жайлардын окуу программаларына санариптик технологияларды киргизүү маанилүү болуп саналат.

«Компетенттүүлүк» түшүнүгү адистин кесиптик жана жеке сапаттарын мүнөздөөчү түшүнүк катары каралып, белгилүү бир иштин максатына жетүү үчүн зарыл болгон билимдин, билгичтиктин жана көндүмдөрдүн деңгээлин чагылдырат.

Коомдо сергек жашоо образын жайылтуу, адамдардын ортосундагы гармониялуу мамилелерди калыптандыруу жана жарандык аң-сезимди өнүктүрүүдө массалык маалымат каражаттарына чоң жоопкерчилик жүктөлөт. Ушуга байланыштуу журналисттердин кесиптик даярдыгынын сапатына да жогорку талаптар коюлат. Журналист улам өзгөрүп жаткан коомдук чындыкты чыгармачылык менен кабыл алып, билимин кеңейтүүгө жана өзүнүн кесиптик мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүгө умтулушу керек. Буга байланыштуу жогорку билим берүүнү модернизациялоо концепциясына ылайык кесипкөй журналисттерди даярдоого болгон мамилени өркүндөтүү зарыл. Заманбап журналистти даярдоодо зарыл билимге жана көндүмдөргө ээ болуу менен катар турмуштук көйгөйлөрдү көрө билүү жөндөмү да маанилүү орунду ээлейт [2, 70-б.]. Ошондуктан болочок журналисттерди даярдоодо алардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Заманбап журналист редакциянын алдында турган милдеттерди ийгиликтүү аткарууга мүмкүндүк берген кесиптик сапаттарга жана жөндөмдөргө ээ болууга тийиш. Журналист үчүн маанилүү сапаттардын катарына компетенттүүлүк, эрудиция, маалыматты жыйноо жана талдоо ыкмаларын билүү, ошондой эле жеке жазуу стилине ээ болуу кирет. Кесиптик маселелерди чечүү үчүн журналист конкреттүү кесиптик милдеттерге ылайык келген компетенцияларга ээ болушу керек. Алардын негизги компоненттерин журналисттин билими, жөндөмдөрү жана жеке сапаттары түзөт. Белгилүү бир кесиптик чөйрөдөгү милдеттерди аткарууга мүмкүндүк берген билимдердин, жөндөмдөрдүн жана жеке сапаттардын жыйындысы адистин тиешелүү компетенциясын аныктайт.

Жогоруда белгиленген талаптарды ишке ашыруу билим берүү процессине компетенттүүлүккө негизделген мамилени жана санариптик педагогиканын мүмкүнчүлүктөрүн киргизүү зарылдыгын шарттайт. Мындай мамиле окутуу процессинин бардык баскычтарын, анын ичинде окутуунун натыйжаларын баалоону да компетенттүүлүккө негиздеп комплекстүү кароону талап кылат.

Окумуштуу М. М. Сыдыкбаева өзүнүн изилдөөлөрүндө: «Компетенттүү мамиленин маңызы биринчи кезекте окутуунун максаттарын өзгөртүүнү, аларды жана окутуунун күтүлгөн жыйынтыктарын кесиптик милдеттердин түрдүү деңгээлдерин чагылдыруучу компетенциялар жыйындысы түрүндө берүүнү карайт. Компетенттүү мамилени кесиптик билим берүүнү жана эмгек рыногунун керектөөлөрүн дал келтирүүгө аракет кылуу катары да мүнөздөөгө болот», — деп белгилеген [4, 71-б.]. Компетенттүүлүккө негизделген окутуунун максаты — студенттин кесиптик ишмердүүлүгү үчүн зарыл болгон конкреттүү компетенцияларды калыптандыруу.

ЖОЖдо окутуунун жалпы натыйжасы белгилүү бир чөйрөдөгү адистин калыптанган компетенттүүлүгү менен аныкталат. Ал кесиптик маселелерди чечүүдө тиешелүү компетенцияларды колдоно билүү аркылуу көрүнөт. Демек, компетенттүүлүккө негизделген мамиледе негизги көңүл студенттердин болочок кесиптик ишмердүүлүгүндө зарыл болгон кесиптик компетенцияларды калыптандырууга бурулушу керек. ЖОЖдо компетенттүүлүккө негизделген мамилени практикалык жактан ишке ашыруу бүтүрүүчүнүн компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн педагогикалык моделине ылайык ар бир окуу дисциплинасы боюнча методикалык системаны иштеп чыгууну талап кылат [3, 25-б.].

Болочок журналисттин кесиптик даярдыгы окуу процессинде студенттин инсандык жана кесиптик сапаттарын жигердүү өнүктүрүүгө негизделет. Бул кесиптик билим берүүнүн тиешелүү ыкмаларын жана технологияларын тандоону талап кылат. Мындай даярдыктын негизги максаты — алган билимин жана көндүмдөрүн өз алдынча өркүндөтүүгө жөндөмдүү адисти калыптандыруу.

Билим берүү процессинде студент даяр билимди өздөштүрүү менен гана чектелбестен, өз алдынча изденип, жаңы билимдерди өздөштүрүүгө жана аларды практикалык ишмердүүлүктө колдонууга үйрөнүшү керек. Анын окуу-таанып-билүү жана изилдөө ишмердүүлүгүнүн натыйжалары реферат, курстук иш, дипломдук иш жана башка илимий иштер аркылуу да чагылдырылат.

Ошентип, болочок журналисттердин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу төмөнкүдөй уюштуруучулук-педагогикалык шарттар аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн:

- журналисттик билим берүүнүн негизинде компетенттүү адистин моделин түзүү, студенттин өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган окуу курстарынын максаттарын жана милдеттерин аныктоо;
- журналисттик кесипке тиешелүү ар бир модулдун алкагында калыптандырылуучу компетенциялардын тизмесин аныктоо жана алардын негизинде кесиптик дисциплиналардын программаларын иштеп чыгуу [3, 37-б.].

Азыркы дүйнөдө эмгек рыногунда атаандаштыктын күчөшү жана адистердин кесиптик компетенттүүлүгүнө болгон талаптардын жогорулашы адамдын кесипти эркин жана өз алдынча тандоосунун маанисин арттырууда. Мындай шартта адистин өзүнүн кесиптик мүмкүнчүлүктөрүн практикалык ишмердүүлүктө көрсөтө билиши өзгөчө мааниге ээ. Иш берүүчү даяр адистин алган квалификациясынын деңгээлин гана эмес, анын топтогон тажрыйбасын, өз алдынча өнүгүүгө болгон умтулуусун жана жаңы компетенцияларга ээ болуу жөндөмүн да баалайт.

Жогоруда айтылгандарга ылайык, болочок журналисттердин кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн негизи катары окуу процессинде мезгилдүү басма сөздү пайдалануунун педагогикалык шарттарын аныктоо маанилүү милдеттердин бири экендигин баса белгилейбиз.

Журналистика коомдун маанилүү социалдык-маданий институту болуу менен, жалпыга маалымдоо каражаттарынын адистеринин кесиптик даярдыгынын деңгээлине жогорку талаптарды коёт. Журналистиканын маанилүү багыттарынын бири — массалык маалымат агымын аудиторияга социалдык-маданий билимдерди, баалуулуктарды жана нормаларды жеткирүүчү материалдар менен толуктоо. Журналистиканын бул миссиясын ишке ашыруу көбүнесе журналисттердин кесиптик компетенттүүлүгүнүн деңгээлине көз каранды.

2007-жылы Сингапурда өткөн Журналисттик билим берүү боюнча Биринчи дүйнөлүк конгрессте кабыл алынган Журналисттик билим берүүнүн принциптери жөнүндө декларацияда болочок журналист кесиптин негизги талаптарын аткарууга даяр болушу керектиги белгиленген [6]. Анда

болочок журналист коомдук кызыкчылыкты коргоого, саясий жана маданий айырмачылыктарга карабастан башка өлкөлөрдөн келген кесиптештери менен жалпы кесиптик баалуулуктарды жана максаттарды бөлүшүүгө, жогорку этикалык принциптерди карманууга жана билимдүү практик-адис катары кесиптик ишмердүүлүгүн жүргүзүүгө даяр болушу керектиги көрсөтүлгөн.

Окуу процессинде болочок журналисттердин кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү — бул ушул багыттагы адистерди даярдаган жогорку окуу жайдын окуу процессин уюштуруунун негизги компоненттеринин бири болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык, журналистика багыты боюнча ЖОЖдун бүтүрүүчүсү журналисттик кесиптин коомдук, маалыматтык жана чыгармачылык мүнөздөгү маңызын түшүнүшү керек. Ошондой эле заманбап цивилизацияны сактоодо жана өнүктүрүүдө журналисттик кесиптик ишмердүүлүктөгү гуманисттик баалуулуктардын маанисин түшүнүп, аларды өз ишинде жетекчиликке алууга тийиш. Мындан тышкары, болочок журналист өзүнүн дүйнө таанымын кеңейтүүгө, үзгүлтүксүз өзүн-өзү өнүктүрүүгө, квалификациясын жогорулатууга жана кесиптик чеберчилигин өркүндөтүүгө умтулушу зарыл.

Адистин социалдык-жарандык, укуктук жана кесиптик моралдык-этикалык сапаттары ар дайым коомдун көңүл борборунда болуп келген. Компетенттүү журналист бейтарап жана калыс көз карашта болуп, кандайдыр бир окуяга же көрүнүшкө баа берүүдө айыптоого же жактырууга шашылбастан, негиздүү чечим чыгара билүү жөндөмүн өнүктүрүүгө тийиш.

Жогорку технологиялардын өнүгүшү, маалыматка жетүү мүмкүнчүлүгүнүн кеңейиши жана жаңы маалыматтык коомдун акырындык менен калыптанышы болочок журналисттерди даярдоо системасынын алдына жаңы жана олуттуу милдеттерди коюуда. Билим берүүнү модернизациялоо концепциясына ылайык, адистерди даярдоонун сапатын жогорулатуу менен катар алардын кесиптик компетенцияларын өнүктүрүү да талап кылынат.

Окутуу процессинде окутуучунун жетекчилиги астында студенттин билимди даяр түрдө кабыл алуучу абалынан өз алдынча билим алууга жана өз алдынча окуу ишмердүүлүгүн жүргүзүүгө өтүшү үчүн тиешелүү педагогикалык шарттар түзүлүшү керек. Мындай шарттар студенттин өз алдынча билим алуусуна, изденүүсүнө жана өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт. Ошого ылайык, жогорку билим берүүнүн өнүгүүсүнүн азыркы этабында окуу программаларында жана студенттердин өз алдынча иштөөсүнө багытталган окуу дисциплиналарынын программаларында мезгилдүү басма сөздөгү практикалык маалыматтарды пайдаланууга өзгөчө көңүл буруу зарыл. Студент маалыматты кайдан жана кантип алууну, алынган маалыматты талдоону жана аны иштеп чыгууну үйрөнүшү үчүн тиешелүү талаптарды киргизүү жана зарыл шарттарды түзүү милдети турат. Бул талаптарды ишке ашыруу келечекте кесипкөй журналисттин ар тараптуу калыптанышына өбөлгө түзөт. Башкача айтканда, студент универсалдуу мүнөздөгү билимдердин бүтүндөй комплексине ээ болушу керек.

Педагогикалык адабияттарды талдоо жогорку билим берүү системасында болочок журналисттердин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун өнүгүү моделин аныктоого жана негиздөөгө мүмкүндүк берет. Бул моделде мезгилдүү басылмаларды окуу-методикалык колдоонун булагы катары пайдалануу жана алардын мүмкүнчүлүктөрүн болочок журналисттердин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууда колдонуу сунушталат.

ЖОЖдо болочок журналисттерди даярдоо процесси алардын келечектеги практикалык кесиптик ишмердүүлүгүндө теориялык жоболорду колдонууга байланышкан жалпы маселелерди, ошондой эле аларды ишке ашыруунун технологиялык жана методологиялык жолдорун үйрөтүүчү ар кандай дисциплиналарды өзүнө камтыйт. Бул дисциплиналар мазмундук материалдардын көп түрдүүлүгүн жана өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, окуу материалдарынын түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алууга жана жаңы илимий изилдөөлөрдүн кеңири чөйрөсү менен таанышууга мүмкүнчүлүк берет. Маалыматтык технологиялардын өнүгүшүнө байланыштуу мезгилдүү басма сөздө жарыяланган маалыматтар интернет мейкиндигинде да ыкчам тарай баштады. Бул мезгилдүү басма сөздүн материалдарын окуу-методикалык булак катары ыкчам пайдалануу үчүн университеттин окуу процессинде кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө өбөлгө болууда.

Мезгилдүү басма сөздү окуу-методикалык булак катары студенттин өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүгүндө пайдалануу анын таанып-билүү, изденүүчүлүк жана мотивациялык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Ошондой эле ар кандай окуу дисциплиналарынын алкагындагы темалар боюнча изилденип жаткан маселелердин маңызын тереңирээк түшүнүүгө өбөлгө болот.

Мезгилдүү басма сөз окуу-методикалык булак катары студенттин окуу процессин маалыматтык-методикалык жактан камсыздоодо маалымат алуунун ыкчам жана жеткиликтүү каражаттарынын бири болуп саналат. Ошол эле учурда ал жаш муундарды тарбиялоодо да маанилүү роль ойнойт. Мезгилдүү басма сөздө жаштарды кызыктырган көптөгөн заманбап көйгөйлөр чагылдырылып, аларды талдоо жаштардын коомдук турмушка аралашуусуна жана социалдашуусуна өбөлгө түзөт.

Мезгилдүү басылмалар жалпыга маалымдоо каражаты жана окуу-методикалык булак катары болочок журналисттердин кесиптик деңгээлин калыптандыруунун натыйжалуу каражаттарынын бири болуп саналат. Алар студенттердин кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүдө маанилүү маалыматтык жана таанып-билүүчүлүк милдетти аткарат. Анткени мезгилдүү басылмалар журналисттик ишмердүүлүктүн натыйжасы жана продуктусу болуу менен бирге, болочок журналисттерге кесиптик ишмердүүлүктүн өзгөчөлүктөрүн таанып-билүүгө жана практикалык тажрыйба топтоого мүмкүнчүлүк берет.

Гезит-журналдардын беттеринде жарыяланган материалдар коомдо болуп жаткан ар түрдүү окуялар жөнүндө маалымат берип, кызыктуу фактыларды жана маанилүү маалыматтарды чагылдырат, ошондой эле коомчулукту кызыктырган суроолорго жооп берет. Мезгилдүү басылмаларды пайдалануу аркылуу студенттердин таанып-билүүгө болгон кызыгуусун кеңейтүүгө, алардын маалымат менен иштөө жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жана журналистке мүнөздүү кесиптик сапаттарды калыптандырууга болот.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, көпчүлүк теоретиктер жана изилдөөчүлөр мезгилдүү басма сөз коомдук пикирди калыптандыруу жана мамлекеттин идеологиялык таасирин ишке ашыруу сыяктуу өзгөчө функцияларды аткаруу менен коомдун турмушунда маанилүү орунду ээлей тургандыгын белгилешет. Дүйнөлүк тажрыйбада жалпыга маалымдоо каражаттары мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлиги менен катар шарттуу түрдө бийликтин төртүнчү бутагы деп аталат. Ошентип, бүгүнкү күндө коомдун жарандарынын маалыматтык процесстерге катышуусу саясий процесстер үчүн гана эмес, коомдун социалдык-экономикалык турмуштун улам татаалдашып жаткан шарттарына ыңгайлашуусу үчүн да маанилүү болуп саналат.

Мындай шартта мезгилдүү басма сөз окуу-методикалык булак катары болочок журналисттер үчүн талкуу жүргүзүүгө жана негиздүү сын-пикир айтууга мүмкүнчүлүк берген форум, ошондой эле өзүнүн дүйнө таанымын жана көз карашын эркин билдирүүгө шарт түзгөн каражат болуп саналат. Мезгилдүү басылмалар окуу-методикалык маалыматтын негизги булактарынын бири болуп, болочок адистин кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө салым кошо алат. Анткени алар журналисттик ишмердүүлүктү талдоого жана ага баа берүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, болочок журналисттердин кесиптик даярдыгы менен түздөн-түз байланышта болот. Ошондой эле мезгилдүү басылмалар медиа адистеринин көз карандысыз, сынчыл жана кесипкөй ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө жана калыптандырууга олуттуу салым кошо алат [5, 63-б.].

Ошентип, мезгилдүү басма сөздү студенттин өз алдынча ишмердүүлүгүндө, дүйнөгө болгон көз карашын калыптандырууда, тарбиялык, таанып-билүүчүлүк жана чыгармачылык ишмердүүлүгүндө пайдалануу окуу материалдарын кабыл алууга жана аларды эстеп калууга көмөктөшүүчү кошумча психологиялык шарттарды түзөт. Болочок журналисттерди даярдоодо мезгилдүү басма сөздү пайдалануунун натыйжалуулугун камсыз кылуучу педагогикалык шарттардын дагы бири — мезгилдүү басылмалардын материалдарын салттуу окуу куралдары менен өз ара айкалыштырып колдонуу болуп саналат.

Жогоруда айтылгандарга ылайык, мезгилдүү басма сөз жалпыга маалымдоо каражаты катары болочок журналисттердин кесиптик жана маалыматтык компетенттүүлүгүн калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн натыйжалуу каражаттарынын бири болуп саналат. Эгемендүү кыргыз коомунун

калыптанышынын азыркы этабында мезгилдүү басма сөз булактары өзгөчө мааниге ээ. Анткени алар өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу окуу процессинде пайдаланылган учурда студенттердин, болочок журналисттердин кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө түздөн-түз салым кошот.

Демек, жаңы социалдык-экономикалык шарттардын интенсивдүү өнүгүшү болочок журналисттерди даярдоо процессинде студенттердин кесиптик жактан маанилүү билимдерин жана компетенцияларын үзгүлтүксүз жаңыртып турууга болгон муктаждыгын калыптандырууну талап кылат. Жогорку билим берүү системасында кесиптик компетенцияларды өнүктүрүүнүн негизги каражаттарынын бири катары мезгилдүү басылмаларды пайдалануу зарыл. Анткени азыркы шартта жаш муундардын билимин жана кесиптик жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө, ошондой эле аларды тарбиялоодо басма сөз маанилүү роль ойнойт.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов Т. А., Ногаев М. А. Компетентностный подход в современном образовании: учебное пособие. – Бишкек, 2011. – 114 с.
2. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 г. // Модернизация российского образования: документы и материалы. – М.: Изд-во ВШЭ, 2002. – С. 263–282.
3. Сенашенко В. С., Кузнецова В. А., Кузнецов В. С. О компетенциях, квалификации и компетентности // Высшее образование в России. – 2010. – № 6. – С. 18–23.
4. Сыдыкбаева М. М. Кыргыз тилин ЖОЖдордо экинчи тил катары окутуунун лингводидактикалык негиздери: монография. – Бишкек, 2016. – 238 б.
5. Тулупов В. Как учить журналистике: о специфике профессионального образования // Журналистика и медиарынок. – 2007. – № 4.
6. World Journalism Education Council (WJEC). Declaration of Principles of Journalism Education [Электрондук ресурс]. – World Journalism Education Congress, Singapore, June 2007. – URL: wjec.info/declaration-of-principles

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Сыдыкбаева М.М.

УДК 82-1/-9(575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-193-198

Ногойбаева К.А.
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
Ногойбаева К.А.
Бишкекский государственный университет имени К. Карасаева
Nogoybaeva K.A.
Bishkek State University named after K. Karasaev

РОЗА КАРАГУЛОВАНЫН ЫР ДҮЙНӨСҮНҮН ТАБИЯТЫ
ПРИРОДА ПОЭТИЧЕСКОГО МИРА РОЗЫ КАРАГУЛОВОЙ
THE NATURE OF ROZA KARAGULOVA'S POETIC WORLD

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кыргыз поэзиясындагы «кыздар поэзиясынын» көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Роза Карагулованын акындык чыгармачылыгы жана поэтикалык дүйнөсүнүн өзгөчөлүктөрү талдоого алынат. Акындын ырларында аялзатынын назик табияты, руханий дүйнөсү, ыймандык жана адептүүлүк сыяктуу улуттук баалуулуктар, ошондой эле коомдук өзгөрүүлөр, жашоонун мааниси жана адамдык нарк маселелери көркөм чагылдырылганы белгиленет. Роза

Карагулованын «Кыз дүйнөсү», «Көл тынышы», «Жолдо», «Тынчы жок талаа», «Капчыгай» ыр жыйнактарынын идеялык-көркөмдүк табиятына, образдуулугуна, тематикалык жана философиялык мазмунуна көңүл бурулат. Акындын поэтикалык дүйнөсү адабиятчы-окумуштуулардын сын-пикирлерине таянуу менен каралып, анын кыргыз поэзиясына жаңы поэтикалык үн, өзгөчө сезимталдык жана көркөм туюнтуу алып келгендиги көрсөтүлөт. Роза Карагулованын чыгармалары лирикалык тереңдиги, көркөм образдуулугу жана мазмундук көп катмардуулугу менен кыргыз поэзиясынын өнүгүшүнө салым кошкону жыйынтыкталат.

Аннотация: В статье анализируются поэтическое творчество и особенности художественного мира Розы Карагуловой — одной из ярких представительниц «женской поэзии» в кыргызской литературе. Отмечается, что в стихотворениях поэтессы художественно отражены тонкость женской натуры, духовный мир, такие национальные ценности, как нравственность и моральные устои, а также общественные изменения, смысл жизни и человеческое достоинство. Особое внимание уделяется идейно-художественной природе, образности, тематическому и философскому содержанию поэтических сборников «Кыз дүйнөсү», «Көл тынышы», «Жолдо», «Тынчы жок талаа», «Капчыгай». Поэтический мир Розы Карагуловой рассматривается с опорой на оценки и суждения литературоведов. Подчеркивается, что поэтесса привнесла в кыргызскую поэзию новое поэтическое звучание, особую эмоциональную восприимчивость и своеобразие художественного выражения. Делается вывод о том, что произведения Розы Карагуловой благодаря лирической глубине, художественной образности и многослойности содержания внесли значительный вклад в развитие кыргызской поэзии.

Abstract: The article analyzes the poetic works and distinctive features of the artistic world of Roza Karagulova, one of the prominent representatives of women’s poetry in Kyrgyz literature. It is noted that her poems artistically reflect the delicate nature and spiritual world of women, national values such as morality and ethical principles, as well as social changes, the meaning of life, and human dignity. Particular attention is paid to the ideological and artistic nature, imagery, thematic diversity, and philosophical content of her poetry collections Kyz Duinosu, Kol Tynyshy, Zholdo, Tynchy Zhok Talaa, and Kapchygai. Roza Karagulova’s poetic world is examined with reference to the critical assessments and views of literary scholars. The article emphasizes that the poet introduced a new poetic voice, distinctive emotional sensitivity, and original forms of artistic expression into Kyrgyz poetry. It concludes that Roza Karagulova’s works, characterized by lyrical depth, artistic imagery, and multilayered content, have made a significant contribution to the development of Kyrgyz poetry.

Негизги сөздөр: Роза Карагулова; кыргыз поэзиясы; кыздар поэзиясы; поэтикалык дүйнө; лирикалык каарман; көркөм образ; медитативдик лирика; көркөм туюнтуу.

Ключевые слова: Роза Карагулова; кыргызская поэзия; женская поэзия; поэтический мир; лирический герой; художественный образ; медитативная лирика; художественное выражение.

Keywords: Roza Karagulova; kyrgyz poetry; women’s poetry; poetic world; lyrical persona; artistic image; meditative lyrics; artistic expression.

Роза Карагулова – поэзияга өз үнү, өз образы менен келген акындардын бири. Анын чыгармаларында ички сезимдин тереңдиги, адамдын руханий дүйнөсү, аялдын тагдыры, жаратылыштын сулуулугу жана турмуш философиясы кеңири чагылдырылат.

Акындын поэтикалык табиятынын негизги өзгөчөлүгү – сезим менен ойдун айкалышы. Анын ырларынын ар бир сабында лирикалык каарман менен акындын ички дүйнөсү бир бүтүндүктө көрүнөт. Р. Карагулова жыл мезгилдерин, гүлдөрдү, талааларды, шамалды, күндү, жамгырды адамдын ички абалы менен байланышта сүрөттөйт. Мисалы, анын ырларында жамгыр – кайгынын, шамал – эркиндиктин, күн – үмүттүн символу катары тартууланат.

Акын өз ойлорун, ички сырларын окурманга күүгө салып, төгүлүп айтып бергендей таасир калтырат. Бир караганда, алардын баары эле бизге тааныш көрүнүштөр. Бирок алар акындын поэтикалык фантазиясында кайра жаралып, жаңы түс, жаңы өң алып, окурмандын жан дүйнөсүнө

таасир этип, сезимин козгойт. Акындын тили жөнөкөй, бирок терең мааниге ээ. Ошондой эле анын поэзиясында аялдын руханий дүйнөсү, сүйүү, үмүт сыяктуу темалар өзөктүү орунду ээлейт.

Р. Карагулова поэтикалык дүйнөсүн жаратууда сырткы көрүнүштөрдөн адамдын ички дүйнөсүнө өтүп, анын жан дүйнөсүн туюндуруу аркылуу философиялык ой жарата алат. Ошондуктан акындын поэзиясы окурманды терең ой жүгүртүүгө, сезимдерин ойготууга түрткү берет:

«Делбе өңдөнүп келет чуркагым,
Достук, сүйүү өткөн жол менен», —

деп улуттук поэзияга келген Р. Карагулованын «Кыз дүйнөсү» аттуу алгачкы ыр жыйнагы 1975-жылы жарык көргөн.

Акындын поэтикалык дүйнөсүндө бардыгы бар: мезгил бар, жамгыр бар, таш бар, дүйнө бар, өткөн бар, өчкөн бар, жеткен бар, жетпеген бар, кыйроо бар, ыйлоо бар, эртеңи бар, акындын «Мени» бар. Ушул көрүнүштөрдүн ар бири акындын көркөм дүйнөсүндө өзгөчө мааниге ээ болуп, анын ички толгонуулары менен айкалышат. Акын алар аркылуу өзүнүн ойлорун, сырларын окурманга күүгө салып, төгүлүп айтып бергендей таасир калтырат. Бир караганда, алардын бардыгы эле бизге тааныш нерселер. Бирок алар акындын поэтикалык фантазиясында кайра жаралып, жаңы түс, жаңы өң алып, окурмандын жан дүйнөсүнө таасир этип, анын сезимин козгойт.

Орус адабият таануучусу Л. Я. Гинзбург: «...XX кылымдын башындагы орус поэзиясында күчөтүлгөн ассоциативдүүлүк метафоралык да, метафоралык эмес да формада көрүнөт. Метафоранын негизинде жаткан алгачкы салыштыруу трансформацияланып, кыйла карама-каршылыктуу, ажырымдуу, көп баскычтуу салыштырууга айланат. Ошону менен бирге суггестивдүүлүктүн башка түрү да пайда болот: метафора аркылуу байланышпаган көрүнүштөр биригип, өз алдынчалыгын сактоо менен, өз ара айкалышында жаңы, атала элек маанини жаратат. Буга А. А. Ахматованын ыкмасы мисал боло алат. Өзүнүн «Тынч ырлар» аттуу ыр жыйнагына жазылып бүтпөй калган кириш сөзүндө ал: “Жаңы поэзиянын индивидуализмин Байрондун лирикасынан, романтизмди эготизмден чексиз туңгуюк бөлүп турат, жаңы поэзиядагы *мен* – бул азыр аны түшүнгүсү келбеген бүтүндөй дүйнөгө өзүн каршы койгон мурдагы *мен* эмес...” – деп жазган» [1, 112-б.].

Кыргыз поэзиясына акын Роза Карагулова өзгөчө көркөм ой жүгүртүүсү, поэтикалык дүйнөсү жана жаңы чыгармачылык деми менен келгендиги талашсыз.

«...Бул – ал жылдары күчтүү өнүккөн кыргыз аялдар поэзиясы...» [2, 256-б.], – деп мүнөздөйт адабиятчы К. Артыкбаев. Ушуга үндөш пикирди кыргыз поэзиясын терең изилдеген адабиятчы, сынчы О. Ибраимов да билдирет: «Кыргыз поэзиясы жетимишинчи жылдарда да бир өзгөчөлүк менен көзгө түшөт, ал – кыздар поэзиясы» [3, 15-б.]. Бул пикирлер кыргыз совет адабиятынын алкагында «кыздар поэзиясы» же «аялдар поэзиясы» деген түшүнүктүн кеңири орун алгандыгын көрсөтөт.

Сен да жаздын жүрөгүнө,
Чөгүп кетип бараттың.
Делбе болгон ойлор ыйы,
Жүрөгүмдө тебелеп,
Мен шибердин толкунунда,
Сыздоо болуп дирилдеп.
Мерездиктин карегине
Тепчилдиби үндөрүм.
Менден алыс бир мээримдин,
Жаңырткансып жараатын.
Калтыроого эрип барат,
Көрүнбөгөн канатым.

Р. Карагулованын «Көл тынышы» ырлар жыйнагына О. Ибраимов 1985-жылы жарыяланган «Делбе болгон ойлор же сөз алхимиясы» аттуу макаласында сын көз карашын билдирип, мындай деп жазган: «...Талаш жок, XX кылымдын поэзиясы көркөм туюнтуу жагынан радикал өзгөрүүлөргө дуушар болгон, эң эле күтүлбөгөн ассоциацияларга каныккан метафоралар поэзиясы, бирок анын

мыкты үлгүлөрү предметсиздикке, бейжай экиленүүгө, “элирүүгө”, делбеликке, арзан эффектке, жасалма образдык туюктарга каршы турган олуттуу, таасирдүү искусство го. Р. Карагулованын акындык табиятына жердигинен музыкалуулук, кандайдыр үлбүрөгөн назиктик, абадай жеңилдик мүнөздүү. “Баарынан мурун музыкалуулук болсун”, – деп бир кезде Поль Верлен ураан таштагандай, Карагулова да предметтерден, сезим түрмөктөрүнөн кандайдыр шоодураган дабыш угууга, аларды не бир боек айкалышында көрүүгө, хрусталдай шыңгырлык, морттук берүүгө умтулганы, аларды туюнтуу үчүн адекваттуу салыштырууларды табууга аракеттенгендиги, кайталап айтабыз, эң сонун касиет» [4, 24-б.].

Ошол эле макалада О. Ибраимов акындын айрым көркөм изденүүлөрүнө карата сын пикирин андан ары тереңдетип: «...Азыркы учурда эч ким алхимия менен алек болбосо керек, бирок поэзияда дале болсо бар көрүнбөйбү, тууралаак айтканда, эми көз жарып, эми канат-бутагын жайып келаткан окшобойбу... Бирок ошондой болгон күндө да мынабуну эстен чыгарбоо керек го: колго урунган, көзгө көрүнгөн, туйгуңа жеткен нерселерди, заттарды аралаштыруу, чалмакей чалуу (б. а. алхимик болуу) менен ар кыл коошпогон түшүнүктөрдү, не бир кармалбас, көрүнбөс, угулбас, сезилбес, үнсүз, жытсыз, тулкусуз, б. а., жок нерселерди поэзиянын кырк кулактуу казанына салып, боркулдатып кайната берүүнүн айырмасы өтө чоң», – деп катуу сынга алган [4, 26-б.].

Поэзияга жана анын авторуна карата айтылган ар түрдүү дооматтар, айрым учурларда аша чапкан сын-пикирлер акындын көңүлүнө бүлүк салганы менен, анын ээлеген позициясын жана карманган чыгармачылык ишенимин өзгөртө алган жок. Адабияттагы мындай жаңы изденүүлөрдүн жаралышы жана өнүгүшү белгилүү бир доордун көркөм-эстетикалык талаптары менен да байланыштуу. Бул тууралуу адабиятчы Д. Асакеева: «...Жанрдын өнүгүшү доордун мыйзам ченемине да байланыштуу, маселен, кээ бир дооорлордун темирдей тартибинде жанрдык өзгөрүш анын чегинен чыга албайт, мисалы, классицизм реализми учурунда жанр багыттын тартибине баш ийип, эч кандай чектен чыга албаса, кээ биринде, тескерисинче, гүлдөп-өсөт, мисалы, реализмдин учурунда жанрдык чек кеңип, ар тараптуу өсүшкө ээ болгон», – дейт [5, 44-б.].

Демек, адабий жанрлардын пайда болушу, калыптанышы жана өнүгүшү улуттук адабияттын тарыхый өнүгүү процесси үчүн өзгөчө мааниге ээ. Поэзиядагы жаңылануу да көркөм ой жүгүртүүнүн, адамдын ички дүйнөсүн туюнтуунун жана сүрөттөө каражаттарынын өзгөрүшү менен коштолот. Адабиятчы-сынчы А. Эркебаев бул тууралуу: «...Поэзиябызда жүрүп жаткан мындай кубулуштар эртедир-кечтир жаңычылыкка алып барарына ишенем. Кандай гана болбосун, поэзия азыр жаңы этапты башынан кечирүүдө. Ал эми “поэзия канткенде жаңыланат?” деген суроого ар ким ар башка жооп берип келген: адамдын психологиясына тереңдөө, доорду философиялык жактан аңдап-билүү, салтка айланган канондордон бошонуу, сүрөттөө-туюнтуу каражаттарын өркүндөтүү – ушунун баары керек» [6, 89-б.], – деп жазат.

Сынчы-адабиятчы О. Ибраимов өзүнүн кийинки изилдөөлөрүндө Р. Карагулова өкүлдөрүнүн бири болгон 70-жылдардагы аялдар поэзиясына кайрадан кайрылып, ага адабий процесстеги жаңы көрүнүш катары баа берет. Ал мындай деп жазат: «...70-жылдардын аялдар поэтикалык импрессионизми – бул аныгында, бүтүндөй кыргыз поэзиясындагы жаңы сөз экендигин моюнга алып, өзгөчө, медитативдик лирика деп аталган контекстинде дагы бир жетишкендиги деп эсептөөгө негиз бар. Бул адабияттагы жаңы көрүнүш, башкача айтканда, поэтикалык постимпрессионизм, кийинчерээк, 80-жылдарда, өзүнчө жаңы агымга айланып, анын социалдык жана психологиялык тамыры ошол учурдагы жалпы советтик коомчулуктагы канааттанбагандыктын кризистик абалына жооп берип турган, акыр аягында жалпы Кайра курууга, кийинчерээк Советтер Союзунун кулап калышына алып келген “сенек мезгилдин” жалпы тумчуктурган атмосферасынан, элдин жалпы маанайынын чөгүү абалынан кабар берип турат:

Кетти, келбейт, эшигимди бекитем.
Кечем жалгыз калган кечтин жарымын.
Отурам да, ойлойм жаштык өткөнүн
Болот эми кызыгы жок кечтерим.

Кетти, келбейт, эшигимди бекитем.

Эң акыркы коногумду узаттым,

Эңгиреген аңыз боюн күзөттүм...

– деген Р. Карагулованын бул импрессионизмге мүнөздүү ырында бийик-патетикалык романтизмден, 60-жылдардын ядердик-космикалык шаңданган пафосунан нымым да калбаган, азыр эми мында башка сезимдер, башка мотив, анын ичинде эң туруктуусу – жалгыздык, кандайдыр бир алсыроо, белгисиз кайгы-капаны күтүү, бардык саптарында түнтүк жана ички түйшүктөнүү алдыга чыгып турат» [7, 235-б.].

Акын лирикалык каармандын башынан кечирген азаптарын муңайым ыргак менен кынаптап берет. Анын салыштыруулары жашоонун өзүндөй миң катмарлуу, ошол эле учурда жөнөкөй. Сезимди тымызын тызылдаткан, ички дүйнөңдү бүлүнтүп, санаага чөктүргөн, ойго батырган муңдуу ырлар анын поэзиясынын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири сыяктанат. Өткөн өмүргө өкүнүү, өзүн жубатууга умтулуу, эңсөө сыяктуу сезимдер ыр саптарынан сызылып чыгып, жүрөккө агылып киргендей таасир калтырат.

Ошентип, жогоруда айтылган пикирлерден көрүнүп тургандай, «кыздар поэзиясы» өзүнчө поэтикалык көрүнүш катары баралына келип, кийинки мезгилдеги поэзияны жаңы образдар жана боёктор менен байытты. Ал поэзиябыздын жалпы казынасына жаңы идеялык-эстетикалык мазмун кошуп, анын мазмундук жана маанилик чектерин кыйла кеңейтүү менен өнүгүүнүн жаңы баскычына көтөрүлүшүнө өбөлгө түзгөнүн байкоого болот.

Чыгармачылык изденүү – тынымсыз процесс. Анын айрым элементтери эскирип, колдонуудан чыгып жатса, башкалары жаңыдан пайда болуп, калыптанып отурат. Изденүүнүн али толук аныктала элек тигил же бул өзгөчөлүктөрү жөнүндө алдын ала так кесе айтуу опурталдуу болор эле. Поэзиядагы изденүү – биринчи кезекте акындын өзүн таанып-билүүсү, өзүндөгү чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрдү кен казгандай тереңден таап, жарыкка алып чыгуусу. Акындын «Жолдо» жана «Тынчы жок талаадагы» чыгармаларындагы өзгөчө поэтикалык добуш, кайталангыс образдар жана алардын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү Р. Карагулованын өзүнө таандык чыгармачылык жүзүн айгинелейт. «Капчыгай» китебинин адабий чөйрөдө жакшы кабыл алынышы да акындын чыгармачылык жактан өсүп, жаңы бийиктикке көтөрүлгөнүн көрсөтөт.

Акындын «Улуулардан жуккан сөз» аттуу циклиндеги ыр саптарында учу-кыйыры жоктой сезилген түбөлүктүү ойлор камтылган. Бул чыгармалардан акындын чыгармачылык дараметин, ой жүгүртүүсүнүн тереңдигин жана талантынын күчүн көрүүгө болот:

Жүгүрөмүн таңдын көңүлүндө,

Жүрөгүмдө уктап түнү-күн.

Жыргап оонайт эрке ойлорум,

Жылдыз гүлдүү жайдын түнүнө...

Мээлүүн тазалыктан түңүлбө,

Менден алыс болчу күнүңдө... [8, 19-б.]

Бул ыр саптары акындын көркөм дүйнөсүнө терең үңүлүп, андагы ой менен сезимдин айкалышын талдоого жол ачат. «Таңдын көңүлү», «эрке ойлор», «жылдыз гүлдүү жайдын түнү», «мээлүүн тазалык» сыяктуу поэтикалык туюнтмалар аркылуу лирикалык каармандын ички дүйнөсү образдуу берилет. Мында поэзиянын идеялык мазмуну менен көркөмдүгү, ойду туюнтуунун тереңдиги жана чыгармачылык максатты жеткирүү чеберчилиги өз ара айкалышат. Мындай көркөм дүйнөнүн жаралышында акындын дүйнө таанымы, ички ишеними жана чыгармачылык принциптери чечүүчү роль ойнойт.

Дүйнөнү көркөм кабылдоонун мындай жаңы көрүнүштөрүндө предметти, көрүнүштү жана кубулушту адаттагыдан башкача кабылдоо, аларга жаңыча көз караш менен кароо жана туюу аракети байкалат. Мындай көркөм изденүүлөрдө жаңыча ой жүгүртүү ырдын бүтүндөй тулкусуна сиңип, анын мазмунун жаңы образдар, жаңы боёктор аркылуу ачууга өбөлгө түзөт.

Ошол мезгилдеги адабий процессти сынчы-адабиятчы А. Эркебаев «Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы» аттуу макаласында: «1970-жылдардагы жаш поэзиябыздагы жагымдуу жышаандардын бири — анда талант даражасы, профессионалдык тажрыйбасы жагынан айырмаланышкан акын кыздардын өзүнчө бир тобунун пайда болгондугу. Мен бу жерде, албетте, алды эки-үч китеп чыгарган, арты ырларын альманахтарда жарыялап жүргөн акын кыздардын төмөнкү тобун айтып жатам: С. Акматбекова, Р. Мукашева, Р. Карагулова, А. Дегенбаева, А. Тыналиева, Ш. Келдибекова, М. Мамазаирова, Т. Закирова, А. Узакова, Д. Жамансартова, А. Чойбекова, Ү. Маматова ж. б. Менимче, жалпы эле ушул топ жана анын айрым өкүлдөрү жөнүндө конкреттүү сөз козгоого убакыт жетти», – деп белгилеген [6, 126–127-бб.].

«Аялдар поэзиясындагы» 1970–1980-жылдардагы медитативдик поэзияга мүнөздүү муңайымдык жана көңүл чөгөттүк мотивдери өлкө эгемендүүлүк алган жылдары да өз өнүгүүсүн уланткан. Аялдар поэзиясындагы мындай көркөм-эстетикалык изденүүлөрдү кеңири адабий контекстте кароодо орус поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү Анна Ахматова, Марина Цветаева, Белла Ахмадулинанын чыгармачылыгын да эске алууга болот.

Р. Карагулованын поэтикалык дүйнөсүнүн өзгөчөлүгүн адабиятчы А. Эгембердиева мындайча белгилейт: «Айрым акындарга таасирленсе болот, бирок канчалык сүйүп турсаң да Р. Карагулованыкындай ырды жазам деш болбогон убакерчилик. Анткени акындыкындай жазыш үчүн аныкындай настроение, маанай, сезүү, туюу, кабылдоо зарыл, б. а., айтканда, акын өзү бир кезде катуу сын уккандагыдай, кармалбасты кармоо, туйбасты тыюу, сезилбести сезүү сыяктуу өзгөчө касиет-жөндөм, сезгичтик зарыл», – дейт [9, 36-б.].

Сөзүбүздү жыйынтыктасак, Р. Карагулованын поэтикалык табиятына лирикалык назиктик, руханий тереңдик жана сөздүн көркөм күчүнө болгон ишеним мүнөздүү. Акындын ырлары кыргыз поэзиясында өзүнө таандык сезимталдыгы, көркөм ой жүгүртүүсү жана улуттук руху менен айырмаланат. Анын поэзиясында адамдын ички дүйнөсүн терең туюнтуу, сезим менен ойду айкалыштыруу, турмуштук көрүнүштөрдү өзгөчө көркөм кабылдоо сыяктуу белгилер даана байкалат. Р. Карагулованын өзүнө таандык чыгармачылык стили, поэтикалык дүйнөсү жана көркөм ой жүгүртүү өзгөчөлүктөрү мындан ары да атайын илимий изилдөөлөрдү талап кылган актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Гинзбург Л. О лирике. – 2-е изд. – Ленинград : Советский писатель, 1974.
2. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004.
3. Ибраимов О. Көз караш. – Фрунзе : Кыргызстан, 1985.
4. Ибраимов О. Делбе болгон ойлор же сөз алхимиясы // Көз караш. – Фрунзе, 1985.
5. Асакеева Д. Адабият теориясы: окуу куралы. – Бишкек, 2013.
6. Эркебаев А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы. – Фрунзе : Кыргызстан, 1980.
7. Ибраимов О. XX к. кыргыз адабиятынын тарыхы жана поэзиясы. – Бишкек, 2013.
8. Карагулова Р. Кыз дүйнөсү. – Фрунзе, 1991.
9. Эгембердиева А. Кыргыз аялдар поэзиясы: көркөм табияты, тарыхый өнүгүшү, идеялык-стилдик өзгөчөлүктөрү. – Бишкек, 2010.

Рецензент: филология илимдеринин доктору, профессор Искендерова С.И.

УДК 821.512.154.09
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-199-203

Орозалиева Т.К.
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Орозалиева Т.К.
Ошский государственный педагогический университет
Orozalieva T.K.
Osh State Pedagogical University

КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН ПРОЗА ЖАНРЫНЫН ӨНҮГҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМЫ
ВКЛАД КЫРГЫЗСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ В РАЗВИТИЕ ЖАНРА ПРОЗЫ
THE CONTRIBUTION OF KYRGYZ WRITERS TO THE DEVELOPMENT OF THE PROSE GENRE

Кыскача мүнөздөмө: Бул илимий макалада кыргыз адабиятындагы проза жанрынын жаралуу тарыхы, калыптануу баскычтары жана бүгүнкү күнгө чейинки эволюциялык өнүгүүсү комплекстүү түрдө изилдөөгө алынган. Автор кыргыз прозасынын өнүгүшүн чоң дайрага куйган булактарга салыштырып, адабий процесске салым кошкон ар бир муундун ордун жана маанисин кеңири талдайт. Изилдөөнүн негизги өзөгүн кыргыз прозасынын генезиси жана анын элдик оозеки чыгармачылык (фольклор) менен болгон терең, органикалык байланышы түзөт. Макалада К. Баялинов, М. Элебаев, Т. Сыдыкбеков, К. Жантөшев сыяктуу улуттук прозанын түптөөчүлөрүнөн баштап, реализмдин бийик үлгүсүн жараткан Ч. Айтматовго жана горизонтту кеңейткен кийинки муундун өкүлдөрүнө (Т. Касымбеков, М. Гапаров, К. Жусупов ж.б.) чейинки жазуучулардын чыгармачылыгына сереп салынат. Автор 1920–30-жылдардагы адабий процесске өзгөчө көңүл бөлүп, кыргыз элинин поэтикалык ой жүгүртүүдөн профессионалдык прозалык ойлоого өтүүдөгү психологиялык жана эстетикалык кыйынчылыктарын ачып берет. Атап айтканда, А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аңгемеси, К. Жантөшевдин «Каныбек» жана Т. Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романдарынын мисалында фольклордук сюжеттерди жана эпикалык формаларды алгач механикалык түрдө колдонуудан бара-бара аларды чыгармачылык менен иштеп чыгууга жана реалисттик сүрөттөөгө өтүү процесси иликтенген. Ошондой эле макалада коомдук-тарыхый шарттардын, социалисттик түзүлүштүн жана коңшу элдердин (казак, орус) адабиятынын кыргыз прозасынын калыптанышына тийгизген таасири каралат. Макаланын илимий баалуулугу менен катар практикалык мааниси да зор. Анда жаңыдан калем кармаган жаш жазуучулар үчүн кыргыз прозасынын табиятынан үлгү алуу, улуттук колоритти сактоо менен универсалдуу, жалпы адамзаттык идеяларды чагылдыруунун жолдору көрсөтүлгөн. Жыйынтыгында, бул эмгек кыргыз прозасынын фольклордон реализмге чейинки басып өткөн татаал тарыхый жолун, жанрдык табиятын жана көркөмдүк-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Аннотация: В данной научной статье комплексно исследуются история возникновения, этапы становления и эволюционное развитие жанра прозы в кыргызской литературе до настоящего времени. Автор сравнивает развитие кыргызской прозы с источниками, вливающимися в большую реку, и подробно анализирует роль и значение каждого поколения, внесшего вклад в литературный процесс. Основу исследования составляют генезис кыргызской прозы и её глубокая органическая связь с устным народным творчеством (фольклором). В статье представлен обзор творчества писателей — от основателей национальной прозы К. Баялинова, М. Элебаева, Т. Сыдыкбекова, К. Джантошева до Ч. Айтматова, создавшего высокие образцы реализма, и представителей последующего поколения, расширивших литературные горизонты (Т. Касымбеков, М. Гапаров, К. Жусупов и др.). Автор уделяет особое внимание литературному процессу 1920–30-х годов, раскрывая психологические и эстетические трудности перехода кыргызского народа от поэтического мышления к профессиональному прозаическому мышлению. В частности, на примере рассказа А. Токомбаева

«Күүнүн сыры» («Тайна мелодии»), романов К. Джантошева «Каныбек» и Т. Сыдыкбекова «Кен-Суу» исследуется процесс перехода от первоначального механического использования фольклорных сюжетов и эпических форм к их постепенной творческой переработке и реалистическому изображению. Также в статье рассматривается влияние общественно-исторических условий, социалистического строя и литературы соседних народов (казахского и русского) на становление кыргызской прозы. Наряду с научной ценностью статья имеет большое практическое значение. В ней показаны пути, позволяющие начинающим писателям опираться на традиции кыргызской прозы и, сохраняя национальный колорит, отражать универсальные, общечеловеческие идеи. В итоге данный труд способствует глубокому пониманию сложного исторического пути кыргызской прозы от фольклора к реализму, её жанровой природы и художественно-эстетических особенностей.

Abstract: This research paper provides a comprehensive study of the origins, stages of formation, and evolutionary development of the prose genre in Kyrgyz literature up to the present day. The author compares the development of Kyrgyz prose to tributaries flowing into a great river and analyzes in detail the role and significance of each generation that has contributed to the literary process. The core of the research is the genesis of Kyrgyz prose and its deep organic connection with oral folk tradition (folklore). The article provides an overview of the works of writers ranging from the founders of national prose, such as K. Bayalinov, M. Elebaev, T. Sydykbekov, and K. Jantoshev, to Ch. Aitmatov, who created outstanding examples of realism, and representatives of the subsequent generation who expanded literary horizons (T. Kasymbekov, M. Gaparov, K. Jusupov, etc.). The author pays particular attention to the literary process of the 1920s–30s, revealing the psychological and aesthetic difficulties involved in the transition of the Kyrgyz people from poetic thinking to professional prose writing. In particular, using A. Tokombaev's short story *Kyunun Syry* (*The Secret of the Melody*), K. Jantoshev's novel *Kanybek*, and T. Sydykbekov's novel *Ken-Suu* as examples, the study examines the transition from the initial mechanical use of folklore plots and epic forms to their gradual creative adaptation and realistic representation. The article also examines the influence of socio-historical conditions, the socialist system, and the literature of neighboring peoples (Kazakh and Russian) on the formation of Kyrgyz prose. In addition to its scholarly value, the article has considerable practical significance. It outlines ways for aspiring writers to draw on the traditions of Kyrgyz prose and to express universal human ideas while preserving national character. In conclusion, this study contributes to a deeper understanding of the complex historical path of Kyrgyz prose from folklore to realism, as well as its genre characteristics and artistic and aesthetic features.

Негизги сөздөр: проза; жанр; адабий процесс; фольклор; роман; реализм; социализм; улуттук колорит; көркөм горизонт; метод.

Ключевые слова: проза; жанр; литературный процесс; фольклор; роман; реализм; социализм; национальный колорит; художественный горизонт; метод.

Keywords: prose; genre; literary process; folklore; novel; realism; socialism; national color; literary horizon; method.

Адабият — чоң дайра, түгөнгүс көч. Анын өнүгүшү менен бирге проза жанры да байма-бай өнүгүп отурду.

Орус классикалык адабиятынын, кийинчерээк чет элдик жана боордош элдердин (мисалы, казак, өзбек) адабияттарынын таасири астында прозанын жаңы көрүнүштөрү пайда болду. Бул процессте кыргыз прозасынын мүмкүнчүлүктөрү алда канча кеңейип, сюжеттик, композициялык жана стилдик жактан байыды. Жалпы адабиятыбызда омоктуу орду бар мыкты прозалык чыгармалар жаралды десек болот. Адабиятыбыздын пайдубалын түптөгөн, проза жанрынын баштоочулары болгон аксакал жазуучуларыбызды сыймыктануу менен атоого болот. Алардын катарында К. Баялиновдун, М. Элебаевдин, Т. Сыдыкбековдун, К. Жантөшевдин, У. Абдукаимовдун өз таланттарына жараша калыптанган салттары жана нускалары бар.

Азыркы кыргыз прозасында Ч. Айтматовдун жалпы эле көп улуттуу совет адабиятынын казнасына айланган эң ажайып нускасы, реализмдин бийик салты өкүм сүрүп, жалпы адабий өнүгүшүбүзгө олуттуу таасирин тийгизүүдө. Андан кийинки жыйырма жылдын ичинде кыргыз прозасына белгилүү жазуучулар К. Каимов, Ш. Бейшеналиев, М. Борбугулов, Ж. Мавлянов, Ш. Садыбакасов, Т. Касымбеков, С. Өмүрбаев, алардын соңунан М. Гапаров, О. Орозбаев, К. Жусупов, А. Стамов, М. Байжиев, С. Жетимишев, А. Жакыпбеков жана башкалар романдары, повесттери, аңгемелери менен келип, кыргыз прозасынын горизонтун кеңейтти.

Ошентип, кийинки чейрек кылымда кыргыз прозасынын айдыңына келген жазуучулардын ар бир мууну чоң дайрага куйган булак катары кошулуп, ар бири өз талантынын кудуретине, табиятына жараша өз сөзүн айтып жатканы талашсыз [2, 116–117-бб.].

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Кыргыз прозасынын, жалпы эле адабиятынын жаралышы, өнүгүшү жөнүндө бир кыйла мазмундуу эмгектер жаралды. Бирок ошого карабастан, фольклор жана проза маселеси жалпы жонунан гана кеп кылынып, же такыр эле изилдөөгө алынбай келе жаткансыйт. Өткөн кылымдын 70-жылдарынан тартып советтик чыгыш элдеринин адабияттарында социалисттик реализм методунун өнүгүшүнө арналган бир катар конференциялар өткөрүлгөн.

Дүйнөдөгү бир да адабият сырткы жана ички таасирсиз өнүккөн эмес. Өзүнүн тамырынан ажырап калган, жалаң гана чоочун таасирдин суусун ичкен адабият сөздүн толук маанисинде адабият деген укукка ээ эмес. Ошентип, улуттук фольклор жаш жазма адабияттын калыптануу учурунда улуттук негизин түзүп, анын кийинки өнүгүшүнө да өбөлгө түзөт. Азыркы кыргыз адабиятынын жаралышын жана андан ары өнүгүшүн элдик оозеки чыгармачылык менен байланыштырбай кароо мүмкүн эмес.

Октябрь революциясынын натыйжасында жаралган кыргыз жазма адабиятынын генезиси «Манас» башында турган эпосторго, жалпы эле элдик оозеки чыгармачылыкка барып такалат. Кыргыз прозасынын жаралып, өнүгө баштаган учурундагы көркөм каражаттардын бардык системасы элдин поэтикалык салттары менен өтө тыгыз байланышта болгон. Чынында да, кыргыз адабияты өзүнүн калыптанышынан баштап дээрлик азыркы учурга чейин фольклордон азыктанып келет. Элдик оозеки чыгармачылык жазма адабияттын негизги башаттарынын бири гана болуп эсептелбестен, анын соңку өнүгүшүндө акын-жазуучулар үчүн көркөмдүүлүктүн түгөнгүс казынасы катары кызмат өтөп келгендиги белгилүү. Кыргыздын төл башы калемгерлеринин бири Касым Тыныстанов биринчилерден болуп 1924-жылы эл оозундагы Жаңыл Мырза жөнүндөгү белгилүү сюжетке кайрылып, «Жаңыл Мырза» поэмасын жараткан. Анда автор фольклордук материалды алдына койгон чыгармачылык максатына жараша иштеп чыккан десек болот [3, 89-б.].

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында кыргыз совет адабиятында поэзия негизги орунду ээледи. Бул элдин психологиялык жактан чыгармачылыктын поэтикалык формасын кабыл алууга көнүп калгандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал эми проза жанрынын калыптанышы фольклордук психологиядан профессионалдык чыгармачылык ойлоого өтүү процессинде ишке ашкан жана жаңыдан жаралып жаткан көркөм системанын курамдык бөлүгү болгон. Совет бийлигинин жылдарында жарала баштаган профессионалдык прозанын өзгөчөлүгүн, спецификасын аныктоого аны жараткан коомдук-тарыхый шарттарды талдоо жардам берет. Социалисттик шарттагы кыргыз элинин улуттук өзүн-өзү аңдап-билүүсүнүн ойгонушу көркөм ойлоонун горизонтунун кеңейишине мүмкүнчүлүк түзгөн. Турмуш чындыгынын тарыхый өнүгүү шартында турмушту ар тараптан талдоого жөндөмдүү, дүйнөнү жаңы көз караш менен кабыл алган жаңы проза жарала баштайт [1, 84–86-бб.].

Элдердин маданияттарынын түрдүү деңгээли субъективдүү, психофизиологиялык ж.б. факторлорго байланыштуу эмес. Ал улуттардын тарыхый-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнүн ар түрдүү шарттарына байланыштуу болот. Октябрь революциясына чейин ар түрдүү улуттардын адабияттары бирдей эмес көркөм тажрыйбага, сапатка жана жазма көркөм салттын деңгээлине ээ болгон. Шарттуу түрдө айрым типтүү окшош белгилерге ээ болгон адабияттардын топторун ажыратып көрсөтүүгө болот.

Проза жанры жазма адабияты бар элдерде гана болуп келгендиги белгилүү. Ал эми бизде мурда жазма адабият өнүкпөгөндүгүнө байланыштуу азыркы профессионалдык жазма адабият оозеки поэзиядан башталган. Турмуш койгон жаңы талаптарды, ошондой эле башка бир катар көркөмдүк-идеялык проблемаларды ишке ашыруу үчүн кыргыз жазуучулары адабияттын ар түрдүү жанрларын да өздөштүрүүлөрү зарыл болгон.

Кыргыз адабиятында роман, повесть жана башка прозалык чыгармалардын келип чыгышына эң биринчи кезекте жаңы социалдык-коомдук турмуш түрткү берди. Жаңыдан үйрөнүп, жаңы жанрларды өздөштүрө баштаган жаш авторлор кыргыз элинин турмушун кеңири полотнодо сүрөттөөгө багыт алышты. Натыйжада ушул жылдары «Мариям менен көл боюнда», «Үйлөнүүдөн качты», «Ажар» аңгемелеринен кийин 30-жылдарда «Каныбек», «Узак жол» романдары, «Жараланган жүрөк», «Эки жаш», «Азаматтар» аттуу повесттер, «Күүнүн сыры» сыяктуу аңгемелер жаралды. Албетте, эң алгачкы прозалык тажрыйбалардан экенине карабастан, жогоруда аталган чыгармаларда реалисттик башталмалардын да орун алгандыгын көрсөтө кетүүгө тийишпиз [4, 204–206-бб.].

30-жылдарда фольклорго кайрылууда кыргыз прозачылары ар түрдүү ыкмаларды пайдаланышкан. Аны иштеп чыгуунун ар кандай формаларын издешкен. Айрымдарын фольклордогу жанрлардын бөтөнчөлүктөрү кызыктырса, кээ бирөөлөрүн баяндоонун стили же фольклордук образдардын психологиялык, романтикалык жактары кызыктырган. 30-жылдарда фольклордук сюжеттин негизинде жазылган А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аңгемесинде кыргыз турмушундагы качанкы бир өткөн окуя баяндалат. Бул чыгарма жөнүндө профессор К. Асаналиев төмөнкүдөй дейт: «А. Токомбаевдин “Жараланган жүрөк” аттуу китебиндеги эң күчтүү эмоциялык таасир берүүчү чыгарма — “Күүнүн сыры”. Элдик байыркы уламанын негизинде жазылган бул аңгемени жанрдык жагынан алып караганда проза менен жазылган лиро-романтикалык аңгеме деп тайманбай айтууга болот». Чындыгында эле А. Токомбаевдин бүткүл чыгармачылыгына тиешелүү болгон романтикалуулук 30-жылдардагы чыгармаларынан эле байкалат [6, 156-б.].

30-жылдардагы адабият жөнүндө сөз болгондо Т. Сыдыкбековдун «Темир» романынын айланасында бир топ пикирлер айтылган. Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгын кеңири иликтеген профессор А. И. Мусаев: «Ал кездеги Т. Сыдыкбековдун көркөмдүк аң-сезиминде фольклордук стереотиптердин али күчтүү экендигин, реалдуу көркөм образдарды сүрөттөөдө алардын таасири болгондугу эч кандай татаалдык туудурбайт. Бирок реалдуу турмуштагы реалдуу жагдайларды сөзсүз түрдө эле эпикалык формулага такап, ошонун нугу менен түшүндүрүү, албетте, полемикага чакырбай койбойт. Анткени кадимкидей реалисттик мүмкүнчүлүктөрү калыптанып калган улуттук адабияттагы ар бир сюжеттик мотивди, окуяны, кырдаалды сөзсүз түрдө эпикалык формуланын “көчүрмөсү”, “көчөтү” катарында кароого болбойт», — деп калыс баалайт.

Жазуучулар 20-жылдарда элдик сюжеттерди көбүнчө механикалык кайталоо менен чектелсе, 30-жылдарда фольклорго чыгармачылык менен мамиле кыла баштаганын жогорудагы мисалдан көрүүгө болот. Бул ошол кездеги калемгерлердин изденүүчүлүк, чыгармачылык тажрыйбалары чыңала баштагандыгынын бир мисалы болуп саналат. Мындай деп айтуу бир сапаттык абалдан экинчи сапаттык абалга «секирик» жасоо деп түшүнүүгө болбойт. А. Токомбаев «Курманбекти», Т. Сыдыкбеков «Капкакбайды» жазганда өз алдынча оригиналдуу, индивидуалдуу чыгарма жаратуу аң-сезими ойгоно элек деп болжолдоого болот. Алар али жазма адабиятты интенсивдүү түшүнүп, анын дарбазасын даап ачып, ичине кирүүгө ишенимдүү кадам таштай албай турушкан. Анын үстүнө улуттук адабиятта жазма прозанын үлгүсү да жок болчу.

Бул жагдайда казак адабиятынын тажрыйбасы эске келет. Маселен, казак адабиятында мурда күчтүү өнүккөн поэзияга жанаша Абайдын, Алтынсариндин прозалык чыгармалары да адабият тарыхында өз изин калтырды. Казак классиктеринин бул адабий салты кийинки казак прозасынын өнүгүшүнө, анын ичинде С. Сейфуллиндин, М. Ауэзовдун, С. Мукановдун, С. Мустафиндин прозасынын өнүгүп, гүлдөшүнө өз салымын кошкону талашсыз [5, 123–125-бб.].

Ошентип, А. Токомбаевдин прозалык чыгармаларындагы көтөрүңкү сүрөттөөлөр, романтикалуулук — анын акындык табиятына байланыштуу келип чыккан көрүнүш. Бул касиет анын прозасына поэтикалык өң берип, сезимди ойготуп, окурмандын кызыгып окуусуна шарт түзөт.

А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры», «Даат», «Жол жомогу», «Акылмандын жообу» сыяктуу аңгемелеринин негизги сюжеттик курулушу да карыялардын, акылман кишилердин айткан баяндарына түздөн-түз байланышта түзүлгөн. Мындай ыкма, биринчиден, баяндоодо элдик оозеки чыгармачылыкка мүнөздүү формаларды чыгармачылык менен колдонууга мүмкүнчүлүк түзсө, экинчиден, карыялардын кыска баяндарындагы элдик акылмандыкты, даанышмандыкты пайдалануу аркылуу образдарды ачып берүүгө жакшы жол ачкан. Каармандарды мүнөздөөдө, окуялардын өнүгүшүн баяндоодо автор элдик оозеки чыгармачылыктын көркөм каражаттарына да кайрылат. Фольклордук салтты ыктуу пайдалануу менен реалисттик стилдин айкалышканы ачык көрүнөт.

Ошентип, фольклор менен профессионалдык адабияттын прозадагы айкалышы бул чыгармалардын көркөмдүк табиятын, идеялык-эстетикалык өзгөчөлүгүн аныктап турат. Жыйынтыктап айтканда, Экинчи дүйнөлүк согушка чейин кыргыз жазуучулары расмий идеологиянын талаптарына жараша эне тилинде өз элинин эски жана жаңы замандагы коомдук, үй-бүлөлүк, жеке адамдык турмушундагы окуялар тизмегин, көрүнүштөр комплексин, адам тагдырларын кызыктуу баяндап, жандуу сүрөттөп берүү өнөрүн үйрөнүшүп, бул багытта бир кыйла алдыга кете алышкан. Жогоруда аталган адабият өкүлдөрүнүн салымы менен бүгүнкү күндө проза жанры жогорку деңгээлде өнүктү десек болот.

Колдонулган адабияттар

1. Асаналиев К. Тандалмалар. — Фрунзе: Кыргызстан, 1983.
2. Мусаев А. И. Кыргыз прозасынын өсүш жолдору. — Фрунзе: Илим, 1984.
3. Баялинов К. Тандалмалар. — Фрунзе: Кыргызстан, 1980.
4. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-т. — Фрунзе: Илим, 1987. — 820 б.
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2-т. — Фрунзе: Илим, 1990. — 694 б.
6. Кыдырбаева Р., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. - Бишкек, 2004. - 572 б.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Токтосунова Айдың Мамасадыковна

УДК 378(575.2)(043.3)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-203-208

Орозобекова Ж.Б.
Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы
Орозобекова Ж.Б.
Кыргызская государственная медицинская академия
Orozobekova Zh.B.
Kyrgyz State Medical Academy

ORCID 0009-0008-1047-1443

КЫРГЫЗ ТИЛИН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА ОКУТУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ
SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL ISSUES OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутуунун илимий-методикалык маселелери мурда жарыяланган илимий жана окуу-методикалык эмгектерди системалуу жана салыштырма талдоонун негизинде каралат. Изилдөөнүн максаты — жогорку билим берүү шартында кыргыз тилин окутуунун негизги методикалык багыттарын аныктоо, салттуу жана заманбап окутуу ыкмаларына арналган эмгектердеги негизги тыянактарды салыштыруу жана кесиптик багытталган окутуунун маанисин жалпылоо. Изилдөөдө жаңы эмпирикалык маалыматтар түздөн-түз чогултулган эмес; талдоо мурда даярдалган илимий жана методикалык материалдарга негизделген. Адабияттарды тематикалык, салыштырма жана мазмундук талдоонун негизинде коммуникативдик, интерактивдүү, компетенттүүлүккө негизделген жана практикага багытталган ыкмалар кыргыз тилин окутуунун негизги методикалык багыттары катары жалпыланды. Өзгөчө студенттердин тилди кесиптик чөйрөдө практикалык колдонуу жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталган тапшырмалардын мааниси белгиленди. Изилдөөнүн практикалык мааниси кыргыз тилин окутуунун мазмунун кесиптик багытка ылайыкташтырууга, теориялык материалды практикалык тапшырмалар менен айкалыштырууга жана заманбап билим берүү технологияларын пайдаланууга байланыштуу методикалык сунуштарды системалаштырууда турат. Изилдөөнүн чектөөсү талдоого алынган булактардын курамы жана мазмуну менен шартталат.

Аннотация: В статье рассматриваются научно-методические проблемы преподавания кыргызского языка в высших учебных заведениях на основе систематического и сравнительного анализа ранее опубликованных научных и учебно-методических работ. Цель исследования — определить основные методические направления преподавания кыргызского языка в условиях высшего образования, сопоставить основные выводы, представленные в исследованиях традиционных и современных методов обучения, и обобщить значение профессионально ориентированного обучения. В рамках исследования непосредственный сбор новых эмпирических данных не проводился; анализ основан на ранее подготовленных научных и методических материалах. На основе тематического, сравнительного и содержательного анализа литературы были обобщены коммуникативный, интерактивный, компетентностный и практико-ориентированный подходы как основные методические направления преподавания кыргызского языка. Особое внимание уделено значению заданий, направленных на развитие способности студентов практически использовать язык в профессиональной сфере. Практическая значимость исследования заключается в систематизации методических рекомендаций по адаптации содержания преподавания кыргызского языка к профессиональной направленности, сочетанию теоретического материала с практическими заданиями и использованию современных образовательных технологий. Ограничение исследования обусловлено составом и содержанием проанализированных источников.

Abstract: This article examines the scientific and methodological issues of teaching the Kyrgyz language in higher education institutions based on a systematic and comparative analysis of previously published scientific and educational-methodological works. The aim of the study is to identify the main methodological directions of Kyrgyz language teaching in higher education, compare the key findings presented in studies of traditional and modern teaching methods, and synthesize the significance of professionally oriented language instruction. No new empirical data were collected directly within the study; the analysis was based on previously prepared scientific and methodological materials. Based on thematic, comparative, and content analysis of the literature, communicative, interactive, competence-based, and practice-oriented approaches were synthesized as the main methodological directions in Kyrgyz language

teaching. Particular attention was paid to the importance of tasks aimed at developing students' ability to use the language practically in professional contexts. The practical significance of the study lies in systematizing methodological recommendations for adapting Kyrgyz language teaching content to professional needs, combining theoretical material with practical tasks, and using modern educational technologies. The limitation of the study is determined by the composition and content of the analyzed sources.

Негизги сөздөр: кыргыз тили; жогорку билим берүү; методика; окутуу; компетенттүүлүккө негизделген ыкма; кесиптик багыт; санариптик технологиялар; адабияттарды системалуу талдоо.

Ключевые слова: кыргызский язык; высшее образование; методика; преподавание; компетентностный подход; профессиональная направленность; цифровые технологии; систематический анализ литературы.

Keywords: Kyrgyz language; higher education; methodology; teaching; competence-based approach; professional orientation; digital technologies; systematic literature analysis.

Киришүү. Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутуу мамлекеттик тилдин билим берүү жана кесиптик коммуникация чөйрөсүндөгү колдонулушун кеңейтүү менен байланышкан актуалдуу методикалык маселелердин бири болуп саналат. Тилди жогорку билим берүү шартында окутуу жалпы тилдик билим менен гана чектелбестен, студенттин келечектеги кесиптик ишмердигинде тилди функционалдык жактан колдоно алуусун да көздөйт [1-10].

Бул изилдөөнүн максаты — кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутуунун илимий-методикалык багыттарын мурда жарыяланган материалдарды системалуу жана салыштырма талдоо аркылуу аныктоо, окутуунун кеңири колдонулган ыкмаларын тематикалык жактан топтоо жана кесиптик багытталган окутуунун өзгөчөлүктөрүн жалпылоо.

Изилдөөнүн милдеттерине кыргыз тилин жогорку билим берүүдө окутууга байланыштуу материалдарды талдоо; салттуу жана заманбап методикалык ыкмаларды салыштыруу; коммуникативдик, интерактивдүү жана компетенттүүлүккө негизделген мамилелердин өзгөчөлүктөрүн жалпылоо; кесиптик багытталган жана практикага негизделген тапшырмалардын маанисин аныктоо кирет.

Изилдөөнүн илимий мааниси мурдагы эмгектерде берилген методикалык тыянактарды бир системага келтирүү менен байланыштуу. Практикалык мааниси — алынган жалпылоолорду жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун мазмунун жана тапшырмаларын өркүндөтүүдө пайдалануу мүмкүнчүлүгүндө.

Изилдөөнүн объектиси — жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуу маселелерине арналган мурда жарыяланган илимий жана окуу-методикалык материалдар. Изилдөөнүн предмети — аталган материалдарда каралган окутуунун мазмуну, формалары, методдору жана студенттердин коммуникативдик компетенциясын өнүктүрүү жолдору.

Изилдөөнүн өзгөчөлүгү — автор тарабынан жаңы сурамжылоо, тестирлөө же педагогикалык эксперимент жүргүзүлгөн эмес. Ошондуктан макалада келтирилген тыянактар талдоого алынган мурдагы материалдардын мазмунун жалпылоого негизделет.

Адабияттарга сереп. Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутууга байланыштуу эмгектерде окутуунун методикалык негиздери, студенттердин тилдик даярдыгы, мотивациясы, интерактивдүү методдор жана коммуникативдик компетенция маселелери ар түрдүү аспектилерде каралат [1–10].

Абдукадыров Т. [1] жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун методикасына көңүл буруп, теориялык жана практикалык окутуунун өз ара байланышын карайт. Абдувалиев И. [2] кыргыз тилин окутуунун теориялык жана практикалык аспектилерин талдоого басым жасайт.

Байзакова Л. [3] студенттердин тил үйрөнүүгө болгон мотивациясын жогорулатуу маселелерин карап, мотивациялык ыкмалардын окуу процессиндеги ордун белгилейт. Эркинбекова Д. [4] жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун практикасына жана инновациялык багыттарына көңүл бурат.

Касымова Ж. [5] кыргыз тили сабактарын окутууда кездешкен методикалык көйгөйлөрдү талдайт. Мамбеталиева Г. [6] кыргыз тилин окутуунун педагогикалык негиздерин карап, окутуунун мазмуну менен педагогикалык уюштуруунун байланышын белгилейт.

Осмонова С. [7] кыргыз тили сабактарында инновациялык ыкмаларды колдонуунун мүмкүнчүлүктөрүн карайт. Сарсенова Ж. С. [8] кыргыз тилин окутуунун заманбап методикасына байланыштуу маселелерди системалаштырат.

Сатыбалдиева А. [9] жогорку окуу жайларда интерактивдик ыкмаларды колдонуу маселесине көңүл бурат. Токтобаева Н. [10] студенттердин тил үйрөнүүсүндөгү коммуникативдик компетенцияны өнүктүрүү маселесин карайт.

Адабияттарды жалпылоо көрсөткөндөй, талданган материалдарда тилди жөн гана теориялык деңгээлде өздөштүрүү эмес, аны реалдуу коммуникацияда колдонуу мүмкүнчүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган ыкмаларга өзгөчө көңүл бурулат. Ошол эле учурда кесиптик багытталган тапшырмаларды конкреттүү адистиктердин өзгөчөлүгүнө ылайыкташтыруу маселеси өзүнчө методикалык багыт катары маанилүү.

Изилдөөнүн материалдары жана ыкмалары. Изилдөө мурда жарыяланган илимий жана окуу-методикалык материалдарды системалуу талдоого негизделди. Талдоонун булагы катары макаланын колдонулган адабияттар тизмесине киргизилген 10 материал пайдаланылды [1–10].

Изилдөөдө адабияттарды аналитикалык талдоо, салыштырма талдоо, контент-талдоо жана тематикалык синтез ыкмалары колдонулду. Аналитикалык талдоо аркылуу ар бир булакта каралган негизги методикалык маселелер аныкталды. Салыштырма талдоо аркылуу окутуунун ыкмаларынын окшош жана айырмалуу жактары салыштырылды. Контент-талдоо аркылуу булактарда кайталанган негизги темалар бөлүндү. Тематикалык синтез аркылуу жыйынтыктар бир нече негизги багытка топтоштурулду.

Талдоо үчүн төмөнкү тематикалык категориялар пайдаланылды: 1) окутуунун мазмуну; 2) коммуникативдик ыкмалар; 3) интерактивдүү методдор; 4) компетенттүүлүккө негизделген мамиле; 5) студенттердин мотивациясы; 6) практикага багытталган тапшырмалар; 7) инновациялык жана санариптик технологияларды колдонуу; 8) кесиптик багытталган окутуу.

Натыйжалар жана талкуу. Мурда жарыяланган материалдарды тематикалык талдоонун негизинде кыргыз тилин жогорку окуу жайларда окутуунун бир нече негизги методикалык багыттары бөлүндү.

Биринчи багыт — коммуникативдик окутуу. Талданган эмгектерде тилди үйрөнүү студенттин реалдуу коммуникациядагы активдүүлүгү менен байланышта каралат [4; 8; 10]. Мындай мамиледе диалог, пикир алышуу, кырдаалдык тапшырмалар жана студенттин өз оюн оозеки жана жазуу жүзүндө билдирүүсүнө багытталган иштердин мааниси баса белгиленет.

Экинчи багыт — интерактивдүү окутуу. Интерактивдүү методдор студенттин сабактагы активдүү катышуусуна, жуптук жана топтук ишке, талкууга жана өз алдынча иштөөгө шарт түзүүчү каражат катары каралат [7; 9]. Бул ыкмалардын методикалык мааниси окутууну бир тараптуу маалымат берүү процессинен студенттин активдүү катышуусуна негизделген окуу процессине багыттоодо турат.

Үчүнчү багыт — компетенттүүлүккө негизделген мамиле. Талданган материалдарда тилдик билимди практикалык колдонуу менен байланыштыруунун зарылдыгы белгиленет [1; 2; 8; 10]. Бул учурда студенттин грамматикалык эрежени билүүсү менен катар аны конкреттүү коммуникациялык кырдаалда туура колдоно алуусу маанилүү.

Төртүнчү багыт — практикага жана кесипке багытталган окутуу. Жогорку окуу жайдын студенти үчүн тилдик материалдын кесиптик мазмун менен байланышы өзгөчө мааниге ээ. Медициналык багытта бул медициналык терминдерди туура колдонуу, бейтап менен баарлашуу, медициналык документтерди түзүү жана кесиптик кырдаалдарды тил аркылуу моделдөө сыяктуу тапшырмаларды камтышы мүмкүн. Бул мисалдар методикалык сунуш катары берилет жана өз алдынча эксперименттик натыйжа катары каралбайт [1; 2; 4; 5].

Бешинчи багыт — студенттин мотивациясын колдоо. Байзакова Л. [3] эмгегинде тил үйрөнүүгө болгон кызыгуунун окуу процессиндеги мааниси каралат. Ошондуктан практикалык, коммуникативдик жана студенттин келечектеги кесибине байланышкан тапшырмаларды колдонуу мотивациялык жактан да маанилүү методикалык каражат катары каралышы мүмкүн.

Алтынчы багыт — инновациялык жана санариптик каражаттарды пайдалануу. Талданган материалдардын жалпы багыты окутуунун формаларын заманбап билим берүү шарттарына ылайык жаңылоонун зарылдыгын көрсөтөт [4; 7; 8; 9]. Бирок санариптик технологиялардын натыйжалуулугун сандык жактан баалоо үчүн өзүнчө эмпирикалык изилдөө талап кылынат.

Талдоонун жыйынтыктарын жалпылоо үчүн төмөнкү тематикалык матрица түзүлдү:

1-Таблица. Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутуунун негизги методикалык багыттары

Методикалык багыт	Негизги мазмуну	Булактар
Коммуникативдик ыкма	Реалдуу коммуникация, диалог, сүйлөө жана жазуу көндүмдөрү	[4; 8; 10]
Интерактивдүү окутуу	Жуптук/топтук иш, талкуу, активдүү катышуу	[7; 9]
Компетенттүүлүккө негизделген мамиле	Билимди практикалык коммуникацияда колдонуу	[1; 2; 8; 10]
Практикага багытталган окутуу	Тилдик материалды практикалык тапшырмалар менен бекемдөө	[1; 2; 4; 5]
Мотивациялык багыт	Тил үйрөнүүгө кызыгууну жана ички мотивацияны колдоо	[3; 5]
Инновациялык/санариптик каражаттар	Заманбап технологияларды жана интерактивдүү ресурстарды пайдалануу	[4; 7; 8; 9]

Таблицадан көрүнүп тургандай, талданган булактарда бир нече методикалык багыттар бири-бири менен байланышта каралат. Айрыкча коммуникативдик, интерактивдүү жана компетенттүүлүккө негизделген мамилелердин ортосунда мазмундук байланыш бар: алардын жалпы өзгөчөлүгү студенттин тилди практикалык колдонуу активдүүлүгүн күчөтүүгө багытталгандыгында.

Ошол эле учурда бул иштин жыйынтыктары автор тарабынан жүргүзүлгөн эксперименттин натыйжалары эмес экендигин баса белгилөө зарыл. Изилдөөдө студенттерден жаңы маалымат чогултулган эмес, ошондуктан пайыздык көрсөткүчтөр, орточо баллдар, р-маанилер же эксперименттик жана контролдук топтордун айырмачылыктары берилбейт.

Корутунду. Жүргүзүлгөн системалуу адабияттык жана тематикалык талдоо кыргыз тилин жогорку окуу жайларда окутуунун методикалык багыттары көп компоненттүү экендигин көрсөттү. Талданган материалдарда коммуникативдик, интерактивдүү, компетенттүүлүккө негизделген жана практикага багытталган ыкмалар өзгөчө орун ээлейт [1–10].

Адабияттарды жалпылоонун негизинде кыргыз тилин окутууда теориялык материалды практикалык тапшырмалар менен айкалыштыруу, студенттин активдүү коммуникациясына шарт түзүү жана окутуунун мазмунун анын келечектеги кесиптик ишмердиги менен байланыштыруунун мааниси белгиленди.

Медициналык багыттагы жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутууда кесиптик лексиканы, медициналык терминологияны, бейтап менен баарлашууга байланышкан кырдаалдарды жана кесиптик документтер менен иштөөнү камтыган тапшырмаларды колдонуу методикалык жактан перспективдүү багыт катары каралышы мүмкүн. Бул сунуш адабияттарды талдоодон чыгарылган методикалык тыянак болуп саналат жана өз алдынча эксперименттик натыйжа катары каралбайт.

Изилдөөнүн чектөөсү — талдоого алынган булактардын курамы жана мазмуну менен шартталган. Кийинки изилдөөлөрдө кыргыз тилин ар кандай адистиктерде окутуунун конкреттүү

моделдерин иштеп чыгып, аларды студенттердин катышуусунда эмпирикалык жол менен текшерүү, ошондой эле сандык көрсөткүчтөрдүн негизинде алардын натыйжалуулугун баалоо зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Абдукадыров Т. Кыргыз тилин жогорку окуу жайларда окутуунун методикасы. – Бишкек: Мектеп, 2015. – 248 б.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин теориялык жана практикалык аспектилери. – Бишкек: Адабият, 2016. – 284 б.
3. Байзакова Л. Студенттердин тил үйрөнүү мотивациясын жогорулатуу методдору. – Бишкек: Эл, 2019. – 200 б.
4. Эркинбекова Д. Жогорку окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун практикасы жана инновациялар. – Бишкек: Кызмат, 2021. – 256 б.
5. Касымова Ж. Кыргыз тили сабактарын окутуунун методикалык көйгөйлөрү. – Бишкек: Билим, 2020. – 220 б.
6. Мамбеталиева Г. Кыргыз тилин окутуунун педагогикалык негиздери. – Бишкек: УБМК, 2017. – 312 б.
7. Осмонова С. Жогорку окуу жайларда кыргыз тили сабактарын инновациялык ыкмалар менен окутуу. – Бишкек: Эдит, 2018. – 276 б.
8. Сарсенова Ж. С. Кыргыз тилин окутуунун заманбап методикасы. – Бишкек: УБМК, 2022. – 272 б.
9. Сатыбалдиева А. Жогорку окуу жайларда интерактивдик ыкмалардын колдонулушу. – Бишкек: УБМК, 2018. – 240 б.
10. Токтобаева Н. Студенттердин тил үйрөнүүсүндөгү коммуникативдик компетенция. – Бишкек: Келечек, 2019. – 198 б.

Рецензент: окутуучу Дуйшеналиева Ж.А.

УДК: 316.6 (575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-208-213

Осмонова Н.Ы.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Осмонова Н.Ы.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Osmonova N.Y.
KNU Jusup Balasagyn

«ТИЛДИ ҮЙРӨТҮҮ – ЭЛДИ ОЙГОТУУ»: ЖЕҢИШБЕК ЧЫМАНОВДУН ИЛИМИЙ ДҮЙНӨСҮНӨ САЯКАТ
«УЧИТЬ ЯЗЫКУ — ПРОБУЖДАТЬ НАРОД»: ПУТЕШЕСТВИЕ В НАУЧНЫЙ МИР ЖЕНИШБЕКА ЧЫМАНОВА
«TEACHING A LANGUAGE — AWAKENING A NATION»: A JOURNEY INTO THE SCIENTIFIC WORLD OF ZHENISHBEK CHYMANOV

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада белгилүү тилчи-методист Ж. Чымановдун илимий мурасы, кыргыз тилин окутуунун теориясына жана практикалык методикасына кошкон салымы комплекстүү талдоого алынат. Автор Кыргызстандын билим берүү мейкиндигинде лингводидактиканын калыптанышында Ж. Чымановдун орду өзгөчө экендигин белгилеп, анын окутуу концепцияларынын негизги өзгөчөлүктөрүн көп булактуу илимий талдоонун негизинде ачып көрсөтөт. Макалада окумуштуунун «тил – коомду ойготкон күч» катары бааланган идеяларынын тарыхый-философиялык

негиздери, тил аркылуу инсанды тарбиялоо жана коомдук аң-сезимди жандандыруу жөнүндөгү теориялык көз караштары системалуу талдоого алынат. Изилдөөдө Ж. Чыманов сунуш кылган окутуу моделдери, анын ичинде этаптык көндүмдөрдү өнүктүрүү, интеграцияланган тилдик ишмердүүлүк, коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу сыяктуу принциптер учурдагы билим берүү стандарттары менен салыштырылып, алардын заманбап методикалык багыттарга тийгизген таасири негизделет. Ошондой эле окумуштуунун илимий-практикалык эмгектериндеги кыргыз тилин окутууга байланыштуу жаңычыл ойлору жана системалаштырылган ыкмалары изилденет. Макаланын максаты – Ж. Чымановдун илимий эмгектеринин азыркы кыргыз тил илими үчүн теориялык жана практикалык баалуулугун ачып көрсөтүү. Изилдөөнүн натыйжасында окумуштуунун педагогикалык идеяларынын актуалдуулугу, тилди үйрөтүүдө улуттук баалуулуктарды айкалыштырууга багытталган концепцияларынын мааниси жана алардын кыргыз лингводидактикасын өнүктүрүүдөгү орду илимий негизде талдоого алынат.

Аннотация: В данной статье представлен комплексный анализ научного наследия известного лингвиста-методиста Ж. Чыманова и его вклада в теорию преподавания кыргызского языка и развитие практической методики. Автор подчеркивает особую роль Ж. Чыманова в становлении лингводидактики в образовательном пространстве Кыргызстана и раскрывает основные особенности его концепций обучения на основе многоаспектного научного анализа. В статье системно рассматриваются историко-философские основы идей ученого, в которых язык оценивается как «сила, пробуждающая общество», а также его теоретические взгляды на воспитание личности и активизацию общественного сознания посредством языка. В исследовании предложенные Ж. Чымановым модели обучения, в том числе поэтапное развитие навыков, интегрированная языковая деятельность и формирование коммуникативной компетенции, сопоставляются с современными образовательными стандартами, обосновывается их влияние на современные методические направления. Кроме того, анализируются инновационные идеи и систематизированные методы, представленные в научно-практических трудах ученого по преподаванию кыргызского языка. Цель статьи – раскрыть теоретическую и практическую ценность научных трудов Ж. Чыманова для современной кыргызской лингвистики. В результате исследования анализируются актуальность педагогических идей ученого, значение его концепций, направленных на интеграцию национальных ценностей в процесс обучения языку, и их место в развитии кыргызской лингводидактики.

Abstract: This article presents a comprehensive analysis of the scholarly legacy of the prominent linguist and methodologist Zh. Chymanov and his contribution to the theory of Kyrgyz language teaching and the development of practical teaching methodology. The author emphasizes Zh. Chymanov’s distinctive role in the development of linguodidactics within the educational landscape of Kyrgyzstan and reveals the main features of his teaching concepts through a multi-faceted scholarly analysis. The article systematically examines the historical and philosophical foundations of the scholar’s ideas, in which language is regarded as a “force that awakens society,” as well as his theoretical views on personality development and the revitalization of social consciousness through language. The study compares the teaching models proposed by Zh. Chymanov, including staged skill development, integrated language activity, and the formation of communicative competence, with current educational standards and substantiates their influence on contemporary methodological approaches. In addition, the innovative ideas and systematized methods presented in the scholar’s scientific and practical works on Kyrgyz language teaching are analyzed. The aim of the article is to reveal the theoretical and practical value of Zh. Chymanov’s scholarly works for modern Kyrgyz linguistics. The study analyzes the relevance of the scholar’s pedagogical ideas, the significance of his concepts aimed at integrating national values into language teaching, and their place in the development of Kyrgyz linguodidactics.

Негизги сөздөр: кыргыз тил илими; окутуу методикасы; коммуникативдик компетенция; лингводидактика; илимий эмгектер; билим берүү; окумуштуу-педагог.

Ключевые слова: кыргызское языкознание; методика преподавания; коммуникативная компетенция; лингводидактика; научные труды; образование; учёный-педагог.

Keywords: Kyrgyz linguistics; teaching methodology; communicative competence; linguodidactics; scholarly works; education; scholar-educator.

Тилди, анын ички мыйзамдарын, түзүлүшүн, грамматикасын, сүйлөө жана жазуу техникасын, стилин, улуттук өзгөчөлүктөрүн өсүп келе жаткан жаш муунга, мектеп окуучуларына жана студенттерге үйрөтүү маселеси билим берүү тармагында өзүнчө илимий багыт катары калыптанып, лингвистика, педагогика жана психология илимдери менен тыгыз байланышкан комплекстүү тармак болуп саналат. Бул багыттын пайда болушуна, өнүгүшүнө жана калыптанышына көптөгөн окумуштуулар өз ойлорун ортого салып, тынымсыз изденүү менен салым кошуп келишет. Бүгүнкү ааламдашуу доорунда тилди окутуу маселесине жаңы ыкма, жаңы көз караш менен мамиле жасап, окутууну Альфа жана Z муундарынын өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырып, заман талабына шайкеш кыргыз тилин окутуунун теориялык жана практикалык моделдерин түзүп, бул багытта шакирттерди тарбиялап келе жаткан окумуштуулардан уучубуз куру эмес. Мына ошондой чебер устаттардын бири – өмүрүн тил үйрөтүүгө, келечек муунду жана улутту тарбиялоого, элди ойготууга арнап, бул багытта үзүрлүү эмгектенип келе жаткан окумуштуу. Анын илимий ишмердүүлүгүнө баа берип, басып өткөн жолуна сереп салып көрөлү.

Кеп көп жылдан бери бул тармакта жигердүү эмгектенип, илимий-педагогикалык жаатта өзгөчө из калтырып келе жаткан окумуштуу-педагог Жеңишбек Чыманов тууралуу болмокчу.

Кыргыз тилин окутуунун методикасын улуттук лингводидактиканын өзөгү деп эсептей турган болсок, анда ал улуттук (кыргыз) лингводидактикасынын борбордук илимий багыты жана негизги таянычы болуп саналат.

Кыргыз тилин окутууда кандай ыкмаларды, технологияларды жана принциптерди колдонуу менен ийгиликке жетишүүгө болот? Кыргыз тилинин ички табиятына мүнөздүү фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрдү, кыргыз маданиятына жана дүйнөтаанымына байланышкан тилдик каражаттарды, коммуникативдик байланышты эске алуу менен кыргызча ой жүгүртүүнүн жаңы ыкмаларын иштеп чыгуу керек. Албетте, бул жагдай улуттук лингводидактиканын мазмунун түзүп, аны башка тилдерди окутуунун методикасынан айырмалап турат.

Демек, кыргыз тилин окутуунун бардык илимий-теориялык жана практикалык багыттары ушул методикага таянат. Башкача айтканда, окутуу методикасы улуттук лингводидактиканын негизин түзүп, анын концептуалдык жана идеялык өзөгү болуп саналат.

Илимдин ушул тармагында өмүр бою эмгектенип, билим берүүнүн өнүгүшүнө өз салымын кошуп келе жаткан профессор Ж. Чымановдун кыргыз тилин окутуудагы орду өзгөчө. Окумуштуунун илимий мурасы, бир жагынан, кыргыз тилинин ички түзүлүшүн терең талдоого негизделсе, экинчи жагынан, тил үйрөнүү процессинин мыйзамченемдүүлүктөрүн ырааттуу ачып берүүгө багытталган. Айрыкча, кыргыз тилин окутууну коммуникативдик, функционалдык, лингвопсихологиялык жана компетенттүүлүккө негизделген багыттарда өнүктүрүүгө кошкон салымы бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпой келет.

Бул макаланын негизги максаты – окумуштуунун методикалык концепциясын илимий негизде талдоо жана анын лингводидактикалык моделдеринин практикалык натыйжалуулугун ачып көрсөтүү. Ушуга байланыштуу окумуштуунун айрым эмгектерине токтоло кетели.

Профессор Жеңишбек Чымановдун эмгектеринде тилди окутуу, байланыштуу кепти өнүктүрүү, теориялык лингвистика менен методиканын өз ара байланышы негизги идеялар катары каралат. Окумуштуунун илимий мурасы кыргыз тил илиминде өзүнө таандык методологиялык моделди түзүп, кыргыз тилин окутуунун улуттук системасын калыптандырууга өбөлгө түзгөн. Профессордун 1990-жылдардан 2020-жылдарга чейинки мезгилде жарык көргөн эмгектери кыргыз тил илиминин ар кыл аспектилерин камтыйт: байланыштуу кепти өнүктүрүү, тилди системалуу үйрөтүү, тил жана кеп түшүнүктөрүнүн лингвистикалык өзгөчөлүктөрү, педагогикалык технологиялар жана методика,

кыргыз тилин эне тил жана экинчи тил катары окутуу [3; 4; 6] ж.б.

Жеңишбек Чымановдун илимий дүйнөсүнө жалпы мүнөздөмө берип, эмгек жолуна сереп салсак, профессордун илимий көз карашынын өзөгүн **«тил – коомдук көрүнүш, тилди үйрөтүү – маданий жана инсанды интеллектуалдык жактан ойготуу процесси»** деген концепция түзөт. Анын «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери» (1997) аттуу эмгегин кыргыз тил илиминде жаңы дидактикалык багытты ачкан изилдөөлөрдүн бири деп атоого болот. Анда окуучунун ой жүгүртүү жөндөмүн, лексикалык корун, грамматикалык компетенциясын жана коммуникативдик активдүүлүгүн өнүктүрүүнүн бирдиктүү үлгүсү сунушталат [1, 95-б.].

Профессордун илимий мурасынын маанилүү бөлүктөрүнүн бири – байланыштуу кепти окутуу концепциясы. Бул багыт кыргыз тил илиминде 1990-жылдары түптөлө баштаган. Ж. Чыманов өз эмгектеринде байланыштуу кепти үйрөтүүнүн төмөнкү принциптерин белгилейт: системалуулук, практикалуулук, функционалдуулук жана интеграция. Ал окуу материалдарын тематикалык, мазмундук жана функционалдык байланыштын негизинде уюштурууну сунуштаган. Автордун пикири боюнча, тилди өздөштүрүү текст түзүү, текстти талдоо жана текст менен иштөө маданиятын калыптандыруу аркылуу ишке ашат.

Ж. Чымановдун «Кыргыз тили: Сабактын теориясы жана практикасы» (2007) аттуу эмгегинде кыргыз тили сабагын уюштуруунун методикалык өзгөчө ыкмалары сунушталат. Бул эмгекте сабак билим берүү процессинин негизги бирдиги катары каралып, анын түзүлүшү, максаты, мазмуну, мотивациялык элементтери жана рефлексия процесси терең иликтенет. Автор окутуу усулдарынын классификациясын сунуштап, инновациялык технологияларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн ачып көрсөткөн. Ошондой эле сабак жөнүндө жалпы түшүнүк берип, кыргыз тили сабагын өркүндөтүүнүн жолдору, анын типтери жана түрлөрү, сабакты талдоо жана баалоо, интеграцияланган сабак тууралуу теориялык көз караштарын баяндаган. Окуу куралы филология факультетинин студенттери, аспиранттар жана кыргыз тили мугалимдери үчүн таяныч эмгек болуп келет [3, 98-б.].

Окумуштуу 2015-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы» аттуу эмгегинде кыргыз тилин эне тили катары окутуунун улуттук үлгүсүн педагогикалык методиканын жаңы этабы катары караган. Эмгекте эне тилди окутуунун улуттук модели – «Чымановдун жеке ыкмасы» – сунушталат. Бул ыкма төмөнкү элементтерден турат: тилди табигый баарлашуу чөйрөсүндө үйрөтүү; баланын ой жүгүртүү процессин тилдик өнүгүү менен байланыштыруу; тилдик компетенцияларды бирдиктүү багытта өнүктүрүү; этномаданий контекстти сактоо жана актуалдаштыруу [8, 47-б.].

2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы» аттуу монографиясы кыргыз тилин эне тил катары окутуунун теориялык жана практикалык аспектилерин комплекстүү иликтеген, улуттук лингводидактиканын концептуалдык багытын аныктаган илимий эмгек болуп саналат [5; 6].

Монография кыргыз тилин окутуунун теориялык негиздери менен практикалык технологияларын бир бүтүн система катары карашы менен өзгөчөлөнөт. Автор лингводидактиканын негизги категорияларын – максат, мазмун, принцип, метод, каражат, баалоону – кыргыз эне тилинин улуттук табиятына ылайык изилдеп, аларды этнопедагогикалык, психологиялык жана лингвистикалык факторлор менен айкалыштырат.

Автор бул эмгегинде батыштык жана чыгыштык принциптерди салыштырма талдоонун негизинде кыргыз тилин эне тил катары окутуунун улуттук багытын аныктап, «кептен түзүлүшкө» карай окутууну кыргыз дүйнөтаанымына, менталитетине, тилдин ички табиятына жана элдик ой жүгүртүүгө үндөш негизги багыт катары сунуштайт. Бул көз караш кыргыз лингводидактикасынын теориялык өзөгүн жаңылоого багытталган маанилүү методологиялык кадам болуп саналат.

Автор макал-лакаптарды, элдик нускама, насаат жана таалимдерди, улуттук тарбиянын кеп маданиятына тийгизген таасирин илимий негизде талдап, аларды окутуунун психологиялык факторлору менен байланышта кароо зарылдыгын белгилейт. Элдик педагогиканын баалуулуктарын

окутуунун мазмунуна киргизүүнү кыргыз тилин эне тил катары окутуунун методикасындагы жаңы түшүнүктөрдүн бири катары кароого болот.

Дагы бир белгилей кетүүчү жагдай – студенттердин жана мектеп окуучуларынын типтүү каталарын, мугалимдердин суроо-талаптарын жана аймактардагы практикалык тажрыйбаларды эмпирикалык материал катары колдонуу сунушу.

Ж. Чымановдун аталган эмгегинин өзгөчөлүгү – кыргыз тилин окутуунун методикасында алгачкылардан болуп улуттук дүйнөтааным факторлорун, этнопедагогика менен этнолингвистиканы, сөздүн психологиялык күчүн жана ишеним феноменин окутуунун өзөгү катары кароосунда. Ж. Чымановду К. Сартбаев (“Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе, 1978, “Эне тил сабагын окутуунун айрым методдору жана методикалык ыкмалары жөнүндө // Мугалимдер газетасы. –1961) [9], С. Үсөналиев (“Кыргыз тилин окутуунун методикасы, – Ф., 1975: “Мектепте кыргыз тилин инновациялык (жаңылануу) процессинин негизинде окутуу. –Б., 2006) [10], сыяктуу окумуштуулардын классикалык эмгектериндеги структуралык-грамматикалык окутуу багытын бүгүнкү күндүн талабына ылайык улантуучулардын бири катары кароого болот. Анын эмгектериндеги:

– тилди окутууну инсандын өнүгүүсү менен байланыштыруу;

– сөздүн эмоционалдык-психологиялык мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу;

– этностук баалуулуктарды методикалык категория катары кароо;

– практикалык тажрыйбаны эмпирикалык материал катары колдонуу [2; 4] сыяктуу өзгөчөлүктөр Ж. Чымановдун жекече илимий көз карашын көрсөтүп, анын окумуштуу катары илимий бейнесин ачып турат. Мындан сырткары, автор чечиле элек 20дан ашык системалуу маселени белгилеп, кыргыз лингводидактикасынын келечектеги илимий багыттарын аныктаган. Бул жагдай аталган эмгекти программалык мүнөздөгү методологиялык эмгек катары баалоого негиз берет.

Кыскасы, Ж. Чымановдун «Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы» аттуу эмгеги – кыргыз тилин эне тил катары окутуунун методикасын жаңы улуттук илимий баскычка көтөргөн, өз концепциясы, багыты жана методологиясы бар салмактуу илимий изилдөө. Монографияда камтылган айрым теориялык маселелерди конкреттештирип изилдөө, аларды эксперименттик маалыматтар менен толуктоо жана заманбап методикалык технологиялар менен байытуу келечектеги изилдөөлөр үчүн актуалдуу бойдон калууда. Эмгекте кийинки изилдөөчүлөргө багыт берүүчү жаңы ой-пикирлер камтылып, жаш окумуштуулардын кеңири изденүүсүнө негиз түзгөн жана мындан ары өнүктүрүүгө мүмкүн болгон багыттар белгиленген.

Аталган эмгек бүгүнкү күндө методисттер, мугалимдер жана изилдөөчүлөр үчүн маанилүү илимий булак болуп саналат [5, 61-б.].

Профессор Ж. Чыманов кыргыз тил илимине, айрыкча тилди окутуу методикасынын өнүгүшүнө олуттуу салым кошкон окумуштуу гана эмес, көптөгөн изденүүчүлөргө илимий багыт берген устат-педагог катары да белгилүү.

Анын жетекчилиги астында 1 докторлук жана 17 кандидаттык диссертациялык иш ийгиликтүү корголуп, учурда дагы 7 докторлук жана 15 кандидаттык илимий иштин аткарылып жаткандыгы окумуштуу-педагогдун калыптанган илимий мектеби бар экендигин көрсөтөт [7, 25-б.]. Анын илимий жетекчилик тажрыйбасы, изилдөөчүлөргө багыт берүү ыкмалары, ошондой эле изилденип жаткан маселенин өзөгүн терең түшүнө билүүсү изденүүчүлөрдүн илимий жактан калыптанышына өбөлгө түзүп келет.

Корголгон жана учурда аткарылып жаткан диссертациялык иштерде, негизинен, кыргыз тилин окутууга байланыштуу маселелер каралат. Тактап айтканда, кыргыз тилин ар түрдүү ыкма жана усулдар менен эне тил жана экинчи тил катары окутуу, кесипке багыттап окутуу, жалпы билим берүүчү орто мектептерде, кесиптик жана жогорку окуу жайларында элдик педагогиканын негизинде үйрөтүү, ошондой эле адабият жана башка предметтер менен интеграциялап окутуу маселелери изилденет. Бул маселелерди иликтөө, талдоо, практикада колдонуу жана тиешелүү жыйынтыктарды чыгаруу кыргыз тилинин сакталышына, жайылышына жана өнүгүшүнө салым кошууга багытталган. Ушул өңүттөн алганда, окумуштуу жетектеген илимий мектеп өз алдынча ой жүгүртө алган, теориялык жана

практикалык билими калыптанган адистерди даярдоого олуттуу салым кошууда. Изилдөөчүлөргө туура багыт берип, алардын ар биринин жеке мүмкүнчүлүктөрүн ачууга шарт түзүүсү окумуштуунун устаттык чеберчилигин айгинелейт.

Мындай кеңири масштабдагы илимий ишмердүүлүк өлкөдө илимий адистерди даярдоого олуттуу салым кошуп, Ж. Чымановдун окумуштуу, педагог жана илимий жетекчи катары кыргыз тил илиминдеги ордун айгинелейт.

Колдонулган адабияттар

1. Чыманов Ж. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери. – Бишкек, 1997. – 96 б.
2. Чыманов Ж. Тил жана кеп жөнүндө сөз. – Бишкек, 2005. – 148 б.
3. Чыманов Ж. Кыргыз тили: сабактын теориясы жана практикасы. – Бишкек, 2007. – 103 б.
4. Чыманов Ж. Кыргыз тили: окутуу методдору. – Бишкек, 2007. – 97 б.
5. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек, 2009.
6. Чыманов Ж. Кыргыз тили: сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы. – Бишкек, 2009. – 64 б.
7. Чыманов Жеңишбек Арыпович: библиографиялык очерк. – Бишкек, 2025. – 151 б.
8. Чыманов Ж. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы. – Бишкек, 2015.
9. Сартбаев К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе, 1978.
10. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе, 1975.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Черикбаева Н.

УДК: 82-14(575.2)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-213-220

Оторбаев Б.К., Жыргалбекова А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Оторбаев Б.К., Жыргалбекова А.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Otorbaev B.K., Zhyrgalbekova A.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0009-5102-6351
ORCID 0009-0007-5498-4411

ПРЕДМЕТ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШ: «КАНЫБЕК» РОМАНЫН 10-КЛАССТА ТАЛДАП ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН МЕТОДИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ СВЯЗИ: МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНАЛИЗА И ИЗУЧЕНИЯ РОМАНА «КАНЫБЕК» В 10 КЛАССЕ
INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS: METHODOLOGICAL FEATURES OF ANALYZING AND STUDYING THE NOVEL «KANYBEK» IN THE 10TH GRADE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада окутуу процессинде негизги роль мугалимге таандык экендиги, өсүп келе жаткан жаш муунга билим жана туура тарбия берүүдө ал жогорку жоопкерчиликти талап кылган милдеттерди аткарары айтылат. Адабият мугалими окуучуларга ар тараптуу жана терең билим берүү үчүн өз предметинен тышкары мектепте окутулган башка предметтер боюнча да кеңири маалыматка ээ болушу зарыл. Окутуу процессинде предмет аралык байланышты колдонуу окуучулардын интеллектуалдык деңгээлин жогорулатуу менен катар башка предметтер боюнча алган билимдерин толуктоого жана бекемдөөгө өбөлгө түзөт. К. Жантөшевдин «Каныбек» романын 10-

класста предмет аралык байланыштын негизинде талдап өздөштүрүү өзгөчө мааниге ээ. Предмет аралык байланыш мугалим тарабынан жаңы теманы түшүндүрүүдө, өтүлгөн материалдарды кайталоодо, окуучулардын мурда алган билимдерин бышыктоодо жана бекемдөөдө колдонулат. Макала студенттерди, магистранттарды жана мектеп мугалимдерин адабият сабагындагы предмет аралык байланыштын өзгөчөлүктөрү, ошондой эле «Каныбек» романын 10-класста предмет аралык байланыштын негизинде талдап өздөштүрүүнү уюштуруу маселелери менен тааныштырууга багытталган.

Аннотация: В статье отмечается, что основная роль в образовательном процессе принадлежит учителю, который выполняет ответственные задачи по обучению и воспитанию подрастающего поколения. Для обеспечения всестороннего и глубокого образования учащихся учитель литературы должен обладать знаниями не только по своему предмету, но и по другим дисциплинам, изучаемым в школе. Использование межпредметных связей в образовательном процессе способствует повышению интеллектуального уровня учащихся, а также дополнению и закреплению знаний, полученных ими по другим предметам. Особое значение имеет анализ и изучение романа К. Жантошева «Каныбек» в 10 классе на основе межпредметных связей. Межпредметные связи используются учителем при объяснении новой темы, повторении пройденного материала, обобщении и закреплении ранее полученных учащимися знаний. Статья направлена на ознакомление студентов, магистрантов и школьных учителей с особенностями межпредметных связей на уроках литературы, а также с вопросами организации анализа и изучения романа «Каныбек» в 10 классе на основе межпредметных связей.

Abstract: The article emphasizes the central role of the teacher in the educational process and the teacher’s responsibility for educating and guiding the younger generation. To provide students with comprehensive and in-depth knowledge, a literature teacher should be knowledgeable not only in literature but also in other subjects taught at school. The use of interdisciplinary connections in the educational process contributes to students’ intellectual development and helps them supplement and consolidate the knowledge acquired in other subjects. Particular attention is paid to the analysis and study of K. Zhantoshev’s novel «Kanybek» in the 10th grade through interdisciplinary connections. Such connections can be used when introducing a new topic, reviewing previously studied material, and consolidating students’ prior knowledge. The article is aimed at familiarizing students, master’s students, and school teachers with the use of interdisciplinary connections in literature lessons and with approaches to organizing the analysis and study of the novel «Kanybek» in the 10th grade through interdisciplinary connections.

Негизги сөздөр: предмет аралык байланыш; адабиятты окутуу; адабият мугалими; «Каныбек» романы; 10-класс; талдап өздөштүрүү; окутуу методикасы.

Ключевые слова: межпредметные связи; преподавание литературы; учитель литературы; роман «Каныбек»; 10 класс; анализ и изучение; методика преподавания.

Keywords: interdisciplinary connections; literature teaching; literature teacher; *Kanybek* novel; 10th grade; analysis and study; teaching methodology.

Мектептеги окуу процессинде билим берүүнүн сапатын жогорку деңгээлге көтөрүү ар дайым актуалдуу маселелердин бири болуп келген жана азыркы учурда да билим берүү системасынын кызматкерлерин түйшөлткөн негизги маселелердин бири болуп саналат. Педагогикада жана окутуунун методикасында бул маселеге байланыштуу изилдөөлөр жүргүзүлүп, ар түрдүү көз караштар айтылып, жаңы методикалык табылгалар сунушталып келет. Мунун баары методика илимин, анын ичинде адабиятты окутуунун методикасын «кантип окутуу керек?», «кандай жол, ыкма менен окутуу керек?» деген мыйзамченемдүү суроолорго жооп издөөгө багыттайт.

Демек, адабият сабагынын материалдарынын негизинде ар түрдүү методдорду жана ыкмаларды колдонуу аркылуу окуучуларга талаптагыдай, жетиштүү жана жугумдуу билим берүүдө мугалимдин

ролу чоң. Мугалим келечек муундун интеллектуалдык билим деңгээли жогору, ар тараптуу, эрудициясы кең, татыктуу инсан болуп калыптанышына кам көрүүгө тийиш.

К. Жантөшевдин бизди кызыктырган «Каныбек» романын, дегеле адабият сабагын окутуудагы билим берүү, тарбиялоо жана өнүктүрүү максаттарынан келип чыгуучу иш-аракеттерди романдын материалдарынын негизинде карап көрүүгө болот. Мектептин жогорку класстарында бул иш-аракеттер адабият мугалими менен окуучунун билим берүү, тарбиялоо жана өнүктүрүү маселелерин чечүүгө багытталган, иретке салынган жана өз ара тыгыз байланышкан ишмердүүлүгүнүн комплекси, башкача айтканда, окутуу процессин уюштуруунун технологиясы жана методикалык системасы катары каралат.

Албетте, мугалим менен окуучунун ортосундагы дидактикалык маселелерди чечүүгө багытталган мындай өз ара иш-аракеттер бүгүн эле пайда болгон эмес. Анын алгачкы белгилери байыркы дооpлордо эле калыптанып, практикада колдонула баштаган.

Ошондон тартып бул маселе изилдөө объектисине айланып, окутуу процессинин мазмунун аныктоочу факторлордун бири катары каралып келет. Демек, мугалим окутуунун мазмунун өркүндөтүүдө окутуу методдорун жаңы шарттарга ылайыкташтырып колдонууга тийиш. Ушул өңүттөн алганда, мектептеги окуу-тарбия процессинде окутуунун мазмуну менен методдору өз ара тыгыз байланышкан түшүнүктөр катары каралышы зарыл. Изилдөөбүздүн объектиси болгон «Каныбек» романын предмет аралык байланышта окутуунун натыйжалуулугу да мазмун менен методдун өз ара байланышын камсыз кылууга негизделет.

Өткөн кылымдын 90-жылдарында профессор К. Иманалиев белгилегендей, «окутуунун мазмуну жана методу диалектикалык философиянын жаратылыш жана коомдун тынымсыз кыймылда болуусу, өсүп-өнүгүү, карама-каршылык жана өз ара байланыштуулугу жөнүндөгү мыйзамдарын методологиялык негизи кылып алат жана ошолордун негизинде окутуу жана тарбия жумуштарын ишке ашырат» [1, 147-б.].

Окутуу процессинин натыйжалуулугун жогорулатууда мугалимдин, педагогдун алдында жаңы методдорду издөө, аларды колдоно билүү жана негизги максатка тийгизген оң жана терс таасирин аныктоо милдети дайыма коюлуп келген. Окутуу ишинде негизги роль мугалимге таандык. Өсүп келе жаткан жаш муунга билим берүүдө жана туура тарбиялоодо ал жогорку жоопкерчиликти талап кылган милдеттерди аткарат. Болочок инсанды — коомдун татыктуу мүчөсүн калыптандырууда адабият мугалиминин орду өзгөчө.

Демек, адабият мугалими мыкты педагог болуу менен катар, окуучуга ар тараптуу жана терең билим берүү үчүн өз предметинен тышкары адамдардын өз ара мамилелери, курчап турган дүйнө, мектепте окутулган башка предметтер жөнүндө да кеңири маалыматка ээ болушу зарыл. Тактап айтканда, адабият мугалиминен кеңири эрудицияга жана ар тараптуу билимге ээ болуу талап кылынат. Анткени дүйнөлүк руханий баалуулуктарга таянып, алардан тиешелүү мисалдарды келтирүү аркылуу гана окуучунун интеллектуалдык дүйнөсүн байытып, ар тараптуу инсан катары калыптануусуна өбөлгө түзүүгө болот. Мындай даярдык К. Жантөшевдин «Каныбек» романы сыяктуу көлөмдүү чыгарманы предмет аралык байланыштын негизинде өз деңгээлинде, мазмундук жана көркөмдүк баалуулугун төмөндөтпөстөн окутуу үчүн да зарыл.

Белгилүү педагог В. А. Сухомлинский Павлыш орто мектебинин директору болуп иштеген мезгилде, өзү адабият мугалими болуу менен бирге, мектепте окутулган башка предметтер боюнча да кеңири билимге ээ болуп, алардын сабактарына катышып, ар бирине кесиптик деңгээлде талдоо жүргүзө алгандыгы айтылат. Албетте, ар бир адабият мугалиминен Сухомлинскийдей ар тараптуу билимге ээ болууну талап кылуу реалдуу шарттарга туура келбейт. Ошентсе да адабият мугалими өтүлүп жаткан теманы предмет аралык байланышта окутууга жетиштүү деңгээлде даяр болуп, тиешелүү предметтер, реалдуу коомдук турмуш жана дүйнөлүк руханий баалуулуктар боюнча зарыл маалыматтарга ээ болушу максатка ылайыктуу.

Предмет аралык байланыш маселеси методика илиминде жаңы маселе болуп эсептелбегени менен, аны атайын изилдөө жана окутуу практикасында системалуу колдонуу 1980-жылдардан

кийинки мезгилде активдеше баштаган. Коомдун өнүгүшү, илимий прогресстин тездик менен алга жылышы билим берүү системасында да жаңы методдорду жана ыкмаларды колдонуу зарылдыгын жаратып, сабак өтүүнүн калыптанып калган салттуу формаларын жаңылоону талап кылган. Ушунун натыйжасында сабак учурунда мугалим менен окуучунун жана окуучулардын өз ара байланышын активдештирүүгө, демократиялаштырууга негизделген кызматташуу педагогикасы, ошондой эле мазмуну жана тематикасы жагынан жакын предметтерди өз ара байланыштырып окутуу билим берүү тармагындагы актуалдуу маселелердин бирине айланган. Предмет аралык байланышты окутуу процессинде натыйжалуу колдонуу мугалимден тиешелүү методикалык даярдыкты талап кылган маанилүү иш-аракеттердин бири болуп саналат.

Бул маселени профессор К. Иманалиев өз учурунда мындайча түшүндүргөн: «…окутуу жана тарбиялоо жумушунун алдында турган зор милдеттер жана перспективалар белгиленди. Азыркы учурда өлкөбүздө элге билим берүүнү өркүндөтүүдөгү орчундуу милдеттердин бири – …мектепте окутуунун, эмгекке жана адептүүлүккө тарбиялоонун сапатын жогорулатуу, окутуунун турмуш менен байланышын иш жүзүндө бекемдөө, окуучуларды коомдук пайдалуу эмгекке даярдоону жакшыртуу болуп отурат. Алдыга коюлган бул маанилүү милдетти иш жүзүнө ашыруу баарыдан мурда билим берүү жана тарбиялоо ишин ажырагыс бирдикте жүргүзүү, ага комплекстүү мамиле жасоо аркылуу мектептердин турмуш менен байланышын чыңдоону күн тартибине алып келди. Бул маселени чечүүдө предмет аралык байланыштын дидактикалык жана методикалык жактарын иштеп чыгуунун мааниси зор» [2, 112–113-бб.].

Мугалимдин сабак учурундагы ар бир иш-аракети окутуунун методикасы менен тыгыз байланышта болот. Методикалык даярдыксыз мугалим сабактын мазмунун тиешелүү материалдар менен байланыштырып, окутуу процессин туура жана ырааттуу уюштура албайт. Ар бир мугалим сабак өтүүдө өзүнүн милдетин жана аткара турган ишин так билиши керек. Ошону менен катар теманы түшүндүрүүдө өз предметинин материалдары менен гана чектелбестен, мектепте окутулган башка предметтер боюнча да жетиштүү маалыматка ээ болушу зарыл.

Адабият жана башка предметтер боюнча өркүндөтүлгөн мектеп программаларында предмет аралык байланышты колдонууга өзгөчө көңүл бурулуп, ал окуу процессинде ишке ашырылууга тийиш болгон маанилүү маселелердин бири катары белгиленген. Муну менен катар адабият сабагынын башка предметтер менен болгон байланышы көрсөтүлүп, өтүлүүчү темаларды тиешелүү предметтердин материалдары менен байланыштырып окутууга басым жасалган.

Адабият мугалими сабакта тарых, коом таануу, сүрөт жана музыка предметтери менен болгон байланышка көңүл бурушу зарыл. Жаңы материалды окуучуларга түшүндүрүүдө чыгарманын тарыхый чындык менен болгон байланышын ачып көрсөтүп, фактологиялык материалдарга таянуу аркылуу окуучуларды коомдук көрүнүштөрдү туура аныктоого жана айлана-чөйрөнү аңдап билүүгө үйрөтүүгө тийиш. Ошондой эле мугалим «искусствонун ар кандай түрлөрүнүн тематикалык, проблемалык жана авторлордун идеялык-эстетикалык позицияларынын жалпылыгына байланыштуу искусство чыгармаларынын өз ара байланышын белгилей билүүсү зарыл. Ошондуктан азыркы учурда окуу материалдарын ар тараптан терең үйрөнүү, ар түрдүү билимдерди өз ара синтездөө, алардагы жетектөөчү идеяларды ачуу, илимдин негиздери жөнүндөгү түшүнүктөрдү калыптандыруу мектепте адабиятты окутуудагы өтө орчундуу маселелердин биринен болуп калды. Ошондуктан мектеп окуучуларында диалектикалык-материалисттик көз караштарды калыптандырууну, алган билимдеринин бирдиктүү илимий системасын түзүүнү предмет аралык байланыштын негизинде иш жүзүнө ашыруу айрыкча мааниге ээ болуп отурат. Ошондой эле синтезделген билимди колдонуу жолу менен азыркы учурдагы илимий, социалдык жана өндүрүштүк милдеттерди окуучулардын туура түшүнүүсүндө да предмет аралык байланыштын ролу жогорулоодо» [2, 114-б.].

Демек, жогоруда белгиленгендей, келечек муундарга ар тараптуу жана сапаттуу билим берүүдө предмет аралык байланыштын мүмкүнчүлүктөрү кеңири болуп, анын мектеп программасына системалуу түрдө киргизилиши мыйзамченемдүү көрүнүш катары каралууга тийиш. Тактап айтканда, предмет аралык байланышка болгон кызыгуунун жылдан-жылга өсүшү билим берүү процессинин

өнүгүшүнөн келип чыккан табигый зарылдык катары түшүндүрүлүшү керек. Бирок предмет аралык байланыш маселеси кыргыз адабиятын окутуунун методикасында көптөн бери көтөрүлүп келе жатканына карабастан, бүгүнкү күнгө чейин жетиштүү деңгээлде чечиле элек. Ошондуктан ал азыр да өзгөчө көңүл бурууну талап кылган теориялык жана практикалык маанилүү маселелердин бири болуп саналат.

Окутууда предмет аралык байланышты колдонуу окуучулардын интеллектуалдык деңгээлин жогорулатууга, терең жана туруктуу билим алуусуна, ошондой эле башка предметтер боюнча алган билимдерин толуктоого жана бекемдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Бул жагынан алганда, предмет аралык байланышты максатка ылайыктуу пайдалануу окуучулардын ар түрдүү предметтер боюнча алган билимдеринин ортосундагы байланышты камсыз кылуунун натыйжалуу каражаттарынын бири катары каралышы мүмкүн. Демек, «использование межпредметных связей в образовательном процессе является важным элементом формирования у учащихся целостного восприятия мира и углубления знаний по предметам» [5].

Ушундан улам предмет аралык байланыш деген эмне, анын маани-маңызы эмнеде, окутуу процессиндеги натыйжалуулугу канчалык жана адабият предметин мектепте окутууда ал кандайча колдонулат деген сыяктуу суроолор жаралат. Жалпысынан, «предмет аралык байланыш демейки окутуу ишиндеги маанилүү дидактикалык принциптердин бири, ошондой эле ал жалпы орто билим берүүчү мектептеги сабак процессинин кылымдардан берки бай тажрыйбасынан, педагогикалык иш практикасынан улам табигый түрдө келип чыгуучу окутуу ыгы да болуп эсептелинет» [4, 216-б.].

Предмет аралык байланыштын табигый мүнөзгө ээ болушунун өзүнчө себептери бар. Мектептеги башка окуу предметтерин айтпаганда да, кыргыз адабияты сабагында үйрөнүлүүчү көркөм чыгармадагы окуялар белгилүү бир тарыхый мезгилдин, доордун кеңири панорамасын чагылдырып, конкреттүү географиялык аймактарда өнүгөт. Чыгармада калктын турмуш-тиричилиги, каада-салты, үрп-адаттары, башка элдер жана өлкөлөр менен болгон дипломатиялык байланыштары жана мамилелери, өсүмдүктөр дүйнөсү, жаратылыш көрүнүштөрү, ошол аймакта жашаган жаныбарлар, аларды сактоо жана санын көбөйтүү, аларга гумандуу мамиле кылуу маселелери, аба ырайы жана климаттык шарттар ж.б. жөнүндө баяндалышы мүмкүн. Мындай материалдар көркөм чыгарманы тарых, география, биология жана башка предметтер менен байланышта кароого мүмкүнчүлүк берет.

Андыктан адабият мугалими сабакты кызыктуу, ар түрдүү материалдарга бай жана терең мазмундуу уюштуруу үчүн мектепте окутулган башка предметтер боюнча маалыматтарды максатка ылайыктуу пайдалана алат. Демек, кыргыз адабияты мугалиминин адабиятты окутууда предмет аралык байланыштын мүмкүнчүлүктөрүнө кайрылышы мыйзамченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, «кыргыз адабиятын окутуудагы предмет аралык байланыш – бул адабият сабагы маалында мектептеги башка окуу предметтеринин материалдарын орду менен, ыктуу пайдалануунун негизинде жаңы теманы терең мазмундуу, кызыктуу кылып түшүндүрүүгө, сабактын демейкиден кыйла маалыматтуу, натыйжалуу чыгышына жетишүү» [4, 217-б.]. Демек, «использование межпредметных связей в современном школьном образовании является непреложным дидактическим условием осуществления образовательного процесса, позволяя школьникам получить не только конкретные знания по каждому из учебных предметов в отдельности, но и обобщенные, позволяющие применить конкретные эти знания из различных научных областей на практике, составляя из них, как из мозаики, картину окружающего нас мира, объективной реальности» [3].

Бир катар илим тармактары боюнча жалпы түшүнүккө ээ болуу адамдын интеллектуалдык жана маданий жактан өнүгүшүнүн маанилүү шарттарынын бири болуп саналат. «Бардыгын билбесек да, эң негизгилерин көңүлгө түйүп, аларды тереңирээк өздөштүрүүгө умтулуубуз, б.а., факт, деталдар эмес, негизги жоболорун билүүбүз керек. Алар биздин маданиятыбыздын, дүйнөгө көз карашыбыздын бир бөлүгү болуп калат» [6, 21-б.], – деп окумуштуу О. Ю. Шмидт белгилегендей, сабакты предмет аралык байланышта уюштуруу аркылуу окуучулардын ар тараптуу жана комплекстүү билим алышына жетишүүгө болот.

Мындай окутууда окуучунун дүйнөгө болгон көз карашы калыптанып, интеллектуалдык маданиятынын байышына, коомдук аң-сезиминин жана дүйнө таанымынын кеңейишине мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошону менен бирге окуучунун адеп-ахлактык жактан тарбияланышына да өбөлгө болот. Бул багытта иш алып барууда мугалимге өзгөчө жоопкерчиликтүү милдет жүктөлөт.

Адабият сабагын предмет аралык байланышта окутуу, биринчи кезекте, окуучуларга таалим-тарбия берүү жана ар тараптуу, терең билим берүү максатында жүзөгө ашырылат. Ошондуктан мындай окутуу окуучуларга тигил же бул коом, анын түзүлүшү жана анда кездешкен типтүү көрүнүштөр жөнүндө түшүнүк берүү менен бирге, алардын адамдык сапаттарынын калыптанышына, дүйнө таанымынын кеңейишине жана курчап турган дүйнөгө карата жеке көз карашынын калыптанышына көмөк көрсөтөт. Мунун негизинде окуучу илимий ой жүгүртүүгө багыт алып, өзүнүн көз карашын жана позициясын аныктоого мүмкүнчүлүк алат.

Мындай учурларда өтүлүүчү чыгарманы — «Каныбек» романын предмет аралык байланыштын негизинде окуп-үйрөнүү зарылдыгы келип чыгат. Мугалим «Каныбек» романы боюнча өтүлүүчү теманын мазмунуна, маңызына жана башка предметтер менен болгон жалпылыктарына карап, тиешелүү материалдарды тандап алат. Тандалып алынган материалдарды мугалим өзү да жакшы билип, өздөштүрүп, сабакка кылдат даярданышы талап кылынат.

Анткени «Каныбек» романы боюнча өтүлүп жаткан темада козголгон айрым проблемаларды окуучуларга жеткиликтүү жана түшүнүктүү кылып берүүдө башка предметтердин фактылык материалдарын сабактын мазмуну менен туура байланыштыруу өзгөчө маани ээ. Эгер тандалып алынган материал өтүлүп жаткан тема менен максатка ылайык байланышта колдонулбаса, предмет аралык байланыш күтүлгөн натыйжаны бербей, убакыттын натыйжасыз пайдаланылышына, окуучулардын түшүнүгүнүн чаташуусуна, материалды кабыл алуусундагы бүдөмүктүккө жана ыраатсыздыкка, ошондой эле жоопсуз суроолордун жаралышына алып келиши мүмкүн. Мындай жагдайларга жол бербөө үчүн башка предметтерден алынуучу материалдарды туура жана билгичтик менен тандап, аларды өтүлүп жаткан теманын мазмуну менен тыгыз байланышта түшүндүрүү максатка ылайыктуу.

Мисалы, «Каныбек» романында чагылдырылган доор, чыгарманын темасы жана идеялык мазмуну боюнча окуучулардын кыйла терең маалыматтарды өздөштүрүүсүнө жетишүү үчүн мугалимдин өзүнүн билими ар тараптуу жана бекем негизге ээ болушу керек. Ошону менен катар ал тиешелүү маалыматтарды окуучулардын кабыл алуусуна ылайык талаптагыдай деңгээлде жеткире билиши зарыл. Бул маселе мугалимдин жалпы билим деңгээлине, чыгармачылык менен иштөө мүмкүнчүлүгүнө жана окутуу чеберчилигине байланыштуу.

Мугалим предмет аралык байланышты К. Жантөшевдин «Каныбек» романы боюнча жаңы теманы окуучуларга түшүндүрүүдө, мурдагы сабактарда өтүлгөн материалдарды кайталоодо, буга чейин алган билимдерин бышыктоодо жана бекемдөөдө, ошондой эле сабактын башка этаптарында ишке ашыра алат. Мында мугалим эске алууга тийиш болгон негизги жагдайлардын бири — класстагы окуучулардын саны жана алардын жаш өзгөчөлүктөрү. «Каныбек» романын 10-класста предмет аралык байланыштын негизинде окутууда дал ушул жагдайларга өзгөчө көңүл буруу зарыл.

К. Жантөшевдин «Каныбек» романын окутууда колдонулуучу предмет аралык байланыштын материалдары окуучуларга жеткиликтүү болушу үчүн ар бир сабактын конкреттүү мазмуну, маңызы, формасы жана негизги максаты көңүл борборунда болууга тийиш. Ошону менен бирге башка предметтерден алынган маалыматтар өтүлүп жаткан сабактын мазмунуна, маңызына жана максатына шайкеш келиши зарыл. Ушунун негизинде предмет аралык байланыш мурда өздөштүрүлгөн маалыматтарды эске салуу, кыскача баяндоо, ошондой эле шартка ылайык окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө багытталган үй тапшырмаларын берүү аркылуу ишке ашырылат.

Сабак процессинде предмет аралык байланышты жүзөгө ашыруу окуучуларга окуу предметтеринин негизинде жарандык жана адеп-ахлактык тарбия берүү ишин өркүндөтүүгө көмөк көрсөтөт. Маселен, адабият сабагын, биздин мисалыбызда «Каныбек» романын тарых, коом таануу, лингвистика жана адабият таанууга байланыштуу түшүнүктөр менен айкалыштырып окутуу

окуучулардын кесиптик багыт алуусуна да өбөлгө түзөт. Бул жагдайда өз ара тектеш гуманитардык жана табият таануу предметтеринин материалдарын адабият сабагы менен байланыштырып окутуу билим берүүнүн жана тарбиялоо ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет.

Ошондуктан мугалим адабият сабагын өтүүгө даярдануунда темага байланыштуу коом таануу, тарых, география, биология, сүрөт, театр жана музыка искусствосу боюнча маалыматтарды да өздөштүрүп туруусу зарыл. Бул өтүлүп жаткан материалды кеңири жана ар тараптуу талдап, аны окуучулардын аң-сезимине жеткиликтүү түрдө жеткирүүгө, ошону менен бирге сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга көмөк көрсөтөт. Программага ылайык башка предметтерден өздөштүрүлгөн окуу материалдары алдын ала тандалып алынып, өтүлүүчү сабактын түзүмүндө тиешелүү орунду ээлеши керек.

Жогоруда белгиленгендей, «мында мугалимдин ар тараптуу билимдүү болушунун, башкача айтканда, жеке гана өзүнүн предмети эмес, ага жакын турган предметтер, андан тышкары бүткүл мектеп иши боюнча да терең маалыматтуу болушунун өтө зор мааниси бар» [2, 115-б.].

Ошондой эле мугалим жогоруда аталган предметтер боюнча коомдук турмуштагы өзгөрүүлөргө жана илимий прогресстин өнүгүшүнө байланыштуу мезгил-мезгили менен толукталып, такталып турган мектеп программаларынын акыркы басылыштары менен таанышып турууга тийиш. Мындан тышкары, жаңыланган программалардын мазмунуна ылайык толукталып турган окуу китептерин жана окуу процессинде багыт берүүчү кошумча каражат катары пайдаланылуучу илимий-методикалык окуу куралдарын үзгүлтүксүз өздөштүрүп турушу зарыл. Мугалимдин алардын мазмунунан кабардар болуп, чыгармачылык жана кесиптик изденүүсүн үзгүлтүксүз улантуусу анын негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Мындан тышкары, мугалим өз предметинин да, предмет аралык байланышта пайдаланылуучу башка предметтердин да методикасы, окутуу ыкмалары, методологиялык негиздери, методикалык формалары жана каражаттары менен жакындан тааныш болушу зарыл. Ошондой эле жогоруда аталган предметтердин мугалимдери менен дайыма тыгыз байланышта болуп, биргелешип чыгармачылык менен иш алып баруусу талап кылынат. Айрым учурларда предмет аралык байланышта колдонулуучу материалдарды тектеш предметтердин мугалимдери биргелешип тандап, талкуулашы мугалимдин ишин жеңилдетүү менен гана чектелбестен, окуучулардын ар тараптуу билим алышына өбөлгө түзүп, натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүүгө мүмкүнчүлүк берет.

«…илимдин негиздерин политехникалаштыруу милдетин чечүүгө, балдардын билим деңгээлин тереңдетүүгө, аларды өздөштүрүүнүн ыкмаларын, адаттарын үйрөнүүгө багыттоочу күчтү бир максатка топтоочу мектептик маанилүү документ, тактап айтканда, предмет аралык байланышты иш жүзүнө ашыруунун бүткүл педагогикалык коллектив тарабынан иштелип чыккан конкреттүү программасы болуп калат» [2, 115-б.], – деп профессор К. Иманалиев белгилегендей, мындай биргелешкен иш-аракет окутуунун сапатын жогорулатууга өбөлгө түзүп, окуучулардын ар тараптуу билим алуусуна мүмкүнчүлүк берет. Бул белгилүү өлчөмдө окуучулардын жаңы материалды тез жана жеңил кабыл алышына, мурда калыптанган түшүнүктөрүнүн кеңейишине жана тереңдешине, ошондой эле материалдын маанилүү жактарын ажырата билүү көндүмдөрүнүн калыптанышына шарт түзөт.

Предмет аралык байланыш адабиятты окутуунун методикасында жетиштүү көңүл бурулбай келе жаткан маселелердин бири экендиги жогоруда белгиленди. Ушуга байланыштуу бул маселе мектептер үчүн даярдалган адабият окуу китептеринде жана кошумча окуу куралдарында да жетиштүү деңгээлде чагылдырылбай келет. Кийинки мезгилде жарык көргөн адабият окуу китептеринде предмет аралык байланышка белгилүү деңгээлде көңүл бурула баштаганы менен, бул маселе дагы эле кеңири жана системалуу изилдөөнү талап кылат.

Колдонулган адабияттар

1. Иманалиев К. «Манас» эпосун мектептерде предмет аралык байланышта үйрөнүүнүн кээ бир маселелери // «Манас» жана Рух. – Бишкек, 1995. – Б. 147.

2. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуудагы предмет аралык байланыштын айрым маселелери // Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. – Фрунзе: Мектеп, 1984. 112–115.
3. Калишкина Д. В., Титкова Н. Е. Особенности реализации межпредметных связей на уроках литературы // Научный лидер. – 2022. – № 50 (95). – URL: https://scilead.ru/article/3459-osobennosti-realizatsii-mezhpredmetnikh-svyaz (дата обращения: 24.08.2026).
4. Оторбаев Б. К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы: окуу китеби.–Бишкек: Айат, 2022.–560 б.
5. Рудакова Т. В. Использование межпредметных связей на уроках русского языка и литературы [Электронный ресурс]. – 2024. – 22 сент. – URL: https://solncesvet.ru/opublikovannyie-materialyi/ispolzovanie-mejpredmetnyh-svyazey-na-ur.20488159274/ (дата обращения: 24.08.2026).
6. Отто Юльевич Шмидт. Жизнь и деятельность/– Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1959. – 472 с.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты Кашкариева М.А.

УДК 37.013.42
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-220-224

Раимбекова Ч.З.
А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Раимбекова Ч.З.
Ошский государственный педагогический университет имени А. Мырсабекова
Raimbekova Ch.Z.
Osh State Pedagogical University named after A. Myrsabekov

ORCID 0009-0001-6152-7098

ПЕДАГОГДОРДУН КЕСИПТИК ӨНҮГҮҮСҮ: КЫРГЫЗСТАН ЖАНА СИНГАПУР
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГОВ: КЫРГЫЗСТАН И СИНГАПУР
PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS: KYRGYZSTAN AND SINGAPORE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада педагогдордун кесиптик өнүгүүсү сапаттуу билим берүүнү камсыз кылуунун негизги факторлорунун бири жана ар бир мамлекеттин билим берүү системасын өнүктүрүүнүн маанилүү багыты катары каралат. Кыргыз Республикасында педагогдордун кесиптик өнүгүү системасын өркүндөтүү багытында бир катар иштер жүргүзүлүп келет. Ошол эле учурда башка мамлекеттердин тажрыйбасы менен салыштырганда бул тармакта белгилүү бир окшоштуктар жана айырмачылыктар бар. Макалада Кыргызстандагы педагогдордун кесиптик өнүгүү системасынын негизги максаттары каралып, Сингапурдун тажрыйбасы менен салыштырылат.

Аннотация: В данной статье профессиональное развитие педагогов рассматривается как один из ключевых факторов обеспечения качественного образования и важное направление развития образовательной системы каждого государства. В Кыргызской Республике проводится ряд мероприятий, направленных на совершенствование системы профессионального развития педагогов. Вместе с тем при сравнении с опытом других государств в данной сфере выявляются определённые сходства и различия. В статье рассматриваются основные цели системы профессионального развития педагогов Кыргызстана и проводится её сравнение с опытом Сингапура.

Abstract: This article considers teachers' professional development as one of the key factors in ensuring quality education and an important area in the development of the education system of every country. In the Kyrgyz Republic, a number of measures are being implemented to improve the system of teachers' professional development. At the same time, comparison with the experience of other countries reveals certain

similarities and differences in this area. The article examines the main objectives of the professional development system for teachers in Kyrgyzstan and compares it with the experience of Singapore.

Негизги сөздөр: кесиптик өнүгүү; үзгүлтүксүз билим берүү; методикалык колдоо; педагогикалык лидерлик; коучинг; ментордук программа; натыйжалуу окутуу; эл аралык тажрыйба.

Ключевые слова: профессиональное развитие; непрерывное образование; методическая поддержка; педагогическое лидерство; коучинг; программа наставничества; эффективное обучение; международный опыт.

Keywords: professional development; continuing education; methodological support; pedagogical leadership; coaching; mentoring program; effective teaching; international experience.

Педагогдордун кесиптик өнүгүүсү — заманбап билим берүү системасынын маанилүү бөлүгү. Бул багытта Сингапур дүйнөдөгү эң ийгиликтүү системалардын бирин түзгөн өлкөлөрдүн катарына кирет жана анын тажрыйбасы көптөгөн мамлекеттер тарабынан үлгү катары кабыл алынган. Кыргыз Республикасында да билим берүү системасын жакшыртуу максатында ар кандай реформалар ишке ашырылып, педагогдордун кесиптик өнүгүүсүнө өзгөчө көңүл бурулууда. Бул макалада Кыргызстандагы педагогдордун кесиптик өнүгүү системасы менен Сингапурдун системасынын негизги окшоштуктары каралат.

Кыргызстандагы педагогдордун кесиптик өнүгүү системасы төмөнкү негизги максаттарды көздөйт:

– сапаттуу билим берүүнү камсыз кылуу жана заманбап талаптарга жооп берген квалификациялуу педагогдорду даярдоо;

– методикалык колдоо көрсөтүү, мугалимдерге сабактарды натыйжалуу өткөрүүгө багытталган ыкмаларды үйрөтүү;

– педагогдордун үзгүлтүксүз билим алуусуна шарт түзүү жана алардын кесиптик көндүмдөрүн мезгил-мезгили менен жаңыртып туруу.

Бул максаттар Республикалык педагогикалык кызматкерлердин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу жана кайра даярдоо институту, Ош билим берүү институту, Ысык-Көл билим берүү институту, ЖОЖдордун алдында түзүлгөн институттар, аймактык билим берүү борборлору жана окуу борборлору тарабынан уюштурулган атайын курстар, семинарлар жана практикалык сабактар аркылуу ишке ашырылат. Ошондой эле эл аралык өнөктөштөр жана билим берүүнү колдоочу долбоорлор менен кызматташуу аркылуу билим берүү системасын өркүндөтүүгө багытталган атайын программалар иштелип чыгууда.

Сингапурда педагогдордун кесиптик өнүгүү системасы дүйнөлүк деңгээлде таанылып, мугалимдердин кесиптик жактан өнүгүүсүнө өзгөчө көңүл бурулат. Анын негизги максаттары төмөнкүлөр:

– педагогдорду кесиптик жактан колдоо жана өнүктүрүү, натыйжалуу окутуу методдорун жайылтуу;

– инновациялык окутуу методдорун колдонуу, мугалимдердин окуу процессинде заманбап жана натыйжалуу ыкмаларды өздөштүрүүсүнө шарт түзүү;

– педагогдорду илимий-изилдөө иштерине шыктандыруу жана алардын билим берүү тармагында илимий иштер менен алектенүүсүнө шарт түзүү.

Сингапурда педагогдордун кесиптик өнүгүү системасы үч этапты камтыйт: баштапкы даярдык, кесиптик өнүгүү жана квалификацияны үзгүлтүксүз жогорулатуу. Мындан тышкары, Сингапурда «Бир мугалим — бир тарбиячы» модели колдонулат. Бул модель педагогдордун практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган [1].

Кыргызстандагы педагогдордун кесиптик өнүгүү системасы менен Сингапурдун системасынын ортосунда бир катар окшоштуктар бар. Алар төмөнкүлөр:

– педагогдордун үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүсү — эки мамлекетте тең мугалимдердин кесиптик билимдерин жана көндүмдөрүн үзгүлтүксүз өркүндөтүү негизги максаттардын бири катары каралат;

– методикалык колдоо жана практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүү — эки өлкөдө тең мугалимдерге окутуу методдорун өркүндөтүүгө жана сабакты натыйжалуу өткөрүү ыкмаларын өздөштүрүүгө өзгөчө көңүл бурулат;

– эл аралык тажрыйбаны колдонуу — Кыргыз Республикасында да, Сингапурда да билим берүүнүн сапатын жогорулатууда алдыңкы эл аралык тажрыйбаны колдонууга көңүл бурулат.

Кыргызстан менен Сингапурда педагогдордун кесиптик өнүгүүсүнө карата жалпы максаттардын болушу эки өлкөнүн системасындагы окшоштуктарды көрсөтөт. Атап айтканда, инновациялык методдорду жайылтуу, педагогдорго методикалык колдоо көрсөтүү жана билим берүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу эки өлкөдө тең маанилүү багыттардын катарына кирет. Ошол эле учурда Сингапурдун педагогдорду кесиптик жактан өнүктүрүү боюнча тажрыйбасын изилдөө Кыргызстан үчүн практикалык мааниге ээ. Анын натыйжалуу моделдеринин айрым элементтерин жергиликтүү шарттарды жана улуттук билим берүү системасынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен колдонуу педагогдордун кесиптик өнүгүү системасын өркүндөтүүгө жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзүшү мүмкүн. Сингапурда «Педагогдорду колдоо жана өнүктүрүү» демилгеси мугалимдердин кесиптик деңгээлин жогорулатууга жана натыйжалуу окутуу методдорун кеңири жайылтуу аркылуу билим берүүнүн сапатын жакшыртууга багытталган. Бул система мугалимдерди даярдоону, алардын үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүсүн колдоону жана сапаттуу окутууну камсыз кылууга багытталган туруктуу механизмдерди камтыйт.

Мугалимдерди колдоо жана алардын кесиптик өнүгүүсүн камсыз кылуу төмөнкү негизги стратегиялар аркылуу ишке ашырылат.

1. Улуттук билим берүү институту (NIE). Сингапурдагы Улуттук билим берүү институту (NIE) өлкөдө мугалимдерди даярдоочу негизги мекемелердин бири болуп саналат. NIE мугалимдердин кесиптик даярдыгын камсыз кылып, заманбап билим берүү методдорун өздөштүрүүгө багытталган программаларды сунуштайт. Мугалимдер институтта педагогикалык билимдерди, сабак берүүнүн негизги усулдарын жана натыйжалуу окутуу көндүмдөрүн өздөштүрүшөт [2].

2. Кесиптик өнүгүү программалары. Сингапурда мугалимдерге үзгүлтүксүз билим алуу жана квалификациясын жогорулатуу үчүн мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн. Бул программалар мугалимдердин окуучулардын билим алуудагы жетишкендиктерин жогорулатууга багытталган ыкмаларды, жаңы технологияларды колдонууну, чыгармачыл ой жүгүртүүнү, STEM жана башка багыттарды өздөштүрүүсүн камтыйт. Сингапурдун өкмөтү ар бир мугалимге кесиптик өнүгүү үчүн жыл сайын 100 сааттык окуу убактысын бөлүп берет. Бул квалификацияны жогорулатуу мамлекет тарабынан каржыланат. Ошондой эле мугалимдер өз тандоосу боюнча кесиптик билимин өркүндөтүү үчүн жылына 400–700 доллар өлчөмүндө каражат алышат. Аны чет тилин же компьютердик сабаттуулукту үйрөнүү курстарына катышууга, программалык камсыздоого, кесиптик адабияттарды сатып алууга жана башка кесиптик муктаждыктарга жумшай алышат [4].

3. Педагогикалык лидерликти колдоо. Мугалимдерди мектептеги лидерлик кызматтарга даярдоо максатында атайын программалар каралган. Алар педагогдордун мектеп администрациясында же билим берүү системасында жетекчилик кызматтарды аткарууга даярдануусуна мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, «Lead Teacher» жана «Senior Teacher» багыттары мугалимдердин кесиптик жана карьералык өнүгүүсүндө маанилүү орунду ээлейт [5].

4. Коучинг жана ментордук программалар. Тажрыйбалуу мугалимдер жаңы мугалимдерге жана кесиптештерине көмөк көрсөтүп, алардын кесиптик өнүгүүсүн үзгүлтүксүз колдоп турушат. Мындай программалар педагогдордун өз ара тажрыйба алмашуусуна, бири-бирине кесиптик кеңеш берүүсүнө жана окуучулардын жетишкендиктерин жакшыртуу багытында биргелешип иштөөсүнө шарт түзөт.

5. Окутуудагы инновацияларды жайылтуу. Сингапурда мугалимдердин окутуу процессинде жаңы ыкмаларды жана технологияларды колдонуусуна өзгөчө көңүл бурулат. Бул багытта атайын тренингдер жана семинарлар өткөрүлөт. Мектептерде интерактивдүү ыкмаларды, долбоордук

ишмердүүлүктү жана санариптик технологияларды колдонуу аркылуу билим берүүнүн сапатын жогорулатууга басым жасалат.

6. Мугалимдердин ишин баалоо жана сыйлоо системасы. Мугалимдердин кесиптик ишмердүүлүгү жана жетишкендиктери үзгүлтүксүз бааланып, жогорку көрсөткүчтөргө жетишкен педагогдорго сыйлыктар жана кошумча колдоо көрсөтүлөт. Мындай система мугалимдерди үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүүгө жана билим берүү процессинин сапатын жакшыртууга түрткү берет.

Сингапурда мугалимдердин жана мектеп жетекчилеринин кесиптик ишмердүүлүгүн баалоого өзгөчө маани берилет. Аттестациянын жыйынтыгында мугалимдер **A–E** баалоо шкаласы боюнча бааланат. Автор келтирген маалымат боюнча, мугалимдердин 2%ы эң жогорку **A**, ал эми көпчүлүгү **C** алышат. Алынган баа кийинки окуу жылындагы эмгек акынын деңгээлине таасирин тийгизет. **D** алган мугалимдер үч жыл бою кызматтык өсүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болбойт. Ал эми **E** алган мугалим мектепте сабак берүү ишинен четтетилиши мүмкүн, бирок мындай учурлар сейрек кездешет. Сингапурда мугалимдерди аттестациялоо алардын кесиптик ишмердүүлүгүн ар тараптуу баалоонун негизинде жүргүзүлөт. Баалоого кесиптештери, мектеп директору жана анын орун басарлары, жогорку квалификациялуу мугалимдер, ошондой эле кураторлор катышат. Жамааттык талкуунун жыйынтыгында мугалимдин учурдагы кесиптик потенциалы бааланып, анын мындан аркы кесиптик өнүгүүсүнүн негизги багыттары аныкталат.

Баалоодо мугалимдин жыйынтыктоочу портфолиосу, окуу жылындагы ишинин натыйжалары, мектептин жана педагогикалык жамааттын ишмердүүлүгүнө кошкон салымы эске алынат. Өркүндөтүүнү талап кылган кесиптик багыттар аныкталып, алардын негизинде кийинки окуу жылына карата өнүгүү планы түзүлөт. Ишинде кыйынчылыктар жаралган педагогдорго кесиптештери тарабынан колдоо көрсөтүлөт. Эгерде мындай колдоо иштин сапатын жакшыртууга алып келбесе, кызматтан бошотуу маселеси каралышы мүмкүн.

Тажрыйбалуу мугалимдерди аттестациялоодо алардын мындан аркы кесиптик жана карьералык өсүү мүмкүнчүлүктөрү да аныкталат. Педагогдор алдыңкы мугалим (мастер-мугалим), окуу программаларын иштеп чыгуу жана изилдөө багытындагы адис же башкаруучу (мектеп жетекчиси) катары карьерасын уланта алышат. Жаңы карьералык баскычка көтөрүлгөн сайын алардын ыйгарым укуктары жана жоопкерчилиги кеңейип, эмгек акы, бонустар жана компенсациялар түрүндөгү кошумча стимулдар каралат.

Аттестациянын жыйынтыгы боюнча мугалимдерге жыл сайын бир айлыктан үч айлык маянага чейинки өлчөмдө үстөк акы берилиши мүмкүн. Ошондой эле кийинки аттестацияга чейин эмгек акыны жогорулатуу каралат. Кесиптик жактан өнүгүп, тиешелүү талаптарга жооп берген педагогдор улук мугалим жана мастер-мугалим сыяктуу жогорку кесиптик баскычтарга өтүүгө мүмкүнчүлүк алышат. Мектеп жетекчиси алардын кызматтык деңгээлине жараша кошумча милдеттерин жана ыйгарым укуктарын аныктай алат. Жогорку натыйжаларды көрсөткөн педагогдорго кошумча материалдык колдоо көрсөтүлүшү мүмкүн. Натыйжада алардын эмгек акысынын өлчөмү кесиптик жетишкендиктерине, кошумча ишмердүүлүгүнө, мектептин өнүгүүсүнө жана кесиптик коомчулукка кошкон салымына жараша айырмаланат [3].

Сингапурда мугалимдердин кесиптик өнүгүүсүн колдоого жана окутуунун натыйжалуу методдорун өздөштүрүүгө багытталган комплекстүү система түзүлгөн. Педагогдордун кесиптик өнүгүүсүнө системалуу көңүл буруу билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, окутуудагы инновацияларды жайылтууга жана окуучулардын билим алуусу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө өбөлгө болот. Сингапурдун бул багыттагы тажрыйбасынын айрым элементтерин Кыргызстандын билим берүү системасынын өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырып колдонуу педагогдордун кесиптик өнүгүү системасын өркүндөтүүгө жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууга көмөк көрсөтүшү мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1. Положение о порядке повышения квалификации педагогических и руководящих работников образования Кыргызской Республики. – Бишкек, 2017.
2. Новаковская Ю. В. Нужна ли нам сингапурская система образования? // Естественнонаучное образование: новые горизонты. – М.: МГУ, 2017.
3. Centre for Development of Teaching and Learning at National University of Singapore [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Centre for Development of Teaching and Learning (дата обращения: 07.06.2020).
4. Education GPS: Singapore – Teachers and Teaching Conditions (TALIS 2024) [Электронный ресурс] // OECD. – 2025. – Режим доступа: Education GPS: Singapore (дата обращения: 29.08.2026).
5. Сергиенко А. Ю. Проектирование профессионального роста учителя с использованием стажировочной площадки в системе образования Сингапура // Человек и образование. – 2015. – № 4.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты Айбашова Т.М.

УДК 372.882.575.2
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-224-230

Раимбердиева З.С.
Ош мамлекеттик университети
Раимбердиева З.С.
Ошский государственный университет
Raimberdieva Z. S.
Osh State University

Т. СЫДЫКБЕКОВДУН «КӨК АСАБА» РОМАНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР МЕНЕН ИШТӨӨ ЫКМАЛАРЫ
МЕТОДЫ РАБОТЫ С ФРАЗЕОЛОГИЗМАМИ ПРИ ИНТЕГРИРОВАННОМ ИЗУЧЕНИИ РОМАНА Т. СЫДЫКБЕКОВА «КӨК АСАБА» НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
METHODS OF WORKING WITH PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE INTEGRATED STUDY OF T. SYDYKBEKOV'S NOVEL «KÖK ASABA» IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада көркөм тексттеги фразеологизмдерди тилдик өлкө таануу багытында талдоо жана аларды кыргыз тили сабагында адабият менен интеграциялап окутуунун айрым ыкмалары каралат. Ар бир элдин тили ошол элдин көп кылымдык тажрыйбасын, даанышмандыгын, руханий жана интеллектуалдык байлыгын алып жүрүүчү негизги булак болуп саналат. Көпчүлүк фразеологизмдер лексикалык мааниси менен катар семантикасында улуттук-маданий компонентти да камтыйт. Ошондуктан алар тил үйрөнүүчүлөргө ошол тилде сүйлөгөн элдин тарыхы жана маданияты жөнүндө маалымат берип, таанып-билүүчүлүк милдетти аткарат. Фразеологизмдерди тилдик өлкө таануу багытында талдоо көркөм чыгарманы түшүнүп окууда өзгөчө мааниге ээ. Ар кандай тилдик кубулушта элдин улуттук өзгөчөлүгү чагылдырылат. Изилдөөнүн жүрүшүндө Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романынан 375тен ашык фразеологизмди аныктап, тизмелөөгө аракет жасалды. Алардын баарын бир макаланын алкагында камтууга мүмкүн болбогондуктан, кыргыз тили сабагында романдагы айрым фразеологизмдер менен иштөөнүн үлгүлөрү сунушталды.

Аннотация: В статье рассматриваются фразеологизмы художественного текста в лингвострановедческом аспекте, а также отдельные методы работы с ними при интегрированном обучении кыргызскому языку и литературе. Язык каждого народа является важнейшим источником, отражающим его многовековой опыт, мудрость, духовное и интеллектуальное богатство. Большинство

фразеологизмов наряду с лексическим значением содержат в своей семантике национально-культурный компонент. Поэтому они могут дать изучающим язык сведения об истории и культуре народа — носителя данного языка и выполнять познавательную функцию в процессе обучения. Анализ фразеологизмов в лингвострановедческом аспекте имеет особое значение для понимания и осмысленного чтения художественного произведения. В любом языковом явлении в той или иной степени отражается национальная специфика народа. В ходе исследования была предпринята попытка выявить и систематизировать более 375 фразеологизмов из романа Т. Сыдыкбекова «Көк асаба». Поскольку охватить их все в рамках одной статьи невозможно, представлены отдельные примеры работы с фразеологизмами романа на уроках кыргызского языка.

Abstract: The article examines phraseological units in a literary text from a linguistic and cultural perspective and discusses selected methods of working with them through the integrated teaching of the Kyrgyz language and literature. The language of every nation serves as an important source reflecting its centuries-old experience, wisdom, and spiritual and intellectual heritage. Most phraseological units, in addition to their lexical meaning, contain a national and cultural component in their semantics. Therefore, they can provide language learners with information about the history and culture of native speakers and perform a cognitive function in the learning process. The analysis of phraseological units from a linguistic and cultural perspective is particularly important for understanding and interpreting literary works. Every linguistic phenomenon reflects, to a certain extent, the national characteristics of a people. The study identified and attempted to systematize more than 375 phraseological units found in T. Sydykbekov's novel "Kök Asaba." Since it is impossible to cover all of them within a single article, selected examples of working with phraseological units from the novel in Kyrgyz language lessons are presented.

Негизги сөздөр: фразеологизмдер; окуп түшүнүү; таанып-билүү; интеграциялап окутуу; предметтер аралык байланыш; тилдин семантикасы.

Ключевые слова: фразеологизмы; понимание прочитанного; познание; интегрированное обучение; межпредметные связи; семантика языка.

Keywords: phraseological units; reading comprehension; cognition; integrated learning; interdisciplinary connections; language semantics.

Киришүү. Бир предметти экинчи предмет менен байланыштырып окутуу окуучулардын белгилүү бир тема боюнча алган билимдерин тереңдетип, дүйнө таанымын жана ага байланыштуу түшүнүктөрүн кеңейтет. Фразеология боюнча алган билимдерин ушул багытта өркүндөтүү үчүн кыргыз тили сабагын адабият сабагы менен түздөн-түз байланышта жүргүзүү максатка ылайыктуу. Фразеологизмдер катышкан мисалдарды элдик оозеки чыгармалардан, акын-жазуучулардын көркөм чыгармаларынан алууга болот. Ошондуктан адабият сабагы менен предмет аралык байланышты бир гана сабактын алкагында эмес, окуу материалынын ар кандай темаларын өздөштүрүүдө да жүргүзүүгө болот. Биз изилдеп жаткан кыргыз тили менен адабият предметтерин интеграциялоо маселесинде 11-класста фразеологизмдерди окутууга II чейректе 5 саат, ал эми Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романын окутууга ошол эле класста I чейректе 3 саат бөлүнгөн. Бул эки предметтин окуу материалдарын өз ара байланыштырып окутууга мүмкүнчүлүк бар экендигин көрсөтөт.

Бул макалада Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы фразеологизмдердин негизинде иштөөнүн айрым ыкмалары сунушталат.

Таблица 1. Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романында колдонулган фразеологизмдер

№	**Фразеологизмдер**	**Түшүндүрмөсү**	**Чыгармадан мисал**	**Бети**
1.	Дүйнөдөн өтүү	Өлүү, каза болуу, көз жумуу.	Иясаф дүйнөдөн өткөндө Түрк ата тагына олтурду.	(13-б.)

2.	Чын дүнүйөгө кетүү	Аркы дүйнөгө кетүү	Эки жүз жыл өмүр сүрүп Түтүк чын дүнүйөгө кетти.	(13-б.)
3.	Киши колдуу болуу	1. Өз ажалынан эмес, бирөө тарабынан өлүм табуу, өлтүрүп коюу. 2. Уурдалуу	Шондон улам Каракан киши колдуу болуп каза тапты.	(13-б.)
4.	Учуп кетүү	Каза болуу деген мааниде	Эр атаң учуп кетти.	(14-б.)
5.	Көзү тирүү	1.Жандуу, чыйрак, тың, бышык. 2. Аман-эсен, топурактан тышкары	Көзүм тирүү болсо, айкырып, билгиң болормун.	(16-б.)

Булак: Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы [9].

1-көнүгүү. Кара менен басылган сөздөрдү маанилеш фразеологизмдер менен алмаштырып, сүйлөмдөрдү жаңыдан түзгүлө. Алгачкы сүйлөм менен кийинки сүйлөмдөрдү салыштыргыла.

1.Баба **жолун жолдоп,** эл баккан эр атасындай болсун деп ырымдап, Жаш-Тегиндин тилегин тилеп келаткан Эр-Киши ак боз кунандан озбоо үчүн тизгинин жыйды.

2. Далай чабуулда элирип көнгөн, талыбай чуркап дасыккан чоң күрөң жайына койсо азыр эле тигил **бута атымдай** алдыда бараткан кунанды сүрүп жеткидей.

3. Чоң киши алдыда, Жаш-Тегин **аркан бою** артта бараткан [9, 31-.б.].

4. Жанындагы баланы сынагысы, аны эрмектегиси, не **баш тоголотуп** ага эрдикти жугузгусу келет [9, 31-.б.].

5. Чабылган тарап жерди өөп, тизе бүгүп бербесе, чапкан тарап аларды катуу ызалайт. **Күлүн сапырат** [9, 44-.б.].

2-көнүгүү. Төмөнкү “Көк асаба” романынан үзүндүлөрдөн фразеологизмдерди таап, маанисин түшүндүрүп бергиле.

Таблица 2. 2-көнүгүүдө колдонулуучу фразеологизмдер

Фразеологизмдер	**Мисалдар**	**Китептин бети**
Бир баш, бир кол болуу		46-бет
Оозуна салуу		46-бет
Сөөк өчтү		48-бет
Кастарын тигүү		48-бет
Жан тартуу		49-бет
Жылдызын өчүрүү		49-бет
Ичтен ирүү		51-бет
Мууну бошоо		56-бет

Булак: Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы [9].

3-көнүгүү. Фразеологизмдердин синонимдерин туш-тушуна коюп жазгыла. Өзүңөр да бул катарларды уланткыла.

Таблица 3. 3-көнүгүүдө колдонулуучу фразеологизмдер

	Фразеологизмдер	**Түшүндүрмөсү**	**Китептен мисал**	**Синонимдерин тапкыла**
1.	**Көксөөсүнө көк талкандай тийүү**	Абдан тажатуу, көңүл калтыруу, кабыргага батуу.	Ат үстүндө, жоо бетинде күн өткөргөн эр бабабыз далайдын **көксөөсүнө**	

			көк талкандай тийип койгон. (57-бет)	
2.	**Башын канжыгага байлоо**	Жоокерчилик учурда душманга каршы чыгуу, эч тартынбай өлүмгө бет алуу, тобокелге салып белсене киришүү.	Кыйырын сактап, эл баккан эрен болчу киши **өз башын канжыгага байлай жүрүп**, аны жоого да чаптырбай, бөрүгө да тарттырбай сактап калбаса, эрен болобу! (64-б.)	

Булак: Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы [9].

4-көнүгүү. Сөз айкашы жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдерди ажыраткыла жана аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө. Канча компоненттен тургандыгын айтып бергиле.

Таблица 4. Фразеологизмдердин мааниси жана текстте колдонулушу

Фразеологизмдер	**Түшүндүрмөсү**	**Мисалдар**	**Бети**
Тездеги кайыштай ийлөө	Тезге салуу – тартипке чакыруу, эпке, ыкка келтирүү.	Тирүүсүндө жанындагы уланды көптү көргөн Эр-Киши **тездеги кайыштай ийлейт** – аны өзүндөй коркпос этет.	(69-б.)
Алдына түшүү	Айыбын, күнөөсүн мойнуна алуу маанисинде бир нерсе берүү, тартуулоо жолу менен кечирим суроо, өтүнүү.	Ал тургай эрдик салтын колдонуп, өзү барып Эр-Кишинин **алдына түшүүнү** ойлоп, ага чыдай алган эмес.	(73-б.)
Башына куш конуу	Иши оңолуу, мансабы, мартабасы, зоболосу көтөрүлүү.	Биздин журттун **башына куш конду**.	(76-б.)
Бою чыканактай	Бою кичинекей деген мааниде.	Шап ошол кезде отузга таяп калган, **бою чыканактай**, тыртагай арык эле.	(78-б.)
Боору калбоо	Аябай күлүү, күлкүсүн тыя албоо, күлкүдөн ыкшып калуу.	Жылкычыларда **боор калбайт.**	(79-б.)
Боору эзилип күлүү	Күлкүсүн токтото албоо, ыкшып күлүү, кыткылыктай берүү.	**Боорум эзилип** өлө турган болдум...	(79-б.)
Бел бүкпөө	Баш ийбөө, моюн сунбоо, жеңилбөө.	Бектери бел бүкпөйт.	(83-б.)
Жерге кирип кете жаздоо	Бир нерсеге катуу уят болуу, аябай уялып баш көтөрбөө, эмне кыларын билбей өтө кыжалат болуу.	Тигил калп деген киши **жерге кирип кете жаздайт**.	(83-б.)
Кызыл чиедей	Кичинекей, өтө жаш, чөбүрөгөн майда, боорун жерден көтөрө элек.	Кырчын жоокер чабышта каза тапса, анын кырчын жарын кошо узатуу – баарыдан мурда жетим калган **кызыл чие** балдарга муң.	(88-б.)

Булак: Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы [9].

5-көнүгүү. Көп чекиттин ордуна сан атоочторду коюп, фразеологизмдерди толуктагыла. Өзүңөр да мисалдар келтиргиле.

… ичеги; … колун мурдуна тыгуу; … тизгин чылбыр; … уктаса түшүнө кирбеген; … түлүк; … өрдөгүн учуруу; … саны аман; … атасын таанытуу; … толгоо келүү; … миң аалам; … жылкы; … жолу айтуу; … тамчы суудай; … кол тең эмес; … өмүрү жерге кирүү; … түлүгү шай; үйдүн ичин … көтөрүү; …дин үстүнөн чыгуу; … кылбоо; … шыйрагы өлбөгөн жерде калуу; … бозоруп, … кызаруу; жер кулагы … кат; … бутун … кончуна сыйдыруу; … ичеги.

6-көнүгүү. Фразеологиялык минимумдан адамдын оң жана терс сапаттарын туюнткан фразеологизмдерди бөлүп жазгыла жана алардын маанисин түшүндүргүлө.

Таблица 5. Адамдын оң жана терс сапаттарын туюнткан фразеологизмдер

Адам мүнөзүндөгү оң сапаттар	**Адам мүнөзүндөгү терс сапаттар**
Маңдайы жарык, ак көңүл, ичи кең, кара кылды как жарган, ысык-суукка бышкан ж.б.	Акма кулак, ак кол, алчы-таасын жеген, жел өпкө, жүргөн жерине чөп чыкпаган ж.б.

7-көнүгүү. Төмөнкү мисалдардан кара менен басылган фразеологизмдердин маанилерин чечмелегиле.

Таблица 6. Фразеологизмдердин текстте колдонулушу

Чабылып-чачылып кул болуп келгендер кайрадан **баш көтөрөт**.	(344-б.)
Ошондон **таң өөк салганча** тыным болгон жок.	(350-б.)
Дөбөдөн туруп караган көзгө теребел да дапдайын **алакандагыдай.**	(350-б.)
Куш тилиндей кат алып келдик!	(351-б.)
Алтынга **көз тойбогондо...** кол кырылат деген.	(356-б.)
Булар колдорунан **көөр төгүлгөн уста,** купуя сыр ачкан акылман, бичик жазган билги кишилер.	(359-б.)
Сөөк көмүлбөй калуу – чоң кордук, намыска тиер уят жосун, мында бүт урук-туугандын **шагы сынат**, жылдызы түшөт.	(363-б.)
Элтерес шер элчини **көзгө илбей**, жоокерлеринин көз алдында Багырды жолдоштору менен мууздатып салган жөнү да ошол болчу.	(364-б.)
Жети киши кесилди**. Сөзү жерде калды.**	(364-б.)
Каңырыгы түтөй түшүп, башын дагы эңкейтти.	(368-б.)
Эй-а, менин күчүмдү **көрө албай жатырсың,** билгим.	(382-б.)
Жеңилер жоо **алды-артына карабайды**.	(386-б.)

Булак: Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы [9].

1-тапшырма. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүктөрүн пайдаланып, төмөнкү таблицаны толтургула. Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романынан мисалдар келтиргиле.

Таблица 7. Фразеологизмдердин тематикалык топтору

Адамдын оң жана терс сапаттарын туюндурган фразеологизмдер	**Зоонимдер катышкан фразеологизмдер**	**Соматизмдер катышкан фразеологизмдер**	**Сан атоочтор катышкан фразеологизмдер**	**Алкоо, каалоо-тилек, айтууда колдонулган фразеологизмдер**

Ала жипти аттабаган; колу ачык; кара кылды как жарган;	Бээ саам; жылкы мүнөз; уй түгүндөй, кой үстүнө торгой жумурткалаган	Тили узун; маңдайы жарык; котур ташы койнунда; жүрөгү оозуна келүү; баш-көз болуу ж.б.	Жердин жети түбү; үч уктаса түшүнө кирбөө; айтканы эки болбоо; беш өрдөгүн учуруу ж.б.	Көшөгөң көгөрсүн!, Мээнетиң алайын!,

2-тапшырма: Төмөнкү фразеологизмдерди катыштырып сүйлөмдөрдү, тексттерди түзгүлө.

Таблица 8. Фразеологизмдердин мааниси жана аларды текст түзүүдө колдонуу.

Фразеологизмдер	**Түшүндүрмөсү**	**Текст түзгүлө (студенттин мисалы)**	**Китептин бети**
Шагы сынуу	Катуу уят болуу, ыза болуу, деси кайтуу.		(363-б.)
Көзгө илбөө	1.Теңине албоо, киши катарына көрбөө, тоготпоо, өзүнөн башкаларга маани бербөө, теңсинбөө. 2.Уялбоо, ийменбөө, тартынбоо, адеп, тартип сактабоо, ызаат кылбоо.		(364-б.)
Сөзүн жерге таштабоо	Бирөөнү кадырлоо, сыйлоо максатында анын айткан-дегенин орундатып, тапшырганын аткарып туруу.		(364-б.)
Каңырыгы түтөө	Катуу кейүү, бир нерсеге зээни кейип, катуу кайгыруу.		(368-б.)
Көрө албоо	Ичи тарлык кылуу, ичи күйүү, ыраа көрбөө.		(382-б.)
Алды-артына карабоо	Түпкүлүгүн ойлобой, эч нерсени байкабай, абайлабай, анчалык назар салбай.		(386-б.)
Оозунан алдырган бөрүдөй	Даяр турган нерсесинен ажырап, эмне кыларын билбей аңкайып калуу, далдырай түшүү.		(389-б.)
Чилдей бытыратуу	Өз бет алдынча бытырап кетүү, туш-тушка биринделп тарап кетүү.		(391-б.)

Булак: Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы [9].

Корутунду. Биз кыргыз адабиятын кыргыз тили предмети менен интеграциялап окутуу боюнча 11-класстагы «Фразеологизмдер» темасына кайрылып, айрым ыкмаларды сунуш кылдык. Ийримде жана сабак өтүүдө интеграциялоонун натыйжалуу ыкмаларын стандарттуу эмес сабактын формасында Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы аркылуу көрсөттүк. Кыргыз адабиятын кыргыз тили менен байланышта окутуунун принциптерин ишке ашырууда бир нече ыкманы сунуштап, аларды сабакта пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрүн көрсөттүк. Берилген принциптердин негизинде жогорку класстарда Т. Сыдыкбековдун чыгармаларын окутуунун өзгөчөлүктөрүн карадык. Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романын өлкө таанытуучулук жана этномаданий билим берүү принциптеринин негизинде окутуунун жолдору көрсөтүлдү. Ошондой эле тексттин мазмунун география, биология, медицина жана философия илимдери менен байланыштыруу аркылуу окуучулардын дүйнө таанымын кеңейтүүгө багытталган мисалдар келтирилди.

Колдонулган адабияттар

1. Култаева Ү. Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы. Т. 4. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2016. – 352 б.
2. Жапаралиева Н. Т. Сыдыкбековдун чыгармаларын окутуунун инновациялык технологиялары. – Бишкек, 2013. – 105 б.
3. Муратов А. Ж. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу. – Бишкек, 2009.
4. Муратов А., Акматов К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы: окуу куралы. – Бишкек, 2021. – 568 б.
5. Оторбаев Б. Адабиятты окутуунун технологиясы. – Бишкек, 2010. – 95 б.
6. Раимбердиева З. С. Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы көөнө сөздөр, фразеологизмдер, макалдар жана аларды интеграциялап окутуунун ыкмалары: окуу-усулдук колдонмо. – Ош, 2022. – 159 б.
7. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек, 2007. – 98 б.
8. Эгембердиев Р. Фразеологияны XI класста окутуу: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. – Бишкек, 1992.
9. Сыдыкбеков Т. Көк асаба: роман. – Фрунзе, 1989.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Каразакова З.

УДК 37. 091.4
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-230-235

Сакиева С.С., Осмоналиева С.Ч., Асаналиева М.М.
Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Ош мамлекеттик университети
Сакиева С.С.,[1] Осмоналиева С.Ч.,[1] Асаналиева М.М.[2]
Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова,[1]
Ошский государственный университет[2]
Sakieva S.S., Osmonalieva S.Ch., Asanalieva M.M.
Jalal-Abad State University B. Osmonov,
Osh State University

ORCID 0009-0003-1520-3492
ORCID 0009-0009-2429-6276
ORCID 0009-0009-5939-1484

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА БАЙЛАНЫШТУУ КЕПТИ ОКУТУУ
ОБУЧЕНИЕ СВЯЗНОЙ РЕЧИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ
TEACHING COHERENT SPEECH IN PRIMARY SCHOOL

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз тил илиминде байланыштуу кеп, анын теориялык жана практикалык жактан колдонулушу окумуштуулар тарабынан изилденип келет. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасында байланыштуу кепти балдарга үйрөтүүнүн формалары, методдору жана ыкмалары каралып, мектеп тажрыйбасында колдонууга сунушталат. Кыргыз тилин окутууга арналган методикалык колдонмолор жана аларды пайдалануунун технологиялары окуу процессинде кеңири колдонулууда. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда байланыштуу кеп, анын функциялары жана аларды колдонуунун дидактикалык шарттары актуалдуу маселелердин бири катары каралууга тийиш. Байланыштуу кеп башталгыч класстардын кыргыз тили сабактарынын бардык формаларында колдонулат жана практикаланат. Тактап айтканда, ал көнүгүүлөр менен

иштөөдө, аларды оозеки талдоодо жана көчүрүп жазууда, орфографиялык жана грамматикалык талдоолорду жүргүзүүдө, текст менен өз алдынча иштөөдө, суроо-жоопторду түзүүдө, жаңы теманын мазмунуна жараша сүйлөм түзүүдө, мазмундама, баяндама жана жат жазуу иштерин аткарууда ишке ашырылат. Макалада аталган маселелерди терең талдоого көңүл бурулат.

Аннотация: В кыргызском языкознании связная речь, ее теоретическое и практическое применение являются предметом научных исследований. В методике преподавания кыргызского языка в начальных классах рассматриваются формы, методы и приемы обучения детей связной речи, которые рекомендуются для использования в школьной практике. Методические пособия по преподаванию кыргызского языка и технологии их применения широко используются в учебном процессе. При обучении кыргызскому языку в начальных классах связная речь, ее функции и дидактические условия их реализации должны рассматриваться как одна из актуальных проблем. Связная речь используется и практикуется во всех формах уроков кыргызского языка в начальных классах. В частности, она реализуется при работе с упражнениями, их устном анализе и списывании, проведении орфографического и грамматического анализа, самостоятельной работе с текстом, составлении вопросов и ответов, предложений в соответствии с содержанием новой темы, а также при выполнении изложений, сочинений и диктантов. В статье основное внимание уделяется глубокому анализу указанных вопросов.

Abstract: In Kyrgyz linguistics, connected speech and its theoretical and practical application have been the subject of scholarly research. The methodology of teaching the Kyrgyz language in primary school considers various forms, methods, and techniques for teaching coherent speech to children, which are recommended for use in school practice. Methodological resources for teaching the Kyrgyz language and technologies for their application are widely used in the educational process. In teaching the Kyrgyz language in primary school, connected speech, its functions, and the didactic conditions for their implementation should be considered among the relevant issues. Connected speech is used and practiced in all forms of Kyrgyz language lessons in primary school. In particular, it is developed through working with exercises, their oral analysis and copying, spelling and grammatical analysis, independent work with texts, composing questions and answers, constructing sentences according to the content of a new topic, as well as writing summaries, compositions, and dictations. The article focuses on an in-depth analysis of these issues.

Негизги сөздөр: байланыштуу кеп; кептин стилдери; сөздүк жумуштары; текст; тексттин түрлөрү.

Ключевые слова: связная речь; стили речи; словарная работа; текст; типы текста.

Keywords: coherent speech; speech styles; vocabulary work; text; text types.

Киришүү. Байланыштуу кеп — бир адам тарабынан айтылган ойлордун, билимдердин узак, ырааттуу жана өз ара байланышкан системасы, ошондой эле ошол кептик ишмердүүлүктүн натыйжасы. Анын айрым бөлүктөрү маанилик, тилдик жана түзүлүштүк жактан өз ара байланышып, бир бүтүн текстти түзөт. Байланыштуу кеп окуучунун өз оюн так, түшүнүктүү жана ырааттуу билдирүүсүндө маанилүү орунду ээлейт. Айрыкча башталгыч класстарда окуучулардын оозеки жана жазуу кебин калыптандыруу, сөз байлыгын өстүрүү, сүйлөмдөрдү өз ара маанилик жактан байланыштырып, текст түзүүгө үйрөтүү кыргыз тилин окутуунун негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Башталгыч класстарда байланыштуу кепти өнүктүрүү кыргыз тили сабагынын мазмуну менен тыгыз байланышта жүргүзүлөт. Окуучунун текстти түшүнүүсү, өз оюн белгилүү бир ырааттуулукта баяндашы жана кептин түрдүү формаларын туура колдоно билиши анын тилдик жана коммуникативдик компетенттүүлүгүнүн калыптанышына өбөлгө түзөт. Ошондуктан байланыштуу кепти окутуунун натыйжалуу формаларын, методдорун жана ыкмаларын аныктоо башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун маанилүү маселелеринин бири болуп эсептелет.

Актуалдуулугу. Мектеп программасында байланыштуу кепти окутуу жана үйрөтүү маселеси дайыма көңүл борборунда болуп келет. Предметтик стандартта жана окуу программасында

көрсөтүлгөн сунуштардын негизинде компетенттүүлүккө багыттап окутуу колго алынууда. Бирок башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда байланыштуу кепти, аны үйрөтүүнүн формаларын жана методдорун изилдөө маселеси жетиштүү деңгээлде колго алынбай келет. Бул маселе ушул мезгилге чейин жетиштүү изилденбей, концептуалдуу жыйынтыктар чыгарылбай келгендиктен, башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун алкагында атайын изилдөөнү талап кылган актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты — башталгыч класстарда байланыштуу кепти окутуунун жана үйрөтүүнүн теориялык жана практикалык маанисин аныктоо, аны сабакта колдонуунун ыңгайлуу жолдорун талдоо жана жалпылоо, тиешелүү методдорду колдонуу ыкмаларын илимий чөйрөгө сунуштоо.

Адабиятка сереп. Башталгыч класстарда байланыштуу кепти окутуунун методологиясын талдоодо белгилүү окумуштуулардын эмгектери негиз катары пайдаланылды. Атап айтканда, С. Давлетовдун [2] байланыштуу кептин теориясы жана практикасы, анын тил илиминдеги орду жана ролу боюнча изилдөөлөрү, Т. Аширбаевдин кептин түрлөрүнө арналган эмгектери [1], С. Рысбаевдин оозеки жана жазуу кеп маданиятын калыптандыруунун шарттары жана текст менен иштөөнүн методикасы боюнча эмгектери [4; 5], Ж. Чымановдун орто мектепте байланыштуу кепти окутуунун жалпы маселелерине арналган изилдөөлөрү [10], ошондой эле К. Сартбаевдин башталгыч класстарда окуучулардын оозеки жана жазуу кеп маданиятын калыптандырууга арналган эмгектери [7] талдоого алынды.

Изилдөөнүн методологиясы жана методдору. Илимий макалада коюлган маселелерди изилдөө, сунуштарды негиздөө жана тиешелүү жыйынтыктарды чыгаруу максатында гуманитардык илимдерде колдонулуучу жалпы илимий жана методологиялык ыкмалар пайдаланылды. Мектеп программасында байланыштуу кепти окутуунун мазмуну, окуу материалдары, сааттардын бөлүштүрүлүшү, байланыштуу кепти окутуу методикасынын изилдениш абалы жана анын өнүгүү тенденциялары тиешелүү методологиялык принциптердин негизинде талдоого алынды. Изилдөөдө объективдүүлүк, илимийлүүлүк, ар тараптуулук, тарыхый жана логикалык биримдик принциптери жетекчиликке алынды. Бул принциптерди колдонуу тиешелүү булактарды жана фактыларды талдоого, алардын ортосундагы себеп-натыйжалык байланыштарды аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Байланыштуу кепти окутуу маселесин илимий өңүттөн талдоодо тарыхый жана логикалык талдоо методдору колдонулду. Ошондой эле башталгыч класстарда байланыштуу кепти окутуунун абалын аныктоодо сүрөттөө методу пайдаланылып, анын учурдагы абалы талдоого алынды жана андан ары өнүктүрүүнүн жолдору сунушталды.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Байланыштуу кеп — сөз өстүрүүнүн өзүнчө бир тармагы. Анда текстке байланыштуу маселелер каралат. Башталгыч класста кыргыз тилин окутуу методикасында байланыштуу кептин теориялык негизин төмөнкүлөр түзөт: текст жөнүндөгү маселелер (тема, андагы негизги ой, тексттин түзүлүш өзгөчөлүктөрү), кептин стилдери жана кептин түрлөрү (сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү). Алар балдардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен колдонулат. Башталгыч билим берүүдө негизинен текст менен иштөөгө өзгөчө маани берилет.

1. Кептин стилдери. Байланыштуу кепте текст колдонулат. Ал белгилүү бир стилде түзүлөт. Стиль — кептин белгилүү бир максатка жана пикир алышуу чөйрөсүнө ылайыкталган түрү. Кеп пикир алышуунун кырдаалына жараша ар кандай формада ишке ашат жана ошого жараша анын стили аныкталат.

Окуучуларга кеп стилдеринин максаттары ар түрдүү болорун жана ар бир стиль өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ экендигин түшүндүрүү зарыл. Ар бир стилге тиешелүү тил каражаттарын түшүндүрүү жана аларды туура колдонууга машыктыруу — негизги милдеттердин бири. Кеп стилдери тил каражаттарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө жараша сүйлөшүү, илимий, публицистикалык, көркөм жана расмий-иштиктүү стилдерге бөлүнөт. Бул стилдер өзүнө мүнөздүү белгилери менен бири-биринен айырмаланат.

2. Сүйлөшүү стили. Сүйлөшүү стили коомдук турмушта кеңири колдонулушу менен өзгөчөлөнөт. Ал турмуш-тиричиликте, үй-бүлөдө жана расмий эмес жагдайларда пикир алышуунун негизги стили катары кызмат кылат. Бул стилде ойлоо менен сүйлөө бир мезгилде ишке ашкандыктан, кеп көбүнчө алдын ала даярдыксыз түзүлөт. Сүйлөшүү учурунда жаңсоо, ымдоо, баш ийкөө, кол шилтөө сыяктуу вербалдык эмес каражаттар, ошондой эле интонация кеңири колдонулат. Сүйлөшүүдө адамдар бири-бирине болгон мамилесин, сезимин жана эмоциясын билдиришет. Пикир алышуу көбүнчө суроо-жооп түрүндө жүрүп, эки же андан көп адамдын маегин чагылдырат.

Башталгыч класстарда окуучулардын кебин өстүрүүгө жана баарлашууга үйрөтүүгө өзгөчө көңүл бурулат. 1-класста окуучулар предметтик жана сюжеттик сүрөттөр аркылуу айлана-чөйрөнү таанып, андагы нерселердин аталыштарын үйрөнүшөт. Сүрөттөр боюнча сүйлөшүү алардын кебин өстүрүп, сөз байлыгын арттырууга жана сүйлөшүү этикетинин үлгүлөрүн өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт. Бул класста баарлашуунун оозеки формасына өзгөчө маани берилет. Сүрөт менен өз алдынча иштөө окуучунун эне тилинде сабаттуу сүйлөө жана баарлашуу жөндөмүн өнүктүрөт.

«Алиппе» окуу китеби окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүүгө багытталган. Сүйлөм жана текст менен иштөө аркылуу кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн (угуу, сүйлөө, окуу жана жазуу) өз ара байланышта өнүктүрүүгө багытталган окутуу процесси камсыз кылынат. Натыйжада, оозеки жана жазуу кептин номинативдик (атоо), коммуникативдик, когнитивдик, эмоционалдык жана экспрессивдик функциялары ишке ашат. Окуучулардын кебин өстүрүүдө жана аларды баарлашууга үйрөтүүдө кептин түрлөрү менен стилдери өз ара байланышта колдонулат.

1-класста окуучулардын оозеки жана жазуу кебин калыптандырууда «Алиппе» окуу китебиндеги тексттер менен иштөөгө өзгөчө маани берилет. Баарлашуу жеке, жуптук жана топтук иштөө формалары аркылуу уюштурулат. Ал эми 2–4-класстарда кептин стилдери менен иштөө окуу китептериндеги материалдардын негизинде жүргүзүлөт. Бул мезгилде окуучулардын кеп маданиятын калыптандырууда текстти окуу жана көчүрүп жазуу, текст менен өз алдынча иштөө, сүйлөм түзүү, сүрөт менен иштөө, сүрөт боюнча сүйлөм түзүү жана жазуу иштерин аткаруу сыяктуу иш-аракеттерге өзгөчө маани берилет.

Текст менен иштөөнүн ар кандай формалары сабакта колдонулуп, аларды практикада пайдалануу көндүмдөрү калыптандырылат. Ошондой эле окуучулардын жазуу маданиятына жана орфографиялык сабаттуулугун калыптандырууга көңүл бурулат. Демек, башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда байланыштуу кепти өнүктүрүүнүн ар кандай формалары колдонулат.

Иш кагаздары. Иш кагаздары шарттуу түрдө экиге бөлүнөт: расмий иш кагаздары (мыйзам, жарлык, буйрук, жобо, программа, устав ж.б.) жана расмий эмес иш кагаздары (арыз, өмүр баян, мүнөздөмө, жарыя, кулактандыруу, чакыруу кат, телеграмма, дарек, иш план, рапорт, ишеним кат, түшүнүк кат ж.б.). Булардын баары жазуу жүзүндө жүргүзүлөт. Иш кагаздарынын айрым түрлөрү жана элементтери башталгыч класстарда үйрөтүлөт. Иш кагаздарынын стилине тактык жана расмийлүүлүк мүнөздүү. Башталгыч класста окуучулардын жаш өзгөчөлүгүн эске алуу иш кагаздарынын кулактандыруу, куттуктоо, арыз, чакыруу, түшүнүк кат, өмүр баян, мүнөздөмө өндөнгөн формалары үйрөтүлөт. Булардын жазылыш эрежелерин үйрөтүү сабактын бардык этабында үйрөтүү менен окуучунун оозеки жана жазуу маданияты калыптанат.

Байланыштуу кеп — сөз өстүрүүнүн өзүнчө бир тармагы. Анда текст, тексттин түрлөрү жана алар менен иштөө маселелери каралат.

Негизги ой жана тема аркылуу өз ара байланышкан сүйлөмдөрдүн тобу «текст» деп аталат. Тексттеги сүйлөмдөр маанилик жана тилдик каражаттар аркылуу өз ара байланышат. Мындай каражаттарга сөздөрдүн кайталанышы, ат атоочтор, синонимдер ж.б. кирет. Тема — текстте сөз болуп жаткан негизги предмет, окуя же маселе. Негизги ой — автордун текст аркылуу билдирүүнү көздөгөн башкы пикири. Көркөм текстте автордун мамилесин жана баалоосун билдирген тилдик каражаттар да колдонулат. Стилистика — кептин стилдерин жана алардагы тилдик каражаттардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү тил илиминин тармагы.

Мугалим темага өтүүдөн мурда сабактын максатын аныктап алуу үчүн мазмуну боюнча жөнөкөй же татаал логикалык суроолордун негизинде окуучулар менен аңгемелешет. Көбүнчө сабакта каралуучу тексттин мазмунуна ылайык келген макал-лакаптар, накыл сөздөр берилип, алардын маанисин чечмелөөгө жана турмушта колдонуунун зарылдыгын түшүнүүгө багытталган иштер жүргүзүлөт. Мындай тапшырмалар сабактын башталышында аткарылып, окуучуларды теманын маанисин жана маңызын түшүнүүгө, тексттин негизинде берилген материалдарды өздөштүрүүгө даярдайт. Ошондой эле алардын ой жүгүртүүсүн жана кебин өстүрүүгө багытталат.

Башталгыч класстарда балдардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен окуу материалдары сунушталат. 12 жылдык билим берүүнүн башталгыч класстары үчүн түзүлгөн окуу программасында: «Бул ишмердик – программада атайын бөлүм катары орун албайт, ал окуучунун бардык иш-аракетин коштоп жүрөт. Сүрөт менен иштөөдө да, окуу тексттери катары чакан ырды, чакан аңгеме менен жомоктуу же түрдүү стилдеги жана жанрдагы, кептин ар кандай тибиндеги фунционалдуу тексттерди окууда негизги өзөк болот», – деп белгиленет [3].

Окуу программасына таянсак, башталгыч класстарда байланыштуу кепке өзүнчө саат бөлүнбөйт. Ал өтүлүүчү материалдар менен биргеликте жүргүзүлөт. Окуу программасында окуучулар ээ болууга тийиш болгон компетенттүүлүктөр класстар боюнча сунушталган.

3-класста:

– сүрөт жана тема боюнча өз алдынча чакан аңгеме түзө алуу, ага ат коюу;

– жакын адамына кыскача кат жаза билүү;

– жакын адамын майрамы, туулган күнү менен куттуктоо, чакыруу түрүндө кат жаза алуу;

– ыр жана кара сөз түрүндөгү тексттерди ыргагына жараша окуу техникасына ээ болуу.

4-класста:

– мазмуну бири-бирин толуктап, логикалык бүтүндүктү түзгөн сүйлөмдөрдүн тобу текст болорун билүү;

– тексттин мазмунун, тематикасын түшүнүү жана ага ат коё алуу;

– тексттин бөлүктөрүн: башталышын, негизги бөлүгүн, жыйынтыгын ажыратып түшүнүү талаптары каралган.

Окуу программасында окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүү окуу китебиндеги ар бир материал жана андагы тапшырмаларга карата сунушталган иштердин негизинде жүргүзүлөт. Байланыштуу кепти өстүрүү кыргыз тили сабагында оозеки жана жазуу формасында ишке ашырылат.

Башталгыч класстарда байланыштуу кеп менен иштөө жана аны практикада колдонуу маселелери кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде изилденип келет. Окуучулардын таза, катасыз жана каллиграфиялык жактан сабаттуу жазуусун калыптандыруунун формалары жана методдору, орфографиялык, пунктуациялык, синтаксистик, фонетикалык материалдарды окуп-үйрөнүүнүн өзгөчөлүктөрү, аларды балдарга үйрөтүүнүн теориялык жана практикалык мааниси К. Сартбаевдин эмгектеринде чагылдырылган [7]. Анын эмгектеринде методикалык сунуштар кыргыз тилин окутуу практикасында колдонулуп келет.

Кыргыз тилин башталгыч класстарда окутууга арналган методикалык эмгектерде окуучулардын байланыштуу кебин өнүктүрүүдө сөздүк жумуштарына, сүйлөм жана текст менен иштөөгө, оозеки жана жазуу кепти өстүрүүгө багытталган тапшырмаларга өзгөчө маани берилет [6; 8; 9]. Байланыштуу кепти өнүктүрүүдө текстти окуу жана көчүрүп жазуу, текст менен оозеки жана өз алдынча иштөө, окуучулардын жазуу маданиятын калыптандырууга багытталган жазуу жумуштары, каталардын үстүндө иштөө жана аларды жүргүзүүнүн тиешелүү ыкмалары колдонулат [10].

Жыйынтыктар. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасында байланыштуу кепти өнүктүрүүгө жана аны менен иштөөнүн ыкмаларын үйрөтүүгө өзгөчө маани берилет. Байланыштуу кеп кыргыз тили сабактарында окуучулардын өз оюн ырааттуу, так жана түшүнүктүү билдирүү жөндөмүн калыптандыруунун маанилүү каражаты болуп саналат. Ал окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүүгө, өз алдынча ой жүгүртүүсүнө жана чыгармачылык жөндөмүнүн өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Байланыштуу кепти өстүрүүдө текст менен иштөө, сөздүк жумуштарын жүргүзүү, сүйлөм түзүү, оозеки жана жазуу тапшырмаларын аткаруу маанилүү орунду ээлейт. Бул иштерди окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жана окуу материалдарынын мазмунуна ылайык системалуу жүргүзүү алардын кеп маданиятын калыптандырууга шарт түзөт. Ошондуктан башталгыч класстарда байланыштуу кепти кыргыз тили сабагынын мазмуну менен айкалыштырып, оозеки жана жазуу формасында үзгүлтүксүз өнүктүрүү зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер. 4-китеп. – Бишкек: Бийиктик, 2004.
2. Давлетов С. Байланыштуу речь: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. – Бишкек: Мектеп, 1999.
3. Предметтик стандарт. «Кыргыз тили жана окуу»: окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү уюмдардын 1–6-класстары үчүн. – Бишкек, 2025. – 5 б.
4. Рысбаев С. К. Сөз жөнүндө дастан. – Бишкек, 2007.
5. Рысбаев С. К. Окуучунун кебин өстүрүүнүн технологиялары. – Бишкек, 2013.
6. Сакиева С. С. Башталгыч мектепте эне тилин окутуунун методикасы: окуу куралы. – Бишкек, 2016. – 188 б.
7. Сартбаев К., Акунова, А., Мураталиева, А. Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Бишкек, 2013. – 425 б.
8. Сөз байлыгы: № 3 модуль: «Келгиле окуйбуз» долбоорунун материалдары. – Бишкек, 2019.
9. Турусбеков С., Бердибаев, Э., Рысбекова, Б., Сартбаев, К. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1965.
10. Чыманов Ж. А. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери. – Бишкек, 1997. – 96 б.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доценттин м.а. Ураимов К. М.

УДК: 372.4 (574.1)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-235-241

Сарылбекова З., Жамгырчиева Т.Ж.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ,
Саткынбай Тентишев атындагы Азия эл аралык университети
Сарылбекова З.,[1] Жамгырчиева Т.Ж.[2]
КНУ имени Жусупа Баласагына,[1]
Азиатский международный университет имени Саткынбая Тентишева[2]
Sarylbekova Z., Zhamgyrchieva T.Z.
KNU Jusup Balasagyn,
Asian International University named after Satkynbai Tentishev

ORCID 0009-0002-9179-8179
ORCID 0009-0000-0498-763X

КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО
THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз тили Кыргыз Республикасында мамлекеттик тил макамына ээ болгондуктан, аны экинчи тил катары үйрөнүүнүн зарылдыгы күн санап өсүүдө. Кыргыз тилин үйрөнүү коомдук жана маданий интеграциянын маанилүү факторлорунун бири болуп саналат. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу тил үйрөнүүчүлөрдүн өзгөчөлүктөрүн эске алган атайын методдорду жана стратегияларды талап кылган татаал процесс. Бул процесс тил илиминин, педагогиканын жана психолингвистиканын теориялык негиздерине таянып, тил үйрөнүүчү аудиториянын өзгөчөлүктөрүн, методикалык ыкмаларды жана лингводидактикалык принциптерди эске алуу менен ишке ашырылат. Макалада кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык аспекттери талданып, натыйжалуу методдору каралат. Ошондой эле тил үйрөтүүдө кездешкен негизги кыйынчылыктар аныкталып, аларды чечүүнүн жолдору сунушталат.

Аннотация: Кыргызский язык имеет статус государственного языка в Кыргызской Республике, в связи с чем необходимость его изучения как второго языка возрастает. Изучение кыргызского языка является одним из важных факторов социальной и культурной интеграции. Преподавание кыргызского языка как второго представляет собой сложный процесс, требующий применения специальных методов и стратегий с учётом особенностей изучающих язык. Данный процесс основывается на теоретических положениях языкознания, педагогики и психолингвистики и осуществляется с учётом особенностей языковой аудитории, методических подходов и лингводидактических принципов. В статье анализируются теоретические и практические аспекты преподавания кыргызского языка как второго и рассматриваются эффективные методы обучения. Также определяются основные трудности, возникающие в процессе обучения языку, и предлагаются пути их решения.

Abstract: The Kyrgyz language has the status of the state language in the Kyrgyz Republic, and therefore the need to learn it as a second language is increasing. Learning Kyrgyz is an important factor in social and cultural integration. Teaching Kyrgyz as a second language is a complex process that requires specific methods and strategies tailored to the needs and characteristics of language learners. This process is based on the theoretical foundations of linguistics, pedagogy, and psycholinguistics and takes into account the characteristics of the target audience, methodological approaches, and principles of language teaching. This article analyzes the theoretical and practical aspects of teaching Kyrgyz as a second language and examines effective teaching methods. It also identifies the main challenges encountered in the language-learning process and proposes ways to address them.

Негизги сөздөр: тил илими; педагогика; психолингвистика; социалдык чөйрө; теориялык негиздер; технология; стратегия; интенция; мотив.

Ключевые слова: языкознание; педагогика; психолингвистика; социальная среда; теоретические основы; технология; стратегия; интенция; мотив.

Keywords: linguistics; pedagogy; psycholinguistics; social environment; theoretical foundations; technology; strategy; intention; motive.

Киришүү. Азыркы учурда дүйнөдө болуп жаткан коомдук-саясий, маданий жана илимий-техникалык өзгөрүүлөр билим берүүнүн сапатына да өз таасирин тийгизүүдө. Көп улуттуу жана көп маданияттуу Кыргыз Республикасынын билим берүү системасында кыргыз тилин эне тил, экинчи тил жана чет тили катары үйрөтүү багытында реформаларды жүргүзүү зарылдыгы пайда болду. Мунун өзү Кыргызстанда кыргыз тилин жана адабиятын мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамдын негизинде башка

улуттардын өкүлдөрүнө үйрөтүүгө, ошондой эле тил аркылуу кыргыз элинин руханий дүйнөсүн жана маданиятын таанып-билүүгө жол ачат[1; 2].

Бул багытта республикада кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган бир катар илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, окуу китептери жана окуу куралдары жарык көргөн. Кыргыз тилин экинчи же чет тили катары окутуунун методикасына арналган илимий изилдөөлөргө кайрыла турган болсок, К. Добаевдин докторлук диссертациясы кыргыз тилинин лексикасын орус мектептеринин башталгыч класстарында окутуунун теориялык негиздерине арналган. С. Рысбаевдин кандидаттык диссертациясында окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин I–IV класстарында кыргыз тилин окутууда окуучулардын маек кебин өстүрүүнүн жолдору изилденген [2; 3]. А. Акматованын кандидаттык диссертациясында өзбек мектебинин V классында кыргыз тилин окутууда окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негиздери каралган. Ү. Култаеванын «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы» аттуу окуу-методикалык куралы кыргыз тилин орус мектептеринде окутуу маселелерине арналган[4]. З. Сарылбекованын «Коммуникативные основы обучения кыргызскому языку в старших (10–11) классах с русским языком обучения» аттуу диссертациясында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик негизде үйрөтүү маселелери изилденген [5].

Ал эми жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи же чет тили катары окутуунун методикасына К. А. Биялиевдин «Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин коммуникативдик багытта экинчи тил катары окутуу методикасынын негиздери» жана Н. К. Сегизбаеванын «Бакалавр даражасындагы студенттерге кыргыз тилин деңгээлдер боюнча үйрөтүүнүн методикасы» аттуу докторлук диссертациялары арналган [6].

Жогоруда аталган тилчи-окумуштуулар өз эмгектеринде кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык негиздерине кайрылып, бул процесс тил илиминин, педагогиканын, лингводидактиканын жана психолингвистиканын негизинде, ошондой эле когнитивдик жана коммуникативдик методдордун алкагында өнүгөрүн белгилешет. Бул багытта төмөнкү негизги аспекттерге көңүл бурулат:

– тилдик чөйрөгө жана коммуникативдик мамилеге;

– лингвистикалык негиздерге;

– психолингвистикалык негиздерге.

Тилдик чөйрө жана коммуникативдик мамиле. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүдө тилдик чөйрө маанилүү фактор болуп саналат. Тилди аудиторияда гана үйрөнүү менен чектелбестен, аны күнүмдүк турмушта колдонууга мүмкүнчүлүк түзүү тилдик компетенциянын калыптанышына өбөлгө түзөт. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун концептуалдык негиздеринде да тил үйрөнүүчүлөрдү күнүмдүк жана коомдук турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндө кыргыз тилинде пикир алышууга көнүктүрүү негизги максаттардын бири катары белгиленет [1].

Тилдик чөйрө эки жактуу мааниге ээ. Биринчиден, ал тил үйрөнүүчүгө жаңы тилдик материалды табигый кырдаалда кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет. Экинчиден, үйрөнгөн тилдик каражаттарды практикада колдонууга шарт түзөт. Демек, тилдик чөйрө тилди кабыл алуу, түшүнүү жана колдонуу процесстерин бирдиктүү системага келтирет. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда коммуникативдик мамиле өзгөчө мааниге ээ. Коммуникативдик окутуунун негизги максаты тилдин грамматикалык түзүлүшүн гана үйрөтүү эмес, тилди реалдуу пикир алышуунун каражаты катары колдонууга үйрөтүү болуп саналат [5; 6].

З. Сарылбекованын эмгектеринде коммуникативдик мамиленин негизинде окуучунун реалдуу сүйлөшүү кырдаалдарында тилди колдонуу жөндөмүн калыптандырууга өзгөчө көңүл бурулат [5]. К. А. Биялиев да кыргыз тилин экинчи жана чет тили катары окутууда коммуникативдик багытты негизги методикалык багыттардын бири катары карайт [6].

Коммуникативдик мамиледе сабактагы негизги объект — кеп ишмердүүлүгү. Ал угуу, сүйлөө, окуу жана жазуу аркылуу ишке ашырылат. Мында тил үйрөнүүчү пассивдүү маалымат алуучу эмес, окуу процессинин активдүү субъектиси катары каралат.

Коммуникативдик мамилени ишке ашырууда төмөнкүдөй кырдаалдык тапшырмаларды колдонууга болот:

– дүкөндө товар сатып алуу;
– базарда бааны суроо;
– коомдук транспортто сүйлөшүү;
– медициналык мекемеде дарыгер менен баарлашуу;
– окуу жайында окутуучу менен сүйлөшүү;
– өзүн тааныштыруу;
– үй-бүлөсү жана кесиби жөнүндө маалымат берүү.

Мындай тапшырмалар тил үйрөнүүчүгө сөздөрдү жана грамматикалык конструкцияларды өз алдынча эмес, белгилүү бир коммуникативдик максатта колдонууга шарт түзөт.

Лингвистикалык негиздер. Кыргыз тилин окутууда анын фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык түзүлүштөрү эске алынат. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүдө тилдик түзүлүштөр салыштырылып, башка тилдер менен болгон окшоштуктары жана айырмачылыктары аныкталат.

Психолингвистикалык негиздер. Тилди өздөштүрүүдө психолингвистикалык факторлор чоң мааниге ээ. Окутуу процессинде тил үйрөнүүчүнүн жаш курагы, мотивациясы, эс тутуму, кабыл алуу өзгөчөлүктөрү, көңүл буруусу жана когнитивдик мүмкүнчүлүктөрү эске алынууга тийиш.

Тилди үйрөнүүгө болгон ички муктаждык жана мотивация тил үйрөнүүнүн натыйжалуулугуна түздөн-түз таасир этет. Тил үйрөнүүчү кыргыз тилин эмне үчүн үйрөнүп жатканын түшүнгөндө, окуу ишмердүүлүгүнө активдүү катышууга кызыгуусу жогорулайт.

Психолингвистикалык көз караштан алганда, кептик ишмердүүлүк мотив, коммуникативдик ниет жана аны ишке ашырууга багытталган программалоо процесси менен байланыштуу. Бул маселелер А. А. Леонтьевдин кептик ишмердүүлүк жөнүндөгү изилдөөлөрүндө кеңири каралган [7].

Ошондуктан макалада мурда колдонулган «коммуникативдик ниет (интенция), мотив, программа жана практика» деген түшүнүктөрдү тил үйрөнүү процессинин психолингвистикалык жана практикалык компоненттери катары кароого болот. Тил үйрөнүүчүнүн кыргыз тилин колдонууга болгон ички ниети анын коммуникативдик муктаждыгы менен байланышып, окуу программасында каралган тилдик материалды өздөштүрүүгө жана аны практикада колдонууга алып келет. Бул компоненттерди төмөнкүдөй түшүндүрүүгө болот:

Интенция – адамдын тилди үйрөнүүгө болгон ички каалоосунун жаралышы. Демек, окуучуда кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон каалоонун, ички ынтаанын болушу, тил үйрөнүүгө болгон муктаждыкты сезиши жана аң-сезимдүү мамиленин калыптанышы маанилүү.

1. Мотив – сүйлөшүүгө болгон зарылчылыктын жана сүйлөшүү кырдаалынын түзүлүшү. Мында мугалим ар бир сабакта кыргыз тилинде сүйлөшүүгө түрткү берген кырдаалды түзө билиши керек. Окуучу мугалим менен жекече баарлашууда да, сабактагы иш-аракеттер учурунда да кыргыз тилинде сүйлөшүүнүн зарылдыгын сезип-туюп, аны күн сайын ырааттуу түрдө ишке ашырууга умтулуусу зарыл.

2. Программа – окуу материалдарынын негизинде зарыл болгон лексикалык-грамматикалык материалдарды системалуу түрдө өздөштүрүү.

3. Практика – класста, мектепте жана окуучулар жашаган чөйрөдө кыргыз тилинде күн сайын баарлашууга шарт түзүү. Окуучулардын кыргыз тили сабагында мугалим менен кыргыз тилинде баарлашуусу, окуу материалдарына көңүл буруп, активдүү ишмердикке катышуусу тилди практикалык жактан өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт.

Ал эми тилди окутуунун практикалык негиздери заманбап методдорду колдонууга, интерактивдүү усулдарды ишке ашырууга жана реалдуу тилдик чөйрөнү түзүүгө багытталат. Бул процессте тил үйрөнүүчүлөрдүн тилдик деңгээли, мугалимдин методикалык чеберчилиги жана окутуунун натыйжалуу каражаттары чоң мааниге ээ.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун практикалык ыкмалары. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда кеп ишмердигине негизделген коммуникативдик жана интеграциялык методдор кеңири колдонулат. Ошондой эле заманбап технологияларды, аудиовизуалдык материалдарды жана оюн методдорун колдонуу окутуунун натыйжалуулугун арттырат. Кыргыз тили сабагын жандуу, кызыктуу жана максаттуу баарлашууга негиздеп уюштуруу талап кылынат.

Кеп ишмердүүлүгү – адамдын ишмердүүлүгүнүн калыптанышын, өнүгүшүн жана ишке ашырылышын камсыз кылган маанилүү компоненттердин бири. Кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү ой жүгүртүү, аң-сезим, таанып-билүү жана кызыгуу процесстери менен тыгыз байланышта болот.

Кеп ишмердүүлүгү сүйлөө, угуу, жазуу жана окуу сыяктуу ишмердиктин түрлөрүн камтыйт. Ошол эле учурда ал ой жүгүртүү, таанып-билүү, кызыгуу, аң-сезим жана акыл-эс менен ажырагыс биримдикте болгон татаал социалдык-психологиялык кубулуш болуп саналат.

Демек, окуучунун кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү анын өзүн-өзү таанып-билүүсүнө, инсан катары калыптанышына, коомдогу социалдык-турмуштук жагдайларга карата өз көз карашын иштеп чыгуусуна, жарандык сезиминин жана адеп-ахлактык түшүнүктөрүнүн калыптанышына, жамаатта аракеттенүүгө көнүгүүсүнө, турмуштук жана инсандык максаттарын аныктоосуна, тилдик-кептик жеке суроо-талаптарын канааттандыруусуна жана турмуштук зарыл компетенцияларга ээ болуусуна багытталган дидактикалык маселелерди чечүүгө өбөлгө түзөт.

Көрсөтүлгөн дидактикалык маселелерди чечүү окуучунун кыргыз тилинде туура жана так сүйлөй алуусун, баарлашуусун, кебинин адабий тилдин жана кеп маданиятынын нормаларына шайкеш келишин, сөздөрдүн маанисин жана контексттик маанисин туура түшүнүүсүн, кепти уга билүүсүн, орфографиялык, пунктуациялык жана стилистикалык жактан сабаттуу жаза билүүсүн, ошондой эле түрдүү стилдердеги тексттерди окуп-түшүнүүсүн өркүндөтүү менен биримдикте ишке ашырылат.

Коммуникативдик ыкма. Коммуникативдик мамиледе окутуу ишмердүүлүк мүнөзгө ээ. Сабакта окуучулар реалдуу баарлашуу аркылуу реалдуу же элестетилген коммуникативдик милдеттерди аткарышат. Тил үйрөтүүдө коммуникативдик мамиленин борборунда окуу ишмердүүлүгүнүн субъектиси катары окуучу турат. Окутуу системасында окуучунун жекече-психологиялык, куралтык жана улуттук өзгөчөлүктөрү, ошондой эле кызыкчылыктары эске алынат.

Коммуникативдик мамиледе окутуунун негизги объектиси кеп ишмердүүлүгү болуп, ал угуу, сүйлөө, окуу жана жазуу түрлөрү аркылуу ишке ашырылат. Коммуникативдик мамиле тилди баарлашуу аркылуу үйрөнүүгө жана аны пикир алышуу каражаты катары пайдаланууга багытталат. Ошондуктан сабакта негизги көңүл окуучулардын баарлашуу муктаждыктарына жана баарлашуу процессинде кесиптик жана жалпы маданий мааниге ээ болгон маалыматтарга бурулушу керек [4].

Өзүмдүн педагогикалык практикамда кыргыз тили предметин чет өлкөлүк студенттерге окутам. Кыргыз тилин окутуунун негизги максаты – тил үйрөнүүчүлөрдүн кыргыз тилин баарлашуу каражаты катары пайдалана билүүсүнө шарт түзүү жана алардын коммуникативдик жөндөмүн калыптандыруу. Бул кыргыз тилин үйрөнүүдөгү негизги максаттардын бири болуп саналат жана башка практикалык милдеттер да аны ишке ашырууга багытталат.

Мисалы, «Дүкөндө», «Базарда» деген темаларды өтүүдө студенттер сатуучу менен кардардын ролунда диалог түзүп, сүйлөшүүгө керектүү негизги фразаларды үйрөнүшөт. Мындай тапшырмалар аркылуу алар:

– баа суроо, товар тандоо жана ыраазычылык билдирүү көндүмдөрүн өнүктүрүшөт;

– реалдуу коммуникативдик кырдаалда сүйлөөгө көнүгүшөт.

Мисалы:

Кардар: Саламатсызбы! Бул алма канча турат?

Сатуучу: Саламатчылык! Бир килограммы 70 сом.

Кардар: Мага бир килограмм бериңизчи.

Сатуучу: Мына, алыңыз.

Кардар: Рахмат! Саламатта калыңыз!

Сатуучу: Кош болуңуз! Дагы келип туруңуз!

Мындай тапшырмалар студенттерге сөздөрдү жаттап алуу менен гана чектелбестен, аларды конкреттүү кырдаалда колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле студенттер бааны суроо, товар тандоо, өтүнүч жана ыраазычылык билдирүү сыяктуу практикалык коммуникативдик көндүмдөрдү өздөштүрүшөт.

Маданий компоненттерди колдонуу да маанилүү. Кыргыз элинин каада-салты, улуттук тамак-ашы, музыкасы, адабияты, тарыхы жана күнүмдүк жашоо-турмушу менен байланышкан материалдар тил үйрөнүүчүнүн кызыгуусун арттырат жана тилди маданий контекстте өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Ошондой эле мультимедиялык материалдарды, аудио- жана видеоматериалдарды, онлайн платформаларды, мобилдик тиркемелерди жана интерактивдүү тапшырмаларды пайдалануу тил үйрөнүүчүнүн өз алдынча иштөөсүнө мүмкүнчүлүк берет. Кыргыз тилин мультимедиялык каражаттар аркылуу үйрөтүүгө арналган методикалык эмгектерде да мындай каражаттардын окуу процессиндеги практикалык мааниси белгиленет [8].

Натыйжалар жана талкуу. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык негиздерин талдоонун жыйынтыгында бир катар көйгөйлөрдү белгилөөгө болот.

Биринчиден, тил үйрөнүүчүнүн кыргыз тилин күнүмдүк турмушта колдонуу мүмкүнчүлүгү жетиштүү болбосо, аудиторияда алынган тилдик билим практикалык көндүмгө толук айланбай калышы мүмкүн. Ошондуктан окуу жайында гана эмес, коомдук чөйрөдө да кыргыз тилин колдонууга шарт түзүү зарыл.

Экинчиден, тил үйрөнүүчүлөрдүн баштапкы тилдик деңгээли бирдей эмес. Айрыкча жогорку окуу жайларында ар башка өлкөлөрдөн келген студенттердин тил үйрөнүү тажрыйбасы жана коммуникативдик мүмкүнчүлүктөрү айырмаланат. Бул жагдай деңгээлдик мамилени жана дифференциацияланган тапшырмаларды колдонууну талап кылат [2; 3; 6].

Үчүнчүдөн, тил үйрөнүүдө теориялык билимди практикалык коммуникация менен айкалыштыруу зарыл. Грамматикалык эрежелерди өздөштүрүү сүйлөө жана угуу көндүмдөрү менен бекемделбесе, тил үйрөнүүчүнүн реалдуу кырдаалда баарлашуу мүмкүнчүлүгү чектелиши мүмкүн.

Төртүнчүдөн, методикалык ресурстарды заманбап талаптарга ылайык жаңыртуу зарыл. Бул багытта кырдаалдык окутууга, коммуникативдик тапшырмаларга, мультимедиялык каражаттарга жана деңгээлдик окутуу принциптерине негизделген окуу материалдарын көбөйтүү маанилүү [5; 8].

Жогорудагы маселелерди чечүү үчүн төмөнкү багыттарды сунуштоого болот:

– кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун бардык баскычтарын камтыган бирдиктүү методикалык системаны өркүндөтүү;

– тил үйрөтүүдө деңгээлдик жана коммуникативдик мамилелерди айкалыштыруу;

– окуу материалдарын тил үйрөнүүчүлөрдүн муктаждыктарына ылайыкташтыруу;

– заманбап санариптик жана мультимедиялык каражаттарды кеңири колдонуу;

– мугалимдердин методикалык жана кесиптик компетенттүүлүгүн үзгүлтүксүз өркүндөтүү;

– тил үйрөнүүчүлөр үчүн кыргыз тилинде баарлашуу клубдарын уюштуруу жана тилди практикада колдонууга шарт түзүү.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу тилдин теориялык түзүлүшүн үйрөтүү менен гана чектелбестен, тил үйрөнүүчүнүн аны күнүмдүк, социалдык жана кесиптик кырдаалдарда эркин колдоно билүүсүн камсыз кылууга багытталууга тийиш.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууда тилдик чөйрө, коммуникативдик мамиле, лингвистикалык жана психолингвистикалык негиздер өз ара байланышта каралышы зарыл. Тилдик материал тил үйрөнүүчүнүн деңгээлине жана муктаждыгына ылайык тандалып, өздөштүрүлгөн билимди практикада колдонууга багытталууга тийиш.

Окутуу процессинде угуу, сүйлөө, окуу жана жазуу көндүмдөрүн комплекстүү өнүктүрүү, реалдуу коммуникативдик кырдаалдарды түзүү, ролдук оюндарды, диалогдорду, талкууларды, долбоордук иштерди жана санариптик ресурстарды колдонуу маанилүү.

Ошондой эле кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда деңгээлдик мамилени өркүндөтүү, окуу программаларын тил үйрөнүүчүлөрдүн муктаждыктарына ылайыкташтыруу жана заманбап окуу-

методикалык ресурстарды иштеп чыгуу зарыл.

Келечекте кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда тилдик чөйрөнүн таасирин, кыргыз маданиятын тил үйрөтүү процессине интеграциялоонун мүмкүнчүлүктөрүн, санариптик технологияларды пайдалануунун натыйжалуулугун жана жогорку окуу жайларындагы чет өлкөлүк студенттердин тил үйрөнүү өзгөчөлүктөрүн эмпирикалык маалыматтардын негизинде терең изилдөө максатка ылайыктуу.

Колдонулган адабияттар

1. Биялиев, К. А. Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методологиясы. – Бишкек, 2015. – 360 б.
2. Джусупбекова, Н., Оморова, А. Окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин 1–4-класстары үчүн кыргыз тили боюнча предметтик стандарт. – Бишкек, 2022. – 49 б.
3. Рысбаев, С. К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун деңгээлдик системасы жана ага коюлуучу дидактикалык талаптар. – Бишкек, 2012. – 96 б.
4. Рысбаев, С. К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. – 2-бас. – Бишкек, 2014. – 312 б.
5. Сарылбекова, З. Коммуникативные основы обучения кыргызскому языку в старших (10–11) классах с русским языком обучения : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. – Бишкек : КНУ им. Ж. Баласагына, 2007. – 153 с.
6. Сарылбекова, З. Кыргыз тилин кырдаалдык негизде окутуу. – 2-бас. – Бишкек, 2013. – 15,5 б. т.
7. Сарылбекова, З. Кыргыз тилин мультимедиялык каражаттар аркылуу үйрөтүү : кошумча окуу куралы. – Бишкек, 2019.
8. Эсеналиева, К. Мамлекеттик тилди окутууда интерактивдүү ыкмаларды колдонуу. – Бишкек, 2002. – 67 б.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Аскар кызы Ж.

УДК:373.5.:821
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-241-247

Саттарова А.Т., Коргонбекова Н.Т.
М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети
Саттарова А.Т., Коргонбекова Н.Т.
Ошский технологический университет имени М.М.Адышева
Sattarova A.T., Korgonbekova N.T.
Osh Technical University named after M. Adishev

ORCID 0009-0007-8426-2540

«МАНАС» ЭПОСУ – УЛУТТУК ТАРБИЯНЫН БУЛАГЫ
ЭПОС «МАНАС» – ИСТОЧНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ
THE EPIC OF MANAS – A SOURCE OF NATIONAL EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз элинин руханий мурасынын туу чокусу болгон «Манас» эпосунун этнопедагогикалык мааниси талдоого алынат. Эпосто кыргыз элинин кылымдар бою калыптанган мекенчилдик, эл биримдиги, баатырдык, адептүүлүк, эмгекчилдик, жоомарттык, меймандостук сыяктуу улуттук нарктарынын чагылдырылышы каралат. Бул нарктардын жаштарды тарбиялоодогу ролу, келечек муунду калыптандыруудагы таасири жана этнопедагогикалык мааниси ачып көрсөтүлөт. Эпостун сюжети, каармандары, образдары жана көркөм каражаттары аркылуу

улуттук нарктардын даңазаланышы мисалдардын негизинде талданат. Ошондой эле эпостогу улуттук нарктардын элдин каада-салтында, үрп-адатында жана оозеки чыгармачылыгында чагылдырылышы каралат. «Манас» эпосун окутуунун этнопедагогикалык аспектилерине көңүл бурулуп, анын жаштарды мекенчилдикке, адептүүлүккө, биримдикке жана эмгекчилдикке тарбиялоодогу мааниси белгиленет. Макалада «Манас» эпосунун улуттук педагогикадагы орду илимий көз караштан талданып, практикалык сунуштар берилет. Мындан тышкары, эпосту жаштарга жеткирүүнүн инновациялык ыкмалары, заманбап технологияларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрү, интерактивдүү окутуу методдору жана манас таануу сабагынын мааниси каралат.

Аннотация: В статье рассматривается этнопедагогическое значение эпоса «Манас» — вершины духовного наследия кыргызского народа. Анализируется отражение в эпосе таких формировавшихся на протяжении веков национальных ценностей кыргызского народа, как патриотизм, единство народа, героизм, нравственность, трудолюбие, щедрость и гостеприимство. Раскрываются роль этих ценностей в воспитании молодежи, их влияние на формирование подрастающего поколения и этнопедагогическое значение. На основе примеров анализируется прославление национальных ценностей посредством сюжета, персонажей, образов и художественных средств эпоса. Рассматривается также отражение национальных ценностей в обычаях, традициях и устном народном творчестве. Особое внимание уделяется этнопедагогическим аспектам изучения эпоса «Манас», подчеркивается его значение в воспитании у молодежи патриотизма, нравственности, единства и трудолюбия. В статье с научной точки зрения анализируется место эпоса «Манас» в национальной педагогике и предлагаются практические рекомендации. Кроме того, рассматриваются инновационные методы популяризации эпоса среди молодежи, возможности применения современных технологий, интерактивные методы обучения и значение курса манасоведения.

Abstract: The article examines the ethnopedagogical significance of the Epic of Manas, a pinnacle of the spiritual heritage of the Kyrgyz people. It analyzes the representation of national values that have developed over centuries, including patriotism, national unity, heroism, morality, diligence, generosity, and hospitality. The role of these values in educating young people, their influence on the formation of the younger generation, and their ethnopedagogical significance are discussed. Using relevant examples, the article analyzes how national values are celebrated through the plot, characters, imagery, and artistic means of the epic. It also examines the reflection of national values in folk customs, traditions, and oral folklore. Particular attention is paid to the ethnopedagogical aspects of teaching the Epic of Manas and its importance in fostering patriotism, morality, unity, and diligence among young people. The article analyzes the place of the Epic of Manas in national pedagogy from a scholarly perspective and provides practical recommendations. In addition, it considers innovative approaches to introducing the epic to young people, the possibilities of using modern technologies, interactive teaching methods, and the significance of Manas studies.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу; улуттук нарктар; этнопедагогика; тарбия; маданий мурас; баалуулуктар; элдик тарбия.

Ключевые слова: эпос «Манас»; национальные ценности; этнопедагогика; воспитание; культурное наследие; ценности; народное воспитание.

Keywords: Epic of Manas; national values; ethnopedagogy; upbringing; cultural heritage; values; folk education.

Киришүү. Кыргыздын өзүнүн улуттук коломтосунда алтынга алмашкыс ажайып кенч-дөөлөттөр, эмгек, эмгекчилдик, мээнеткечтик жөнүндө «сакадай бою сары алтын» асыл нарктар, эң сонун элдик тажрыйба, тарых-таржымал, сабак-нускалар уюп жатат [1, 77-б.]. Ошол себептен кыргыз үй-бүлөсүндө ата-эне баланы эмгекке эртелеп тарбиялоого ар дайым кам көргөн. Мисалы, «Манас» эпосунда Жакып менен Чыйырды 8 жашар Манасты эмгекке тасыксын деп, Ошпурга койчулукка берет.

Манас Ошпурдун колунда төрт жыл жүрүп, 12 жашка келет. Кыскасы, малчылыктын кыйын-кезең, түмөн түйшүктүү жумушу бала Манастын «балтыр эти толуп», тотугушуна, кагылып-

согулушуна, жаштайынан турмушка күйдүм-быштым болушуна, «кайралып-бүлөнүшүнө» чоң сүрөө болуп, жемиштүү таасирин тийгизген [2, 80-б.].

Кыскасы, кыргыз үй-бүлөсүндө баланы эмгекке тарбиялоо боюнча өзүнчө бир ыкмалар, салт-жөрөлгөлөр иштелип чыккан. Кыргыз үй-бүлөсүндөгү ошол салт-эрежелерди, калыптанган тажрыйбаларды талдап, изилдеп алып чыгуу бүгүн актуалдуу маселелердин бири. Баланы этноказынадагы тарыхтын чыңоосунан өткөн эмгек салттарынын негизинде тарбиялоо зарыл педагогикалык милдет болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты. «Манас» эпосунун улуттук тарбиянын булагы экендигин жана баланы эмгекке тарбиялоо салтынын мазмунун ачып берүү.

Изилдөөнүн милдеттери. «Манас» эпосунун улуттук тарбиядагы ордун аныктоо, эпостун тарбиялык маанисин ачып берүү, анын улуттук идеологияны калыптандыруудагы ролун көрсөтүү.

Изилдөөнүн методдору. Анализ жана синтез. Азыркы ааламдашуу доорунда балдардын адабий чыгармалар, анын ичинде ырлар менен таанышуусу улам солгун тартып, поэтикалык чыгармаларды түшүнүү деңгээли төмөндөп баратат. Кыргыз балдары бешик ыры менен уктап, бешик ыры менен ойгонгон замандар артта калып, аларды жаш чагынан компьютер, мобилдик байланыш аппараттары, ноутбук, планшет, телевизор, видео сыяктуу замандын улам жаңыланып жаткан технологиялары курчап, адабият дүйнөсүнөн бир топ алыстап кетти. Мунун өзү балдардын көркөм чыгармалардан алуучу руханий, эстетикалык, адептик тарбиясына терс таасирин тийгизип, арасынан «компьютер баштуу» (М. Шаханов) балдардын көбөйүшүн, адамдардын технологиялашуусун шарттап жатат. Натыйжада ата-энесин укпаган, улууну урматтабаган, кыргыздардын менталитетине ылайык келбеген сапаттарды алып жүргөн жаштар улам көбөйүп баратат. [3, 384 -б.].

«Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» өлкөнүн экономикасын көтөрүү коомдун руханий-адептик, ыймандык негиздерин чыңдоо менен байланышары, материалдык өсүү, алдыңкы цивилизацияларга теңелүү биринчи кезекте жаштардын адептик сапаттарын тазалоо менен бекемделери айтылган [4]. Мындай милдетти аткарууда балдар бакчаларындагы, мектептердеги адабий билим берүүнүн ролу зор. Балдар «Манас» эпосун окуу менен эмоционалдык сезимдерин өстүрүп, андагы каармандардан өздөрүнө өрнөк алышат, турмушту таанып-билүүгө жана эне тилинин байлыктарын үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. «Манас» эпосу – кыргыз элинин улуттук нарктарынын көркөм энциклопедиясы. Эпосто кыргыз элинин улуттук нарктары кеңири чагылдырылган. «Манас» эпосу – бир гана көркөм чыгарма эмес, кыргыз элинин улуттук дүйнө таанымынын, анын баалуулуктарынын, идеалдарынын чагылдырылышы. Эпостун ар бир эпизодунан, ар бир каармандын образынан улуттук асыл нарктарды көрүүгө болот.

«Манас» эпосунун материалдары кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын бийик үлгүсү, жаш муунга билим жана тарбия берүүнүн кылымдар бою сыналган натыйжалуу каражаты катары пайдаланылып келатат [5, 93-б.]. Эпосто мекенге болгон сүйүү, аны көздүн карегиндей сактоо, коргоо идеясы башкы орунда турат. Манас баатыр – өз элинин эркиндиги жана көз карандысыздыгы үчүн жанын аябаган мекенчил баатырдын жаркын образы. Ал өз мекенин душмандардан коргоп, элинин тынчтыгын сактаган. Эпосто мекенчилдик сезими элдик ырлар, кошоктор, арман-муңдар аркылуу да берилет. «Манас эли, журту үчүн жанын аябаган баатыр» [6, 224-б.]. Мисалы, Манастын төрөлүшү, балалык чагы, эр жетүүсү, баатырдык иштери – баары мекенге болгон чексиз сүйүүсүнүн көрүнүшү катары сүрөттөлөт. Манас ар дайым «Кыргыз жерим» деп күйүп-бышып, аны коргоого даяр. Эпостогу ар бир согуш, ар бир салгылашуу – мекен үчүн күрөшүүнүн символу.

Орус чыгыш таануучусу, этнограф, археолог В. В. Радловдун: «“Манас” – реалдуулукка негизделген чыгарма. Анткени кыргыз өз ырларында кандайдыр укмуштуу жана коркунучтуу, жөө жомоктук дүйнөнү баалабайт, тескерисинче, ал өзүнүн турмушун, өзүнүн сезимдери менен умтулууларын, коомдун ар бир жеке мүчөсүнүн өзүндө жашаган идеалдарын даңазалап ырдайт» [7, 5-б.], – деп айтканы да бекеринен эместир.

Кыргыз Республикасынын Президентинин «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» Жарлыгында «руханий-адеп-ахлактык, маданий баалуулуктарды жана технологиялык прогресстин жаңы жетишкендиктерин кылдат жана акылга сыярлык айкалыштыруу мамлекеттүүлүктү да, элдин биримдигин да сактай алат», – деп аныкталган [8]. Мындай милдетти аткарууда «Манас» эпосундагы биримдүүлүк идеяларын манас таануу сабагы аркылуу ЖОЖдордо студенттерге жана жаш муундарга сиңирүү менен адабий билим берүүнүн мааниси зор. Бул кыргыз элинин биримдигинин, ынтымагынын маанилүүлүгүн баса белгилейт. Манас баатырдын тегерегине кырк чорону, ар кайсы уруунун өкүлдөрүн бириктирип, жалпы душманга каршы күрөшүүсү биримдиктин жогорку күчүн көрсөтөт. Эпосто биримдик идеясы элдик макал-лакаптар, накыл кептер аркылуу, акылдуу көз караштар, ойлор аркылуу да берилет. Мисалы, «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет» деген накыл кепти «Манас» эпосунун бардык эпизоддорунан кездештирүүгө болот, анткени бул биримдиктин маанисин баса белгилеген турмуш акыйкаттуулугу. Чоң казатта Манас баатыр кыргыз колун чогултуп, кытайга каршы жортуулга аттанаар алдында элди биримдикке чакырып, ушул сыяктуу насааттарды айтат. Биримдиктин күчү, бөлүнүүнүн зыяны тууралуу эскертүүлөр казатка чейинки даярдыкта, кошуунду уюштурууда жана жолдо кайра-кайра эскертилип айтылып турган. Манас ар дайым «Бир муштум болуп биригели» деп элди ынтымакка чакырып турган. Кырк чоронун ортосундагы бекем достук, бири-бирине болгон ишеним биримдиктин эң сонун үлгүсү. Эпостогу ар бир кеңеш, ар бир жыйын – биргелешип чечим кабыл алуунун, элдик башкаруунун мисалы болуп саналат.

Кыргыз элинин баатырдык эпосу – «Манас». «Баатырдык эпос – элдин өзүнүн жашоосу, көз карандысыздыгы үчүн душман күчтөр жана көбүнесе тарыхый, социалдык-саясий шарттар менен кагылышууларынан келип чыккан күрөшүн чагылдырган чылк ыр же кара сөз аралашкан көркөм баян» [9, 120-б.]. Ошондуктан ар бир эл өзүнүн басып өткөн улуу жолунун эстелиги катары, урпактарды патриоттук духта тарбиялоонун булагы катары карайт. «Манас» эпосунда баатырдык, эрдик, күч-кубаттуулук, акылмандык жогору бааланып келген. Манас баатыр – эрдиктин, күчтүүлүктүн, акылмандыктын, жоомарттыктын, айкөлдүктүн символу. Ал өз элинин намысын коргоп, ар дайым алдыңкы сапта жүрөт. Манастын ар бир кадамы, ар бир салгылашы – баатырдыктын үлгүсү. Баатырдык – бул жөн гана күч эмес, ошону менен бирге адилеттүүлүк, акылмандык жана өз элине болгон сүйүү. Мисалы, Манастын кытайга каршы уюштурган Чоң казаты – баатырдыктын эң жогорку чеги. Бул эпизоддо Манас баатыр өз элинин намысын коргоо үчүн жанын аябайт. Алманбет, Чубак, Сыргак, Бакай сыяктуу Манастын чоролору дагы өз баатырдыгы менен айырмаланат. Алар Манастын ишенимдүү жолдоштору болуп, ар дайым аны колдоп, эл-жерди коргоодо жан аябастан күрөшүшөт. Мисалы, Алманбеттин эрдиги, Чубактын акылмандыгы, Сыргактын күч-кайраты эпосто кеңири сүрөттөлгөн. Демек, «Жоо келсе жанын аябас, эл үчүн курман болууга даяр» болгон баатырдыктын жогорку чеги – Манас.

«Карысы бардын, ырысы бар» деп акылман элибиз айткандай, «Манас» эпосунда карыяларды сыйлоо, адилеттүүлүк, марттык, меймандостук, ак жүрөктүк сыяктуу адеп-ахлактык нормалар даңазаланат. Манас баатыр улуулардын кеңешин угуп, кичүүлөргө камкордук кылат, чындыкты туу тутат. Мисалы, «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы» деген эпизоддо Манас төрөлгөндөн баштап эле башка балдардан айырмаланып турат. Ал акылдуу, кайраттуу жана боорукер болуп чоңоёт. Бул анын адептүүлүгүнүн башаты. Адептүүлүк – бул инсандын ички дүйнөсүнүн күзгүсү, анын коомдогу ордун аныктоочу фактор. Ал эми «Чоң казат» окуясында Манас баатыр баштаган кыргыз колу бейкут жаткан элге кол салбайт, адегенде элчилерин жөнөтүп, сүйлөшүүлөр жүргүзөт. Согуштун чыгышына жол бербөөгө аракет кылат. Согуш учурунда да туткундарды азаптабайт.

«Манас» эпосунда эмгекчилдик, аракетчилдик, өжөрлүк жогору бааланат. Эпосто кыргыз элинин дыйканчылык, мал чарбачылык, кол өнөрчүлүк менен алектенгендиги сүрөттөлөт. Манас ар дайым элин эмгекке чакырат, ал өзү да эмгекчилдиктин үлгүсүн көрсөтөт. Эмгекчилдик – бул жашоонун негизи, ийгиликтин ачкычы. Эпосто эмгекчилдик элдин жашоосунун негизи катары көрсөтүлөт. Мисалы, «Кыргыздардын Ала-Тоого кайтып келиши» деген эпизоддо кыргыздардын өз жеринен

ажырап, бөтөн жерде оор турмуш кечирип, анан кайра Ала-Тоого көчүп келгени кеңири баяндалат. Бул окуяда элдин өз жерине болгон сүйүүсү, эмгекчилдиги, өз жерин кайрадан алууга болгон умтулуусу чагылдырылат. Алар келгенден кийин эгин эгип, жер айдап, мал багып, жаңы жашоо башташат. Эпосто Манас баатыр катары сүрөттөлсө да, элдик турмуштагы эмгекти да баалайт. Ал өзү да мал багуу, эгин айдоо жумуштарына катышат. «Кийинки жылы Манас менен Баба дыйкандын дыйканчылык мээнети үзүрлүү болду. Мол түшүм бир кырманга батпай дагы бир кырман чабышты» [10, 84-б.]. Бул Манас баатырдын элге жакындыгын, эмгекчилдигин далилдейт.

Эпосто баатырлардын согушка даярдыгы сүрөттөлгөндө, алардын ат жабдыктарын, курал-жарактарын жасаганы да айтылат. Бул иштерди аткарууда усталардын, кол өнөрчүлөрдүн эмгеги жогору бааланат. Мындай көрүнүштөр эмгекчилдиктин канчалык маанилүү роль ойногонун айгинелеп турат. Эмгекчилдик элдин жашоосунун, бакубаттуулугунун негизи катары сүрөттөлөт. Каныкей баш болгон аялдар өмүрлүк жолдошторунун жоосун жеңип, аман-эсен жеңиш менен кайтып келүүсүн тилешип: «Керишке кийсе ок өтпөс, найзанын учу тешпеген, нар кескен огу кеспеген» баатырлардын бою-башына, жаш өзгөчөлүгүнө ылайыктап, эл намысы үчүн жоодо кийилүүчү ок өткүс кийим, курал-жарактарды алдын ала даярдайт, жылдар бою ичсе түгөнбөс гүл азыктарды камдашат [11, 269-б.].

Салттар – бул элдин тарыхый эс тутуму. Муундан-муунга өтүп келген баалуулуктар. «Манас» эпосу кыргыз элинин үрп-адаттарын, каада-салттарын, ырым-жырымдарын, майрамдарын кенен чагылдырат. Демек, эпостогу улуттук нарктар кыргыз элинин этнопедагогикасынын өзөгүн түзүп, андагы баатырдык, мекенчилдик, биримдик, адептүүлүк, эмгекчилдик, салттуулук сыяктуу нарктар жаштарды тарбиялоодо, аларга иденттүүлүктү сиңирүүдө өтө маанилүү экендигин көрөбүз.

Этнопедагогика – бир улуттун, уруунун педагогикалык маданиятын изилдеген илим [12, 22-б.]. Ал эми элдик педагогика болсо, окутуунун, тарбиялоонун бири-бири менен шартташкан максатынын, милдетинин, жолунун жана каражаттарынын биримдиги болуп саналат [13, 6-б.]. Жазуу-сызуу өнөрү пайда болгонго чейин эле адамзат өз баласына көркөм-адабий ой жүгүртүүнүн формасында билим жана тарбия берип, анын жакшы үлгүлөрүн дайыма топтоп келген. Кыргыз элинде буга «Манас» эпосу баш болгон элдик оозеки чыгармалар толук мисал боло алат. «Манас» эпосу этнопедагогикалык маалыматтарга бай булак болуп саналат. Анда кыргыз элинин бала тарбиялоо ыкмалары, үй-бүлөлүк мамилелери, коомдук жашоосу, билим берүү системасы тууралуу көптөгөн маалыматтар камтылган. Эпосто балдарды жомоктор, ырлар, макал-лакаптар аркылуу тарбиялоо ыкмалары кеңири колдонулгандыгына күбө болобуз. Мисалы, балдарга баатырдык жомокторду айтып, аларды эр жүрөк болууга үндөсө, ал эми ырлар, кошоктор балдардын эстетикалык табитин өстүрүп, сулуулукту баалоого үйрөткөн. Мисалы, Манастын балалык чагы тууралуу ырлар анын акылдуулугун, шамдагайлыгын даңазалайт.

Эпосто ата-эненин балдарга болгон мээрими, камкордугу, балдардын ата-энеге болгон сый-урматы жогору бааланат. Ата-эне балдарга үлгү болуп, аларды жакшы сапатка тарбиялайт. Мисалы, Жакыптын Манаска болгон мамилеси, Чыйырдынын Манасты көздүн карегиндей сактаганы – ата-энелик сүйүүнүн эң сонун үлгүсү. Балдар ата-энесинин эмгегин баалап, аларга жардам берүүгө аракет кылышкан.

«Манас» эпосундагы элдик оюндар, мелдештер, майрамдар жаштарды тарбиялоодо маанилүү роль ойногон. Алар аркылуу жаштар күч-кубаттуулукка, чеберликке, ынтымакка үйрөнүшкөн. Мисалы, Чоң казаттагы ат чабыш, Көкөтөйдүн ашындагы ар кандай мелдештер, Манастын өзүнүн эрдиктери сүрөттөлгөн окуялар буга мисал боло алат.

Кайсы коомдо болбосун, билимдүү адам ар дайым урмат-сыйга ээ болуп, коомдо өз ордун таба алган. Эпосто да балдарды окутуу, жаздыруу, эсеп чыгартуу, аскердик өнөргө үйрөтүү маселелери түздөн-түз сүрөттөлбөсө да, билим берүүгө болгон мамиле кыйыр түрдө чагылдырылган учурлар бар. Мында баатырлардын акылмандыгы, чечендиги, эл башкаруу жөндөмдүүлүгү баса белгиленет. Бул сапаттар билимдин, тажрыйбанын негизинде калыптанган деп божомолдоого болот. Мисал катары Манастын төрөлүшү жана балалык чагы сүрөттөлгөн окуяларды карасак болгудай. Манастын укмуштуудай акылдуулугу, күч-кубаты, баатырдык жөндөмү анын табигый шыгы менен эле

чектелбестен, аны тарбиялаган адамдардын таасиринен да болгон деп айта алабыз. Эпосто Манастын Манас болушунда Бакайдын да орду чоң. Бакай Манаска акыл-насаат айтып, жол көрсөтүп турган.

Эпостогу баатырлардын билимге умтулуусу, акылман кеңешчилерге кайрылуусу билим берүүнүн маанилүүлүгүн кыйыр түрдө көрсөтүп турат.

«Манас» эпосундагы этнопедагогикалык маалыматтарды пайдалануу менен өсүп келе жаткан кыргыздын жаш муундарын улуттук нарктардын негизинде келечекке даярдоого болот.

Эпосту окутууда анын мазмунун улуттук нарктардын (мекенчилдик, баатырдык, адептүүлүк, эмгекчилдик, биримдик) негизинде гана эмес, ошондой эле азыркы коомдун талаптарына ылайык талдоо зарыл. Бул аркылуу жаштар улуттук нарктардын маанисин терең түшүнүп, заманбап жашоодо колдоно алышат. Мисалы, эпостогу каармандардын аракеттерин улуттук нарктардын көз карашынан баалоо, алардын жакшы-жаман жактарын талдоо, азыркы коомдогу актуалдуу маселелер менен байланыштыруу.

«Манас» эпосундагы Манас баатыр, Каныкей, Бакай, Алманбет сыяктуу каармандардын образдарын жаштарды тарбиялоодо үлгү катары колдонуу маанилүү. Бул каармандардын жакшы сапаттарын даңазалап, жаштарды аларга окшоого үндөө керек. Бирок каармандардын кемчиликтерин да көрсөтүп, алардан сабак алууга, жакшы-жаманды ажыратууга үйрөтүү зарыл. Мисалы, Манастын эр жүрөктүүлүгүн, Каныкейдин акылмандыгын, Бакайдын кеңешчилигин, Алманбеттин достукка бекемдигин үлгү катары көрсөтүү менен бирге Манастын кээ бир чечимдериндеги шашмалыкты, Алманбеттин кекчилдигин даана көрсөтүп, талдап берүү жана талкуулоо абзел.

Эпосту окутууда интерактивдүү методдорду колдонуу менен студенттердин кызыгуусун арттырууга, алардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга болот. Мисалы, эпостогу окуяларды ролдук оюндар аркылуу көрсөтүү, дискуссияларды уюштуруу, долбоорлорду иштеп чыгуу (эпостогу каармандардын прототиптерин издөө, эпоско иллюстрация тартуу, эпоско музыка жазуу ж.б.), эсселерди жазуу, изилдөө иштерин жүргүзүү.

Манасты окутууну кыргыз элинин тарыхы, маданияты, үрп-адаттары, географиясы, искусствосу менен тыгыз байланышта алып баруу зарыл. Бул аркылуу жаштар эпостун терең маанисин түшүнүп, өз элинин тарыхын, маданиятын сүйүүгө үйрөнүшөт. Мисалы, эпосто сүрөттөлгөн жерлерди картадан көрсөтүү, эпостогу кийим-кечектерди, тамак-аштарды изилдөө. Эпостогу музыкалык аспаптарды угуп көрүү, эпоско арналган сүрөттөрдү, скульптураларды жасоо.

Эпосту окутууда заманбап технологияларды колдонуу менен окутуунун сапатын арттырууга, окуучулардын билимге болгон кызыгуусун күчөтүүгө, алардын дүйнө таанымын кеңейтүүгө болот.

Мисалы, эпоско арналган веб-сайттарды, мобилдик тиркемелерди колдонуу, эпостон үзүндүлөрдү видео, аудио форматта көрсөтүү, интерактивдүү тесттерди өткөрүү, виртуалдык турлар аркылуу эпосто сүрөттөлгөн жерлерди кыдыртуу, 3D моделдер аркылуу эпостогу каармандардын образдарын жандандыруу.

Манас тааануу сабактарынын мазмунун улуттук нарктарды терең түшүндүрүүгө, жаштардын мекенчилдик сезимин өстүрүүгө, адеп-ахлактык сапаттарын калыптандырууга багыттоо зарыл. Окутуунун интерактивдүү, чыгармачылыкка багытталган методдорун колдонуу, долбоордук ишмердүүлүктү уюштуруу, экскурсияларды өткөрүү, илимий конференцияларга катышуу сыяктуу иш-чараларды уюштуруу керек. «Манас» эпосун окутуунун заманбап этнопедагогикалык стратегияларын эске алуу менен жаштарга улуттук нарктарды сиңирүүгө, аларды ар тараптуу өнүккөн, руханий жактан бай инсан кылып тарбиялоого болот.

Корутунду. «Манас» эпосу – кыргыз элинин улуттук нарктарынын энциклопедиясы гана эмес, этнопедагогикалык маалыматтардын кенчи жана жаштарды тарбиялоонун кубаттуу куралы. Эпостун негизинде жаштарды тарбиялоо – аларды улуттук духта өстүрүүнүн, мекенчилдик сезимин калыптандыруунун, адеп-ахлактык сапаттарын өнүктүрүүнүн эң маанилүү жолу.

«Манас» эпосундагы мекенчилдик, биримдик, баатырдык, эмгекчилдик сыяктуу нарктар кыргыз элинин этнопедагогикасынын негизин түзөт. Эпосту окутуунун заманбап этнопедагогикалык стратегияларын, заманбап технологияларды пайдалануу менен жаштарга улуттук нарктарды

сиңирүүгө гана эмес, ошондой эле аларды дүйнөлүк маданиятка интеграциялоого, заманбап билим берүү системасынын талаптарына жооп берген инсан кылып тарбиялоого болот. Кыргыз элинин руханий мурасы болгон «Манас» эпосун жаштарды тарбиялоодо кеңири пайдалануу – улуттук идентүүлүктү бекемдөөнүн, улуттук нарктарды жайылтуунун, өлкөнүн жаркын келечегин камсыз кылуунун негизги шарты. «Манас» эпосу – кыргыз элинин түбөлүк мурасы жана жаштарды тарбиялоодо анын орду алмаштырылгыс.

Колдонулган адабияттар

1. Байгазиев С. О. Улуу «Манас» эпосунун уңгулуу баалуулуктары. — Бишкек: Алтын тамга, 2025. — 200 б.
2. Кыргыздар. — 5-т. — Бишкек: Учкун ААК, 2023. — 580 б.
3. Айтматов Ч., Шаханов М. Құз басындағы аңшының зары (Ғасыр айрығындағы сырласу). — Алматы: Рауан, 1997. — 384 б.
4. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы / түз. С. Байгазиев // Кутбилим. — 2010. — 20-авг.
5. «Манас» энциклопедиясы. — 2-т. — Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. — 431 б.
6. Муратов А. Ж., Акматов К. Кыргыз адабияты: 5-класс үчүн окуу китеби. — Бишкек: Билим-компьютер, 2018. — 224 б.
7. Радлов В. В. Манас: Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү / түз. С. Мусаев. — Бишкек: Шам, 1997. — 352 б.
8. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» Жарлыгы. — 2021-жылдын 29-январы. — ПЖ № 1.
9. «Манас» энциклопедиясы. — 1-т. — Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995.
10. Жакыпбеков А. Теңири Манас. — Бишкек: Кыргызстан, 1995. — 560 б.
11. Волков Г. Н. Этнопедагогика: учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. — М.: Академия, 2000. — 168 с.

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Зулпуев А.З.

УДК 811.51
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-247-251

Суранова Н.Р., Абдувапова А.Т.
М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети
Суранова Н.Р., Абдувапова А.Т.
Ошский технологический университет имени М.М. Адышева
Nazigul S.R., Abduvapova A.T.
M. M. Adyshev Osh Technological University

ORCID 0009-0002-3860-6262

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕГИ ИНТЕРАКТИВДҮҮ ТЕКСТТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНТЕРАКТИВНЫЕ ТЕКСТОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ
INTERACTIVE TEXT-BASED TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кыргыз тили сабагында интерактивдүү тексттик технологияларды колдонуу ыкмалары талданат. Окутуунун жаңы форматтары — санариптик ресурстар, онлайн-платформалар жана чат-боттор аркылуу студенттердин тилдик компетенциясын өнүктүрүүнүн натыйжалуулугу каралат. Изилдөөдө Ж. Чыманов жана И. Бекбоев сыяктуу окумуштуулардын кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы боюнча эмгектери негиз катары алынган. Интерактивдүү тексттик ыкмалардын дидактикалык ролу, тилди өздөштүрүүдөгү мотивациялык жана коммуникативдик таасири көрсөтүлөт.

Аннотация: В статье анализируются методы использования интерактивных текстовых технологий на занятиях по кыргызскому языку. Рассматривается эффективность развития языковых компетенций студентов посредством новых форматов обучения — цифровых ресурсов, онлайн-платформ и чат-ботов. В основу исследования положены труды таких ученых, как Ж. Чыманов и И. Бекбоев, посвященные теории и практике преподавания кыргызского языка. Показаны дидактическая роль интерактивных текстовых методов, их мотивационное и коммуникативное влияние на овладение языком.

Abstract: The article analyzes methods of using interactive text-based technologies in Kyrgyz language classes. It examines the effectiveness of developing students' language competencies through new learning formats, including digital resources, online platforms, and chatbots. The study is based on the works of scholars such as J. Chymanov and I. Bekboev on the theory and practice of teaching the Kyrgyz language. The article highlights the didactic role of interactive text-based methods and their motivational and communicative impact on language acquisition.

Негизги сөздөр: кыргыз тили; интерактивдүү технологиялар; тексттик ыкмалар; билим берүү; тил үйрөнүү; чат-бот; санариптик платформа.

Ключевые слова: кыргызский язык; интерактивные технологии; текстовые методы; образование; изучение языка; чат-бот; цифровая платформа.

Keywords: Kyrgyz language; interactive technologies; text-based methods; education; language learning; chatbot; digital platform.

Киришүү. Азыркы билим берүү процессинде кыргыз тилин окутуу салттуу ыкмалар менен гана чектелбестен, интерактивдүү технологияларды колдонуу аркылуу жандуу, студенттердин активдүүлүгүнө өбөлгө түзгөн формага өтүүдө. Билим берүү тармагындагы санариптештирүү процесси кыргыз тилин окутууда жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачууда.

Жалпы билим берүүчү орто окуу жайларында кыргыз тили жана адабияты предметин окутууда окуучулардын эне тилине болгон кызыгуусун арттыруу үчүн интерактивдүү технологияларды колдонуу маанилүү. Ааламдашуу шартында илим жана техника тездик менен өнүгүп, жасалма интеллект жана жаңы санариптик платформалар билим берүү процессине кеңири киргизилүүдө. Мындай шартта кыргыз тилин окутуунун заманбап технологиялар менен айкалышта өнүгүшү жана өз ордун сактап калышы абзел.

Ошол эле учурда жалпы билим берүүчү орто окуу жайларында кыргыз тилинин унутта калып бара жаткан архаизмдерин, фразеологизмдерин, макал-лакаптарын колдонуу аркылуу окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү жана аларды күнүмдүк турмушта колдоно билүүгө үйрөтүү маанилүү. Кыргыз

тили жана адабияты сабактарында улуттук баалуулуктарга кайрылуу тил байлыгын сактоого жана өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Билим берүү тармагындагы санариптештирүү процесси кыргыз тилин окутууда жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачууда. Учурда колледждерде кыргыз тилин окутуунун заманбап ыкмаларын жайылтуу, тажрыйба алмашуу жана жаратман адистердин иш тажрыйбасын жайылтуу орчундуу маселелердин бири болуп саналат.

Буга байланыштуу ОшМУда «Кыргыз тилин заманбап технологиялар менен окутуунун методологиясы» аталышындагы кереге кеңеш өткөрүлгөн. Иш-чарага шаардагы колледждердин окутуучулары, орто кесиптик билим берүү тармагынын жетекчилери, окуу жайдын колледждеринин окутуучулары жана студенттер катышкан.

Ж. Чыманов кыргыз тилин окутууда тексттин өзгөчө мааниге ээ экендигин белгилеп, текстти кыргыз тилин окутуунун мазмундук өзөгү, дидактикалык материал жана тилдик ишмердүүлүктү уюштуруучу каражат катары карайт [1, 145-б.].

И. Бекбоевдин инсанга багыттап окутуу концепциясында окуучунун реалдуу окуу мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө, окутуунун максаттарын жана милдеттерин оптималдуу аныктоо, ошондой эле аларга ылайыктуу окутуу методдорун тандоо маанилүү орунду ээлейт [2]. «Колледждерде кыргыз тилин окутуунун өзгөчөлүгү» аттуу макалада белгиленгендей, заманбап билим берүү процессинде интерактивдүү технологиялар окутуучунун ролун өзгөртүп, студенттерди билимди пассивдүү кабыл алуучудан активдүү катышуучуга айлантат [3].

Интерактивдүү тексттик технологиянын маңызы. Интерактивдүү технологиялар — билим берүү процессинде окутуучу менен студенттин ортосундагы эки тараптуу байланыштын үзгүлтүксүз жүрүшүн камсыз кылуучу дидактикалык системалардын жыйындысы. Кыргыз тилин окутууда интерактивдүүлүк негизинен коммуникативдик компетенцияны жана тилдик активдүүлүктү өнүктүрүүгө багытталган. Башкача айтканда, студент тилди үйрөнүүчү гана эмес, аны колдонуу процессинин активдүү катышуучусу болуп калат.

Интерактивдүү тексттик технологиянын негизги өзгөчөлүгү — текст менен иштөөдө динамикалуу, жандуу процессти түзүү. Ар бир текст окуучу үчүн жекече мааниге ээ болуп, анын түшүнүүсүнө, сезимине жана ой жүгүртүүсүнө жараша интерпретацияланат. Мындай ыкма окутууну механикалык жаттоо формасынан чыгарып, тил аркылуу ой жүгүртүүнү калыптандыруу максатын көздөйт.

Кыргыз тили сабагында интерактивдүү тексттик ыкмалар төмөнкү элементтерди камтыйт:

– суроо-жооп форматындагы тексттик диалогдор. Бул ыкма сүйлөө жана угуу көндүмдөрүн бир эле учурда активдештирет;

– тексттик сценарий түзүү. Студенттерге окуялык тексттердин өнүгүшүн улантуу тапшырмасы берилет;

– тексттик рефлексия. Студент текстти окуп бүткөндөн кийин анын негизги идеясын, автордук көз карашты жана өзүнүн пикирин жазуу түрүндө билдирет;

– интерактивдүү форум же блог түзүү. Студенттер онлайн мейкиндикте тексттерди бөлүшүп, бири-бирине комментарий беришет.

Ошондой эле интерактивдүү тексттик технологиялар тил үйрөнүүнүн психолингвистикалык аспектилерин да эске алат. Студент текстти түшүнүү жана түзүү учурунда тилдик бирдиктерди гана эмес, алардын ортосундагы логикалык байланыштарды да аңдап үйрөнөт. Бул процесс Ж. Чыманов белгилеген «текст аркылуу тилдик аң-сезимди өнүктүрүү» концепциясына дал келет [3].

Мындан тышкары, заманбап билим берүү системасына интерактивдүү платформалардын (Moodle, Google Classroom, Duolingo ж.б.) киргизилиши кыргыз тилин үйрөтүү процессин жаңы деңгээлге чыгарды. Мисалы, студенттер тексттерди онлайн талдап, тесттерге катышып, жыйынтыгын дароо көрө алышат. Бул ыкма студенттердин мотивациясын арттырып, тил үйрөнүү процессин оюн элементтери менен айкалыштырат.

И. Бекбоев белгилегендей, «интерактивдүүлүк — бул окутуунун жандуу формасы, анда студент билимди даяр түрдө албайт, аны изилдөөнүн, талдоонун жана түзүүнүн натыйжасында өздөштүрөт» [4]. Ошондуктан кыргыз тили сабагында интерактивдүү тексттик технологияларды колдонуу студенттердин лингвистикалык билимин, жазуу жана сүйлөө жөндөмүн, ошондой эле санариптик сабаттуулугун бир эле учурда өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Кыргыз тили сабагында бул ыкмалар тексттер менен диалогдук негизде иштөө, онлайн-платформаларда тапшырмаларды аткаруу же чат-боттор аркылуу тил үйрөнүү түрүндө ишке ашат.

Кыргыз тилин окутууда интерактивдүү ыкмалардын маанисиөзгөчө чоң. Айрыкча орто кесиптик окуу жайларында студенттердин тилдик жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө окутуунун активдүү жана практикалык формалары натыйжалуу деп эсептелет. Колледж студенттери кыргыз тили сабагында тексттерди талдоо, сүйлөм түзүү, онлайн-дебаттарга жана ролдук оюндарга катышуу аркылуу тилдик компетенцияларын өрчүтө алышат. Мисалы, студенттер интерактивдүү платформалар аркылуу тапшырмаларды аткарып, сабактын жүрүшүнө онлайн катыша алышат. Бул ыкмалар ар бир студенттин өз пикирин билдирүүсүнө, туура жооп издөөсүнө жана аргументтөө жөндөмүн өнүктүрүүсүнө шарт түзөт.

Интерактивдүүлүк «окуучунун инсандык жөндөм-шыгына, суроо-талаптарына негизделип» билим берүүнүн натыйжалуулугун өркүндөтүүгө багытталган иш-аракеттердин системасы катары түшүндүрүлөт [5]. Мындай ыкмалар студенттердин кызыгуусун арттырып, сабактын эмоционалдык деңгээлин көтөрөт. Ошондой эле окутуучу менен студенттин ортосундагы байланыш бекемделип, тил үйрөнүү процесси диалогдук мүнөзгө ээ болот [5, 47-б.]. Мисалы, «сүйлөшүү тексти» же «диалогду толуктоо тапшырмалары» аркылуу студенттер кыргыз тилинин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүшөт.

Интерактивдүү тексттик ыкмалар. Кыргыз тилин окутууда натыйжалуу интерактивдүү тексттик ыкмалардын катарына төмөнкүлөр кирет:

Диалогдук тексттерди талдоо — сүйлөө жана угуу көндүмдөрүн бир эле учурда өнүктүрөт.

Интерактивдүү текст түзүү (Google Docs, Padlet) — студенттердин биргеликте текст түзүүсүнө мүмкүнчүлүк берет.

Чат-боттун педагогикалык натыйжалуулугу анын жооп берүү мүмкүнчүлүгү менен гана эмес, студентке дароо кайтарым байланыш берүү, жекече суроолорду тактоо жана өз алдынча иштөөгө шарт түзүү функциялары менен түшүндүрүлөт. Ошол эле учурда чат-ботту колдонуу тилдик компетенциянын автоматтык түрдө калыптанышына алып келбейт; натыйжа тапшырманын мазмунуна, студенттин активдүү катышуусуна жана окутуучунун методикалык багыт берүүсүнө байланыштуу.

QR-код аркылуу тексттик тапшырмаларды аткаруу — мобилдик түзмөктөр аркылуу текстке жетүүгө жана тапшырмаларга жооп берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Мультимодалдык тексттерди колдонуу — текст, сүрөт, видео жана аудиону айкалыштыруу аркылуу тил үйрөнүүгө шарт түзөт.

Интерактивдүү технологиялардын дидактикалык артыкчылыктары:

– мотивацияны жогорулатат: студенттер активдүү катышуучу ролунда болушат;

– кызыгууну жана чыгармачылыкты арттырат;

– тилдик компетенцияны калыптандырат: текстти түшүнүү, талдоо жана синтездөө жөндөмдөрү өнүгөт;

– жекече иш алып барууга мүмкүнчүлүк түзөт: ар бир студент өз ылдамдыгында үйрөнөт.

Жыйынтык. Кыргыз тилин окутуу процессинде интерактивдүү тексттик технологияларды пайдалануу салттуу окутууну санариптик каражаттар менен жөн гана алмаштыруу эмес, текст менен иштөөнүн педагогикалык моделин өзгөртүү болуп саналат. Мында студент текстти окуган гана эмес, аны талдаган, талкуулаган, өзгөрткөн жана жаңы текст түзгөн активдүү субъект катары каралат.

Изилдөөнүн теориялык талдоосу Ж. Чымановдун тексттин кыргыз тилин окутуудагы фундаменталдык ролу жөнүндөгү жоболору менен И. Бекбоевдин инсанга багыттап окутуу

принциптери интерактивдүү тексттик технологияларды методикалык жактан негиздөө үчүн ылайыктуу база экенин көрсөтөт.

Практикалык жактан алганда, Google Classroom, Google Docs, Padlet, QR-коддор, мультимодалдык материалдар жана AI негизиндеги чат-боттор тексттик тапшырмаларды уюштуруунун кошумча мүмкүнчүлүктөрүн түзөт. Бирок ар бир технология конкреттүү окуу максатына ылайык тандалып, студенттин өз алдынча тилдик ишмердүүлүгүн күчөтүүгө багытталууга тийиш.

Жыйынтыктап айтканда, колледждерде кыргыз тилин окутууда интерактивдүү технологияларды колдонуу окутуунун сапатын арттыруунун, студенттердин активдүүлүгүн жогорулатуунун жана кыргыз тилин заман талабына ылайык үйрөтүүнүн натыйжалуу жолдорунун бири болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. - Бишкек: Турар, 2009. 488 б.
2. Бекбоев И. Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. - 3-бас. - Бишкек: Улуу тоолор, 2015. - 384 б. - ISBN 978-9967-13-725-7.
3. Суранова Н. Р. Колледждерде кыргыз тилин окутуунун өзгөчөлүгү//Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары = Известия Кыргызской академии образования. - 2016. № 2 (38). -Б. 43–47.

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Саттарова А.Т.

УДК 81’243 378.147 811.111’25
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-251-261

Сыдыкбаева Б.Ш.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Сыдыкбаева Б.Ш.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Sydykbaeva B.Sh.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0007-0427-0349

КОТОРМОЧУ-СТУДЕНТТЕРДИ ОКУТУУДА КОММУНИКАТИВДИК МЕТОДДУ КОЛДОНУУ
ПРИМЕНЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ-ПЕРЕВОДЧИКОВ
APPLICATION OF THE COMMUNICATIVE METHOD IN TRAINING STUDENT TRANSLATORS

Кыскача мүнөздөмө: Бул илимий макалада котормочу-студенттерди окутууда коммуникативдик методду практикага багытталган долбоордук метод менен айкалыштырып колдонуу маселеси каралат. Коммуникативдик метод чет тилин өздөштүрүүдө практикалык натыйжаларга жетүүгө, студенттердин тилдик тоскоолдуктарды жеңүүсүнө жана маданияттар аралык баарлашуу жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган. Изилдөөнүн максаты — котормочуларды даярдоо процессинде бул эки методду айкалыштырып колдонуунун натыйжалуулугун илимий жактан негиздөө жана алардын студенттердин тилдик, коммуникативдик жана котормочулук компетенттүүлүктөрүнүн өнүгүшүнө тийгизген таасирин аныктоо. Изилдөөнүн жүрүшүндө эксперименттик жана байкоочу топтор түзүлүп, анкета жана байкоо жүргүзүлүп, алынган маалыматтар талданган. Коммуникативдик-котормо ыкмасы маалыматтык тексттерди блокторго бөлүп окутууга, фразеологиялык бирдиктерди

түшүндүрүүгө, лексикалык жана грамматикалык материалдарды өздөштүрүүгө, ошондой эле жазуу жана оозеки котормону айкалыштырууга шарт түзөт. Изилдөөнүн натыйжалары коммуникативдик жана долбоордук методдорду айкалыштырып колдонуу студенттердин сүйлөө активдүүлүгүнө, котормо көндүмдөрүнө жана окууга болгон мотивациясына оң таасирин тийгизерин көрсөттү. Макалада ошондой эле Кыргызстандагы котормочуларды даярдоонун учурдагы абалы каралып, кесиптик котормочулук көндүмдөрдү калыптандырууда теориялык жана практикалык даярдыкты айкалыштыруунун мааниси белгиленет.

Аннотация: В статье рассматривается применение коммуникативного метода в сочетании с практико-ориентированным проектным методом при обучении студентов-переводчиков. Коммуникативный метод направлен на достижение практических результатов в освоении иностранного языка, преодоление языковых барьеров и развитие навыков межкультурного общения. Цель исследования — научно обосновать эффективность сочетания этих двух методов в процессе подготовки переводчиков и определить их влияние на развитие языковых, коммуникативных и переводческих компетенций студентов. В ходе исследования были сформированы экспериментальная и контрольная группы, проведены анкетирование и наблюдение, проанализированы полученные данные. Коммуникативно-переводной подход позволяет структурировать информационные тексты по блокам, объяснять фразеологические единицы, осваивать лексический и грамматический материал, а также сочетать письменный и устный перевод. Результаты исследования показали, что сочетание коммуникативного и проектного методов положительно влияет на речевую активность студентов, их переводческие навыки и учебную мотивацию. В статье также рассматривается современное состояние подготовки переводчиков в Кыргызстане и подчеркивается важность сочетания теоретической и практической подготовки для формирования профессиональных переводческих навыков.

Abstract: This article examines the use of the communicative method in combination with a practice-oriented project-based method in the training of student translators. The communicative method is aimed at achieving practical outcomes in foreign language acquisition, overcoming language barriers, and developing intercultural communication skills. The purpose of the study is to provide a scientific rationale for the effectiveness of combining these two methods in translator training and to determine their impact on the development of students' linguistic, communicative, and translation competences. The study involved experimental and control groups, and data were collected through surveys and observation and subsequently analyzed. The communicative-translation approach makes it possible to structure informational texts into thematic blocks, explain phraseological units, develop lexical and grammatical knowledge, and combine written and oral translation. The results indicate that combining communicative and project-based methods has a positive effect on students' speaking activity, translation skills, and learning motivation. The article also examines the current state of translator training in Kyrgyzstan and emphasizes the importance of combining theoretical and practical training in developing professional translation skills.

Негизги сөздөр: коммуникативдик метод; долбоордук метод; коммуникативдик компетенттүүлүк; котормочуларды даярдоо; маалыматтык тексттер; маданияттар аралык баарлашуу; котормочулук компетенттүүлүк; жазуу жана оозеки котормо; лингвистикалык даярдык; педагогикалык эксперимент.

Ключевые слова: коммуникативный метод; проектный метод; коммуникативная компетентность; подготовка переводчиков; информационные тексты; межкультурная коммуникация; переводческая компетентность; письменный и устный перевод; лингвистическая подготовка; педагогический эксперимент.

Keywords: communicative method; project-based method; communicative competence; translator training; informational texts; intercultural communication; translation competence; written and oral translation; linguistic training; pedagogical experiment.

Коммуникативдик компетенттүүлүк чет тилин өздөштүрүүдө практикалык натыйжаларга жетишүүгө багытталган. Коммуникативдик метод программанын талаптарын ишке ашыруунун методологиялык стандарттарынын бири болуп саналат. Англис тилин окутуунун тарыхында ар кандай ыкмалар колдонулуп келген. Коммуникативдик ыкма эң кызыктуу жана натыйжалуу методдордун бири болуп саналат, анткени ал коммуникативдик лингвистиканын идеяларына жана маданияттар диалогунда инсанды өнүктүрүү концепциясына негизделген. Алар чет тилин окутуунун түпкү максатын, башкача айтканда, маданияттар аралык баарлашуу аркылуу чет тилинин маданиятын өздөштүрүүнү аныктайт. Бул методдун максаты коммуникативдик практика аркылуу тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө багытталган.

Макаланын максаты — котормочу-студенттерди окутууда коммуникативдик методду практикага багытталган долбоордук метод менен айкалыштырып колдонуунун натыйжалуулугун аныктоо жана анын студенттердин тилдик, коммуникативдик жана кесиптик котормочулук компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө тийгизген таасирин илимий негизде изилдөө.

Максатка ылайык төмөнкү милдеттер аныкталды: долбоордук методдун өзгөчөлүктөрүн жана анын практикалык маанисин аныктоо; эки методду айкалыштыруунун натыйжалуулугун текшерүү үчүн эксперименттик топ түзүү; анкета жана байкоо аркылуу алынган маалыматтарды талдоо.

Котормочу-студенттердин кесиптик тилдик даярдыгын өркүндөтүү процесси жана алардын окуу учурундагы коммуникативдик, практикалык-долбоордук ишмердүүлүгү изилдөөнүн объектиси катары каралды.

Өз алдынча предмет катары тилди окутуунун кылымдар бою келе жаткан тарыхы бар. Лингвистиканын, педагогиканын жана психологиялык теориялардын өнүгүшүнүн таасири астында ондогон окутуу ыкмалары иштелип чыккан. Бүгүнкү күндө окумуштуулар чет тилдерди окутуунун төмөнкү ыкмаларын айырмалашат: грамматика-котормо ыкмасы, түз метод, аудиолингвисттик метод, аудиовизуалдык метод, аң-сезимдүү-салыштырма метод, аң-сезимдүү-практикалык метод, оозеки метод, биргелешип окутуу методу, ой жүгүртүү методу, суггестопедиялык метод, коммуникативдик метод ж.б. [1].

Көп жылдык окутуу практикасынын натыйжасында окумуштуулар ар кандай окутуу ыкмалары ар башка багыттарга ээ деген тыянакка келишкен. Бул өз кезегинде ар кандай окутуу ыкмаларын бир дисциплинанын алкагында интеграциялоо тенденциясын пайда кылган жана ал азыркы учурда да тилди окутуу багытында актуалдуу бойдон калууда.

Алсак, грамматика-котормо ыкмасы чет тилдерди окутуунун классикалык ыкмаларынын бири болуп саналат. Бул окутуу ыкмасы XVIII кылымдын аягында иштелип чыккан. Грамматика-котормо ыкмасынын жактоочуларынын айтымында, чет тилин окутуунун максаты чет тилдин түзүлүшүн өздөштүрүү аркылуу логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү болгон [2]. Бул окутуу ыкмасын колдонууда чет тили грамматикалык эрежелердин жыйындысы катары каралып, тексттин грамматикалык түзүлүшүн изилдөөгө, оозеки жана жазуу кебинин лексикасына, ошондой эле чет тилиндеги баарлашуунун өзгөчөлүктөрүнө басым жасалат.

Чет тилдерин окутуудагы коммуникативдик ыкма — чет тилинде оозеки жана жазуу жүзүндө баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө, сөздүк корду кеңейтүүгө, угуу, окуу жана сүйлөө көндүмдөрүн машыктырууга багытталган ыкма. Окутуунун бул элементтери студенттин коммуникативдик көндүмдөрүнүн ар тараптуу өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Бул ыкмага ылайык, мугалим студентти окутуунун үч этабы аркылуу жетектейт: катышуу, окуу жана активдештирүү [3]. Бул этаптардын ар бири белгилүү бир функцияны аткарат. Биринчи, катышуу этабында мугалим студентти изилденип жаткан темага тартат (видео көрүү, талкуу жүргүзүү); экинчи, окуу этабында студент зарыл болгон лексикалык жана грамматикалык материалдар менен таанышат (тема боюнча түшүндүрмөлөрдөн тышкары, «Сөздү тап», «Сүйлөм түз» сыяктуу оюнга негизделген ыкмалар колдонулат); үчүнчү, активдештирүү этабында мугалим студенттин алган билимин практикада колдонууга багытталган көнүгүүлөрдү тандайт.

Бүгүнкү күндө маалыматтык тексттерди которуу практикасы боюнча көптөгөн монографиялар жана окуу китептери төмөнкү бөлүмдөрдөн турат. Алар: жалпы грамматикалык эрежелердин жыйындысы, берилген дискурска мүнөздүү калыптанган сөз айкаштарынын тизмеси, берилген сабактын темасы боюнча тексттердин мисалдары жана грамматикалык эрежелерди жана жаңы сөздөрдү колдонуу көндүмдөрүн машыктырууга багытталган көнүгүүлөрдүн жыйындысы.

Азыркы учурда котормочуларды окутууда жазуу жүзүндөгү тексттерди гана эмес, аудио жана видео материалдарды да которуу иштери жүргүзүлөт. Англис тилиндеги маалыматтык тексттерди которууда көбүнчө лексикалык жана грамматикалык ыкманын кеңири колдонулушунан улам, көптөгөн студенттер аудио материалдарды которууда кыйынчылыктарга дуушар болушат. Бул кыйынчылык, биринчи кезекте, англис тилинин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. Англис тилиндеги сөздөрдүн айтылыш өзгөчөлүктөрү жана омофондордун болушу да кыйынчылык жаратат. Ошондуктан, студенттер жазуу жүзүндөгү котормо көндүмдөрүн өздөштүргөн болсо да, оозеки тилди которууда кыйынчылыктарга туш болушат.

Англис тилиндеги маалыматтык тексттердин өзгөчөлүгү — көптөгөн сөз айкаштарынын консервативдүү курамда тургандыгында жана заттык түрмөктүн кеңири колдонулушунда. Мисалы: *...machinery capable of clearing rubble off the main roads* [4] («…негизги жолдорду урандылардан тазалоого жөндөмдүү техника»). Бул мисалда *capable of clearing rubble off the main roads* сөз айкашы *machinery* зат атоочунан кийин келген квалификатор болуп эсептелет. Маалыматтык тексттерди англис тилинен кыргыз тилине которууда идиомаларды, метафораларды ж.б. стилистикалык каражаттарды эске албаганда да, биринчи кезекте англис тилиндеги сүйлөмдөрдүн курулушундагы сөздөрдүн орун тартибин билүү талап кылынат.

Котормочу-студенттердин котормочулук көндүмдөрүн калыптандырууда коммуникативдик-котормо ыкмасын колдонуу маалыматтык тексттердин материалдарын блокторго бөлүүгө мүмкүндүк берет. Биринчи этапта мугалим студенттерди берилген теманын мазмуну жана реалдуулуктары менен тааныштыра алат, ал эми фразеологиялык бирдиктер кездешсе, аларды чечмелеп, колдонулушуна мисалдарды келтирет. Эгер маалыматтык тексттин мазмунуна ылайык видео материал бар болсо, аны дагы көрсөтө алат. Экинчи этап теориялык негизди өздөштүрүүнү, анын ичинде зарыл болгон лексиканы жана грамматиканы изилдөөнү камтыйт. Бул этапта мугалим грамматика-котормо ыкмасына кайрыла алат. Үчүнчү этап алынган билимди практика жүзүндө колдонууну жана бекемдөөнү камтыйт. Бул жазуу жүзүндөгү текстти которууну жана андан кийин оозеки сүйлөөнү айкалыштырган көнүгүүлөр же ар кандай чыгармачыл тапшырмалар болушу мүмкүн.

Котормо лингвистикалык ишмердүүлүктүн өзгөчө түрү болгондуктан, коомубуздун социалдык өнүгүшү котормочуларды квалификациялуу даярдоону талап кылып келет. Натыйжада, Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Кыргыз филологиясы факультетинде Түркология жана котормо таануу бөлүмү ачылган. Бул процесс салыштырмалуу жакында эле башталгандыктан, котормочуларды даярдоо системасында белгилүү бир көйгөйлөр жана карама-каршылыктар бар. Эң маанилүү маселелердин бири — тилчилерди жана котормочуларды лингвистикалык жактан окутуунун өзгөчөлүктөрү болуп эсептелет. Андан тышкары, билим берүү системалары тынымсыз өнүгүп жана өркүндөп жаткандыктан, эмгек рыногундагы жумуш берүүчүлөрдүн жаңы талаптарына жооп берген котормочуларды даярдоонун жаңы ыкмаларын иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыгууда. Айрымдар котормочулардын тилдик даярдыгы башка тилчилердикинен айырмаланбашы керек деп эсептешет. Бул бир беткей көз караш болуп калат, анткени жалаң гана теорияга басым жасоо котормочуларды кесипке даярдоодо кемчиликтерге алып келиши мүмкүн. Котормочу-студенттерди окутууда теориялык билимдин өзгөчө маанисин танууга болбойт, анткени тилди жогорку деңгээлде билүү котормодо зарыл болгон тилдик ченемдерди туура сактоого мүмкүндүк берет.

Азыркы изилдөөлөрдө маданий парадигманын алкагында чет тилдерди окутуунун методдорун заманбап технологияларга ылайык иштеп чыгууга өзгөчө көңүл бурулат. Глобалдык байланыштардын өнүгүшүндө чет тилдер маанилүү роль ойнойт. Бул маселе илимдин жалпы антропологиялык багыты,

маданияттар аралык өз ара түшүнүшүү жана глобалдык байланыштарды өнүктүрүү милдеттери менен тыгыз байланышта [5].

Котормо жаатында жана аны окутууда жаңы методдорду колдонууга болгон талап күчөп жатат. Студенттерди окутууда коммуникативдик ыкма менен катар коммуникативдик-функционалдык метод да колдонулат. Бул методдун теориялык негиздери XX кылымдын экинчи жарымында иштелип чыккан. Текстке биринчи кезекте тилдик бирдик катары мамиле кылган лингвистикалык ыкмадан айырмаланып, коммуникативдик-функционалдык методдо текст белгилүү бир коммуникативдик максатка жетүүнүн каражаты катары каралат. В. В. Сдобников белгилегендей, бул метод тилдер аралык жана маданияттар аралык баарлашууга негизделет. Мында түпнуска тексттин автору, кормонун адресаты жана кормочу коммуникативдик процесстин катышуучулары катары каралат [6]. Башкача айтканда, ар бир котормо белгилүү бир коммуникативдик кырдаалда ишке ашырылат. Ошондуктан бул ыкмада текстти которууда анын коммуникативдик максатын жана кырдаалын эске алуу маанилүү.

Ушуга таянып, келечектеги адистер үчүн тилди окутуу системасын иштеп чыгуу зарылдыгы келип чыгууда. Кормочу-студенттерди окутууда аларды даярдоонун учурдагы жана мурунку системасын сын көз караш менен кайра баалоо зарыл. «Чет тили» (англис тили) практикалык курсунун алкагында кормочуларды даярдоо коммуникативдик кырдаалды талдоо көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жана бул талдоонун жыйынтыктарына негизделген котормо стратегиясын иштеп чыгууга багытталышы керек. Макалабыз котормо теориясы жана аны окутуу ыкмалары үчүн практикалык мааниге ээ болот деп үмүттөнөбүз.

Кормочуларды даярдоодо коммуникативдик метод грамматикалык эрежелерди гана жаттап алууга эмес, тилдик тоскоолдуктарды жеңүүгө жана практикалык кырдаалдарда тилди колдонуу аркылуу реалдуу баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган. Ал оозеки баарлашууга жана угуп түшүнүүгө басым жасоо менен диалог жүргүзүү жана пикир алмашуу жөндөмүн өнүктүрөт, ошондой эле студенттерди котормо максаттарына жетүү үчүн тилди курал катары колдонууга үйрөтөт.

Бул макалада биз келечектеги кормочу-студенттерди окутууда коммуникативдик методдун өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, студенттерди кормочулук адистикке даярдоодогу көйгөйлөрдү карап чыгабыз. Биринчи курстан баштап окуу процессине кесиптик лингвистикалык дисциплиналар милдеттүү түрдө киргизилген. Кормочу адистерди даярдоодо котормо кесибинин өзгөчөлүктөрүн эске алган методикалык материалдарды иштеп чыгуу зарылдыгы бар. Негизинен, биз кормочу-студенттерди адистикке даярдоодо алардын лингвистикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууда коммуникативдик методдун натыйжалуулугун талкуулайбыз. Биздин изилдөөнүн теориялык мааниси кормочулардын лингвистикалык даярдыгы жана аны уюштуруу процесси жөнүндө маалыматтарды жалпылоодо, ошондой эле аны жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгууда турат. Бул иштин практикалык баалуулугу «Чет тили» (англис тили) практикалык курсунун алкагында кормочу-студенттердин лингвистикалык даярдыгын жакшыртуу максатында коммуникативдик методду колдонуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгууга багытталган.

Коммуникативдик методдун алкагында кормочу-студенттерди окутууда алардын лингвистикалык даярдыгын изилдөө актуалдуу илимий маселе катары таанылат. Учурда бул мамиленин алкагында кормочулар үчүн лингвистикалык окутуу программасын иштеп чыгууга багытталган бирдиктүү методологиялык негиз жок.

Белгилей кетүүчү нерсе, котормо жана котормо таануу адистиги боюнча окуган биринчи жана экинчи курстун студенттерин, ошондой эле чет тилдерди жана маданияттар аралык байланышты окутуунун теориясы жана методикасы адистиги боюнча билим алган студенттерди бир эле окуу программасынын негизинде окутуу билим берүү мекемелеринде калыптанып калгандыгы да айтылып келет.

Кормочуларды даярдоо жана окутуу маселеси көптөгөн чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде ар тараптан изилденген. Ж. Арнольд [13] тил үйрөнүүгө таасир этүүчү факторлорду изилдесе, П. Ур [14] синхрондук которуунун көйгөйлөрүн жана аны окутуунун практикалык

ыкмаларын караган. М. Л. Каррио Пастор менен Нолан англис тилин котормо аркылуу үйрөтүүнүн практикалык жолдорун талкуулашкан. И. К. Ричардс жана Т. С. Роджерс котормочулардын тилдик даярдыгында колдонулуучу ыкмалар менен методдорду изилдешкен [7]. Л. Виссон котормочуларды даярдоого карата методологиялык көз карашын сунуштаган [9]. К. Норд жана Ф. Почхакер котормону максатка багытталган иш-аракет катары функционалдык мамиленин негизинде карашса, Д. Ли азыркы социалдык муктаждыктарга жооп берген кесипкөй котормочуларды даярдоо маселесин изилдеген [8].

Филолог, мугалим, котормочу С. А. Королькова мындай деп белгилейт: «Тилди (эне тили же чет тили) түшүнүү кесиптик ишмердүүлүктү жүргүзүүгө мүмкүндүк берген жумушчу курал сыяктуу эле зарыл. Ошондуктан, тилдик дисциплиналардын негизги максаты — сүйлөө компетенттүүлүгүн жогорулатуу, тактап айтканда, кесиптик жактан маанилүү коммуникативдик кырдаалдарда текст түзүү конвенцияларын изилдөө жана өздөштүрүү» [10].

Бул келечектеги котормочуларды даярдоодо өзгөчө маанилүү ролду ойнойт. Андан тышкары, котормо таануу мугалимдери менен лингвистикалык дисциплиналардын мугалимдеринин ортосундагы үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүү аркылуу тилдик дисциплиналар блогун кесиптик котормо дисциплиналарынын блогу менен интеграциялоо зарыл экендиги көрүнүп турат.

Е. Р. Поршнева: «Тил окутуу келечектеги кесиптин талаптарына жооп бербейт», — деп белгилейт. Башкача айтканда, лингвистикалык дисциплиналарды окутуу келечектеги кесиптик ишмердүүлүктү эске албастан, ар кандай профилдер үчүн универсалдуу мүнөздө жүргүзүлүп жаткандыгын көрсөтөт. Ошондой эле, автордун айтымында, лингвистикалык билим берүү котормочулардын лингвистикалык даярдыгынын түзүмүндө өзгөчө орунду ээлеши керек. Бирок учурда базалык лингвистикалык цикл адистештирилген котормо дисциплиналарынын циклине караганда бир топ аз өнүккөндүгүн автор белгилейт [11].

Коммуникативдик методдун принциптери орус тилчиси жана методисти Е. И. Пассовдун эмгектеринде чагылдырылган. 1985-жылы ал коммуникативдик методдун беш принцибин, атап айтканда, вербалдык ой жүгүртүү ишмердүүлүгү, жекелик (индивидуализация), функционалдуулук, кырдаалдуулук жана жаңылык принциптерин иштеп чыккан. Бул принциптер коммуникативдик методду колдонууда маанилүү орунду ээлейт. Коммуникативдик методдун принциптерин котормочу-студенттерди окутууда колдонуу жагынан карап көрөлү. Бул теорияны Е. И. Пассовдун «Чет тилин окутуунун коммуникативдик методу» [12] эмгегине ылайык талдап көрөлү.

1. Вербалдык ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн принциби сүйлөөнү үйрөтүүнүн негизги каражаты сүйлөө практикасы болушу керектигин; сабак сүйлөөгө негизделиши керектигин; көнүгүүлөр вербалдык болушу керектигин; ал эми сабакта вербалдык ой жүгүртүү жана коммуникативдик иш-аракеттер уюштурулушу керектигин болжолдойт. Бул принципти мугалимдер котормочу-студенттер үчүн сабактарды уюштурууда эске алышы керек. Келечектеги котормочулар коомчул, максатка багытталган, демилгелүү жана өз максаттарына жетүүдө туруктуу болушу керек.
2. Жекелик (индивидуализация) принциби мугалимдин студенттерге жана алардын жеке жашоосуна кызыгуусунун зарылдыгына негизделген. Жекелештирүү чет тили боюнча билим берүү процессинин негизи, студенттин мотивациясынын негизи жана чет тилин жекече үйрөнүүнүн каражаты боло алат. Бул принципти эске алуу студенттердин чет тилине болгон кызыгуусун өнүктүрүүгө жана өзүн-өзү актуалдаштыруунун каражаты катары чет тилинде өз ойлорун жана сезимдерин билдирүүнү үйрөнүүгө мүмкүндүк берет.
3. Функционалдуулук принциби сүйлөө материалы анын функционалдуулугун эске алуу менен тандалып алынышы, иштелип чыгышы жана моделдештирилиши керектигин болжолдойт. Тил жана сүйлөө материалы ишкердик баарлашуунун негизги лексикалык жана семантикалык тармактарын эске алуу менен чектелиши керек, мында ар бир тема келечектеги кесиптик ишмердүүлүк үчүн маанилүү ресурс болот. Студенттердин өз алдынча ишинин үлүшүнүн өсүшүн эске алуу менен, алардын келечектеги ишинде пайдалуу боло турган тилдик билим берүүнүн мазмунуна гана көңүл буруу зарыл.

4. Кырдаалга негизделген принцип окуунун, ошондой эле материалды тандоонун жана уюштуруунун негизи кырдаал экенин билдирет. Тил жана сүйлөө материалы студенттерге белгилүү бир кырдаалдын алкагында берилиши керек; бул тил көндүмдөрүн жана оозеки сүйлөө жөндөмдөрүн өнүктүрүү үчүн зарыл шарт болуп саналат. Чет тилин «чыныгы баарлашуу шарттарына мүмкүн болушунча жакын» үйрөнүү үчүн тиешелүү шарттарды түзүү зарыл экени белгилүү. Ошондуктан котормочу-студенттерге чет тилинде баарлашууну үйрөтүү үчүн кесиптик жактан маанилүү кырдаалдарды кылдаттык менен тандоо зарыл.

5. Жаңылык принциби ийкемдүү көндүмдөрдү өздөштүрүүнүн, көндүмдөрдүн динамизмин өнүктүрүүнүн, жаңылык менен эс тутумдун жана ой жүгүртүүнүн өз ара байланышын камсыз кылуунун, кызыгууну жана өндүрүмдүүлүктү өнүктүрүүнүн негизи катары кызмат кылат. Е. И. Пассов тарабынан сүрөттөлгөн бардык жоболор котормочу адистиги боюнча окуган студенттер үчүн чет тили сабактарында эске алынышы керек, айрыкча:

а) талкуулана турган көйгөйлөрдүн жана окутуунун мазмунунун жаңылыгы;

б) сүйлөө өнөктөштөрүнүн алмашуусу;

в) сабактардын ар кандай формаларын — долбоордук сабактарды, презентация сабактарын, экскурсия сабактарын, кино сабактарын, талкуу сабактарын ж.б. колдонуу;

г) иштин ар кандай формаларын, ыкмаларын жана түрлөрүн колдонуу;

д) иллюстрациялык көрсөтмө куралдардын жана техникалык окутуу каражаттарынын ар түрдүүлүгү.

Котормочу-студенттерди окутуу үчүн тилдик материалдарды тандоодо чет тилин окутуунун коммуникативдик методунун алкагында Е. И. Пассов тарабынан сунушталган принциптер менен катар окутуунун кесипке багытталган принциптерин да эске алуу маанилүү. Чет тилин окутуу бир катар шарттар аткарылганда натыйжалуу болот: котормочу-студенттердин жеке жана жаш өзгөчөлүктөрү эске алынса; окутуунун мазмуну кесиптик багытта уюштурулса; окутуу методдору анын максатына шайкеш келсе; комплекстүү мотивация принциби эске алынса; чет тилинин өнүктүрүүчү, билим берүүчү жана жалпы билим берүүчү мүмкүнчүлүктөрү колдонулса; студенттер сүйлөө ишмердүүлүгүнүн төрт түрү боюнча үзгүлтүксүз чет тилдик иш-аракеттерге катышса; чет тилине терең аралашуу университеттеги сабактардын алкагында гана эмес, сабактан тышкаркы убакта да — кинолорду көрүү жана адабияттарды окуу аркылуу жүргүзүлсө; котормочу-студенттерди окутууда коммуникативдик методду колдонууда келип чыгышы мүмкүн болгон коммуникативдик кыйынчылыктарды жеңүү үчүн чет тилинде сүйлөө көндүмдөрүн калыптандырууга көңүл бурулса.

Коммуникативдик метод, аталышынан көрүнүп тургандай, баарлашууга өзгөчө көңүл бурат. Тилди окутуунун төрт негизги багытынын (окуу, жазуу, сүйлөө жана угуу) ичинен акыркы экөөсүнө көбүрөөк көңүл бурулат. Сабактарда өзгөчө татаал синтаксистик конструкцияларга же татаал лексикага басым жасалбайт. Сабаттуу адамдын оозеки кеби жазуу кебинен бир топ айырмаланат.

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде коммуникативдик метод колдонулат. Англис тилин окутууда бул ыкма көбүнчө «Оксфорд» же «Кембридж» ыкмасы деп аталат. «Оксфорд» жана «Кембридж» ыкмалары — бул тилди жөн гана теория катары жаттатпастан, аны реалдуу жашоодо баарлашуу куралы катары колдонууга үйрөткөн коммуникативдик методиканын практикадагы көрүнүшү. Чынында эле, азыр англис (кыргыз) тилин гана эмес, башка тилдерди окутууда да колдонулуп жаткан бул ыкманын негиздери алдыңкы британ университеттеринин лингвистика профессорлору жана психологдору тарабынан биргелешип иштелип чыккан. *Headway* жана *New Cambridge English Course* сыяктуу популярдуу курстар коммуникативдик ыкмага негизделген.

Коммуникативдик методдун маңызы эмнеден турат жана аны колдонгон мугалимдердин кесиптик даярдыгы кандай болушу керек? Кыскача айтканда, британдык методисттер тарабынан иштелип чыккан окутуу ыкмалары бир катар айырмалоочу өзгөчөлүктөргө ээ. Алардын көпчүлүгү салттуу жана заманбап окутуу методдорун интеграциялоонун негизинде иштелип чыккан. Жаш курагы боюнча дифференциациялоо жана көп деңгээлдүү мамиле инсандын өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк түзүп,

анын дүйнө таанымына, баалуулуктар системасына, өзүн-өзү аныктоосуна жана ой жүгүртүү жөндөмүнө таасир этет. Жөнөкөй сөз менен айтканда, учурда кеңири колдонулуп жаткан жекече мамиле маанилүү орунду ээлейт. Британдык методдор төрт тилдик көндүмдү өнүктүрүүгө багытталган: окуу, жазуу, сүйлөө жана угуу. Аудио, видео жана интерактивдүү ресурстарды колдонууга олуттуу басым жасалат. Окутуунун ар кандай методдорунун, анын ичинде тилдик технологияларды колдонуунун аркасында британдык курстар заманбап ишкердик чөйрөдө зарыл болгон көндүмдөрдү өнүктүрүүгө жардам берет (баяндама жасоо, презентация өткөрүү, кат алышуу ж.б.).

Британдык окутуу методдорунун негизги артыкчылыктарынын бири — аутенттүү материалдардын колдонулушу. Мындай курстарда эне тилинде сүйлөөчүлөр колдонгон түп нускадагы материалдарга басым жасалат. Ошондой эле тилдин маданий жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулат. Кырдаалдык окутууда реалдуу турмушта кездешүүчү мисалдардын негизинде күнүмдүк баарлашууда колдонулуучу тил үйрөтүлөт. Муну менен катар окуу материалдары так жана ырааттуу түзүлөт.

Коммуникативдик метод жандуу, табигый өз ара аракеттенүү аркылуу негизги тилдик көндүмдөрдү (оозеки жана жазуу жүзүндөгү баарлашуу, грамматика, окуу жана угуп түшүнүү) бир эле учурда өнүктүрүүгө багытталган. Котормочу-студенттерди чет тилинде баарлашууга үйрөтүү — мугалимдин негизги максаттарынын бири. Чет тилинин сөздүк байлыгы, грамматикалык түзүлүштөрү жана туюнтмалары котормочу-студенттерге реалдуу, эмоционалдык жактан таасирдүү кырдаалдардын контекстинде берилет, бул изилденип жаткан материалды тез жана узак убакытка эстеп калууга көмөктөшөт. Коммуникативдик метод мугалим менен студенттин ортосундагы психологиялык тоскоолдукту азайтууга багытталган. Студенттер мугалим менен болгон мамиледе өздөрүн эркин сезип, өз ара аракеттенүүнү кызыктуу жана жагымдуу деп кабыл алганда, аларга чет тилинде сүйлөй баштоо оңой болот. Окутуудагы оюнга негизделген элементтер сабактарга жандуулук кошуп, позитивдүү эмоционалдык маанайды сактоого жана студенттердин мотивациясын жогорулатууга өбөлгө түзөт. Жуптарда, үч адамдан турган топтордо иштөө жана студенттерди кызыктырган темалар боюнча талкууларга катышуу — мунун баары мугалимге студенттердин жеке муктаждыктарын эске алууга, сабактарды чыгармачыл жана кызыктуу уюштурууга, ошол эле учурда студенттердин окуу процессин көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет.

Коммуникативдик окутуу методунда үйрөнүп жаткан тилге гана басым жасалышы керек. Чет тилин үйрөнүүнүн баштапкы этабында тил чөйрөсүнө аралашуу акырындык менен ишке ашат. Алгачкы сабактарда эне тилинде түшүндүрмөлөр берилип, андан кийин мугалим толугу менен чет тилинде окутууга өтөт.

Коммуникативдик методду колдонууда негизги методологиялык принциптерди эске алуу зарыл:

1. Коммуникативдик метод ар бир сабак үч этапка бөлүнөрүн болжолдойт: катышуу этабында талкуулоо үчүн тема сунушталат, изилдөө этабы жаңы материалды үйрөнүүгө багытталат, ал эми активдештирүү этабында студенттер үйрөнгөндөрүн бекемдөө үчүн тапшырмаларды аткарышат.
2. Мугалим коммуникативдик методду колдонгон сабактарда актуалдуу темалар боюнча оригиналдуу материалдарды жана кызыктуу заманбап окуу куралдарын колдонушу максатка ылайык.
3. Коммуникативдик методду колдонууда студенттер мугалимдин көзөмөлү астында материал менен топтордо же жуптарда иштешет.
4. Бардык грамматикалык материалдар контекстте үйрөнүлөт, анда студент белгилүү бир сөздүн жана грамматикалык түзүлүштүн кандайча колдонулуп жатканын контекст аркылуу түшүнөт.
5. Англис тилин окутуунун коммуникативдик методунда лексика жана грамматика белгиленген структураларды колдонуу менен киргизилет. Бул студенттердин туура жана эркин сүйлөөсүнө өбөлгө түзөт. Коммуникативдик ыкма оозеки сүйлөө, окуу жана угуп түшүнүү көндүмдөрүн өнүктүрөт.

Коммуникативдик методдун эң маанилүү принциптеринин бири — окуу процесси кызыктуу болушу керек.

Материалдар. Изилдөөнүн материалдары катары котормочу-студенттердин кесиптик көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган төмөнкү тексттер, аудио-видео материалдар жана практикалык тапшырмалар колдонулду:

1. Туризм жана маданият боюнча тексттер:

– «Кыргызстандын жети табигый керемети» (англисче-кыргызча);

– Кыргызстандын туризмине жана маданиятына байланыштуу маалыматтык тексттер.

2. Медиа жана заманбап коммуникация боюнча материалдар:

– технология, спорт, маданият жана билим берүү темаларындагы кыска жаңылык материалдары (EN/KG/TR);

– интервью жана подкасттардан үзүндүлөрдү которуу;

– социалдык медиа үчүн посторду жана пресс-релиздерди жазуу.

3. Практикалык долбоордук тапшырмалар:

– субтитр жазуу долбоору: Кыргызстандын туризмине арналган 1–2 мүнөттүк видеого англис тилинде субтитр жазуу;

– промо-буклет долбоору: «Visit Osh», «Discover Issyk-Kul» темаларында англис тилиндеги маалыматтык буклеттерди түзүү жана которуу.

4. Көп тилдүү меню долбоору:

– кафенин менюсун кыргыз, англис жана түрк тилдерине которуу.

5. Бизнес жана ишкердик тексттери:

– туристтик компаниянын коммерциялык сунушу (offer);

– Кыргызстандагы IT-стартаптар тууралуу англис тилиндеги аналитикалык тексттер;

– кат алышуу жана бизнес каттары менен иштөө.

6. Маданий-этнографиялык тексттер:

– кыргыз элинин улуттук каада-салттары тууралуу тексттер;

– «Nomad Games» тууралуу англис тилиндеги макала.

7. Аудио-видео материалдар:

– TEDx баяндамаларынан үзүндүлөр;

– маданий-тарыхый видеолордогу маалыматтык тексттер;

– туристтик гиддердин аудио баяндары.

8. Котормонун өзгөчө түрлөрү боюнча тапшырмалар:

– жарнамалык тексттерди адаптациялоо (transcreation);

– *Terms & Conditions* түрүндөгү кыска юридикалык тексттерди которуу;

– кино трейлерине кыска аннотация түзүү.

9. Студенттик презентациялар үчүн материалдар:

– «Кыргызстандын экспорттук потенциалы»;

– «Кыргыз-түрк маданий байланыштары»;

– «Digital Kyrgyzstan: санариптик өнүгүү».

Изилдөө методдору. Күтүлүүчү натыйжа: котормочу-студенттер реалдуу коммуникацияны түшүнүп, оозеки жана жазуу котормо процессине даяр болушат.

1. Коммуникативдик метод (Communicative Language Teaching — CLT). Студент тилди теория катары гана эмес, баарлашуунун активдүү куралы катары колдонот.

Колдонуу формалары: диалог жана ролдук оюндар; топтук жана жуптук иш; реалдуу кырдаалдарды моделдөө (real-life simulation); презентация; маек; талкуу; сүйлөө жана угуп түшүнүү көндүмдөрүн өз ара айкалыштыруу.

2. Долбоордук метод (Project-Based Learning — PBL). Студент белгилүү бир практикалык продуктуну (субтитр, буклет, презентация, жарнамалык текст) даярдап чыгат.

Колдонуу этаптары: маселени коюу; маалымат издөө; топтук же жеке иштөө; продуктуну даярдоо; жыйынтыктоо; коргоо.

3. Байкоо методу (Observation Method). Бул метод студенттердин активдүүлүгүнө, өз алдынча сүйлөөсүнө жана топто иштөө жөндөмүнө байкоо жүргүзүүгө багытталган.

Колдонуу формалары: сабактагы жүрүм-турумун протокол аркылуу каттоо; топтук иштеги ролдорду бөлүштүрүү; сүйлөө динамикасын баалоо.

4. Анкета жана сурамжылоо методу (Survey / Questionnaire Method). Бул метод колдонулган окутуу методдорунун студенттерге тийгизген таасирин, алар кездешкен кыйынчылыктарды жана мотивациясын аныктоого багытталган. Долбоор аяктагандан кийин студенттерге баалоо үчүн анкета жүргүзүлөт. СӨИ (Студенттин өз алдынча иши) тапшырмаларынан кийин студенттердин пикири чогултулат.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Педагогикалык экспериментке жалпысынан Түркология жана котормо таануу бөлүмүнүн 46 студенти катышты (эксперименттик топ — 23, байкоочу топ — 23 студент). 2025-жылдын сентябрь–октябрь айларында, 8 жуманын ичинде, I модулдун жыйынтыгы боюнча төмөнкү натыйжалар алынды:

1. Сүйлөө компетенциясы: I модулдагы өз алдынча иштин жыйынтыгы боюнча жаңы ыкма колдонулган эксперименттик топтогу студенттердин баарлашуу активдүүлүгү 40%га өскөн. Ал эми салттуу ыкма менен окуган байкоочу топто бул көрсөткүч 20%ды гана түзгөн.

2. Котормонун сапаты: Долбоордук тапшырмаларды аткаргандан кийин эксперименттик топтун котормолорунун лексикалык тактыгы жана стилдик жактан тууралыгы кескин жогорулаган. Сапаттуу (туура) котормо үлгүлөрүнүн көрсөткүчү баштапкы 27%дан эксперименттин соңунда 63%га чейин көбөйгөн.

3. Мотивация: Сурамжылоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй, эксперименттик топтун студенттеринин 85%ы долбоордук метод колдонулган сабактарды «абдан кызыктуу» деп баалашкан. Студенттердин 90%ы реалдуу материалдар менен иштөө алардын кесипке болгон ишенимин күчөткөндүгүн белгилешкен.

4. Кесиптик компетенциялар: Топтук иште, презентация жасоодо жана видеоматериалдарга субтитр даярдоодо котормочу-студенттердин чыгармачылык жана заманбап технологиялык көндүмдөрү бир топ жакшыргандыгы аныкталды.

Педагогикалык эксперименттин соңунда студенттердин коммуникативдик жана долбоордук методдорго карата көз карашын аныктоо максатында 46 студенттин катышуусунда сурамжылоо жүргүзүлдү. Сурамжылоонун негизги максаты — котормочу-студенттерди окутууда коммуникативдик жана долбоордук методдорду колдонуунун натыйжалуулугун баалоо, студенттердин бул ыкмаларга карата кызыгуусун, сүйлөө жөндөмүнүн өсүшүн, кесиптик ишенимин жана өз ара кызматташуу деңгээлин аныктоо. Ошондой эле алынган жыйынтыктардын негизинде окутуу процессин андан ары жакшыртуу боюнча сунуштарды чогултуу болуп саналат.

Жабык суроолор боюнча сурамжылоонун пайыздык жыйынтыгы (жалпы саны — 46 студент):

– Кызыгуу жана мотивация: Студенттердин 85%ы (65% — өтө кызыктуу, 20% — кызыктуу) долбоордук ишти жактырышкан.

– Сүйлөө жана коммуникация: Сурамжылангандардын 90%ы (70% — кыйла, 20% — бир аз) коммуникативдик тапшырмалар сүйлөө жөндөмүн жакшырткандыгын белгилешкен.

– Кесиптик ишеним: Долбоордук метод студенттердин 80%ында котормо ишине болгон ишенимди толук, 15%ында бир аз арттырган.

– Кызматташуу: Топтук иштеги өз ара аракеттенүүнү катышуучулардын 75%ы жогору баалаган.

– Практикалык колдонуу: Студенттердин 85%ы сабакта алган билимин реалдуу жашоодо толук колдоно аларына ишеним билдиришкен.

Жыйынтык. Коммуникативдик методду долбоордук окутуу технологиясы менен айкалыштыруу котормочу-студенттерди даярдоодо жогорку натыйжа берет. Студенттер реалдуу кырдаалдарда колдонулуучу материалдар менен иштөө аркылуу практикалык тажрыйбага ээ болушат. Лексикалык-семантикалык тактык, сүйлөө компетенциясы жана топтук иштөө көндүмдөрү жогорулайт. Коммуникативдик методду колдонуу студенттердин мотивациясын, чыгармачылыгын

жана өз алдынча иштөө жөндөмүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Бүгүнкү күндө интерактивдүү окутуунун тез өнүгүшүнүн натыйжасында мугалимдер окутуунун ылайыктуу ыкмасын тандоо маселесине көбүрөөк туш болушууда. Окутуу барган сайын биргелешкен процесске айланып, мында мугалим белгилүү бир билимди өздөштүрүүгө жана студенттердин зарыл болгон компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө багытталган ар кандай иш-аракеттерди тандап алат. Ошондуктан англис тилиндеги маалыматтык тексттерди которууну окутууда коммуникативдик-котормо методун колдонуу заманбап билим берүү процессинин талаптарына жооп берет. Бул ыкманын көп функционалдуулугу жазуу жүзүндөгү котормо көндүмдөрүн гана эмес, студенттердин угуп түшүнүү, сүйлөө жана оозеки котормо көндүмдөрүн өнүктүрүүдө ар кандай аудио жана видео материалдарды колдонууга мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Самосенкова Т. В., Назаренко Т. Б., Воробьева К. С. Преимущества объединения коммуникативных и интенсивных методов в процессе обучения иностранных учащихся // Концепт. – 2014. – № 5. – ART 14121.
2. Банарцева А. В. Коммуникативный подход в обучении иностранному языку // Вестник Самарского государственного технического университета. Серия: Психолого-педагогические науки. – 2017. – Т. 14, № 1. – С. 22–29.
3. Алехина А. А. Выбор технологии процесса обучения иностранному языку при формировании кросскультурной компетентности обучающихся // Научно-исследовательские публикации. – 2014. – № 12 (16). – С. 17–22.
4. Грамматика английского языка: учеб. пособие / пер. с англ. М. Я. Блоха, А. В. Гольдман, Л. И. Кравцовой и др.; под общ. науч. ред. д-ра филол. наук, проф. М. Я. Блоха. – М.: Астрель: АСТ, 2008. – 703 с.
5. Лебедева М. В. Коммуникативная и межкультурная компетенция как неотъемлемые составляющие процесса обучения переводчика // Вестник Вятского государственного университета. – 2008. – Т. 3, № 3. – С. 110–112.
6. Sdobnikov V. V. In Defense of Communicative-Functional Approach to Translation // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2016. – Vol. 231. – P. 92–98. – DOI: 10.1016/j.sbspro.2016.09.076.
7. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 270 p.
8. Li D. Needs Assessment in Translation Teaching: Making Translator Training More Responsive to Social Needs // Babel. – 2001. – Vol. 46, No. 4. – P. 289–299. – DOI: 10.1075/babel.46.4.02li.
9. Виссон Л. О проблемах преподавания синхронного перевода на иностранные языки // Мосты: журнал переводчиков. – 2009. – № 2 (22). – С. 57–59.
10. Королькова С. А. К вопросу о языковой подготовке переводчиков // Мир образования – образование в мире. – 2013. – № 3 (51). – С. 101–108.
11. Поршнева Е. Р. Использование перевода в процессе языковой подготовки будущих переводчиков // Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н. А. Добролюбова. – 2015. – Вып. 29. – С. 136–149.
12. Пассов Е. И. Коммуникативный метод в обучении иноязычному говорению. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
13. Arnold J., ed. Affect in Language Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 346 p.
14. Ur P. A Course in Language Teaching: Practice and Theory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 375 p.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Каразакова З.

УДК: 82 – 1 / - 29
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-262-266

Тиллебаев С.А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Тиллебаев С.А.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Tillebaev S.A.
KNU Jusup Balasagyn

РАЙКАН ШҮКҮРБЕКОВДУН “АРАЛАШ ТӨКМӨ” ДЕП АТАЛГАН ТЕРМЕСИ ТУУРАЛУУ
ПОЭТИКА ТЕРМЕ РАЙКАНА ШҮКҮРБЕКОВА “АРАЛАШ ТӨКМӨ”
POETICS OF THE TERME “АРАЛАШ ТӨКМӨ” BY RAIKAN SHUKURBEKOV

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала атактуу акын Райкан Шүкүрбековдун терме жанрындагы чыгармаларынын бири болгон “Аралаш төкмө” деп аталган чыгармасы тууралуу жазылган изилдөөнүн экинчи бөлүгү болуп эсептелет. Бул изилдөөдө лирикалык каармандын Айдан жерге кайрылып келгендеги турмушу акын тарабынан канчалык деңгээлде жеткиликтүү сүрөттөөгө алынгандыгы тууралуу кеп болот. Шарттуу түрдө үч бөлүмчөгө бөлүнгөн бул учурда да акын көркөм сөз каражаттарын ыктуу пайдалануу менен элестүү картинаны жарата алган. Автор тарабынын пайдаланылган гипербола да, калп да, антитеза да, юмор да канчалык деңгээлде өз максатына жеткендиги макалада конкреттүү мисалдардын негизинде талдоого алынат.

Аннотация: Данная статья является второй частью исследования, посвящённого одному из произведений известного акына Райкана Шүкүрбекова в жанре терме — «Аралаш төкмө». В исследовании рассматривается, насколько художественно убедительно и доступно поэт изобразил жизнь лирического героя после его возвращения с Луны на Землю. В условно разделённой на три части композиции произведения автор, умело используя художественно-изобразительные средства, создаёт яркие и выразительные картины. В статье на основе конкретных примеров анализируется степень художественной эффективности использованных автором гиперболы, небылицы, антитезы и юмора.

Abstract: This article is the second part of a study devoted to “Аралаш төкмө”, one of the works by the famous akyn Raikan Shükürbekov written in the terme genre. The study examines how vividly and convincingly the poet portrays the life of the lyrical hero after his return from the Moon to the Earth. In this work, which is conditionally divided into three sections, the author skillfully employs various artistic and expressive devices to create vivid poetic imagery. Based on specific examples, the article analyzes the artistic effectiveness of such literary devices as hyperbole, tall tale, antithesis, and humor used in the work.

Негизги сөздөр: элдик оозеки чыгармачылык; профессионал адабият; жанр; терме; гипербола; калп; антитеза; юмор; сюжеттик-композициялык түзүлүш.

Ключевые слова: устное народное творчество; профессиональная литература; жанр; терме; гипербола; небылица; антитеза; юмор; сюжетно-композиционная-структура.

Keywords: oral folk art; professional literature; genre; terme (a traditional improvised poetic genre); hyperbole; tall tale; antithesis; humor; plot-composition-structure.

Р.Шүкүрбековдун биз сөзгө алып жаткан «Аралаш төкмө» деп аталган термесинин шарттуу түрдөгү биринчи бөлүмчөсүнүн – Айдагы жашоо-тиричиликти сүрөттөгөн бөлүмчөсүнүн – «сүт чыгат экен өгүздөн» дегенден кийинки баяндоосу дал жогорудагы эпостук усулдун ыкмасында төмөндөгүчө улантылат:

Күрүчтөрү алмадай,
Алмалары челектей.
Коондору үйдөй бар,

Сабиздери теректей.
Дарбыздарын сойгондо,
Кылыч менен чабышат.
Ашкабагын атышып,
Замбирек менен жарышат [1, 77-б.]

Көрүнүп тургандай, эгерде гиперболада коондор сокудай (Молдо Кылыч) делип берилсе, калпта минтип коондор үйдөй делип айтылат. Айырма канчалык экендиги өзүнөн өзү көрүнүп турат. Арийне, күрүчтү алмадай, алманы челектей, коонду үйдөй, сабизди теректей деп сүрөттөгөн учурда деле авторду эч ким жеме сөзгө алалбайт, анткени, жогорудагыдай эле бул жерде да көркөм чыгармачылыктын мыйзамы бузулган жок. Сүрөткер үчүн гипербола кандай көркөм каражат болсо, калп жанры деле дал ошондой эле өзүмдүк каражат, спецификалуу ыкма болуп эсептелет. Мына ошентип, чыгарма тилдик каражаттарды өтө кеңири пайдалангандыгы жагынан да ким-кимди болсо ыраазы кылбай койбойт. Анан калса, "...улуттук идеялар, улуттун улуттугун ичкериден аныктап турган – азыркынын тили менен айтканда, улутттун иденттүүлүгүн аныктап турган – негизги сапат-касиеттер эне тил менен тикеден тике ажырагыс биримдикте эмеспи" [2, 140-б.].

«Аралаш төкмөнүн» биз шарттуу түрдө экинчи бөлүмчөсү деп ала турган бөлүмчөдө лирикалык каармандын кайра жерге түшүп келгендеги турмуштук таасирлеринин баяндалышына ортоктош болобуз.

Эки жашар кезимде,
Эртең менен кечинде,
Бүргөнү токуп минчү элем
Бүркүт салып жүрчү элем.
Кайыңды жулуп алчу элем,
Карышкырга барчы элем. [1, 78-б.]

Мында да биринчи бөлүмчөдөгү алынган ыкма андан ары колдонулуп, калп аркылуу баяндоо улантылат. «Бүргөнү токуп минүү» жөнүндөгү калп да бизге тээ бала күндөн тааныш, эски малдын көзүндөй болуп жүрөккө жакын. Анткени, бул саптын ар кайсы варианттары балдарга арналган калптарда түрдүүчө болуп айтылып келет. Бирде «чегирткенин тор айгырын минип алып» деп айтылса, башка бир жерде «чегирткени ат кылып черге миндим» деп баяндалат эмеспи [2, 37 – 41-б.]. Элдик көркөм мурасты иш билги өздөштүрүү, анын ар түркүн жол-жоболорун, ыкма-усулдарын чыгармачылык лабораториядан өткөрүү менен аны акындык сезим-туйгуда кайрадан иштеп чыккан соң гана ушундай саптар жараларын да жадыбыздан чыгарбаганыбыз оң.

«Аралаш төкмө» термесинде Р.Шүкүрбеков дегеле баяндоонун түркүн-түс түрлөрүн өзгөчө бир билгичтик менен колдонуптур. Экинчи бөлүмчө дээрлик баштан аяк карама-каршы көрүнүштөрдү жуурулуштура сүрөттөө аркылуу курулган десек болот. «Эки жашар кезден» өтүп эр жеткен куракка келгенин, «оңбогондой сүйгөн» учурун эске салып ашык болгон адамынын кебете-кешпирин төмөнкүдөй сүрөттөп көз алдыбызга тартат:

Мурдуң кичине муштумдай,
Мурунтан кудай туш кылбай.
Колдоруңдун салаасы,
Коошоп койгон устундай.
Бети, башың таптаза
Көргөн адам кускандай!
Этиң жумшак темирдей,
Бетиң аппак көмүрдөй.
Ашыктыктын айынан,
Качып жүрөм көрүнбөй.
Желектей болуп желбиреп,
Жеңдериң жүрөт жамалбай. [1, 78-79-б.].

Баяндоонун мындай ыкмасын адабият жөнүндөгү илимде антитеза деп коет. Сезилип тургандай, грек тилинен которгондо карама-каршы дегенди билдирген бул түшүнүк «бири-бирине карама-каршы турган кубулуштарды, түшүнүктөрдү, заттарды тикеме-тике беттештирүү аркылуу алардын сапатын, касиетин, маанисин көзгө ачык түшө турган кылып кескин түрдө көрсөтүү, элестетүү» [4, 335 – 336-б.] болуп эсептелет. Термеде антитезанын эң сонун үлгүсүнө туш болдук. Бири-бирине карама-каршы турган кубулуштардын, түшүнүктөрдүн, заттардын тикеме-тике беттешүүсүнө: мурду кичине муштумдай экенине, бети-башы таптаза кускудай экендигине, эти жумшак темирдей, бети аппак көмүрдөй экендигине туш болдук. Натыйжада, алардын сапаты, касиети, мааниси көзгө даана көрүнүп, элестүүлүгү алда канча артты. Жыйынтыгында гротеск көркөм ыкма катары өз максатына толук жетти да, автордун чыгармачылыктын не бир катылуу сырларын, көркөм дүйнө жаратуунун албан түрдүү жол-жоболорун өтө кылдат өздөштүргөн ашкере таланттуу сүрөткер экендигин дагы бир жолу айгинелей алды. Ал эми билгенге бул оңой олжо, ар бир эле калемгердин колунан келе берчү жумуш эмес.

«Аралаш төкмө» термесинин шарттуу түрдөгү биринчи бөлүмчөсү Айдагы жашоо-тиричиликти, экинчи бөлүмчөсү лирикалык каармандын жердеги турмушун ар кандай ыкмада сүрөттөөгө арналса, шарттуу түрдөгү үчүнчү бөлүмчөсү кыздар, болгондо да орус кыздар жөнүндөгү баян түзүп турат.

Бу дүйнөдө кыздар сылык экендигин, илгертен эле кыз баланын чачы улук экендигин олуттуу түр менен баяндап келе жаткан акын анан сөз нугун кескин буруу менен:

Бирок да андай сулуу девушкалар
Жүрүшөт мен байкушту уят кылып, -

деп угарман менен окурманды таптакыр башкача абалга туш кылат. Анан ошол «айдай сулуу девушкалардын» аттары атала терме андан ары уланат. Алгач Маруся жөнүндө сөз болуп, анан кеп угуучу Анютага өтөт да, ыр багыты кайрадан Марусяга бурулат. Акын минтип ырдайт:

Куру бекер далбаса,
Кыздар сени алдаса.
Эх, кар көз милый кыз,
Айда жейли калбаса.

Марусяда көңүлүм бар
Старый черт деп чанбаса. [1, 79-б.].

Буга чейин акын элдик оозеки чыгармачылыктагы калп жанрын, фольклор менен ырчылар поэзиясында кеңири пайдаланылган гиперболаны, анан келип антитезаны ыктуу колдонуу менен терменин негизги максат-мүдөөсүнө ийгиликтүү жетишип келген болсо, эми жумшак юморду пайдаланууга өттү. Бул үчүн акын орус тилиндеги сөздөрдү ыр курамына, уйкаштыктын тулкусуна билгичтик менен сиңирип, айрымдарын кыргызча кандай айтылса (калбаса, чорт) дал ошондой боюнча эле пайдаланып, натыйжада, тамашаны күчөттү. Угарман менен окурмандын ууртунда жумшак жылмаюуну жаратып, термеге жаңыча ыргак, жаңыча маанай берди. Дегеле предметке комедиялык-эстетикалык мамиле акын, жазуучулар үчүн ар качан эң бир оңтойлуу көркөм курал болуп келген. Мындай комедиялык-эстетикалык мамиленин эки таянычы, негизги эки тиби бар. Алардын бири – сатира, бири – юмор. Өзүнүн «Горе от ума», сочинение А.С.Грибоедова» деген атактуу эмгегинде улуу сынчы В.Г.Белинский сатира деген алдыңкы эстетикалык идеалга дал келбеген бардык көрүнүштөрдүн бет пардасын сыйрып шылдыңдоо болсо, юмор деген өз объектисиндеги идеал менен дал келбеген жактарды катуу келекеге албастан өз предметин кемчиликтерден арылтууга кызмат кыларын, түпкүлүгүндө келип юмор деген «смех дружелюбный, хотя и не беззубный» [5, 511-б] экендигин баса белгилөө менен «всякое противоречие есть источник смешного и комического» [5, 480-б] деп таамай көрсөтүп кетиптир.

Ушундай күлкүнүн булагы болгон карама-каршылык катары биз «Аралаш төкмөнүн» шарттуу түрдөгү үчүнчү бөлүмчөсүндөгү лирикалык каарман менен Маруся, Анюталардын ортосундагы сөздүн жакшы маанисиндеги карама-каршылыктарды көрсөтүп кетер элек. Өзүн «старый чорт» деп эсептеген

лирикалык каарман менен «сулуу девушкалардын» ортосунда карама-каршылыктын кандай тиби болушу мүмкүн? Албетте, сатиралык чыгармалардын негизин түзүп турган карама-каршылык эмес достук иретиндеги күлкүнү («смех дружелюбный») жаратып турган гана карама-каршылыктар бар, б.а. жумшак юмор бар. Терменин бул бөлүкчөсүндөгү эң башкы карама-каршылык – жогорудагы келтирилген үзүндүдөн эле ачык-айкын болуп тургандай – катышкан каармандардын жаш өзгөчөлүгүндөгү чоң айырмачылык. Бири – Маруся – «кара көз милый кыз» болсо, бири – лирикалык каарман – «старый чорт». Бири – Анюта – жаш кыз болсо, бири – лирикалык каарман – «башында чачы агала», өмүрлүк жары менен «алтымыш жыл бир турган» адам. Болгондо да өзү жөнүндө өзү:

Кеч кирсе жакшы көрбөймүн,
Темселеп издеп сен деймин.
Машийне басып кетпесе,
Карылыктан өлбөймүн, – деген [1. 79-б.] адам.

Көрүнүп тургандай, Р.Шүкүрбеков ашкере таланттуу, болгондо да комедиялык таланты өтө жогору калемгер катары күлкүнүн, болгондо да достук иретиндеги күлкүнүн негизин түзүп турган эң сонуну карама-каршылыкты таба алган. Ушундан улам терменин шарттуу түрдөгү бул үчүнчү бөлүмчөсү уккан адамдын маанайын көтөрүп, ууртунан жылмайта турган деңгээлде жаралган да, бир эле уккан адамдын эсинде көпкө чейин сактала тургандай так-таамай да, ширелүү да чыккан.

Орус кыздар жөнүндөгү баяндан кийин акын терменин нугун «бессовестный чалдарга» бурат. Булар «өтө жаш кыз алганды» өнөр көргөн чалдар, «карындашын ойго албай» жакын тууганым жок деген чалдар,

Балам жок, кызым бар дешет,
Кыз бала, ага малга эсеп,-
болгон чалдар.

Кыскасы, аялды адам дебей калган кесептер жөнүндө баян этет шарттуу түрдөгү бул бөлүмчө. Мында да акын коомубуздагы өзгөчө бир терс көрүнүштү баяндоонун объектисине айланткан. Бөлүмчөнүн тим башталышында таамай айтылгандай:

Күлсүн деймин балдарды,
Ойлонсун деймин чалдарды, -

деп жакшы тилектен, аздек үмүттөн улам жазылган. Ырасында эле бул бөлүмчө бир топ күлкүлүү да, анан өзгөчө олуттуу да чыккан. Жаш кыз алганды өнөр көргөн чалдар, карындаш менен алманчок кызды, асылзат энени киши ордуна көрбөгөн адам сыпатындагы айбандар жөнүндө акындын чыгарган тыянак пикири ташка тамга баскандай так-таамай айтылган:

Адам дебей аялды,
Аялдан сурап нан жешет.
Ардактуу асыл эненин,
Ак сүтүн эмген ал кесеп.
Андайларда намыс жок,
Орусча айтса идиот. [1. 80-б.].

Арийне, бул ашкере адилет чыгарылган жыйынтык демекчибиз.

«Аралаш төкмө» термеси курулушу жагынан да өтө чебер жаралган көркөм туунду. Жанатан берки сөзүбүздөн ачык байкалгандай биз «шарттуу түрдөгү киришүү», «шарттуу түрдөгү биринчи бөлүмчө», «шарттуу түрдөгү экинчи бөлүмчө», «Шарттуу түрдөгү үчүнчү бөлүмчө», «шарттуу түрдөгү төртүнчү бөлүмчө» деп жөндөп жөн эле кайра-кайра кайталап олтурган жокпуз. Анткени, чыгарманын аталышы эле далилдеп тургандай мында акын сүрөттөө мейкиндигин да өтө кеңири (Айдагы турмушка чейин) алат да, автордук ойду көркөм чагылдырууда түркүн түс ыкмаларды (калптар, апыртуулар, антитезалар, юморлор) колдонот. Ушундан улам чыгарманын атына жараша ар кандай окуялар жөнүндө айтылып, алар өз-өзүнчө топ-топту, б.а. бөлүмчө-бөлүмчөнү түзүп калган. Албетте, автор бул бөлүмчөлөрдү «1», «2», «3», «4» деген цифралар менен деле белгилеп бөлүп берсе чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшү эч бир өзгөрүүгө туш болмок эмес, азыркы турушунда угармандар

менен окурмандар тарабынан кандай кабыл алынса дал ошондой эле кабыл алына бермек. Эч нерсе өзгөрмөк эмес. Бирок, акын негедир антип бөлүштүргөн эмес. Тек гана улам бир окуядан экинчи окуяга шыр өтүп жүрүп олтурган. Биз болсо термедеги окуялардын өнүгүшүнүн ички ырааттуулугуна ылайык шарттуу түрдө бөлүмчөлөргө бөлүп алып талдоого алууну тура таптык. Бул иш чара, арийне, биринчиден, термедеги окуяларды дагы да конкреттештире, угарман менен окурмандарга дагы да жеткиликтүү талдап берүүнүн зарылдыгынан улам болсо, экинчиден, акын пайдаланган ар кандай көркөм ыкмаларды, каражаттарды өз-өзүнчө, түпкү тексттин, андагы окуялардын курамында, ажырагыс биримдикте ачып берүү ниетинен улам жасалды.

Шарттуу түрдөгү киришүү бөлүмчөсү менен ачылган бул чыгарма соңку, жыйынтыктоочу бөлүмчө менен бүтүшү да мыйзамченемдүү көрүнүш. Ырасында эле ошондой болуп, орусча аралаш бир саптын эки жолу кайталанганын «Простите жолдоштор (Кечиргиле жолдоштор)» айтпаганда он сегиз саптан турган соңку бөлүмчө менен жыйынтыкталат. Бул бөлүмчө негизинен сентенциялык мүнөздө болуп, терме ырларынын башкы да, негизги да озуйпасына дал келип, дидактикалык мааниге ээ болуп турат. Акын минтип жазат:

Жоон билек кимде эмес,
Адамдын күчү акылда.
Адамдын күчү акыл, эс,
Айнектей асыл эки көз.
Кээ бир, кээ бир билбеске,
Кор болуп кетет кайран сөз. **[**1, 80-б.]

Ошону менен бирге, дале болсо терме ырларынын башкы бөтөнчөлүктөрүнүн бирине эриш-аркак келүү менен «Аралаш төкмө» чыгармасы адамдагы жакшы менен жаманды кош катар коюп ырдоо менен төмөнкүчө жыйынтыкталып турат.

Адам менен айбандын,
Айырмасы сөзүндө.
Адам айбан болмогу,
Ар бир жандын өзүндө.
Жаштын жакшы болмогу,
Тарбия менен сезимде.
Жаман иштен алыс жүр,
Татынакай кезиңде.
Простите жолдоштор,
Кечиргиле жолдоштор
Апыртма болсо сөзүмдө. [1, 80-81-б.].

Жыйынтыктап айтканда, Райкан Шүкүрбековдун «Аралаш төкмө» деп аталган бул чыгармасы терме жанрындагы алгачкы көркөм туундусу, биринчи калем сыноосу экендигине карабастан бир топ ийгиликтүү жаралган, жанрдын талап-мүдөөлөрүнө толук жооп бере ала турган деңгээлде жазылган десек чындыктан анча деле алыстабаган болобуз.

Колдонулган адабияттар

1. Шүкүрбеков Р. Райкан: тандалган ырлар, тамсилдер, термелер / түз. А. Өмүрканов. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – (Кыргыз классикасы сериясы).
2. Тиллебаев С. Элдин эл экендиги – эне тилинде // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – 2022. – Атайын чыгарылыш (S). – Бишкек: Университет.
3. Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы. – Фрунзе: Мектеп, 1987; Балдар фольклору / түз. Г. Орозова. – Бишкек: Шам, 1998. – Т. 20. – 148, 150-бб. – (Эл адабияты сериясы).
4. Борбугулов М. Адабият теориясы. – Бишкек: Шам, 1996.
5. Белинский В. Г. Собрание сочинений: в 3 т. – Т. 1. – Москва: Гослитиздат, 1948.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Сыдыков Н.

УДК 37.016:811.512.145
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-267-271

Тукуева К.М.
И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети
Тукуева К. М.
Кыргызский государственный технический университет имени И. Раззакова
Tukueva K. M.
Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov

ORCID 0009-0005-2971-436X

КОЛЛЕДЖДЕРДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИН ТАБИГЫЙЛЫК ПРИНЦИБИНЕ ЫЛАЙЫК КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ
МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В КОЛЛЕДЖАХ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПА ЕСТЕСТВЕННОСТИ
METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF PROFESSIONALLY ORIENTED KYRGYZ LANGUAGE TEACHING IN COLLEGES BASED ON THE PRINCIPLE OF NATURALNESS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада колледждерде кыргыз тилин табигыйлык принцибине ылайык кесипке багыттап окутуунун методикалык өзгөчөлүктөрү каралат. Табигыйлык принциби тилди үйрөнүү процессинде студенттердин психологиялык өзгөчөлүктөрүн, коммуникативдик муктаждыктарын жана кесиптик чөйрөдөгү реалдуу тилдик кырдаалдарды эске алууну көздөйт. Макалада практикага багытталган окутуунун ыкмалары — ролдук оюндар, кырдаалдык тапшырмалар, кесиптик диалогдор, кесиптик тексттер менен иштөө жана RAFT стратегиясы каралат. Ошондой эле техникалык, транспорттук жана экономикалык багыттагы колледж студенттерине ылайыкталган конкреттүү практикалык тапшырмалардын үлгүлөрү сунушталат. Табигыйлык принцибин кесиптик багыттагы тил окутуу менен айкалыштыруу студенттердин тилдик жана кесиптик компетенцияларын өнүктүрүүгө шарт түзөрү белгиленет.

Аннотация: В статье рассматриваются методические особенности профессионально ориентированного обучения кыргызскому языку в колледжах на основе принципа естественности. Принцип естественности предполагает учет психологических особенностей студентов, их коммуникативных потребностей и реальных языковых ситуаций в профессиональной среде. Рассматриваются практико-ориентированные методы обучения: ролевые игры, ситуационные задания, профессиональные диалоги, работа с профессиональными текстами и стратегия RAFT. Предлагаются конкретные примеры практических заданий, адаптированных для студентов колледжей технического, транспортного и экономического направлений. Отмечается, что сочетание принципа естественности с профессионально ориентированным обучением способствует развитию языковых и профессиональных компетенций студентов.

Abstract: The article examines the methodological features of professionally oriented Kyrgyz language teaching in colleges based on the principle of naturalness. The principle of naturalness involves taking into account students' psychological characteristics, communicative needs, and real-life language situations in professional contexts. The article discusses practice-oriented teaching methods, including role-playing, situational tasks, professional dialogues, work with professional texts, and the RAFT strategy. It also provides specific examples of practical tasks adapted for students in technical, transport, and economic college programs. The article emphasizes that combining the principle of naturalness with professionally oriented language teaching contributes to the development of students' linguistic and professional competences.

Негизги сөздөр: кыргыз тили; табигыйлык принциби; кесиптик багыттоо; колледж; методика; коммуникативдик көндүмдөр; окутуу ыкмалары.

Ключевые слова: кыргызский язык; принцип естественности; профессиональная направленность; колледж; методика; коммуникативные навыки; методы обучения.

Keywords: kyrgyz language; principle of naturalness; professional orientation; college; methodology; communicative skills; teaching methods.

Киришүү. Кыргыз тилин кесиптик багытта окутуу — студенттердин келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө тилди функционалдык жактан колдонууга багытталган окутуу системасы. Табигыйлык принциби тилдик материалды реалдуу баарлашуу жана кесиптик кырдаалдар менен байланыштырууну, студенттин активдүү катышуусун жана тилди иш жүзүндө колдонуусун көздөйт [1; 2]. Кыргыз тилин окутуунун методологиясында табигыйлык принциби тилдин коомдук-социалдык функциясы менен байланыштырылып, тилдик материалды ишмердүүлүк менен бирдикте өздөштүрүүгө басым жасалат [2]. Колледждерде кыргыз тилин окутууда студенттердин жаш өзгөчөлүктөрү менен катар алардын кесиптик багытын эске алуу маанилүү. Бул ыкма тилди турмуштук жана кесиптик кырдаалдарда колдонууга шарт түзөт.

Макаланын максаты. Колледждерде кыргыз тилин табигыйлык принцибине ылайык кесипке багыттап окутуунун методикалык негиздерин изилдөө.

Милдеттери:

1. Табигыйлык принцибинин педагогикалык маанисин аныктоо;
2. Кесиптик багыттагы окутуу методдорун изилдөө;
3. Практикалык колдонуу мисалдарынын негизинде натыйжалуулугун талдоо;
4. Колледж студенттеринде коммуникативдик жана кесиптик көндүмдөрдү калыптандыруу боюнча сунуштарды берүү.

Кыргыз тилин кесипке багыттап окутуу студенттердин кесиптик жөндөмдөрүн жана тилдик компетенцияларын өнүктүрүүдөгү маанилүү процесстердин бири болуп саналат. Табигыйлык принциби тилди өздөштүрүү үчүн табигый жана ыңгайлуу шарттарды түзүүгө багытталган методикалык принциптердин бири болуп эсептелет.

Колледждерде кесиптик билим берүүдө тилдик көндүмдөрдүн ролу чоң. Айрыкча, мамлекеттик тил болгон кыргыз тилин кесиптик багытта окутуу студенттердин кесиптик ишмердүүлүгүндө баарлашуусуна, илимий жана кесиптик тексттерди окуп-түшүнүүсүнө шарт түзөт. Табигыйлык принцибин колдонуу тилди турмуштук жана кесиптик кырдаалдар менен байланышта өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Табигыйлык принциби — тилди үйрөнүүдө адамдын табиятына ылайык ыңгайлуу шарттарды түзүүнү көздөгөн принцип.

Бул принцип:

– студенттердин өз алдынча сүйлөө, угуу жана жазуу көндүмдөрүн табигый түрдө өнүктүрүүгө багытталат;

– кесиптик контекстте тилдик кырдаалдардын реалдуу моделдерин колдонууга негизделет;

– кесиптик максаттарга ылайык активдүү жана интерактивдүү баарлашууга шарт түзөт.

Колледжде кыргыз тилин кесипке багыттап окутуунун өзгөчөлүктөрүн төмөнкүдөй бөлүп карoого болот:

– Кесиптик лексикалык материалдарды колдонуу: студенттердин кесиптик багытына ылайык лексикалык материалдар, мисалы, техникалык, экономикалык жана социалдык тармактарга тиешелүү терминдер тандалып алынат.

– Практикалык баарлашууга басым жасоо: окутуу процесси студенттерди кесиптик чөйрөдө натыйжалуу баарлашууга жана кесиптик маселелерди чечүүгө багыттайт.

– Интеграцияланган окутуу технологиялары: тилди окутуу кесиптик блоктор менен тыгыз байланышта жүргүзүлүп, теория менен практика айкалыштырылат.

– Мультимедиа жана электрондук ресурстарды колдонуу: окуу материалдары визуалдык жана аудио форматтарда берилип, тилди реалдуу кырдаалдарга жакын шартта өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт.

– Диалогдук жана долбоордук методдор: студенттер кесиптик маселелерди талкуулоого активдүү катышып, биргелешкен долбоорлорду иштеп чыгышат.

Табигыйлык принцибин колдонуунун педагогикалык натыйжалары:

– студенттердин кесиптик-тилдик компетенциясынын өсүшү;

– кесиптик багыттагы окуу процессинин натыйжалуулугунун жогорулашы;

– тилди өз алдынча колдонуу көндүмдөрүнүн өнүгүшү;

– кесиптик багыттагы чыгармачылык жана сынчыл ой жүгүртүүнүн өнүгүшү.

Бул педагогикалык натыйжалар студенттердин кесиптик-тилдик компетенциясынын өнүгүшүнө жана кесиптик багыттагы окуу процессинин натыйжалуулугунун жогорулашына өбөлгө түзөт. Кыргыз тилин табигыйлык принцибине ылайык кесипке багыттап окутуудагы негизги жетишкендиктер төмөнкүлөр:

– студенттердин кесиптик тилди билүү жана колдонуу мүмкүнчүлүгү кеңейип, кесиптик лексиканы жана грамматикалык конструкцияларды өздөштүрүүсү, кесиптик сүйлөө маданияты өнүгөт;

– кесиптик багыттагы окуу процессиндеги натыйжалуу өз ара аракеттенүү студенттердин билимин практикада колдонууга өбөлгө түзүп, окуунун маалыматтык жана социалдык компоненттерин интеграциялоого шарт түзөт;

– тилди өз алдынча жана максаттуу колдонуу көндүмдөрү өнүгүп, студенттер кесиптик кырдаалдарда тилдик каражаттарды эркин жана так пайдалана алышат;

– чыгармачылык жана сынчыл ой жүгүртүү көндүмдөрү өнүгүп, студенттер кесиптик маселелерди ар тараптуу талдап, чыгармачылык чечимдерди кабыл ала алышат.

Ошол эле учурда табигыйлык принцибин колдонуу студенттердин тилге болгон кызыгуусун күчөтүп, сабактарга активдүү катышуусуна жана өз билимин өркүндөтүүсүнө түрткү берет. Мугалимдердин кесиптик-методикалык даярдыгы жана заманбап технологияларды колдонуусу да педагогикалык натыйжаларга жетүүгө өбөлгө түзөт. Бул факторлор кыргыз тилин кесипке багыттап окутуунун сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатууга, студенттердин кесиптик даярдыгын арттырууга шарт түзөт.

Теориялык негиздери:

– Табигый метод жана тилди өздөштүрүү теориялары: М. Берлиц менен Ф. Гуэндин эмгектеринде тилди реалдуу сүйлөө, аракет жана контекст аркылуу өздөштүрүүгө басым жасалган [5; 6]. Ф. Гуэн тилдик материалды өз ара байланышкан аракеттердин жана ырааттуу кырдаалдардын негизинде уюштурууну сунуштаган [5]. М. Берлицтин методу тилди үйрөнүлүп жаткан тилдеги баарлашуу жана реалдуу кырдаалдар аркылуу өздөштүрүүгө багытталган [6].

– Коммуникативдик тил окутуу теориясы: тилдин социалдык функциясына, студенттин активдүү катышуусуна жана реалдуу баарлашуу аркылуу тилдик көндүмдөрдү өнүктүрүүгө багытталат. Тил үйрөтүүдө оозеки жана жазуу жүзүндөгү баарлашууну уюштуруу, студенттин коммуникативдик иш-аракетин активдештирүү маанилүү [3].

– Функционалдык жана кырдаалдык мамиле: тилдик материалды кесиптик шарттарга ылайык тандоону жана студенттин кесиптик муктаждыктарын эске алууну көздөйт. Мындай мамиле окутуунун мазмунун практикалык милдеттер менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк берет [1; 4].

Табигыйлык принцибине негизделген тилди окутуунун теориялык негиздери тилди өздөштүрүүдө табигый шарттарды түзүү, реалдуу баарлашууну уюштуруу жана студенттин активдүү катышуусун камсыз кылуу менен тыгыз байланышта [1; 2]. М. Берлиц жана Ф. Гуэн сыяктуу методисттер тилди үйрөтүүдө сүйлөө аракетине, контекстке жана тилди түздөн-түз колдонуу тажрыйбасына өзгөчө маани беришкен [5; 6]. Бул идеяларды азыркы кесиптик багыттагы тил окутууда студенттерге кесиптик кырдаалдарды моделдеген тапшырмаларды берүү аркылуу колдонууга болот.

Коммуникативдик тил окутуу теориясы тилдин социалдык функциясына көңүл буруп, студенттин тилдик чөйрөгө активдүү катышуусуна багытталат. Бул теорияга ылайык, тилди үйрөнүү

кесиптик чөйрөдөгү реалдуу баарлашуу, ишке байланышкан маселелерди чечүү жана коомдук байланыштарды түзүү процесси менен тыгыз байланышта.

Тилдик материалды кесиптик шарттарга ылайык тандоо табигыйлык принцибинин негизги бөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Мында студенттин кесиптик муктаждыктары эске алынып, тилдик материал практикалык багытта колдонууга ылайык уюштурулат. Кырдаалдык мамиле студенттердин тилдик көндүмдөрүн реалдуу кесиптик кырдаалдарда колдонууга үйрөтүүнү көздөйт.

Бул теориялык негиздер кыргыз тилин кесиптик багытта окутууда табигый шарттарды түзүүгө, студенттердин тилдик жана кесиптик компетенцияларын өнүктүрүүгө багытталат.

Кыргызстандагы билим берүү тажрыйбасы жана колледждер үчүн методикалык багыттар.

– Кыргыз Республикасында кыргыз тилин окутуунун мазмуну коммуникативдик, функционалдык жана практикалык багыттарды күчөтүүгө багытталган методикалык документтер менен жөнгө салынат [2; 7].

– 2025–2026-окуу жылынан тартып 12 жылдык жалпы мектептик билим берүүгө этап-этабы менен өтүү башталып, мамлекеттик билим берүү стандарттары, базистик окуу пландары жана предметтик стандарттар жаңыланган [7; 8]. Бул өзгөрүүлөр мектептик билим берүүгө тиешелүү болгону менен, колледждерге жаңы кабыл алынган студенттердин мектептик даярдыгын түшүнүүдө маанилүү контекст болуп саналат.

– Колледжде бул тенденцияны түздөн-түз көчүрүп колдонбостон, студенттердин кесиптик муктаждыктарына ылайыкташтыруу зарыл: кесиптик терминдер, иш кагаздары, кесиптик диалогдор, нускама жана отчет түзүү, кесиптик кырдаалдарды оозеки талдоо сыяктуу тапшырмалар тандалат [1; 3; 4].

12 жылдык мектептик билим берүүгө өтүү 2025–2026-окуу жылынан тартып этап-этабы менен ишке ашырылып жатат. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2025-жылдын 14-мартындагы № 131 токтому менен бекитилген. 12 жылдык билим берүүгө өтүү үчүн базистик окуу пландары жана жаңыланган предметтик стандарттар да бекитилген [7; 8]. Бул маалыматтар макалада мектептик реформаны өзүнчө изилдөө объектиси катары эмес, колледжге келген студенттердин мурунку билим берүү тажрыйбасын түшүндүргөн кыска контекст катары гана колдонулат.

Колледждердин окутуу практикасында ушул контекстти эске алуу менен тилдик тапшырмаларды студенттин кесибине жакындатуу зарыл. Мисалы, техникалык адистиктин студенти жабдууну пайдалануу боюнча нускаманы окуп, негизги терминдерди түшүндүрүп, кардар менен диалог түзө алат; экономикалык багыттагы студент эсеп-кысапка байланыштуу маалыматты оозеки түшүндүрүп, кыска иш кагазын түзөт; транспорттук адистиктин студенти каттам боюнча маалыматты берип, кырдаалдык диалог жүргүзөт. Мындай тапшырмалар табигыйлык принцибин кесиптик контекст менен байланыштыруунун практикалык үлгүлөрү болуп саналат [1; 3].

Демек, жалпы билим берүүдөгү жаңыланган стандарттар колледждер үчүн түздөн-түз окуу-методикалык нускама болуп саналбайт. Алар студенттердин мектептик даярдыгынын жаңы шарттарын түшүнүүгө жардам берген контекст катары каралат. Колледждеги кыргыз тили сабагынын мазмуну тиешелүү кесиптик багыттын талаптарына ылайык өз алдынча уюштурулушу зарыл десек болот.

Колледж студенттери үчүн практикалык тапшырмалардын үлгүлөрүн сунуштагым келет:

1. Техникалык адистик. Кырдаал: студент — техникалык тейлөөчү адис, окутуучу — кардар. Студент жабдуунун бузулушунун белгилерин сурайт, көйгөйдү тактайт жана оңдоо боюнча сунуш берет. Тапшырманын максаты — кесиптик терминдерди туура колдонуу, суроо берүү жана түшүндүрүү көндүмдөрүн өнүктүрүү.

2. Транспорттук адистик. Кырдаал: студент — диспетчер, экинчи студент — айдоочу. Алар каттамдын өзгөрүшү, жолдогу кырдаал жана убакыт боюнча сүйлөшөт. Андан кийин студенттер кырдаал боюнча кыскача билдирүү же кызматтык жазуу түзүшөт. Бул тапшырма оозеки жана жазуу формаларын бириктирет.

3. Экономикалык адистик. Кырдаал: студент — кассир же эсепчи, экинчи студент — кардар. Студент төлөмдүн суммасын, мөөнөтүн жана документтерди кыргыз тилинде түшүндүрөт. Андан соң ошол эле маалыматтын негизинде кыска билдирүү түзөт.

4. RAFT стратегиясы. Студентке «техникалык адис», «кардар», «бөлүм жетекчиси» сыяктуу роль, конкреттүү аудитория, формат жана тема берилет. Мисалы: «Техникалык адис катары бөлүм жетекчисине жабдуунун бузулушу жөнүндө кыска отчет жаз». RAFT стратегиясында Role (роль), Audience (аудитория), Format (формат), Topic (тема) компоненттери колдонулат [9; 10]. Бул стратегияны кесиптик текст түзүүдө адаптациялоого болот.

Кыргыз тилин кесиптик багытта табигыйлык принцибине ылайык окутуу студенттердин кесиптик муктаждыктарын канааттандырууга багытталган методикалык мамиле болуп саналат. Анын негизги өзгөчөлүгү — тилдик материалды реалдуу жана кесиптик кырдаалдар менен байланыштыруу. Мындай окутууда студент кесиптик лексиканы өздөштүрүү менен гана чектелбестен, аны конкреттүү иш-аракетте колдонууга машыгат. Жогорудагы тапшырмалар макалада сунушталган методикалык үлгүлөр болуп саналат; алардын натыйжалуулугун эксперименттик жол менен өзүнчө изилдөө талап кылынат.

Кыргызстандагы жаңыланган билим берүү документтери жалпы билим берүү системасында компетенттүүлүккө жана практикалык колдонууга багытталган өзгөрүүлөрдү камтыйт [7; 8]. Колледждерде бул багытты түздөн-түз көчүрүп албастан, кесиптик мазмун менен айкалыштыруу зарыл. Мугалим интерактивдүү ыкмаларды, анын ичинде RAFT стратегиясын, ролдук оюндарды, кырдаалдык тапшырмаларды жана кесиптик тексттер менен иштөөнү студенттин адистигине ылайыкташтырып колдоно алат [9; 10].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин колледждерде табигыйлык принцибине ылайык кесипке багыттап окутуу тилдик билимди студенттин келечектеги кесиптик ишмердүүлүгү менен байланыштырууга мүмкүндүк берет. Теориялык негиздерди практикалык кырдаалдар, кесиптик диалогдор жана тексттик тапшырмалар менен айкалыштыруу студенттин тилди иш жүзүндө колдонуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтет. Ошондуктан окутуунун мазмунун ар бир адистиктин коммуникативдик муктаждыктарына ылайыкташтыруу маанилүү.

Ошентип, табигыйлык принциби колледждерде кыргыз тилин кесипке багыттап окутуунун мазмунун жана методдорун уюштуруучу маанилүү негиздердин бири катары каралышы мүмкүн. Мындан аркы изилдөөлөрдө сунушталган практикалык тапшырмаларды эксперименттик сыноодон өткөрүп, студенттердин тилдик жана кесиптик компетенцияларынын өзгөрүшүн сандык жана сапаттык көрсөткүчтөр аркылуу аныктоо зарыл экендигин баса белгилегим келет.

Колдонулган адабияттар

1. Адамкулов Т. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек: Билим, 2016.– 248 б.
2. Жумабаева Г. Мамлекеттик тилди окутуунун методикалык негиздери. –Бишкек: Илим, 2020.–212 б.
3. Узакбаева С. Педагогика: Окутуунун жалпы мыйзамченемдүүлүктөрү жана принциптери. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 356 б.
4. Ляховицкий М. В. Методика преподавания иностранных языков. – М.: Высшая школа, 2003.– 232 с.
5. Гальскова Н. Д., Гез Н. И. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика. – М.: Академия, 2008. – 336 с.
6. Маматова Н. Колледждерде кыргыз тилин кесиптик багытта окутуу методикасы. – Бишкек: Манас университети, 2018. – 198 б.
7. Макаренко А. С. Педагогикалык философия. – М.: Просвещение, 2015. – 320 б.
8. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. – К., 2018. – 400 с.
9. Усенова А. К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Б., 2020. – 256 б.
10. Иванова Л. П. Педагогическая психология: теория и практика. – М., 2019. – 288 с.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Аскар кызы Ж.

УДК 378.147
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-272-279

Тыныстанова Н.А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Тыныстанова Н.А.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Tynystanova N.A.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0008-9037-7835

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУ МЕТОДИКАСЫНДАГЫ ГУМАНИТАРДЫК ПАРАДИГМАНЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ПРОФЕССОР Ж. ЧЫМАНОВДУН ИЛИМИЙ МЕКТЕБИНИН САЛЫМЫ
ЭВОЛЮЦИЯ ГУМАНИТАРНОЙ ПАРАДИГМЫ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА: ВКЛАД НАУЧНОЙ ШКОЛЫ ПРОФЕССОРА Ж. ЧЫМАНОВА
THE EVOLUTION OF THE HUMANITARIAN PARADIGM IN KYRGYZ LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY: THE CONTRIBUTION OF PROFESSOR ZH. CHYMANOV'S SCIENTIFIC SCHOOL

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кыргыз тилин окутуу методикасындагы гуманитардык парадигманын эволюциясы жана анын калыптанышына профессор Жеңишбек Арыпович Чымановдун илимий мектебинин салымы талданат. Изилдөөнүн жүрүшүндө парадигма, гуманитардык парадигма, илимий мектеп түшүнүктөрүнө теориялык аныктама берилип, гуманитардык парадигма пайда болгонго чейинки грамматикалык-котормолук жана структуралык багыттардын ролуна салыштырма талдоо жүргүзүлөт. Гуманитардык парадигманын негизги принциптери — инсанга багытталган окутуу, кептик баарлашуу жана компетенттүүлүккө негизделген билим берүү — терең каралып чыгат. Макалада профессор Ж. Чымановдун методикадагы негизги идеялары жана текст менен иштөө, кептик баарлашуу жана компетенттүүлүк концепцияларын окутуу процессине интеграциялоосу баяндалат. Ошондой эле бул идеялардын азыркы окуу программаларында, окуу китептеринде жана инновациялык методикалык практикаларда кандайча чагылдырылып жаткандыгы талдоо аркылуу көрсөтүлөт. Изилдөө профессор Ж. Чымановдун идеяларынын актуалдуулугун, гуманитардык парадигманын кыргыз тилин окутуудагы маанисин жана методикалык көйгөйлөрдү чечүүдөгү ордун көрсөтөт.

Аннотация: В статье анализируется эволюция гуманитарной парадигмы в методике преподавания кыргызского языка и вклад научной школы профессора Жеңишбека Арыповича Чыманова в её становление. В ходе исследования даются теоретические определения понятий «парадигма», «гуманитарная парадигма», «научная школа», а также проводится сравнительный анализ роли грамматико-переводного и структурного направлений в преподавании кыргызского языка до появления гуманитарной парадигмы. Подробно рассматриваются основные принципы гуманитарной парадигмы: личностно-ориентированное обучение, речевая коммуникация и компетентностно-ориентированное образование. Описываются ключевые методические идеи Ж. Чыманова и интеграция концепций работы с текстом, речевой коммуникации и компетентности в учебный процесс. Посредством анализа также показано, как эти идеи отражаются в современных учебных программах, учебниках и инновационной методической практике. Исследование демонстрирует актуальность идей профессора Ж. Чыманова, значение гуманитарной парадигмы в преподавании кыргызского языка и её роль в решении методических проблем.

Abstract: The article examines the evolution of the humanitarian paradigm in Kyrgyz language teaching methodology and the contribution of Professor Jeńişbek Arypovich Chymanov’s scientific school to its development. The study provides theoretical definitions of the concepts of paradigm, humanitarian paradigm, and scientific school and presents a comparative analysis of the role of grammar-translation and structural

approaches in Kyrgyz language teaching prior to the emergence of the humanitarian paradigm. The main principles of the humanitarian paradigm — person-centered learning, speech communication, and competence-based education — are examined in detail. The article presents Professor Chymanov's key methodological ideas and the integration of the concepts of text-based learning, speech communication, and competence into the teaching process. The analysis also shows how these ideas are reflected in modern curricula, textbooks, and innovative methodological practices. The study demonstrates the relevance of Professor Chymanov's ideas, the significance of the humanitarian paradigm in Kyrgyz language teaching, and its role in addressing methodological challenges.

Негизги сөздөр: гуманитардык парадигма; кыргыз тилин окутуу; парадигма; илимий мектеп; текст менен иштөө; кептик баарлашуу; компетенттүүлүк; профессор Ж. Чыманов.

Ключевые слова: гуманитарная парадигма; преподавание кыргызского языка; парадигма; научная школа; работа с текстом; речевая коммуникация; компетентность; профессор Ж. Чыманов.

Keywords: humanitarian paradigm; Kyrgyz language teaching; paradigm; scientific school; **text work**; speech communication; competence; Professor Zh. Chymanov.

XXI кылымдагы билим берүү мейкиндиги терең өзгөрүүлөргө дуушар болуп, тил окутуунун классикалык формалдуу моделдери заманбап талаптарга толук жооп бербей калгандыгы байкалууда. Кыргыз тилин окутуу методикасында да ушундай процесс жүрүп, ар кыл баскычтардан өткөн методикалык багыттардын ичинен акыркы он жылдыкта гуманитардык парадигма өзгөчө актуалдуулукка ээ болду. Бул парадигманын түпкү маңызы — тилди инсанды өнүктүрүүчү социалдык-психологиялык жана маданий феномен катары карап, окутууну адамды борборго койгон мамилеге негиздөө. Кыргыз билим берүү тутумунда мындай мамиленин илимий жактан негизделишине жана методикада калыптанышына салым кошкон көрүнүктүү илимпоздордун бири — профессор Жеңишбек Арыпович Чыманов. Анын жетекчилиги астында түзүлгөн илимий мектеп азыркы кыргыз тилин окутуу методикасында маанилүү педагогикалык багыт катары калыптанды.

Изилдөөнүн актуалдуулугу тил окутуунун мазмунун жаңылоого болгон муктаждык менен байланышкан. Кыргызстанда санариптештирүү, компетенттүүлүккө негизделген жаңы стандарттардын киргизилиши, мультимедиалык ресурстардын кеңири колдонулушу тил окутууну жаңычыл ыкмада уюштурууну талап кылууда. Ошол эле учурда кыргыз тилин окутууда грамматикалык-котормолук, структуралык жана формалдык усулдардын изи сакталып, текст адамдын турмуштук тажрыйбасынан бөлүнгөн инструменталдык деңгээлде каралган учурлар да кездешет. Мындай шартта тилдин жандуу, социалдык-функционалдык мүнөзүн ачып, студентти реалдуу кептик кырдаалда өз оюн так жана маданияттуу билдирүүгө үйрөтүү — заманбап билим берүү системасынын негизги талаптарынын бири. Ушуга байланыштуу кыргыз тилин окутуунун теориялык жана методологиялык негиздерин жаңылоо зарылдыгы келип чыгат. Окутуунун методдору боюнча илимий изилдөө иштери дайыма жана системалуу жүргүзүлүп келе жатса да, кыргыз тилин окутуунун методикасында бул маселе өзүнчө иликтөө иштеринин объектисине алынбай калгандыгын профессор Ж. А. Чыманов баса белгилейт [7]. Демек, учурдагы изилдөөнүн актуалдуулугу дал ушул илимий боштукту толуктоого багытталган.

Ушуга байланыштуу «гуманитардык парадигма» түшүнүгүн тил окутуу методикасында колдонуу жана анын теориялык-методологиялык негиздерин тактоо зарылдыгы жаралат. Бул багытты түшүндүрүүдө В. Дильтейдин гуманитардык илимдерди түшүнүүгө негиздеген герменевтикалык мамилеси [5], М. М. Бахтиндин диалогизм концепциясы [2], Ю. Хабермастын коммуникативдик аракет жана өз ара түшүнүшүү жөнүндөгү теориясы [17], Л. С. Выготскийдин ой жүгүртүү менен кептин социалдык-маданий байланышы тууралуу жоболору [4], ошондой эле А. А. Леонтьевдин кептик ишмердүүлүк теориясы [12] маанилүү методологиялык таяныч болуп саналат. Бул концепциялар тилди формалдуу белгилер системасы катары гана эмес, адамдын таанып-билүүсүн, социалдык өз ара аракеттенүүсүн жана маани түзүүсүн камсыз кылган ишмердүүлүк катары кароого мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөөнүн максаты — кыргыз тилин окутуу методикасындагы гуманитардык парадигманын эволюциясын талдоо жана ага профессор Ж. А. Чымановдун илимий мектебинин салымын илимий негизде ачып берүү.

Кыргыз тилин окутуу методикасынын азыркы өнүгүү баскычы түшүндүрүүчү гана эмес, түшүнүүгө багытталган (герменевтикалык) моделге карай өтүү менен мүнөздөлүүдө. Мындай өзгөрүү «парадигма» түшүнүгүн кайрадан карап чыгуу зарылдыгын жаратты. Парадигма — белгилүү бир мезгилде илимде үстөмдүк кылган дүйнөнү таанып-билүү модели, теориялык-методологиялык багыт, билим берүүнүн максатын жана методдорун аныктаган системалуу түшүнүктөрдүн жыйындысы. «Парадигма» түшүнүгүн илимдин өнүгүшү менен байланышта кеңири негиздеген Томас Кун илимдин өнүгүүсү парадигмалардын алмашуусу аркылуу жүрөт деген көз карашын *The Structure of Scientific Revolutions* эмгегинде баяндаган [4].

Андан ары окутуу процессин парадигмалык өңүттөн кароодо төмөнкү суроолорго көңүл бурулат:

1. Эмне үчүн окутулушу керек? (баалуулук жана максат);
2. Кандай окутулат? (ыкмалар);
3. Ким үчүн жана ким аркылуу окутулат? (инсан маселеси).

Гуманитардык илимдерде парадигмалык мамиле адамды жана анын тажрыйбасын түшүнүүгө багытталган методология менен байланышат. Ушул макалада гуманитардык парадигма тилди социалдык-психологиялык жана маданий феномен, ал эми тил үйрөнүүнү маани түзүүчү жана коммуникативдик ишмердүүлүк катары караган теориялык модель деп түшүндүрүлөт. Мындай интерпретация Дильтейдин түшүнүү методологиясы [5], Бахтиндин диалогизм идеясы [2], Хабермастын коммуникативдик аракет концепциясы [17], Выготскийдин ой жүгүртүү менен кептин өз ара байланышы [4] жана А. А. Леонтьевдин кептик ишмердүүлүк теориясы [12] менен методологиялык жактан шайкеш келет. Аталган теориялар бул жерде кыргыз тилин окутууга түз даяр методика катары эмес, гуманитардык багыттын түшүндүрмө негиздери катары колдонулат.

Илимий мектеп — белгилүү бир окумуштуунун жетекчилиги астында калыптанган теориялык багыт жана анын практикалык уландысы. Мында илимий мектептин жетекчиси илимий багытты аныктоочу, анын мүчөлөрү ошол багытты улантуучулар, ал эми негизги идеялар системалашкан методологиялык негиз катары кызмат кылат. А. И. Владимиров илимий мектепти төмөнкү белгилерге ээ болгон окумуштуулар жамааты катары аныктайт:

1. илимий мектепти түзгөн негиздөөчүнүн болушу;
2. мектепти негиздөөчү тарабынан сунушталган изилдөө программасынын (илимий багыттын) болушу;
3. илимий мектептин ишинде педагогикалык жана изилдөө функцияларынын өз ара байланышта болушу, таанып-билүү менен билим берүү процесстеринин диалектикалык биримдиги жана жалпы илимий салттардын сакталышы;
4. илимий жана педагогикалык ишмердүүлүктүн өзгөчө стилинин болушу, ага адеп-ахлактык маанай, жагымдуу психологиялык климат, белгилүү моралдык нормалар, мектеп мүчөлөрүнүн ортосундагы өзгөчө мамилелер жана коммуникация системасы кирет [2, 14-б.].

Кыргыз тилин окутуу методикасында илимий мектептин белгилерин профессор Ж. А. Чымановдун жетекчилигинде калыптанган изилдөө багытынан да көрүүгө болот. Бирок анын илимий жетекчилиги жана кеңешчилиги астында корголгон диссертациялардын саны боюнча 2025-жылы жарыяланган ачык булактарда айырмачылык бар: Э. Мамбетакунов 1 илим доктору жана 17 илим кандидаты коргогонун көрсөтсө [13], башка биографиялык материалда 1 доктор жана 15 кандидат деп берилет [14].

Кыргыз тилин окутуу методикасынын тарыхый өнүгүүсү бир нече этапты камтыйт жана бул этаптар ар кандай парадигмалардын таасири менен мүнөздөлөт. Гуманитардык парадигма калыптанганга чейин лингвоцентристтик парадигманын алкагындагы грамматикалык-котормолук жана структуралык багыттар негизги орунду ээлеп келген. Бул багыттар өз мезгилинде тилди

үйрөтүүдө белгилүү роль аткарганы менен, тилди баарлашуу каражаты катары өздөштүрүүгө толук мүмкүнчүлүк бере алган эмес.

Грамматикалык-котормолук багыт: Мунун негизги максаты тилдин грамматикалык түзүлүшүн эрежелер аркылуу түшүндүрүү болгон. Окуу процессинде тексттерди которуу, грамматикалык формаларды жаттоо жана аныктамаларды эстеп калуу негизги ыкмалар катары колдонулган. Мындай багытта тил система катары каралып, реалдуу баарлашуу каражаты катары колдонууга жетиштүү көңүл бурулган эмес. Натыйжада студент тилдин грамматикалык түзүлүшүн билгени менен, аны активдүү баарлашууда колдонууда кыйынчылыктарга дуушар болгон.

Структуралык багыт: Бул багытта тил грамматикалык гана эмес, структуралык бирдиктердин системасы катары түшүндүрүлгөн. Фонетика, морфология жана синтаксис тилдин өзүнчө деңгээлдери катары окутулуп, тил анын ички түзүмү аркылуу үйрөтүлгөн. Бул ыкма тилди илимий жактан талдоого багытталган, бирок баарлашуу процесси окутуунун негизги максаты катары каралган эмес. Структуралык багыт студенттин тил билүү деңгээлин баалоодо формалдуу критерийлерге таянып, тилди колдонуу жөндөмүн экинчи орунга койгон.

Педагогикалык практикада бул эки багыт окутуу процессин көбүнчө теориялык мүнөзгө буруп, тилди реалдуу коммуникативдик кырдаалдарда колдонууга жетиштүү көңүл бурган эмес. Мындай жагдай тил үйрөнүүнү жандуу процесс эмес, формалдуу окуу иши катары кабыл алуу коркунучун туудурган. Натыйжада студенттин тилди өздөштүрүүсү ар дайым кептик активдүүлүккө алып келген эмес. Тил үйрөнүүдө инсандын ролу жетиштүү деңгээлде эске алынбай, студент пассивдүү кабыл алуучу катары каралган.

Гуманитардык парадигманын пайда болушу дал ушул көйгөйлөргө жооп катары каралат. Адамдын психологиялык, социалдык жана маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарылдыгы күчөгөн. Тилди окутууда баарлашуу жана инсандын активдүү катышуусу негизги талаптардын бирине айланган. Ошондуктан гуманитардык парадигма мурдагы багыттарды толук четке какпастан, аларды жаңы методологиялык негизде кайра карап чыккан. Мындай трансформация кыргыз тилин окутуу методикасынын сапаттык жактан өзгөрүшүнө шарт түзгөн.

Кыргыз тилин окутууда гуманитардык парадигма калыптангандан кийин тил билим берүүнүн объектиси катары гана эмес, адамдын социалдык жана маданий өз ара аракеттенүүсүнүн негизги каражаты катары карала баштаган. Бул багыт окутуу процессинде адам факторунун ролун күчөтүп, тил үйрөнүүнү инсандык өнүгүүнүн жана коомдук интеграциянын маанилүү бөлүгү катары кароого багыт алган. Тилдин табиятына кылдат мамиле жасоо, тилди адамга мүнөздүү психикалык жана руханий жөндөмдүүлүктөр менен байланышта талдоо, ой жүгүртүү системасынын спецификалык мыйзамдарын ачуу — азыркы кыргыз тил илиминин негизги принциптери болууга тийиш [3]. Ошентип, гуманитардык парадигма тилди окутуунун максатын өзгөртүп, «инсанды окутуу» идеясына басым жасаган.

Гуманитардык парадигманын негизги принциптери төмөнкүдөй багыттарды камтыйт:

1. Инсанга багытталгандык принциби тил үйрөнүүнүн борборунда адам турушу керек деген көз карашка таянат. Бул принцип боюнча тил жөн гана илимий предмет эмес, инсандык өзүн-өзү таануунун жана коом менен байланыш түзүүнүн каражаты болуп эсептелет. Инсанга багытталган окутууда студенттин кызыгуусу, муктаждыгы, тажрыйбасы жана психологиялык өзгөчөлүгү эске алынып, окуу материалы анын реалдуу жашоо тажрыйбасы менен байланышта берилет. Бул өз кезегинде мотивациянын жогорулашына жана тилди активдүү колдонууга болгон талаптын пайда болушуна өбөлгө түзөт.

2. Кептик баарлашуу принциби тилди жандуу баарлашуу процессинде колдонуу аркылуу үйрөтүүнү максат кылат. Бул принцип сүйлөшүү, суроо-жооп, пикир алмашуу, ролдук оюндар сыяктуу интерактивдүү ыкмаларды колдонууга өбөлгө түзөт. Тилди үйрөнүүдө грамматикалык эрежелер эмес, коммуникативдик максат биринчи орунга коюлат. Ошентип, тил үйрөнүүнүн натыйжасы — туура сүйлөө гана эмес, белгилүү бир кырдаалда туура баарлашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу [8].

3. Компетенттүүлүккө багыттоо принциби окутуунун максатын билим алуу менен гана чектебестен, жөндөмдөрдү, тажрыйбаны жана жоопкерчиликти калыптандыруу катары түшүндүрөт. Компетенттүүлүк тилди билүүнүн сапатын аныктоочу негизги критерийлердин бири болуп, билим берүү стандарттарында да маанилүү орунду ээлейт. Бул принципке ылайык студенттин тилди реалдуу кырдаалда колдонуу жөндөмү, өз оюн так айтуусу, түшүнгөнүн практикалык иште колдоно алышы бааланат. Натыйжада тилди үйрөнүү теориялык маалыматтарды жаттоо менен чектелбестен, аларды конкреттүү коммуникативдик аракетте колдонууга багытталат. Демек, компетенттүүлүк — бул окуучулардын өздөрү үчүн зарыл деп эсептеген маселелерди өз алдынча чечүү жөндөмү [6].

Гуманитардык парадигманын бул принциптери кыргыз тилин окутуунун мазмунун өзгөртүп, методикалык жаңылануларга жол ачты. Инсанга багытталган мамиле педагогикалык баалуулуктардын өзөгүнө айланды. Кептик баарлашуу тилди үйрөтүүдө негизги талап катары кабыл алынды. Компетенттүүлүккө багыттоо билим берүү системасында окуу натыйжаларын баалоонун маанилүү критерийлеринин бири болуп калды. Мындай тенденциялар методиканын ички логикасын өзгөртүп, окутуу процессинин жандуу, натыйжалуу жана социалдык маанилүү болушуна өбөлгө түздү.

Ошентип, гуманитардык парадигма кыргыз тилин окутуу методикасына жаңы мазмун, жаңы багыт жана жаңы методологиялык негиз алып келип, тилди окутуунун сапаттык жактан өзгөрүшүнө шарт түздү.

Кыргыз тилин окутуу методикасында гуманитардык багыттын калыптанышы туш келди процесстин натыйжасы болгон эмес. Бул өзгөрүүгө системалуу илимий көз караш, методикалык реформага болгон муктаждык жана жаңы педагогикалык реалдуулукту түшүнүүгө багытталган илимпоздордун изденүүлөрү өбөлгө түзгөн. Ошол изденүүлөрдүн алкагында профессор Жеңишбек Арыпович Чыманов кыргыз тилин окутууда гуманитардык парадигманын негизги багыттарын иштеп чыгып, аны методикадагы өз алдынча илимий мектеп катары калыптандырууга салым кошкон.

Профессор Ж. А. Чымановдун эмгектеринде тил — адамдын тажрыйбасына таянган баарлашуунун каражаты, инсандын социалдык интеграциясынын негизи жана компетенттүүлүктү калыптандыруунун таасирдүү механизми катары каралган. Ал тилди үйрөтүүдө грамматикалык жана структуралык маалыматтын маанисин четке какпастан, аларды жандуу окуу чөйрөсүндө жана реалдуу кептик кырдаалдарда колдонуу зарылдыгын белгилеген. Мындай мамиле кыргыз тилин окутуу методикасында сапаттык өзгөрүүгө шарт түзүп, тилди окуу предмети катары гана эмес, инсандын интеллектуалдык жана маданий дүйнөсүн калыптандыруучу фактор катары кароого багытталган.

Окумуштуунун илимий мектеби тилди үйрөтүүнүн мазмунун өзгөртүп, методикалык иштин борборуна текст менен иштөө, кептик баарлашуу жана компетенттүүлүккө негизделген окутуу концепцияларын алып чыккан. Ар бирине токтоло кетели.

1. Текст менен иштөөнү борбордук методикалык категория катары кароо. Тилди үйрөтүүдө текст жөнөкөй материал эмес, тилдик ой жүгүртүүнүн жана реалдуу коммуникациянын өзөгү болуп саналат. Ошондуктан текст менен иштөө — анализ, синтез, трансформация, маани түзүү жана баалоо кадамдарын камтыган комплекстүү процесс катары түшүндүрүлгөн. Бул мамиле тилди бир нерсени түшүнүүнүн гана эмес, жаңы маани түзүүнүн да инструменти катары кабылдоого жол ачкан [10].

2. Кептик баарлашууну окутуунун максаты катары белгилөө. Профессор тилди үйрөнгөн адам жөн гана эрежелерди билбестен, кептик кырдаалда өз оюн билдире алган инсан болушу керек деген тыянакка келген. Баарлашууга багытталган окутуу стратегияларынын ичинде диалогдук практикаларды, ролдук моделдерди, коммуникативдик тапшырмаларды жана интерактивдүү окуу формаларын колдонууну сунуштаган. Бул ыкмалар тилди жандуу процесс катары кабыл алууга өбөлгө түзгөн.

3. Компетенттүүлүк түшүнүгүн методикалык системага киргизүү. Кыргыз билим берүү системасы акыркы жылдары компетенттүүлүк моделине өтүү процессин баштаганда, окумуштуу бул багытты тил үйрөтүүнүн мазмуну менен байланыштырууну сунуштаган. Компетенттүүлүк — билим жана жөндөмдүн жыйынтыгы гана эмес, адамдын жоопкерчиликтүү иш-аракетине алып келген сапаттуу тажрыйба катары түшүндүрүлгөн. Ж. Чыманов белгилегендей, кыргыз тилин окутуу,

жалпысынан билим берүү процессинде окутуу компетенттүүлүк принциптерине негизделиши керек [9]. Тилдик компетенттүүлүк болсо — тилди билүү гана эмес, аны конкреттүү социалдык кырдаалда туура колдоно билүү жөндөмү.

4. Инсанга багытталган окутуунун методикалык механизмдерин иштеп чыгуу. Студенттин жеке тажрыйбасы, социалдык чөйрөсү жана психологиялык өзгөчөлүгү негизги окуу факторлору болуп саналат. Андыктан окуу процесси жандуу диалогго негизделип, студент пассивдүү кабыл алуучу эмес, билимди өздөштүрүүгө активдүү катышуучу болушу керек. Мындай мамиле окутууну индивидуалдаштырууга шарт түзүп, кыргыз тилин окутуу методикасынын практикалык дараметин кеңейткен.

Бул идеялар студентке тилди үйрөтүү менен гана чектелбестен, аны тил аркылуу өз оюн билдирүүчү жана коомдук мамилелерге катышуучу инсан катары таанууга мүмкүнчүлүк берген. Ошентип, гуманитардык парадигманын методикалык негизи жеке автордук идея болбостон, толук методологиялык система катары калыптанган.

Профессор Ж. А. Чымановдун методикалык идеяларынын практикалык уландысын анын жетекчилигинде аткарылган конкреттүү диссертациялык изилдөөлөр аркылуу негиздөөгө болот. З. Ж. Каразакованын «ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн методикасы» аттуу диссертациясында (илимий жетекчи — Ж. А. Чыманов) текст менен иштөөнүн методикасы иштелип чыгып, анын натыйжалуулугу педагогикалык эксперимент аркылуу текшерилген. Автореферatta практикалык сунуштар, текст менен иштөөнүн үлгүлөрү, тапшырмалар системасы жана сабактын моделдери сунушталганы көрсөтүлөт [8].

М. А. Кашкариеванын «Кыргыз тилин колледждерде коммуникативдик компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиялары» аттуу диссертациясында да (илимий жетекчи — Ж. А. Чыманов) коммуникативдик компетенттүүлүккө негизделген окутуу технологияларын иштеп чыгуу, алардын жыйынтыктарын эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү жана практикага сунуш кылуу изилдөөнүн максаты катары коюлган. Диссертациялык материалдарда сунушталган ыкмалар менен каражаттардын педагогикалык эксперимент аркылуу текшерилгени көрсөтүлөт [9].

Бул эмгектер Чымановдун илимий жетекчилигиндеги изилдөөлөрдө текстке негизделген, коммуникативдик жана компетенттүүлүккө багытталган окутуунун практикалык моделдери өз алдынча изилдөө предметине айланганын көрсөтөт [8; 9]. Ошондуктан илимий мектептин практикалык багытын «жаңы тапшырмалар түзүлгөн» же «методикалык структуралар сунушталган» деген жалпыланган билдирүүлөр менен эмес, конкреттүү диссертациялардын максаты, методдору жана апробацияланган натыйжалары аркылуу мүнөздөө илимий жактан негиздүү.

Профессор Ж. А. Чымановдун билим берүү системасындагы институционалдык ордун кеңири «таасир» түшүнүгү менен гана эмес, конкреттүү документтерди иштеп чыгууга катышуусу аркылуу так көрсөтүүгө болот. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдарынын 5–11-класстары үчүн кыргыз тилин эне тил катары окутуунун 2022-жылкы предметтик стандартында Ж. А. Чыманов түзүүчүлөрдүн бири катары көрсөтүлгөн. Стандартта предметтин концепциясы, окутуунун методологиясы, компетенттүүлүктөр жана күтүлүүчү натыйжалар белгиленип, тилдик, кептик жана этномаданий компетенттүүлүктөр предметтик натыйжалардын маанилүү бөлүгү катары каралат [11]. Бул факт окумуштуунун белгилүү бир нормативдик-методикалык документти түзүүгө түз катышканын документтик деңгээлде ырастайт.

Педагогикалык жана филологиялык кадрларды даярдоо контекстинде Ж. А. Чымановдун эмгектеринин колдонулушу да документтештирилет. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин 531000 «Филология» багыты боюнча 2025-жылы жарыяланган негизги билим берүү программасында анын бир топ эмгеги негизги адабияттардын катарында көрсөтүлгөн [6]. Бул факт Чымановдун методикалык мурасы жогорку кесиптик филологиялык даярдыкта актуалдуу окуу-теориялык ресурс катары колдонулуп жатканын көрсөтөт.

Учурдагы окутуунун инновациялык формалары — интерактивдүү методдор, проблемалык окутуу, долбоордук иш, ролдук оюндар жана санариптик технологияларды колдонуу — Чымановдун идеялары менен тыгыз байланышта. Интерактивдүү окутууда студенттер бири-бири менен пикир алмашып, тилдик кырдаалды моделдешет. Санариптик технологиялар, онлайн платформалар жана мультимедиалык материалдар студенттин текст менен өз алдынча жана топтук иштөөсүнө шарт түзөт [1; 5]. Натыйжада тилди үйрөнүү процессинде компетенттүүлүккө багытталган диалогдук жана чыгармачылык иштер активдешет, бул Чыманов сунуштаган гуманитардык принциптерди заманбап чөйрөгө интеграциялоону камсыз кылат.

Методикалык көйгөйлөрдү чечүүдө профессордун сунуштары азыркы практикада актуалдуу бойдон калууда. Маселен, тилди үйрөнүүдө студенттин активдүү катышуусун камсыз кылуу, баарлашууну моделдөө жана компетенттүүлүктү системалуу өнүктүрүү методикалык иштердин негизги багыттарына айланган. Ошондой эле инновациялык мамилелер жана санариптик чөйрөдөгү окуу ресурстары Чымановдун идеялары менен айкалышта колдонулганда, студенттин жеке тажрыйбасын эске алууга жана коомдук активдүүлүгүн өнүктүрүүгө шарт түзүлөт. Бул гуманитардык парадигманын актуалдуулугун жана практикалык маанисин көрсөтөт.

Ошентип, профессор Ж. А. Чымановдун илимий мектебинин кыргыз тилин окутуу методикасына кошкон салымын үч деңгээлде негиздөөгө болот: биринчиден, анын теориялык-методикалык эмгектери аркылуу [18–21]; экинчиден, илимий жетекчилигинде аткарылып, педагогикалык экспериментти камтыган колдонмо диссертациялык изилдөөлөр аркылуу [8; 9]; үчүнчүдөн, предметтик стандарттарды иштеп чыгууга түз катышуусу жана анын эмгектеринин жогорку кесиптик билим берүү программаларында колдонулушу аркылуу [6; 11]. Мындай бөлүштүрүү теориялык идея, практикалык апробация жана институционалдык колдонуу деңгээлдерин аралаштырбай талдоого мүмкүнчүлүк берет.

Жыйынтыктап айтканда, гуманитардык парадигма жана профессор Чымановдун идеялары азыркы педагогикалык практикада актуалдуу бойдон калууда. Алар тилди үйрөнүүнү активдүү, интерактивдүү жана компетенттүүлүккө багытталган процесс катары караган жаңы сапаттык стандарттарды түзүүгө өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманова, Г. Ш. Совершенствование самостоятельной работы студентов на базе использования информационных и коммуникационных технологий / Г. Ш. Абдрахманова, М. К. Чулуева // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. – 2024. – № 1(117). – С. 64–71. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-1(117)-64-71. – EDN JKZOBX.

2. Бахтин, М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – 4-е изд. – М. : Советская Россия, 1979. – 318 с.

3. Владимиров, А. И. О научных и научно-педагогических школах. – М. : ООО «Издательский дом Недра», 2013. – 61 с.

4. Выготский, Л. С. Мышление и речь. – 5-е изд., испр. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с. – ISBN 5-87604-097-5.

5. Дильтей, В. Собрание сочинений : в 6 т. Т. 1 : Введение в науки о духе: опыт полагания основ для изучения общества и истории / пер. с нем. под ред. В. С. Малахова ; под общ. ред. А. В. Михайлова, Н. С. Плотникова. – М. : Дом интеллектуальной книги, 2000. – 762 с. – ISBN 5-7333-0237-2.

6. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети. 531000 «Филология» (бакалавриат) боюнча негизги билим берүү программасы. – Бишкек, 2025. – URL: https://www.knu.kg/ky/ru/archives/13160 (кайрылган күнү: 08.09.2026).

7. Исраилова, Д. А. Лингвомаданий код түшүнүгү жана тил менен маданияттын байланышы // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – № 10. – С. 230–233. – DOI 10.26104/NNTIK.2023.33.82.057. – EDN SQLNCE.

8. Каразакова, З. Ж. ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүүдө текст менен иштөөнүн методикасы : педагогика

илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын автореферати : 13.00.02 / илимий жетекчи Ж. А. Чыманов. – Бишкек, 2018. – URL: https://stepen.vak.kg/wp-content/uploads/2022/04/Karazakova-Z.ZH_.-Avtoreferat-1.pdf (кайрылган күнү: 08.09.2026).
9. Кашкариева, М. А. Кыргыз тилин колледждерде коммуникативдик компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиялары : педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын автореферати : 13.00.02 / илимий жетекчи Ж. А. Чыманов. – Ош, 2024. – URL: https://stepen.vak.kg/wp-content/uploads/2024/02/Avtoreferat-44-1.pdf (кайрылган күнү: 08.09.2026).
10.Кун, Т. Структура научных революций / пер. с англ. И. З. Налётова // Центр гуманитарных технологий. – 2011. – 12 марта. – URL: https://gtmarket.ru/library/basis/3811 (дата обращения: 08.09.2026).
11.Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдарынын 5–11-класстары үчүн кыргыз тилин эне тил катары окутуунун предметтик стандарты / түз.: С. К. Рысбаев, Ж. А. Чыманов, В. И. Мусаева ж. б. – Бишкек, 2022. – 71 б. – URL: https://edu.gov.kg/legislations/30/ (кайрылган күнү: 08.09.2026).
12.Леонтьев, А. А. Язык, речь, речевая деятельность. – М. : Просвещение, 1969. – 214 с.
13.Мамбетакунов, Э. Учурдагы кыргыз педагогикасынын дулдулдары // Кутбилим. – 2025. – 16-июнь. – URL: https://kutbilim.kg/news/inner/uchurdagy-kyrgyz-pedagogikasynyn-dulduldary/ (кайрылган күнү: 08.09.2026).
14.Мурзаев, Н. Кыргыз тилин окутуунун чыныгы күйөрманы / Н. Мурзаев, Ш. Мөндөшев // Кутбилим. – 2025. – 30-сентябрь. – URL: https://kutbilim.kg/analytics/inner/kyrgyz-tilin-okutuunun-chynygy-k-y-rmany/ (кайрылган күнү: 08.09.2026).
15.Студенттердин өз алдынча ишин уюштурууда мультимедиялык технологияларды пайдалануунун натыйжалуулугу / Р. Т. Абылкасымова, Ж. Ш. Узекеева, Ж. Ж. Казакбаева, М. К. Байгутуева // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – 2024. – № 3(119). – Б. 4–7. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-4-7. – EDN WMYLSE.
16.Тыныстанова, Н. А. Роль основных компетенций в образовании обучающихся // Научное обозрение. Педагогические науки. – 2025. – № 2. – С. 50–54. – DOI 10.17513/srps.2571. – EDN SKXZMW.
17.Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / пер. с нем. ; под ред. Д. В. Скляднева. – 2-е изд., стер. – СПб. : Наука, 2006. – 377, [2] с. – ISBN 5-02-026926-3.
18.Чыманов, Ж. А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы : монография. – Бишкек : Турар, 2009. – 487 б. – ISBN 978-9967-421-92-9.
19.Чыманов, Ж. А. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы. – Бишкек : Кут-Бер, 2015. – 320 б. – ISBN 978-9967-27-905-6.
20.Чыманов, Ж. А. О культуроведческой компетентности учителя кыргызского языка / Ж. А. Чыманов, Г. М. Черикчиева // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 3-1. – С. 34–38. – EDN YFUHSP.
21.Чыманов, Ж. А. Тилдик компетенция – тилдин бардык байлыктарын толугу менен пайдалануунун жөндөмдүүлүгү // Современные проблемы социально-гуманитарных наук. – 2016. – № 3(5). – С. 50–53. – EDN WFRIEX.

Рецензент: пеадгогика илимдеринин кандидаты, доцент Сарылбекова З.

УДК 372.882
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-280-285

Тыныстанова Н.А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Тыныстанова Н.А.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Tynystanova N.A.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0008-9037-7835

О.СУЛТАНОВДУН «КОШ ЫСЫК-КӨЛ» ЫРЫН VII КЛАССТА ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ЭСТЕТИКАЛЫК, ЖАРАНДЫК СЕЗИМИН КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОГО И ГРАЖДАНСКОГО СОЗНАНИЯ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СТИХОТВОРЕНИЯ О. СУЛТАНОВА «КОШ, ЫСЫК-КӨЛ» В VII КЛАССЕ
DEVELOPING STUDENTS' AESTHETIC AND CIVIC CONSCIOUSNESS THROUGH THE STUDY OF O. SULTANOV'S POEM "KOSH, ISSYK-KUL" IN GRADE 7

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала Омор Султановдун «Кош, Ысык-Көл» ырын VII класста окутуу процессинде окуучулардын эстетикалык жана жарандык сезимин калыптандыруу маселесине арналган. Макалада поэтикалык чыгарманын идеялык-эстетикалык мазмуну, көркөм образдары жана поэтикалык тил каражаттары илимий-теориялык негизде талданган. Ошондой эле ырды окутуунун методикалык өзгөчөлүктөрү, сабактын максаттары, интерактивдүү жана чыгармачыл ыкмалар, эмоционалдык кабыл алуу менен аң-сезимдүү талдоонун айкалышы көрсөтүлгөн. Изилдөөдө эстетикалык тарбиянын жарандык тарбия менен байланышына өзгөчө көңүл бурулуп, Ысык-Көл образы аркылуу мекенге болгон сүйүү сезими жана жарандык жоопкерчилик декларативдүү түрдө эмес, көркөм-эмоционалдык таасир аркылуу калыптанары көрсөтүлгөн. Макаланын жыйынтыгы боюнча, поэтикалык чыгармаларды системалуу жана методикалык жактан уюштуруп окутуу окуучулардын руханий өнүгүүсүнө, улуттук аң-сезиминин жана эстетикалык табитинин калыптанышына натыйжалуу шарт түзөрү аныкталган.

Аннотация: Данная статья посвящена проблеме формирования эстетического и гражданского сознания учащихся при изучении стихотворения Омора Султанова «Кош, Ысык-Көл» в VII классе. В статье на научно-теоретической основе проанализированы идейно-эстетическое содержание поэтического произведения, художественные образы и поэтические средства. Также рассмотрены методические особенности преподавания стихотворения, цели урока, интерактивные и творческие методы, сочетание эмоционального восприятия с осознанным анализом текста. В исследовании особое внимание уделено взаимосвязи эстетического и гражданского воспитания: через образ озера Иссык-Куль формируются любовь к Родине и чувство гражданской ответственности не декларативно, а посредством художественно-эмоционального воздействия. По итогам исследования установлено, что систематическое и методически продуманное изучение поэтических произведений создаёт эффективные условия для духовного развития учащихся, формирования национального сознания и эстетического вкуса.

Abstract: This article is devoted to the development of students' aesthetic and civic consciousness through the study of Omor Sultanov's poem "Kosh, Issyk-Kul" in the 7th grade. The article provides a scientific and theoretical analysis of the poem's ideological and aesthetic content, artistic imagery, and poetic language devices. It also examines the methodological features of teaching the poem, lesson objectives, interactive and creative methods, and the combination of emotional perception with conscious textual analysis. Particular attention is paid to the relationship between aesthetic and civic education: the image of Issyk-Kul fosters love for the homeland and a sense of civic responsibility not through declarative instruction, but through

artistic and emotional impact. The results of the study demonstrate that the systematic and methodically organized study of poetic works creates effective conditions for students' spiritual development, the formation of national consciousness, and the cultivation of aesthetic taste.

Негизги сөздөр: эстетикалык сезим; жарандык сезим; поэзия; Омор Султанов; көркөм образ; методика; VII класс.

Ключевые слова: эстетическое чувство; гражданское чувство; поэзия; Омор Султанов; художественный образ; методика; VII класс.

Keywords: aesthetic feeling; civic feeling; poetry; Omor Sultanov; artistic image; methodology; 7th grade.

Азыркы мезгилде жаш муундун калыптанышы глобалдашуу жана модернизация доорунда, сапаттык жактан өзгөргөн маалыматтык талаада жүрүп жатат. Бул, албетте, жаштардын инсан болуп калыптанышына таасирин тийгизүүдө. Акыркы жылдардагы изилдөөлөрдүн натыйжалары жаштардын руханий суроо-талаптарынын деңгээлинин төмөндүгүн жана ошол эле учурда алардын материалдык талаптарынын жогорулашын тастыктап турат [4]. Ошондуктан жалпы орто билим берүү системасында окуучулардын руханий-адептик, эстетикалык жана жарандык тарбиясын камсыз кылуу билим берүүнүн артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп саналат. Айрыкча адабият сабагы окуучулардын ички дүйнөсүн байытып, улуттук аң-сезимин, эстетикалык табитин жана жарандык позициясын калыптандырууда өзгөчө мүмкүнчүлүктөргө ээ. Кыргыз көркөм адабиятынын үлгүлөрү аркылуу окуучулар табиятка, мекенге, улуттук баалуулуктарга болгон мамилесин кайрадан аңдап, аларды сактоо жана баалоо зарылдыгын түшүнүшөт.

Кыргыз адабиятын окутууда поэзиялык чыгармалар окуучулардын эмоционалдык кабыл алуусуна түздөн-түз таасир этип, эстетикалык сезимдердин калыптанышына өбөлгө түзөт. Поэтикалык тексттерде көркөм образдар, символдор жана поэтикалык тил каражаттары аркылуу жарандык идеялар терең жана таасирдүү берилет. Бул жагынан алганда, кыргыз поэзиясында мекен темасын өзгөчө поэтикалык деңгээлде чагылдырган акындардын чыгармалары тарбиялык жактан чоң мааниге ээ.

Кыргыз Республикасынын эл акыны Омор Султановдун чыгармачылыгы улуттук поэзиянын өнүгүшүндө өзгөчө орунду ээлейт. Омор Султанов көптөгөн белгилүү чыгармалардын автору. Анын чыгармалары орус, англис, немис, испан, поляк, венгер, монгол, татар жана башка көптөгөн тилдерге которулган [6]. Анын чыгармаларында табият менен адамдын руханий дүйнөсү, мекенге болгон сүйүү, жарандык жоопкерчилик көркөм жана философиялык деңгээлде чагылдырылган. Акындын «Кош, Ысык-Көл» ыры — кыргыз поэзиясындагы мекенге арналган терең мазмундуу, эстетикалык таасири күчтүү чыгармалардын бири. Ырда Ысык-Көл образы аркылуу ата-журтка болгон сүйүү, улуттук сыймык жана жарандык сезим көркөм чагылдырылган.

Жалпы орто билим берүүчү мектептерде, айрыкча VII класста, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык эстетикалык жана жарандык тарбияны системалуу жүргүзүү актуалдуу маселе болуп саналат. Бул куракта окуучулардын эмоционалдык кабыл алуусу күчтүү болуп, көркөм чыгармалар аркылуу берилген идеяларды терең сезип, аларды жеке турмуштук тажрыйбасы менен байланыштырууга умтулушат. Ошондуктан «Кош, Ысык-Көл» сыяктуу поэтикалык чыгармаларды методикалык жактан туура уюштуруп окутуу окуучулардын эстетикалык табитин гана өнүктүрбөстөн, алардын жарандык аң-сезиминин калыптанышына да өбөлгө түзөт.

Изилдөөнүн максаты — Омор Султановдун «Кош, Ысык-Көл» ырын VII класста окутууда окуучулардын эстетикалык жана жарандык сезимин калыптандыруунун теориялык-методикалык негиздерин ачып берүү. Макалада адабий чыгарманы окутуунун тарбиялык мүмкүнчүлүктөрү талданып, поэзиялык тексттин эстетикалык жана жарандык потенциалы илимий негизде каралат.

Эстетикалык жана жарандык тарбия жалпы билим берүү процессинин өз ара байланышкан жана бири-бирин толуктаган маанилүү компоненттери болуп саналат. Педагогика илиминде эстетикалык тарбия инсандын көркөм дүйнөнү кабыл алуу жөндөмүн, эстетикалык табитин, көркөм образдар

аркылуу ой жүгүртүү маданиятын өнүктүрүүгө багытталган процесстердин жыйындысы катары каралат [5]. Эстетикалык тарбия окуучулардын сезим дүйнөсүнө таасир этүү менен алардын руханий жактан байышына, адамдык баалуулуктарды аң-сезимдүү кабыл алуусуна шарт түзөт.

Илимий адабияттарда эстетикалык тарбия искусствонун түрлөрү, айрыкча адабият аркылуу ишке ашырылары белгиленет. Көркөм сөз окуучулардын эмоциялык чөйрөсүнө түздөн-түз таасир этип, алардын эстетикалык кабыл алуусун тереңдетет. Адабий чыгармадагы көркөм образдар, символдор жана поэтикалык тил каражаттары эстетикалык таасирди күчөтүп, окуучулардын көркөм табитинин калыптанышына өбөлгө түзөт. Мындан улам адабият сабагы эстетикалык тарбиянын негизги каражаттарынын бири катары өзгөчө орунду ээлейт.

Жарандык тарбия болсо окуучулардын коомго, мамлекетке, мекенге болгон жоопкерчиликтүү мамилесин, жарандык аң-сезимин жана активдүү позициясын калыптандырууга багытталган. Педагогика илиминде жарандык сезим инсандын өз мекенине болгон сүйүүсү, коомдук баалуулуктарды урматтоосу, жарандык милдеттерди аң-сезимдүү түшүнүүсү менен мүнөздөлөт [7]. Жарандык тарбия инсандын моралдык-этикалык сапаттары менен тыгыз байланышта болуп, анын коомдогу жүрүм-турумун аныктайт [8].

Адабий чыгармалар жарандык тарбия берүүнүн натыйжалуу каражаты болуп саналат. Көркөм текст аркылуу берилген мекен темасы, табият образдары, элдин тагдырына байланышкан ой-пикирлер окуучулардын жарандык аң-сезиминин калыптанышына зор таасир тийгизет. Поэзияда жарандык идеялар түздөн-түз дидактикалык формада эмес, көркөм образдардын, символдордун жана эмоционалдык таасирдин жардамы менен берилгендиктен, окуучулар тарабынан тереңирээк кабыл алынат.

Эстетикалык жана жарандык тарбиянын өз ара байланышы адабиятты окутууда айкын көрүнөт. Көркөм чыгарманын эстетикалык баалуулугун аңдоо аркылуу окуучу анын идеялык мазмунун, жарандык багытын түшүнө баштайт. Бул процессте эстетикалык сезимдер жарандык ойлордун жана ишенимдердин калыптанышына түрткү берет. Ошондуктан адабият сабагында эстетикалык таасирди күчөтүү жарандык тарбиянын натыйжалуулугун арттырат.

Кыргыз адабиятын окутууда эстетикалык жана жарандык тарбия улуттук баалуулуктар менен тыгыз байланышта жүргүзүлүшү зарыл. Улуттук табият образдары, тарыхый эстеликтер, ата-журт темасы окуучулардын улуттук аң-сезимин өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Бул багытта кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармалары тарбиялык потенциалы жогору көркөм булак катары кызмат кылат. Алардын поэтикалык тексттеринде эстетикалык сулуулук менен жарандык идеялар айкалышып, окуучулардын руханий дүйнөсүнө комплекстүү таасир тийгизет.

Кыргыз поэзиясында өз үнү, өз стили, өз адабий жүзү менен айырмаланган акын Омор Султанов экени жалпы журтка белгилүү. Омор Султанов акындык таланты, тынымсыз изденүүсү менен кыргыз поэзиясында өз стилин жараткан акын. Ал эми чыгармачылыктагы форма жагынан ошол учурдагы дээрлик бардык акындар өздөрүнүн калемдик дареметин сынап көрүшкөн. Алардын ичинен алдыга озуп чыккан Омор Султанов көркөм форманын түрлөрүн пайдаланып, жөнөкөй сөздөрдү поэзияга айландырган [2]. Белгилүү адабиятчы Калык Ибраимов өзүнүн макаласында аталган акындын өз мезгилиндеги изденгич жаштардын көрүнүктүүлөрүнүн бири болгондугуна басым жасаса [3], КУУнун доценти, адабиятчы-окумуштуу С. Н. Исаева: «Поэтикалык гармонияга жетишкен акындар сейрек болсо, алардын эң залкарларынын бири Омор Султанов экендиги талашсыз чындык», — деп белгилейт [4].

Омор Султановдун «Кош, Ысык-Көл» ыры кыргыз поэзиясында мекен темасын лирикалык-философиялык тереңдикте ачып берген көркөм чыгарма болуп саналат. Акын бул поэтикалык текстте Ысык-Көл образын табияттын сулуулугунун символу катары гана эмес, инсан тагдыры, руханий байлык жана жарандык жоопкерчилик менен тыгыз байланышта чагылдырат. Ырдын мазмунунда эстетикалык сезим менен жарандык аң-сезим органикалык биримдикте берилет.

Ыр коштошуу мотиви менен башталып, лирикалык каармандын ички дүйнөсүндөгү толкунданууну чагылдырат [1, 340-б.]:

«Кош, Ысык-Көл, жолугушуу алдыда,

Кош, толкундар, силер да аман калгыла».

Бул саптарда коштошуу убактылуу мүнөзгө ээ экени баса белгиленип, үмүт мотиви алдыга чыгат. «Жолугушуу алдыда» деген ой окуучулардын эмоционалдык кабыл алуусун күчөтүп, мекен менен болгон руханий байланыш үзүлбөс баалуулук экенин туюнтат. Акын толкундарга кайрылуу аркылуу табиятты жандуу образ катары берет, бул эстетикалык таасирди арттырат.

Ырдын кийинки саптарында адам тагдырынын татаалдыгы философиялык өңүттө берилет:

«Көрүнбөгөн бир бөксөрүү, бирде өсүү –

Энчиленген биздин кербез тагдырга».

Бул саптарда тагдырдын өйдө-төмөн жүрүшү табигый мыйзам ченем катары кабыл алынат. Мындай философиялык ой жүгүртүү VII класстын окуучуларында турмушка реалдуу көз караштын, ошол эле учурда чыдамкайлыктын жана үмүттүн калыптанышына өбөлгө түзөт.

Акындын лирикалык каарманы Ысык-Көлдү руханий таяныч катары кабыл алат:

«Мен сезимдин эркине эрте багынып,

Жүрдүм мында салкыныңды жамынып».

Бул саптар аркылуу табият адамдын ички дүйнөсүнө тынчтык, руханий байлык тартуулаган булак катары сүрөттөлөт. Табият менен адамдын мындай байланышы эстетикалык тарбиянын негизин түзүп, окуучуларды жаратылышка аяр мамиле кылууга тарбиялайт.

Ырда мекенге болгон сүйүү эне образын эске салуу аркылуу тереңдетилет:

«Апакемди кээде эсимден чыгарып,

Асты унутпай сени эстеп сагынып».

Бул саптарда Ысык-Көл эне образы менен катар коюлуп, мекенге болгон сүйүү ыйык сезим катары берилет. Мындай көркөм ыкма окуучулардын жарандык сезимин күчөтүп, ата-журтту сыйлоо, ага ыйык мурас катары мамиле кылуу түшүнүгүн калыптандырат.

Поэтикалык текстте Ысык-Көл руханий байлыктын, түгөнгүс кенчтин символу катары ачылат:

«Алып бүтпөс агып жаткан кенчимдей,

Аны албаган мен — өзүмдө айып бар».

Бул саптар эстетикалык баалуулук менен жарандык жоопкерчиликтин байланышын көрсөтөт. Акын өзүн мекен байлыгын толук аңдай албагандыгы үчүн жооптуу сезип, жарандык позициясын көркөм формада билдирет.

Ырдын соңку бөлүктөрүндө муундардын уланмалуулугу, келечекке ишеним темасы баса белгиленет:

«Мейли албасам, болсун аман алтын баш,

Алып коёр бизден кийин келчү жаш».

«Калган жашты сага аманат калтырып,

Жолугуу үчүн кош айтышам кетерде».

Бул саптар окуучулардын жарандык аң-сезимин өнүктүрүүгө багытталган маанилүү идеяны камтыйт. Мекенге болгон жоопкерчилик муундан муунга өтүүчү ыйык милдет катары көрсөтүлөт.

Акын чет жерде жүрсө да, Ысык-Көлдүн орду толгус экенин белгилейт:

«Болдум далай чоочун өлкө, чет элде,

Мага сендей табылган жок эч жерде».

Бул саптар мекендин өзгөчөлүгүн жана баалуулугун ачып, окуучулардын улуттук сыймык сезимин ойготот.

Жыйынтыктап айтканда, Омор Султановдун «Кош, Ысык-Көл» ыры поэтикалык образдар, философиялык ой жүгүртүү жана көркөм тил аркылуу эстетикалык таасир берүү менен бирге, окуучулардын жарандык сезимин калыптандырууга зор мүмкүнчүлүк түзөт. Ырды VII класста окутууда анын идеялык-эстетикалык мазмунун терең талдоо окуучулардын руханий дүйнөсүн байытып, мекенге болгон аң-сезимдүү жана жоопкерчиликтүү мамилени өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Жалпы орто билим берүүчү мектептерде кыргыз адабиятын окутууда окуучулардын жаш курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу негизги методикалык талаптардын бири болуп саналат. VII класстын окуучулары өспүрүм курakka өтүү баскычында болуп, алардын эмоционалдык кабыл алуусу күчтүү, көркөм чыгармаларды субъективдүү жана сезим аркылуу кабыл алууга умтулуусу жогору болот. Мындай өзгөчөлүк поэзиялык чыгармаларды, айрыкча мекен жана табият темасындагы ырларды окутууда кеңири мүмкүнчүлүк түзөт.

«Кош, Ысык-Көл» ырын окутууда сабактын максаттары үч багытта аныкталууга тийиш: билим берүүчүлүк, тарбиялык жана өнүктүрүүчүлүк. Билим берүүчүлүк максат поэтикалык тексттин мазмунун түшүндүрүүгө, идеялык-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн ачууга багытталса, тарбиялык максат окуучулардын эстетикалык табитин жана жарандык сезимин калыптандырууну көздөйт. Ал эми өнүктүрүүчүлүк максат окуучулардын көркөм ой жүгүртүүсүн, сүйлөө маданиятын жана өз алдынча пикир айтуу жөндөмүн өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Эстетикалык сезимди калыптандыруу биринчи кезекте окуучулардын поэтикалык текстти эмоционалдык кабыл алуусу менен шартталат. Ырдагы көркөм образдар, поэтикалык интонация жана символдор окуучулардын сезим дүйнөсүн ойготуп, көркөм сулуулукту аңдоого жетелейт. Мисалы, Ысык-Көлдүн табиятынын сүрөттөлүшү окуучуларда суктануу сезимин жаратып, эстетикалык тажрыйбанын кеңейишине өбөлгө түзөт. Мындай кабыл алуу окуучулардын көркөм табитинин калыптанышына негиз болуп саналат.

Ырды окутуунун алгачкы этабында эмоционалдык даярдыкты камсыз кылуу маанилүү. Мугалим сабакты Ысык-Көлгө байланышкан кыскача маектешүү же көркөм сүрөттөрдү, видеоматериалдарды колдонуу аркылуу баштай алат. Бул ыкма окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырып, поэтикалык текстти кабыл алууга эмоционалдык негиз түзөт. Андан соң ырды көркөм окуу уюштурулуп, интонация, тыным жана логикалык басым туура сакталууга тийиш.

Ырды талдоо процессинде салттуу жана интерактивдүү методдордун айкалышы натыйжалуу болот. Суроо-жооп ыкмасы аркылуу окуучулардын текстти түшүнүү деңгээли аныкталат, ал эми талкуу жүргүзүү алардын жарандык позициясын активдештирет. Маселен, «Ысык-Көл акын үчүн эмнени билдирет?», «Коштошуу мотиви кандай маанини камтыйт?» сыяктуу суроолор окуучуларды ой жүгүртүүгө жетелейт.

Чыгармачыл тапшырмалар «Кош, Ысык-Көл» ырын окутууда өзгөчө мааниге ээ. Окуучуларга «Ысык-Көл — менин көз карашымда» деген темада чакан эссе жаздыруу, ырдын айрым саптарына сүрөт тарттыруу же аларды өз сөзү менен түшүндүрүү сыяктуу тапшырмалар эстетикалык кабыл алууну тереңдетет. Мындай иш-аракеттер окуучулардын жеке тажрыйбасын поэтикалык текст менен байланыштырып, жарандык сезимдин калыптанышына өбөлгө түзөт.

Поэтикалык тилди талдоодо эпитет, метафора, кайрылуу сыяктуу көркөм каражаттарга өзгөчө көңүл буруу зарыл. Мугалим бул каражаттардын эстетикалык таасирин жөнөкөй жана жеткиликтүү формада түшүндүрүп, алар аркылуу берилген идеяны ачып берүүгө тийиш. Бул окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн бекемдөө менен бирге, көркөм текстти аң-сезимдүү кабыл алуусуна жардам берет.

Сабактын жыйынтыктоочу этабында окуучулардын алган таасирин жалпылоо маанилүү. Мугалим окуучулар менен бирге ырдын негизги идеяларын аныктап, анын эстетикалык жана жарандык маанисин баса белгилеши зарыл. Бул этапта окуучулар мекенге болгон сүйүү сезимин жеке ой жүгүртүүсү аркылуу билдирүүгө үйрөнүшөт.

Кыргыз адабияты сабагында поэзиялык чыгармаларды окутуу окуучулардын эстетикалык кабыл алуусун гана эмес, алардын жарандык аң-сезимин калыптандырууда да маанилүү роль ойнойт. Омор Султановдун «Кош, Ысык-Көл» ыры мазмуну жана көркөм түзүлүшү жагынан окуучулардын руханий дүйнөсүнө комплекстүү таасир тийгизүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул чыгарма аркылуу эстетикалык жана жарандык тарбия өз ара тыгыз байланышта ишке ашат.

Поэзиялык текстти талдоо процессинде жарандык сезимди калыптандыруу максаттуу түрдө жүргүзүлөт. Ырда берилген мекен темасы, ата-журтка болгон сүйүү, жоопкерчилик жана муундардын

уланмалуулугу сыяктуу идеялар окуучулардын жарандык аң-сезимин өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Мугалим окуучулардын көңүлүн «мекен», «аманат», «милдет» түшүнүктөрүнө буруу аркылуу жарандык мазмунду аң-сезимдүү кабыл алууга жетелей алат.

Окуучулардын жеке ой жүгүртүүсүн жана жарандык позициясын өнүктүрүүдө талкуу жана ой бөлүшүү ыкмалары натыйжалуу болуп саналат. Сабакта уюштурулган маектешүүлөрдө окуучулар ырдагы образдарды өздөрүнүн турмуштук тажрыйбасы менен салыштырып, мекенге болгон мамилесин билдирүүгө мүмкүнчүлүк алышат. Бул процессте эстетикалык таасир жарандык ишенимдердин калыптанышына негиз түзөт.

Жогоруда белгилеп өткөндөй, чыгармачыл тапшырмалар эстетикалык жана жарандык сезимди бирдей деңгээлде өнүктүрүүнүн натыйжалуу каражаты болуп эсептелет. Окуучуларга эссе жаздыруу, поэтикалык саптарды өз сөзү менен чечмелетүү же сүрөт аркылуу чагылдыруу бир жагынан эстетикалык кабыл алууну тереңдетсе, экинчи жагынан мындай тапшырмалар окуучуларды мекен темасына жекече мамиле кылууга, жарандык жоопкерчиликти сезүүгө үйрөтөт.

Мугалимдин тарбиялык позициясы бул процессте өзгөчө мааниге ээ. Поэтикалык чыгарманы талдоодо мугалим көркөм текстке идеологиялык басым жасабастан, окуучулардын чыгарманы эмоционалдык кабыл алуусуна шарт түзүүгө тийиш. Бул ыкма окуучулардын жарандык сезиминин табигый жана аң-сезимдүү түрдө калыптанышына шарт түзөт.

Жыйынтыгында, Омор Султановдун «Кош, Ысык-Көл» ыры VII класста кыргыз адабиятын окутууда окуучулардын эстетикалык табитин жана жарандык сезимин калыптандырууда маанилүү көркөм-тарбиялык потенциалга ээ экендиги аныкталды. Поэтикалык чыгарманын идеялык-эстетикалык мазмунун илимий-методикалык негизде талдоо аркылуу окуучулар табияттын сулуулугун аңдап, мекенге болгон сүйүүнү жарандык жоопкерчилик менен байланышта кабыл алууга үйрөнүшөт. Ырды окутууда эмоционалдык кабыл алуу менен аң-сезимдүү талдоонун айкалышы окуучулардын руханий дүйнөсүн байытып, алардын улуттук аң-сезимин жана жарандык позициясын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Алымов, Б. Кыргыз адабияты : орто мектептин 7-классы үчүн хрестоматия-окуу китеби / Б. Алымов, А. Муратов. – Оңд., толукт. 3-бас. – Бишкек : Билим-компьютер, 2015. – 400 б. – ISBN 978-9967-31-257-9.
2. Бокоева, Ж. О. Султановдун чыгармачылык изденүүсүндөгү көркөм-идеялык жана стилдик бөтөнчөлүктөр / Ж. Бокоева // Известия вузов Кыргызстана. – 2010. – № 3. – 345–347-бб. – EDN VYXCMH.
3. Ибраимов, К. Изденүүнүн зарылдыгы / К. Ибраимов // Кыргызстан маданияты. – 1977. – 8-сентябрь.
4. Исаева, С. Н. Омор Султанов – модернист акыны / С. Н. Исаева // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – 2022. – № 4(112). – 136–145-бб. – EDN KAWGUR.
5. Исмаилова, А. А. Кыргыз адабиятын окутуудагы көйгөйлөр жана жаштарды тарбиялоодогу мааниси / А. А. Исмаилова, Д. А. Дуйшенбиева // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – 2024. – № 3(119). – 168–172-бб. – DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-168-172. – EDN ORYOVF.
6. Лихачев, Б. Т. Теория эстетического воспитания школьников : учебное пособие по спецкурсу для педагогических институтов / Б. Т. Лихачев. – Москва : Просвещение, 1985. – 175 с.
7. Султанов, Омор Султанович // Википедия : свободная энциклопедия. – URL: https://ru.wikipedia.org/?curid=3049272&oldid=150583590 (дата обращения: 03.09.2026).
8. Сухомлинский, В. А. Рождение гражданина / В. А. Сухомлинский. – Москва : Молодая гвардия, 1979. – 335 с.

Рецензент: профессор Кенжешев К.Д.

УДК: 371.321.4
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-286-293

Халилова Т.Т., Насиридинова У.К.
Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Баткен аймактык көп тармактуу институту
Халилова Т.Т., Насиридинова У.К.
Баткенский региональный многопрофильный институт КНУ имени Жусупа Баласагына
Khalilova T.T., Nasiridinova U.K.
Batken Regional Multidisciplinary Institute, Jusup Balasagyn Kyrgyz National University

ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКТЕПТЕРДЕ ПРЕДМЕТТЕРДИ ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ТЕХНОЛОГИЯ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТАМ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ
TECHNOLOGY OF INTEGRATED SUBJECT TEACHING IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада жалпы билим берүүчү мектептерде окуу предметтерин интеграциялап окутуунун технологиясы каралат. Изилдөөнүн актуалдуулугу окуучулардын ар башка предметтерден алган билимдерин өз ара байланышта колдонушуна шарт түзүү зарылдыгы менен аныкталат. Изилдөөнүн максаты – «Манас» эпосунун көркөм текстинин негизинде кыргыз тилин кыргыз адабияты, биология, география жана химия предметтери менен интеграциялап окутуунун технологиялык моделин сунуштоо. Изилдөөдө теориялык талдоо, салыштыруу, контексттик-лексикалык талдоо, предмет аралык байланыштарды системалаштыруу жана педагогикалык моделдөө методдору колдонулган. Макалада «Манас» эпосундагы тилдик бирдиктердин, көркөм каражаттардын жана айрым түшүнүктөрдүн башка предметтердин мазмуну менен байланышы конкреттүү тапшырмалар аркылуу көрсөтүлөт. «Күйүү» жана «учуу» түшүнүктөрүнүн тилдик, адабий жана табигый-илимий маанилерин салыштыруу аркылуу интеграциянын мазмундук модели иштелип чыккан. Ошондой эле проблемалык, изилдөөчүлүк, кызматташтыкта окутуу, оюн, маалыматтык-коммуникациялык жана ден соолукту сактоочу технологияларды интеграцияланган сабакта колдонуу жолдору сунушталат. Натыйжада окуучулардын тилдик, адабий, табигый-илимий жана функционалдык сабаттуулугун өнүктүрүүгө багытталган интеграциялык модель сунушталат.

Аннотация: В статье рассматривается технология интегрированного обучения учебным предметам в общеобразовательной школе. Актуальность исследования определяется необходимостью формирования у учащихся целостного представления о знаниях посредством установления межпредметных связей. Цель исследования заключается в разработке модели интегрированного обучения кыргызскому языку, кыргызской литературе, биологии, географии и химии на основе художественного текста эпоса «Манас». В исследовании использованы методы теоретического анализа, сравнения, контекстно-лексического анализа, систематизации межпредметных связей и педагогического моделирования. Показана возможность использования языковых единиц и художественных средств эпоса «Манас» в качестве основы для установления связей между гуманитарными и естественно-научными предметами. На примере понятий «күйүү» и «учуу» раскрываются различия между их языковым, художественным и научным содержанием. Предложены конкретные задания для интегрированного урока, а также способы применения проблемного, исследовательского, кооперативного, игрового, информационно-коммуникационного и здоровьесберегающего обучения. Предлагаемая модель ориентирована на развитие языковой, литературной, естественно-научной и функциональной грамотности учащихся.

Abstract: The article examines the technology of integrated teaching of school subjects in secondary education. The relevance of the study is determined by the need to develop students' holistic understanding of knowledge through interdisciplinary connections. The purpose of the study is to develop a model for the

integrated teaching of the Kyrgyz language, Kyrgyz literature, biology, geography, and chemistry based on the literary text of the *Manas* epic. The study employs theoretical analysis, comparison, contextual and lexical analysis, systematization of interdisciplinary connections, and pedagogical modeling. The article demonstrates how linguistic units and literary devices from the *Manas* epic can serve as a basis for establishing connections between the humanities and natural sciences. The concepts of "күйүү" and "учуу" are examined in terms of their linguistic, literary, and scientific meanings. Specific tasks for an integrated lesson are proposed, together with ways of applying problem-based, research-based, cooperative, game-based, information and communication, and health-preserving technologies. The proposed model is aimed at developing students' linguistic, literary, natural science, and functional literacy.

Негизги сөздөр: интеграциялап окутуу; предмет аралык байланыш; педагогикалык технология; кыргыз тили; кыргыз адабияты; «Манас» эпосу; көркөм текст; табигый-илимий билим; функционалдык сабаттуулук.

Ключевые слова: интегрированное обучение; межпредметные связи; педагогическая технология; кыргызский язык; кыргызская литература; эпос «Манас»; художественный текст; естественно-научное знание; функциональная грамотность.

Keywords: integrated learning; interdisciplinary connections; pedagogical technology; Kyrgyz language; Kyrgyz literature; «Manas» epic; literary text; natural science knowledge; functional literacy.

Азыркы билим берүү процессинде окуучуга ар бир предмет боюнча өзүнчө маалымат берүү менен гана чектелбестен, ар түрдүү предметтерден алган билимдерин өз ара байланыштырып колдонууга үйрөтүү маанилүү. Мындай талап окуучунун системалуу ой жүгүртүүсүн, алган билимин жаңы кырдаалда колдоно билүүсүн жана функционалдык сабаттуулугун өнүктүрүүгө багытталат.

Педагогикалык технология түшүнүгү окутуунун максатын, мазмунун, методдорун, формаларын жана каражаттарын өз ара байланышта уюштурууну камтыйт [1]. Интеграциялап окутууда бул компоненттер бир гана предметтин эмес, бир нече предметтин мазмундук мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу аркылуу уюштурулат.

Предметтер аралык байланыш окуучунун дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүн системалаштырууга жана ар башка илимий тармактардагы билимдерди өз ара байланышта өздөштүрүүсүнө шарт түзөт [4; 5]. Кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуу теориялык билимди практикалык ишмердик менен айкалыштырууга мүмкүнчүлүк берет [3].

Кыргыз элинин улуттук мурасы болгон «Манас» эпосу мындай интеграция үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү камтыйт. Эпостун тили лексикалык байлыгы, көркөм образдуулугу, фразеологиялык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү менен кыргыз тили жана адабияты үчүн маанилүү окуу материалы болуп саналат [2]. Ошол эле учурда эпосто кездешкен жаратылыш, мейкиндик, кыймыл-аракет жана адамдын абалы сыяктуу түшүнүктөрдү биология, география жана химиядагы тиешелүү түшүнүктөр менен салыштырып кароого болот.

Ошондуктан бул макалада интеграция жалпы теориялык түшүнүк катары гана эмес, конкреттүү окуу тексти, предметтер жана окуучуларга берилүүчү тапшырмалар аркылуу ишке ашырылуучу окутуу технологиясы катары каралат.

Изилдөөнүн максаты. «Манас» эпосунун көркөм текстинин негизинде кыргыз тили, кыргыз адабияты, биология, география жана химия предметтерин интеграциялап окутуунун технологиялык моделин иштеп чыгуу.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

1. интеграциялап окутуунун теориялык негиздерин талдоо;
2. «Манас» эпосунан предметтер аралык байланышты түзүүгө мүмкүндүк берген тилдик жана мазмундук бирдиктерди аныктоо;
3. «күйүү» жана «учуу» түшүнүктөрүнүн ар түрдүү предметтердеги мазмунун системалаштыруу;

4. «Манас» эпосундагы көркөм сөздөрдү кыргыз тилинин жана адабиятынын материалдары менен байланышта талдоо;

5. көркөм текстти биология, география жана химия предметтери менен интеграциялоонун мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү;

6. интеграцияланган сабакта колдонулуучу педагогикалык технологияларды конкреттүү тапшырмалар аркылуу моделдөө;

7. интеграциялап окутуунун күтүлүүчү билим берүү натыйжаларын аныктоо.

Изилдөөнүн методдору: теориялык талдоо, салыштыруу, контексттик-лексикалык талдоо, көркөм текстти интерпретациялоо, предмет аралык байланыштарды системалаштыруу жана педагогикалык моделдөө. Изилдөөдө эксперименттик-статистикалык маалыматтар колдонулган эмес. Макаланын негизги натыйжасы катары интеграциялап окутуунун мазмундук жана технологиялык модели сунушталат.

Интеграциялап окутуунун теориялык негиздери. Интеграциялап окутуу – окуу материалдарын ар башка предметтердин алкагында өз-өзүнчө кароонун ордуна, аларды жалпы объект, түшүнүк же проблема аркылуу өз ара байланышта өздөштүрүүгө багытталган педагогикалык мамиле.

Интеграция предметтердин мазмунун жөн гана бириктирүүнү билдирбейт. Анын негизги шарты – интеграциялануучу предметтер үчүн жалпы объекттин, түшүнүктүн же идеянын болушу [3; 6]. Мындай учурда ар бир предмет өзүнүн илимий мазмунун сактоо менен бирге жалпы окуу проблемасын чечүүгө өз салымын кошот. Мисалы, «Манас» эпосундагы бир сөз же сөз айкашы кыргыз тили сабагында грамматикалык же лексикалык өзгөчөлүгү боюнча, адабият сабагында көркөм каражат катары, ал эми табигый-илимий предметтерде тиешелүү илимий түшүнүктөр менен байланышта каралышы мүмкүн. Бул принципти төмөнкү схема аркылуу көрсөтүүгө болот: «Манас» тексти → тилдик талдоо → адабий талдоо → илимий түшүнүк → предмет аралык салыштыруу → практикалык тапшырма → жыйынтык.

Демек, интеграциянын өзөгү – бирдиктүү окуу объектисин ар башка предметтердин алкагында өз ара байланышта талдоо жана түшүндүрүү**.**

«Манас» эпосу аркылуу предметтерди интеграциялоонун мазмундук модели. Интеграцияны конкреттештирүү максатында «күйүү» жана «учуу» түшүнүктөрү мисал катары тандалды. Бул түшүнүктөр ар бир предметте өзүнө тиешелүү мазмунга ээ. Аларды салыштыруу окуучуга сөздүн контексттик маанисин, көркөм образдын өзгөчөлүгүн жана илимий түшүнүктүн мазмунун ажыратып түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Таблица 1. «Күйүү» жана «учуу» түшүнүктөрүн предметтер аралык интеграциялоонун модели

№	Түшүнүк	Предмет	Предметтеги мазмуну	«Манас» менен байланышы	Окуучунун тапшырмасы
1	күйүү	Кыргыз тили	Сөздүн түз жана өтмө мааниде колдонулушу	Көркөм текстте ички абалды, сезимди образдуу берүү	«Күйүү» сөзүнүн түз жана өтмө мааниде колдонулушуна мисалдарды таап, маанисин түшүндүрүү
2	күйүү	Кыргыз адабияты	Метафоралык образдуулук	От, жалын, күчтүү сезим менен байланышкан көркөм образдар	«Күйүү» түшүнүгүнүн көркөм тексттеги образдык маанисин аныктоо
3	күйүү	Химия	Кычкылдануу менен байланышкан химиялык процесс	Сөздүн көркөм мааниси менен илимий маанисин салыштырууга негиз түзөт	Күйүү процессинин химиялык өзгөчөлүгүн түшүндүрүп, көркөм мааниден айырмасын аныктоо

4	күйүү	География	Күн радиациясы жана жер бетинин ысышы менен байланышкан кубулуштар	Табият кубулуштарынын көркөм тексте сүрөттөлүшү менен байланыштыруу	Табигый кубулуш менен анын көркөм сүрөттөлүшүнүн айырмасын түшүндүрүү
5	күйүү	Биология	Организмдеги энергия алмашуу менен байланышкан процесстер	Жашоо, күч, энергия жөнүндөгү көркөм түшүнүктөр менен салыштыруу	Биологиялык процесс менен көркөм түшүнүктүн айырмасын аныктоо
6	учуу	Кыргыз тили	Сөздүн түз жана өтмө мааниси	Кыймыл-аракетти жана абалды образдуу берүү	«Учуу» сөзүнүн контексттик маанисин аныктоо
7	учуу	Кыргыз адабияты	Салыштыруу, метафора жана образдуулук	Канат, куш, бийиктик, эркиндик менен байланышкан көркөм образдар	«Учуу» түшүнүгү катышкан көркөм каражаттарды аныктап, алардын функциясын түшүндүрүү
8	учуу	Биология	Куштардын учуусу жана канаттарынын түзүлүшү	Көркөм образ менен биологиялык кубулушту салыштыруу	Куштардын учуу механизмин түшүндүрүп, көркөм образдан айырмасын аныктоо
9	учуу	География	Аба массаларынын жана шамалдын кыймылы	Кыймыл, багыт жана мейкиндик түшүнүктөрү менен байланыштыруу	Аба массаларынын кыймылын схема аркылуу көрсөтүп, «учуу» түшүнүгү менен салыштыруу
10	учуу	Химия	Газдардын жана бөлүкчөлөрдүн кыймылы	Көркөм жана илимий маанилерди салыштырууга негиз түзөт	Газдардын жана бөлүкчөлөрдүн кыймылын түшүндүрүп, «учуу» сөзүнүн көркөм маанисинен айырмасын аныктоо

Таблицадан көрүнүп тургандай, интеграциялап окутууда бир эле сөздүн ар башка предметтердеги мааниси бирдей деп каралбайт. Тескерисинче, анын контексттик, көркөм жана илимий маанилери өз ара салыштырылат**.**

Мындай ыкма окуучуга бир түшүнүктүн ар башка предметтердеги маанилик өзгөчөлүктөрүн ажыратып түшүнүүгө шарт түзөт. Мисалы, химияда «күйүү» конкреттүү химиялык процессти билдирсе, көркөм текстте ошол эле сөз өтмө мааниде колдонулушу мүмкүн. Бул айырмачылыкты аныктоо окуучунун тилдик жана табигый-илимий сабаттуулугун өз ара байланышта өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

«Манас» эпосунан алынган үзүндүнү предмет аралык талдоо. Интеграцияланган сабактын негизги окуу материалы катары Саякбай Каралаевдин варианты боюнча жарык көргөн «Манас» эпосунун 2010-жылкы басылышынан төмөнкү үзүндү алынды:

«Көк темирден тон кийген

Баатырлары башкача,

Көк күбөнү жамынып,
Көрчү болсоң Алөөкө
Көк жолборстой чамынып,
Кыргызды кырып кетүүгө
Келген экен камынып,
Аскер алып, кол жыйнап,
Козголоң туман чуу салып,
Ак үйлүүгө келиптир,
Каарынан жан чыгып,
Канча адам өлүптүр» [2, 21–22-бб.].

Үзүндүдөгү «чамынып», «камынып», «кол жыйнап», «чуу салып», «жан чыгып», «өлүптүр» сыяктуу тилдик бирдиктер окуянын динамикасын жана эмоционалдык чыңалуусун күчөтөт**.** «Көк жолборстой чамынып» деген салыштыруу каармандын образын таасирдүү ачып, тексттин көркөмдүүлүгүн арттырат.

Бул үзүндү интеграцияланган сабакта төмөнкү предметтер боюнча талдоого алынат.

Кыргыз тили боюнча тапшырма. Окуучулар үзүндүдөн кыймыл-аракетти билдирген этиштерди таап, алардын маанисин контекстке ылайык чечмелешет. «Чамынып», «камынып», «кол жыйнап», «чуу салып», «жан чыгып» тилдик бирдиктеринин маанисин түшүндүрүп, алардын кайсылары түз, кайсылары контексттик же образдуу мааниде колдонулганын аныкташат. Бул тапшырма окуучулардын лексика-семантикалык талдоо жүргүзүү жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталат.

Кыргыз адабияты боюнча тапшырма. Окуучулар үзүндүдөгү көркөм каражаттарды аныктап, алардын тексттеги функциясын талдашат. «Көк жолборстой чамынып» деген саптагы салыштырууну аныктап, анын каармандын образын ачуудагы ролун түшүндүрүшөт. Ошондой эле «көк темир», «көк күбө» сыяктуу сөз айкаштарынын көркөмдүк функциясын талдашат.

Биология боюнча тапшырма. «Каарынан жан чыгып» деген туюнтма көркөм мааниде колдонулгандыктан, аны биологиялык түшүнүк менен түздөн-түз теңдештирүүгө болбойт. Окуучулар «жан чыгып» деген көркөм туюнтманын маанисин аныктап, аны адам организминин жашоо функцияларынын токтошу жөнүндөгү биологиялык түшүнүк менен салыштырышат. Бул жерде интеграциянын мааниси – көркөм туюнтманы биологиялык терминге айландыруу эмес, көркөм жана илимий түшүнүктөрдүн мазмундук айырмасын аңдап-түшүнүү.

География боюнча тапшырма. Үзүндүдөгү «туман» түшүнүгү географиялык мазмун менен байланышта каралат. Окуучулар «Козголоң туман чуу салып» деген саптагы «туман» сөзүнүн көркөм маанисин аныктап, аны географиядагы табигый кубулуш катары түшүндүрүлүүчү туман түшүнүгү менен салыштырышат. Мында бир эле сөздүн табигый кубулушту билдирген түз мааниси менен көркөм тексттеги образдуу маанисинин айырмасы аныкталат.

Химия боюнча тапшырма. Химия сабагында «күйүү» түшүнүгү илимий мазмунда каралып, анын тилдеги өтмө мааниде колдонулушу менен салыштырылат. Окуучулар күйүү процессин химиялык жактан түшүндүрүп, андан соң «күйүү» сөзү өтмө мааниде колдонулган учурларга мисал келтирип, анын түз жана өтмө маанилеринин айырмасын аныкташат.

Ошентип, тандалып алынган окуу материалы кыргыз тили сабагында тилдик бирдиктерди талдоого, адабият сабагында көркөм образдарды аныктоого, биологияда көркөм жана илимий түшүнүктөрдү салыштырууга, географияда сөздүн көркөм жана илимий маанилерин ажыратууга негиз түзөт.

Интеграцияланган сабакта педагогикалык технологияларды колдонуу. Интеграциянын натыйжалуулугу анын мазмунуна гана эмес, окуучулардын окуу ишмердигин уюштурууга да байланыштуу. Ошондуктан интеграцияланган сабакта бир нече педагогикалык технологияны максаттуу айкалыштыруу зарыл.

Проблемалык окутуу. Сабактын башында төмөнкү проблемалык суроо коюлат: «Эмне үчүн эпосто “адам өлдү” деп түз айтылбастан, “каарынан жан чыгып” деген образдуу туюнтма

колдонулган?» Бул суроо окуучуларды кыргыз тили, кыргыз адабияты жана биология боюнча алган билимдерин өз ара байланышта колдонууга түрткү берет.

Изилдөөчүлүк технология. Окуучулар топторго бөлүнүп, бир түшүнүктү ар башка предметтердин алкагында изилдешет. Биринчи топ кыргыз тили, экинчи топ кыргыз адабияты, үчүнчү топ биология, төртүнчү топ география, бешинчи топ химия боюнча түшүнүктүн тиешелүү мазмунун талдайт. Ар бир топ өз предмети боюнча түшүндүрмө даярдап, аны жалпы класска сунуштайт.

Кызматташтыкта окутуу. Топтук иш учурунда окуучулар өз ара маалымат алмашып, биргелешкен жыйынтык чыгарышат. Мисалы, «учуу» түшүнүгү боюнча биология тобу куштардын учуу механизмин, география тобу аба массаларынын кыймылын, кыргыз тили тобу сөздүн түз жана өтмө маанисин, кыргыз адабияты тобу анын көркөм образ түзүүдөгү кызматын түшүндүрөт. Ошентип, бир түшүнүктүн ар башка предметтердеги мазмуну окуучулардын биргелешкен ишмердигинин негизинде толукталат.

Оюн технологиясы. «Кайсы предмет?» оюнунда окуучуларга «күйүү», «учуу», «туман», «жан чыгуу», «канат», «аба», «кычкылдануу», «салыштыруу» сыяктуу түшүнүктөр сунушталат. Окуучулар аларды тиешелүү предметтер боюнча бөлүштүрүп гана тим болбостон, айрым түшүнүктөрдүн бир нече предмет менен байланышынын себебин түшүндүрүшөт.

Маалыматтык-коммуникациялык технология. Интерактивдүү тактада «Манас» эпосунан алынган үзүндү көрсөтүлөт. Окуучулар тексттеги көркөм каражаттарды аныктап, андан соң предметтер аралык байланыштарды чагылдырган таблица же интеллект-карта түзүшөт. Бул байланышты төмөнкү схема аркылуу көрсөтүүгө болот: «Манас» тексти → тилдик бирдик → көркөм каражат → илимий түшүнүк → предмет аралык байланыш.

Ден соолукту сактоочу технология. Сабакта окуу ишмердигинин түрлөрүн кезектештирүү сунушталат: текст менен иштөө, топтук талкуу, интерактивдүү тактада иштөө, кыскача презентация жана рефлексия. Ишмердиктин түрлөрүн мындайча кезектештирүү окуучулардын бир эле иш-аракетке узак убакыт бою көңүл буруп отуруусун азайтып, сабакка активдүү катышуусуна шарт түзөт.

Интеграциялап окутуунун технологиялык модели. Интеграцияланган сабакты төмөнкү ырааттуулукта уюштурууга болот:

1. Мотивация – «Манас» эпосунан алынган үзүндү менен таанышуу.
2. Проблеманы коюу – тексттеги образдуу сөздөрдүн маанисин түшүндүрүүгө багытталган суроо берүү.
3. Кыргыз тили боюнча талдоо – сөздөрдүн маанисин жана тилдик өзгөчөлүктөрүн аныктоо.
4. Адабий талдоо – көркөм каражаттарды аныктоо жана алардын тексттеги функциясын түшүндүрүү.
5. Предмет аралык интеграция – биология, география жана химия боюнча тиешелүү түшүнүктөрдү талдоо.
6. Салыштыруу – көркөм жана илимий маанилерди өз ара салыштыруу.
7. Топтук жыйынтык – алынган маалыматтарды жалпылап, бирдиктүү схемага келтирүү.
8. Рефлексия – интеграциялап окутуунун натыйжасында окуучу кандай жаңы билим алганын аныктоо.

Мындай түзүлүштө ар бир предмет өзүнүн мазмундук өзгөчөлүгүн сактоо менен бирге сабактын жалпы максатына кызмат кылат.

Интеграциялап окутуунун күтүлүүчү натыйжалары. Сунушталган технологияны колдонуу менен окуучу:

– «Манас» эпосунун текстин лексикалык жана семантикалык жактан талдайт;
– сөздөрдүн түз жана өтмө маанилерин ажыратат;
– көркөм каражаттарды аныктап, алардын тексттеги функциясын түшүндүрөт;
– бир эле түшүнүктүн ар башка предметтердеги маанисин салыштырат;
– көркөм жана илимий түшүнүктөрдүн айырмасын аныктайт;

– кыргыз тили жана кыргыз адабияты боюнча алган билимин табигый-илимий предметтер боюнча билими менен байланыштырат;

– маалыматты топтойт, салыштырат жана жыйынтык чыгарат;

– өз оюн далилдер менен негиздеп түшүндүрөт;

– топто кызматташып иштейт;

– маалыматтык-коммуникациялык каражаттарды окуу милдеттерин чечүүдө колдонот;

– улуттук маданий мурастын мазмунун предметтик билимдер менен байланышта кабыл алат.

Демек, интеграциялап окутуунун натыйжасы предметтердин санын көбөйтүү эмес, окуучунун ар башка предметтер боюнча алган билимдеринин ортосунда функционалдык байланыш түзүү болуп саналат.

Жалпы билим берүүчү мектептерде предметтерди интеграциялап окутуу окуучулардын ар башка предметтерден алган билимдерин өз ара байланышта колдонушуна шарт түзөт. Жүргүзүлгөн теориялык жана методикалык талдоо интеграция предметтердин мазмунун механикалык түрдө бириктирүү эмес, жалпы объекттин же түшүнүктүн негизинде билимдерди системалаштырууга багытталган педагогикалык мамиле экендигин көрсөттү.

Бул макалада интеграциянын негизги объектиси катары «Манас» эпосунун көркөм тексти алынды. Эпостогу тилдик бирдиктер кыргыз тили сабагында лексика-семантикалык жактан, кыргыз адабиятында көркөм каражат катары талданып, айрым түшүнүктөр биология жана географиядагы тиешелүү илимий түшүнүктөр менен салыштырылды.

Мисалы, «Көк жолборстой чамынып» деген сап кыргыз адабиятында салыштыруу катары талданса, «жан чыгып» деген туюнтманын көркөм мааниси биологиялык түшүнүк менен салыштыруу аркылуу айырмаланат. «Туман» сөзүнүн көркөм тексттеги мааниси географиядагы табигый кубулуш жөнүндөгү түшүнүк менен салыштырылат. Ал эми «күйүү» жана «учуу» түшүнүктөрү тилдик, адабий жана табигый-илимий маанилерди салыштырууга мүмкүндүк берген кошумча интеграциялык түшүнүктөр катары сунушталды. Интеграцияланган сабакта проблемалык, изилдөөчүлүк, кызматташтыкта окутуу, оюн, маалыматтык-коммуникациялык жана ден соолукту сактоочу технологияларды максаттуу айкалыштыруу окуучулардын активдүү окуу ишмердигин уюштурууга шарт түзөт.

Сунушталган технология окуучулардын тилдик жана адабий билимдерин табигый-илимий түшүнүктөр менен салыштыруусуна, алган билимин жаңы кырдаалда колдонуусуна, маалыматты талдоосуна, өз оюн негиздөөсүнө жана жыйынтык чыгаруусуна багытталган. Ошондой эле «Манас» эпосу аркылуу улуттук маданий мурастын мазмунун тилдик, адабий жана табигый-илимий билимдер менен байланышта кабыл алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошентип, предметтерди интеграциялап окутуунун сунушталган технологиясы тилдик сабаттуулукту, адабий компетенттүүлүктү, табигый-илимий билимдерди, функционалдык сабаттуулукту, изилдөөчүлүк жана коммуникативдик көндүмдөрдү өз ара байланышта өнүктүрүүгө багытталган. Бул жагынан алганда «Манас» эпосунун көркөм текстин жалпы билим берүүчү мектептерде предметтер аралык интеграцияны уюштуруунун дидактикалык булагы катары пайдаланууга болот.

Колдонулган адабияттар

1. Беспалько, В. П. Слагаемые педагогической технологии / В. П. Беспалько. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.

2. Манас: С. Каралаевдин варианты боюнча / түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев; сөздүк түз. А. Мамытов; сүрөтчү Т. Герцен. – Бишкек: Турар, 2010. – 1008 б.

3. Курманкожоева, Д. К. Кыргыз тилин кыргыз адабияты менен интеграциялап окутуунун педагогикалык шарттары / Д. К. Курманкожоева // Вестник Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына. – 2020. – № 1–2. – С. 7–10.

4. Нестеренко, Г. И. Интегрированные занятия и межпредметные связи как фактор роста качества преподавания / Г. И. Нестеренко, Г. Н. Сулейменова // Вестник Западно-Казахстанского университета им. М. Утемисова. – 2022. – Т. 88. – № 4. – С. 134–140.
5. Балашов, А. М. Использование интеграции знаний (интегрированных занятий) и межпредметных связей в ходе преподавания физики и технических дисциплин / А. М. Балашов // Управление образованием: теория и практика. – 2023. – Т. 13. – № 1. – С. 35–42. – DOI: 10.25726/s9190-0671-4571-x.
6. Багова, Л. Л. Межпредметная интеграция в образовательном процессе и ее проблемы на этапах становления педагогической науки / Л. Л. Багова // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – 2014. – № 1. – С. 57–61.
7. Абдувалиев, И. А. Кыргыз тилинин морфологиясы / И. А. Абдувалиев. – Бишкек, 2008. – 284 б.

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Чыманов Ж.А.

УДК 81-13
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-293-300

Хулхачиева–Байтерекова Ж.С., Бобкова А.А.
Москва мамлекеттик лингвистикалык университети
Хулхачиева–Байтерекова Ж.С., Бобкова А.А.
Московский государственный лингвистический университет
Khulkhachieva–Baiterekova Zh.S., Bobkova A.A.
Moscow State Linguistic University

МОСКВА МАМЛЕКЕТТИК ЛИНГВИСТИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН КЫРГЫЗ ТИЛИН ЧЕТ ТИЛИ КАТАРЫНДА ОКУТУУ ТАЖРЫЙБАСЫ
ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В МОСКОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ
EXPERIENCE OF TEACHING KYRGYZ AS A FOREIGN LANGUAGE AT MOSCOW STATE LINGUISTIC UNIVERSITY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде (ММЛУ) Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги (КМШ) жана жакынкы чет өлкөлөрдүн тилдерин, алардын катарында кыргыз тилин окутуунун методологиялык, дидактикалык жана маданий аспектилери талдоого алынат. Изилдөөнүн борборунда кыргыз тилин чет тили катары окутуу иш-аракети турат. Тил үйрөнүү процесси студенттин жеке чыгармачыл дареметин ачуу, анын когнитивдүү кызыкчылыктарын, максаттарын жана жашоо-баалуулуктарын эске алган комплекстүү билим берүү катары каралат. Макалада бул милдеттерди чечүү үчүн негизги стратегия болуп саналган «инсандык-ишмердүүлүк ыкмасынын» колдонулушу, анын ырааттуулугу жана натыйжалуулугу иликтелет. Ошондой эле ММЛУда кыргыз тили боюнча иштелип чыккан окуу программалары жана дидактикалык материалдар туурасында сөз болот.

Аннотация: В статье анализируются методологические, дидактические и культурологические аспекты преподавания языков стран Содружества Независимых Государств (СНГ) и ближнего зарубежья, в частности кыргызского языка, в Московском государственном лингвистическом университете (МГЛУ). Центральное место в исследовании занимает практика преподавания кыргызского языка как иностранного. Процесс изучения языка рассматривается как комплексное образование, нацеленное на раскрытие творческого потенциала студента, с учетом его познавательных интересов, целей и жизненных ценностей. В статье исследуются применение, последовательность и

эффективность «личностно-деятельностного подхода», выступающего ключевой стратегией для решения этих задач. Кроме того, рассматриваются разработанные в МГЛУ учебные программы и дидактические материалы по кыргызскому языку.

Abstract: This article analyzes the methodological, didactic, and cultural aspects of teaching languages of the Commonwealth of Independent States (CIS) and neighboring countries, particularly the Kyrgyz language, at Moscow State Linguistic University (MSLU). The study focuses on the practice of teaching Kyrgyz as a foreign language. Language learning is viewed as a comprehensive process aimed at unlocking students' creative potential, taking into account their cognitive interests, goals, and values. The article examines the application, consistency, and effectiveness of the "personal-activity approach", which serves as a key strategy for addressing these challenges. Additionally, the curriculum and teaching materials for the Kyrgyz language developed at MSLU are examined.

Негизги сөздөр: КМШ тилдери; кыргыз тили; инсандык-ишмердүүлүк мамиле; окуу программалары; дидактикалык материалдар.

Ключевые слова: языки стран СНГ; кыргызский язык; личностно-деятельностный подход; учебные программы; дидактические материалы.

Keywords: CIS languages; Kyrgyz language; personal-activity approach; curriculum; teaching materials.

Киришүү. Бүгүнкү күндө Россияда, анын ичинде алдыңкы жогорку окуу жайларында, Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги (КМШ) жана жакынкы чет өлкөлөрдүн тилдерин, анын катарында кыргыз тилин, чет тили катары окутуу практикасы активдүү өнүгүүдө. Бул процесстин кеңири жайылуусу заманбап реалдуулукка негизделген бир катар объективдүү факторлор менен шартталган.

Негизги себептердин бири – постсоветтик мейкиндикте интеграциялык процесстердин тереңдеши жана өз ара мамилелердин жаңы формаларынын пайда болушу. Саясат, экономика, маданий жана гуманитардык алакалардын күчөшү эл аралык диалог үчүн тилдик тосмолорду жеңүүнү, анын ичинде башка элдердин тилдерин үйрөнүүнү талап кылат. Кыргыз тилине болгон кызыгуунун өсүшү – бул Кыргызстан менен Россия ортосундагы тыгыз байланыштардын, миграциялык агымдардын, соода-экономикалык шериктештиктин жана маданий алмашуунун логикалык натыйжасы. Тил бул жерде жөнөкөй коммуникация куралы гана эмес, маданиятты түшүнүүнүн, өз ара ишенич жана өнөктөштүк түзүүнүн негизги ачкычы катары чыгат.

Ошентип, кыргыз тилин чет тили катары окутуу процессин илимий-методикалык деңгээлде тереңдетип талдоо зарылчылыгы келип чыгууда. Бул жерде өзгөчө маанилүүдөй көрүнгөн нерсе – бул процессти «инсандык-ишмердүүлүк ыкмасынын» контекстинде кароо. Бул ыкма тил үйрөнүүчүлөрдү жалпы кабыл алуучу гана эмес, өз билим алуу жолунун активдүү субъектиси катары карап, алардын жеке муктаждыктарына, мотивациясына жана когнитивдүү мүмкүнчүлүктөрүнө ылайыктуу индивидуалдаштырылган окутууну уюштурууну билдирет. Кыргыз тилин окутууда бул ыкманы колдонуу:

– маданий-тарыхый контекстти интеграциялоону талап кылат, анткени тилди маданияттан бөлүп кароого мүмкүн эмес;

– коммуникативдүү максаттарды алдыга коёт, башкача айтканда, практикалык сүйлөө, түшүнүү жана окуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталат;

– окутууну түрдүүлөштүрүүнү көздөйт, б.а. ар түрдүү окуу материалдарын (аутентиктүү тексттер, аудио-видео материалдар) жана формалдуу эмес формаларды (долбоорлор, талкуулар, кейстер ж.б.) колдонууну камтыйт.

Кыскасы, кыргыз тилине болгон суроо-талаптын өсүшү – бул ааламдашуу доорундагы аймактык өз ара аракеттешүүнүн объективдүү чагылышы. Ал эми бул суроо-талапты натыйжалуу канааттандыруу тилди жөнөкөй лексика-грамматикалык система катары эмес, тирүү маданий-тарыхый

феномен, ал эми студентти – аны иштеп чыгуучу активдүү инсан катары кароону талап кылат. Инсандык-ишмердүүлүк ыкмасы ушул татаал маселеге жооп берүүнүн заманбап жана натыйжалуу ачкычы болуп саналат.

Маалым болгондой, бул ыкманын теориялык негизи белгилүү психологдор С. Л. Рубинштейндин (1973) жана А. Н. Леонтьевдин (1983) илимий мурастарында түптөлгөн. Анда инсан аракеттин негизги субъектиси катары каралып, ал өзүнүн иш-аракети жана социалдык баарлашуу процессинде калыптанат жана ошол эле учурда бул процесстердин мүнөзүн шарттайт.

С. Л. Рубинштейн мындай дейт: «Адамдын психикалык образында инсандын ар кандай сапаттарын чагылдырган көптөгөн айырмалуу өзгөчөлүктөр бар. Бирок, бул ар түрдүүлүк жана айырмалоочу белгилер адамдын конкреттүү ишмердүүлүгүндө, бири-бири менен өз ара аракеттенип, баарлашуусунда негизги сапатка – инсандын биримдүү бүтүндүгүнө алып келет» [1, 622-б.].

Окумуштуунун концепциясы боюнча, тилдик окутуудагы методикалык чечимдердин (окуу куралдары, ык-усулдар, окутуу технологиялары ж.б.) баары студенттин инсандык дүйнөсүнө таянышы керек – башкача айтканда, анын муктаждыктарына, кызыкчылыктарына, умтулууларына, жөндөмдүүлүктөрүнө, ошондой эле интеллектуалдык жана башка психологиялык өзгөчөлүктөрүнө негизделиши зарыл.

Ошол эле учурда С. Л. Рубинштейн бул маселенин экинчи маанилүү тарабын да белгилейт: «...эгер окутууда жеке инсандык аспект гана эске алынса, анда тилди өздөштүрүү процессиндеги психикалык ишмердүүлүктүн мыйзамдарын, ошондой эле адамдын иш-аракетин, жүрүм-турумун иликтөө көңүлдөн тышкары калышы мүмкүн. Ошондуктан, тилди үйрөнүүнүн экинчи зарыл аспектиси – бул «ишмердүүлүк аспектиси» болушу керек» [1, 248-б.].

А. Н. Леонтьевдин (1983) эмгектеринде ишмердүүлүк теориясы жана аны изилдөөнүн методдору кеңири чагылдырылган. Бул теориянын негизги принциптери иш-аракеттин объективдүү дүйнөсүн, анын мотивдерин, уюштурулуш структурасын (максаттар, каражаттар, ыкмалар, технологиялар жана натыйжалар) аныктоого багытталган.

Жалпылап айтканда, инсандык-ишмердүүлүк мамилеси окутуу процессинде окуучунун чыгармачыл жөндөмдүүлүгүн ачууга жана өнүктүрүүгө, анын жеке кызыкчылыктары менен жөндөмдүүлүктөрүн, ошондой эле аны курчаган турмуштук контексттеги маани-баалуулуктарды эске алуу менен, студентти максаттуу жана мотивациялуу билим алуу ишмердүүлүгүнө багыттоого негизделет.

Чет тилин үйрөнүүгө мындай мамиле жасоонун өзү студенттин келечектеги кесиптик ишмердүүлүгү үчүн зарыл болгон билим-көндүмдөрдү ишке ашырууга мүмкүндүк бере турган сабакты уюштуруунун эффективдүү ыкмасын камсыз кылат.

Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде кыргыз тилин экинчи чет тили катары окутуу. Жогоруда айтылган ойлорду улантып, Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде (ММЛУ) кыргыз тилин окутуунун практикасы кандайча уюштурулган деген суроонун тегерегинде сөзүбүздү улантабыз.

Москва мамлекеттик лингвистикалык университети 2000-жылдан тартып, КМШ өлкөлөрүнүн тилдери жана маданияты боюнча Базалык уюм макамын алгандан бери, жыйырма жылдан ашык убакыт ичинде алгачкылардан болуп, КМШ жана жакынкы чет өлкөлөрүнүн билим берүү мейкиндигинде ийгиликтүү иш алып барууда.

Азыркы учурда ММЛУда 40тан ашуун дүйнөлүк тил, анын ичинде тогуз КМШ жана жакынкы чет өлкөнүн тили окутулат: азербайжан, армян, грузин, казак, кыргыз, румын, тажик, өзбек жана украин тилдери. Бул тогуз тилдин катарында төртөө түрк тилдерине таандык, алардын бири – кыргыз тили – экинчи чет тили катары жыйырма жылдан ашык убакыт бою расмий түрдө окутулуп келет.

Бул көрүнүш кыргыз тилинин тарыхында, ошондой эле аны чет тили катары окутуунун методикасынын өнүгүшүндө өзгөчө орунду ээлейт. Анткени кыргыз тили биринчи жолу Россиянын жогорку окуу жайында, тактап айтканда ММЛУда, университеттин окуу планына расмий киргизилип, бакалавриаттын биринчи курсунан төртүнчү курсуна чейин, ошондой эле магистратурада (эки жыл)

негизги дисциплина катары окутулууда. Аймак таануу, котормо, саясат таануу багыттарындагы келечектеги адистер биринчи чет тил катары европа тилдерин (мисалы, англис же немец тилдерин), ал эми экинчи чет тил катары кыргыз тилин өздөштүрүшөт.

Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде кыргыз тили чет тили катары инсандык-ишмердүүлүк жана коммуникативдүү принциптерге негизделип, заманбап санариптик технологиялардын кеңири мүмкүнчүлүктөрү менен окутулууда. Окутуу процесси Чыңгыз Айтматов атындагы Кыргыз тили жана маданияты борборунда «...маданият аркылуу тил, тил аркылуу маданият» деген концепциянын [10, 14-б.] негизинде уюштурулган. Борбор тил үйрөнүүчүлөргө кыргыз тилин жана маданиятын терең үйрөнүү үчүн зарыл болгон бардык заманбап окуу куралдары, методикалык материалдар жана технологиялык шарттар менен жабдылган.

Тилдик чөйрөнү түзүү жана мотивацияны күчөтүү максатында сабактан тышкаркы иш-чаралар активдүү түрдө өткөрүлөт. Алардын катарына санариптик платформалар аркылуу уюштурулуучу илимий-практикалык конференциялар, онлайн-семинарлар, виртуалдык тегерек столдор жана Кыргызстан менен Россиянын белгилүү окумуштуулары, жазуучулары, маданий ишмерлери менен жолугушуулар кирет. Бул иш-чаралар көбүнчө Кыргыз Республикасынын Элчилиги, диаспора уюмдары, Кыргызстандагы өнөктөш университеттер жана эл аралык уюмдар менен биргелешип уюштурулуп, студенттерге тилдик тажрыйбасын өркүндөтүү жана Кыргызстанга саякаттоо мүмкүнчүлүктөрүн ачууга багытталган.

Натыйжада, ар бир студент жогорку деңгээлде билимдүү, жоопкерчиликтүү жана өз өлкөсүнүн маданий байлыгын түшүнгөн адис катары калыптанат. Университеттин бүтүрүүчүлөрү эки чет тилди (англис/немис жана кыргыз) эркин өздөштүрө алышат, бул аларга ички жана эл аралык эмгек рыногунда айырмачылыктуу артыкчылык берүү менен бирге, башка түрк тилдерин тез түшүнүүгө жана үйрөнүүгө негиз түзөт.

КМШ жана жакынкы чет өлкөлөрүнүн тилдери жана маданияты кафедрасынын ММЛУда ачылышы — чет тилдик билим берүү тармагындагы маанилүү окуя. Аталган кафедра КМШ аймагында азырынча ачылган биринчи кафедра жана анда жогоруда аталган тогуз тил: азербайжан, армян, грузин, казак, кыргыз, румын, тажик, өзбек жана украин тилдери окутулат. Кафедранын ачылышы белгилүү бир аймактын тилдерин жана маданияттарын системалуу изилдөө жана окутуу боюнча маанилүү илимий-методикалык борборду түзүү зарылдыгынан улам келип чыккан.

Дал ушул кафедрада кыргыз тили экинчи чет тили катары окутулуп, бул багытта кеңири спектрдеги окуу программалары иштелип чыгууда. Алар жалпы билим берүү программаларынан тартып, ар кандай багыттагы кошумча окуу программаларына, адистештирилген кошумча курстарга чейин созулуп, дипломдук жана магистрдик илимий иштердин жазылышына түздөн-түз түрткү берет. Албетте, бул КМШ тилдерин, анын ичинде кыргыз тилин окуп үйрөнүүнү жалпы академиялык жана илимий изилдөө контекстине кошуп, макамын жогорулатат.

Кафедранын маанилүү иш-аракеттеринин бири — окутууну заманбап талаптарга ылайыкташтыруу. Тил үйрөнүүчүлөрдүн жеке кызыкчылыктарын, когнитивдүү жөндөмдүүлүктөрүн жана мансаптык көздөгөн максаттарын терең эске алуу менен, ар түрдүү окуу программалары жана окуу-методикалык куралдар иштелип чыгууда. Бул материалдарга санариптик технологиялардын жетишкендиктери, мисалы, интерактивдүү платформалар, виртуалдык чөйрөлөр, аутенттик аудио-видео контенттер активдүү киргизилген.

Ошентип, КМШ жана жакынкы чет өлкөлөрүнүн тилдери жана маданияты кафедрасы жөн гана тилдик сабак өткөрүүчү бөлүм эмес, инновациялык окутуу ыкмаларын, индивидуалдаштырылган билим берүү жолдорун жана маданий диалогду өнүктүрүүчү динамикалуу борбор катары калыптанууда. Бул жерде студенттер КМШ тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин грамматикасын гана эмес, тил аркылуу бүтүн бир дүйнө таанымын — Кыргызстандын тарыхын, коомун, адабиятын жана казыналуу салттарын өздөштүрүп, эл аралык көз караштуу жана эки же андан көп тилдүү адис катары өсүп чыгууда.

Азыркы учурда бул кафедрада КМШ тилдерин, алардын катарында кыргыз тилин үйрөнүү багытындагы ар кандай окуу программалары жана кошумча окуу-методикалык материалдар иштелип чыкты.

Жалпы билим берүү программалары

– Экинчи чет тили (кыргыз тили);

– Экинчи чет тилинин практикалык курсу (кыргыз тили);

– Эл аралык баарлашуу тили болгон өлкөнүн тарыхы, географиясы жана маданияты (кыргыз тили);

– Кесиптик баарлашуу маданияты боюнча практикум (кыргыз тили).

Кошумча билим берүү программалары

1. Интенсивдүү курс (үзгүлтүксүз жана аралыктан окутуу):

– Кыргыз тили чет тили катары (баштапкы деңгээл);

– Кыргыз тили чет тили катары (негизги деңгээл).

2. Сырттан окуу курсу (дистантык билим берүү):

– Кыргыз тили (баштапкы деңгээл);

– Кыргыз тили (негизги деңгээл).

Кесиптик кайра даярдоо үчүн кошумча билим берүү программасы (үзгүлтүксүз жана аралыктан окутуу):

1. Чет тилдерин жана маданиятын окутуу (кыргыз тили):

– Чет тилинин практикалык курсу;

– Чет тилинин оозеки баарлашуу маданияты практикуму;

– Чет тилинин теориясынын негиздери;

– Кесиптик педагогикалык баарлашуу практикуму;

– Тил таануу жана аймак таануу.

2. Евразия мейкиндигиндеги компаниялардын ишмердүүлүгүн уюштуруучулук жана лингвистикалык жактан колдоо (кыргыз тили).

Кыргыз тилинин билим деңгээлин баалоо тести. Тил үйрөнүү – көп жылдык тажрыйбаны талап кылган татаал процесстин натыйжасы. Көптөгөн адамдар кыргыз тилинде эркин сүйлөө, окуу жана түшүнүү үчүн лексика менен грамматикага көп убакыт жана күч жумшайт. Бирок жетишкендиктерди объективдүү баалоо, бир нече жылдык ийгиликтүү тажрыйбадан кийин да, көп учурда кыйынчылыктарды туудурат.

Дал ушул маселенин чечимин табуу үчүн стандартташтырылган кыргыз тилинин билим деңгээлин баалоо тести иштелип чыкты. Анын башкы милдети – тил үйрөнүүчүгө өзүнүн күч-аракетинин натыйжасын ачык көрсөтүү жана кийинки этапта өнүгүүнүн натыйжалуу стратегиясын түзүүгө жардам берүү. Тест билимдин учурдагы абалын гана аныктоо менен чектелбей, андан ары кандай темаларда жана кандай деңгээлде (башталгыч, орто, жогорку) жакшыртуу керектигин көрсөтөт, ошондуктан ал жеке өсүү жол картасынын милдетин аткарат. Ошондой эле бул тест кесиптик мааниге да ээ. Азыркы глобалдашкан эмгек рыногунда иш берүүчүлөр кесипкөй адистерди издөөдө талапкердин чет тилди билүү деңгээлин расмий ырастоону талап кылышат. Кыргыз тилинин билим деңгээлин тастыктаган сертификат – бул кесиптик жактан атаандаштыкка жарамдуулукту көрсөтүүчү маанилүү документ.

Ошентип, бул тест системасы эки негизги функцияны аткарат:

– диагностикалык жана өнүктүрүүчү: өзүн-өзү баалоо жана билим берүү процессин индивидуалдаштыруу үчүн курал катары;

– сертификациялоочу жана кесиптик: эмгек рыногунда билимдин сапатын расмий ырастоо жана мансаптык өсүүнү колдоо үчүн расмий документ катары.

Натыйжада, мындай стандартташтырылган баалоо системасынын киргизилиши кыргыз тилин үйрөнүүчүлөрдүн мотивациясын жогорулатат, тилдик сабаттуулуктун жалпы деңгээлин көтөрөт жана кыргыз тилинин эл аралык баарлашуудагы макамын бекемдейт.

Кыргыз тили боюнча окуу куралдары. Москва мамлекеттик лингвистикалык университети кыргыз тилин КМШ аймагынын башка тилдери менен катар, экинчи чет тил катары окутуунун уникалдуу борбору болуп саналат. Окутуу процесси табигый тилдик чөйрөдөн алыс жүргүзүлгөндүктөн, студенттер тил аркылуу тааный баштаган кыргыз маданиятынын өзгөчөлүктөрүн, коомдук чындыгын жана салттарын түшүнүүдө ар кандай кыйынчылыктарга, түшүнбөстүктөргө туш болушат.

Бул көрүнүштөрдү жеңүүнүн негизги стратегиясы – окуу материалдарынын терең мазмунунда жатат. Салттуу диалогдор, тексттер менен көнүгүүлөрдүн чегинен чыгып, бул материалдардын окулуп жаткан элдин тарыхый мурасына, коомдук турмушуна, каада-салттарына жана заманбап жашоо өзгөчөлүктөрүнө таянышы натыйжалуу болот. Тилди маданияттын күзгүсү жана маданий коддорду чечүүнүн ачкычы катары кароо кыргыз тилин окутуунун өзөгүн түзөт.

Ушул принциптердин негизинде ММЛУда кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептери иштелип чыкты. Бул маанилүү иш Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын адистери менен тыгыз өнөктөштүктө, ошондой эле тил үйрөнүп жаткан студенттердин өздөрүнүн түздөн-түз катышуусу менен жүзөгө ашты. Студенттердин жеке тажрыйбасына, баалоосуна негизделген тексттер жана сүрөттөр окуу куралдарынын ажырагыс бөлүгүнө айланды. Ушундай интерактивдүү жана катышуучу ыкма студенттерди процесстин пассивдүү кабыл алуучусу эмес, активдүү катышуучусуна айландырып, алардын мотивациясын жана тилге болгон жоопкерчилигин айтарлыктай күчөттү.

Натыйжада, ММЛУнун жана Кыргызстандын окумуштууларынын биргелешкен аракетинин жемиши катары кыргыз тили боюнча бир катар окуу китептери иштелип чыгып, илимий-окуу жамааттарына сунуш кылынды. Алардын тизмеси төмөнкүлөрдү камтыйт:

– Кыргыз тилинин практикалык курсу (2008);

– Сүйлөө маданияты: кыргыз сүйлөө маданиятынын негиздери (2010);

– Оозеки сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн көнүгүүлөр (2012);

– Кыргыз тили жана маданияты (2008);

– КМШ өлкөлөрү үчүн кыргыз тили (2012);

– Сүйлөө маданияты боюнча практикум (2017);

– Кыска кыргызча-орусча идеографиялык сөздүк (2020);

– Кыргыз тилинин лексикологиясы (2021);

– Кыргыз Республикасы: тарых, экономика, маданият, география (2022);

– Кыргыз тилинин экинчи чет тили катары теориялык жана практикалык курсу. 1-бөлүк (2022);

– Кыргыз тилинин экинчи чет тили катары теориялык жана практикалык курсу. 2-бөлүк (2022) ж.б.

Социалдык-маданий-билим берүү долбоорлору. Ошондой эле кыргыз тилин окутуу практикасы студенттерди ар кандай социалдык, маданий жана билим берүүчү долбоорлорго активдүү тартууну өз ичине камтыйт. Учурда эки чоң көлөмдүү долбоор иш жүзүндө ишке ашырылууда.

Биринчиси – «Кыргыз тилин Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде кыргыз атуулдарына окутуу» аттуу долбоор. Ал төмөнкү негизги милдеттерди көздөйт:

– Эне тилин сактоо жана өнүктүрүү: Россияда жашап жаткан кыргыз жарандарынын балдары үчүн алардын эне тили – кыргыз тилин кесиптик багытта системдүү окутуу.

– Маданий мурасты үйрөнүү жана тилдик чөйрө түзүү: ММЛУда кыргыз маданиятын кеңири жайылтуу максатында дүйнөлүк маданий мурас болуп саналган Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын терең изилдөөгө багытталган атайын курстарды иштеп чыгуу жана өткөрүү.

– Заманбап окуу технологияларын киргизүү: окутуу процессин натыйжалуу жана кызыктуу кылуу үчүн мультимедиалык окуу куралдарын түзүү жана колдонуу.

– Эл аралык академиялык өнөктөштүктү бекемдөө: заманбап билим берүү программаларын иштеп чыгууда Кыргызстандын жогорку окуу жайлары менен тармактык кызматташтыкты өнүктүрүү.

– Биргелешкен билим берүү программаларын ишке ашыруу: Кыргызстандын ЖОЖдору менен бирдикте максаттуу окуу программаларын уюштуруу.

Экинчи ири долбоор – «Айтматов окуулары: Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын КМШ маданий мейкиндигинде жана дүйнөлүк адабияттагы ролу» аттуу Эл аралык илимий форуму. Бул форумдун башкы максаттары:

– Академиялык жана маданий көпүрө түзүү: Кыргызстан менен Россиянын ортосунда туруктуу илимий, гуманитардык жана маданий байланыштарды орнотуу жана чыңдоо.

– Элдик дипломатияны өнүктүрүү: эл аралык мамилелерди маданият жана билим аркылуу жандандыруу.

– Адабий мураска кызыгууну ойготуу: көркөм адабиятка, айрыкча Ч. Айтматовдун дүйнөлүк мурасына көңүлдү жана суроо-талапты көбөйтүү.

– Тилди сүйлөштүрүүчү күч катары бекемдөө: кыргыз жана орус тилдерин эл аралык маданий жана интеллектуалдык диалогдун тили катары кеңири жайылтуу.

Мындай иш-чаралар жалпысынан тил үйрөнүүчүлөрдүн тилдик билимдерин практикада пайдалануусуна, ошондой эле эки элдин ортосундагы маданий жана интеллектуалдык диалогду тереңдетүүгө көмөк кылат.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, Москва мамлекеттик лингвистикалык университетинде кыргыз тилин чет тили катары окутуунун жалпы системасы жогоруда сүрөттөлгөн негизги принциптерге таянат. Бул иш-аракеттердин өзөгүн инсандык-ишмердүүлүк мамилеси түзөт, ал тил үйрөнүүчүнү жөн эле кабыл алуучу эмес, билим алуу процессинин активдүү субъектиси, өзүн-өзү ишке ашыруучусу катары карайт. Демек, инсандык-ишмердүүлүк мамилеси:

– индивидуалдаштырылган жана максаттуу ыкма: окутуу адистик жана жеке максаттарды эске алуу менен уюштурулуп, ар бир студенттин кызыкчылыктары, муктаждыктары жана мансаптык перспективалары процесске түздөн-түз таасир этет;

– тил менен маданияттын ажырагыс биримдиги: кыргыз тилинин грамматикасы менен лексикасы маданий контексттен бөлүнбөстөн, «маданият аркылуу тил, тил аркылуу маданият» деген принцип менен окутулат. Бул тилдик коддор менен бирге маданий коддорду чечүүгө багытталган;

– санариптик жана интерактивдүү технологияларды интеграциялоо: окутуу процесси мультимедиа куралдары, онлайн-платформалар жана виртуалдык чөйрөлөр менен байытылып, табигый тилдик чөйрөнүн жоктугун толуктап, мотивацияны күчөтөт;

– практикалык жана долбоордук иш-аракеттерге багытталуу: студенттер ар кандай илимий-методикалык долбоорлордон эл аралык илимий конференцияларга чейинки иштерге тартылып, өз билимдерин реалдуу кырдаалдарда сынап, эл аралык диалогго катышат.

Ошентип, ММЛУдагы тажрыйба көрсөткөндөй, КМШ тилдерин, анын катарында кыргыз тилин чет тили катары ийгиликтүү окутуу – бул жөнөкөй лексика-грамматикалык билим берүү эмес. Бул – инсанга багытталган комплекстүү билим берүү модели. Ал студенттердин чыгармачыл жөндөмдүүлүгүн ачууга, алардын жеке жана кесипкөй өсүшүн колдоого, ошол эле учурда тилди маданияттын, тарыхтын жана коомдук чындыктын ажырагыс бөлүгү катары түшүндүрүүгө умтулат. Натыйжада, университет кыргыз тилин жана маданиятын терең билген, эки же андан көп тилдүү, эл аралык көз караштуу адистерди даярдап чыгарууга жетишет. Мындай көрүнүш башка аймактык тилдерди окутуу үчүн да үлгү боло алат, анткени ал тилдик билим берүүнүн маанилүү өзөгүн чагылдырат: тил – бул коммуникациянын гана эмес, өзгөчө дүйнө таанымын түзүүнүн, келечектеги өнөктөштөр арасындагы диалогду бекемдөөнүн куралы.

Колдонулган адабияттар

1. Абдырахманов Т. А., Хулхачиева Ж. С. Кыргыз Республикасы: тарых, экономика, маданият, география. – Москва: Москва мамлекеттик лингвистикалык университети, 2022.
2. Байтерекова Ж. С. ж.б. Кыргыз тилинин практикалык курсу: окуу куралы. – Москва: Рема, 2009.
3. Байтерекова Ж. С. Кеп маданияты: Кыргыз тилинин сүйлөө маданиятынын негиздери: окуу куралы. – Москва: Рема, 2010.

4. Байтерекова Ж. С. ж.б. «Лингвапарк» мультимедиялык аудиториясында иштөө үчүн оозеки сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү боюнча көнүгүүлөр: ММЛУнун кыргыз тилин чет тили катары үйрөнүп жаткан студенттери үчүн методикалык колдонмо. – Москва: ММЛУ, 2012.
5. Байтерекова Ж. С. ж.б. КМШ өлкөлөрү үчүн кыргыз тили: окуу китеби. – Москва: Рема, 2012.
6. Биялиев К. А. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин башка улуттарга окуу ыкмалары. – Бишкек, 2002.
7. Добаев К. Д., Асанакунов Т. А. Кыргыз тилин өзгөтил катары окутуу методикасынын айрым маселелери. – Бишкек, 2006.
8. Леонтьев А. Н. Тандалган психологиялык эмгектер: II том. – М.: Педагогика, 1983.
9. Леонтьев А. Н. Психология философиясы: илимий мурастардан. – М.: Москва университетинин басмасы, 1994.
10.Пассов Е. И., Кузовлева Н. Е. Чет тилдерин окутуунун коммуникативдик теориясынын жана технологиясынын негиздери: методикалык колдонмо. – Москва, 2010.
11.Рубинштейн С. Л. Жалпы психология негиздери. – Москва, 1989.
12.Хулхачиева Ж. С. ж.б. Кыргыз тилин экинчи чет тили катары окутуунун теориялык жана практикалык курсу: окуу куралы: 2 бөлүктөн. – Москва: Москва мамлекеттик лингвистикалык университети, 2022–2025.
13.Хулхачиева Ж. С. ж.б. Кыска кыргыз-орус идеографиялык сөздүгү. – Москва, 2020.
14.Хулхачиева Ж. С. Кептик баарлашуу маданияты боюнча практикум. Кыргыз тили: окуу куралы. – Москва: Социум, 2017.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Сарылбекова З.

УДК 81-13 (575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-300-306

Шабданова Г.О., Сейитказиева Т.М.
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
Шабданова Г.О., Сейитказиева Т.М.
Бишкекский государственный университет имени К. Карасаева
Shabdanova G.O., Seyitkaziyeva T.M.
K. Karasaev Bishkek State University

ORCID 0009-0001-9138-4585

БӨТӨН ТИЛДҮҮЛӨРГӨ КӨРКӨМ ТЕКСТТЕР МЕНЕН ИШТӨӨНҮН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ
НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ РАБОТЫ С ХУДОЖЕСТВЕННЫМИ ТЕКСТАМИ ДЛЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ
SOME METHODS OF WORKING WITH LITERARY TEXTS FOR NON-NATIVE SPEAKERS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада тилди бөтөн тилдүүлөргө үйрөтүүдө көркөм тексттерди колдонуунун мааниси жана алар менен иштөөнүн айрым ыкмалары тууралуу сөз болот. Көркөм адабият жаралгандан тартып сөз искусствосу болуп келгендиктен, образ жаратуудагы анын негизги каражаты - элдин тили, улуттун тили, тагыраак айтканда, адамдардын бири-бири менен баарлашууда колдонгон тили. Көркөм адабияттын тили адабий тилдин эң жакшы сапаттарын жана үлгүлөрүн өзүнө камтыйт. Ошондуктан көркөм текст тилдин бардык деңгээлдерин бириктирип, студенттердин

обочолонгон, формалдуу ой жүгүртүүдөн мазмунга жана контекстке негизделген системалуу ой жүгүртүүгө өтүшүнө жардам берет.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение использования художественных текстов при обучении языку иноязычных студентов, а также некоторые методы работы с ними. Художественная литература с момента своего возникновения является искусством слова, поэтому основным средством создания образов служит язык народа, язык нации, то есть язык, которым люди пользуются в процессе общения. Язык художественной литературы включает в себя лучшие качества и образцы литературного языка. Поэтому художественный текст, объединяя все уровни языка, помогает студентам перейти от изолированного, формального мышления к системному мышлению, основанному на содержании и контексте.

Abstract: This article examines the importance of using literary texts in language teaching for non-native students, as well as several methods of working with such texts. Since its emergence, literature has been an art of the word; therefore, its main means of creating imagery is the language of the people, the national language, that is, the language people use in communication. The language of literature incorporates the finest qualities and models of the literary language. Therefore, a literary text, integrating all levels of language, helps students move from isolated, formal thinking to systematic thinking based on content and context.

Негизги сөздөр: көркөм текст; бөтөн тилдүүлөр; ыкма; элдин тили; үлгү; ой жүгүртүү; көркөм сөз каражаттары; сөздүн күчү; текстти колдонуу; текст менен иштөө; маани; мазмун; элес; логикалык байланыш; текст тандоо; текст түзүү.

Ключевые слова: художественный текст; иноязычные учащиеся; метод; язык народа; образец; мышление; художественные средства речи; сила слова; использование текста; работа с текстом; значение; содержание; образ; логическая связь; выбор текста; создание текста.

Keywords: literary text; non-native learners; method; language of the people; model; thinking; stylistic devices; power of the word; use of the text; working with the text; meaning; content; imagery; logical connection; text selection; text creation.

Киришүү. Тилди үйрөтүү практикасында жалаң гана ошол тилдин теориялык маселелерин окутуп отурсак, бул ыкма жыйынтыксыз болору күндөлүк практикабызда далилденди. Башкача айтканда, бөтөн тилдүүлөргө кыргыз тилин үйрөтүү көбүнчө тилди грамматикалык негизде окутууга, эрежелерди жаттатууга негизделип келет. Бул жарамсыз усулдан баш тартуунун убактысы өтүп баратат.

Тил үйрөтүү ыкмасы адамдын ойлоо жөндөмүнө таянуу менен жүргүзүлсө, тил үйрөнүүчүлөр үчүн жеңилдиктер түзүлөт. Мисалы, адам баласынын психологиясы өзү үчүн керек деп эсептелген айрым тил каражаттарын мезгилди күтпөстөн эле кабыл алууга жөндөмдүү. Анткени биздин психологиябыз көзүбүзгө көрүнгөн нерсенин бардыгын бүтүн, комплекстүү кабыл алууга ылайыкташкан. Демек, адам баласы эмнени көрүп, сезип, байкап, ойлоп отурса, ошону тезирээк кабылдоого жана ага ылайык тил каражаттарын үйрөнүүгө жөндөмдүү келет.

Тилди тил менен гана үйрөтпөстөн, ал үчүн тексттерди, биринчи кезекте, адабий тексттерди колдонуу керек болору талашсыз. Көркөм тексттерди бөтөн тилдүүлөргө үйрөтүүнүн эң башкы максаты — кыргыз тилин үйрөтүү, сүйлөө жана жазуу көндүмдөрүн калыптандыруу.

Тексттерди окутууда окуу китебиндеги тексттерди алалы. Окуу курамындагы материалдар авторлор тарабынан иштелип берилет. Бул тексттер мазмуну боюнча гана эмес, информациялык типтери (баяндама, түшүндүрмө, сөздүкчө ж.б.) боюнча да айырмаланат.

Аталган тексттер канчалык илимий билимдин законуна ылайык берилсе да, аларды «ээсиздендирилген» деп эсептөөгө болот, анткени, биринчиден, ал тексттер окуучуга бирдей мазмунда берилет; экинчиден, тексттердин өзү бир өңчөй формада (көбүнчө сөз түрүндө) берилет.

Практикада текст окулгандан кийин окуучуларга ошол тексттин мазмуну боюнча бир нече суроого жооп берүү, башкача айтканда, текстти кайталап айтып берүү сунушталат. Мындан тышкары,

текстти окутууда көркөм, илимий адабияттардан, публицистикадан, газета-журналдардан жана башка булактардан алынган бир нече тексттин ичинен тандап алууну сунуш кылууга болот. Бул учурда билимдин негизги булагы жалгыз окуу китеби гана боло албайт. Башкача айтканда, мындай маалыматтардын булагын окутуучу эмес, окуучу өзү тандап алат. Окутуучу болсо окуучунун кайсы булакты тандап алганын гана белгилейт, ошого жараша ага доклад даярдоону же башка иштерди тапшыра алат. Тактап айтканда, бул окуучунун оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүүгө, өз алдынча текст түзүүсүнө өбөлгө болот.

Ошентсе да, биз колубузга урунган ар кандай темадагы же стилдеги тексттерди эмес, ар бир сабакта окуучунун рухий дүйнөсүн байытууга түздөн-түз салым кошо турган тексттерди тандоону максатка ылайык деп табабыз.

Изилдөөнүн максаты: бөтөн тилдүү студенттерге кыргыз тилин үйрөтүүдө көркөм тексттерди колдонуунун маанисин аныктоо, Ч. Айтматовдун чыгармаларынан алынган тексттерди талдоо аркылуу студенттердин текстти түшүнүү, талдоо жана өз алдынча текст түзүү көндүмдөрүн калыптандыруунун айрым ыкмаларын көрсөтүү.

Изилдөөнүн методдору: изилдөөдө илимий-методикалык булактарды талдоо, көркөм тексттерди талдоо, салыштыруу жана практикалык тапшырмалар аркылуу текст түзүүгө үйрөтүү методдору колдонулду. Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим», «Жамийла» повесттеринен алынган үзүндүлөр практикалык материал катары пайдаланылды.

Окутуунун негизги логикалык өзөгү грамматикадан түзүлсө да, сабактагы ички логика, андагы методикалык аппарат, иш-аракеттер грамматикалык эрежени үйрөнүүдөн эмес, этномаданият темасындагы тексттин ички интеграциясын талдоо менен башталып, өнүгөт жана жыйынтыкталат.

Тексттеги этнолексемалар менен синтаксемалык формалар өзөгүн ээлеген грамматикалык материалдарды окуп-үйрөнүү сабактын максатына жараша текст менен бирге иликтенип, талданат жана алардын текстти курууда ролу ачылат. Тактап айтканда, грамматикалык эреже — багыт эмес, жыйынтык маалымат катары гана бааланат. Ошого жараша суроо-тапшырмалардын лингвоэтномаданият таануу системасы түзүлөт. Мындай учурда этномаданий текст изилдеп-үйрөнүүнүн объектисине айланат да, ошону менен бирге тарбиялык функцияны да аткарат.

Сабакта колдонулган көркөм текст студенттердин коммуникативдик жөндөмдөрүн калыптандырып, сөзгө карата болгон сезимин ойготот жана сабакта пикир алышуу чөйрөсүн түзүүгө шарт түзөт.

Бөтөн тилдүүлөрдү окутууда көркөм тексттерди колдонуу ар кандай максаттарды көздөйт. Алсак, тилдик жана тилдик эмес максаттар. Эгерде көркөм текст жаңы лексиканы үйрөнүү жана грамматикалык материалдарды өздөштүрүү максатында колдонулса, көркөм текст студенттердин оозеки (монологдук жана диалогдук) жана жазуу кебин өстүрүүнүн маанилүү каражаты болуп эсептелип, бул учурда окутуунун тилдик максаты ишке ашырылат. Ал эми көркөм тексттер үйрөтүлүп жаткан тилдин өлкөсү, маданияты жөнүндө тааныштыруу иретинде окутулса, анда ал тилдик эмес максатты көздөп, бөтөн тилдүү студенттер адабиятты окуу аркылуу окуп жаткан тилдин өлкөсү, тилди алып жүргөн элдин жашоо-турмушу менен таанышат. Биз макалада көркөм тексттердин тилдик максатта колдонулушуна токтолобуз.

Албетте, тааныш эмес көркөм тексттерди бөтөн тилдүү студенттердин өздөштүрүүсү өтө татаал иш. Бул жерде студенттер аталган тексттерди түшүнүү үчүн алардын бир гана кыргыз тилин билүүсү жетишсиз. Алар тил менен катар кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, жашоо чындыгын да билиши керек. Ошондуктан көркөм текстти өздөштүрүү боюнча иш алып баруу белгилүү бир өзгөчөлүктөргө ээ десек болот. Алардын катарына көркөм текстти колдонуунун максаты, текст тандоо жана тексттин үстүндө иштөө ыкмалары кирет.

Тил үйрөтүү ыкмасы адамдын ойлоо жөндөмүнө таянуу менен жүргүзүлүшү керек, анткени адам баласынын психологиясы өзү үчүн керек деп эсептелген айрым тил каражаттарын мезгилди күтпөстөн эле кабыл алууга жөндөмдүү келип, биздин психологиябыз көзүбүзгө көрүнгөн нерсенин бардыгын бүтүн, комплекстүү кабыл алууга ылайыкташкан. Демек, адам баласы эмнени көрүп, сезип, байкап,

ойлоп отурса, ошону тезирээк кабылдоого жана ага ылайык тил каражаттарын үйрөнүүгө жөндөмдүү. Ошондуктан тилди тил менен гана үйрөтпөстөн, ал үчүн тексттерди, биринчи кезекте, адабий көркөм тексттерди колдонуу маанилүү. Көркөм тексттерди бөтөн тилдүүлөргө үйрөтүүнүн эң башкы максаты — кыргыз тилин үйрөтүү, сүйлөө жана жазуу көндүмдөрүнө ээ кылуу, муну менен катар элдин тарыхы, маданияты ж.б. жөнүндө түшүнүк алуу.

Тексттер адам баласынын өз ара сүйлөшүүсүн, мамиле түзүүсүн камсыз кылуучу коммуникативдик каражат катары тилдик бирдиктерден турат. Текстте логикалык, тематикалык, жанрдык, стилдик, семантикалык, структуралык, мазмундук байланыштар сакталат. Текст ушундай байланыштардын негизинде гана кандайдыр бир маалыматты туюндура алат. Ошондуктан текст менен иштөөдө текст тандоо маселесине кылдат мамиле жасоо керек. Анткени текст тандоо окутуунун максаттарына, мазмунуна жана принциптерине, студенттердин кызыкчылыктарына, ички жана сырткы факторлорго, жагдай-шарттарга ылайык жүргүзүлөт.

Салттуу түрдө текст менен иштөөнү:

1. Текстти окууга чейинки аткарылуучу иштер;
2. Текстти окуу учурунда аткарылуучу иштер;
3. Текстти окугандан кийинки аткарылуучу иштер деп бөлөбүз.

Биринчи этапта (текстти окууга чейинки аткарылуучу иштер) студенттерди текстти окууга кызыктырып, шыктандыруучу жагдайды түзүү керек. Мисалы, тексттин автору жана анын чыгармачылыгы жөнүндө кыскача маалымат берүү, аталган текст боюнча талаш-тартыш жараткан сын макалалардын үзүндүлөрүн сунуштоо, бирок чыгарманын өзү жөнүндө айтуу, ошондой эле тилдик тапшырмаларды аткарууну талап кылуу зарыл эмес. Чыгарманын аталышына көңүл буруу жана ушундай аталыштагы текст эмне жөнүндө болушу мүмкүн, мындай аталышта силер кандай мазмундагы текст түзөт элеңер деген сыяктуу кызыктыруучу жагдайларды уюштуруу керек.

Текстти окуу учурунда аткарылуучу иштер. Бул этаптагы иштер студенттерди текст менен тааныштыруудан башталат. Текст үн чыгарып окулуп берилиши керек. Бул учурда алар текстти көңүл коюп угуп, тексттин кыскача маанисин түшүнүүгө аракет кылышат. Муну менен катар өздөрүнө белгилүү жана белгисиз болгон сөздөрдү аныктап, тыбыштардын айтылыш өзгөчөлүктөрүнө, интонацияга көңүл бурушат. Бул этаптагы студенттин иш технологиясы бир канча ырааттуу иштерди жүргүзүүгө багытталышы керек. Алсак, студенттердин ишинин натыйжалуулугун арттыруу үчүн текстти бир канча маанилик фрагменттерге бөлүү керек жана ар бир фрагменттин өзөгүн түзүүчү маанилүү бирдиктерге (каармандар, окуялар, алардын мүнөздөмөсү, орду, мезгили), тилдик каражаттарга көңүл буруу зарыл. Анткени студент үчүн мазмунду түзүп турган негизги кырдаал түшүнүктүү болсо, текстти түшүнүү жеңил болот.

Түшүнүксүз тилдик бирдиктерди көз жаздымында калтырууга жол берилбейт. Алардын маанисин аныктоо студенттердин өз алдынча аракеттери аркылуу ишке ашырылышы керек. Бул багытта сөз түркүмдөрү боюнча талдоо, уңгу-мүчөгө ажыратуу иштери жана контексттин мааниси боюнча тааныш сөздөргө таянуу менен маанини аныктоо, логикалык ой жүгүртүү ж.б.у.с. иштер аткарылат.

Бөтөн тилдүү аудиторияда текст менен иштөөдө студенттердин тексттин маанисин түшүнүүсү үчүн окутуучу алардын чыгармачылык активдүүлүгүн ойготушу керек. Бул максатты ишке ашыруу үчүн атайын тапшырма, тактап айтканда, студент окуган текст эмне жөнүндө экендигин элестетип, кыялында пайда болгон элестерди сүрөттөп берүүгө жетишүүсү талап кылынат. Мындай иш студенттин жагымдуу эстетикалык эмоцияларды башынан өткөрүүсүнө шарт түзөт.

Ошентип, тексттеги ар бир өзөктүү бирдиктин үстүнөн иштөө белгилүү бир алгоритмдин: маани-мазмун жана элестин негизинде ишке ашырылат. Жыйынтыгында тексттин бардык фрагменттерин толук окуп чыгуу талабы коюлуп, тексттин мазмуну боюнча бир нече суроого жооп берүүнүн натыйжасында текстти кайталап айтып берүү талабы максатка ылайык келет. Текстти фрагменттерге бөлүүнүн негизинде ар бир фрагменттин өзөктүү учурларын пайдаланып, кыскартылган текст түзүүнү

үй тапшырмасы катары берүүгө болот. Ошондой эле аталган тема боюнча көйгөйлүү кырдаал түзүү да кызыктуу.

Текстти окугандан кийин аткарылуучу иштер жалпылоочу мүнөздөгү тапшырмаларды камтыйт. Тактап айтканда, окуган текст боюнча студенттердин өз түшүнүктөрүн, ой-пикирлерин билдирүүсү, текст боюнча резюме түзүү, талкуу жүргүзүү жана татаал тексттердин котормосун сунуштоо.

Текст — маалыматтын топтому гана эмес, лексикалык, фонетикалык материалдардын негизинде интеграцияланып турган кеп продуктусу, ошондой эле пикир алышуунун үлгүсү. Студенттерге текст түздүрүүдө тилдин тазалыгына, тууралыгына, логикалуулугуна, байлыгына, көркөмдүүлүгүнө көңүл буруу маанилүү. Көркөм чыгармалар — адамдын дүйнө таанымын, ой жүгүртүүсүн өстүрүүчү негизги булак. Ошондуктан текст түздүрүүдө студенттерди тилдин тазалыгына, тууралыгына, логикалуулугуна, байлыгына жана көркөмдүүлүгүнө үйрөтүү зарыл. Жакшы түзүлгөн текст гана ушул сапаттардын баарын өзүнө камтып, үлгү боло алат. Албетте, мындай үлгү катары туш келди алынган текст же стандарттуу сүйлөмдөрдүн топтому эмес, улуттук фольклордун эң мыкты чыгармалары же улуттук адабиятыбыздын мыкты туундулары пайдаланылышы керек. Мындай тексттер студенттин этномаданият таануу билимин өркүндөтүүдө негизги дидактикалык материал болуп берет.

Ошондой эле текст түзүүдө тематикалык лексиканы колдонуу аркылуу студенттер пикир алышууга керектүү сөз каражаттарын эркин колдоно алышат. Тактап айтканда, студенттердин сөз байлыгын арттырып, алардын эркин ой жүгүртө алуусуна көмөктөшөбүз. Чындыгында эле, тил үйрөнүп жаткан адам пикир алышууда зарыл болгон лексиканы жетиштүү деңгээлде билбесе, текст түзүүдө кыйналары шексиз.

Жыйынтыктап айтканда, студенттерге сабакта лексиканы мүмкүн болушунча тематикалык негизде көбүрөөк берүү зарыл. Тактап айтканда, бул учурда студент жаңы лексиканы өздөштүрүү аркылуу ой жүгүртүүгө, жазууга, окууга жана текст түзүүгө жетише алат.

Кыргыз тилин бөтөн тилдүүлөргө үйрөтүүдө окутуунун формаларына, сабактын типтерине, түрлөрүнө, сабакты талдоонун методикасына, сабакта колдонулуп жаткан метод-ыкмаларга болгон мамиле да түп-тамырынан өзгөрүүгө муктаж экени талашсыз.

Кыргыз тили сабагынын сапатын жогорулатууда салттуу жана инновациялык методдорду колдонуу бүгүнкү күндүн талабы катары каралууда. Анткени бүгүнкү күндө илим-техниканын өнүгүшү менен талаптар да өзгөрүп жатканы белгилүү. Тактап айтканда, мугалимди методдор жетелебестен, иштин ыңгайы жетелейт. Ошону менен бирге мугалимдин кандай гана методду тандап алуусуна тыюу же чек коюлбайт. Кандай гана усул-ыкмаларды колдонбойлу, алардын жандуу, өзгөрмөлүү жана ийкемдүү комплекстерин пайдалануу талабы коюлат.

Ошондой эле окутуунун методун тандоо маселеси боюнча эл мугалими Бектур Исаков «иштин ыңгайы» деген педагогикалык маанилүү түшүнүктү киргизген. Бул түшүнүк кыргыз тилин окутуунун ык-жолдорун тандап алууда жана колдонууда ар бир мугалимдин көңүлүндө болушун каалар элек. Анткени практик мугалимдер билдирген түшүнүк-сунуштар практикалык сыноодон өтүп, реалдуу шарт-кырдаалды эске алуунун маанисин жана зарылдыгын көрсөтүп турат. Тактап айтканда, иштин ыңгайы мурун ойлонулган чечимдерди өзгөртүүгө мажбур кылат. Кээде мындай ыңгайлар күн мурунтан баамдалат да, сабакты акыл-эсиңде бышырып коёсуң. Ошентип, айрым учурда мугалимди методдор жетелебестен, иштин ыңгайы жетелейт. Эмнени иштөө, кандайча аракет кылуу, эмнеден баштоо, эмнени даярдоо, кандай ыктарды колдонуу керектигин окутуунун кырдаалы көрсөтүп турат. Бул — кадиксиз чындык. Ошол себептүү методдор аркылуу сабакка келбестен, тескерисинче, окуу процессинин жагдайына жараша методдор, иштер, каражаттар, материалдар тандалып алынат [3, 11-б.].

Сөзүбүз кургак болбош үчүн Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинен үзүндү алып көрөлү:

«Адырдын үстүндөгү адырда, мен бала чактан бери билген, эки зор терек болоор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде, качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин, элден мурун эле дөбөдө

жанаша кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт. Көчөдө бак деген толуп жатат, бирок бул теректердин бир укмуштуу касиети – алар бөтөнчө жандуу теректер.

Кийин эс тартып чоңойгондо, мен бул теректердин сырын түшүндүм. Бийикте, туш-тарабы ачык дөбөдө тургандыктан, тынымсыз шуулдап, бөтөнчө үндүү болгон себеби да ошол. Мен үчүн бул теректер ушул күнгө чейин кандайдыр тегин эместей, сырдуу, жандуу сыяктанат. Бул теректердин түбүндө менин өмүрүмдүн эң бир сыйкырдуу чагы калгандай, эстеген сайын кайра баштан эскергим келет».

Окутуучу текстти студенттерге окуп берет. Алар текстти көңүл коюп угуп, анын кыскача маанисин түшүнүүгө аракет кылышат. Ошону менен катар студенттер өздөрүнө белгилүү жана белгисиз болгон сөздөрдү аныктап, тыбыштарды туура айтууга, интонацияны туура колдонууга көнүгүшөт. Андан кийин окутуучу аудиторияны аңгемелешүүгө даярдайт. Студенттерге тексттин мазмуну боюнча бир нече суроого жооп берүү менен бирге аны кайталап айтып берүү сунушталат. Андан ары студенттерге өз алдынча текст түзүп келүүгө тапшырма берилет. Текстти төмөнкүдөй темалардын айланасында түзүшсө болот: «Дүйшөн менен Алтынайдын тереги», «Дүйшөндүн жыйыны», «Дүйшөн сабак өтүп жатат» ж.б.

Ошону менен бирге ушул тема боюнча көйгөйлүү кырдаал түзсө болот:

1. Автор чыгармага эмне үчүн «Биринчи мугалим» деп ат койгон?
2. Сен ушул чыгармага кандай ат коёт элең?
3. Алтынайдын турмуш жолу кандай болду?
4. Алтынай Дүйшөндүн эмгегин актай алдыбы?

Ушул сыяктуу көйгөйлүү суроолор студенттердин ой-сезимин, ой жүгүртүүсүн калыптандырып, аларды ойлонууга түрткү берет деген ойдобуз. Мындай суроолор студенттердин тилге болгон кызыгуусун арттырарын күнүмдүк практика айгинелеп турат десек жаңылышпайбыз.

Ошондуктан көркөм чыгармалар адамдын дүйнө таанымын, ой жүгүртүүсүн өстүрүүчү негизги булак болуп саналары баарыбызга белгилүү. Ошондой эле алар адамдын эмоционалдык жана эстетикалык сезим-туюмдарын, адеп-ыймандык сапаттарын да калыптандырат. Көркөм чыгарма өзүнүн бай, ийкемдүү тили менен студенттин тил байлыгын өстүрүүгө өзгөчө чоң көмөк берет.

«Мына ушул теректер турган жерди айылдагылар эмне үчүндүр “Дүйшөндүн мектеби” – деп койчу. Бир кездерде ошол дөбөнүн үстүндөгү мектеп болгон имиш. Биз анын ордун да көрбөй калдык, бирок кош теректүү дөбөнүн аталышы эл оозунда мурунку бойдон келе жатат».

Дагы бир көркөм тексттен «Жамийла» повестиндеги төмөнкү үзүндүнү мисалга алып көрөлү:

«Биз, чөп чапкыч машина айдагандар, Данияр ды ошондо биринчи көрдүк. Анда жанагы бүгүлбөгөн бутунун жараты жакшы айыга элек, чалгыга жарабай, ал дагы машина айдайт. Чынын айтайын, биз аны жактыра бербедик. Себеби Данияр киши менен күп сүйлөшчү эмес, сүйлөшсө да ошол убакытта башка бир, өзүнө тиешелүү ойлорду ойлогонсуп, көңүлү башка жакта экени сезилип турчу. Ал өзүнөн өзү кыялга баткандай, маңыроо сыяктуу. Аны байкаган кишилер: “Байкуш неме согуштан эси ооп калса керек” – деп жүрүштү. Бирок, Данияр дын ушул мүнөзү, кыймылы, тез иштегенине, жүрүш-турушуна түк байланышпайт. Мүмкүн жетимдиктин запкысын көп тартып, турмуш аны тез иштөөгө, бирок көп сүйлөтпөй, сырын ичке түйүп, сактаганга үйрөттүбү? Балким ошондой болуш керек.

“Тартайган, москоол боюна жараша Данияр дын бет түшүлүшү чап жаак, көзү бир калыпта салмактуу тиктейт, кээде ал бир үн салгансып, сестейе калганда канат серпкендей кашы өйдө боло берип, көзү жалтылдап, бир нерсеге сүйүнгөн өңдүү болот”» [2-15 б.].

Бул үзүндүдө чыгарманын башкы каарманы Данияр дын образын Сейит баяндап, ага мүнөздөмө берет. Эми чыгарманын дагы бир башкы каарманы — Жамийланын образын алып көрөлү:

«Баягы тамашакөй, шайыр, шайдоот келин эмне үчүндүр жоошуй түшүп, анын мурда ойноктогон өткүр көздөрү эми ичтен муңдана, тумандуу жазгы күн сыяктуу жылуу мээримге толуп, назик тиктейт. Жамийланын жүзүнөн дайым бул ой кетип, эрдинде үлбүрөгөн күлкүнүн көлөкөсү адашып, өзү гана билген кандайдыр бир нерсеге ичи жылыгансып, ошого сүйүнгөн өңдүү туюлат» [2-21 б.].

Тактап айтканда, Жамийланын муңайышынан кусалык, арзуу, жылуулук, санаа, Данияргa карата ашып-ташыган махабат көрүнүп турат.

Ушул сыяктуу көркөм тексттердин негизинде студенттин ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, айлана-чөйрөнү, табиятты, адамды таанып-билүүгө жана ички дүйнөнүн чексиздигин аңдоого багытталган түрдүү суроолорду берип окутуу жөндүү деп эсептейбиз.

Жыйынтыктап айтканда, сабактын сапатын жогорулатууда теманын табиятына ылайык кошумча материалдарды, изилдөөлөрдөн үзүндүлөрдү, басма сөздөгү жаңылыктарды пайдалансак, сабак өз натыйжасын берет. Демек, методдордун жакшы-жаманы, эски-жаңысы, маанилүү-маанисизи болбойт. Окутуучу кайсы гана ыкманы колдонбосун, аны колдонуунун максатын жана алынуучу натыйжаны алдын ала пландаштырып алуусу абзел.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч. Т. Чыгармалар жыйнагы. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2014.
2. Байгазиев С. О. Окутуунун интерактивдүү методу. – Бишкек, 2004.
3. Исаков Б. Сабат санжырасы. – Бишкек, 1993.
4. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек, 2009.
5. Кыргыз-Түрк «Манас» университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңы усул-ыкмалары. – Бишкек, 2006.
6. Сакиева С. С., Тажиева Ж. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы жаш муундарга адамкерчиликти калыптандыруу проблемалары // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2014. – № 4 (32). – 73–76-бб.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доценттин м.а. Токоева Н.А.

УДК 792.072(575.2)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-306-312

Шайылдаева А.К., Сыдыков Т.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ,
Кыргыз Республикасынын маданият, маалымат жана жаштар саясатынын министрлигинин Искусство жана кесиптик билим берүү башкармалыгы
Шайылдаева А.К., Сыдыков Т.
КНУ имени Жусупа Баласагына,
Управления искусства и профессионального образования Министерства культуры, информации и молодежной политики Кыргызской Республики
Shaiyldaeva A.K., Sydykov T.
KNU Jusup Balasagyn,
Department of Arts and Vocational Education, Ministry of Culture, Information and Youth Policy of the Kyrgyz Republic

ORCID 0009-0003-6412-829X
ORCID 0009-0006-9837-7843

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТЕАТР СЫНЫНЫН БҮГҮНКҮ АБАЛЫ: ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТЕАТРАЛЬНОЙ КРИТИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
THE CURRENT STATE OF THEATRE CRITICISM IN KYRGYZSTAN: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кыргыз театр искусствосунун тарыхый өнүгүүсү, эгемендүүлүк доорундагы абалы жана азыркы көйгөйлөрү илимий талдоого алынган. Чыгармачылык мурасты системалуу изилдөөнүн, спектаклдерди документтештирүүнүн жана аларга аналитикалык жана сынчыл баа берүүнүн зарылдыгы белгиленет. Советтик доордогу иликтөөлөр, Ж. Кулмамбетовдун «Манас» эпосу аркылуу кесиптик театрдын башаттарын чечмелөөсү, ошондой эле Токтоболот Абдумомунов атындагы Кыргыз улуттук академиялык драма театрынын (КУАДТ) ролу каралып, театр искусствосунун тарыхый жана коомдук мааниси ачып көрсөтүлөт. Изилдөө театр таануучулардын жана коомчулуктун театрга болгон кызыгуусун арттыруунун, чыгармачылык мурасты сактоонун жана аны келечек муундарга жеткирүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Аннотация: В статье представлен научный анализ исторического развития театрального искусства Кыргызстана, его состояния в период независимости и современных проблем. Подчёркивается необходимость систематического изучения творческого наследия, документирования спектаклей, их аналитической и критической оценки. Рассматриваются исследования советского периода, интерпретация Ж. Кулмамбетовым истоков профессионального театра через эпос «Манас», а также роль Кыргызского национального академического драматического театра имени Токтоболота Абдумомунова (КНАДТ). Раскрывается историческое и общественное значение театрального искусства. Исследование подчёркивает важность повышения интереса театроведов и общественности к театру, сохранения творческого наследия и его передачи будущим поколениям.

Abstract: The article presents a scientific analysis of the historical development of theatrical art in Kyrgyzstan, its state during the period of independence, and its current challenges. It emphasizes the need for systematic research into creative heritage, the documentation of theatrical productions, and their analytical and critical evaluation. The article examines Soviet-era research, Zh. Kulmambetov's interpretation of the origins of professional theatre through the Manas epic, and the role of the Kyrgyz National Academic Drama Theatre named after Toktobolot Abdumomunov (KNADT). The historical and social significance of theatrical art is also explored. The study highlights the importance of increasing interest in theatre among theatre scholars and the general public, preserving creative heritage, and passing it on to future generations.

Негизги сөздөр: кыргыз театр искусствосу; «Манас» эпосу; театр тааныу; спектакль; театр сыны; чыгармачылык мурас; эгемендүүлүк доору; документтештирүү; аналитикалык изилдөө.

Ключевые слова: театральное искусство Кыргызстана; эпос «Манас»; театроведение; спектакль; театральная критика; творческое наследие; период независимости; документирование; аналитическое исследование.

Keywords: Kyrgyz theatre; «Manas» epic; theatre studies; performance; theatre criticism; creative heritage; independence period; documentation; analytical research.

Кыргыз Республикасынын маданиятын жана искусствосун өнүктүрүү багытында мыйзамдык-укуктук негиздер түзүлүп, мамлекеттик саясат жүргүзүлүп келет. Ошол эле учурда бул тармактагы мамлекеттик саясатты бирдиктүү системада ишке ашыруу, илимий изилдөөлөрдү жана практикалык чараларды системалуу жүргүзүү маселелери дагы эле актуалдуу бойдон калууда. Кыргыз Республикасында маданият жана искусство тармагын өнүктүрүүнүн негизги мыйзамдык-укуктук негиздеринин бири — 2009-жылы кабыл алынган «Маданият жөнүндө» мыйзам. Ал искусствонун

түзүлүшүн, сакталуусун жана коомго жеткирилишин жөнгө салат, ошондой эле маданий мурастарды коргоону камсыз кылып, мамлекеттик саясаттын негизги укуктук алкагын түзөт.

2026–2030-жылдарга Кыргыз Республикасында маданият жана искусство чөйрөсүн өнүктүрүү программасы Кыргыз Республикасынын Президентинин 2023-жылдын 15-августундагы № 193 «Маданият, искусство жана спорт чөйрөсүн мамлекеттик колдоонун кечиктирилгис чаралары жөнүндө» Жарлыгын ишке ашыруу максатында иштелип чыккан. Программа маданият жана искусство тармагын өнүктүрүүнүн негизги максаттарын, милдеттерин жана артыкчылыктуу багыттарын аныктайт. Анда жарандардын маданий баалуулуктарга жеткиликтүүлүгүн кеңейтүү, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү, улуттук жана аймактык маданий байланыштарды чыңдоо, ошондой эле коомчулуктун маданий турмушка активдүү катышуусуна шарт түзүү негизги максаттар катары белгиленген. Программа алты артыкчылыктуу багытты камтыйт. Алардын катарына тарыхый-маданий мурастарды сактоо жана өнүктүрүү, улуттук аң-сезимди жана жарандык идентүүлүктү калыптандыруу, маданий инфраструктуранын жеткиликтүүлүгүн кеңейтүү жана Кыргызстандын дүйнөлүк маданий мейкиндикке интеграцияланышын камсыз кылуу кирет. Программанын аткарылышын камсыз кылуу үчүн иш-чаралар планы, мониторинг жана баалоо механизмдери, ошондой эле каржылоо булактары каралган [1, 12–13-бб.]. Бул мамлекеттик документ макалада талкууланып жаткан театр жана искусство мекемелеринин өнүгүүсү, көрүүчүлөр менен өз ара байланышы жана маданий саясаттын теориялык-практикалык аспектилери менен түздөн-түз байланышта болуп, азыркы театр искусствосунун көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган практикалык негиз болуп эсептелет. Ошентсе да, азыркы учурда мамлекеттик маданий саясаттын теориялык негиздери, аны ишке ашыруунун натыйжалуулугу жана практикалык ыкмалары боюнча системалуу изилдөөлөрдү мындан ары да тереңдетүү зарыл. Башкача айтканда, маданият тармагындагы илимий изилдөөлөрдө жеке көз караштар жана автордук сунуштар менен катар узак мөөнөттүү стратегиялардын реалдуу натыйжаларын эмпирикалык жактан талдоого да өзгөчө көңүл буруу талап кылынат. Бул жагдай концептуалдык саясат менен системалуу илимий изилдөөлөрдүн өз ара байланышын тереңирээк кароо зарылдыгын көрсөтөт. Ошондуктан маданият жана искусство тармагындагы мамлекеттик саясаттын идеясын, теориялык алкагын жана практикалык натыйжалуулугун илимий жактан тереңдетип, кеңири талдоо талап кылынат. Мындай изилдөөлөр болжолдуу сунуштар менен гана чектелбестен, мамлекеттик саясаттын практикага тийгизген таасирин, аны ишке ашыруу механизмдерин жана коомдогу социалдык-маданий өзгөчөлүктөрдү ачып көрсөтүүгө тийиш.

Бүгүнкү күндүн талаптары жана глобалдашуу процессинин ылдамдыгы маданият тармагында мурда натыйжалуу деп эсептелген ыкмалар менен формаларды жаңыча интерпретациялоону талап кылууда. Глобалдашуу менен кошо келген социалдык, экономикалык жана маалыматтык агымдар коомдун маданий муктаждыктарын өзгөртүп, театр жана башка искусство мекемелеринен жогорку деңгээлдеги тейлөөнү жана көрүүчүлөр менен өз ара аракеттенүүнүн жаңы формаларын талап кылат. Коомдогу тынымсыз өзгөрүүлөр театр мекемелерин коомдун күзгүсү катары бул өзгөрүүлөрдү алдын ала баамдап, аларга ыңгайлашууга мажбурлайт.

Театрлар көрүүчүлөрдүн маданий, эстетикалык жана социалдык муктаждыктарын эске алып, театр искусствосунун алар үчүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууга тийиш. Бул өзгөчө жаш муундарды маданий агымга тартууда жана жаңы көрүүчүлөрдүн кызыгуусун арттырууда маанилүү роль ойнойт. Ошондуктан театр мекемелери демилгелүү иштерди колго алып, иштин жаңыланган формаларын өнүктүрүп, жаңы методикалык жана педагогикалык ыкмаларды коомго жайылтууга тийиш. Бул аракеттер аркылуу келечек муундарды маданият жана искусство тармагына тартуунун натыйжалуу жолдору түзүлүп, театрлардын коомдогу таасири жана актуалдуулугу жогорулайт.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын театр искусствосунун алдында турган маанилүү маселелердин бири — көрүүчүлөрдүн театрга болгон кызыгуусун арттыруу жана алардын маданий турмушка катышуусун кеңейтүү. Бул багытта театр мекемелеринин билим берүү уюмдары менен кызматташуусун күчөтүү өзгөчө мааниге ээ. Айрыкча аймактардагы жогорку жана орто кесиптик окуу

жайларында, жалпы билим берүүчү мектептерде театр искусствосу менен тааныштырууга багытталган иш-чараларды уюштуруу зарыл. Алсак, «Театр — жашоонун күзгүсү» аталышындагы экскурсияларды өткөрүү, окуучуларды жана студенттерди сахна артындагы чыгармачылык процесс менен тааныштыруу, ошондой эле «Мектеп жана театр» темасында семинарларды уюштуруу жаш муундардын театрга болгон кызыгуусун арттырууга өбөлгө түзөт [1, 8-б.]. Мындай кызматташтык театр искусствосунун жеткиликтүүлүгүн кеңейтүүгө, жаңы көрүүчүлөрдү тартууга жана театр менен коомдун ортосундагы маданий байланышты бекемдөөгө шарт түзөт.

Советтик мезгилде кыргыз театры институционалдык жактан калыптанып, кесиптик өнүгүүнүн жаңы баскычына көтөрүлгөн. Театр мекемелери түзүлүп, чыгармачыл жамааттардын ишмердүүлүгү кеңейип, сахна искусствосунда бир катар жетишкендиктер жаралган. Ошол эле учурда театрдын өнүгүшү жана аны илимий жактан талдоо советтик идеологиянын таасири астында жүргөн. Театрга арналган макалаларда жана изилдөөлөрдө спектаклдердин көркөмдүк өзгөчөлүктөрү менен катар алардын идеологиялык мазмунуна да басым жасалган. Натыйжада театр сынынын айрым багыттарында көркөм чыгармаларды ар тараптуу жана көз карандысыз талдоо мүмкүнчүлүгү чектелген.

Советтик доордун айрым изилдөөчүлөрү кыргыз кесиптик театрынын калыптанышын 1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийинки коомдук-маданий өзгөрүүлөр менен байланыштырышкан. Алардын эмгектеринде борбордон келген кесипкөй адистердин катышуусу менен театр мекемелери уюштурулуп, чыгармачыл кадрларды даярдоо иши жолго коюлуп, улуттук театр мектеби калыптана баштаганы белгиленген. Мындай көз карашта революцияга чейинки кыргыз коомунда театр искусствосунун кесиптик формалары өнүкпөгөнү, ал эми салттуу көркөм маданият театрдын өз алдынча тарыхый негизи катары жетиштүү каралбаганы байкалат. Натыйжада кыргыз театрынын тарыхы негизинен советтик мезгилден башталгандай түшүндүрүлгөн.

Бирок кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы, «Манас» эпосун айтуу өнөрү, элдик оюн-зооктору жана аткаруучулук салттары улуттук сахна искусствосунун калыптанышына өбөлгө түзгөн маданий негиздер катары өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Ошондуктан кыргыз театрынын тарыхын советтик мезгилде түзүлгөн кесиптик мекемелердин ишмердүүлүгү менен гана чектебестен, анын салттуу маданият менен болгон байланышын да эске алуу зарыл.

Кыргыз театрынын изилдөөчүсү Ж. Кулмамбетов кыргыздын салттуу аткаруучулук өнөрүн, анын ичинде «Манас» эпосун айтуу салтын театр искусствосунун тарыхый башаттарынын бири катары карайт. Изилдөөчү манасчылык өнөрүн эпикалык, башкача айтканда, баяндоочу театрдын өзгөчө формасы катары талдап, аны дүйнөлүк эпикалык театрдын көрүнүктүү үлгүлөрүнүн бири деп баалайт. Анын пикиринде, эпикалык театр аристотелдик театрга чейинки байыркы көркөм-эстетикалык моделдердин бири болуп саналат, ал эми кыргыздын манасчылык өнөрүндө бул салт өзгөчө формада сакталып калган [4, 47–60-бб.].

Москвадагы адабиятчы жана театр сынчысы Дмитрий Брудный бул маселеге төмөнкүчө комментарий берген: «А ведь ещё совсем недавно, всего лишь несколько десятков лет назад, кочевники – киргизы не знали своего профессионального искусства, как не знали они счастья и мира» [3, 100-б.]. Буга чейин, 1950-жылдардын ортосунда, театр таануучу Н. И. Львов мындай ой билдирген: «Несмотря на широкое развитие в киргизском быту элементов театральности, театра в Киргизии до Великой Октябрьской социалистической революции не было ни профессионального, ни самодеятельного» [4, 398-б.]. Бул эки пикир советтик мезгилдеги кыргыз театрынын тарыхына карата калыптанган көз караштардын бир багытын чагылдырат. Ж. Кулмамбетов болсо кыргыз театрынын тарыхый башаттарын «Манас» эпосу жана манасчылык өнөрү менен байланышта карап, эпикалык театр түшүнүгү аркылуу башкача чечмелөөнү сунуштайт [4, 47–60-бб.]. Мындай мамиле кыргыз театрынын тарыхын кесиптик театр мекемелеринин пайда болушу менен гана чектебестен, элдик оозеки чыгармачылык жана салттуу аткаруучулук маданият менен байланышта кароого мүмкүндүк берет.

1991-жылдын акырында СССР таркап, Кыргызстан өз алдынча эгемен мамлекетке айланган учурда адабият жана театр искусствосунда кризистик абал орун алган. Мамлекеттик каржылоонун

жана уюштуруучулук механизмдердин өзгөрүшү театр жана кино тармагындагы чыгармаларды жаратууну кыйындаткан. Атап айтканда, кино тартуу дээрлик токтоп калган, анткени финансылык жана уюштуруучулук колдоо азайган. Жалпы постсоветтик мейкиндикте мындай дендароо абал биринчи кезекте идеологиялык фарватерден ажыроо менен байланыштуу болгон. Жаңы саясий жана экономикалык шарттар театрдын финансылык, уюштуруучулук жана чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнө таасир эткен [2, 537-б.].

Эгемендүүлүк доорунун башталышы менен Кыргызстан өз алдынча мамлекетке айланып, жаңы саясий жана экономикалык шарттар театр искусствосунун өнүгүшүнө да өз таасирин тийгизди. Театр мекемелери финансылык жана уюштуруучулук көйгөйлөргө туш болуп, чыгармачылык процессте бир катар кыйынчылыктар жаралды. Ошондой эле соңку 30–35 жыл аралыгында театр мекемелеринде сахналанган спектаклдер сынчылар тарабынан жетиштүү деңгээлде иликтенбей, талкууланбай, жазма түрүндө тарыхка толук кандуу калтырылган эмес. Бул спектаклдердин көбү документалдык жактан сакталбай, «кумга куюлган суудай» жок болуп кеткен. Натыйжада театр тарыхынын бир бөлүгү жана чыгармачылык мурас келечек муунга толук жеткирилбей, кыргыз театр искусствосун илимий жактан изилдөөдө бир катар кыйынчылыктарды жараткан.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын театр мекемелери кайрадан жанданып, ар түрдүү жанрдагы чыгармаларды сахналаштыруу боюнча активдүү аракеттерди көрүп жатышат. Бул процесске байланыштуу спектаклдер боюнча сын-пикирлер жана макалалар жазыла баштады. Бул театр искусствосунун тарыхын жана чыгармачылык мурасын документтештирүү үчүн маанилүү кадам болуп саналат. Театр сынынын негизги максаты — сахналанган чыгармаларды системалуу талдоо, аларга эстетикалык баа берүү, ой-пикирлерди сунуштоо жана тарыхка калтыруу, башкача айтканда, чыгармачылык процессти объективдүү илимий көз караштан талдап, документтештирүү болуп эсептелет.

Азыркы учурда театр сыны кайрадан жанданып, жаңы театр таануучулардын макалалары жарыялана баштады. Ошол эле учурда спектаклдерди аналитикалык деңгээлде терең чечмелөө, теориялык негиздерди практика менен туура айкалыштыруу жана методикалык жактан системалуу талдоо маселелери актуалдуу бойдон калууда. Бул багыт театр сынчылары жана илимий изилдөөчүлөр үчүн учурдагы негизги милдеттердин бири болуп саналат. Ошондой эле театр чыгармаларын талдоодо теориялык жана практикалык аспектилерди айкалыштыруу, сахналанган чыгармалардын коомдук, тарбиялык жана эстетикалык маанисин терең ачып көрсөтүү зарыл.

Академиялык жактан караганда, азыркы театр сынынын өнүгүүсү класстагы методологиялык кемчиликтерди жоюу, сын макалаларды аналитикалык, теориялык жана практикалык аспектилерде жазууну күчөтүү аркылуу гана толук кандуу болушу мүмкүн. Бул, өз кезегинде, театр искусствосунун өнүгүүсүнө салым кошуп, келечек муунга илимий негизде мурастуу мүмкүнчүлүк берет.

Учурда Кыргызстандын театр мекемелери кайрадан жанданып, ар түрдүү жанрдагы чыгармаларды сахналаштырып жатканы менен, спектаклдерди терең чечмелөө жана талдоо жаатында бир катар маселелер бар. Конкреттүү мисал катары Токтоболот Абдумомунов атындагы Кыргыз улуттук академиялык драма театрынын (КУАДТ) сахнасында коюлган «Эне», «Акыркы кат», «Саманчынын жолу», «Абийир кечирбейт» чыгармалары театр тарыхында маанилүү орунга ээ болгону менен, алар тууралуу сын-пикирлер жана илимий талдоолор жетиштүү деңгээлде жүргүзүлгөн эмес. Бул жагдай кыргыз театр искусствосунун тарыхый мурасын документтештирүү жана келечек муунга жеткирүү иштерин кыйындатууда.

Токтоболот Абдумомунов атындагы Кыргыз улуттук академиялык драма театры (КУАДТ) кыргыз театр искусствосунун өнүгүшүндө маанилүү орунду ээлеген чыгармачылык мекемелердин бири болуп саналат. Театрдын сахнасында коюлган спектаклдер улуттук драматургиянын, актёрдук жана режиссёрдук өнөрдүн өнүгүү өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн маанилүү материал болуп эсептелет. Ушуга байланыштуу театрдын чыгармачылык мурасын системалуу документтештирүү, спектаклдерге театр таануучулук жана сынчыл талдоо жүргүзүү, актёрдук жана режиссёрдук чечмелөөлөрдү илимий жактан изилдөө зарыл. Мындай иштер кыргыз театр искусствосунун тарыхын толуктоого, сахналык

чыгармалардын эстетикалык жана коомдук маанисин ачып көрсөтүүгө жана чыгармачылык мурасты келечек муундарга жеткирүүгө өбөлгө түзөт.

Ошентип, КУАДТнын чыгармачылык ишмердүүлүгүн системалуу изилдөө кыргыз театрынын тарыхын жана теориясын өнүктүрүүгө, спектаклдер боюнча аналитикалык жана сынчыл эмгектерди даярдоого шарт түзөт. Театр таануучулардын катышуусунда спектаклдерди документтештирүү, алардын көркөмдүк, социалдык жана тарбиялык маанисин талдоо улуттук театр мурасын сактоонун жана аны келечек муундарга жеткирүүнүн маанилүү багыттарынын бири болуп саналат.

Кыргызстанда театр искусствосунун инфраструктурасы салыштырмалуу кеңири түзүлгөн. Мисалы, өлкө боюнча 24 театр, анын ичинде 8 музыкалык драма театры, 9 драма театры, 2 куурчак театры, бир опера жана балет театры, ошондой эле 3 филармония иштейт. Бул мекемелер негизинен мамлекеттик менчикке караштуу болуп, алардын негизги максаты чыгармачылык программаларды ишке ашыруу жана коомчулукту маданий баалуулуктар менен камсыз кылуу болуп саналат. Бирок бул театр мекемелеринин чыгармачылык эмгектерин системалуу түрдө тарыхта калтыруу, спектаклдерди документтештирүү жана аналитикалык баалоо маселелери актуалдуу бойдон калууда. Натыйжада, сахналанган чыгармалардын бир бөлүгү келечек муун үчүн илимий жана тарыхый булак катары толук сакталбай, алардын мааниси жетиштүү деңгээлде ачылбай калууда.

Мындан тышкары, Кыргызстанда жеке менчик театрлар да бар, алардын саны болжол менен 20ны түзөт. Алардын көпчүлүгү, өзгөчө, балдарга жана жаштарга багытталган чыгармачылык программаларды ишке ашырып, келечек муундун маданий жана эстетикалык жактан өнүгүшүнө салым кошуп жатышат. Бирок жеке менчик театрлардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн тарыхта калтыруу жана илимий жактан баалоо маселеси да актуалдуу бойдон калууда. Алардын чыгармачылык ишмердүүлүгү көбүнчө учурдагы көрүүчүлөрдүн аудиториясы менен гана чектелип калууда.

Ошентип, Кыргызстандын театр искусствосунун учурдагы абалында мамлекеттик жана жеке менчик секторлордун чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрү менен катар, чыгармачылык эмгектерди документтештирүү, тарыхта калтыруу жана аналитикалык баалоо маселелери да бар. Бул жагдай, өз кезегинде, театр таануучулар менен изилдөөчүлөрдүн театр искусствосун илимий негизде изилдөөсүн, анын тарыхын сактоосун жана чыгармачылык мурасты келечек муунга жеткирүүсүн талап кылат.

Ошондуктан кыргыз театр искусствосунда театр тарыхын, теориясын, практикасын жана чыгармачыл адистердин — актёрлордун, режиссёрлордун, сценографтардын — чыгармачылык тажрыйбасын документтештирүү жана жазып калтыруу маселеси эң олуттуу көйгөйлөрдүн бири болуп эсептелет. Учурда бул багытта жалгыз аракет кылып жаткан изилдөөчү — Ж. Кулмамбетов. Анын эмгектери театр тааануу жаатындагы маанилүү изилдөөлөрдүн үлгүсүн түзүп жатканына карабастан, бир изилдөөчүнүн мүмкүнчүлүгү кыргыз театр искусствосунун масштабдуу тарыхын жана чыгармачылык мурасын толук камтууга жетишсиз болушу мүмкүн.

Өтө чоң көлөмдөгү материалды системалуу түрдө изилдөө, спектаклдерди талдоо, актёрдук жана режиссёрдук чечмелөөлөрдү интерпретациялоо, тарыхта калтыруу жана келечек муунга жеткирүү — физикалык гана эмес, психологиялык жана методологиялык жактан да чоң аракетти талап кылган процесс. Бир изилдөөчүнүн мүмкүнчүлүгү мындай масштабдагы иштерди толук камтууга жетишсиз болуп, терең аналитикалык жана документтештирүүчү изилдөөлөрдү жүргүзүүдө кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн.

Мына ушул себептен театр изилдөө борборун түзүү зарылчылыгы туулат. Бул борбордун негизги максаттары төмөнкүлөрдү камтышы керек:

1. Кыргыз театр искусствосунун тарыхын системалуу изилдөө жана документтештирүү;
2. Спектаклдерди аналитикалык жана сын-пикирдик нукта чечмелөө, актёрдук жана режиссёрдук интерпретацияларды ачып көрсөтүү;
3. Театр таануучулардын тобун уюштуруу жана чыгармачылык тажрыйбаны келечек муунга жеткирүү;
4. Театр теориясында, методологиясында жана практикасында илимий-изилдөө ыкмаларын өнүктүрүү.

Мындай борбордун түзүлүшү кыргыз театр искусствосунун тарыхый мурасын сактап калуу, спектаклдерге илимий баа берүү жана театр сынынын деңгээлин жогорулатуу багытында олуттуу кадам болмок. Бул сунушталган модель театр таануучуларга материалдарды системалуу түрдө изилдөөгө, тарыхта калтырууга жана жаңы чыгармачылык багыттарды өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. 2026–2030-жылдарга Кыргыз Республикасында маданият жана искусство чөйрөсүн өнүктүрүү программасы: Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2026-жылдын 23-февралындагы № 128 токтомуна 1-тиркеме. – 13 б.
2. Брудный Д. Л. Театральное искусство Киргизии. – М.: Знание, 1959. – 32 с.
3. Львов Н. И. Киргизский театр: очерк истории / под ред. А. Кутубаева. – М.: Искусство, 1953. – 227 с.
4. Кулмамбетов Ж. Кыргыз театры. – Бишкек: Турар, 2017. – 455 б.
5. Кулмамбетов Ж. Кыргыз театры. – Бишкек: ОсОО «Оптима Технолоджис», 2023.
6. Кулмамбетов Ж. Режиссер Бообек Ибраев (Чыгармачылык портрет). – Бишкек: Принт Экспресс, 2015. – 159 б.
7. Кулмамбетов Ж. Советбек Жумадыловдун эки тагдыры. – Бишкек: Maxrint, 2021. – 114 б.
8. Кулмамбетов Ж. Диегесис и мимесис дык модели мирового театра. – Бишкек: Макспринт, 2023.
9. Кулмамбетов Ж. Пушкин актёр или нарратор? – Бишкек: Макспринт, 2021. – 109 б.

Рецензент: кандидат культурологии, доцент Корпобаева М.К.

УДК: 378.165.1. (043)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-312-317

Эгешова А.Ж.
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
Эгешова А.Ж.
Бишкекский государственный университет имени К. Карасаева
Egeshova A. Zh.
K. Karasaev Bishkek State University

ORCID: 0009-0009-4150-4065

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА КОММУНИКАТИВДИК КӨНДҮМДӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ
ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
ISSUES OF DEVELOPING COMMUNICATIVE SKILLS IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз тилин окутууда окуучулардын оозеки кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу маселеси каралат. Оозеки жана жазуу кебинин өз ара байланышы, алардын өзгөчөлүктөрү жана окутуу процессиндеги орду талдоого алынат. Педагог-окумуштуулардын пикирлерине таянуу менен, баарлашуунун окуучулардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдөгү мааниси ачылып берилет. Сабакта окуучуларды даяр текстти жаттоого эмес, өз оюн эркин, так жана логикалык түрдө өз сөзү менен билдирүүгө үйрөтүүнүн зарылдыгы баса белгиленет. Ошондой эле коммуникативдик көндүмдөрдү калыптандыруунун методикалык негиздери каралат. Оозеки кепти өнүктүрүү окуучулардын жалпы тилдик маданиятын жана өз алдынча ой жүгүртүү жөндөмүн

арттырары белгиленет. Мугалимдин ролуна жана коммуникативдик мамиленин негизинде натыйжалуу окуу процессин уюштурууга өзгөчө көңүл бурулат.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования устной речевой деятельности учащихся при обучении кыргызскому языку в средней школе. Анализируются взаимосвязь устной и письменной речи, их особенности и значение в учебном процессе. На основе взглядов педагогов и учёных раскрывается роль общения в развитии мышления учащихся. Подчёркивается необходимость обучения школьников свободному, точному и логичному выражению мыслей своими словами, а не механическому заучиванию текста. Также рассматриваются методические основы формирования коммуникативных навыков. Отмечается, что развитие устной речи способствует повышению общей языковой культуры и развитию самостоятельного мышления учащихся. Особое внимание уделяется роли учителя и организации эффективного учебного процесса на основе коммуникативного подхода.

Abstract: This article examines the development of students' oral communication skills in teaching the Kyrgyz language at secondary school. It analyzes the relationship between oral and written speech, their distinctive features, and their role in the educational process. Drawing on the views of educators and scholars, the article highlights the importance of communication in developing students' thinking. It emphasizes the need to teach students to express their thoughts freely, clearly, and logically in their own words rather than mechanically memorizing texts. The methodological foundations for developing communicative skills are also discussed. The development of oral speech is shown to enhance students' overall language proficiency and independent thinking. Particular attention is paid to the teacher's role and the organization of an effective learning process based on a communicative approach.

Негизги сөздөр: оозеки кеп; баарлашуу; байланыштуу кеп; коммуникативдик көндүмдөр; окутуу; окуучу; мугалим; методика.

Ключевые слова: устная речь; общение; связная речь; коммуникативные навыки; обучение; ученик; учитель; методика.

Keywords: oral speech; communication; coherent speech; communicative skills; teaching; student; teacher; methodology.

Сүйлөө – бул адамдардын оозеки түрдө пикир алмашуусу. Анын жүрүшүндө тилдик бирдиктер жана ар кандай тил каражаттары колдонулуп, маалымат берүү жана кабыл алуу ишке ашат. Ошол эле учурда сүйлөшүү процессинде катышуучулардын коммуникативдик максатына ылайык өз ара байланыш түзүлүп, бири-бирин түшүнүү жана таасир этүү аракеттери жүрөт. Оозеки сүйлөшүүнүн өзгөчөлүгү – анын көбүнчө алдын ала даярдыксыз ишке ашышында. Ошондуктан сүйлөө учурунда керектүү тил каражаттарын ыкчам эстеп, аларды туура колдонуу аркылуу ойду так жана түшүнүктүү жеткирүү талап кылынат.

Мындан улам окуучулар тилдик бирдиктер тууралуу теориялык билимге ээ болуп гана тим болбостон, аларды практикада колдоно билүү жөндөмүнө жана туруктуу көндүмдөргө ээ болушу зарыл. Сүйлөө жана угуу – ой жүгүртүү менен тыгыз байланышкан ишмердүүлүктөр. Адам адегенде уккан маалыматты кабыл алып, анын маанисин аңдап түшүнөт, андан соң ошол маалыматты өз сөзүндө колдонуу жөндөмүнө ээ болот. Окуучулардын сүйлөө жана жазуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү маселеси методикалык эмгектерде да каралып келет [3]. Ошондуктан кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнүн өз ара байланышын камсыз кылуу өтө маанилүү. Окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө алардын оозеки сүйлөөсүнө өзгөчө көңүл буруу зарыл. Бул багытта ийгиликке жетүү үчүн ар бир окуучунун жекече жана курактык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле өз алдынча инсан экендигин эске алуу маанилүү шарт болуп эсептелет.

Кыргыз тилин инсанга багыттап окутууда дал ушул өзгөчөлүктөр негизги орунду ээлейт. Ошондуктан окутуу процессинде төмөнкү жекече өзгөчөлүктөргө көңүл буруу сунушталат:

– окуучулардын кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон кызыгуусу жана умтулуусу;

– алардын жеке кызыкчылыктары;

– оозеки сүйлөө жөндөмүнүн деңгээли;

– өз тажрыйбасын колдонуу мүмкүнчүлүгү;

– мугалим тарабынан окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүн таанып-билүү;

– окуучунун өзгөчөлүгүнө жараша мугалим менен өз ара аракеттенүүсү;

– жекече жана топтук өзгөчөлүктөрдүн айкалышы;

– сабакты уюштурууда ушул өзгөчөлүктөрдү эске алуу.

Класстагы бардык окуучулар мугалим үчүн бирдей маани эе. Ошондуктан ар бир окуучунун өзгөчөлүгүн терең изилдеп, аларга тең мамиле кылуу – педагогдун негизги милдеттеринин бири. Эгер мугалим окуучулардын жеке кызыкчылыктарын класстын жалпы кызыкчылыгы менен шайкеш келтире алса, сабактын натыйжалуулугу кыйла жогорулайт.

Ал үчүн окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу зарыл. Ар бир окуучунун өз алдынчалуулугун, табигый өзгөчөлүгүн жана маалыматты кабыл алуу жөндөмүн эске алуу окутуунун натыйжалуулугун жогорулатат. Профессор Ж. Чыманов менен доцент Ж. Аскар кызы табигыйлык принцибинин талаптарына таянууну азыркы учурдун зарылдыгы катары белгилешкен. «Кыргыз тилин эне тили катары окутууда аныкталган натыйжаларды (компетенттүүлүктөрдү) алууга жетишүү үчүн табигыйлык принцибинин талаптарын толук аткаруу, окутуу процессинде бекем сакталышы гана дидактикалык шарт жана аталган принципке артыкчылыктуу маани берүү зарылдык деп билебиз» [7, 292-б.] деген пикир кыргыз тилин инсанга багыттап окутуунун өзөгүн ачып берет. Демек, бул принципке таянуу жалпы эле окутууда, анын ичинде кыргыз тилин инсанга багыттап, компетенттүүлүккө негиздеп жана деңгээлдер боюнча окутуу сыяктуу азыркы парадигмаларды ишке ашыруунун зарыл дидактикалык шарттарынын бири болуп эсептелет.

Кеп ишмердүүлүгүнүн сүйлөшүү түрү жөнөкөй көрүнгөнү менен, аны өздөштүрүү татаал процесс. Бүгүнкү күндө көптөгөн окуучулар эне тилинде так жана эркин сүйлөй албай жатышат. Мунун себептеринин бири – кыргыз тилин окутууда оозеки кепке жетиштүү көңүл бурулбай жаткандыгы. Көпчүлүк учурларда мугалимдер грамматикалык эрежелерди өздөштүрүүгө басым жасап, аларды жаттатуу менен чектелишет.

Бул көйгөйдү чечүү үчүн сабак учурунда окуучулардын оозеки кебин өнүктүрүүгө багытталган иш-аракеттерди активдүү колдонуу зарыл. Ошондой эле окуучуларды сөздөрдү туура айтууга жана жазууга үйрөтүү маанилүү. Кыргыз тили сабагынын негизги максаттарынын бири – окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу. Ошондуктан аларды эне тилинде эркин, так жана көркөм сүйлөөгө үйрөтүү талап кылынат.

Демек, мугалим окуучулардын коммуникативдик көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурушу керек. Методикалык эмгектерде бул көндүмдөрдүн негизгилери катары төмөнкүлөр белгиленет:

– тыбыштарды так айтуу;

– интонацияны, ыргакты туура колдонуу жана сөз басымын так коюу;

– сүйлөшүүнүн темасына, кырдаалына жана социалдык шартка жараша ылайыктуу сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү тандоо;

– ойду логикалык ырааттуулукта түзө билүү;

– тилди ойду билдирүүнүн негизги каражаты катары натыйжалуу колдонуу.

Белгилүү педагог, Кыргыз эл мугалими Бектур Исаков кыргыз тилин окутуунун негизги максатын окуучунун өз оюн эне тилинде эркин, так, жатык, таамай жана таасирдүү жеткире алуусу менен байланыштырат. Анын пикири боюнча, тилди окутуунун өзөгүн окуучулардын сүйлөө жөндөмүн калыптандыруу түзөт [1].

Тилчи окумуштуу Т. Токоев да өз эмгектеринде ой жүгүртүү менен тилдин өз ара байланышын белгилеп, адамдын ой жүгүртүүсү тилдин негизинде калыптанып, сүйлөшүү процессинде өнүгөрүн айтат. Ушул көз караштан алганда, окуучулардын оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүү алардын ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүү менен түздөн-түз байланыштуу [5].

Илимпоздор тил менен сүйлөшүүнү бири-биринен ажыратпай, өз ара байланышта кароо зарылдыгын белгилешет. Ошол эле учурда алардын ар бирине мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү ар тараптан изилдеп, окутуу жана тарбиялоо процессинде өз ара байланышта колдонуу керектигин баса белгилешет. Бул жагдай кыргыз тилин окутууда окуучулардын оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Азыркы учурда орто мектептерде, орто кесиптик жана жогорку окуу жайларында оозеки кепти өнүктүрүүгө багытталган иштер жүргүзүлүп жаткандыгына карабастан, окуу программаларында жана окуу китептеринде грамматиканы окутууга көбүрөөк орун берилери белгиленет. Натыйжада, эне тилди окутууда сүйлөө көндүмдөрүн калыптандырууга жетиштүү убакыт бөлүнбөй калышы мүмкүн. Мындан тышкары, оозеки кепти өнүктүрүүнүн орду, окутуу ыкмалары жана каражаттары сыяктуу педагогикалык маселелерди илимий-методикалык жактан терең изилдөө зарылдыгы сакталууда.

Кыргыз тилин окутууда окуучулардын оозеки кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү негизги багыттардын бири болуп эсептелет. Тил менен ой жүгүртүүнүн тыгыз байланышын эске алуу менен, сабак процессинде грамматикалык билимдер менен катар сүйлөө көндүмдөрүнө да өзгөчө көңүл буруу зарыл. Окуучунун өз оюн эркин, так жана таасирдүү билдире алуусу анын тилдик компетенттүүлүгүн гана эмес, жалпы ой жүгүртүү деңгээлин да жогорулатат. Ошондуктан кыргыз тили сабагында коммуникативдик ыкмаларды кеңири колдонуп, окуучулардын сүйлөө маданиятын калыптандыруу учурдун маанилүү талабы болуп саналат.

Мугалим окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө бир нече маанилүү багыттарга өзгөчө көңүл бурушу зарыл. Биринчиден, окуучулардын сөз байлыгын кеңейтүү, ар бир сөздүн маанисин так түшүнүүгө жетишүү, ошондой эле синоним сөздөрдү айырмалай билүү жөндөмүн калыптандыруу маанилүү. Экинчиден, окуучулар өздөштүрүлгөн сөздөрдү күнүмдүк сүйлөө кебинде жана баарлашууда активдүү колдонууга үйрөнүшү керек. Мындан тышкары, алардын оюн так жана түшүнүктүү билдирүүсүнө, интонацияны туура колдонушуна да үзгүлтүксүз көңүл буруу талап кылынат.

Окуучуларды башталгыч класстан тартып суроолорго жаңсоо же баш ийкөө менен гана жооп берүүгө көндүрүү туура эмес. Ар бир берилген суроого ойлонуп, мазмундуу жана так жооп берүүгө үйрөтүү зарыл.

Кыргыз тили сабагында өздөштүрүлгөн ар бир сөздүн, сөз айкашынын, сүйлөмдүн жана грамматикалык каражаттын окуучулардын активдүү кебинде колдонулушун мугалим тыкыр көзөмөлгө алса, бул жакшы натыйжа берет. Ошондуктан бул маселеге туруктуу көңүл буруу аркылуу гана окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууга жетишүүгө болот. Анткени окуучу өз оюн негизинен оозеки формада билдирет, ал эми сабактагы диалог, суроо-жооп жана ой бөлүшүү процесси аркылуу анын сүйлөө маданияты өнүгөт. Ушундан улам окуучулардын кеп жөндөмүн өркүндөтүү оозеки сүйлөшүүдөн башталарын баса белгилөөгө болот.

Окуучулардын оозеки кебин калыптандыруу маселеси педагогика жана методика илиминде кеңири изилденип келе жаткан багыттардын бири болуп саналат. Бул жаатта филология илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын академиясынын мүчө-корреспонденти, профессор К. К. Сартбаев да олуттуу эмгек сиңирген. Ал өзүнүн «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» аттуу эмгегинде, тактап айтканда, «Сөз өстүрүү» бөлүмүндө окуучулардын оозеки кеби менен жазуу кебинин ортосундагы өзгөчөлүктөрдү жана айырмачылыктарды илимий жактан негиздеп түшүндүрүп берген.

1. Оозеки речте үндүн кубулуп чыгышы речке кооздук берет, ал эми жазма речте үндүн керектиги болбойт.
2. Оозеки речте сүйлөө темпи, тону эске алынса, жазуу речинде глава, абзац ж.б. колдонулат.
3. Оозеки речте адам сөзүн кыймылдар, пауза менен берсе, жазмада белгилүү тынчтык керек.
4. Оюн билдирүүдө оозеки речте белгилүү бир ылдамдык керек болсо, тескерисинче, жазма речте кененирээк ойлонуу зарыл.
5. Оозеки речтеги кемчиликти сүйлөп жатып түзөтүп кетүү мүмкүнчүлүгү бар. Бирок анда черновик жок. Ал эми жазма речтеги пикирди жазууда аны оңдоп-түзөтүү мүмкүнчүлүгү көбүрөөк.

6. Оозеки речь көбүнчө сүйлөөчү менен угуучунун арасындагы аңгеме сыяктанса, жазуу речинде автор тарабынан мындай формада эмес, өзүнөн алыс турган нерсеге арналгандай болот жана ал узак убакытка сакталат.

7. Оозеки речь үн (тыбыш) аркылуу берилет. Ал эми жазуу речи тамга аркылуу берилет.

8. Оозеки речь кулак аркылуу кабыл алынса, жазуу речи сөз аркылуу алынат [4, 223-б.].

Профессор К. К. Сартбаевдин окуучулардын оозеки жана жазуу кебинин өзгөчөлүктөрү тууралуу айткан пикирлери бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой келет. Себеби азыркы билим берүү системасында да тилди окутуунун негизги маселелеринин бири – окуучулардын оозеки сүйлөө маданиятын өнүктүрүү болуп саналат. Санариптешүү күчөгөнүнө карабастан, окуучунун өз оюн так, логикалык ырааттуулукта жана таасирдүү түрдө оозеки билдире билүүсү маанилүү көндүм бойдон калууда.

К. К. Сартбаев белгилеген оозеки жана жазуу кебинин айырмачылыктары мугалимдер үчүн бүгүн да методикалык негиз болуп кызмат кылат, анткени алар сабакта сүйлөө ишмердүүлүгүн жазуу тапшырмалары менен тең салмакта алып баруу зарылдыгын көрсөтөт. Айрыкча коммуникативдик окутуу ыкмалары күч алган учурда бул пикирлер окуучулардын сүйлөө компетенциясын калыптандырууда практикалык маани ээ. Ошондуктан окумуштуунун көз караштары кыргыз тилин окутуунун заманбап талаптары менен да шайкеш келип, өз маанисин сактап турат.

Баарлашуу маселеси боюнча педагогика илимдеринин доктору, профессор Ж. Чыманов да баалуу ойлорду айткан. Ал өзүнүн көз карашында «бардыгы баарлашуудан башталат», «бардыгы баарлашуунун натыйжасы менен бааланат», «бардыгы баарлашууга көз каранды» деген тезистерди негиз катары алып, педагогикалык ишмердүүлүктө баарлашуунун орду өзгөчө экенин белгилейт. Ошондой эле «баарлашуу» түшүнүгүнө кеңири мааниде карап, аны окутуу жана тарбиялоо процессинин негизги каражаты катары кароону сунуштайт:

– Баарлашуу – бул сүйлөшүүдөгү, пикир алышуудагы интерактивдүүлүк;

– Баарлашуу – бул ой бөлүшүү, бир нерсеге ээ болуу, үзүр көрүү;

– Баарлашуу – бул жандуу, эмоционалдуу жана максаттуу сүйлөшүү;

– Баарлашуу – бул белгилүү бир натыйжа алууга кызмат кылган процесс;

– Баарлашуу – бул билим берип, билим алуунун өзгөчө жана зарыл шарты;

– Баарлашуу – бул пайда, киреше, табылга, булак ж.б. [6].

Профессор Ж. Чымановдун баарлашуу тууралуу берген аныктамалары анын бул түшүнүккө кеңири, көп кырдуу жана педагогикалык жактан терең мамиле кылганын көрсөтөт. Ал баарлашууну жөн гана сүйлөшүү процесси катары эмес, адамдын ой жүгүртүүсүн, билим алышын жана коомдук байланыштарын камтыган татаал система катары түшүндүрөт.

«Баланын сүйлөгүчтүгү анын сөөгүнө бүткөн мүнөзүнө да байланыштуу болот. Сөөгүнө бүткөн мүнөзү дегенибизде, баланын уяңдык-ачыктыгы, акма кулак, куйма кулактыгы, бошоң, чыйрактыгы сыяктуулар кирет. Жогорку айтылгандарга караганда, балдардын тилдери ар түрдүү болуп чыгат» [2, 7-б.] – деген С. Наматовдун пикири окуучунун сүйлөө жөндөмү анын жекече психологиялык жана табигый өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышта экенин көрсөтөт. Ал баланын уяң же ачык мүнөзү, кабыл алуу ылдамдыгы, угуп эсте сактоо жөндөмү, ошондой эле мүнөзүнүн чыйрак же бошоң болушу анын тилдик активдүүлүгүнө түз таасир этерин баса белгилейт. Бул көз караш ар бир окуучунун сүйлөө деңгээли бирдей болбой турганын, демек, окутуу процессинде жекече мамиле зарыл экенин тастыктайт.

Мындан бир кылымга жакын мурда айтылган бул пикир окуучулардын коммуникативдик көндүмдөрүн калыптандырууда жекече өзгөчөлүктөрдү эске алуунун маанилүүлүгүн көрсөтөт жана бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жогото элек. Демек, окуучунун кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө мугалим ар бир баланын мүнөзүнө ылайык ыкмаларды колдонуп, анын табигый мүмкүнчүлүктөрүн эске алууга тийиш.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тили сабагында окуучулардын коммуникативдик көндүмдөрүн калыптандыруу алардын оозеки кеп ишмердүүлүгүн, өз алдынча ой жүгүртүүсүн жана сүйлөө

маданиятын өнүктүрүү менен тыгыз байланышта. Окуучуну өз оюн эркин, так жана логикалык түрдө билдирүүгө үйрөтүүдө анын жекече жана курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу, сөз байлыгын өстүрүү жана сабакта активдүү баарлашууга шарт түзүү маанилүү. Ошондуктан кыргыз тилин окутууда грамматикалык билимдерди өздөштүрүү менен катар оозеки кепти өнүктүрүүгө жана коммуникативдик ыкмаларды натыйжалуу колдонууга да өзгөчө көңүл буруу зарыл. Мында мугалимдин ар бир окуучунун сүйлөө жөндөмүн системалуу өнүктүрүүгө багытталган иш-аракети негизги мааниге ээ.

Колдонулган адабияттар

1. Исаков, Б. Сабат санжырасы: орто мектептин мугалимдери үчүн. – Б., 1993.
2. Наматов, С. Эне тилинин методикасы. – Ф., 1936.
3. Рысбаев, С. Окуучунун сүйлөө жана жазуу ишмердүүлүгү. – Б., 2014.
4. Сартбаев, К. К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Түзөтүлүп, 6-бас. – Ф.: Мектеп, 1978.
5. Токоев, Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар. – Б., 2006.
6. Чыманов, Ж. Баардыгы баарлашуудан башталат // Улуттук университет. – 2018. – № 2. – Май.
7. Чыманов, Ж., Аскар кызы Ж. Эне тилди окутууда табигыйлык принцибине таянуунун зарылдыктары // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – № 9. – Б. 290–294.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Аскар кызы Ж.

УДК 070:001(575.2)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-318-321

Халилов А. Д., Маделканова А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Халилов А. Д., Маделканова А.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Khalilov A.D., Madelkanova A.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДА ИЛИМИЙ ЖУРНАЛИСТИКАНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ
СТАНОВЛЕНИЕ НАУЧНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ
THE DEVELOPMENT OF SCIENCE JOURNALISM IN KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада массалык коммуникациянын өзгөчө багыты катары илимий журналистиканын учурдагы абалы каралат. Илимий журналистиканын региондук контекстте өнүгүүсү талдоого алынып, негизги көйгөйлөрү көрсөтүлөт. Кыргызстандагы илимий журналистиканын абалына, анын өзгөчөлүктөрүнө жана өнүгүү перспективаларына өзгөчө көңүл бурулат.

Аннотация: В статье рассматривается современное состояние научной журналистики как особой области массовой коммуникации. Анализируется развитие научной журналистики в региональном контексте, выделяются основные проблемы. Особое внимание уделяется состоянию научной журналистики в Кыргызстане, её специфике и перспективам развития.

Abstract: This article examines the current state of science journalism as a specific field of mass communication. The development of science journalism in the regional context is analyzed, with key challenges identified. Particular attention is paid to the state of science journalism in Kyrgyzstan, its specific features, and prospects for further development.

Негизги сөздөр: илимий журналистика; массалык коммуникация; медиа; журналист; Кыргызстан; жаңы медиа; илимди популяризациялоо.

Ключевые слова: научная журналистика; массовая коммуникация; СМИ; журналист; Кыргызстан; новые медиа; популяризация науки.

Keywords: science journalism; mass communication; media; journalist; Kyrgyzstan; new media; popularization of science.

XXI кылым – маалымат жана технологиялар доору. Илим коомдун өнүгүүсүндө жана дүйнөлүк интеграцияда негизги фактор катары каралып, ар бир мамлекеттин интеллектуалдык ресурсу жана инновациялык потенциалы анын келечегин аныктап жатат. Бул шартта илимди коомго жеткиликтүү формада түшүндүрүү, илимий жетишкендиктерди популярдаштыруу жана кеңири жайылтуу маселеси өзгөчө мааниге ээ. Дал ушундай функцияны аткарган тармак – илимий журналистика.

Илимий журналистика – бул илимий маалыматтарды, изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын жана жаңы ачылыштарды коомчулукка жеткиликтүү, түшүнүктүү жана кызыктуу формада жеткирүүчү журналистиканын өз алдынча багыты. Ал илим менен коомдун ортосундагы көпүрө ролун аткарат.

Кыргызстан үчүн бул тема өзгөчө маанилүү. Себеби өлкөдө илимий потенциал бар, бирок анын коомдогу көрүнүшү жана маалымат каражаттарында чагылдырылышы жетишсиз. Илимпоздордун эмгектери көбүнчө академиялык чөйрөдө гана калып, кеңири аудиторияга жетпей келет. Мындай жагдай коомчулуктун илим тууралуу маалымдуулугуна жана жаштардын илимий кесиптерге болгон кызыгуусуна таасирин тийгизиши мүмкүн.

Мындай шартта илимий журналистиканын өнүгүшү улуттук маалымат саясатындагы, билим берүү системасындагы жана коомдук аң-сезимди өнүктүрүү процессиндеги маанилүү багыттардын бири болуп саналат.

Кыргызстанда бул багыт азырынча толук изилдене элек, анын практикалык жана теориялык негиздери жаңыдан калыптанып жатат.

Илимий журналистиканын мазмундук өзөгүн ишенимдүүлүк, тактык жана түшүндүрмө берүү функциясы түзөт. Илимдин тили көп учурда адистер үчүн гана түшүнүктүү болгондуктан, журналист илимий маалыматты коомчулукка жеткиликтүү формада жеткирет. Ошондуктан илимий журналистика өз ишмердүүлүгүндө эки чөйрөнүн – илим менен медианын – принциптерин айкалыштырат.

Өлкөнүн инновациялык өнүгүүгө көңүл буруусу илимий журналистиканын медиадагы ролун жогорулатып, аны жаңы маалыматтын булагы катары гана эмес, билимге негизделген коомдун өнүгүшүнүн маанилүү фактору катары да суроо-талапка ээ кылат. Илимий журналистика илимий билимге кызыккан жана аны маанилүү деп эсептеген аудиториянын кызыкчылыктарын кеңейтүүгө жана өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Ошондуктан илимий журналистиканын негизги милдеттеринин бири – аудиториянын тандоосунун негизинде калыптанган артыкчылыктарын, умтулууларын жана кызыкчылыктарын жогорку кесипкөйлүк менен «тейлөө». Мындай тандоонун мүмкүнчүлүктөрү кеңири, анткени адамзат топтогон билим байлыгы, ошондой эле ар түрдүү тармактардагы акыркы илимий жана маданий жетишкендиктер аудиторияга кеңири мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт [1].

Көптөгөн технологиялар жана техникалык инновациялар жашообуздун бир бөлүгүнө айланып, аны күн сайын өзгөртүп жатат. «Функционалдык сабаттуулук» деген түшүнүктүн пайда болушу да адамдын тез өзгөрүп жаткан дүйнөдө жашоосу үчүн өз билимин тынымсыз жаңыртып турушу зарылдыгы менен байланыштуу. Биз уюлдук телефондорду жана компьютерлерди колдонууну үйрөнүү менен бирге интернеттин мүмкүнчүлүктөрүн да өздөштүрүп келебиз. Планшеттердин пайда болушу салттуу компьютердик технологиялардын өнүгүшүнө жаңы багыт берди. Apple Inc. компаниясынын биринчи iPad моделин чыгарышы да технологиялык өнүгүүдөгү маанилүү жаңылыктардын бири болгон. «Адистердин айтымында, – деп жазат “Время” гезити, – бул акыркы гаджет планшеттик компьютерлер деп аталган жаңы толкунду баштап, дүйнө жүзү боюнча чоң популярдуулукка ээ болот» [2].

Ошентип, сөз маалымат каражаттарындагы илимий маалыматтын актуалдуулугу жөнүндө гана эмес, аны аудиторияга жеткирүү ыкмалары жөнүндө да болуп жатат. Акыркы жылдары бул ыкмалар олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болуп, салттуу (басма сөз, радио, телевидение) жана жаңы (интернет-медиа, мобилдик телефония) маалымат каражаттарынын катар өнүгүшүнө шарт түздү. Я. Н. Засурскийдин айтымында: «Уюлдук телефон доорундагы заманбап маалымат коомунун өнүгүшү бул этапта билимдин, эң башкысы, жаңы билимдин өсүп жаткан ролу менен байланыштуу. Маалыматтык коомдун жаңы этабы – билим коому – интернеттин жана мобилдик телефониянын өнүгүшү менен байланышкан коммуникацияны индивидуалдаштырууга жана массасыздандырууга, ошондой эле илимий топтордо жаңы билим алууда жана аны дайыма жаңыртып турууда жеке фактордун күчөшүнө негизделген» [3].

Бүгүнкү күндө бул идеялар мурдагыдан да актуалдуу, анткени интернет менен мобилдик байланыштын айкалышы жана андан кийин мобилдик интернеттин пайда болушу адамдарды мейкиндик жана убакыт чектөөлөрүнөн бошотуп, маалымат алмашуу жана эң негизгиси, аны сактоо үчүн глобалдык системаны түздү. Мындан тышкары, бул система илимий коомчулуктун мүчөлөрү үчүн гана эмес, жалпы калк үчүн да жеткиликтүү болуп, «мейкиндикти, убакытты жана адамдын инсандыгын өнүктүрүүдө мындан аркы ийгиликтерге» мүмкүнчүлүк берди [4].

Мисал катары акыркы жылдары интернетте пайда болгон нанотехнология боюнча басылмаларды келтирүүгө болот. Жакынкы убакка чейин изилдөөчүлөрдүн чакан чөйрөсүнөн тышкары нанотехнология заттын эң майда бөлүкчөлөрүнөн ультрамикроскопиялык түзүлүштөрдү өндүрүү технологиясы экенин аз гана адамдар билишкен. Мындан тышкары, бул аталыш «нанометр»

– метрдин миллиондон бир бөлүгү деген сөздөн келип чыкканын негизинен адистер гана түшүндүрө алышкан.

Интернеттеги илимий маалыматтарды талдоо алардын «маалымат колдонуучуларынын барган сайын адистештирилген жана жекелештирилген муктаждыктары менен мүнөздөлөрүн» ырастоого мүмкүндүк берет [5]. Ошол эле учурда илимий журналистика билим берүү функциясын да аткарып, жарандардын кеңири катмарына нанотехнологиянын салттуу тармактардан сапаттык жактан айырмаланарын түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Ошентип, заманбап илимдеги дагы бир негизги маселе – билим берүү, маданият жана медианын ортосундагы байланыш – заманбап билим коомунун күн тартибиндеги маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Бул байланыш эки тараптуу жана көп катмарлуу. Бир жагынан, маданияттын билим берүү системасына тийгизген таасиринин механизмдери жана мүнөзү аныкталса, экинчи жагынан, билим берүүнүн медиа аркылуу заманбап цивилизациянын чакырыктарына адекваттуу жооп берүү мүмкүнчүлүгү көрсөтүлөт. «Эгер бул байланыш үзүлсө, билим берүү өзүнүн коомдук мааниге ээ функцияларын жоготот» [6].

Бул байланышты сактоодо илимий журналистика интернеттин, мобилдик телефониянын жана бул технологиялардын айкалышынан пайда болгон мобилдик интернеттин мүмкүнчүлүктөрүн активдүү пайдаланууда. Анын жаңы маалымат мейкиндигин өздөштүрүүсүн нанотехнология боюнча маалымат базаларынын жана онлайн-ресурстардын кеңири жайылышынан да көрүүгө болот. Мындай ресурстар колдонуучулардын жашообузду өзгөртүүгө багытталган жаңы илимий тармактар тууралуу маалымат алуусуна жана аларды түшүнүүсүнө мүмкүнчүлүк түзөт.

Мына ушундай принциптер илимий журналистиканы медиа тармагындагы жоопкерчиликтүү жана жогорку кесиптик маданиятты талап кылган ишмердүүлүккө айлантат.

Илимий журналистиканын коомдогу ролу – бул жөн гана илимий жаңылыктарды жарыялоо эмес, коомдук аң-сезимди, билим деңгээлин жана баалуулуктар тутумун калыптандыруу менен байланышкан көп кырдуу процесс. Илимий журналистика коомдун интеллектуалдык жана маданий өнүгүүсүнүн маанилүү фактору болуп саналат.

Илимий журналистикада графика, инфографика жана визуалдык түшүндүрмөлөр кеңири колдонулат. Себеби татаал түшүнүктөрдү визуалдаштыруу маалыматтын окурманга түшүнүктүү болушуна өбөлгө түзөт. Бул жагынан илимий журналистика жаңы технологияларды колдонууга көбүрөөк багытталган [7].

Мындай өзгөчөлүктөр илимий журналистиканы медиа чөйрөсүндөгү өз алдынча, жогорку адистештирилген багыт катары мүнөздөйт.

Кыргызстандын медиа мейкиндиги акыркы он жылдыкта динамикалуу өнүгүү жолун баштан өткөрдү. Санариптик журналистиканын, социалдык медианын жана мультимедиялык платформалардын өнүгүшү менен илимий темаларга болгон кызыгуу акырындык менен өсүп келет. Бирок Кыргызстанда илимий журналистика өз алдынча системалуу тармак катары али толук калыптана элек.

Жергиликтүү медиа көбүнчө саясий жана социалдык темаларга басым жасагандыктан, илимий мазмундагы материалдар салыштырмалуу сейрек кездешет. Ошентсе да, акыркы жылдары Kaktus.media, 24.kg, Rukhesh.kg сыяктуу айрым интернет-басылмаларда илимий-технологиялык жаңылыктар, айрыкча экология, билим берүү жана медицина жаатындагы материалдар жарыяланып келет.

Мындай материалдардын пайда болушу коомчулуктун илимий маалыматка болгон кызыгуусун арттырууга өбөлгө түзөт жана Кыргызстанда илимий журналистиканы өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк бар экенин көрсөтөт.

Ошентип, илимий журналистиканын эл аралык теориялык негиздерин жана принциптерин түшүнүү Кыргызстандагы медиа чөйрөдө илимий журналистиканы өнүктүрүү үчүн маанилүү кадам болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Алексеева, А. О. Новые интерактивные медиа в контексте теорий информационного общества: дис. … канд. филол. наук: 10.01.10. – М., 2006. – 188 с.
2. Алиева, С. А., Ахмадиев, Р. Б., Ахметьянова, Н. А. Жанры современной журналистики: учебное пособие. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2020. – 121 с.
3. Бакулова, В. Д. Основы философии науки: учебник для аспирантов и экстернов нефилософских специальностей. – Ростов н/Д.: Изд-во ЮФУ, 2018. – 240 с.
4. Баранова, Е. А. Особенности развития газетных редакций в условиях медиаконвергенции: дис. … канд. филол. наук: 10.01.10. – М., 2011. – 245 с.
5. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
6. Бикбаева, С. А. Информационные интернет-технологии в системе «Паблик Рилейшнз»: дис. … канд. филол. наук: 10.01.10. – М., 2004. – 223 с.
7. Кройчик, Л. Е. Система журналистских жанров // Основы творческой деятельности журналиста: учебник для студентов вузов по спец. «Журналистика» / ред.-сост. С. Г. Корконосенко. – СПб.: Знание, 2000. – С. 125–167.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Максутова Б. Б.

УДК 070:004.738.5
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-321-325

Халилов А.Д., Тань Вэйдун, Су Ян
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Халилов А.Д., Тань Вэйдун, Су Ян
КНУ имени Жусупа Баласагына
Khalilov A.D., Tang Weidong, Su Yang
KNU Jusup Balasagyn

СОЦИАЛДЫК МЕДИА ДООРУНДА ФЕЙК ЖАҢЫЛЫКТАРДЫН ЖАЙЫЛУУ СЕБЕПТЕРИН ЖАНА АЛАРГА КАРШЫ КҮРӨШҮҮ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ИЗИЛДӨӨ
ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИН РАСПРОСТРАНЕНИЯ ФЕЙКОВЫХ НОВОСТЕЙ И СТРАТЕГИЙ БОРЬБЫ С НИМИ В ЭПОХУ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА
A STUDY OF THE CAUSES OF THE SPREAD OF FAKE NEWS AND STRATEGIES TO COMBAT IT IN THE AGE OF SOCIAL MEDIA

Кыскача мүнөздөмө: Социалдык медианын кеңири жайылышы менен маалыматты таратуу ылдамдыгы жана анын аудиторияны камтуу мүмкүнчүлүгү кыйла жогорулады. Ошол эле учурда бул процесс фейк жаңылыктардын кеңири таралышы сыяктуу терс көрүнүштөр менен коштолууда. Социалдык платформалардын ачыктыгы, маалымат алмашуунун ыкчамдыгы жана колдонуучулардын активдүү катышуусу аларды коомчулук үчүн жаңылыктарды жана маалыматтарды алуунун жана бөлүшүүнүн негизги каражаттарынын бирине айлантты. Бирок мындай платформаларда салттуу маалымат каражаттарына мүнөздүү редакциялык көзөмөл жана фактыларды текшерүү жол-жоболору жетиштүү деңгээлде сакталбагандыктан, жалган маалыматты түзүү жана жайылтуу оңой болууда. Фейк жаңылыктар коомчулукту адаштыруу менен гана чектелбестен, массалык маалымат каражаттарына болгон ишенимди төмөндөтүп, саясий чечимдерди кабыл алууга, экономикалык туруктуулукка жана коомдук коопсуздукка терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Мындай кесепеттер шайлоо же коомдук саламаттыкты сактоо кризиси сыяктуу маанилүү учурларда өзгөчө күчөйт.

Ошондуктан социалдык медиа доорунда фейк жаңылыктардын жайылуу себептерин изилдөө жана аларга каршы күрөшүү стратегияларын иштеп чыгуу өзгөчө маанiге ээ.

Аннотация: В условиях широкого распространения социальных медиа значительно возросли скорость распространения информации и охват аудитории. Вместе с тем этот процесс сопровождается таким негативным явлением, как широкое распространение фейковых новостей. Открытость социальных платформ, оперативность обмена информацией и активное участие пользователей превратили их в один из основных способов получения и распространения новостей и информации. Однако отсутствие на таких платформах строгого редакционного контроля и процедур проверки фактов, характерных для традиционных средств массовой информации, облегчает создание и распространение ложной информации. Фейковые новости не только вводят общественность в заблуждение, но и снижают доверие к средствам массовой информации, а также могут негативно влиять на принятие политических решений, экономическую стабильность и общественную безопасность. Особенно серьезными такие последствия могут быть в период выборов или кризисов в области общественного здравоохранения. Поэтому исследование причин распространения фейковых новостей в эпоху социальных медиа и разработка стратегий противодействия им приобретают особую актуальность.

Abstract: With the widespread use of social media, the speed of information dissemination and its audience reach have increased significantly. At the same time, this process has been accompanied by the widespread circulation of fake news. The openness of social platforms, the speed of information exchange, and active user participation have made them one of the primary means of obtaining and sharing news and information. However, the lack of strict editorial control and fact-checking procedures typical of traditional media facilitates the creation and dissemination of false information. Fake news not only misleads the public but also undermines trust in the media and may negatively affect political decision-making, economic stability, and public safety. Such consequences can be particularly serious during elections or public health crises. Therefore, studying the causes of the spread of fake news in the age of social media and developing strategies to counter it are of particular importance.

Негизги сөздөр: социалдык медиа; фейк жаңылыктар; жалган маалымат; маалыматтын жайылышы; жайылуу себептери; каршы күрөшүү стратегиялары.

Ключевые слова: социальные медиа; фейковые новости; ложная информация; распространение информации; причины распространения; стратегии противодействия.

Keywords: social media; fake news; false information; information dissemination; causes of dissemination; countermeasures.

Алгоритмы рекомендаций контента, встроенные в платформы социальных сетей, могут непреднамеренно способствовать распространению дезинформации, поскольку зачастую отдают предпочтение контенту, вызывающему сильный эмоциональный отклик у пользователей, что нередко характерно для фейковых новостей. В такой информационной среде пользователи часто объединяются в группы с людьми, разделяющими схожие взгляды. Это явление, известное как «информационный кокон», способствует закреплению уже существующих убеждений и может повышать восприимчивость пользователей к ложной информации, соответствующей их взглядам.

1. Предыстория и особенности распространения новостей в эпоху социальных сетей.

В условиях цифровизации появление и широкое распространение таких социальных сетей, как Facebook, Twitter и TikTok, значительно увеличили скорость и масштабы распространения информации, а также изменили способы получения и передачи новостей. Социальные платформы снизили барьеры для публикации информации, предоставив обычным пользователям возможность не только получать, но и самостоятельно создавать и распространять контент. В результате традиционные средства массовой информации перестали быть единственными участниками процесса массового распространения новостей.

Интерактивный характер социальных сетей позволяет пользователям получать новости в режиме реального времени, комментировать их, делиться информацией и выражать свое отношение к ней. Благодаря этому пользователи принимают более активное участие в распространении и обсуждении новостей, а сама коммуникация становится более сложной по сравнению с традиционной моделью односторонней передачи информации.

Персонализированные рекомендации помогают пользователям находить интересующий их контент в большом информационном потоке. Однако одновременно они могут ограничивать разнообразие получаемой информации и способствовать формированию устойчивых взглядов, поскольку пользователю чаще предлагается контент, соответствующий его существующим убеждениям. Таким образом, распространение новостей в эпоху социальных сетей характеризуется оперативностью, децентрализацией и высокой интерактивностью. В результате сформировалась динамичная и сложная информационная экосистема, существенно изменившая процессы производства, распространения и потребления новостей [1].

2. Причины распространения ложных новостей в эпоху социальных сетей.

1. Технические факторы**.** Присущие социальным сетям оперативность и открытость предоставляют пользователям возможность быстро распространять контент среди широкой аудитории. Публикация информации без прохождения традиционных процедур редактирования и проверки значительно снизила порог участия пользователей в создании и распространении контента. Вместе с тем это создало благоприятные условия и для распространения ложных новостей. Их создатели могут быстро доводить недостоверную информацию до широкой аудитории, а пользователи нередко неосознанно распространяют ее дальше без тщательной проверки.

В то же время алгоритмы рекомендаций контента, используемые платформами социальных сетей, формируют информационные потоки на основе предыдущего поведения и предпочтений пользователей. Это может непреднамеренно приводить к формированию замкнутых информационных пространств. Такие «информационные пузыри» отражают существующие убеждения и предпочтения пользователей и способствуют более быстрому распространению ложных новостей, соответствующих сложившимся взглядам определенных групп.

Кроме того, возможности анализа данных в социальных сетях позволяют создателям ложных новостей разрабатывать более целенаправленные стратегии распространения посредством изучения профилей пользователей, их интересов и предпочтений, а также структуры социальных связей. Это повышает вероятность проникновения ложной информации в наиболее восприимчивые группы и расширяет масштабы ее потенциального воздействия [2].

2. Человеческий фактор. В социальных сетях распространение ложных новостей обусловлено не только технологическими, но и человеческими факторами. Присущие людям когнитивные предубеждения и эмоциональное восприятие информации могут способствовать принятию и дальнейшему распространению недостоверных сведений. При обработке информации люди нередко избирательно воспринимают сведения, соответствующие их собственным убеждениям. Сильные эмоциональные реакции также могут снижать критичность восприятия и приводить к неосознанному распространению ложного контента.

Кроме того, групповая динамика социальных сетей, включая групповое давление и склонность следовать мнению большинства, также играет определенную роль в распространении ложных новостей. В виртуальном пространстве пользователи могут стремиться к принадлежности к определенной группе и распространять широко обсуждаемую информацию без ее независимой проверки.

Стремясь привлечь внимание аудитории, увеличить количество просмотров или получить экономическую выгоду, некоторые средства массовой информации и отдельные пользователи могут распространять сенсационный и противоречивый ложный контент. Подобная практика способствует распространению фейковых новостей в интернете, подрывает доверие к средствам массовой информации и может негативно влиять на общественный информационный порядок [3].

3. Меры противодействия распространению ложных новостей

1. Стратегии технического реагирования

а. Совершенствование алгоритмов социальных сетей

Алгоритмы социальных сетей играют важную роль в борьбе с фейковыми новостями, однако существующие механизмы рекомендаций могут способствовать распространению дезинформации. Поэтому совершенствование алгоритмов является одной из основных стратегий противодействия ложной информации. При этом необходимо учитывать достоверность контента и авторитетность источников, создавать системы их проверки и внедрять стандарты оценки качества информации. В то же время пользователям следует предлагать различные точки зрения, чтобы снизить влияние «информационного кокона» и способствовать развитию медиаграмотности и критического мышления. Кроме того, алгоритмы должны включать функции самообучения и непрерывной оптимизации, использовать накопленные данные и современные технологии для автоматического выявления и блокировки ложных новостей, тем самым повышая точность и надежность рекомендательных систем [4].

б. Использование технологий искусственного интеллекта для выявления фейковых новостей

Технологии искусственного интеллекта могут использоваться для выявления ложных новостей и противодействия их распространению. Технологии обработки естественного языка позволяют анализировать достоверность текстовой информации, выявлять несоответствия и преувеличения. Анализ аудио- и видеоматериалов помогает обнаруживать признаки фальсификации, а анализ больших данных — определять закономерности и особенности распространения недостоверной информации. Использование этих технологий позволяет выявлять ложную информацию на ранних этапах ее распространения и способствует защите права общественности на получение достоверной информации.

в. Укрепление сетевой безопасности и технического контроля

Для обеспечения безопасности и достоверности информации в интернете необходимо совершенствовать системы сетевой безопасности и технического контроля. Социальным платформам следует обновлять архитектуру безопасности, совершенствовать средства защиты данных и создавать механизмы оперативного реагирования. Необходимо также совершенствовать правовое регулирование данной сферы и определять меры ответственности за распространение ложной информации. Регулирующим органам следует содействовать развитию технологических решений, направленных на повышение точности и скорости выявления недостоверного контента, а также укреплять защиту информационных систем.

2. Стратегии, связанные с человеческим фактором

а. Повышение профессионализма и соблюдение этических норм работниками СМИ

В условиях распространения ложных новостей в социальных сетях одной из ключевых мер является повышение профессиональной компетентности работников средств массовой информации и соблюдение ими норм журналистской этики [3; 5].

Работникам СМИ необходимо совершенствовать профессиональные знания и навыки, расширять знания в различных областях, обеспечивать точность и полноту освещения событий, придерживаться принципов журналистской этики и противодействовать распространению ложной информации. Средствам массовой информации, в свою очередь, следует уделять внимание профессиональному обучению и внутреннему контролю, совершенствовать компетенции сотрудников и повышать их ответственность. Систематическое повышение профессионализма и соблюдение этических норм имеют важное значение для сдерживания распространения ложной информации и формирования достоверной информационной среды.

б. Повышение способности общества распознавать ложную информацию и развитие критического мышления

В условиях большого объема информации в социальных сетях особое значение приобретает способность общественности отличать достоверную информацию от ложной и критически оценивать

получаемые сведения. Это может способствовать ограничению дальнейшего распространения фейковых новостей.

Пользователям следует получать информацию из разных источников, критически относиться к преувеличенным и сенсационным заголовкам, анализировать содержание информации и отслеживать ее дальнейшее развитие. Повышение медиаграмотности, развитие навыков проверки информации и критического мышления являются важными условиями противодействия фейковым новостям и формирования более прозрачной информационной среды.

в. Совершенствование контроля и правового регулирования

Развитие социальных сетей сопровождается усилением проблемы распространения ложных новостей. Решение этой проблемы требует не только повышения информированности общественности, но и совместных усилий различных участников информационного процесса.

Противодействие распространению ложных новостей предполагает комплексный подход: совершенствование систем мониторинга, развитие правовой базы для определения ответственности за распространение недостоверной информации, создание платформами механизмов оперативного реагирования, а также развитие международного сотрудничества и обмена информацией. При этом меры контроля должны учитывать необходимость соблюдения свободы выражения мнений и одновременно способствовать защите общества от недостоверной и вводящей в заблуждение информации.

4. Заключение. Изучение влияния социальных сетей на процессы распространения информации показывает необходимость разработки комплексных стратегий противодействия фейковым новостям. Важное значение имеют четкое определение понятия «фейковые новости», совершенствование правового регулирования и установление ответственности за распространение ложной информации.

Одновременно необходимо развивать технологические средства противодействия дезинформации, совершенствовать алгоритмы выявления недостоверного контента и повышать эффективность механизмов, ограничивающих его распространение.

Таким образом, эффективное противодействие фейковым новостям требует комплексного подхода и совместного участия различных сторон. Важную роль в этом процессе играют совершенствование технологий, развитие правового регулирования, повышение профессиональной ответственности работников СМИ, медиаграмотности и критического мышления пользователей, а также сотрудничество и обмен информацией. Реализация этих мер будет способствовать формированию более безопасной, достоверной и прозрачной информационной среды.

Список использованной литературы

1. Чжао Вэньхэ. Остерегайтесь ложных новостей, распространяющихся за пределами общества в эпоху новых медиа // News Culture Construction. – 2023. – № 24. – С. 68–70.
2. Сюй Нуо. Анализ правдивых и ложных новостей с точки зрения «Достоверной истины» // News Research Guide. – 2023. – Т. 14, № 14. – С. 23–25.
3. Ли Сяо, Ван Жуй, Ван Вэньхуэй. Текущее состояние распространения ложных новостей и построения журналистской профессиональной этики в эпоху новых медиа // News Culture Construction. – 2023. – № 2. – С. 18–20.
4. Дэн Яньань. Исследование фейковых новостей в эпоху «постправды» // News Research Guide. – 2020. – Т. 11, № 22. – С. 86–87.
5. Ло Куньцзинь. Карнавал и дисциплина: исследование распространения и управления фейковыми новостями в эпоху социальных сетей // Modern Communication (Journal of Communication University of China). – 2019. – Т. 41, № 2. – С. 68–72.

Рецензент: кандидат педагогических наук, доцент Абдикеримова Ж.Т.

УДК 327(091), 341.43
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-326-330

Каримова А.Т.
Азербайжан Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу академиясы
Каримова А.Т.
Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики
Karimova A. T.
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

ORCID 0009-0001-7978-1879

ТҮРКИЯДАН БАШПААНЕК ИЗДЕГЕН СИРИЯЛЫКТАРДЫН УКУКТУК МАКАМЫ ЖАНА МЕКЕНИНЕ КАЙТУУ КЕЛЕЧЕГИ: ЖАҢЖАЛ МЕЗГИЛИН ЖАНА АСАДДАН КИЙИНКИ МЕЗГИЛДИ САЛЫШТЫРМАЛУУ ТАЛДОО
ПРАВОВОЙ СТАТУС И ПЕРСПЕКТИВЫ ВОЗВРАЩЕНИЯ СИРИЙЦЕВ, ИЩУЩИХ УБЕЖИЩЕ В ТУРЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРИОДА КОНФЛИКТА И ПОСТАСАДОВСКИЙ ПЕРИОД
LEGAL STATUS AND RETURN PROSPECTS OF SYRIAN ASYLUM SEEKERS IN TÜRKİYE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONFLICT AND POST-ASSAD PERIODS

Кыскача мүнөздөмө: Сириядагы жаңжал Түркиянын миграцияны жана качкындар маселелерин башкаруу системасын түп-тамырынан өзгөртүп, алгач гуманитардык мүнөздө жүргүзүлгөн «ачык эшик» саясатын бара-бара институционалдашкан жана коопсуздукка багытталган башкаруу тутумуна айландырды. Бул изилдөөдө 2011–2026-жылдары Түркияда убактылуу коргоого алынган сириялыктардын укуктук макамынын жана аларга карата мамлекеттик саясаттын өзгөрүшү талданып, Сириядагы шарттардын өзгөрүшүнө байланыштуу ыктыярдуу репатриацияга өтүүгө өзгөчө көңүл бурулат. Аралаш методдорго таянган изилдөөдө укуктук жана саясий документтер, расмий билдирүүлөр, эл аралык баяндамалар жана статистикалык маалыматтар миграциянын түртүүчү жана тартуучу факторлору теориясынын (Push-Pull), адам коопсуздугу концепциясынын жана узак мөөнөттүү чечимдер алкагынын (Durable Solutions Framework) негизинде талданат. Изилдөөнүн жыйынтыктары 2024-жылдан кийинки саясий өткөөл мезгилде мекенге кайтуу мүмкүнчүлүктөрү жакшырганына карабастан, туруктуу репатриацияга коопсуздуктун жетишсиздиги, инфраструктуранын кыйрашы, жумушка орношуу жана мамлекеттик кызматтардан пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелүүлүгү, экономикалык оор шарттар, ошондой эле мүлккө болгон укуктар боюнча чечилбеген дооматтар тоскоолдук кылып жатканын көрсөтөт. Изилдөөдө мекенге туруктуу кайтуу адамдардын өз өлкөсүнө физикалык жактан кайтып келүүсүн гана эмес, коопсуздукту, жашоо-тиричилик каражаттарын, укуктук коргоону жана коомго туруктуу кайра аралашуу үчүн зарыл шарттарды калыбына келтирүүнү талап кылары негизделет.

Аннотация: Сирийский конфликт оказал глубокое воздействие на систему миграционного управления и регулирования вопросов беженцев в Турции, трансформировав первоначальную гуманитарную политику «открытых дверей» во всё более институционализированную и ориентированную на безопасность систему. В настоящем исследовании рассматривается эволюция правового статуса сирийцев, находящихся под временной защитой в Турции, и государственной политики в отношении них в период с 2011 по 2026 гг., с особым акцентом на переход к политике добровольной репатриации в условиях изменения ситуации в Сирии. Используя смешанный методологический подход, исследование анализирует нормативно-правовые и политические

документы, официальные заявления, международные доклады и статистические данные на основе теории «выталкивающих и притягивающих факторов» (Push-Pull), концепции человеческой безопасности (Human Security) и Рамочной концепции долговременных решений (Durable Solutions Framework). Результаты исследования показывают, что, несмотря на улучшение перспектив возвращения в условиях политического перехода после 2024 г., устойчивой репатриации по-прежнему препятствуют сохраняющаяся небезопасность, разрушенная инфраструктура, ограниченные возможности трудоустройства и доступа к государственным услугам, сложные экономические условия, а также неурегулированные имущественные претензии. В исследовании утверждается, что устойчивое возвращение предполагает не только физическую репатриацию, но и восстановление безопасности, средств к существованию, правовой защиты и условий для устойчивой социальной реинтеграции.

Abstract: The Syrian conflict has profoundly reshaped Türkiye's migration and refugee governance, transforming an initially humanitarian "open door" policy into an increasingly institutionalized and security-oriented framework. This study examines the evolving legal status of Syrians under temporary protection in Türkiye and state policies toward them between 2011 and 2026, with particular emphasis on the shift toward voluntary repatriation amid changing conditions in Syria. Employing a mixed-methods approach, the study analyses legal and policy documents, official statements, international reports, and statistical data through the analytical lenses of Push-Pull Theory, Human Security, and the Durable Solutions Framework. The findings demonstrate that, despite improved prospects for return amid the post-2024 political transition, sustainable repatriation remains constrained by insecurity, damaged infrastructure, limited employment opportunities and access to public services, difficult economic conditions, and unresolved property claims. The study argues that durable return requires not merely physical repatriation but also the restoration of security, livelihoods, legal protection, and conditions for sustainable social reintegration.

Негизги сөздөр: качкын; Сирия; убактылуу коргоо; Түркия; Женева конвенциясы; Башар Асад; Ахмед аш-Шараа; миграцияга түрткү берүүчү жана тартуучу факторлор теориясы (Push-Pull).

Ключевые слова: беженец; Сирия; временная защита; Турция; Женевская конвенция; Башар аль-Асад; Ахмед аш-Шараа; теория «выталкивающих и притягивающих факторов» (Push-Pull).

Keywords: refugee; Syria; temporary protection; Türkiye; Geneva Convention; Bashar al-Assad; Ahmed al-Sharaa; Push-Pull Theory.

Introduction. The Syrian civil war erupted in 2011 amid widespread protests against the Syrian government as part of the Arab Spring. Initially peaceful demonstrations rapidly escalated into armed conflict, while the involvement of foreign powers and clashes between the Syrian army and opposition forces resulted in extensive destruction, institutional degradation, and mass displacement. Millions of Syrians first sought refuge within Syria and subsequently in Türkiye, Lebanon, Jordan, Iraq, and Egypt, creating an unprecedented demographic shock for host countries. Türkiye emerged as one of the principal host countries.

Türkiye's involvement in managing the Syrian refugee crisis can be examined through three interrelated dimensions: the humanitarian imperative created by mass displacement, its role as a transit country toward Europe, and its position as a major host country. Syrians in Türkiye were initially protected under an "open door" policy and subsequently under an institutionalized "temporary protection status", which precluded forced refoulement. Türkiye accommodated Syrians in refugee camps and developed legal and administrative mechanisms to address their protection and basic needs.

Following the withdrawal of Bashar al-Assad and the formation of an interim government led by Ahmed al-Sharaa, the repatriation of Syrians residing in neighboring countries, particularly Türkiye, returned to the policy agenda. As the Syrian conflict has entered a post-conflict transition phase rather than formally ended, the legal status of Syrians in Türkiye and the evolution of Türkiye's refugee policy require renewed analysis. Türkiye's policy evolved from an "open door" approach in 2011 to a temporary protection regime and, particularly after 2016, to strengthened border security and policies encouraging voluntary return through "safe

zone" initiatives. In recent years, greater emphasis has been placed on managed repatriation and voluntary return mechanisms. (UNHCR Türkiye) [1]

Return opportunities differed considerably between the Assad period and the post-Assad transition. Under Bashar al-Assad, large-scale military operations, political repression, and destroyed infrastructure made safe and sustainable return highly limited; international organizations therefore regarded only limited individual voluntary returns as feasible. During the post-2024 transition, the partial reduction of security gaps and expansion of political dialogue have increased opportunities for return, although incomplete institutional stabilization and weak economic recovery continue to constrain sustainable repatriation (UNHCR Syria Situation, 2026, IOM, 2026). [1]

The return process is shaped by international law, Türkiye's migration policy, and political conditions in Syria. "Non-refoulement" prohibits forcible return and requires repatriation to be voluntary, safe, and dignified. Security conditions, documentation, property rights, economic recovery, domestic political discourse, and public opinion influence return policies (UNHCR Protection Principles, IOM Voluntary Return and Reintegration). [1]

Literature review. The international legal status of Syrians in Türkiye requires a distinction among the concepts of "migrant", "refugee", "conditional refugee", "temporary protection status" and "asylum seeker" (Tok, 2022). [2; 3] The 1951 Geneva Convention originally contained geographical and temporal limitations. Although the 1967 Protocol removed these restrictions, Türkiye retained its geographical limitation. Consequently, Syrians are protected primarily through Türkiye's domestic legal framework rather than through full refugee status under the Convention (Şahin, Kocadayı, 2022). [3; 17]

Goodwin-Gill et al. (2007) relate refugee status to individuals escaping intolerable or life-threatening circumstances [4; 5]. Under the 1951 Convention, a refugee is outside the country of nationality because of a well-founded fear of persecution based on race, religion, nationality, membership of a particular social group, or political opinion (1951). [5]

The 1967 Protocol (1967) removed the Convention's geographical and temporal limitations (Article 1 (3)), but Türkiye retained its geographical limitation. The 1994 Regulation (1994 Regulation) consequently defined refugee status with reference to events in Europe and persecution based on race, religion, nationality, membership of a particular social group, or political opinion (Article 3). The Law on Foreigners and International Protection similarly provides refugee status following the determination process for persons meeting these criteria (Article 61).

The Syrian crisis placed "mass refuge" and temporary protection at the center of legal debates. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 defines temporary protection in the context of a mass influx of persons unable to return to their countries. [6] In Türkiye, Article 91 of the Law on Foreigners and International Protection provides temporary protection to foreigners forced to leave their country who cannot return and arrive at Türkiye's borders in large numbers. Its procedures, rights, and obligations were regulated by the Temporary Protection Regulation, which entered into force on October 22, 2014.

Methodology. This study employs a mixed-methods approach to examine the return process of Syrian refugees in Türkiye, the transformation of Türkiye's refugee policy, and the impact of political changes in Syria. The qualitative component analyzes normative and legal documents, particularly the Law on the Protection of Foreigners and International Protection and the Temporary Protection Regulation, together with UNHCR reports, statistical and analytical materials of the Turkish Migration Management Presidency, and official statements of the Syrian transitional government concerning refugee return. Content analysis is used to identify changes in Türkiye's policy, international legal requirements, and the effects of Syria's political transition (Zenginkuzucu, 2021). [7, 386] The quantitative analysis covers 2011–2026 and compares the number of Syrians under temporary protection, return trends, and regional distribution. Sources include the Presidency of Migration Management under the Ministry of İnterior of Türkiye, UNHCR's Refugee Data Finder, and IOM reports. According to the Presidency, 73, 23 syrians hosted in Türkiye were resettled in various countries between 2016 and 2026, with Germany ranking first.

UNHCR data indicate that the number of Syrians returning to their country of origin increased from 44,931 in 2017 to 159,439 in 2024. (UNHCR, 2024)

The analytical framework combines Push and Pull theory, the Human Security approach, and the Durable Solutions Framework. Push and Pull theory explains migration through factors that encourage departure and factors that attract migrants to another location. Systematized by Everett S. Lee, the approach has been widely applied in international migration studies (Lee, 1966). [8, 47] In the Syrian case, push factors included armed conflict, terrorism, political repression, human rights violations, economic decline, unemployment, destruction, and the collapse of public services. Pull factors attracting Syrians to Türkiye included geographical proximity, the open door policy, temporary protection, labor-market access, humanitarian assistance, and comparatively safer conditions.

The political changes of late 2024 made the return dimension particularly relevant. Potential pull factors include improved security, calls by the transitional government, restoration of family and property ties, social belonging, and reconstruction opportunities, while economic difficulties in Türkiye, social tensions, and return-oriented policies may operate as push factors. The Human Security approach shifts security analysis from the state to the individual and encompasses military, economic, food, health, environmental, personal, social, and political threats (UN Report, 1994). In Syria, armed violence and displacement threatened personal security, while economic decline, unemployment, and deteriorating health and education systems undermined broader human security.

The Durable Solutions Framework developed by UNHCR provides a normative approach to long-term displacement through voluntary repatriation, local integration, and third-country resettlement. Grounded in international refugee law, particularly the 1951 Convention and 1967 Protocol, it seeks to establish lasting legal, social, and economic security.

The Syrian case represents protracted displacement in which durable solutions remain difficult to implement. Voluntary repatriation is constrained by security risks, political instability, fragmented institutions, and uncertain property rights, while local integration is limited by political, economic, and social pressures and may produce “de-facto long-term temporality”.

The conceptual framework also considers realism and liberalism. Türkiye’s retention of the geographical limitation and temporary protection regime reflects concerns with national interests, sovereignty, security, and geopolitical objectives. Conversely, cooperation with international organizations, multilateral responses, and adherence to human-rights norms demonstrate liberal influences.

Result and discussion. Türkiye’s migration policy developed toward a more liberal and human-centered framework, particularly through the Law on Foreigners and International Protection (Erdoğan et al., 2013). [9] The “Directive on the Acceptance and Accommodation of Syrian Arab Republic Citizens and Stateless Persons Residing in the Syrian Arab Republic Coming to Türkiye for Mass Asylum” was introduced on 30/03/2012, providing an administrative basis for mass protection. Temporary protection subsequently became the principal mechanism for Syrians, emphasizing non-refoulement, the provision of basic needs, and admission under the open door policy. Approximately 2 million registered people were within the temporary protection framework according to the Temporary Protection Regulation (2014) (Palacıoğlu, 2018). [10]

Türkiye’s geographical position and migration policies have contributed to increasing foreign populations. Regional instability, regime changes, civil wars, and economic difficulties have also affected migration toward Türkiye (İçduygu et al., 2014). [11] Consequently, Türkiye has increasingly emphasized regional security.

Between 2016 and 2023, security and integration became increasingly prominent. Türkiye expanded education, labor-market, and social integration measures while strengthening border controls and supporting safe-zone initiatives in northern Syria as a potential basis for future returns. Refugee policy consequently developed into a combined security, integration, and management model. The political transition of 2024–2026 generated a further shift toward voluntary return and repatriation. The Turkish government interpreted the relatively improved security situation and political transition in Syria as creating opportunities for return, while international organizations continued to emphasize voluntariness, safety, and dignity.

Conclusion. This study examined Türkiye's legal framework and policy concerning Syrians under temporary protection, focusing on legal status, human rights, and prospects for return. Türkiye has developed national legislation incorporating international human-rights standards while maintaining the geographical limitation of the refugee regime.

The political transition has altered prospects for return. Under Bashar al-Assad, conflict, political uncertainty, insecurity, and economic decline severely constrained voluntary and sustainable repatriation. The post-2024 transition and administration led by Ahmed al-Sharaa have created relatively more favorable political conditions and opportunities for cooperation and reconstruction.

Nevertheless, political transition alone cannot guarantee sustainable return. Destroyed infrastructure, weak economic conditions, limited employment, inadequate social services, and continuing security risks remain substantial obstacles. From a Human Security perspective, sustainable repatriation requires the restoration of physical security, economic stability, housing, essential services, legal protection, and social reintegration.

Accordingly, Türkiye's Syrian refugee policy has evolved from humanitarian reception to institutionalized temporary protection, security and integration measures, and increasingly toward voluntary repatriation. The new political environment has opened possibilities for return, but incomplete peace and reconstruction mean that large-scale sustainable repatriation remains conditional. A durable solution requires voluntary, safe, and dignified return, together with restoration of the human-security conditions necessary for sustainable reintegration.

References

1. Council Directive 2001/55/EC. (2001), URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001L0055 (accessed 15.05.2026)
2. Tok, A., & Toktaş, B. E. (2022). Ulusal ve uluslararası hukuka göre Türkiye'deki Suriyelilerin hukuki statüsü. İNSAMER Rapor 158.
3. Şahin, D., & Kocadayı, S. (2022). Turkey's Syrian refugees dilemma between the triangle of violence. Migration and Diversity, 1(1), 17–30.
4. Goodwin-Gill, G. S., & McAdam, J. (2007). The refugee in international law (3rd ed.). Oxford University Press.
5. Geneva Convention Relating to the Status of Refugees. (1951).
6. UN Migration (IOM). (n.d.-a). Safe, dignified and rights-based return and reintegration, URL: https://www.iom.int/safe-dignified-and-rights-based-return-and-reintegration (accessed 21.05.2026)
7. Zenginkuzucu, D. (2021). A comparative analysis on international refugee law and temporary protection in the context of Turkey. The Age of Human Rights Journal, 17, 385–410.
8. Lee, E. (1966). A theory of migration. Demography, 3(1), 47–57.
9. Erdoğan, M. M., Karapınar, Y. D., & Aydınlı, D. (2013). Türkiye'nin göç politikası. In M. Yıldız & M. Z. Sobacı (Eds.), Kamu politikası: Kuram ve uygulama. Adres Yayınları.
10. Palacıoğlu, T. (2018). Suriyeliler, AB ve Türkiye özelinde mülteciler. İstanbul.
11. İçduygu, A., Erder, S., & Gençkaya, Ö. F. (Eds.). (2014). Türkiye'nin uluslararası göç politikaları, 1923–2023. Koç University Migration Research Center.

Рецензент: доктор юридических наук, профессор Осмоналиев К.

УДК 1.13.130.2
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-331-335

Байбосунова Г.У., Джунушалиева З.А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Байбосунова Г.У., Джунушалиева З.А.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Baibosunova G. U., Dzhunushalieva Z.A.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ОЮН САЛТЫ АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕ ЭТНОМАДАНИЙ БААЛУУЛУКТАРЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛОО ШАРТЫНДА МУУНДАРДЫН БААЛУУЛУК ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫН ФАКТОРУ КАТАРЫ
ИГРОВАЯ ТРАДИЦИЯ КЫРГЫЗОВ КАК ФАКТОР ЦЕННОСТНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ПОКОЛЕНИЙ В СОВРЕМЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ
THE GAMING TRADITION OF THE KYRGYZ PEOPLE AS A FACTOR IN THE VALUE INTEGRATION OF GENERATIONS IN MODERN TIMES IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF ETHNOCULTURAL VALUES

Кыскача мүнөздөмө: Заманбап дүйнөдө, глобалдык өзгөрүүлөр жана санариптештирүү доорунда коомдун негизги баалуулуктарын сактоо, муундан муунга өткөрүп берүү жана кайра жаратуу өзгөчө мааниге ээ. Бул макалада этномаданий баалуулуктарды муундан муунга жеткирүүнүн, жамааттык эс тутумду сактоонун жана жалпы коомдун баалуулук багыттарын калыптандыруунун өзгөчө каражаты катары тарыхый жактан калыптанган кыргыз элинин оюн салттары жана тажрыйбалары каралат. Изилдөөнүн максаты – салттуу кыргыз оюндарын азыркы мезгилде муундардын баалуулуктук интеграциясынын негизги механизмдеринин бири катары философиялык-аксиологиялык жактан талдоо. Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын алкагында кыргыз элинин дүйнө таанымын чагылдыруучу улуттук оюндарды кайра жандандыруунун жана алардын маанисин арттыруунун зарылдыгы белгиленет. Ошондой эле кыргыз элинин оюн салттары коомдун баалуулуктар системасында олуттуу интеграциялык потенциалга ээ экени көрсөтүлөт. Кыргыздын салттуу оюндарын сактоо жана өнүктүрүү азыркы кыргыз коомунун маданий негизин жана руханий туруктуулугун сактоонун маанилүү шарты болуп саналат.

Аннотация: В современном мире, в эпоху глобальных изменений и цифровизации, особую значимость приобретают сохранение, передача и воспроизводство фундаментальных ценностных основ общества. В данной статье рассматриваются игровые традиции и практики кыргызского народа, исторически сформировавшиеся как особые средства трансляции этнокультурных ценностей, сохранения коллективной памяти и формирования ценностных ориентаций общества. Целью данного исследования является философско-аксиологическое осмысление традиционных игр кыргызов как одного из основных механизмов ценностной интеграции поколений в современности. Отмечается важность возрождения национальных игр кыргызов и повышения их значимости в современную эпоху как отражения мировоззрения кыргызского народа в рамках Всемирных игр кочевников. Кроме того, игровые традиции кыргызов обладают значительным интегративным потенциалом в системе ценностей общества. Сохранение и развитие традиционных игр кыргызов является важным условием поддержания культурной основы и духовной устойчивости современного кыргызского общества.

Abstract: In the modern world, in an era of global change and digitalization, the preservation, transmission, and reproduction of the fundamental values of society are of particular importance. This article examines the traditional games and related practices of the Kyrgyz people, which have historically developed as distinctive means of transmitting ethnocultural values, preserving collective memory, and shaping the value

orientations of society. The purpose of this study is to provide a philosophical and axiological analysis of traditional Kyrgyz games as one of the fundamental mechanisms of value integration between generations in contemporary society. The study emphasizes the importance of reviving Kyrgyz national games and enhancing their significance in the modern era as a reflection of the Kyrgyz worldview within the framework of the World Nomad Games. Furthermore, Kyrgyz traditional games have significant integrative potential within the value system of society. The preservation and development of traditional Kyrgyz games constitute an important condition for maintaining the cultural foundations and spiritual resilience of contemporary Kyrgyz society.

Негизги сөздөр: салттуу оюндар; этномаданий баалуулук; улантуучулук; Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары; муундардын эс тутуму; интеграция; заманбаптык; трансформация.

Ключевые слова: традиционные игры; этнокультурная ценность; преемственность; Всемирные игры кочевников; память поколений; интеграция; современность; трансформация.

Keywords: traditional games; ethnocultural value; continuity; World Nomad Games; intergenerational memory; integration; modernity; transformation.

Современность характеризуется многообразными изменениями в обществе и развитием межкультурной коммуникации. Трансформационные процессы имеют как положительные, так и отрицательные стороны. Кыргызский народ обладает богатым культурным наследием, в котором особое место занимает игровая культура. Именно через традиционные игры этнокультурные ценности передаются из поколения в поколение, формируется сознание, а участие в игровой деятельности способствует социализации ребёнка. Особый интерес представляет развитие традиционных представлений и соответствующих культурных практик под влиянием процессов глобализации [4, с. 44–60].

В современных условиях глобальные процессы затрагивают все стороны общественной жизни, что приводит к трансформации этнокультурных ценностей, в том числе игровых практик кыргызского народа. В данном контексте национальные игры выступают связующим звеном между поколениями и одновременно одним из факторов трансформации ценностей. В них отражаются как традиционные, так и изменяющиеся смыслы духовно-нравственных ориентиров кыргызского народа. В современном обществе национальные игры обеспечивают связь между прошлым и будущим, а также способствуют укреплению и развитию этнического самосознания. Игровые практики кыргызов содействуют ценностной интеграции поколений, способствуя сохранению, передаче и развитию национальной культуры. Традиционные игры формируют культурную идентичность и укрепляют сплочённость сообщества [10].

Итак, игровая практика кыргызов имеет глубокие смыслы и отражает духовное наследие всего народа. Игровая практика, как и культура, является живым организмом, находится в постоянном движении и развитии. Именно через игровую практику кыргызского народа можно сохранить его уникальность, а в условиях глобализации способствовать развитию её новых форм. Euis Kurniati и Sadick Akida Mwariko считают, что традиционные игровые практики являются неотъемлемой частью культурного наследия и приносят существенную пользу при интеграции в современное образование [9].

Данное исследование опирается на идеи герменевтики, феноменологии культуры и аксиологии. Методологической базой исследования стали следующие подходы: историко-философский, аксиологический, феноменологический. Методами исследования являются критический и сравнительный анализ, а также интерпретация смыслов.

В культурологии интеграция определяется как процесс согласования логических, эмоциональных, эстетических значений с культурными нормами и реальным поведением людей, как выявление функциональной взаимозависимости между различными элементами культуры [3, с. 32–37].

Учёными установлено, что кыргызские народные игры возникли в глубокой древности. Об этом свидетельствуют различные источники, прежде всего археологические памятники [2, с. 97–105].

Традиционные игры кыргызов уникальны по своей форме и значению. Издавна игры служили не только развлечением, но и составляли систему ценностей и символов, формировали мировоззрение. Игровая практика кыргызов отражала идеи культурного бытия, в которых реализуются ценностные ориентиры народа. Игровая практика — живой организм, передающий смыслы и смысловые коды, составляющие основу коллективной идентичности.

Этнические игры вовлекают в активную работу почти все мышечные группы, положительно влияют на обменные процессы в организме, включают все основные виды движений (ходьба, бег, прыжки, метания и т. д.), развивают физические качества и вместе с этим положительно влияют на развитие ребёнка [1].

В данной работе рассматриваются следующие виды традиционных игр кыргызов: тогуз коргоол как интеллектуальная игра, ат чабыш — как физическая игра.

К национальным видам спорта относится тогуз коргоол, включённый в Единую спортивную классификацию Кыргызской Республики, утверждённую республиканским государственным органом управления физической культурой и спортом. Процессы взаимного культурного влияния и культурного общения оказывают большое влияние на характер самих игр как одного из важных средств духовного развития людей. Тогуз коргоол — одна из игр, которая требует точного расчёта, стратегического мышления, смекалки и логического мышления, а также способствует их развитию. Помимо кыргызов, в тогуз коргоол играют китайцы, казахи, узбеки, каракалпаки и другие тюркские народы. Значение игры заключается в том, что воинственный народ в мирное время играл в тогуз коргоол и развивал свои способности к военно-стратегическому мышлению. В основе игры лежит завоевание войск, богатства и владений врага. При этом каждый коргоол символизирует одного воина [5, с. 188].

Тогуз коргоол — интеллектуальная игра, способствующая развитию логического и аналитического мышления, памяти, математических способностей, стратегического планирования и навыков принятия решений. Смысл игры заключается в способности критически (системно) мыслить и принимать решения. Исторически игру тогуз коргоол связывают с кочевым образом жизни, хозяйством и социальным укладом. Первые упоминания об игре встречаются в эпосе «Манас» [7].

Тогуз коргоол — уникальная форма межкультурной и межпоколенной коммуникации. В игре особое значение имеют и формируются такие ценности, как мудрость, терпение, ответственность, уважение к сопернику. Игровая практика влияет на формирование мировоззрения, направляя ценностные ориентиры в социальной культуре. Данная игра актуальна и в современности, когда существует необходимость критически мыслить, быть готовым к различным трансформациям, сохранять свою идентичность, интегрировать и передавать культуру в глобальном мире. Тогуз коргоол играет особую роль в интеграции, способствуя сохранению культурной памяти этноса, связывая поколения и передавая этнокультурные ценности из поколения в поколение.

Ат чабыш — также одна из традиционных игр кыргызского народа, направленная преимущественно на развитие физической выносливости человека и лошади в кочевых условиях жизни. Игра ат чабыш показывает единство всадника и лошади, гармонию человека с природой.

С древних времён у кыргызов в целях совершенствования воинских навыков использовались конные скачки — ат чабыш, так как они имели важное значение в походах кочевников. В эпосе «Манас» подробно описана данная игра, которая была организована при восхождении Манаса на престол и во время его свадьбы.

«Ат чабыш», или «байге», — конные скачки, — писал С. Е. Дмитриев, один из исследователей быта кыргызского народа, — самое популярное развлечение у кыргызов — этих прирождённых наездников. Без скачек не обходится у них ни один праздник». В скачках, устраивающихся обычно с большими призами, главную роль играли резвость лошадей, их выносливость и, конечно, постоянная тренировка наездника. Дистанции для скачек всегда были большими, доходя в некоторых случаях до

50 км и более. Выбор лошадей, пригодных для скачек, их тренировка, так же как и подготовка жокеев (обычно мальчиков 12–13 лет), составляли целую систему различных приёмов и правил и требовали большого искусства и специальных навыков [6, с. 123–125].

В игровой практике ат чабыш отражается проявление таких духовных качеств, как мужество, выдержка, сила воли, ответственность. Данная традиционная игра служит одним из инструментов сохранения и передачи этнокультурных ценностей кыргызов.

«Игры, как и труд кыргызов, обусловлены теми же самыми физиографическими условиями, которые порождают кочевой образ жизни. Лошади и верховая езда составляют главную идею народа, а их самая запоминающаяся игра — «багай» (т. е. байге)…» [8].

Традиционная игра ат чабыш символизирует развитие, движение и стремление к совершенствованию. Результаты игры — победа или проигрыш — отражали внутреннее духовное состояние человека, готового преодолевать трудности. Особенностью данной игровой практики является вовлечённость всей семьи, рода, наставников в воспитание всадника, где прослеживается интеграция между старшим и молодым поколениями, передача этнокультурных ценностей кыргызов посредством традиционной игры ат чабыш.

Данное исследование показывает, что традиционные игры тогуз коргоол и ат чабыш представляют собой разные формы, но имеют общее содержание, выражающееся во влиянии на формирование мировоззрения и ценностных ориентиров кыргызов. Данные игровые практики составляют общую аксиологическую и интегративную основу, передавая этнокультурные ценности кыргызского народа из поколения в поколение.

В современных условиях традиционные игры тогуз коргоол и ат чабыш являются трансляторами ценностей интеллектуального и физического совершенствования.

Таким образом, можно сделать вывод, что игровые практики кыргызского народа являются значимыми системами сохранения, воспроизводства и отражения ценностей этноса в современности. Они составляют уникальный культурный код, связующую нить между поколениями и отражают специфику этнокультуры кыргызов. Можно утверждать, что игровая традиция кыргызов представляет собой живой социокультурный феномен, сохраняющий национальную идентичность и преемственность поколений.

Список использованной литературы

1. Абдырахманова Д. О., Тыналиева Б. К., Болжирова Э. Ш., Абдырахманов Б. А. Этнические игры кыргызов и их влияние на антропометрические показатели детей 5–6 лет в условиях среднегорья // Наука и спорт: современные тенденции. – 2018. – Т. 19, № 2. – URL: www.scienceandsport.ru.

2. Азизбаев С. С. Исторические сведения о развитии кыргызских традиционных игр и состязаний // Томский журнал лингвистических и антропологических исследований (Tomsk Journal of Linguistics and Anthropology). – 2020. – Вып. 2 (28). – С. 97–105. – DOI: 10.23951/2307-6119-2020-2-97-105.

3. Байбосунова Г. У. Трансформация этнокультурных ценностей кыргызского общества и ее интеграция в евразийском пространстве (философско-культурологический анализ) // Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве: сборник конференции. – Барнаул, 2023. – С. 32–37.

4. Байбосунова Г. У., Джунушалиева З. А., Камчыбек уулу М. Трансформация этнокультурных поминальных традиций кыргызов в первой четверти XXI в. на примере обряда «кошок»: гуманитарные технологии управления семиотикой радикального фронтира // Концепт: философия, религия, культура. – 2026. – Т. 10, № 1. – С. 44–60. – DOI: 10.24833/2541-8831-2026-1-37-44-60.

5. Макеев А. К., Мамбетова М. К. Тогуз коргоол – национальная математическая игра кыргызского народа // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2022. – № 8.

6. Саралаев М. К., Азизбаев С. С., Мустафаев Ч. А. Русские ученые об играх и состязаниях кыргызов // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз Экономикалык Университетинин Кабарлары. – Бишкек, 2020. – № 1 (48).

7. Энциклопедия Манаса / под ред. А. Карыпкулова. – Кн. 2. – Бишкек: Мурас, 1995. – 431 с.
8. Huntington E. The Pulse of Asia: A Journey in Central Asia Illustrating the Geographic Basis of History. – Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1907. – 416 p.
9. Kurniati E., Mwariko S. A. Decolonizing Play: Rediscovering and Revitalizing Traditional Play Practices in Post-Colonial Context // Policy Futures in Education. – 2025. – Vol. 23, No. 4. – P. 863–879. – DOI: 10.1177/14782103251321047.
10. Rakhoveio P. S., Gill R., Veimy M. Role of Traditional Games in Shaping Cultural Identity and Strengthening Community Cohesion // Human Arenas. – 2025. – DOI: 10.1007/s42087-025-00534-6.

Рецензент: доктор философских наук, профессор Нусупов Ч.Т.

УДК 141.32:159.9
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-335-340

Джунушалиева З.А., Байбосунова Г.У.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Джунушалиева З.А., Байбосунова Г.У.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Dzhunushalieva Z.A., Baibosunova G.U.
KNU Jusup Balasagyn

ТРАГЕДИЯЛЫК: ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫК БЕЛГИСИЗДИКТЕН МАҢЫЗ ИЗДӨӨГӨ ЧЕЙИН
ТРАГИЧЕСКОЕ: ОТ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ К СМЫСЛУ
THE TRAGIC: FROM EXISTENTIAL UNCERTAINTY TO MEANING

Кыскача мүнөздөмө: Азыркы дүйнөдөгү маанилүү жана актуалдуу көрүнүштөрдүн бири — экзистенциалдык белгисиздикти кабыл алуу. Бул көрүнүш жашоонун экономикалык, социалдык жана маданий шарттарынын өзгөрүшү менен байланыштуу. Изилдөөдө маани-маңызды түшүнүү маселесине экзистенциалдык жана философиялык антропологиянын алкагында өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле маселенин теориялык жана практикалык аспектилери каралат. Теориялык көз караштан алганда, трагедиялуулукту аңдап-түшүнүү экзистенциалдык белгисиздиктен чыгуунун жана аны жеңүүнүн жолдорун табууга мүмкүндүк берет. Трагедиялуулук бир гана терс көрүнүш же азап чегүү катары эмес, инсандын өнүгүүсүнө түрткү берүүчү күч жана таянуу чекити катары да каралышы мүмкүн. Экзистенциалдык белгисиздикти жана трагедиялуулукту кабыл алууну талдоо адамдын өзүнүн «Менин» тереңирээк түшүнүүсүнө, инсандын туруктуу өнүгүүсүнө жана белгисиздик абалынан чыгуусуна өбөлгө түзөрү көрсөтүлөт.

Аннотация: В современном мире одним из важных и актуальных явлений является принятие экзистенциальной неопределённости. Данное явление связано с изменениями экономических, социальных и культурных условий жизни. В исследовании особое внимание уделяется проблеме понимания смысла в контексте экзистенциальной и философской антропологии. Рассматриваются также теоретические и практические аспекты данной проблемы. С теоретической точки зрения осмысление трагического позволяет определить пути преодоления экзистенциальной неопределённости и выхода из неё. Утверждается, что трагическое может рассматриваться не только как негативное явление или источник страдания, но и как импульс к личностному развитию и своеобразная точка опоры. Показано, что анализ принятия экзистенциальной неопределённости и трагического способствует более глубокому пониманию собственного «Я», устойчивому развитию личности и преодолению состояния неопределённости.

Abstract: In the modern world, the acceptance of existential uncertainty is an important and relevant phenomenon. This phenomenon is associated with changes in the economic, social, and cultural conditions of life. The study pays particular attention to the problem of understanding meaning within the framework of existential and philosophical anthropology. The theoretical and practical aspects of this issue are also considered. From a theoretical perspective, understanding the tragic makes it possible to identify ways of overcoming existential uncertainty. It is argued that the tragic can be viewed not only as a negative phenomenon or a source of suffering but also as an impetus for personal development and a point of support. The analysis demonstrates that accepting existential uncertainty and the tragic can contribute to a deeper understanding of the self, sustainable personal development, and the overcoming of uncertainty.

Негизги сөздөр: экзистенциалдык белгисиздик; маани-маңыз; трагедиялуулук; кризис; толеранттуулук; баалуулуктардын трансформациясы.

Ключевые слова: экзистенциальная неопределённость; смысл; трагическое; кризис; толерантность; трансформация ценностей.

Keywords: existential uncertainty; meaning; the tragic; crisis; tolerance; transformation of values.

Актуальность темы исследования связана с изменениями, происходящими в современном мире. Интерес к понятию неопределённости возрастает в связи с развитием новых технологий и трансформацией ценностей. В этих условиях понятие «трагическое» приобретает особое значение, поскольку его проявления обнаруживаются в различных сферах жизни. Ежедневно человек сталкивается с негативными явлениями, которые могут выражаться в таких трагических формах, как насилие, конфликты и нравственный кризис.

Понятие «трагическое» происходит от понятия «трагедия», истоки которого восходят к античности и драматическому искусству. Трагическое традиционно соотносилось с эстетической категорией и рассматривалось в контексте эстетического восприятия. Однако со временем понимание трагедии вышло за пределы искусства: произошёл переход от осмысления отдельного трагического события к осмыслению состояния человеческого бытия. Таким образом, трансформация трагедии в трагическое представляет собой длительный процесс перехода от театрально-литературных истоков к проблематике социальной философии [1].

В современных реалиях отдельные социальные институты не могут дать готовых ответов на экзистенциальные вопросы. Эти вопросы носят универсальный характер и затрагивают человеческое бытие независимо от того, осознаёт ли индивид их в полной мере. Тем не менее человек сталкивается с необходимостью поиска ответов на них [5]. В этом контексте проявление трагического связано с экзистенциальным кризисом, который сопровождается состоянием неопределённости.

Понятие неопределённости рассматривается в различных научных направлениях и приобретает особую актуальность в современном мире, характеризующемся непредсказуемостью и нестабильностью. При этом личность сохраняет возможность выбора и способна создавать смысл в условиях экзистенциальной неопределённости.

Само понятие «трагическое» может восприниматься как нечто пугающее, однако в процессе своего развития оно вышло за рамки эстетической категории и стало рассматриваться применительно к реальности человеческого существования. В данном исследовании трагическое рассматривается преимущественно как пограничная ситуация, в которой привычные смыслы могут утрачиваться, а человек оказывается в состоянии экзистенциального вакуума. В условиях экзистенциальной неопределённости мир перестаёт восприниматься как безопасный и предсказуемый. Человек переживает состояние «заброшенности» в мир, в котором возникает страх перед неопределённостью [4; 5].

С. Кьеркегор утверждал, что каждая личность самостоятельно осуществляет свой выбор [10]. Данная идея получила дальнейшее развитие в концепции В. Франкла, выдвинувшего идею трагического оптимизма. Она предполагает способность человека находить смысл и сохранять

осмысленное отношение к жизни, несмотря на трагическую триаду — страдание, вину и смерть. Разработанная В. Франклом логотерапия подчёркивает центральную роль поиска смысла в человеческом существовании [6].

Пенрод связывает неопределённость с особенностями материального мира и постоянно изменяющимися событиями [12]. Афифи рассматривает неопределённость в связи с «текучестью информации» и обусловленным этим отсутствием уверенности в возможности прогнозировать конкретные результаты [7].

С другой стороны, неопределённость может восприниматься как возможность и потенциал для развития, поскольку она способна побуждать человека сохранять бдительность и восприимчивость, проявлять творческий подход, надежду и оптимизм [9]. Н. В. Король отмечает, что ситуация неопределённости может сопровождаться любопытством и интересом, стимулировать умственную и поведенческую активность, а также выступать стимулом к развитию. Толерантная личность рассматривает подобную ситуацию как возможность для саморазвития и приобретения нового опыта, тогда как интолерантная — как источник угрозы, тревоги и дискомфорта [2].

При столкновении с трагическими явлениями и ситуациями неопределённости важное значение имеет социальная поддержка. Альбрехт и Адельман определяют социальную поддержку как «вербальное и невербальное общение между получателями и теми, кто оказывает поддержку, которое снижает неопределённость в отношении ситуации, себя, другого человека или отношений и способствует усилению ощущения личного контроля над своей жизнью» [8].

Исходя из вышеизложенного, целью исследования является рассмотрение теоретических концепций экзистенциальной неопределённости и выявление роли толерантности к неопределённости в процессе её преодоления.

Объект исследования — личность в условиях экзистенциальной неопределённости.

Предмет исследования — влияние толерантности к неопределённости на выбор личности в условиях экзистенциальной неопределённости.

Гипотеза исследования: предполагается, что особенности преодоления человеком кризисной ситуации непосредственно связаны с уровнем его толерантности к неопределённости.

В исследовании использовались методы анализа, антропологический метод и методы статистической обработки данных. Для изучения толерантности к неопределённости применялась методика «Шкала толерантности к неопределённости» Д. Маклейна [11], адаптированная Е. Н. Осиным. Д. Маклейн определяет толерантность к неопределённости как спектр реакций — от отвержения до влечения — на стимулы, воспринимаемые индивидом как незнакомые, сложные, изменчивые или допускающие несколько принципиально различных интерпретаций [3].

В исследовании приняли участие 42 респондента в возрасте от 19 до 40 лет. Исследование проводилось в онлайн-формате с использованием платформы Online Test Pad.

В результате применения методики были получены показатели по следующим шкалам: предпочтение неопределённости, принятие/избегание неопределённости, отношение к новизне, отношение к сложным задачам, отношение к неопределённым ситуациям, а также общий показатель толерантности к неопределённости. Полученные данные представлены на рисунке 1 и в таблице 1.

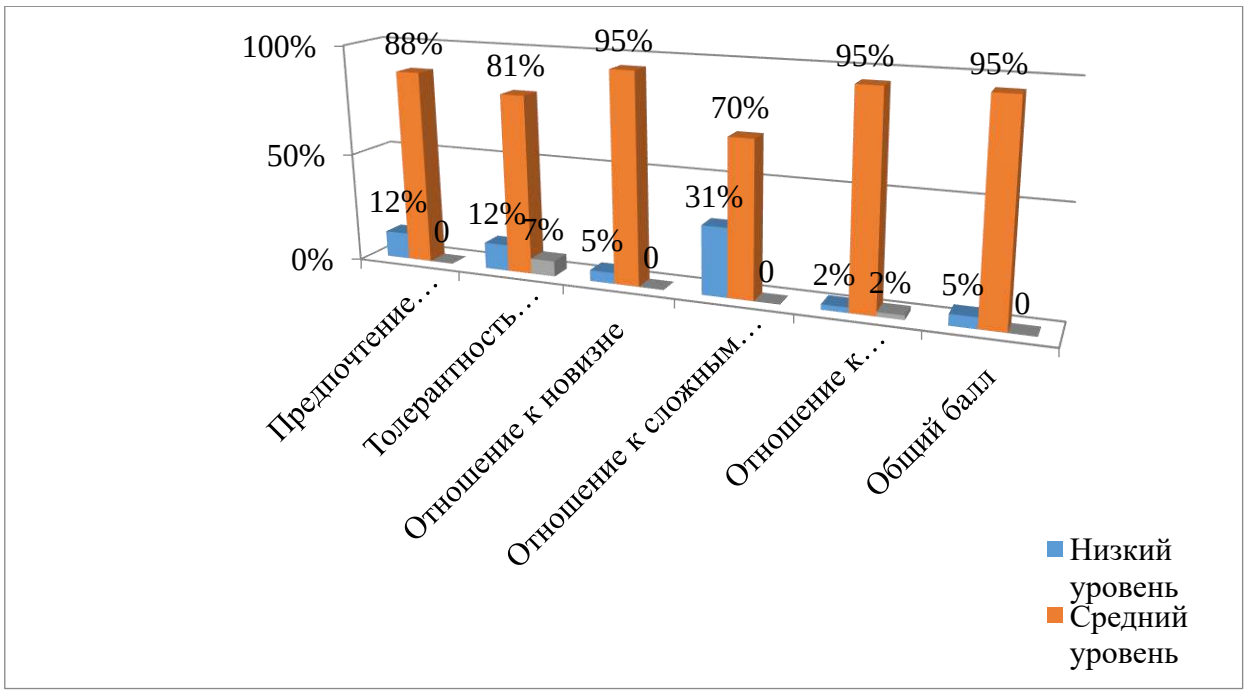

Рисунок 1. Сравнительный анализ показателей толерантности к неопределенности по различным шкалам

Таблица 1. Количественное распределение уровней толерантности к неопределенности по шкалам (n=42)

Шкалы	Низкий уровень	Средний уровень	Высокий уровень
Предпочтение неопределённости	5 чел.	37 чел.	0 чел.
Толерантность к неопределённости	5 чел.	34 чел.	3 чел.
Отношение к новизне	2 чел.	40 чел.	0 чел.
Отношение к сложным заданиям	13 чел.	29 чел.	0 чел.
Отношение к неопределённой ситуации	1 чел.	40 чел.	1 чел.
Общий балл	2 чел.	40 чел.	0 чел.

Сравнительный анализ показателей по всем шкалам свидетельствует о преобладании среднего уровня толерантности к неопределённости среди респондентов.

Анализ общего показателя показал, что у 40 респондентов (95 %) выявлен средний уровень толерантности к неопределённости, а у 2 человек (5 %) — низкий уровень. Респонденты с преобладающим средним уровнем в целом способны принимать ситуации неопределённости и адаптироваться к изменяющимся условиям. Низкий уровень может свидетельствовать о затруднениях при столкновении с неопределёнными и неоднозначными ситуациями.

По шкале «Отношение к сложным заданиям» у 13 респондентов выявлен низкий уровень, у 29 — средний. Таким образом, у большинства участников исследования преобладает средний уровень отношения к сложным заданиям, тогда как почти у трети респондентов данный показатель находится на низком уровне.

По шкале «Отношение к новизне» у 40 респондентов выявлен средний уровень и у 2 — низкий. Высокий уровень по данной шкале не выявлен. Полученные результаты свидетельствуют о преобладании умеренно выраженной готовности респондентов к восприятию нового.

По шкале «Отношение к неопределённой ситуации» средний уровень выявлен у 40 респондентов (95 %), низкий и высокий уровни — по 1 респонденту соответственно. Таким образом, абсолютное большинство участников исследования демонстрируют средний уровень отношения к ситуациям неопределённости.

По шкале «Предпочтение неопределённости» средний уровень выявлен у 37 респондентов (88 %), низкий — у 5 респондентов (12 %), высокий уровень не выявлен. Полученные данные свидетельствуют о преобладании среднего уровня предпочтения неопределённости среди участников исследования.

По шкале «Толерантность к неопределённости» высокий уровень выявлен у 3 респондентов (7 %). Средний уровень зафиксирован у 34 респондентов (81 %), низкий — у 5 респондентов (12 %). Полученные данные свидетельствуют о преобладании среднего уровня толерантности к неопределённости среди участников исследования.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что в условиях экзистенциальной неопределённости понятие «трагическое» выходит за пределы эстетической категории и рассматривается в контексте повседневной реальности как одно из проявлений человеческого бытия. В данном контексте трагическое может выступать своеобразным катализатором осмысления жизненного опыта, поскольку столкновение с трагическими обстоятельствами побуждает человека обращаться к экзистенциальным вопросам и поиску смысла.

В контексте идей В. Франкла и Ж.-П. Сартра особое значение приобретает проблема личностного выбора и поиска смысла в кризисных и неопределённых ситуациях. Принятие сложившихся обстоятельств и осмысление пережитого могут способствовать преодолению личностью кризиса и экзистенциальной неопределённости.

Проведённое эмпирическое исследование показало, что среди респондентов преобладает средний уровень толерантности к неопределённости. Полученные результаты позволяют предположить, что толерантность к неопределённости может играть определённую роль в адаптации личности к неопределённым и кризисным ситуациям. Вместе с тем установление характера и степени данной взаимосвязи требует дальнейшего эмпирического изучения.

Таким образом, двойственная природа трагического проявляется в том, что в условиях экзистенциальной неопределённости оно может быть связано не только с переживанием кризиса, но и с поиском смысла, новых возможностей и путей личностного развития.

Список использованной литературы

1. Джунушалиева З. А., Байбосунова Г. У. Экзистенциональная неопределенность как трагическое в социальной культуре кыргызов // Бюллетень науки и практики. – 2026. – Т. 12. – № 4. – С. 550–557. – DOI: 10.33619/2414-2948/125/74.
2. Король Н. В. Изучение взаимосвязи временной перспективы личности студентов и толерантности к неопределенности // Донецкие чтения 2019: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности: сб. материалов IV Междунар. науч. конф. – Донецк: Изд-во ДГУ, 2019. – С. 292–295.
3. Леонтьев Д. А., Осин Е. Н., Луковицкая Е. Г. Диагностика толерантности к неопределенности. Шкалы Д. Маклейна. – М.: Смысл, 2016. – 60 с.
4. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм — это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – 398 с.
5. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – 461 с.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / пер. с англ. и нем.; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева; вступ. ст. Д. А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с. – (Библиотека зарубежной психологии).
7. Afifi W. A., Afifi T. D., Merrill A. Uncertainty and control in the context of a category-five tornado // Research in Nursing & Health. – 2014. – Vol. 37, No. 5. – P. 358–366. – DOI: 10.1002/nur.21613.
8. Albrecht T., Adelman M. Communicating Social Support. – Newbury Park, CA: SAGE, 1987.

9. Furr N., Furr S. The Upside of Uncertainty: A Guide to Finding Possibility in the Unknown. – Boston: Harvard Business Review Press, 2022.
10.Lewis G. Sustainability and Sartre: Individual Freedom in the Anthropocene // Journal of Environmental Studies. – 2022. – Vol. 15, No. 4. – P. 313–328.
11.McLain D. L. The MSTAT-I: A Revised Measure of Psychological Response to Ambiguity // Educational and Psychological Measurement. – 1993. – Vol. 53, No. 1. – P. 183–189.
12.Penrod J. Nursing Theory and Concept Development or Analysis: Refinement of the Concept of Uncertainty // Journal of Advanced Nursing. – 2001. – Vol. 34, No. 2. – P. 238–245.

Рецензент: доктор психологических наук., профессор Камчыбек уулу М.

УДК 17.022.1
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-340-348

Лу Сяожань, Шайылдаева А.К.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Лу Сяожань, Шайылдаева А.К.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Lu Xiaoran, Shaiyldaeva A.K.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0009-7851-5286
ORCID 0009-0003-6412-829X

КОНФУЦИЙ ФИЛОСОФИЯСЫНДАГЫ ЖАНА КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯЛЫК САЛТЫНДАГЫ КАМКОРДУКТУН АДЕП-АХЛАКТЫК НЕГИЗДЕРИ
НРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВАНИЯ ЗАБОТЫ В ФИЛОСОФИИ КОНФУЦИЯ И КЫРГЫЗСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ТРАДИЦИИ
MORAL FOUNDATIONS OF CARE IN THE PHILOSOPHY OF CONFUCIUS AND THE KYRGYZ PHILOSOPHICAL TRADITION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Конфуций философиясындагы жана кыргыз философиялык салтындагы камкордуктун адеп-ахлактык негиздери салыштырма талдоого алынат. Камкордук өз алдынча түшүнүк катары гана эмес, адамгерчилик, үй-бүлөлүк милдет, улууларды урматтоо, өз ара жардамдашуу жана башка адам үчүн жоопкерчилик менен байланышкан мамилелердин тутуму катары каралат. Конфуцийдин *ren, xiao, li, yi* түшүнүктөрү Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасындагы жана кыргыз элинин адеп-ахлактык салтындагы адам, үй-бүлө, милдет жана жоопкерчилик жөнүндөгү түшүнүктөр менен салыштырылат. Изилдөөнүн жыйынтыгында эки салтты теңдештирбестен, алардагы камкордуктун жалпы нравалык өзөгү аныкталат. Камкордук үй-бүлөлүк мамилелерден башталып, коом алдындагы жоопкерчиликке чейин кеңейүүчү адеп-ахлактык мамиле катары мүнөздөлөт.

Аннотация: В статье проводится сравнительный анализ нравственных оснований заботы в философии Конфуция и кыргызской философской традиции. Забота рассматривается не как отдельное нравственное качество, а как система отношений, связанная с человеколюбием, семейным долгом, уважением к старшим, взаимопомощью и ответственностью за другого. Категории *ren, xiao, li, yi* сопоставляются с представлениями о человеке, семье, долге и ответственности, отраженными в «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагына и кыргызской нравственной традиции. Показано, что сходство двух традиций проявляется прежде всего в признании нравственного значения отношений и семьи,

тогда как способы философского обоснования этих принципов различаются. Сделан вывод о расширяющемся характере заботы: возникая в отношениях с близкими, она способна становиться основанием более широкой общественной ответственности.

Abstract: The article provides a comparative analysis of the moral foundations of care in the philosophy of Confucius and the Kyrgyz philosophical tradition. Care is considered not merely as an individual moral quality but as a system of relationships connected with benevolence, family duty, respect for elders, mutual assistance, and responsibility for others. The Confucian concepts of *ren, xiao, li,* and *yi* are compared with ideas of the person, family, duty, and responsibility represented in Jusup Balasagyn's *Kutadgu Bilig* and in the Kyrgyz moral tradition. The study demonstrates that the two traditions converge in recognizing the moral significance of human relationships and the family, while differing in the cultural and philosophical forms through which these principles are expressed. The article argues that care has an expanding character: originating in close interpersonal and family relations, it can develop into a broader form of social responsibility.

Негизги сөздөр: камкордук; Конфуций; кыргыз философиясы; адамгерчилик; үй-бүлө; адеп-ахлактык милдет; жоопкерчилик.

Ключевые слова: забота; Конфуций; кыргызская философия; человеколюбие; семья; нравственный долг; ответственность.

Keywords: care; Confucius; Kyrgyz philosophy; benevolence; family; moral duty; responsibility.

Введение. Забота относится к тем нравственным явлениям, которые человек осваивает значительно раньше, чем начинает осмысливать их теоретически. Ребенок впервые встречается с ней в семье, взрослый проявляет ее по отношению к детям, родителям и близким, а общество закрепляет определенные формы заботы в обычаях, нормах поведения и представлениях о должном. Поэтому заботу трудно свести только к чувству сострадания или отдельному доброму поступку. В ней соединяются отношение к другому человеку, признание его потребностей, ответственность и конкретное действие.

В современной моральной философии проблема заботы получила самостоятельное теоретическое развитие во второй половине XX века. Кэрол Гиллиган обратила внимание на нравственное значение отношений и ответственности, показав ограниченность подхода, при котором моральное суждение рассматривается преимущественно через универсальные правила и абстрактное понимание справедливости [1, с. 24–39]. Нел Ноддингс продолжила разработку этой проблематики, поставив в центр этического анализа непосредственное отношение между людьми [2]. В работах Джоан Тронто и Вирджинии Хелд забота получила более широкое социальное и политическое содержание [3; 4].

Однако сама нравственная практика заботы значительно древнее современной теории. Разные культуры выработали собственные представления о том, почему человек должен считаться с интересами другого, помогать близким, заботиться о родителях, уважать старших и принимать на себя ответственность за тех, кто от него зависит.

В философии Конфуция эти вопросы раскрываются через категории *ren* (仁), *xiao* (孝), *li* (礼), *yi* (义), а также через представление о нравственном самосовершенствовании человека. Особое место занимают семейные отношения: именно в них формируются первоначальные навыки уважения, ответственности и должного поведения [5].

Кыргызская философская традиция складывалась в иных исторических и культурных условиях. Нравственные представления передавались не только через письменные произведения, но и через устную культуру, эпическое наследие, пословицы, семейное воспитание, обычаи взаимопомощи и нормы отношения к старшим. Особое место в письменном наследии занимает «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагына, где проблемы справедливости, разума, человеческого достоинства, долга и

ответственности рассматриваются в связи с устройством человеческой и общественной жизни [6; 7, с. 190–194].

Сопоставление философии Конфуция и кыргызской традиции не предполагает доказательства их исторической идентичности. Такой подход был бы методологически неверным. Речь идет о другом: каким образом две традиции, возникшие в разных культурных пространствах, отвечают на общий нравственный вопрос — на чем основывается ответственность человека за другого и каким образом забота о близких приобретает общественное значение?

Цель исследования — выявить и сопоставить нравственные основания заботы в философии Конфуция и кыргызской философской традиции.

Для достижения цели решаются следующие задачи: раскрывается философское содержание понятия заботы; анализируются категории *ren, xiao, li* и *yi*; рассматриваются нравственные идеи «Кутадгу билиг» и кыргызской культурной традиции; устанавливаются сходства и различия двух моделей нравственной ответственности.

Научная новизна состоит в сравнении двух традиций не по принципу внешнего сходства отдельных норм, а через структуру нравственного отношения: близость — ответственность — действие — расширение ответственности за пределы семьи. На этой основе предлагается положение о расширяющейся структуре заботы, при которой ответственность формируется в непосредственных отношениях, прежде всего семейных, а затем приобретает более широкое социальное содержание.

Современная этика заботы сформировала важный теоретический язык для анализа человеческих отношений. К. Гиллиган, исследуя особенности морального суждения, обращает внимание на значение человеческих отношений, ответственности и сохранения связи с другим человеком [1, с. 24–39]. Н. Ноддингс развивает реляционное понимание заботы, рассматривая отношение между тем, кто заботится, и тем, кому адресована забота [2]. В. Хелд выводит проблематику заботы за пределы исключительно частных отношений и рассматривает ее значение для социальной и политической жизни [4]. Дж. Тронто также связывает заботу с вопросами ответственности, зависимости и организации общественных отношений [3].

Для настоящего исследования эти работы важны как методологическая основа, однако современное понятие этики заботы не следует механически переносить на древнекитайскую или средневековую тюркскую мысль.

Особенно показательна дискуссия о соотношении конфуцианской этики и «ethics of care». Chenyang Li сопоставляет конфуцианское «ren» с этикой заботы и выявляет существенные точки соприкосновения между двумя подходами [8, с. 70–89]. Shirong Luo развивает эту проблематику через понятие «relational virtue», рассматривая заботу как нравственное качество, возникающее и реализующееся внутри отношений [9, с. 92–110].

В то же время Daniel Star возражает против чрезмерного сближения этих традиций и показывает, что конфуцианскую этику нельзя просто отождествлять с современной этикой заботы [10, с. 77–106]. Этот спор имеет принципиальное значение для настоящего исследования. Он показывает, что методологически продуктивнее говорить не о тождестве, а о сопоставимости отдельных нравственных оснований.

Основным классическим источником для анализа взглядов Конфуция являются «Лунь юй» («Беседы и суждения»). В тексте *ren* выступает одной из центральных нравственных категорий. В изречении 12.22 человеколюбие раскрывается через отношение к людям, тогда как в 1.2 сыновняя почтительность и уважение к старшим связываются с основанием человеколюбия [5].

Особое значение имеет «xiao» — сыновняя почтительность. В «Лунь юй» 2.7 подчеркивается, что забота о родителях не исчерпывается их материальным содержанием: без уважения внешнее исполнение обязанности не обладает полной нравственной ценностью [5]. Следовательно, речь идет не только о выполнении определенной функции, но и о качестве отношения к другому человеку.

Категория «li» задает формы достойного и уместного поведения, а *yi* указывает на нравственно должное, которое не сводится к личной выгоде. В совокупности эти категории позволяют

рассматривать конфуцианскую нравственность как систему отношений, в которой характер человека формируется и обнаруживается через его поступки по отношению к другим [8, с. 70–89; 13, с. 881–896].

Исследование кыргызской части требует иной источниковой стратегии. «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагына представляет собой один из важнейших письменных памятников тюркской философско-этической мысли [6].

Ы. М. Мукасов характеризует «Кутадгу билиг» как этико-дидактическое произведение, в котором вопросы человека, общества, нравственного воспитания и достойного поведения занимают существенное место [7, с. 190–194]. Д. М. Наурузбаев, Ж. А. Алтаев и Н. Т. Абдимомынов рассматривают произведение в контексте этики добродетели и выделяют справедливость, мудрость, разум и умеренность в качестве значимых принципов нравственного и общественного устройства [11, с. 450–466].

Существенным для настоящего исследования является также вопрос о связи письменного наследия Жусупа Баласагына с последующей кыргызской нравственной культурой. Ч. Сыдыкова, сопоставляя нормы поведения, представленные в «Кутадгу билиг», с кыргызскими пословицами, обнаруживает смысловые параллели в представлениях о нравственном поведении, уважении и человеческих отношениях [12, с. 298–314].

Таким образом, существующая литература позволяет перейти от параллельного описания двух культур к проблемному сравнению нравственных оснований ответственности за другого человека.

Методы исследования. Методологическую основу исследования составляют сравнительно-философский, историко-философский и герменевтический методы.

Сравнительно-философский метод применяется для выявления общих и различных нравственных оснований заботы. При этом сравниваются не отдельные слова или внешне похожие обычаи, а функции, которые соответствующие нравственные нормы выполняют в системе человеческих отношений.

Историко-философский метод необходим для сохранения культурного контекста. Философия Конфуция формировалась в древнекитайской интеллектуальной традиции, тогда как «Кутадгу билиг» принадлежит средневековому тюрко-исламскому культурному пространству. Кыргызская нравственная традиция, кроме того, включает значительный пласт устного наследия.

Герменевтический метод используется при интерпретации классических понятий и текстов. Он позволяет избежать буквального отождествления терминов, сформировавшихся в разных языках, культурах и исторических эпохах.

Для сравнительного анализа выделены пять критериев: нравственное основание заботы о другом; место семьи в нравственном воспитании; отношение к родителям и старшим; связь заботы с нравственным долгом и практическим действием; переход от ответственности за близких к ответственности перед более широким сообществом.

Результаты исследования и их обсуждение. «Ren»: человеколюбие как отношение к другому. Одной из центральных категорий философии Конфуция является «ren». Переводы «человеколюбие», «гуманность», «человечность» передают разные стороны этого понятия, однако не исчерпывают его содержания.

Существенно то, что *ren* раскрывается через отношение человека к другим. В «Лунь юй» 12.22 оно непосредственно связывается с отношением к людям [5].

Это позволяет сделать важное для настоящего исследования наблюдение: нравственное совершенство в философии Конфуция нельзя представить исключительно как внутреннее качество изолированной личности. Оно проявляется и приобретает смысл в отношениях с другими людьми.

Именно здесь возникает основание для сопоставления «ren» с современной проблематикой заботы. Однако между ними нельзя ставить знак равенства. «Ren» представляет собой значительно более широкую нравственную категорию, тогда как *care* в современной этической теории имеет собственную историю и понятийный аппарат. Возможность и одновременно ограниченность такого

сопоставления хорошо видны в научной дискуссии между Chenyang Li и Daniel Star [8, с. 70–89; 10, с. 77–106].

Поэтому «ren» в настоящей статье рассматривается не как китайский эквивалент понятия «забота», а как одно из нравственных оснований заботливого отношения.

«Xiao»: семья как первая школа ответственности. Особенно отчетливо реляционный характер конфуцианской этики проявляется в понятии «xiao».

В «Лунь юй» отношение к родителям неоднократно рассматривается как важнейшая часть нравственного поведения. Причем сыновняя почтительность не ограничивается послушанием или материальным обеспечением.

В изречении 2.7 Конфуций обращает внимание на различие между простым содержанием родителей и нравственным отношением к ним. Если человек только обеспечивает родителей, но не проявляет уважения, такое поведение еще не выражает полноценного «xiao» [5].

Этот фрагмент особенно важен для анализа заботы. Он позволяет провести различие между формальным выполнением обязанности и нравственным качеством отношения.

Можно выполнить обязанность, но при этом не проявить подлинного внимания к человеку. Следовательно, забота предполагает не только результат действия, но и характер отношения к другому.

Семья при таком подходе оказывается первым пространством, где человек учится учитывать потребности другого, ограничивать собственный эгоизм и принимать устойчивые обязательства.

«Li» и «yi»: от нравственного отношения к поступку. Забота не может существовать только как внутреннее переживание. Она должна получить выражение в поведении.

В философии Конфуция эту сторону проблемы позволяют раскрыть категории «li» и «yi».

«Li» связано с ритуальной правильностью, нормами и формами поведения. Его значение не исчерпывается внешним соблюдением правил. Через устойчивые формы поведения человек выражает уважение и признает другого участником нравственных отношений. Именно роль «li» в конфуцианском понимании заботы подробно рассматривает K. M. Epley [13, с. 881–896].

«Yi» обычно связывается с нравственной правотой и должным и тем самым противопоставляет нравственно мотивированное действие простой личной выгоде.

В результате «ren», «xiao», «li» и «yi» образуют не механический набор добродетелей, а взаимосвязанную нравственную структуру: отношение к другому приобретает определенную форму, а нравственное намерение получает подтверждение в поступке [8, с. 70–89; 13, с. 881–896].

Отсюда следует первый результат исследования: в философии Конфуция заботливое отношение может быть реконструировано через единство человеколюбия, семейной ответственности, уважения и должного действия.

Нравственные основания заботы в кыргызской философской традиции. При обращении к кыргызской традиции важно избежать попытки найти прямые переводы китайских категорий.

Кыргызская философская культура имеет собственную историю и формы выражения нравственного опыта. Значительная его часть закреплялась не в специальных философских трактатах, а в эпическом наследии, пословицах, обычаях, семейном воспитании и повседневных отношениях [12, с. 298–314].

Поэтому забота здесь обнаруживается прежде всего через практики взаимной ответственности.

Семья и родственные отношения традиционно являлись пространством, где человек получал первый опыт нравственных обязанностей. Отношение к родителям и старшим включало уважение, помощь и признание жизненного опыта старшего поколения.

Однако было бы недостаточно объяснять эти отношения исключительно традиционным этикетом. За ними стояло представление о взаимной зависимости поколений: человек получает поддержку от семьи и одновременно принимает обязанности по отношению к ней.

Эта логика близка нравственной природе заботы именно потому, что ответственность здесь не является одноразовым действием. Она встроена в длительные человеческие отношения.

«Кутадгу билиг»: нравственность человека и благополучие других. Особое значение для философского анализа имеет наследие Жусупа Баласагына.

«Кутадгу билиг» нельзя называть трактатом об этике заботы в современном смысле. Предмет произведения значительно шире. В нем рассматриваются человек, власть, справедливость, разум, знание, умеренность и нравственное устройство общества [6; 7, с. 190–194].

Именно эта широта позволяет увидеть важную особенность философии Баласагына: личные качества человека рассматриваются не изолированно, а во взаимосвязи с его поступками, общественными обязанностями и последствиями решений для других людей.

Справедливость приобретает общественное значение потому, что от нее зависит положение других. Разум необходим человеку для принятия правильных решений. Нравственные качества правителя, в свою очередь, непосредственно отражаются на положении тех, за кого он несет ответственность [11, с. 450–466].

Современные исследования «Кутадгу билиг» также показывают центральное место справедливости, мудрости, нравственного поведения и ответственности в философской структуре произведения [7, с. 190–194; 11, с. 450–466].

Для настоящего исследования это позволяет расширить понимание заботы.

Если в семье ответственность возникает вследствие непосредственной близости, то в общественной жизни она может возникать вследствие положения человека и последствий его решений для других. Таким образом, забота приобретает социальное измерение.

Взаимопомощь как практическая форма заботы. Кыргызская нравственная традиция позволяет увидеть еще одну существенную сторону рассматриваемой проблемы — практический характер помощи.

Человек, оказавшийся в сложной ситуации, исторически рассчитывал не только на собственные силы. Родственные и общественные связи предполагали участие других людей. Нравственные нормы, закрепленные в кыргызских пословицах, также отражают значимость человеческих отношений, взаимного уважения и социально одобряемого поведения [12, с. 298–314].

В этом контексте забота не ограничивается сочувствием.

Сочувствовать — значит эмоционально откликнуться на положение другого. Заботиться — значит признать его положение значимым для себя и, насколько это возможно, действовать.

Именно поэтому взаимопомощь представляет интерес не только для этнографического описания. В ней обнаруживается нравственная идея взаимной ответственности.

Сопоставление нравственных положений «Кутадгу билиг» и кыргызских пословиц показывает преемственность ряда представлений о достойном поведении, уважении и человеческих отношениях в тюркском и кыргызском культурном пространстве [12, с. 298–314].

Забота, сострадание, человеколюбие и долг: границы понятий. Одной из проблем исследования заботы является близость данного понятия к другим нравственным категориям.

Сострадание связано прежде всего с эмоциональным откликом на состояние и страдание другого.

Человеколюбие выражает общую положительную нравственную направленность отношения к людям.

Долг предполагает признание обязанности действовать определенным образом.

Забота, на наш взгляд, объединяет несколько компонентов: внимание к конкретному другому, признание его потребности, принятие ответственности и практическое действие. Современная этика заботы именно поэтому делает акцент на отношениях и ответственности, а не только на применении универсального нравственного правила [1, с. 24–39; 2; 3; 4].

Такое разграничение особенно важно для сравнительного анализа.

«Ren» нельзя автоматически переводить словом «забота». «Xiao» также нельзя полностью отождествлять с заботой о родителях. Точно так же кыргызские нормы взаимопомощи сами по себе еще не образуют философскую «этику заботы» [8, с. 70–89; 10, с. 77–106].

Но все эти явления содержат элементы нравственного отношения, без которых забота невозможна.

Общее и различное в двух философских традициях. Проведенный анализ позволяет выделить несколько точек соприкосновения.

Первая — реляционное понимание человека. Нравственная личность формируется не в изоляции, а во взаимодействии с другими.

Вторая — особая роль семьи. В обеих традициях семейная среда становится первоначальным пространством освоения ответственности.

Третья — межпоколенческая связь. Отношение к родителям и старшим имеет нравственное значение и связано с передачей жизненного опыта.

Четвертая — практический характер нравственности. Достоинство человека подтверждается не декларацией ценностей, а поведением.

Пятая — возможность расширения ответственности за пределы семьи.

Однако различия не менее существенны.

Философия Конфуция располагает разработанным категориальным языком, в котором «ren», «xiao», «li» и «yi» находятся в определенной смысловой взаимосвязи [8, с. 70–89; 13, с. 881–896].

Кыргызская философская традиция более неоднородна по форме. Ее нравственное содержание раскрывается через письменное наследие, эпическую и устную культуру, пословицы, семейные нормы и практику взаимопомощи [7, с. 190–194; 12, с. 298–314].

Различается и исторический контекст. Конфуцианская система формировалась в условиях древнекитайской культуры. «Кутадгу билиг» относится к средневековой тюрко-исламской интеллектуальной традиции [11, с. 450–466]. Поэтому внешнее сходство нравственных норм само по себе не доказывает ни их тождества, ни общего происхождения.

Именно сохранение этого различия делает сравнительный анализ методологически корректным.

Расширяющаяся структура заботы как результат сравнительного анализа. Главный результат исследования связан с вопросом о том, каким образом частное отношение к близкому человеку приобретает более широкое нравственное значение.

В обеих рассматриваемых традициях семья выступает исходным пространством ответственности, однако нравственность не остается исключительно внутри семьи.

В философии Конфуция нравственное воспитание личности начинается с ближайших отношений и получает продолжение в более широком общественном поведении [5].

В кыргызской традиции семейная ответственность дополняется нормами взаимопомощи и обязанностями человека перед более широким кругом людей. В «Кутадгу билиг» эта логика получает философско-политическое развитие: нравственные качества человека, особенно обладающего властью, имеют последствия для всего общества [7, с. 190–194; 11, с. 450–466].

На основании проведенного сопоставления предлагается понятие расширяющейся структуры заботы:

близость → внимание к другому → ответственность → действие → расширение круга ответственности.

Такой подход не означает, что человек одинаково заботится обо всех.

Напротив, забота обычно возникает в конкретных отношениях. Однако нравственный опыт, приобретенный в них, способен сформировать более широкую готовность учитывать положение другого человека.

В этом заключается точка, в которой философия Конфуция, кыргызская нравственная традиция и современная этика заботы могут вступать в содержательный диалог, не утрачивая собственных исторических и культурных различий.

Выводы и рекомендации. Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы.

Во-первых, забота не сводится к отдельному нравственному чувству. Она представляет собой отношение, в котором соединяются внимание к другому человеку, ответственность и практическое действие.

Во-вторых, философия Конфуция содержит развитую систему категорий, позволяющих раскрыть нравственные основания такого отношения. «Ren» указывает на человеколюбие и нравственную направленность к другому, «xiao» раскрывает межпоколенческую ответственность, *li* придает отношению форму достойного поведения, а *yi* связывает поступок с представлением о нравственно должном [8, с. 70–89; 13, с. 881–896].

В-третьих, кыргызская философская традиция выражает сходную проблематику иными средствами. Семейная ответственность, уважение к старшим и взаимопомощь закреплены в культурной практике, тогда как «Кутадгу билиг» позволяет рассматривать вопросы справедливости, долга, мудрости и ответственности на философском уровне [7, с. 190–194; 11, с. 450–466; 12, с. 298–314].

В-четвертых, обнаруженные сходства не дают основания отождествлять две традиции. Они возникли в разных историко-культурных условиях и используют различные способы нравственного обоснования.

В-пятых, современную этику заботы нельзя механически переносить на Конфуция или Жусупа Баласагына. Более корректно использовать ее как аналитический инструмент, позволяющий поставить перед классическими традициями новый исследовательский вопрос [8, с. 70–89; 10, с. 77–106].

Основной научный результат исследования выражается в положении о расширяющейся структуре заботы. В обеих традициях нравственная ответственность первоначально формируется в непосредственных отношениях, прежде всего в семье, но не обязательно остается ограниченной ими. При определенных условиях она приобретает более широкое общественное содержание.

Практическое значение этого вывода связано прежде всего с воспитанием и образованием. Уважение к старшим, помощь близким и ответственность не должны передаваться молодому поколению только как формальные правила поведения. Важно раскрывать их нравственный смысл — способность видеть другого человека, учитывать последствия собственных поступков и принимать ответственность.

Перспективным направлением дальнейшего исследования может стать более детальное сопоставление отдельных категорий «ren», «xiao», «li» и «yi» с нравственными понятиями тюркского и кыргызского философского наследия. Отдельного изучения заслуживает вопрос о том, как традиционные формы заботы меняются в современном китайском и кыргызском обществах под влиянием урбанизации, индивидуализации и трансформации семьи.

Список использованной литературы

1. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982. – 184 p.
2. Noddings N. Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education. – Berkeley: University of California Press, 1984. – 216 p.
3. Tronto J. C. Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care. – New York: Routledge, 1993. – 226 p.
4. Held V. The Ethics of Care: Personal, Political, and Global. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 211 p.
5. Конфуций. Беседы и суждения («Лунь юй») / пер. с кит. П. С. Попова. – М.: АСТ. – 224 с.
6. Баласагуни Ю. Благодатное знание / изд. подгот. и пер. с караханид.-уйгур. С. Н. Иванова. – М.: Наука, 1983. – 558 с.
7. Мукасов Ы. М. Юсуф Баласагунинин «Кутадгу билиги» – этикалык-дидактикалык чыгарма // Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кабарлары. – 2023. – № 3. – С. 190–194.

8. Li Chenyang. The Confucian Concept of Jen and the Feminist Ethics of Care: A Comparative Study // Hypatia. – 1994. – Vol. 9, No. 1. – P. 70–89. – DOI: 10.1111/j.1527-2001.1994.tb00110.x.
9. Luo Shirong. Relation, Virtue, and Relational Virtue: Three Concepts of Caring // Hypatia. – 2007. – Vol. 22, No. 3. – P. 92–110. – DOI: 10.1111/j.1527-2001.2007.tb01092.x.
10.Star D. Do Confucians Really Care? A Defense of the Distinctiveness of Care Ethics: A Reply to Chenyang Li // Hypatia. – 2002. – Vol. 17, No. 1. – P. 77–106. – DOI: 10.1111/j.1527-2001.2002.tb00681.x.
11.Наурузбаев Д. М., Алтаев Ж. А., Абдимомынов Н. Т. Юсуф Хас-Хаджиб Баласагуни о добродетельном лидерстве: средневековый тюрко-исламский философский дискурс в «Кутадгу Билиг» // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия. – 2024. – Т. 28, № 2. – С. 450–466. – DOI: 10.22363/2313-2302-2024-28-2-450-466.
12.Sıdıkova Ç. Kutadgu Bilig Eserindeki Görgü Kurallarının Kırgız Atasözlerinde Görünümü // Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi. – 2019. – Vol. 4, No. 2. – P. 298–314. – DOI: 10.32321/cutad.620724.
13.Epley K. M. Care Ethics and Confucianism: Caring through Li // Hypatia. – 2015. – Vol. 30, No. 4. – P. 881–896. – DOI: 10.1111/hypa.12158.
14.Доолотбакова Р. Жусуп Баласагын – государственный и общественный деятель // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. – 2022. – Т. 14, № 3. – С. 29–36.

Рецензент: философия илимдеринин доктору, профессор Осмонова Д.А.

УДК 1(510:575.2)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-348-353

Юй Цзи, Абдрасулов С.М., Шайылдаева А.К.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Юй Цзи, Абдрасулов С.М., Шайылдаева А.К.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Yu Ji, Abdrasulov S.M., Shaiyldaeva A.K.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0002-7349-6599
ORCID 0009-0003-6412-829X
ORCID 0009-0002-4242-5587

КЫТАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНЫН ИДЕЯЛАРЫНЫН КЫРГЫЗДАРДЫН РУХАНИЙ МАДАНИЯТЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
ОТРАЖЕНИЕ ИДЕЙ КИТАЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ КЫРГЫЗОВ
REFLECTION OF CHINESE PHILOSOPHICAL IDEAS IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кытай философиясынын айрым идеялары кыргыздардын руханий маданияты менен салыштырма-философиялык негизде каралат. Негизги көңүл Конфуций философиясындагы адамгерчилик, улууларды жана ата-энени урматтоо, адеп-ахлактык өзүн-өзү өркүндөтүү жана гармония принциптерине бурулат. Бул идеялар кыргыз элинин руханий маданиятында калыптанган адамгерчилик, үй-бүлөлүк жоопкерчилик, улууларды урматтоо, ынтымак жана адилеттүүлүк жөнүндөгү түшүнүктөр менен салыштырылат. Кыргыз философиялык ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрү жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасындагы адеп-ахлактык баалуулуктар талданат. Изилдөөдө салыштырма-философиялык, тарыхый-философиялык

жана герменевтикалык методдор колдонулду. Авторлор окшош идеяларды түздөн-түз тарыхый таасирдин далили катары кароого болбой тургандыгын белгилешет. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы кытай жана кыргыз руханий салттарындагы окшош баалуулуктарды типологиялык жактан салыштырып, алардын мазмундук жакындыгын жана маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоодо турат.

Аннотация: В статье проводится сравнительно-философский анализ отдельных идей китайской философии и нравственных представлений, сформировавшихся в духовной культуре кыргызов. Основное внимание уделяется принципам человеколюбия, уважения к родителям и старшим, нравственного самосовершенствования и гармонии в философии Конфуция. Эти идеи сопоставляются с представлениями об адамгерчилик, семейной ответственности, уважении к старшим, согласии и справедливости в кыргызской духовной традиции. Рассматриваются особенности развития философской мысли кыргызов и нравственно-философское содержание «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагына. Методологическую основу исследования составили сравнительно-философский, историко-философский и герменевтический методы. Авторы разграничивают типологическое сходство нравственных идей и их прямое историческое заимствование. Научная новизна исследования заключается в выявлении смысловых параллелей китайской и кыргызской духовных традиций при сохранении их исторической и культурной самостоятельности.

Ключевые слова: китайская философия; кыргызская философия; духовная культура; Конфуций; человеколюбие; гармония; «Кутадгу билиг».

Abstract: The article provides a comparative philosophical analysis of selected ideas of Chinese philosophy and moral concepts formed within the spiritual culture of the Kyrgyz people. Particular attention is paid to the Confucian principles of humaneness, respect for parents and elders, moral self-cultivation, and harmony. These ideas are compared with the concepts of *adamgerchilik* (humaneness), family responsibility, respect for elders, social concord, and justice in the Kyrgyz spiritual tradition. The study also examines the development of Kyrgyz philosophical thought and the moral and philosophical content of Jusup Balasagyn's *Kutadgu Bilig*. The methodological framework combines comparative-philosophical, historical-philosophical, and hermeneutic approaches. The authors distinguish between typological similarities of moral ideas and direct historical borrowing. The scientific novelty of the study lies in identifying semantic parallels between Chinese and Kyrgyz spiritual traditions while recognizing their historical and cultural distinctiveness.

Негизги сөздөр: кытай философиясы; кыргыз философиясы; руханий маданият; Конфуций; адамгерчилик; гармония; «Кутадгу билиг».

Ключевые слова: китайская философия; кыргызская философия; духовная культура; Конфуций; человеколюбие; гармония; «Кутадгу билиг».

Keywords: Chinese philosophy; Kyrgyz philosophy; spiritual culture; Confucius; humaneness; harmony; *Kutadgu Bilig*.

Расширение культурных и образовательных контактов Кыргызстана и Китая усиливает интерес к философскому наследию двух народов. Современное взаимодействие проявляется в изучении китайского языка, образовательных программах, академическом обмене и деятельности Институтов Конфуция. Ж. О. Омурова, Ю. А. Лысенко и А. М. Кылычев показывают, что Институты Конфуция стали одним из институциональных каналов распространения китайского языка и культуры в Кыргызстане [1, с. 226–239].

Однако научный интерес представляет не только современный этап взаимодействия. В китайской и кыргызской духовных традициях можно обнаружить близкие по смыслу представления о нравственности человека, семье, уважении к старшим, общественном согласии и ответственности. Такое сходство требует осторожного анализа. Само наличие близких ценностей еще не доказывает, что одна культура непосредственно заимствовала их у другой.

Поэтому в данной статье понятие «отражение» используется прежде всего в сравнительно-философском смысле. Речь идет о выявлении смысловых параллелей и различий между двумя самостоятельными духовными традициями.

Цель исследования — выявить смысловые параллели между отдельными идеями китайской философии и нравственно-философскими представлениями кыргызской духовной культуры.

Для достижения цели рассматриваются категории *ren* (仁), *xiao* (孝), *li* (礼) и *he* (和), анализируются особенности кыргызской философской мысли и нравственные идеи «Кутадгу билиг», а также определяется граница между типологическим сходством и прямым культурным влиянием.

Научная новизна исследования состоит в том, что китайская и кыргызская традиции сопоставляются не по принципу поиска прямых заимствований, а через нравственно-философское содержание основных ценностей. Такой подход позволяет одновременно показать точки соприкосновения двух культур и сохранить понимание самостоятельности их исторического развития.

Обзор литературы и методы исследования

Основным источником для анализа философии Конфуция являются «Беседы и суждения» («Лунь юй»). В тексте раскрываются представления о человеколюбии, почитании родителей, нравственном поведении и совершенствовании личности [2, гл. 1.2; 2.7; 12.22].

Особое значение для исследования имеет работа Chenyang Li, посвященная философии гармонии в классическом конфуцианстве. Автор рассматривает гармонию как принцип, действующий на разных уровнях — от внутреннего состояния личности и семейных отношений до общества и отношения человека к окружающему миру [3, с. 423–435]. В более поздней работе Chenyang Li и Dascha Düring гармония анализируется как личная, социальная и космическая добродетель [4, с. 21–42].

Кыргызская сторона исследования опирается прежде всего на работу Ы. М. Мукасова. Ученый отмечает, что философская мысль являлась частью духовной культуры кыргызского народа, однако в прошлом она не всегда существовала в форме целостных теоретических систем. Она выражалась в философских идеях, представлениях и мировоззренческих установках [5, с. 177–181]. Это положение важно для настоящего исследования, поскольку позволяет рассматривать кыргызскую философскую традицию с учетом особенностей ее исторического развития.

Нравственно-философская проблематика «Кутадгу билиг» раскрывается в исследовании Д. М. Наурузбаева, Ж. А. Алтаева и Н. Т. Абдимомынова. Авторы выделяют в произведении Жусупа Баласагына такие принципы, как справедливость, мудрость, нравственная добродетель и умеренность, связывая их с представлением о нравственно ответственном правителе [6, с. 450–466].

Важен и сравнительный анализ Ч. Сыдыковой, которая рассматривает нормы поведения, представленные в «Кутадгу билиг», в сопоставлении с кыргызскими пословицами. Исследование показывает наличие смысловой преемственности между общетюркским письменным наследием и нравственными представлениями, закрепившимися в кыргызской устной культуре [7, с. 298–314].

Методологическую основу статьи составляют сравнительно-философский, историко-философский и герменевтический методы. Сравнительный метод используется для выявления смысловых параллелей; историко-философский — для учета различий культурных и исторических условий; герменевтический — для интерпретации философских категорий и текстов.

Результаты исследования и их обсуждение. Человеколюбие *ren* и кыргызское представление об адамгерчилик. Одной из центральных категорий философии Конфуция является *ren* (仁). На русский язык она передается словами «человеколюбие», «гуманность», «человечность». Однако ее содержание шире отдельного нравственного качества. *Ren* раскрывается прежде всего в отношении человека к другим людям. В «Лунь юй» нравственное совершенствование личности постоянно связывается с ее поведением в семье и обществе [2, гл. 1.2; 12.22]. Такой подход показывает, что человек в философии Конфуция не рассматривается изолированно. Его нравственные качества становятся видимыми в отношениях и поступках.

В кыргызской духовной культуре близкую смысловую функцию выполняет понятие адамгерчилик. Оно связано с человечностью, достоинством, уважительным отношением к

окружающим, ответственностью за свои поступки и готовностью учитывать интересы другого человека.

Однако *ren* и *адамгерчилик* нельзя полностью отождествлять. Они возникли в разных культурных и исторических условиях. Смысловая близость заключается в другом: в обеих традициях нравственная ценность человека определяется не только его личными качествами, но и характером отношений с окружающими.

Ы. М. Мукасов отмечает, что философская мысль кыргызов исторически проявлялась в духовной культуре через идеи, представления и мировоззренческие установки [5, с. 177–181]. Поэтому нравственные категории кыргызской культуры необходимо рассматривать не только как бытовые правила поведения, но и как форму осмысления человека и его места в обществе.

Таким образом, *ren* и *адамгерчилик* обнаруживают важную типологическую параллель: человечность раскрывается через отношение к другому человеку. *Xiao*, семья и уважение к старшим.

Значительное место в философии Конфуция занимает *xiao* (孝) — почитание родителей и уважение к старшим. Семья рассматривается как первоначальное пространство нравственного воспитания.

Особенно показательно положение «Лунь юй», согласно которому забота о родителях не должна ограничиваться их материальным содержанием. Существенным нравственным условием является уважение [2, гл. 2.7].

Тем самым семейная обязанность приобретает нравственное содержание.

В кыргызской культуре уважение к родителям и старшему поколению также относится к устойчивым нравственным ценностям. Старшие выступают носителями жизненного опыта, семейной памяти и традиции. Через отношения между поколениями происходит передача представлений о допустимом и недопустимом поведении.

Здесь также нельзя говорить о прямом совпадении двух традиций. Конфуцианская философия создала специальный понятийный язык, в котором *xiao* стало самостоятельной нравственной категорией. В кыргызской традиции соответствующие нормы длительное время передавались преимущественно через воспитание, устное слово, обычай и повседневное поведение.

Тем не менее в обоих случаях семья оказывается пространством, где нравственные ценности не просто декларируются, а практически усваиваются человеком.

Гармония *he* и идея согласия

Одной из наиболее содержательных точек для сравнительного анализа является китайская категория *he* (和) — гармония.

Chenyang Li показывает, что в классической конфуцианской традиции гармония имеет многоуровневый характер. Она относится к внутреннему состоянию личности, семейным отношениям, общественной жизни и более широкому взаимодействию человека с миром [3, с. 423–435].

Особенность такого понимания состоит в том, что гармония не тождественна одинаковости. Ее смысл заключается в согласовании различных элементов при сохранении их особенностей. Chenyang Li и Dascha Düring также рассматривают гармонию в конфуцианской традиции как личную, социальную и космическую добродетель [4, с. 21–42].

В кыргызской духовной культуре большое значение имеют согласие, взаимное уважение и сохранение единства семьи и сообщества. Эти представления формировались в иной культурной среде, поэтому их нельзя считать прямым продолжением китайского *he*.

Тем не менее смысловая параллель очевидна: общественная устойчивость достигается не устранением различий между людьми, а способностью согласовывать интересы и сохранять отношения.

Именно в этом аспекте китайское понятие гармонии представляет особый интерес для сравнительной философии. Оно позволяет увидеть, что разные культурные традиции могли самостоятельно прийти к пониманию ценности согласия.

Нравственный идеал в «Кутадгу билиг»

Особое место в духовном наследии народов Центральной Азии занимает «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагына. Произведение возникло значительно позднее классической философии Конфуция и относится к средневековой тюркско-исламской интеллектуальной традиции. Поэтому методологически неверно рассматривать его как результат непосредственного развития китайской философии.

Вместе с тем содержание «Кутадгу билиг» позволяет проводить сравнительно-философский анализ.

Д. М. Наурузбаев, Ж. А. Алтаев и Н. Т. Абдимомынов показывают, что важное место в произведении занимают справедливость, мудрость, нравственная добродетель и умеренность. Особое внимание уделяется нравственным качествам правителя и его ответственности перед обществом [6, с. 450–466].

Здесь можно обнаружить смысловую параллель с конфуцианской философией. В обеих традициях общественный порядок связывается не только с формальными правилами управления, но и с нравственными качествами человека.

Для Жусупа Баласагына справедливость и мудрость имеют практическое значение: от качеств правителя зависит благополучие общества. Исследователи отмечают, что в «Кутадгу билиг» нравственные и интеллектуальные добродетели рассматриваются как необходимые качества достойного правителя [6, с. 450–466].

Сходная логика характерна для философии Конфуция, где нравственное совершенствование личности непосредственно связано с отношениями в семье и обществе.

При этом основания двух учений различаются. Поэтому речь должна идти не о заимствовании, а о сопоставимости нравственно-философской проблематики.

Исследование Ч. Сыдыковой показывает, что нормы поведения, представленные в «Кутадгу билиг», имеют смысловые соответствия в кыргызских пословицах. Автор рассматривает такие темы, как отношение к старшим, воспитание, культура речи, гостеприимство и нормы общественного поведения [7, с. 298–314].

Это позволяет говорить о том, что ряд нравственных ценностей средневековой тюркской письменной традиции получил продолжение в устной культуре кыргызов.

Типологическое сходство и культурное влияние. Проведенное сопоставление требует разграничения двух понятий — сходство и влияние. Сходные представления о человеколюбии, семье, уважении к старшим, нравственности и гармонии могут возникать в различных культурах независимо друг от друга. Для доказательства прямого влияния необходимо установить конкретный исторический канал передачи философской идеи.

Поэтому близость между *ren* и *адамгерчилик*, между *xiao* и кыргызским уважением к старшим или между *he* и представлениями о согласии следует прежде всего рассматривать как типологическое сходство нравственных ценностей.

Современный период имеет другую специфику. Сегодня существуют непосредственные институциональные формы знакомства с китайским языком и культурой. Исследование Ж. О. Омуровой, Ю. А. Лысенко и А. М. Кылычева показывает роль Институтов Конфуция в распространении китайского языка и культуры в Кыргызстане [1, с. 226–239].

Таким образом, если при анализе исторической духовной культуры необходимо осторожно относиться к утверждениям о прямом влиянии, то современное китайско-кыргызское культурное взаимодействие имеет конкретные образовательные и институциональные каналы.

Выводы и рекомендации

Проведенное исследование показало, что китайская и кыргызская духовные традиции имеют ряд содержательных точек соприкосновения. Наиболее отчетливо они проявляются в понимании нравственного отношения к другому человеку, роли семьи, уважения к старшим, значения гармонии и ответственности личности перед обществом.

Категория *ren* и кыргызское понятие *адамгерчилик* сближает представление о человеке как о существе, нравственные качества которого раскрываются в отношениях с окружающими. Конфуцианское *xiao* и традиционное кыргызское уважение к старшим показывают значение семьи и межпоколенческой преемственности. Категория *he* позволяет сопоставить китайское философское понимание гармонии с ценностью согласия в кыргызской духовной культуре.

В «Кутадгу билиг» нравственная проблематика получает самостоятельное тюркско-исламское философское выражение. Справедливость, мудрость, умеренность и ответственность человека рассматриваются как условия достойного поведения и общественного порядка [6, с. 450–466]. Связь отдельных положений произведения с кыргызской пословичной традицией подтверждает устойчивость ряда нравственных представлений в культуре кыргызов [7, с. 298–314].

Вместе с тем обнаруженные параллели не следует автоматически интерпретировать как доказательство прямого влияния китайской философии на кыргызскую духовную культуру. Научно обоснованнее рассматривать их как типологическое сходство самостоятельных культурных традиций, если отсутствуют исторические свидетельства непосредственного заимствования.

На современном этапе ситуация меняется: образовательные и культурные контакты создают прямые каналы знакомства кыргызстанского общества с китайской культурой [1, с. 226–239].

Таким образом, основной результат исследования состоит в установлении смысловой близости ряда нравственно-философских ценностей китайской и кыргызской традиций при сохранении их культурной самостоятельности. Такой подход позволяет рассматривать диалог двух философских культур не как поиск происхождения одной традиции из другой, а как возможность сопоставления различных способов осмысления общих вопросов человеческого существования.

В дальнейших исследованиях целесообразно более подробно изучить исторические каналы культурных контактов Китая и Центральной Азии, а также провести эмпирическое исследование восприятия китайских философских идей современными студентами и молодежью Кыргызстана.

Список использованной литературы

1. Омурова Ж. О., Лысенко Ю. А., Кылычев А. М. Институты Конфуция как инструмент «мягкой силы» в культурной дипломатии Китая в Кыргызстане // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. — 2023. — Т. 28, № 2. — С. 226–239.
2. Конфуций. Беседы и суждения / пер. с кит. П. С. Попова. — М.: АСТ, 2022. — 224 с. — ISBN 978-5-17-152148-6.
3. Li Chenyang. The Philosophy of Harmony in Classical Confucianism // Philosophy Compass. — 2008. — Vol. 3, No. 3. — P. 423–435.
4. Li Chenyang, Düring D. Harmony as a Virtue in Confucianism // The Virtue of Harmony / ed. by Chenyang Li, Dascha Düring. — Oxford: Oxford University Press, 2022. — P. 21–42.
5. Мукасов Ы. М. Философские мысли в контексте духовной культуры // Известия Национальной академии наук Кыргызской Республики. — 2022. — № 3. — С. 177–181.
6. Наурузбаев Д. М., Алтаев Ж. А., Абдимомынов Н. Т. Юсуф Хас-Хаджиб Баласагуни о добродетельном лидерстве: средневековый тюрко-исламский философский дискурс в «Кутадгу Билиг» // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия. — 2024. — Т. 28, № 2. — С. 450–466.
7. Sıdıkova Ç. Kutadgu Bilig Eserindeki Görgü Kurallarının Kırgız Atasözlerinde Görünümü // Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi. — 2019. — Vol. 4, No. 2.

Рецензент: доктор философских наук, профессор Осмонова Д.А.

УДК 332.1
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-354-360

Акунова А.М., Ибралиев А.М.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Акунова А.М., Ибралиев А.М.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Akunova A.M., Ibraliev A.M.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙМАКТАРЫНЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЧЕНЕМДИК-УКУКТУК ЖАНА СТРАТЕГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
LEGAL AND STRATEGIC FOUNDATIONS OF THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Акыркы жылдары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик саясатынын алкагында аймактарды өнүктүрүүгө багытталган бир катар чаралар, анын ичинде бул процесстин ченемдик-укуктук негиздерин өркүндөтүү боюнча иштер жүргүзүлдү. Бул багыттагы негизги чаралардын бири — аймактардын экономикасынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга, өндүрүштүк жана социалдык инфраструктураны модернизациялоого, ошондой эле калктын жашоо сапатын туруктуу жакшыртуу үчүн шарттарды түзүүгө багытталган жаңы стратегияларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу. Бул чаралар аймактык башкарууну институционалдык жактан чыңдоого жана инвестицияларды тартуу үчүн жагымдуу чөйрөнү калыптандырууга өбөлгө түзөт. Макалада Кыргыз Республикасынын аймактарынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн башкаруу системасы комплекстүү ченемдик-укуктук жана программалык-стратегиялык негиздердин алкагында каралат. Аймактык башкаруу системасын аныктоочу негизги мыйзамдык жана институционалдык элементтер талданат. Административдик-аймактык реформаны ишке ашырууга, мейкиндикти пландаштыруу маселелерине жана башкаруу деңгээлдеринин ортосундагы институционалдык координацияга өзгөчө көңүл бурулат.

Аннотация: В последние годы в рамках государственной политики Кыргызской Республики реализован ряд мер, направленных на развитие регионов, в том числе на совершенствование нормативно-правовых основ данного процесса. Одной из ключевых мер в этом направлении является разработка и реализация новых стратегий, ориентированных на повышение конкурентоспособности региональных экономик, модернизацию производственной и социальной инфраструктуры, а также создание условий для устойчивого повышения качества жизни населения. Реализация данных мер способствует институциональному укреплению регионального управления и формированию благоприятной среды для привлечения инвестиций. В статье рассматривается система управления социально-экономическим развитием регионов Кыргызской Республики на основе комплексной нормативно-правовой и программно-стратегической базы. Проанализированы ключевые законодательные и институциональные элементы, определяющие систему территориального управления. Особое внимание уделяется реализации административно-территориальной реформы, вопросам пространственного планирования и институциональной координации между уровнями управления.

Abstract: In recent years, the Kyrgyz Republic has implemented a range of measures within the framework of state policy aimed at regional development, including the improvement of the legal and

regulatory framework governing this process. One of the key measures in this area is the development and implementation of new strategies aimed at enhancing the competitiveness of regional economies, modernizing industrial and social infrastructure, and creating conditions for a sustainable improvement in the quality of life. These measures contribute to strengthening regional governance institutions and creating a favorable environment for attracting investment. The article examines the system for managing the socio-economic development of the regions of the Kyrgyz Republic within a comprehensive legal, regulatory, and strategic framework. It analyzes the key legislative and institutional elements that shape the system of territorial governance. Particular attention is paid to the implementation of administrative-territorial reform, spatial planning, and institutional coordination among different levels of government.

Негизги сөздөр: аймактык өнүгүү; административдик-аймактык түзүлүш; мейкиндикти пландаштыруу; Кыргыз Республикасы; жергиликтүү өз алдынча башкаруу; стратегиялык башкаруу; ченемдик-укуктук негиздер.

Ключевые слова: региональное развитие; административно-территориальное устройство; пространственное планирование; Кыргызская Республика; местное самоуправление; стратегическое управление; нормативно-правовые основы.

Keywords: regional development; administrative-territorial structure; spatial planning; Kyrgyz Republic; local self-government; strategic management; legal and regulatory framework.

Управление социально-экономическим развитием регионов Кыргызской Республики формируется на основе целостной нормативной системы, включающей конституционные положения, законы, подзаконные акты, а также концептуальные и стратегические документы, охватывающие различные аспекты территориального развития и государственного управления. Актуальность исследования определяется необходимостью формирования эффективной и устойчивой модели регионального развития, обеспечивающей территориальную сбалансированность, оптимизацию использования локальных ресурсов, преодоление социально-экономических диспропорций и повышение уровня региональной конкурентоспособности в условиях усиливающихся глобальных вызовов. Основу данной системы составляют следующие акты:

1. Фундаментальным компонентом нормативно-правовой системы выступает Конституция Кыргызской Республики (принята на референдуме 11 апреля 2021 года), которая определяет основы государственного строя, закрепляет принципы территориальной организации власти и регламентирует базовые положения административно-территориального устройства государства. В соответствии с её нормами территория Кыргызской Республики структурируется на административно-территориальные единицы, устанавливаемые на законодательном уровне. Данное деление направлено на обеспечение рационального распределения управленческих полномочий, повышение эффективности функционирования органов государственной власти и создание условий для развития системы местного самоуправления. Кроме того, конституционные положения формируют правовую основу для реализации государственной региональной политики, обеспечивая устойчивость, целостность и согласованность процессов территориального управления [1].

2. Указ Президента Кыргызской Республики от 18 октября 2022 года № 350 «О дальнейших мерах по совершенствованию административно-территориального устройства и развитию регионов Кыргызской Республики» как основа реформирования административно-территориального устройства и регионального развития Кыргызской Республики представляет собой программный документ, определяющий стратегические направления государственного регулирования в сфере территориального управления и регионального развития. Указ направлен на системную модернизацию административно-территориального устройства и формирование эффективной модели регионального развития. Документ предусматривает разработку единой концепции и дорожной карты среднесрочного территориального развития, включая подготовку новых нормативных актов и государственных программ, ориентированных на оптимизацию управленческих структур, усиление экономической

специализации регионов и формирование опорных центров роста. Особое внимание уделено внедрению современных инструментов территориально-пространственного планирования, разработке региональных стандартов инфраструктурной обеспеченности, а также созданию механизмов государственного субсидирования инициатив местных сообществ. Указ подчёркивает важность формирования региональных бюджетов развития при участии органов местного самоуправления и граждан, тем самым создавая предпосылки для устойчивого, сбалансированного и инклюзивного развития территорий страны.

3. Закон Кыргызской Республики от 25 апреля 2008 года № 65 «Об административно-территориальном устройстве Кыргызской Республики» (в редакции Закона от 18 июля 2024 года № 129) регламентирует правовые и организационные основы территориального деления страны, а также устанавливает понятийный аппарат. Он содержит определения ключевых терминов, включая административно-территориальную единицу, населённые пункты, их категории, а также такие уровни административно-территориального устройства, как область, район, город и айылный аймак. Эти определения позволяют выстроить структурированную и юридически устойчивую модель территориального управления [2].

Закон имеет ключевое значение для функционирования всей системы публичной власти, поскольку обеспечивает единообразие подходов к формированию и изменению границ административно-территориальных единиц и предотвращает правовую неопределённость в вопросах территориальной идентичности и распределения полномочий между уровнями управления. Он выступает базовым нормативным документом, на который опираются последующие акты и стратегические планы в сфере регионального развития, планирования инфраструктуры и укрепления местного самоуправления. Благодаря этому обеспечиваются согласованность государственного управления в пространственном измерении и нормативная преемственность между различными уровнями законодательства. Устанавливая чёткие критерии и процедуры изменения статуса населённых пунктов, закон способствует более точному учёту демографических, экономических, природно-ресурсных и инфраструктурных параметров регионов. Это, в свою очередь, позволяет государственным органам более эффективно распределять бюджетные ресурсы, планировать развитие инженерных сетей и социальных услуг, а также определять приоритетные направления территориального роста. Таким образом, закон служит правовой основой для формирования устойчивой, научно обоснованной и сбалансированной системы территориального развития Кыргызской Республики.

4. Закон Кыргызской Республики от 20 октября 2021 года № 12 «О местной государственной администрации и органах местного самоуправления» устанавливает правовой статус, задачи и полномочия местных государственных администраций, которые подчиняются Президенту Кыргызской Республики и Кабинету Министров. Эти органы исполнительной власти выполняют функции по координации деятельности территориальных подразделений, контролю за соблюдением делегированных полномочий, а также организации и реализации программ социально-экономического развития на местах [3].

Местные государственные администрации играют ключевую роль в обеспечении стабильного функционирования государственных институтов на уровне районов и городов. Среди их основных задач можно выделить следующие направления:

– осуществление государственной исполнительной власти в пределах своей территориальной юрисдикции, включая контроль за соблюдением законодательства и нормативных актов;

– разработка, внедрение и мониторинг программ социально-экономического развития, направленных на повышение уровня жизни населения, создание рабочих мест и улучшение инфраструктуры;

– обеспечение реализации фискальной, инвестиционной, тарифной и внешнеэкономической политики государства на местном уровне, включая сбор налогов и эффективное распределение бюджетных средств;

– привлечение и сопровождение инвестиций, грантов, международной финансовой помощи и других ресурсов для развития территорий;

– реализация государственной политики в социальной, образовательной, культурной и экономической сферах, что способствует укреплению социальной стабильности и повышению качества жизни граждан.

В то же время органы местного самоуправления выступают самостоятельными органами власти, которые отвечают за решение вопросов, имеющих непосредственное значение для жизни местного населения. Их деятельность охватывает широкий спектр задач:

– управление муниципальной собственностью, включая земельные участки, здания, инфраструктурные объекты и коммунальные предприятия;

– формирование, утверждение и исполнение местного бюджета, контроль за рациональным расходованием финансовых ресурсов и обеспечение прозрачности финансовой деятельности;

– организация жизнедеятельности населённых пунктов, поддержка систем коммунального хозяйства, водоснабжения, теплоснабжения, а также предоставление социальных, медицинских, образовательных и культурных услуг гражданам;

– разработка и реализация локальных программ, направленных на развитие территорий, сохранение культурного наследия и обеспечение экологической безопасности;

– содействие участию граждан в управлении местными делами, поддержка инициатив общественных объединений и организаций для повышения уровня гражданской активности.

5. Закон Кыргызской Республики от 18 июля 2024 года № 128 «Об административно-территориальных единицах на уровне айылных аймаков и городов Кыргызской Республики» (в редакции от 13 сентября 2024 года № 165) представляет собой основополагающий правовой документ, который закрепляет рамки и принципы проведения административно-территориальной реформы в стране. Данный закон служит юридической основой для совершенствования системы территориального управления и повышения эффективности функционирования местных органов власти на уровне айылных аймаков и городов [4]. Реформа была инициирована в контексте реализации Указа Президента Кыргызской Республики «О Национальной программе развития до 2026 года» от 12 октября 2021 года и направлена на комплексное улучшение управленческой, экономической и социальной инфраструктуры регионов.

Основные цели и задачи данной реформы включают:

– повышение эффективности работы органов местного самоуправления за счёт оптимизации структуры управленческих подразделений, улучшения процедур принятия решений и повышения прозрачности взаимодействия с населением;

– модернизацию управленческой и организационной структуры территориальных единиц, включая внедрение современных технологий в процесс управления, стандартизацию административных процедур и улучшение координации между различными уровнями власти;

– расширение социально-экономического потенциала регионов посредством активного привлечения инвестиций, создания новых рабочих мест, развития инфраструктуры, улучшения транспортной и коммунальной сети, а также поддержки малого и среднего бизнеса;

– повышение качества и доступности предоставляемых населению услуг, включая медицинское, образовательное, социальное и культурное обслуживание, а также обеспечение равного доступа граждан к социальным благам на всей территории страны;

– формирование укрупнённых, устойчивых и самодостаточных территориальных образований, способных эффективно реализовывать государственную политику, управлять ресурсами и обеспечивать устойчивое развитие населённых пунктов, повышая общую жизнеспособность регионов.

6. Национальная программа развития Кыргызской Республики до 2030 года является стратегическим документом государственного уровня, который задаёт направления и приоритеты комплексного социально-экономического развития страны на среднесрочную перспективу. Программа ориентирована на создание условий для устойчивого и сбалансированного экономического роста,

повышение уровня жизни населения, укрепление социальной стабильности и повышение конкурентоспособности регионов [5].

Особое внимание в рамках программы уделяется реализации антикризисных и стабилизирующих мер, направленных на снижение рисков экономической нестабильности, поддержку уязвимых слоёв населения, обеспечение занятости и стимулирование инновационного предпринимательства.

В программе выделен раздел, посвящённый комплексному развитию регионов. В ходе анализа выявлены ключевые проблемы регионального развития: диспропорции в экономическом развитии, неэффективность отраслевого управления территориями и отсутствие комплексного социально-экономического планирования. Совершенствование административно-территориального устройства рассматривается как важный этап реформирования государственного управления.

7. Государственная программа комплексного социально-экономического развития регионов на период 2025–2030 годов рассматривается как ключевой инструмент реализации обновлённой региональной политики, направленной на сокращение социально-экономических диспропорций между различными территориями страны [6]. Программа ориентирована на формирование устойчивых центров экономического роста, обеспечение сбалансированного территориального развития и внедрение интегрированного подхода к управлению на уровне местных сообществ.

Содержательно программа охватывает широкий спектр приоритетных направлений государственной политики — всего четырнадцать отраслей, включающих как традиционные, так и инновационные сферы. Среди них: ускоренная индустриализация, цифровизация экономики, модернизация сельского хозяйства, стимулирование развития туристической отрасли, обеспечение экологической безопасности, а также пространственное планирование, которое рассматривается как фундамент долгосрочного устойчивого развития. Такой многосекторный охват позволяет трактовать программу как стратегическую платформу, способную обеспечить комплексное развитие региональных экономик, повысить уровень жизни населения, модернизировать объекты социальной и производственной инфраструктуры, а также расширить возможности участия граждан в процессах принятия управленческих решений.

Учитывая отсутствие устоявшихся нормативно закреплённых определений и терминов, непосредственно связанных с управлением региональным развитием, в структуру Государственной программы на 2025–2030 годы были включены пояснения и определения ключевых понятий, обеспечивающие единообразие трактовок и согласованность методологических подходов [6].

«Устойчивое развитие любой страны, в том числе и Кыргызской Республики, возможно только при устойчивом развитии ее регионов, характеризующихся более высоким качеством жизни населения» [8].

В целом, развитие регионов должно базироваться на координированных действиях государства, местных органов самоуправления, предпринимательского сектора и организаций гражданского общества. Для достижения этой цели требуется формирование согласованных и общепризнанных целевых ориентиров, поддерживаемых всеми участниками данного процесса [9].

С концептуальной точки зрения комплексное социально-экономическое развитие регионов рассматривается как системный процесс, обеспечивающий согласованность между отраслевым и территориальным планированием. Предусматривается координация стратегий развития на различных уровнях административно-территориальной иерархии — от областей и районов до айылных аймаков. Такая согласованность направлена на обеспечение пространственной сбалансированности, устойчивого экономического роста и повышение социального благополучия населения.

Особое значение при этом приобретает учет демографических тенденций и миграционных процессов, что позволяет адаптировать стратегические планы к конкретным условиям регионов и минимизировать риски территориальной поляризации. Необходимо также определить приоритетные отраслевые кластеры и перспективные новые сектора экономики, которые не требуют значительных финансовых ресурсов на начальном этапе, а также сформировать перечень крупных стратегических

проектов, имеющих долгосрочное значение для развития регионов. Значительную роль в реализации данной стратегии может играть государственно-частное партнёрство, способствующее привлечению инвестиций и активизации экономической деятельности на региональном уровне [10].

В целом, «…улучшение социально-экономического положения Кыргызстана заключается в грамотной и эффективной системе управления, а также оптимизации ее структуры с целью соответствия глобальным тенденциям, построения высокоэффективной гибкой экономики для повышения конкурентоспособности страны» [11].

Система управления региональным развитием в Кыргызской Республике находится в стадии активной трансформации, что отражает современные подходы к территориальному планированию, децентрализации и комплексному развитию территорий. В последние годы наблюдается системное внедрение принципов стратегического управления, ориентированных на обеспечение устойчивости и самодостаточности регионов, а также на формирование условий для эффективного социально-экономического роста на местном уровне.

Существующая нормативно-правовая и стратегическая база играет ключевую роль в поддержке этих процессов, создавая правовые и организационные предпосылки для формирования самоуправляемых, экономически жизнеспособных и социально стабильных территорий. В частности, законы и программы, направленные на совершенствование административно-территориального устройства, интеграцию функций местного самоуправления и модернизацию инфраструктуры, создают условия для более эффективного распределения ресурсов и улучшения качества предоставляемых населению услуг [12].

Однако эффективность реализации заявленных реформ существенно зависит от ряда факторов институционального и организационного характера. Среди них особенно важно отметить качество взаимодействия между центральными и местными органами власти, уровень подготовки кадров, способность к оперативному принятию управленческих решений на местах, а также обеспеченность территорий необходимыми материальными, финансовыми и техническими ресурсами. Недостаточная координация и слабое взаимодействие между различными уровнями управления могут замедлить процесс реформирования и снизить его эффективность.

Важным аспектом трансформации системы управления является внедрение современных механизмов мониторинга и оценки регионального развития, что позволяет своевременно корректировать стратегии, учитывать демографические, экономические и социальные особенности отдельных территорий, а также минимизировать риски неравномерного развития и территориальной поляризации. Дополнительно ключевое значение приобретает развитие партнёрских отношений между государственными структурами, частным сектором и гражданским обществом, что способствует привлечению инвестиций, стимулированию инновационной активности и повышению экономической динамики регионов.

Список использованной литературы

1. Конституция Кыргызской Республики : принята референдумом 11 апреля 2021 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/
2. Закон Кыргызской Республики «Об административно-территориальном устройстве Кыргызской Республики» от 25 апреля 2008 года № 65 : в ред. законов КР от 8 июля 2019 года № 83, от 18 июля 2024 года № 129 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/
3. Закон Кыргызской Республики «О местной государственной администрации и органах местного самоуправления» от 20 октября 2021 года № 12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/
4. Закон Кыргызской Республики «Об административно-территориальных единицах на уровне айылных аймаков и городов Кыргызской Республики» от 18 июля 2024 года № 128 : в ред. Закона КР от 13 сентября 2024 года № 165 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/

5. Национальная программа развития Кыргызской Республики до 2030 года : к Указу Президента Кыргызской Республики от 5 июня 2025 года № 178 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gov.kg/ru/programs/
6. Государственная программа комплексного социально-экономического развития регионов Кыргызской Республики на 2025–2030 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://mineconom.gov.kg/ru/post/10865
7. Указ Президента Кыргызской Республики «О дальнейших мерах по совершенствованию административно-территориального устройства и развитию регионов Кыргызской Республики» от 18 октября 2022 года № 350.
8. Капарова Г. Т. Оценка основных индикаторов социально-экономического развития регионов Кыргызской Республики // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2021. – № 2-1 (72). – С. 95–100.
9. Нурматова Г. А., Ачикеева Ч. Ч. Роль органов местного самоуправления в системе государственного управления // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. – 2021. – № S6. – С. 146–151.
10. Саякбаева А. А., Шербекова А. А., Мурзатаева А. Д., Саякбаев Т. Д. Анализ макроэкономической ситуации в регионах Кыргызской Республики и пути ее улучшения // Евразийское Научное Объединение. – 2018. – № 12-4 (46). – С. 272–276.
11. Закиров А. З. Управление социально-экономическим развитием регионов Кыргызской Республики // Инновационные технологии на транспорте: образование, наука, практика : материалы XLI Международной научно-практической конференции, Алматы, Казахстан, 03–04 апреля 2017 года / под ред. Б. М. Ибраева. – Алматы : Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева, 2017. – Т. 1. – С. 279–282.
12. Искаков И. И., Кадыр У. А. Административдик аймактык реформа заманбап Кыргызстандагы жергиликтүү өз алдынча башкаруусун өнүктүрүүнүн стратегиялык багыты // Вестник Кыргызского национального аграрного университета им. К. И. Скрябина. – 2024. – № 4 (71). – С. 258–265.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Кадыр уулу А.

УДК 336.71:004.8:330.34
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-360-369

Акылбекова Н.И., Насырова Б.Б., Тюменбаева А.Т., Эралканова А.О., Сюэ Сяо Бо
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Акылбекова Н.И., Насырова Б.Б., Тюменбаева А.Т., Эралканова А.О., Сюэ Сяо Бо
КНУ имени Жусупа Баласагына
Akylbekova N.I., Nasyrova B.B., Tyumenbaeva A.T., Eralkanova A.O., Xue Xiaobo
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БАНК СЕКТОРУНУН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮШҮН КАМСЫЗ КЫЛУУДА ЖАНА ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ МАКСАТТАРЫНА ЖЕТҮҮДӨ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ МЕНЕН САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН РОЛУ
РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЦИФРОВИЗАЦИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ДОСТИЖЕНИИ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ
THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITALIZATION IN ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE BANKING SECTOR OF THE KYRGYZ REPUBLIC AND ACHIEVING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз Республикасынын банк сектору жасалма интеллекттин (ЖИ) жана санариптештирүүнүн интеграциясы менен шартталган трансформациялык өнүгүү процессин башынан кечирүүдө. Алар биргелешип туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуунун жана Бириккен Улуттар Уюмунун Туруктуу өнүгүү максаттарына (ТӨМ) жетүүнүн стратегиялык инструменттери катары кызмат кылат. Бул изилдөөдө ЖИнин жана санариптик технологиялардын улуттук банк системасында финансылык жеткиликтүүлүктү, операциялык натыйжалуулукту, тобокелдиктерди башкарууну жана жөнгө салуучу талаптарга шайкештикти жогорулатуудагы көп кырдуу ролу каралат. ЖИге негизделген кредиттик скорингди, болжолдуу аналитиканы жана чечимдерди кабыл алууну колдоонун автоматташтырылган механизмдерин киргизүү аркылуу банктар ресурстарды бөлүштүрүүнү оптималдаштырып, системалык тобокелдиктерди азайтып, калктын финансылык кызматтарга жеткиликтүүлүгүн кеңейте алышат. Бул 1-ТӨМгө (Жакырчылыкты жоюу), 8-ТӨМгө (Татыктуу эмгек жана экономикалык өсүш) жана 10-ТӨМгө (Теңсиздикти азайтуу) жетүүгө өбөлгө түзөт. Мындан тышкары, өнүккөн санариптик инфраструктураларды жана RegTech чечимдерин жайылтуу институционалдык ачык-айкындуулукту жана башкарууну күчөтүп, 16-ТӨМгө (Тынчтык, адилеттүүлүк жана күчтүү институттар) шайкеш келет. Изилдөө ошондой эле 13-ТӨМгө (Климаттын өзгөрүшүнө каршы күрөш) жана 7-ТӨМгө (Жеткиликтүү жана таза энергия) ылайык экологиялык жактан туруктуу каржылоону колдоодо санариптик инструменттердин өсүп жаткан мүмкүнчүлүктөрүн баса белгилейт. Технологиялык инновацияларды, стратегиялык пландаштырууну жана саясатты шайкеш келтирүүнү айкалыштырган комплекстүү мамиле аркылуу изилдөө жасалма интеллект менен санариптештирүү Кыргызстандын банк секторунун узак мөөнөттүү туруктуулугунун, инклюзивдүүлүгүнүн жана экологиялык туруктуулугунун катализаторлору экенин көрсөтөт. Алынган жыйынтыктар далилдерге негизделген саясатты иштеп чыгууга, банк системасын стратегиялык трансформациялоого жана улуттук каржы системаларын глобалдык туруктуу өнүгүү артыкчылыктарына шайкеш келтирүүгө негиз түзөт.

Аннотация: Банковский сектор Кыргызской Республики переживает трансформационную эволюцию, обусловленную интеграцией искусственного интеллекта (ИИ) и цифровизации, которые в совокупности служат стратегическими инструментами устойчивого развития и достижения Целей устойчивого развития ООН (ЦУР). В данном исследовании рассматривается многогранная роль ИИ и цифровых технологий в повышении финансовой доступности, операционной эффективности, управлении рисками и соблюдении нормативных требований в национальной банковской системе. Внедряя системы кредитного скоринга на основе ИИ, прогнозную аналитику и автоматизированные механизмы поддержки принятия решений, банки могут оптимизировать распределение ресурсов, снизить системный риск и расширить доступ к финансовым услугам для населения, тем самым способствуя достижению ЦУР 1 (Ликвидация бедности), ЦУР 8 (Достойная работа и экономический рост) и ЦУР 10 (Сокращение неравенства). Кроме того, внедрение передовых цифровых инфраструктур и решений RegTech укрепляет институциональную прозрачность и управление, что соответствует ЦУР 16 (Мир, справедливость и сильные институты). Исследование также подчёркивает растущий потенциал цифровых инструментов для поддержки экологически устойчивого финансирования в соответствии с ЦУР 13 (Действия по борьбе с изменением климата) и ЦУР 7 (Доступная и чистая энергия). В рамках комплексного подхода, сочетающего технологические инновации, стратегическое планирование и согласование политики, исследование демонстрирует, что ИИ и цифровизация выступают катализаторами долгосрочной устойчивости, инклюзивности и экологичности в банковском секторе Кыргызстана. Полученные результаты закладывают основу для разработки политики на основе фактических данных, стратегической трансформации банковской системы и согласования национальных финансовых систем с глобальными приоритетами устойчивого развития.

Abstract: The banking sector of the Kyrgyz Republic is undergoing a transformative evolution driven by the integration of artificial intelligence (AI) and digitalization, which collectively serve as strategic instruments for sustainable development and the achievement of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). This study examines the multifaceted role of AI and digital technologies in enhancing financial

inclusion, operational efficiency, risk management, and regulatory compliance within the national banking system. By embedding AI-driven credit scoring, predictive analytics, and automated decision-support mechanisms, banks are able to optimize resource allocation, reduce systemic risk, and expand access to financial services for underserved populations, thereby contributing to SDG 1 (No Poverty), SDG 8 (Decent Work and Economic Growth), and SDG 10 (Reduced Inequalities). Furthermore, the deployment of advanced digital infrastructures and RegTech solutions strengthens institutional transparency and governance, aligning with SDG 16 (Peace, Justice, and Strong Institutions). The study also highlights the emerging potential of digital tools to support environmentally sustainable finance, in line with SDG 13 (Climate Action) and SDG 7 (Affordable and Clean Energy). Through an integrative framework that combines technological innovation, strategic planning, and policy alignment, the research demonstrates that AI and digitalization act as catalytic drivers of long-term resilience, inclusivity, and sustainability in the Kyrgyz banking sector. The findings provide a foundation for evidence-based policy development, strategic banking transformation, and alignment of national financial systems with global sustainable development priorities.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект; санариптештирүү; туруктуу өнүгүү; банк сектору; финансылык жеткиликтүүлүк; тобокелдиктерди башкаруу; жашыл каржылоо.

Ключевые слова: искусственный интеллект; цифровизация; устойчивое развитие; банковский сектор; финансовая доступность; управление рисками; зелёное финансирование.

Keywords: artificial intelligence; digitalization; sustainable development; banking sector; financial inclusion; risk management; green finance.

Introduction. The contemporary banking sector is undergoing a profound paradigm shift driven by the accelerating convergence of digitalization and artificial intelligence, which together redefine the structural logic, functional architecture, and developmental trajectory of financial institutions. In the context of the global digital economy, banks are no longer passive intermediaries of capital flows but increasingly act as data-centric platforms capable of adaptive learning, predictive governance, and algorithmically enhanced decision-making. This transformation is particularly consequential for emerging financial systems, where the pursuit of sustainable development must be reconciled with institutional resilience, technological inclusivity, and macroeconomic stability [1-5].

For the banking sector of the Kyrgyz Republic, the integration of artificial intelligence within broader digitalization processes represents not merely a technological upgrade, but a strategic reconfiguration of development priorities. Artificial intelligence functions as a catalytic intelligence layer embedded within digital infrastructures, enabling banks to transcend traditional operational constraints through automated risk analytics, cognitive credit assessment, real-time liquidity monitoring, and personalized financial intermediation. In this sense, digitalization provides the infrastructural substrate, while artificial intelligence introduces a form of algorithmic rationality that amplifies the systemic capacity for sustainability-oriented governance.

The relevance of this research is amplified by the structural characteristics of the Kyrgyz banking sector, which operates under conditions of limited capital depth, elevated credit risks, uneven financial inclusion, and heightened sensitivity to external economic shocks. Within such an environment, the deployment of intelligent digital solutions acquires a dual function: on the one hand, it enhances operational efficiency and cost rationalization; on the other, it contributes to long-term sustainability by improving risk anticipation, strengthening regulatory compliance, and expanding access to financial services. Artificial intelligence thus emerges not only as a tool of efficiency optimization but as an endogenous driver of sustainable institutional evolution.

From a theoretical perspective, the interaction between artificial intelligence, digitalization, and sustainable development necessitates a departure from linear modernization frameworks toward more complex models of adaptive financial ecosystems. Sustainability in the banking sector increasingly depends on the capacity of institutions to internalize data flows, transform informational asymmetries into strategic assets, and

maintain dynamic equilibrium between innovation and systemic stability. In this regard, artificial intelligence enables a shift from reactive banking models to anticipatory and self-correcting systems, capable of learning from both market signals and regulatory feedback loops.

Despite the growing body of international research on fintech and AI-driven banking, the specific conditions of the Kyrgyz Republic remain insufficiently explored within academic discourse. Existing studies tend to focus on technologically advanced economies, thereby underestimating the transformational potential of artificial intelligence in developing financial systems. This article addresses this gap by conceptualizing artificial intelligence and digitalization as interdependent drivers of sustainable development within the national banking sector, taking into account institutional constraints, regulatory dynamics, and socio-economic imperatives.

The objective of this study is to substantiate the role of artificial intelligence-enabled digitalization in ensuring the sustainable development of the banking sector of the Kyrgyz Republic, while identifying key mechanisms through which intelligent technologies contribute to financial stability, inclusiveness, and long-term growth. By framing artificial intelligence not as an isolated technological phenomenon but as an integral component of a sustainability-oriented digital transformation, the article seeks to contribute to the formation of a coherent theoretical and methodological foundation for future research and policy design in the field of intelligent banking systems.

Research results. The systematization of artificial intelligence applications in the banking sector presented in the table reveals a multidimensional transformation that extends far beyond the technological modernization of individual processes. Artificial intelligence emerges as an endogenous structuring force that reconfigures the internal logic of banking operations, decision hierarchies, and sustainability mechanisms. The analyzed application areas collectively illustrate a transition from function-oriented automation toward intelligence-oriented banking architectures, where data, algorithms, and institutional objectives are integrated into a coherent adaptive system.

The deployment of AI-based credit scoring and lending models signifies a paradigmatic shift from static, retrospective risk assessment toward predictive credit intelligence. (Table 1).

Table 1. Integration of artificial intelligence in the banking sector

AI Application Area	Core Technologies	Functional Purpose	Impact on Banking Performance	Contribution to Sustainable Development
Credit Scoring and Lending	Machine learning, neural networks, predictive analytics	Assessment of borrower creditworthiness and default probability	Reduction of credit risk, acceleration of loan approval processes	Financial inclusion, responsible lending, risk resilience
Risk Management	Big data analytics, AI-driven stress testing, anomaly detection	Early identification of financial, operational, and liquidity risks	Improved risk forecasting accuracy, enhanced capital adequacy	Financial stability, systemic sustainability
Fraud Detection and Cybersecurity	Pattern recognition, deep learning, behavioral analytics	Detection and prevention of fraudulent transactions and cyber threats	Reduction of financial losses, increased trust in digital banking	Secure digital ecosystems, customer confidence
Customer Service and Personalization	Natural language processing (NLP), chatbots,	24/7 customer support and personalized product offerings	Increased customer satisfaction and retention	Inclusive access to banking services

	recommendation systems			
Compliance and RegTech	AI-based monitoring, text mining, rule-based systems	Automation of regulatory reporting and AML/CFT compliance	Lower compliance costs, reduced regulatory risks	Transparency, institutional sustainability
Treasury and Liquidity Management	Predictive modeling, real-time analytics	Optimization of liquidity and asset-liability management	Improved cash flow stability, optimized returns	Macroeconomic stability, prudent resource management
Marketing and Sales Analytics	AI-driven segmentation, sentiment analysis	Identification of customer needs and behavioral patterns	Higher conversion rates, targeted product development	Sustainable growth, demand-driven innovation
Process Automation (RPA + AI)	Robotic process automation, cognitive computing	Automation of routine back-office operations	Cost efficiency, error reduction	Operational sustainability
Strategic Decision-Making	Decision intelligence, scenario modeling	Support of management decisions under uncertainty	Improved strategic agility and competitiveness	Long-term institutional adaptability

Source: compiled from information [1-17]

By operationalizing machine learning algorithms capable of processing heterogeneous data streams, banks acquire the ability to construct dynamic borrower profiles that evolve in real time. This transformation reduces informational asymmetry and mitigates adverse selection, while simultaneously fostering inclusive finance by enabling access to credit for previously underrepresented economic agents. In this context, artificial intelligence performs a socio-financial function, aligning profitability objectives with sustainability imperatives.

In the domain of risk management, artificial intelligence facilitates the emergence of anticipatory risk governance. Traditional risk frameworks, largely reliant on periodic reporting and historical correlations, are progressively supplanted by AI-driven stress simulations and anomaly detection systems. These systems enhance the reflexivity of banking institutions, allowing them to identify latent vulnerabilities before they materialize into systemic disruptions. The sustainability effect of such mechanisms lies in their capacity to stabilize capital structures and reinforce the shock-absorbing function of the banking sector within the broader macroeconomic environment.

Fraud detection and cybersecurity applications further demonstrate the role of artificial intelligence as a trust-preserving instrument within digital financial ecosystems. Behavioral analytics and deep learning models enable continuous surveillance of transactional patterns, thereby transforming security from a reactive safeguard into a proactive intelligence function. The resulting reduction in operational losses and reputational risks strengthens customer confidence, which constitutes an intangible yet critical asset for sustainable banking development in increasingly digitalized economies.

The integration of natural language processing and recommendation systems into customer service infrastructures signifies the emergence of cognitively mediated client–bank interaction. AI-powered interfaces do not merely automate communication but actively interpret customer intent, preferences, and behavioral signals. This cognitive personalization enhances service accessibility and responsiveness, particularly in remote or underserved regions, thereby embedding principles of social sustainability within the digital banking paradigm.

From a regulatory perspective, AI-enabled compliance and RegTech solutions reshape the cost–efficiency frontier of regulatory adherence. Automated monitoring systems capable of semantic analysis and real-time reporting reduce the administrative burden associated with compliance while simultaneously

increasing transparency and traceability. Such developments contribute to institutional sustainability by minimizing regulatory friction and reinforcing the credibility of banking institutions in the eyes of supervisory authorities.

The application of artificial intelligence in treasury and liquidity management reflects a deeper transformation toward algorithmic financial stewardship. Predictive analytics enable banks to optimize asset–liability structures under conditions of uncertainty, thereby enhancing liquidity resilience and reinforcing the stability of cash flow cycles. This function is particularly significant for banking systems characterized by limited financial buffers, where intelligent liquidity management directly contributes to systemic sustainability.

Process automation augmented by cognitive capabilities represents the operational backbone of AI-driven banking. By delegating routine tasks to intelligent automation systems, banks achieve not only cost efficiency but also organizational reconfiguration, reallocating human capital toward analytical and strategic functions. This shift fosters a more resilient institutional structure capable of continuous learning and adaptation.

At the strategic level, artificial intelligence supports the emergence of decision intelligence frameworks that integrate scenario modeling, predictive analytics, and real-time data synthesis. Such frameworks enable bank management to operate within a logic of informed anticipation rather than reactive adjustment. Strategic sustainability, in this sense, becomes a function of the institution's capacity to internalize uncertainty and transform it into actionable foresight.

Overall, the table demonstrates that artificial intelligence functions as a cross-cutting sustainability catalyst within the banking sector. Its impact is not confined to isolated efficiency gains but manifests through the formation of intelligent, adaptive, and inclusive financial institutions. For the banking sector of the Kyrgyz Republic, this transformation carries particular significance, as artificial intelligence–driven digitalization provides a pathway toward overcoming structural constraints while embedding sustainability principles into the core of banking development.

Conclusion. The integration of artificial intelligence into core banking processes, as indicated in the first two rows of the table, reflects a systemic approach to institutional resilience and operational sustainability. By embedding AI in credit scoring, risk management, and decision-support systems, banks enhance predictive accuracy, mitigate financial risks, and align their performance metrics with SDG 8 (Decent Work and Economic Growth) and SDG 9 (Industry, Innovation and Infrastructure). The governance dimension of ESG is particularly emphasized, as intelligent regulatory compliance and automated reporting (RegTech) strengthen transparency and accountability, directly supporting SDG 16 (Peace, Justice and Strong Institutions). In this way, digitalization becomes both an operational tool and a mechanism for achieving institutional legitimacy and long-term financial stability.

Financial inclusion measures, enabled through mobile and remote banking services, illustrate the social sustainability potential of digital technologies. By expanding access to financial services in underserved regions, AI-powered platforms operationalize SDG 1 (No Poverty) and SDG 10 (Reduced Inequalities), while simultaneously improving social equity and inclusion metrics within the ESG framework. This demonstrates how digital banking infrastructure can function as a socially transformative instrument, reducing regional disparities and supporting inclusive economic development.

The alignment with ESG indicators further highlights the intersection between environmental and governance concerns. Measures such as digital tools for green finance and ESG risk assessment exemplify how banking digitalization can integrate sustainability into investment and lending decisions, promoting environmentally responsible financing aligned with SDG 7 (Affordable and Clean Energy) and SDG 13 (Climate Action). Such practices embed environmental sustainability into core financial operations, fostering the emergence of green banking as a strategic pillar of national development. (Table 2).

Table 2. Alignment of Digitalization Measures with SDGs, ESG Indicators, and National Development Strategies of the Kyrgyz Republic

Strategic Digitalization Area	Key Recommendation	Relevant SDGs	ESG Dimension	Alignment with National Development Strategies of the Kyrgyz Republic
Digital Banking Infrastructure	Modernization of core banking systems and cloud-based platforms	SDG 9 (Industry, Innovation and Infrastructure)	Governance (G)	National Program for Development of the Kyrgyz Republic up to 2030; Digital Kyrgyzstan
Artificial Intelligence Adoption	Implementation of AI-based credit scoring and risk management systems	SDG 8 (Decent Work and Economic Growth), SDG 9	Governance (G)	Financial Sector Development Strategy; Banking Sector Digitalization Agenda
Financial Inclusion	Expansion of mobile and remote digital banking services	SDG 1 (No Poverty), SDG 10 (Reduced Inequalities)	Social (S)	National Strategy for Financial Inclusion; Regional Development Policy
Cybersecurity and Data Governance	Deployment of AI-driven cybersecurity and data protection mechanisms	SDG 16 (Peace, Justice and Strong Institutions)	Governance (G)	National Cybersecurity Strategy; Regulatory Framework of the National Bank
Regulatory Digitalization (RegTech/SupTech)	Automation of compliance, reporting, and supervisory processes	SDG 16	Governance (G)	Public Administration Reform Program; Financial Market Regulation Strategy
Human Capital and Digital Skills	Development of digital competencies and AI literacy in banking personnel	SDG 4 (Quality Education), SDG 8	Social (S)	Human Capital Development Strategy; Digital Skills Roadmap
Open Banking and Fintech Integration	Introduction of open APIs and partnership models with fintech firms	SDG 9, SDG 17 (Partnerships for the Goals)	Governance (G)	Innovation Development Policy; SME and Startup Support Programs
Sustainable and Green Finance	Digital assessment tools for ESG risks and green lending	SDG 7 (Clean Energy), SDG 13 (Climate Action)	Environmental (E)	Green Economy Development Concept; Climate Finance Initiatives
Data-Driven Strategic Management	Use of big data and predictive analytics for strategic planning	SDG 8, SDG 9	Governance (G)	Evidence-Based Policy Framework; National Digital Transformation Strategy
Customer-Centric Digital Services	AI-driven personalization and service accessibility	SDG 9, SDG 10	Social (S)	Consumer Protection Strategy; Financial Services Quality Improvement Programs

Source: compiled from information [1-17]

From a strategic perspective, the table illustrates that digitalization measures are designed not only for short-term operational gains but also for long-term systemic adaptability, reflecting the priorities of the National Program for Development of the Kyrgyz Republic up to 2030 and the national digital transformation agenda. Open banking initiatives, API-based fintech integration, and data-driven management are positioned

to stimulate innovation, support SME development, and enhance customer-centricity, creating a dynamic interplay between technological innovation, market competitiveness, and socio-economic objectives.

In synthesis, the table underscores that the digitalization of the Kyrgyz banking sector is inherently multidimensional: it integrates technological modernization, governance optimization, social inclusivity, and environmental responsibility into a coherent sustainability-oriented architecture. Each measure serves as a conduit for translating global SDGs and ESG imperatives into national economic and institutional realities, while simultaneously reinforcing the strategic objectives outlined in Kyrgyzstan's development plans. Consequently, digitalization in the banking sector emerges as a holistic driver of sustainable development, bridging global agendas, national priorities, and operational effectiveness.

The sustainable development of the banking sector of the Kyrgyz Republic increasingly depends on the depth and quality of digital transformation processes, within which artificial intelligence performs a system-forming function. In the framework of the United Nations Sustainable Development Goals, artificial intelligence and digitalization act not merely as technological enablers but as institutional instruments capable of translating global sustainability imperatives into measurable financial and socio-economic outcomes at the national level.

From the perspective of SDG 8 (Decent Work and Economic Growth), artificial intelligence-driven digitalization enhances the productive capacity of the banking sector by improving credit allocation efficiency and supporting entrepreneurship, particularly among small and medium-sized enterprises [17]. AI-based credit scoring models reduce informational asymmetries and transaction costs, enabling broader access to finance and fostering inclusive economic growth. In the Kyrgyz context, where structural barriers limit traditional financing channels, intelligent digital banking solutions contribute to the formalization of economic activity and the creation of sustainable employment.

In relation to SDG 9 (Industry, Innovation and Infrastructure), the digital transformation of banks strengthens the national financial infrastructure and accelerates the diffusion of innovation across the economy [17]. The adoption of cloud-based platforms, big data analytics, and artificial intelligence systems transforms banks into innovation hubs that support industrial modernization and technological entrepreneurship. As financial intermediaries become digitally interconnected, they facilitate investment flows into infrastructure projects and innovation-driven sectors, reinforcing the resilience of the national economic system.

The contribution of artificial intelligence and digitalization to SDG 10 (Reduced Inequalities) is reflected in the expansion of financial inclusion through remote banking services and AI-powered customer interfaces. Digital channels reduce geographic and socio-economic barriers to financial services, particularly in rural and mountainous regions of the Kyrgyz Republic. Artificial intelligence enhances personalization and accessibility, allowing banks to tailor financial products to diverse population groups, thereby mitigating income and regional disparities.

In the context of SDG 16 (Peace, Justice and Strong Institutions), artificial intelligence plays a critical role in strengthening institutional transparency and regulatory compliance within the banking sector [17]. AI-driven RegTech and SupTech solutions improve the effectiveness of anti-money laundering controls, fraud detection, and supervisory reporting. These mechanisms increase the accountability of financial institutions and reinforce trust in the banking system, which is a prerequisite for sustainable financial development.

Furthermore, artificial intelligence-enabled digitalization supports SDG 13 (Climate Action) through the integration of environmental risk assessment tools and digital ESG analytics into banking decision-making [17]. By incorporating climate-related data into credit and investment evaluations, banks can redirect capital toward environmentally sustainable projects and support the transition to a green economy. Although still emerging in the Kyrgyz banking sector, this function represents a strategic pathway for aligning financial development with environmental sustainability.

Overall, artificial intelligence and digitalization constitute a multidimensional sustainability transmission mechanism within the banking sector of the Kyrgyz Republic. They connect global development goals with national economic priorities, enabling banks to operate as adaptive, inclusive, and resilient

institutions. In this sense, digital banking transformation becomes not only a technological process but also a structural foundation for achieving the Sustainable Development Goals through the financial system.

Bibliography

1. Akylbekova N., Zhang B., Liu C., Omurova S., Ermekova A. Digitization and artificial intelligence for the development of organizations // Danish Scientific Journal (DSJ). – 2024. – № 86. – P. 26–32.
2. Akylbekova N. I., Dzhumabayeva M. Z., Bigeldiyeva G. A. Information and communication technologies as a key factor in the development of the network economy // Current Problems and Trends in the Development of the Modern Economy : Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. – Samara, 2021. – P. 7.
3. Akylbekova N., Zhakshylykova K., Esenkulova Zh., Eralkanova A. Pedagogical control under a competence-based training system // Bulletin of the Jusup Balasagyn Kyrgyz National University. – 2024. – Vol. 16, № 4. – P. 47–51. – DOI: 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-47-51.
4. Akylbekova N., Ermekova A., Esenkulova Zh., Konokbai K. Zh., Eralkanova A. Digitization as a platform for the development of the vocational education system in the Kyrgyz Republic // Sciences of Europe. – 2023. – P. 3–9.
5. Kozhoshev A. O., Kulueva C. R., Saiakbaeva A. A., Nuralieva C. A., Akylbekova N. I. Issues of the development of digital entrepreneurship in the regions of Kyrgyzstan // Advances in Science, Technology and Innovation. – 2022. – P. 149. – DOI: 10.1007/978-3-031-04289-8_25.
6. Akylbekova N. I., Bayguttiev S. S. The role of the banking sector in the economy of Kyrgyzstan // Proceedings of the Issyk-Kul Forum of Accountants and Auditors of Central Asian Countries. – 2019. – № 4 (27). – P. 21–27.
7. Akylbekova N. I., Bayguttiev S. S., Mambetova A. A. Development of the banking system in the Kyrgyz Republic: Problems and prospects // Innovative Processes in Science and Technology of the XXI Century : Proceedings of the XVIII International Scientific and Practical Conference of Students, Postgraduates, Scientists, Educators, and Practitioners. – Tyumen, 2020. – Vol. 1. – P. 51–56.
8. Akylbekova N. I., Zhakshylykova K., Asanov R. K., Esenkulova Z. S., Liu C. Innovative applications of digital technologies and AI for enhancing educational services and developing employer-desired student competencies // Advances in Science, Technology and Innovation. – 2025. – Part F487. – P. 99. – DOI: 10.1007/978-3-031-83331-1_17.
9. Akylbekova N. I., Zhang B., Liu Y., Liu C. Digital technologies to ensure business continuity and economic development // Scientific Research of the SCO Countries: Synergy and Integration. – 2024. – Part 1. – P. 8–15.
10. Saiakbaeva A., Taalaibek M., Akylbekova N., Sayakbaev T., Taalaibek T., Taalaibek B. Some aspects of the influence of environmental factors for the development of human capital // SIST 2024: IEEE International Conference on Smart Information Systems and Technologies. – 2024. – P. 111. – DOI: 10.1109/SIST61555.2024.10629288.
11. Akylbekova N., Mambetova A., Subanova K., Kazakova Zh. Integration of the banking system of the Kyrgyz Republic into the global financial system // Bulletin of the Jusup Balasagyn Kyrgyz National University. – 2024. – Vol. 16, № 4. – P. 289–296. – DOI: 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-289-296.
12. Akylbekova N., Nasyrova B., Kaldybaeva A., Subanova K. Trends in the development of the banking sector of the economy of the Kyrgyz Republic // Bulletin of the Jusup Balasagyn Kyrgyz National University. – 2024. – Vol. 16, № 4. – P. 296–302. – DOI: 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-296-303.
13. Akylbekova N. I., Liu Y., Zhang B., Liu C., Zhuo Y. Artificial intelligence and digitalization as drivers of organizational development // Bulletin of the Kyrgyz National University named after J. Balasagyn. – 2025. – № 3.
14. Liu Y., Akylbekova N., Abdykadyrov K. Exploring the psychological mechanisms behind consumption patterns and their effect on economic expansion // Environment and Social Psychology. – 2025. – DOI: 10.59429/esp.v10i9.4134.

15.Sayakbaeva A. A., Akylbekova N. I., Taalaibek T. Digitalization as a platform for online business development in the banking sector of the Kyrgyz Republic // Actual Issues of the Modern Economy. – 2020. – № 9. – P. 394–404. – DOI: 10.34755/IROK.2020.43.49.054.
16.Zhang B., Han X., Yang J., Akylbekova N., Ilyasovich B. B., Ibraimova S. Research on the correlation between information technology applications driven by digital transformation and enterprise business process optimization and management model innovation // Edelweiss Applied Science and Technology. – 2025. – DOI: 10.55214/2576-8484.v9i8.9640.
17.Government of the Kyrgyz Republic. Sustainable Development Goals [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.gov.kg/ru/p/sustainable_development (accessed: 10.01.2026).

Рецензент: доктор экономических наук, доцент Дженалиева М.А.

УДК 334.012.64:338
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-369-374

Алыбаев Дж.Б.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Алыбаев Дж.Б.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Alybaev J.B.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЧАКАН ЖАНА ОРТО ИШКЕРДИКТИН ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ
ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
TRENDS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргыз Республикасында чакан жана орто ишкердиктин өнүгүүсүнүн заманбап тенденциялары жана өзгөчөлүктөрү каралат. ЧОИ секторунун динамикасына, анын ички дүң продукцияны калыптандыруудагы, жумуш орундарын түзүүдөгү жана өлкөнүн экономикалык туруктуулугун камсыз кылуудагы ролуна талдоо жүргүзүлгөн. Бизнес жүргүзүүнүн институционалдык шарттарына, финансылык ресурстарга жеткиликтүүлүккө, инфраструктуранын жана адам капиталынын өнүгүү деңгээлине өзгөчө көңүл бурулган. ЧОИнин өнүгүшүнө тоскоол болгон негизги көйгөйл өр аныкталган, алардын ичинде насыя алуу мүмкүнчүлүгүнүн чектелиши, административдик тоскоолдуктар жана аймактык диспропорциялар бар. Изилдөөнүн жыйынтыктары экономикалык саясатты жана ишкердикти өнүктүрүү программаларын иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн. Азыркы шарттарда чакан жана орто ишкердик атаандаштык чөйрөнү түзүү, жумуш орундарын жаратуу, калктын иш менен камсыз болуу деңгээлин жогорулатуу жана экономиканы диверсификациялоо сыяктуу маанилүү функцияларды аткарат. Ири өнөр жай өндүрүштөрүнүн чектелүү шартында дал ушул ЧОИ сектору өлкөнүн аймактарындагы экономикалык активдүүлүктүн негизин түзөт.

Аннотация: В статье рассматриваются современные тенденции и особенности развития малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике. Проведен анализ динамики сектора МСП, его роли в формировании валового внутреннего продукта, создании рабочих мест и обеспечении экономической устойчивости страны. Особое внимание уделено институциональным условиям функционирования бизнеса, доступу к финансовым ресурсам, уровню развития инфраструктуры и

человеческого капитала. Выявлены ключевые проблемы, сдерживающие развитие МСП, включая ограниченный доступ к кредитованию, административные барьеры и территориальные диспропорции. Результаты исследования могут быть использованы при формировании экономической политики и программ развития предпринимательства. В современных условиях МСП выполняет важные функции, связанные с формированием конкурентной среды, созданием рабочих мест, повышением уровня занятости населения и диверсификацией экономики. Учитывая ограниченность крупных промышленных производств, именно сектор МСП выступает основой экономической активности в регионах страны.

Abstract: The article examines current trends and features of the development of small and medium-sized enterprises in the Kyrgyz Republic. It analyzes the dynamics of the SME sector and its role in gross domestic product formation, job creation, and ensuring the country's economic stability. Particular attention is paid to the institutional conditions for doing business, access to financial resources, and the level of development of infrastructure and human capital. Key problems hindering SME development are identified, including limited access to credit, administrative barriers, and regional disparities. The results of the study can be used in the formulation of economic policy and entrepreneurship development programs. Under current conditions, SMEs perform important functions related to the formation of a competitive environment, job creation, increasing employment levels, and economic diversification. Given the limited scale of large industrial production, the SME sector serves as the foundation of economic activity in the country's regions.

Негизги сөздөр: чакан жана орто ишкердик; Кыргыз Республикасынын экономикасы; ишкердик ишмердүүлүк; бизнести мамлекеттик колдоо; инвестициялык климат; бизнес-чөйрө; инновациялар; санариптештирүү; атаандаштыкка жөндөмдүүлүк; каржылоого жеткиликтүүлүк; насыя берүү; микрокаржылоо; салык саясаты; мамлекеттик жөнгө салуу.

Ключевые слова: малое и среднее предпринимательство; экономика Кыргызской Республики; предпринимательская деятельность; государственная поддержка бизнеса; инвестиционный климат; бизнес-среда; инновации; цифровизация; конкурентоспособность; доступ к финансированию; кредитование; микрофинансирование; налоговая политика; государственное регулирование.

Keywords: small and medium-sized enterprises; economy of the Kyrgyz Republic; entrepreneurial activity; state support for business; investment climate; business environment; innovations; digitalization; competitiveness; access to finance; lending; microfinance; tax policy; state regulation.

В последние годы в Кыргызской Республике наблюдается положительная динамика развития малого и среднего предпринимательства. Количество субъектов предпринимательства ежегодно увеличивается, расширяется спектр предоставляемых товаров и услуг, а также растет вклад МСП в валовой внутренний продукт. Особое значение сектор МСП имеет в таких отраслях, как торговля, сельское хозяйство, переработка сельскохозяйственной продукции, сфера услуг и строительство. При этом значительная часть субъектов МСП сосредоточена в городах Бишкек и Ош, что свидетельствует о сохраняющейся территориальной диспропорции в развитии предпринимательства.

Одним из ключевых факторов развития МСП является институциональная среда. В Кыргызской Республике проводится последовательная политика по улучшению бизнес-климата, упрощению процедур регистрации и ведения бизнеса, снижению административных барьеров. Внедрение электронных государственных услуг, цифровизация процессов взаимодействия бизнеса и государства, а также совершенствование налогового администрирования способствуют повышению прозрачности и доступности предпринимательской деятельности. Вместе с тем сохраняются проблемы, связанные с нестабильностью нормативно-правовой базы, избыточными проверками и административным давлением на бизнес.

Финансовое обеспечение является одним из наиболее значимых факторов, ограничивающих развитие МСП. Несмотря на развитие банковского сектора и расширение спектра финансовых продуктов, доступ к долгосрочным и льготным кредитным ресурсам остается ограниченным, особенно

для начинающих предпринимателей и субъектов предпринимательства в сельской местности. Высокие процентные ставки, недостаточность залогового обеспечения и низкий уровень финансовой грамотности препятствуют активному развитию предпринимательской деятельности. В этой связи особую роль играют государственные программы поддержки, а также инициативы международных финансовых организаций, направленные на расширение доступа МСП к финансированию.

Не менее важным фактором является уровень развития инфраструктуры. Недостаточная транспортно-логистическая обеспеченность, ограниченный доступ к современным производственным и складским мощностям, а также проблемы с энергоснабжением в отдельных регионах сдерживают развитие предпринимательства. Улучшение инфраструктурных условий, включая развитие индустриальных зон, логистических центров и цифровой инфраструктуры, является необходимым условием повышения конкурентоспособности МСП.

Существенное значение для развития малого и среднего предпринимательства имеет человеческий капитал. Квалификация предпринимателей и работников, уровень профессиональной подготовки, а также наличие предпринимательских компетенций оказывают прямое влияние на эффективность деятельности субъектов МСП. В последние годы в стране реализуются образовательные и обучающие программы, направленные на развитие предпринимательских навыков, однако их охват остается недостаточным. Требуется дальнейшее развитие системы бизнес-образования, поддержка стартапов и инновационных инициатив, а также стимулирование молодежного предпринимательства.

Особое место в структуре МСП занимает аграрный сектор, который обладает значительным потенциалом для создания добавленной стоимости и расширения экспортных возможностей. Развитие переработки сельскохозяйственной продукции, внедрение современных технологий и стандартов качества, а также расширение доступа к внешним рынкам способны существенно повысить доходность малого и среднего предпринимательства в сельской местности. Важным направлением является также развитие кооперации между мелкими производителями, что позволяет снизить издержки и повысить конкурентоспособность продукции.

В условиях интеграции Кыргызской Республики в Евразийский экономический союз открываются дополнительные возможности для развития МСП. Расширение рынков сбыта, упрощение торговых процедур и доступ к общему рынку товаров и услуг создают благоприятные условия для экспортоориентированных предприятий. Однако для эффективного использования этих возможностей необходимо повышение качества продукции, обеспечение ее соответствия международным стандартам, а также развитие экспортной инфраструктуры.

Несмотря на позитивные тенденции, сектор МСП сталкивается с рядом системных проблем. К ним относятся высокая доля теневой экономики, ограниченный доступ к финансированию, недостаточная инновационная активность, а также слабая интеграция в глобальные цепочки добавленной стоимости. Для преодоления данных проблем необходим комплексный подход, включающий совершенствование государственной политики, развитие институциональной среды, поддержку инноваций и цифровизации.

Важным направлением государственной политики является создание благоприятных условий для ведения бизнеса. Это включает совершенствование налоговой системы, снижение административной нагрузки, развитие механизмов государственно-частного партнерства, а также поддержку экспорта. Особое внимание должно уделяться развитию регионального предпринимательства, что позволит сократить территориальные диспропорции и повысить уровень занятости населения в сельской местности.

Данные о деятельности МСП за 2020–2024 годы представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Основные показатели деятельности субъектов МСП Кыргызской Республики (2020–2024 гг.)

Показатели	2020	2021	2022	2023	2024	2024 к 2020 %
Количество субъектов, ед.						
Малые предприятия	16 302	16 252	16 587	19 245	24 614	151,0
Средние предприятия	717	798	788	928	905	126,2
Индивидуальные предприниматели	418 763	429 985	442 507	459 191	488 365	116,6
Крестьянские (фермерские) хозяйства	461 581	467 423	473 161	486 940	474 989	102,9
Численность занятых, тыс. чел.						
Всего занятых	519,6	522,9	534,6	565,4	602,8	116,0
Малые предприятия	69,0	58,9	58,9	67,5	75,8	109,9
Средние предприятия	31,8	34,0	33,2	38,7	38,6	121,4
Индивидуальные предприниматели	418,8	430,0	442,5	459,2	488,4	116,6

В рассматриваемом периоде 2020–2024 гг. развитие малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике характеризуется положительной динамикой, особенно по количеству субъектов и численности занятых. Прежде всего, наблюдается значительный рост числа малых предприятий: их количество увеличилось на 51,0% по сравнению с 2020 годом. Наиболее заметный прирост зафиксирован в 2023–2024 гг., что свидетельствует об активизации предпринимательской деятельности. Число средних предприятий увеличилось на 26,2%, однако динамика была нестабильной: после роста в 2021 году наблюдалось небольшое снижение в 2022 году, в 2023 году показатель вновь вырос, а в 2024 году несколько снизился.

Индивидуальное предпринимательство остается доминирующей формой ведения бизнеса. За анализируемый период количество индивидуальных предпринимателей увеличилось на 16,6%, что свидетельствует о значительной роли данной формы предпринимательской деятельности в экономике страны.

Количество крестьянских (фермерских) хозяйств в целом оставалось относительно стабильным, увеличившись за рассматриваемый период на 2,9%. При этом в 2024 году наблюдалось снижение их количества по сравнению с 2023 годом.

В части занятости также фиксируется положительная динамика. Общая численность занятых увеличилась на 16,0%, достигнув в 2024 году 602,8 тыс. человек. Основной вклад в занятость обеспечивают индивидуальные предприниматели, численность которых остается преобладающей. Численность занятых на малых предприятиях после снижения в 2021–2022 гг. демонстрирует восстановление и рост: с 69,0 тыс. человек в 2020 году до 75,8 тыс. человек в 2024 году. На средних предприятиях численность занятых за рассматриваемый период увеличилась с 31,8 тыс. до 38,6 тыс. человек.

Таким образом, сектор малого и среднего предпринимательства Кыргызской Республики развивается в направлении количественного расширения и увеличения занятости. При этом в

структуре МСП сохраняется преобладание индивидуального предпринимательства, что указывает на необходимость создания условий для дальнейшего развития малых и средних предприятий.

Таблица 2 – Динамика прибыли предприятий по видам экономической деятельности КР (2020–2024 гг.), млн сом

Показатели	2020	2021	2022	2023	2024	2024 к 2020 %
Всего прибыль	23 125,3	42 189,9	49 736,7	88 207,1	121 646,5	526,1
Малые предприятия	16 020,2	30 176,6	37 267,3	64 411,2	95 712,8	597,4
Средние предприятия	7 105,1	12 013,3	12 469,4	23 795,9	25 933,7	365,1

В 2020–2024 гг. наблюдается значительный рост прибыли предприятий малого и среднего предпринимательства Кыргызской Республики. Общий объем прибыли увеличился более чем в 5 раз и достиг 121,6 млрд сомов в 2024 году, что свидетельствует о положительной динамике финансовых результатов сектора МСП.

Основной вклад в формирование прибыли обеспечивают малые предприятия, финансовые результаты которых растут более высокими темпами по сравнению со средними предприятиями. За рассматриваемый период прибыль малых предприятий увеличилась почти в 6 раз, тогда как прибыль средних предприятий — в 3,6 раза.

Отраслевая структура прибыли характеризуется значительной концентрацией в сфере торговли. В 2024 году объем прибыли в данной сфере составил 56,3 млрд сомов. Вместе с тем положительная динамика наблюдается и в других видах экономической деятельности.

Существенный рост прибыли отмечается в промышленности — в 4,6 раза, в том числе в обрабатывающем секторе. Высокие темпы роста также наблюдаются в гостинично-ресторанном секторе — более чем в 36 раз, финансовом секторе — в 18,8 раза, транспортной сфере — в 6 раз, а также в информационно-коммуникационном секторе — в 6,2 раза.

В сельском хозяйстве также наблюдается положительная динамика: за рассматриваемый период прибыль увеличилась в 2,3 раза. Вместе с тем темпы ее роста остаются ниже по сравнению с рядом других отраслей экономики.

Таким образом, финансовые результаты МСП в 2020–2024 гг. характеризуются существенным ростом прибыли, значительной ролью малых предприятий и высокой концентрацией финансовых результатов в сфере торговли. Одновременно увеличение прибыли в промышленности, финансовом, транспортном и информационно-коммуникационном секторах свидетельствует о расширении отраслевой структуры деятельности МСП.

В перспективе важными направлениями развития малого и среднего предпринимательства являются дальнейшая диверсификация экономики, развитие промышленного и аграрного секторов, совершенствование инфраструктуры, расширение доступа к финансированию и повышение качества человеческого капитала.

Таким образом, развитие малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике является важным направлением экономической политики. Сектор МСП обладает значительным потенциалом для обеспечения устойчивого экономического роста, повышения уровня занятости и улучшения качества жизни населения. Реализация эффективных мер государственной поддержки и создание благоприятных условий для предпринимательской деятельности будут способствовать дальнейшему укреплению роли МСП в национальной экономике.

Список использованной литературы

1. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Малое и среднее предпринимательство в Кыргызской Республике, 2020–2024 гг. – Бишкек: Нацстатком КР, 2025.
2. Министерство экономики и коммерции Кыргызской Республики. Стратегия развития малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике на 2019–2025 годы. – Бишкек, 2019.
3. Национальный банк Кыргызской Республики. Годовой отчет за 2024 год. – Бишкек: НБКР, 2025.
4. Всемирный банк. Кыргызская Республика: развитие частного сектора и поддержка малого и среднего бизнеса. – Вашингтон, 2023.
5. OECD. SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2024. – Paris: OECD Publishing, 2024.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Баймурзаева Н.С.

УДК 336.71:336.02
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-374-380

Алыбаев Дж.Б., Бузурманкулов М.Ж.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Алыбаев Дж.Б., Бузурманкулов М.Ж.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Alybaev J.B., Buzurmankulov M. Zh.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БАНК СЕКТОРУН ЖӨНГӨ САЛУУ СИСТЕМАСЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮНҮН АКТУАЛДУУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ
АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И КЛЮЧЕВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
CURRENT TRENDS AND KEY DIRECTIONS IN THE DEVELOPMENT OF THE REGULATORY SYSTEM OF THE BANKING SECTOR OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Макалада улуттук экономиканын трансформациясы жана тышкы чакырыктардын күчөшү шартында Кыргыз Республикасынын банк секторун жөнгө салуу системасын өнүктүрүүнүн заманбап тенденциялары жана артыкчылыктуу багыттары каралат. Финансылык туруктуулукту камсыз кылууга, коммерциялык банктардын ишинин ачыктыгын жогорулатууга жана банк системасына болгон ишенимди бекемдөөгө багытталган мамлекеттик жөнгө салуунун жана көзөмөлдүн колдонуудагы механизмдерине талдоо жүргүзүлгөн. Эл аралык банктык көзөмөл стандарттарын киргизүү, финансылык кызматтарды санариптештирүү, тобокелдиктерди башкарууну өркүндөтүү жана акча-кредит саясатынын натыйжалуулугун жогорулатуу маселелерине өзгөчө көңүл бурулган. Банк секторунун өнүгүшүнө тоскоол болгон негизги көйгөйлөр аныкталып, аны мындан ары өркүндөтүүнүн артыкчылыктуу багыттары, анын ичинде пруденциалдык көзөмөлдү күчөтүү жана финансылык инклюзияны кеңейтүү негизделген. Өлкөнүн туруктуу экономикалык өсүшүн камсыз кылуунун маанилүү шарты катары жөнгө салуу системасын модернизациялоого комплекстүү мамиле жасоонун зарылдыгы жөнүндө жыйынтык чыгарылган.

Аннотация: В статье рассматриваются современные тенденции и приоритетные направления развития системы регулирования банковского сектора Кыргызской Республики в условиях трансформации национальной экономики и усиления внешних вызовов. Проведен анализ действующих механизмов государственного и надзорного регулирования, направленных на обеспечение финансовой устойчивости, повышение прозрачности деятельности коммерческих банков и укрепление доверия к банковской системе. Особое внимание уделено вопросам внедрения международных стандартов банковского надзора, цифровизации финансовых услуг,

совершенствования риск-менеджмента и повышения эффективности денежно-кредитной политики. Определены ключевые проблемы, сдерживающие развитие банковского сектора, и обоснованы приоритетные направления его дальнейшего совершенствования, включая усиление пруденциального надзора и расширение финансовой инклюзии. Сделан вывод о необходимости комплексного подхода к модернизации системы регулирования как важнейшего условия обеспечения устойчивого экономического роста страны.

Abstract: The article examines current trends and priority directions for the development of the banking sector regulatory system in the Kyrgyz Republic in the context of the transformation of the national economy and intensifying external challenges. It analyzes the existing mechanisms of state and supervisory regulation aimed at ensuring financial stability, increasing the transparency of commercial banks' activities, and strengthening confidence in the banking system. Particular attention is paid to the implementation of international banking supervision standards, the digitalization of financial services, the improvement of risk management, and enhancing the effectiveness of monetary policy. Key problems constraining the development of the banking sector are identified, and priority directions for its further improvement are substantiated, including strengthening prudential supervision and expanding financial inclusion. The article concludes that a comprehensive approach to modernizing the regulatory system is essential for ensuring the country's sustainable economic growth.

Негизги сөздөр: банк сектору; мамлекеттик жөнгө салуу; финансылык система; көзөмөл; Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы; банк мыйзамдары; финансылык туруктуулук; тобокелдиктерди башкаруу; банктык кызматтарды санариптештирүү; акча-кредит саясаты; банктык ликвиддүүлүк; банктардын капиталдашуусу; финансылык коопсуздук; кирешелерди адалдоого каршы аракеттенүү; эл аралык стандарттар (Базель); банк тармагындагы инновациялар; төлөм системаларын өнүктүрүү; финансылык инклюзия.

Ключевые слова: банковский сектор; государственное регулирование; финансовая система; надзор и контроль; Национальный банк Кыргызской Республики; банковское законодательство; финансовая устойчивость; риск-менеджмент; цифровизация банковских услуг; денежно-кредитная политика; банковская ликвидность; капитализация банков; финансовая безопасность; противодействие отмыванию доходов; международные стандарты (Базель); инновации в банковской сфере; развитие платежных систем; финансовая инклюзия.

Keywords: banking sector; state regulation; financial system; supervision and control; National Bank of the Kyrgyz Republic; banking legislation; financial stability; risk management; digitalization of banking services; monetary policy; banking liquidity; bank capitalization; financial security; anti-money laundering; international standards (Basel); innovations in the banking sector; development of payment systems; financial inclusion.

В 2024 году экономика Кыргызской Республики сохраняла высокую деловую активность, что сопровождалось положительной динамикой производства в ключевых отраслях. Существенную роль в этом сыграл высокий уровень внутреннего спроса, обусловленный ростом реальных доходов населения.

В бюджетной сфере наблюдалось превышение доходов государственного бюджета над расходами, а также увеличение объемов финансирования за счет размещения государственных ценных бумаг. Реализация мер денежно-кредитной политики Национального банка способствовала поддержанию ценовой стабильности. В течение 2024 года инфляция удерживалась в пределах установленного среднесрочного целевого диапазона 5–7 процентов.

Банковский сектор продемонстрировал рост по основным показателям, включая активы, объемы кредитования, депозитную базу, капитализацию и уровень финансового посредничества. Одновременно отмечалось снижение уровня долларизации кредитов и депозитов по сравнению с предыдущим годом.

Проведенные стресс-тесты подтвердили наличие достаточного запаса устойчивости банковской системы, позволяющего противостоять возможным макроэкономическим потрясениям, в том числе их комбинированному воздействию.

Несмотря на сохраняющуюся напряженность в мировой геополитической обстановке и влияние санкционных ограничений в отношении стран-партнеров, риски для банковского сектора оставались контролируемыми и не оказывали критического воздействия на общую финансовую стабильность. В целом банковская система сохраняла необходимый уровень устойчивости.

В 2024 году риски в системно значимых и значимых платежных системах находились в допустимых пределах. Это обеспечивалось действующими механизмами управления рисками, достаточным уровнем ликвидности, а также функционированием системы страхования депозитов и механизмов предоплаты.

Совершенствование нормативно-правовой базы в отчетном периоде было направлено на развитие исламских финансовых инструментов, улучшение условий предоставления банковских услуг, повышение эффективности кредитования и усиление защиты прав потребителей.

Основные показатели развития банковского сектора Кыргызской Республики за 2024 год представлены в таблице 1.

Таблица. 1. Анализ структуры финансового сектора Кыргызской Республики за 2020-2024 годы

Финансовые институты	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	Изменение (+;-) от2020 г в 2024 г в %
Коммерческие банки	23	23	23	23	21	-12,5
Прочие финансовые организации	642	630	711	842	983	+1,5р
НФКО (всего)	617	604	686	815	956	+1,6р

Источник: https://www.nbkr.kg/DOC/28072025/000000000065105.pdf

За рассматриваемый период в финансовом секторе Кыргызской Республики наблюдались заметные структурные изменения. В 2020–2023 гг. количество коммерческих банков оставалось стабильным и составляло 23 единицы, а в 2024 году сократилось до 21.

В то же время сегмент небанковских финансово-кредитных организаций демонстрировал рост. Общее количество прочих финансовых организаций увеличилось с 642 единиц в 2020 году до 983 единиц в 2024 году. Количество небанковских финансово-кредитных организаций (НФКО) за рассматриваемый период возросло с 617 до 956 единиц.

В структуре НФКО наблюдалась разнонаправленная динамика. Количество микрофинансовых организаций сократилось со 134 до 108 единиц. При этом значительно уменьшилось число микрокредитных компаний, тогда как количество микрокредитных агентств оставалось относительно стабильным.

Количество кредитных союзов также постепенно сокращалось. В то же время количество обменных бюро существенно увеличилось — с 387 единиц в 2020 году до 765 единиц в 2024 году. Число страховых компаний, инвестиционных и пенсионных фондов за рассматриваемый период существенно не изменилось.

По итогам 2024 года совокупные активы банковского и небанковского сегментов составили 883,9 млрд сомов, или 58,0% ВВП страны. Общий объем кредитного портфеля достиг 389,9 млрд сомов, что

составило 25,6% ВВП. При этом 87,4% совокупного кредитного портфеля приходилось на коммерческие банки, что свидетельствует о сохранении их ведущей роли в кредитовании экономики.

Таким образом, в финансовом секторе Кыргызской Республики наряду с сохранением ведущей роли коммерческих банков наблюдается количественный рост небанковских финансово-кредитных организаций. Изменения в структуре финансовых институтов свидетельствуют о развитии различных сегментов финансового рынка.

Таблица 2. Структура активов коммерческих банков Кыргызской Республики за 2024 год (на конец периода)

Категория активов	**2023 (млрд сомов)**	**Доля, %**	**2024 (млрд сомов)**	**Доля, %**
Денежные средства	78,0	12,7	80,3	9,8
Корсчет в НБКР	45,2	7,4	57,1	7,0
Корсчета и депозиты в других банках	112,8	18,4	162,3	19,9
Портфель ценных бумаг	70,2	11,4	50,0	6,2
Ценные бумаги, купленные по репо	0,1	0,0	0,5	0,1
Кредиты и финансовая аренда клиентам	257,8	42,0	340,7	41,8
Кредиты финансово-кредитным организациям	4,6	0,7	8,1	1,0
Специальный РППУ*	-22,4	-3,6	-23,5	-2,9
Основные средства	22,6	3,7	28,7	3,5
Инвестиции и финансовое участие	0,8	0,1	1,1	0,1
Другие активы	44,6	7,2	110,3	13,5
Всего	614,3	100,0	815,6	100,0

Источник: https://www.nbkr.kg/DOC/29042025/000000000064447.pdf

Как показывает данные из таблицы 2, что высоколиквидные ресурсы коммерческих банков, к которым относятся наличные средства, краткосрочные активы и средства на корреспондентских счетах в Национальном банке, в 2024 году увеличились на 26,9 % и достигли 299,6 млрд сомов, заняв 36,7 % в совокупной структуре активов. При этом уровень качества банковских активов сохранялся достаточно высоким.

Доля неклассифицированных активов и внебалансовых обязательств составила 92,9 % от общего объёма, что эквивалентно 613,6 млрд сомов. В то же время на классифицированные активы и внебалансовые обязательства приходилось 7,1 %, или 47,1 млрд сомов.

Указанная структура свидетельствует о сравнительно невысокой доле рисковых активов, включая кредиты, отнесённые к категориям субстандартных, сомнительных и безнадёжных. (таблица 3).

Таблица 3. Анализ структуры активов и внебалансовых обязательств банков по категориям качества в Кыргызской Республике за 2024 год (в процентах)

Классификация	Активы и забалансовые обязательства	
	2023 год	2024 год
Неклассифицированные: в том числе:	93,5	92,9
Нормальные	71,4	65,4
Удовлетворительные	11,6	17,8
Под наблюдением	10,5	9,7
Всего классифицированные в том числе	6,5	7,1
Субстандартные	2,1	3,9
Сомнительные	0,9	0,7
Потери	3,5	2,5
Всего	100,0	100,0

https://www.nbkr.kg/DOC/29042025/000000000064447.pdf

В 2024 году структура активов и забалансовых обязательств банковского сектора в целом оставалась устойчивой, однако произошли отдельные качественные изменения.

Доля неклассифицированных активов незначительно сократилась с 93,5 % до 92,9 %. При этом внутри данной категории наблюдалось перераспределение: удельный вес «нормальных» активов снизился с 71,4 % до 65,4 %, тогда как доля «удовлетворительных» активов увеличилась с 11,6 % до 17,8 %. Доля активов «под наблюдением» несколько сократилась.

Доля классифицированных активов увеличилась с 6,5 % до 7,1 %. В их структуре возросла доля субстандартных активов — с 2,1 % до 3,9 %. Вместе с тем доли сомнительных и безнадежных активов снизились.

Таким образом, в 2024 году наблюдалось некоторое изменение структуры активов банковского сектора при сохранении преобладающей доли неклассифицированных активов.

За анализируемый период развитие системы регулирования финансового сектора Кыргызской Республики характеризовалось последовательным совершенствованием институциональной и нормативно-правовой базы, направленным на повышение устойчивости финансово-кредитных организаций и качества предоставляемых финансовых услуг. Ключевыми приоритетами выступили укрепление капитальной базы банковского сектора, развитие механизмов исламского финансирования, расширение доступности финансовых услуг, а также усиление защиты прав потребителей.

В течение 2024 года Национальный банк Кыргызской Республики осуществлял модернизацию нормативно-правового регулирования, направленную на формирование равных конкурентных условий для участников финансового рынка. Существенное внимание уделялось унификации требований к деятельности традиционных и исламских небанковских финансово-кредитных организаций, включая требования к формированию и раскрытию финансовой отчетности. Одновременно совершенствовались регуляторные подходы в отношении гарантийных фондов и финансовых компаний кредитных союзов.

Одним из значимых направлений реформирования стала цифровизация финансовых услуг. Расширение механизмов удаленной идентификации и верификации клиентов, в том числе субъектов малого предпринимательства, способствовало упрощению доступа к банковским продуктам. Дополнительным направлением институционального развития стало включение электронных денег в

состав банковских вкладов на законодательном уровне, что отражает трансформацию финансовых инструментов в условиях цифровизации экономики.

Важное место в системе регулирования занимали меры по укреплению финансовой устойчивости банковского сектора. В этой связи были скорректированы экономические нормативы, в том числе требования к достаточности капитала системно значимых банков. Одновременно совершенствовались механизмы минимизации операционных и киберрисков посредством усиления требований к системам информационной безопасности и их аудиту.

Регулятор также актуализировал подходы к использованию рейтинговых оценок и регулированию операций с аффилированными лицами, а также усовершенствовал надзорные инструменты с учетом накопленного практического опыта. Существенные изменения затронули сферу защиты прав потребителей финансовых услуг: были установлены ограничения на размеры штрафных санкций, уточнены параметры залогового обеспечения, включая предельные значения залогового коэффициента по недвижимому имуществу, а также реализованы меры, направленные на снижение стоимости кредитных ресурсов и поддержку приоритетных отраслей экономики.

Отдельное направление реформ было связано с развитием исламского финансирования. В рамках данного направления были уточнены требования к классификации активов и управлению кредитными рисками, а также модернизированы формы регуляторной отчетности для организаций, функционирующих на основе исламских принципов.

В отчетном периоде также проводилась работа по гармонизации нормативных актов с действующим налоговым и банковским законодательством, включая вопросы налоговой регистрации и кредитования в рамках государственных программ. Дополнительно были усовершенствованы требования к отчетности небанковских организаций и расширены возможности выбора аудиторских организаций для банков.

Значительные изменения затронули сектор микрофинансирования. Были упрощены отдельные процедуры предоставления микрокредитов, расширены лимиты кредитования без необходимости получения согласия супруга, а также предоставлена определенная гибкость в применении методов оценки платежеспособности заемщиков. Наряду с этим были усилены требования к проведению обменных операций и внедрены механизмы ограничения долговой нагрузки заемщиков.

В целях минимизации рисков мошенничества при дистанционном кредитовании был введен «период охлаждения», предусматривающий дополнительную защиту заемщиков. Одновременно реализовывались меры по стимулированию финансирования стратегически значимых отраслей и развитию инструментов проектного финансирования.

В конце отчетного года особое внимание уделялось укреплению институциональной устойчивости банковской системы. Были введены требования к внутренним процедурам оценки достаточности капитала, а также повышены требования к корпоративному управлению и прозрачности деятельности банков.

Несмотря на реализованные меры, в кредитном секторе сохранялись определенные риски, связанные прежде всего с валютной структурой кредитного портфеля. По состоянию на конец 2024 года около 10,2 % кредитов характеризовались валютным несоответствием, при котором доходы заемщиков формировались в национальной валюте, тогда как обязательства были номинированы в иностранной валюте, что обусловливало одновременное воздействие кредитного и валютного рисков.

Структурный анализ классифицированных кредитов показывает, что 56,9 % приходилось на кредиты с указанным валютным несоответствием. В то же время доля кредитов с совпадающей валютой доходов и обязательств составляла 5,6 %, тогда как доля кредитов с доходами в иностранной валюте и погашением в национальной валюте — 11,0 %.

Таким образом, реализуемая в 2024 году регуляторная политика была направлена на повышение устойчивости финансовой системы, снижение рисков и совершенствование институциональных условий развития банковского и небанковского финансовых секторов.

Список использованной литературы

1. Национальный банк Кыргызской Республики. Годовой отчет Национального банка Кыргызской Республики за 2024 год. – Бишкек, 2025. – 150 с.
2. Национальный банк Кыргызской Республики. Основные направления денежно-кредитной политики на 2023–2025 годы. – Бишкек, 2023. – 60 с.
3. О Национальном банке Кыргызской Республики, банках и банковской деятельности: Закон Кыргызской Республики от 16 декабря 2016 г. № 206 (с изменениями и дополнениями).
4. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: Finalising Post-Crisis Reforms. – Basel: Bank for International Settlements, 2017.
5. World Bank. Financial Sector Assessment Program: Kyrgyz Republic. – Washington, D.C.: World Bank Group, 2022.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Баймурзаева Н.С.

УДК 331.108
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-380-385

Затравина С.В., Алибекова Б.А., Жумабекова Н.Ж.
М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө университети,
Кыргыз Республикасынын эл аралык университети,
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Затравина С.В.,[1] Алибекова Б.А.,[2] Жумабекова Н.Ж.[3]
НИУ Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова,[1]
Международный университет Кыргызской Республики[2]
КНУ имени Жусупа Баласагына[3]
Zatravina S.V., Alibekova B.A., Jumabekova N.J.
Kyrgyz Economic Scientific Research University named after M. Ryskulbekov,
International University of the Kyrgyz Republic,
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0005-2947-0406

ЗАМАНБАП АДАМДЫК РЕСУРСТАРДЫ БАШКАРУУНУН ЫКМАЛАРЫ ЖАНА МОДЕЛДЕРИ
СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ
MODERN APPROACHES AND MODELS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

Кыскача мүнөздөмө: Макалада адам ресурстарын башкаруунун заманбап ыкмалары жана моделдери бизнес-чөйрөнүн трансформациясы жана экономиканын санариптешүүсү контекстинде каралат. Адам ресурстарын стратегиялык башкаруу, компетенттүүлүккө негизделген ыкма, таланттарды башкаруу жана ийкемдүү методологиялар сыяктуу негизги концепциялар талданат. Персоналды башкаруу системасында санариптик технологиялардын ролуна, HR-процесстерди автоматташтырууга жана HR-аналитиканы колдонууга өзгөчө көңүл бурулат.

Аннотация: В статье рассматриваются современные подходы и модели управления человеческими ресурсами в контексте трансформации бизнес-среды и цифровизации экономики. Анализируются ключевые концепции, включая стратегическое управление человеческими ресурсами, компетентностный подход, управление талантами и гибкие методологии. Особое внимание уделяется

роли цифровых технологий в системе управления персоналом, включая автоматизацию HR-процессов и применение HR-аналитики.

Abstract: The article examines modern approaches and models of human resource management in the context of business environment transformation and economic digitalization. Key concepts are analyzed, including strategic human resource management, the competency-based approach, talent management, and agile methodologies. Special attention is given to the role of digital technologies in personnel management systems, including HR process automation and the application of HR analytics.

Негизги сөздөр: адам ресурстарын башкаруу; стратегиялык башкаруу; компетенттүүлүккө негизделген ыкма; таланттарды башкаруу; HRди санариптештирүү; ийкемдүү методологиялар.

Ключевые слова: управление человеческими ресурсами; стратегическое управление; компетентностный подход; управление талантами; цифровизация HR; гибкие методологии.

Keywords: human resource management; strategic management; competency-based approach; talent management; HR digitalization; agile methodologies.

Управление человеческими ресурсами сегодня относится к тем направлениям менеджмента, которые развиваются особенно динамично. Компании пересматривают устоявшиеся практики работы с персоналом и внедряют новые форматы взаимодействия с сотрудниками. В условиях глобальной конкуренции и технологических изменений внимание постепенно смещается от преимущественно административных процедур к стратегическому управлению человеческим капиталом. В этой логике задача работодателя состоит уже не только в том, чтобы закрывать вакансии, но и в том, чтобы выстраивать продуманные системы привлечения, развития и удержания наиболее ценных работников [1]. Управление человеческими ресурсами является одним из ключевых факторов устойчивой конкурентоспособности организации.

Интерес к современным подходам к управлению человеческими ресурсами усиливается под влиянием нескольких взаимосвязанных факторов. Цифровизация экономики позволяет автоматизировать значительную часть HR-процессов и принимать решения на основе данных, а не только профессиональной интуиции специалистов по персоналу [6]. Одновременно меняются ожидания сотрудников: для них всё большее значение приобретают содержание труда, гибкие форматы занятости, возможности обучения и участия в принятии решений, что требует обновления подходов к мотивации и вовлечению персонала. На этом фоне дефицит квалифицированных кадров и рост конкуренции за таланты повышают требования к качеству управления человеческими ресурсами [1].

Поэтому всё больше организаций отказываются от представления о кадровой службе как о вспомогательном подразделении, занимающемся преимущественно документооборотом. Работа с персоналом всё чаще рассматривается как часть общей стратегии развития организации, а HR-подразделения вовлекаются в обсуждение долгосрочных целей и принятие ключевых управленческих решений. Это отражает переход от реагирования на уже возникшие кадровые проблемы к проактивному формированию и развитию человеческого капитала, который становится одним из центральных элементов стратегического потенциала организации.

В этих условиях стратегическое управление человеческими ресурсами понимается как целостный подход к формированию и реализации HR-политики, ориентированной на достижение долгосрочных целей организации и создание устойчивых конкурентных преимуществ за счёт персонала [1; 7]. В отличие от функционального подхода, сосредоточенного на выполнении отдельных процедур (подбор, учёт, делопроизводство), стратегический подход предполагает рассмотрение работников как ключевого ресурса, влияющего на результаты деятельности организации и её положение на рынке.

Ключевая идея стратегического управления персоналом заключается в том, что HR-решения должны быть связаны с общей стратегией организации, ориентированы на долгосрочный результат, а

развитие сотрудников должно рассматриваться как инвестиция, а не только как расход. При выборе подходов к работе с персоналом организация учитывает как внешние условия (рынок труда, демографические тенденции, уровень подготовки специалистов, культурный контекст), так и свои внутренние особенности — размер, стадию развития, структуру и сложившуюся корпоративную культуру. В итоге содержание HR-стратегии зависит от того, за счёт чего организация обеспечивает свои конкурентные позиции (инновации, снижение издержек, качество сервиса, скорость реакции на запросы клиентов), а также от этапа её развития: периоды роста, стабилизации или реструктуризации требуют различных акцентов в работе с персоналом.

В практике стратегического управления человеческими ресурсами обычно выделяют несколько типовых ориентиров, каждый из которых определяет соответствующие акценты в кадровой политике. При стратегии инновационного развития основное внимание уделяется привлечению квалифицированных специалистов с высоким творческим потенциалом, созданию условий для экспериментов и непрерывного обучения, а также использованию более гибких форм организации труда, что особенно характерно для высокотехнологичных компаний, ориентированных на разработку новых продуктов и решений. В рамках стратегии минимизации издержек приоритет отдаётся повышению производительности, сокращению затрат на персонал и оптимизации его численности: процессы максимально стандартизируются, роли чётко распределяются, усиливается контроль за исполнением. Существенную роль в реализации перечисленных направлений играет компетентностный подход, который связывает характеристики работников с результатами деятельности организации. В центре внимания оказываются не только формальные требования к образованию и стажу, но прежде всего способность сотрудника эффективно решать профессиональные задачи в конкретных условиях, что отличает данный подход от традиционного квалификационного подхода [3].

Компетентностный подход сформировался во второй половине XX века и основывается на идее о том, что результативность работника определяется не только формальной квалификацией, но и совокупностью знаний, умений, личностных качеств и поведенческих характеристик. В организациях данный подход реализуется посредством разработки моделей компетенций для ключевых должностей и ролей, позволяющих определить требования, предъявляемые к сотрудникам. Обычно выделяют несколько уровней компетенций: профессиональные характеризуют специальные знания и навыки, необходимые для решения профильных задач; корпоративные определяют ожидаемое поведение работников и отражают ценности и культуру организации; управленческие устанавливают требования к руководителям в области управления людьми и ресурсами. Наличие продуманной модели компетенций позволяет сформировать единые требования к персоналу, повышает прозрачность оценки сотрудников и способствует как вертикальному карьерному продвижению, так и горизонтальной ротации внутри организации.

Управление талантами представляет собой комплексную систему привлечения, развития и удержания высокопотенциальных сотрудников, способных внести значительный вклад в достижение стратегических целей организации [2]. Эффективная система управления талантами обеспечивает организациям измеримые результаты: более высокие показатели удержания ключевых сотрудников, снижение затрат на внешний рекрутинг и сокращение сроков заполнения критически важных вакансий [8]. В условиях интенсивной конкуренции за квалифицированных специалистов управление талантами становится значимым фактором успешного развития организаций.

Концепция управления талантами базируется на признании того, что сотрудники вносят различный вклад в создание ценности организации. Система управления талантами охватывает полный цикл работы с высокопотенциальными сотрудниками и включает несколько взаимосвязанных процессов: планирование стратегии развития талантов, привлечение и отбор, оценку и идентификацию, развитие и удержание. Управление талантами способствует повышению вовлечённости и мотивации персонала, а также укреплению имиджа организации как привлекательного работодателя.

Применение гибких методологий, пришедших в управление персоналом из сферы разработки программного обеспечения, становится заметной тенденцией. Agile-подход рассматривается как альтернатива жёстким иерархическим структурам и регламентам, способствующая повышению гибкости, адаптивности и вовлечённости сотрудников. Его философия основывается на приоритете людей и взаимодействия над формальными процедурами и инструментами, ориентации на реальный результат, а не на объём сопровождающей документации, тесном сотрудничестве с внутренним «заказчиком» — бизнес-подразделениями — вместо формального согласования условий, а также на готовности пересматривать планы по мере изменения ситуации, что особенно важно в нестабильной среде. Внедрение Agile влияет не только на отдельные HR-процессы, но и на организационную логику: вместо жёсткой вертикальной структуры формируются более гибкие самоорганизующиеся команды с децентрализованным принятием решений и большей самостоятельностью в выборе способов достижения целей. Параллельно трансформируется система оценки персонала, в рамках которой редкие формальные аттестации уступают место регулярной обратной связи в формате коротких встреч, позволяющих обсуждать текущий прогресс, своевременно выявлять проблемы и корректировать планы, не дожидаясь окончания отчётного периода [4].

HRM-системы (Human Resource Management Systems) сегодня фактически выступают основой цифровой среды управления персоналом: это единые платформы, в рамках которых объединяются подбор и адаптация сотрудников, организация обучения, оценка результатов деятельности, управление оплатой труда и ведение базы данных о персонале. Как правило, такие решения позволяют централизованно хранить информацию о работниках, автоматизировать документооборот, учитывать рабочее время и отпуска, направлять и согласовывать заявки, а также планировать мероприятия по развитию и обучению персонала. Передача значительной части рутинных операций системе позволяет HR-специалистам сосредоточиться на аналитике и стратегических задачах, связанных с развитием человеческих ресурсов. Практика применения HRM-платформ показывает, что их внедрение способствует повышению производительности, сокращению количества ошибок в кадровом учёте и улучшению показателей удержания сотрудников [5].

Развитие People Analytics стало закономерным этапом цифровизации HR-процессов. Под данным подходом понимается использование статистических методов и алгоритмов машинного обучения для анализа данных о персонале и поддержки управленческих решений. При этом задача состоит не только в фиксации текущих показателей, но и в выявлении закономерностей и прогнозировании возможных сценариев. На практике такие инструменты применяются для оценки эффективности рекрутинга, прогнозирования текучести кадров, анализа факторов, влияющих на вовлечённость и результативность сотрудников, а также для более точного планирования потребности в персонале. Благодаря аналитическим моделям организация может заблаговременно выявлять группы работников с повышенным риском ухода, определять наиболее результативные каналы подбора и выбирать форматы обучения, способствующие повышению эффективности трудовой деятельности [6].

Мотивация персонала по-прежнему занимает важное место в системе управления человеческими ресурсами, однако за последние десятилетия подходы к её формированию заметно изменились. Акцент всё чаще смещается с исключительно материальных стимулов на внутреннюю удовлетворённость сотрудников работой, осознание значимости своей деятельности, возможности профессионального развития и степень автономии. При этом денежное вознаграждение остаётся важной составляющей системы мотивации. Современные схемы оплаты труда становятся более гибкими, могут учитывать индивидуальные особенности и связываться с достигнутыми результатами, в том числе посредством использования ключевых показателей эффективности (KPI), позволяющих согласовывать цели организации с целями подразделений и отдельных сотрудников. На практике применяются программы участия в прибыли, способствующие усилению чувства сопричастности работников к результатам деятельности организации, а также различные формы нематериальной мотивации, такие как обогащение содержания труда за счёт усложнения и расширения задач, предоставление большей самостоятельности в принятии решений, развитие практик делегирования и доверия, инвестиции в

обучение и профессиональное развитие, гибкие форматы занятости, систематическое признание достижений и публичное выражение благодарности, направленные на удовлетворение потребности работников в уважении и признании [9].

Оценка эффективности системы управления человеческими ресурсами рассматривается как важное условие её дальнейшего развития и обоснованного инвестирования средств в персонал. Без понятных и надёжных инструментов измерения результативности HR-практик затруднительно принимать обоснованные решения об изменении процессов и перераспределении ресурсов. На уровне отдельных сотрудников оценка основывается на совокупности количественных показателей и качественных характеристик, отражающих степень соответствия результатов установленным требованиям и стандартам. В распоряжении организаций имеется широкий спектр методов: оценка по ключевым показателям эффективности (KPI), при которой для каждого работника устанавливаются измеримые цели; управление по целям (MBO), предполагающее согласование задач между сотрудником и руководителем; а также метод «360 градусов», при котором обратная связь поступает от нескольких групп участников — руководителей, коллег, подчинённых и клиентов. Такой подход позволяет получить более полное представление о сильных сторонах сотрудника и направлениях его дальнейшего развития. На уровне HR-системы используются специализированные метрики, в том числе показатели рекрутинга и удержания персонала, такие как общая и целевая текучесть, включая показатели ухода работников в первый год работы и текучести среди наиболее результативных сотрудников [10].

Метрики развития персонала позволяют определить охват сотрудников обучением, затраты на подготовку одного работника и влияние обучения на результаты его деятельности. Показатели вовлечённости и удовлетворённости позволяют оценить степень разделения сотрудниками целей организации и их готовность вносить вклад в их достижение. В целом анализ современных подходов к управлению человеческими ресурсами показывает, что данная сфера претерпела существенные изменения: акцент с административных функций и кадрового учёта постепенно сместился в сторону стратегического управления человеческим капиталом, при котором персонал рассматривается как один из ключевых источников конкурентных преимуществ. В таких условиях эффективное управление человеческими ресурсами требует сочетания традиционных инструментов с современными практиками — цифровизацией HR-процессов, использованием аналитики, внедрением гибких методологий и целенаправленным развитием компетенций сотрудников. Стратегический подход к управлению человеческими ресурсами, ориентированный на долгосрочное развитие человеческого капитала, формирование благоприятной организационной культуры и непрерывное развитие персонала, способствует укреплению конкурентных позиций организации и повышению эффективности её деятельности [1; 6].

Список использованной литературы

1. Морозова И. А., Дементьева А. Е. Современные подходы к управлению персоналом в условиях цифровой трансформации // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына. – 2023. – № 4. – С. 156–165.
2. Гафурова Г. Ф. Стратегическое управление человеческими ресурсами как фактор конкурентоспособности организации. – М.: Экономика, 2022. – 248 с.
3. Иванов А. М., Петров С. В. Компетентностный подход в развитии персонала современной организации // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына. – 2024. – № 1. – С. 89–98.
4. Федоров Л. С. Применение гибких методологий управления в российских компаниях. – СПб.: Питер, 2023. – 320 с.
5. Смирнов В. П. HRM-системы и автоматизация процессов управления персоналом. – М.: Финансы и статистика, 2023. – 215 с.
6. Александров П. И., Сорокина О. В. Цифровая трансформация управления человеческими ресурсами: аналитический обзор. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2024. – 184 с.

7. Майстренко М. Б. Стратегический менеджмент персонала: теория и практика. – Киев: Знание, 2021. – 312 с.
8. Кравченко А. И. Управление талантами в современной организации. – М.: Академический проект, 2023. – 256 с.
9. Щербинин А. М. Мотивация и вовлечённость персонала в цифровую эпоху. – М.: Дашков и К, 2024. – 196 с.
10.Сафина Г. Г. Оценка эффективности управления человеческими ресурсами: методология и инструментарий. – Казань: Казанский университет, 2023. – 178 с.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Абыкеева М. А.

УДК 349.6
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-385-393

Иманбердиев Д.Ч., Суранбаев К.Т., Бекжанов С.Б., Айткалиев А.К., Нуралиева Н.Б.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Иманбердиев Д.Ч., Суранбаев К.Т., Бекжанов С.Б., Айткалиев А.К., Нуралиева Н.Б.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Imanberdiev D.Ch., Suranbaev K.T., Bekzhanov S.B., Aitkaliev A.K., Nuralieva N.B.
KNU Jusup Balasagyn

ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ БОЮНЧА МАМЛЕКЕТТИК САЯСАТТЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ТАЖРЫЙБАСЫ ЖАНА АНЫ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИШКЕ АШЫРУУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ
ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО ИМПЛЕМЕНТАЦИИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
FOREIGN EXPERIENCE IN SHAPING STATE POLICY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND PROSPECTS FOR ITS IMPLEMENTATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Макала туруктуу өнүгүү боюнча мамлекеттик саясаттын чет өлкөлүк моделдерин салыштырма-укуктук талдоого жана аларды Кыргыз Республикасында колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн баалоого арналган. Европа Биримдигинин жөнгө салуучу модели (European Green Deal, туруктуу каржылоонун таксономиясы), АКШнын стимул берүүчү модели (NEPA жана «жашыл» өтүүгө багытталган экономикалык механизмдер), Кытай Эл Республикасынын борборлоштурулган модели (мамлекеттик пландоо жана экологиялык стандарттар), ошондой эле Казакстан Республикасынын интеграциялык модели («жашыл экономикага» өтүү концепциясы) изилденген. Өзгөчө көңүл Кыргыз Республикасында туруктуу өнүгүүнүн укуктук негиздерине: жагымдуу айлана-чөйрөгө болгон конституциялык укуктун кепилдиктерине, айлана-чөйрөнү коргоо жана экологиялык экспертиза боюнча мыйзамдарга, бюджеттик жана стратегиялык пландоонун инструменттерине, ошондой эле тармактык ченемдик укуктук актыларга, анын ичинде кайра жаралуучу энергия булактары тармагындагы мыйзамдарга бурулат. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин жана эл аралык маалымат базаларынын статистикалык маалыматтарынын негизинде климаттын өзгөрүшүнө ыңгайлашуу, экологиялык ачык-айкындуулук жана Туруктуу өнүгүү максаттарынын (ТӨМ) социалдык багыты боюнча улуттук саясаттын артыкчылыктары негизделет. Туруктуу өнүгүү принциптерин ишке ашыруунун мыйзамдык жана институционалдык механизмдерин өркүндөтүү боюнча сунуштар берилет.

Аннотация: Статья посвящена сравнительно-правовому анализу зарубежных моделей государственной политики устойчивого развития и оценке возможностей их адаптации в Кыргызской Республике. Исследованы регулятивная модель Европейского Союза (European Green Deal, таксономия устойчивого финансирования), стимулирующая модель США (NEPA и экономические стимулы «зеленого» перехода), централизованная модель Китая (планирование и экологические стандарты), а также интеграционная модель Республики Казахстан (концепция «зеленой экономики»). Особое внимание уделено правовым основам устойчивого развития в Кыргызстане: конституционным гарантиям права на благоприятную окружающую среду, законодательству об охране окружающей среды и экологической экспертизе, инструментам бюджетного и стратегического планирования, а также секторным актам, в частности в области возобновляемых источников энергии. На основе статистики Национального статистического комитета Кыргызской Республики и международных баз данных обоснованы приоритеты национальной политики в части климатической адаптации, экологической транспарентности и социального измерения ЦУР. Сформулированы предложения по совершенствованию законодательства и институциональных механизмов внедрения принципов устойчивого развития.

Abstract: The article provides a comparative legal analysis of foreign models of state policy on sustainable development and assesses the prospects for their adaptation in the Kyrgyz Republic. The EU regulatory model (the European Green Deal and sustainable finance taxonomy), the U.S. incentive-based model (NEPA and economic instruments for the green transition), China’s centralized model (planning and environmental standards), and Kazakhstan’s integration model (the Green Economy Transition Concept) are examined. Particular attention is paid to Kyrgyzstan’s legal framework, including constitutional guarantees of the right to a healthy environment, environmental protection and environmental expertise laws, budgetary and strategic planning instruments, and sectoral regulation, including renewable energy legislation. Based on statistical data from the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic and international databases, the paper substantiates national policy priorities related to climate adaptation, environmental transparency, and the social dimension of the SDGs. Proposals are formulated to improve legislation and institutional mechanisms for implementing the principles of sustainable development.

Негизги сөздөр: туруктуу өнүгүү; мамлекеттик саясат; жашыл экономика; стратегиялык пландаштыруу; экологиялык укук; Туруктуу өнүгүү максаттары (ТӨМ); Кыргызстан.

Ключевые слова: устойчивое развитие; государственная политика; зеленая экономика; стратегическое планирование; экологическое право; ЦУР; Кыргызстан.

Keywords: sustainable development; public policy; green economy; strategic planning; environmental law; SDGs; Kyrgyzstan.

Переход к устойчивому развитию в XXI веке рассматривается как императив государственного управления и международного сотрудничества. С одной стороны, устойчивое развитие выступает ответом на углубление экологических кризисов (изменение климата, деградация экосистем, дефицит воды), с другой — задает рамки для модернизации экономики и повышения качества жизни через призму социальной справедливости. На международном уровне концепция получила нормативное закрепление в докладе Всемирной комиссии ООН по окружающей среде и развитию «Наше общее будущее» (1987 г.), была институционализирована на Саммите Земли в Рио-де-Жанейро (1992 г.), а позднее получила дальнейшее развитие в Повестке дня в области устойчивого развития на период до 2030 года и Парижском соглашении по климату [1–4].

Для Кыргызской Республики устойчивое развитие является одновременно условием сохранения природного капитала (горные экосистемы, ледники, водные ресурсы) и механизмом преодоления социально-экономической уязвимости. Нормативные основы в стране сформированы, однако их реализация сталкивается с проблемами координации, финансирования, эффективности экологической экспертизы и недостаточной интеграции ЦУР в бюджетно-программный цикл. Согласно Третьему

обзору результативности экологической деятельности Кыргызской Республики, подготовленному Европейской экономической комиссией ООН, ключевые ограничения эффективности экологической политики связаны прежде всего с институциональной фрагментарностью, недостаточной межведомственной координацией и ограниченными механизмами мониторинга реализации экологических требований. В документе подчеркивается необходимость усиления стратегического управления и интеграции экологических приоритетов в систему государственного планирования и бюджетирования [5].

В юридической доктрине устойчивое развитие трактуется как комплексный принцип, объединяющий экологические, экономические и социальные императивы. Его содержание раскрывается через принципы предосторожности, предотвращения вреда, «загрязнитель платит», межпоколенческой справедливости и участия общественности. Системность подхода предполагает, что экологическая политика не может существовать изолированно, а должна быть интегрирована в экономические и бюджетные решения.[6]

Международно-правовая рамка устойчивого развития включает (а) универсальные документы, определяющие цели и ориентиры (Повестка 2030), (б) климатические обязательства (Парижское соглашение), (в) процедурные конвенции, усиливающие транспарентность и участие граждан (Орхусская конвенция). Для Кыргызстана значимым является участие в Орхусской конвенции, обеспечивающей доступ к экологической информации, участие общественности в принятии решений и доступ к правосудию по экологическим вопросам.[7]

Таким образом, государственная политика устойчивого развития в правовом смысле должна включать: 1) стратегическое целеполагание и измеримые индикаторы; 2) нормативные обязанности государства и субъектов хозяйствования; 3) процедурные гарантии участия и контроля; 4) финансово-экономические инструменты (налоги, субсидии, «зеленое» финансирование); 5) систему мониторинга и ответственности.

Европейский Союз последовательно формирует регулятивную модель устойчивого развития, опирающуюся на наднациональные цели и обязательность исполнения актов ЕС. Ключевой рамкой выступает Европейский зеленый курс (The European Green Deal), который определяет переход к климатической нейтральности к 2050 году как стратегию роста, объединяющую промышленную, энергетическую, транспортную и аграрную политику.[8]

Особое значение имеет развитие «зеленых» финансов: Регламент (ЕС) 2020/852 (таксономия) создает единые критерии экологически устойчивой экономической деятельности, что позволяет государствам и рынкам капитала унифицировать подход к финансированию проектов, снижающих климатические риски и воздействие на окружающую среду.[9] В контексте адаптации для Кыргызстана важно отметить: (а) связку климатических целей и инвестиционных стандартов; (б) институционализацию классификации «зеленых» проектов как условие доступа к финансированию; (в) сильную систему мониторинга.

Американская модель в большей степени ориентирована на процедурные гарантии и экономическое стимулирование экологически ответственного поведения. Закон о национальной экологической политике (NEPA) закрепил обязанность федеральных органов учитывать экологические последствия решений и проектов, создав механизм оценки воздействия на окружающую среду (EIA/EIS).[10]

В американской практике наряду с процедурным механизмом NEPA активно используются финансово-налоговые стимулы поддержки экологически ориентированных технологий, включая налоговые льготы, субсидирование возобновляемой энергетики и поддержку инновационных проектов в сфере декарбонизации. Такая модель демонстрирует сочетание нормативного регулирования и рыночных инструментов воздействия, при котором государство формирует обязательные процедурные рамки и экономические стимулы, а частный сектор обеспечивает технологическую модернизацию. В сравнительно-правовом аспекте данный подход позволяет рассматривать оценку воздействия на

окружающую среду как универсальный фильтр публичных решений, а финансовые механизмы — как средство ускорения структурных преобразований экономики.

Китайская модель устойчивого развития характеризуется высокой степенью институциональной централизации и стратегического планирования. Экологические цели и количественные показатели последовательно интегрируются в пятилетние планы социально-экономического развития, а также в систему оценки деятельности региональных органов власти. В рамках данной модели экологические индикаторы (снижение энергоемкости ВВП, сокращение выбросов загрязняющих веществ, увеличение доли возобновляемых источников энергии) включаются в систему управленческой ответственности провинций и муниципалитетов, что усиливает дисциплину исполнения. Существенную роль играют государственные инвестиционные программы в сфере энергоэффективности, «зеленой» инфраструктуры, восстановления экосистем и развития циркулярной экономики. Одновременно усиливается нормативное регулирование экологических стандартов и цифровой мониторинг выбросов. [11]

В сравнительно-правовом аспекте данная модель демонстрирует, что при высокой степени управленческой централизации возможно ускоренное внедрение экологических стандартов и масштабирование «зеленых» проектов, однако долгосрочная эффективность зависит от качества институционального контроля, достоверности статистических данных и прозрачности механизмов отчетности.

Казахстанская модель устойчивого развития занимает промежуточное положение между европейской регулятивной логикой и азиатской плановой традицией, сочетая стратегическое государственное планирование с постепенным внедрением рыночных инструментов. Концепция перехода Республики Казахстан к «зеленой экономике» (2013 г.) [12] закрепила долгосрочные ориентиры повышения ресурсной и энергетической эффективности, развития возобновляемых источников энергии, модернизации коммунальной и промышленной инфраструктуры, реформирования системы управления водными ресурсами и совершенствования экологического регулирования. Документ предусматривает поэтапное достижение количественных показателей по снижению энергоемкости экономики, увеличению доли ВИЭ и улучшению экологических стандартов в промышленности и аграрном секторе. В институциональном плане реализация концепции была увязана с государственными программами индустриального развития и реформированием механизмов экологического нормирования.

В сравнительно-правовом аспекте данная модель демонстрирует возможность интеграции стратегического планирования и экономических стимулов, что особенно релевантно для государств с переходной экономикой и высокой зависимостью от природных ресурсов.

Таким образом, сравнительный анализ китайской и казахстанской моделей демонстрирует, что устойчивость государственной политики обеспечивается не только стратегическим целеполаганием, но и институциональной архитектурой реализации, включая механизмы координации, систему количественных индикаторов и развитие инструментов «зеленого» финансирования. Для Кыргызской Республики данные элементы представляются особенно значимыми в контексте совершенствования национальной модели устойчивого развития, поскольку позволяют перейти от декларативного закрепления целей к их операционализации через бюджетные, программные и контрольные механизмы.

Вместе с тем формирование эффективной политики устойчивого развития невозможно без прочной конституционно-правовой основы. Конституция Кыргызской Республики закрепляет право каждого на благоприятную для жизни и здоровья экологическую среду, право на возмещение вреда, причиненного экологическими правонарушениями, а также устанавливает обязанность бережного отношения к окружающей среде.[13] Эти положения формируют фундамент концепции «экологического государства» в национальном правопорядке и определяют необходимость дальнейшего развития отраслевого и процедурного законодательства в сфере охраны окружающей среды и устойчивого развития.

Закон Кыргызской Республики «Об охране окружающей среды» (1999 г.) выступает базовым рамочным актом экологического законодательства, закрепляющим принципы охраны окружающей среды, права граждан на благоприятную среду и компенсацию экологического вреда, а также общие основы нормирования, лицензирования и регулирования природопользования.[14] В системном аспекте закон формирует нормативную конструкцию предупреждения экологического вреда через механизмы экологического нормирования, разрешительные процедуры и государственный контроль. Вместе с тем практика его применения выявляет структурные ограничения: недостаточную конкретизацию экономических механизмов стимулирования экологически безопасных технологий, ограниченность превентивных инструментов и фрагментарность механизмов восстановления нарушенных экосистем. В условиях усиления климатических рисков особую актуальность приобретает развитие инструментов ответственности за экологический ущерб и внедрение экономических стимулов, способствующих экологической модернизации хозяйственной деятельности.

Закон Кыргызской Республики «Об экологической экспертизе» (1999 г.) закрепляет институт государственной экологической экспертизы как обязательного элемента принятия решений по проектам, способным оказать значительное воздействие на окружающую среду.[15] Данный институт по своей природе выполняет функцию превентивного правового фильтра, обеспечивая оценку допустимости хозяйственной деятельности до ее начала. Однако эффективность механизма в значительной степени зависит от качества исходных проектных данных, полноты анализа альтернативных вариантов, степени участия общественности и институциональной независимости экспертных органов. На практике сохраняются проблемы формализации процедур, недостаточной оценки кумулятивных и климатических рисков, а также ограниченного последующего контроля исполнения условий экспертизы. В сравнительном контексте это указывает на необходимость модернизации процедурных требований с учетом международных стандартов оценки воздействия и транспарентности.

В научных исследованиях, посвящённых правовым механизмам устойчивого развития в Кыргызской Республике, отмечается, что наличие рамочных экологических законов само по себе не гарантирует результативности политики. Эффективность достигается лишь при условии операционализации норм через подзаконные процедуры, инструменты контроля, экономические стимулы и системную согласованность экологического и финансового регулирования. Особое значение придается институциональному обеспечению реализации законодательства и развитию механизмов правоприменения [16]

В сравнительно-правовом аспекте анализ зарубежных моделей показывает, что ключевым элементом эффективной экологической политики выступает не только формальное наличие процедуры оценки воздействия, но и её содержательное наполнение. Для приближения к лучшим международным стандартам целесообразно усилить требования к анализу кумулятивного воздействия проектов, оценке климатических рисков, а также обязательному рассмотрению альтернативных вариантов реализации хозяйственной деятельности. Включение указанных элементов повышает предсказуемость административных решений, снижает конфликтность инвестиционных проектов и укрепляет доверие к экологическим процедурам как инструменту баланса публичных и частных интересов.

Практика устойчивого развития в современных правопорядках предполагает институциональную связку «стратегия — программа — бюджет — мониторинг», обеспечивающую переход от декларативных целей к измеримым результатам. В Кыргызской Республике стратегическая рамка развития закреплена в Национальной стратегии развития на 2018–2040 годы, утвержденной Указом Президента.[17] Документ определяет долгосрочные ориентиры социально-экономической и экологической модернизации, включая задачи устойчивого роста, рационального природопользования и повышения качества жизни населения.

В развитие системы стратегического управления действует Порядок государственного стратегического управления (2022 г.), регламентирующий процедуры разработки стратегических

документов, программирования и распределения ресурсов.[18] Однако практическая реализация принципов устойчивого развития требует дальнейшей интеграции экологических и климатических приоритетов в программно-бюджетный цикл, а также усиления механизмов мониторинга достижения стратегических индикаторов.

Достижение целей устойчивого развития невозможно без надлежащего финансового обеспечения, поскольку именно бюджетный процесс выступает механизмом трансформации стратегических приоритетов в конкретные государственные программы и проекты. Бюджетный кодекс Кыргызской Республики (2016 г.) формирует юридическую основу управления государственными финансами, включая механизм программного бюджетирования, ориентированный на результат. [19] Вместе с тем интеграция экологических и климатических целей в бюджетно-программный цикл пока носит фрагментарный характер, что затрудняет системную увязку стратегических документов с распределением ресурсов. В этих условиях особую значимость приобретает развитие элементов «зеленого бюджетирования», предполагающего классификацию расходов по экологическим направлениям, оценку климатических рисков инвестиционных проектов и повышение прозрачности отчетности. В качестве методологического ориентира при формировании национальной системы классификации экологических расходов может рассматриваться европейская таксономия устойчивой экономической деятельности.[20]

Закон Кыргызской Республики «О возобновляемых источниках энергии» (2022 г.) формирует нормативную основу развития сектора ВИЭ, закрепляя правовые условия для привлечения инвестиций, регулирования производства и стимулирования использования возобновляемых энергетических ресурсов.[21] В стратегическом измерении данный акт играет системообразующую роль, поскольку обеспечивает институциональную связку между климатическими обязательствами государства, задачами энергетической безопасности и модернизацией национальной экономики. Развитие распределенной генерации, поддержка малых гидроэлектростанций, солнечной и ветровой энергетики создают предпосылки для диверсификации энергобаланса и снижения уязвимости перед климатическими и инфраструктурными рисками. В контексте устойчивого развития закон выступает инструментом интеграции экологических и экономических приоритетов в энергетическую политику государства.

Правовая политика устойчивого развития должна основываться на системе измеримых индикаторов, обеспечивающих сопоставимость целей и оценку результативности принимаемых решений. По данным Всемирного банка (World Development Indicators), показатель выбросов CO_2 на душу населения в Кыргызской Республике (без учета LULUCF) по последним доступным данным составляет около 1,5 т CO_2е на человека, что существенно ниже среднемирового уровня.[22]

Вместе с тем сравнительно низкий объем выбросов не является достаточным показателем экологической устойчивости. Для горных государств, к числу которых относится Кыргызская Республика, ключевыми вызовами выступают климатическая уязвимость, сокращение ледников, водная безопасность и зависимость от гидроэнергетических ресурсов. Следовательно, оценка устойчивости должна учитывать не только уровень эмиссий, но и адаптационный потенциал экономики и институциональную готовность к климатическим рискам.

Социальное измерение устойчивого развития также требует опоры на официальные статистические данные. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики фиксирует положительную динамику показателей бедности: по данным за 2024 г. уровень бедности составил 25,7%, снизившись по сравнению с 2023 г. на 4,1 процентных пункта.[23] Указанный показатель имеет принципиальное значение в контексте реализации Целей устойчивого развития, поскольку экологическая трансформация экономики без учета социальной поддержки населения способна усиливать структурное неравенство и снижать общественную легитимность «зеленого» перехода. Следовательно, политика устойчивого развития должна обеспечивать баланс экологических, экономических и социальных приоритетов, включая адресные механизмы социальной защиты в условиях экологических реформ.

В энергетическом измерении устойчивого развития принципиальное значение имеет показатель доли возобновляемых источников энергии (ВИЭ) в общем объеме конечного энергопотребления. Данный индикатор отражен в системе мониторинга Целей устойчивого развития как показатель 7.2.1, позволяющий оценивать прогресс государств в переходе к более устойчивой и низкоуглеродной энергетической модели.[24] Включение этого показателя в международную систему отчетности подчеркивает его значение не только как статистической категории, но и как инструмента стратегического планирования энергетической политики.

Для Кыргызской Республики анализ структуры ВИЭ имеет особую специфику. В отличие от многих государств, основную долю возобновляемой энергетики в национальном энергобалансе составляет гидроэнергетика, что обусловлено географическими и природными особенностями страны. Вместе с тем высокая зависимость от гидроресурсов делает энергосистему чувствительной к климатическим колебаниям, сезонной водности и состоянию ледников. В этой связи диверсификация структуры ВИЭ — развитие солнечной и ветровой генерации, а также малых гидроэлектростанций — приобретает стратегическое значение для повышения энергетической устойчивости.

Кроме того, показатель доли ВИЭ должен рассматриваться в контексте региональной неравномерности энергоснабжения. В отдельных регионах сохраняются проблемы сезонного дефицита электроэнергии и инфраструктурных ограничений, что требует развития распределенной генерации и модернизации сетевого хозяйства. Таким образом, анализ индикатора 7.2.1 должен учитывать не только формальный процент ВИЭ в энергобалансе, но и структурные характеристики генерации, уровень технологической модернизации и способность энергетической системы адаптироваться к климатическим и экономическим вызовам.

Климатические риски для горных государств непосредственно связаны с динамикой состояния ледниковых систем, определяющих водный баланс и гидрологическую устойчивость территорий. По данным публикаций ЮНЕСКО и международных исследований по Центральной Азии, за длительный период наблюдается устойчивое сокращение площади ледников Кыргызской Республики, что увеличивает риски маловодья, изменения сезонного стока рек и роста частоты экстремальных климатических явлений.[25] Данная тенденция имеет не только экологическое, но и социально-экономическое значение, поскольку затрагивает энергетическую безопасность, сельское хозяйство и обеспечение населения водными ресурсами.

В правовом измерении указанные процессы обусловливают необходимость усиления адаптационных механизмов в водном, аграрном и законодательстве о чрезвычайных ситуациях, а также интеграции оценки климатических рисков в процедуры государственного стратегического планирования и экологической экспертизы. Таким образом, устойчивое развитие для Кыргызской Республики предполагает не только снижение выбросов, но и формирование комплексной правовой модели климатической адаптации.

дюС учетом проведенного анализа представляется обоснованным дальнейшее институциональное укрепление государственной политики устойчивого развития в Кыргызской Республике. В приоритетном порядке целесообразно обеспечить системную интеграцию экологических и климатических целей в стратегическое планирование и бюджетный процесс, усилить межведомственную координацию и развивать механизмы мониторинга достижения показателей ЦУР. Важное значение имеет совершенствование процедур экологической экспертизы с учетом оценки кумулятивных и климатических рисков, а также расширение прозрачности и участия общественности в принятии экологически значимых решений. Одновременно необходимо поэтапное внедрение элементов «зеленого бюджетирования» и развитие инструментов стимулирования возобновляемой энергетики и ресурсной эффективности.

Реализация указанных направлений позволит придать устойчивому развитию в Кыргызской Республике не декларативный, а операциональный характер, обеспечив баланс экологических, экономических и социальных приоритетов. Комплексное совершенствование правовой и институциональной архитектуры создаст условия для повышения климатической адаптивности,

рационального природопользования и укрепления энергетической безопасности. Тем самым Кыргызская Республика сможет внести свой вклад в сохранение глобальной экологической стабильности и последовательно выполнить принятые международные обязательства в сфере устойчивого развития и охраны окружающей среды.

Список использованной литературы

1. Всемирная комиссия ООН по окружающей среде и развитию. Наше общее будущее (World Commission on Environment and Development. *Our Common Future*). — 1987. — URL: https://digitallibrary.un.org/record/139811 (дата обращения: 28.09.2026).
2. Декларация Рио-де-Жанейро по окружающей среде и развитию (Rio Declaration on Environment and Development) : принята на Конференции ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 1992. — URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (дата обращения: 28.09.2026).
3. Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года (Transforming Our World: *The 2030 Agenda for Sustainable Development*) : резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/70/1 от 25 сентября 2015 г. — URL: https://undocs.org/A/RES/70/1 (дата обращения: 28.09.2026).
4. Парижское соглашение по климату (Paris Agreement) : принято 12 декабря 2015 г. в рамках Рамочной конвенции ООН об изменении климата. — URL: https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement (дата обращения: 28.09.2026).
5. Европейская экономическая комиссия ООН. Третий обзор результативности экологической деятельности: Кыргызская Республика (United Nations Economic Commission for Europe. *Third Environmental Performance Review: Kyrgyzstan*). — Женева : United Nations, 2019. — URL: https://unece.org/environment-policy/publications/3rd-environmental-performance-review-kyrgyzstan (дата обращения: 28.09.2026).
6. Сэндс Ф., Пил Дж., Фабра А., Маккензи Р. Принципы международного экологического права (Sands P., Peel J., Fabra A., MacKenzie R. *Principles of International Environmental Law*). — 4-е изд. — Cambridge : Cambridge University Press, 2018. — URL: https://www.cambridge.org/core/books/principles-of-international-environmental-law/ (дата обращения: 28.09.2026).
7. Конвенция о доступе к информации, участии общественности в принятии решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters — Aarhus Convention) : принята в г. Орхус (Дания) 25 июня 1998 г. — URL: https://unece.org/environment-policy/publications/aarhus-convention-text (дата обращения: 28.09.2026).
8. Европейский зеленый курс (European Green Deal) : сообщение Европейской комиссии Европейскому парламенту, Европейскому совету, Совету, Европейскому экономическому и социальному комитету и Комитету регионов. COM(2019) 640 final, 11 декабря 2019 г. — URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ (дата обращения: 28.09.2026).
9. Регламент (ЕС) 2020/852 Европейского парламента и Совета от 18 июня 2020 г. о создании рамочной основы для содействия устойчивым инвестициям и внесении изменений в Регламент (ЕС) 2019/2088 (Regulation (EU) 2020/852 on the Establishment of a Framework to Facilitate Sustainable Investment). — URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32020R0852 (дата обращения: 28.09.2026).
10.Закон о национальной экологической политике США (National Environmental Policy Act — NEPA) : Public Law 91–190, 1 January 1970; 42 U.S.C. § 4321 et seq. — URL: https://www.epa.gov/nepa (дата обращения: 28.09.2026).
11.Программа ООН по окружающей среде. Зеленое развитие в Китае: прогресс, вызовы и политические последствия (United Nations Environment Programme. *Green Development in China: Progress, Challenges and Policy Implications*). — UNEP Report. — URL: https://www.unep.org/resources/report/green-

development-china (дата обращения: 28.09.2026).
12.О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» : Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 г. № 577. — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577 (дата обращения: 28.09.2026).
13.Конституция Кыргызской Республики : принята 11 апреля 2021 г. — URL: https://cbd.minjust.gov.kg/112089/edition/112089/ru (дата обращения: 28.09.2026).
14.Об охране окружающей среды : Закон Кыргызской Республики. — URL: https://cbd.minjust.gov.kg/4-4081/edition/956378/ru (дата обращения: 28.09.2026).
15.Об экологической экспертизе : Закон Кыргызской Республики. — URL: https://cbd.minjust.gov.kg/219/edition/638848/ru (дата обращения: 28.09.2026).
16.Акматова А., Ниязбекова Ш., Бритвина В., Карабаева К., Осмонова А. Правовые механизмы Кыргызской Республики по продвижению устойчивого развития и охраны окружающей среды (Legal Mechanisms of the Kyrgyz Republic to Promote Sustainable Development and Environmental Protection) // E3S Web of Conferences. — 2023. — Vol. 431. — Art. 07040. — DOI: 10.1051/e3sconf/202343107040. — URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2023/68/e3sconf_itse2023_07040.pdf (дата обращения: 28.09.2026).
17.Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018–2040 годы : утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 г. № 221. — URL: https://cbd.minjust.gov.kg/4-21553/edition/128187/ru (дата обращения: 28.09.2026).
18.Порядок государственного стратегического управления Кыргызской Республики : утвержден постановлением Кабинета Министров Кыргызской Республики от 30 июня 2022 г. № 357. — URL: https://cbd.minjust.gov.kg/4-15103/edition/146229/ru (дата обращения: 28.09.2026).
19.Бюджетный кодекс Кыргызской Республики от 16 мая 2016 г. № 59 (Budget Code of the Kyrgyz Republic). — URL: https://cbd.minjust.gov.kg/4-6225/edition/153842/ru (дата обращения: 28.09.2026).
20.О возобновляемых источниках энергии : Закон Кыргызской Республики от 30 июня 2022 г. № 49. — URL: https://cbd.minjust.gov.kg/4-12565/edition/201699/ru (дата обращения: 28.09.2026).
21.Всемирный банк. Выбросы CO_2 (метрические тонны на душу населения), Кыргызская Республика (World Bank. *CO_2 Emissions (Metric Tons per Capita), Kyrgyz Republic*) // World Development Indicators. — URL: https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PC?locations=KG (дата обращения: 28.09.2026).
22.Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Уровень бедности в Кыргызской Республике : официальные статистические данные за 2024 г. — URL: https://stat.gov.kg/ru/statistics/uroven-zhizni-naseleniya/ (дата обращения: 28.09.2026).
23.Организация Объединенных Наций. Индикатор 7.2.1 «Доля возобновляемых источников энергии в конечном энергопотреблении» (United Nations. SDG Indicator 7.2.1: *Renewable Energy Share in the Total Final Energy Consumption*) // Глобальная база данных ЦУР. — URL: https://unstats.un.org/sdgs/indicators/database/ (дата обращения: 28.09.2026).
24.Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Горы и ледники Центральной Азии: состояние и вызовы (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. *Mountains and Glaciers in Central Asia*). — UNESCO Publications. — URL: https://www.unesco.org/en/water-security/glaciers (дата обращения: 28.09.2026).

Рецензент: доктор педагогических наук, профессор Канаев А.Б.

УДК 338.1 (575.2)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-394-397

Исламова Ф.Х.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Исламова Ф. Х.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Islamova F. Kh.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0003-6412-829X

ЖАШЫЛ" ЭКОНОМИКАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЭЛ АРАЛЫК ПРАКТИКАСЫ ЖАНА АНЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН ШАРТЫНА ЫҢГАЙЛАШТЫРУУ
МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАКТИКА РАЗВИТИЯ «ЗЕЛЕНОЙ» ЭКОНОМИКИ И ЕЕ АДАПТАЦИЯ В УСЛОВИЯХ КЫРГЫЗСТАНА
INTERNATIONAL PRACTICES IN GREEN ECONOMY DEVELOPMENT AND THEIR ADAPTATION TO THE CONDITIONS OF KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Макалада узак мөөнөттүү экологиялык жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылуунун куралы катары «жашыл» экономикага өтүүнүн глобалдык тенденциялары каралат. Европа Биримдигинде жана Кытайда «жашыл» экономиканы өнүктүрүү моделдерине салыштырма талдоо жүргүзүлдү. Улуттук өнүктүрүү программаларын ишке ашыруунун алкагында Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк тажрыйбаны ыңгайлаштыруу механизмдерине өзгөчө көңүл бурулду. Автор энергиянын кайра жаралуучу булактарынын (ЖЭК) жана органикалык айыл чарбасынын потенциалын талдайт, ошондой эле КРда «жашыл» трансформацияга тоскоол болгон негизги факторлорду аныктайт.

Аннотация: В статье рассматриваются глобальные тенденции перехода к «зеленой» экономике как инструменту обеспечения долгосрочной экологической и экономической устойчивости. Проведен сравнительный анализ моделей развития «зеленой» экономики в странах Европейского Союза и Китая. Особое внимание уделено механизмам адаптации зарубежного опыта в Кыргызской Республике в рамках реализации национальных программ развития. Автор анализирует потенциал возобновляемых источников энергии (ВИЭ), органического сельского хозяйства и выявляет основные барьеры, препятствующие «зеленой» трансформации в КР.

Abstract: The article examines global trends in the transition to a “green” economy as a tool for ensuring long-term environmental and economic sustainability. A comparative analysis of green economy development models in the European Union and China is conducted. Special attention is paid to the mechanisms for adapting foreign experience in the Kyrgyz Republic within the framework of national development programs. The author analyzes the potential of renewable energy sources (RES) and organic agriculture and identifies the main barriers hindering the “green” transformation in the Kyrgyz Republic.

Негизги сөздөр: жашыл экономика; туруктуу өнүгүү; Кыргызстан; энергиянын кайра жаралуучу булактары; климаттык адаптация; экологиялык саясат.

Ключевые слова: зеленая экономика; устойчивое развитие; Кыргызстан; возобновляемые источники энергии; климатическая адаптация; экологическая политика.

Keywords: green economy; sustainable development; Kyrgyzstan; renewable energy sources; climate adaptation; environmental policy.

В условиях глобального изменения климата, истощения природных ресурсов и роста экологических рисков концепция «зеленой» экономики становится одним из приоритетных

направлений развития мировой экономики. Переход к экологически устойчивой модели предполагает снижение антропогенной нагрузки на окружающую среду при одновременном обеспечении экономического роста и повышении качества жизни населения.

Для Кыргызской Республики, обладающей значительным природным потенциалом, но сталкивающейся с экологическими и экономическими вызовами, внедрение принципов «зеленой» экономики приобретает особую актуальность.

«Зеленое» экономическое развитие необходимо странам Центральной Азии, так как может обеспечить баланс между социальными, экономическими и экологическими аспектами жизни. Мы продвигаем принципы «зеленой» экономики, основанной на разумном компромиссе между благосостоянием людей и сохранением природных богатств. Для уменьшения выбросов парниковых газов, привлечения инвестиций в «зеленые» технологии и объекты инфраструктуры предприятия малого и среднего бизнеса используют современные подходы и оборудование.

В научной литературе «зеленая» экономика трактуется как система, обеспечивающая экономическое развитие при одновременном снижении экологических рисков и повышении качества жизни населения. В отличие от индустриальной модели, она ориентирована на внедрение экологически безопасных технологий и формирование устойчивых производственных и потребительских практик.

Содержательно данная концепция включает следующие взаимосвязанные элементы:

– снижение углеродной интенсивности экономики;

– повышение эффективности использования ресурсов;

– развитие возобновляемых источников энергии;

– внедрение принципов циркулярной экономики.

Таким образом, «зеленая» экономика представляет собой не отдельный сектор, а комплексную систему трансформации всех сфер хозяйственной деятельности. Рассмотрим опыт зарубежных стран по переходу к «зеленой» экономике.

Институциональная модель Европейского союза. Европейский союз демонстрирует последовательный переход к устойчивой модели развития, основанный на интеграции экологических требований в экономическую политику. Значительную роль играют механизмы регулирования выбросов, стимулирование инноваций и развитие замкнутых производственных циклов.

Технологическая трансформация Германии. Особенностью немецкого подхода является системная модернизация энергетического сектора, реализуемая в рамках стратегии «Energiewende». Данный процесс сопровождается активным внедрением возобновляемых источников энергии и повышением энергоэффективности производства.

Инвестиционная модель Китая. Китайская практика характеризуется масштабным государственным участием в развитии «зеленых» технологий. Экологическая модернизация экономики осуществляется посредством реализации долгосрочных программ, направленных на снижение уровня загрязнения и развитие инновационных отраслей.

Экономическая система Кыргызстана характеризуется высокой зависимостью от природных ресурсов и значительной долей аграрного сектора. В этих условиях переход к «зеленой» экономике приобретает стратегическое значение.

С одной стороны, страна обладает существенным потенциалом в сфере гидроэнергетики, что создает предпосылки для формирования низкоуглеродной энергетической системы. С другой стороны, ограниченность финансовых и технологических ресурсов сдерживает темпы внедрения экологических инноваций (см. табл. 1).

Таблица 1. Основные показатели развития «зеленой» экономики Кыргызской Республики за 2024 год

Показатель	Значение (2024)	Комментарий
Доля ВИЭ в энергосистеме	90 %	Гидроэнергетика — основной источник
Доля «зеленых» секторов в ВВП	3,8 %	В основном туризм и небольшие инициативы
Теневая экономика	19,5 % ВВП	Затрудняет контроль экологических стандартов
Потери энергии	25–30 %	Низкая энергоэффективность
Переработка отходов	< 10 %	Недостаточно развитая инфраструктура

Анализ статистических данных показывает, что, несмотря на рост валового внутреннего продукта, структура экономики остается недостаточно диверсифицированной, а уровень энергоемкости — относительно высоким [3].

Развитие «зеленой» экономики в Кыргызской Республике осложняется рядом факторов системного характера. В первую очередь следует отметить недостаточную развитость институциональной среды, выражающуюся в несовершенстве нормативно-правовой базы.

Дополнительными барьерами являются:

– ограниченный доступ к инвестиционным ресурсам;

– низкий уровень технологической модернизации;

– слабая интеграция экологических стандартов в хозяйственную практику;

– недостаточная вовлеченность частного сектора.

Указанные проблемы требуют комплексного решения на уровне государственной политики [4].

Приоритетные направления развития. С учетом выявленных особенностей можно выделить ряд стратегических направлений развития «зеленой» экономики в Кыргызстане.

Во-первых, ключевым направлением является модернизация энергетического сектора с акцентом на диверсификацию источников энергии. Несмотря на доминирование гидроэнергетики, существует значительный потенциал для развития солнечной и ветровой генерации.

Во-вторых, важным условием является формирование системы «зеленого» финансирования, включая развитие инструментов устойчивого инвестирования и внедрение ESG-принципов.

В-третьих, необходимо стимулировать экологизацию аграрного сектора, ориентированного на органическое производство и рациональное использование природных ресурсов.

Наконец, существенную роль играет развитие международного сотрудничества, позволяющего привлекать технологии и финансовые ресурсы.

Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что переход к «зеленой» экономике является объективно обусловленным направлением развития Кыргызской Республики. Международный опыт свидетельствует о необходимости системного подхода, включающего институциональные реформы, инвестиционную поддержку и технологическую модернизацию.

Несмотря на наличие ряда ограничений, Кыргызстан располагает значительным потенциалом для формирования устойчивой модели развития, основанной на эффективном использовании природных ресурсов и внедрении экологических инноваций.

Дополнительно следует отметить, что успешность перехода Кыргызской Республики к «зеленой» экономике во многом будет зависеть не только от масштабов инвестиций или заимствования зарубежного опыта, но и от способности адаптировать эти модели к национальным условиям. В частности, важную роль играет учет географических, климатических и социально-экономических особенностей страны. Без формирования внутреннего спроса на экологически чистые технологии и повышения уровня экологической культуры населения любые реформы могут носить формальный характер и не приводить к ожидаемым результатам.

Список использованной литературы

1. Министерство экономики и коммерции Кыргызской Республики. Программа развития «зеленой» экономики в Кыргызской Республике на 2019–2023 годы. – URL: https://mineconom.gov.kg/ru/direct/302/335 (дата обращения: 06.04.2026).
2. Сайпидинов И. М., Момошева Г. А. Перспективы развития зеленой экономики в Кыргызстане // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2023. – № 6-1 (100). – С. 126–128. – DOI: 10.24412/2411-0450-2023-6-1-126-128.
3. Программа развития ООН (ПРООН). Возможности развития зеленой экономики в Кыргызстане в посткризисных условиях. – 27 мая 2020 г. – URL: https://www.undp.org/ru/kyrgyzstan/news/vozmozhnosti-razvitiya-zelenoy-ekonomiki-v-kyrgyzstane-v-postkrizisnykh-usloviyakh (дата обращения: 06.04.2026).
4. Концепция зеленой экономики в Кыргызской Республике «Кыргызстан – страна зеленой экономики»: утв. постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 28 июня 2018 г. № 2532-VI. – URL: https://cbd.minjust.gov.kg/83124/edition/1171377/ru (дата обращения: 06.04.2026).
5. Программа развития ООН (ПРООН). Аналитический отчет с оценкой лучших мировых практик и методологий стран в области развития «зеленой» экономики. – 10 июня 2021 г. – URL: https://www.undp.org/ru/kyrgyzstan/publications/analiticheskiy-otchyot-s-ocenkoy-luchshikh-mirovykh-praktik-i-metodologiy-stran-v-oblasti-razvitiya-zelyonoy-ekonomiki (дата обращения: 06.04.2026).

Рецензент: доктор экономических наук, профессор Алыбаев Дж.Б.

УДК 658.7:005.21
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-397-404

Ли Цзы Ан, Чжуо И., Сатывалдиева Б.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Ли Цзы Ан, Чжуо И., Сатывалдиева Б.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Li Ziang, Zhuo Yi, Satyvaldieva B.
KNU Jusup Balasagyn

ЖЕТКИРҮҮ ЧЫНЖЫРЫНЫН ТУРУКТУУЛУГУ ЖАНА КОРПОРАТИВДИК НАТЫЙЖАЛУУЛУК: ГЕОСАЯСИЙ БӨЛҮНҮҮ ДООРУНДА ЛОГИСТИКАНЫ ОПТИМАЛДАШТЫРУУГА БИЗНЕСТИ БАШКАРУУ КӨЗ КАРАШЫНАН
УСТОЙЧИВОСТЬ ЦЕПОЧЕК ПОСТАВОК И КОРПОРАТИВНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ: ОПТИМИЗАЦИЯ ЛОГИСТИКИ С ПОЗИЦИИ УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕСОМ В ЭПОХУ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ ФРАГМЕНТАЦИИ
SUPPLY CHAIN RESILIENCE AND CORPORATE PERFORMANCE: A BUSINESS MANAGEMENT PERSPECTIVE ON LOGISTICS OPTIMIZATION IN THE ERA OF GEOPOLITICAL FRAGMENTATION

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада 2024–2025-жылдардагы заманбап глобалдык экономикада бизнести башкаруу менен логистиканы башкаруунун өз ара байланышынын негизги элементи катары жеткирүү чынжырынын туруктуулугунун маанилүү ролу изилденет. Пандемиядан кийинки мезгилде уланып жаткан геосаясий чыңалуулардын (мисалы, Россия–Украина, АКШ–Кытай соода мамилелери) жана генеративдик жасалма интеллекттин кеңири жайылышынын шартында логистикада натыйжалуулукка жана чыгымдарды минималдаштырууга багытталган салттуу мамиле олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Изилдөөдө ийкемдүүлүк, ачык-айкындуулук жана интеграцияланган

интеллектуалдык технологиялар менен мүнөздөлгөн туруктуу жеткирүү чынжыры корпоративдик натыйжалуулуктун жана компаниянын рыноктук наркынын маанилүү факторуна айланганы белгиленет. Изилдөө сапаттык ыкмага негизделип, 2023–2025-жылдардагы илимий эмгектерге системалуу сереп салууну жана автомобиль, жарым өткөргүчтөр жана күнүмдүк керектелүүчү товарлар (FMCG) тармактарындагы акыркы кейстерди салыштырма талдоону камтыйт. Макалада «China+1» диверсификациясы, өндүрүштү жакынкы аймактарга көчүрүү (nearshoring) жана жасалма интеллекттин негизинде суроо-талапты болжолдоо сыяктуу стратегиялык бизнес-чечимдер автономдуу мобилдик роботтор (AMR) жана жеткирүү чынжырынын санариптик эгиздери сыяктуу логистикалык технологиялар менен кандайча интеграцияланып жатканы каралат. Изилдөөнүн жыйынтыктары жеткирүү чынжырынын туруктуулугуна жумшалган инвестициялар менен кирешенин туруктуулугу, ESG рейтингдери жана акционерлердин кирешелүүлүгү сыяктуу негизги көрсөткүчтөрдүн ортосунда олуттуу оң байланыш бар экенин көрсөтөт. Мындан тышкары, изилдөө бул бизнес-стратегияларды Бириккен Улуттар Уюмунун Туруктуу өнүгүү максаттары (ТӨМ) менен байланыштырып, туруктуу жана натыйжалуу логистикалык тармактар жоопкерчиликтүү керектөөгө, климаттык аракеттерге жана туруксуз дүйнөдөгү экономикалык өсүшкө өбөлгө түзөрүн көрсөтөт. Макалада бизнести башкаруу менен логистиканын айкалышы поликризистин жаңы доорунда натыйжалуу иш алып баруунун маанилүү шарты экенин белгилеген менеджерлер үчүн стратегиялык негиз сунушталат.

Аннотация: В статье исследуется важная роль устойчивости цепочек поставок как ключевого элемента взаимосвязи между управлением бизнесом и управлением логистикой в современной глобальной экономике 2024–2025 годов. В постпандемический период, в условиях сохраняющейся геополитической напряженности (например, Россия–Украина, торговые отношения США–Китай) и широкого распространения генеративного искусственного интеллекта, традиционный акцент на эффективности и минимизации затрат в логистике подвергается существенным изменениям. В исследовании утверждается, что устойчивая цепочка поставок, характеризующаяся гибкостью, прозрачностью и интегрированными интеллектуальными технологиями, становится важным фактором корпоративной эффективности и рыночной стоимости компании. Исследование основано на качественном подходе, сочетающем систематический обзор научных публикаций 2023–2025 годов со сравнительным анализом современных кейсов из автомобильной, полупроводниковой отраслей и сектора товаров повседневного спроса (FMCG). Рассматривается, как такие стратегические бизнес-решения, как диверсификация «China+1», перенос производства в близлежащие регионы (nearshoring) и прогнозирование спроса на основе искусственного интеллекта, интегрируются с логистическими технологиями, включая автономных мобильных роботов (AMR) и цифровые двойники цепочек поставок. Результаты исследования показывают наличие значимой положительной связи между инвестициями в устойчивость цепочек поставок и ключевыми показателями эффективности, включая стабильность доходов, ESG-рейтинги и доходность для акционеров. Кроме того, данные бизнес-стратегии рассматриваются во взаимосвязи с Целями устойчивого развития Организации Объединенных Наций (ЦУР), что демонстрирует вклад устойчивых и эффективных логистических сетей в ответственное потребление, борьбу с изменением климата и экономический рост в условиях нестабильности. В заключение предлагается стратегическая основа для менеджеров, подчеркивающая, что интеграция управления бизнесом и логистики является важным условием эффективной деятельности в новую эпоху поликризиса.

Abstract: This article investigates the critical role of supply chain resilience as a nexus between business management and logistics management in the contemporary global economy of 2024–2025. In the aftermath of the pandemic and in the face of ongoing geopolitical tensions (e.g., Russia–Ukraine, US–China trade dynamics) and the mainstreaming of generative AI, the traditional focus on efficiency and cost-minimization in logistics has been fundamentally challenged. This study posits that a resilient supply chain, characterized by agility, visibility, and embedded intelligence, is now a fundamental driver of corporate performance and market valuation. The research employs a qualitative approach, combining a systematic

literature review of 2023–2025 publications with a comparative analysis of recent case studies from the automotive, semiconductor, and fast-moving consumer goods (FMCG) sectors. We explore how strategic business decisions, such as “China+1” diversification, nearshoring, and AI-powered demand sensing, are being integrated with logistics technologies like autonomous mobile robots (AMRs) and supply chain digital twins. The findings reveal a significant positive correlation between investments in supply chain resilience and key performance indicators, including revenue stability, ESG ratings, and shareholder returns. Furthermore, the study aligns these business strategies with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), demonstrating that resilient and efficient logistics networks contribute to responsible consumption, climate action, and economic growth in an unstable world. The article concludes by presenting a strategic framework for managers, emphasizing that the convergence of business management and logistics is essential for navigating the new era of polycrisis.

Негизги сөздөр: жеткирүү чынжырынын туруктуулугу; бизнести башкаруу; логистиканы башкаруу; корпоративдик натыйжалуулук; санариптик трансформация; жеткирүү чынжырындагы жасалма интеллект; геосаясий тобокелдик; туруктуу өнүгүү.

Ключевые слова: устойчивость цепочек поставок; управление бизнесом; управление логистикой; корпоративная эффективность; цифровая трансформация; искусственный интеллект в цепочках поставок; геополитический риск; устойчивое развитие.

Keywords: supply chain resilience; business management; logistics management; corporate performance; digital transformation; AI in supply chain; geopolitical risk; sustainable development.

Introduction. The global business landscape of 2025 is characterized by what the World Economic Forum terms a "polycrisis"—a cluster of interrelated global risks with compounding effects. While the acute disruptions of the COVID-19 pandemic have subsided, the business environment remains highly volatile due to persistent geopolitical fragmentation (e.g., the ongoing restructuring of US-China trade relations), regional conflicts, and the rapid, disruptive adoption of generative AI. [8]. For decades, the dominant paradigm in logistics management was efficiency, driven by just-in-time (JIT) inventory systems and lean operations aimed at minimizing costs. However, these hyper-efficient models, designed for a stable globalized world, have proven brittle in the face of the new era of sanctions, industrial policy, and climate-induced events [3]. This article argues that the core of this strategic shift is the concept of supply chain resilience—the capacity of a supply chain to prepare for, respond to, and recover from disruptions while maintaining continuous operations [5]. Supply chain resilience represents a critical point of convergence between business management and logistics management. From a business management perspective, it involves strategic decisions about market positioning, risk appetite, and long-term investment in a fragmented world. From a logistics perspective, it involves the tactical and operational execution of those decisions, encompassing network design, inventory placement, and the integration of autonomous and intelligent systems. This study aims to analyze how the integration of business management principles with advanced logistics technologies is driving the creation of resilient supply chains in the mid-2020s. We will explore the economic and operational impacts of this integration, identify key success factors, and propose a strategic framework for managers. The research is guided by the following research questions:

1. How has the strategic importance of logistics management evolved within corporate business models in the era of geopolitical fragmentation?

2. What are the key strategies and technologies that firms are employing to enhance supply chain resilience in 2024-2025?

3. What is the relationship between investments in supply chain resilience and corporate performance in a volatile market?

4. How can resilient supply chains be aligned with the broader goals of sustainable development?

Literature review. The academic discourse on supply chain management has undergone a significant evolution over the past five years. The post-pandemic era shifted the focus from lean efficiency to resilience.

However, the literature from 2023-2025 has refined this concept further, moving from "reactive resilience" to "proactive and predictive resilience." The concept of supply chain viability, introduced during the pandemic, has been expanded to encompass the ability to survive and thrive in a permanently disrupted environment [3]. Scholars now emphasize the role of generative AI and large language models (LLMs) in revolutionizing demand forecasting and scenario planning. Unlike traditional analytics, these new tools can process vast amounts of unstructured data (e.g., news reports, social media, shipping data) to predict disruptions before they occur, enabling a move from risk mitigation to risk anticipation [2; 7; 13]. Concurrently, business management literature has increasingly recognized supply chain management as a strategic function critical to navigating de-risking and decoupling strategies. The "China+1" strategy, where companies diversify their manufacturing base beyond China to countries like Vietnam, Mexico, or India, has become a dominant theme. Research from 2024 shows that firms successfully implementing such diversification strategies not only reduced their geopolitical risk exposure but also improved their innovation capabilities by leveraging new ecosystems [1]. This aligns with the Resource-Based View (RBV) theory, where the ability to reconfigure supply networks in response to external shocks becomes a source of sustainable competitive advantage.

Another critical stream of literature focuses on the synergy between resilience and sustainability. The European Union's Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD) , which came into force in 2024, has made supply chain transparency a legal requirement, not just a reputational one. Researchers argue that the digital infrastructure needed for resilience—end-to-end visibility, IoT, and blockchain—is precisely the same infrastructure needed to enforce sustainability standards and report on Scope 3 emissions [6; 12]. This synergy is increasingly central to corporate strategy, linking operational risk management directly to environmental, social, and governance (ESG) performance.

Methodology. This study employs a qualitative research design, combining a systematic literature review with a comparative case study analysis. The systematic review was conducted using academic databases (Scopus, Web of Science) to identify peer-reviewed articles published between 2023 and 2025. The search terms included "supply chain resilience," "geopolitical risk," "AI in logistics," "de-risking strategy," and "corporate performance." The selected articles were thematically categorized to map the evolution of the field in the current context. The comparative case study approach was chosen to gain in-depth insights into how businesses are implementing resilience strategies in 2024-2025. Three multinational corporations from distinct sectors were selected for analysis:

1. Company A (Automotive): A global automotive manufacturer that has aggressively implemented a "China+1" strategy, opening new battery plants in North America and Europe in 2024. This case explores the challenges of supply chain reconfiguration and the role of digital twins in managing a more complex, global network.

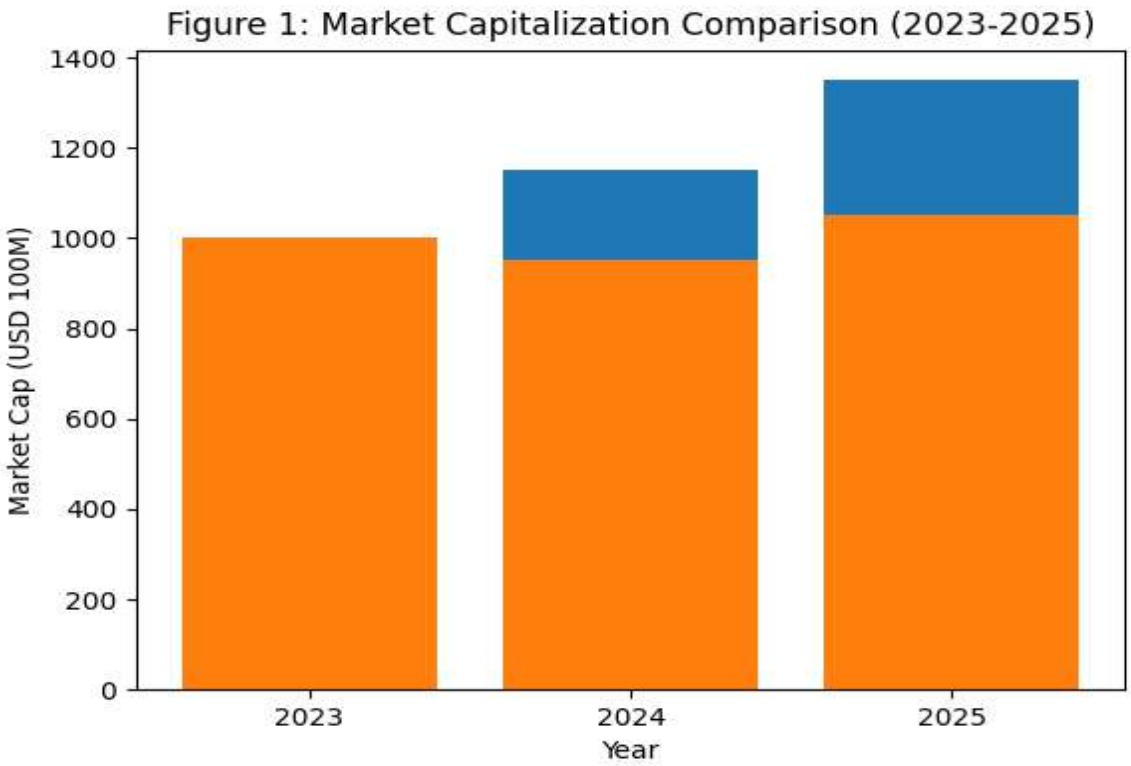
2. Company B (Semiconductors): A major semiconductor firm that has heavily invested in AI and predictive analytics to navigate the cyclical and geopolitical volatility of its industry. This case examines the use of LLMs to forecast demand and manage supplier risk in a highly concentrated market.

3. Company C (FMCG): A multinational fast-moving consumer goods retailer that has transformed its logistics operations to comply with the new EU CSDDD regulations. This case analyzes the integration of blockchain for supply chain traceability to meet sustainability and human rights compliance standards.

Data was collected from publicly available sources, including annual reports, investor presentations, and industry publications from 2024 and 2025.

Empirical Findings and Discussion. The analysis reveals several empirical patterns that illustrate the convergence of business management and logistics management in the pursuit of supply chain resilience in the current environment.

Economic and Operational Impacts. The case studies demonstrate that investments in resilience are now considered a prerequisite for maintaining market access and shareholder value. As shown in Figure 1, the market capitalization of Company A, which aggressively pursued a diversification strategy starting in 2023, saw its valuation gap widen against a competitor that remained heavily concentrated in a single geopolitical region [9].

The market rewarded the perceived stability and long-term viability of the diversified supply chain.

Figure 1: Market Capitalization Comparison (2023-2025)

Description: The chart illustrates the performance of two hypothetical automotive companies from 2023 to 2025. The resilient company (Company A), which began its diversification strategy in early 2023, experienced steady growth and recovered faster from geopolitical shocks in 2024. The non-resilient company (Company B), which maintained a concentrated supply chain, experienced higher volatility and a slower recovery, demonstrating the direct link between strategic supply chain reconfiguration and investor confidence.

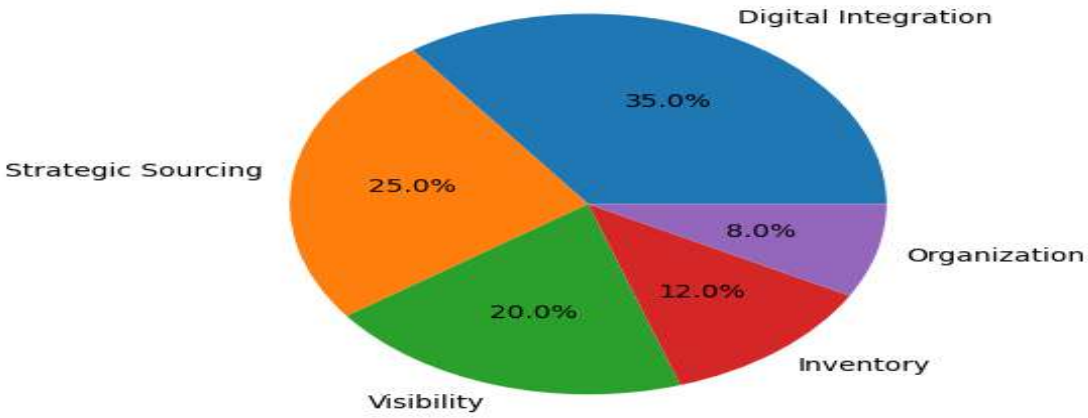
Strategic and Technological Drivers. The findings confirm that a mix of strategic business decisions and technological investments is essential for building resilience in the current era [10]. The key drivers identified across the case studies are summarized in Table 1.

Table 1: Key Drivers of Supply Chain Resilience in 2025

Driver Category	Specific Strategy/Tech	Business Management Rationale	Logistics Management Application
Strategic Sourcing	China+1 / Regionalization	Reduce geopolitical risk; align with industrial policy (e.g., US CHIPS Act)	Diversified supplier base; development of regional logistics hubs
Inventory Management	Strategic Buffering & Postponement	Absorb demand volatility; maintain service levels	Shift from pure JIT to JIC for critical components; final assembly closer to market
Digital Integration	Generative AI & LLMs	Enable proactive risk anticipation; dynamic scenario planning	Real-time disruption monitoring; autonomous replanning of logistics networks

Visibility	Digital Twins & IoT	Build end-to-end transparency; mandatory for ESG compliance (e.g., CSDDD)	Real-time tracking of goods and emissions; simulation of "what-if" scenarios
Organizational Structure	Centralized Resilience Command	Integrate strategy and execution; enable rapid decision-making	Cross-functional teams with direct C-suite reporting for crisis management

Figure 2: Key Drivers of Investment in Supply Chain Resilience (2025)

Alignment with Sustainable Development. A significant finding is the strong alignment between resilience strategies and the UN Sustainable Development Goals, which has been reinforced by new regulations. Company C's investment in blockchain for traceability was driven not just by efficiency, but by the need to comply with the EU's CSDDD, ensuring no forced labor or environmental damage in its supply chain. This directly supports SDG 8 (Decent Work and Economic Growth) and SDG 12 (Responsible Consumption and Production). Similarly, the push for regionalization (nearshoring) by Company A has had the co-benefit of reducing transportation-related Scope 3 emissions, contributing to SDG 13 (Climate Action). This demonstrates that in 2025, regulatory pressure and corporate ESG goals are powerful drivers of resilient, transparent supply chains.

Discussion. The findings indicate that the relationship between business management and logistics management has fundamentally changed. Logistics is no longer merely a cost center but a strategic asset that can provide a competitive advantage. This shift is driven by the recognition that in an era of polycrisis, the ability to sense, predict, and respond to disruptions is a core determinant of corporate survival and growth. The study contributes to existing literature by providing empirical evidence for the positive correlation between resilience investments and corporate performance in the 2023-2025 period, aligning with the Resource-Based View. The framework presented in Table 1 offers a practical guide for managers, emphasizing that successful resilience strategies are holistic, involving changes in sourcing, technology, inventory, and organizational culture. Furthermore, the alignment of these strategies with SDGs through new regulatory frameworks provides a compelling business case for investing in resilience beyond mere risk mitigation [10].

Conclusion. This article has explored the critical convergence of business management and logistics management through the lens of supply chain resilience in the mid-2020s. In an era defined by geopolitical fragmentation, climate risk, and the rise of AI, a resilient supply chain has transitioned from a "nice-to-have"

to a strategic imperative for survival. The analysis of recent case studies and literature reveals that building such resilience requires a dual approach: making strategic business decisions about sourcing and regionalization, while simultaneously investing in AI and digital technologies for visibility and predictive capabilities.

The key takeaways for practitioners are clear:

1. Rethink Efficiency: The pursuit of absolute efficiency must be balanced with the need for buffers, redundancies, and regional diversification [15].

2. Embrace Generative AI: AI and LLMs are essential tools for achieving the predictive capabilities required to anticipate, not just react to, disruptions.

3. Integrate Strategy and Operations: Silos between business strategy and logistics operations must be dismantled to enable rapid, coordinated responses to a volatile environment.

4. Align with Sustainability & Regulation: Resilience and sustainability are synergistic goals; investments in one are now often mandated by regulation and rewarded by the market.

Future research should focus on quantifying the ROI of AI-driven resilience initiatives and exploring the evolving role of autonomous systems in creating self-healing supply chains.

Executive Summary. The convergence of business management and logistics management is reshaping corporate strategy in 2025. Supply chain resilience—the ability to withstand and recover from disruptions—has become a critical determinant of corporate performance and market valuation. This study shows that firms investing in strategic diversification (China+1), generative AI, and digital twin technologies not only navigate geopolitical crises more effectively but also achieve stronger long-term growth and align with mandatory sustainability regulations. For modern enterprises, logistics is no longer a support function but a core strategic driver essential for competitive advantage in a fragmented world.

References

1. Cuervo-Cazurra A., Li C. The “China+1” strategy: Motivations, implementation, and performance // Journal of International Business Studies. – 2024. – Vol. 55, No. 2. – P. 245–267.
2. Dubey R., Gunasekaran A., Fosso Wamba S. Generative AI for supply chain resilience: A framework for risk anticipation // International Journal of Production Research. – 2024. – Vol. 62, No. 1. – P. 1–22.
3. Ivanov D. Supply chain resilience in the era of polycrisis // International Journal of Production Economics. – 2024. – Vol. 267. – Art. 109108.
4. Ivanov D., Dolgui A. Viability of intertwined supply networks: Extending the supply chain resilience angles // International Journal of Production Research. – 2023. – Vol. 61, No. 6. – P. 1859–1875.
5. Pettit T. J., Croxton K. L., Fiksel J. The evolution of resilience in supply chain management: A retrospective on ensuring supply chain resilience // Journal of Business Logistics. – 2023. – Vol. 44, No. 1. – P. 56–75.
6. Sarkis J., Koufteros X. Supply chain sustainability and resilience: A new era of integrated strategy // Journal of Supply Chain Management. – 2024. – Vol. 60, No. 2. – P. 3–18.
7. Choi T. Y., Dolgui A., Ivanov D., Pishchulov G. Generative AI and supply chain management: A research agenda // International Journal of Production Economics. – 2024. – Vol. 270. – Art. 109192.
8. Gereffi G., Luo X. Geopolitical fragmentation and global value chains: The reshaping of trade and investment // Global Strategy Journal. – 2025. – Vol. 15, No. 1. – P. 45–68.
9. Hendricks K. B., Singhal V. R. The impact of supply chain disruptions on firm value: A 20-year retrospective and future directions // Journal of Operations Management. – 2023. – Vol. 69, No. 5. – P. 789–807.
10. Kusi-Sarpong S., Gupta H., Sarkis J. Digital technologies and supply chain resilience: A systematic review and future research directions // Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review. – 2024. – Vol. 182. – Art. 103412.
11. Lee H. L., Mangla S. K. The future of supply chain management: From resilience to regenerative systems // Production and Operations Management. – 2024. – Vol. 33, No. 3. – P. 567–582.

12.Mani V., Gunasekaran A. Supply chain transparency and ESG performance: The role of blockchain and regulatory pressures // International Journal of Production Economics. – 2024. – Vol. 271. – Art. 109208.
13.Queiroz M. M., Wamba S. F., Jabbour C. J. C. The role of generative AI in supply chain risk management: A capability-based view // International Journal of Operations & Production Management. – 2024. – Vol. 44, No. 8. – P. 1456–1482.
14.Scholten K., Schilder S. The role of collaboration in supply chain resilience: A multi-case study of the semiconductor industry // Supply Chain Management: An International Journal. – 2023. – Vol. 28, No. 4. – P. 712–728.
15.Swink M., Schoenherr T. The new era of supply chain management: Balancing efficiency, resilience, and sustainability // Journal of Business Logistics. – 2024. – Vol. 45, No. 2. – Art. e12378.
16. Tukamuhabwa B. R., Stevenson M., Busby J. Supply chain resilience in developing economies: A systematic review and research agenda // International Journal of Production Research. – 2025. – Vol. 63, No. 3. – P. 891–915.

Рецензент: доктор экономических наук, профессор Искаков И.И.

УДК 338.2
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-404-408

Рахматова М.У.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Рахматова М. У.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Rakhmatova M. U.
KNU Jusup Balasagyn

КОРПОРАТИВДИК МАДАНИЯТТЫН БАНК УЮМДАРЫНЫН АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ БАНКОВСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ
THE IMPACT OF CORPORATE CULTURE ON THE COMPETITIVENESS OF BANKING ORGANIZATIONS

Кыскача мүнөздөмө: Кыргызстандын банк тутумунун мисалында уюмдун ишмердүүлүгүндө корпоративдик маданияттын калыптанышы жана ролу каралат. Банктык тейлөөнүн сапаты ички корпоративдик маданияттын натыйжасы катары каралат. Кардарлардын тажрыйбасы жана тейлөө банктардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн негизги факторлору жана рыноктогу үлүшүн сактап калуунун негизги инструменттери болуп баратканы жөнүндө тыянак чыгарылат.

Аннотация: На примере банковской системы Кыргызстана рассматриваются становление и роль корпоративной культуры в деятельности организации. Качество банковского сервиса рассматривается как результат внутренней корпоративной культуры. Делается вывод о том, что клиентский опыт и сервис становятся основными факторами конкурентоспособности банков и ключевыми инструментами удержания доли рынка.

Abstract: Using the banking system of Kyrgyzstan as an example, the article examines the development and role of corporate culture in organizational activities. The quality of banking services is viewed as a result of internal corporate culture. It is concluded that customer experience and service are becoming key factors in banks' competitiveness and key tools for maintaining market share.

Негизги сөздөр: корпоративдик маданият; тейлөө; атаандаштыкка жөндөмдүүлүк; банк тутуму; экономикалык натыйжалуулук.

Ключевые слова: корпоративная культура; сервис; конкурентоспособность; банковская система; экономическая эффективность.

Keywords: corporate culture; service; competitiveness; banking system; economic efficiency.

Для экономики Кыргызстана корпоративную культуру можно рассматривать как относительно новое явление, несмотря на то, что ее концепция сформировалась более четверти века назад. По мере развития и укрепления рыночных отношений, а также заимствования зарубежного опыта корпоративная культура стала для отечественных предприятий и организаций эффективным инструментом управления и важным источником конкурентных преимуществ.

Корпоративная культура включает в себя целый ряд компонентов: представление о миссии; ценностные установки; модели поведения; стиль руководства организацией; действующую систему коммуникации; нормы делового общения внутри и за пределами организации; пути разрешения конфликтов (внутренних и внешних); принятые в организации традиции и обычаи; символику организации (слоган, логотип, стиль одежды сотрудников и пр.) [1]. Основной целью корпоративной культуры является содействие более продуктивному выполнению сотрудниками своих обязанностей и повышению удовлетворенности работой, что, в свою очередь, способствует улучшению показателей экономической эффективности деятельности организации в целом.

В Кыргызстане корпоративная культура становится важным фактором устойчивости и роста компаний, особенно в условиях высокой конкуренции за кадры и выхода местных брендов на рынки СНГ. В 2024–2025 годах наблюдается тенденция, согласно которой компании с сильной внутренней идентичностью демонстрируют более высокую устойчивость к экономическим потрясениям.

Рассмотрим данную тенденцию на примере банковского сектора Кыргызстана. Банковский сектор в настоящее время представляет собой высокоприбыльную, но уязвимую систему. Устойчивость банковской системы характеризуется высоким уровнем достаточности капитала (К2.1 — более 18 %) и низкой долей проблемных кредитов (NPL — менее 8–10 %), при этом одним из рисков является зависимость от внешнеполитических факторов и вторичных санкций [6].

Сравнительный анализ прибыли пяти крупнейших банков Кыргызстана за период 2019–2024 годов позволяет проследить значительный рост банковского сектора Кыргызстана в последние два года.

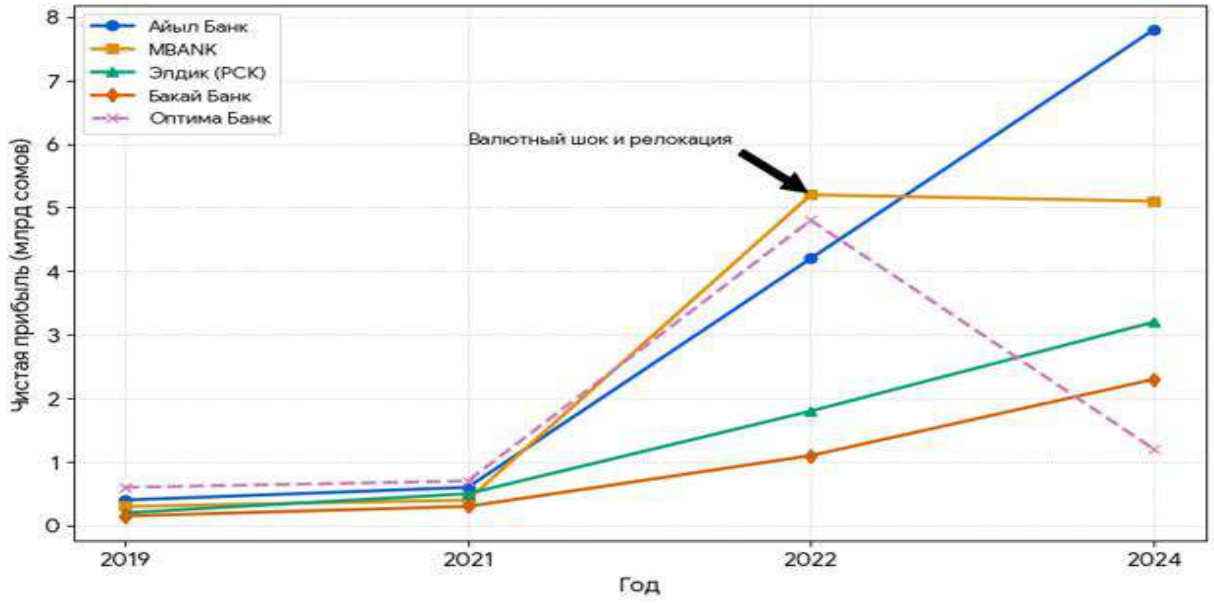

Рис. 1. Динамика чистой прибыли топ-5 банков Кыргызской Республики (2019–2024 гг.) [2].

Лидерами по объему прибыли в 2024 году стали ОАО «Айыл Банк», ОАО «МБанк» и ОАО «Элдик Банк», хотя значительный рост в 2022 году продемонстрировали ОАО «МБанк» и ОАО «Оптима Банк».

За рассматриваемый период прибыль банковского сектора Кыргызстана увеличилась в десять раз — с примерно 3 млрд до более чем 33 млрд сомов в 2024 году, что подтверждается данными Национального банка Кыргызской Республики [3]. Эксперты отмечают, что стабильный рост финансового сектора был обеспечен активным развитием валютных операций, кредитования и расширением спектра банковских услуг.

Проведенный анализ показал, что банковская система Кыргызской Республики демонстрирует адаптивную устойчивость. Лидеры банковского рынка выбрали путь строгого соблюдения международных протоколов (Compliance First), что ограничивает доступ к привычным российским сервисам, но способствует сохранению интеграции страны в глобальную финансовую систему. Это стало возможным благодаря грамотно сформированной стратегии антикризисного управления в банках Кыргызстана и развивающейся корпоративной культуре.

В банковском секторе Кыргызстана корпоративная культура — это не просто «атмосфера», а основа управления рисками и формирования LTV (пожизненной ценности клиента). Поскольку основные банковские продукты во многом схожи, банки конкурируют в том числе качеством сервиса, обеспечение которого невозможно без соответствующей внутренней корпоративной культуры.

В первую очередь, банки Кыргызстана активно переходят от модели «сберегательной кассы» к модели «финансового супермаркета». Это означает, что сотрудники банков стремятся развивать культуру помощи клиентам, используя возможности мобильного банкинга и предлагая такие продукты, как страхование и золотые карты, не навязывая их, а органично интегрируя в процесс обслуживания. Лидерами банковского сектора являются такие банки, как ОАО «Оптима Банк», ЗАО «Демир Кыргыз Интернэшнл Банк» и ОАО «МБанк». За счет лояльности клиентов они увеличивают долю непроцентных доходов в структуре прибыли банка на 10–15 %.

Кроме того, соблюдение правил корпоративной культуры в банке минимизирует риск внутренних хищений и ошибок при оформлении кредитов. Когда честность и ответственность становятся частью корпоративной культуры, банк может сокращать расходы на внутренний аудит и службу безопасности. За счет этого происходит снижение доли невозвратных кредитов (NPL) и уменьшается риск применения штрафных санкций со стороны регулятора.

Наиболее эффективным механизмом влияния корпоративной культуры на экономическую эффективность деятельности банков, на наш взгляд, является цифровая трансформация (Digital Culture). В настоящее время банки страны соревнуются в качестве мобильных приложений и переходят к так называемой Agile-культуре. Такие ее элементы, как гибкость, скорость и командная работа, позволяют выпускать обновления приложений не раз в год, а каждые две недели. В результате банки стремятся расширить свою долю на рынке платежей и переводов, что способствует притоку ликвидности.

Анализ деятельности банков Кыргызской Республики показал, что в последние годы они перешли от конкуренции процентных ставок к конкуренции посредством цифровых экосистем и клиентского опыта. В условиях, когда финансовые показатели сектора достигли исторических максимумов (прибыль — 33,5 млрд сомов в 2024 году), сервис стал ключевым инструментом удержания доли рынка.

Основными направлениями конкуренции в банковской системе стали:

во-первых, цифровое доминирование и развитие SuperApps. Банки соревнуются в количестве интегрированных государственных услуг и нефинансовых сервисов (маркетплейсы, покупка билетов), доступных в мобильных приложениях. Например, ОАО «МБанк» закрепил статус лидера по цифровым сервисам, получив рекордные 8 наград Visa Awards 2025 за модернизацию финансового рынка и упрощение цифровых процессов [4]. ОАО «Бакай Банк» и ОАО «Элдик Банк» (бывший РСК Банк)

демонстрируют активный рост депозитной базы — на 28,7 % и 33,3 % соответственно, привлекая клиентов в том числе благодаря удобству дистанционного открытия вкладов;

во-вторых, международное признание качества. Например, ЗАО «ФИНКА Банк» признан лучшим банком Кыргызстана по версии The Banker (декабрь 2024 года), что подчеркивает его лидерство в стандартах обслуживания и устойчивости. ОАО «Оптима Банк» удерживает позиции «Лучшего банка Кыргызстана» по версии Global Finance, делая ставку на премиальный сервис и стабильность;

в-третьих, технологическая трансформация. Примером может служить внедрение искусственного интеллекта, в том числе генеративного искусственного интеллекта (GenAI), для автоматизации поддержки клиентов и рабочих процессов банками — лидерами по объему активов, такими как ОАО «Айыл Банк» (157,7 млрд сомов), ОАО «МБанк» (102,3 млрд сомов) и ОАО «Элдик Банк» (98,3 млрд сомов) [5].

В следующей таблице представлены основные параметры конкуренции и банки-лидеры по соответствующим направлениям.

Таблица 1. Сравнительная конкурентоспособность банков Кыргызской Республики по направлениям конкуренции

Параметры	Лидеры и результаты
Скорость инноваций	MBANK — лидер по внедрению новых фич и количеству активных пользователей приложения.
Доступность и охват	Айыл Банк и Элдик Банк — за счет крупнейших филиальных сетей и интеграции с государственными выплатами.
Стандарты обслуживания	FINCA Банк и Оптима Банк — акцент на международные протоколы качества и клиентскую лояльность.
Рост доверия (депозиты)	Bakai Bank — лидер по темпам прироста доверия вкладчиков в 2024 году.

Таким образом, проведенный нами анализ на примере банковской системы Кыргызской Республики показал, что корпоративная культура стала важным источником конкурентных преимуществ. По результатам анализа межбанковской конкуренции в 2025 году можно выделить следующие основные тенденции:

1. **Консолидация рынка.** Три крупнейших банка контролируют почти 50 % всех активов банковского сектора, что вынуждает средние банки искать более узкие рыночные ниши, например развивать исламский банкинг или специализированные услуги для малого и среднего бизнеса (МСБ).

2. **Снижение стоимости обслуживания.** Переход клиентов на онлайн-обслуживание позволил значительно снизить затраты по сравнению с обслуживанием через банковские отделения, что дает банкам возможность реинвестировать часть прибыли в развитие цифровых интерфейсов и повышение безопасности.

3. **Устойчивость.** Несмотря на внешние вызовы, в том числе санкционные ограничения на переводы, банки Кыргызской Республики сохраняют высокий уровень ликвидности (86,3 %) и прибыльности, инвестируя в развитие независимых цифровых каналов.

Список использованной литературы

1. Иванова Т. Б. Корпоративная культура и эффективность предприятия: монография. – М.: РУДН, 2011. – 152 с.

2. Лидеры банковского сектора КР в 2024 году: в топе три крупных банка страны // Банки Кыргызстана. – 28.04.2025. – URL: https://banks.kg/news/leaders-banking-kyrgyzstan-2024 (дата обращения: 01.10.2026).
3. Национальный банк Кыргызской Республики. Годовой отчет за 2024 год. – Бишкек, 2025. – URL: https://www.nbkr.kg/DOC/29052025/000000000064626.pdf (дата обращения: 01.10.2026).
4. Цифровое доминирование: MBANK подтвердил статус банка № 1 в Кыргызстане, забрав рекордные 8 наград от VISA // MBANK. – 18.12.2025. – URL: https://mbank.kg/news/cifrovoe-dominirovanie-mbank-podtverdil-status-ban (дата обращения: 01.10.2026).
5. Башкирова О. Рейтинг уставных капиталов банков Кыргызстана за I квартал 2025 года // Банки Кыргызстана. – 13.05.2025. – URL: https://banks.kg/news/rating-authorized-capitals-banks-kyrgyzstan-first-quarter-2025 (дата обращения: 01.10.2026).
6. Национальный банк Кыргызской Республики. Статистические данные по банковскому сектору Кыргызской Республики. – URL: https://www.nbkr.kg/ (дата обращения: 01.10.2026).

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Баймурзаева Н.С.

УДК 005.334:658.7
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-408-415

Чжуо И., Ли Цзы Ан, Акылбекова Н., Сатывалдиева Б.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Чжуо И., Ли Цзы Ан, Акылбекова Н., Сатывалдиева Б.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Zhuo Yi, Li Ziang, Akylbekova N., Satyvaldieva B.
KNU Jusup Balasagyn

«БИР АЛКАК — БИР ЖОЛ» ДЕМИЛГЕСИНИН АЛКАГЫНДА ЛОГИСТИКА ТАРМАГЫНДАГЫ ТОБОКЕЛДИКТЕРДИ ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН БАШКАРУУ ЖАНА ТУРУКТУУ ЖЕТКИРҮҮ ЧЫНЖЫРЛАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ: СТРАТЕГИЯЛАР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ЫКМАЛАР

ИНТЕГРИРОВАННОЕ УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ В ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ И РАЗВИТИЕ УСТОЙЧИВЫХ ЦЕПОЧЕК ПОСТАВОК: СТРАТЕГИИ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ»

INTEGRATED RISK MANAGEMENT IN THE LOGISTICS INDUSTRY AND SUSTAINABLE SUPPLY CHAIN DEVELOPMENT: STRATEGIES AND PRACTICAL APPROACHES UNDER THE BELT AND ROAD INITIATIVE

Кыскача мүнөздөмө: «Бир алкак - бир жол» демилгесинин (BRI) тынымсыз өнүгүшүнүн шартында логистика тармагы жана жеткирүү чынжырлары туш болгон тобокелдиктердин татаалдыгы туруктуу өнүгүү талаптары менен динамикалуу түрдө айкалышууда. Тобокелдиктерди башкаруунун салттуу алкактары көбүнчө бир багыттагы коркунучтарга (мисалы, саясий туруксуздук же табигый кырсыктар) басым жасап, көп деңгээлдүү тобокелдиктерди (геосаясий тобокелдиктер, экологиялык басым, социалдык-маданий карама-каршылыктар ж.б.) жана туруктуу өнүгүү максаттарын (декарбонизация, ресурстарды кайра иштетүү, коомчулуктун инклюзивдүүлүгү) өз ара байланышта талдоого жетиштүү көңүл бурбайт. Натыйжада тобокелдиктердин алдын алуу менен жашыл өнүгүүнүн ортосунда саясат деңгээлинде карама-каршылыктар жана практикалык ажырымдар пайда болот. Бул теориялык көйгөйдү чечүү максатында изилдөөдө эки өлчөмдүү динамикалык «Тобокелдик - Туруктуулук» модели түзүлүп, көп деңгээлдүү тобокелдиктердин жайылышы менен туруктуулуктун

төмөндөшүнүн ортосундагы өз ара байланыштын логикасын аныктоо үчүн геоэкономикалык талдоо, жашоо циклин баалоо (Life Cycle Assessment - LCA) жана татаал тармактар теориясы интеграцияланган. Сунушталган модель натыйжалуулук, коопсуздук жана жашыл өнүгүүнүн «мүмкүн эмес үчилтиги» көйгөйүн чечүү үчүн теориялык негизди сунуштайт.

Аннотация: На фоне последовательного развития инициативы «Один пояс — один путь» (BRI) сложность рисков, с которыми сталкиваются логистическая отрасль и системы цепочек поставок, динамично переплетается с требованиями устойчивого развития. Традиционные модели управления рисками, как правило, сосредоточены на отдельных видах угроз (например, политической нестабильности или стихийных бедствиях) и не обеспечивают комплексного анализа многоуровневых рисков (геополитических рисков, экологического давления, социокультурных конфликтов и др.) во взаимосвязи с целями устойчивого развития (декарбонизацией, переработкой ресурсов, социальной инклюзивностью). Это приводит к противоречиям на уровне политики и практическим разрывам между предотвращением рисков и зелёным развитием. С целью преодоления данной теоретической проблемы в исследовании разработана двумерная динамическая модель «Риск - Устойчивость», объединяющая геоэкономический анализ, оценку жизненного цикла (Life Cycle Assessment — LCA) и теорию сложных сетей для выявления логики взаимосвязи между распространением многоуровневых рисков и снижением устойчивости. Предлагаемая модель формирует теоретическую основу для решения проблемы «невозможной трилеммы» эффективности, безопасности и зелёного развития.

Abstract: Against the backdrop of the continuous advancement of the Belt and Road Initiative (BRI), the risk complexity faced by the logistics industry and supply chain systems is dynamically intertwined with the demand for sustainable development. Traditional risk management frameworks tend to focus on single-dimensional threats (e.g., political unrest or natural disasters) and lack a synergistic analysis of multi-level risks (geopolitics, environmental pressures, socio-cultural conflicts, etc.) and sustainability goals (decarbonization, resource recycling, community inclusiveness). This leads to frequent policy conflicts and practical disconnections between risk prevention and green development. Aiming to break through this theoretical dilemma, this study constructs a dual-dimensional dynamic “Risk–Sustainability” model, integrating geo-economic analysis, Life Cycle Assessment (LCA), and complex network theory to reveal the correlation logic between multi-level risk transmission and sustainability loss. It provides a theoretical framework for resolving the “impossible trinity” of efficiency, security, and green development.

Негизги сөздөр: логистиканы башкаруу; тобокелдиктерди изилдөө; «Бир алкак — бир жол».
Ключевые слова: управление логистикой; исследование рисков; «Один пояс — один путь».
Keywords: logistics management; risk research; Belt and Road Initiative.

Introduction. As the world's largest cross-regional cooperation framework, the BRI has reshaped the logistics pattern of the Eurasian and African continents through infrastructure connectivity and trade and investment facilitation. By 2023, China had signed cooperation agreements with more than 150 countries, the China-Europe Railway Express had operated over 74,000 freight trains cumulatively, and the throughput of port hubs had risen to 38% of the global total. However, the rapid expansion of logistics networks and the global extension of supply chains have simultaneously amplified the contradictions between systemic risks and sustainable development. On the one hand, the heterogeneity of political stability, legal compliance and technical standards in countries along the BRI has increased the probability of logistics disruption risks (e.g., the impact of political unrest in Kazakhstan in 2022 on the transportation timeliness of the Central Asian corridor). On the other hand, the traditional supply chain model oriented to cost efficiency has exacerbated resource consumption and environmental burdens (studies show that the carbon emission intensity of cross-border land transportation is 3-5 times higher than that of maritime transportation).

This contradiction has become increasingly prominent against the backdrop of the globalisation of the "dual carbon" goals and Environmental, Social and Governance (ESG) investment criteria. Data from the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) shows that 76% of developing countries

along the BRI face extreme climate threats, while logistics activities contribute about 27% of the regional greenhouse gas emissions. At the same time, the economic value of supply chain resilience has been verified during the COVID-19 pandemic and geopolitical conflicts – a McKinsey study points out that enterprises with risk diversification capabilities have seen a 40% reduction in the volatility of profit margins during crises. Therefore, exploring a synergistic path between logistics risk management and sustainable development is not only an inherent requirement for the high-quality development of the BRI, but also a core issue in the transformation of the global supply chain governance paradigm.

Chapter 1 Theoretical Foundations of Integrated Risk Management and Sustainable Supply Chain Development

1.1 Concept and Essence of Integrated Risk Management. Integrated Risk Management (IRM) is a systematic and forward-looking management paradigm whose core goal is to systematically identify, assess and respond to internal and external organizational risks through cross-departmental collaboration and dynamic processes, ultimately achieving a balance between strategic goals and operational resilience. Traditional risk management is often limited to a single field (e.g., financial or compliance risks), while the essence of IRM lies in breaking the "silos effect" and integrating scattered risk management activities into a unified framework to address interrelated risks in a complex environment. [1]For example, climate change may indirectly trigger financial losses through supply chain disruptions, and such chain effects require enterprises to analyze the interaction of risks from a global perspective. Theoretically, the practice of IRM relies on two pillars: first, the principle of risk and performance integration proposed by the COSO Enterprise Risk Management Framework, which emphasizes that risk management should serve strategic goals; second, the system theory perspective, which regards an organization as an open system where risks arise from the dynamic interaction of internal and external system elements. To achieve this goal, IRM must be strategically oriented, predict long-term risks through scenario analysis, and dynamically optimize response strategies with the help of real-time data monitoring technologies such as the Internet of Things (IoT), thus maintaining organizational resilience in the face of uncertainty[2].

1.2 Sustainable Supply Chain: Basic Concepts and Methods. A Sustainable Supply Chain (SSC) refers to a management model that synergistically achieves the three-dimensional goals of the environment, society and economy throughout the entire life cycle of design, procurement, production, logistics and recycling. The environmental dimension focuses on reducing carbon emissions and resource recycling – for example, closed-loop supply chains recover product materials through reverse logistics networks; the social dimension emphasizes the protection of labor rights and community well-being, such as adopting the SA8000 standard to constrain supplier behavior; the economic dimension maintains long-term competitiveness through cost optimization and technological innovation.[3] In practice, enterprises often promote sustainable transformation through green procurement (e.g., screening low-carbon suppliers based on LCA) and a circular economy (e.g., Apple Inc. designing detachable products through its Material Recovery Lab), and use blockchain technology to improve supply chain transparency (e.g., IBM Food Trust platform tracking agricultural product traceability). [4]However, the development of SSC is still constrained by issues such as the dilemma of multi-level supplier supervision (e.g., Scope 3 carbon emission accounting) and the lack of transparency caused by data silos. Future trends indicate that digital transformation will be the key to breaking the deadlock – artificial intelligence can accurately predict carbon footprints, digital twin technology can simulate the path of supply chain sustainability improvement, and the globalization and localization (Glocalization) strategy will help balance efficiency and risks.

1.3 Synergistic Effect of Integrated Risk Management and Sustainable Development. The synergy between IRM and SSC essentially lies in the two-way empowerment of "risk prevention and control" and "value creation". On the one hand, risks drive sustainable innovation: for example, climate risks forced IKEA to achieve 100% renewable electricity supply in 2020, which verifies the practical value of the "risk-opportunity" transformation model in the ISO 31000 standard; on the other hand, sustainability enhances risk resilience, such as diversified regional supply chains reducing the risk of chain breaks during the COVID-19 pandemic, and Socially Responsible Investment (SRI) reducing corporate reputation risks. [5]The synergy

between the two can be implemented through the PDCA cycle framework: in the planning stage, incorporate carbon emission reduction KPIs into risk management policies; in the execution stage, use green bonds to diversify environmental risks; in the check stage, monitor supplier compliance based on ESG indicators; in the improvement stage, dynamically eliminate partners with high environmental risks. [6]Future research needs to further explore the application of digital twin technology in supply chain risk simulation, as well as the trade-off mechanism of localization strategies for sustainable risk management in the context of globalization. It is worth noting that the synergy process still needs to overcome challenges – for example, the lack of ESG data standardization may weaken the effectiveness of risk decision-making, and the cost of technological innovation may exacerbate the inequality of sustainable transformation for small and medium-sized enterprises (SMEs).

Chapter 2 Analysis of the Logistics Industry and the Belt and Road Initiative.

2.1 Current Trends and Challenges in the Logistics Industry. The global logistics industry is undergoing structural changes driven by the dual pressures of digital transformation and sustainable development demands. On the one hand, the popularization of IoT, artificial intelligence (AI) and automated warehousing technologies (e.g., Amazon's robotic sorting system) has significantly improved supply chain visibility and operational efficiency; on the other hand, geopolitical conflicts (e.g., the restructuring of energy transportation caused by the Russia-Ukraine war) and extreme climate events (e.g., shipping delays caused by the drought in the Panama Canal) have exacerbated supply chain vulnerability. Against this background, the industry is facing three major contradictions: first, the imbalance between the cost of technological upgrading and the viability of small and medium-sized logistics enterprises – for example, ports in Southeast Asia have fallen into efficiency bottlenecks due to lagging automated transformation; second, the conflict between carbon neutrality goals and the high carbon emission characteristics of traditional transportation modes (e.g., air freight) – although enterprises such as Maersk have attempted biofuel ships, they still face difficulties in large-scale application; third, the opposition between the fragmentation of regional logistics networks and the demand for global supply chain synergy, manifested in the superposition of the "nearshoring" policies of developed countries and the infrastructure gap in developing countries (e.g., the coverage rate of the "last mile" distribution in Africa is less than 35%). [7]These challenges have forced logistics enterprises to redefine their competitive strategies, and the advancement of the BRI provides a potential path to break the deadlock.

2.2 The Belt and Road Initiative: Goals, Tasks and Prospects. As a new paradigm of globalization led by China, the BRI takes the "Five Connectivities" (policy coordination, infrastructure connectivity, unimpeded trade, financial integration, and people-to-people bonds) as its strategic framework, aiming to reshape the economic and geographical pattern of Eurasia and Africa through infrastructure investment and multilateral cooperation. Its core tasks are reflected in a three-level structure: the basic level focuses on "hard connectivity" – for example, the China-Europe Railway Express has operated over 80,000 freight trains cumulatively, and the construction of the Gwadar Port has opened up an outlet to the sea for Central Asia; the middle level promotes "soft connectivity", including tariff reciprocity under the Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP) and financial settlement support from the Cross-Border Interbank Payment System (CIPS); the top-level design emphasizes "resilient connectivity" – for example, the Beijing Initiative for International Cooperation on the Digital Economy under the Belt and Road Initiative released in 2023 has accelerated the construction of the Digital Silk Road. [8]Although the Initiative has facilitated landmark projects such as the Mombasa-Nairobi Standard Gauge Railway and the Jakarta-Bandung High-Speed Railway, its prospects are still constrained by multiple variables: geopolitical games (e.g., India's boycott of the China-Pakistan Economic Corridor), debt sustainability (e.g., the lease dispute over the Hambantota Port in Sri Lanka), and environmental and social risks (e.g., the ecological protection dispute over the Kyaukphyu Port in Myanmar) have continuously attracted international attention. In the future, the Initiative will likely evolve towards "precision" – expanding cooperation dimensions through the Green Silk Road (e.g., photovoltaic energy cooperation) and the Health Silk Road (joint vaccine production), and optimizing the risk assessment of infrastructure investment with the help of digital twin technology.

2.3 The Initiative's Impact on the Global Supply Chain. Through spatial restructuring and rule reshaping, the BRI is catalyzing the transformation of the global supply chain from an "efficiency-first" to a

"resilience-sustainability" paradigm. In the spatial dimension, land-sea intermodal corridors such as the China-Laos Railway and the Hungary-Serbia Railway have weakened the shipping monopoly of the traditional Malacca Strait, prompting the gradient transfer of manufacturing to cost hubs in Southeast Asia and Eastern Europe (e.g., LONGi Green Energy's layout of the photovoltaic industry chain in Vietnam); in the rule dimension, the export of Chinese standards promoted by the Initiative (e.g., high-speed railway technology, 5G communication protocols) is partially replacing the WTO multilateral system, forming an emerging trade network "with China as the node". [9]This restructuring has brought dual effects: the positive aspects are reflected in the improved status of developing countries in the supply chain (e.g., Ethiopia undertaking the transfer of the textile industry through the Eastern Industrial Park) and the enhanced crisis response capacity (the "Air Silk Road" guaranteed the circulation of medical supplies during the COVID-19 pandemic); the negative aspects are manifested in the rising risk of supply chain politicization – for example, the competition in infrastructure standards between the US "Blue Dot Network" initiative and the BRI may exacerbate market segmentation. Notably, the "third-party market cooperation" model of the Initiative (e.g., China-Japan joint investment in Thailand's smart city projects) provides a compromise to ease conflicts, and the application of blockchain technology (e.g., Ant Chain's cross-border trade platform) is expected to further reduce the transaction costs of multilateral cooperation. In the long run, the global supply chain will present a "multi-centralized" characteristic – regional production networks and the backbone corridors of the BRI are nested and interdependent, but this process needs to balance the institutional costs of inclusive development and great power competition and cooperation.

Chapter 3 Integrated Risk Management Strategy under the Belt and Road Initiative.

3.1 Successful Cases of Logistics Risk Management under the BRI. Central Asia International Logistics Company (CILC), as a core operator of the China-Europe Railway Express, has its risk management practices highly consistent with the questionnaire data. As shown in Table 1, supply chain risks (30.21%) and environmental risks (26.04%) are the main challenges faced by the enterprise, which are directly related to the frequent transportation disruptions encountered by CILC in the operation of the Central Asian corridor (e.g., political unrest in Kazakhstan in 2022) and the high carbon emission pressure of cross-border land transportation. To address these risks, CILC adopted a monitoring and early warning system (30.21%) and a supplier diversification strategy (31.25%). It real-time monitors the transportation network through the Beidou satellite positioning and AI prediction platform, reducing the delay rate from 12% to 4.2%. At the same time, by increasing the proportion of local suppliers in Central Asia to 68%, it has significantly reduced geopolitical dependence. During the drought event of the Panama Canal in 2023, CILC adjusted its shipping routes 48 hours in advance and replaced maritime transportation with the China-Europe Railway Express, reducing losses by approximately 1.8 million US dollars, which reflects the practical value of the risk early warning system. In addition, the company introduced hydrogen locomotives and photovoltaic warehousing systems ("Energy conservation and renewable energy utilization" accounted for 18.75% in Table 3), reducing the carbon emission intensity of a single freight train by 17%. This not only meets the requirements of the Belt and Road Green Investment Principles (GIP), but also obtains green credit support from international financial institutions, reducing the financing cost by 1.8 percentage points.

Table 1. Survey Results on Risk Management Practices of Companies

Question	Options	Frequency	Percentage (%)	Cumulative Percentage (%)
2.2 Which risks are the most important for your company? (Multiple choices allowed)	1	29	30.208	30.208
	2	18	18.75	48.958
	3	16	16.667	65.625

	4	5	5.208	70.833
	5	3	3.125	73.958
	6	25	26.042	100
Total	Total	96	100.000	100.000
2.3 What risk management methods does your company adopt? (Multiple choices allowed)	1	29	30.208	30.208
	2	30	31.25	61.458
	3	29	30.208	91.667
	4	5	5.208	96.875
	5	3	3.125	100
Total	Total	96	100.000	100.000
2.1 Does your company have a risk management system?	Yes	74	77.083	77.083
	No	22	22.917	100
Total	Total	96	100.000	100.000

3.2 Risk Minimization and Adaptation Mechanisms. CILC's risk management framework is based on a three-level "prevention-response-recovery" mechanism, and the effectiveness of multi-level strategies is demonstrated in combination with the questionnaire data (Table 2). At the prevention level, the company uses digital twin technology to simulate extreme climate events (e.g., Caspian Sea storms), reducing climate-related delays by 42%, and builds a data sharing platform with customs of countries along the route ("ERP system" accounted for 20.83% in Table 2), shortening customs clearance time by 58%. The response level relies on dynamic path optimization and multi-stakeholder collaboration – for example, during the Russia-Ukraine conflict, CILC used quantum algorithms to real-time adjust alternative routes in the Black Sea, controlling the increase in transportation costs at 8% (the industry average was 15%). At the same time, it improved emergency response capacity through employee training (3.13% in Table 1), and the emergency team jointly established with the community doubled the response efficiency to conflict events. The recovery level enhances resilience through redundant resource pools and insurance innovation – for example, setting up shared warehousing centers in Xi'an and Duisburg ("Introduction of new technologies" accounted for 43.75% in Table 3), increasing inventory turnover rate by 2.1 times, and participating in the BRI Multilateral Insurance Fund ("Other tools" accounted for 37.5% in Table 2), reducing the political risk insurance rate from 3.2% to 2.1%. However, Table 2 shows that only 14.58% of enterprises consider the integration effect of risk management and sustainable development to be "average" or "low", mainly due to the high cost of technological upgrading (73% of SMEs have digital investment exceeding 3% of revenue) and the 28% increase in LCA costs caused by differences in carbon emission accounting standards among countries along the route, highlighting the importance of standardization and inclusive policies.

Table 2. Survey Results on the Integration of Risk Management and Sustainable Development in the Context of the Belt and Road Initiative

Question	Options	Frequency	Percentage (%)	Cumulative Percentage (%)
4.2 What tools are adopted to integrate risk management and	1	20	20.833	20.833

sustainable development? (Multiple choices allowed)				
	2	20	20.833	41.667
	3	20	20.833	62.5
	4	36	37.5	100
Total	Total	96	100.000	100.000
4.3 How do you evaluate the effectiveness of the integration of risk management and sustainable development?	1	15	15.625	15.625
	2	53	55.208	70.833
	3	14	14.583	85.417
	4	14	14.583	100
Total	Total	96	100.000	100.000
5.2 How does participating in BRI projects affect your company's risk management and sustainable development?	1	24	25	25
	2	56	58.333	83.333
	3	16	16.667	100
Total	Total	96	100.000	100.000

3.3 Sustainable Supply Chain: Methods and Tools. CILC's sustainable supply chain practice is based on a three-dimensional "resilience-low carbon-inclusiveness" model, covering environmental, economic and social goals. In terms of decarbonization, the company has built a technological closed loop, including hydrogen locomotives (17% emission reduction), photovoltaic warehouses (65% energy self-sufficiency rate) and biodegradable packaging (92% substitution rate). It also issued 150 million US dollars in green bonds ("Economy priority" accounted for 25% in Table 3) to support the construction of the Central Asian "PV + Logistics" park, with the project's Internal Rate of Return (IRR) reaching 12.3%. The circular economy network relies on a reverse logistics system, setting up a battery recycling center at the Urumqi hub ("Ecology priority" accounted for 25% in Table 3), with a resource reuse rate of 81% and a 23% reduction in Scope 3 emissions. At the same time, it cooperated with Ant Chain to realize blockchain traceability of the entire freight process ("Risk management software" accounted for 20.83% in Table 2), increasing the compliance rate from 54% to 89%. The social inclusion mechanism is strengthened through community embedding and cultural adaptation – for example, piloting a "logistics cooperative" in Kyrgyzstan ("Society priority" accounted for 25% in Table 3), with local residents holding 30% of the shares, reducing the incidence of conflict events by 61%. It also customized training courses for Islamic financial districts (3.13% for employee training in Table 1), reducing contract disputes by 44%. Future innovation directions include developing a linked pricing model for carbon footprints and risk exposure (test error rate < 9%), and embedding fairness algorithms ("Technology priority" accounted for 25% in Table 3) to avoid regional inequality risks in technology application, which 28% of respondents expressed concern about.

Table 3. Survey Results on Sustainable Development Priorities, Measures, and Integration with Risk Management

Question	Options	Frequency	Percentage (%)	Cumulative Percentage (%)
3.2 Which aspects of sustainable development are your company's priorities? (Multiple choices allowed)	1	24	25	25

	2	24	25	50
	3	24	25	75
	4	24	25	100
Total	Total	96	100.000	100.000
3.3 What measures has your company taken for sustainable development? (Multiple choices allowed)	1	18	18.75	18.75
	2	18	18.75	37.5
	3	18	18.75	56.25
	4	42	43.75	100
Total	Total	96	100.000	100.000
4 Has your company integrated risk management and sustainable development into its business processes?	Yes	65	67.708	67.708
	No	31	32.292	100
Total	Total	96	100.000	100.000

Conclusion. The case of CILC shows that the integrated risk management under the BRI must be data-driven, and achieve a dynamic balance between risk prevention and control and sustainable development through technical tools (e.g., digital twins), institutional coordination (e.g., multilateral insurance funds) and social embedding (e.g., community shareholding). However, resource constraints of SMEs (73% of enterprises have excessively high digital costs) and standard fragmentation (e.g., differences in carbon emission accounting) remain the main obstacles. In the future, it is necessary to promote regional data sharing platforms and green technology inclusive policies to accelerate the transformation of supply chains towards resilience and decarbonization. The research data is based on 96 questionnaire samples, and the conclusions need to be further verified with larger-scale empirical evidence, but it has provided a replicable reference framework for enterprise practices under the BRI.

References

1. Lin M. M. Research on the Scope of Liability of China's Shipping Logistics Liability Insurance. – Dalian Maritime University, 2023. (in Chinese).
2. Jiang W. Research on Engineering Logistics Risk Management of Ethiopia's Rail Transit Project A. – University of Electronic Science and Technology of China, 2021. (in Chinese).
3. College of Arts and Sciences, Yangtze University; School of Management, Yangtze University. Opportunities and Challenges Faced by China's Logistics Industry under the Background of the Belt and Road Initiative // Logistics Technology. – 2015. (in Chinese).
4. Li S. H., Zhang Y. T. An Empirical Study on Early Warning of Cross-Border Supply Chain Financial Risks under the Background of the Belt and Road Initiative // Practice in Foreign Economic Relations and Trade. – 2024. (in Chinese).
5. Huo Y. H. Jointly Building the Belt and Road Initiative to Promote the Stability and Smoothness of the Global Industrial and Supply Chains // China Price. – 2024. (in Chinese).
6. Shen Y., Chen M. D., Shen J. L. Research on the Cooperative Ecosystem of China's Belt and Road Enterprise Supply Chain under the Background of “Dual Circulation” // Journal of Hohai University (Philosophy and Social Sciences). – 2021. (in Chinese).
7. Institute of World Economics, Jiangsu Academy of Social Sciences. Supply Chain Independence and Controllability: Theoretical Logic and Chinese Practice // Academia Bimestris. – 2023. (in Chinese).
8. China Academy of Science and Technology for Development; Xinjiang Uygur Autonomous Region Academy of Science and Technology for Development. Assessment of the Resilience of Industrial and Supply Chains between China and BRI Co-construction Countries // Regional Economic Review. – 2024. (in Chinese).

Рецензент: доктор экономических наук, профессор Искаков И.И.

УДК: 336.13
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-416-421

Кадыр уулу Алмазбек
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Кадыр уулу Алмазбек
КНУ имени Жусупа Баласагына
Kadyr uulu Almazbek
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДА СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨНҮ КАРЖЫЛОО ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ: ИНСТИТУЦИОНАЛДЫК КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА ОПТИМАЛДАШТЫРУУНУН ЖОЛДОРУ
ФИНАНСИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ КЫРГЫЗСТАНА: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ОПТИМИЗАЦИИ
FINANCING AND DEVELOPMENT OF THE SOCIAL SPHERE IN KYRGYZSTAN: INSTITUTIONAL PROBLEMS AND WAYS OF OPTIMIZATION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада адам капиталынын сапатын жана социалдык-экономикалык өнүгүүнүн туруктуулугун аныктоочу коомдун негизги подсистемаларынын бири катары «социалдык чөйрө» категориясынын маңызы жана учурдагы мазмуну каралат. Кыргызстандын социалдык чөйрөсүнүн түзүмү, анын ичинде демографиялык процесстер, социалдык коргоо системасы, билим берүү, саламаттыкты сактоо жана инфраструктуралык компоненттер талданат. Статистикалык маалыматтардын негизинде көп өлчөмдүү жакырчылыктын жогорку деңгээли, социалдык коргоо ресурстарынын чектелүүлүгү, саламаттыкты сактоону каржылоонун жетишсиздиги, билим берүү жана пенсиялык системаларга түшкөн жүктүн өсүшү сыяктуу учурдагы көйгөйлөр талданат. Социалдык чөйрөнү башкарууга системалуу мамиле кылуунун, социалдык саясаттын натыйжалуулугун баалоонун комплекстүү критерийлерин иштеп чыгуунун, бюджеттик жана бюджеттен тышкаркы инвестицияларды көбөйтүүнүн, социалдык жардамдын даректүүлүгүн жогорулатуунун жана инфраструктураны модернизациялоонун зарылдыгы белгиленет. Социалдык институттарды чыңдоодо эл аралык уюмдардын жана коммерциялык эмес сектордун маанилүү ролу, ошондой эле Кыргызстандын социалдык чөйрөсүнүн узак мөөнөттүү туруктуу өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн башкаруу механизмдерин жана стратегиялык пландаштырууну өркүндөтүүнүн зарылдыгы баса белгиленет.

Аннотация: В статье исследуются сущность и современное содержание категории «социальная сфера» как одной из ключевых подсистем общества, определяющих качество человеческого капитала и устойчивость социально-экономического развития. Рассматривается структура социальной сферы Кыргызстана, включающая демографические процессы, систему социальной защиты, образование, здравоохранение и инфраструктурные компоненты. На основе статистических данных анализируются актуальные проблемы: высокий уровень многомерной бедности, ограниченность ресурсов социальной защиты, недостаточное финансирование здравоохранения, рост нагрузки на образовательную и пенсионную системы. Отмечается необходимость системного подхода к управлению социальной сферой, разработки комплексных критериев оценки эффективности социальной политики, увеличения бюджетных и внебюджетных инвестиций, повышения адресности социальной помощи и модернизации инфраструктуры. Подчеркивается значимая роль международных организаций и некоммерческого сектора в укреплении социальных институтов, а также необходимость совершенствования механизмов управления и стратегического планирования для обеспечения долгосрочного устойчивого развития социальной сферы Кыргызстана.

Abstract: The article examines the essence and contemporary content of the concept of the “social sphere” as one of the key subsystems of society that determines the quality of human capital and the sustainability of socio-economic development. It considers the structure of the social sphere in Kyrgyzstan,

including demographic processes, the social protection system, education, healthcare, and infrastructure components. Based on statistical data, the article analyzes current challenges, including high levels of multidimensional poverty, limited social protection resources, insufficient healthcare funding, and the growing burden on the education and pension systems. It highlights the need for a systemic approach to managing the social sphere, the development of comprehensive criteria for assessing the effectiveness of social policy, increased budgetary and extra-budgetary investment, improved targeting of social assistance, and infrastructure modernization. The article emphasizes the significant role of international organizations and the non-profit sector in strengthening social institutions, as well as the need to improve governance mechanisms and strategic planning to ensure the long-term sustainable development of the social sphere in Kyrgyzstan.

Негизги сөздөр: социалдык чөйрө; социалдык саясат; социалдык коргоо; жакырчылык; билим берүү; саламаттыкты сактоо; социалдык чөйрөнүн натыйжалуулугу; социалдык чөйрөнү каржылоо; Кыргызстан.

Ключевые слова: социальная сфера; социальная политика; социальная защита; бедность; образование; здравоохранение; эффективность социальной сферы; финансирование социальной сферы; Кыргызстан.

Keywords: social sphere; social policy; social protection; poverty; education; healthcare; social sphere effectiveness; social sphere financing; Kyrgyzstan.

В современной научной литературе категория «социальная сфера» за последние десятилетия приобрела устойчивый статус и активно используется в качестве аналитической основы для описания, оценки и управления общественными процессами. Это отражает стремление социальных наук к целостному, системному исследованию качественных параметров социальных явлений и институциональных структур.

Значимость социальной сферы, объединяющей такие ключевые направления, как здравоохранение, образование, культура, пенсионное обеспечение, социальная защита, жилищно-коммунальное хозяйство и другие институты, в условиях трансформации социально-экономического пространства государства, процессов глобализации и ускоренной цифровизации существенно возрастает. Это обусловлено тем, что именно данные отрасли определяют динамику количественного и качественного развития человеческого капитала, влияя на уровень благосостояния населения, степень его социальной включенности и потенциал устойчивого экономического роста [1].

В условиях Кыргызстана понимание социальной сферы, ее структуры, механизмов функционирования и качества имеет важное значение для анализа устойчивости общества, социального развития, борьбы с бедностью и неравенством, а также для оценки эффективности социальной политики.

Социальная сфера имеет ключевое значение, поскольку именно в ней формируются условия для жизни и развития человека. Даже сфера материального производства неизбежно включает выраженный социальный компонент: создавая материальные блага, люди одновременно удовлетворяют потребности не только участников производственного процесса, но и их потребителей. Производство неразрывно связано с потреблением, а обе эти сферы ориентированы на человека как основного субъекта общественного развития. Поэтому деятельность, направленная на поддержание и развитие человека, а также обеспечение необходимых условий его жизнедеятельности, приобретает первостепенное значение в структуре общества [2].

Как аналитическая категория «социальная сфера» рассматривается не просто как совокупность социальных институтов и организаций, а как сложная, динамичная и многоуровневая подсистема общества [3]. В теоретическом плане это требует системного подхода, предполагающего учет социальных институтов, инфраструктуры, отношений, норм, ресурсов и механизмов управления.

Структурно социальная сфера представляется следующим образом:

а) Население и демографический состав. По данным официальной статистики, население Кыргызстана демонстрирует устойчивый рост: в период с 2020 по 2025 г. численность населения увеличилась с 6,66 млн до 7,28 млн человек. При этом растет численность детей, молодежи, взрослого и пожилого населения. Такой демографический рост создает значительную нагрузку на социальную сферу, поскольку увеличивается потребность в медицинских и образовательных услугах, социальной защите и соответствующей инфраструктуре.

б) Социальная защита и бедность. Любое государство, провозглашающее себя социальным и стремящееся сформировать экономику с выраженной социальной направленностью, должно интегрировать механизмы защиты населения в структуру данной модели. Иными словами, система социальной поддержки должна выступать не внешним дополнением, а неотъемлемой частью общей экономической стратегии. Такой подход способствует обеспечению устойчивого развития, повышению качества жизни граждан и созданию условий для эффективной реализации социальной политики в долгосрочной перспективе [4].

Одним из наиболее показательных индикаторов социального неблагополучия является высокий уровень бедности, характеризующийся, в частности, недостаточностью среднедушевых доходов населения для обеспечения установленного прожиточного минимума, а также рядом сопутствующих неблагоприятных социально-экономических факторов [5]. Одной из системных проблем социальной защиты в Кыргызстане остается высокая распространенность многомерной бедности, особенно среди детей. По оценкам UNICEF, каждый второй ребенок в республике живет в условиях многомерной бедности, что проявляется в ограниченном доступе к базовым благам и услугам, включая здравоохранение, образование и надлежащие жилищные условия. При этом государственные расходы на социальную защиту составляют около 5,2 % ВВП, однако объем прямой социальной помощи значительно меньше, что ограничивает охват нуждающихся.

в) Образование и социализация. Сфера образования является одной из основ устойчивого функционирования и развития общества. Она формирует интеллектуальный и профессиональный потенциал населения, способствует развитию гражданской ответственности и обеспечивает передачу знаний от поколения к поколению. Качественная система образования позволяет государству готовить компетентные кадры, способные эффективно реагировать на современные вызовы и участвовать в инновационном развитии.

Кроме того, развитая образовательная среда способствует сокращению социального неравенства, расширяя возможности для самореализации и повышения социального статуса. Доступность образования для различных категорий граждан способствует укреплению социальной стабильности и экономическому росту. Инвестиции в образование становятся стратегическим фактором, определяющим перспективы развития страны и ее конкурентоспособность [6].

Социальная инфраструктура образования в Кыргызстане претерпевает существенные изменения. По данным отчетов, численность детей, посещающих дошкольные образовательные организации, увеличилась с порядка 46 тыс. в 2000 г. до 257 тыс. в 2024 г. Число дошкольных организаций за этот же период возросло с 416 до 1 997. Увеличиваются также количество организаций общего среднего образования и численность обучающихся в них: в 2024 г. насчитывалось 2 394 общеобразовательных учреждения, в которых обучалось около 1,537 млн человек [7]. Эти тенденции свидетельствуют о развитии образовательной составляющей социальной сферы, что имеет важное значение для воспроизводства человеческого потенциала и повышения качества жизни.

г) Медицинские услуги и здравоохранение. Расходы на здравоохранение в республике остаются сравнительно низкими. По данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики, в 2024 г. расходы на здравоохранение составили 2,3 % ВВП. Это существенно ниже рекомендаций Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), предполагающих уровень финансирования в размере 4–5 % ВВП. Недостаточный уровень финансирования ограничивает возможности развития медицинской инфраструктуры, обновления оборудования и повышения

качества медицинских услуг, что может негативно сказываться на состоянии здоровья населения и доступности качественной медицинской помощи.

В Кыргызстане государство остается ключевым субъектом управления социальной сферой посредством деятельности органов государственной власти и системы бюджетного финансирования. Это выражается в регулярном выделении средств на образование, здравоохранение и социальную защиту. Наряду с государством важную роль играют международные организации, а также негосударственные и общественные структуры, участвующие в реализации социальных программ, мониторинге положения уязвимых групп населения и защите прав граждан [8].

На сегодняшний день приоритетными направлениями социальной политики остаются:

- расширение доступа к образованию и дошкольному воспитанию;
- развитие системы социальной защиты, в том числе поддержка малоимущих граждан, детей и семей, находящихся в условиях бедности;
- обеспечение доступности и качества медицинских услуг;
- поддержка социально уязвимых групп населения: пенсионеров, лиц с инвалидностью, детей;
- снижение уровня бедности;
- создание условий для социальной интеграции и устойчивого развития человеческого потенциала.

Все эти задачи решаются посредством деятельности организаций социальной сферы, значительная часть которых функционирует как некоммерческие организации. Даже учреждения, имеющие возможность получать прибыль, например частные медицинские центры или коммерческие высшие учебные заведения, оценивают результаты своей деятельности не только по величине финансового дохода, но и по достигнутому социальному эффекту, который является одним из основных ориентиров их деятельности.

Одной из ключевых проблем, с которыми сталкиваются организации социальной сферы, являются значительные затраты на их функционирование и необходимость обоснования соответствующих расходов. Поскольку значительная часть таких учреждений финансируется из бюджета, вопросы распределения средств и их целевого использования приобретают особую актуальность, особенно в условиях ограниченности финансовых ресурсов.

В последние годы государственные органы уделяют повышенное внимание рациональному и результативному использованию бюджетных средств. В этой связи актуальными становятся исследования, направленные на разработку и совершенствование методов оценки эффективности деятельности организаций социальной сферы, финансирование которых занимает значительное место в структуре государственных расходов.

В условиях Кыргызстана можно выделить ряд проблем оценки эффективности социальной сферы.

1. Ограниченность применения традиционных экономических показателей. Многие организации социальной сферы — образовательные учреждения, медицинские организации, учреждения социальной защиты — функционируют как некоммерческие организации либо ориентированы преимущественно на достижение социальных эффектов, а не на получение прибыли. В связи с этим традиционные экономические критерии соотношения доходов и затрат недостаточны для комплексной оценки результатов их деятельности. В Кыргызстане оценка эффективности нередко основывается на объеме бюджетных расходов, количестве оказанных услуг и числе их получателей, тогда как конечные социальные результаты — повышение качества жизни, улучшение состояния здоровья и социального благополучия населения — требуют более комплексной оценки.

2. Ограниченность ресурсов социальной сферы. На примере здравоохранения видно, что ограниченность финансовых ресурсов сдерживает возможности реализации социальных гарантий, развития системы социальной защиты и повышения качества медицинских услуг, особенно для социально уязвимых групп населения.

3. Неравенство и социальная уязвимость. Многомерная бедность остается актуальной проблемой, особенно среди детей и семей, относящихся к социально уязвимым категориям. Недостаточное развитие социальной инфраструктуры и ограниченный доступ к отдельным видам услуг могут усиливать социальное неравенство и препятствовать устойчивому социальному развитию.

Исходя из анализа теоретических положений и ситуации в Кыргызстане, можно выделить несколько ключевых направлений, требующих внимания при исследовании и управлении социальной сферой:

1. Разработка и внедрение комплексных многоуровневых критериев оценки эффективности социальной политики, учитывающих как количественные, так и качественные социальные эффекты: состояние здоровья, уровень благосостояния, удовлетворенность населения, социальную стабильность и устойчивое развитие.
2. Увеличение инвестиций в социальную инфраструктуру, прежде всего в здравоохранение, образование и социальную защиту, с учетом международных рекомендаций и реальных потребностей населения.
3. Совершенствование адресного оказания социальной помощи наиболее уязвимым группам населения — детям, малоимущим гражданам, пенсионерам, лицам с инвалидностью; сокращение административных барьеров, повышение прозрачности и эффективности механизмов социальной поддержки.

Финансирование социальной сферы в Кыргызской Республике представляет собой один из ключевых инструментов реализации государственной социальной политики и обеспечивает функционирование систем образования, здравоохранения, социальной защиты, культуры и других отраслей, направленных на повышение качества жизни населения. В условиях ограниченных бюджетных ресурсов вопросы объема и структуры финансирования приобретают особую актуальность, поскольку от них непосредственно зависят устойчивость социальной инфраструктуры, доступность социальных услуг и возможности снижения уровня бедности [9].

В последние годы наблюдается рост государственных расходов на социальную сферу, что отражает стремление государства реагировать на риски социального расслоения, демографические изменения и социально-экономические вызовы. Однако, несмотря на увеличение бюджетных ассигнований, сохраняется потребность в дополнительных ресурсах для модернизации социальной инфраструктуры и повышения качества предоставляемых услуг.

Доля государственных расходов на социальную защиту составляет приблизительно 5,2 % ВВП. Вместе с тем структура соответствующих расходов и доля средств, непосредственно направляемых на социальные выплаты, требуют отдельной оценки с точки зрения эффективности использования финансовых ресурсов и охвата социально уязвимых групп населения.

Система социальной защиты ориентирована на поддержку малоимущих граждан, пенсионеров, лиц с инвалидностью и семей с детьми. Вместе с тем сохраняющийся уровень бедности обусловливает необходимость дальнейшего совершенствования механизмов социальной поддержки. Особое значение имеют повышение адресности помощи, обеспечение прозрачности ее распределения и расширение охвата нуждающихся категорий населения.

Кроме того, в условиях ограниченности ресурсов возрастает нагрузка на пенсионную систему, что требует совершенствования механизмов ее финансирования и страхового обеспечения. Демографические изменения, в том числе изменение возрастной структуры населения, обусловливают необходимость дальнейшего совершенствования пенсионного обеспечения и поиска устойчивых финансовых моделей.

К направлениям повышения эффективности использования финансовых ресурсов в социальной сфере можно отнести создание развернутой системы постоянного мониторинга и анализа деятельности организаций социального сектора, позволяющей своевременно выявлять проблемы и корректировать направления их деятельности. Не менее важным является применение стратегического долгосрочного подхода при разработке прогнозов, связанных с будущими общественными потребностями и

приоритетами развития [10]. Кроме того, существенное значение имеет привлечение различных форм инвестиций, направленных на модернизацию и расширение инфраструктуры социальной сферы, что способствует повышению ее устойчивости и качества предоставляемых услуг.

Список использованной литературы

1. Саякбаева А. А., Акылбекова Н. И., Эсенгелди К. А. Социальные услуги как фактор развития человеческого капитала // Актуальные вопросы современной экономики. — 2022. — № 3. — С. 182–190. — DOI: 10.34755/IROK.2022.88.77.009.
2. Акунова А. М. Финансирование социального сектора: состояние, особенности, тенденции // Alatoo Academic Studies. — 2024. — № 3. — С. 393–403. — DOI: 10.17015/aas.2024.243.34.
3. Рубинштейн А. Я. Экономика социального сектора: проблемы теории // Экономическая наука современной России. — М., 2005. — № 1 (28). — С. 47–64.
4. Романова Т. Ф., Отришко М. О. Социальная защита населения: эволюция и необходимость развития // Ключевые тенденции развития общественных финансов в новой экономической реальности : материалы Международной научно-практической онлайн-конференции, Ростов-на-Дону, 12 мая 2022 г. — Ростов-на-Дону : Ростовский государственный экономический университет «РИНХ», 2022. — С. 135–137.
5. Саякбаева А. А., Акылбекова Н. И. Роль социальной составляющей в развитии экономики // Евразийское Научное Объединение. — 2018. — № 2–3 (36). — С. 164–167.
6. Зайцева Ю. В. Роль образования в развитии государства: историко-правовой анализ Петровской эпохи // Российское право онлайн. — 2023. — № 2. — С. 20–24.
7. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Образование и культура. — URL: https://stat.gov.kg/ru/statistics/obrazovanie/ (дата обращения: 28.09.2026).
8. Акунова А. М., Союзова А. А., Ишеналиева А. К. Финансирование сферы здравоохранения Кыргызской Республики // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. — 2024. — № 7. — С. 107–111.
9. Есеналиева Б. Б., Омеркулова Б. С., Дылдаев М. М. Финансирование социальных услуг в Кыргызской Республике // Евразийское Научное Объединение. — М., 2018. — № 5–2 (39). — С. 87–89.
10. Акунова А. М. Финансирование социального сектора Кыргызской Республики // Известия ВУЗов Кыргызстана. — 2023. — № 6. — С. 7–10.

Рецензент: доктор экономических наук, профессор Искаков И.И.

УДК: 339.923.52:339.924.3
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-421-427

Саманчиева А.С., Ибрагимова Р.С.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Саманчиева А.С. Ибрагимова Р.С.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Samanchieva A.S., Ibragimova R. S.
KNU Jusup Balasagyn

ЕВРАЗИЯ ЭКОНОМИКАЛЫК БИРИМДИГИНИН АЛКАГЫНДА МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК ИНТЕГРАЦИЯНЫН ӨНҮГҮШҮ
РАЗВИТИЕ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ В РАМКАХ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА
DEVELOPMENT OF MACROECONOMIC INTEGRATION WITHIN THE EURASIAN ECONOMIC UNION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Евразия экономикалык биримдигине (ЕАЭБ) мүчө мамлекеттердин макроэкономикалык саясат чөйрөсүндөгү интеграциясынын өнүгүшү негизги экономикалык көрсөткүчтөрдүн негизинде талданат. 2025-жылдагы маалыматтарга ылайык, Биримдикке мүчө өлкөлөрдүн экономикалары татаал геосаясий шарттарга, санкциялык басымга, протекционисттик чаралардын күчөшүнө жана дүйнөлүк соодадагы түзүмдүк өзгөрүүлөргө карабастан туруктуу өсүштү көрсөткөн. ЕАЭБдин жыйынды ички дүң продукциясынын өсүшү тогуз айдын ичинде 1,7 %ды түзгөн, анын ичинде Арменияда — 6,0 %, Казакстанда — 6,3 %, Кыргыз Республикасында — болжол менен 10 %. Өнөр жай өндүрүшүндө, инвестициялык активдүүлүктө жана чекене соодада да оң динамика байкалган. 2021–2024-жылдары ишке ашырылган чаралардын интеграциялык таасири ЕАЭБдин жыйынды ИДПсынын болжол менен 1,7 %ын түзгөн, бул интеграциянын мүчө мамлекеттердин макроэкономикалык өнүгүүсүндөгү маанисин көрсөтөт. 2025-жылдын сентябрында инфляциянын өсүшү ички суроо-талаптын жогорулашы, азык-түлүктүн жана күйүүчү майдын кымбатташы менен шартталган. Бааларды турукташтыруу максатында Биримдикке мүчө өлкөлөр бажы алымдарын төмөндөтүү жана стратегиялык товарлар боюнча индикативдик балансtарды координациялоо чараларын көрүшкөн. Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык кызматташтыгы ЕАЭБдин байкоочу мамлекеттери менен өз ара аракеттенүүнү, Вьетнам, Сербия, Иран жана Кытай менен соода-экономикалык кызматташтыкты, ошондой эле Индия жана Монголия менен кызматташтыкты өнүктүрүүнү камтыйт. Макалада координацияланган макроэкономикалык саясат жана интеграциялык процесстер ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин туруктуу экономикалык өсүшүнө, инвестициялык жагымдуулугунун жана соода активдүүлүгүнүн жогорулашына өбөлгө түзөрү көрсөтүлөт.

Аннотация: Статья посвящена анализу развития интеграции в сфере макроэкономической политики государств — членов Евразийского экономического союза (ЕАЭС) на основе ключевых экономических показателей. По данным за 2025 год, экономики стран Союза демонстрируют устойчивый рост, несмотря на сложную геополитическую обстановку, санкционное давление, усиление протекционистских мер и структурные изменения в мировой торговле. Совокупный рост ВВП ЕАЭС за девять месяцев составил 1,7 %, при этом в Армении рост составил 6,0 %, в Казахстане — 6,3 %, а в Кыргызской Республике — около 10 %. Положительная динамика также отмечается в промышленном производстве, инвестиционной активности и розничной торговле. Интеграционный эффект мер, реализованных в 2021–2024 годах, оценивается примерно в 1,7 % совокупного ВВП ЕАЭС, что свидетельствует о значимости интеграции для макроэкономического развития государств-членов. Рост инфляции в сентябре 2025 года был обусловлен увеличением внутреннего спроса, ростом цен на продовольствие и топливо. Для стабилизации цен страны Союза приняли меры по снижению таможенных пошлин и координации индикативных балансов стратегических товаров. Внешнеэкономическое сотрудничество Кыргызской Республики включает взаимодействие с государствами — наблюдателями при ЕАЭС, торгово-экономическое сотрудничество с Вьетнамом, Сербией, Ираном и Китаем, а также развитие сотрудничества с Индией и Монголией. В статье показано, что координированная макроэкономическая политика и интеграционные процессы способствуют устойчивому экономическому росту, повышению инвестиционной привлекательности и торговой активности государств — членов ЕАЭС.

Abstract: The article analyzes the development of integration in the field of macroeconomic policy among the member states of the Eurasian Economic Union (EAEU) based on key economic indicators.

According to 2025 data, the economies of the EAEU member states demonstrate stable growth despite a complex geopolitical environment, sanctions pressure, increasing protectionist measures, and structural changes in global trade. The EAEU's aggregate GDP growth over the first nine months amounted to 1.7%, with Armenia recording growth of 6.0%, Kazakhstan 6.3%, and the Kyrgyz Republic approximately 10%. Positive trends were also observed in industrial production, investment activity, and retail trade. The integration effect of measures implemented in 2021–2024 is estimated at approximately 1.7% of the EAEU's aggregate GDP, indicating the significance of integration for the macroeconomic development of its member states. The rise in inflation in September 2025 was driven by increased domestic demand and higher food and fuel prices. To stabilize prices, the EAEU member states adopted measures to reduce customs duties and coordinate indicative balances of strategic goods. The foreign economic cooperation of the Kyrgyz Republic includes interaction with EAEU observer states, trade and economic cooperation with Vietnam, Serbia, Iran, and China, as well as the development of cooperation with India and Mongolia. The article demonstrates that coordinated macroeconomic policies and integration processes contribute to sustainable economic growth, increased investment attractiveness, and stronger trade activity among the EAEU member states.

Негизги сөздөр: Евразия экономикалык биримдиги; макроэкономикалык интеграция; макроэкономикалык саясат; экономикалык өсүш; инфляция; инвестициялык активдүүлүк; тышкы соода; Кыргыз Республикасы.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз; макроэкономическая интеграция; макроэкономическая политика; экономический рост; инфляция; инвестиционная активность; внешняя торговля; Кыргызская Республика.

Keywords: Eurasian Economic Union; macroeconomic integration; macroeconomic policy; economic growth; inflation; investment activity; foreign trade; Kyrgyz Republic.

Развитие интеграции в сфере макроэкономической политики государств — членов Евразийского экономического союза (ЕАЭС) по ключевым показателям союзных направлений демонстрирует устойчивую положительную динамику [1]. По данным статистики за 2025 год, экономики стран ЕАЭС показали рост, несмотря на сложную геополитическую обстановку, включая санкционное давление, усиление протекционистских мер в регионе и в мире в целом, а также структурные изменения в глобальной торговле, взаимодействии с третьими странами и развитии логистических цепочек.

По итогам девяти месяцев 2025 года совокупный рост валового внутреннего продукта ЕАЭС составил 1,7 %. При этом ряд государств-членов продемонстрировал более высокие темпы экономического роста: в Армении рост ВВП составил 6,0 %, в Казахстане — 6,3 %, а наибольшие темпы роста зафиксированы в Кыргызской Республике — около 10 %. [3]. Указанные данные свидетельствуют о неоднородности экономической динамики внутри союза при общем положительном тренде (см. рис. 1).

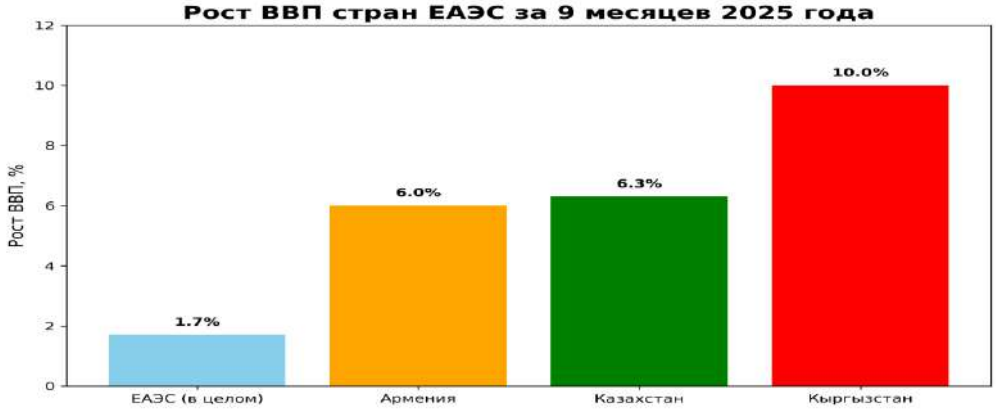

Рисунок 1. «Рост ВВП стран ЕАЭС за 9 месяцев 2025 года».

Кыргызская Республика также занимает лидирующие позиции по темпам роста промышленного производства. В целом по ЕАЭС объем промышленного производства увеличился на 1,3 %, тогда как в Кыргызстане рост составил около 9,8 %. Существенные темпы промышленного роста также отмечены в Казахстане — 7,3 % (см. рис. 2).

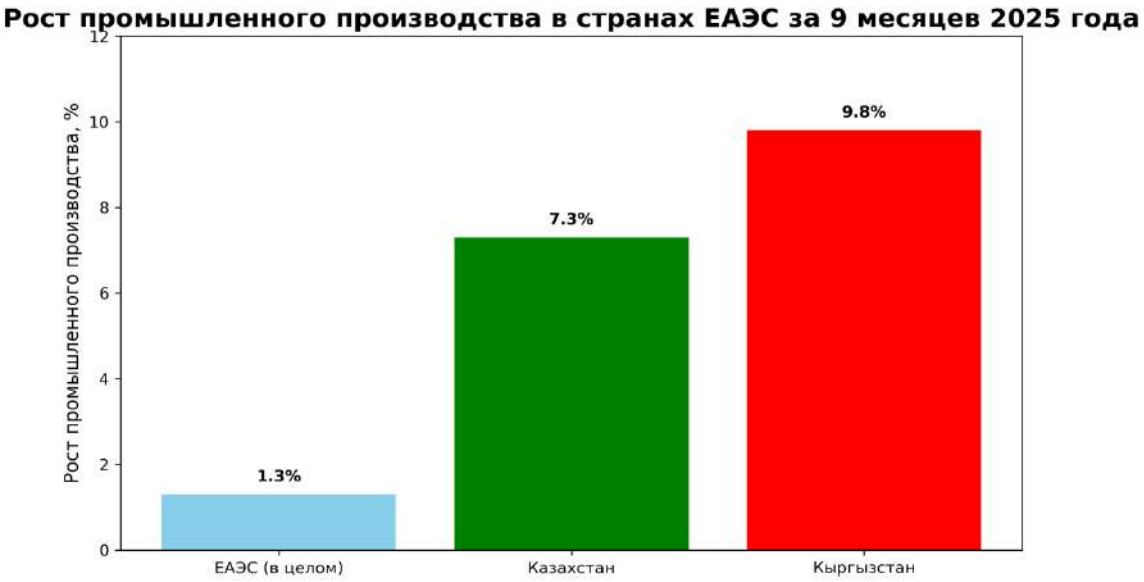

Рисунок 2. «Рост промышленного производства в странах ЕАЭС за 9 месяцев 2025 года»

Высокая инвестиционная активность наблюдается в Армении, где инвестиции в основной капитал выросли на 20 %, за ней следует Кыргызская Республика с показателем около 19 %. Данные показатели отражают повышение деловой активности и инвестиционной привлекательности отдельных стран союза (см. рис. 3).

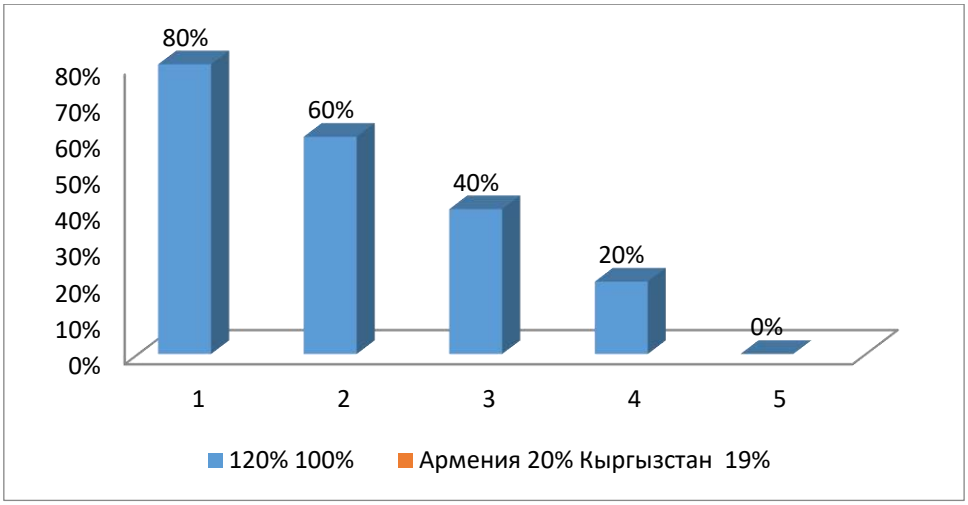

Рисунок 3.Рост инвестиций в основной капитал в странах ЕФЭС 2025г.

Положительная динамика сохраняется и в сфере розничной торговли. В среднем по ЕАЭС рост розничного товарооборота составил 3,3 %, при этом в Кыргызской Республике данный показатель достиг 24 %, что указывает на высокий уровень внутреннего потребительского спроса (см. рис. 4).

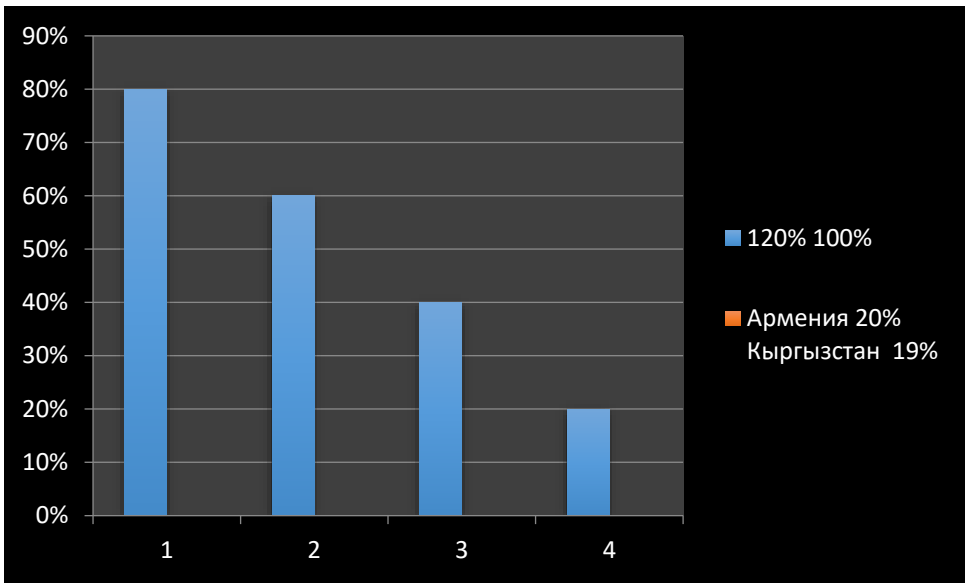

Рисунок 4. Рост розничного товарооборота в странах УФЭС 2025г.

Интеграционный эффект от реализации согласованных мер в рамках ЕАЭС за период 2021–2024 годов оценивается примерно в 1,7 % совокупного ВВП союза, что в денежном выражении составляет около 43 млрд долларов США. Это подтверждает значимость интеграционных процессов для макроэкономического развития государств-членов [4; 5].

Вместе с тем в сентябре 2025 года страны союза столкнулись с ростом индекса потребительских цен: по сравнению с сентябрем 2024 года инфляция увеличилась на 8,4 %. В ответ на данный вызов на уровне союза и национальных правительств был принят комплекс мер, направленных на смягчение инфляционного давления и возвращение показателей к целевым ориентирам с учетом особенностей экономического развития каждого государства.

В Кыргызской Республике рост инфляции был обусловлен увеличением внутреннего спроса, удорожанием продовольственных товаров, ростом цен на топливо и услуги жилищно-коммунального хозяйства. Аналогичные тенденции наблюдались и в других странах ЕАЭС. В целях нивелирования данных факторов в рамках союза были приняты решения о снижении или обнулении ввозных таможенных пошлин, прежде всего на продовольственную продукцию и топливно-энергетические ресурсы, с целью насыщения внутреннего рынка и стабилизации цен. Кроме того, в ЕАЭС применяются совместные индикативные балансы по отдельным видам топлива и продовольственных товаров, что позволяет государствам-членам координировать свои действия и обеспечивать макроэкономическую устойчивость как на национальном, так и на союзном уровне.

В сфере внешнеэкономического взаимодействия Кыргызская Республика участвует в нескольких форматах сотрудничества. В частности, осуществляется системный диалог со странами-наблюдателями при ЕАЭС — Узбекистаном, Кубой и Ираном. Эти государства принимают участие в работе органов союза, а также ведется отдельная работа по снижению торговых барьеров и реализации совместных проектов в рамках ЕАЭС.

Вторым важным направлением является взаимодействие в рамках соглашений о свободной торговле. На сегодняшний день ЕАЭС подписал соответствующие соглашения с Вьетнамом, Сербией, Ираном, а также ведется работа по расширению сотрудничества с Монголией и Индонезией.

Кроме того, действует непреференциальное торгово-экономическое соглашение с Китайской Народной Республикой [2], которая является одним из ключевых торговых партнеров Кыргызстана и всего союза. Параллельно продолжаются переговоры о развитии торгово-экономического взаимодействия с Индией (см. рис. 5).

Рисунок 5. Сотрудничество Кыргызстана с другими странами

География внешнеэкономических связей Кыргызской Республики определяется стратегическим документом «Основные направления международной деятельности», который утверждается Высшим Евразийским экономическим советом на уровне глав государств. Данный документ охватывает широкий спектр стран и регионов и определяет приоритеты внешнеэкономической политики.

За последние пять лет интеграционные процессы в Кыргызской Республике были реализованы в рамках стратегического цикла, финальный этап которого приходится на 2025 год и предусматривает завершение всех утвержденных проектов, а также внесение изменений и дополнений в Договор о Евразийском экономическом союзе. За десять лет участия в ЕАЭС Кыргызская Республика достигла значимых результатов, ключевым из которых является реализация четырех фундаментальных свобод союза: свободы движения товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов.

Анализ развития интеграции в сфере макроэкономической политики государств — членов ЕАЭС показывает, что координированные меры способствуют устойчивому экономическому росту, несмотря на сложные геополитические условия, санкционное давление и структурные изменения в мировой торговле. По итогам девяти месяцев 2025 года совокупный рост ВВП стран союза составил 1,7 %, при этом наибольшие темпы роста зафиксированы в Кыргызской Республике — около 10 %. Положительная динамика отмечается также в промышленном производстве, инвестиционной активности и розничной торговле, что свидетельствует о повышении деловой активности и инвестиционной привлекательности отдельных государств. Интеграционный эффект мер 2021–2024 годов оценивается примерно в 1,7 % совокупного ВВП, что подтверждает значимость интеграции для макроэкономического развития стран-членов. Рост инфляции в сентябре 2025 года был обусловлен увеличением внутреннего спроса, подорожанием продовольственных товаров и топлива, на что страны союза отреагировали снижением таможенных пошлин и координацией индикативных балансов стратегических товаров. Внешнеэкономическое сотрудничество Кыргызской Республики с наблюдателями ЕАЭС, странами-партнерами по соглашениям о свободной торговле и ключевыми международными игроками обеспечивает расширение торговых и инвестиционных возможностей.

Таким образом, можно заключить, что макроэкономическая координация и интеграционные процессы в рамках ЕАЭС способствуют укреплению экономической стабильности, повышению инвестиционной активности и развитию взаимовыгодной торговли государств-членов, формируя основу для дальнейшего устойчивого роста и сбалансированного развития региона.

Список использованной литературы

1. Лю Тао. Анализ целей и мер управления современными логистическими предприятиями // Вестник КНУ. — 2024.
2. Се Цзинь Жуй, Адамкулова Ч. У. Управление проектами сотрудничества между Китаем и Кыргызстаном в рамках инициативы «Один пояс, один путь» // Вестник КНУ. — 2024.
3. Евразийская экономическая комиссия. Основные направления макроэкономической политики государств — членов Евразийского экономического союза. — М. : ЕЭК, 2024–2025.
4. Глазьев С. Ю. Евразийская экономическая интеграция: результаты и перспективы развития // Вопросы экономики. — 2023. — № 10. — С. 5–21.
5. Гусейнов Т. Т. Макроэкономические эффекты интеграционных процессов в рамках ЕАЭС // Вестник РУДН. Серия: Экономика. — 2024. — Т. 32. — № 1. — С. 69–87.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Исмаилова Н.Р.

УДК 339.9:330.322
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-427-431

Саманчиева А.С., Ибрагимова Р.С., Халикова Л.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Саманчиева А.С., Ибрагимова Р.С., Халикова Л.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Samanchieva A.S., Ibragimova R.S., Khalikova L.
KNU Jusup Balasagyn

РОССИЯ МЕНЕН КЫРГЫЗСТАНДЫН ИНВЕСТИЦИЯЛЫК КЫЗМАТТАШТЫГЫ: ЫСЫК-КӨЛДӨГҮ VII ЭКОНОМИКАЛЫК ФОРУМДУН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

ИНВЕСТИЦИОННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РОССИИ И КЫРГЫЗСТАНА: ТЕНДЕНЦИИ И ИТОГИ VII ЭКОНОМИЧЕСКОГО ФОРУМА НА ИССЫК-КУЛЕ

INVESTMENT COOPERATION BETWEEN RUSSIA AND KYRGYZSTAN: TRENDS AND OUTCOMES OF THE VII ECONOMIC FORUM AT ISSYK-KUL

Кыскача мүнөздөмө: Макалада 2025-жылдын 19-августунда Ысык-Көлдө өткөн VII Россия-Кыргыз экономикалык форумунун мисалында Россия менен Кыргызстандын инвестициялык кызматташтыгы талданат. Негизги көңүл Кыргызстандын экономикасын евразиялык мейкиндикке интеграциялоонун маанилүү механизмдеринин бири катары Россия-Кыргыз өнүктүрүү фондунун ролуна бурулат. Он жылдык ишмердүүлүгүнүн ичинде фонд жалпы суммасы 750 млн АКШ долларына жакын 3 500дөн ашык долбоорду каржылап, ири ишканаларды, чакан жана орто бизнести колдоого, жумуш орундарын түзүүгө, региондорду өнүктүрүүгө жана экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга салым кошкон. Макалада 2017–2024-жылдар аралыгында Кыргызстандын экономикасына Россиядан тартылган инвестициялардын динамикасы, анын ичинде кайра иштетүү өнөр жайына, айыл чарбасына жана инфраструктуралык долбоорлорго багытталган инвестициялар каралат. Россиялык инвестициялардын өсүшү экономикалык гана эмес, геосаясий мааниге да ээ болуп, башка өлкөлөрдүн, анын ичинде Кытайдын атаандаштыгынын шартында Россиянын Борбордук Азиядагы позициясын бекемдеп жатканы белгиленет. Инвестициялар экономиканы диверсификациялоого, экспорттук потенциалды жогорулатууга жана Кыргызстандын эл аралык рынокторго интеграцияланышына оң таасирин тийгизет. Авторлор Россияны финансылык

донор гана эмес, негизги тармактардын туруктуу өнүгүшүнө, экономикалык жана региондук туруктуулукка өбөлгө түзгөн стратегиялык өнөктөш катары баалашат.

Аннотация: Статья посвящена анализу инвестиционного сотрудничества России и Кыргызстана на примере VII Российско-Кыргызского экономического форума, состоявшегося 19 августа 2025 года на Иссык-Куле. Основное внимание уделено роли Российско-Кыргызского фонда развития как одного из ключевых механизмов интеграции экономики Кыргызстана в евразийское пространство. За десять лет работы фонд профинансировал более 3 500 проектов на общую сумму около 750 млн долларов США, поддерживая крупные предприятия, малый и средний бизнес, способствуя созданию рабочих мест, региональному развитию и повышению конкурентоспособности экономики. В статье рассматривается динамика российских инвестиций в экономику Кыргызстана в 2017–2024 годах, в том числе в обрабатывающую промышленность, сельское хозяйство и инфраструктурные проекты. Отмечается, что рост российских инвестиций имеет не только экономическое, но и геополитическое значение, укрепляя позиции России в Центральной Азии в условиях конкуренции с другими странами, включая Китай. Инвестиции положительно влияют на диверсификацию экономики, экспортный потенциал и интеграцию Кыргызстана в международные рынки. Авторы рассматривают Россию не только как финансового донора, но и как стратегического партнёра, инвестиции которого способствуют устойчивому развитию ключевых отраслей, экономической и региональной стабильности.

Abstract: The article analyzes investment cooperation between Russia and Kyrgyzstan using the VII Russian-Kyrgyz Economic Forum, held on August 19, 2025, at Issyk-Kul, as a case study. Particular attention is paid to the role of the Russian-Kyrgyz Development Fund as one of the key mechanisms for integrating Kyrgyzstan’s economy into the Eurasian space. Over ten years of operation, the Fund has financed more than 3,500 projects totaling approximately USD 750 million, supporting large enterprises as well as small and medium-sized businesses and contributing to job creation, regional development, and increased economic competitiveness. The article examines the dynamics of Russian investment in Kyrgyzstan’s economy from 2017 to 2024, including investment in manufacturing, agriculture, and infrastructure projects. The growth of Russian investment is considered to have both economic and geopolitical significance, strengthening Russia’s position in Central Asia amid competition with other countries, including China. Such investment contributes to economic diversification, increased export potential, and Kyrgyzstan’s integration into international markets. The authors view Russia not only as a financial donor but also as a strategic partner whose investments contribute to the sustainable development of key sectors as well as economic and regional stability.

Негизги сөздөр: Россия; Кыргызстан; инвестициялар; Россия-Кыргыз өнүктүрүү фонду; экономикалык кызматташтык; эл аралык долбоорлор; өнөр жай; инфраструктура; экспорт.

Ключевые слова: Россия; Кыргызстан; инвестиции; Российско-Кыргызский фонд развития; экономическое сотрудничество; международные проекты; промышленность; инфраструктура; экспорт.

Keywords: Russia; Kyrgyzstan; investments; Russian-Kyrgyz Development Fund; economic cooperation; international projects; industry; infrastructure; export.

Когда говорят о «большой политике» и глобальной экономике, чаще всего на ум приходят такие государства, как Россия или Китай. Однако не всегда ключевые события происходят на крупнейших площадках мира — иногда они разворачиваются в сердце Центральной Азии. Таким событием стал VII Российско-Кыргызский экономический форум, состоявшийся 19 августа 2025 года на берегу жемчужины Кыргызстана — Иссык-Куля.

Организатор форума — Российско-Кыргызский фонд развития (РКФР). На протяжении десяти лет он является одним из важнейших механизмов экономической интеграции Кыргызстана в евразийское пространство. Основная цель форума — создать площадку для прямого диалога бизнеса, дать возможность кыргызским предпринимателям выйти на международный уровень и найти новых

партнёров [5].

За десятилетие своей работы РКФР профинансировал более 3 500 проектов**,** что напрямую повлияло на развитие национальной экономики. Вложения направлялись не только в крупные предприятия, но и в малый и средний бизнес, что позволило создавать рабочие места и стимулировать региональное развитие. Одним из показательных примеров стало участие фонда в модернизации сахарной промышленности Кыргызстана, инициированное в рамках VIII Кыргызско-Российской межрегиональной конференции 27 марта 2019 года. Поддержка позволила обновить производственные мощности и уменьшить импортозависимость [5].

По данным за 2017–2024 годы, Россия инвестировала в экономику Кыргызстана 1 006,3 млн долларов США**.** Только в 2024 году объём поступлений составил 279,3 млн долларов, из которых 117,5 млн долларов направлено в обрабатывающую промышленность. Параллельно через РКФР было профинансировано около 3 500 проектов на общую сумму 750 млн долларов (см. рисунок 1) [5].

Рисунок 1. Динамика инвестиций России и РКФР в экономику Кыргызстана (2017–2024 гг.)

Согласно данным, представленным на рисунке 1, наблюдается динамика притока инвестиций в Кыргызстан, выраженная в миллионах долларов. В частности, за период с 2017 по 2024 годы общий объём инвестиций достиг 1 006,3 млн долларов.

Отдельно следует отметить, что в 2024 году инвестиции со стороны Российской Федерации сократились и составили 279,3 млн долларов.

В 2024 году в обрабатывающую промышленность было направлено 117,5 млн долларов.

Финансирование, выделенное Российско-Кыргызским фондом развития (РКФР), в рассматриваемом периоде достигло 750,0 млн долларов, что сыграло значимую роль в поддержке экономических проектов страны.

Эти цифры отражают системный характер сотрудничества. Россия выступает не только как донор, но и как стратегический партнёр, заинтересованный в устойчивом развитии экономики Кыргызстана.

Рост российских инвестиций имеет важное геополитическое значение. В условиях конкуренции с Китаем за влияние в Центральной Азии Россия усиливает своё присутствие через долгосрочные проекты [3; 6; 7].

Уже в первом квартале 2025 года российский инвестиционный поток увеличился на 40 %, тогда как китайский рост составил лишь 25 %. Это позволяет предположить, что в ближайшее время Россия может выйти на позицию главного инвестора в Кыргызстане, обогнав Китай (см. рисунок 2).

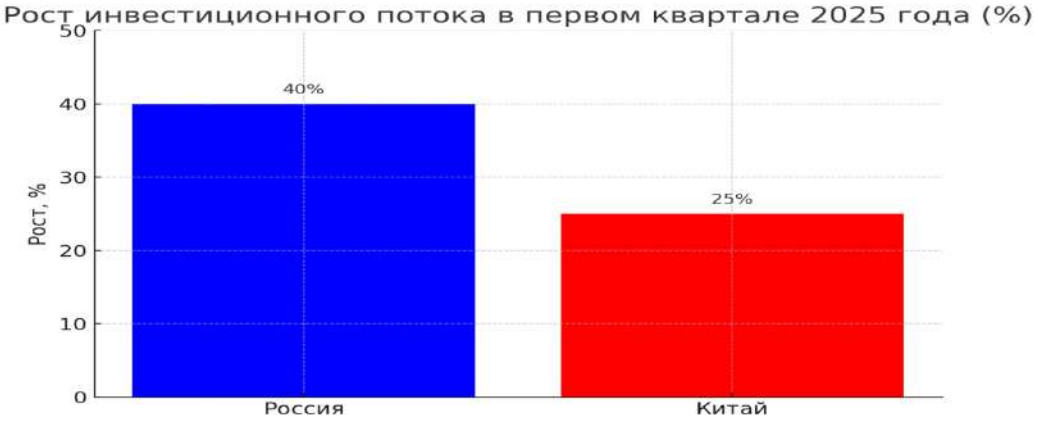

Рисунок 2. Сравнение роста инвестиционного потока России и Китая в первом квартале 2025 года (%)

Кроме того, форум на Иссык-Куле стал демонстрацией того, что интеграция в рамках ЕАЭС приносит реальные результаты. Кыргызстан получает не только финансовые ресурсы, но и доступ к крупным рынкам сбыта, современным технологиям и управленческим практикам.

Особое значение имеет то, что значительная часть проектов финансируется в регионах [2]. Это позволяет уменьшить социально-экономический разрыв между Бишкеком и отдалёнными областями. Средства РКФР способствуют открытию перерабатывающих предприятий, развитию сельского хозяйства, модернизации транспортной инфраструктуры.

Для малого и среднего бизнеса фонд стал фактически «финансовым окном» в мир. Доступ к долгосрочным кредитам на льготных условиях позволил тысячам предпринимателей расширить своё производство, выйти на новые рынки и создать дополнительные рабочие места [5; 6].

Эксперты считают, что в 2025 году Россия окончательно закрепит позиции крупнейшего инвестора в Кыргызстане. Приоритетными направлениями вложений станут:
– сельское хозяйство, особенно проекты, связанные с переработкой сельхозпродукции;
– обрабатывающая промышленность, включая пищевую и лёгкую;
– инфраструктурные проекты, способные повысить связанность регионов и облегчить экспорт.

Такое распределение инвестиций соответствует национальным приоритетам Кыргызстана: диверсификации экономики, увеличению экспортного потенциала и созданию новых рабочих мест.

VII Российско-Кыргызский экономический форум на Иссык-Куле подтвердил, что российско-кыргызское партнёрство вышло на качественно новый уровень. Россия остаётся для Кыргызстана не просто инвестором, а стратегическим союзником, чьи вложения обеспечивают устойчивое развитие ключевых отраслей и способствуют интеграции страны в евразийское экономическое пространство.

Список использованной литературы

1. Кемелдинова Ж. М. Средства повышения эффективности инновационных процессов формирования международной конкурентоспособности предприятий // Вестник КНУ. – 2024.
2. Сатиева М. Т., Сапабекова Д. О. Роль государственного регулирования в развитии «зеленых инвестиций» // Вестник КНУ. – 2024. – № 2.

3. Алексеева Н. А. Международные инвестиции и экономическое сотрудничество России с государствами СНГ. – Москва: Издательство РАН, 2020.
4. Иванов С. В. Инвестиционная политика России в Центральной Азии: опыт и перспективы // Международная экономика. – 2021. – № 4. – С. 45–58.
5. Кыргызско-Российский фонд развития. Отчёт о деятельности фонда за 2017–2024 гг. – Бишкек, 2024.
6. Назаров А. Б. Экономическое развитие Кыргызстана и роль иностранных инвестиций. – Бишкек: Издательство КНУ, 2019.
7. Турсунов Д. Т. Развитие международной торговли и инвестиционных потоков в Центральной Азии. – Бишкек, 2021.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Эрмекова А.Ш.

УДК 32:351/352
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-431-439

Сатыбалдиева А.К., Сапарбаева А.К.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Сатыбалдиева А. К., Сапарбаева А. К.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Satybaldieva A. K., Saparbaeva A. K.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МУНИЦИПАЛДЫК АЙМАКТЫК БАШКАРМАЛЫКТАРДЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ (БИШКЕК ШААРЫНЫН МЭРИЯСЫНЫН МИСАЛЫНДА)
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУНИЦИПАЛЬНЫХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ УПРАВЛЕНИЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (НА ПРИМЕРЕ МЭРИИ ГОРОДА БИШКЕК)
ACTIVITIES OF MUNICIPAL TERRITORIAL ADMINISTRATIONS IN THE KYRGYZ REPUBLIC (BASED ON THE EXAMPLE OF THE BISHKEK CITY MAYOR'S OFFICE)

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Бишкек шаарынын мэриясынын муниципалдык аймактык башкармалыктарынын ишмердүүлүгү каралат. Изилдөөнүн максаты – шаардык бийлик органдары менен калктын ортосундагы байланыш катары муниципалдык аймактык башкармалыктардын ролун талдоо жана алардын ишинин натыйжалуулугуна таасир этүүчү факторлорду аныктоо. Макалада муниципалдык аймактык башкармалыктардын түзүлүшү, ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздери, негизги функциялары жана ыйгарым укуктары талданат. Алардын мэриянын чечимдерин аймактык деңгээлде ишке ашыруудагы, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен коомчулуктун ортосундагы өз ара аракеттенүүнү камсыз кылуудагы, ошондой эле коммуналдык жана социалдык кызматтардын ишин координациялоодогу ролуна көңүл бурулат. Мындан тышкары, муниципалдык аймактык башкармалыктарды реформалоо маселелери, алардын ишмердүүлүгүндөгү учурдагы көйгөйлөр каралып, иштин натыйжалуулугун жогорулатуу, кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуу, материалдык-техникалык шарттарды жана санариптик башкарууну жакшыртуу боюнча сунуштар берилет.

Аннотация: В данной статье рассматривается деятельность муниципальных территориальных управлений мэрии города Бишкек. Цель исследования – проанализировать роль муниципальных территориальных управлений как связующего звена между органами городской власти и населением, а также определить факторы, влияющие на эффективность их деятельности. В статье рассматриваются

структура муниципальных территориальных управлений, правовые основы их деятельности, основные функции и полномочия. Особое внимание уделяется их роли в реализации решений мэрии на территориальном уровне, обеспечении взаимодействия органов местного самоуправления с населением, а также координации работы коммунальных и социальных служб. Кроме того, рассматриваются вопросы реформирования муниципальных территориальных управлений и существующие проблемы их деятельности. Предлагаются меры по повышению эффективности работы, повышению квалификации сотрудников, улучшению материально-технических условий и развитию цифрового управления.

Abstract: This article examines the activities of the municipal territorial administrations of the Bishkek City Mayor's Office. The purpose of the study is to analyze the role of municipal territorial administrations as a link between city authorities and the population and to identify factors affecting the effectiveness of their activities. The article examines the structure of municipal territorial administrations, the legal framework for their activities, and their main functions and powers. Particular attention is paid to their role in implementing decisions of the Mayor's Office at the territorial level, facilitating interaction between local self-government bodies and the population, and coordinating the work of public utilities and social services. In addition, the article considers issues related to the reform of municipal territorial administrations and the current challenges they face. Measures are proposed to improve operational efficiency, enhance staff qualifications, strengthen material and technical resources, and develop digital governance.

Негизги сөздөр: жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары; муниципалдык аймактык башкармалык; мэрия; Бишкек шаары; муниципалдык башкаруу; санариптик башкаруу; социалдык кызматтар; реформа.

Ключевые слова: органы местного самоуправления; муниципальное территориальное управление; мэрия; город Бишкек; муниципальное управление; цифровое управление; социальные услуги; реформа.

Keywords: local self-government bodies; municipal territorial administration; Mayor's Office; Bishkek; municipal governance; digital governance; social services; reform.

Кыргыз Республикасынын борбор калаасынын динамикалуу өсүшүнө байланыштуу калктын жыштыгы жогорулап, социалдык-экономикалык процесстер татаалдашып жаткан шартта Бишкек шаарынын муниципалдык аймактык башкармалыктарынын ролу өзгөчө мааниге ээ. Бишкек шаары Кыргызстандын эң ири саясий, экономикалык жана маданий борбору болгондуктан, шаардык кызматтарга оор жүк түшөт жана муниципалдык жана аймактык деңгээлдерде натыйжалуу башкаруу системасын талап кылат. Макаланын максаты – шаардык бийлик органдары менен калктын ортосундагы ортомчу байланыш катары муниципалдык аймактык башкармалыктардын ролун комплекстүү талдоо жана алардын иштешинин натыйжалуулугуна таасир этүүчү факторлорду аныктоо. Изилдөөнүн объектиси Бишкек шаарынын муниципалдык аймактык башкармалыктарынын ишмердүүлүгү болуп саналат.

Миграциялык агымдар, транспорттук тыгындар, жашоо үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү, коопсуздукту сактоо, жер ресурстарын коргоо жана шаардык инфраструктураны өнүктүрүү сыяктуу заманбап көйгөйлөр жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен коомчулуктун ортосундагы комплекстүү координациялоо механизмдерин талап кылат. Аймактык башкаруу органдары бул көйгөйлөрдү чечүүдө, муниципалдык саясатты түздөн-түз жергиликтүү деңгээлде ишке ашырууну камсыз кылууда маанилүү роль аткарары белгилүү.

Учурда ачык-айкындуулукту жогорулатуу, муниципалдык кызматтарды санариптештирүү, тургундар менен өз ара аракеттенүүнү күчөтүү жана уюштуруу процесстерин жөнөкөйлөтүү артыкчылыктуу багыттарга айланууда. Андыктан Бишкек шаарынын аймактык башкармалыктарынын ишмердүүлүгүн ар тараптан талдоо актуалдуу болуп саналат. Алардын ишмердүүлүгүн изилдөө учурдагы көйгөйлөрдү аныктоого, башкаруу чечимдеринин натыйжалуулугун баалоого жана борбор калаада муниципалдык башкарууну жакшыртуу жолдорун сунуштоого мүмкүндүк берет.

2008-жылдын июнь айында борбор калаа Бишкекте аймактык коомдук өз алдынча башкаруунун (ТОС) мамлекеттик жана административдик функцияларын бөлүү жүргүзүлүп, жаңы аймактык башкаруу түзүмдөрү – муниципалдык аймактык башкармалыктар (мындан ары – МАБ) түзүлгөн. Алар өздөрүнүн карамагындагы аймактарда жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүгө жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан өз компетенцияларынын чегинде берилген функцияларды аткарууга багытталган. Муниципалдык аймактык башкармалыктарды өркүндөтүү жана андан ары өнүктүрүү максатында Бишкек шаардык кеңешинин 2011-жылдын 17-майындагы токтому кабыл алынган. Ал МАБдардын ишмердүүлүгүнүн жана укуктук статусунун жалпы тартибин белгилеген. МАБдар өз ишин «Бишкек шаарынын мэриясынын муниципалдык аймактык башкармалыктары жөнүндө» типтүү жобого ылайык жүргүзөт. Анын негиздөөчүсү – борбор калаанын мэриясы. МАБдар турак жай имараттарынын, кварталдардын, көчөлөрдүн, турак жай комплекстеринин жана кичи райондордун табигый чектериндеги калк жашаган аймактарда жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү үчүн түзүлгөн. МАБдар райондук муниципалдык администрацияларга отчёт берет [1].

Бишкек шаарынын паспортуна ылайык, райондор 32 МАБга бөлүнгөн:

– Ленин району – МАБ № 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109;

– Биринчи Май району – МАБ № 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208;

– Свердлов району – МАБ № 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308;

– Октябрь району – МАБ № 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407.

МАБдын аймагында кварталдык жана үй комитеттери иштейт. МАБдын түзүмүнө 10 кызматчы кирет: 8 муниципалдык кызматчы, 1 ТОП жана 1 МОП [2].

Таблица 1. Муниципалдык аймактык башкармалыктын кызматкерлеринин түзүмү

Аталышы	Кызматчылардын саны
Башкармалыктын башчысы	1
Башчынын орун басары	1
Башкы адис	2
Жетектөөчү адис	2
Адис	2
Техникалык тейлөө кызматкери (ТОП)	1
Кенже тейлөө кызматкери (МОП)	1
Бардыгы	**10**

МАБ коммуналдык кызматтар жана менчиктин ар кандай түрүндөгү юридикалык жактар менен болгон мамилелерин келишимдик негизде түзө алат. Андан тышкары, МАБ мамлекеттик бийлик органдарынын аймактык бөлүмдөрү, Бишкек шаарынын мэриясынын түзүмдүк бөлүмдөрү, коомдук өз алдынча башкаруунун ар кандай формалары, менчигинин түрүнө карабастан юридикалык жактар жана анын карамагындагы аймактын тургундары менен кызматташып, Бишкек шаарынын мэриясынын, райондук администрациянын жана өзүнө бекитилген аймактын тургундарынын кызыкчылыктарын коргойт.

Муниципалдык аймактык башкармалык өз иш-аракетин төмөнкү принциптердин негизинде жүзөгө ашырат:

1. Бишкек шаарынын мэриясынын башка ведомстволук жана аймактык бөлүмдөрү менен функцияларды жана ыйгарым укуктарды чектөө;
2. Бишкек шаарынын мэриясынын муниципалдык администрациясынын алдында отчёт берүү;
3. ведомстволук аймактын жергиликтүү жамаатынын мүчөлөрүнүн укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого көмөк көрсөтүү;

4. социалдык адилеттүүлүк, иштеги айкындуулук жана ачыктык, коомдук уюмдар жана ведомстволук аймактын калкы менен тыгыз өз ара байланышуу;

5. чогулуштарда, жыйналыштарда жергиликтүү маанидеги маселелерди талкуулоого ведомстволук аймактын жергиликтүү жамаатынын мүчөлөрүн жигердүү катышууга тартуу [2].

«Жергиликтүү өз алдынча башкаруу – бул аны менен кесипкөй алектенгендер үчүн бүтүндөй бир дүйнө. Бирок бул ошол эле кезде ар бир жаран үчүн күнүмдүк жашоо, себеби жергиликтүү өз алдынча башкаруу адамдардын турмуш шартын түзөт, алар биринчилерден болуп адамдын, үй-бүлөнүн, үйдүн, көчөнүн, айылдын же шаардын көйгөйлөрүнө жана керектөөлөрүнө жооп кайтарууга тийиш. Ушундай көз караштан алганда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу – мамлекеттик түзүлүштүн көп кырдуу чөйрөсү, убакыттын жана мейкиндиктин чекити, бул жерде баары бар: жарандардын муктаждыктары, башкаруу органынын ыйгарым укуктары жана жоопкерчилиги, ресурстардын болушу же жоктугу, ар кандай кызыкчылыктар», – деп жазат «Муниципалитет» журналынын башкы редактору Надежда Добрецова [5, 2-б.].

Автордун белгилөөсүндө, 2024-жылы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана жергиликтүү коомчулуктар үчүн негизги жаңылыктардын бири Министрлер Кабинетинин 2024–2027-жылдарга карата Кыргыз Республикасында «Жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү» программасын бекиткени болуп саналат. Дал ушул программанын алкагында калктын көптөн күткөн мүдөөлөрү аткарылышы керек [4].

МАБдар чакан курам менен бир катар маанилүү иштерди аткарып келишет. Мындан тышкары, шаар тургундары үчүн бул органдардын ишмердүүлүгү көнүмүш болуп калган. МАБдар күнүмдүк кеңсе иштеринен тышкары, ишембиликтерди уюштуруу, пенсионерлерге жана ардагерлерге белектерди таратуу, аз камсыз болгон үй-бүлөлөргө гуманитардык жардамдарды бөлүштүрүү, аймактардагы жарнамалык белгилерди текшерүү үчүн рейддерди жүргүзүү сыяктуу көптөгөн иштерди аткарышат.

Акыркы мезгилдерде «жамаат» деген түшүнүк коомчулукта кеңири жайылууда. Жамааттар – жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруунун формасы. Ал жергиликтүү маанидеги иштерди биргелешип чечүү үчүн жана өз жоопкерчилиги алдында бир көчөнүн, кварталдын, айылдын же шаардын башка аймактык түзүлүшүнүн аймагында жашаган жергиликтүү жамаат мүчөлөрүнүн ыктыярдуу бирикмеси болуп саналат. Жамааттар бийлик менен элдин ортосунда байланыштыруучу ролду аткарып келишет. Социалдык маселелер менен катар коомдук-саясий процесстерге да катыша алышат [8, 123-б.].

МАБдар көп кабаттуу имараттардын чатырларын, подъезддерин, турак жай аймактарындагы канализация системаларын оңдоо жана түзөө иштерине көмөктөшүп, стимулдук жана биргелешкен гранттык каражаттарды тартуу менен коомдук өз алдынча башкаруунун түрлөрүн ишке ашырып келишет. Мындай иштерди аткаруу үчүн 2020-жылдарга чейин жыл сайын ар бир районго Бишкек шаарынын жергиликтүү бюджетинен 5 миллион сом бөлүнүп турган. Каражаттын элүү пайызын көп кабаттуу үйлөрдүн тургундары өздөрү чогултушкан, ал эми МАБдардын жетекчилери гранттык комиссиянын мүчөлөрү катары артыкчылыктуу багыттарды жана аларга бөлүнүүчү гранттардын суммасын аныктап турушкан [6].

Белгилей кетүүчү нерсе, коронавирус пандемиясы учурунда дарыгерлердин, күч түзүмдөрүнүн кызматкерлеринин жана волонтерлордун эмгеги менен катар МАБ кызматкерлери да жергиликтүү аймактарда маанилүү иштерди аткарышкан. Пандемиянын оор күндөрүндө, карантиндик чектөөлөргө карабастан, МАБдардын кызматкерлери юридикалык жана жеке жактардан келип түшкөн гуманитардык жардамдарды бөлүштүрүүгө, аларды конуштардагы тургундарга жеткирүүгө жана медициналык дары-дармектерди ташууга катышкан. МАБ кызматкерлеринин пандемия учурундагы мындай эмгегин да белгилеп кетүү зарыл.

Айрым учурларда басма сөз булактарында МАБдардын ишмердүүлүгү шайлоо өнөктүктөрү үчүн гана уюштурулган деген пикирлер кездешет. Бирок мыйзам боюнча муниципалдык кызматчылардын шайлоо иштеринде кызматтык абалынын артыкчылыктарын пайдаланууусуна тыюу

салынган. Бул тууралуу 2021-жылдын 27-октябрындагы № 125 «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат жөнүндө» Мыйзамынын 15-беренесинде «...референдумдун жана шайлоо өнөктүктөрүнүн мезгилинде кызмат ордунун же кызматтык абалынын артыкчылыктарын жана административдик ресурстун башка түрлөрүн пайдаланууга тыюу салынат» деп белгиленген [3]. Ошол эле учурда МАБдар шайлоо иштеринен толугу менен четтетилген эмес. Тиешелүү жободо алар шайлоолорду, референдумдарды, бардык деңгээлдеги депутаттардын шайлоочулар менен жолугушууларын уюштуруу боюнча иштерде жана коомдук пикирди сурамжылоодо жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына көмөк көрсөтөрү, ошондой эле шайлоочулардын тизмеси боюнча маалыматтардын толуктугу үчүн жооп берери белгиленген.

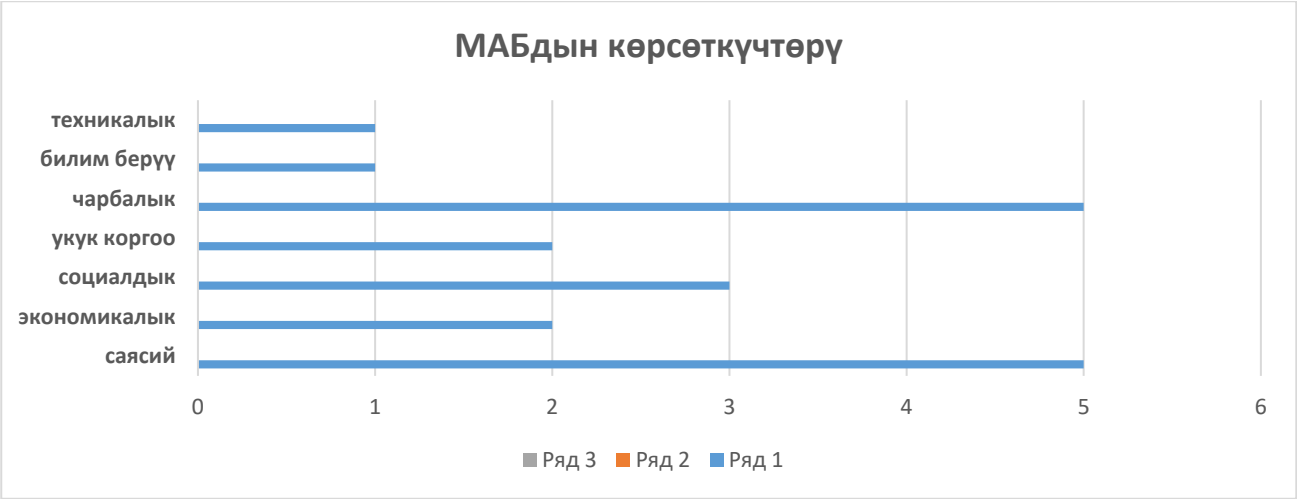
Муниципалдык аймактык башкармалыктардын ыйгарым укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн шарттуу түрдө төмөнкүдөй категорияларга бөлүп карооо болот:

Таблица 2. Муниципалдык аймактык башкармалыктардын негизги ыйгарым укуктары жана мүмкүнчүлүктөрү

№	МАБдардын мүмкүнчүлүктөрү жана укуктары	Иш-чаралар
1	**Саясий мүмкүнчүлүктөр**	– ведомстволук аймактын социалдык-экономикалык өнүктүрүү программаларын иштеп чыгууга жана ишке ашырууга катышат; – жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүдө мамлекеттик бийлик органдары менен өз ара аракеттенет; – администрациялык району боюнча Бишкек шаарынын мэриясынын муниципалдык администрациясына жана Бишкек шаарынын мэриясына, ошондой эле Башкармалыктын карамагына кирген маселелер боюнча мамлекеттик органдарга, менчиктин ар кандай түрүндөгү ишканаларга, уюмдарга жана мекемелерге сунуштарды киргизет; – администрациялык району боюнча Бишкек шаарынын мэриясынын муниципалдык администрациясы менен макулдашуу боюнча белгиленген тартипте каттоодон өткөн аймактык коомдук жергиликтүү өз алдынча башкаруунун субъекттерине өз функцияларынын жана ыйгарым укуктарынын бөлүгүн келишимдик негизде өткөрүп берет; – шайлоолорду, референдумдарды, бардык деңгээлдеги депутаттардын шайлоочулар менен жолугушууларын уюштуруу боюнча иште жана коомдук пикирди сурамжылоодо жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына көмөк көрсөтөт; шайлоочулардын тизмеси боюнча маалыматтардын толуктугу үчүн жооп берет.
2	**Экономикалык мүмкүнчүлүктөр**	– администрациялык району боюнча Бишкек шаарынын мэриясынын муниципалдык администрациясына керектөөчүлөр рыногу жана кызмат көрсөтүүлөр тармагын, шаардык транспорттун каттамдык тармагын өнүктүрүү, анын кыймыл ыраатмасы жана ведомстволук аймакта келип чыккан башка маселелер боюнча сунуштарды киргизет; – белгиленген тартипте акы төлөнүүчү кызматтарды көрсөтөт.
3	**Социалдык мүмкүнчүлүктөр**	– мамлекет, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, ар түрдүү фонддор, юридикалык жана жеке жактар тарабынан бөлүнгөн каражаттардын эсебинен Бишкек шаарынын аз камсыз болгон жана

		жеңилдик алууга укугу бар тургундарына даректүү социалдык жардам көрсөтүү боюнча иштерди уюштурууга катышат; – шаардык кызматтар менен биргеликте жашаган жери боюнча балдар, өспүрүмдөр, жаштар жана алардын үй-бүлөлөрү менен иштөөнү уюштурат жана балдар, өспүрүмдөр жана жаштар менен жашаган жери боюнча социалдык-педагогикалык жана бош убакытты өткөрүү иштерин жүргүзгөн клубдардын жана борборлордун иш-аракеттерин контролдоону жүзөгө ашырат.
4	**Укук коргоо мүмкүнчүлүктөрү**	– ведомстволук аймакта коомдук тартипти сактоодо укук коргоо органдарына көмөк көрсөтөт; – Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарына ылайык укук бузуулар жөнүндө иштерди кароого ыйгарым укуктар берилген аксакалдар сотторунун, райондук комиссиялардын кароосуна материалдарды жөнөтөт.
5	**Чарба иштерин жүргүзүү мүмкүнчүлүктөрү**	– аймактык коомдук өз алдынча башкаруунун субъекттерине чарба жүргүзүүчү субъекттер менен турак жай фондун оңдоого жана техникалык тейлөөгө келишимдерди түзүүдө көмөк көрсөтөт; – ведомстволук аймакты көрктөндүрүү, санитардык тазалоо, жашылдандыруу, жарыктандыруу, бак-даракгарды сугаруу жана турак жай-коммуналдык чарбанын иштешине тиешелүү башка маселелер боюнча иштердин аткарылышын контролдоону жүзөгө ашырат; – башкармалыкка өткөрүп берилген Бишкек шаарынын муниципалдык менчик объекттерин ыкчам башкарууну жүзөгө ашырат; – кварталдык жана үй комитеттеринин коммуналдык кызматтар жана менчиктин ар кандай түрүндөгү уюмдар менен калкка кызматтарды көрсөтүү боюнча өз ара аракеттенүүсүн камсыздайт; – үй жана кварталдык комитеттер менен биргеликте жер төлөлөрдүн, чатырлардын, подъезддердин жана үй ээликтеринин жалпы абалын, жер, ландшафт жана курулуш иштеринин, жолдорду жана инженердик тармактарды куруу жана оңдоо боюнча иштердин жүргүзүлүшүн, эксплуатациялык уюмдар тарабынан жылуулук, электр, суу жана газ менен жабдуу тармактарынын, лифт чарбасынын ишиндеги авариялардын жана бузулуулардын жоюлушун контролдоону жүзөгө ашырат.
6	**Билим берүү менен байланышкан мүмкүнчүлүктөр**	– бардык балдарды жана өспүрүмдөрдү окутуу менен камтууну камсыз кылуу үчүн мектепке чейинки жана мектеп жашындагы балдарды эсепке алууда билим берүү уюмдарына көмөк көрсөтөт.
7	**Техникалык мүмкүнчүлүктөр**	– ведомстволук аймакта маалыматтык базаларды түзөт жана жаңыртат.

1-диаграмма. МАБдардын негизги мүмкүнчүлүктөрү боюнча иш-чаралардын саны

Жогорудагы көрсөткүчтөрдөн МАБдардын эң көп ыйгарым укуктары саясий-уюштуруучулук жана чарбалык функциялар менен байланыштуу экендиги көрүнүп турат. Демек, эксперттер белгилегендей, аймактык башкармалыктар муниципалитеттин баштапкы деңгээлинде калкка эң жакын орган катары жергиликтүү өнүгүү үчүн чоң мааниге ээ.

Өлкөбүздө жүргүзүлүп жаткан административдик-аймактык реформанын алкагында МАБдар жөнүндө да сөз болгон. 2023-жылы мэрия жергиликтүү аймактык башкармалыктардын ролун, формасын жана санын олуттуу түрдө өзгөртө турган реформаны пландаштырып жатканы тууралуу басма сөз булактарында айтылган. Алгач реформа Свердлов районунда пилоттук режимде башталгандыгы да белгилүү. Бирок айрым себептерден улам азырынча реформа токтоп турат. Ошол реформанын маани-мазмунуна да кыскача токтоло кетүүгө болот.

Реформанын расмий максаты – Бишкек шаарынын мэриясынын ведомстволук жана аймактык бөлүмдөрүнүн ишин оптималдаштыруу жана натыйжалуулугун жогорулатуу. Башкаруу деңгээлдеринин ортосундагы мамилелерди тартипке келтирүү, чечим кабыл алууну элге жакындатуу жана мэриянын стратегиялык маселелерди чечүүгө багытталган ишин жеңилдетүү каралган.

Тагыраак айтканда, шаардык башкармалыктар жашоочулар үчүн маанилүү кызматтарды уюштурууга өздөрү жооптуу болушат. Мисалы, асфальт төшөө үчүн керектүү компаниянын кызматтарын өздөрү тандай алышат. Эгерде көрсөтүлгөн кызмат жашоочуларды канааттандырбаса, шаардык башкармалыктар ал компания менен келишимди бузуп, ишти башка компанияга берүү укугуна ээ болушат. Шаардык башкармалыктар тургундардын суроо-талаптарына жана кайрылууларына өздөрү жооп беришет, ал эми бүгүнкү күндө МАБдар көпчүлүк учурларда суроо-талаптарды райондук администрацияларга же мэрияга жөнөтүшөт. Айрым маалымат булактарында МАБдар диспетчерлердин гана ролун аткарып жатканы, анткени көйгөй менен кайрылган жарандарды тиешелүү даректерге гана багыттап жатканы тууралуу пикирлер айтылат. Ал эми шаардык башкармалыктар түзүлсө, тургундардын көйгөйлөрүн өз алдынча чечүүгө толук мүмкүнчүлүк түзүлөт деген пикирлер бар.

Иш жүзүндө алганда, эки баскычтуу башкаруу деңгээлинин ордуна бир баскычтуу башкаруу системасы түзүлөт, башкача айтканда, бүгүнкү күндө иштеп жаткан райондук администрациялар менен МАБдар бириктирилип, алардын ордуна шаардык башкармалыктар түзүлөт. Бул төрт райондук администрациянын жана 32 муниципалдык аймактык башкармалыктын ордуна Бишкек шаарында болжол менен 12 шаардык башкармалык түзүлөт дегенди билдирет. Алардын ар биринде калктын саны болжол менен 90 000–100 000 адамды түзөт. Шаардык башкармалыктар көбүрөөк ыйгарым укуктарга ээ болуп, муниципалдык аймактык башкармалыктарга караганда каржылык жактан көз карандысыз жана райондук администрацияларга салыштырмалуу шаар тургундарына жакын болот. Демек, мындай реформанын натыйжасында райондук администрациялар жоюлушу мүмкүн. Борбордук Азия боюнча Ханнс Зайдель фондунун жетекчиси, доктор Макс Георг Майер өз сөзүндө мындай система Берлинде

колдонуларын, ал жакта мурда МАБдарга окшош органдар иштеп, натыйжалуулугун көрсөтө албагандыктан жоюлуп, алардын ордуна 12 муниципалдык аймак түзүлгөнүн белгилеген [7].

Ал ортодо борбор калаабыз Бишкек шаары олуттуу өзгөрүүлөргө бет алды. Соңку жылдары жолдорду оңдоо иштери тездик менен жүргүзүлүүдө. Бишкекте 2025-жылга карата 13 борбордук көчөдө жолдорду капиталдык оңдоо иштери пландаштырылган, бүгүнкү күндө алардын 12синде иштер толугу менен аяктады. Мындан тышкары, жаңы жол трассалары салынып жатат. Ипотекалык үйлөр, мектептер, бала бакчалар, мамлекеттик имараттар салынып, курулуш иштери улануда. Ошондой эле өлкөдө акыркы отуз жылда биринчи жолу таштанды иштетүүчү завод курулуп, ишке кирди. Бул көп жылдар бою таштанды полигонунан экологияга зыяндуу заттардын абага таралышы менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүүгө өбөлгө түзөт.

Азыркы учурда МАБдар мурдагыдай эле тартипте ишмердүүлүгүн улантууда. Жогоруда белгиленгендей, шаар боюнча 32 МАБ иштейт. Бишкек шаарынын мэриясынын райондук администрациялары тарабынан бекитилген чыгымдар сметасына ылайык, шаардык бюджеттин каражаттарынын эсебинен МАБ кызматкерлеринин эмгек акылары кыйла жогорулап, кадрдык курамы да көбөйтүлдү. Мындай өзгөрүүлөр мамлекеттик деңгээлдеги ири реформалардын алкагында жүргүзүлүп жаткандыгы менен түшүндүрүлөт.

Бирок дагы деле чечиле элек көйгөйлөр бар. Жол тыгындары, абанын булганышы, коомдук транспорттун санын көбөйтүү боюнча аракеттерге карабастан, шаардын чет жакаларына каттамдардын жетишсиздиги тургундардын нааразычылыгын жаратууда. Мындай маселелерди чечүүдө муниципалдык аймактык башкармалыктардын жоопкерчилиги да жогорулайт.

Демек, жогоруда айтылгандай, муниципалдык аймактык башкармалыктардын ишмердүүлүгүн талдоонун негизинде алардын жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасында маанилүү роль ойной тургандыгын, шаардык бийлик менен коомчулуктун ортосундагы негизги байланыштыруучу звено катары кызмат кыларын белгилөөгө болот. Бирок алардын потенциалы толук пайдаланылбай жаткандыгын айрым эксперттер белгилеп келишет. Андыктан төмөнкүдөй сунуштар берилет:

– 2023-жылы МАБдарды реформалоо боюнча көтөрүлгөн демилгелерди Бишкек шаардык кеңешинде жана мэрияда кайрадан карап, бүгүнкү күндүн талабына ылайык чечимдерди кабыл алуу;

– МАБдардын ишин жакшыртуу жана кызматкерлеринин квалификациясын жогорулатуу максатында Бишкек шаарынын мэриясынын жергиликтүү өз алдынча башкаруу бөлүмү тарабынан мезгил-мезгили менен окутуу семинарларын өткөрүү;

– МАБдардын ишин жакшыртуу жана алдыңкы тажрыйбалар менен бөлүшүү үчүн шаардын жана райондун ар кайсы аймактарында көчмө семинарларды өткөрүү;

– муниципалдык кызматкерлерди жумушка алууда бардык стандарттарды, эрежелерди, жоболорду жана мыйзамдардын талаптарын сактоо менен конкурстук тандоону камсыз кылуу;

– муниципалдык аймактык башкармалыктардын иштеши үчүн зарыл шарттарды түзүү (имараттарды оңдоо жана тиешелүү жайларды куруу, транспорт менен камсыз кылуу, кеңсе жабдууларын жаңыртуу, санариптик трансформация үчүн IT-программаларды жакшыртуу, эмеректерди сатып алуу ж.б.);

– кварталдык жана үй комитеттери, ошондой эле ТСЖ үчүн бирдиктүү типтүү келишимдерди иштеп чыгуу.

Жогорудагы сунуштар Бишкек шаарынын мэриясына караштуу муниципалдык аймактык башкармалыктардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга, санариптик башкарууну өнүктүрүүгө, адам ресурстарын чыңдоого жана коомчулук менен өз ара аракеттенүүнү күчөтүүгө багытталган. Бул өз кезегинде муниципалдык башкаруунун сапатын жана коомчулуктун ишенимин жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Постановление Бишкекского городского Кенеша от 17 мая 2011 года № 232 «О ходе выполнения постановления Бишкекского городского кенеша «О мерах по улучшению деятельности

муниципальных территориальных управ» от 20 февраля 2010 года № 151 и утверждение пакета нормативных правовых актов, направленных на дальнейшее улучшение деятельности муниципальных территориальных управ мэрии города Бишкек» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.10.2025 г.).
2. «№ 402 муниципалдык аймактык башкармалык» муниципалдык мекемеси жөнүндө жобо.
3. Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 27-октябрындагы № 125 «Мамлекеттик жарандык кызмат жана муниципалдык кызмат жөнүндө» Мыйзамы.
4. Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүүнүн 2024–2027-жылдарга карата программасы.
5. Кыргыз Республикасында ЖӨБдү өнүктүрүүнүн 2024–2027-жылдарга карата программасы: жоопкерчиликтүү жергиликтүү жамаат + натыйжалуу жергиликтүү өз алдынча башкаруу = аймактарда жашоо үчүн мыкты шарттар // Муниципалитет: илимий-популярдык журнал. – 2024. – Март–апрель. – № 3–4.
6. 6. Две системы: МТУ в КР и Махалля в РУз. Каковы особенности и можно ли сгенерировать обе в Бишкеке? – URL: ИАЦ «Кабар» (дата обращения: 28.09.2026).Реформа в Бишкеке: вместо МТУ появятся городские управы. А что изменится для горожан? // Муниципалитет: научно-популярный журнал. – 2025. – № 7–8 (165–166). – 8 сентября.
7. Нурматова Г. А., Сейдашов Т. Т. Местное самоуправление и гражданское общество: основы взаимодействия // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2020. – № 1–2 (101–102). – С. 122–128.

Рецензент: саясий илимдеринин кандидаты, доцент Нурматова Г.А.

УДК 339.9:338.45
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-439-446

Саякбаева А.А., Акылбекова Н.И., Цзи Хун, Ду Гуанюй, Чжан Сяоюй
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Саякбаева А.А., Акылбекова Н.И., Цзи Хун, Ду Гуанюй, Чжан Сяоюй
КНУ имени Жусупа Баласагына
Sayakbaeva A.A., Akylbekova N.I., Ji Hong, Du Guangyu, Zhang Xiaoyu
KNU Jusup Balasagyn

ГЛОБАЛДЫК ЭКОНОМИКАЛЫК ФАКТОРЛОРДУН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ СООДАСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ВНЕШНЮЮ ТОРГОВЛЮ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
THE INFLUENCE OF GLOBAL ECONOMIC FACTORS ON THE FOREIGN TRADE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөөдө дүйнөлүк экономикалык негизги факторлордун, анын ичинде товарларга болгон баалардын өзгөрүшүнүн, эл аралык суроо-талаптын өзгөрүшүнүн, валюталык туруксуздуктун, жеткирүү чынжырларындагы үзгүлтүктөрдүн жана аймактык соода келишимдеринин өлкөнүн экспорттук жана импорттук көрсөткүчтөрүнө тийгизген таасири изилденет. 2019-жылдан 2024-жылга чейинки соода маалыматтарын талдоо көрсөткөндөй, экспорттук кирешелерде жогорку нарктагы товарлар, айрыкча алтын, басымдуулук кылганы менен, айыл чарба продукциялары, жеңил өнөр жай жана салттуу кол өнөрчүлүк товарлары да сооданы диверсификациялоого олуттуу салым кошот. Изилдөөдө Кыргызстандын экономикасынын тышкы таасирлерге сезгичтиги белгиленип, ыңгайлашкан соода саясатынын, рынокторду

диверсификациялоонун жана стратегиялык кошумча наркты түзүүнүн маанилүүлүгү баса белгиленет. Глобалдык экономикалык факторлорду улуттук соода стратегиясында эске алуу менен Кыргыз Республикасы тез өзгөрүп жаткан эл аралык шарттарда экономикалык туруктуулукту жогорулатып, экспорттук көрсөткүчтөрдү оптималдаштырып жана туруктуу экономикалык өсүштү камсыздай алат.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается влияние ключевых глобальных экономических факторов, включая колебания цен на сырьевые товары, изменения международного спроса, волатильность валют, сбои в цепочках поставок и региональные торговые соглашения, на экспортно-импортные показатели страны. Анализ торговых данных за период с 2019 по 2024 год показывает, что, хотя в экспортной выручке преобладают дорогостоящие сырьевые товары, особенно золото, сельскохозяйственная продукция, продукция лёгкой промышленности и традиционные ремесленные изделия также вносят значительный вклад в диверсификацию торговли. Исследование подчёркивает чувствительность экономики Кыргызстана к внешним шокам и акцентирует внимание на важности адаптивной торговой политики, диверсификации рынков и стратегического создания добавленной стоимости. Интегрируя глобальные экономические факторы в национальную торговую стратегию, Кыргызская Республика может повысить устойчивость, оптимизировать экспортные показатели и поддержать устойчивый экономический рост в быстро меняющейся международной среде.

Abstract: This study examines the influence of key global economic factors, including fluctuations in commodity prices, shifts in international demand, currency volatility, supply chain disruptions, and regional trade agreements, on the country’s export and import performance. Analysis of trade data from 2019 to 2024 reveals that while high-value commodities, particularly gold, dominate export revenues, agricultural products, light manufacturing, and traditional artisanal goods also contribute significantly to trade diversification. The study highlights the sensitivity of the Kyrgyz economy to external shocks and emphasizes the importance of adaptive trade policies, market diversification, and strategic value addition. By integrating global economic considerations into the national trade strategy, the Kyrgyz Republic can enhance resilience, optimize export performance, and support sustainable economic growth in a rapidly evolving international environment.

Негизги сөздөр: глобалдык экономикалык факторлор; экспортту диверсификациялоо; товарлардын баалары; валюталык туруксуздук; жеткирүү чынжырларындагы үзгүлтүктөр; туруктуу экономикалык өсүш.

Ключевые слова: глобальные экономические факторы; диверсификация экспорта; цены на сырьевые товары; волатильность валют; сбои в цепочках поставок; устойчивый экономический рост.

Keywords: global economic factors; export diversification; commodity prices; currency volatility; supply chain disruptions; sustainable economic growth.

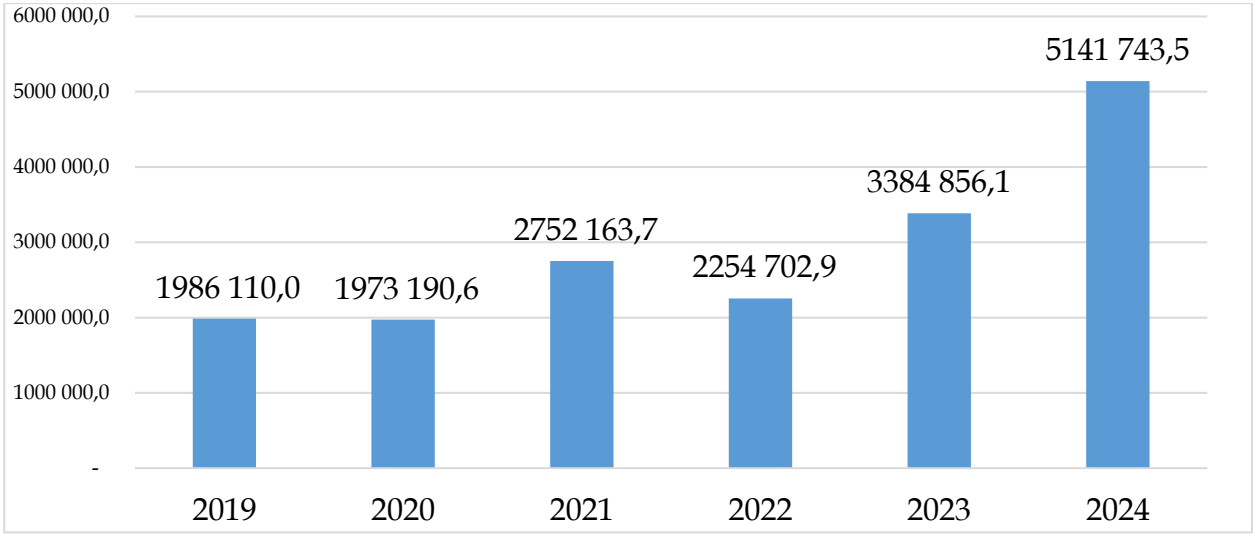
Foreign trade is one of the most critical drivers of economic growth and development, particularly for small and open economies such as the Kyrgyz Republic. The structure, volume, and efficiency of a country’s exports and imports are heavily influenced not only by domestic policies and production capacities but also by the dynamic forces of the global economy. Global economic factors including fluctuations in commodity prices, shifts in international demand, currency volatility, global supply chain disruptions, and the impact of international trade agreements play a decisive role in shaping the external trade environment of the Kyrgyz Republic.

In recent years, the Kyrgyz Republic has increasingly integrated into regional and global markets, particularly through participation in the Eurasian Economic Union (EAEU) and trade partnerships with key international actors. This integration has amplified the country’s exposure to global economic trends, making its foreign trade performance sensitive to both positive and negative shocks in the world economy. Understanding the interplay between global economic forces and national trade flows is essential for formulating policies that enhance export competitiveness, diversify import sources, and mitigate external vulnerabilities.

The export performance of the Kyrgyz Republic over the period 2019 to 2024 demonstrates both resilience and volatility, reflecting the country's exposure to global market dynamics, commodity price fluctuations, and evolving international demand. In 2019, the total export of basic commodities amounted to 1,986,110 thousand US dollars, representing a stable baseline prior to the global economic disruptions associated with the COVID-19 pandemic. In 2020, exports experienced a marginal decline to 1,973,190.6 thousand US dollars, largely attributable to pandemic-related disruptions in supply chains, decreased global demand, and logistical constraints in international trade networks [1].

A significant recovery occurred in 2021, with exports rising sharply to 2,752,163.7 thousand US dollars. This growth was driven by renewed global demand for both mineral and agricultural commodities, combined with higher international prices for strategic export items such as gold and cotton. However, in 2022, exports contracted to 2,254,702.9 thousand US dollars, illustrating the Kyrgyz economy's sensitivity to external shocks, including price volatility, global supply chain bottlenecks, and fluctuating demand in key partner markets.

From 2023 onward, the export trajectory exhibits a strong upward trend, reaching 3,384,856.1 thousand US dollars in 2023 and an unprecedented 5,141,743.5 thousand US dollars in 2024. This increase reflects several converging factors: rising global commodity prices, expanded access to international markets, stabilization of supply chains, and improved domestic production capacities. The sharp acceleration in 2024 suggests not only a post-crisis recovery but also the Kyrgyz Republic's growing integration into regional and global trade networks, particularly through partnerships within the Eurasian Economic Union (EAEU) and enhanced trade facilitation mechanisms (Fig. 1).

Source: compiled by the authors based on data from National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic [1]

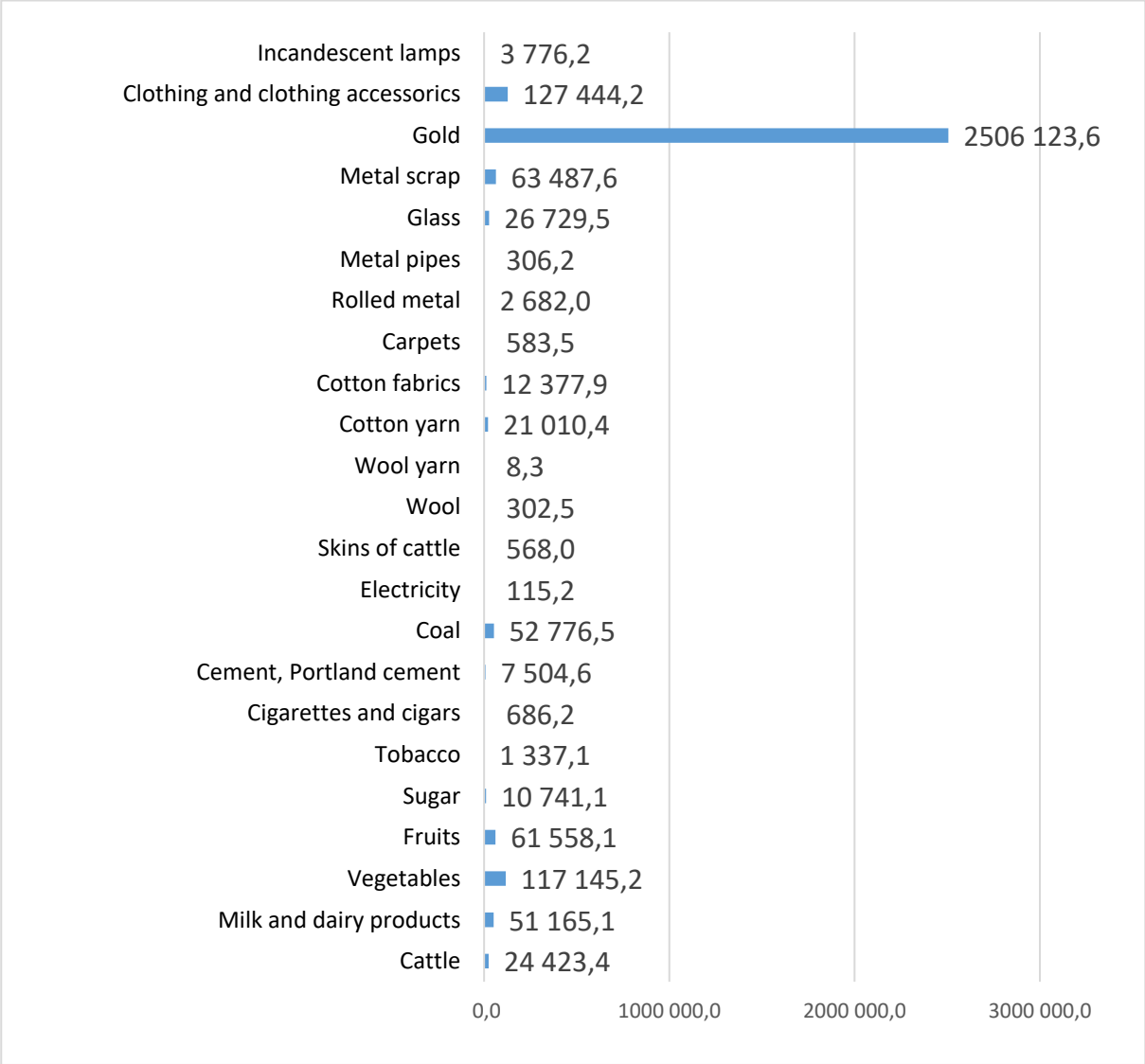
Figure 1. Export commodities from the Kyrgyz Republic, thousand US dollars

While these trends demonstrate the country's potential to capitalize on favorable global conditions, they also highlight underlying structural challenges. The Kyrgyz Republic's export portfolio remains heavily concentrated in a limited range of basic commodities, exposing the economy to price volatility and external shocks. A narrow commodity base limits the diversification of export revenues and may reduce long-term trade resilience. Consequently, sustaining export growth requires strategic initiatives aimed at diversifying the commodity mix, enhancing value addition in domestic production, and strengthening trade logistics to respond rapidly to market fluctuations.

In conclusion, the period from 2019 to 2024 illustrates the dual nature of export development in the Kyrgyz Republic: significant growth potential exists, yet the economy remains vulnerable to global market variability. Policymakers and business leaders must therefore adopt adaptive strategies that combine market

diversification, risk management, and investment in production efficiency to ensure that export performance continues to contribute to sustainable economic growth.

The export structure of the Kyrgyz Republic in 2024 demonstrates a pronounced concentration in high-value commodities while reflecting the country's diverse agricultural and industrial base. The total export portfolio is dominated by precious metals, particularly gold, which accounts for 2,506,123.6 thousand US dollars, representing the overwhelming majority of total export revenues (Fig. 2). This heavy reliance on gold underscores the country's dependence on natural resource extraction, which provides significant foreign exchange inflows but also exposes the economy to global commodity price volatility.

Source: compiled by the authors based on data from National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic [1]

Figure 2. Structure of exports of main goods from the Kyrgyz Republic, thousands of US dollars

Agricultural products constitute another important segment of exports, though their share is considerably smaller compared to mineral exports. Key agricultural exports include cattle (24,423.4 thousand USD), milk and dairy products (51,165.1 thousand USD), vegetables (117,145.2 thousand USD), and fruits (61,558.1 thousand USD). The export of processed agricultural products, such as sugar (10,741.1 thousand USD) and cotton-based goods including cotton yarn (21,010.4 thousand USD) and cotton fabrics (12,377.9 thousand USD), further highlights the country's potential to move along the value-added chain. These figures indicate that while primary agricultural production contributes meaningfully to trade, there remains significant room

for developing higher-value processing industries [1; 11; 12].

Industrial commodities and construction-related materials are represented by cement (7,504.6 thousand USD), rolled metal (2,682.0 thousand USD), metal pipes (306.2 thousand USD), and glass (26,729.5 thousand USD). These exports indicate the presence of a developing manufacturing sector that supports regional infrastructure needs and construction projects, albeit at a scale that is modest relative to the extractive sector. Additionally, the export of electricity (115.2 thousand USD) reflects nascent energy trade potential, particularly in the context of cross-border energy cooperation within Central Asia.

Other notable export categories include wool and related products (wool 302.5 thousand USD, wool yarn 8.3 thousand USD), skins of cattle (568.0 thousand USD), and carpets (583.5 thousand USD), reflecting traditional industries and artisanal craftsmanship that contribute to cultural heritage exports. Clothing and clothing accessories represent a more significant industrial segment with 127,444.2 thousand USD, suggesting that light manufacturing and apparel production can play a strategic role in diversifying the export base.

Metal scrap (63,487.6 thousand USD) constitutes an interesting component of trade, indicating both the availability of recyclable materials and the potential for circular economy initiatives. Finally, niche products such as incandescent lamps (3,776.2 thousand USD), tobacco (1,337.1 thousand USD), and cigarettes and cigars (686.2 thousand USD) illustrate the small but diversified nature of the Kyrgyz export economy, providing incremental foreign exchange earnings while contributing to the overall trade balance.

In summary, the 2024 export structure of the Kyrgyz Republic reveals a dual character: on one hand, a strong dependence on high-value mineral exports, particularly gold, which ensures substantial revenue inflows; on the other hand, a gradually diversifying export portfolio encompassing agriculture, light manufacturing, and traditional artisanal products. To strengthen economic resilience and reduce vulnerability to global commodity price shocks, it is imperative for policymakers to promote export diversification, enhance value-added processing in agriculture and textiles, and support the development of sustainable industrial and artisanal sectors. Such measures would enable the Kyrgyz Republic to achieve a more balanced, competitive, and sustainable export economy in the medium and long term.

The foreign trade of the Kyrgyz Republic is intricately linked to the dynamics of the global economy, where both opportunities and vulnerabilities emerge from external economic conditions. Key global economic factors including fluctuations in commodity prices, shifts in international demand, exchange rate volatility, and global supply chain disruptions exert a profound influence on the country's export and import performance. For instance, changes in the prices of gold, agricultural products, and other primary commodities directly impact export revenues, shaping the trade balance and fiscal stability. Simultaneously, variations in global demand, particularly from major partners such as China, Russia, and Kazakhstan, determine the volume and structure of exported goods, requiring adaptive production strategies and market diversification. Moreover, currency fluctuations and international financial conditions affect the competitiveness of exports and the cost of imports, while participation in regional and multilateral trade agreements defines market access and regulatory frameworks. In addition, the increasing digitalization of global trade, including e-commerce platforms and digital customs processes, creates new avenues for Kyrgyz enterprises to expand their market reach and reduce transaction costs. Taken together, these factors underscore the critical importance of a comprehensive and strategic approach to foreign trade management, enabling the Kyrgyz Republic to enhance resilience, capitalize on global market opportunities, and ensure sustainable economic growth in a rapidly evolving international environment [2; 3; 6; 7].

Each factor exerts a distinct influence on the country's export and import activities, shaping both the volume and structure of trade while determining the resilience and competitiveness of the economy in the global arena.

Commodity prices constitute a primary driver of export revenue for the Kyrgyz Republic, given the country's reliance on gold, agricultural products, and other key exports. Fluctuations in global prices directly translate into changes in trade earnings, influencing the national trade balance and fiscal capacity. The strategic implication is the necessity for export diversification, creation of stabilization mechanisms, and hedging strategies to buffer against price volatility (Table 1).

Table 1. Global Economic Factors and Their Impact on the Foreign Trade of the Kyrgyz Republic

Global Economic Factor	Mechanism of Influence	Impact on Kyrgyz Republic's Foreign Trade	Policy / Strategic Implications
International Commodity Prices	Changes in global prices for gold, cotton, food products, and other commodities	Directly affects export revenues and trade balance; higher prices increase export earnings, lower prices reduce income	Diversification of exports, stabilization funds, hedging strategies
Global Demand Fluctuations	Shifts in demand from major trading partners (China, Russia, Kazakhstan, EU)	Affects volumes of exported goods; demand shocks can lead to overstock or shortages	Market diversification, trade promotion, flexible production planning
Currency Exchange Rates	Fluctuations in USD, RUB, and CNY against KGS	Impacts import costs and export competitiveness; devaluation can make exports cheaper but imports more expensive	Currency risk management, exchange rate policy, financial hedging
International Trade Agreements	Participation in EAEU, WTO commitments, bilateral/multilateral agreements	Defines tariff and non-tariff barriers, market access, and trade facilitation	Strategic trade negotiation, leveraging agreements for export growth
Global Supply Chain Disruptions	Logistic delays, shipping costs, and shortages due to crises (e.g., pandemics, geopolitical tensions)	Limits ability to import essential goods and export products efficiently	Development of domestic logistics, alternative supply routes, regional cooperation
Global Financial Conditions	Changes in international interest rates, investment flows, and credit availability	Influences foreign investment, trade financing, and capital availability for exporters/importers	Access to international finance, credit support programs, investment incentives
Technological and Digital Transformation in Global Trade	Growth of e-commerce, digital customs, and trade platforms	Creates new export opportunities, reduces transaction costs, increases market reach	Digitalization of trade processes, capacity building, e-export development

Source: compiled by the authors based on information from [2-12]

Shifts in external demand from major partners, including China, Russia, Kazakhstan, and the EU, significantly affect the volume and predictability of exports. Demand shocks may result in overstocking or shortages, which can disrupt production planning and resource allocation. Proactive market diversification and targeted trade promotion are essential to mitigate such risks and maintain steady export flows.

Exchange rate volatility, particularly against the US dollar, Russian ruble, and Chinese yuan, directly influences import costs and export competitiveness. While devaluation can enhance export attractiveness, it simultaneously increases the cost of imported goods, creating inflationary pressures. Effective currency risk management and strategic use of financial hedging instruments are necessary to stabilize trade performance

[4; 5; 8].

Participation in regional and global trade agreements, such as the Eurasian Economic Union and WTO frameworks, defines access to markets, tariff structures, and regulatory requirements. These agreements offer both opportunities and constraints, necessitating strategic negotiation and proactive utilization to enhance export potential and ensure compliance with international standards.

The Kyrgyz Republic's trade is sensitive to disruptions in global logistics, including shipping delays, cost fluctuations, and supply shortages caused by geopolitical tensions or crises such as pandemics. Such disruptions impede both import and export efficiency, highlighting the need for domestic logistics development, alternative trade routes, and regional collaboration.

International financial conditions, including interest rate fluctuations and availability of trade finance, influence investment flows and capital accessibility for exporters and importers. Strengthening access to international financing and implementing credit support mechanisms are essential strategies to ensure the continuity of foreign trade operations.

The rise of e-commerce, digital customs systems, and global trade platforms creates new opportunities for Kyrgyz exporters by reducing transaction costs and expanding market reach. Leveraging digitalization requires capacity building and the development of infrastructure to integrate domestic enterprises into the digital global trade ecosystem [2; 3; 6; 7].

Collectively, the analysis demonstrates that the Kyrgyz Republic's foreign trade is highly responsive to global economic dynamics, requiring a multi-layered and strategic approach to policy and management. The interplay of commodity prices, global demand, exchange rates, trade agreements, supply chain stability, financial conditions, and digital transformation necessitates adaptive strategies that enhance resilience, diversify trade risks, and strengthen the country's position in international markets. By integrating these factors into national trade policy, the Kyrgyz Republic can achieve sustainable trade development, improve competitiveness, and mitigate vulnerability to external shocks.

To strengthen resilience and promote sustainable growth, it is essential for policymakers and business leaders to adopt adaptive strategies that integrate global economic insights into national trade planning. Such strategies include diversification of exports, development of higher-value domestic production, financial and currency risk management, and investment in logistics and digital trade infrastructure. By doing so, the Kyrgyz Republic can better navigate global economic fluctuations, enhance the competitiveness of its trade sector, and ensure that foreign trade contributes to long-term economic stability and sustainable development.

In conclusion, while global economic factors pose significant challenges, they also present opportunities for the Kyrgyz Republic to modernize its trade policies, optimize export performance, and strengthen integration into the global economy, ultimately fostering a more resilient and diversified economic structure.

References

1. National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. Official website. URL: https://stat.gov.kg/ (accessed: 23.12.2025).

2. Kozhoshev A. O., Kulueva C. R., Saiakbaeva A. A., Nuralieva C. A., Akylbekova N. I. Issues of the development of digital entrepreneurship in the regions of Kyrgyzstan // Advances in Science, Technology and Innovation. – 2022. – P. 149. – DOI: 10.1007/978-3-031-04289-8_25.

3. Zhang B., Han X., Yang J., Akylbekova N., Ilyasovich B. B., Ibraimova S. Research on the correlation between information technology applications driven by digital transformation and enterprise business process optimization and management model innovation // Edelweiss Applied Science and Technology. – 2025. – DOI: 10.55214/2576-8484.v9i8.9640.

4. Akylbekova N., Mambetova A., Subanova K., Kazakova Zh. Integration of the banking system of the Kyrgyz Republic into the global financial system // Bulletin of the Jusup Balasagyn Kyrgyz National University. – 2024. – Vol. 16, No. 4. – P. 289–296. – DOI: 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-289-296.

5. Akylbekova N., Nasyrova B., Kaldybaeva A., Subanova K. Trends in the development of the banking sector of the economy of the Kyrgyz Republic // Bulletin of the Jusup Balasagyn Kyrgyz National University. – 2024. – Vol. 16, No. 4. – P. 296–302. – DOI: 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-296-303.
6. Akylbekova N. I., Liu Y., Zhang B., Liu C., Zhuo Y. Artificial intelligence and digitalization as drivers of organizational development // Bulletin of the Kyrgyz National University named after J. Balasagyn. – 2025. – No. 3.
7. Akylbekova N. I., Zhakshylykova K., Asanov R. K., Esenkulova Z. S., Liu C. Innovative applications of digital technologies and AI for enhancing educational services and developing employer-desired student competencies // Advances in Science, Technology and Innovation. – 2025. – Part F487. – P. 99.
8. Akylbekova N. I., Duishenalieva Z. T., Myrzakhmatova Z. B., Kuramaeva E. D., Sultanalieva A. D. Payment system as a factor in the development of the banking sector and improving the investment climate of the national economy in the context of dollarization // Advances in Science, Technology and Innovation. – 2025. – Part F487. – P. 35. – DOI: 10.1007/978-3-031-83331-1_7.
9. Akylbekova N. I., Ismailova N. R., Mukambaeva I. B., Baitokova M. A., Esenkulova Z. S., Orozonova A. A. Export of educational services for development of medical tourism // BIO Web of Conferences. – 2024. – Vol. 120. – DOI: 10.1051/bioconf/202412001039.
10.Kazakov A., Musaeva N., Goncharova I., Mambetkulova A., Orozonova A., Akylbekova N. Sustainable logistics management of public procurement of medical equipment // BIO Web of Conferences. – 2024. – Vol. 120.
11.Mukambaeva I., Sayakbaeva A., Akylbekova N., Mukambaev N., Ermekova A., Shambetova E. Influence of the state investment budget on the Kyrgyz agricultural sector through data analysis // Proceedings of the 2024 IEEE 4th International Conference on Smart Information Systems and Technologies (SIST 2024). – IEEE, 2024. – P. 409.
12.Mukambaeva I. B., Akylbekova N. I., Mukambaev N. J., Lailieva E. J., Nam I. E. Comparing the agricultural sectors of the EAEU countries through the sustainability index // Advances in Science, Technology and Innovation. – 2024. – Part F2356. – P. 431.

Рецензент: доктор экономических наук, доцент Дженалиева М.А.

УДК 330.34:004:502.131.1
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-446-449

Сулайманова К.К.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Сулайманова К.К.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Sulaimanova K.K.
KNU Jusup Balasagyn

ORCID 0009-0007-4533-7132

САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ «ЖАШЫЛ ЭКОНОМИКА» СИСТЕМАСЫНА ИНТЕГРАЦИЯЛОО: ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ
ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМУ «ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ»: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ
INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES INTO THE GREEN ECONOMY SYSTEM: TRENDS AND PROSPECTS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада санариптик технологияларды жашыл экономика системасына интеграциялоонун тенденциялары жана келечеги изилденет. Кыргызстандагы экологиялык абалды, анын ичинде Бишкек шаарындагы атмосфералык абанын булганышы жана Ысык-Көлдүн экосистемасынын деградациясы көйгөйлөрүн талдоого өзгөчө көңүл бурулат. Интеграциялык процесстердин институционалдык негизи катары мамлекеттик саясаттын ролу каралат. Санариптештирүү экологиялык башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуунун жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуунун негизги куралы болуп саналары негизделет.

Аннотация: В статье исследуются тенденции и перспективы интеграции цифровых технологий в систему зелёной экономики. Особое внимание уделено анализу экологической ситуации в Кыргызстане, включая проблемы загрязнения атмосферного воздуха в г. Бишкек и деградацию экосистемы озера Иссык-Куль. Рассматривается роль государственной политики как институциональной основы интеграционных процессов. Обосновано, что цифровизация выступает ключевым инструментом повышения эффективности экологического управления и обеспечения устойчивого развития.

Abstract: The article examines the trends and prospects of integrating digital technologies into the green economy system. Special attention is paid to the analysis of the environmental situation in Kyrgyzstan, including the problems of air pollution in Bishkek and the degradation of the ecosystem of Lake Issyk-Kul. The role of public policy as the institutional basis of integration processes is considered. It is proved that digitalization is a key tool for improving the effectiveness of environmental management and ensuring sustainable development.

Негизги сөздөр: жашыл экономика; санариптештирүү; туруктуу өнүгүү; мамлекеттик саясат; Кыргызстан; экологиялык башкаруу.

Ключевые слова: зелёная экономика; цифровизация; устойчивое развитие; государственная политика; Кыргызстан; экологическое управление.

Keywords: green economy; digitalization; sustainable development; public policy; Kyrgyzstan; environmental management.

Современный этап развития мировой экономики характеризуется одновременным усилением климатических вызовов и ускорением цифровой трансформации. В этих условиях формируется новая парадигма развития, основанная на интеграции зелёной и цифровой экономики [4; 5; 15; 17].

Для Кыргызской Республики данная проблема имеет особую актуальность, поскольку страна сталкивается с серьёзными экологическими вызовами при ограниченных ресурсах для их решения. В этой связи интеграция цифровых технологий в систему зелёной экономики становится важнейшим направлением повышения эффективности государственного управления и обеспечения устойчивого развития [1; 2]. Целью статьи является исследование тенденций и перспектив интеграции цифровых технологий в систему зелёной экономики с учётом особенностей Кыргызской Республики.

Зелёная экономика ориентирована на снижение экологических рисков, повышение ресурсной эффективности и обеспечение устойчивого экономического роста [6; 12; 15].

Цифровая экономика основана на использовании информационно-коммуникационных технологий, данных и инноваций. Интеграция зелёной и цифровой экономики формирует новую модель развития, в которой цифровые технологии выступают инструментом экологизации экономики. Данный процесс обеспечивает переход от традиционного управления к интеллектуальным системам, основанным на данных, прогнозировании и автоматизации [2; 4; 8; 9].

Экологические проблемы выступают ключевым драйвером интеграции цифровых технологий в систему зелёной экономики. Экологическая ситуация в Кыргызской Республике формируется под воздействием как глобальных климатических изменений, так и внутренних социально-экономических факторов. Усиление антропогенной нагрузки, рост урбанизации и изменение природно-климатических

условий приводят к обострению экологических проблем, приобретающих системный характер [1; 6; 16].

Наиболее остро экологические проблемы проявляются в крупнейших урбанизированных и природно-ресурсных зонах страны — в г. Бишкек и в районе озера Иссык-Куль. Экологическая ситуация в г. Бишкек характеризуется высоким уровнем загрязнения атмосферного воздуха, особенно в осенне-зимний период. Основными источниками загрязнения являются угольное отопление, автотранспорт и энергетические объекты. Ситуацию усугубляют природно-географические особенности города: расположение в котловине препятствует рассеиванию загрязняющих веществ, что приводит к формированию устойчивого смога. Это оказывает негативное влияние на здоровье населения, повышая заболеваемость и снижая качество жизни, что придаёт экологической проблеме выраженный социально-экономический характер и требует внедрения новых инструментов управления экологическими процессами.

Озеро Иссык-Куль является уникальной природной экосистемой, однако в последние годы наблюдается ухудшение его состояния. К основным проблемам относятся снижение уровня воды, изменение гидрологического режима, загрязнение и рост антропогенной нагрузки. Эти факторы требуют применения современных технологий мониторинга и управления природными ресурсами.

В настоящее время государственная политика направлена на комплексное решение данных проблем и включает институциональные, технологические и инвестиционные меры. Однако для достижения устойчивого эффекта требуется дальнейшее усиление экологического регулирования, развитие цифрового мониторинга, повышение эффективности управления природными ресурсами, внедрение цифровых технологий и переход к комплексной модели зелёной экономики [1; 2].

Экологическая политика в г. Бишкек находится на стадии активной трансформации и характеризуется переходом от фрагментарных мер к системному управлению. В первую очередь были разработаны программы по улучшению качества воздуха, активно проводятся газификация и модернизация энергетики, большое внимание уделяется развитию экологически чистого транспорта.

Реализация комплекса государственных мероприятий свидетельствует о формировании институциональной основы зелёной экономики. Однако для достижения устойчивого эффекта необходимы их дальнейшая интеграция с цифровыми технологиями, внедрение цифровых систем мониторинга, ускорение модернизации инфраструктуры и повышение эффективности государственного управления на основе развития нормативно-правовой базы в сфере цифровизации и экологии [1; 2; 6].

Несмотря на предпринимаемые меры, сохраняются ограничения, связанные с недостаточным финансированием, технологическим отставанием и институциональными барьерами. Обязательным условием интеграции цифровых технологий в систему зелёной экономики является внедрение систем мониторинга окружающей среды, а также использование цифровых платформ для управления экологическими данными. Немаловажное значение имеют развитие концепции «умного города», применение аналитики и прогнозирования. Особое значение имеет интеграция цифровых решений в ключевые отрасли экономики, такие как водное хозяйство и энергетика, что позволит существенно снизить экологическую нагрузку. Данные тенденции позволяют повысить эффективность экологической политики и перейти к более устойчивым моделям развития.

Роль цифровизации как ключевого инструмента экологического управления связана с внедрением технологий больших данных и искусственного интеллекта, а также расширением цифровой инфраструктуры. Однако это требует развития международного сотрудничества, повышения уровня цифровой грамотности и экологической культуры.

Таким образом, интеграция цифровых технологий в систему зелёной экономики является объективной тенденцией современного развития и необходимым условием устойчивого роста. Доказано, что использование цифровых технологий позволяет повысить эффективность государственной политики и обеспечить переход к проактивной модели управления экологическими процессами. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения

полученных результатов при разработке стратегий устойчивого развития и цифровизации экономики Кыргызской Республики.

Список использованной литературы

1. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018–2040 годы. – Бишкек, 2018.
2. Концепция цифровой трансформации Кыргызской Республики на 2024–2028 годы. – Бишкек, 2024.
3. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Статистический ежегодник. – Бишкек, 2024.
4. World Bank. World Development Report 2023: Digitalization for Development. – Washington, 2023.
5. UNDP. Human Development Report 2023–2024. – New York, 2024.
6. OECD. Accessing and Using Green Finance in the Kyrgyz Republic. – Paris, 2021.
7. OECD. Promoting Clean Urban Public Transportation and Green Investment in Kyrgyzstan. – Paris, 2019.
8. Гракович В. Ф., Перелет Р. А. Развитие цифровой экономики в Кыргызстане // Вестник КРСУ. – 2018. – № 11.
9. Калбаева Р., Сартбаева Г. Развитие цифровой экономики в Кыргызстане: вызовы и перспективы // Journal “U”. – 2024.
10. Джумакова А. А. и др. Цифровая экономика и борьба с изменением климата // Научные исследования. – 2024.
11. Джумагулов А., Мистрюкова И. Цифровая экотрансформация сельского хозяйства в Кыргызстане // E3S Web of Conferences. – 2025.
12. Баймуратов А. А., Зикираев М. Т. Зелёная экономика как основа устойчивого развития Кыргызской Республики // Региональная экономика. – 2020.
13. Dautova Z. Y., Salyuev A. A., Bekishova A. N. Green Economy: Problems and Practice in Kyrgyzstan // Vestnik Issyk-Kul University. – 2025.
14. Jeenbaeva J. The Green Economy Principles in Kyrgyzstan // International Conference Proceedings. – Бишкек, 2014.
15. United Nations. Sustainable Development Goals Report. – New York, 2023.
16. Asian Development Bank. Kyrgyz Republic: Country Environmental Analysis. – Manila, 2022.
17. World Economic Forum. Global Risks Report 2024. – Geneva, 2024.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Баймурзаева Н.С.

УДК 378.014:005.334
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-449-456

Токторбаева К.А.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Токторбаева К. А.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Toktorbaeva K. A.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА КОНТРАКТТЫК ОКУТУУНУН НАРКЫНЫН ӨСҮШҮ: КАРЖЫЛООНУН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ, СЕБЕПТЕРИ ЖАНА ЖОЛДОРУ

РОСТ СТОИМОСТИ КОНТРАКТНОГО ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ТЕНДЕНЦИИ, ПРИЧИНЫ И ПУТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ

TUITION FEE GROWTH IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC: TRENDS, CAUSES, AND FUNDING STRATEGIES

Кыскача мүнөздөмө: Макалада 2021–2025-жылдар аралыгында Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик жана жеке жогорку окуу жайларда контракттык негизде билим алуунун наркынын өзгөрүшүнүн негизги тенденциялары каралат. Автор баалардын өсүшүнүн себептерин: инфляцияны, мамлекеттик каржылоонун кыскарышын, суроо-талапка ээ адистиктердин популярдуулугун жана эл аралык билим берүү стандарттарынын талаптарын талдайт. Өзгөчө көңүл Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Лингвистика жана эл аралык билим берүү институту сыяктуу алдыңкы жогорку окуу жайларга бурулат. Бул мекемелерде билим алуунун наркынын өсүшү адистиктерге болгон суроо-талапка жана көрсөтүлүүчү билим берүү кызматтарынын деңгээлине жараша айырмаланат. Окутуучулардын эмгек акысынын төмөндүгү олуттуу көйгөй бойдон калууда. Бул жогорку окуу жайлардын кирешелери менен окутуучулардын материалдык камсыздалышынын ортосундагы тең салмаксыздыкты жаратып, аларды кошумча киреше булактарын издөөгө мажбурлайт. Макалада бул көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдору сунушталат: каржылоо булактарын диверсификациялоо, студенттерди социалдык жактан колдоону эске алуу менен контракттык төлөмдөрдү жогорулатуу, гранттык жана эл аралык кызматташууну кеңейтүү, илимий-инновациялык ишмердүүлүктү жана бизнес менен өнөктөштүктү өнүктүрүү. Бул чаралар билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, окутуучулар үчүн шарттарды жакшыртууга жана билим алуунун жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууга көмөктөшөт.

Аннотация: В статье рассматриваются основные тенденции изменения стоимости контрактного обучения в государственных и частных вузах Кыргызской Республики с 2021 по 2025 год. Автор анализирует причины роста цен: инфляцию, сокращение государственного финансирования, популярность востребованных специальностей и требования международных образовательных стандартов. Особое внимание уделено ведущим вузам, таким как Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына и Институт лингвистики и международного образования Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. Рост стоимости обучения в этих учреждениях различается в зависимости от популярности специальностей и уровня предоставляемых образовательных услуг. Низкая заработная плата преподавателей остаётся серьёзной проблемой. Она создаёт дисбаланс между доходами вузов и материальным обеспечением преподавателей, вынуждая их искать дополнительные источники дохода. В статье предлагаются пути решения этих проблем: диверсификация источников финансирования, повышение контрактных ставок с учётом социальной поддержки студентов, расширение грантового и международного сотрудничества, развитие научно-инновационной деятельности и партнёрства с бизнесом. Эти меры помогут повысить качество образования, улучшить условия для преподавателей и сделать обучение более доступным.

Abstract: The article examines the main trends in changes in the cost of contract-based education at public and private universities in the Kyrgyz Republic from 2021 to 2025. The author analyzes the reasons for rising costs, including inflation, reduced government funding, the popularity of in-demand specialties, and the requirements of international educational standards. Special attention is given to leading universities, such as the Kyrgyz National University named after J. Balasagyn and the Institute of Linguistics and International Education of I. Arabaev Kyrgyz State University. The increase in tuition fees at these institutions varies depending on the popularity of specialties and the level of educational services provided. Low salaries for university teachers remain a serious problem. This creates an imbalance between university revenues and the financial well-being of teachers, forcing them to seek additional sources of income. The article proposes ways

to address these problems, including diversifying funding sources, increasing tuition fees while taking into account social support for students, expanding grant-based and international cooperation, developing scientific and innovative activities, and fostering partnerships with businesses. These measures can help improve the quality of education, enhance working conditions for teachers, and make education more accessible.

Негизги сөздөр: жогорку билим берүү; контракттык окутуу; билим алуунун наркынын өсүшү; жогорку окуу жайларды каржылоо; профессордук-окутуучулук курам; Кыргызстан; мамлекеттик жана жеке жогорку окуу жайлар.

Ключевые слова: высшее образование; контрактное обучение; рост стоимости обучения; финансирование вузов; профессорско-преподавательский состав; Кыргызстан; государственные и частные вузы.

Keywords: higher education; contract-based education; rising tuition costs; university funding; faculty; Kyrgyzstan; public and private universities.

Высшее образование играет важнейшую роль в развитии экономики и общества любой страны. В Кыргызстане система образования включает государственные и частные университеты, а также колледжи при вузах, которые готовят специалистов среднего уровня. Контрактное обучение, то есть обучение на платной основе, является значимой частью финансирования университетов. Оно помогает дополнять средства, выделяемые государством, а также использовать гранты международных организаций, что позволяет улучшать образовательный процесс и инфраструктуру вузов. Изучение изменений стоимости контрактного обучения за последние пять лет помогает понять, как экономические, социальные и организационные факторы влияют на доступность и качество образования. В частности, внимание уделяется динамике роста цен на обучение, различиям между государственными и частными университетами и проблемам, связанным с оплатой труда преподавателей.

Цель исследования — собрать и систематизировать данные о росте стоимости контрактного обучения в Кыргызстане с 2021 по 2025 годы, выявить ключевые причины повышения цен и предложить рекомендации, которые помогут обеспечить стабильное финансирование университетов и доступность образования для студентов. Анализ показывает, что с 2021 по 2023 годы рост стоимости обучения был относительно умеренным — около 0–5 % в год. Это объясняется стремлением университетов сохранять доступность образования на фоне экономической нестабильности и последствий пандемии [1; 2].

Однако начиная с 2023–2024 учебного года наблюдается резкий рост контрактных ставок — от 20 % до 80 % в зависимости от программы обучения и конкретного университета. Наибольший скачок цен пришёлся на 2024–2025 учебный год. Это связано с влиянием инфляции, увеличением расходов на содержание университетов и стремлением повысить качество образовательного процесса, включая обновление оборудования, модернизацию лабораторий и расширение возможностей для научной работы студентов и преподавателей [1; 5].

В целом, рост стоимости контрактного обучения отражает необходимость университетов адаптироваться к экономическим и социальным реалиям, обеспечивая устойчивое развитие и повышение качества образования и сохраняя баланс между доступностью обучения и материальной поддержкой преподавательского состава.

В Кыргызском национальном университете имени Жусупа Баласагына (КНУ) в 2025–2026 учебном году повышение стоимости контрактного обучения было проведено один раз — в начале учебного года. Университет повышал тарифы только тогда, когда это действительно было необходимо, учитывая экономическую целесообразность и востребованность образовательных программ [3].

Рост цен был дифференцированным. На наиболее престижных направлениях, таких как «Юриспруденция», «Экономика» и магистратура по экономике, тарифы увеличились на 30–50 %. Для гуманитарных, технических и смежных направлений рост составил 9–20 %. Для студентов,

продолжающих обучение со второго курса, увеличение было минимальным — не более 10 %. Такой подход позволил снизить финансовую нагрузку на уже обучающихся и сохранить доступность образования [3].

В сравнении с другими вузами страны КНУ придерживается умеренной и контролируемой политики формирования стоимости обучения. В то время как в некоторых государственных и частных вузах, например в Институте лингвистики и международного образования при КГУ, а также в частных университетах «Аль-Фараби» и «Международный европейский университет», тарифы за последние три года выросли на 60–135 %, КНУ повышал стоимость только при объективной необходимости и с учётом конкуренции на рынке образовательных услуг [3; 4].

Средняя стоимость обучения в университете по бакалаврским программам составляет от 36,5 тыс. до 90 тыс. сомов в зависимости от направления и категории студентов. Это позволяет университету предлагать как доступные, так и более престижные образовательные программы, оставаясь при этом сопоставимым с доходами населения [3].

Таким образом, политика КНУ по контрактному обучению в 2025–2026 учебном году характеризуется точечным и обоснованным повышением тарифов, направленным на поддержание качества образовательных услуг и финансовой устойчивости университета при сохранении доступности обучения для основной массы студентов [4]. Такой подход показывает стремление университета сбалансировать экономическую эффективность и социальную ответственность, в отличие от некоторых других вузов, где рост тарифов был резким и системным.

Наибольшее увеличение стоимости обучения среди государственных университетов отмечено в Институте лингвистики и международного образования при КГУ.

С 2021 по 2025 год стоимость обучения по основным направлениям значительно выросла:

– Лингвистика (методика преподавания иностранных языков): с 34 000 до 80 000 сомов (рост 135 %), при этом только в 2024–2025 учебном году цена увеличилась на 77,8 %.

– Переводоведение: с 34 000 до 80 000 сомов, общий рост 135 %, из которых 60 % пришлось на последний учебный год [1; 2].

– Лингвистика и информационные технологии: с 34 000 до 75 000 сомов, рост 121 %, при этом 66,7 % увеличения произошло в 2024–2025 учебном году.

Схожая ситуация наблюдается и в КНУ на программах Института переподготовки и повышения квалификации:

– Психология: рост стоимости с 34 000 до 90 000 сомов за три года (157 %) [3].

– Экономика: увеличение платы с 36 000 до 80 000 сомов (рост 122 %) [3; 4; 5].

Эти цифры показывают системный пересмотр ценовой политики государственных университетов, направленный на улучшение качества образовательных программ и компенсацию дефицита финансирования.

В частных вузах, таких как «Аль-Фараби» и «Международный европейский университет», наблюдается умеренный рост стоимости обучения. Однако изначально тарифы были достаточно высокими. Например, обучение на юридических направлениях стоит около 80 000 сомов в год, а на медицинских программах — от 150 000 до 300 000 сомов, часто с оплатой в долларах США.

Средние профессиональные колледжи при университетах также фиксируют рост цен. Так, обучение по специальности «Компьютерная лингвистика» увеличилось с 26 360 до 50 100 сомов (рост 90 %). В колледжах при КГУ стоимость учёбы выросла на 40–45 % в 2023–2024 учебном году [1; 2].

Повышение стоимости образования происходит независимо от формы собственности учебного заведения [1; 2; 4].

Основные причины роста тарифов:

– инфляция и рост цен на товары и услуги;

– увеличение расходов на содержание университетской инфраструктуры;

– стремление улучшить качество образовательных программ, модернизировать лаборатории, аудитории и обеспечить доступ к современным технологиям;

– необходимость привлечения дополнительных ресурсов для устойчивого развития вузов [4; 5].

В целом наблюдается стабильная тенденция к увеличению стоимости контрактного обучения, при этом университеты стараются сохранять баланс между финансовой устойчивостью, качеством образования и доступностью для студентов.

Как показывают представленные выше данные, стоимость контрактного обучения в университетах Кыргызстана в последние годы значительно увеличилась [1; 2].

Это связано с рядом взаимосвязанных факторов, которые влияют на финансовую политику вузов и качество образовательных услуг:

1. Экономические и операционные факторы. Рост инфляции и увеличение расходов на содержание университетской инфраструктуры напрямую отражаются на стоимости обучения. Университеты тратят средства на аренду помещений, оплату коммунальных услуг, приобретение оборудования и учебных материалов. Особенно это заметно на направлениях, требующих дорогостоящих лабораторий и технической базы, таких как «Искусственный интеллект», медицина или инженерные специальности. Дополнительно в мае 2025 года тарифы на электроэнергию выросли примерно на 10 %, что также сказалось на общей себестоимости программ [5; 7].

2. Сокращение государственных ассигнований. Государство покрывает лишь около 40 % расходов университетов. Оставшуюся часть учебные заведения вынуждены компенсировать за счёт собственных доходов, в первую очередь — от контрактного обучения. Сокращение финансирования делает университеты более зависимыми от платы студентов и стимулирует рост тарифов, чтобы обеспечить функционирование всех образовательных программ [4; 5].

3. Коммерциализация популярных направлений. Программы с высокой востребованностью на рынке труда — такие как IT, экономика, юриспруденция, лингвистика — становятся дороже. Университеты повышают стоимость этих направлений, так как на них высокий спрос, а доходы от них частично позволяют субсидировать менее популярные направления, например филологию или химию. Ежегодно количество желающих поступить на престижные программы увеличивается на 10–15 %, что даёт вузам возможность корректировать тарифы в сторону повышения [1; 2; 5].

4. Переход на международные стандарты образования. Внедрение современных образовательных стандартов и международных аккредитаций требует инвестиций. Это включает обновление учебных программ, модернизацию лабораторий, приобретение современного оборудования и подготовку преподавательского состава. Такие расходы повышают конкурентоспособность университетов и качество образовательного процесса, но напрямую отражаются на стоимости контрактного обучения [5; 6].

5. Низкий уровень оплаты труда преподавателей. Средняя заработная плата профессорско-преподавательского состава КНУ за 2025 год составляет 32 125 сомов, что на 23,5 % ниже средней зарплаты по стране и значительно уступает доходам специалистов в IT и финансовой сфере (от 87 до 100 тысяч сомов). Низкая оплата труда создаёт сложности с удержанием квалифицированных кадров и вынуждает университет частично компенсировать разницу за счёт средств от контрактного обучения. Особенно это актуально для сложных и востребованных направлений, таких как юриспруденция, экономика и IT [5; 8].

6. Растущий спрос на престижные программы и работа с иностранными студентами. Престижные направления, такие как «Экономика», «Юриспруденция» и «Искусственный интеллект», привлекают больше студентов и позволяют университету повышать тарифы. Доходы от этих программ частично направляются на поддержку менее востребованных направлений [3; 5]. Иностранные студенты составляют около 15–20 % контингента КНУ. Для них умеренное повышение стоимости обучения (в среднем на 20 %) помогает обеспечивать устойчивость доходов университета, не снижая доступность образования для граждан других стран [2; 3].

7. Инвестиции в качество образования. Университет активно модернизирует учебные программы, обновляет лаборатории, внедряет международные стандарты и проходит аккредитацию. Эти меры требуют значительных затрат, но повышают качество образовательного процесса и

конкурентоспособность КНУ среди ведущих вузов региона. Для сравнения, в Казахстане аналогичные программы подорожали в 2025 году на 18–30 %, особенно на направлениях с преподавателями международного уровня [5; 6].

Выводы о повышении тарифов.

– Рост на 10–20 % на направлениях с низкой или средней популярностью (например, филология, химия) можно считать оправданным, так как он соответствует уровню инфляции и увеличению себестоимости образовательных программ [1; 4; 7].

– Повышение на 30–50 % на востребованных и престижных направлениях (экономика, юриспруденция) частично оправдано необходимостью удержания кадров и инвестиций в качество образования, но в целом выглядит значительным для большинства студентов [3; 5].

– Рост стоимости обучения обусловлен комплексом факторов: инфляцией, низкой зарплатой преподавателей, инвестициями в образовательные стандарты, высоким спросом на престижные направления и сокращением государственного финансирования [4; 5; 7; 8].

Таким образом, повышение тарифов можно считать частично обоснованным, однако для сохранения доступности образования требуется баланс между качеством, финансовой устойчивостью вузов и реальными доходами населения.

Для устойчивого развития высших учебных заведений и повышения качества образования необходимо применять комплексный подход.

Рассмотрим ключевые направления действий:

1. Увеличение государственного финансирования. Бюджетное финансирование университетов должно постепенно увеличиваться. Это стратегически важная мера для страны, поскольку качественное образование напрямую влияет на экономическое и социальное развитие. Дополнительные средства позволят поддерживать учебную инфраструктуру, обновлять лаборатории и оборудование, а также обеспечивать достойную оплату труда преподавателей.

2. Поэтапное повышение стоимости контрактного обучения. Если рост цен на обучение неизбежен, он должен быть постепенным и сопровождаться мерами социальной поддержки для студентов из малообеспеченных семей. Это позволит сохранить доступность образования для всех слоёв населения и предотвратить финансовое давление на семьи студентов.

3. Расширение международного финансирования. Привлечение грантовых средств и участие университетов в международных программах (например, ЕС, UNESCO, UNDP, USAID) открывают новые возможности для модернизации инфраструктуры, обновления учебных программ и развития научных исследований. Международное финансирование также повышает престиж вузов и позволяет интегрировать их в глобальное образовательное сообщество.

4. Развитие научно-инновационной деятельности. Внедрение инноваций и коммерциализация научных исследований создают дополнительные источники дохода для университетов. Это могут быть стартапы, научные проекты, патенты и сотрудничество с промышленностью. Одновременно такие проекты повышают репутацию вузов и привлекают талантливых преподавателей и студентов.

5. Партнёрство с бизнесом и меценатство. Сотрудничество с частными компаниями, корпоративные стипендии и спонсорская поддержка факультетов помогают компенсировать расходы на образовательные программы. Такое взаимодействие также стимулирует развитие востребованных направлений, позволяет внедрять практико-ориентированные курсы и укрепляет связь между образованием и рынком труда.

6. Оптимизация внутренних ресурсов. Университеты могут эффективнее управлять своими финансами за счёт внутренней оптимизации: повышения энергоэффективности, автоматизации административных процессов и контроля за целевым использованием средств. Это позволит снизить расходы и направить больше средств на образовательный процесс и научные исследования.

Рост стоимости платного обучения в университетах Кыргызстана в период с 2021 по 2025 годы отражает глубокие структурные изменения в системе высшего образования страны.

Особенно это касается ведущих государственных университетов — Кыргызского национального

университета имени Ж. Баласагына (КНУ) и Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (КГУ). Вузы постепенно корректируют ценовую политику, чтобы компенсировать недостаток государственного финансирования и поддерживать качество образовательных программ.

Однако остаётся заметный разрыв между доходами университетов и уровнем заработной платы преподавателей. Это может снижать мотивацию педагогов, ограничивать их возможности для научной работы и проектов, а также сказываться на качестве обучения студентов.

Для стабильного развития системы высшего образования требуется комплексный подход, включающий:

– диверсификацию источников доходов — сочетание государственного финансирования, платного обучения, грантов и международных программ;

– постепенное повышение стоимости контрактного обучения с сохранением социальной поддержки для студентов из малообеспеченных семей;

– расширение международного сотрудничества и привлечение грантов**,** что позволит модернизировать программы и инфраструктуру;

– инвестиции в научные исследования и инновационные проекты**,** создающие новые источники дохода и повышающие престиж вузов.

Внедрение этих мер позволит университетам Кыргызстана сохранять доступность образования, повышать качество преподавания и обеспечивать достойное финансирование педагогического состава. В долгосрочной перспективе такие шаги укрепят позиции страны в сфере высшего образования и повысят её конкурентоспособность на международной арене.

Список использованной литературы

1. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Образование и наука в Кыргызской Республике: статистический сборник. — Бишкек: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2023. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: официальная страница статистического сборника (дата обращения: 29.09.2026).

2. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Основные показатели образования в Кыргызской Республике [Электронный ресурс]. — 2026. — Режим доступа: официальная публикация Национального статистического комитета Кыргызской Республики (дата обращения: 29.09.2026).

3. Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына. Прейскурант тарифов (цен) платных образовательных услуг, оказываемых Кыргызским национальным университетом имени Жусупа Баласагына, на 2025–2026 учебный год [Электронный ресурс]. — Бишкек, 2025. — Режим доступа: официальный прейскурант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына (дата обращения: 29.09.2026).

4. Кыргызская Республика. Об образовании: Закон Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: официальный текст Закона Кыргызской Республики «Об образовании» (дата обращения: 29.09.2026).

5. World Bank. Kyrgyz Republic: Higher Education Quality and Innovation Project (P178592) [Электронный ресурс]. — Washington, D.C.: World Bank, 2023. — Режим доступа: документ Всемирного банка (дата обращения: 29.09.2026).

6. World Bank. Kyrgyz Republic: Higher Education Quality and Innovation Project (P178592). 1st Implementation Supervision Mission. June 7–11, 2024 [Электронный ресурс]. — Washington, D.C.: World Bank, 2024. — Режим доступа: отчёт Всемирного банка (дата обращения: 29.09.2026).

7. Кыргызская Республика. Кабинет Министров. Об утверждении Среднесрочной тарифной политики Кыргызской Республики на электрическую энергию на 2025–2030 годы: постановление Кабинета Министров Кыргызской Республики от 24 апреля 2025 г. № 227 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: официальный текст постановления (дата обращения: 29.09.2026).

8. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Средняя заработная плата [Электронный ресурс]. — Режим доступа: официальные данные Национального статистического комитета Кыргызской Республики о средней заработной плате (дата обращения: 29.09.2026).

Рецензент: доктор педагогических наук Камчыбек уулу М.

УДК 37.014.3
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-456-463

Токторбаева К.А., Кемелдинова Ж.М., Оторбекова А.Ш.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Токторбаева К.А., Кемелдинова Ж.М., Оторбекова А.Ш.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Toktorbayeva K.A., Kemeldinova Zh.M., Otorbekova A.Sh.
KNU Jusup Balasagyn

ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН МАКСАТЫ КАТАРЫ САПАТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮ (ТӨМ4)
КАЧЕСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ЦЕЛЬ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ (ЦУР 4)
QUALITY EDUCATION AS A SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOAL (SDG 4)

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Туруктуу өнүгүүнүн 4-максаты (ТӨМ 4) - «Бардыгы үчүн инклюзивдүү жана адилеттүү сапаттуу билим берүүнү камсыз кылуу жана өмүр бою билим алуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү» ар тараптуу каралып, БУУнун 2030-жылга чейинки Күн тартибинде өзгөчө маанилүү орунду ээлээри белгиленет. Авторлор билим берүү коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн пайдубалы, адам капиталын калыптандыруунун булагы жана мамлекеттин инновациялык, экономикалык жана социалдык прогрессинин башкы шарты экенин баса белгилешет. Макалада туруктуу өнүгүүнүн бардык максаттарына жетишүүдө, анын ичинде жакырчылыкты жоюуда, гендердик теңчиликти камсыз кылууда, экономикалык өсүшкө жетишүүдө, инновацияларды өнүктүрүүдө жана адилеттүүлүк институттарын чыңдоодо билим берүүнүн система түзүүчү ролу ачылып берилген. Билим берүү тармагындагы заманбап тенденцияларга - санариптештирүүгө, инклюзивдүүлүккө, эл аралык кызматташтыкка жана XXI кылымдын компетенцияларын өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулган. Авторлор билим берүү саясатынын негизги багыттарын чагылдырган ТӨМ 4түн жети максаттуу милдетин ырааттуу талдап чыгышат: башталгыч жана орто билимге жалпы жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу, мектепке чейинки жана кесиптик билим алууга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү, гендердик жана социалдык тоскоолдуктарды жоюу, мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу, коопсуз жана инклюзивдүү билим берүү чөйрөсүн түзүү, татыктуу жумуш менен камсыз болуу үчүн зарыл болгон көндүмдөрдү өнүктүрүү жана эл аралык өнөктөштүктү бекемдөө. Өзүнчө бөлүм туруктуу өнүгүүнүн стратегиялык фактору катары билим берүүнүн сапаты маселелерине арналган. Заманбап билим берүү системасы билимди гана эмес, сынчыл ой жүгүртүүнү, жарандык жоопкерчиликти, чыгармачылыкты жана өзгөрүүлөргө ыңгайлаша билүү жөндөмүн да калыптандырышы керектиги баса белгиленет. Авторлор калктын бардык катмарлары үчүн билим алууга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылган инклюзивдүү мамиленин, ошондой эле окутууну жекелештирүү жана билим берүү мейкиндигин кеңейтүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачкан санариптик трансформациянын маанилүүлүгүн белгилешет. Макалада ТӨМ 4түү ишке ашырууга тоскоолдук кылган негизги көйгөйлөр талданат: санариптик технологияларга жетүүдөгү теңсиздик, квалификациялуу педагогдордун жетишсиздиги, каржылоонун жетишсиздиги жана билим берүү менен эмгек рыногунун ортосундагы байланыштын начардыгы. Ошону менен бирге авторлор абалды жакшыртуунун багыттарын сунушташат - эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү, санариптик инфраструктурага инвестиция салуу, педагогикалык кадрларды колдоо жана окутуунун инновациялык

методикаларын киргизүү. ТӨМ 4түү ишке ашыруу мамлекеттин, билим берүү мекемелеринин, илимий коомчулуктун, бизнестин жана жарандык коомдун макулдашылган аракеттерин камтыган комплекстүү жана секторлор аралык мамилени талап кылат деген тыянак чыгарылат. Сапаттуу жана инклюзивдүү билим берүү улуттун интеллектуалдык жана социалдык потенциалын калыптандыруучу жана адилеттүү, туруктуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү коомго карай өнүгүүнү камсыз кылуучу туруктуу өнүгүүнүн стратегиялык негизи катары каралат.

Аннотация: В статье всесторонне рассматривается Цель устойчивого развития № 4 (ЦУР 4) — «Обеспечение всеохватного и справедливого качественного образования и поощрение возможностей обучения на протяжении всей жизни для всех», которая занимает ключевое место в Повестке дня ООН до 2030 года. Авторы подчёркивают, что образование является фундаментом устойчивого развития общества, источником формирования человеческого капитала и главным условием инновационного, экономического и социального прогресса государства. В статье раскрывается системообразующая роль образования в достижении всех Целей устойчивого развития, включая ликвидацию бедности, обеспечение гендерного равенства, экономический рост, инновации и развитие институтов справедливости. Особое внимание уделено современным тенденциям в сфере образования — цифровизации, инклюзивности, международному сотрудничеству и развитию компетенций XXI века. Авторы последовательно анализируют семь целевых задач ЦУР 4, отражающих основные направления образовательной политики: обеспечение всеобщего доступа к начальному и среднему образованию, равные возможности дошкольного и профессионального обучения, ликвидация гендерных и социальных барьеров, повышение квалификации педагогов, создание безопасной и инклюзивной образовательной среды, развитие навыков для достойной занятости и укрепление международного партнёрства. Отдельный раздел посвящён проблемам качества образования как стратегического фактора устойчивого развития. Подчёркивается, что современная система образования должна формировать не только знания, но и критическое мышление, гражданскую ответственность, креативность и способность к адаптации. Авторы отмечают значимость инклюзивного подхода, обеспечивающего равный доступ к знаниям для всех категорий населения, а также важность цифровой трансформации, которая открывает новые возможности для индивидуализации обучения и расширения образовательного пространства. В статье анализируются ключевые вызовы, препятствующие реализации ЦУР 4: неравенство в доступе к цифровым технологиям, дефицит квалифицированных педагогов, недостаточное финансирование и слабая связь между образованием и рынком труда. Вместе с тем авторы предлагают направления совершенствования — развитие международного сотрудничества, инвестиции в цифровую инфраструктуру, поддержку педагогических кадров и внедрение инновационных методик обучения. Сделан вывод, что реализация ЦУР 4 требует комплексного и межсекторального подхода, включающего согласованные действия государства, образовательных учреждений, научного сообщества, бизнеса и гражданского общества. Качественное и инклюзивное образование рассматривается как стратегическая основа устойчивого развития, формирующая интеллектуальный и социальный потенциал нации и обеспечивающая движение к справедливому, устойчивому и конкурентоспособному обществу.

Abstract: The article comprehensively examines Sustainable Development Goal 4 (SDG 4) — “Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all” — which occupies a key place in the UN 2030 Agenda. The authors emphasize that education is the foundation of sustainable development, a source of human capital formation, and a key condition for the innovative, economic, and social progress of a state. The article reveals the systemic role of education in achieving all the Sustainable Development Goals, including poverty alleviation, gender equality, economic growth, innovation, and the development of just institutions. Special attention is given to current trends in education, such as digitalization, inclusivity, international cooperation, and the development of 21st-century competencies. The authors consistently analyze seven SDG 4 targets that reflect the main areas of educational policy: ensuring universal access to primary and secondary education, equal opportunities for preschool and vocational training, eliminating gender and social barriers, improving the qualifications of teachers, creating a safe and inclusive

educational environment, developing skills for decent employment, and strengthening international partnerships. A separate section is devoted to the quality of education as a strategic factor in sustainable development. It is emphasized that the modern education system should develop not only knowledge but also critical thinking, civic responsibility, creativity, and the ability to adapt. The authors note the importance of an inclusive approach that ensures equal access to knowledge for all categories of the population, as well as the importance of digital transformation, which opens up new opportunities for individualized learning and the expansion of the educational space. The article analyzes the key challenges that hinder the implementation of SDG 4: inequality in access to digital technologies, a shortage of qualified teachers, insufficient funding, and a weak link between education and the labor market. At the same time, the authors propose areas for improvement, including the development of international cooperation, investment in digital infrastructure, support for teaching staff, and the introduction of innovative teaching methods. The article concludes that the implementation of SDG 4 requires a comprehensive and intersectoral approach involving coordinated efforts by the government, educational institutions, the scientific community, businesses, and civil society. Quality and inclusive education is regarded as a strategic foundation for sustainable development, shaping the intellectual and social potential of a nation and ensuring progress towards a fair, sustainable, and competitive society.

Негизги сөздөр: туруктуу өнүгүү; ТӨМ 4; билим берүүнүн сапаты; инклюзивдүүлүк; санариптештирүү; өмүр бою билим алуу.

Ключевые слова: устойчивое развитие; ЦУР 4; качество образования; инклюзивность; цифровизация; обучение на протяжении всей жизни.

Keywords: sustainable development; SDG 4; quality of education; inclusion; digitalization; lifelong learning.

Образование является фундаментом устойчивого развития общества и важнейшим инструментом формирования человеческого капитала, который в современных условиях становится главным ресурсом прогресса и конкурентоспособности государства [1]. Именно благодаря образованию формируется интеллектуальный, культурный и социальный потенциал личности, обеспечивается рост производительности труда, инновационное развитие и укрепление гражданских институтов [2]. Без качественного образования невозможно ни устойчивое экономическое развитие, ни социальная справедливость, ни эффективное управление природными и человеческими ресурсами [1].

В Программе устойчивого развития ООН до 2030 года Цель устойчивого развития № 4 (ЦУР 4) занимает центральное место, так как образование тесно связано со всеми остальными направлениями — ликвидацией бедности (ЦУР 1), обеспечением гендерного равенства (ЦУР 5), экономическим ростом и достойной занятостью (ЦУР 8), инновациями и инфраструктурой (ЦУР 9), а также с миром, справедливостью и сильными институтами (ЦУР 16) [3]. Таким образом, образование выполняет системообразующую функцию, являясь ключевым условием достижения всей Повестки-2030 [2].

Цель ЦУР 4 направлена на обеспечение всеохватного, справедливого и качественного образования для всех, а также на создание условий для обучения на протяжении всей жизни [4]. В условиях стремительных технологических и социальных изменений система образования должна не просто передавать знания, но и формировать у человека гибкость мышления, критическое осмысление информации и умение принимать ответственные решения [5].

Согласно официальным документам ООН и ЮНЕСКО, ЦУР 4 включает семь целевых задач, охватывающих различные уровни и аспекты образовательного процесса [3]:

Всеобщий доступ к начальному и среднему образованию. Это предполагает, что к 2030 году все дети, независимо от пола, социального положения и места проживания, должны иметь возможность получить бесплатное и качественное начальное и среднее образование, завершающееся приобретением релевантных знаний и навыков [3].

Равные возможности получения дошкольного и профессионального образования. Дошкольное обучение формирует базовые когнитивные и социальные навыки, необходимые для успешного обучения в школе, а профессиональное образование обеспечивает подготовку квалифицированных кадров, востребованных на рынке труда [2].

Ликвидация гендерных и социальных барьеров в обучении. Особое внимание уделяется расширению доступа девочек, женщин, а также детей из сельских и уязвимых групп населения к образованию, что способствует социальной интеграции и равенству возможностей.

Повышение качества преподавания и квалификации педагогов. Качество образования напрямую зависит от уровня профессиональной подготовки учителей. Поэтому ЦУР 4 предусматривает развитие систем педагогического образования, регулярное повышение квалификации, внедрение инновационных методов обучения и цифровых технологий [4].

Создание безопасной и инклюзивной образовательной среды. Речь идёт о формировании школ и университетов, свободных от дискриминации, насилия и неравенства, где каждый обучающийся чувствует себя защищённым, уважаемым и мотивированным к обучению [3].

Развитие навыков, необходимых для достойной занятости и предпринимательства. ЦУР 4 акцентирует внимание на подготовке молодёжи и взрослых к рынку труда XXI века, требующему навыков критического мышления, коммуникации, цифровой грамотности и инновационного подхода [2].

Расширение международного партнёрства в сфере образования. Глобальные образовательные инициативы, обмен опытом, академическая мобильность и участие в международных программах (например, Erasmus+, ЮНЕСКО-UNITWIN, Horizon Europe) играют важную роль в обеспечении устойчивости и глобальной интеграции образовательных систем [5].

Таким образом, ЦУР 4 не ограничивается школьным обучением, а охватывает весь жизненный цикл человека — от раннего детства до зрелого возраста. Концепция «образования на протяжении всей жизни» подразумевает постоянное обновление знаний, развитие профессиональных и личностных компетенций, участие в неформальном и дистанционном обучении. Это становится особенно актуальным в условиях цифровизации, глобальных трудовых миграций и перехода к экономике знаний.

Реализация ЦУР 4 требует системного подхода, включающего государственную политику, участие университетов, бизнеса и гражданского общества, а также международное сотрудничество. Только при объединении этих усилий возможно формирование такой образовательной системы, которая действительно станет движущей силой устойчивого развития.

Качество образования выступает фундаментальным фактором устойчивого развития общества, поскольку именно через образование формируются интеллектуальные, нравственные и профессиональные качества личности [1]. Современные образовательные системы, ориентированные на устойчивое развитие, стремятся к тому, чтобы выпускник обладал не только профессиональными знаниями, но и компетенциями XXI века — критическим мышлением, цифровой грамотностью и социальной ответственностью [2]. Качественное образование предполагает не только наличие школ, университетов и образовательных учреждений, но и высокий уровень преподавания, актуальность содержания программ, развитие критического и системного мышления, творческого подхода и умения применять знания на практике. Оно должно быть ориентировано на развитие компетенций XXI века, включающих способность к коммуникации, сотрудничеству, аналитическому мышлению, цифровой грамотности и социальной ответственности.

Современные образовательные системы, ориентированные на устойчивое развитие, стремятся к тому, чтобы выпускник не только обладал профессиональными знаниями, но и был способен принимать этически обоснованные решения, участвовать в жизни общества и вносить вклад в решение глобальных проблем — таких как изменение климата, социальное неравенство, бедность, миграция и доступ к ресурсам. Образование становится не просто подготовкой к профессии, а непрерывным

процессом личностного и гражданского становления, обеспечивающим устойчивость общества в долгосрочной перспективе.

Качество образовательного процесса определяется целым рядом факторов:

– кадровый потенциал — квалификация преподавателей, их способность использовать инновационные методики и технологии;

– содержание образования — соответствие программ требованиям рынка труда, научно-техническому прогрессу и глобальным вызовам;

– методы обучения — использование интерактивных и проектных форм, формирующих исследовательские и практические навыки;

– цифровизация и инфраструктура — доступ к современным образовательным ресурсам, онлайн-платформам и технологиям дистанционного обучения;

– оценка результатов — внедрение систем внутреннего и внешнего мониторинга качества, независимых аккредитаций и рейтингов.

Высокое качество образования невозможно без социальной справедливости и инклюзивности, то есть равного доступа к знаниям для всех категорий граждан независимо от их происхождения, пола, физических возможностей или региона проживания [3]. Инклюзивная образовательная политика способствует не только расширению возможностей для индивида, но и общему укреплению социальной сплочённости.

Образование и устойчивое развитие находятся в тесной взаимосвязи. Качественная образовательная система обеспечивает подготовку кадров, способных создавать инновации, рационально использовать ресурсы и развивать экономику знаний [1]. В то же время устойчивое развитие требует от образования формирования нового типа мышления — экологического, системного и этического, направленного на ответственное использование природных и человеческих ресурсов.

В условиях глобализации именно качество образования определяет конкурентоспособность страны, уровень её экономического роста и социальную стабильность. Государства, добившиеся высокого уровня образовательных достижений, демонстрируют более устойчивые темпы экономического развития, низкий уровень безработицы и высокий уровень доверия граждан к институтам власти. Качественное образование способствует снижению бедности, повышению гражданской активности и укреплению национальной идентичности.

Международные организации, такие как ЮНЕСКО, ООН, Всемирный банк, ОЭСР, активно поддерживают развитие систем оценки и повышения качества образования. В рамках инициативы Education 2030 акцент сделан на интеграции принципов устойчивого развития в учебные программы всех уровней, начиная с дошкольного образования. Эти подходы способствуют формированию глобальной культуры устойчивости, когда знания сочетаются с ценностями и ответственным поведением.

Таким образом, качество образования является не только результатом эффективного управления образовательными процессами и внедрения инноваций, но и отражением ценностей справедливости, равенства и доступности. Оно не может рассматриваться в отрыве от социальных факторов, определяющих возможность каждого человека реализовать своё право на образование.

Достижение высокого качества обучения невозможно без обеспечения равного доступа к образовательным ресурсам, устранения дискриминации и создания условий для включения всех групп населения в образовательный процесс. В этом контексте особую актуальность приобретает инклюзивность как стратегический принцип развития образования, направленный на формирование системы, открытой для всех — независимо от пола, социального положения, состояния здоровья или места проживания. Именно поэтому следующий аспект Цели устойчивого развития № 4 связан с инклюзивностью и равенством возможностей, которые выступают неотъемлемыми условиями реализации концепции качественного образования и устойчивого развития.

Инклюзивность и равенство возможностей занимают центральное место в концепции ЦУР 4, поскольку качественное образование невозможно без обеспечения равного доступа для всех категорий

населения [3]. Инклюзивное образование предполагает системный подход, при котором каждый человек имеет возможность реализовать свой потенциал [4]. Ключевые международные документы, такие как Саламанкская декларация (1994), Дакарские рамки действий (2000) и Конвенция ООН о правах инвалидов (2006), закрепляют эти принципы [3]. Инклюзивное образование невозможно без устранения инфраструктурных и социальных барьеров, а также без подготовки педагогов, владеющих современными технологиями и методиками [5]. Оно способствует укреплению социальной сплочённости и снижению дискриминации [4].

Инклюзивность в образовании основывается на принципе равенства прав и достоинства всех обучающихся. Она подразумевает не только физическую доступность образовательных учреждений, но и адаптацию содержания, методов и среды обучения к индивидуальным потребностям учащихся. Философия инклюзивного образования исходит из признания многообразия как ресурса, а не как проблемы: различия между людьми рассматриваются как естественная часть человеческого опыта, которая обогащает процесс обучения и способствует развитию толерантности, эмпатии и социальной сплочённости.

В рамках ЦУР 4 инклюзивность трактуется широко — как обеспечение справедливого доступа к образованию для всех без исключения, включая детей с ограниченными возможностями здоровья, представителей этнических меньшинств, мигрантов, сельских жителей, девочек и женщин, а также социально уязвимые группы.

Ключевые международные документы, формирующие нормативную основу инклюзивного образования, включают:

– Саламанкскую декларацию ЮНЕСКО (1994 г.), где была закреплена концепция интеграции детей с особыми потребностями в общеобразовательные школы;

– Дакарские рамки действий (2000 г.), предусматривающие «образование для всех» как глобальную цель;

– Повестку дня в области устойчивого развития на период до 2030 года (ООН, 2015 г.), в которой ЦУР 4 провозглашает необходимость ликвидации неравенства в доступе к образованию;

– Конвенцию о правах инвалидов (ООН, 2006 г.), закрепляющую право на образование без дискриминации.

Эти документы определяют международные стандарты, которые государства — члены ООН обязуются интегрировать в национальные стратегии и программы.

Инклюзивное образование невозможно без устранения структурных барьеров, препятствующих равному участию в образовательном процессе. К ним относятся:

– недостаточная инфраструктурная доступность (отсутствие пандусов, адаптированных учебных материалов, специальных технологий);

– экономические трудности семей, не позволяющие обеспечить детям равный старт;

– культурные и гендерные стереотипы, ограничивающие участие девочек в образовании;

– нехватка подготовленных педагогов, умеющих работать с разными категориями учащихся.

Преодоление этих барьеров требует комплексного подхода — сочетания законодательных мер, социальной поддержки, подготовки кадров и международного сотрудничества.

Особое значение имеет гендерное равенство в сфере образования. Согласно данным ЮНЕСКО, во многих странах девочки по-прежнему имеют меньшие возможности для получения образования, особенно в сельской местности. Повышение уровня образования женщин напрямую влияет на экономическое развитие и снижение уровня бедности, поскольку образованные женщины чаще участвуют в трудовой деятельности, принимают решения в семье и сообществе, а также инвестируют в образование своих детей.

Внедрение инклюзивных практик требует подготовки педагогов, способных работать с разнообразными группами учащихся. Учитель в инклюзивной школе становится координатором индивидуальных траекторий обучения, использующим гибкие методы, дифференцированные задания и активные формы взаимодействия. Образовательные учреждения, реализующие инклюзивные

подходы, формируют культуру принятия и уважения различий, что способствует укреплению социальной сплочённости и снижению дискриминации.

Важно отметить, что инклюзивность должна рассматриваться не как отдельный проект, а как стратегический принцип развития системы образования, встроенный в национальную политику. В этом контексте развитие инклюзивных университетов и колледжей становится важным направлением модернизации высшего образования, обеспечивающим равные возможности для студентов с особыми образовательными потребностями.

Современные цифровые технологии значительно расширяют потенциал инклюзивного образования [5]. Онлайн-обучение, адаптивные платформы и голосовые интерфейсы позволяют учащимся с различными потребностями получать доступ к знаниям, однако при этом возникает проблема цифрового неравенства [5]. Поэтому задача государств — не только внедрять цифровые инструменты, но и обеспечивать их доступность и адаптацию для всех категорий обучающихся. Развитие цифровой инклюзии становится неотъемлемой частью реализации ЦУР 4 [5].

Инклюзивное образование имеет мощный социальный эффект. Оно способствует формированию справедливого и толерантного общества, снижает уровень социальной изоляции и дискриминации, укрепляет доверие между различными социальными группами. В долгосрочной перспективе равенство возможностей в образовании обеспечивает более устойчивое развитие государства, укрепляя человеческий капитал и социальную солидарность.

Таким образом, инклюзивность и равенство возможностей представляют собой не только гуманистическую основу образования, но и необходимое условие построения справедливого, устойчивого и сбалансированного общества. Однако обеспечение доступности знаний в XXI веке невозможно рассматривать вне контекста стремительного технологического прогресса и цифровой трансформации образовательных систем.

Современные вызовы — глобализация, пандемии, миграция и переход к экономике знаний — требуют поиска новых инструментов и инновационных решений, способных сделать образование по-настоящему всеохватным, гибким и адаптивным. Именно цифровизация становится сегодня ключевым фактором, который соединяет принципы инклюзивности с возможностями технологий, открывая путь к новым формам обучения и расширению образовательного пространства.

В этой связи важнейшим направлением реализации ЦУР 4 выступают цифровизация и инновации в образовании, обеспечивающие равный доступ к знаниям, повышение качества образования и формирование компетенций, необходимых для устойчивого развития в условиях быстро меняющегося мира. Внедрение цифровых решений способствует расширению доступа к знаниям, индивидуализации обучения, обеспечению непрерывности образования и созданию глобальных образовательных сетей, объединяющих преподавателей и обучающихся разных стран.

Однако вместе с новыми возможностями цифровая трансформация порождает и новые вызовы. Возникают проблемы неравного доступа к технологиям, различий в цифровой инфраструктуре между регионами, недостаточной готовности педагогов к использованию инновационных инструментов. Кроме того, сохраняются социально-экономические и институциональные барьеры, препятствующие реализации целей устойчивого развития в образовательной сфере.

Несмотря на достигнутый прогресс, остаются серьёзные проблемы: неравный доступ к цифровым ресурсам, нехватка квалифицированных педагогов, недостаточное финансирование и слабая связь образования с рынком труда [1]. Эти противоречия замедляют достижение всеохватного и качественного образования, что требует новых стратегических подходов [2].

При этом само понятие качества образования выходит за рамки технологического прогресса: оно включает социальные, экономические и институциональные аспекты, требующие комплексного подхода. Поэтому важно не только развивать инновации, но и критически осмысливать существующие барьеры и противоречия, которые замедляют достижение поставленных целей.

Выявленные проблемы и вызовы реализации ЦУР 4 свидетельствуют о том, что система образования всё ещё сталкивается с глубокими структурными и институциональными

противоречиями. Недостаточное финансирование, цифровое неравенство, дефицит квалифицированных педагогов и слабая связь между образованием и рынком труда остаются серьёзными препятствиями на пути к обеспечению всеохватного и качественного обучения.

Тем не менее наличие этих трудностей не только демонстрирует масштаб задач, стоящих перед государствами, но и указывает на необходимость формирования новых стратегических подходов к развитию образования в духе устойчивости и справедливости. Осознание существующих барьеров создаёт предпосылки для выработки долгосрочных решений, направленных на укрепление институционального потенциала, инновационную модернизацию и международное сотрудничество.

Особое значение приобретает рассмотрение перспектив и направлений дальнейшего развития образования, позволяющих не только преодолеть выявленные проблемы, но и обеспечить устойчивое движение вперёд — к созданию инклюзивной, цифровой и качественной образовательной системы, соответствующей задачам XXI века.

Рассмотренные перспективы и направления развития образования в контексте ЦУР 4 показывают, что переход к всеохватной, инклюзивной и устойчивой системе требует комплексного и межсекторального подхода. Реализация стратегических мер — от цифровой трансформации и совершенствования качества преподавания до расширения международного сотрудничества и инвестиционной поддержки — формирует основу для устойчивого прогресса в образовательной сфере.

Поступательное развитие возможно только при условии согласованных действий государства, научных и образовательных учреждений, гражданского общества и международных организаций. Важно не просто адаптировать систему образования к вызовам современности, но и превратить её в движущую силу социально-экономических преобразований.

Эти тенденции подводят к необходимости обобщить ключевые результаты анализа и определить главные выводы относительно роли образования в обеспечении устойчивого развития. Поэтому в заключительной части статьи целесообразно систематизировать основные положения и подчеркнуть значение ЦУР 4 как стратегической цели, объединяющей различные направления глобального и национального развития.

Список использованной литературы

1. Кемелдинова Ж. М. Финансовые источники обеспечения качества деятельности высших учебных заведений в Кыргызской Республике // Материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 5-летию, на тему «Качественность и продуктивность в обучении и воспитании». — Алматы: Университет иностранных языков и деловой карьеры, 2010. — С. 270–273.
2. Кемелдинова Ж. М., Ысабаев Д. Э. Современные модели управления качеством знаний и их использование в системе образования // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. — 2020. — № 4 (31). — С. 47–51. — ISSN 1694-7347.
3. Кемелдинова Ж. М., Ысабаев Д. Э. Состояние и развитие системы профессионального образования и образовательных услуг в вузах республики // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. — 2020. — № 4 (31). — С. 51–56. — ISSN 1694-7347.
4. Кемелдинова Ж. М., Тыныбекова А. Т. Образовательные технологии в вузе // X Международная научно-практическая конференция «Перспективы, организационные формы и эффективность развития сотрудничества российских и зарубежных». — Королёв, Московская область, 14–15 апреля 2022 г.
5. Кемелдинова Ж. М., Тыныбекова А. Т. Цифровизация в системе образования Кыргызской Республики // X Международная научно-практическая конференция «Перспективы, организационные формы и эффективность развития сотрудничества российских и зарубежных». — Королёв, Московская область, 14–15 апреля 2022 г.

Рецензент: доктор экономических наук, доцент Макеева С.Б.

УДК 339.5:338.433
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-464-475

Хо Цянь Цянь, Джаманкулов Б.С., Янь Фан, Ян Сунбай
Жусуп Баласагын атындагы КУУ,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Хо Цянь Цянь[1], Джаманкулов Б.С.[2], Янь Фан[3], Ян Сунбай[4]
КНУ имени Жусупа Баласагына,[1,3,4]
Национальная академия наук Кыргызской Республики[2]
Qianqian Huo, Dzhamankulov B.S., Fang Yan, Songbai Yang
KNU Jusup Balasagyn,
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

ORCID 0009-0006-0648-8117[1]
ORCID 0000-0003-2379-4264[2]
ORCID 0009-0008-8533-5550[3]
ORCID 0009-0002-6470-0279[4]

«БИР АЛКАК — БИР ЖОЛ» ДЕМИЛГЕСИНИН АЛКАГЫНДА КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН КЫТАЙДЫН ОРТОСУНДАГЫ АЙЫЛ ЧАРБА СООДАСЫНДАГЫ ТҮЗҮМДҮК ДИСБАЛАНС ЖАНА ЭКСПОРТТУ ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛОО ПОТЕНЦИАЛЫ (2020–2025-жж.)

СТРУКТУРНЫЙ ДИСБАЛАНС И ПОТЕНЦИАЛ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКСПОРТА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ТОРГОВЛЕ МЕЖДУ КЫРГЫЗСТАНОМ И КИТАЕМ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС — ОДИН ПУТЬ» (2020–2025 гг.)

STRUCTURAL IMBALANCE AND EXPORT DIVERSIFICATION POTENTIAL IN AGRICULTURAL TRADE BETWEEN KYRGYZSTAN AND CHINA UNDER THE BELT AND ROAD INITIATIVE (2020–2025)

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада «Бир алкак — бир жол» демилгесинин алкагында Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы айыл чарба соодасындагы түзүмдүк дисбаланс жана экспортту диверсификациялоо потенциалы 2020–2025-жылдар аралыгында изилденди. Эмпирикалык база 339 экспорттук жана 312 импорттук операцияны камтып, маалыматтар жылдар жана товардык топтор боюнча жалпыланды. Изилдөөдө түзүмдүк-динамикалык талдоо, HHI жана CR5 концентрация көрсөткүчтөрү, импортту экспорт менен жабуу коэффициенти, корреляциялык талдоо жана лог-сызыктуу моделдер колдонулду. Натыйжалар Кыргызстандын экспорту 2021-жылы 17,04 млн АКШ долларынан 2025-жылы 1,73 млн АКШ долларына чейин төмөндөгөнүн, ал эми Кытайдан импорт 9,02 млн АКШ долларынан 68,52 млн АКШ долларына чейин өскөнүн көрсөттү. Экспорттун HHI көрсөткүчү 6774,44 пункттту түзүп, алдыңкы беш товардык топ экспорттун 97,58%ын камсыз кылды. Экспортту диверсификациялоо потенциалын ишке ашыруу санитардык жана фитосанитардык талаптарды сактоону, сертификациялоону, продукциянын келип чыгышын жана кыймылын көзөмөлдөө мүмкүнчүлүгүн, логистиканы, ишканаларды каттоону жана туруктуу келишимдерди түзүүнү талап кылат. Диверсификациялоонун реалдуу багыттары катары бал, буурчак өсүмдүктөрү, кургатылган жемиштер, жүн, тери, жүгөрү жана кайра иштетилген продукциялар аныкталды.

Аннотация: В статье исследованы структурный дисбаланс и потенциал диверсификации экспорта в сельскохозяйственной торговле между Кыргызстаном и Китаем в рамках инициативы «Один пояс — один путь» в 2020–2025 гг. База включает 339 экспортных и 312 импортных транзакций, агрегированных по годам и товарным группам. Применены структурно-динамический анализ, показатели HHI и CR5, коэффициент покрытия импорта экспортом, корреляционный анализ и логлинейные модели. Установлено, что экспорт Кыргызстана снизился с 17,04 млн долл. США в 2021

г. до 1,73 млн долл. США в 2025 г., тогда как импорт из Китая вырос с 9,02 млн долл. США до 68,52 млн долл. США. Индекс экспортной концентрации HHI составил 6774,44 пункта, а пять ведущих товарных групп обеспечили 97,58% экспорта. Реализация потенциала диверсификации экспорта требует соблюдения санитарных и фитосанитарных требований, сертификации, прослеживаемости продукции, развития логистики, регистрации предприятий и заключения стабильных контрактов. Реалистичными направлениями диверсификации определены мёд, бобовые, сухофрукты, шерсть, шкуры, кукуруза и переработанные продукты.

Abstract: This article examines structural imbalance and export diversification potential in agricultural trade between Kyrgyzstan and China under the Belt and Road Initiative in 2020–2025. A dataset of 339 export and 312 import records was aggregated annually and by commodity group. The analysis combines structural and dynamic analysis, HHI and CR5 concentration measures, the import coverage ratio, correlation analysis, and log-linear models. Kyrgyzstan's exports declined from USD 17.04 million in 2021 to USD 1.73 million in 2025, whereas imports from China increased from USD 9.02 million to USD 68.52 million. The export HHI reached 6,774.44 points, while the top five commodity groups accounted for 97.58% of exports. Realizing the potential for export diversification requires compliance with sanitary and phytosanitary requirements, certification, product traceability, logistics development, enterprise registration, and stable contracts. Honey, pulses, dried fruits, wool, hides, corn, and processed products represent realistic areas for diversification.

Негизги сөздөр: айыл чарба соодасы; Кыргызстан; Кытай; «Бир алкак — бир жол» демилгеси; экспортту диверсификациялоо; соода дисбалансы; рынокко чыгуу; санитардык жана фитосанитардык талаптар; логистика; Херфиндал–Хиршман индекси.

Ключевые слова: сельскохозяйственная торговля; Кыргызстан; Китай; инициатива «Один пояс — один путь»; диверсификация экспорта; торговый дисбаланс; доступ к рынку; санитарные и фитосанитарные требования; логистика; индекс Херфиндаля–Хиршмана.

Keywords: agricultural trade; Kyrgyzstan; China; Belt and Road Initiative; export diversification; trade imbalance; market access; sanitary and phytosanitary requirements; logistics; Herfindahl–Hirschman Index.

Introduction. Agricultural trade between the Kyrgyz Republic and the People's Republic of China occupies a strategically important position at the intersection of export diversification, rural development, food supply, logistics modernization, and regional connectivity. For a landlocked economy, the Chinese direction is not simply one of several external markets: it combines geographical proximity with access to a very large consumer and import market, while the Belt and Road Initiative (BRI) creates a broader institutional framework for transport corridors, border procedures, infrastructure investment, and regulatory coordination. Nevertheless, physical proximity and transport connectivity do not automatically produce a balanced trade relationship. The economic effect of the corridor depends on whether Kyrgyz producers can transform agricultural resources into regular, certified, traceable, and commercially scalable export consignments.

The practical relevance of this problem is revealed by the contrasting dynamics of the two trade directions. The empirical series examined in the dissertation shows that agricultural exports from Kyrgyzstan to China reached USD 17.04 million in 2021 but declined to USD 1.44 million in 2022 and remained below USD 2.1 million through 2025. During the same period, agricultural imports from China increased from USD 9.02 million in 2021 to USD 68.52 million in 2025. Thus, the bilateral agricultural balance changed from a surplus in 2020–2021 to a persistent deficit after 2022. This shift is not adequately explained by the size of production alone; it points to differences in supply organization, transaction regularity, product composition, and access to the importing country's sanitary and phytosanitary regime.

The significance of the issue is strengthened by the mismatch between Kyrgyzstan's broad agricultural resource base and its narrow effective export basket. Official Kyrgyz statistics report substantial production in grains and legumes, potatoes, vegetables, fruit, livestock, milk, eggs, and wool [10; 11]. However, the export data analyzed here show that foreign-exchange earnings in the Chinese direction are concentrated in a small number of commodity groups. Such a structure creates a high degree of exposure to changes in one product,

one contract, one border procedure, or one regulatory requirement. In other words, the central weakness is not merely low export volume; it is the absence of an internal mechanism that distributes export risk across several stable product lines.

The research problem is therefore formulated as follows: why has the expansion of connectivity and the growth of the Chinese agricultural market not yet produced a stable and diversified Kyrgyz export response, and which product and institutional measures can convert formal market access into regular trade? The answer requires the simultaneous analysis of value flows, commodity concentration, annual instability, operational intensity, trade costs, and SPS-related market access. A purely macroeconomic comparison would conceal the role of dominant products and large one-off transactions, whereas a purely institutional description would not show the measurable scale of the imbalance.

The aim of the article is to identify the structural determinants of agricultural trade asymmetry between Kyrgyzstan and China in 2020–2025 and to substantiate realistic directions for export diversification under the BRI. The article pursues five objectives:

1. to measure the annual dynamics of agricultural exports, imports, trade balance, and import coverage by exports;
2. to assess the concentration and structural instability of the export and import baskets using HHI, CR5, and top-product shares;
3. to compare the operational mechanisms associated with export and import values through correlations and reduced log-linear models;
4. to relate the statistical results to SPS compliance, logistics, certification, registration, and other institutional conditions of market access;
5. to identify product groups and policy instruments capable of forming a more stable and diversified Kyrgyz export portfolio.

The working hypothesis is that sustainable growth of Kyrgyz agricultural exports to China is constrained less by the absence of external demand than by the joint effect of high commodity concentration, irregular transaction structure, and incomplete institutional readiness. Under this hypothesis, the BRI can improve export performance only when lower trade costs and better connectivity are combined with product-specific SPS roadmaps, accredited testing, enterprise registration, traceability, consolidation of small producers, and repeated buyer contracts.

Materials and methods. The empirical base consists of the transaction-level agricultural trade database developed in the dissertation for the Kyrgyzstan–China direction. The database contains 339 export records and 312 import records for 2020–2025, or 651 observations in total. Each record is classified by trade direction, year, commodity group, product item, value in USD, physical quantity in the original reporting unit, and a transaction or record identifier. The data were aggregated in two complementary ways. First, annual aggregates were used to measure the dynamics of the trade relationship. Second, commodity and transaction-level data were retained to calculate concentration, dispersion, and the contribution of individual products. This dual structure is important because annual totals can be dominated by a small number of large consignments.

The study combines descriptive, structural, and exploratory econometric procedures. Descriptive statistics include annual totals, means, medians, standard deviations, interquartile ranges, and transaction counts. Structural analysis compares the share of dominant product groups, the share of the ten leading products, and the cumulative share of the five largest groups. The Herfindahl–Hirschman Index is calculated as $HHI = \Sigma s_i^2$, where s_i is the percentage share of commodity group i. With percentage shares, the index ranges from near zero to 10,000; higher values indicate greater concentration. The CR5 indicator is calculated as $CR5 = \Sigma_{i=1}^{5} s_i$. Import coverage is defined as Coverage = (Exports / Imports) × 100, while the trade balance is Balance = Exports − Imports.

The comparative interpretation also uses Pearson correlation coefficients. Correlations are not treated as causal estimates; they are used to identify whether the annual value of each flow is more closely associated with physical volume, unit price, or the number of operations. This distinction is particularly important because the physical quantities in the underlying database are reported in mixed units of measurement. A change in

aggregate quantity may therefore reflect a change in the composition of the basket rather than a pure increase in a homogeneous physical flow.

To complement the structural analysis, two reduced log-linear equations were estimated. The export equation is $\ln(Yexp) = 3.2578 + 0.9258\ln(Xvol) - 2.4389D$, where Yexp is export value, Xvol is physical export volume, and D is a structural-shift dummy equal to zero for 2020–2022 and one for 2023–2025. The import equation is $\ln(Yimp) = 11.8183 + 0.0909Nimp + 0.7669D$, where Yimp is import value and Nimp is the number of import records. The models are intentionally parsimonious because the annual series contains only six observations per trade direction. Their purpose is exploratory diagnosis of different mechanisms, not definitive causal inference or long-term forecasting.

External verification was conducted through official statistical and institutional sources. Kyrgyz agricultural production indicators were compared with the National Statistical Committee's open data [10; 11]. The scale of Chinese agricultural demand was checked against the General Administration of Customs of China, which reported agricultural imports of USD 207,408.8 million in 2025 [9]. The interpretation of BRI-related transport effects follows the World Bank country case study for the Kyrgyz Republic [13] and the 2025 Country Economic Memorandum, which emphasizes trade facilitation, accredited laboratories, quality infrastructure, and export capacity [14]. These sources do not replace the dissertation dataset; they provide an external context for evaluating whether the estimated export potential is economically and institutionally plausible.

Literature review. The theoretical foundation of the article combines the gravity approach to international trade with the analysis of trade costs. In the gravity tradition, the volume of trade is shaped by the economic size of partners and by the costs of overcoming distance, borders, information asymmetries, and institutional differences. Anderson and van Wincoop conceptualize trade costs broadly, including all resources required for a good to reach a consumer across a border [1]. This perspective is particularly relevant for Kyrgyzstan because the country's landlocked geography makes the reliability of roads, border crossings, warehouses, and customs procedures a structural component of competitiveness rather than a temporary logistical inconvenience.

The BRI literature extends the trade-cost framework by examining infrastructure and corridor connectivity as instruments that can reduce shipment time and reorganize the spatial pattern of trade. De Soyres, Mulabdic, and Ruta show that BRI transport projects can reduce shipment time and trade costs, but the magnitude of the effect depends on the configuration of routes and complementary policies [5]. The World Bank's Kyrgyz Republic country case study similarly stresses that infrastructure improvements produce larger benefits when combined with reforms in trade facilitation and border efficiency [13]. The implication for agricultural trade is direct: a faster corridor may support perishable or time-sensitive products, but it cannot substitute for quality verification, packaging, contractual organization, and predictable border administration.

A second strand of the literature examines export diversification. Diversification is not limited to increasing the number of customs lines; it involves the emergence of regular products, additional firms, repeat contracts, and a lower dependence on a dominant commodity. Dennis and Shepherd find that trade facilitation can support export diversification by reducing the fixed costs that prevent firms from entering external markets [6]. Balassa's revealed comparative advantage framework [2] and subsequent product-space approaches also suggest that the existence of resource or production advantages is insufficient unless firms can convert them into marketable and repeatable export capabilities. This distinction is essential in the Kyrgyz case, where the production base is broader than the observed Chinese export basket.

A third strand concerns SPS and technical regulation. Agricultural trade is unusually sensitive to food safety, plant health, veterinary control, traceability, labeling, and the registration of overseas producers. Disdier, Fontagné, and Mimouni demonstrate that regulatory measures can significantly influence agricultural trade even when tariffs are low [7]. The FAO emphasizes that traceability allows supply-chain participants and regulators to connect a product with its producer, processing history, location, and quality information [8]. Therefore, SPS compliance should be analyzed as an endogenous component of export capacity: it determines

not only whether a product is legally admissible, but also whether it can be supplied repeatedly and at a commercially viable scale.

The Central Asian literature adds two contextual issues. First, landlocked economies face higher logistics costs and greater sensitivity to delays, which can narrow the range of goods that can be profitably exported. Second, the region contains significant re-export and statistical-measurement effects. Mirror statistics may diverge because national customs systems record re-exports, transit, warehousing, and classification differently [4]. For this reason, bilateral agricultural trade should not be interpreted through a single headline figure without checking the underlying product and transaction structure. The dissertation's use of a transaction-level database responds to this methodological problem by exposing the heavy tails and concentration that annual totals conceal.

Despite these contributions, a research gap remains. Existing studies commonly examine the BRI at the macroeconomic or regional level, estimate aggregate trade effects, or discuss infrastructure and institutional risks separately. Less attention is given to the combined diagnosis of annual trade asymmetry, product concentration, operational intensity, and selective export potential for the Kyrgyzstan–China agricultural corridor. The present article addresses this gap by joining structural indicators with a reduced empirical model and a product-specific interpretation of SPS and logistics barriers. The contribution is therefore diagnostic and applied: it identifies the mechanism of asymmetry and translates it into a measurable diversification agenda rather than treating market access as a purely formal legal outcome.

Results. The annual series demonstrates a clear break between the two directions of agricultural trade. Kyrgyz exports to China amounted to USD 12.497 million in 2020 and increased to USD 17.036 million in 2021. In 2022, the export value fell to USD 1.441 million, representing a 91.5% decline from the previous year. The subsequent recovery was weak: exports reached USD 2.022 million in 2023, declined to USD 1.537 million in 2024, and amounted to USD 1.727 million in 2025. The 2025 value was therefore only 10.1% of the 2021 peak. The trajectory is inconsistent with a stable expansion of a diversified export channel; it is more consistent with the disappearance of large anchor transactions and the restructuring of the dominant commodity core.

Imports from China moved in the opposite direction. Their value rose from USD 7.895 million in 2020 to USD 9.019 million in 2021, then expanded to USD 15.451 million in 2022, USD 32.165 million in 2023, USD 52.903 million in 2024, and USD 68.519 million in 2025. Between 2021 and 2025, the import value increased approximately 7.6 times. The difference is not limited to scale. The import flow also displayed a more regular sequence of annual growth and a larger number of repeated records, indicating a stable supply channel. By contrast, the export flow was characterized by high volatility, heavy-tailed transaction values, and dependence on a narrow set of goods.

Table 1. Annual dynamics of agricultural trade between Kyrgyzstan and China, 2020–2025

Year	Exports USD m	Imports USD m	Balance USD m	Coverage %	Export HHI	Import HHI
2020	12.497	7.895	4.602	158.29	8750.40	4279.45
2021	17.036	9.019	8.017	188.89	9359.77	3789.63
2022	1.441	15.451	-14.010	9.33	3982.02	2947.59
2023	2.022	32.165	-30.143	6.29	3751.58	2967.18
2024	1.537	52.903	-51.366	2.91	5954.16	3170.66
2025	1.727	68.519	-66.792	2.52	5884.85	4896.93

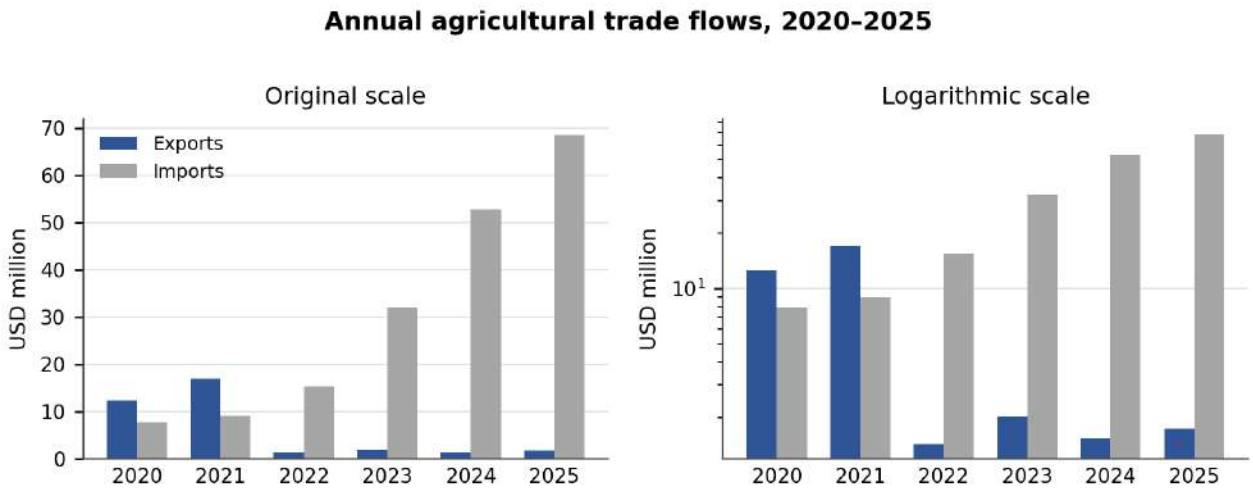

Figure 1. Annual agricultural trade flows, 2020–2025 (the right panel uses a logarithmic scale)

The trade balance confirms the structural character of the shift. The positive balance of USD 4.602 million in 2020 increased to USD 8.017 million in 2021, but became a deficit of USD 14.010 million in 2022. The deficit then widened to USD 30.143 million in 2023, USD 51.366 million in 2024, and USD 66.792 million in 2025. The import coverage ratio fell from 188.89% in 2021 to 2.52% in 2025. Thus, by the end of the period, export earnings covered only about one fortieth of the agricultural import value from China. This indicator is particularly important for policy evaluation because it captures the combined effect of export decline and import expansion rather than measuring either direction in isolation.

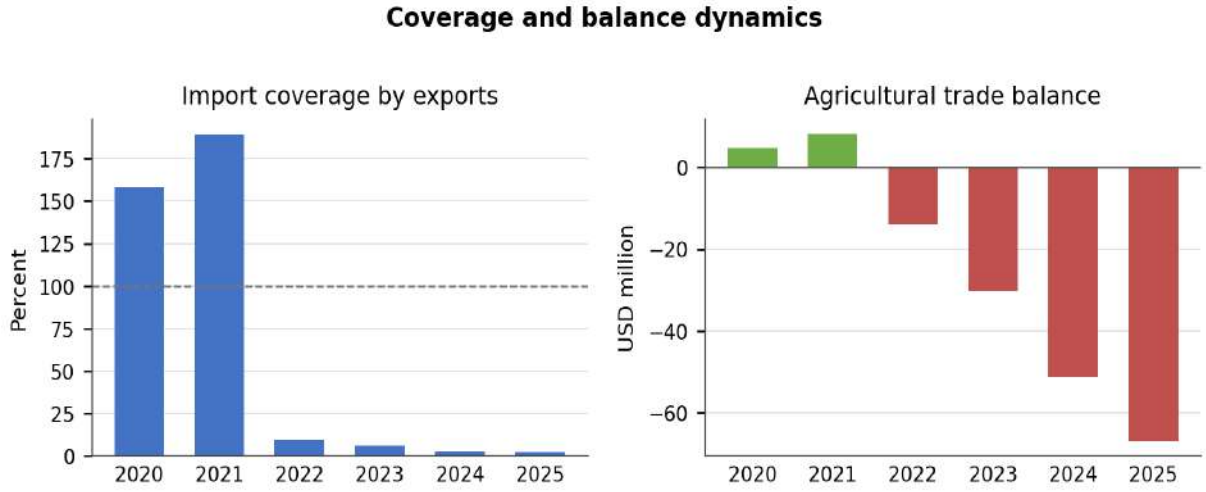

Figure 2. Import coverage by exports and agricultural trade balance, 2020–2025

The export basket is highly concentrated at both the aggregated-group and individual-product levels. Tobacco and manufactured tobacco substitutes generated 81.47% of the total export value in 2020–2025, while alcoholic and non-alcoholic beverages and vinegar contributed 11.31%. The first five aggregated product groups generated 97.58% of export value, and the ten leading individual products accounted for 97.53%. At the individual-product level, cigars, cigarillos, and cigarettes containing tobacco alone represented 79.20%. These values describe a Pareto-type structure in which a very small core determines almost the entire annual outcome. Consequently, the aggregate export indicator is highly sensitive to the appearance, disappearance, price, or regulatory treatment of one or two product positions.

The import basket is also concentrated but is less mono-dependent. Preparations of vegetables, fruits, nuts, or other parts of plants accounted for 59.75% of total imports, followed by miscellaneous edible preparations at 12.08%, oil seeds and other seeds at 7.91%, tobacco at 7.36%, and sugar confectionery at

4.41%. The first five groups therefore generated 91.51% of import value, while the ten leading individual products accounted for 82.61%. The leading poultry-related item represented 46.53% of the total. Although these numbers show meaningful import concentration, the broader supporting structure and more regular transaction pattern make Chinese imports less dependent on a single annual anchor than Kyrgyz exports.

Table 2. Structural concentration of agricultural trade, 2020–2025

Indicator	Kyrgyz exports to China	Chinese imports to Kyrgyzstan	Interpretation
HHI	6774.44	3860.75	Export concentration is substantially higher
Dominant aggregated group	81.47%	59.75%	Dependence on the leading commodity direction
CR5	97.58%	91.51%	Share generated by five largest groups
Top 10 individual products	97.53%	82.61%	Dependence on a narrow product core
Largest individual product	79.20%	46.53%	Maximum product-level exposure

The annual HHI series demonstrates that export concentration is not a temporary feature of one year. The export HHI reached 8,750.40 in 2020 and 9,359.77 in 2021, indicating near-monopolization of the export result by the tobacco group. It declined to 3,982.02 in 2022 and 3,751.58 in 2023, but increased again to 5,954.16 in 2024 and 5,884.85 in 2025. This pattern does not represent a straightforward transition toward diversification. Instead, it reflects a change in the dominant group: tobacco was replaced by beverages and vinegar as the principal source of export value. Concentration therefore decreased in some years because the export core changed, not because a broad and stable portfolio emerged.

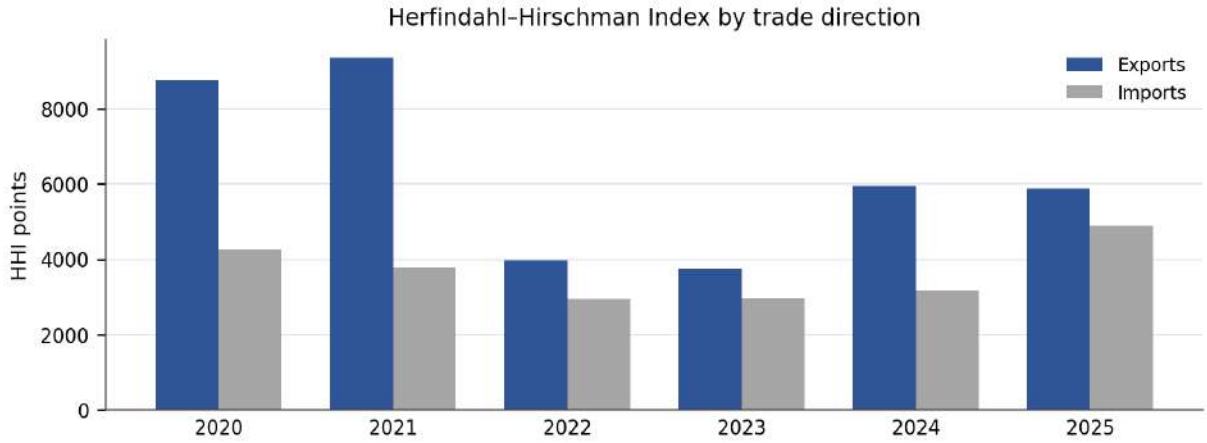

Figure 3. Annual HHI values for agricultural exports and imports, 2020–2025

The structural shift is visible in the annual composition. Tobacco accounted for 93.48% of export value in 2020 and 96.73% in 2021. Its share declined to 59.29% in 2022, while cereals and prepared food items became more visible. In 2023, beverages and vinegar became the leading group with 57.31%; their contribution reached 76.05% in 2024 and 75.06% in 2025. This sequence indicates structural instability rather than the consolidation of one predictable specialization. A diversified export system would reduce the HHI while maintaining several product lines across successive years; the observed data instead show alternating dependence on different dominant groups.

The correlation structure confirms that exports and imports are governed by different operational mechanisms. Export value has a very weak relationship with physical volume (r = -0.04) and a moderate

negative relationship with the average unit price (r = -0.36), but a strong negative relationship with the number of export transactions (r = -0.93). The negative coefficient does not mean that additional transactions mechanically reduce exports. Rather, it reflects the fact that the largest export values occurred in years with a small number of very large transactions, whereas later years contained more fragmented but lower-value shipments. The import flow shows the opposite pattern: import value correlates positively with physical volume (r = 0.70) and strongly with the number of records (r = 0.89). Imports therefore expanded through the scaling of a repeatable operational channel rather than through isolated extreme consignments.

Table 3. Results of the reduced log-linear models

Equation	Specification	Key coefficient	p-value	R^2	Adj. R^2	MAPE
Export	lnYexp = 3.2578 + 0.9258lnXvol - 2.4389D	lnXvol: 0.9258; D: -2.4389	0.0028; 0.0013	0.9801	0.9668	10.19%
Import	lnYimp = 11.8183 + 0.0909Nimp + 0.7669D	Nimp: 0.0909; D: 0.7669	0.0223; 0.0408	0.9821	0.9701	9.80%

The export model has a high goodness of fit (R^2 = 0.9801; adjusted R^2 = 0.9668; MAPE = 10.19%). The coefficient of ln(Xvol), 0.9258, indicates that a 1% increase in the recorded physical volume is associated with an approximate 0.93% increase in export value, holding the structural dummy constant. The coefficient of D is -2.4389, which captures a pronounced downward shift in the post-2022 export regime. The result is consistent with a break in the series rather than a smooth growth process. The model reproduces the general level shift well, but it does not eliminate residual variation because the value of individual years remains sensitive to product mix and large consignments.

The import model also fits the six annual observations closely (R^2 = 0.9821; adjusted R^2 = 0.9701; MAPE = 9.80%), but its economic interpretation is different. The coefficient of Nimp is positive (0.0909), indicating that the expansion of the number of recorded operations is associated with higher import value. The positive structural-shift coefficient (0.7669) is consistent with a strengthened and more formalized supply channel after 2022. Importantly, the model does not rely on the mixed-unit volume variable as its principal predictor; the number of operations better captures the regularity of Chinese supply to Kyrgyzstan.

The models should be treated as exploratory for three reasons. First, six annual observations cannot support a fully specified causal model with many predictors. Second, physical volumes combine heterogeneous reporting units, so volume coefficients partly reflect composition. Third, high product concentration means that a single dominant commodity can influence the entire dependent variable. Nevertheless, the models are analytically useful because they formalize the central difference between the two directions: exports are structurally fragile and sensitive to a regime shift, while imports grow through the expansion of an operationally stable channel.

The evidence does not support the conclusion that Kyrgyzstan lacks an agricultural export base. The National Statistical Committee reports that the gross output of agriculture, forestry, and fisheries reached KGS 395,637.1 million in 2024, including KGS 45,627.1 million in grains and legumes, KGS 41,136.7 million in vegetables, KGS 19,521.5 million in fruit, and KGS 193,110.9 million in livestock production [11]. China’s import capacity is much larger: the General Administration of Customs reported USD 207,408.8 million of agricultural imports in 2025, including USD 23,149.4 million of meat and edible offal, USD 19,436.5 million of fresh and dried fruits and nuts, and USD 59,690.6 million of cereals [9]. The problem is therefore a conversion gap between production resources, admissible products, export-ready batches, and stable commercial supply.

The most realistic diversification portfolio is selective rather than universal. Honey has already demonstrated commercial access and can be scaled through laboratory testing, producer registration, packaging, traceability, and regional branding. Beans and pulses correspond to Kyrgyz regional specialization and should be organized through sorting, grading, storage, and batch consolidation, particularly in Talas. Dried fruits and nuts have potential for higher value added but require controlled drying, moisture management,

calibration, packaging, and stable wholesale contracts. Wool, cashmere, and hides can serve as an initial livestock-related direction because primary classification and processing may be less technically demanding than direct exports of meat and poultry. Corn, flour, and fodder crops require large consolidated batches, price competitiveness, and predictable quota and logistics conditions. Processed foods represent a longer-term direction that depends on labeling, food safety, packaging, and distributor access.

Table 4. Priority product groups and measures for converting potential into regular exports

Product group	Empirical basis	Main bottleneck	Priority intervention
Honey	China is an established and growing destination	Fragmented supply, testing, branding	Certified export line, producer registry, repeat contracts
Beans and pulses	Regional specialization and protocol-based access	Sorting, grading, batch size	Talas consolidation cluster and buyer linkage
Dried fruits and nuts	Pilot shipments and fruit-growing base	Moisture, uniformity, packaging	Controlled drying, calibration, wholesale contracts
Wool, cashmere, hides	Resource base and emerging market access	Quality classification and processing	Collection centres and primary processing
Poultry and meat	Large Chinese demand but strict controls	Veterinary SPS and cold chain	Approved facilities, traceability, staged entry
Corn, flour, fodder	Production base and quota-sensitive demand	Volume, price, transport predictability	Producer aggregation and quota planning
Processed foods	Potential for higher value added	Labeling, safety, distribution	Packaging standards and Chinese distributor contracts

The institutional filter is decisive. A product should be considered export-ready only when five elements operate together: an approved access category or protocol; a registered producer or processor where required; laboratory evidence of safety and quality; a traceability record covering the batch; and a predictable logistics route. The World Bank estimates that BRI transport projects could reduce Kyrgyz shipment time by approximately 13% and trade costs by about 7%, while the effect on exports can be materially stronger when infrastructure is accompanied by border-efficiency reforms [13]. The policy implication is that roads, railways, warehouses, laboratories, digital permits, and customs procedures should be designed as one export chain rather than as disconnected infrastructure projects.

The practical mechanism should be product-specific. For honey, the chain should connect apiaries, batch numbers, residue testing, origin labeling, certified packaging, and Chinese buyers. For beans and dried fruits, it should connect producer groups with sorting, moisture control, warehouse consolidation, and phytosanitary certification. For meat and poultry, it should include veterinary supervision, approved processing facilities, cold-chain monitoring, and enterprise registration. The aim is to lower the fixed cost of entering the Chinese market for small producers through cooperatives and specialized export-support services. Formal market access becomes economically meaningful only when it produces a repeat shipment, a repeat shipment becomes a contract, and a set of contracts becomes a stable product line.

The practical recommendations derived from the results should be organized as an integrated export-capacity programme rather than as a general declaration of support for agriculture. The first institutional step is to establish a product-specific roadmap for each priority group. Such a roadmap should identify the access status in China, the responsible public authority, the required SPS or veterinary protocol, the laboratory tests, the registration procedure for the producer or processor, the packaging and labeling requirements, the consolidation point, the logistics route, and the type of Chinese buyer to be targeted. This approach reduces uncertainty for enterprises and allows public support to be linked to observable stages of export readiness. It

also makes it possible to distinguish a product that is merely permitted from a product that is actually capable of generating regular export revenue.

The second step is to classify enterprises and producer groups according to their readiness. The first category should include exporters that have already completed the relevant registration and have a record of accepted shipments. The second should include near-ready enterprises that possess production capacity but require laboratory testing, packaging, documentation, or buyer linkage. The third should include potential suppliers whose production base is promising but whose batch consolidation and compliance systems are not yet developed. This classification is preferable to uniform subsidies because the fixed costs of export entry differ by product. Honey, pulses, and dried fruits may require relatively rapid progress in testing and packaging, while meat and poultry require more demanding investments in veterinary control, processing facilities, cold storage, and traceability.

The third step concerns the geographic organization of the supply chain. Talas can function as a consolidation and grading centre for beans and pulses; fruit-producing regions can be linked to controlled drying, packaging, and storage facilities; livestock regions can be connected with wool, hide, and cashmere classification; and Chui and Bishkek can perform a coordinating role through laboratories, certification, customs brokerage, and logistics services. Regional specialization is not a return to narrow mono-specialization. On the contrary, it creates the territorial infrastructure through which several product lines can be standardized and connected to one external market. Without such organization, small farms remain unable to form export-ready batches and each enterprise bears the full fixed cost of compliance alone.

The fourth step is to create a monitoring system that evaluates real trade effects. The number of signed protocols or public announcements is not enough. The relevant question is whether the product appears in repeated annual shipments, whether more than one enterprise can supply it, whether the share of the dominant export group falls, and whether import coverage improves. The monitoring architecture should combine trade outcomes with institutional indicators: enterprise registration, certification time, the share of batches accepted without correction, the use of digital permits, average border-crossing time, and the share of exports moved through organized warehouses or cold-chain facilities. The World Bank's recommendations for Kyrgyzstan similarly emphasize improving trade statistics, accredited quality infrastructure, trade facilitation, and export-promotion monitoring [14].

Table 5. Proposed indicators for monitoring export-capacity development

Indicator	Current analytical reference	Desired direction	Policy meaning
Import coverage by exports	2.52% in 2025	Increase	Measures whether export earnings begin to compensate for imports
Export HHI	5884.85 in 2025; 6774.44 for 2020–2025	Decrease	Measures reduction of concentration risk
Regular product groups	To be established from annual shipment records	Increase	Distinguishes repeat export lines from pilot shipments
Active registered exporters	To be established from enterprise registers	Increase	Measures the institutional depth of supply
Certification and border time	Not contained in the six-year value series	Decrease	Measures predictability of market access
Repeat-contract share	To be established from commercial records	Increase	Measures sustainability of demand and buyer integration

The final component is statistical reconciliation. Because the bilateral relationship includes transit, re-export, warehousing, and different reporting practices, national and mirror statistics should be compared before policy targets are set. The comparison should be performed at the HS group and product level, with explicit

identification of re-export components, product classification changes, and differences between customs value and transaction value. This procedure is not a technical formality. If the baseline is overstated, the expected export reserve may be exaggerated; if the baseline is understated, effective interventions may be directed toward the wrong product or corridor. A reliable monitoring system should therefore publish both the headline indicator and the method used to construct it.

Discussion. The empirical findings support the trade-cost and export-diversification perspective developed in the literature. The BRI creates a plausible opportunity for Kyrgyz agricultural trade because improved corridors can reduce time and transaction costs, which is particularly important for perishable, semi-perishable, and quality-sensitive goods [5; 13]. However, the results show that connectivity alone has not corrected the asymmetry. The post-2021 export collapse, the coverage ratio of 2.52% in 2025, and the export HHI of 6,774.44 indicate that the binding constraint is located in the organization and admissibility of supply. The finding is consistent with the literature on SPS and technical measures, which treats standards as determinants of market participation rather than as purely administrative additions [7; 8]. In the Kyrgyz case, the resource base and Chinese demand are present, but the institutional bridge between them remains incomplete. Consequently, the BRI should be interpreted as a platform whose benefits are conditional on quality infrastructure, traceability, enterprise readiness, and buyer integration.

The study also refines the interpretation of diversification. A simple increase in the number of products admitted through protocols would not be sufficient if new items appear only in isolated pilot shipments. Genuine diversification requires repeated exports, several active suppliers, a measurable share of annual value, and a declining dependence on dominant positions. This conclusion follows from the observed shift from tobacco to beverages: the export HHI fell after the original dominant group weakened, yet the basket did not become structurally resilient because another narrow core replaced it. The recommended portfolio of honey, pulses, dried fruits, livestock raw materials, corn, and selected processed products is therefore a staged institutional strategy rather than a list of commodities. The principal limitation is the short annual series and the mixed-unit structure of physical quantities; the regression results are accordingly exploratory. Future research should integrate customs microdata, enterprise-level SPS readiness, border-crossing time, product-specific prices, and mirror-statistics reconciliation in a longer panel or gravity framework.

Conclusion. The article demonstrates that agricultural trade between Kyrgyzstan and China underwent a structural reversal during 2020–2025. Kyrgyz exports were relatively high in 2020–2021 but collapsed after 2021 and did not recover to their previous scale. Chinese imports expanded steadily, producing a deficit of USD 66.792 million and an import coverage ratio of only 2.52% in 2025. The asymmetry is therefore both quantitative and organizational: China supplies Kyrgyzstan through a more regular operational channel, while Kyrgyzstan has not yet created an equivalent export system for the Chinese market.

The central structural problem is excessive and unstable concentration. The five largest Kyrgyz export groups generated 97.58% of export value, the leading product represented 79.20%, and the aggregate export HHI reached 6,774.44. The dominant group changed from tobacco in 2020–2021 to beverages and vinegar in 2023–2025. This pattern shows that lower concentration in particular years may reflect substitution of one dominant group for another rather than durable diversification. In contrast, the Chinese import basket, although concentrated, had a broader supporting structure and a lower HHI of 3,860.75.

The hypothesis is supported: sustainable export growth depends on the interaction of market demand, lower trade costs, corridor connectivity, and institutional readiness. The priority policy is to move from episodic shipments to product-specific export lines. This requires accredited laboratories, SPS roadmaps, enterprise registration, batch traceability, cooperatives for consolidation, appropriate packaging, cold-chain and warehouse systems, digital border procedures, and repeated contracts with Chinese buyers. Honey, beans and pulses, dried fruits and nuts, wool, cashmere, hides, corn, and selected processed foods should be developed in stages according to their technical and regulatory requirements.

The practical implication is that the BRI should be treated not only as a transport corridor, but as an integrated export-modernization mechanism. Infrastructure can reduce time and cost, but it creates sustainable agricultural exports only when goods enter the corridor already sorted, tested, documented, registered,

traceable, and commercially contracted. If these conditions are coordinated, Kyrgyzstan can convert its resource base and geographical proximity into a more diversified and resilient agricultural export position in China. If they remain fragmented, formal access and infrastructure improvements will continue to coexist with a narrow export basket and a growing bilateral deficit.

References

1. Anderson J. E., van Wincoop E. Trade costs // Journal of Economic Literature. — 2004. — Vol. 42, No. 3. — P. 691–751. — DOI: 10.1257/0022051042177649.
2. Balassa B. Trade liberalisation and ‘revealed’ comparative advantage // The Manchester School. — 1965. — Vol. 33, No. 2. — P. 99–123.
3. Baniya S., Rocha N., Ruta M. Trade effects of the New Silk Road: A gravity analysis // Journal of Development Economics. — 2020. — Vol. 146. — Art. 102467.
4. Carrère C., Grigoriou C. Can mirror data help to capture informal international trade? // Policy Issues in International Trade and Commodities. — 2014. — No. 65. — UNCTAD.
5. de Soyres F., Mulabdic A., Ruta M. How much will the Belt and Road Initiative reduce trade costs? // International Economics. — 2019. — Vol. 159. — P. 151–164.
6. Dennis A., Shepherd B. Trade facilitation and export diversification // The World Economy. — 2011. — Vol. 34, No. 1. — P. 101–122.
7. Disdier A.-C., Fontagné L., Mimouni M. The impact of regulations on agricultural trade: Evidence from the SPS and TBT agreements // American Journal of Agricultural Economics. — 2008. — Vol. 90, No. 2. — P. 336–350.
8. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Traceability and transparency in supply chains for agricultural commodities. — Rome: FAO, 2023.
9. General Administration of Customs of the People’s Republic of China. China’s major imports by quantity and value, December 2025 [Electronic resource]. — 2026. — URL: https://english.customs.gov.cn/Statics/83fb6750-e095-47c6-9890-14979f5a22e8.html (accessed: 29.09.2026).
10. National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. Agriculture of the Kyrgyz Republic 2020–2024 [Electronic resource]. — 2025. — URL: https://stat.gov.kg/en/publications/sbornik-selskoe-hozyajstvo-kyrgyzskoj-respubliki/ (accessed: 29.09.2026).
11. National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. Kyrgyz Republic: Gross output of agriculture, forestry and fishery products, open data [Electronic resource]. — 2026. — URL: https://stat.gov.kg/en/opendata/category/6044/ (accessed: 29.09.2026).
12. Zhao Y., Ji C., Chen Y., Zhu S. Who gains, who loses? The impact of the Belt and Road Initiative on bilateral agricultural trade // China Economic Review. — 2024. — Vol. 88. — Art. 102284.
13. World Bank. South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative – Kyrgyz Republic Country Case Study [Electronic resource]. — Washington, D.C.: World Bank, 2020. — URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/195641593500452028/pdf/South-Caucasus-and-Central-Asia-The-Belt-and-Road-Initiative-Kyrgyz-Republic-Country-Case-Study.pdf (accessed: 29.09.2026).
14. World Bank. Kyrgyz Republic: Country Economic Memorandum [Electronic resource]. — Washington, D.C.: World Bank, 2025. — URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099060325113092254/pdf/P180956-f7efb47c-2095-46e9-8fa8-51d24d5b5559.pdf (accessed: 29.09.2026).
15. World Trade Organization, United Nations Conference on Trade and Development. A practical guide to trade policy analysis. — Geneva: WTO, 2012.

Рецензент: доктор экономических наук, профессор Макеева С.Б.

УДК 371:378.08
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-476-483

Чэнь Юй, Сатывалдиева Б.А., Ся Вэньчунь
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Чэнь Юй, Сатывалдиева Б.А., Ся Вэньчунь
КНУ имени Жусупа Баласагына
Chen Yu, Satyvaldieva B.A., Xia Wenchun
KNU Jusup Balasagyn

ИННОВАЦИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ КОНТЕКСТИНДЕ АР ТҮРДҮҮ МУУНДАГЫ МҮЧӨЛӨРДӨН ТУРГАН КОМАНДАЛАР ҮЧҮН ГИБРИДДИК СТИМУЛДАШТЫРУУ СИСТЕМАЛАРЫН ОПТИМАЛДАШТЫРУУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

СТРАТЕГИИ ОПТИМИЗАЦИИ ГИБРИДНЫХ СИСТЕМ МОТИВАЦИИ ДЛЯ МНОГОПОКОЛЕНЧЕСКИХ КОМАНД В КОНТЕКСТЕ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

OPTIMIZATION STRATEGIES FOR MULTI-GENERATIONAL TEAM HYBRID INCENTIVE SYSTEMS IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөө глобалдык билим берүүнүн цифрлашуусу жана "Биримдик жана Жол" демилгөсү алкагында Кыргызстан менен Кытайдын билим берүү кызматташтыгынын тереңдешишинде инновациялык билим берүүнү ишке ашыруунун негизги каражаттары катары көп үмүттүү командалардын маанилүүлүгүн ачып берет. Бирок, азыркы стимулдаштыруу системалары көптөгөн маанилүү маселелерди көрсөтөт, анын ичинде межпоколендик керектөөлөргө ылайык келбеши, технологиялык интеграциянын тереңдиги жетишсиз жана чек аралык координация механизмдеринин жоктугу. Бул изилдөөдө адабияттарды анализдөө, учурдагы практикаларды салыштыруу жана өлкөлөр аралык салыштыруу методдору кеңири колдонулган, бул Кытай жана Кыргызстандагы инновациялык билим берүү командаларынын азыркы практикасын талдоо жана көп үмүттүү командалардын ар кандай муундарынын мүчөлөрдүн, орто жаштагы негизги кызматкерлердин жана улуу куратагы мүчөлөрдүн стимулдаштыруу керектөөлөрүн аныктоо үчүн жүргүзүлдү. Натыйжада, деңгээлдүү ылайыкташтыруу, технологиялык байланыш жана чек аралык координация багыттарында гибриддик стимулдаштыруу оптималдаштыруу стратегия системасы иштелип чыкты. Бул стратегия так межпоколендик стимулдаштырууну, технологиялык сценарийлерге терең байланышты жана чек аралык ресурстардын үзгүлтүксүз өз ара байланышын камсыз кылат. Бул изилдөө эки өлкөнүн билим берүүнүн цифрлашуусу үчүн практикалык сунуштарды берет, чек аралык көп үмүттүү командаларды башкаруу боюнча теориялык негиздерди жана практикалык тажрыйбаны толуктайт, ошондой эле "Биримдик жана Жол" демилгөсү алкагында билим берүү кызматташтыгын тереңдөтүү жана кызматташтык натыйжалуулугун арттыруу үчүн теориялык колдоо жана практикалык багыттоолорду сунуштайт.

Аннотация: В условиях глобальной цифровой трансформации образования и углубления образовательного сотрудничества между Китаем и Кыргызстаном в рамках инициативы "Один пояс, один путь" многопоколенческие команды стали основными носителями инновационного образования. Однако существующие системы стимулирования демонстрируют ряд существенных проблем, включая недостаточную адаптацию к межпоколенческим потребностям, недостаточную глубину технологической интеграции и отсутствие механизмов трансграничной координации. В данном исследовании всесторонне использовались методы анализа литературы, сравнительного анализа случаев и межрегионального сравнения для анализа текущей практики типичных команд инновационного образования в Китае и Кыргызстане, а также для выявления дифференцированных потребностей в стимулировании среди молодых членов, основного персонала среднего возраста и старших членов команд. Была построена система оптимизации гибридных стратегий стимулирования

по трём измерениям: адаптация к уровням, технологическая связь и трансграничная координация, с целью достижения точного межпоколенческого стимулирования, глубокой привязки к технологическим сценариям и бесшовной взаимосвязи трансграничных ресурсов. Данное исследование предоставляет практические рекомендации для цифровой трансформации образования в обеих странах, дополняет теоретические основы и практический опыт управления трансграничными многопоколенческими командами, а также предлагает теоретическую поддержку и практические рекомендации для углубления образовательного сотрудничества и повышения эффективности взаимодействия в рамках инициативы "Один пояс, один путь".

Abstract: In the dual context of global education digital transformation and deepening China-Kyrgyzstan educational cooperation under the Belt and Road Initiative, multi-generational teams have emerged as the core carriers for implementing innovative education. However, existing incentive systems exhibit prominent issues including insufficient adaptation to intergenerational needs, inadequate depth of technology integration, and a lack of cross-border coordination mechanisms. This study comprehensively employed literature analysis, case comparison, and cross-regional comparative methods to analyze the current practices of typical innovative education teams in China and Kyrgyzstan, and to identify differentiated incentive needs among younger members, middle-aged core personnel, and senior members. A hybrid incentive optimization strategy system was constructed across three dimensions: tiered adaptation, technology linkage, and cross-border coordination, to achieve precise intergenerational incentives, deep binding with technological scenarios, and seamless interconnection of cross-border resources. This study provides actionable implementation references for the digital transformation of education in both China and Kyrgyzstan, supplements theoretical dimensions and practical experience for cross-border multi-generational team management, and offers theoretical support and practical guidance for deepening educational cooperation and enhancing collaborative effectiveness under the Belt and Road Initiative framework.

Негизги сөздөр: Технологиялык жактан интеграцияланган стимулдар; Билим берүүдө чек ара аралык координация; Көп муундагы командаларды башкаруу; Инновациялык билим берүү; Сандык трансформация.

Ключевые слова:Технологически интегрированные стимулы; Трансграничная координация в сфере образования; Управление многопоколенческими командами; Инновационное образование; Цифровая трансформация.

Keywords: Technologically integrated incentives; Cross-border coordination in education; Managing multi-generational teams; Innovative education; Digital transformation.

1. Introduction. With the comprehensive advancement of the University 4.0 strategy and the continuous deepening of global education digital transformation, innovative education has become the core direction for the development of higher education cooperation between China and Kyrgyzstan [1]. China has constructed a technology-enabled innovative education ecosystem through digital education strategic actions and future school construction. Kyrgyzstan has accelerated the construction of multi-generational innovative education teams by relying on national education development strategies and international cooperation with information technology development in its higher education sector, providing fundamental support for innovative education [2], [3]. As the key carrier for implementing innovative education, multi-generational teams consist of younger members adept at technological innovation, middle-aged core personnel with both management and teaching capabilities, and senior members with profound experience. The significant differences in intergenerational needs notably affect team collaboration efficiency and innovation output [4], [5].

The cultivation of innovative culture is the core issue in the development of innovative education, while incentive mechanisms constitute the key element for activating team innovation vitality [6]. However, traditional single-mode incentive systems have proven insufficient for adapting to the differentiated needs of multi-generational teams in both countries. Among existing studies, Chandra et al. (2021) indicated that innovative education requires the construction of adapted team incentive frameworks [7], and Haidamaka et

al. (2022) explored collaborative incentive issues in postmodern education [8]. However, neither conducted in-depth research combined with technology-enabled scenarios such as human-computer collaborative teaching and smart learning environments, nor China-Kyrgyzstan cross-regional practices. Kuswara & Yulianah (2025) emphasized that multi-generational workforce management in the digital era requires targeted solutions to intergenerational collaboration challenges [9], and Ramadevi et al. (2023) proposed artificial intelligence collaborative learning models, providing theoretical references for technology-education integration [10]. Additionally, van Zyl & Magau (2024) confirmed the cross-border spillover effects of incentive mechanisms [11]. Overall, existing research has not adequately addressed the three key issues of intergenerational adaptation, technology integration, and cross-border coordination in China-Kyrgyzstan multi-generational team incentives.

This study is grounded in the realities of China-Kyrgyzstan innovative education cooperation, integrates educational practice experience from both countries and international academic achievements, focuses on the pain points of incentive imbalance in multi-generational teams, and aims to construct a hybrid incentive mechanism across three dimensions: tiered adaptation, technology linkage, and cross-border coordination. The innovation of this study is prominently reflected in precisely matching differentiated needs of various generational groups to achieve personalized incentives, promoting deep binding between incentive measures and digital education scenarios to strengthen technology enablement, and constructing cross-border incentive coordination systems to expand the cross-regional applicability of incentive mechanisms.

2. Materials and Methods.

2.1 Research Materials. This study collected three types of materials to ensure comprehensiveness and reliability:

1. Academic literature (2020–2025) from Web of Science, Scopus, CNKI, and Wanfang Database, using keywords such as innovative education, multi-generational teams, hybrid incentives, human-computer collaboration, and China-Kyrgyzstan cooperation, to lay a theoretical foundation.

2. Practical materials from typical teams (Lanzhou University of Technology's "Red Willow Maker Dream Factory" and Kyrgyz National University's Smart Classroom R&D team), including operational documents, curriculum materials, and project reports, sourced from university websites, public reports, and news.

3. Policy and industry materials, such as China-Kyrgyzstan educational cooperation plans, Luban Workshop operation data, and industry trend analyses, to provide realistic and contextual support.

2.2 Research Methods. Literature analysis: Used keywords (innovative education multi-generational teams etc.) to review relevant materials referencing Chandra et al. (2021)'s [7] framework and Ramadevi et al. (2023)'s [10] AI model to extract core links between technology intergenerational needs and incentives and clarify China-Kyrgyzstan commonalities and differences.

Case comparison: Selected two typical teams (benchmark practices with clear multi-generational structures goals and traceable incentives) and applied Kartika (2024)'s [12] framework to compare incentive measures technology adaptation and intergenerational collaboration identifying optimization space.

Cross regional comparison: Compared China-Kyrgyzstan technology application differences (investment coverage iteration) via Erdolatov et al. (2023) [2] and analyzed cross border incentive feasibility using van Zyl & Magau's (2024) [11] spillover research.

The sampling criteria for this study were that case teams must possess clear multi-generational member structures clear innovative education goals and traceable incentive practice records. Literature materials must be core journal publications or authoritative institutional reports from the past five years to ensure timeliness and scientific nature. The selected research methods are repeatable and other researchers can conduct similar studies by retrieving literature from the same databases and obtaining publicly available case materials.

3. Results. Through literature review and case comparison, this study systematically presented the incentive status differences of multi-generational innovative education teams between China and Kyrgyzstan, clarified the incentive needs characteristics of different generational members, and extracted core optimization directions for hybrid incentive mechanisms based on these findings.

3.1 Comparison of Incentive Status between Typical Innovative Education Teams in China and Kyrgyzstan. Representative teams from both countries were selected for comparison across three dimensions: incentive measures, technology adaptation, and intergenerational collaboration effectiveness, with results presented in Table 1.

Table 1. Comparison of Incentive Status between Typical Innovative Education Teams in China and Kyrgyzstan

Evaluation Dimension	Lanzhou University of Technology "Red Willow Maker Dream Factory" Team	National University of Kyrgyzstan Smart Classroom R&D Team
Incentive Measures	Multi-dimensional compound: development incentives, resource incentives, outcome incentives	Characteristic focus: honor incentives as core, basic support as foundation
Technology Adaptation	High level: deep integration of artificial intelligence, coordinated closed loop	Medium level: basic application implementation, artificial intelligence linkage under exploration
Intergenerational Collaboration	Mature stage: clear division of labor, deep integration of experience and technology	Improving stage: mechanism under construction, intergenerational complementation advancing orderly
Incentive Orientation	Outcome orientation and career development driven, abundant innovation vitality	Cohesion orientation and capability improvement equally emphasized, solidifying development foundation

Sources: [13-16].

The comparative analysis reveals that the incentive measures of the Chinese team exhibit compound characteristics of technology and diversified benefits, and is closely linked with academic advancement and career development, adapting to the core demands of domestic multi-generational members. This effectiveness is consistent with the incentive satisfaction-productivity positive correlation theory proposed by Bose & Mohanty (2024) [17]. The Kyrgyz team emphasizes honor incentives and basic resource support, but due to limitations in information technology development levels, notable shortcomings exist in technology adaptation (insufficient depth of artificial intelligence application) and intergenerational collaboration mechanisms (lack of normalized experience sharing and technology complementarity platforms). Both country teams emphasize the combination of incentives and innovation goals. However, the Chinese team's incentive measures are more detailed with closer linkage to technology scenarios such as artificial intelligence-assisted teaching. The Kyrgyz team needs to learn from the Chinese team's mature experience in cross-generational collaboration to improve incentive precision.

3.2 Matching Intergenerational Incentive Needs with Optimization Strategies. Based on the generational composition characteristics of teams from both countries, the core needs of different generational members were organized using publicly available member files and project participation records from the case teams, and targeted optimization strategies were proposed, with results presented in Table 2.

Table 2 Matching Intergenerational Incentive Needs with Optimization Strategies for China-Kyrgyzstan Multi-generational Teams

Generational Group	Core Needs	Optimization Strategies
Younger Members (under 30)	Technology practice platforms, career growth paths, international exchange opportunities	Cross-national technology training projects, innovation-specific awards, enterprise resource connections
Middle-aged Core Personnel (30-50)	Overall decision-making authority, professional certification of achievements, coordination support guarantees	Project leader system, special assessment mechanisms, research and development funds
Senior Members (over 50)	Recognition of experience value, professional honor acquisition, discourse rights protection	Inheritance mentor honorary titles, textbook writing special funding, review and decision-making participation rights

Sources: [4; 5; 9; 18].

The analysis indicates that younger members focus on technology and growth demands, middle-aged core personnel emphasize management and coordination support needs, and senior members value experience inheritance and honor recognition.

Optimization strategies need to solve the following problems: younger members lack technology platforms, middle-aged core personnel lack coordination incentives, and senior members lack honor guarantees. Specifically, for younger members, the artificial intelligence collaborative learning concept from Ramadevi et al. (2023) should be borrowed to strengthen technology practice enablement [10]. For middle-aged core personnel, the incentive performance correlation framework from Kartika (2024) should be referenced to improve assessment-incentive linkage mechanisms [12]. For senior members, the innovative culture cultivation viewpoints from Fuad et al. (2022) should be combined to improve honor inheritance systems [6]. Through tiered design, precise matching between incentives and needs is achieved, while the successful experience of existing China-Kyrgyzstan cases is borrowed to ensure strategy feasibility and effectiveness.

4. Discussion. The results indicate that China-Kyrgyzstan multi-generational innovative education teams align with the multi-generational team need differentiation theory [4]. The Chinese team's multi-dimensional compound incentive model, due to its deep binding with technology scenarios and career development, better adapts to digital-era management needs [10]. Although the Kyrgyz team's honor incentives conform to local cultural contexts, problems of insufficient technology adaptation and weak intergenerational collaboration confirm the lag in its higher education IT development [2].

Intergenerational adaptation is the fundamental prerequisite for incentive mechanism optimization. The experience of Lanzhou University of Technology in covering different generations through multiple incentives, combined with Richards et al.'s (2024) gamified intergenerational communication model [19], can enhance collaboration willingness. More importantly, intergenerational adaptation requires constructing a dynamic need-incentive feedback mechanism.

Technology integration is a key for incentive effectiveness. The Chinese team combines AI applications with incentive mechanisms, promoting technology innovation and team vitality. This resonates with China Industry News (2025) [20]. Zhylchieva & Egamberdieva (2024) confirm AI technology promotes students' critical thinking [21]. Sulaymanova & Alymkulova (2024) emphasize preparing modern teachers with appropriate pedagogical frameworks [22]. The Kyrgyz team's incentive design related to technology iteration still has optimization space.

Cross-regional coordination is an important extension for China-Kyrgyzstan cooperation. By establishing cross-national incentive systems through platforms such as Luban Workshops, collaborative

mechanisms can be enhanced through mutual recognition of teaching outcomes for professional title evaluation, joint special funds allocation, and co-construction of technology training platforms. This provides reference paradigms for managing cross-border multi-generational teams in University 4.0 [1].

The positive cycle between incentives and performance is the optimization goal. Bose & Mohanty (2024) confirmed correlation between incentives, satisfaction, and productivity [17]. Research suggests fairness and transparency should be strengthened, with quantified assessment systems established to ensure team members receive incentives matching their contributions [5].

Compared with existing research, this study's three-dimensional hybrid incentive mechanism of tiered adaptation, technology linkage, and cross-border coordination breaks through single-dimensional limitations. Grounded in China-Kyrgyzstan cooperation context, it addresses insufficient attention to cross-border multi-generational team issues in specific regions. Different from pure theoretical discussions, it constructs an operable and practical strategy system.

5. Conclusion. This study, taking typical innovative education teams from China and Kyrgyzstan as research subjects, comprehensively employed literature analysis, case comparison, and cross-regional comparative methods to systematically analyze the intergenerational incentive need differences of multi-generational teams, and clarified the following core findings: younger members focus on technology and growth demands, middle-aged core personnel emphasize management and coordination support needs, and senior members value experience inheritance and honor recognition. Additionally, problems existing in current incentive mechanisms of both countries were revealed: insufficient precision in intergenerational adaptation, inadequate depth of incentive-technology scenario integration, and lack of cross-border incentive coordination mechanisms.

Based on the above research findings, a three-dimensional hybrid incentive optimization strategy system of tiered adaptation, technology linkage, and cross-border coordination was constructed. In the tiered adaptation dimension, precise policies are implemented according to the needs of different generational groups: strengthening technology practice platforms and growth enablement incentives for younger members, improving assessment-incentive linkage mechanisms for coordination contributions for middle-aged core personnel, and completing honor guarantee systems for experience inheritance for senior members. In the technology linkage dimension, incentive measures are promoted to deeply bind with digital education scenarios such as artificial intelligence-assisted teaching and smart classroom construction, and dynamic linkage mechanisms of technology breakthrough-incentive upgrade are established. In the cross-border coordination dimension, relying on existing cooperation platforms such as Luban Workshops, cross-border incentive resource interconnection systems of teaching and research outcome mutual recognition, special fund co-construction, and technology training sharing between China and Kyrgyzstan are constructed.

This three-dimensional optimization strategy deeply integrates multi-generational team management theory, artificial intelligence-enabled education concepts, and cross-border collaboration governance experience. It not only fully aligns with the practical needs of China's innovative education ecosystem improvement and Kyrgyzstan's education digitalization transformation but also possesses solid theoretical support and empirical foundations. It can effectively enhance the innovation vitality and collaboration efficiency of multi-generational teams, deepen pragmatic cooperation in the education sector between China and Kyrgyzstan, and provide new practical paths for cross-border educational cooperation under the Belt and Road Initiative.

Future research can expand case coverage to different disciplines and scales, adopt tracking research methods for long-term effectiveness feedback, and focus on practical issues like outcome mutual recognition standards and fund management mechanisms to promote strategies from theoretical frameworks to implementation.

References

1. Madaliev M. M., Nuraliev N. A., Erkebulanova N. S., Kylychbekov A. B., Ryspaeva S. S. The national strategy for the development of education in Kyrgyzstan: Problems and prospects in the era of “University

4.0” // Lifelong Learning in Central Asia / ed. by E. G. Popkova. — Springer, 2025. — P. 85–102. — DOI: 10.1007/978-981-96-1941-2_8.
2. Erdolatov S. S., Ibraev A. D., Esenalieva G. A., Bekezhanov M. M., Kaldybaev S. K. Status and prospects for the development of information technology in the higher education system of Kyrgyzstan // Bridging the Gap Between the Higher Education and Labor Markets / ed. by E. G. Popkova. — Springer, 2025. — P. 267–278. — DOI: 10.1007/978-981-96-1933-7_26.
3. Pulatova M. S. Developing innovative education in Central Asia state policy // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. — 2022. — Vol. 10, No. 4. — P. 318–322.
4. Chaudhary H. K., Shamim Ahmed M. S., Abidi S. A. A. Multi generational workforce management: Fostering collaboration, knowledge transfer, and employee satisfaction across generations // Review Journal of Social Psychology & Social Works. — 2025. — Vol. 3, No. 2. — P. 813–820. — DOI: 10.71145/rjsp.v3i2.238.
5. Lima S. A., Rahman M. M. Generational diversity and inclusion: HRM challenges and opportunities in multigenerational workforces // International Journal of Humanities Social Science and Management (IJHSSM). — 2025. — Vol. 5, No. 3. — P. 704–710. — DOI: 10.2139/ssrn.5330092.
6. Fuad D. R. S. M., Musa K., Hashim Z. Innovation culture in education: A systematic review of the literature // Management in Education. — 2022. — Vol. 36, No. 3. — P. 135–149. — DOI: 10.1177/0892020620959760.
7. Chandra P., Tomitsch M., Large M. Innovation education programs: A review of definitions, pedagogy, frameworks and evaluation measures // European Journal of Innovation Management. — 2021. — Vol. 24, No. 4. — P. 1268–1291. — DOI: 10.1108/EJIM-02-2020-0043.
8. Haidamaka O., Kolisnyk Humeniuk Y., Storizhko L., Marchenko T., Poluboiaryna I., Bilova N. Innovative teaching technologies in postmodern education: Foreign and domestic experience // Postmodern Openings. — 2022. — Vol. 13, No. 1 Suppl. 1. — P. 159–172. — DOI: 10.18662/po/13.1Sup1/419.
9. Kuswara G. B., Yulianah Y. Human resources management challenges and solutions in managing a multi generational workforce in the digital era // Jurnal Ilmiah Multidisiplin Indonesia (JIM ID). — 2025. — Vol. 4, No. 10. — P. 1346–1355. — URL: https://ejournal.seaninstitute.or.id/index.php/esaprom/article/view/7501 (accessed: 29.09.2026).
10.Ramadevi J., Sushama C., Balaji K., Talasila V., Sindhwani N. AI enabled value oriented collaborative learning: Centre for innovative education // The Journal of High Technology Management Research. — 2023. — Vol. 34, No. 2. — Art. 100478. — DOI: 10.1016/j.hitech.2023.100478.
11.van Zyl G., Magau M. D. Employee productivity spillovers generated by incentive schemes // SA Journal of Human Resource Management. — 2024. — Vol. 22. — Art. 2240.
12.Kartika L. The influence of employee incentives and work motivation on employee performance // Journal of Economic, Management and Entrepreneurship. — 2024. — Vol. 2, No. 3. — P. 132–138. — DOI: 10.61502/jemes.v2i3.108.
13.Semenov S. R., Otorchieva A. Z., Semenov N. S., Tulegenova Z. K. Digital transformation of education in the Kyrgyz Republic as a direction of innovation in the development of the university // Management of Digital Technologies in the Innovative Economy / ed. by E. G. Popkova. — Springer, 2025. — P. 391–402. — DOI: 10.1007/978-3-031-83331-1_36.
14.Zhang Y., Zhang M., Wu L., Wang L., Chen H., Liu J. Digital transition framework for higher education in AI assisted engineering teaching // Science & Education. — 2025. — Vol. 34. — P. 933–954. — DOI: 10.1007/s11191-024-00575-3.
15.UNESCO. Operational evaluation report of smart classrooms at the National University of Kyrgyzstan. International Education Cooperation Project Documentation [Electronic resource]. — 2025. — URL: https://www.ichei.org/news/information/199.html (accessed: 29.09.2026).
16.China Education Daily. Lanzhou University of Technology promotes deep integration of professional education and innovation entrepreneurship education [Electronic resource] // China Education Daily. — 2025. — URL: http://paper.jyb.cn/zgjyb/html/2025-03/24/content_144742_18373428.htm (accessed: 29.09.2026).

17.Bose S., Mohanty S. Interrelationship between motivation with job satisfaction and productivity parameter by talent acquisition team: A case study // Paper ASIA. — 2024. — Vol. 40, No. 4b. — P. 19–30. — DOI: 10.59953/paperasia.v40i4b.107.
18.Xie F., Zhou C. Construction of incentive mechanisms for efficient management teams in enterprises: A case study of state owned enterprises // China Business Review. — 2021. — No. 9. — P. 103–105. — DOI: 10.19699/j.cnki.issn2096-0298.2021.09.103.
19.Richards M. B., Becker K. L., Stollings Holder J. Escaping generational conflict: Using gamification to examine intergenerational communication and problem solving // Review of Managerial Science. — 2024. — Vol. 18. — P. 1597–1616. — DOI: 10.1007/s11846-023-00669-2.
20.China Industry News. Research on AI enabled outcome oriented education and teaching innovation practices [Electronic resource] // China Industry News. — 2025. — URL: http://dzb.cinn.cn/zggyb/h5/html5/2025-12/29/content_20_339908.htm (accessed: 29.09.2026).
21.Zhylchieva D. S., Egamberdieva A. A. Developing students' critical thinking and analytical abilities through artificial intelligence // Vestnik KNU im. Zh. Balasagyna. — 2024. — No. 3 (119). — P. 451–455. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=74919223 (accessed: 29.09.2026).
22.Sulaymanova R. T., Alymkulova N. A. Preparing modern teachers to enhance students' cognitive activity // Vestnik KNU im. Zh. Balasagyna. — 2024. — P. 38–45. — URL: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223 (accessed: 29.09.2026).

Рецензент: доктор экономических наук, профессор Акылбекова Н.И.

УДК 342.815
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-484-489

Аттокурова А.Т.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Аттокурова А.Т.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Attokurova A.T.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН АЛКАГЫНДА ШАЙЛООГО БАЙКОО ЖҮРГҮЗҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ШАЙЛОО МЫЙЗАМДАРЫН ӨРКҮНДӨТҮҮ ЖОЛДОРУ
ПРОБЛЕМЫ НАБЛЮДЕНИЯ ЗА ВЫБОРАМИ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ РЕФОРМИРОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
PROBLEMS OF ELECTION OBSERVATION AND WAYS TO IMPROVE ELECTORAL LEGISLATION IN THE CONTEXT OF ELECTORAL SYSTEM REFORM IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргыз Республикасынын шайлоо процессиндеги байкоочулар институтунун укуктук макамы талдоого алынат, өзгөчө көңүл коммерциялык эмес уюмдар (КЭУ) тарабынан дайындалган коомдук байкоочулардын абалына бурулат. 2017-жылы шайлоолор жөнүндө конституциялык мыйзамга киргизилген өзгөртүүлөр каралып, алардын натыйжасында КЭУдан келген байкоочулардын укуктары талапкерлерден жана саясий партиялардан дайындалган байкоочулардын укуктарына салыштырмалуу олуттуу түрдө чектелгени белгиленет. Айрыкча коомдук байкоочуларды шайлоо комиссияларынын чечимдерине жана аракеттерине (аракетсиздигине) даттануу укугунан ажыратууга, аларды аккредитациялоонун уруксат берүүчү тартибин киргизүүгө, ошондой эле шайлоо участкаларындагы байкоочулардын санына коюлган чектөөлөргө өзгөчө көңүл бурулат. Макалада көрсөтүлгөн мыйзамга киргизилген толуктоолордун жана өзгөртүүлөрдүн Кыргыз Республикасынын Конституциясына, ошондой эле эл аралык милдеттенмелерине, анын ичинде ЕККУнун (ОБСЕ) шайлоо стандарттарына жана КМШ өлкөлөрүндөгү демократиялык шайлоолор жөнүндө Конвенцияга шайкештиги талданат. Натыйжада, киргизилген чектөөлөр теңчилик, айкындуулук жана шайлоолордун ачыктыгы принциптерин бузары, коомдук байкоо институтунун натыйжалуулугун төмөндөтөрү жана коммерциялык эмес сектордун ишмердүүлүгүнө коркунуч жаратары негизделет. Макаланын жыйынтыгында шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүүгө багытталган сунуштар берилип, байкоочулардын укуктарындагы тең салмактуулукту калыбына келтирүү жана шайлоо процессинин чыныгы ачыктыгын камсыз кылуу зарылдыгы негизделет.

Аннотация: В статье анализируется правовой статус института наблюдателей в избирательном процессе Кыргызской Республики, с особым акцентом на положение общественных наблюдателей, направляемых некоммерческими организациями. Рассматриваются изменения в конституционное законодательство о выборах, внесённые в 2017 году, которые существенно ограничили права наблюдателей от НКО (некоммерческих организаций) по сравнению с наблюдателями от кандидатов и политических партий. Особое внимание уделяется лишению общественных наблюдателей права на обжалование решений и действий (бездействия) избирательных комиссий, введению процедуры их аккредитации, а также ограничениям по количеству наблюдателей на избирательных участках. В статье проводится анализ соответствия указанных нововведений Конституции Кыргызской

Республики, международным обязательствам страны, включая стандарты ОБСЕ и Конвенцию СНГ о демократических выборах. Обосновывается вывод о том, что установленные ограничения нарушают принципы равенства, гласности и прозрачности выборов, снижают эффективность общественного наблюдения и создают угрозы для деятельности некоммерческого сектора. В заключение формулируются предложения по совершенствованию избирательного законодательства, направленные на восстановление баланса прав наблюдателей и обеспечение реальной прозрачности избирательного процесса.

Abstract: This article examines the legal status of the institution of election observers in the electoral process of the Kyrgyz Republic, with particular emphasis on public observers nominated by non-commercial (non-profit) organizations. The study analyzes amendments introduced to the constitutional election legislation in 2017, which significantly restricted the rights of observers from non-commercial organizations in comparison with observers representing candidates and political parties. Special attention is paid to the deprivation of public observers' right to appeal against decisions and actions (or inaction) of election commissions, the introduction of a permissive accreditation procedure, and quantitative limitations on the number of observers at polling stations. The article assesses the compliance of these legislative changes with the Constitution of the Kyrgyz Republic as well as with the country's international obligations, including OSCE electoral standards and the CIS Convention on Standards of Democratic Elections, Electoral Rights and Freedoms. It is argued that the imposed restrictions violate the principles of equality, transparency, and openness of elections, reduce the effectiveness of public election monitoring, and create risks for the functioning of the non-commercial sector. The article concludes with proposals aimed at improving electoral legislation, restoring the balance of observers' rights, and ensuring genuine transparency of the electoral process.

Негизги сөздөр: шайлоо мыйзамдары; шайлоо; шайлоо процесси; коомдук байкоочулар

Ключевые слова: избирательное законодательство; выборы; избирательный процесс; общественные наблюдатели

Keywords: electoral legislation; elections; electoral process; public observers

Жашоого жөндөмдүү демократия улуттук турмуштун ажырагыс бөлүгү катары демократиялык баалуулуктардын жана практиканын, ошондой эле демократиялык институттардын кеңири чөйрөсүнүн болушуна көз каранды [1]. Алардын катарына байкоочулар институту да кирет. Мамлекеттик бийликтин легитимдүүлүгү жарандык сектордун активдүүлүгүнүн деңгээлине, ошондой эле шайлоолордун ачыктыгына жана эркин өткөрүлүшүнө түздөн-түз байланыштуу. Бул болсо шайлоолорду өткөрүүгө жарандык сектор, өзгөчө байкоочулар тарабынан жүргүзүлгөн көзөмөлгө көз каранды. Байкоочулардын ролу жетишерлик маанилүү болуп, акыркы жылдары шайлоо укуктук мамилелеринде активдүү өнүгүп келет жана практиканын көрсөтүшүнчө, шайлоолордун адилеттүү, ачык жана тунук өткөрүлүшүнө өбөлгө түзүп, калктын шайлоолорго болгон ишеним деңгээлин жогорулатат.

Шайлоо процессинде өзгөчө көңүл бурууну талап кылган маанилүү этаптардын бири — добуш берүү, жыйынтыктарды чыгаруу жана шайлоонун натыйжаларын аныктоо жол-жоболору болуп саналат. Атап айтканда, сөз шайлоолор учурунда байкоочулардын ролу тууралуу болот, алардын негизги функциясы — шайлоолордун мыйзамдуулугунун сакталышын көзөмөлдөө. Өнүгүүнүн азыркы этабында байкоочулардын ыйгарым укуктары мыйзамдык деңгээлде жөнгө салынат. Ошол эле учурда шайлоо мыйзамдарында шайлоо укугу чөйрөсүндө мыйзамдын сакталышын толук көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк бербеген бир катар кемчиликтер бар. Бул институтту жөнгө салууда 2011-жылдын 2-июлунда кабыл алынган № 68 «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» конституциялык мыйзам өзгөчө мааниге ээ. Каралып жаткан конституциялык мыйзамга байкоочулардын статусуна байланыштуу тиешелүү өзгөртүүлөр жана толуктоолор бир нече жолу киргизилген.

Азыркы учурда мыйзамда байкоочулардын үч категориясы көрсөтүлгөн:

– эл аралык байкоочу — чет өлкөлүк же эл аралык уюмду өкүлчүлүк кылган, Кыргыз Республикасында шайлоолорду даярдоого жана өткөрүүгө байкоо жүргүзүү укугуна мыйзамда белгиленген тартипте ээ болгон адам;

– байкоочу — талапкер же талапкерлердин тизмесин көрсөткөн саясий партия тарабынан дайындалган, шайлоолорду даярдоого, добуш берүүнү өткөрүүгө, добуштарды эсептөөгө, добуш берүүнүн жыйынтыктарын аныктоого жана шайлоонун натыйжаларын белгилөөгө мыйзамда каралган тартипте байкоо жүргүзгөн адам;

– коомдук байкоочу — Кыргыз Республикасынын коммерциялык эмес уюму тарабынан дайындалган, шайлоолорду даярдоого, добуш берүүнү өткөрүүгө, добуштарды эсептөөгө, добуш берүүнүн жыйынтыктарын аныктоого жана шайлоонун натыйжаларын белгилөөгө мыйзамда каралган тартипте байкоо жүргүзгөн адам [2].

2017-жылдын июнь айында мыйзамга коммерциялык эмес уюмдар тарабынан жиберилген байкоочулардын ишмердүүлүгүн жөнгө салган жаңы 10-1-берене — «Коомдук байкоочулар» киргизилген.

Талапкерлерден жана саясий партиялардан дайындалган байкоочулардан коммерциялык эмес уюмдардан (мындан ары — КЭУ) дайындалган байкоочулардын негизги айырмачылыгы — акыркылары 10-1-берененин 16-пунктунун 6-бөлүгүнө ылайык шайлоо участкаларында жана шайлоо комиссияларында эркин жүрүү жана каалаган участоктордо катышуу укугунан ажыратылган, ошондой эле алар жиберилген шайлоо комиссиясынын чечимдерине жана (же) аракеттерине (аракетсиздигине) даттануу укугуна ээ эмес. Ошол эле учурда ЕККУнун алкагындагы милдеттенмелерге ылайык шайлоо мыйзамдары шайлоо процессинин бардык этаптарына тоскоолдуксуз байкоо жүргүзүүнү камсыздоого тийиш, ал эми байкоочулардын укуктары БШКнын чечимдери же административдик тоскоолдуктар менен чектелбеши керек [3].

Бул өзгөртүүлөрдү негиздөө катары демилгечилер коммерциялык эмес уюмдардан (КЭУ) дайындалган байкоочулар объективдүү боло албайт деген жүйөнү келтиришкен, анткени алар добуш берүү укугуна ээ. Мындан улам, КЭУдан келген байкоочу өзүнүн байкоочу катары ыйгарым укуктарын, айрыкча шайлоо комиссияларынын чечимдерине жана аракеттерине (аракетсиздигине) даттануу укугун, өзү добуш берүүнү пландап жаткан талапкердин же талапкерлердин тизмесинин пайдасына же болбосо «баарына каршы» позициясынын кызыкчылыгында кыянаттык менен колдонушу мүмкүн деген тыянак чыгарылат.

Шайлоо комиссияларынын чечимдерин макулдашылган түрдө даттануу аркылуу КЭУдан келген байкоочулар өз аракеттери менен шайлоочулардын чыныгы эркин аныктоо процессин иш жүзүндө дезорганизациялоого да жөндөмдүү. Бул жагдайлар шайлоолордун жүрүшүнө байкоо жүргүзүүгө ниеттенген КЭУларга бир талапкерди же болбосо «баарына каршы» позициясын колдоо максатында сүйлөшүп алуу мүмкүнчүлүгүн ачат. Мындай сүйлөшүп алууну шайлоого катышып жаткан талапкерлердин же саясий партиялардын ортосунда болжолдоо кыйла татаал болсо, КЭУлардын ортосунда мындай макулдашуу мүмкүнчүлүгү салыштырмалуу жогору деп эсептелет, анткени алардын ортосундагы тилектештик саясатчылар арасындагы тилектештикке караганда көбүрөөк болушу мүмкүн.

Белгилей кетүүчү жагдай, Кыргыз Республикасында иш алып барган КЭУлар чөйрөсүндө аталган мыйзамдык жаңылыктар олуттуу резонанс жараткан. Каршы пикир катары төмөнкү жүйөлөр келтирилүүдө:

– биринчиден, эгерде КЭУдан дайындалган байкоочу шайлоо комиссияларынын чечимдерине, аракеттерине же аракетсиздигине даттануу укугунан ажыратылса, анда шайлоолор маалында көз карандысыз байкоо жүргүзүүнүн маңызы толугу менен жоголот. Мындай шартта КЭУ байкоочусунун функциялары «статисттин» ролуна чейин кыскарып, ал мыйзам бузуулар болуп жатканын көрүп турса да, кайдыгер жана унчукпай гана байкоо жүргүзгөн адамга айланып калат. Демек, КЭУ байкоочусу

шайлоо мыйзамдарынын бузулушун аныктап жана каттаган учурда да, аны алдын алууга же жоюуга таасир этүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыратылат, буга принципиалдуу түрдө жол берүүгө болбойт;

– экинчиден, демилгечилер тарабынан КЭУдан келген байкоочулардын объективдүү эместиги жана шайлоолорду өткөрүүнү дезорганизациялоо максатында уюмдардын сүйлөшүп алууга барышы мүмкүн экендиги тууралуу келтирилген жүйөлөр негизсиз болуп саналат, аларды тастыктаган далилдер да жок. Баарынан мурда, көптөгөн өлкөлөрдө адилеттүү жана таза шайлоолордун өткөрүлүшүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн бири — шайлоолорго коомдук байкоо жүргүзүү институту болуп эсептелет. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алгандан бери КЭУ байкоочуларынын ортосунда мындай сүйлөшүп алуу фактылары катталган эмес. Мындан тышкары, иш жүзүндө мындайды жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес, анткени даттануулар боюнча чечимдер жогору турган шайлоо комиссиялары жана соттор тарабынан кабыл алынат. Байкоонун объективдүүлүгүнө токтоло турган болсок, анын деңгээли саясий партиялардан дайындалган байкоочуларга салыштырмалуу КЭУдан келген байкоочуларда кыйла жогору, анткени саясий партиялардын байкоочулары шайлоо мыйзамдарынын бузулушу өздөрүнүн талапкеринин же партиясынын пайдасына болуп жаткан учурда аң-сезимдүү түрдө аракетсиз калышы мүмкүн. Ошондой эле белгилеп кетүү зарыл, сунушталып жаткан өзгөртүүлөр саясий партиялардын өкүлдөрү тарабынан киргизилген. Бул жагдай саясий партиялар коомчулуктун шайлоо процессине тийгизген таасирин чектөөнү көздөп жаткандыгын айкын көрсөтүп турат.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Социалдык маселелер, билим берүү, илим жана маданият боюнча комитетинин корутундусунда КЭУдан дайындалган байкоочуларды шайлоо комиссияларынын чечимдерине жана (же) аракеттерине (аракетсиздигине) даттануу укугунан ажыратуу Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине катышуучу мамлекеттердеги демократиялык шайлоолордун стандарттары, шайлоо укуктары жана эркиндиктери жөнүндө Конвенциянын 14-беренесинин 3-бөлүгүнө каршы келери көрсөтүлгөн. Аталган Конвенция Кыргыз Республикасынын 2003-жылдын 1-августундагы № 185 Мыйзамы менен ратификацияланган. Ушундан улам, Комитет мындай карама-каршылыкты аныктаганына карабастан, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши бул сунуш менен кантип макул болгон деген суроо жаралат.

Даттануу укугун алып салуу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 61-беренесинин 1-пунктуна каршы келет, анда сот аркылуу коргонуу укугу түздөн-түз бекитилген. Мындан тышкары, КЭУдан дайындалган байкоочунун даттануу укугунун жоктугу Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» конституциялык мыйзамына да түздөн-түз карама-каршы келет. Тактап айтканда, аталган мыйзамдын 44-беренесинин 2-бөлүгүндө: «Шайлоо укуктарын бузган шайлоо комиссияларынын чечимдерине жана (же) аракеттерине (аракетсиздигине) каршы арыздар (даттануулар) менен шайлоочулар, талапкерлер, саясий партиялар, коммерциялык эмес уюмдар, алардын өкүлдөрү, байкоочулар кайрыла алышат», — деп белгиленген.

«Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» конституциялык мыйзамдын 10-1-беренесинин 6-бөлүгүндө КЭУдан дайындалган байкоочунун укуктарынын тизмеси көрсөтүлгөн. Эгерде шайлоо комиссиясы бул укуктардын бирин бузса, мисалы, КЭУ байкоочусуна видеого же сүрөткө тартууга тыюу салса же добуш берүүнүн жыйынтыгы тууралуу протоколдун көчүрмөсүн берүүдөн баш тартса, анда мындай учурда байкоочу өз укуктарын калыбына келтире албайт, анткени ал даттануу укугунан ажыратылган. Натыйжада, анын укуктарын бузган адамдар эч кандай жоопкерчиликке тартылбай калышат.

Демек, КЭУ байкоочуларынын укуктарын чектөөгө байланышкан маселелерди мыйзамга ылайык келтирүү зарыл, тактап айтканда, аталган конституциялык мыйзамдан бул өзгөртүүлөрдү алып салуу талап кылынат.

Мындан тышкары, каралып жаткан өзгөртүүлөрдүн алкагында КЭУдан (коммерциялык эмес уюмдардан) дайындалган байкоочуларды аккредитациялоо жол-жобосу негизсиз түрдө киргизилген [4]. Көпчүлүк эксперттердин пикири боюнча, бул аккредитациянын негизги максаты — коммерциялык

эмес уюмдардын шайлоолордо байкоо жүргүзүүсү үчүн кошумча административдик тоскоолдуктарды түзүү болуп саналат. Анткени талапкерлерден жана саясий партиялардан байкоочуларды жөнөтүү жол-жобосу билдирүү мүнөзүндө болсо, КЭУдан байкоочулар үчүн ал уруксат берүүчү мүнөзгө ээ. Бул жаңычылдыктардын негизги багыты — шайлоолордо коомдук байкоо жүргүзүүгө КЭУлардын катышуусун мүмкүн болушунча чектөө максатында административдик тоскоолдуктарды жаратуу.

Мыйзамдарда КЭУ байкоочуларын аккредитациялоо жол-жобосунун болушу, ошондой эле бул жол-жобонун так жөнгө салынбаганы абийирсиз шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнө шайлоолордогу өз мыйзам бузууларын жашыруу максатында бардык мүмкүн болгон ыкмаларды колдонуп, КЭУ байкоочусунун аккредитациядан өтүшүнө тоскоолдук кылууга же аккредитациясын кайтарып алуу менен коркутууга шарт түзөт. Мыйзамдагы так эместиктер бул учурда кошумча тоскоолдуктарды жаратууга жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Атап айтканда, шайлоо комиссиялары КЭУ байкоочуларынан негизсиз түрдө КЭУнун уставдарынын күбөлөндүрүлгөн көчүрмөлөрүн, шайлоолорго байкоо жүргүзүүгө катышуу тууралуу КЭУнун чечимдерин, ошондой эле башка кошумча документтерди талап кылышы мүмкүн. Мындай учурда формалдуу талаптарга дал келбейт деген ойдон чыгарылган шылтоо менен аккредитация берүүдөн баш тартылышы ыктымал.

Аккредитация берүүдөн баш тартылган же аккредитация шайлоо комиссиясы тарабынан кайтарып алынган учурда, КЭУдан дайындалган байкоочулардын бул чечимдерге даттануу мүмкүнчүлүгү жок, бул болсо Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекитилген сот аркылуу коргонуу укугуна толук каршы келет.

Мындан тышкары, КЭУ байкоочулары үчүн талапкерлерден жана саясий партиялардан дайындалган байкоочуларга салыштырмалуу байкоочуну жөнөтүү тууралуу алдын ала билдирүү талап кылынбайт деген жобо колдонулбайт. Бул болсо КЭУ байкоочулары байкоо жүргүзө баштаганга чейин милдеттүү түрдө алдын ала аккредитациядан өтүшү зарыл экенин билдирет.

Мындан тышкары, талапкерден, саясий партиядан жана коммерциялык эмес уюмдардан (КЭУ) жиберилүүчү байкоочулардын эң көп санына байланыштуу чектөөлөр да аныкталган. Тактап айтканда, сунушталып жаткан өзгөртүүлөргө ылайык, талапкерлер жана саясий партиялар бир шайлоо участогуна экиден ашпаган байкоочу жибере алышат, бирок добуш берүүчү жайдын ичинде бир эле байкоочунун болушуна уруксат берилет. Ал эми коммерциялык эмес уюмдар мындай укуктан ажыратылып, бир шайлоо участогуна болгону бир гана байкоочу жибере алышат.

Жарандык сектордун өкүлдөрүнүн позициясы боюнча, бул өзгөртүүлөр шайлоолорду өткөрүүнүн ачыктыгын төмөндөтүүгө жана шайлоолордо байкоо жүргүзүү институтунун натыйжалуулугун азайтууга багытталган [5]. Шайлоолор учурунда байкоочулар негизинен эки шайлоо жол-жобосуна кылдат байкоо жүргүзүшөт. Биринчиси — шайлоочуну идентификациядан өткөрүү жол-жобосу, экинчиси — добуш берүү жол-жобосу. Бул жол-жоболор шайлоо участогунун ар кайсы бөлүктөрүндө жүргүзүлөт жана бир байкоочунун бир эле учурда эки жол-жобого тең байкоо жүргүзүүсү физикалык жактан мүмкүн эмес. Эгерде байкоочу шайлоочуну идентификациядан өткөрүү жол-жобосуна байкоо жүргүзүп жатса, анда ал автоматтык түрдө добуш берүү жол-жобосуна байкоо жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт жана тескерисинче. КЭУлар үчүн белгиленген бир шайлоо участогуна бир байкоочу деген квота, добуш берүү эртең мененки саат 8:00дөн кечки саат 20:00гө чейин жүргүзүлөрүн эске алганда, алардын табигый муктаждыктарын да канааттандыруу мүмкүнчүлүгүн иш жүзүндө жокко чыгарат.

Албетте, байкоочулардын эң көп санын мыйзамдык деңгээлде жөнгө салуу зарыл, бирок мындай чектөөлөр акылга сыярлык жана пропорционалдуулук принциптеринен келип чыгышы керек жана жалпы алганда шайлоолордо байкоо жүргүзүү институтунун натыйжалуулугун төмөндөтпөшү тийиш.

Ошентип, участкалык шайлоо комиссиясына (УШК) саясий партиялардан, талапкерлерден, ошондой эле коомдук (коммерциялык эмес) уюмдардан жиберилүүчү байкоочулардын санын төрт адамдан ашырбоо сунушталат. Бир шайлоо участогундагы байкоочулардын саны менен байкоочулардын ишинин натыйжалуулугунун ортосундагы тең салмактуулукту сактоо максатында, мыйзамдык деңгээлде бир саясий партиядан, талапкерден же коммерциялык эмес уюмдан добуш

берүүчү жайдын ичинде бир эле учурда экиден ашпаган байкоочунун болушуна уруксат берүү укугун бекитүү зарыл.

Ушундан улам, Кыргыз Республикасында шайлоолордун ачыктыгын жана айкындуулугун камсыз кылуу принцибин ишке ашыруу, сыягы, өкмөттүк эмес, эл аралык жана мамлекеттик секторлордун ортосундагы талаш-тартыштар үчүн аянтча болуп калууда, мында ар бир тарап өз кызыкчылыгын көздөйт. Жогоруда саналып өткөн аспектилердин негизинде, алардын демократиялык шайлоолордун концепциясына толук жооп бербестигин жана коммерциялык эмес сектордун ишмердүүлүгүнө белгилүү бир коркунуч жаратып жатканын айтууга болот.

Анализ көрсөткөндөй, байкоочулардын укуктук макамына байланыштуу колдонулуп жаткан ченемдерде талапкерлерден жана саясий партиялардан дайындалган байкоочуларга салыштырмалуу КЭУдан дайындалган байкоочулардын тең эмес абалын бекиткен өзгөртүүлөр орун алган. Бул болсо Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 8-беренесинин 1- жана 2-бөлүктөрүнө каршы келет.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу: Кыргыз Республикасынын 2017-жылдын 5-июнундагы № 96 Конституциялык Мыйзамы // Эркин-Тоо. – 2017. – 6-июнь.
2. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө: Кыргыз Республикасынын 2022-жылдын 18-октябрындагы № 97 Конституциялык Мыйзамы.
3. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттыгына талапкерлер үчүн колдонмо [Электрондук ресурс]. – URL: https://www.shailoo.gov.kg/ru/rukovodstvo-dlya-kandidatov-v-deputaty-zhk/
4. «Жарандык платформа» коомдук фонду. Активдүү жана пассивдүү шайлоо укуктарын ишке ашыруунун шарттарын өркүндөтүү. – Бишкек, 2019. – [Электрондук ресурс]. – URL: https://platforma.kg/wp-content/uploads/2019/10/Sovershenstvovanie-uslovij-realizatsii-aktivnogo-i-passivnogo-prava.pdf
5. Иманкулов Т. И., Исмаилов Ш. С. Кыргыз Республикасында сот-укуктук реформанын азыркы этабында адилет сот адилеттигине жана адамдын коопсуздугуна болгон укукту камсыз кылуу // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – 2020. № 1–2 (101–102).– 89–92-бб.

Рецензент: доктор юридических наук, доцент Джумалиев Д.С.

УДК 347.78
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-489-496

Жолдошбек к Гулнур, Макаева Д.Э.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Жолдошбек к Гулнур, Макаева Д.Э.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Zholdoshbek kyzy G., Makaeva D.E.
KNU Jusup Balasagyn

ЕАЭБ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН АВТОРДУК УКУК ЖАНА ЧЕКТЕШ УКУКТАРДЫ КОРГОО ТАЖРЫЙБАСЫ
ОПЫТ СТРАН ЕАЭС ПО ОХРАНЕ АВТОРСКОГО ПРАВА И СМЕЖНЫХ ПРАВ
THE EXPERIENCE OF EAEU MEMBER STATES IN THE PROTECTION OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS

Кыскача мүнөздөмө: Бул илимий макала Евразия экономикалык бирлигине (ЕАЭБ) мүчө мамлекеттерде автордук укукту жана чектеш укуктарды коргоонун укуктук негиздерин жана колдонуу тажрыйбасын комплекстүү талдоого арналган. Изилдөөдө ЕАЭБ алкагында интеллектуалдык менчикти коргоо боюнча интеграциялык кызматташуунун негизги багыттары, Евразия экономикалык комиссиясынын ролу, ошондой эле автордук жана чектеш укуктарды жамааттык негизде башкарууну жөнгө салган эл аралык макулдашуулардын мазмуну каралат. Макалада Армения, Беларусь, Казакстан жана Россия Федерациясындагы автордук жана чектеш укуктарды коргоонун улуттук укуктук системалары, ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгү жана жамааттык башкаруу уюмдарынын ролу салыштырма-укуктук ыкмада изилденет. Автор жамааттык башкаруу институттарынын укук ээлеринин мүлктүк кызыкчылыктарын коргоодогу маанисин белгилеп, бул чөйрөдөгү ачык-айкындуулук жана отчеттуулук маселелерине өзгөчө көңүл бурат. Мындан тышкары, маалыматтык технологиялардын өнүгүшү жана Интернет тармагында контенттин кеңири жайылышы шартында автордук жана чектеш укуктарды коргоонун эл аралык тажрыйбасы талданат. АКШ, Европа Бирлиги, Греция жана Кытай Эл Республикасында колдонулуп жаткан соттук, административдик жана соттон тышкаркы коргоо механизмдери каралып, алардын оң жактары белгиленет. Изилдөөнүн жыйынтыгында ЕАЭБдин алкагында автордук жана чектеш укуктарды, өзгөчө Интернет мейкиндигинде коргоо боюнча бирдиктүү укуктук жөнгө салуунун жоктугу негизги көйгөй катары көрсөтүлөт. Автор терминологиянын ар түрдүүлүгүн жана бирдиктүү ыкманын жоктугун жоюу максатында бирдиктүү ченемдик укуктук актыны кабыл алуунун зарылдыгын негиздеп, чет өлкөлүк жана аймактык оң тажрыйбаны Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын өркүндөтүүдө пайдалануу мүмкүнчүлүгүн сунуштайт.

Аннотация: Статья посвящена комплексному анализу правовых основ и практики охраны авторского права и смежных прав в государствах — членах Евразийского экономического союза (ЕАЭС). В работе рассматриваются основные направления интеграционного сотрудничества в сфере интеллектуальной собственности в рамках ЕАЭС, роль Евразийской экономической комиссии, а также содержание международных соглашений, направленных на координацию действий по защите прав на объекты интеллектуальной собственности. Особое внимание уделено анализу национального законодательства и правоприменительной практики в Армении, Республике Беларусь, Республике Казахстан и Российской Федерации. В статье исследуется деятельность уполномоченных государственных органов и организаций по коллективному управлению правами, их значение в обеспечении защиты имущественных интересов авторов и иных правообладателей, а также проблемы прозрачности и отчетности в сфере коллективного управления. Отдельный раздел статьи посвящен вопросам защиты авторских и смежных прав в сети Интернет в условиях цифровизации и развития информационных технологий. Проанализирован зарубежный опыт США, Европейского союза, Греции и Китайской Народной Республики, включая судебные, административные и внесудебные механизмы пресечения нарушений в цифровой среде. В заключении обосновывается вывод о необходимости унификации терминологии и выработки единого нормативного правового акта, регулирующего охрану и защиту авторских и смежных прав на территории ЕАЭС, в том числе в сети Интернет. Сделан вывод о целесообразности использования положительного зарубежного и регионального опыта при совершенствовании законодательства Кыргызской Республики.

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the legal framework and practical experience in the protection of copyright and related rights in the member states of the Eurasian Economic Union (EAEU). The study examines the main directions of integration cooperation in the field of intellectual

property within the EAEU, the role of the Eurasian Economic Commission, as well as international agreements aimed at coordinating efforts to protect intellectual property rights. Special attention is paid to the analysis of national legislation and law enforcement practices in the Republic of Armenia, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, and the Russian Federation. The article explores the activities of authorized state bodies and collective management organizations, highlighting their role in protecting the property interests of authors and other right holders, as well as identifying existing issues related to transparency and accountability in collective rights management. A separate section of the article is devoted to the protection of copyright and related rights on the Internet in the context of digitalization and the rapid development of information technologies. The study analyzes foreign experience in the United States, the European Union, Greece, and the People's Republic of China, including judicial, administrative, and extrajudicial mechanisms for preventing and suppressing infringements in the digital environment. In conclusion, the article substantiates the need to unify terminology and to develop a single regulatory legal act governing the protection of copyright and related rights within the EAEU, including in the Internet environment. The author emphasizes the relevance of adopting positive foreign and regional practices for improving the legislation of the Kyrgyz Republic.

Негизги сөздөр: автордук укук; чектеш укуктар; интеллектуалдык менчик; Евразия экономикалык бирлиги; укуктарды жамааттык негизде башкаруу; Интернет мейкиндиги; укуктук коргоо; эл аралык тажрыйба.

Ключевые слова: авторское право; смежные права; интеллектуальная собственность; Евразийский экономический союз; коллективное управление правами; сеть Интернет; правовая охрана; международный опыт.

Keywords: copyright; related rights; intellectual property; Eurasian Economic Union; collective rights management; Internet; legal protection; international experience.

Билимге негизделген экономиканын өнүгүшү, рыноктордун глобалдашуусу, жогорку технологиялуу товарларды өндүрүүдөгү атаандаштыктын күчөшү Бажы бирлигине жана Бирдиктүү экономикалык мейкиндикке мүчө мамлекеттердин интеграциялык кызматташуусун активдештирүүнүн зарылдыгын шарттаган негизги факторлор болуп саналат.

2014-жылдын 29-майындагы Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин «Интеллектуалдык менчик» деп аталган XXIII бөлүмүнө [1] ылайык, Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттердин интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктарды коргоо жана камсыз кылуу чөйрөсүндөгү кызматташуусу төмөнкү негизги багыттар боюнча жүзөгө ашырылат:

1. илимий жана инновациялык өнүгүүнү колдоо;
2. интеллектуалдык менчик объектилерин коммерциялаштыруу жана пайдалануу механизмдерин өркүндөтүү;
3. мүчө мамлекеттердин автордук укук жана чектеш укук ээлери үчүн жагымдуу шарттарды түзүү;
4. Евразия экономикалык бирлигинин товардык белгилерин жана тейлөө белгилерин, ошондой эле Евразия экономикалык бирлигинин товарлардын чыгарылган жерлеринин аталыштарын каттоо тутумун киргизүү;
5. интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктарды, анын ичинде Интернет тармагында коргоону камсыз кылуу;
6. интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктарды натыйжалуу бажылык коргоону камсыз кылуу, анын ичинде мүчө мамлекеттердин интеллектуалдык менчик объектилеринин бирдиктүү бажы реестрин жүргүзүү аркылуу;
7. контрафакттык продукциянын жүгүртүлүшүн алдын алууга жана токтотууга багытталган макулдашылган чараларды жүзөгө ашыруу.

Евразия экономикалык бирлигинин интеллектуалдык менчик чөйрөсүндөгү ченемдик укуктук базасын өркүндөтүү максатында Евразия экономикалык комиссиясы эл аралык укукта, ошондой эле Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттердин улуттук мыйзамдарында ушул чөйрөдө болуп жаткан өзгөрүүлөргө туруктуу негизде мониторинг жүргүзөт. Ошондой эле Евразия экономикалык комиссиясы интеллектуалдык менчиктин жүгүртүлүшүнө байланыштуу мүмкүн болуучу терс тенденцияларды талаптагыдай жана ар тараптуу изилдөөгө күч-аракетин багыттап, аларды жоюу боюнча Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттер менен биргеликте чараларды иштеп чыгууга умтулат.

Евразия экономикалык комиссиясы Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттердин ыйгарым укуктуу органдары менен туруктуу өз ара аракеттенүүнү жүзөгө ашырат, ошондой эле интеллектуалдык менчик чөйрөсүндө эл аралык кызматташууну, анын ичинде эл аралык уюмдар жана үчүнчү мамлекеттердин өкүлчүлүктөрү менен тажрыйба жана ачык маалымат алмашуу максатында жүргүзөт. Бул маалыматтар ченем жаратуу ишмердүүлүгүндө колдонулат.

2015-жылы интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктарды коргоо боюнча аракеттерди координациялоо жөнүндө Келишимге кол коюлган. Бул Келишим төмөнкүлөрдү карайт: Бирликтин бажы аймагында интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктардын бузулушун алдын алуу жана токтотуу боюнча өз ара аракеттенүүнү жүзөгө ашыруу жана көмөк көрсөтүү үчүн укуктук негиздерди түзүү, ошондой эле ыйгарым укуктуу органдардын Комиссия менен маалыматтык өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуу; интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктардын бузулушун алдын алуу, аныктоо, токтотуу жана иликтөө боюнча, ошондой эле бул чөйрөдөгү ыйгарым укуктуу органдардын ишмердүүлүгүн өркүндөтүү боюнча аракеттерди координациялоо; Бирликтин бажы аймагында интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктарды коргоо чөйрөсүндө мүчө мамлекеттердин мыйзамдарын шайкеш келтирүү жана өркүндөтүү; интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктарды коргоо маселелери боюнча, анын ичинде Бирликтин бажы аймагында контрафакттык товарлардын жүгүртүлүшүн алдын алуу боюнча маалымат алмашуу; интеллектуалдык менчик укуктарын коргоо боюнча макулдашылган аракеттерди пландаштыруу жана ишке ашыруу; интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктарды коргоо чөйрөсүндө ыйгарым укуктар берилген мүчө мамлекеттердин ыйгарым укуктуу органдарынын кызматташуусу жана өз ара аракеттенүүсү.

Автордук жана чектеш укуктарды жамааттык негизде башкарууну бирдиктүү тартипке келтирүү максатында Евразия экономикалык комиссиясы Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттер менен биргеликте 2015-жылы автордук жана чектеш укуктарды жамааттык негизде башкаруунун тартиби жөнүндө Макулдашууга кол койгон.

ЕАЭБге мүчө мамлекеттерде автордук укук жана чектеш укуктар чөйрөсүндө колдонулуп жаткан улуттук мыйзам актылары укук ээлерине коргоонун жогорку деңгээлин камсыз кылып, чыгармачылыктын өнүгүшүнө жана аны колдоого өбөлгө түзөт. Бул процессте укуктарды жамааттык негизде башкаруучу уюмдар (УЖБУ) негизги ролду ойнойт. Алар автордук же чектеш укуктардын объектилерин пайдаланууну укук ээлери өз алдынча көзөмөлдөй же коргой албаган учурларда, анын ичинде тышкы рыноктордо, аларды пайдалангандыгы үчүн төлөмдөрдү алууга жардам беришет.

УЖБУ укук ээлери менен колдонуучулардын ортосунда өзгөчө ортомчу катары иш алып барып, мыйзамда каралган бир катар функцияларды, анын ичинде автордук жана чектеш укуктардын объектилерин пайдалангандыгы үчүн сый акыны жыйноо функциясын аткарат. УЖБУ укук ээлеринин кызыкчылыктарын каалаган мүчө мамлекеттин аймагында эч кандай чектөөсүз өкүлчүлүк кыла алат. Ошол эле учурда автордук сый акыны жыйноо менен алектенген коомдордун ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу улуттук ченемдерде олуттуу айырмачылыктар бар, айрыкча алардын ишинин ачык-айкындуулугу жана отчеттуулугу жагынан.

Макулдашууда автордук жана чектеш укуктарды жамааттык негизде башкаруунун тартиби мүчө мамлекеттерде укук ээлери бул укуктарды жеке тартипте ишке ашырууда кыйынчылыктар жаралган

учурларда же мүчө мамлекеттердин мыйзамдары укук ээлеринин макулдугусуз, бирок сый акы төлөө менен бул укуктардын объектилерин пайдаланууга жол берген учурларда каралган.

Макулдашуу укук ээлеринин УЖБУну эркин тандоо принцибин, укук ээлеринин бардык категорияларына тең мамиле кылуу жана сый акыны адилеттүү бөлүштүрүү сыяктуу принциптерди камтыйт. Ал УЖБУнун автордук жана чектеш укуктарды башкаруу ишмердүүлүгүнө жеткиликтүүлүгүнө, башкаруу ыкмаларына жана аларды көзөмөлдөөнүн чектерине арналган улуттук ченемдерди координациялоого багытталган.

Макулдашууда УЖБУнун укук ээлеринин алдындагы ишмердүүлүгүнүн ачык-айкындуулугун жана отчеттуулугун жогорулатууга өзгөчө маани берилет. Тактап айтканда, каржылык отчеттуулукту, ошондой эле сый акыны жыйноо, бөлүштүрүү жана төлөө механизмдерин аудиттен өткөрүү (коомдук отчеттуулук) каралып, анын жыйынтыктарын авторлорго жеткирүү жана расмий интернет-сайтта жайгаштыруу милдеттендирилген.

Макулдашуу ошондой эле мүчө мамлекеттердин улуттук мыйзамдарында жамааттык башкаруу маселелери боюнча төмөнкү багыттарда укуктук жөнгө салууну милдеттүү түрдө белгилөөнү карайт: жыйналган сый акы каражаттарынан кармоолордун мыйзамда белгиленген чектен ашып кетиши үчүн УЖБУнун жоопкерчилиги; УЖБУ тарабынан төлөнбөй калган акча каражаттарын сактоо маселелерин укуктук жөнгө салуу; доо коюу мөөнөтү өтүп кеткенден кийин талап кылынбаган сый акынын суммаларын учурдагы жылдын бөлүштүрүлүүчү сый акысына кошуу же авторлордун жана башка укук ээлеринин пайдасына социалдык, гуманитардык же маданий максаттарга багыттоо; УЖБУнун атайын каражаттарын түзүү жана алардын укуктук абалы; укук ээлери, автордук жана (же) чектеш укуктардын объектилери жана УЖБУга башкарууга берилген укуктар тууралуу маалыматтарды камтыган реестрлерди түзүү, ошондой эле бул реестрлерди УЖБУнун расмий интернет-сайттарында жайгаштыруу жана актуалдаштыруу.

Армения Республикасында интеллектуалдык менчикти коргоо тутумундагы улуттук саясат 1992-жылдын январь айында Армения Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Патенттик башкармалыктын, ал эми 1993-жылдын декабрь айында Автордук укук боюнча улуттук агенттиктин түзүлүшү менен калыптана баштаган. Кийинчерээк, 2002-жылдын март айында бул органдарды бириктирүүнүн натыйжасында Интеллектуалдык менчик агенттиги түзүлүп, ал Армения Республикасынын Экономикалык өнүгүү жана инвестициялар министрлигинин курамында иш алып барган өзүнчө түзүмдүк бөлүм макамына ээ болгон. Ошол эле жылы Өкмөт тарабынан Агенттиктин жаргысы жана түзүмү бекитилген.

Азыркы учурда интеллектуалдык менчик чөйрөсүндөгү укуктук мамилелер Армения Республикасынын мыйзамдары, мыйзам алдындагы актылары, ошондой эле эл аралык келишимдери менен жөнгө салынат. Армения Республикасы 1993-жылдан бери Бүткүл дүйнөлүк интеллектуалдык менчик уюмунун (БДИМУ) мүчөсү, ал эми 1995-жылдан бери Евразия патенттик уюмунун (ЕАПУ) мүчөсү болуп саналат. Агенттик Европа патенттик уюму (ЕРО), башка эл аралык жана аймактык түзүмдөр, ошондой эле чет мамлекеттердин ведомстволору менен кызматташат [2].

Армения Республикасынын интеллектуалдык менчик чөйрөсүндөгү мыйзамдарына ылайык, Армения Республикасынын Интеллектуалдык менчик агенттиги өнөр жай менчигинин объектилерин укуктук коргоону камсыз кылуу боюнча негизги иштерди жүргүзөт, ошондой эле автордук укук жана чектеш укуктар чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатты ишке ашырат.

Автордук укуктарды жамааттык негизде башкарууну жүзөгө ашырган жалгыз уюм — 2001-жылы түзүлгөн «Армавтор» аттуу коммерциялык эмес өкмөттүк эмес уюм болуп саналат. Ал «Автордук укук жана чектеш укуктар жөнүндө» мыйзамга, ошондой эле эл аралык келишимдерге ылайык иш алып барат. Армения Республикасынын мыйзамдарына ылайык, мамлекеттик аккредитация каралган эмес [3].

«Армавтор» Арменияның аймагында авторлордун жана башка укук ээлеринин укуктарын жамааттык негизде башкаруучу жалгыз уюм болуп эсептелет. «Армавтор» жаргыга жана мыйзамдарга ылайык жүктөлгөн бардык милдеттерди жана функцияларды гана аткарбастан, жамааттык башкаруу

тутумун сактап калуу максатында кошумча функцияларды да жүзөгө ашырат, анткени ал жаратуучулар үчүн келечекти камсыз кыла алган жалгыз уюм болуп саналат жана натыйжада өнөрдүн жалпы өнүгүшүнө, ошондой эле Арменияда автордук укуктун жана чектеш укуктардын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Арменияда автордук жана чектеш укуктар боюнча укуктук мамилелер 2006-жылдын 4-июлунда кабыл алынган № ЗР-142 «Автордук укук жана чектеш укуктар жөнүндө» мыйзамы менен жөнгө салынат [4].

Беларусь Республикасынын Илим жана технологиялар боюнча мамлекеттик комитети (мындан ары — ИТМК) илимий-техникалык жана инновациялык ишмердүүлүк чөйрөлөрүндө, ошондой эле интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктарды коргоо чөйрөсүндө мамлекеттик саясатты жүргүзгөн, жөнгө салууну жана башкарууну ишке ашырган, бул чөйрөлөрдө башка республикалык мамлекеттик башкаруу органдарынын ишин координациялаган республикалык мамлекеттик башкаруу органы болуп саналат жана Беларусь Республикасынын Министрлер Кеңешине баш иет.

Беларусь Республикасында автордук укуктун булактары болуп чыгармачылык эркиндигин бекиткен Беларусь Республикасынын Конституциясы, Беларусь Республикасынын Жарандык кодекси, 2011-жылдын 17-майындагы № 262-З «Автордук укук жана чектеш укуктар жөнүндө» Беларусь Республикасынын Мыйзамы [5], ошондой эле жалпы коомдук мамилелерди жөнгө салган, бирок айрым автордук укук объектилерин алардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен пайдаланууга байланышкан өзүнчө ченемдерди камтыган башка мыйзам актылары саналат.

Беларусь Республикасында интеллектуалдык менчик объектилери жарандык сот өндүрүшүнүн тартибинде корголот, мындан тышкары административдик-укуктук жана кылмыштык-укуктук коргоо да каралган.

Беларусь Республикасынын Илим жана технологиялар боюнча мамлекеттик комитетине баш ийген Интеллектуалдык менчиктин улуттук борбору (ИМУБ) интеллектуалдык менчик объектилерине болгон укуктарды түздөн-түз коргоону камсыз кылган жана мыйзамдарда белгиленген Беларусь Республикасынын патенттик органынын айрым функцияларын жүзөгө ашырган уюм болуп эсептелет.

Ошондой эле ИМУБ авторлордун кызыкчылыгында музыкалык чыгармаларды (текст менен же текстсиз) камтыган аудиовизуалдык чыгармаларды коомдук аткаруу, эфирге берүү же кабель аркылуу берүү үчүн сый акыны жыйноону жүзөгө ашырууга ыйгарым укуктуу.

2007-жылдан бери жамааттык башкаруу чөйрөсүндө иш алып барган Интеллектуалдык менчиктин улуттук борбору (ИМУБ) 2005-жылга чейин «РУПИС» деп аталып келген «Беларусь автордук коому» мамлекеттик унитардык ишканасынын (БАО, БелАТ) укуктук мураскери болуп саналат. Мурунку уюмдардын тажрыйбасын улантуу менен, ИМУБ чыгармачыл коомчулуктун мүлктүк кызыкчылыктарын натыйжалуу ишке ашырууну камсыз кылуу үчүн бардык аракеттерди көрүүдө. Бүгүнкү күндө 5 миңден ашуун беларусь авторлору жана башка укук ээлери өздөрүнүн мүлктүк укуктарын түздөн-түз ИМУБга башкарууга өткөрүп беришкен. Чет өлкөлүк жамааттык башкаруу уюмдары менен түзүлгөн өз ара өкүлчүлүк келишимдеринин негизинде ИМУБ Беларусь Республикасынын аймагында дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнөн бир миллиондон ашуун авторлордун жана башка укук ээлеринин кызыкчылыктарын өкүлчүлүк кылат. ИМУБ 120 өлкөдөн 220дан ашуун жамааттык башкаруу уюмдарын бириктирген Авторлор жана композиторлор коомдорунун эл аралык конфедерациясынын (CISAC) толук укуктуу мүчөсү болуп саналат.

Казакстан Республикасынын Улуттук патенттик ведомствосу (Казпатент) Казакстан Республикасынын Президентинин Жарлыгына ылайык 1992-жылдын июнь айында түзүлүп, республикалык ойлоп табуучулукту колдоого, анын чыгармачыл потенциалын сактоого жана коргоого багытталган улуттук патенттик тутумду уюштуруу максатын көздөгөн. Азыркы учурда интеллектуалдык менчикке болгон укуктарды коргоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатты Казакстан Республикасынын Юстиция министрлиги ишке ашырат.

Казакстан Республикасынын интеллектуалдык менчиктин улуттук тутумунун негизин 1992-жылдын июнь айында кабыл алынган Патенттик мыйзам (Казакстан Республикасы КМШ өлкөлөрүнүн

ичинен мындай мыйзамды алгач кабыл алгандардын бири болгон), 1999-жылдын 26-июлунда кабыл алынган № 456-I «Товардык белгилер, кызмат көрсөтүү белгилери жана товарлардын келип чыккан жерлеринин аталыштары жөнүндө» мыйзам, ошондой эле 1996-жылдын 10-июндагы № 6-I «Автордук укук жана чектеш укуктар жөнүндө» мыйзам түзөт. Бул мыйзамдарды өнүктүрүү максатында өнөр жай менчигинин объектилерине патенттерди жана күбөлүктөрдү алуу үчүн өтүнмөлөрдү түзүү, берүү жана кароо жол-жоболорун, ошондой эле аларды андан ары пайдаланууну [6] жана автордук жана чектеш укуктардын объектилерин депонирлөө тартибин жөнгө салган бир катар ченемдик укуктук актылар иштелип чыгып, бекитилген.

Жогоруда көрсөтүлгөн ченемдик укуктук актыларды практикалык колдонуу жыйынтыктары Казакстанда автордук укуктун жана чектеш укуктардын объектилерин түзүүгө, укуктук коргоого жана пайдаланууга байланыштуу келип чыккан мүлктүк, ошондой эле аларга байланышкан жеке мүлктүк эмес мамилелерди жөнгө салуучу укуктук база түзүлгөнүн жана ийгиликтүү иштеп жатканын көрсөтөт.

Казакстан Республикасында автордук укук жана чектеш укуктар жөнүндө колдонулуп жаткан мыйзамдарга ылайык, авторлордун жана укук ээлеринин мүлктүк укуктарын жамааттык негизде башкаруучу коомдорду мамлекеттик аккредитациялоо тутуму иштейт. Азыркы учурда Казакстанда «КАЗАК» Казакстан автордук коому, «Аманат», «КОУПИС» жана башка 7ден ашык автордук коомдор иш алып барууда.

Россия Федерациясында автордук укук учурда Россия Федерациясынын Жарандык кодексинин төртүнчү бөлүгүндө бекитилген. Аталган бөлүк 2008-жылдын 1-январынан тартып күчүнө кирген. Россия Федерациясында, дүйнөнүн башка мамлекеттеринде гидей эле, автордук укук жана чектеш укуктар Берн конвенциясына негизделет. Учурда Россия Федерациясында автордук укук жөнүндө мыйзамдар үч деңгээлдеги ченемдик укуктук актылар менен жөнгө салынат: эл аралык келишимдер, федералдык мыйзамдар жана ведомстволук актылар (мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актылар).

Автордук укуктарды каттоо жана чыгармалардын нускаларын расмий депонирлөө Автордук укуктарды башкаруу боюнча Россиялык коом жана «КОПИРУС» Россиялык автордук коому тарабынан жүргүзүлөт. Жарандык кодекстин 1243-беренесине ылайык, «КОПИРУС» укук ээлери жана автордук укук объектилери жөнүндө маалыматтарды камтыган расмий реестрди түзөт.

Авторлордун жана укук ээлеринин мүлктүк укуктарын жамааттык башкаруу чөйрөсүндө Россия Федерациясынын аймагында Россиялык автордук коом, Интеллектуалдык менчиктин бүткүл россиялык уюму, Россиялык укук ээлеринин союзу жана искусство чөйрөсүндө укуктарды коргоо жана башкаруу боюнча укук ээлеринин «УПРАВИС» ассоциациясы сыяктуу төрт коомдук уюм иш жүргүзөт.

Маалыматтык технологиялардын тездик менен өнүгүшү, Интернет тармагында ар кандай контенттин, анын ичинде адабият, илим, искусство чыгармаларынын жана башка материалдардын жайгаштырылышы жаңы милдетти коюуда [7]. Евразия экономикалык бирлигинин мейкиндигинде Интернет тармагында автордук жана чектеш укуктарды тийиштүү деңгээлде коргоону жана камсыздоону кантип уюштуруу керек?

Ушуга байланыштуу, биздин оюбузча, айрым чет өлкөлөрдүн тиешелүү тажрыйбасын карап чыгуу орундуу. Мисалы, АКШда автордук жана чектеш укуктарды коргоо механизми 1998-жылдын 27-январындагы Digital Millennium Copyright Act (Санариптик миң жылдыктын автордук укук жөнүндө мыйзамы) менен жөнгө салынат. Ага ылайык, укук ээси өз укуктары бузулган учурда тиешелүү материалды өчүрүү же ага жеткиликтүүлүктү чектөө жөнүндө билдирүү берүү укугуна ээ.

Европа Бирлигинин аймагында Европа парламентинин жана Европа Бирлиги Кеңешинин 2001-жылдын 22-майындагы № 2001/29/ЕС «Маалыматтык коомдо автордук жана чектеш укуктардын айрым аспектилерин шайкеш келтирүү жөнүндө» Директивасына ылайык, укуктары бузулган укук ээси келтирилген зыяндын ордун толтуруу жөнүндө доо коюуга жана/же соттук тыюу салуу чарасын колдонуу жөнүндө өтүнүч келтирүүгө укуктуу.

Жогоруда аталган актылардын өзгөчөлүгү — укук бузууга байланыштуу иш-аракеттер сайт ээлерине гана эмес, ошондой эле ортомчуларга, анын ичинде провайдерлерге карата да токтотулат.

Грецияда автордук жана чектеш укуктар бузулган учурда укук ээлери үчүн соттон тышкаркы тартип каралган. Бул административдик жол-жоболор Интернет тармагында автордук жана чектеш укуктардын бузулушу жөнүндө билдирүүлөр боюнча комитеттин көзөмөлү астында жүргүзүлөт. Кытай Эл Республикасында автордук укукту коргоонун кош системасы — соттук жана административдик коргоо киргизилген. 2017-жылы «интернет-сот» деп аталган атайын орган иштей баштаган. Ал Интернетке байланыштуу бардык иштерди, анын ичинде глобалдык тармакта автордук жана чектеш укуктарды коргоо маселелерин кароого ыйгарым укуктуу.

Евразия экономикалык бирлигинин аймагында бул багытта жамааттык жана биргелешкен иш-аракеттер, тилекке каршы, азырынча жүзөгө ашырылбай келет. Бирок Интернет тармагында автордук жана чектеш укуктарды коргоо боюнча айрым мамлекеттер тарабынан белгилүү бир кадамдар жасалган. Тактап айтканда, Россия Федерациясында контрафакттык чыгармаларды жайылткан интернет-сайттарды бөгөттөөгө ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу ченемдик укуктук база бар.

Укук колдонуу практикасындагы негизги көйгөйлөрдүн бири — терминологиянын ар түрдүүлүгү жана бирдиктүү ыкманын жоктугу болуп саналат. Бул жагдай, биздин пикирибизче, ЕАЭБдин аймагында автордук жана чектеш укуктарды коргоону жөнгө салуучу бирдиктүү ченемдик укуктук актыны кабыл алуунун зарылдыгын шарттайт.

Демек, башка мамлекеттердин улуттук тажрыйбасын изилдөө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын өркүндөтүү максатында алардын айрым ченемдерин оң тажрыйба катары кабыл алууга мүмкүндүк берди.

Колдонулган адабияттар

1. Евразиялык экономикалык союз жөнүндө келишим: 2014-жылдын 29-майы [Электрондук ресурс]. – URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/ (кайрылган күнү: 29.09.2026).
2. Армения Республикасынын Интеллектуалдык менчик агенттигинин расмий сайты [Электрондук ресурс]. – URL: https://www.aipa.am/ru/about-us/ (кайрылган күнү: 29.09.2026).
3. Автордук укук жана чектеш укуктар жөнүндө: Армения Республикасынын 2006-жылдын 4-июлундагы № ЗР-142 Мыйзамы [Электрондук ресурс]. – URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=65940 (кайрылган күнү: 29.09.2026).
4. Автордук укук жана чектеш укуктар жөнүндө: Беларусь Республикасынын 2011-жылдын 17-майындагы № 262-З Мыйзамы [Электрондук ресурс]. – URL: https://kodeksy-by.com/zakon_rb_ob_avtorskom_prave_i_smezhnyh_pravah.htm (кайрылган күнү: 29.09.2026).
5. Серебренникова Е. С. Салык салуу боюнча патенттик системанын өзгөчөлүктөрү // Каржы укугу. – Москва: Юрист, 2015. – № 7. – 38–43-бб.
6. Касаболотов Ж. А. Кыргызстанда жарандык коомдун формасы менен мазмунунун шайкештигин камсыздоонун проблемалуу чөйрөсү // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – 2024. – № 3 (119). – 353–362-бб.

Рецензент: юридика илимдеринин кандидаты, доцент Ботобаев А.А.

УДК 349.4:332.8
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-497-501

Канатбекова А.К., Тайтелиева Н.С.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Канатбекова А.К., Тайтелиева Н.С.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Kanatbekova A.K., Taitelieva N.S.
KNU Jusup Balasagyn

ЖЕР ТИЛКЕСИНЕ БОЛГОН ЖЕКЕ МЕНЧИК УКУГУН КОРГОО
ЗАЩИТА ПРАВА ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ НА ЗЕМЕЛЬНЫЙ УЧАСТОК
PROTECTION OF THE RIGHT OF PRIVATE OWNERSHIP OF A LAND PLOT

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргыз Республикасында жер тилкесине болгон жеке менчик укугун коргоо тутумуна комплекстүү укуктук талдоо жүргүзүлөт. Жер мамилелерин жөнгө салууда конституциялык, жарандык жана жер мыйзамдарынын ченемдеринин өз ара катышы каралат. Субъективдүү жарандык укуктарды коргоонун юрисдикциялык жана юрисдикциялык эмес формаларынын өзгөчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле жер тилкесине болгон менчик укугун мажбурлап токтотуунун укуктук негиздери, анын ичинде улутташтыруу, реквизиция жана мамлекеттик же муниципалдык муктаждыктар үчүн жер тилкелерин алып коюу маселелери талданат. Менчик ээсине келтирилген мүлктүк зыяндын ордун толтуруу механизмдериндеги жарандык жана жер мыйзамдарынын шайкеш эместик көйгөйлөрү аныкталат. Макаланын жыйынтыгында жер тилкесине болгон жеке менчик укугун коргоонун укуктук механизмдерин өркүндөтүүнүн жана жеке жана коомдук кызыкчылыктардын тең салмактуулугун камсыз кылуунун зарылдыгы негизделет.

Аннотация: В статье проводится комплексный анализ системы защиты права частной собственности на земельные участки в Кыргызской Республике. Рассматриваются особенности правового регулирования земельных отношений через призму соотношения норм конституционного, гражданского и земельного законодательства. Особое внимание уделяется формам и способам защиты субъективных гражданских прав, включая юрисдикционные и неюрисдикционные механизмы, а также вопросам принудительного прекращения права собственности на землю. Анализируются правовые основания национализации, реквизиции и изъятия земельных участков для государственных и муниципальных нужд, а также проблемы согласованности гражданско-правовых и земельно-правовых норм в части компенсации имущественных потерь собственника. Сделан вывод о необходимости дальнейшего совершенствования правового механизма защиты права частной собственности на земельные участки и обеспечения баланса публичных и частных интересов.

Abstract: This article provides a comprehensive legal analysis of the system for protecting the right of private ownership of land plots in the Kyrgyz Republic. It examines the regulation of land relations through the interaction of constitutional, civil, and land law norms. Particular attention is paid to the forms and methods of protecting subjective civil rights, including jurisdictional and non-jurisdictional mechanisms. The article also analyzes the legal grounds for the compulsory termination of land ownership rights, including nationalization, requisition, and the expropriation of land plots for state or municipal needs. Special emphasis is placed on existing inconsistencies between civil and land legislation in matters of compensating property losses suffered by landowners. The study concludes by substantiating the need to further improve the legal mechanisms for protecting private land ownership rights and to ensure a balanced correlation between public and private interests.

Негизги сөздөр: коргоо укугу; жарандык укуктарды коргоо тутуму; жер тилкесине болгон жеке менчик укугун мажбурлап токтотуу.

Ключевые слова: право на защиту; система защиты гражданских прав; принудительное прекращение права частной собственности на земельный участок.

Keywords: right to protection; system of protection of civil rights; compulsory termination of the right of private ownership of a land plot.

Жерге жеке менчикти киргизүү 1998-жылы гана, тактап айтканда, Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынган учурдан беш жыл өткөндөн кийин жүзөгө ашырылды. Бул институтту күчүнө киргизген 1998-жылдын 17-октябрында өткөн референдум жалпы элдик добуш берүүнүн жыйынтыгы боюнча көрүнүктүү окуя болуп калды. Окумуштуулардын көпчүлүгү дал ошондо биринчи жолу экономикалык мүнөздөгү маселе референдумга киргизилгендигин белгилешет. Буга чейин референдумдар саясий маселелер боюнча гана өткөрүлүп келген.

Жеке менчик укугун коргоо тутуму Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесине негизденет, ага ылайык менчиктин ар кандай түрлөрүнө жана аларды коргоодогу теңчиликке кепилдик берилет. Окумуштуу Д. А. Ольневдин пикири боюнча, субъективдүү укуктун конституциялык кепилдиктеринин заманбап укуктук теориясы конституциялык субъективдүү укуктун корголушун жана ишке ашырылышын камсыз кылган конституциялык-укуктук каражаттардын (аларды ишке ашыруу ченемдеринин жана жол-жоболорунун) болушун талап кылат [2]. Ошентип, жогоруда көрсөтүлгөн конституциялык ченем менен катар жеке менчик укуктарынын соттук жана соттон тышкаркы корголушунун, ошондой эле субъективдүү укуктарды ар ким өзү коргошуна жол берилишинин кепилдиктери Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 40-беренесинин жардамы менен жүзөгө ашырылат.

Объектинин өзгөчөлүүлүгүнө карабастан, жерге болгон жеке менчикти коргоо иштери жарандык укуктун алкагында артыкчылыктуу түрдө жүзөгө ашырылууга тийиш. Жогоруда белгиленгендей, укуктун объектисинин өзгөчөлүүлүгү укуктун өз алдынча тармагынын – жер укугу институтунун бар болушуна негиз түзүп турат.

Ушул эле учурда укук теориясынын жана мыйзам чыгаруунун көз карашынан алганда, жер укугуна жарандык мыйзамдардын ченемдеринин колдонулушу принципиалдуу карама-каршылыктарды жаратпайт. Бул тууралуу А. Л. Корнеев жарандык укукта калыптанып, практикада сыноодон өткөн бүтүмдөр теориясын жер укугунун алкагында кайрадан иштеп чыгуунун зарылдыгы жок экендигин белгилейт. Анын пикиринде, менчикке, анын ичинде жерге болгон менчикке байланышкан укуктук мамилелерди жөнгө салууда цивилист-окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан илимий тыянактарды четке какпастан, натыйжалуу пайдалануу зарыл [3].

Мындай мамиле жер укугунун өз алдынча укуктук тармак катары бар экендигин тануунга негиз бербейт. Ошол эле учурда бардык эле жерге байланышкан мамилелер жер укугунун предметин түзбөйт. Жер укугунун предмети катары жарандардын жана юридикалык жактардын, мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын бийликке баш ийүүгө негизделген мамилелери гана каралат. Булардын катарына жер фондусун калыптандыруу, жерди категориялар боюнча бөлүштүрүү, жерди коргоо, жер тилкелерин берүү жана башка ушул сыяктуу мамилелер кирет [4].

Кыргыз Республикасынын укуктук тутумунда жер мамилелеринин жарандык мыйзамдардын ченемдери менен да жөнгө салынары Кыргыз Республикасынын Жер кодексинин 2-беренесинин 1-пунктунда түздөн-түз бекитилген. Бул жагдайды изилдөөчү П. В. Анисимов да баса белгилеп, жер укугун коргоо институтунун тармактар аралык мүнөзүн көрсөтөт. Анын пикири боюнча, жер тилкесине болгон укукту коргоо тутумунда конституциялык, жер жана жарандык мыйзамдардын ченемдери өз ара тыгыз байланышта жана параллелдүү колдонулат [5].

«Өзүнүн бузулган же талашка түшкөн укугун калыбына келтирүү үчүн укук коргоо мүнөзүндөгү чараларды колдонуу мүмкүнчүлүгүнүн ыйгарым укуктуу жакка берилишин» А. П. Сергеев коргоо укугу катары аныктайт. Анын пикири боюнча, «субъективдүү жарандык укук эле эмес, мыйзам менен корголгон кызыкчылыктар да коргоонун предмети болуп саналат». Мыйзамда каралган түрлөрдө,

коргоонун белгиленген каражаттарынын жана ыкмаларынын жардамы менен субъективдүү жарандык укуктарды жана мыйзам менен корголгон кызыкчылыктарды коргоо жүзөгө ашырылат [6]. Адабиятта жарандык укукту коргоонун төмөнкүдөй негизги эки түрү айырмаланып көрсөтүлөт: юрисдикциялык жана юрисдикциялык эмес.

Мунун биринчисинде субъективдүү укукту коргоону иштеп жаткан ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар жүзөгө ашырат. Компетенциялардын жана юрисдикциялык түрдүн негиздеринде жалпы же атайын бекитилген тартипте коргоо жүргүзүлөт. Жалпы тартипте коргоо мамлекеттик соттордун жана бейтарап арбитраждардын иштери менен байланышкан. Талаш болбогон учурда юридикалык фактыны аныктоо максатында өзгөчө өндүрүштүн алкагында берилген доо же арыз бул жерде коргоонун негизги каражаты болуп саналат.

Атайын тартип, башкача айтканда, административдик тартип деп зыян келтиргендин үстүнөн ыйгарым укуктуу мамлекеттик органга жабырлануучу адамдын даттанып кайрылуусу түшүнүлөт. Эреже катары, мындай даттанууну кароого мамлекеттик органдын укугу бар экендиги мыйзамда тике көрсөтүлүшү керек. Кээ бир иштердин категориялары боюнча мыйзам тарабынан аралаш тартип каралган учурлар болот. Мындай кырдаалда сөз коргоонун административдик-соттук тартиби жөнүндө жүрөт.

Коргоонун юрисдикциялык эмес түрү деп адамга таандык укуктарды жана анын мыйзам менен корголуучу кызыкчылыктарын мамлекеттик органдарга кайрылбастан коргоого багытталган жеке аракеттер түшүнүлөт. Адабияттарда коргоонун юрисдикциялык эмес түрү өзүн-өзү коргоо деп аталат. Ошондуктан өзүн-өзү коргоону жарандык укукту коргоонун ыкмаларынын бири катары караган мыйзам чыгаруучунун көз карашынын тууралыгына окумуштуулардын көпчүлүгү күмөн санашат (КР ЖКсынын 11-беренеси). Бул жөнүндө А. П. Сергеев минтип жазат: «Жарандык укуктарды коргоонун ыкмалары жана түрлөрү бири-бирине жакын, бирок бири-бирине дал келбеген түшүнүктөр» [7].

Теориянын көз карашынан алып караганда, бул – коргоонун түрү, анын алкагында бузулган же талашка түшкөн укуктун ээси өзүн-өзү коргоонун ар кандай ыкмаларын пайдаланышы мүмкүн. Мындай аракеттер укук бузууга тете болууга жана аны болтурбоо үчүн керектүү аракеттердин чегинен чыкпоого тийиш. Өзүн-өзү коргоо чараларына зарыл коргонуу жана өтө зарылдык абалындагы адамдын аракеттери, шалаакы контрагенттин кызыкчылыгында белгилүү бир аракетти жасоодон баш тартуу (төлөөдөн, буюмдарды берүүдөн) кирет.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, Россия Федерациясынын мыйзамдарындагыдай эле, «жарандык укукту коргоонун ыкмалары» түшүнүгүнүн так аныктамасы жок. Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексинде коргоо ыкмаларынын тизмеси гана келтирилет, ал да толук болуп саналбайт (11-берене). Ушуга байланыштуу И. А. Сушков бул түшүнүктү аныктоого карата россиялык адабияттарда көптөгөн мамилелер бар экендигин белгилейт. Алардын биринде бул түшүнүк коюлган максаттарга жетүүнүн механизмдери (каражаттары, ыкмалары) катары каралса, башкасында укугу бузулган адамдын булар аркылуу жете турган максатынын өзү ошол түшүнүктү билдирери айтылат [8].

П. А. Анисимовдун көрсөтмөсү боюнча, Россия Федерациясынын мыйзамдары жерге болгон укукту төмөнкүдөй ыкмалар аркылуу коргоого жол берет: 1) жер тилкесине болгон укукту таануу; 2) жер тилкесине болгон укук бузулганга чейин болгон абалды калыбына келтирүү; 3) бийликтин аткаруу органынын актысын жараксыз деп таануу; 4) чыгашалардын ордун толтуруу. Ошол эле учурда жарандык мыйзамдарда көрсөтүлгөн коргоо ыкмаларын колдонууга Россия Федерациясынын жер мыйзамдары чек койбой тургандыгын П. А. Анисимов белгилейт [9]. П. А. Анисимовдун пикирин Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына карата да колдонууга болот.

Менчик укугун коргоо теориясында төмөнкүдөй бир нече өз алдынча топту камтыган тутум түзүлөт: 1) коргоонун буюмдук-укуктук каражаттары; 2) коргоонун милдеттенмелик-укуктук каражаттары; 3) биринчи жана экинчи топко кирбеген коргоо каражаттары; 4) мыйзамдарда каралган негиздер боюнча менчик укугу токтотулганда, өз кызыкчылыктарын коргоо үчүн менчик ээси колдоно турган коргоо каражаттары. Акыркы топтогу коргоо каражаттары өзгөчө кызыгууну жаратат.

Эреже катары, бул (төртүнчү) топтогу коргоо каражаттары менчик ээсинин мүлкүнүн азайышына байланыштуу компенсациялык төлөөлөр жөнүндө жобого негизделет. Мамлекеттик же муниципалдык муктаждыктар үчүн жер тилкесин улутташтыруу, реквизициялоо жана алып коюу жөнүндө сөз жүрүп жатат.

Улутташтыруу деген жеке менчикти мажбурлап мамлекеттик менчикке өткөрүүнү билдирет. Ал колдонулуп жаткан мыйзамдын негизинде мурдагы менчик ээсине мүлктүн наркынын жана башка чыгымдардын ордун толтуруп берүү менен жүзөгө ашырылат (КРнын Жарандык кодексинин 288-беренеси). Жаратылыш катаклизми же эпидемия болгон учурларда реквизиция колдонулат. Реквизиция жөнүндө чечим дайыма эле мыйзам чыгаруучу орган тарабынан кабыл алына бербестен, ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан да кабыл алынат. Мында компенсациянын өлчөмү мүлктүн базар наркынын негизинде аныкталат. Коомдук керектөө үчүн жер тилкесинин наркынын жана башка чыгымдардын ордун толтуруп берүү менен же бул керектөө үчүн сатып алуу жолу аркылуу жер тилкеси алынып коюлушу мүмкүн. Жер тилкесин алууга же сатып алууга байланышкан талаштар сот аркылуу чечилет (КРнын Жарандык кодексинин 233-17, 233-18-беренелери).

Жер тилкесине болгон менчик укугун мажбурлап токтотуу маселелери жарандык жана жер мыйзамдарында шайкеш каралбагандыгын белгилей кетүү керек. Алсак, КРнын Жер кодексинин 62-беренесинде жер тилкесине болгон укукту токтотуунун негиздеринин тизмеси берилген, анда улутташтыруу (КРнын Жарандык кодексинин 288-беренеси), реквизиция (КРнын Жарандык кодексинин 286-беренеси), коомдук муктаждык үчүн жер тилкесин сатып алуу (КРнын Жарандык кодексинин 233-17-беренеси) сыяктуу негиздер көрсөтүлгөн эмес. Ошол эле учурда КРнын Жер кодексинде келтирилген тизме толук болуп саналат. КРнын Жер кодексинин 2-беренесинин 2-пунктунда: «Башка мыйзамдарда жана башка мыйзам актыларында камтылган жер укугунун ченемдери ушул Кодекске ылайык келүүгө тийиш», – деп жазылган. Бул кырдаалды ушул өңүттөн алып караганда, жогоруда козголгон маселелер көйгөй болуп саналабы же жокпу деген суроо жаралат.

Эгерде жер тилкеси менен ага курулган имараттын тагдырынын бирдей экендиги жөнүндөгү принципти (КРнын Жер кодексинин 44-беренеси) курулушу бар жер тилкесине карата колдонууда жетекчиликке алсак, анда жогоруда көрсөтүлгөн негиздер орундуу боло алат. Башка сөз менен айтканда, конкреттүү кыймылсыз мүлктү улутташтыруу жөнүндө чечимди мыйзам чыгаруучу кабыл алса, анда КРнын Жер кодексинин 62-беренесиндеги жобого карабастан, жер тилкеси да улутташтырылууга жатат дегенди билдирет. Ошол эле учурда бул мурдагы менчик ээси жер тилкесинин наркын эске алуу менен компенсация алууга укуктуу дегенди да билдирет, анткени улутташтыруу, реквизиция жана сатып алуу деген үч негиз тең алынып жаткан мүлктүн ордун толтурууну түздөн-түз бекитет. КРнын Жарандык кодексинин 286, 288, 233-17, 233-18-беренелеринин негизинде курулушу жок жер тилкесине болгон менчик укугун токтотууга жол берүү маселесине бир тараптуу жооп берүү кыйын.

Эгерде табият кырсыгынын натыйжасында жер тилкесин андан ары пайдалануу мүмкүн болбой калса, жер тилкесине болгон укуктун токтотулушу КРнын Жер кодексинде каралат (63-берене). Тактап айтканда, табият кырсыгынын натыйжасында турак жай жайгашкан же турак жай курууга жана тейлөөгө берилген жер тилкесин андан ары пайдалануу мүмкүн болбогондо, ыйгарым укуктуу орган жер тилкесинин көрсөтүлгөн максаттарда пайдаланууга жараксыздыгы жөнүндө чечим чыгарат. Мында ыйгарым укуктуу орган жараксыз деп табылган жер тилкесинин өлчөмүнө карабастан, турак үй куруу жана тейлөө үчүн калктуу конуштун чегинен башка жер тилкесин акысыз берүүгө укуктуу экендиги ченемде көрсөтүлөт.

Бирок бул ченемде белгилүү бир так эместик бар. Алсак, менчик укугун мажбурлап токтотуу деген буюмдун жоголбогондугун, болгону анын башка адамдын менчигине өткөндүгүн билдирет. КРнын Жер кодексинин 63-беренесинин маанисине ылайык, бул жагдайда жер тилкесине болгон укук токтотулганда, жер тилкеси мамлекеттин же муниципалдык менчикке өтөт деп түшүнбөө керек. Муну башка жагынан алып караганда, жер тилкеси – керектелбөөчү нерсе жана ал капиталдык курулуш үчүн жараксыз болгон менен, башка максаттар үчүн жарактуу болушу мүмкүн. Мүмкүн, ушул негизден

улам же башка себептерден улам мыйзам чыгаруучу жараксыз жер тилкесин башка жер тилкеси менен алмаштыруу укугун ыйгарым укуктуу органга бергендир. Ошентип, изилдөөнүн дагы бир өңүтү – ченемдеги келишпестик жана алмашууга жол берүү маселеси болуп саналат. Мисалы, КРнын Жер кодексинин 63-беренесине ылайык, жараксыз деп таанылган жер тилкесинин өлчөмү анын ордуна берилүүчү жер тилкесинин өлчөмүнө таасир тийгизбейт.

Жер тилкесине болгон жеке менчик укугун коргоо маселеси өзүнүн татаалдыгы жана көп кырдуулугу менен мүнөздөлүп, ар тараптуу жана терең илимий талдоону талап кылат. Айрыкча буюмдук-укуктук талаптардын милдеттенмелик-укуктук мүнөздөгү доолор менен өз ара байланышын, ошондой эле жер тилкесине болгон укук токтотулган учурларда менчик ээсинин мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылууда жарандык жана жер мыйзамдарынын ченемдеринин шайкеш колдонулушун кылдат изилдөө зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Укушев М. К. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу. – Бишкек, 1999. – 102-б.
2. Ольнев Д. А. Жерге болгон жеке менчиктин конституциялык укугунун кепилдиктеринин түшүнүгү // Россия мыйзамдарындагы боштуктар. – 2011. – № 2. – 37-б.
3. Корнеев А. Л. Жер тилкелери менен жасалуучу бүтүмдөр: окуу куралы. – Москва: Городец, 2006. – 33–34-бб.
4. Костина О. В. Жер мыйзамдарында жарандык укуктун нормаларын аныктоо маселеси жөнүндө // Илимий ведомосттор. – 2008. – № 12 (52). – 140-б.
5. Анисимов П. В. Юридикалык жактардын жер тилкесине болгон менчик укугун коргоо. Жалпы жоболор // Волгоград мамлекеттик университетинин кабарчысы. 5-серия: Юриспруденция. – 2014. – № 2 (23).
6. Алиханов А. А., Кадыров Ш. И., Осмонов З. А. Санариптештирүү шартында экономиканын глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн критерийлери боюнча Кыргыз Республикасынын экономикалык коопсуздугун баалоо // Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – 2022. – № 2 (110). – 394–402-бб.
7. Сергеев А. П. Патенттик салык салуу системасын колдонуунун өзгөчөлүктөрү // Финансылык укук. – Москва: Юрист, 2015. – № 7. – 38–43-бб.
8. Сушков И. А. Жарандык укуктарды коргоонун жалпы жана атайын ыкмалары // Коомдук өнүгүүнүн теориясы жана практикасы. – 2011. – № 6. – 220-б.
9. Анисимов П. А. Интеллектуалдык менчикке киришүү. – Москва, 2020. – 28–38-бб.

Рецензент: юридика илимдеринин кандидаты, доцент Ботобаев А.А.

УДК 343:811.512.154
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-501-507

Осмонов Д.М.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Осмонов Д.М.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Osmonov D.M.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЫЛМЫШ-ЖАЗА УКУГУНА ЖАНА МЫЙЗАМЫНА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ КИРГИЗҮҮНҮН ЖАНА КОЛДОНУУНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ

ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ И ПРИМЕНЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ И В УГОЛОВНОМ КОДЕКСЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

PROBLEMS OF INTRODUCTION AND APPLICATION OF THE STATE LANGUAGE IN CRIMINAL LAW AND CRIMINAL CODE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза укугунда жана Кылмыш-жаза кодексинде негизги укуктук түшүнүктөрдүн так эмес жана туура эмес которулушу, ошондой эле алардын колдонулушу каралат. Мамлекеттик тилди кылмыш-жаза укугунда жана мыйзамдарда колдонуунун негизги көйгөйлөрү белгиленет.

Аннотация: В статье рассматриваются неточности и ошибки в переводе основных правовых понятий, а также их применение в уголовном праве и Уголовном кодексе Кыргызской Республики. Рассмотрены основные проблемы применения государственного языка в уголовном праве и законодательстве.

Abstract: The article examines inaccuracies and errors in the translation of basic legal concepts, as well as their use in the criminal law and Criminal Code of the Kyrgyz Republic. The main problems related to the use of the state language in criminal law and legislation are considered.

Негизги сөздөр: мамлекеттик тил; кылмыш-жаза укугу; кылмыш-жаза мыйзамы; Кылмыш-жаза кодекси; укуктук терминология; укуктук түшүнүктөр; котормо; кылмыш.

Ключевые слова: государственный язык; уголовное право; уголовное законодательство; Уголовный кодекс; юридическая терминология; правовые понятия; перевод; преступление.

Keywords: state language; criminal law; criminal legislation; Criminal Code; legal terminology; legal concepts; translation; crime.

Кыргыз Республикасы 1991-жылдын 31-августунда эгемендүү мамлекет деп жарыялангандан бери 35 жылдын жүзү болду. Ушул жылдар ичинде улам жаңы конституциялар кабыл алынып, мыйзамдар жаңыртылып жана аларга толуктоолор жана өзгөртүүлөр киргизилип жатты. Жогорку Кеңеште мыйзамдардын орус тилинде жазылган варианты талкууланып, кабыл алынып, андан кийин кыргыз тилине которулуп келди. Кыргыз мамлекетинде кабыл алынып жаткан бардык мыйзамдар кыргыз тилинде жазылып, анан барып орус тилине которулушу керек. Бул шарт Баш мыйзамда белгиленсе да, мыйзам чыгаруу органы — Жогорку Кеңеш тарабынан аткарылбай келе жатат. Мыйзамдарды мамлекеттик тилде талкуулап, жазып, анан башка тилге которсок, укук тармагына кыргыз тилин бат жана натыйжалуу киргизүүнүн жолу болмок. Укук илимдеринде мамлекеттик тилдин колдонулушу өнүкмөк.

Кийинки көйгөй — бул чет тилиндеги сөздөрдү өз тилибизге которбой же которо албай коюп колдонгонубузда. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2021-жылы референдум жолу менен кабыл алынган. Конституциянын 1-беренесинде кыргыз мамлекетинин укуктук, социалдык, демократиялык белгилери көрсөтүлгөн. Алардын дагы бири — светтик мамлекет. Конституциянын долбоорун жазган конституциялык кеңеш эки ай иштеп, «светтик» деген сөздү кыргыз тилине которушкан жок. Кыргыз тили дүйнөдөгү эң бай тилдердин бири. Светтик деген сөздү бир сөз менен которуу кыйын болсо, анда бир нече сөз менен которсо болот да. Светтик «дини мамлекеттен ажыратылган» деп түшүндүрүлөт [4]. Мамлекет диндин ишине, дин мамлекеттин ишине кийлигишпейт. «Дини мамлекеттен ажыратылган» [1] деп жазганда, светтик деген сөздү колдонбой, анын ордуна кыргызча жаңы сөздү, түшүнүктү киргизмекпиз.

Ушул эле беренеде мамлекеттин аты Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) деп жазылган. Мыйзамда Кыргыз Республикасы деп калтырып, ал эми Кыргызстан дегенди алып койсо туура болмок. Бир мамлекеттин бир эле аталышы болот. Экинчи аталышы эл арасында колдонулушу мүмкүн.

Биринчиден, Конституцияда мамлекеттин эки аты, аталышы тең көрсөтүлсө, анда жарандын паспортунда Кыргыз Республикасынын (Кыргызстандын) жараны деп жазылган жаңы паспорт берилиши керек. Экинчиден, көбүнчө Европа мамлекеттери Борбордук Азиянын мамлекеттерине «стан» деген сөздү кошуп, өнүгө элек мамлекет катары карап, кемсинтүү иретинде колдонушкан. Азыркы учурда «стан» деп кошулган аталыштан оолактоо керек, колдонбой деле коюу керек.

Кийинки чоң көйгөй — укук таануучулардын (юристтердин) арасында укукту, мыйзамды кыргыз тилинде кагаз бетине жазгандардын, сүйлөгөндөрдүн, айтып түшүндүрүп бергендердин санынын аздыгы. Бул — кыргыз тилинин укуктук практикада, милиция, адвокатура, УКМК, прокуратура жана сот органдарынын иш жүргүзүүсүндө аз колдонулгандыгынын белгиси.

Азыркы убакта укукчуларды (юристтерди) даярдаган мамлекеттик жана менчиктин башка формасындагы жогорку окуу жайларында окутуу орус тилинде жүрүп жатат. ЖОЖдордо кыргыз тилинде сабак өтүү боюнча бир да уюштуруучулук иш, даярдык жүргүзүлгөн жок. Мамлекеттик тилде укук илимдери (юриспруденция) боюнча жазылган көлөмдүү окуу китептери жокко эсе. Азыркы учурда ушул тармакта кыргыз тилинде дарстарды (лекцияларды) окуй алган окутуучулардын саны жокко эсе. Аларды атайын даярдоо да көп убакытты талап кылат. Мамлекеттин жогорку билим берүү министрлиги ЖОЖдордо кыргыз тилинде окутуу маселесин чечүүгө токтоосуз киришиши керек. Убакыт күтпөйт. Кыргыз Республикасында жогорку юридикалык билими бар, укукту жана мыйзамды колдонуу тармагында иштегендер кыргыз жана орус тилдеринде эркин сүйлөй албаса, өз ойлорун кагаз бетине жаза албаса, башка адамдарга эркин түшүндүрө албаса, анда алар жарым-жартылай юрист деп эсептелет.

Өзүмдүн кесиптик тажрыйбамдан мисал келтирейин. Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасы 2021-жылы төрт мыйзамды демилгелеп, 75 адамдан турган эксперттик жумушчу топ Президенттин чечими менен түзүлгөн. Биринчи эле жыйында мыйзамдардын долбоору орус тилинде гана талкууланары белгилүү болуп калат. Себеби эксперттик жумушчу топтун ичинде орус тилдүүлөр көп болгон. Кыргыз тилиндеги вариантты жазганга 75 юристтин арасынан бири да чыкпаптыр. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын вице-президенти Арабаев Ч. И. «Анан укукту, мыйзамды кыргыз тилинде билген, жазган ким бар?» деген Башкы прокурордун суроосуна: «Кыргыз улуттук университетинде 36 жылдан бери (азыр 41 жыл) иштеген Осмонов Д. М. деген окутуучу, укук таануучу (юрист) бар. Ал кыргыз жана орус тилдеринде кылмыш-жаза укугу (уголовное право) боюнча дарсты (лекцияны) эркин окуйт», — дептир. Ошентип, эксперттик жумушчу топко кесипкөй адис катары чакырылдым.

Биринчи эле иш күнүмдө Кыргыз Республикасынын Уголовный кодексинин кыргызча аталышын талкууга чыгарышты. Айтып кетчү маалымат: СССР учурунда Кыргыз ССРинин Уголовный кодекси деп котормосу жок эле ушинтип айтылчу. Мага сөз беришти. «КР Уголовный кодекси 2017-жылы кабыл алынып [2], 2019-жылы күчүнө киргенин белгилеп, кыргызча аталышы Жазык кодекси деп которулганын, аталышы туура эместигин айттым. Кыргыз тилинде “жазык” деген сөз бар. Жазык — күнөөгө жакын сөз, бирок күнөө эмес. “Менин жазыгым бар” деп айтышчу. Экинчиден, жазык — жазага жакын сөз, бирок жаза эмес. “Жазыгын тарткам” деген сөз бар. Кодекс өзү кылмыш жана жаза деген эки чоң укуктук түшүнүктү камтыйт. Ошондуктан биз талкуу кылып жаткан Кыргыз Республикасынын Жазык (Уголовный) кодексинин кыргызча аталышы Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси деп аталса туура болот», — деп сүйлөдүм. Кыргыз Республикасынын Жазык (Уголовный) кодекси Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси болсун деген сунушум бир добуштан колдоого алынды.

Эксперттердин арасынан бирөө Кылмыш-жаза кодексин орус тилине которсок, «Кодекс о преступлениях и наказаниях» болот экен, — деди. Мен: «Сиз орусча туура эмес котордуңуз, “о” жана “и” тамга эле эмес, алар сөздөр», — дедим. «“О” сөзү “жөнүндө” дегенди билдирет, ал эми “и” сөзү “жана” деп которулат. “Кодекс о преступлениях и наказаниях” дегендин кыргызчасы “Кылмыш жана жаза жөнүндөгү кодекс” болуп калат да. Минтип орус тилине которуп кыйналба, орусчасы “Уголовный кодекс” боюнча калат». «Жазык-процессуалдык кодекси» «Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси»

болуп өзгөрдү. Мурдагы «Административдик кодекс» мыйзамдын мазмунуна жараша «Укук бузуулар кодекси» деп кыргызча жаңыдан аталды.

Кийинки көйгөй — Жогорку Кеңеш жана Президенттик аппарат тарабынан жаңы кабыл алынган мыйзамдарды бир тилден экинчи тилге которуу. Эксперттик жумушчу топ даярдаган төрт мыйзамдын долбоору кыргыз тилинде жазылып, Жогорку Кеңеште мамлекеттик тилде жазылган биринчи мыйзам деп талкууланды, анан кабыл алынды. Кыргыз тилинде жазылган кодекстер мыйзамдын оригиналы деп эсептелиши керек. Иш жүзүндө Президенттин аппаратынын котормочусу кодекстердин орус тилинде жазылган вариантын негиз кылып, анан аны мамлекеттик тилге которгон. Мен ал котормочуга: «Мыйзам боюнча Жогорку Кеңеште кыргыз тилинде кабыл алынган мыйзам кийин орус тилине которулушу керек», — дедим. Ал мага: «Орус тилинен кыргызчага которгонум мага ыңгайлуу», — деп койду. Котормочуга: «Сиз мыйзамды бузуп жатасыз», — десем: «Мен кандай которсом, ошондой кол коюлат», — деди. Натыйжада Жогорку Кеңеште кабыл алынган кыргыз тилинде жазылган Кылмыш-жаза кодексинин мазмуну 20–30 процентке начарлады жана укукка тиешеси жок жаңы сөздөр кошулду.

Кийинки көйгөй — мыйзамды орус тилинен кыргыз тилине которууда кесипкөй, укукту, мыйзамдарды терең билген жана кыргыз тилин жакшы өздөштүргөн адистин (юристтин) катышуусунун зарылдыгы. Мисал келтирейин. КР КЖКсынын 205-беренесинде уурулук кылмышы үчүн жоопкерчилик көрсөтүлгөн [3]. «Уурулук — башка бирөөнүн мүлкүн жашыруун алып алуу» деп жазганбыз. Котормочу «Кража, то есть тайное хищение чужого имущества» деген орусча текстти «Уурулук, башкача айтканда, олуттуу эмес өлчөмдө бирөөнүн мүлкүн жашыруун уурдоо» деп которгон. Ошондо уурулук уурдоо болуп калды да. Муну тилчилер маанилештик, окшоштук (синоним) дешет. Ушул эле мыйзамдын 390-беренесинде «Дезертирство» дезертирдик деп которулганбы же которулган эмеспи? Дезертирдик дебей, «Аскерден качуу» десек туура болмок. Бул кылмышты белгилүү тартипте аскер кызматын өтөөгө чакырылган аскер гана жасайт.

КР КЖКсынын 206-беренесинде тоноочулук кылмышы үчүн жоопкерчилик белгиленген. Берилишинде (диспозиция) тоноо, башкача айтканда, башка бирөөнүн мүлкүн ачыктан-ачык ээлеп алуу деп которулган. «Ээлеп алуу» деп которулганы укуктук жактан туура эмес. Себеби жарандын менчикке болгон укугу үч элементтен турат. Буларга: мүлккө ээлик кылуу, мүлктү колдонуу жана тескөө укуктары кирет. Ууру, алдамчы же тоноочу алып алган башка бирөөнүн мүлкүнө мыйзам боюнча эч качан ээлик кыла албайт. Менчикке ээлик кылуу жана тескөө укуктары башка бирөөгө, кылмышкерге өтпөйт. Кылмышкер уурдоо, тоноо же алдамчылык жолу менен башка бирөөнүн мүлкүн алып алса, ал буюмду, мүлктү мыйзамсыз колдонуп жатканын билдирет. Де-юре буюмду колдонуу укугу менчик ээсинде, де-факто кылмышкер алып алган буюмду мыйзамсыз колдонот жана мыйзамсыз ээлик кылып жатат.

КР КЖКсынын 217-беренесинде кылмыш жолу менен алынгандыгы белгилүү болгон мүлктү сатып алуу же сатуу үчүн жоопкерчилик көрсөтүлгөн. Бул мүлктү сатып алган адам да мүлккө ээлик кыла албайт дегенди билдирет. Ошондуктан «ээлеп алуу» деп которулганы укукка, мыйзамга каршы келип калат. Менчикке каршы жасалган уурулук, тоноочулук же алдамчылык кылмыштары болобу, башка бирөөнүн мүлкүн алып алуу деп жазылганда гана укуктук жактан туура болмок. Алып алуу жашыруун ыкма менен жасалса — уурулук, ачык түрдө күч колдонуп же коркутуу жолу менен алып алса — тоноочулук, алдоо жолу менен алып алса — алдамчылык болуп эсептелет.

Мыйзамда көрсөтүлгөн, жазылган сөздү же сүйлөмдү жалгыз тилчи тарабынан орус тилинен кыргызчага которуу кээ бир учурда туура эмес же ката болуп калат. Муну далилдеш үчүн төмөнкү котормону алалы. КР КЖКсынын Өзгөчө бөлүгүндөгү беренелердин санкцияларында «эркиндигинен ажыратуу» деген жазанын бир түрү көрсөтүлгөн. Жасалган кылмышы үчүн соттун өкүмү менен колдонулган жаза «эркиндигинен ажыратуубу?» же «эркинен ажыратуубу?» Кайсынысы туура десең, баары «эркиндигинен ажыратуу» туура дешет, алардын арасында юристтер да бар. Адамды кантип эркинен ажыратсын деп тилчилер эле эмес, укукчулар (юристтер) да айтышы мүмкүн. Көпчүлүгү «эрк» — адамдын эрки жөнүндө сөз болуп жатат деп ойлошот. «Эркти» кошуп сүйлөм түзсөк, анда «эрктен

ажыратуу» деп жазылышы керек. «Эркинен ажыратуу» адамга гана тиешелүү эрк менен байланышкан эмес. Түшүндүрмөсүн ачып берейин.

Кыргыз Республикасынын жарандарынын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери Конституцияда так көрсөтүлгөн. Баш мыйзамда көрсөтүлгөн эркиндиктерге: сөз эркиндиги, басма сөз эркиндиги, митинг, демонстрацияларга катышуу эркиндиги, динге ишенүү же ишенбөө эркиндиги, илим жана техниканын жетишкендиктерин колдонуу жана эркин жүрүү эркиндиктери кирет. Сот кылмышкерге «эркиндигинен ажыратуу» жазасын колдонсо, анда адвокаттар сотко кайрылып: «Сиз Баш мыйзамда көрсөтүлгөн алты эркиндиктин кайсынысын колдондуңуз, так айтыңыз?» — деп сурашы мүмкүн. Берген суроосуна сот тарабынан туура жооп албашы мүмкүн. Мисалы, жаранды сөз эркиндигинен ажыратуу мүмкүн эмес, ал үчүн адамдын тилин кесип салышы керек. Кыргызда: «Тил кесмей жок, баш кесмей бар», — дешет. Бул адам үчүн тилдин маанилүү экендигин билдирет. Ошондуктан тактык керек.

Эркин жүрүү эркиндиги (свобода передвижения) мамлекетте жашаган ар бир адамга, жаранга тиешелүү укук. Кыргыз Республикасынын бардык жеринде (территориясында) жарандардын өзү каалагандай эркин жүрүүгө, убактылуу же туруктуу жашоого, өзү каалаган жерди тандап алууга эркиндиги бар. Жасаган кылмышы үчүн колдонула турган жаза ушул конституциялык эркин жүрүү эркиндиги менен байланышкан. Соттун, мисалы, 8 жыл эркинен ажыратуу жөнүндө өкүмү чыкса, соттолгондор ошол мөөнөт ичинде жазаны өтөө жайларынын — түзөтүү мекемелеринин (колониянын) чегинен (территориясынан) сыртка чыга алышпайт. Мамлекет кылмышкерлерди коомдон ушинтип обочолойт. «Эркин жүрүү эркиндигинен ажыратуу» деген ушул. Кыргыз ССРинин Уголовный кодекси (кыргызчага которулган эмес) эркин жүрүү эркиндигин кыскартып, «эркинен ажыратуу» деген түшүнүктү киргизген. Укук илиминде, кылмыш-жаза мыйзамында жана сот өндүрүшүнүн практикасында «эркинен ажыратуу» жазасы деп көп жылдан бери колдонулуп келе жатат. Жазаны өтөө жайларынан, түзөтүү мекемелеринин чегинен атайылап качса, кылмыш деп эсептелип, КР КЖКсынын 367-беренеси менен жоопкерчиликке тартылат.

Кийинки көйгөй — тилчи, котормочулар тарабынан мыйзамга өзү билген сөздөрдү «ушул сөздүн кыргызча котормосу ушундай болот» деп кошуп коюшкандыгы. КР КЖКсынын 122-беренесинде адам өлтүрүү кылмышы үчүн жоопкерчилик белгиленген. Адам өлтүрүү кылмышпы же кылмыш эмеспи? Суроону укандардын баары кылмыш деп жооп беришет. Кылмыш деген эмне? — деп сурасаң, «кылмыш деген кылмыш да, преступление» деп орусчасын кошуп айтышат.

Адам өлтүрүү кылмышпы? — Кылмыш. Буга баарыңыздар макулсуздар. Мен «Адам өлтүрүү — кылмыш эмес» десем, анда сиз: «Кантип, адам өлтүрүү өтө оор кылмыш», — дейсиз. Адам өлтүрүү көпчүлүк учурда кылмыш эмес. Мисалы, Улуу Ата Мекендик согушта, Израиль-Палестина, АКШ-Иран, дагы эле болуп жаткан орус-украин согушунда эки тараптан жүз миңдеген жоокерлер бири-бирин өлтүрүштү, өлтүрүп жатышат. Согушкан мамлекеттер өз аскерлеринин колуна курал берип: «Аткыла, жок кылгыла, өлтүргүлө», — деп буйрук беришет. Жоокерлердин жасаган ишин эрдик деп, орден, медалдар менен сыйлап жатышат. Кээ бирлери баатыр да болушту. Статистика боюнча Экинчи дүйнөлүк согушта СССР тараптан 25 миллион адам өлгөн, алардын көбү өлтүрүлгөн. Ошончо адам өлтүрүүнү согушка чегерип коюшту.

«Адам өлтүрүү кылмыш эмес» дегенге кийинки мисал. Жасалган кылмышы үчүн өлүм жазасы колдонулган мамлекеттерде соттун өкүмүн аткарган жасоол (палач) бар. Анын жасаган негизги жумушу — соттун өкүмүн аткаруу. Өлүм жазасы дүйнө мамлекеттеринде түрдүү аткарылат. Аларга: даргага асуу, ок менен атуу, электр тогун колдонуу, таш менен уруу, инъекция колдонуу. Мурда от коюп өрттөө көп колдонулган. Сот мамлекеттин атынан кылмышкерди жашоого болгон укугунан ажыратат. Соттун мыйзамдуу чыккан өкүмүн аткаруу кылмыш эмес, анткени жасоолдун жасаган жумушу мыйзамдуу жана укукка каршы эмес. Биздин мамлекетте өлүм жазасы 1997-жылдан бери колдонулбайт.

Жасоол (палач) эмне себептен жоопкерчиликке тартылбайт жана анын аракети кылмыш деп эсептелбейт? Анткени жасаган кылмышы үчүн мамлекеттин атынан сот органдары кылмышкерге өлүм

жазасына тартылсын деген мыйзамдуу өкүм чыгарса, андай өкүмдү аткаруу мыйзамсыз жана укукка каршы деп эсептелбейт. Жасоолдун (палач) аракетинде кылмыштын укукка каршы белгиси жок. Согуш убагында же согуштук ахвалда мекенди коргоо максатында биздин жоокерлер душмандарды атып өлтүрүшсө, алардын аракеттери мыйзамга каршы эместигин билгизет.

Ошондой эле КР КЖКда аракет жана аракетсиздик кылмыш деп көрсөтүлбөсө, күнөөсүз жасалса же коомго коркунучтуу белгиси жок болсо, анда ал кылмыш деп эсептелбейт жана кылмыш жоопкерчилигине тартылбайт.

Котормочулар КР Кылмыш-жаза мыйзамында «жосун» деген сөздү жүздөн ашык жолу колдонушкан. КР Кылмыш-жаза кодексинин 9-главасынын аталышын «Кылмыш болуп саналбаган башка жосундар», 53-беренесин «Кылмыш болуп эсептелинбеген жосундар», 54-беренесинде көрсөтүлгөн «Маанилүүлүгү аз жосун» деп жазылган түшүнүктөрдү (сүйлөмдөрдү) киргизген. Кылмыш-жаза укугунда кылмыштын түшүнүгү изилденген жана так аныкталган. Кылмыштын белгилеринин ичинде «жосун жана жорук» деген сөздөр жок. К. Карасаевдин түшүндүрмө сөздүгүндө «жосун» эки маанини билдирет. Бири эл арасында калыптанып калган жүрүм-турум эрежесин же тартипти билдирсе, экинчиси адамдын жасаган иши же жүрүм-туруму — «анын бул жосуну уят болду» [1] дегенди түшүндүрөт. Ал эми «жорук» — адамдын башкаларга таң калыштуу, эрөөн көрүнгөн аракети.

Алардын кээ бирлерине токтолоюн. КР КЖКсынын 18-беренесинде кылмыштын түшүнүгү көрсөтүлгөн: «Кылмыш деп кылмыш-жаза мыйзамында каралган коомго коркунуч келтирген, күнөөлүү жана жазалануучу жосун (аракет жана аракетсиздик) таанылат». Сүйлөм туура, катасы жок жазылгандай. Бирок асты сызылган сөздөрдүн укуктук жактан мазмуну туура эмес жазылган жана тактоого муктаж. Биринчиден, коомго коркунуч келтирген жосун (аракет жана аракетсиздик) деген кылмыштын белгиси экиге бөлүнүп жазылган. Туурасы коомго коркунучтуу аракет жана аракетсиздик болот. Коомго коркунуч келтирген эле эмес, коомго коркунуч келтирүү, кылмыш жасаганга аракеттенүү (кол салуу) да кылмыш болуп эсептелет. Мисалы, адамды өлтүрүү үчүн кол салуу, зордуктаганга аракеттенүү. Кылмыш-жаза мыйзамында каралган (рассмотрен) эмес, мыйзамда кылмыш деп белгиленген (предусмотрен) коомго коркунучтуу аракет жана аракетсиздик эсептелет. Сүйлөмдө жосунду колдонуу туура эмес жана ашыкча.

Жосун дагы, жорук дагы башка адамдарга, коомго, мамлекетке оор зыян, залака келтирбейт. Ал эми жасалган кылмыш башка адамдарга, коомго жана мамлекетке оор же өтө оор материалдык, физикалык (денеге) жана/же моралдык зыян келтирет. Жосун коомго коркунучтуу зыян келтирбейт, ошол себептен коомго коркунучтуулугу жокко эсе. Ошондуктан жосун, жорук кылмыш эмес, кылмыш жосун же жорук эмес.

Анда кылмыш деген эмне? Бул суроону кылмыш-жаза укугу изилдейт жана негиздеп, далилдеп жооп берет. Негизинен, кылмыш же кылмыш эмес дегенди мамлекет КР КЖКсында аныктайт.

Укук илимдеринин (юриспруденция) бир тармагы болгон кылмыш-жаза укугу — кылмыштын түшүнүгүн, белгилерин изилдеген, аныктаган илим. Кылмыш-жаза укугунда «кылмыш» деген сөздүн ордуна көп учурда «коомго коркунучтуу аракет (аракетсиздик)» белгиси менен алмаштырып колдонобуз. Бул эки сөздүн мааниси, мазмуну бирдей. Аракет — бул адамдын активдүү кыймылы. Адам өлтүрүү кылмышын жасаган жак өлүмдүн келишине керектүү бардык активдүү жана керектүү кыймыл-аракеттерди жасайт. Кылмыштан келип чыккан адамдын өлүмү, денеге оор залалдын келтирилиши, жабырлануучуга оор материалдык зыяндын келиши ж.б. жасалган кылмыштын коомго коркунучтуулугун аныктайт. Ошондон улам кылмыштар оор жана өтө оор кылмыштар деп классификацияланат.

Коомго коркунучтуу аракет — бул кылмыш, ал эми кылмыш — бул коомго коркунучтуу аракет (аракетсиздик). Ал эми коомго коркунучтуу аракеттен жабырлануучуга физикалык, материалдык жана моралдык зыяндар келтирилет. Физикалык зыяндарга адамдын өлүмү, ден соолукка келтирилген зыяндар: сокур, дүлөй, дудук, мунжу, келесоо, бойдон түшүрүү, оорутуу (боль) жана запкы чектирүү (страдания) кирет. Материалдык зыянга олуттуу эмес зыян, олуттуу зыян, ири өлчөмдө жана өтө ири

өлчөмдө келтирилген зыяндар кирет. Жасалган кылмыш жабырлануучуга моралдык да зыян келтирет. Жосундан же жоруктан атап өткөн зыяндар келтирилбейт.

Кылмышка тиешелүү бардык белгилер болгондо гана биз коомго коркунучтуу аракетти (аракетсиздикти) кылмыш деп билебиз. Кылмыштын негизги белгилери болуп: 1) мыйзамга каршы же мыйзамсыз; 2) укукка каршы; 3) коомго коркунучтуу аракетти (аракетсиздикти) күнөөлүү жасаган; 4) кылмыш-жаза мыйзамында кылмыш деп көрсөтүлгөн; 5) жазалануучу; 6) коомго коркунучтуу аракет (аракетсиздик) эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, кылмыштын толук түшүнүгү төмөнкүдөй: кылмыш деп мыйзамсыз, укукка каршы, коомго коркунучтуу аракетти (аракетсиздикти) күнөөлүү жасаган, кылмыш-жаза мыйзамында кылмыш деп көрсөтүлгөн, жазалануучу, коомго коркунучтуу аракет (аракетсиздик) эсептелет.

Жасалган коомго коркунучтуу аракетте (аракетсиздикте) кылмыш курамынын бардык белгилери болгондо гана кылмыш жасаган жак (субъект) кылмыш жоопкерчилигине тартылат. Бул кылмыш-жаза укугунда (илиминде) өзүнчө каралган чоң маселе. КР КЖКсынын 24, 14-беренелеринде кылмыштын субъектиси «адам» деп көрсөтүлгөн. Котормочуларга: «Кылмыштын субъектиси кылмыш жасаган жак болот», — дегениме, «Кылмышты адам жасайт да, ошол үчүн ушинтип которуп жаздым», — деген жообу азыр да эсимде. Байкасаңыздар, кылмыш-жаза укугунда «адам», «кылмышкер» деген сөздөр колдонулбайт. Эмне үчүн? Анткени мыйзамдар укуктук мамилелерди жөнгө салып турат жана коргойт. Укуктук мамилелер дайыма эки жактан турат. Бири — кылмыш жасаган жак, экинчи жагы болуп жабырлануучу — кылмыштан жабыр тарткан жак эсептелет. Кылмыш жасагандыгы үчүн кармалган жак биринчи шектүү, анан айыпталуучу, сот процессинде соттолуучу болот. Ал эми соттун айыптоо өкүмү чыгып, кылмыш жазасы колдонулганда гана ал кылмышкер болуп эсептелет. КР КЖКсынын проектинде «адам» деген сөздү колдонгон эмеспиз. Шектүүнүн, айыпталуучунун, соттолуучунун, кылмышкердин, соттолгондун, жабырлануучунун укуктагы ордун кылмыш-жаза процессуалдык укугу жана мыйзамы аныктайт.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. — Бишкек, 2021.
2. Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси. — Бишкек: Академия, 2020.
3. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси. — Бишкек: Академия, 2022.
4. Укук энциклопедиясы. — Бишкек: Макс Принт, 2023.
5. Карасаев Х. К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. — Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2009. — 640 б.

Рецензент: юридика илимдеринин доктору, профессор Батырбаев Б.С.

УДК 349.22 (575.2)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-507-512

Турсунакунов С.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Турсунакунов С.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Tursunakunov S.
KNU Jusup Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭМГЕК МЫЙЗАМДАРЫНДА ТАРТИПТИК ЖООПКЕРЧИЛИКТИ УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУНУ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛҮҮ АСПЕКТИЛЕРИ

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДИСЦИПЛИНАРНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ТРУДОВОМ ПРАВЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

PROBLEMATIC ASPECTS OF IMPROVING THE LEGAL REGULATION OF DISCIPLINARY LIABILITY IN THE LABOR LAW OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргыз Республикасынын эмгек мыйзамдарындагы тартиптик жоопкерчиликти укуктук жөнгө салуунун актуалдуу маселелери каралат. Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинин жоболорун, укук коргоо жана сот практикасын талдоо негизинде кызматкерлерди тартиптик жоопкерчиликке тартуудагы типтүү бузуулар аныкталат, алар тартиптик жорукту туура эмес классификациялоо, анын мүнөзүн этибарга албоо жана кызматкердин күнөөсүн тийиштүү түрдө эске албоо менен байланыштуу. Тартиптик жоруктун элементтеринин мүнөздөмөлөрүнө, эмгек жана эмгектик эмес милдеттердин ортосундагы айырмачылыкка жана кызматкерлерди алардын эмгек функцияларына байланышпаган аракеттер үчүн жоопкерчиликке тартуу маселесине өзгөчө көңүл бурулат. Мындан тышкары, тартиптик жазаларды колдонууда жол-жоболук кепилдиктерди сактоо, аларды колдонуу мөөнөттөрү, жазанын укук бузуунун оордугуна пропорционалдуулугу жана тартиптик жазаларга сотто даттанууда келип чыккан көйгөйлөр маселелери талданат. Макалада тартиптик жоопкерчиликтин мыйзамдуулугун, адилеттүүлүгүн жана тарбиялык функциясын камсыз кылуу үчүн ченемдик укуктук базаларды жана укук коргоо практикасын өркүндөтүү зарылдыгы негизделет. Мыйзамдарды өркүндөтүүнүн конкреттүү багыттары сунушталат, анын ичинде тартиптик жорук түшүнүгүн тактоо, эмгек тартибин бузуунун себептеринин негиздүүлүгүнүн критерийлерин белгилөө жана жергиликтүү жоболордун жана соттук түшүндүрмөлөрдүн ролун күчөтүү.

Аннотация: В статье рассматриваются актуальные проблемы правового регулирования дисциплинарной ответственности в трудовом праве Кыргызской Республики. На основе анализа норм Трудового кодекса Кыргызской Республики, правоприменительной и судебной практики выявляются типичные нарушения при привлечении работников к дисциплинарной ответственности, связанные с неправильной квалификацией дисциплинарного проступка, игнорированием его состава и отсутствием надлежащего учета вины работника. Особое внимание уделяется характеристике элементов состава дисциплинарного проступка, разграничению трудовых и нетрудовых обязанностей, а также проблеме привлечения работников к ответственности за действия, не связанные с выполнением трудовой функции. Дополнительно анализируются вопросы соблюдения процедурных гарантий при наложении дисциплинарных взысканий, сроков их применения, соразмерности взыскания тяжести проступка, а также проблемы, возникающие при обжаловании дисциплинарных взысканий в судебном порядке. В статье обосновывается необходимость совершенствования нормативного регулирования и правоприменительной практики в целях обеспечения законности, справедливости и воспитательной функции дисциплинарной ответственности. Предлагаются конкретные направления совершенствования законодательства, включая уточнение понятия дисциплинарного проступка, закрепление критериев уважительности причин нарушения трудовой дисциплины, усиление роли локальных нормативных актов и судебных разъяснений.

Abstract: The article examines current issues regarding the legal regulation of disciplinary liability under the labor law of the Kyrgyz Republic. Based on an analysis of the Labor Code of the Kyrgyz Republic, as well as law enforcement and judicial practice, the study identifies common violations occurring when holding employees disciplinarily liable; these include the misclassification of disciplinary offenses, disregard for the constituent elements of the offense, and a failure to properly consider the employee's culpability. Particular attention is paid to defining the elements of a disciplinary offense, distinguishing between work-

related and non-work-related duties, and addressing the issue of holding employees liable for actions unrelated to the performance of their job functions. Additionally, the article analyzes compliance with procedural safeguards during the imposition of disciplinary sanctions, the timeframes for their application, the proportionality of the sanction to the gravity of the offense, and issues arising from the judicial appeal of such sanctions. The article argues for the necessity of improving regulatory frameworks and law enforcement practices to ensure the legality, fairness, and educational function of disciplinary liability. Specific avenues for legislative improvement are proposed, including clarifying the definition of a disciplinary offense, establishing criteria for valid reasons regarding breaches of labor discipline, and enhancing the role of internal corporate regulations and judicial clarifications.

Негизги сөздөр: тартиптик жоопкерчилик; тартиптик жорук; эмгек тартиби; эмгек укугу; кызматкердин күнөөсү; Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси; укуктук жөнгө салуу.

Ключевые слова: дисциплинарная ответственность; дисциплинарный проступок; трудовая дисциплина; трудовое право; вина работника; Трудовой кодекс Кыргызской Республики; правовое регулирование.

Keywords: disciplinary liability; disciplinary offense; labor discipline; labor law; employee guilt; Labor Code of the Kyrgyz Republic; legal regulation.

В условиях современного развития трудовых отношений проблема соблюдения трудовой дисциплины приобретает особую значимость. Эффективное функционирование организаций и учреждений невозможно без надлежащего исполнения работниками возложенных на них трудовых обязанностей, что вытекает из конституционных принципов правового государства и социальной направленности экономики [1].

Вместе с тем анализ практики показывает, что нарушения законодательства о дисциплинарной ответственности носят в Кыргызской Республике массовый характер. Об этом свидетельствуют результаты проверок государственных инспекций труда, а также судебная практика по делам о восстановлении на работе и об оспаривании дисциплинарных взысканий [13]. По данным отдельных исследований, значительная часть решений о наложении дисциплинарных взысканий впоследствии признается судами незаконными в связи с нарушением установленного порядка, отсутствием доказательств вины работника либо несоответствием взыскания тяжести совершенного проступка [7; 13].

Особую тревогу вызывает тот факт, что значительная часть дисциплинарных взысканий применяется с нарушением требований закона: в ряде случаев отсутствует доказанность вины работника, а сами деяния не соответствуют признакам дисциплинарного проступка [7]. Подобная ситуация обусловливает необходимость комплексного научного анализа института дисциплинарной ответственности и поиска путей его совершенствования.

Согласно Трудовому кодексу Кыргызской Республики, дисциплинарный проступок определяется как неисполнение или ненадлежащее исполнение работником по его вине возложенных на него трудовых обязанностей [2]. Закрепление легального определения дисциплинарного проступка имеет принципиальное значение, поскольку позволяет отграничить его от преступлений и административных правонарушений [12].

Из данного определения вытекают основные признаки дисциплинарного проступка. Во-первых, поведение работника должно носить противоправный характер, то есть выражаться в нарушении юридически закрепленных трудовых обязанностей. Во-вторых, обязательным элементом является вина работника, проявляющаяся в форме умысла или неосторожности. В-третьих, нарушенная обязанность должна вытекать именно из трудового правоотношения.

Следовательно, привлечение к дисциплинарной ответственности за действия, не входящие в круг трудовых обязанностей либо совершенные за пределами трудовых отношений, является

неправомерным [9]. Однако на практике работодатели нередко допускают подобные нарушения, что становится причиной трудовых споров и судебных разбирательств [13].

Одной из наиболее распространенных практических ситуаций является привлечение работника к дисциплинарной ответственности за деяния, которые формально не входят в его трудовые обязанности. Например, работник может быть подвергнут взысканию за поведение в быту, за административное правонарушение, совершенное вне рабочего времени, или за высказывания в социальных сетях, не связанные с исполнением трудовой функции. В судебной практике встречаются дела, когда работодатель увольняет работника за утрату доверия или за совершение аморального проступка, не связанного с трудовой деятельностью, что противоречит природе трудового договора и разъяснениям высших судебных инстанций [5; 13].

Другой проблемой является неопределенность содержания трудовых обязанностей. Во многих трудовых договорах обязанности работника формулируются обобщенно, без конкретных критериев и показателей, что создает возможность для произвольного расширения круга обязанностей локальными актами или устными указаниями руководителя. В результате работник может быть привлечен к ответственности за неисполнение обязанности, которая не была надлежащим образом закреплена и доведена до его сведения [4; 11].

Существенные трудности возникают и при оценке вины работника. Работодатели нередко ограничиваются констатацией самого факта нарушения, не исследуя причины и условия, при которых оно было допущено. Между тем законодательство прямо связывает дисциплинарную ответственность с виной работника [2]. Если нарушение вызвано уважительными причинами (болезнь, задержка транспорта, авария, чрезвычайная ситуация, отсутствие необходимых материалов или оборудования), дисциплинарное взыскание не может быть применено. Однако единого перечня уважительных причин в Трудовом кодексе не содержится, что порождает противоречивую правоприменительную практику [7; 13].

Отдельного внимания заслуживают процедурные нарушения. В соответствии с трудовым законодательством работодатель обязан затребовать от работника письменное объяснение, ознакомить его с приказом о наложении взыскания, соблюсти сроки применения взыскания (не позднее одного месяца со дня обнаружения проступка и шести месяцев со дня его совершения). На практике эти требования нередко игнорируются: объяснение не запрашивается либо запрашивается формально, приказ издается без ознакомления работника, сроки нарушаются. Это влечет признание взыскания незаконным [2; 13].

Еще одной важной проблемой является отсутствие четких критериев соразмерности дисциплинарного взыскания тяжести совершенного проступка. Трудовой кодекс предусматривает такие виды взысканий, как замечание, выговор и увольнение, однако не устанавливает правил выбора конкретной меры. В результате за однотипные нарушения к разным работникам применяются разные взыскания, что нарушает принцип равенства и справедливости [7; 10].

Недостаточно урегулированы и вопросы учета предшествующего поведения работника, его отношения к труду, наличия поощрений и дисциплинарных взысканий. Судебная практика ориентирует на необходимость комплексной оценки личности работника и обстоятельств проступка, однако эти ориентиры не закреплены нормативно [5; 14].

Для отдельных категорий работников (государственные и муниципальные служащие, судьи, прокурорские работники, сотрудники правоохранительных органов) установлена специальная дисциплинарная ответственность, регулируемая специальными законами и уставами о дисциплине [3; 6]. Однако и здесь сохраняются проблемы: не всегда обеспечивается единство подходов к определению дисциплинарного проступка, недостаточно четко разграничиваются дисциплинарные и административные правонарушения, а процедуры привлечения к ответственности могут не соответствовать общим гарантиям трудового права [6; 12].

Совершенствование института дисциплинарной ответственности требует прежде всего более четкой регламентации содержания трудовых обязанностей в трудовых договорах и локальных

нормативных актах [2; 4; 11]. Целесообразно законодательно закрепить требование о том, что дисциплинарная ответственность может наступать только за неисполнение или ненадлежащее исполнение тех обязанностей, которые прямо предусмотрены трудовым договором, должностной инструкцией или локальным нормативным актом, с которыми работник ознакомлен под роспись.

Важно также унифицировать подходы к оценке вины и уважительности причин нарушения трудовой дисциплины [7]. Представляется целесообразным дополнить Трудовой кодекс статьей, содержащей примерный перечень обстоятельств, которые могут признаваться уважительными причинами нарушения трудовой дисциплины (болезнь работника или его близких, документально подтвержденная задержка транспорта, аварии, стихийные бедствия, отсутствие необходимых условий для выполнения работы и др.). Это позволит снизить уровень субъективизма при принятии решений и обеспечить единообразие правоприменения.

Необходимо также усилить процедурные гарантии прав работников. В частности, следует:

– закрепить обязательность письменного объяснения работника и право на ознакомление со всеми материалами проверки;

– установить четкие сроки и порядок проведения служебной проверки;

– предусмотреть право работника на участие представителя (профсоюзного органа, адвоката) при рассмотрении вопроса о дисциплинарной ответственности;

– обязать работодателя мотивировать выбор конкретной меры взыскания с учетом тяжести проступка, обстоятельств его совершения и предшествующего поведения работника [2; 7; 14].

Представляется целесообразным усилить роль судебной практики и разъяснений уполномоченных органов в формировании единых стандартов правоприменения. Это позволит повысить уровень правовой защищенности работников и обеспечить реализацию воспитательной и превентивной функции дисциплинарной ответственности. В частности, целесообразно принятие постановления Пленума Верховного суда Кыргызской Республики, обобщающего практику по делам о дисциплинарной ответственности и разъясняющего вопросы квалификации дисциплинарных проступков, оценки вины, соразмерности взысканий и соблюдения процедурных гарантий [5; 17].

Дополнительно следует рассмотреть вопрос о закреплении в Трудовом кодексе нормы, прямо запрещающей привлечение работника к дисциплинарной ответственности за действия, не связанные с исполнением трудовых обязанностей, за исключением случаев, прямо предусмотренных законом (например, для отдельных категорий работников с особым правовым статусом) [9; 12].

Целесообразно также развивать локальное нормотворчество: рекомендовать работодателям принимать правила внутреннего трудового распорядка, должностные инструкции и положения о дисциплинарной ответственности с участием представительных органов работников. Это позволит обеспечить баланс интересов сторон трудового правоотношения и снизить риск злоупотреблений [4; 11].

Дисциплинарная ответственность является важным институтом трудового права, направленным на обеспечение трудовой дисциплины и надлежащей организации труда. Однако ее эффективность во многом зависит от качества правового регулирования и практики применения. Современное состояние дисциплинарной ответственности в трудовом праве Кыргызской Республики свидетельствует о наличии существенных проблем, связанных с квалификацией дисциплинарных проступков и соблюдением принципа ответственности за вину.

Решение выявленных проблем возможно лишь при комплексном подходе, включающем совершенствование законодательства, развитие правовой культуры работодателей и работников, а также формирование устойчивой и последовательной судебной практики [14]. Предложенные меры – уточнение понятия и состава дисциплинарного проступка, закрепление критериев уважительности причин нарушения трудовой дисциплины, усиление процедурных гарантий, законодательное закрепление запрета на привлечение к ответственности за нетрудовые деяния, а также обобщение судебной практики – позволят повысить эффективность института дисциплинарной ответственности,

обеспечить законность и справедливость при ее применении и реализовать ее воспитательную и превентивную функции.

Список использованной литературы

1. Конституция Кыргызской Республики: принята референдумом 11 апреля 2021 г. // Официальный сайт Жогорку Кенеша Кыргызской Республики.
2. Трудовой кодекс Кыргызской Республики от 23 января 2004 г. № 106 (в ред., действующей на 2024 г.).
3. Закон Кыргызской Республики «О государственной гражданской службе и муниципальной службе» от 30 мая 2016 г. № 75.
4. Закон Кыргызской Республики «О нормативных правовых актах Кыргызской Республики» от 20 июля 2009 г. № 241.
5. Постановления Пленума Верховного суда Кыргызской Республики по вопросам применения трудового законодательства.
6. Абдурасулов А. С. Трудовое право Кыргызской Республики: учебное пособие. – Бишкек: КНУ, 2022.
7. Баймурзина З. К. Дисциплинарная ответственность работников: теория и практика // Вестник КРСУ. – 2021. – № 4. – С. 45–52.
8. Гусов К. Н., Толкунова В. Н. Трудовое право России: учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2020.
9. Иванов С. А. Правовые проблемы дисциплинарной ответственности в трудовом праве // Журнал российского права. – 2019. – № 6. – С. 88–96.
10. Исаков К. К. Актуальные вопросы правового регулирования трудовой дисциплины в КР // Научные труды КГЮА. – 2020. – № 2. – С. 73–80.
11. Комментарий к Трудовому кодексу Кыргызской Республики / под ред. Т. С. Эргешова. – Бишкек: Академия, 2021.
12. Лушников А. М., Лушникова М. В. Теория трудового права. – М.: Статут, 2018.
13. Нурматов А. Ж. Проблемы правоприменения дисциплинарных взысканий в трудовых отношениях // Право и государство. – 2022. – № 1. – С. 61–67.
14. Сырымов Б. Т. Ответственность сторон трудового договора. – Бишкек: Илим, 2019.
15. Официальный сайт Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. – URL: https://www.kenesh.kg
16. Информационно-правовая система «Токтом». – URL: https://www.toktom.kg
17. Официальный сайт Верховного суда Кыргызской Республики. – URL: https://www.sot.kg

Рецензент: кандидат юридических наук, доцент Курумшиева Э.И.

УДК:53:94 (575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-513-520

С. Кадышев
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
С. Кадышев
КНУ имени Жусупа Баласагына
Kadyshev S.
KNU Jusup Balasagyn

КМПИНИН (КМУ) ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ФАКУЛЬТЕТИНИН ДЕКАНДАРЫНЫН ФИЗИКА- МАТЕМАТИКА БАГЫТЫНДА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ӨНҮГҮП, ӨСҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМДАРЫ
ВКЛАД ДЕКАНОВ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА КГПИ (КГУ) В РАЗВИТИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ФИЗИКИ И МАТЕМАТИКИ
THE CONTRIBUTION OF THE DEANS OF THE FACULTY OF PHYSICS AND MATHEMATICS OF KSPI (KSU) TO THE DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF EDUCATION IN THE FIELD OF PHYSICS AND MATHEMATICS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун, кийин Кыргыз мамлекеттик университетинин физика-математика факультетинин декандарынын физика-математика илиминин жана аны окутуунун өнүгүп, өсүшүнө кошкон салымдары жөнүндө маалымат келтирилген.

Аннотация: В статье представлена информация о вкладе деканов физико-математического факультета Кыргызского государственного педагогического института, а впоследствии Кыргызского государственного университета в развитие и совершенствование физико-математической науки и ее преподавания.

Abstract: The article presents information on the contribution of the deans of the Faculty of Physics and Mathematics of the Kyrgyz State Pedagogical Institute, and later the Kyrgyz State University, to the development and advancement of physical and mathematical sciences and their teaching.

Негизги сөздөр: институт; университет; факультет; кафедра; профессор; доцент; физика-математика илими; кандидаттык диссертация; педагогикалык иш-аракет.

Ключевые слова: институт; университет; факультет; кафедра; профессор; доцент; физико-математическая наука; кандидатская диссертация; педагогическая деятельность.

Keywords: institute; university; faculty; department; professor; associate professor; physical and mathematical sciences; candidate's dissertation; teaching activity.

В Национальном университете имени Жусупа Баласагына, который совсем недавно отметил 100-летие начала высшего образования на кыргызской земле, на протяжении всего этого времени трудилось множество людей в сфере образования и научных исследований. С учётом того, что значимый вклад представителей старшего поколения учёных-педагогов в развитие образования, науки и культуры не должен оставаться забытым, а воспоминания о них необходимо регулярно публиковать, я решил обратиться к теме благородного труда деканов физико-математического факультета.

Подготовка студентов по физико-математическим наукам на кыргызской земле берёт начало в 1932 году – с открытия физико-математического факультета в Кыргызском государственном педагогическом институте имени М. В. Фрунзе (КГПИ) [1].

В обязанности декана факультета входят руководство учебной, научной и образовательной деятельностью, организация и контроль учебного процесса и научных исследований, административная работа (включая отчётность и управление персоналом), а также обеспечение материально-технической базы факультета и взаимодействие с внешними организациями. Декан несёт персональную ответственность за результаты деятельности факультета и соответствие его работы установленным стандартам.

В первые годы из-за недостаточного количества преподавателей, соответствующих требованиям факультета, специалисты приглашались из центральных высших учебных заведений Советского Союза. В результате из Московского государственного университета и других вузов прибыли И. И. Еникеев, Г. М. Михайлов, А. И. Петух, Н. Е. Гурьев, И. И. Бериев, И. Ф. Верещагин, Н. Н. Нестеров, В. Г. Живоглядов, И. Е. Капчиц, А. Я. Пикус, Э. В. Аншелес, И. И. Балог, З. Э. Пикус и другие. Они стали одними из первых преподавателей института, а первые учебные лаборатории и кабинеты физики и математики были созданы при их непосредственном участии.

Первым деканом факультета был назначен Искендер Измайлович Еникеев. В последующие годы образовательную и организационную работу продолжили доцент Жапар Юсупов, затем долгое время доцент Георгий Акимович Сухомлинов, в 1940-1941 годах доцент Николай Никитич Нестеров (призванный в армию и не вернувшийся с войны), доцент Лев Аронович Спекторов, затем снова доцент Жапар Юсупов, снова доцент Георгий Акимович Сухомлинов, доцент Ракым Усубакунов, доцент Ташмурза Айтмурзаев и Айтыгул Медеркулович Иманкулов [2-4].

ЕНИКЕЕВ ИСКЕНДЕР ИЗМАЙЛОВИЧ (1905–1978) – родился в 1905 году на хуторе Каргалы Белебеевского уезда Уфимской губернии. В 1921–1925 годах обучался в Белебеевском педагогическом техникуме, в 1925–1928 годах работал учителем и заведующим учебной частью в школах I ступени Словковского района Автономной Башкирской ССР. В 1928–1931 годах продолжил обучение в Педагогическом институте в городе Уфе – филиале Московского государственного университета (МГУ). За отличную успеваемость в 1933 году был переведён в Москву, в Научно-исследовательский институт физики МГУ. По окончании института в 1934 году решением государственной распределительной комиссии был направлен в Кыргызстан, в Кыргызский государственный педагогический институт (КГПИ), на преподавательскую работу.

Еникеев И.И.

С 4 августа 1934 года по декабрь 1938 года занимал должность декана физико-математического факультета КГПИ, а до 2 января 1942 года (до призыва в армию) преподавал курсы физики студентам кыргызских групп.

С 2 января 1942 года прошёл подготовку во Фрунзенском пехотном училище и до 2 августа 1945 года служил командиром роты на Воронежском и 1-м Украинском фронтах. Получив второе тяжёлое ранение, проходил лечение в госпиталях, был признан инвалидом II группы и вернулся во Фрунзе. С 1 сентября 1945 года по 1 сентября 1951 года работал заместителем директора КГПИ по заочному обучению. После получения КГПИ статуса университета трудился старшим преподавателем кафедры экспериментальной физики физико-математического факультета, передавая студентам свои знания и педагогический опыт до 26 августа 1970 года.

За военные заслуги был награждён орденом «Красная Звезда», медалями «За победу над Германией» и «За доблестный труд в годы Великой Отечественной войны». За плодотворную деятельность в сфере образования отмечен рядом Почётных грамот Министерства просвещения Киргизской ССР, Почётной грамотой Верховного Совета Киргизской ССР, нагрудным знаком «Отличник образования», а также удостоен почётного звания «Заслуженный учитель Киргизской ССР».

26 августа 1970 года Искендер Измайлович был направлен на персональную пенсию республиканского значения.

ЮСУПОВ ЖАПАР (1909 – 1965) – родился в айылном округе Маман Каракольского кантона. В годы Уркуна 1916 года потерял родителей. После установления Советской власти на кыргызской земле в 1920 – 1923 годах воспитывался в детском доме города Пржевальска, в 1923–1925 годах обучался в сельскохозяйственном техникуме Курменты. В 1925 году, по рекомендации Каракольского кантонального комсомольского комитета, он учился на рабфаке в городе Твери (позже Калинин). В связи с состоянием здоровья взял академический отпуск и в период с августа 1926 года по сентябрь 1927 года работал инструктором в Комитете по созданию нового кыргызского латинизированного алфавита, в сентябре 1927 – сентябре 1928 года – сотрудником Кыргызского краеведческого музея, после чего продолжил обучение на рабфаке.

Юсупов Ж.

В 1931–1936 годах обучался в Московском институте инженеров водного хозяйства, по окончании которого получил специальность «инженер-гидротехник».

В период с июля 1936 года по март 1937 года работал районным инженером в Иссык-Кульском районном управлении водного хозяйства (село Байсоорун / Сазоновка), с марта 1937 года по август 1938 года – инженером-конструктором в Кыргызгоспроекте.

С августа 1938 года трудовая деятельность Жапара Юсупова была тесно связана с КГПИ (впоследствии – Кыргызский государственный университет (КГУ)). С сентября 1938 года он был специально приглашён из производственной сферы в систему образования и начал преподавать математику на кыргызском языке студентам кыргызских групп на кафедре математики. Работал старшим преподавателем, одновременно исполняя обязанности декана физико-математического факультета в январе 1944 – мае 1946 годов, а также заместителя директора института по учебной и научной работе в феврале – сентябре 1951 года.

В связи с преобразованием КГПИ в КГУ был освобождён от должности заместителя директора и с сентября 1951 по июнь 1954 возглавлял кафедру геометрии КГУ. С сентября 1954 по сентябрь 1959 годов вновь занимал должность декана физико-математического факультета. Решением Учёного совета университета от 22 июня 1959 года был избран на должность доцента кафедры математического анализа.

Наряду с преподавательской и руководящей деятельностью выполнял обязанности председателя учебно-методического совета по математике Министерства просвещения Кыргызской ССР, члена терминологической комиссии при Президиуме Академии наук Кыргызской ССР, члена редакционного совета Киргизучпедгиза по физике и математике. Перевёл учебники по математике для школ и высших учебных заведений общим объёмом 108 печатных листов, отрецензировал переводы объёмом 88 печатных листов, подготовил 19,5 печатного листа учебно-методических работ и составил словарь математических терминов объёмом 10 печатных листов.

За многолетний и плодотворный труд в сфере образования был награждён медалью «За доблестный труд в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», медалью СССР «За трудовую доблесть», двумя Почётными грамотами Верховного Совета Кыргызской ССР, нагрудным знаком «Отличник народного просвещения Министерства просвещения Кыргызской ССР», орденом «Знак Почёта», а также удостоен почётного звания «Заслуженный учитель Кыргызской ССР».

Скончался 13 сентября 1965 года. Некролог о нём подписали руководители партийных, государственных, научных и образовательных структур Кыргызстана Б. М. Мамбетов, Б. Т. Мураталиев, К. М. Молдобаев, К. К. Каракеев, А. К. Каниметов, С. Т. Табышалиев, Г. А. Сухомлинов, Р. У. Усубакунов, К. К. Сартбаев, А. М. Иманкулов, Ж. Б. Каримов, А. Ю. Юсупов, Х. К. Карасаев, Б. А. Абакиров.

СУХОМЛИНОВ ГЕОРГИЙ АКИМОВИЧ (07.07.1906 – 16.02.1975) – родился в слободе Медвенка Курского уезда Курской губернии (Россия). В 1920 году вступил в комсомольскую организацию, работал секретарём волостной ячейки. В 1925 году обучался во второй ступени партийной школы Курской губернии. С 1926 года – член ВКП(б). В 1927–1930 годах работал учителем обществоведения в девятилетней средней школе. В октябре 1930 года поступил на механико-математический факультет Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова (МГУ). После окончания университета в 1934 году был зачислен в аспирантуру Математического института МГУ, которую завершил 14 марта 1937 года защитой кандидатской диссертации по физико-математическим наукам под руководством профессора А. И. Плеснера. В 1937 году был принят докторантом в Математический институт имени В. А. Стеклова АН СССР.

Сухомлинов Г.А.

В декабре 1937 года Георгий Акимович по направлению Центрального Комитета ВКП(б) был специально направлен в Кыргызстан для научно-педагогической работы. В Кыргызском государственном педагогическом институте имени М. В. Фрунзе он работал исполняющим обязанности профессора, заведующим кафедрой математики, а в разные годы дополнительно исполнял обязанности декана физико-математического факультета, заведующего аспирантурой, заместителя директора по научной и учебной работе. В 1939 году решением Высшей аттестационной комиссии Министерства высшего образования СССР ему было присвоено учёное звание «доцент» по кафедре математики.

В апреле 1942 года Г. А. Сухомлинов был призван в ряды Красной Армии. После окончания высших курсов по подготовке политического состава Красной Армии был направлен на фронт редактором дивизионной газеты, затем – старшим инструктором политического отдела 39-й армии, где проходил службу до демобилизации в апреле 1946 года. Служил в офицерских должностях, участвовал в боях на Витебском, Кёнигсбергском и Маньчжурском направлениях. Награждён орденом Красной Звезды, орденами Отечественной войны I и II степени, медалями «За взятие Кёнигсберга», «За победу над Германией», «За победу над Японией», «20 лет Победы над Германией».

После демобилизации в 1946 году вернулся во Фрунзе и с мая 1946 года работал заведующим кафедрой математики физико-математического факультета КГПИ, одновременно исполняя обязанности декана факультета (май 1946 – 6 ноября 1948). В дальнейшем был назначен заместителем директора института по учебной и научной работе (22 ноября 1948 – 14 сентября 1949).

В 1953 году на него была дополнительно возложена работа декана вновь открытого технического факультета КГУ. С августа 1954 года по 3 февраля 1975 года занимал должность ректора Фрунзенского политехнического института, созданного на базе технического факультета КГУ. За значительный вклад в подготовку инженерно-технических и научно-педагогических кадров, высокую творческую активность ему были присвоены почётные звания «Заслуженный учитель Кыргызской ССР, «Заслуженный деятель науки Кыргызской ССР», а в 1966 году – учёное звание профессора. Награждён орденом Трудового Красного Знамени (1961) и орденом Октябрьской Революции (1971).

ЛЕВ АРОНОВИЧ СПЕКТОРОВ (1917–1995) – родился в городе Уфе, столице нынешней Республики Башкортостан. В 1937–1940 годах обучался на физико-математическом факультете Кыргызского государственного педагогического института имени М. В. Фрунзе по специальности «физика». Участник Великой Отечественной войны. В 1942 году – курсант артиллерийской школы по подготовке младших командиров Южно-Уральского округа, командир батареи звуковой разведки 129-го артиллерийского полка. Награждён медалями «За боевые заслуги», «За отвагу», «За освобождение Ленинграда», «За победу над Германией», орденами Красной Звезды и «Знак Почёта», Почётными грамотами Верховного Совета Киргизской ССР. Заслуженный работник образования Киргизской ССР.

Спекторов Л.А.

После окончания КГПИ по решению распределительной комиссии работал учителем физики и директором средней школы села Тюп Тюпского района до призыва в армию (1942 г.).

В КГПИ имени М. В. Фрунзе работал ассистентом кафедры теоретической физики (1945–1946), аспирантом (1946–1949), старшим преподавателем, доцентом, заведующим кафедрой, деканом физико-математического факультета (1949–1952). С 1952 года – заведующий, доцент, профессор вновь открытой кафедры экспериментальной физики КГУ, где до 1988 года вёл активную педагогическую и научную деятельность, обеспечивая качественную подготовку студентов.

В 1988 году, в связи с изменением профиля кафедры экспериментальной физики на физическую электронику Лев Аронович был переведён на кафедру общей физики, где продолжал преподавать курсы оптики и атомной физики до 1993 года.

Из воспоминаний профессора Л. В. Тузова [5], бывшего в 1950–1951 годах аспирантом профессора Ю. С. Терминасова (Ленинградский институт точной механики и оптики), можно получить представление о вкладе Л. А. Спекторова в оснащение учебных и научных лабораторий в период его работы деканом факультета: “Незадолго до этого нас с Н. В. Филатовым посетил в Ленинграде коллега по Киргизскому пединституту доцент Лев Аронович Спекторов. Он сообщил радостную новость – подписано Постановление Правительства СССР об открытии в городе Фрунзе университета на базе нашего пединститута. Льву Ароновичу было поручено заказать в Москве и Ленинграде учебное и научное оборудование для открывающегося университета. Совместно был составлен перечень приборов для будущих структурных лабораторий, механических мастерских и других подразделений. Это оборудование на многие годы стало прочной базой подготовки физиков, химиков и других специалистов”.

Действительно, вклад Льва Ароновича в оснащение лабораторий оптики, атомной и ядерной физики, спектрального анализа, рентгеноструктурных исследований современными на тот период приборами сыграл важную роль в создании условий для полноценного обучения студентов.

30 июня 1949 года Лев Аронович Спекторов успешно защитил кандидатскую диссертацию в Учёном совете Московского государственного педагогического института имени В. И. Ленина. Решением Высшей аттестационной комиссии Министерства высшего образования СССР от 11 ноября 1951 года (протокол № 15) ему было присвоено учёное звание «доцент» по специальности «теоретическая физика».

Автор около 100 научных работ, в том числе 3 монографий и 5 учебно-методических пособий. Под его руководством защищены 4 кандидатские диссертации. В республике им была организована первая лаборатория атомного спектрального анализа, а позднее успешно развивались исследования в области физики низкотемпературной плазмы.

Подготовленные на кафедре специалисты по спектральному анализу – высококвалифицированные экспериментаторы – работали и продолжают работать в институтах

физики и геологии Академии наук республики, в Геологическом управлении при Правительстве республики и во многих экспертных лабораториях.

Лев Аронович отличался природной скромностью, редким самообладанием, высокой внутренней культурой, уважительным отношением к коллегам и студентам. Он считал воспитание молодых учёных, обладающих глубокими знаниями и практическим опытом, своей главной жизненной миссией.

Выпускники факультета с благодарностью вспоминают высоко эрудированного, интеллигентного учёного-педагога, у которого они изучали общий курс физики (оптика, атомная физика) и специальные курсы по атомному спектральному анализу. Его лекции отличались высоким научно-теоретическим уровнем, логичностью и доступностью изложения.

Скончался в 1995 году в городе Москве на 78-м году жизни.

УСУБАКУНОВ РАКЫМ (1929–1982) – один из выдающихся кыргызских учёных-педагогов [6]. Кандидат физико-математических наук (1955), доцент. В 1950 году с отличием окончил физико-математический факультет КГПИ имени М. В. Фрунзе по специальности «математика». В 1950–1951 годах (около одного года) работал преподавателем на физико-математическом факультете Пржевальского государственного педагогического института. По приглашению профессора Феликса Исидоровича Франкля поступил в аспирантуру кафедры теоретической физики КГУ, которую успешно окончил в 1951–1954 годах.

В 1955 году в диссертационном совете КГУ успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему «Истечение плоскопараллельного потока со сверхкритической скоростью через щель из русла конечной ширины» и стал одним из первых представителей кыргызской национальности, получивших учёную степень кандидата физико-математических наук.

Усубакунов Р.

Работал доцентом, заведующим кафедрой «Высшая математика» (1954 – сентябрь 1959), а также деканом физико-математического факультета КГУ (сентябрь 1959 – декабрь 1962). Занимая должность проректора Фрунзенского политехнического института (ныне – Кыргызский государственный технический университет имени И. Раззакова) в 1962–1967 годах, инициировал издание учебников по высшей математике на кыргызском языке и начал читать лекции на кыргызском языке. За это в тот период подвергся преследованию со стороны советских властей как «националист».

В последующие годы работал доцентом в Кыргызском государственном женском педагогическом институте им. В.В.Маяковского (ныне Кыргызский государственный университет им. Ишеналы Арабаева). Скончался в 1982 году в возрасте 53 года.

Научное и педагогическое наследие Ракыма Усубакунова включает фундаментальные труды для высших учебных заведений: оригинальный двухтомный учебник «Дифференциальное и интегральное исчисление» (часть 1 – издательство «Мектеп», Фрунзе, 1966; часть 2 – «Мектеп», Фрунзе, 1969); трёхтомный учебник «Математический анализ» (часть 1 – «Мектеп», Фрунзе, 1975; часть 2 – «Мектеп», Фрунзе, 1976; часть 3 – «Мектеп», Фрунзе, 1981). Также им подготовлены русско-кыргызский толковый словарь математических терминов, русско-кыргызский терминологический словарь по механике, а также десятки научно-методических работ.

АЙТМУРЗАЕВ ТАШМУРЗА (18.01.1932 – 18.01.2014) – выпускник 1952 года физического отделения физико-математического факультета КГУ. Кандидат физико-математических наук (1958), профессор (2001). Окончил аспирантуру КГУ по направлению «теоретическая физика» (1953–1957). Ученик профессора Феликса Исидоровича Франкля.

Айтмурзаев Т.

19 сентября 1958 года успешно защитил кандидатскую диссертацию в диссертационном совете КГУ на тему «Одномерное неустановившееся течение газа с учётом диссипативных процессов в общей теории относительности» (научный руководитель – д.ф.-м.н., профессор Ф. И. Франкль). Решением Высшей аттестационной комиссии при Министерстве высшего образования СССР в 1963 году ему было присвоено учёное звание «доцент» по кафедре «теоретическая физика».

Работал ассистентом, старшим преподавателем, доцентом кафедры теоретической физики КГУ (1957 – 06.07.1959), заведующим кафедрой теоретической физики (06.07.1959 – 22.01.1963), деканом физико-математического факультета (22.01.1963 – 15.01.1965), ректором Ошского государственного педагогического института (1965–1967), начальником управления высших учебных заведений Министерства образования Киргизской ССР (1967–1968). В 1968–1976 годах работал проректором Фрунзенского политехнического института, внёс значительный вклад в подготовку инженерно-технических кадров в республике.

Решением Национальной аттестационной комиссии Кыргызской Республики (КР) от 29 ноября 2001 года ему было присвоено учёное звание «профессор» по направлению «физика». С 1976 по 2007 год работал доцентом и профессором кафедры теоретической физики и в промежутке с 1978 –1988 годы декан физического факультета. С 2007 года до конца жизни – профессор кафедры моделирования физико-технических процессов Кыргызского национального университета.

Особенности административного руководства Т. Айтмурзаева заключались в чётком понимании поставленных задач, умении полностью контролировать качественное выполнение учебных планов, глубоком знании и способности разрабатывать учебные планы, а также в ответственном отношении к поддержанию благоприятного психологического климата в педагогическом коллективе.

Награждён медалями СССР, нагрудным знаком «Отличник образования Киргизской ССР», Почётной грамотой Верховного Совета Киргизской ССР (1983). Заслуженный деятель образования КР (1999). Лауреат Государственной премии КР в области науки и техники (2004).

Специалист в области теоретической физики (физика плазмы, физика элементарных частиц, теории поля). Автор более 70 научных работ, 3 учебников на кыргызском языке, в том числе рекомендованного Министерством образования и культуры КР для студентов вузов учебника «Электродинамика и специальная теория относительности», а также 5 учебно-методических пособий.

ИМАНКУЛОВ АЙТЫГУЛ МЕДЕРКУЛОВИЧ (1933 – 1972) – выпускник 1954 года физического отделения физико-математического факультета КГУ, окончил обучение с отличием. Кандидат физико-математических наук (1959), доцент (1963). Окончил аспирантуру кафедры общей физики КГУ по направлению «физика твёрдого тела» (1954–1957). Талантливый ученик члена-корреспондента Академии наук Киргизской ССР, профессора Юрия Степановича Терминасова. Один из основателей и организаторов физического факультета КГУ, первый декан физического факультета (1966–1971).

Иманкулов А.М.

1 ноября 1957 года был назначен преподавателем кафедры общей физики физико-математического факультета КГУ. 16 февраля 1959 года на заседании диссертационного совета КГУ успешно защитил кандидатскую диссертацию на соискание учёной степени кандидата физико-математических наук (научный руководитель – д.ф.-м.н., профессор Ю.С. Терминасов). 26-сентября 1959 года переведён на должность старшего преподавателя кафедры.

В разные годы занимал должности заместителя декана физико-математического факультета по заочному и дневному обучению (15.09.1960 – 01.03.1962), доцента и заведующего кафедрой общей физики (01.03.1962 – 15.01.1966). Решением Высшей аттестационной комиссии при Министерстве высшего образования СССР от 6 марта 1963 года ему было присвоено учёное звание «доцент» по кафедре «общая физика».

С 15 января 1965 года исполнял обязанности декана факультета, а 12 мая 1965 года был избран деканом физико-математического факультета. В результате разделения факультета физики и математики на два факультета 14 ноября 1966 года деканом физического факультета был назначен Айтыгул Медеркулович, а деканом факультета механики и математики – Пётр Иванович Денисов, кандидат педагогических наук, доцент.

Список использованной литературы

1. Табышалиев С. Т. Кузница подготовки кадров (История Кыргызского государственного университета им. 50-летия СССР). — Фрунзе: Кыргызстан, 1975. — 263 с.
2. Архив КНУ им. Ж. Баласагына. — Ф. 869. — Оп. 3 (Еникеев И. И., Юсупов Ж., Сухомлинов Г. А., Спекторов Л. А., Айтмурзаев Т., Иманкулов А. М.).
3. Кадышев С. Вклад выпускников КГПИ, затем КГУ, в развитие физической науки и преподавание физики в Кыргызстане // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. — 2022. — Спецвыпуск. — С. 142–155.
4. Кадышев С. Университеттин 1956-жылдагы физика адистиги боюнча бүтүрүүчүлөрүнүн жетишкендиктери жөнүндө // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. — 2025. — № 1. — Б. 148–155.
5. Берсенёв А. Н. Профессор Ю. С. Терминасов в воспоминаниях. — Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского государственного университета, 2013. — 216 с.
6. Мамбетов Ж. Р. Усубакунов — великая личность нашего народа. — Бишкек: Бийиктик, 2014. — 20,75 п. л.

Рецензент: кандидат физико-математических наук Тузова Т.В.

УДК 536.24 : 537.8
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-521-526

Кайрыев Н.Ж., Айтбаева Т.К.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Кайрыев Н.Ж., Айтбаева Т.К.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Kairyev N.Z., Aitbaeva T.K.
KNU Jusup Balasagyn

МИКРОТОЛКУНДУУ КАМЕРАДА СУУНУ ЫСЫТУУ ПРОЦЕССИН МОДЕЛДӨӨ
МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА НАГРЕВА ВОДЫ В МИКРОВОЛНОВОЙ КАМЕРЕ
SIMULATION OF THE WATER HEATING PROCESS IN A MICROWAVE CAVITY

Кыскача мүнөздөмө: Бул эмгекте 2,45 ГГц жыштыгында иштеген микротолкундуу камерада сууну ысытуу процессин комплекстүү сандык моделдөөнүн жыйынтыктары берилди. Нурлануунун кубаттуулугу, объекттин геометриялык параметрлери жана анын камерадагы жайгашуу абалы боюнча айырмаланган төрт сценарий каралды. Негизги көңүл табигый конвекциянын температуралык талаанын бөлүштүрүлүшүнө тийгизген таасирин талдоого бурулду. Кубаттуулукту жутуу коэффициентинин убакытка жана идиштин геометриялык параметрлерине көз карандылыгы аныкталып, диэлектриктин көлөмү критикалык деңгээлден төмөн болгондо ысытуунун натыйжалуулугу кыйла төмөндөй тургандыгы көрсөтүлдү. Алынган жыйынтыктар өнөр жайдын ар кандай тармактарында микротолкундуу ысытуунун технологиялык процесстерин оптималдаштыруу үчүн колдонулушу мүмкүн.

Аннотация: В данной работе представлены результаты комплексного численного моделирования процесса нагрева воды в микроволновой камере с частотой 2,45 ГГц. Рассмотрены четыре сценария, отличающиеся мощностью излучения, геометрическими параметрами объекта и его положением в камере. Основное внимание уделено анализу влияния естественной конвекции на распределение температурного поля. Получены количественные зависимости коэффициента поглощения мощности от времени и геометрических параметров сосуда, показавшие существенное снижение эффективности при уменьшении объема диэлектрика ниже критического уровня. Результаты могут быть применены для оптимизации технологических процессов микроволнового нагрева в различных отраслях промышленности.

Abstract: This paper presents the results of a comprehensive numerical simulation of the water heating process in a 2.45 GHz microwave chamber. Four scenarios were considered, differing in radiation power, geometric parameters of the object, and its position in the chamber. The main focus is on analyzing the effect of natural convection on the distribution of the temperature field. Quantitative dependencies of the power absorption coefficient on time and geometric parameters of the vessel were obtained, showing a significant decrease in efficiency when the dielectric volume decreases below a critical level. The results can be applied to optimize microwave heating technological processes in various industrial sectors.

Негизги сөздөр: микротолкундуу ысытуу; математикалык моделдөө; COMSOL Multiphysics; табигый конвекция; электромагниттик толкун; Умов–Пойнтинг вектору; жутулуу коэффициенти; жылуулук алмашуу.

Ключевые слова: микроволновый нагрев; математическое моделирование; COMSOL Multiphysics; естественная конвекция; электромагнитная волна; вектор Умова-Пойнтинга; коэффициент поглощения; теплообмен.

Keywords: microwave heating; mathematical modeling; COMSOL Multiphysics; natural convection; electromagnetic wave; Poynting vector; absorption coefficient; heat transfer.

Введение. Микроволновый нагрев диэлектрических сред, в частности воды и водосодержащих продуктов, является одной из динамично развивающихся технологий современной теплофизики и пищевой промышленности. В отличие от традиционных методов теплопередачи — конвекции или теплопроводности от внешнего источника — микроволновый нагрев характеризуется объемным распределением источников энергии, высокой скоростью процесса и малой инерционностью.

Однако одной из ключевых проблем остается неоднородность температурного поля, обусловленная формированием стоячих волн внутри камеры, а также зависимостью диэлектрических свойств среды от температуры. Исследование процессов взаимодействия электромагнитного излучения с веществом опирается на фундаментальные положения, изложенные в классических работах А. К. Метэксаса и Р. Дж. Мередита [1]. Авторами были заложены теоретические основы микроволнового нагрева, определившие зависимость эффективности поглощения энергии от комплексной диэлектрической проницаемости среды.

Особое место в изучении нагрева жидкостей занимает вопрос теплопереноса. В работах В. Ханумана и А. Датты [2] было количественно показано, что в жидких средах естественная конвекция является доминирующим механизмом распределения энергии. Их исследования подтвердили, что игнорирование гидродинамических потоков приводит к существенным погрешностям при определении локальных температурных максимумов.

Значительный вклад в развитие методологии численного моделирования сопряженных задач электродинамики и теплофизики внесли В. М. Лелевкин и его ученики [3–5]. В их трудах, опубликованных в 2007–2021 гг., подробно рассмотрены математические модели нагрева воды в различных геометрических конфигурациях, а также обоснована необходимость учета нелинейной зависимости теплофизических параметров от температуры.

В последние годы фокус исследований сместился в сторону многофизического анализа с применением высокопроизводительных вычислительных комплексов. Так, в работах Santos и др. [6] и Domínguez-Tortola и др. [7] рассматриваются вопросы оптимизации операционных переменных при микроволновой обработке воды. Современные публикации 2025–2026 гг., например [8], подчеркивают важность точного позиционирования объекта в камере и выбора радиуса сосуда, поскольку данные факторы определяют структуру стоячих волн и, как следствие, общий коэффициент поглощения мощности.

Несмотря на наличие глубоких теоретических разработок, вопрос влияния критического уменьшения объема диэлектрика на эффективность поглощения энергии при наличии интенсивной конвекции остается актуальным и требует дальнейшего уточнения. Именно это обстоятельство определило направление настоящего исследования.

Постановка задачи. Пусть в центре микроволновой камеры, имеющей форму параллелепипеда размером 330 × 309 × 211 мм, размещен цилиндрический стеклянный сосуд с водой. Электромагнитная волна микроволнового диапазона подводится к камере по прямоугольному волноводу сечением 80 × 50 мм в основной моде TE_{10} (рис. 1).

Часть мощности подводимой волны поглощается водой, что приводит к ее нагреву. При этом учитывается кондуктивный отвод тепла от воды к стенкам стеклянного сосуда, а также через воздушную среду — к стенкам микроволновой камеры. В воде дополнительно учитывается естественная конвекция.

В работе рассматриваются четыре расчетных варианта, представленные в табл. 1.

Таблица 1. Расчетные варианты численного моделирования

№ варианта	Мощность (P_{in}), Вт	Радиус сосуда (R), мм	Расположение
1	300	30	центральное
2	600	30	центральное

3	300	30	нижнее
4	300	15	центральное

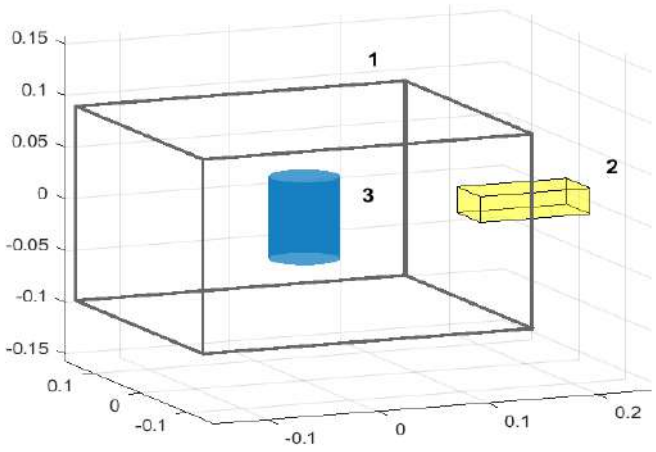

Рисунок 1. Геометрическая модель микроволновой системы: 1 – рабочая камера; 2 – волновод; 3 – сосуд с водой

Математическая модель. Математическое описание строится на сопряжении трех физических интерфейсов. Электродинамическая часть описывается волновым уравнением Гельмгольца:

$\nabla \times \mu_r^{-1}(\nabla \times \mathbf{E}) - k_0^2(\varepsilon_r - j\sigma / \omega\varepsilon_0)\mathbf{E} = 0$.

Движение жидкости описывается уравнениями Навье-Стокса в приближении Буссинеска для учета плавучести:

$$\rho\left(\frac{\partial \mathbf{u}}{\partial t} + \mathbf{u}\cdot\nabla\mathbf{u}\right) = -\nabla p + \mu\nabla^2\mathbf{u} + \rho\mathbf{g}\beta(T - T_0).$$

Распределение температуры определяется уравнением энергии:

$$\rho C_p\left(\frac{\partial T}{\partial t} + \mathbf{u}\cdot\nabla T\right) = \nabla\cdot(k\nabla T) + Q.$$

Здесь T – температура, $\mathbf{E}$ -напряженность электрического поля, $\mathbf{u}$ -скорость, $\varepsilon_r = \mathrm{Re}(\varepsilon_r) - i\cdot\mathrm{Im}(\varepsilon_r)$ - комплексная диэлектрическая проницаемость воды, $\omega = 2\pi f$ - круговая частота, σ - электропроводность, μ - вязкость, k - теплопроводность.

Для корректного решения системы связанных уравнений были сформулированы следующие граничные условия.

Электродинамическая задача. На всех внутренних металлических стенках камеры и волновода задавалось условие идеального электрического проводника. Это условие предполагает полное отражение электромагнитных волн от стенок. На входном сечении волновода задавалась суперпозиция падающей и отраженной электромагнитной волны для основной моды TE_{10} на частоте 2,45 ГГц.

Гидродинамическая задача (уравнение движения). Для описания течения воды использовались следующие условия: на внутренних стенках сосуда — условие прилипания, при котором вектор скорости жидкости на границе равен нулю; на свободной поверхности воды — условие скольжения: нормальная составляющая скорости равна нулю, а касательные напряжения отсутствуют, что позволяет конвективным потокам свободно перемещаться вдоль поверхности раздела фаз.

Тепловая задача (уравнение энергии). На внешних границах стенок микроволновой камеры задавалось граничное условие третьего рода — конвективный теплообмен с окружающей средой: $q = h\cdot(T_{ext} - T)$, где $T_{ext} = 293{,}15\,\text{К}$ — температура внешней среды (комнатная температура); h —

коэффициент теплоотдачи, 10 Вт/(м²·К). А на других границах “стекло–вода”, “стекло–воздух”, “вода-воздух” учитывалось условие непрерывности теплового потока.

Методы решения и численная реализация. Численное решение сопряженной задачи электродинамики, теплопередачи и гидродинамики выполнено методом конечных элементов (МКЭ) с использованием программного комплекса COMSOL Multiphysics. Данный метод позволяет преобразовать систему дифференциальных уравнений в частных производных в систему алгебраических уравнений путем дискретизации расчетной области [9].

В работе использовался алгоритм двусторонней связи (*bidirectional coupling*). Расчет выполнялся последовательно: на каждом временном шаге интерфейс Electromagnetic Waves, Frequency Domain рассчитывал распределение вектора напряженности электрического поля и источников джоулева тепла. Полученные данные передавались в интерфейсы Heat Transfer in Fluids и Laminar Flow для определения полей температуры и скоростей конвективных потоков [10; 11]. С учетом температурной зависимости диэлектрической проницаемости воды измененные параметры среды возвращались в электродинамический блок для итерационного уточнения расчетных данных.

Для аппроксимации геометрии использовалась нерегулярная, или неструктурированная, тетраэдрическая сетка. Выбор тетраэдрических элементов обусловлен их способностью достаточно точно описывать криволинейные границы цилиндрического сосуда, а также градиенты полей в области волновода.

Особое внимание уделено плотности сетки в области поглощающей среды (воды). Размер элементов выбирался исходя из критерия разрешения длины волны в среде:

$$h_{max} < \frac{\lambda_0}{6\sqrt{|\mathrm{T}_r|}},$$

где λ_0 — длина волны в вакууме.

Результаты и обсуждение. Анализ временных зависимостей основных характеристик процесса позволил выявить ключевые закономерности нагрева воды для четырех рассматриваемых расчетных конфигураций.

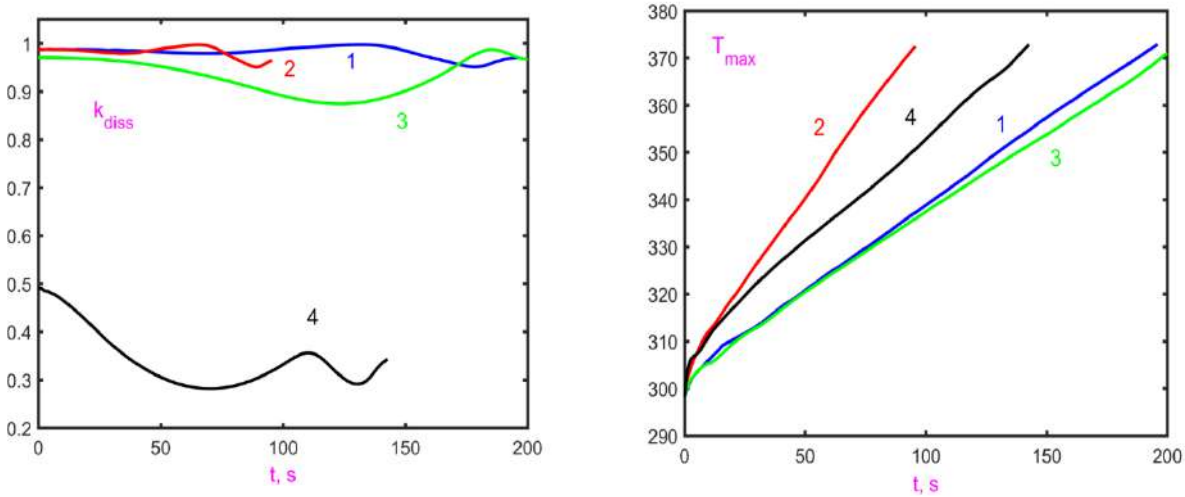

Рис. 2. Временные зависимости коэффициента поглощения электромагнитной волны в воде (вверху) и её максимальной температуры (внизу) в вариантах 1–4

На рисунке 2 показана динамика изменения коэффициента поглощения мощности (k_{diss}) и максимальной температуры воды. Согласно полученным данным, эффективность поглощения наиболее высока в вариантах с радиусом стакана 30 мм (варианты 1, 2, 3), где k_{diss} колеблется в диапазоне 0,9–1,0. Снижение радиуса до 15 мм (вариант 4) приводит к резкому падению коэффициента

поглощения до 0,3–0,4, что свидетельствует о существенном влиянии геометрических параметров на согласование системы. При этом время нагрева до 100 °C для варианта 2 (600 Вт) составляет около 95 с, в то время как для варианта 1 (300 Вт) оно достигает 196 с. Особый интерес представляет развитие конвективных потоков, определяющих равномерность распределения тепла.

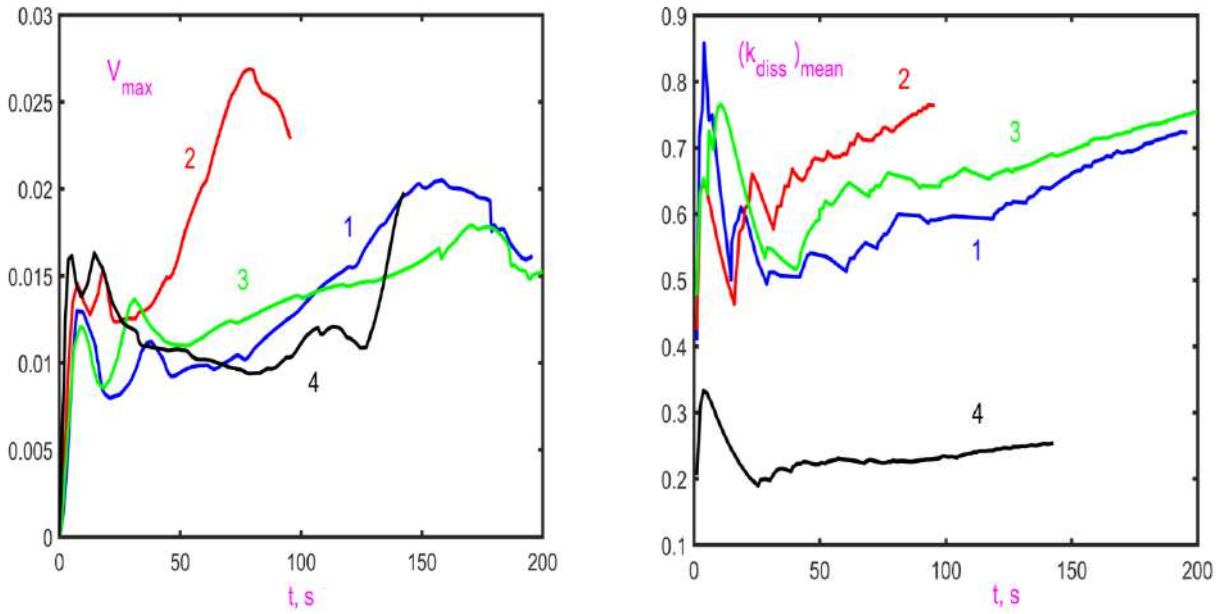

Рис. 3. Эволюции максимальной величины скорости конвективного течения воды (вверху) и усредненного коэффициента поглощения мощности (внизу) в вариантах 1–4.

Максимальная скорость конвекции V_{max} демонстрирует нелинейный рост, достигая пиковых значений 20–27 мм/с для высокомощного режима (вариант 2). Колебания мгновенного значения k_{diss} обусловлены изменением диэлектрической проницаемости воды при росте температуры, что подтверждает необходимость использования сопряженных моделей. Ключевым научным результатом является количественная оценка влияния естественной конвекции на тепловой режим. Сравнительный анализ двух расчетных моделей — с учетом естественной конвекции и без неё — демонстрирует, что пренебрежение движением жидкости приводит к росту температурного градиента до 65 К уже к 75-й секунде процесса. Включение в модель уравнений Навье-Стокса позволяет увидеть реальную картину: интенсивное перемешивание за счет плавучести удерживает градиент температур в пределах 8–10 К на протяжении всего процесса.

Заключение. На основании проведенного мультифизического моделирования процесса нагрева воды в микроволновой камере можно сделать следующие выводы. Установлено, что радиус сосуда с водой оказывает определяющее влияние на поглощательную способность системы. Уменьшение радиуса в два раза приводит к падению коэффициента поглощения более чем в три раза, что снижает общий КПД установки. Доказано, что естественная конвекция является основным механизмом гомогенизации температурного поля в жидких средах при СВЧ-нагреве. Учет движения среды снижает расчетный температурный градиент в 6–7 раз, предотвращая локальные перегревы. Выявлена зависимость эффективности поглощения от температуры, обусловленная изменением диэлектрических свойств воды в процессе нагрева, что требует применения нестационарных адаптивных методов расчета. Результаты подтверждают, что для достижения максимальной скорости нагрева при сохранении равномерности необходимо учитывать не только подводимую мощность, но и пространственное расположение объекта относительно пучностей электрического поля в камере.

Список использованной литературы

1. Метэксас А. К., Мередит Р. Дж. Промышленный микроволновый нагрев / пер. с англ. — Москва: Энергоатомиздат, 1985. — 357 с.
2. Hanumanth V. G., Datta A. K. Analysis of natural convection during microwave heating of liquids // Journal of Microwave Power and Electromagnetic Energy. — 1996. — Vol. 31, № 4. — P. 228–239.
3. Лелевкин В. М. Микроволновой нагрев воды: монография. — Бишкек: Изд-во КРСУ, 2021. — 211 с.
4. Лелевкин В. М., Кулумбаев Э. Б., Козлов П. В., Кайрыев Н. Ж. Моделирование микроволнового нагрева воды. — Бишкек: Изд-во КРСУ, 2009. — 161 с.
5. Козлов П. В., Лелевкин В. М. Стационарный микроволновой нагрев керамической пластины // Теплофизика высоких температур. — 2007. — Т. 45, № 4. — С. 604–608.
6. Santos H. M. [et al.]. Numerical simulation of heating of water in a microwave oven // Applied Thermal Engineering. — 2010. — Vol. 30, № 16. — P. 2480–2487.
7. Domínguez-Tortola J. [et al.]. CFD Analysis of Microwave-Assisted Water Heating // Digital Science. — 2024. — Vol. 33. — P. 445–452.
8. Wang S. [et al.]. Experimental Design and Numerical Analysis of Volume Internal Heat Generation Source in Fluids Based on Microwave Heating // Energies. — 2025. — Vol. 19, № 2. — Art. 172.
9. COMSOL Multiphysics Reference Manual. Version 6.2. — Stockholm: COMSOL AB, 2024.
10. RF Module User’s Guide. — Stockholm: COMSOL AB, 2024.
11. Heat Transfer Module User’s Guide. — Stockholm: COMSOL AB, 2024.

Рецензент: доктор физико-математических наук, профессор Касмамытов Н.К.

УДК 338.48:339.92
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-526-533

Ся Вэньчунь, Сатывалдиева Б.А., Чэнь Юй, Чжан Чжэ
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Ся Вэньчунь, Сатывалдиева Б.А., Чэнь Юй，Чжан Чжэ
КНУ имени Жусупа Баласагына
Xia Wenchun, Satyvaldieva B.A, Chen Yu，Zhe Zhang
KNU Jusup Balasagyn

ИННОВАЦИЯЛЫК КЫРГЫЗСТАН-КЫТАЙ ЧЕК АРАЛЫК БАШКАРУУСУ: САНАРИПТИК СИНЕРГИЯ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ИННОВАЦИЯЛЫК ЖОЛДОР
ИННОВАЦИОННОЕ КЫРГЫЗСТАНСКО-КИТАЙСКОЕ ТРАНСГРАНИЧНОЕ УПРАВЛЕНИЕ: ЦИФРОВАЯ СИНЕРГИЯ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ПУТИ
CHINA-KYRGYZSTAN CROSS-BORDER MANAGEMENT: DIGITAL-DRIVEN SYNERGY AND PRACTICAL INNOVATION PATHS

Кыскача мүнөздөмө: Глобалдык санариптик экономиканын интеграциясы жана «Бир алкак — бир жол» демилгесинин өнүгүшү шартында Кыргызстан менен Кытайдын чек аралык кызматташтыгы салттуу бир багыттуу соода алмашууларынан көп тармактуу биргелешкен өнүгүүгө өттү. Чек аралык башкаруу эки өлкөнүн ресурстарын натыйжалуу бөлүштүрүүнүн жана кызматташтык долбоорлорун туруктуу өнүктүрүүнүн негизги таянычы катары институционалдык шайкешсиздик, маалыматтык асимметрия жана тобокелдиктердин алдын алуу системасынын жеткилең эместиги сыяктуу көйгөйлөргө туш болууда. Бул изилдөөнүн максаты — санариптик технологиялардын негизинде Кыргызстан-Кытай чек аралык башкаруусунун инновациялык биргелешкен жолдорун аныктоо.

Изилдөөнүн натыйжасында институционалдык кызматташтыкты, санариптик инфраструктураны, көп субъекттүү биргелешкен механизмдерди жана тобокелдиктердин алдын алуу системасын оптималдаштыруу стратегиялары иштелип чыкты. Бул стратегиялар эки өлкөнүн чек аралык башкаруусунун натыйжалуулугун жогорулатууга жана биргелешкен өнүгүүнүн натыйжаларын жакшыртууга өбөлгө түзөт.

Аннотация: В условиях интеграции глобальной цифровой экономики и развития инициативы «Один пояс, один путь» трансграничное сотрудничество между Кыргызстаном и Китаем перешло от традиционных однонаправленных торговых обменов к многоотраслевому совместному развитию. Трансграничное управление как ключевой механизм эффективного распределения ресурсов двух стран и устойчивого развития совместных проектов сталкивается с такими проблемами, как институциональная несовместимость, информационная асимметрия и несовершенство системы профилактики рисков. Целью данного исследования является определение инновационных путей совместного кыргызстанско-китайского трансграничного управления на основе цифровых технологий. В результате исследования разработаны стратегии оптимизации институционального сотрудничества, цифровой инфраструктуры, механизмов многостороннего взаимодействия и системы профилактики рисков. Эти стратегии будут способствовать повышению эффективности и результативности трансграничного управления между двумя странами, а также улучшению результатов совместного развития.

Abstract: Against the backdrop of the integration of the global digital economy and the development of the Belt and Road Initiative, cross-border cooperation between Kyrgyzstan and China has evolved from traditional one-way trade exchanges to multi-field collaborative development. As a core pillar for the efficient allocation of resources between the two countries and the sustainable development of cooperative projects, cross-border management is confronted with issues such as institutional incompatibility, information asymmetry, and imperfect risk prevention systems. The purpose of this study is to identify innovative collaborative paths for China-Kyrgyzstan cross-border management using digital technologies. The research results have developed strategies for optimizing institutional cooperation, digital infrastructure, multi-subject collaborative mechanisms, and risk prevention systems. These strategies will help improve the efficiency and effectiveness of cross-border management between the two countries and enhance the outcomes of collaborative development.

Негизги сөздөр: Кыргызстан-Кытай кызматташтыгы; чек аралык башкаруу; санариптик колдоо; институционалдык координация; тобокелдиктердин алдын алуу.

Ключевые слова: кыргызстанско-китайское сотрудничество; трансграничное управление; цифровая поддержка; институциональная координация; профилактика рисков.

Keywords: China-Kyrgyzstan cooperation; cross-border management; digital empowerment; institutional coordination; risk prevention.

1. Introduction. As core strategic partners in building the China-Central Asia Community with a Shared Future, Kyrgyzstan and China have fostered profound traditional friendship based on geographical proximity, cultural affinity, mutual benefit and win-win cooperation. In recent years, with the steady advancement of the Belt and Road Initiative and the joint promotion of bilateral economic and social development strategies, cross-border cooperation between the two countries has maintained a sound growth momentum. China has become Kyrgyzstan's largest trading partner, and bilateral trade volume has hit record highs repeatedly, covering a wide range of categories from daily necessities and high-tech equipment to agricultural products and mineral resources.

Cross-border investment projects have expanded from traditional energy and agriculture to emerging fields such as cross-border e-commerce, digital infrastructure, and renewable energy development, forming a multi-level and all-round cooperation pattern. With the expansion of cooperation scale and the deepening of cooperation fields, cross-border management involving policy coordination, market supervision, information

exchange, and logistics clearance has become increasingly complex. Efficient and refined cross-border management is an important guarantee for reducing transaction costs, improving cooperation efficiency, and maintaining the long-term stability of bilateral relations. However, in practice, it still faces prominent bottlenecks such as institutional adaptation obstacles, information barriers, and imperfect risk prevention systems, which restrict the in-depth development of bilateral cooperation [10; 12; 16; 17].

2.Materials and Methods.

2.1 Theoretical Basis Cross-Border Governance Theory. Originating from the transnational cooperation practice in Europe and North America in the 1990s, cross-border governance theory holds that cross-border affairs management is not the exclusive responsibility of the government, but requires the joint participation of enterprises, industry associations, international organizations and other subjects. Its core is to establish effective coordination mechanisms and cooperation platforms to balance the interests of all parties and improve the efficiency and sustainability of cross-border cooperation. For China-Kyrgyzstan cross-border management, this theory provides a theoretical basis for constructing a multi-subject collaborative management system, emphasizing the need to give play to the leading role of the government, the main role of enterprises, and the supporting role of international organizations [2; 13].

Proposed by institutional economists, institutional adaptation theory points out that the effectiveness of cross-border cooperation depends largely on the compatibility of the institutional environments of the cooperating parties. Differences in legal systems, policy regulations, and market rules between countries will increase transaction costs and hinder the smooth progress of cooperation. Therefore, in cross-border management, it is necessary to promote institutional connection and adaptation through policy communication and standard alignment, and create a favorable institutional environment for cooperation. This theory provides an important perspective for solving institutional differences in China-Kyrgyzstan cross-border management.

Digital economy theory focuses on the impact of digital technologies such as big data, artificial intelligence, and blockchain on economic activities. It emphasizes that digital technology has become a core production factor that can optimize resource allocation, reshape industrial structures, and innovate development models. In the field of cross-border management, digital economy theory provides a technical path for solving traditional problems, such as breaking information barriers and realizing intelligent management through digital technology.

2.2 Literature Review. Existing research on cross-border management mainly focuses on trade, investment, and logistics management [7; 8; 17]. In terms of China-Central Asia cooperation, scholars have explored cooperation models and policy suggestions, but there are still deficiencies. Most studies lack in-depth discussion on the digital-driven optimization path of China-Kyrgyzstan cross-border management [16; 20], and the integration of digital technology with institutional coordination and risk control in the specific context of bilateral cooperation has not been fully explored. This study fills this gap, which has important theoretical and practical value for deepening China-Kyrgyzstan digital cooperation.

3.Results

3.1 Current Development Status

3.1.1 Continuous Deepening of Policy Coordination. The governments of the two countries attach great importance to cross-border cooperation and have signed a series of cooperation agreements covering trade, customs, and digital economy. In terms of customs cooperation, measures such as "single window" clearance and mutual recognition of inspection and quarantine results have been promoted, improving clearance efficiency. Kyrgyzstan has issued the "National Information Infrastructure Development Plan" and established a "cross-border data flow special fund" to provide policy support for digital cooperation.

3.1.2 Accelerated Digital Transformation Trend. Both countries are accelerating digital transformation. China has taken the lead in building digital customs and cross-border e-commerce platforms [4; 7; 11; 12]. Kyrgyzstan is promoting the construction of electronic border defense systems and has launched a pilot project of the central bank digital currency "Digital Som" to improve the level of digital financial services. The construction of the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway has also driven the digital

transformation of cross-border logistics, laying a foundation for improving the efficiency of cross-border management.

3.2 Existing Key Problems

3.2.1 Institutional Adaptation Gaps. There are obvious differences in legal systems, tax policies, and market access standards between the two countries. For example, differences in product quality certification systems require enterprises to conduct repeated testing, increasing time and economic costs. Kyrgyzstan's regulations on cross-border e-commerce require foreign platforms to register local legal entities and use local currency for settlement, which brings compliance challenges to Chinese enterprises.

3.2.2 Insufficient Information Sharing. Language barriers between Chinese, Kyrgyz, and Russian, as well as inconsistent data standards, lead to serious information asymmetry. The lack of a unified cross-border information sharing platform makes it difficult for enterprises to obtain timely and accurate information on market demand and policy changes. Although both countries have built preliminary digital platforms, there is a lack of interconnection, which restricts the flow and sharing of information resources.

3.3 Comparative Analysis of Core Indicators. To intuitively reflect the development status and gaps of cross-border management.

Table 1. Compares core indicators from three dimensions, providing a basis for subsequent strategy formulation

Indicator Category	Specific Indicators	China	Kyrgyzstan	Gap Analysis
Digital Infrastructure	Digital customs coverage rate	85%	42%	Lagging intelligent construction
	Cross-border payment digitalization level	High (CIPS mature)	Medium (digital som pilot)	Incomplete infrastructure
Institutional Coordination	Policy alignment degree	High	Medium	Low execution efficiency
	Legal service coverage	Comprehensive	Basic	Insufficient professional resources
Risk Control	Risk early warning response time	1-2 working days	3-5 working days	Backward technical means
	Risk disposal mechanism completeness	High	Medium	Single disposal method

Sources: Field survey data (2025); Kyrgyzstan Digital Economy Development White Paper (2024); CAREC Program Research Report (2025)

3.4. Digital-Driven Optimization Strategies

3.4.1 Promote Institutional Connection and Policy Alignment. Establish a regular high-level communication mechanism to focus on coordinating cross-border management policies. For key areas such as cross-border e-commerce and digital payment, formulate unified product standards and market access rules. Improve bilateral tax agreements and investment protection agreements to avoid double taxation and protect the legitimate rights and interests of investors. Align with international standards such as the WTO Trade Facilitation Agreement to enhance policy compatibility.

Jointly build a China-Kyrgyzstan cross-border legal service platform integrating consulting, dispute resolution, and training. Strengthen the exchange of legal talents and carry out multi-language legal training. Establish a characteristic cross-border commercial dispute arbitration center to formulate dispute resolution rules suitable for bilateral cooperation and provide efficient dispute resolution channels.

Relying on big data and artificial intelligence technology, jointly build a unified cross-border information sharing platform, integrating market demand, policy regulations, and enterprise credit information [1; 6; 19]. Adopt multi-language intelligent translation technology to break language barriers and establish unified data standards to realize information interconnection. Learn from the experience of Kashgar's "three-in-one" supervision model to realize "one-time data collection and full-network sharing".

Accelerate the digital transformation of customs clearance, logistics, and payment processes. Expand the coverage of "single window" clearance and promote the application of electronic bills of lading and digital signatures. Promote the in-depth connection between Kyrgyzstan's "digital som" system and China's CIPS to build a safe and efficient cross-border payment channel. Build a digital cross-border logistics system, use IoT technology to realize real-time tracking of goods, and improve logistics efficiency.

3.4.2Establish Multi-Subject Collaborative System. Build a collaborative management system involving governments, enterprises, industry associations, and educational institutions. Give play to the leading role of the government in policy formulation, the main role of enterprises in technological innovation, and the bridging role of industry associations. Learn from the "government-school-enterprise-chamber of commerce" linkage mechanism in Jiaxing to promote the integration of industry and education and cultivate cross-border e-commerce talents.

3.4.3 Improve Risk Prevention and Control System

3.4.4 Build Cross-Border Risk Early Warning Platform. Using artificial intelligence and big data technology, build a cross-border risk early warning platform, integrate multi-source data to establish a risk assessment index system. Deploy intelligent perception technologies such as infrared monitoring and drones to realize dynamic risk assessment and timely issue early warning information. Adopt quantum security encryption technology to ensure the security of cross-border data transmission [3; 17; 19].

Formulate standardized emergency plans for different types of risks and establish a joint risk disposal mechanism. Establish a cross-border emergency command platform to shorten the disposal time of crisis events. Use zero-knowledge proof technology to complete identity verification and compliance review under the premise of protecting data privacy, meeting international compliance requirements.

Table 2. Constructs a digital technology application matrix to clarify the application paths and expected effects of different technologies in cross-border management.

Digital Technology	Application Scenarios	Expected Effects	Implementation Path
Big Data	Market demand analysis, risk assessment	60% higher demand prediction accuracy; 50% shorter risk assessment cycle	Integrate bilateral multi-source data to build a unified data pool
Artificial Intelligence	Intelligent customs clearance, multi-language translation	40% shorter customs clearance time; 80% reduced language barriers	Deploy NLP and image recognition technology in customs inspection

Blockchain	Transaction traceability, digital payment	100% traceable transaction data; 35% lower payment costs	Build a cross-border blockchain alliance chain and formulate unified standards
IoT	Logistics tracking, border monitoring	Full-process logistics visualization; 20% lower cargo loss rate	Equip logistics vehicles with sensors and build an intelligent monitoring platform

Sources: Field survey data of cross-border enterprises (2025); Technical white paper on digital transformation of cross-border management (2024); CAREC E-Commerce Clearance Strategy Report (2025)

3.4.5 Case Analysis: China-Kyrgyzstan Cross-Border E-Commerce Comprehensive Service Platform. The China-Kyrgyzstan Cross-Border E-Commerce Comprehensive Service Platform, jointly built by bilateral enterprises with government support, was put into operation in 2023. It integrates product display, transaction matching, logistics clearance, and legal consulting functions, attracting more than 500 enterprises to settle in. The platform has established an overseas exhibition center and warehousing facilities in Kyrgyzstan, promoting the digital export of characteristic industries such as Jiaxing sweaters.

The platform has set up a professional policy coordination team to maintain close communication with the customs and taxation departments of both countries, dynamically adjusting transaction rules according to policy changes. Aiming at the differences in customs clearance policies, a personalized digital clearance solution has been developed to realize "one-click customs clearance".

The platform has built an advanced digital information system, realizing full-process digitalization of transactions. Using big data technology to analyze user behavior and market trends, it provides accurate demand forecasting for enterprises. It has established a "dual trust system" with logistics companies to ensure the smooth progress of cross-border transactions.

The platform has established a multi-subject collaborative management committee to coordinate and solve problems such as logistics bottlenecks. Cooperate with universities to establish a "Silk Road College" to carry out the closed-loop training model of "study-industry-employment" and cultivate cross-border e-commerce talents.

4. Discussion. This study focuses on the digital-driven optimization of China-Kyrgyzstan cross-border management, and its research conclusions and strategic proposals have important theoretical supplements and practical reference significance. From the theoretical perspective, this study constructs a theoretical analysis framework integrating cross-border governance theory, institutional adaptation theory and digital economy theory, which enriches the research context of cross-border management in the context of the digital economy. Unlike the previous single-theory analysis of China-Central Asia cross-border cooperation, this study realizes the organic integration of institutional coordination and digital technology application, and clarifies the internal logical relationship between digital empowerment and the solution of cross-border management bottlenecks, which provides a new theoretical perspective for the research on cross-border management between developing countries.

In terms of practical implications, the digital-driven optimization strategies proposed in this study, such as building a unified information sharing platform and innovating multi-subject collaborative mechanisms, directly respond to the prominent problems of institutional adaptation gaps and insufficient information sharing in current China-Kyrgyzstan cross-border management. The case of the China-Kyrgyzstan Cross-Border E-Commerce Comprehensive Service Platform verifies that the integration of digital technology and cross-border management can effectively improve clearance efficiency, reduce transaction costs, and promote policy alignment. This practice model can be replicated and promoted in other cross-border cooperation fields between the two countries, such as cross-border energy investment and agricultural product trade, providing practical support for deepening China-Kyrgyzstan practical cooperation.

It should be noted that this study also has certain limitations. In terms of research scope, it mainly focuses on the macro-level optimization strategies of cross-border management, and the in-depth analysis of micro-level enterprise digital transformation practices is relatively insufficient. In addition, due to the difficulty in obtaining some micro-data of bilateral cross-border enterprises, the quantitative evaluation of the effect of digital-driven strategies needs to be further improved. Future research can expand the research perspective, focus on the digital transformation path of small and medium-sized cross-border enterprises, and use a combination of qualitative and quantitative methods to conduct a more comprehensive and in-depth evaluation of the implementation effect of digital-driven strategies.

From the perspective of regional cooperation development, the digital-driven cross-border management optimization model explored in this study also has reference value for promoting the digital transformation of cross-border management in the whole Central Asian region. Under the background of building the China-Central Asia Community with a Shared Future, strengthening digital cooperation among regional countries is an important direction for future regional cooperation. China and Kyrgyzstan can take the optimization of cross-border management as a breakthrough, drive the construction of a regional digital cooperation platform, and promote the formation of a regional digital economic cooperation ecosystem, which will help enhance the overall competitiveness of the Central Asian region in the global digital economy.

5. Conclusion. This study systematically analyzes the current situation and problems of China-Kyrgyzstan cross-border management, and proposes a digital-driven optimization strategy system. The research finds that the current cross-border management has made positive progress in policy coordination and digital transformation, but there are still prominent problems such as institutional adaptation gaps. The case analysis verifies that digital empowerment and multi-subject collaboration can effectively improve the efficiency of cross-border management and reduce costs.

References

1. Qi P. Construction of the Governance Scenario of Cross-Border Data Transmission and Sharing in the “Belt and Road” Digital Economy // Journal of Beijing University of Technology (Social Sciences Edition). — 2022. — Vol. 22, No. 2. — P. 118–130.
2. Asian Development Bank. Coordinated Border Management for Results in Central Asia Regional Economic Cooperation. — Manila: Asian Development Bank, 2014.
3. Wu J. H. Challenges and Response Paths for Crime Risk Prevention and Control on Cross-Border E-Commerce Platforms // Electronic Commerce Letters. — 2025. — Vol. 14, No. 5. — P. 49–56.
4. Bulletin of Chinese Academy of Sciences. S&T Innovation Study for the Digital Belt and Road // Bulletin of Chinese Academy of Sciences. — 2021. — Vol. 36, No. 9. — P. 1306–1314.
5. Hill Publishing Group. Cultural Differences and Their Impact on Belt and Road Policy Implementation in Latin America: The Case of Infrastructure Cooperation. — New York: Hill Publishing Group, 2025.
6. Nong N. Y. Research on the Construction Level and Influencing Factors of Digital Economy Infrastructure in China and Countries Along the “Belt and Road”. — Nanning: Guangxi University, 2022.
7. Luo X. Analysis and Research on the Development Mode of Cross-Border E-Commerce in the “Belt and Road” Economic Zone // Science & Technology Information. — 2023. — Vol. 21, No. 7. — P. 231–234.
8. Wang H., Chen Z. H., Li T. X. China’s OFDI and the Industrial Structure Upgrading of Countries Along the “Belt and Road”: Mechanism and Empirical Analysis // East China Economic Management. — 2022. — Vol. 36, No. 8. — P. 86–96.
9. Xie D. Y. The Rule Construction of the Data Security Community Under the “Belt and Road” Initiative // Journal of International Economic Law. — 2023. — No. 2. — P. 1–25.
10. Peng D. L., Zheng J. Digital Infrastructure Investment Along the “Belt and Road” Countries: Dilemma and Implementation // Lanzhou Academic Journal. — 2020. — No. 7. — P. 98–111.
11. Yu Y. Innovation and Optimization of Cross-Border E-Commerce Management // Enterprise Reform and Management. — 2019. — No. 2. — P. 56–57.

12.Jiang F., Lan Q. X. Opportunities, Challenges and Paths of Digital “Belt and Road” Construction // Contemporary Economic Management. — 2021. — Vol. 43, No. 10. — P. 1–8.
13.World Customs Organization. Guidelines for Cross-Border Customs Cooperation in Digital Economy. — Brussels: World Customs Organization, 2023.
14.State Council of the People’s Republic of China. Development Plan for Digital Economy Cooperation with Central Asian Countries. — Beijing: State Council, 2024.
15.Kyrgyzstan Ministry of Economy and Commerce. National Strategy for Cross-Border Trade Facilitation (2023–2027). — Bishkek: Kyrgyzstan Ministry of Economy and Commerce, 2023.
16.Zhang L. Y. Institutional Coordination of Cross-Border Investment Between China and Central Asian Countries // Russian Studies. — 2022. — Vol. 55, No. 3. — P. 78–105.
17.Liu J. W. Research on Cross-Border Logistics Risk Prevention in China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway Corridor // Journal of Transportation Engineering. — 2024. — Vol. 24, No. 2. — P. 123–131.
18.International Monetary Fund. Cross-Border Payment System Reform and Regional Economic Integration in Central Asia. — Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2023.
19.Chen W. Z. Digital Empowerment of Cross-Border Governance: Experience and Enlightenment from China-Central Asia Cooperation // Journal of Central Asian Studies. — 2023. — Vol. 11, No. 4. — P. 45–62.
20.Duan M. Y. Research on the Construction of Cross-Border Dispute Resolution Mechanism Between China and Kyrgyzstan // Journal of International Commercial Law and Technology. — 2024. — Vol. 18, No. 1. — P. 33–47.

Рецензент: доктор экономических наук, профессор Акылбекова Н.И.

УДК 004.89
DOI 10.58649/1694-9099-2026-3-534-544

Лэй Синь, Бексултанов Ж.Т.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Лэй Синь, Бексултанов Ж.Т.
КНУ имени Жусупа Баласагына
Lei Xin, Beksultanov Zh.T.
KNU Jusup Balasagyn

КОШ АГЫМДУУ ОПТИМАЛДАШТЫРУУ: ӨСҮМДҮКТӨРДҮН ПАТОЛОГИЯСЫН ИШЕНИМДҮҮ ДИАГНОЗДОО ҮЧҮН КАТМАР АРАЛЫК КӨҢҮЛ БУРУУНУ ЖАНА ТҮРГӨ МҮНӨЗДҮҮ АПРИОРДУК МААЛЫМАТТАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛОО

ДВУХПОТОКОВАЯ ОПТИМИЗАЦИЯ: ИНТЕГРАЦИЯ МЕЖСЛОЙНОГО ВНИМАНИЯ И ВИДОВЫХ АПРИОРНЫХ ДАННЫХ ДЛЯ НАДЕЖНОЙ ДИАГНОСТИКИ ФИТОПАТОЛОГИИ

DUAL-STREAM OPTIMIZATION: INTEGRATING CROSS-LAYER ATTENTION AND SPECIES PRIORS FOR ROBUST PLANT DISEASE DIAGNOSIS

Кыскача мүнөздөмө: Дүйнөлүк айыл чарба экономикасынын туруктуулугу жана азык-түлүк коопсуздугу өсүмдүк ооруларын эрте жана так диагноздоо менен тыгыз байланышта. Терең үйрөтүү айыл чарбасындагы компьютердик көрүү системаларында олуттуу өзгөрүүлөрдү жараткандыгына карабастан, заманбап архитектуралар карама-каршылыкка туш болууда: семантикалык белгилерди бөлүп алуу үчүн терең тармактар талап кылынат, бирок мындай тармактарга мүнөздүү болгон масштабды кичирейтүү оорулардын майда жабыркоолорун аныктоо үчүн зарыл болгон жогорку жыштыктагы текстуралык маалыматтын сапатын төмөндөтөт. Бул карама-каршылыкты чечүү үчүн изилдөөдө белгилерди бөлүп алуунун деталдуулугун жана классификациялоо логикасын жакшыртууга багытталган терең үйрөтүүнүн жаңы алкагы — LANet сунушталат. LANet эки маанилүү инновацияны камтыйт. Биринчиден, мейкиндиктик деталдардын төмөндөн өйдө карай таралышын камсыз кылуу үчүн катмар аралык көңүл буруу (Layer Attention, LA) механизми киргизилип, төмөнкү деңгээлдеги текстураны жогорку деңгээлдеги семантика менен натыйжалуу айкалыштыруу үчүн масштабдар аралык салмактар эсептелет. Экинчиден, таксономиялык жактан башкарылуучу трансфердик үйрөтүү (Transfer Learning, TL) стратегиясы сунушталат. Алгач тармакты өсүмдүктөрдүн түрлөрүн таанууга үйрөтүп, андан кийин ооруга мүнөздүү катмарларды окутуу үчүн бул параметрлерди тоңдуруу аркылуу өсүмдүк түрү менен патогенге сезгичтиктин ортосундагы биологиялык көз карандылык моделдештирилет. PlantVillage маалыматтар топтомунда жүргүзүлгөн эксперименталдык текшерүү LANet 85,62% тактыкка жетишип, тогуз заманбап архитектурадан жогорку натыйжа көрсөткөнүн далилдейт. Бул иш айыл чарбасына автоматташтырылган мониторинг жүргүзүү үчүн масштабдуу жана жогорку тактыктагы чечимди сунуштайт.

Аннотация: Стабильность глобальной сельскохозяйственной экономики и продовольственная безопасность неразрывно связаны с ранней и точной диагностикой болезней сельскохозяйственных культур. Хотя глубокое обучение произвело революцию в компьютерном зрении в сельском хозяйстве, современные архитектуры сталкиваются с дихотомией: глубокие сети необходимы для извлечения семантических признаков, однако присущее этим сетям понижение разрешения часто ухудшает высокочастотную текстурную информацию, необходимую для идентификации тонких поражений, вызванных болезнями. Для разрешения этого конфликта в данном исследовании представлена LANet — новая структура глубокого обучения, разработанная для повышения детализации извлечения признаков и логики классификации. LANet вносит два важных нововведения. Во-первых, в нее встроен

механизм внимания слоев (Layer Attention, LA) для облегчения распространения пространственных деталей снизу вверх, вычисляющий межмасштабные веса для эффективного объединения низкоуровневой текстуры с высокоуровневой семантикой. Во-вторых, мы предлагаем таксономически управляемую стратегию трансферного обучения (Transfer Learning, TL). Сначала обучая сеть распознаванию видов растений, а затем замораживая эти параметры для обучения слоев, специфичных для болезней, мы явно моделируем биологическую зависимость между идентичностью хозяина и восприимчивостью к патогену. Экспериментальная проверка на наборе данных PlantVillage демонстрирует, что LANet достигает точности 85,62%, превосходя девять передовых архитектур. Эта работа предлагает масштабируемое высокоточное решение для автоматизированного мониторинга сельского хозяйства.

Abstract: The stability of global agricultural economics and food security is intrinsically linked to the early and accurate diagnosis of crop diseases. While deep learning has revolutionized computer vision in agriculture, current architectures face a dichotomy: deep networks are required to extract semantic features, yet the downsampling inherent in these networks often degrades the high-frequency textural information necessary to identify subtle disease lesions. To resolve this conflict, this study introduces LANet, a novel deep learning framework designed to enhance the granularity of feature extraction and the logic of classification. LANet introduces two critical innovations. First, a Layer Attention (LA) mechanism is embedded to facilitate a bottom-up propagation of spatial details, computing cross-scale weights to fuse low-level texture with high-level semantics effectively. Second, we propose a taxonomically guided Transfer Learning (TL) strategy. By first training the network to recognize plant species and subsequently freezing these parameters to train disease-specific layers, we explicitly model the biological dependency between host identity and pathogen susceptibility. Experimental validation on the PlantVillage dataset demonstrates that LANet achieves an accuracy of 85.62%, outperforming nine state-of-the-art architectures. This work offers a scalable, high-precision solution for automated agricultural monitoring.

Негизги сөздөр: өсүмдүктөрдүн ооруларын таануу; сүрөттөрдү иштетүү; терең үйрөтүү; катмар аралык көңүл буруу; трансфердик үйрөтүү.

Ключевые слова: распознавание болезней растений; обработка изображений; глубокое обучение; межслойное внимание; трансферное обучение.

Keywords: plant disease recognition; image processing; deep learning; layer attention; transfer learning.

Введение. Модернизация сельского хозяйства основывается на интеграции интеллектуальных систем, способных осуществлять высокоточный мониторинг состояния сельскохозяйственных культур. Болезни растений, вызываемые грибами, бактериями и вирусами, выступают основными стрессовыми факторами для глобальных продовольственных цепочек поставок, будучи способными приводить к резкому снижению урожайности и ухудшению качества продукции при отсутствии своевременного контроля [1]. Экономические последствия могут быть крайне серьёзными; например, соевая ржавчина или пшеничная пирикулёриозная инфекция (wheat blast) способны привести к полной гибели урожая в течение нескольких недель после заражения. В этой связи автоматизация диагностики заболеваний является не просто техническим удобством, а объективной необходимостью для обеспечения устойчивого производства продовольствия. Последние достижения в области искусственного интеллекта (ИИ), в частности сверточных нейронных сетей (Convolutional Neural Networks, CNN), предоставили инструменты для масштабного анализа изображений растений. Однако применение универсальных моделей компьютерного зрения к задачам фитопатологии сопряжено с рядом специфических трудностей [2]. В отличие от задач общего распознавания объектов (например, идентификации автомобиля или кошки), распознавание болезней растений в значительной степени опирается на выявление тонких текстурных аномалий — некротических поражений, хлороза или грибных пятен, — которые занимают лишь незначительную долю пиксельного пространства

изображения. Как показано на рис. 1, заболевания различных видов растений могут одновременно проявляться схожими симптомами на листьях. Стандартные архитектуры глубокого обучения используют агрессивное понижение пространственного разрешения (операции пулинга и свёртки со шагом больше единицы) для расширения рецептивного поля и захвата глобальной семантической информации. Однако данный процесс неизбежно приводит к утрате высокочастотных пространственных деталей, необходимых для дифференциации заболеваний, проявляющихся в виде сходных некротических пятен на листьях различных растений [3].

(a)Черная гниль винограда

(b) Ожог листьев земляники

(c) Септориозная пятнистость листьев томата

Рис. 1. Иллюстрация листьев различных растений и соответствующих им заболеваний

Кроме того, существующие сквозные (end-to-end) модели классификации часто игнорируют иерархическую биологическую таксономию рассматриваемой задачи. Для решения указанных проблем нами предлагается LANet—специализированная архитектура, разработанная для устранения компромисса между семантической абстракцией и сохранением пространственного разрешения. LANet состоит из двух основных компонентов. В обобщённом виде наше исследование вносит три ключевых вклада в область распознавания болезней растений:

1. Мы предлагаем LANet — лёгкую, но в то же время высокоэффективную нейронную сеть, интегрирующую модифицированную базовую архитектуру MobileNetV3 с новым механизмом внимания, специально оптимизированным с учётом ограничений краевых вычислений в сельском хозяйстве.
2. Мы разрабатываем модуль межмасштабного внимания, который динамически переназначает веса признаков, поступающих из последующих слоёв сети. Это позволяет модели «обращаться» к признакам нижних уровней для восстановления пространственных деталей, утраченных в процессе понижения разрешения, тем самым обеспечивая сохранение мельчайших симптомов заболевания в глубоких слоях сети.

Мы предлагаем новый подход к переносу обучения, заключающийся в предварительном обучении сети классификации категорий растений с последующей фиксацией её параметров и использовании полученной модели в качестве направляющего механизма при классификации заболеваний растений, что приводит к повышению точности и устойчивости модели.

Связанные исследования. Ранняя и точная идентификация болезней растений имеет решающее значение для поддержания эффективного управления сельскохозяйственным производством и сохранения урожайности. В данном разделе рассматриваются современные исследования и практические применения как традиционных, так и основанных на глубоком обучении методов распознавания болезней растений по изображениям.

a. Традиционные методы. До эпохи глубокого обучения системы распознавания опирались на вручную заданные дескрипторы. Исследователи применяли преобразования цветовых пространств (из RGB в HSV или CIELAB) для выделения очагов поражения на основе хроматических различий. Для количественной оценки текстуры использовались статистические показатели, такие как эксцесс,

асимметрия и матрицы совместной встречаемости уровней серого (Gray Level Co-occurrence Matrix, GLCM) [4]. Несмотря на вычислительную экономичность, данные методы обладали низкой обобщающей способностью: незначительные изменения условий освещения или ориентации листа часто приводили к неактуальности вручную подобранных пороговых значений. Кроме того, дескрипторы формы (эксцентриситет, сплошность), применявшиеся для классификации бактериальных заболеваний риса [5], оказались недостаточно эффективными для болезней, проявляющихся в виде нерегулярных, аморфных пятен, а не чётко очерченных геометрических структур.

b. Методы, основанные на глубоком обучении. Появление сверточных нейронных сетей (CNN) ознаменовало парадигмальный сдвиг в данной области. Prathiksha и соавт. продемонстрировали эффективность архитектуры VGG-19 в задачах виноградарства, достигнув точности 98% на наборах данных по винограду [6]. Однако архитектуры семейства VGG характеризуются высокой вычислительной сложностью, что делает их непригодными для развертывания на беспилотных летательных аппаратах или портативных устройствах. Более современные облегчённые архитектуры, такие как MobileNet и EfficientNet, применяются для сокращения числа параметров, однако в задачах тонкой классификации они нередко сталкиваются с проблемой «исчезновения деталей».

Для компенсации потери информации были предложены механизмы внимания. Канальное внимание (определяющее, какие признаки являются значимыми) и пространственное внимание (определяющее, где расположен значимый признак) позволили повысить точность распознавания [7]. Тем не менее большинство существующих модулей внимания функционируют в пределах одного слоя. Они не решают явно проблему утраты информации, возникающую между слоями при переходе от высокоразрешающих поверхностных признаков к низкоразрешающим глубоким представлениям. LANet устраняет данное ограничение за счёт применения межслойного механизма внимания.

Метод. В данном разделе подробно рассматриваются проектирование и структура предлагаемой модели LANet.

Базовая архитектура (Backbone). Структура сети представлена на рис. 2. В качестве базового модуля извлечения признаков используются первые пять инвертированных остаточных блоков MobileNetV3, включающие глубинную свёртку (depthwise convolution), слой расширения и слой проекции. Слой расширения применяет свёртку 1 × 1 для отображения признаков из пространства меньшей размерности в пространство большей размерности на уровне каналов. В соответствии с архитектурой MobileNetV3 число каналов по умолчанию увеличивается в шесть раз. Глубинно-разделимая свёртка (depthwise separable convolution) заменяет традиционный полный свёрточный оператор факторизованной версией, состоящей из двух последовательных слоёв. Первый слой выполняет облегчённую фильтрацию, используя по одному свёрточному фильтру на каждый входной канал. Второй слой представляет собой поточечную свёртку (pointwise convolution), реализуемую посредством свёртки 1 × 1, которая формирует новые признаки за счёт линейных комбинаций входных каналов. Узкое место (bottleneck) реализуется с использованием свёрток 1 × 1 с линейными преобразованиями, что позволяет эффективно сокращать размерность пространств активаций, минимизируя потери информации и обеспечивая оптимальный баланс между вычислительной эффективностью и точностью модели. Наконец, каждый инвертированный остаточный блок включает структуру Squeeze-and-Excitation для усиления представления признаков.

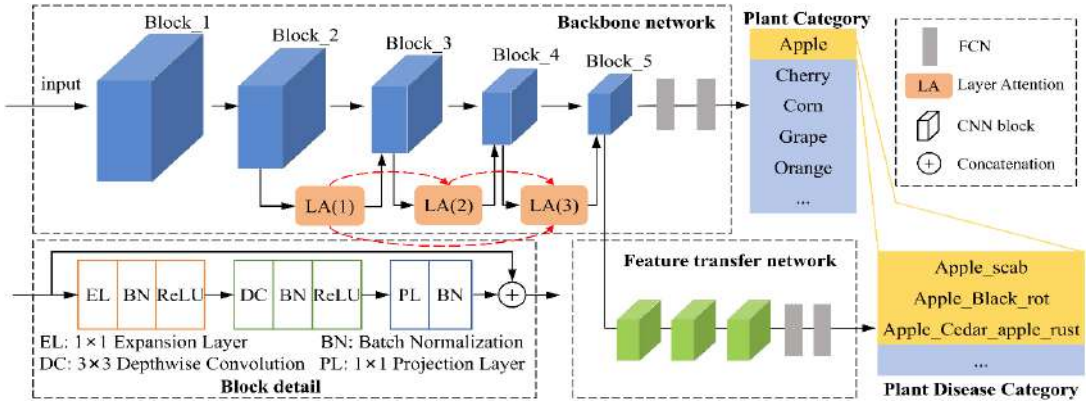

Рис. 2. Структура сети предлагаемой нами локальной сети (LANet)

b. Межслойное внимание (Layer attention, LA). Традиционное распознавание болезней листьев растений, как правило, основывается на разработке правил на пиксельном уровне для выделения деталей поражённых областей. Эти методы демонстрировали определённую эффективность. Большинство подходов, основанных на глубоком обучении, проектируют глубокие нейронные сети для автоматического извлечения многомасштабных признаков, при этом различные свёрточные ядра фокусируются на разнообразных геометрических и текстурных характеристиках областей поражения на изображениях. Однако по мере увеличения глубины сети утрата пиксельной информации, связанной с заболеванием, приводит к возникновению узкого места в производительности распознавания. Для эффективного выявления заболеваний, требующих сохранения детализированной информации, нами предлагается модуль межслойного внимания, интегрируемый между уровнями восходящей (bottom-up) структуры с целью передачи полезных деталей от низкоуровневых признаков к более высоким уровням. Наш модуль внимания к слоям построен на основе многомасштабных признаков базовой сети. Как показано на рис. 2, каждый масштабный признак генерируется из блока CNN. Всего у нас 5 блоков, и мы строим модуль внимания к слоям на слоях со 2 по 5. Схема модуля внимания к слоям показана на рис. 3.

Выходы блоков, показанных на рис. 2, обозначаются как b_1, b_2, b_3, и b_4. Для хранения выходов каждого модуля LA используется множество $s = \{f_i\}$, где $i = \{1, 2, 3\}$.Как показано на рис. 3, признак b_i соответствует выходу предыдущего блока CNN, тогда как признак b_{i+1} (жёлтый фон) является выходом последующего блока CNN. Для пары b_i и b_{i+1} выполняется операция самовнимания (self-attention). Для многоголового самовнимания с H головами вычисление матриц запроса query **Q**, key **K**, и value **V** можно представить в виде: $\mathbf{Q} = [\mathbf{Q}_1, \mathbf{Q}_2,..., \mathbf{Q}_H]$, $\mathbf{K} = [\mathbf{K}_1, \mathbf{K}_2,..., \mathbf{K}_H]$, и $\mathbf{V} = [\mathbf{V}_1, \mathbf{V}_2,..., \mathbf{V}_H]$, $\mathbf{Q}_h$, $\mathbf{K}_h$, $\mathbf{V}_{h \in R_H^D}$, $h \in \{1, 2,..., H\}$, а D— размерность признакового пространства. Обозначим $\mathbf{Q}_h = w_q^h b_i$, $\mathbf{K}_h = w_k^h b_{i+1}$, $\mathbf{V}_h = w_v^h \cdot b_{i+1}$, где w_q^h , w_k^h , $w_v^h \in R_H^D$. Для позиционного кодирования используются функции синуса и косинуса [19]. Процесс межслойного внимания может быть представлен следующим образом:

$$A_h = \text{Softmax}\left(\frac{\mathbf{Q}_h \mathbf{K}_h^T}{\sqrt{d_k}}\right)\mathbf{V}_h, h = 1, ..., H \quad (1)$$

$$A = \text{Concat}(A_1, A_2, \ldots, A_h) \quad (2)$$

$$f_i = \text{MLP}(A) \quad (3)$$

где $d_k = \sqrt{\frac{D}{H}}$ а MLP()-многослойный персептрон (MLP) с одним скрытым слоем, f_i обозначает выход i+1-го блока CNN с механизмом внимания слоя на начальном этапе обучения. В процессе b_2 обрабатывается с помощью LA для получения f_1. Затем f_1 и b_2 объединяются на уровне каналов, после чего выполняется еще одна операция LA для получения f_2. Наконец, f_1, f_2, b_3 объединяются, и LA применяется еще раз для генерации f_3. Таким образом, каждый последующий слой может учитывать все предыдущие слои, сохраняя более подробную информацию в представлении признаков. Из соображений производительности модуль LA не применяется к Block_1.

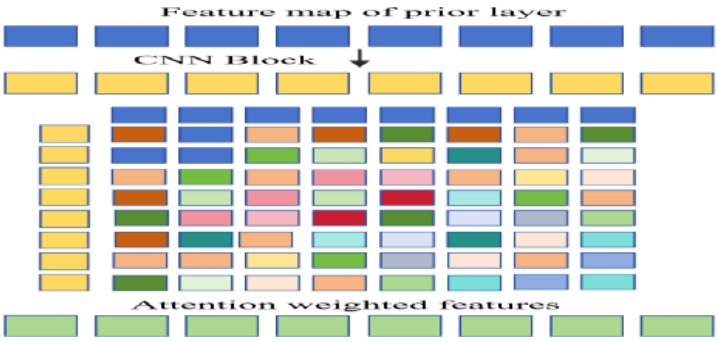

Рис. 3. Схема модуля внимания слоя

c. Перенос обучения для распознавания болезней растений. В существующих исследованиях по распознаванию болезней растений преимущественно используются сквозные (end-to-end) модели, в которых метки заболеваний напрямую применяются в качестве целевых переменных при обучении. Однако детальный анализ показывает, что такие модели игнорируют взаимосвязь между категориями растений и соответствующими им заболеваниями, тогда как тип растения во многом определяет спектр возможных болезней. Например, Grape Black Rot и Strawberry Leaf Scorch проявляют сходные симптомы, но поражают разные виды растений. В то время как большинство алгоритмов машинного обучения сосредоточено на решении отдельных задач прогнозирования, перенос обучения позволяет интегрировать данные из различных источников для решения целевой задачи, что потенциально приводит к более эффективным результатам.

Исходя из этого, нами разработана новая модель, основанная на концепции переноса обучения. Предлагаемый метод включает два основных этапа. На первом этапе компактная сеть, содержащая пять блоков CNN с межслойным вниманием, обучается для распознавания категорий растений. Затем параметры данной сети фиксируются, после чего добавляются ещё три блока CNN для наделения модели способностью классифицировать болезни листьев растений. В частности, как показано на рис. 2, для распознавания заболеваний используется сеть переноса признаков. Блоки CNN в этой сети имеют ту же структуру, что и Block_5. Процесс обучения для распознавания категорий растений можно представить следующим образом:

$$f_{cate}=\mathrm{CNN}_{\mathrm{LA}}(I) \qquad (4)$$

где f_{cate} -выход сети $\mathrm{CNN}_{\mathrm{LA}}$, представляющей базовую архитектуру, а I-входное изображение. Параметры θ данных блоков оптимизируются путём минимизации функции потерь L_{cat}:

$$\theta^{*}=\mathrm{argmin}_{\theta}L_{cat}(y_{cat},\hat{y}_{cat}) \qquad (5)$$

где y_{cat} и $\hat{y}_{cat}$ — истинные и предсказанные метки категорий растений соответственно. Функция L_{cat} определяется как кросс-энтропийная потеря. После завершения обучения первой части параметры θ^{*} фиксируются. Далее добавляются три новых блока CNN $G^{(j)}$ для распознавания заболеваний. Блок $G^{(1)}$ получает в качестве входа выход Block_5. Параметры ϕ новых блоков оптимизируются посредством минимизации функции потерь $L_{disease}$:

$$\phi^{*}=\mathrm{argmin}_{\phi}L_{disease}(y_{disease},\hat{y}_{disease}) \qquad (6)$$

где $L_{disease}$ также представляет собой кросс-энтропийную функцию потерь.

Такая организация обеспечивает чёткое определение каждого этапа и переходов между слоями, подчёркивая стратегию переноса признаков, применяемую в сети для оптимизации распознавания заболеваний на основе выявленных признаков, связанных с категорией растения.

Эксперименты. В данном разделе сначала описываются экспериментальная постановка и детали обучения предложенного метода, затем проводится его валидация и сравнение с современными моделями уровня SOTA на общедоступном наборе данных PlantVillage [8], и, наконец, выполняются абляционные исследования для дополнительной проверки эффективности предложенных модулей.

a. Экспериментальная постановка. 1) Набор данных: В работе использован набор данных PlantVillage — эталонный бенчмарк в области сельскохозяйственного компьютерного зрения. Полная версия содержит 54 305 изображений по 38 категориям. Для обеспечения строгого тестирования и сбалансированности классов случайным образом было отобрано 10 000 изображений, сформировав подмножество из 13 видов растений и 26 классов заболеваний. Для обучающей и валидационной выборок поддерживалось строгое соотношение 1:1 с целью предотвращения переобучения.

2) Архитектура сети и гиперпараметры: Базовая сеть включает 5 блоков с глубинно-разделимыми свёртками и остаточными структурами. Выходы блоков имеют размерности [16,112,112], [16,56,56], [24,28,28], [40,14,14] и [40,14,14], где значения соответствуют числу каналов и размеру карты признаков. Для снижения вычислительных затрат модули LA добавлены к 3-му, 4-му и 5-му слоям. Эти модули обеспечивают распространение признаков между слоями, компенсируя потерю детализированной информации. Модуль LA включает два энкодера: трансформер по каналам для передачи признаков и свёрточный слой для согласования размерностей. Далее применяется функция активации h-swish. Сеть переноса признаков содержит три блока CNN для классификации заболеваний, каждый идентичен по структуре Block_5, что повышает стабильность и устойчивость обучения.

Блок «neck» для распознавания категорий включает два слоя FCN. Первый слой агрегирует признаки из Block_5. Размер выходного тензора Block_5 составляет [1,576,7,7] (batch_size, channel_num, width, height). После агрегации размерность уменьшается до [1,576], затем признаки подаются во второй FCN-слой. Входная размерность равна 576, скрытая — 1024, выходная — 11 (число категорий листьев). В сети переноса используется аналогичная структура FCN, за исключением изменения числа выходных категорий с 11 до 26.

3) Детали реализации: Применялись методы аугментации, аналогичные MobileNetV3: 1) rслучайный поворот в диапазоне [-π/4, +π/4]; 2) масштабирование в пределах [0.95,1.05]; and 3) случайное горизонтальное и вертикальное отражение с вероятностями ph=0.5 и pv=0.5.

Оптимизация выполнялась с использованием *adam_onecycle* с шагом обучения 0.001, импульсом 0.9 и weight decay 0.01. Обучение проводилось на двух GPU GTX3090 с размером батча 64 в течение 100 эпох. Применялась стратегия Dropout с вероятностью 0.2. Планировщик StepLR использовался с шагом 2 и коэффициентом уменьшения 0.973. Подробные конфигурации приведены в open-mmlab.

b. Результаты. Предложенный метод сравнивался с моделями SOTA в одинаковых условиях. Метрикой оценки служила точность (accuracy). Результаты представлены в Таблице 1.

Как видно из Таблицы I, MobileViT и EfficientNet достигли около 80%, что отражает сложность задачи для стандартных облегчённых моделей. Примечательно, что чистые трансформеры, такие как ViT (82.05%), не показали доминирующих результатов. Трансформеры обычно требуют больших объёмов данных для формирования индуктивных смещений (например, локальности), которыми CNN обладают изначально. При использовании подмножества из 10,000 изображений архитектура LANet, объединяющая индуктивные свойства CNN и контекстную чувствительность механизма внимания, продемонстрировала наилучшие результаты. LANet достиг точности 85.62%, превзойдя ближайшего конкурента Riformer на 1.6%. Это подтверждает, что использование априорной информации о виде растения и организация межслойного взаимодействия эффективнее, чем простое увеличение сложности модели.

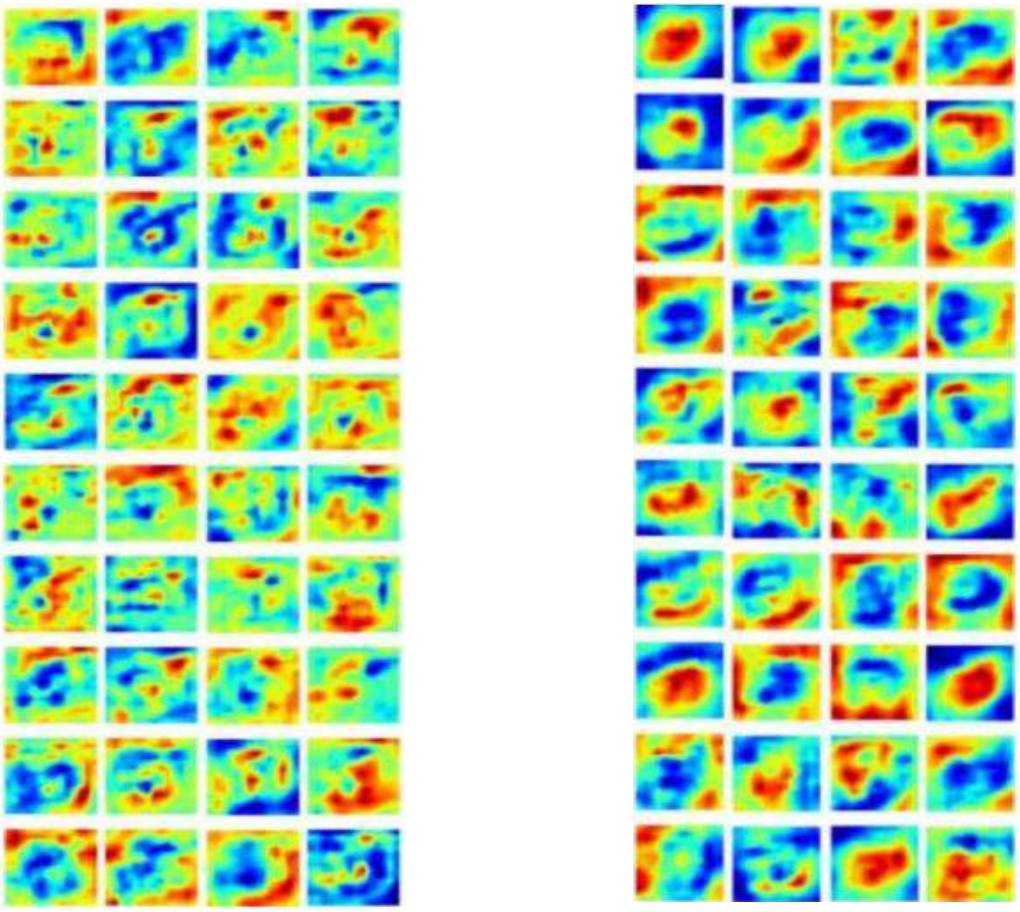
Таблица 1. Сравнение точности распознавания заболеваний листьев с методами SOTA

Архитектура модели	Тип модели	Точность(%)
MobileViT	Облегчённая	79.75
EfficientNet	Облегчённая CNN	80.40
VIG	Графовая	80.63
Levit	Transformer	80.77
RevViT	Transformer	81.92
ViT	Transformer	82.05

ResNest	CNN с вниманием	82.11
EfficientFormer	Гибридная	83.89
Riformer	Гибридная	84.02
Ours	**Attentional CNN**	**85.62**

c. Визуализация. Для интерпретации процесса принятия решений использовался метод CAM++ (Class Activation Mapping). В исходном MobileNet (рис. 4a) карты активации были размытыми и часто фокусировались на здоровых участках листа или фоновых элементах. После внедрения Layer Attention (рис. 4b) тепловые карты стали значительно более локализованными в областях некротических поражений.

В сравнении с EfficientFormer и Riformer (рис. 5) LANet продемонстрировал более высокую способность выявлять несколько разрозненных очагов заболевания на одном листе. В то время как другие модели обычно концентрировались на наиболее крупном пятне, механизм внимания LANet позволял агрегировать признаки из распределённых поражений, обеспечивая более целостную диагностику.

(a) Карта признаков 5-го слоя в MobileNet (b) карта признаков 5-го слоя в нашей модели

Рис. 4. Карты признаков, извлеченные с использованием различных методов на слое 5.

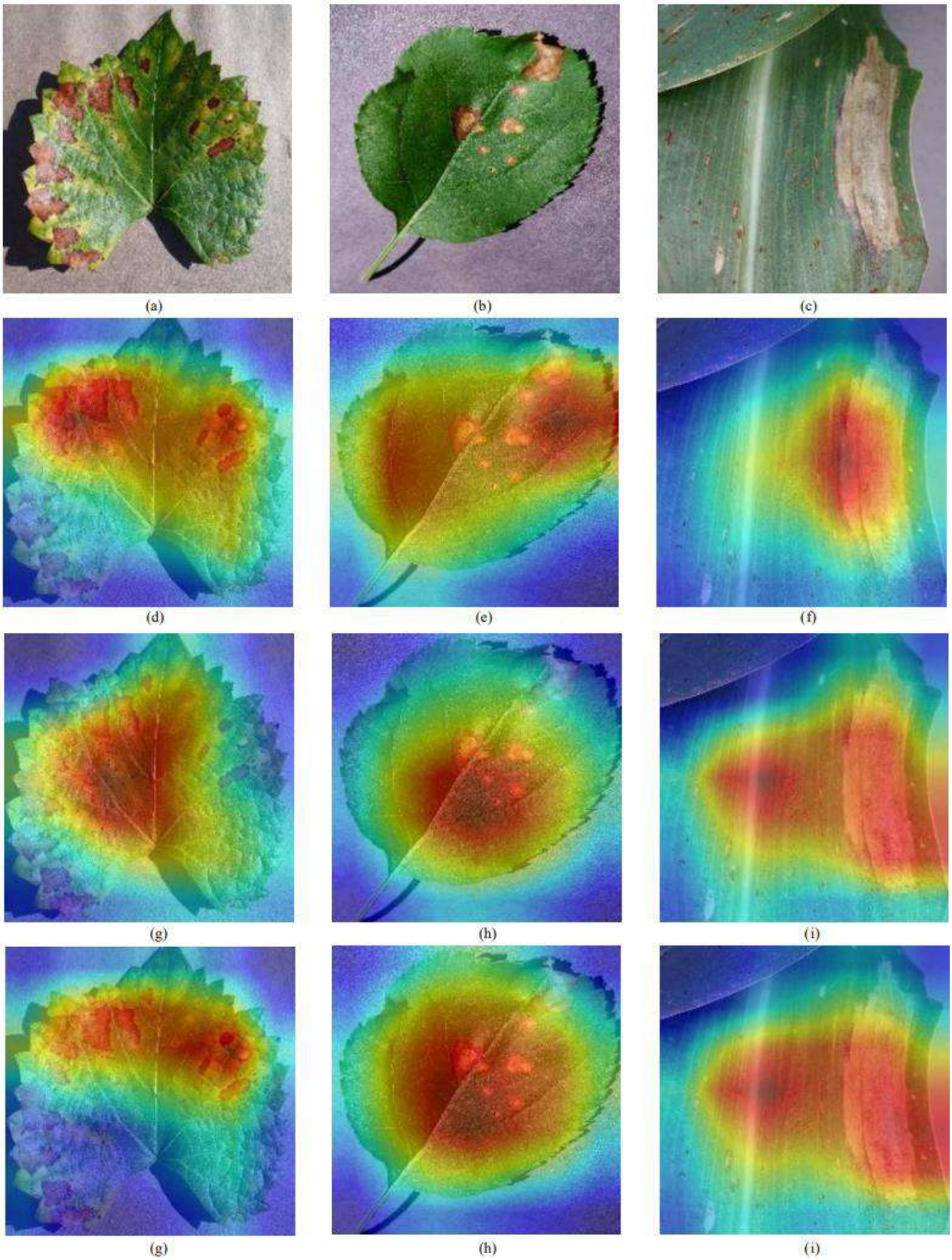

Рис. 5. Тепловые карты, сгенерированные с использованием различных методов: Верхний ряд: исходные изображения; Второй ряд: предложенный LANet; Третий ряд: EfficientFormer; последний ряд: Riformer

d. Абляционное исследование. Эффективность модулей. Результаты, представленные в Таблице 2, демонстрируют, что как модуль межслойного внимания (Layer Attention), так и модуль Category-Disease Loss способствуют повышению производительности модели, при этом Layer Attention

обеспечивает более выраженный прирост точности. Это указывает на то, что снижение потерь детализированной признаковой информации существенно улучшает качество распознавания болезней растений. Совместное использование обоих модулей позволило достичь наилучших результатов.

Эффективность модуля переноса признаков. Для дополнительной валидации процесса переноса обучения проведено абляционное исследование с двумя различными конфигурациями, направленное на анализ влияния переноса признаков на точность распознавания заболеваний.

В модели A блок G(1) инициализируется случайными весами без использования предварительно обученных признаков и служит контрольной группой для оценки влияния переноса обучения. В модели B блок G(1) получает признаки из Block_5 с фиксированными параметрами, реализуя стандартную схему переноса обучения. Обе модели обучаются на одном и том же наборе данных с одинаковыми гиперпараметрами и числом эпох, что обеспечивает корректность сравнения. Результаты представлены в таблице III. Модель B превосходит модель A, что демонстрирует эффективность использования предварительно обученных признаков для повышения точности распознавания болезней растений.

Таблица 2. Влияние различных модулей в предложенном методе

Внимание к слою	**Категория – Потеря от болезней**	**Точность**
	✓	70.31
✓	✓	75.88
✓		82.30
		85.62

Таблица 3. Оценка влияния переноса обучения на распознавание болезней растений

	Точность(%)
МодельA	81.20
МодельB	**85.62**

Заключение. В данной работе предложен метод распознавания болезней листьев растений, включающий два новых модуля. Введён механизм межслойного внимания для компенсации потерь пространственной информации, вызванных понижением разрешения в глубоких слоях сети, что позволило расширить архитектуру по горизонтали и увеличить её представительную способность. Кроме того, разработан подход переноса обучения, усиливающий способность модели к распознаванию заболеваний за счёт использования предварительно обученных признаков, полученных при классификации категорий растений. Проведённые обширные эксперименты подтвердили эффективность предложенных решений.

Список использованной литературы

1. Demilie W. B. Plant disease detection and classification techniques: a comparative study of the performances // Journal of Big Data. – 2024. – Vol. 11, № 1. – P. 5.
2. Kumari N., Saini B. Fully automatic wheat disease detection system by using different CNN models // Sentiment Analysis and Deep Learning: Proceedings of ICSADL 2022. – Springer, 2023. – P. 351–365.
3. Sunil C., Jaidhar C., Patil N. Systematic study on deep learning-based plant disease detection or classification // Artificial Intelligence Review. – 2023. – Vol. 56, № 12. – P. 14955–15052.
4. Haridasan A., Thomas J., Raj E. D. Deep learning system for paddy plant disease detection and classification // Environmental Monitoring and Assessment. – 2023. – Vol. 195, № 1. – P. 120.
5. Kaur S., Pandey S., Goel S. Semi-automatic leaf disease detection and classification system for soybean culture // IET Image Processing. – 2018. – Vol. 12, № 6. – P. 1038–1048.

6. Kai S., Zhikun L., Hang S., Chunhong G. A research of maize disease image recognition of corn based on BP networks // 2011 Third International Conference on Measuring Technology and Mechatronics Automation. – IEEE, 2011. – Vol. 1. – P. 246–249.
7. Joshi A. A., Jadhav B. Monitoring and controlling rice diseases using image processing techniques // 2016 International Conference on Computing, Analytics and Security Trends (CAST). – IEEE, 2016. – P. 471–476.
8. Hughes D., Salathé M. et al. An open access repository of images on plant health to enable the development of mobile disease diagnostics // arXiv preprint. – 2015. – arXiv:1511.08060.

Рецензент: кандидат физико-математических наук, доцент Эшаров Э.А.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдразакова Г. Ш. – доктор филологических наук, профессор кафедры кыргызского языкознания Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Абдраимов К. А. – кандидат педагогических наук, главный специалист кафедры терминологии и ономастики Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Абдрасулов С. М. – кандидат философских наук, директор Центра философских исследований «Бозжол» Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Абдувапова А. Т. – преподаватель объединения государственного языка Гуманитарно-технологического колледжа Ошского технологического университета.

Абдыкалыкова А. А. – кандидат филологических наук, доцент Кыргызского государственного университета имени Ишеналы Арабаева.

Абдылдаева Ш. У. – аспирант Института языкознания имени Б. Юнусалиева Национальной академии наук Кыргызской Республики при Президенте Кыргызской Республики.

Айбашова Т. М. – кандидат педагогических наук, старший преподаватель Ошского государственного университета.

Айтбаева Т.К. – магистрант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Айткалиев А. К. – PhD-докторант по направлению «Юриспруденция» Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Акунова А. М. – старший преподаватель образовательной программы «Государственное и муниципальное управление» факультета государственного и муниципального управления Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Акылбекова Н. И. – доктор экономических наук, профессор Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Алибекова Б.А. – магистрант Высшей школы менеджмента, направление «Менеджмент», профиль «Управление бизнесом» Международного университета Кыргызской Республики.

Алыбаев Дж. Б. – доктор экономических наук, профессор Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Анапияева А. А. – кандидат филологических наук, доцент Иссык-Кульского государственного университета имени К. Тыныстанова.

Асаналиева М. М. – кандидат педагогических наук, Ошский государственный университет.

Аскар к. Ж. – кандидат педагогических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Аттокурова А. Т. – преподаватель юридического отделения Профессионального колледжа Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Байболотова Ж. Т. – магистрант Института мировых языков и международных отношений имени Ш. Кадырова Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Байбосунова Г. У. – старший преподаватель кафедры философии, теории и истории культуры Института социально-гуманитарных наук Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Бексултанов Ж. Т. – кандидат физико-математических наук, доцент Кыргызско-японского института Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Бекжанов С. Б. – PhD-докторант по направлению «Юриспруденция» Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Бешкемпирова А. И. – кандидат филологических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Бобкова А. А. – преподаватель кафедры языков и культур стран СНГ и ближнего зарубежья Московского государственного лингвистического университета.

Бузурманкулов М.Ж. – аспирант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Джаманкулова А. Т. – кандидат педагогических наук, доцент кафедры технологий филологического образования имени профессора К. Иманалиева Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Джаманкулов Б.С. – доктор экономических наук, доцент Института государства и права Национальной академии наук Кыргызской Республики, г. Бишкек, Кыргызская Республика.

Джунушалиева З. А. – старший преподаватель кафедры психологии Института социально-гуманитарных наук Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Дөөлөтбакова Р. Ж. – кандидат педагогических наук, профессор Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Ду Гуанюй – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Жамгырчиева Т. Ж. – магистрант по направлению «Филологическое образование» Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, преподаватель Азиатского международного университета имени Саткынбая Тентишева.

Жапсарбаева Н. Т. – преподаватель отделения среднего профессионального образования Педагогического института имени И. Ч. Исамидинова Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Жолдошбек к. Г. – преподаватель Юридического колледжа Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Жороева А. Р. – аспирант кафедры государственного языка Ошского государственного педагогического университета.

Жумабекова Н. Ж. – кандидат экономических наук, доцент ИКТИИ Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Жумадилова Н. С. – старший преподаватель Кыргызского государственного университета имени Ишеналы Арабаева.

Жумаев Н. Ж. – старший преподаватель кафедры технологий филологического образования Института филологии и межкультурных коммуникаций Ошского государственного университета.

Жусуева С.К. – кандидат филологических наук, доцент Кыргызско-Узбекского международного университета имени Б. Сыдыкова.

Жыргалбекова А. – магистрант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Закирова Б. А. – старший преподаватель Ошского государственного университета.

Затравина С.В. – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» Кыргызского экономического университета имени М. Рыскулбекова.

Ибрагимова Р.С. – старший преподаватель образовательной программы «Логистика» Института менеджмента и бизнеса имени А. Асановой Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Ибралиев А.М. – магистрант образовательной программы «Государственное и муниципальное управление» факультета государственного и муниципального управления Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Иманбердиев Д. Ч. – доктор политических наук, профессор Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Исламова Ф. Х. – старший преподаватель Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Кабасова К. А. – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Кадыр у. А. – кандидат экономических наук, доцент, декан факультета государственного и муниципального управления Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Кадышев С. — кандидат физико-математических наук, доцент кафедры электроники и наноэлектроники Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Кайрыев Н.Ж. – кандидат физико-математических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Канатбекова А. К. – преподаватель Юридического колледжа Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Карабалаева Г. Т. – доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики высшей школы Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Каразакова З. Ж. – кандидат педагогических наук, доцент Ошского государственного университета.

Каримова А. Т. – докторант, преподаватель Академии государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики.

Кармышакова И. П. – преподаватель Баткенского регионального многопрофильного института Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, г. Баткен, Кыргызская Республика.

Кемелдинова Ж. М. – кандидат экономических наук, доцент, главный специалист отдела стратегического развития и реализации ЦУР Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Кожахметова Р. Т. – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Кожомбердиева Н. Б. – кандидат педагогических наук, доцент Института компьютерных технологий и искусственного интеллекта Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Коргонбекова Н. Т. – старший преподаватель Ошского технологического университета.

Көкчөева С. А. – специалист отдела государственного языка Баткенского регионального многопрофильного института Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, г. Баткен, Кыргызская Республика.

Көлбаева Г. И. – старший преподаватель кафедры кыргызского языка и литературы Ошского государственного педагогического университета.

Ли Цзы Ан – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Лэй Синь – PhD-докторант Школы докторантуры Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Лу Сяожань – PhD-докторант группы Ф 1-24 Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Маделканова А. – магистрант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Мадиярова К. К. – преподаватель отдела среднего профессионального образования Института целевой подготовки педагогических кадров имени И. Исамидинова Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Макаева Д. Э. – преподаватель Юридического колледжа Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Максутова Ж. Ж. – старший преподаватель Ошского государственного университета.

Мамадиева Г. Б. – старший преподаватель Ошского государственного университета.

Мамбетакунов У. Э. – доктор педагогических наук, профессор Бишкекского музыкально-педагогического института имени Т. Эрматова.

Мамбетова З. К. – кандидат филологических наук, доцент кафедры германистики и межкультурной коммуникации факультета иностранных языков Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Мамырбаева Н. Б. – старший преподаватель Инновационного колледжа БААУ.

Маразыков Т. С. – доктор филологических наук, профессор кафедры общего языкознания Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, член-корреспондент НАН Кыргызской Республики.

Мондошов Ш. Н. – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры кыргызского языка и литературы Ошского государственного педагогического университета.

Муканова Н. Ш. – магистрант Иссык-Кульского государственного университета имени К. Тыныстанова.
Мурзаев Н. Т. – кандидат педагогических наук, доцент кафедры манасоведения Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.
Намазбекова А. Н. – преподаватель Института непрерывного и дистанционного образования Бишкекского государственного университета имени академика К. Карасаева.
Насиридинова У. К. – аспирант, старший преподаватель кафедры филологического образования Баткенского регионального многопрофильного института Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Насырова Б. Б. – доцент Института менеджмента и бизнеса имени А. А. Асановой Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Ногойбаева К. А. – старший преподаватель Института непрерывного, дистанционного образования, переподготовки и повышения квалификации Бишкекского государственного университета имени К. Карасаева.
Нуралиева Н. Б. – PhD-докторант по направлению «Юриспруденция» Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Орозалиева Т. К. – старший преподаватель кафедры кыргызского языка и литературы Ошского государственного педагогического университета.
Орозобекова Ж. Б. – студентка 3-го курса факультета высшего сестринского образования Кыргызской государственной медицинской академии.
Осмоналиева С. Ч. – кандидат педагогических наук, Жалал-Абадский государственный университет.
Осмонов Д. М. – заслуженный юрист Кыргызской Республики, отличник образования Кыргызской Республики, почетный профессор Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Осмонова Н. Ы. – кандидат филологических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Оторбаев Б. К. – кандидат педагогических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Оторбекова А. Ш. – главный специалист отдела стратегического развития и реализации ЦУР Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Раимбекова Ч. З. – аспирант Ошского государственного педагогического университета, заместитель директора по организации и управлению инновационными процессами Ошского института образования.
Раимбердиева З. С. – кандидат педагогических наук, доцент Ошского государственного университета.
Рахматова М. У. – кандидат экономических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Садыкова К. – старший преподаватель Кыргызского государственного университета имени Ишеналы Арабаева.
Сакиева С. С. – доктор педагогических наук, профессор Жалал-Абадского государственного университета.
Саманчиева А.С. – старший преподаватель образовательной программы «Логистика» Института менеджмента и бизнеса имени А. Асановой Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Сапарбаева А. К. – магистрант 2-го курса факультета государственного и муниципального управления Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Сарылбекова З. – кандидат педагогических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Саттарова А. Т. – доктор педагогических наук, профессор Ошского технологического университета имени М. М. Адышева.

Сатыбалдиева А. К. – кандидат исторических наук, доцент факультета государственного и муниципального управления Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Сатыбекова М. А. – доктор педагогических наук, профессор Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Сатывалдиева Б. А. – доктор экономических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Саякбаева А. А. – доктор экономических наук, профессор Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Сейитказиева Т. М. – преподаватель кафедры педагогического образования и инновационных технологий Института непрерывного дистанционного образования, переподготовки и повышения квалификации Бишкекского государственного университета имени К. Карасаева.
Су Ян – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Сулайманова К. К. – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Суранбаев К. Т. – PhD-докторант по направлению «Юриспруденция» Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Суранова Н. Р. – кандидат педагогических наук, заведующая объединением государственного языка Гуманитарно-технологического колледжа Ошского технологического университета.
Сыдыкбаева Б. Ш. – кандидат педагогических наук, доцент Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Сыдыков Т. – главный специалист Управления искусства и профессионального образования Министерства культуры, информации и молодежной политики Кыргызской Республики.
Сюэ Сяо Бо – PhD-докторант Института менеджмента и бизнеса имени А. А. Асановой Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Ся Вэньчунь – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Тайтелиева Н. С. – преподаватель Юридического колледжа Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Тань Вэйдун – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Тиллебаев С.А. – доктор филологических наук, профессор Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Токторбаева К. А. – доктор экономических наук, доцент, заведующая отделом стратегического развития и реализации ЦУР Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Тукуева К. М. – заведующая отделением среднего профессионального образования филиала Кыргызского государственного технического университета имени И. Раззакова в г. Кара-Балта.
Турсунакунов С. – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского и трудового права Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Тыныстанова Н. А. – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и практики филологического образования имени профессора К. Иманалиева факультета кыргызской филологии Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Тюменбаева А. Т. – магистрант Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Халикова Л. – преподаватель образовательной программы «Управление качеством» Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Халилов А. Д. – профессор Института журналистики и коммуникаций Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Халилова Т. Т. – кандидат педагогических наук, заведующая отделом государственного языка Баткенского регионального многопрофильного института Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.
Хо Цянь Цянь – PhD-докторант кафедры экономики Высшей школы экономики Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Хулхачиева-Байтерекова Ж. С. – кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой языков и культур стран СНГ и ближнего зарубежья Московского государственного лингвистического университета.

Цзи Хун – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Чжан Чжэ – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Чжан Сяоюй – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Чжоу Цзунцзе – PhD-докторант кафедры педагогики высшей школы Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Чжуо И – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Чэнь Юй – PhD-докторант Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Шабданова Г. О. – исполняющая обязанности доцента кафедры педагогического образования и инновационных технологий Института непрерывного дистанционного образования, переподготовки и повышения квалификации Бишкекского государственного университета имени К. Карасаева.

Шайылдаева А. К. – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии и социальной работы Института социально-гуманитарных наук Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Эгешова А. Ж. – преподаватель Бишкекского государственного университета имени К. Карасаева.

Эралканова А. О. – старший преподаватель Института менеджмента и бизнеса имени А. А. Асановой Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Эсенаманова Г. К. – старший преподаватель Института компьютерных технологий и искусственного интеллекта Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Юй Цзи – PhD-докторант группы Ф 1-24 Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Ян Сунбай – PhD-докторант кафедры экономики Высшей школы экономики Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Янь Фан – PhD-докторант кафедры экономики Высшей школы экономики Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына.

Содержание

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ ... 1

Дөөлөтбакова Р.Ж. ... 7

УЛУТ ДЕМИ ЖАНА УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРДЫ САКТООДОГУ АДАМЗАТТЫН РОЛУ ... 7

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СОХРАНЕНИИ ДУХА НАЦИИ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ... 7

THT ROLE OF HUMNNITY IN PRESERVING THE SPIRIT OF THE NATION AND NATIONAL VALUES ... 7

Кабасова К.А., Мамбетакунов У.Э. ... 11

КАЗАКСТАНДА, КЫРГЫЗСТАНДА ЖАНА ВЕНГРИЯДА ТИЛ АДИСТИГИНДЕ ОКУБАГАН СТУДЕНТТЕРДИН ОКУУ МОТИВАЦИЯСЫНА САНАРИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫН ТААСИРИН БААЛОО ... 12

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ НА УЧЕБНУЮ МОТИВАЦИЮ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ, КЫРГЫЗСТАНЕ И ВЕНГРИИ ... 12

ASSESSING THE IMPACT OF DIGITAL EDUCATIONAL PLATFORMS ON THE LEARNING MOTIVATION OF STUDENTS IN NON-LANGUAGE MAJORS IN KAZAKHSTAN, KYRGYZSTAN AND HUNGARY ... 12

Кожахметова Р.Т., Сатыбекова М.А. ... 23

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ УЮМДАРЫНДА ИЗИЛДӨӨЧҮЛҮК ЖАНА ТЬЮТОРДУК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫ ҮЗГҮЛТҮКСҮЗ КАЛЫПТАНДЫРУУ ... 23

НЕПРЕРЫВНОЕ ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ И ТЬЮТОРСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ ... 23

CONTINUOUS DEVELOPMENT OF RECEARCH AND TUTORING COMPETENCIES IN PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS ... 23

Кожомбердиева Н.Б., Эсенаманова Г.К. ... 26

ГУМАНИТАРДЫК АДИСТИКТЕГИ СТУДЕНТТЕРГЕ МАТЕМАТИКА КУРСУН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ... 26

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ КУРСА МАТЕМАТИКИ СТУДЕНТАМ ГУМАНИТАРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ НА ОСНОВЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ... 26

Чжоу Цзунцзе, Карабалаева Г.Т. ... 31

КЫТАЙДАГЫ ОКУУЧУЛАР ЖАНА СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДА СЕРГЕК ЖАШОО МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ ... 32

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У УЧАЩИХСЯ И СТУДЕНТОВ КИТАЯ ... 32

FORMING A HEALTHY LIFESTYLE CULTURE AMONG SCHOOLCHILDREN AND UNIVERSITY STUDENTS IN CHINA ... 32

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ ... 37

Абдыкалыкова А.А., Садыкова К. ... 37

1930-1950-ЖЫЛДАРДАГЫ ОКУУ КИТЕПТЕРИНДЕГИ СИНТАКСИС МАСЕЛЕЛЕРИ ... 37

ПРОБЛЕМЫ СИНТАКСИЧЕСКОГО РАЗДЕЛА В УЧЕБНИКАХ 1930–1950-Х ГОДОВ ... 37

PROBLEMS OF THE SYNTAX SECTION IN TEXTBOOKS OF THE 1930s–1950s 37
Абдразакова Г. Ш. 42
СӨЗ МЕНЕН КОНЦЕПТТИН ОКШОШТУКТАРЫ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ 42
СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СЛОВОМ И КОНЦЕПТОМ 42
SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN WORD AND CONCEPT 42
Абдылдаева Ш.У. 49
КӨРКӨМ ТЕКСТТИН СТИЛДИК АЙРЫМ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ 49
НЕКОТОРЫЕ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА . 49
SOME STYLISTIC FEATURES OF THE LITERARY TEXT 49
Айбашова Т.М. 53
ИЛИМИЙ МАКАЛА ДАЯРДООДОГУ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР 53
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ НАУЧНОЙ СТАТЬИ 53
SOME ISSUES IN PREPARING A SCIENTIFIC ARTICLE 53
Айбашова Т.М. 61
ЖАҢЫЧЫЛ ПЕДАГОГДУН БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ САЛЫМЫ 61
ВКЛАД ПЕДАГОГА-НОВАТОРА В РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ 61
THE CONTRIBUTION OF AN INNOVATIVE TEACHER TO EDUCATION 61
Аскар кызы Ж., Анапияева А.А., Муканова Н.Ш. 66
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕР ТУУРАЛУУ 66
О ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СТИЛЯХ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ 66
ON FUNCTIONAL STYLES IN THE KYRGYZ LANGUAGE 66
Байболотова Ж.Т. 72
СЫН АТООЧТОРДУН ДАРАЖАЛОО СИСТЕМАСЫНЫН АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ГРАММАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ 72
ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ СРАВНИТЕЛЬНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ. 72
GRAMMATICAL FEATURES OF THE DEGREES OF COMPARISON OF ADJECTIVES IN ENGLISH AND KYRGYZ 72
Бешкемпирова А.И. 77
ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК СТИЛИСТИКА ЖАНА УЛУТТУК АҢ-СЕЗИМ: Ж. ЧЫМАНОВДУН КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ ЖАҢЫЧЫЛДЫГЫ 77
ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СТИЛИСТИКА И НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ: НОВАТОРСТВО Ж. ЧЫМАНОВА В ПРЕПОДАВАНИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА 77
ETHNOPEDAGOGICAL STYLISTICS AND NATIONAL CONSCIOUSNESS: J. CHYMANOV'S INNOVATIONS IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE 77
Жаманкулова А.Т. 82
А.ОСМОНОВДУН ДРАМАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА ЖОЖДОРДУН ОРУС ТИЛДҮҮ СТУДЕНТТЕРИНИН КЕБИН ӨСТҮРҮҮ 82

РАЗВИТИЕ РЕЧИ РУССКОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ НА ПРИМЕРЕ ДРАМАТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А. ОСМОНОВА ... 82

DEVELOPMENT OF SPEECH OF RUSSIAN-SPEAKING UNIVERSITY STUDENTS USING THE EXAMPLE OF DRAMATIC WORKS BY A. OSMONOV ... 82

Жапсарбаева Н.Т., Абдраимов К.А. ... 88

УЛУТТУК БААЛУУЛУК КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УҢГУЛУУ ӨЗӨГҮНДӨ ... 88

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В ОСНОВЕ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА ... 88

NATIONAL VALUES AT THE CORE OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF THE KYRGYZ PEOPLE ... 88

Жороева А. Р. ... 94

ДИАХРОНДУК ЖАНА СИНХРОНДУК ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР ... 94

ДИАХРОННЫЕ И СИНХРОННЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ... 94

DIACHRONIC AND SYNCHRONIC LEXICAL CHANGES ... 94

Жумадилова Н.С. ... 101

ОКУУЧУЛАРДЫН ТААНЫП-БИЛҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮН ӨРКҮНДӨТҮҮДӨ НАКЫЛ КЕПТЕРДИ КОЛДОНУУНУН ЫКМАЛАРЫ ... 102

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУДРЫХ СЛОВ ДЛЯ АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ... 102

METHODS OF USING WISE WORDS TO ENHANCE STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY 102

Жусуева С.К. ... 107

АЙТМАТОВДУК КОНЦЕПЦИЯДАГЫ МИФТИК АҢ-СЕЗИМ ЖАНА ЭКОЛОГИЯЛЫК ДҮЙНӨТААНЫМ («АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНИН НЕГИЗИНДЕ) ... 107

МИФОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ В АЙТМАТОВСКОЙ КОНЦЕПЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОВЕСТИ «БЕЛЫЙ ПАРОХОД») 107

MYTHOLOGICAL CONSCIOUSNESS AND ECOLOGICAL WORLDVIEW IN AITMATOV'S CONCEPT (BASED ON THE NOVELLA «*THE WHITE SHIP*») ... 107

Жумаев Н.Ж. ... 112

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫН ОКУТУУ ТАРЫХЫНАН ... 112

ИЗ ИСТОРИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛЕКСИКИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА ... 112

FROM THE HISTORY OF TEACHING KYRGYZ LANGUAGE VOCABULARY ... 112

Каразакова З.Ж., Мамадиева Г.Б. ... 116

ОКУМУШТУУ Ж. ЧЫМАНОВДУН КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУ МЕТОДИКАСЫ ИЛИМИНИН ӨНҮГҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМЫ ... 116

ВКЛАД УЧЕНОГО Ж. ЧЫМАНОВА В РАЗВИТИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА ... 116

CONTRIBUTION OF SCHOLAR J. CHYMANOV TO THE DEVELOPMENT OF KYRGYZ LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY ... 116

Кармышакова И.П. ... 121

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ЭРТЕ КЕЛГЕН ТУРНАЛАР» ПОВЕСТИН КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДЕ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ 122

ТЕХНОЛОГИЯ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ОБУЧЕНИЯ ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «РАННИЕ ЖУРАВЛИ» ВО ВНЕКЛАССНОЙ РАБОТЕ 122

TECHNOLOGY OF COMPETENCY-BASED TEACHING OF CHINGIZ AITMATOV'S NOVELLA «EARLY CRANES» IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES 122

Кармышакова И.П. 127

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИН ОКУТУУДАГЫ АДЕП-АХЛАК МАСЕЛЕЛЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ 128

ОТРАЖЕНИЕ НРАВСТВЕННО-ЭТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «БЕЛЫЙ ПАРОХОД» 128

REFLECTION OF MORAL AND ETHICAL ISSUES IN TEACHING CHINGIZ AITMATOV'S NOVELLA «THE WHITE SHIP» 128

Көкчөева С.А. 134

ТАҢГЫЧ КАТЕГОРИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ 134

ИЗУЧЕНИЕ КАТЕГОРИИ ОТРИЦАНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ 134

STUDYING THE CATEGORY OF NEGATION IN KYRGYZ LINGUISTICS 134

Көлбаева Г.И. 137

МЕДИЦИНАЛЫК ТЕРМИНДЕРДИН МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДЕГИ ОРДУ 138

РОЛЬ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ В ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ 138

THE ROLE OF MEDICAL TERMS IN THE OFFICIAL LANGUAGE 138

Мадиярова.К.К 143

КОЛЛЕДЖДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА ЗАМАНБАП УСУЛДАРДЫ ЖАНА ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИ КОЛДОНУУ 143

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В КОЛЛЕДЖЕ 143

THE USE OF MODERN METHODS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE AT COLLEGE 143

Максутова Ж.Ж., Закирова Б.А. 149

СТУДЕНТТЕРДИН СҮЙЛӨӨ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫ КОЛДОНУУНУН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ (A2, B1, B2, C1 ДЕҢГЭЭЛДЕРИНИН МИСАЛЫНДА) 149

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ (НА ПРИМЕРЕ УРОВНЕЙ A2, B1, B2, C1) 149

SOME METHODS OF USING LANGUAGE RESOURCES IN DEVELOPING STUDENTS' SPEECH ACTIVITY (BASED ON A2, B1, B2, AND C1 LEVELS) 150

Маразыков Т.С. 155

БИР ТУТУМДУУ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨРДҮ КЛАССИФИКАЦИЯЛОО МАСЕЛЕСИ ТУУРАЛУУ 155

О ПРОБЛЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ ОДНОСОСТАВНЫХ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ 155

ON THE PROBLEM OF CLASSIFYING ONE-MEMBER SIMPLE SENTENCES 155

Маразыков Т.С. 163

ПРОФЕССОР Ж. А. ЧЫМАНОВДУН КЫРГЫЗ ТИЛИН КОММУНИКАТИВДИК БАГЫТТА ОКУТУУ БОЮНЧА КӨЗ КАРАШЫ 163

ВЗГЛЯДЫ ПРОФЕССОРА Ж. А. ЧЫМАНОВА НА ОБУЧЕНИЕ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В КОММУНИКАТИВНОМ НАПРАВЛЕНИИ 163

PROFESSOR J. A. CHYMANOV'S VIEWS ON TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE THROUGH A COMMUNICATIVE APPROACH 163

Мамбетова З. К. 167

КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ЮРИДИКАЛЫК ДИСКУРСТУН СЕМАНТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ 167

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЮРИДИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ 167

THE SEMANTIC STRUCTURE OF LEGAL DISCOURSE IN KYRGYZ LINGUISTICS 167

Мамырбаева Н.Б. 172

КЫРГЫЗ ТИЛИН ЧЕТ ТИЛИ КАТАРЫ ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ ЫКМАЛАРДЫ КОЛДОНУУ 172

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ 172

USE OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING KYRGYZ AS A FOREIGN LANGUAGE 172

Мондошов Ш.Н. 177

ОРФОГРАФИЯДАГЫ ТАКТООНУ ТАЛАП КЫЛГАН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР 177

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОРФОГРАФИИ, ТРЕБУЮЩИЕ УТОЧНЕНИЯ 177

SOME ORTHOGRAPHIC ISSUES REQUIRING CLARIFICATION 177

Мурзаев Н.Т. 182

ОКУУЧУНУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК МЕНЕН ОЙЛОНУУСУНУН НЕГИЗИ ЖАНА АНЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН, ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН МААНИ-МАҢЫЗЫ 182

ОСНОВЫ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩЕГОСЯ И СУЩНОСТЬ ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ 182

FOUNDATIONS OF STUDENTS' CREATIVE THINKING AND THE ESSENCE OF ITS FORMATION AND DEVELOPMENT 182

Намазбекова А.Н. 188

ЖУРНАЛИСТИКА АДИСТИГИНДЕГИ СТУДЕНТТЕРДИ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮН НЕГИЗИНДЕ КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУТУУ 188

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СТУДЕНТОВ-ЖУРНАЛИСТОВ 188

PROFESSIONAL COMPETENCE IN THE PREPARATION OF FUTURE JOURNALISM STUDENTS 188

Ногойбаева К.А. 193

РОЗА КАРАГУЛОВАНЫН ЫР ДҮЙНӨСҮНҮН ТАБИЯТЫ 193

ПРИРОДА ПОЭТИЧЕСКОГО МИРА РОЗЫ КАРАГУЛОВОЙ 193
THE NATURE OF ROZA KARAGULOVA'S POETIC WORLD 193
Орозалиева Т.К. 199
КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН ПРОЗА ЖАНРЫНЫН ӨНҮГҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМЫ 199
ВКЛАД КЫРГЫЗСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ В РАЗВИТИЕ ЖАНРА ПРОЗЫ 199
THE CONTRIBUTION OF KYRGYZ WRITERS TO THE DEVELOPMENT OF THE PROSE GENRE 199
Орозобекова Ж.Б. 203
КЫРГЫЗ ТИЛИН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА ОКУТУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ 204
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ 204
SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL ISSUES OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS 204
Осмонова Н.Ы. 208
«ТИЛДИ ҮЙРӨТҮҮ – ЭЛДИ ОЙГОТУУ»: ЖЕҢИШБЕК ЧЫМАНОВДУН ИЛИМИЙ ДҮЙНӨСҮНӨ САЯКАТ 208
«УЧИТЬ ЯЗЫКУ — ПРОБУЖДАТЬ НАРОД»: ПУТЕШЕСТВИЕ В НАУЧНЫЙ МИР ЖЕНИШБЕКА ЧЫМАНОВА 208
«TEACHING A LANGUAGE — AWAKENING A NATION»: A JOURNEY INTO THE SCIENTIFIC WORLD OF ZHENISHBEK CHYMANOV 208
Оторбаев Б.К., Жыргалбекова А. 213
ПРЕДМЕТ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШ: «КАНЫБЕК» РОМАНЫН 10-КЛАССТА ТАЛДАП ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН МЕТОДИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ 213
МЕЖПРЕДМЕТНЫЕ СВЯЗИ: МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНАЛИЗА И ИЗУЧЕНИЯ РОМАНА «КАНЫБЕК» В 10 КЛАССЕ 213
INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS: METHODOLOGICAL FEATURES OF ANALYZING AND STUDYING THE NOVEL «KANYBEK» IN THE 10TH GRADE 213
Раимбекова Ч.З. 220
ПЕДАГОГДОРДУН КЕСИПТИК ӨНҮГҮҮСҮ: КЫРГЫЗСТАН ЖАНА СИНГАПУР 220
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГОВ: КЫРГЫЗСТАН И СИНГАПУР 220
PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS: KYRGYZSTAN AND SINGAPORE 220
Раимбердиева З.С. 224
Т. СЫДЫКБЕКОВДУН «КӨК АСАБА» РОМАНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫ МЕНЕН ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР МЕНЕН ИШТӨӨ ЫКМАЛАРЫ 224
МЕТОДЫ РАБОТЫ С ФРАЗЕОЛОГИЗМАМИ ПРИ ИНТЕГРИРОВАННОМ ИЗУЧЕНИИ РОМАНА Т. СЫДЫКБЕКОВА «КӨК АСАБА» НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА ... 224
METHODS OF WORKING WITH PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE INTEGRATED STUDY OF T. SYDYKBEKOV'S NOVEL «KÖK ASABA» IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS 224

Сакиева С.С., Осмоналиева С.Ч., Асаналиева М.М. ... 230
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА БАЙЛАНЫШТУУ КЕПТИ ОКУТУУ ... 230
ОБУЧЕНИЕ СВЯЗНОЙ РЕЧИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ ... 230
TEACHING COHERENT SPEECH IN PRIMARY SCHOOL ... 230
Сарылбекова З., Жамгырчиева Т.Ж. ... 235
КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ ... 236
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ... 236
THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE ... 236
Саттарова А.Т., Коргонбекова Н.Т. ... 241
«МАНАС» ЭПОСУ – УЛУТТУК ТАРБИЯНЫН БУЛАГЫ ... 241
ЭПОС «МАНАС» – ИСТОЧНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ... 241
THE EPIC OF MANAS – A SOURCE OF NATIONAL EDUCATION ... 241
Суранова Н.Р., Абдувапова А.Т. ... 247
КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕГИ ИНТЕРАКТИВДҮҮ ТЕКСТТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ... 248
ИНТЕРАКТИВНЫЕ ТЕКСТОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ ... 248
INTERACTIVE TEXT-BASED TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE ... 248
Сыдыкбаева Б.Ш. ... 251
КОТОРМОЧУ-СТУДЕНТТЕРДИ ОКУТУУДА КОММУНИКАТИВДИК МЕТОДДУ КОЛДОНУУ ... 251
ПРИМЕНЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ-ПЕРЕВОДЧИКОВ ... 251
APPLICATION OF THE COMMUNICATIVE METHOD IN TRAINING STUDENT TRANSLATORS ... 251
Тиллебаев С.А. ... 262
РАЙКАН ШҮКҮРБЕКОВДУН “АРАЛАШ ТӨКМӨ” ДЕП АТАЛГАН ТЕРМЕСИ ТУУРАЛУУ ... 262
ПОЭТИКА ТЕРМЕ РАЙКАНА ШҮКҮРБЕКОВА “АРАЛАШ ТӨКМӨ” ... 262
POETICS OF THE TERME “АРАЛАШ ТӨКМӨ” BY RAIKAN SHUKURBEKOV ... 262
Тукуева К.М. ... 267
КОЛЛЕДЖДЕРДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИН ТАБИГЫЙЛЫК ПРИНЦИБИНЕ ЫЛАЙЫК КЕСИПКЕ БАГЫТТАП ОКУТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ ... 267
МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В КОЛЛЕДЖАХ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПА ЕСТЕСТВЕННОСТИ ... 267

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF PROFESSIONALLY ORIENTED KYRGYZ LANGUAGE TEACHING IN COLLEGES BASED ON THE PRINCIPLE OF NATURALNESS 267

Тыныстанова Н.А. 272

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУ МЕТОДИКАСЫНДАГЫ ГУМАНИТАРДЫК ПАРАДИГМАНЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ПРОФЕССОР Ж. ЧЫМАНОВДУН ИЛИМИЙ МЕКТЕБИНИН САЛЫМЫ 272

ЭВОЛЮЦИЯ ГУМАНИТАРНОЙ ПАРАДИГМЫ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА: ВКЛАД НАУЧНОЙ ШКОЛЫ ПРОФЕССОРА Ж. ЧЫМАНОВА 272

THE EVOLUTION OF THE HUMANITARIAN PARADIGM IN KYRGYZ LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY: THE CONTRIBUTION OF PROFESSOR ZH. CHYMANOV'S SCIENTIFIC SCHOOL 272

Тыныстанова Н.А. 280

О.СУЛТАНОВДУН «КОШ ЫСЫК-КӨЛ» ЫРЫН VII КЛАССТА ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ЭСТЕТИКАЛЫК, ЖАРАНДЫК СЕЗИМИН КАЛЫПТАНДЫРУУ 280

ФОРМИРОВАНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОГО И ГРАЖДАНСКОГО СОЗНАНИЯ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СТИХОТВОРЕНИЯ О. СУЛТАНОВА «КОШ, ЫСЫК-КӨЛ» В VII КЛАССЕ 280

DEVELOPING STUDENTS' AESTHETIC AND CIVIC CONSCIOUSNESS THROUGH THE STUDY OF O. SULTANOV'S POEM "KOSH, ISSYK-KUL" IN GRADE 7 280

Халилова Т.Т., Насиридинова У.К. 286

ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКТЕПТЕРДЕ ПРЕДМЕТТЕРДИ ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ 286

ТЕХНОЛОГИЯ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТАМ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ 286

TECHNOLOGY OF INTEGRATED SUBJECT TEACHING IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS 286

Хулхачиева–Байтерекова Ж.С., Бобкова А.А. 293

МОСКВА МАМЛЕКЕТТИК ЛИНГВИСТИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН КЫРГЫЗ ТИЛИН ЧЕТ ТИЛИ КАТАРЫНДА ОКУТУУ ТАЖРЫЙБАСЫ 293

ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В МОСКОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ 293

EXPERIENCE OF TEACHING KYRGYZ AS A FOREIGN LANGUAGE AT MOSCOW STATE LINGUISTIC UNIVERSITY 293

Шабданова Г.О., Сейитказиева Т.М. 300

БӨТӨН ТИЛДҮҮЛӨРГӨ КӨРКӨМ ТЕКСТТЕР МЕНЕН ИШТӨӨНҮН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ 300

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДЫ РАБОТЫ С ХУДОЖЕСТВЕННЫМИ ТЕКСТАМИ ДЛЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ 300

SOME METHODS OF WORKING WITH LITERARY TEXTS FOR NON-NATIVE SPEAKERS 300

Шайылдаева А.К., Сыдыков Т. 306

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТЕАТР СЫНЫНЫН БҮГҮНКҮ АБАЛЫ: ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ 307

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТЕАТРАЛЬНОЙ КРИТИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ 307

THE CURRENT STATE OF THEATRE CRITICISM IN KYRGYZSTAN: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS 307

Эгешова А.Ж. 312

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА КОММУНИКАТИВДИК КӨНДҮМДӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ 312

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА 312

ISSUES OF DEVELOPING COMMUNICATIVE SKILLS IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS 312

ЖУРНАЛИСТИКА 318

Халилов А. Д., Маделканова А. 318

КЫРГЫЗСТАНДА ИЛИМИЙ ЖУРНАЛИСТИКАНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ 318

СТАНОВЛЕНИЕ НАУЧНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ 318

THE DEVELOPMENT OF SCIENCE JOURNALISM IN KYRGYZSTAN 318

Халилов А.Д., Тань Вэйдун, Су Ян 321

СОЦИАЛДЫК МЕДИА ДООРУНДА ФЕЙК ЖАҢЫЛЫКТАРДЫН ЖАЙЫЛУУ СЕБЕПТЕРИН ЖАНА АЛАРГА КАРШЫ КҮРӨШҮҮ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ИЗИЛДӨӨ .. 321

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИН РАСПРОСТРАНЕНИЯ ФЕЙКОВЫХ НОВОСТЕЙ И СТРАТЕГИЙ БОРЬБЫ С НИМИ В ЭПОХУ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА 321

A STUDY OF THE CAUSES OF THE SPREAD OF FAKE NEWS AND STRATEGIES TO COMBAT IT IN THE AGE OF SOCIAL MEDIA 321

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ВОСТОКОВЕДЕНИЕ 326

Каримова А.Т. 326

ТҮРКИЯДАН БАШПААНЕК ИЗДЕГЕН СИРИЯЛЫКТАРДЫН УКУКТУК МАКАМЫ ЖАНА МЕКЕНИНЕ КАЙТУУ КЕЛЕЧЕГИ: ЖАҢЖАЛ МЕЗГИЛИН ЖАНА АСАДДАН КИЙИНКИ МЕЗГИЛДИ САЛЫШТЫРМАЛУУ ТАЛДОО 326

ПРАВОВОЙ СТАТУС И ПЕРСПЕКТИВЫ ВОЗВРАЩЕНИЯ СИРИЙЦЕВ, ИЩУЩИХ УБЕЖИЩЕ В ТУРЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРИОДА КОНФЛИКТА И ПОСТАСАДОВСКИЙ ПЕРИОД 326

LEGAL STATUS AND RETURN PROSPECTS OF SYRIAN ASYLUM SEEKERS IN TÜRKİYE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONFLICT AND POST-ASSAD PERIODS 326

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ 331

Байбосунова Г.У., Джунушалиева З.А. 331

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ОЮН САЛТЫ АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕ ЭТНОМАДАНИЙ БААЛУУЛУКТАРЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛОО ШАРТЫНДА МУУНДАРДЫН БААЛУУЛУК ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫН ФАКТОРУ КАТАРЫ 331

ИГРОВАЯ ТРАДИЦИЯ КЫРГЫЗОВ КАК ФАКТОР ЦЕННОСТНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ПОКОЛЕНИЙ В СОВРЕМЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ 331

THE GAMING TRADITION OF THE KYRGYZ PEOPLE AS A FACTOR IN THE VALUE INTEGRATION OF GENERATIONS IN MODERN TIMES IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF ETHNOCULTURAL VALUES 331

Джунушалиева З.А., Байбосунова Г.У. 335

ТРАГЕДИЯЛЫК: ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫК БЕЛГИСИЗДИКТЕН МАҢЫЗ ИЗДӨӨГӨ ЧЕЙИН 335

ТРАГИЧЕСКОЕ: ОТ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ К СМЫСЛУ 335

THE TRAGIC: FROM EXISTENTIAL UNCERTAINTY TO MEANING 335

Лу Сяожань, Шайылдаева А.К. 340

КОНФУЦИЙ ФИЛОСОФИЯСЫНДАГЫ ЖАНА КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯЛЫК САЛТЫНДАГЫ КАМКОРДУКТУН АДЕП-АХЛАКТЫК НЕГИЗДЕРИ 340

НРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВАНИЯ ЗАБОТЫ В ФИЛОСОФИИ КОНФУЦИЯ И КЫРГЫЗСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ТРАДИЦИИ 340

MORAL FOUNDATIONS OF CARE IN THE PHILOSOPHY OF CONFUCIUS AND THE KYRGYZ PHILOSOPHICAL TRADITION 340

Юй Цзи, Абдрасулов С.М., Шайылдаева А.К. 348

КЫТАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНЫН ИДЕЯЛАРЫНЫН КЫРГЫЗДАРДЫН РУХАНИЙ МАДАНИЯТЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ 348

ОТРАЖЕНИЕ ИДЕЙ КИТАЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ КЫРГЫЗОВ 348

REFLECTION OF CHINESE PHILOSOPHICAL IDEAS IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE 348

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ 354

Акунова А.М., Ибралиев А.М. 354

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙМАКТАРЫНЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЧЕНЕМДИК-УКУКТУК ЖАНА СТРАТЕГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ 354

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 354

LEGAL AND STRATEGIC FOUNDATIONS OF THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC 354

Акылбекова Н.И. Насырова Б.Б. Тюменбаева А.Т. Эралканова А.О. Сюэ Сяо Бо 360

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БАНК СЕКТОРУНУН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮШҮН КАМСЫЗ КЫЛУУДА ЖАНА ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ МАКСАТТАРЫНА ЖЕТҮҮДӨ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ МЕНЕН САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН РОЛУ 360

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ЦИФРОВИЗАЦИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ДОСТИЖЕНИИ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ 360

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITALIZATION IN ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE BANKING SECTOR OF THE KYRGYZ REPUBLIC AND ACHIEVING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS 360

Алыбаев Дж.Б. ... 369

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЧАКАН ЖАНА ОРТО ИШКЕРДИКТИН ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ ... 369

ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ... 369

TRENDS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN THE KYRGYZ REPUBLIC ... 369

Алыбаев Дж.Б., Бузурманкулов М.Ж. ... 374

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БАНК СЕКТОРУН ЖӨНГӨ САЛУУ СИСТЕМАСЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮНҮН АКТУАЛДУУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ ... 374

АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И КЛЮЧЕВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ... 374

CURRENT TRENDS AND KEY DIRECTIONS IN THE DEVELOPMENT OF THE REGULATORY SYSTEM OF THE BANKING SECTOR OF THE KYRGYZ REPUBLIC ... 374

Затравина С.В., Алибекова Б.А., Жумабекова Н.Ж. ... 380

ЗАМАНБАП АДАМДЫК РЕСУРСТАРДЫ БАШКАРУУНУН ЫКМАЛАРЫ ЖАНА МОДЕЛДЕРИ ... 380

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ ... 380

MODERN APPROACHES AND MODELS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT ... 380

Иманбердиев Д.Ч., Суранбаев К.Т., Бекжанов С.Б., Айткалиев А.К., Нуралиева Н.Б. ... 385

ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ БОЮНЧА МАМЛЕКЕТТИК САЯСАТТЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ТАЖРЫЙБАСЫ ЖАНА АНЫ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИШКЕ АШЫРУУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ ... 385

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО ИМПЛЕМЕНТАЦИИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ... 385

FOREIGN EXPERIENCE IN SHAPING STATE POLICY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND PROSPECTS FOR ITS IMPLEMENTATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC ... 385

Исламова Ф.Х. ... 394

ЖАШЫЛ" ЭКОНОМИКАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЭЛ АРАЛЫК ПРАКТИКАСЫ ЖАНА АНЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН ШАРТЫНА ЫҢГАЙЛАШТЫРУУ ... 394

МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАКТИКА РАЗВИТИЯ «ЗЕЛЕНОЙ» ЭКОНОМИКИ И ЕЕ АДАПТАЦИЯ В УСЛОВИЯХ КЫРГЫЗСТАНА ... 394

INTERNATIONAL PRACTICES IN GREEN ECONOMY DEVELOPMENT AND THEIR ADAPTATION TO THE CONDITIONS OF KYRGYZSTAN ... 394

Ли Цзы Ан, Чжуо И., Сатывалдиева Б. ... 397

ЖЕТКИРҮҮ ЧЫНЖЫРЫНЫН ТУРУКТУУЛУГУ ЖАНА КОРПОРАТИВДИК НАТЫЙЖАЛУУЛУК: ГЕОСАЯСИЙ БӨЛҮНҮҮ ДООРУНДА ЛОГИСТИКАНЫ ОПТИМАЛДАШТЫРУУГА БИЗНЕСТИ БАШКАРУУ КӨЗ КАРАШЫНАН ... 397

УСТОЙЧИВОСТЬ ЦЕПОЧЕК ПОСТАВОК И КОРПОРАТИВНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ: ОПТИМИЗАЦИЯ ЛОГИСТИКИ С ПОЗИЦИИ УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕСОМ В ЭПОХУ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ ФРАГМЕНТАЦИИ 397

SUPPLY CHAIN RESILIENCE AND CORPORATE PERFORMANCE: A BUSINESS MANAGEMENT PERSPECTIVE ON LOGISTICS OPTIMIZATION IN THE ERA OF GEOPOLITICAL FRAGMENTATION 397

Рахматова М.У. 404

КОРПОРАТИВДИК МАДАНИЯТТЫН БАНК УЮМДАРЫНЫН АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ 404

ВЛИЯНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ БАНКОВСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ 404

THE IMPACT OF CORPORATE CULTURE ON THE COMPETITIVENESS OF BANKING ORGANIZATIONS 404

Чжуо И., Ли Цзы Ан, Акылбекова Н., Сатывалдиева Б. 408

«БИР АЛКАК — БИР ЖОЛ» ДЕМИЛГЕСИНИН АЛКАГЫНДА ЛОГИСТИКА ТАРМАГЫНДАГЫ ТОБОКЕЛДИКТЕРДИ ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН БАШКАРУУ ЖАНА ТУРУКТУУ ЖЕТКИРҮҮ ЧЫНЖЫРЛАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ: СТРАТЕГИЯЛАР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ЫКМАЛАР 408

ИНТЕГРИРОВАННОЕ УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ В ЛОГИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ И РАЗВИТИЕ УСТОЙЧИВЫХ ЦЕПОЧЕК ПОСТАВОК: СТРАТЕГИИ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ» 408

INTEGRATED RISK MANAGEMENT IN THE LOGISTICS INDUSTRY AND SUSTAINABLE SUPPLY CHAIN DEVELOPMENT: STRATEGIES AND PRACTICAL APPROACHES UNDER THE BELT AND ROAD INITIATIVE 408

Кадыр уулу Алмазбек 416

КЫРГЫЗСТАНДА СОЦИАЛДЫК ЧӨЙРӨНҮ КАРЖЫЛОО ЖАНА ӨНҮКТҮРҮҮ: ИНСТИТУЦИОНАЛДЫК КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА ОПТИМАЛДАШТЫРУУНУН ЖОЛДОРУ 416

ФИНАНСИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ КЫРГЫЗСТАНА: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ОПТИМИЗАЦИИ 416

FINANCING AND DEVELOPMENT OF THE SOCIAL SPHERE IN KYRGYZSTAN: INSTITUTIONAL PROBLEMS AND WAYS OF OPTIMIZATION 416

Саманчиева А.С., Ибрагимова Р.С. 421

ЕВРАЗИЯ ЭКОНОМИКАЛЫК БИРИМДИГИНИН АЛКАГЫНДА МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК ИНТЕГРАЦИЯНЫН ӨНҮГҮШҮ 422

РАЗВИТИЕ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ В РАМКАХ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА 422

DEVELOPMENT OF MACROECONOMIC INTEGRATION WITHIN THE EURASIAN ECONOMIC UNION 422

Саманчиева А.С., Ибрагимова Р.С., Халикова Л. 427

РОССИЯ МЕНЕН КЫРГЫЗСТАНДЫН ИНВЕСТИЦИЯЛЫК КЫЗМАТТАШТЫГЫ: ЫСЫК-КӨЛДӨГҮ VII ЭКОНОМИКАЛЫК ФОРУМДУН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ 427

ИНВЕСТИЦИОННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РОССИИ И КЫРГЫЗСТАНА: ТЕНДЕНЦИИ И ИТОГИ VII ЭКОНОМИЧЕСКОГО ФОРУМА НА ИССЫК-КУЛЕ 427

INVESTMENT COOPERATION BETWEEN RUSSIA AND KYRGYZSTAN: TRENDS AND OUTCOMES OF THE VII ECONOMIC FORUM AT ISSYK-KUL 427

Сатыбалдиева А.К., Сапарбаева А.К. 431

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МУНИЦИПАЛДЫК АЙМАКТЫК БАШКАРМАЛЫКТАРДЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ (БИШКЕК ШААРЫНЫН МЭРИЯСЫНЫН МИСАЛЫНДА) 431

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУНИЦИПАЛЬНЫХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ УПРАВЛЕНИЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (НА ПРИМЕРЕ МЭРИИ ГОРОДА БИШКЕК) 431

ACTIVITIES OF MUNICIPAL TERRITORIAL ADMINISTRATIONS IN THE KYRGYZ REPUBLIC (BASED ON THE EXAMPLE OF THE BISHKEK CITY MAYOR'S OFFICE) 431

Саякбаева А.А., Акылбекова Н.И., Цзи Хун, Ду Гуанюй, Чжан Сяоюй 439

ГЛОБАЛДЫК ЭКОНОМИКАЛЫК ФАКТОРЛОРДУН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ СООДАСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ 439

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ВНЕШНЮЮ ТОРГОВЛЮ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 439

THE INFLUENCE OF GLOBAL ECONOMIC FACTORS ON THE FOREIGN TRADE OF THE KYRGYZ REPUBLIC 439

Сулайманова К.К. 446

САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ «ЖАШЫЛ ЭКОНОМИКА» СИСТЕМАСЫНА ИНТЕГРАЦИЯЛОО: ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ 446

ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМУ «ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ»: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ 446

INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES INTO THE GREEN ECONOMY SYSTEM: TRENDS AND PROSPECTS 446

Токторбаева К.А. 449

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА КОНТРАКТТЫК ОКУТУУНУН НАРКЫНЫН ӨСҮШҮ: КАРЖЫЛООНУН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ, СЕБЕПТЕРИ ЖАНА ЖОЛДОРУ 450

РОСТ СТОИМОСТИ КОНТРАКТНОГО ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ТЕНДЕНЦИИ, ПРИЧИНЫ И ПУТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ 450

TUITION FEE GROWTH IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC: TRENDS, CAUSES, AND FUNDING STRATEGIES 450

Токторбаева К.А., Кемелдинова Ж.М., Оторбекова А.Ш. 456

ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН МАКСАТЫ КАТАРЫ САПАТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮ (ТӨМ4) 456

КАЧЕСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ЦЕЛЬ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ (ЦУР 4) 456

QUALITY EDUCATION AS A SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOAL (SDG 4) 456

Хо Цянь Цянь, Джаманкулов Б.С., Янь Фан, Ян Сунбай 464

«БИР АЛКАК — БИР ЖОЛ» ДЕМИЛГЕСИНИН АЛКАГЫНДА КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН КЫТАЙДЫН ОРТОСУНДАГЫ АЙЫЛ ЧАРБА СООДАСЫНДАГЫ ТҮЗҮМДҮК

ДИСБАЛАНС ЖАНА ЭКСПОРТТУ ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛОО ПОТЕНЦИАЛЫ (2020–2025-жж.) ... 464

СТРУКТУРНЫЙ ДИСБАЛАНС И ПОТЕНЦИАЛ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКСПОРТА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ТОРГОВЛЕ МЕЖДУ КЫРГЫЗСТАНОМ И КИТАЕМ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС — ОДИН ПУТЬ» (2020–2025 гг.) ... 464

STRUCTURAL IMBALANCE AND EXPORT DIVERSIFICATION POTENTIAL IN AGRICULTURAL TRADE BETWEEN KYRGYZSTAN AND CHINA UNDER THE BELT AND ROAD INITIATIVE (2020–2025) ... 464

Чэнь Юй, Сатывалдиева Б.А., Ся Вэньчунь ... 476

ИННОВАЦИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ КОНТЕКСТИНДЕ АР ТҮРДҮҮ МУУНДАГЫ МҮЧӨЛӨРДӨН ТУРГАН КОМАНДАЛАР ҮЧҮН ГИБРИДДИК СТИМУЛДАШТЫРУУ СИСТЕМАЛАРЫН ОПТИМАЛДАШТЫРУУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ ... 476

СТРАТЕГИИ ОПТИМИЗАЦИИ ГИБРИДНЫХ СИСТЕМ МОТИВАЦИИ ДЛЯ МНОГОПОКОЛЕНЧЕСКИХ КОМАНД В КОНТЕКСТЕ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ ... 476

OPTIMIZATION STRATEGIES FOR MULTI-GENERATIONAL TEAM HYBRID INCENTIVE SYSTEMS IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE EDUCATION ... 476

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ ... 484

Аттокурова А.Т. ... 484

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛООНУН АЛКАГЫНДА ШАЙЛООГО БАЙКОО ЖҮРГҮЗҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ШАЙЛОО МЫЙЗАМДАРЫН ӨРКҮНДӨТҮҮ ЖОЛДОРУ ... 484

ПРОБЛЕМЫ НАБЛЮДЕНИЯ ЗА ВЫБОРАМИ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ РЕФОРМИРОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ... 484

PROBLEMS OF ELECTION OBSERVATION AND WAYS TO IMPROVE ELECTORAL LEGISLATION IN THE CONTEXT OF ELECTORAL SYSTEM REFORM IN THE KYRGYZ REPUBLIC ... 484

Жолдошбек к Гулнур, Макаева Д.Э. ... 489

ЕАЭБ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН АВТОРДУК УКУК ЖАНА ЧЕКТЕШ УКУКТАРДЫ КОРГОО ТАЖРЫЙБАСЫ ... 490

ОПЫТ СТРАН ЕАЭС ПО ОХРАНЕ АВТОРСКОГО ПРАВА И СМЕЖНЫХ ПРАВ ... 490

THE EXPERIENCE OF EAEU MEMBER STATES IN THE PROTECTION OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS ... 490

Канатбекова А.К., Тайтелиева Н.С. ... 497

ЖЕР ТИЛКЕСИНЕ БОЛГОН ЖЕКЕ МЕНЧИК УКУГУН КОРГОО ... 497

ЗАЩИТА ПРАВА ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ НА ЗЕМЕЛЬНЫЙ УЧАСТОК ... 497

PROTECTION OF THE RIGHT OF PRIVATE OWNERSHIP OF A LAND PLOT ... 497

Осмонов Д.М. ... 501

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЫЛМЫШ-ЖАЗА УКУГУНА ЖАНА МЫЙЗАМЫНА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ КИРГИЗҮҮНҮН ЖАНА КОЛДОНУУНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ... 502

ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ И ПРИМЕНЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ И В УГОЛОВНОМ КОДЕКСЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ... 502

PROBLEMS OF INTRODUCTION AND APPLICATION OF THE STATE LANGUAGE IN CRIMINAL LAW AND CRIMINAL CODE OF THE KYRGYZ REPUBLIC 502

Турсунакунов С. 507

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭМГЕК МЫЙЗАМДАРЫНДА ТАРТИПТИК ЖООПКЕРЧИЛИКТИ УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУНУ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛҮҮ АСПЕКТИЛЕРИ 508

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДИСЦИПЛИНАРНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ТРУДОВОМ ПРАВЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 508

PROBLEMATIC ASPECTS OF IMPROVING THE LEGAL REGULATION OF DISCIPLINARY LIABILITY IN THE LABOR LAW OF THE KYRGYZ REPUBLIC 508

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ / ИНФОРМАТИКА 513

С. Кадышев 513

КМПИНИН (КМУ) ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ФАКУЛЬТЕТИНИН ДЕКАНДАРЫНЫН ФИЗИКА- МАТЕМАТИКА БАГЫТЫНДА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ӨНҮГҮП, ӨСҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМДАРЫ 513

ВКЛАД ДЕКАНОВ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА КГПИ (КГУ) В РАЗВИТИЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ФИЗИКИ И МАТЕМАТИКИ 513

THE CONTRIBUTION OF THE DEANS OF THE FACULTY OF PHYSICS AND MATHEMATICS OF KSPI (KSU) TO THE DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF EDUCATION IN THE FIELD OF PHYSICS AND MATHEMATICS 513

Кайрыев Н.Ж., Айтбаева Т.К. 521

МИКРОТОЛКУНДУУ КАМЕРАДА СУУНУ ЫСЫТУУ ПРОЦЕССИН МОДЕЛДӨӨ 521

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА НАГРЕВА ВОДЫ В МИКРОВОЛНОВОЙ КАМЕРЕ 521

SIMULATION OF THE WATER HEATING PROCESS IN A MICROWAVE CAVITY 521

Ся Вэньчунь, Сатывалдиева Б.А., Чэнь Юй, Чжан Чжэ 526

ИННОВАЦИЯЛЫК КЫРГЫЗСТАН-КЫТАЙ ЧЕК АРАЛЫК БАШКАРУУСУ: САНАРИПТИК СИНЕРГИЯ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК ИННОВАЦИЯЛЫК ЖОЛДОР 526

ИННОВАЦИОННОЕ КЫРГЫЗСТАНСКО-КИТАЙСКОЕ ТРАНСГРАНИЧНОЕ УПРАВЛЕНИЕ: ЦИФРОВАЯ СИНЕРГИЯ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ПУТИ 526

CHINA-KYRGYZSTAN CROSS-BORDER MANAGEMENT: DIGITAL-DRIVEN SYNERGY AND PRACTICAL INNOVATION PATHS 526

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ 534

Лэй Синь, Бексултанов Ж.Т. 534

КОШ АГЫМДУУ ОПТИМАЛДАШТЫРУУ: ӨСҮМДҮКТӨРДҮН ПАТОЛОГИЯСЫН ИШЕНИМДҮҮ ДИАГНОЗДОО ҮЧҮН КАТМАР АРАЛЫК КӨҢҮЛ БУРУУНУ ЖАНА ТҮРГӨ МҮНӨЗДҮҮ АПРИОРДУК МААЛЫМАТТАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛОО 534

ДВУХПОТОКОВАЯ ОПТИМИЗАЦИЯ: ИНТЕГРАЦИЯ МЕЖСЛОЙНОГО ВНИМАНИЯ И ВИДОВЫХ АПРИОРНЫХ ДАННЫХ ДЛЯ НАДЕЖНОЙ ДИАГНОСТИКИ ФИТОПАТОЛОГИИ 534

DUAL-STREAM OPTIMIZATION: INTEGRATING CROSS-LAYER ATTENTION AND SPECIES PRIORS FOR ROBUST PLANT DISEASE DIAGNOSIS 534

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ 545

Содержание 551